

„Mestereknek gyengyének”

ÜNNEPI KÖTET
MADAS EDIT HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

„Mestereknek gyengyének”

ÜNNEPI KÖTET
MADAS EDIT
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

SZERKESZTETTE:

HENDE FANNI
KISDI KLÁRA
KORONDI ÁGNES

ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST 2020

A KÖTET A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

A Személy- és helynevek mutatóját összeállította:

HENDE FANNI
KISDI KLÁRA
KORONDI ÁGNES

Madas Edit műveinek jegyzékét összeállította:

BIBOR MÁTÉ JÁNOS

A borítón:

Érsekújvári Kódex,
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ,
Kézirattár, jelzete: K 45, fol. 227r, pag. 455.

Tervezőszerkesztő:

KOCZKA ETELKA KRISZTINA

© Szerzők, 2020

© Szent István Társulat, 2020

ISBN 978 963 277 866 2

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Nyomdai munkálatok: Mega-Galaxis Kft.
Felelős vezető: Nemere Ágnes ügyvezető igazgató

MADAS EDIT KÖSZÖNTÉSÉRE

Mindnyájan tudjuk, hogy a megtett út örömeire és viszontagságaira való visszatekintés fontos és tápláló eleme életünknek, a *repetitio* nemcsak *mater studiorum*, hanem emlékezés és erőgyűjtés, ha pedig ez a tanítványok társaságában történik, akkor egyúttal a tapasztalatok átadása is. Ebből kiindulva valljuk, hogy a tíz évvel ezelőtti köszöntő-kötet – *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére* – Előszavának minden megállapítása igaz és tanulságos most is: Ünnepeztünk „a kodikológia, a paleográfia, középkori latin és magyar filológia, a klasszikus hagyomány, a liturgia, a hagiográfia, a könyv- és könyvtártörténet, valamint a magyar nyelv- és irodalomtörténet kutatásának nemzetközileg elismert képviselője”, azóta a Magyar Tudományos Akadémia első osztályának rendes tagja.

A középpontban és minden kutatások kezdetén tehát egy egyszerűnek tűnő, ám a középkorban annál nehezebbnek ítélt tevékenység, az írás áll. A házi pergamengyártás használhatatlanul keményre sikeredett kipróbálása és a kiválóan írható fekete tinta gyártása az Eötvös Collegiumban még sok-sok évvel ezelőtt csak a körültekintő teljeség kedvéért történt: mindenről tudomást kellett szerezni, ami az írás mesterségéhez kötődött. Ebbe a világba vezette be Ünnepeztünket Mezey László professzor, a *Fragmenta codicum kutatócsoport* megálmodója és létrehozója, hogy aztán Edit is tanítson másokat. Sokakat. Mindnyájan, akkori tanítványok, jól emlékszünk Szentviktori Hugó szemünk előtt függő mondatára: *Omnia disce, videbis nihil esse superfluum, coartata scientia iucunda non est.* – „Tanulj meg mindent, meglátod, semmi sem fölösleges, a megnyomorított tudományban nincs öröm” (*Didascalicon* VI,3).

Az írásfolyamat technikájának elsajátításától indulva kellett Madas Editnek eljutni odáig, hogy másokat is képes legyen elvezetni a lényeghez: az írás közvetítette tartalom megértéséhez. A *Magistra* feladata, hogy bemutassa azt a középkori vagy kora újkori közösséget, amelyben a tartalom kifejtette hatását, vagyis a betű lelket öltött, és értelmes, hívő életek tápláléka lett. Edit dolgozataiban e folyamat gondos és körültekintő, minden lelki, szellemi és anyagi körülményt józanul mérlegelő vizsgálata ragadható meg. Ebből is sokan tanultak.

Mára joggal nevezhetjük Öt „Mestereknek gyengyének”. A kötet címét adó kifejezés a bölcsességéről nevezetes Alexandriai Szent Katalin verses legendájából származik.

zik. E nevezetes irodalmi emlékünkhöz a Nyulak szigeti domonkos apácák által 1529 és 1531 között másolt Érsekújvári Kódexben maradt fenn (fol. 227, pag. 455b), az Edit szívének talán legkedvesebb nyelvemlékkódexben, amelynek legújabb kiadása részben az Ő keze munkáját dicséri.

Ugyanakkor a kötet szerkesztői örömmel nyugtázzák, hogy a tíz évvel ezelőtti fiatalok közül (akkor szigorúan csak a fiatalok, a tanítványok tisztelegthettek írásaikkal) ma ismét sokan ragadtak tollat (még mindig fiatalon), hogy írjanak az ünnepi kötetbe. Ezzel csak arra kívánunk utalni, hogy az akkori *discipulusok* mára *magisterek* lettek, megtapasztalható a *continuatio* és a sokunk számára eleven, éltető áram a *traditio*. Ez tükröződik a tanulmányok témaválasztásában is, érezhetőek a kapcsolódási pontok az Ünnepelt kutatási területeihez, látásmódjához, sokoldalú érdeklődéséhez és igényességéhez. A tanítványok és pályatársak együtt ünneplése híven tükrözi az Editet körülvevő szeretetet: *Ad multos annos!*

Budapest, 2019. november 18.

*Hende Fanni, Kisdi Klára,
Korondi Ágnes,
Lauf Judit és Sarbak Gábor*

IN · HONOREM
EDIT · MADAS
VOLVMINIS · EDITI · IVBILARIS
XV · KAL · DEC · A · D · MMXIX
VOTA · NATALICIA

Exempla rarae qui sapientiae
Discerpta codex continet, ut tibi
Iucunda natalem celebrans
Tessera prodeat hospitalis

Multisque plexus fragminibus liber
Auctorum amorem praedicet unicum,
Delecta amicorum caterva
Astipulante Deo precamur.

Sanctas ut ornent edita feminas
Sermocinantis verba, canat chorus
Ecclesiae qua lege, quorum
Pontifices sierint colenda

Taxis receptis gesta, iuvat nova
Vi textuum vel dicere imaginum
Arte explicanda, donec omne
Glossa voret folium ore edaci.

Emblema nostri, non modo temporum,
Narrante sumis prisca volumine,
Armis tuis instructa penna
Reddere quo properat Magistrae

Insigne vitae nobilis: omnium
Agnosce vultus in speculo tuo,
Et gratulantum ignosce linguae,
Si nimis ardua sumpserimus.

ZOLTANVS RIHMER

TARTALOM

MADAS EDIT KÖSZÖNTÉSÉRE
(*Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes,
Lauf Judit, Sarbak Gábor*)

5

IN HONOREM EDIT MADAS
(*Rihmer Zoltán*)

7

TABULA GRATULATORIA

17

* * *

I KÖNYVTÖRTÉNET ÉS KODIKOLÓGIA

LAUF JUDIT – MAYER GYULA

A Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény egy különleges kódexe

I. Egy 15. századi mesterírnok írásmintalapja Magyarországon?

A Kassáról származó Sallustius-töredék talányos palliuma

(Lauf Judit)

21

II. A Sallustius-kódextöredék (Mayer Gyula)

34

BORECZKY ANNA

Zágráb MR 153

Megjegyzések a zooantropomorf evangélistaportrék hagyományához

43

KISDI KLÁRA

Mégsem Fulgentius?

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 383 jelzetű kéziratának
vélt és valódi szerzőiről

51

SARBAK GÁBOR

Albertus Magnus-kódektörédek magyarországi könyvtárakban

61

KÖRMENDY KINGA – C. TÓTH NORBERT

Pálóci György esztergomi érsek és a bécsi buridanizmus

Pálóci György levele Pálóci Mátyushoz

69

HENDE FANNI

Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései

79

KARÁTH TAMÁS

„In una iusticia per plures semitas”

Richard Rolle *Emendatio vite* című írásának fordítása(i)
a New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library,
Takamiya 66 kéziratában

93

NÉMETH ANDRÁS

A verses Tízparancsolat esztergomi kommentárja

Egy meg nem írt doktori disszertáció margójára

107

ZSUPÁN EDINA

A Corvina könyvtár budai scriptorai

125

TÓTH ZSUZSANNA

Hogyan kötötték be Nagylucsei Orbán pszaltériumát?

139

MONOK ISTVÁN

*A 15–16. századi magyar királyságbeli könyvtárak tartalmi összetételének
változásai*
147

ROZSONDAI MARIANNE

Ilosvai István egyik könyve és jogi kézírata
159

PERGER PÉTER

A jegenyei misszále és az állítólagos első magyar nyelvű nyomtatvány
167

FARKAS GÁBOR FARKAS

Egy 19. századi magyar könyvgyűjtő és a kódexek
175

MIKÓ ÁRPÁD

Schönherr Gyula és a firenzei Calderinus-kódex
Kísérlet egy corvina megszerzésére a Nemzeti Múzeum számára 1899-ben
183

* * *

II

IRODALOMTÖRTÉNET, ÍRÁSBELISÉG, NYELVEMLÉKEK

DÉRI BALÁZS

Cassiodorus-idézet Gellértnél
Egy „érdektelen” szöveghely tanulságai
197

KLANICZAY GÁBOR

Marcellustól Ráskay Leáig
Kompiláció, egybeszerkesztés, újraírás a Margit-legendákban
213

M. NAGY ILONA

Gyenge fordítás-e a Margit-legendáé?
227

LÁZS SÁNDOR

Zaj és szöveg

Késő középkori szövegalkotás
és az irodalmi gondolkodás születésének egy pillanata

239

KORONDI ÁGNES

Mária kis zsolozsmájának népnyelvi fordításai és a Festetics-kódex

Liturgikus úzus és anyanyelv

259

KISS FARKAS GÁBOR

A legrégebbi magyar nyelvű számsor (1391)

285

PAJORIN KLÁRA

Pius pietasa

Enea Silvio Piccolomini *pietas*-fogalma és V. László

295

TÓTH PÉTER

Güssingi glosszák

Ismeretlen magyar glosszák egy 15. századi *sermonarium*ban

305

HAADER LEA

Párhuzamos perikópák vallomása – a nyelvtörténet oldaláról

329

BENKŐ ELEK

A berekeresztúri református templom középkori és kora újkori feliratai

341

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

„Szebb vala ő, mint tudta, ’s szívet csábíta szavával”

Vörösmarty Szent Lászlóról írott művei és a sírköltészet

359

A. MOLNÁR FERENC

A Nagyszombati kódex részletei

Juhász Ferenc Gyermekdalok és Pacsirta a szívben című époszaiban

369

III
LITURGIATÖRTÉNET ÉS EGYHÁZZENE

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Accessus altaris

A mise-előkészület változatai és egy liturgikus hungarikum

385

KOVÁCS ANDREA

Az esztergomi missale notatum és a pozsonyi misekönyvek

403

GILÁNYI GABRIELLA

*Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Cod. Lat. 119 kódexének
kottás premontrei fedéltöredékei*

Új adatok

415

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Egy késő középkori kassai pszaltériumról

427

CZAGÁNY ZSUZSA

Kyriale és szekvencionále

A váradi kódexcsalád két töredékcsoportjának elemzése

443

PAPP ÁGNES

A zsoltárdifferentia és a középkori magyar zsolozsmahagyományok

465

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Ányos Pál megjegyzése közismert himnuszok újrafordításáról

481

* * *

IV
EGYHÁZTÖRTÉNET, HOMILETIKA, HAGIOGRÁFIA

ERDŐ PÉTER

A plébániák kialakulása és elterjedése

A misszió és a lelkipásztori gondoskodás modelljei az első évezredben
489

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Forrásközlemény Szent István korai tiszteletéhez Bambergben
507

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.

Chartres-i Ivo kánonjogi kézikönyve

Megfontolások a legújabb kutatási eredmények tükrében
519

SOLYMOSI LÁSZLÓ

László király szentté avatása a 12. század végén
533

VARGA IMRE KAPISZTRÁN OFM

„Predicationis officium exercere...”

A ferencesek prédikálásának történeti háttere
Benedek veszprémi püspök engedélye alapján
547

ÉRSZEGI GÉZA

IX. Gergely pápa István zágrábi püspöknek címzett leveléről
555

SZOVÁK KORNÉL

Exemplum et informatio

A *Legenda aurea* magyarországi recepciótörténetének két epizódja
559

DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG OP

„Caritas est amicitia”

Isten és ember barátsága Aquinói Szent Tamásnál
569

VIZKELETY ANDRÁS
„*Melius ordinassem si tempus habuissem*”
Egy sajtósági *sermo* Árpád-házi Szent Erzsébetről
577

F. ROMHÁNYI BEATRIX
A Magyar Királyság hiányzó szentjei
583

TÖRÖK JÓZSEF
Szent Ágoston tisztelete a pálosoknál
597

ZSOLDOS ENDRE
Csillagászat a szószékről
603

BÁRÁNY ZSÓFIA – SOMORJAI SZABOLCS
Szagrális és politikai tér találkozása a nyilvánosságban
Lonovics József prédikációi a reformkori csanádi egyházmegyéből
617

* * *

MADAS EDIT MEGJELENT MŰVEI
627

SZEMÉLY- ÉS HELYNEVEK MUTATÓJA
649

KÉPMELLÉKLET
I–XXXII
685

TABULA GRATULATORIA

Ács Pál	Dénesi Tamás
Adamik Tamás	Di Francesco, Amedeo
Ajkay Alinka	Domokos György
Ásványi Ilona	Dömötör Adrienne
Babus Antal	Dörnyei Sándor
Bajáki Rita	Draskóczy István
Bakos József	Dukkon Ágnes
Balázs Mihály	É. Kiss Katalin
Bánfi Szilvia	Ekler Péter
Barna Gábor	Érdi Marianne
Bartók Zsófia Ágnes	Falvay Dávid
Báthory Orsolya	Farbaky Péter
Békés Enikő	Farmati Anna
Berhidai Piusz	Ferenczi Ilona
Bertényi Iván	Földesi Ferenc
Bitskey István	Fülep Katalin
Boda Miklós	Gábor Csilla
Bogár Judit	Gecser Ottó
Boka László	Hargittay Emil
Boros István	Havas Lászlóné
Boross Klára	Hegedűs András
Borsa Gedeon	Heltai János
Cevins, Marie-Madeleine de	Hoffmann István
Csepregi Márta	Horváth Iván
Csomó Orsolya	Horváth László
Csörsz Rumén István	Horváth Pál
Csukovits Enikő	Hubert Gabriella
Dávidházi Péter	Hubert Ildikó
Debreczeni Attila	Imre Mihály
Dejcsics Konrád	Jankovits László

Tabula gratulatoria

Jónácsik László	Rác György
Kertész András	Ritoók Zsigmond
Kertész Balázs	Ritoókné Szalay Ágnes
Kiss Jenő	Sántha Teréz
Konrád Eszter	Sára Balázs
Korompay Klára	Seláf Levente
Laczkó Eszter	Somfai László
Lipthay Endre	Sudár Annamária
Lőkös Péter	S. Sárdi Margit
Lőrinczi Réka	Szalai Katalin
Lővei Pál	Szalai Veronika
Maczák Ibolya	Szende Katalin
Mann Jolán	Szentgyörgyi Rudolf
Marosi Ernő	Szentmártoni Szabó Géza
Marton József	Szepesi Zsuzsanna
Matolay Katalin	Takács László
Medgyesy S. Norbert	Terbe Erika
Merczel György	Thoroczkay Gábor
Meszéna Beáta	Török Gyöngyi
Mezey Alice	Tusor Péter
Nemerkényi Előd	Uhrin Dorottya
Németh S. Katalin	Ullmann Péter OPraem
Nobilis Andrásné	V. Ecsedy Judit
Nuzzo, Armando	Várszegi Asztrik
Oborni Teréz	Vladár Zsuzsa
Papp Zsófia	Wehli Tünde
Pócs Dániel	Zágorhidi Czigány Balázs
Pócs Éva	Zelliger Erzsébet
Prokopp Mária	Zvara Edina
P. Vásárhelyi Judit	

Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár
OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztálya
OSZK Kézirattár
OSZK Régi Nyomtatványok Tára

I
KÖNYVTÖRTÉNET ÉS KODIKOLÓGIA

LAUF JUDIT – MAYER GYULA

*A Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény
egy különleges kódexe*

I

LAUF JUDIT

*Egy 15. századi mesterírnok írásmintalapja Magyarországon?*¹
A Kassáról származó Sallustius-töredék talányos palliuma

A vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény őriz egy olyan speciális kolligátumot, mely két, egymástól teljes mértékben független, véletlenszerűen összekerült kódex-töredéket tartalmaz, és amelyek mindegyike külön-külön is komoly érdeklődésre tart számot. Az egyik egy Sallustius-töredék, ebből négy, pergamenre írt levélpár (azaz 8 levél) maradt fenn. A szakma mind ez ideig humanista töredékként tartotta számon. Néhány éve, amikor Vasváron jártam, és megszemléltem a töredéket, az írását jóval korábbra, a 11. századra datáltam.² Hazatérve Madas Edittel konzultáltam, aki hasonlóan vélekedett, majd megküldte Herrad Spillingnek, a karoling írások szakértőjének a kézitról készített felvételeket. Spilling helytállóan találta datálásunkat. A kolligátum másik töredéke a Sallustius-töredék palliuma. Első ránézésre olyan liturgikus töredéknek véltem, melynek meghatározása nem okoz majd különösebb nehézséget, de tévedtem. Egy formailag és tartalmilag is rendkívül izgalmas, műfaját tekintve igen nehezen meghatározható, 15. századi pergamenlevélről van szó (Képmelléklet, I/1.; II/2. kép). A két töredék feldolgozását megosztottuk Mayer Gyulával, az ókortudomány szakértőjével. Ebben a kötetben ő a Sallustius-töredékről írt, én magát a kolligátumot, a két töredék egymáshoz való viszonyát, illetve a másodikként említett fragmentum kodikológiai, majd részletesebb tartalmi leírását végeztem el. Ezzel szeretném kifejezni Editnek hálámat a sok évtizede egy szobában töltött, a töredékkutatás kapcsán meg-

¹ A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

² A Budaörsi Kolping Család által szervezett kiránduláson látogattunk el Vasvárra, s tekintettük meg a Vasvári Domonkos Gyűjteményt. Ekkor a Kolping Család egyik tagja, Michelberger György barátom megkérdezte Zágorhidi Czigány Balázstól, a Gyűjtemény vezetőjétől, vannak-e kódextöredékek a könyvtárban. Így került elő a Sallustius műveit tartalmazó különleges kolligátum.

élt örömteli napokért. El kell mondanom, e hosszú idő alatt ilyen rejtélyes fragmentummal a magyarországi töredékkutatás gyakorlatában nem találkoztunk.³

Már a kolligátum keletkezéstörténete is számos kérdést vet föl. Aki készítette, esetleg készítette, annak a formai jegyek alapján egyetlen célja lehetett: az eredetileg egy kódexből származó négy Sallustius-levélpárt újra egybefűzni, és ehhez egy alkalmas külső borítót, azaz egy palliumot találni. A külső borító nem más, mint a szóban forgó második kódextöredék, a 15. században írt pergamenlevél.

A kérdések közül az első: mikor történhetett ez? Tudvalevő, hogy a 16. és a 17. században a legolcsóbb könyvkötő anyagnak a beírt pergamen számított. Mindenekelőtt a nyomtatott könyvek és a levéltárak számadáskönyveinek bekötésére szolgált; ez egyaránt lehetett külső borító, illetve a kötetés során a bőrrel bevont fatáblák mellé kötött előzéklap. Esetünkben a két töredék egybefűzésének váratlan és furcsa módon később kellett történnie. Ugyanis a Sallustius-töredékek korábban maguk is egy ma már ismeretlen őrzőkönyv kötéstáblájául szolgálhattak. Ezt bizonyítja, hogy széleiken jól kivehetők az egykori, ma már ismeretlen őrzőkönyv kötéstáblájának nyomai. A fentebb elmondottak alapján gyanítható, hogy a Sallustius-szövegek valamikor a 16–17. század folyamán kerülhettek másodlagos felhasználásra. Majd később – valószínűleg a 19. vagy 20. században – valaki, akinek a Sallustius-töredékeket őrző könyv a keze ügyébe került, a Sallustius-szövegeket igen értékesnek tarthatta, és kiemeltethette a darabjait a könyv kötéstáblájából. Valószínűsíthető, hogy mindez a kassai domonkosok könyvtárában történt, mivel a négy levélpár közül kettőre a kassai domonkosok kék, kerek pecsétjét nyomták rá, melyet a 18. századtól egészen a II. világháborúig használtak: *Bibliotheca F. F. Praedicatorum Conv. Cassoviensis*.⁴ Ezután, ügyelve a Sallustius-szövegekből (*Bellum Catilinae*, *Bellum Iugurthinum*) fennmaradt levelek helyes sorrendjére, egybefűzték az ókori szerző műveit. Ez idáig rendben is lenne, hiszen a 19. században már a kódextöredékeket is, mint a múlt tanúit, forrásértéküknél fogva számontartották, kutatták, gyűjtötték. E logika mentén azonban érthetetlen, hogyan fűzhettek hozzá borítónak szánva egy másik, ugyancsak a középkorból származó pergamenlevelet. Mintha a bekötést előre gondosan megtervezték volna, ugyanis a palliumnak csak a belső oldala van beírva, viszont a beíratlan külső levélen, épp abban a magasságban, ahol a könyv szerzője, címe szokott lenni, egy kassai tulajdonosbejegyzést olvashatunk, ám ez nem pecsét, hanem meglepő módon a töredéssel közel egykorú írás (15–16. század): *liber conventus casschaviensis*.⁵

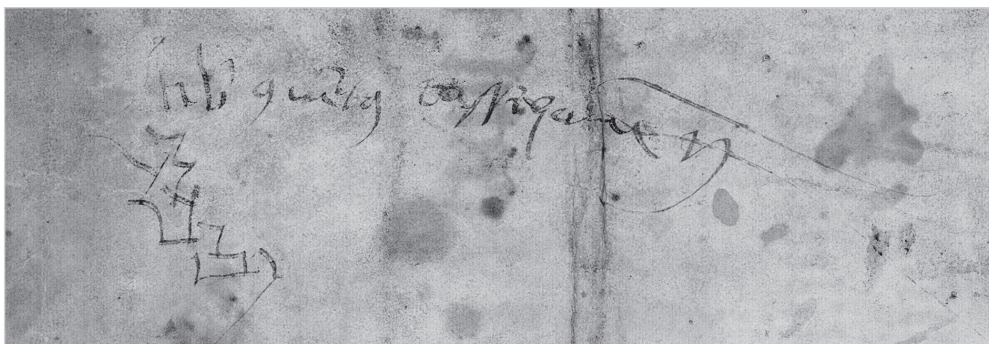
Feltűnő az is, hogy a kötés hátoldalának aljára egy, a tulajdonosbejegyzéssel valószínűleg egykorú tollrajzos kézfej esik.⁶ Nem lehet kizárni, hogy a palliumot is – amint a Sallustius-töredéket is – még a 16. században felhasználták könyvkötő anyagnak,

³ Köszönöm Martin Rolandnak levélbeli közlését, aki az osztrák kódexgyűjteményekben sem találkozott hasonló kézirattal.

⁴ Köszönöm Zágórhidi Czigány Balázsnak a pecsétre vonatkozó közlését.

⁵ A helynév ortográfiája népnyelvi szubsztrátumhatást mutat.

⁶ A kötés előlapjának mérete: 225×175 mm.

talán előzéklapnak, s a rajta olvasható kassai tulajdonosbejegyzés nem magára a töredékre, hanem eredetileg arra a könyvre vonatkozott, melynek az előzéklapja volt. Mert ha egylevelés lapról van szó – amit a későbbiekben nyomós érvekkel támasztunk alá –, nem valószínű, hogy a tulajdonosbejegyzés *liber*/könyv meghatározása magára a töredékre vonatkozott volna.

Ezekkel a külső jegyekkel a kolligátum olyan érzést kelt – nyilván ez volt a későbbi összeállító célja –, mintha eredeti, középkori állapotában maradt volna fenn, és mintha a domonkosok kötötték volna be még a 15–16. században az egyik oldalán beíratlan pergamenlevélbe a Sallustius-töredéket, és írták volna rá a konvent tulajdonosbejegyzését. De a Sallustius-töredéken fennmaradt őrzőkönyv nyomai ezt teljességgel kizárják. A kiterveltsége gyanút kelt. Vékony, dupla cérnát használtak a kolligátum összefűzéséhez, ez is arra utal, hogy a 19. század folyamán, de még inkább a 20. században történt az egybefűzésük. Konkrétan nem bizonyítható, de a jelek arra utalnak, hogy a kolligátumot ebben a formájában Fehér Mátyás, domonkos rendi szerzetes állította össze. Fehér 1933-ban tette le fogadalmát, 1938-ban szentelték pappá, majd 1939–40-ben a budapesti rendi főiskolán tanult. A rendi névtárak szerint 1941-ben Szombathelyen tartózkodott, 1942-ben Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folytatta tanulmányait. 1943-ban már Kassára került,⁷ ahol a kassai püspökség könyvtárosa lett, mely könyvtár állományában a kassai domonkosok kéziratának egy része is megtalálható volt.⁸ A rend magyarországi történetének megírásával bízták meg. Kassáról több történeti dokumentum került Fehér Mátyás révén a budapesti rendházba, amint erre Zágórhidi Czigány Balázs felhívta a figyelmemet. Amikor Fehér a háború után emigrált, minden bizonnyal a kassai levéltári anyagból is vitt forrásokat magával

⁷ *A Szent Domonkos Rend Birodalmi, Osztrák–Magyar és Magyar Rendtartományának összesített névtára 1857–1950 (a nyomtatásban megjelent schematizmusok alapján)*. Összeállította DRIMMER László, szerk. ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2014 (megjelenés előtt álló kézirat, melyet Zágórhidi Czigány Balásznak köszönök).

⁸ RÉCSEI Viktor: *A kassai püspökségi könyvtár codexének és incunabulumainak jegyzéke*. Budapest, 1891.; FEHÉR Mátyás: *A kassai püspöki könyvtár kódexei és ősnymtatványai*. Kassa, 1943.

külföldre.⁹ Zágorhidi Czigány Balázs így ír munkásságáról: „Fehér nem csak az emigrációban kiadott műveiben engedte szabadjára fantáziáját, hanem a fiatal korában írt rendtörténeti munkáiban is eléggé nagyvonalúan kezelte a forrásokat.”¹⁰ Máshol ennél is keményebben fogalmaz: „Fehér teljességgel megbízhatatlan. Nemcsak önkényesen kezeli az adatokat, de manipulálja is azokat.”¹¹ Fehér Mátyás kutatói attitűdjének ismeretében és abból a tényből kiindulva, hogy az általunk vizsgált két egybefűzött töredék Kassáról a budapesti rendi könyvtár állományába került, megalapozott hipotézisnek tűnik, hogy a „kódex” megalkotója Fehér Mátyás volt. Ezt a különleges kódexet végül 2010-ben – a budapesti rendi könyvtár állományának egy részével együtt – az ajkarendeki plébániáról, Dóczy Zsigmond tartományfőnök szolgálati helyéről szállították jelenlegi őrzési helyére, Vasvárra, a Domonkos Rendtörténeti Gyűjteménybe.¹²

A PALLIUM KODIKOLÓGIAI LEÍRÁSA

15. század – 1 levél

Csak a levél egyik oldalát írták be, néhány betű átnyomódott a beíratlan verzóra. Erős, ráncos, jobb szélén varrott (15 mm), verzóján igen foltos (valószínűleg víz érthette), különösen a víz érte helyeken igen megbarnult pergamenlevél, melyen egy függőleges és egy vízszintes hajtás nyoma látható: 345×225 mm. – Egyhasábos írástükör: *345×*225, az írástükör szélessége eredetileg kb. 450-460 mm lehetett. Részleteiben megmaradt 8 szövegsor és 5 kottasor a hozzá tartozó töredékes 5 szövegsorral, vonalazás vörös tintával. – Írás: különböző méretű igényes *textualis formata*, 15. század. – Két nagy méretű és egy kisebb iniciálé: 1. vörös (megbarnult) keretben egy vörös-kék osztott törzsű, tollrajzzal díszített *A(ve)* iniciálé, mérete: 80×*50 mm (ered. kb. 55 mm); 2. vörös keretben tollrajzzal díszített, megfeketedett ezüstitörzsű *U(olentes)* iniciálé, mérete: *40×55 mm; 3. egy aranyfestéssel készült *N(il)* iniciálé, mérete: 20×15 mm;

⁹ SIPTÁR Dániel: *A Domonkos Rend Római Központi Levéltárának magyar vonatkozású és eredetű anyaga*. In: *Levéltári Szemle* (2005/2), 14–38, kül. 22–23. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_55_2005/?query=sipt%C3%A1r%20d%C3%A1niel&pg=111&layout=s. (2019. 12. 15.) Az itt található jegyzék V. fasciculusa töredékekből áll. Köszönöm Zágorhidi Czigány Balázsnak, hogy fölkhívta a figyelmemet a tanulmányra, és továbbküldte nekem a kódextöredékekről a felvételeket, melyeket átnézve elmondható, hogy nincsenek közöttük kiegészítő darabok az ebben a tanulmányban ismertetett kódextöredékekhez.

¹⁰ ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs: *Bevezetés*. In: IMPLÓM Lajos: *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017 (Magyar Domonkos Rendtörténet 1), 15.

¹¹ ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs: *A domonkosok a középkori Beregszászon. Fehér Mátyás kritikája*. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 42 (2000), 149–153. Zágorhidi véleményét alátámasztja Borsa Gedeon vitája is Fehér Mátyással. Lásd BORSZA Gedeon: *A „Kassai kódex” hitelességéről*. In: *Magyar Könyvszemle* (88) 1972, 88–90. Uő: *Újra a „Kassai kódex” hitelességéről*. In: *Magyar Könyvszemle*, (90) 1974, 170–177.

¹² NÉMETH Katalin: *Könyvtári menedzsment a vasvári domonkos rendtörténeti gyűjteményben*. Doktori disszertáció. Budapest, 2013, 38.

vörös és kék lombard iniciálék. Vörös megerősítővonalak és központosási jelek. – Metzigtót notáció, likveszcens hangokkal.

Őrzőkönyv: nem tudható, hogy korábban felhasználták-e könyvkötő anyagként. Jelenleg a Sallustius-kódextörredék palliuma. Tulajdonosbejegyzés a verzóján: *liber conventus casschaviensis*¹³ (15–16. század).

Eredet – használat: a pergamenlevél keletkezési helye pontosan nem állapítható meg. Nem tartható kizártnak, hogy a Magyar Királyság északi vidékén készült. A verzóján lévő tulajdonosbejegyzés szerint a 16. században már a kassai domonkosoknál volt.

A szöveg fennmaradt részei:

fol. I^r

1–4. szövegsor.

[...] *liber involutus scriptus intus et foris propheta testatur quo* [...]

[...] *de omnipotenti Deo sciunt loqui suaviter qui hunc didiceri*[nt ...]¹⁴

[...] *gitabat animum suum transferre ad sapienciam ut pro luce possit lu*[cere ...]

[...] *altissimum ut det nobis divicias regni sui Opor*[tet ...];

5–9. szöveg- és kottasor.

Beatae Mariae Virginis. Antifóna. *Ave Beatissima C*[ivitas divinitatis eterno fe]lix Gaudio Habitacu[lum iusticie kastitatis lylium ma]ter Nobilis Obsecra Plasmatorem Quatinus [redemptos sanguine tueatur ut vi]dentes Xristum Ymnizemus Zyma [antiquum expurga ipsius oraculo vite] mediatrix auxiliatrix reparatrix illuminatrix ad[iuva reos genitrix omnipotentis] (Chevalier, 1701);¹⁵

10–12. sor.

Nil mortalium oculis delectabiliu[s...]

[...] *obiecta variis decorata coloribus intue*[ri ...]

[...] *hensa movent appetitum cum bon*[...]¹⁶

¹³ Köszönöm Szovák Kornélnak a tulajdonosbejegyzés olvasatának pontosítását.

¹⁴ Párhuzamos szövegrész: Gregorius Magnus: *Homilia in Ezechielem 10,13*: „Liber qui viscera replevit dulcis in ore sicut mel factus est, quia ipsi de omnipotenti Domino sciunt suaviter loqui, qui hunc didicerint in cordis sui visceribus veraciter amare” (PL 76, 890C).

¹⁵ Ulysse CHEVALIER: *Repertorium hymnologicum*. Louvain, Lefever, 1892, Tom. I, 1701. sz.; Franz Joseph MONE: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*. Scientia Verlag Aalen (Neudruck der Ausgabe Freiburg im Breisgau 1854), 1964, Bd. II, 439, csak egyetlen kódexet említ: Admont Nr. 638 neumákkal (a törredéken kisebb szövegvariáns van a Chevalier-ben olvasható *viventes Christo* helyén). Szempontunkból a kódex iniciáléja is figyelemre méltó: Mária a trónon üres könyvvel a kezében. Lásd Paul BUBERL: *Die illuminierten Handschriften in der Steiermark I: Die Stiftsbibliotheken zu Admont und Vorau*. Leipzig, 1911 (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 4,1), 48, Nr. 19. A Mária-éneket Mone 13. századnak tartja, a manuscripta.at a 12. századra datálja a kódexet, de a leírásból nem derül ki egyértelműen, hogy a Mária-ének esetleg nem későbbi bejegyzés-e: <http://manuscripta.at/?ID=26448> (2019. 11. 6.); Az *Analecta Hymnica* már nem vette fel ezt a Mária-éneket a himnuszok közé; Kovács Andrea inkább az antifóna műfajmegjelölést javasolta. További példák még: 29–31. l. ábrázolásokban.

¹⁶ Párhuzamos szövegrész: Thomas Aquinas, *In decem libros ethicorum Aristotelis ad Nicomachum, lib. II.*: „delectabilia apprehensa de facili movent appetitum ...” (*Opera omnia*, Parisiis, 1875, Vol. 25, 320).

13. sor. *Volentes comparare libros* [...]

14. sor [...] *suffic*[...]

fol. I^v Beíratlan.

A PALLIUM TARTALMI LEÍRÁSA

Az egyes tételek elrendezése alapján biztosan állítható, hogy nem szokványos liturgikus kódexről van szó (breviárium, misekönyv, antifonále, graduále). A töredéken nincsen rubrika, az egyes szövegrészletek meg olyan csekélyek, hogy nehéz következtetni arra, mire is szolgálhatott. Ezért írjuk tanulmányunk címében, hogy enigmatikus, azaz talányos a pallium. Számos kutatótól kértem véleményt, töredékünkkel párhuzamba állítható írással egyikük sem találkozott, de jó irányú ötleteket kaptam a kutatáshoz. A sok találgatás után legvégül olyan nyomra bukkantam, amelyik minden bizonnyal közelebb visz a valósághoz.

A fennmaradt első négy sor műfaját tekintve akár *sermóból* is származhatna, de a külső formai jegyek (szöveggörnyezet, igényes *textualis* írás) nem erre utalnak. Mindenesetre egy biblikus idézetekből szőtt misztikus írásnak tűnik. A fragmentum fennmaradt első sora *a kívül és belül teleírott könyvtekercsről* szól. Ezzel párhuzamos szöveg Ezekiel prófétánál olvasható (Ez 2,9).¹⁷ Az ugyancsak szöveghiányos második –negyedik sor szervesen kapcsolódni látszik ehhez a megkezdett gondolatsorhoz:

2. sor: [...] *a mindenható Istenről édesen tudnak beszélni, akik ezt tanulták* [...]

3. sor: [...] *a saját lelkét átvinni a bölcsességre úgy, hogy fényként tudjon* [világítani?]

4. sor: [...] *hogy adja nekünk az ő országának gazdagságát. Szükséges* [...]

E fennmaradt szöveg töredékesen megmaradt négy sorát elolvasva az az érzésünk támad, mintha az írás szerepét, fontosságát, mibenlétét hangsúlyozná. A 3. sorban a bölcsességről és a fényről olvasunk. Ezzel kapcsolatban megemlíthető, hogy a Mária-ikonográfiában eredendően az isteni bölcsesség jele a könyv. Leszármazottja a *Sedes sapientiae* könyvének, amit a 13. századtól kezdve Jézus, aki Mária ölében ül, esetenként nyitva mutat meg a hívőnek.¹⁸ A már a bizánci kegyképeken is megjelenő író gyermek bal kezében lévő tekercset a trecento festői kezdik kinyitva ábrázolni. Rajta leggyakrabban Jézus kinyilatkoztatása olvasható: „Ego sum lux mundi” / „Én vagyok

¹⁷ „...et vidi et ecce manus ad me in qua erat involutus liber et expandit illum coram me qui erat scriptus intus et foris” (Ez 2,9).

¹⁸ Például Köln, Schnütgen Museum, 1260 körül, lásd kat. *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400*. I–II, Köln, Schnütgen-Museum, 1973, vol. 2., 446–447, 1–4. kép. Lásd erről EÖRSI Anna: *Fuit enim Maria liber. Megjegyzések az író gyermek és a tintát kiöntő ördög ikonográfiájához*. In: *Bulletin de Musée Hongrois des Beaux-Arts / A Szépművészeti Múzeum Közleményei*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 87 (1997), 139–161, kül. 153, gazdag nemzetközi szakirodalommal, közülük jelen tanulmányban elsősorban Klaus Schreiner munkásságára támaszkodtam.

a világ világossága” (Jn 8,12).¹⁹ A fragmentumon közvetlenül a könyvtekercsről szóló rész után következő Mária-antifóna (*Ave beatissima*) ezt az elképzelést megerősíteni látszik. Ugyanis ez egy olyan antifóna, melyben Szűz Mária erényeit az ábécé betűire komponálták, és esetünkben az sem tekinthető véletlennek, hogy az antifónában a *scriptor* az ábécé betűit tartotta fontosnak lombard iniciálékkal kiemelni, hangsúlyosá tenni.

Mária és a könyv szimbolikus kapcsolatának a középkorban jelentős hagyománya volt. A számos prédikáció számtalan képzőművészeti alkotással (miniaturák, iniciálék, táblaképek, ikonok, festmények, szobrok) társult.²⁰ Így a tintásüveget tartó Madonnák is gyakran a Szeplőtelen Szűz szimbólumaival voltak ellátva.²¹ A Szűz Mária erényeit az ábécé betűire komponáló, imént említett antifóna a liturgiában Szűz Mária ünnepein fordult elő, többek között Mária fogantatásának ünnepén is (*Conceptio Beatae Mariae Virginis*, december 8).

A fentebb megadott töredékes négy sorhoz közvetlen párhuzamot nem sikerült találni, de ha együtt elemezzük a Mária-antifónával, feltűnően hasonló gondolatokat találunk a középkori prédikációkban. Ezekből csak a szövegünkhöz legközelebb állóknak vélteket emeljük ki.

Számos bibliai hely adott alkalmat Máriának tekerccsel vagy könyvvel való azonosítására (Iz 8,1 *liber grandis*; Iz 29,11 *liber obsignatus*; Ez 2,9 *liber involutus*; Mt 1,1 *liber generationis*; Jel 5,1 *liber signatus* stb.).²² Ezt az ókeresztény szerzőktől kezdve a késő középkorig gyakorta meg is tették. Az idevonatkozó hagyományt Eörsi Anna elsősorban Petrus Cellensis alapján († 1183) a következőképpen összegzi: Petrus Cellensis Ezekiel prófétának – a töredékünkön is olvasható – kívül és belül beírt könyvtekercsről szóló szavait Máriára vonatkoztatja, s azt írja róla, hogy Mária egy olyan könyv, melynek külső oldalára alázatossága, belsejére pedig szüzessége van ráírva (vö. töredék 1. sora, Ez 2,9).²³ Mária és a pergamenkészítés folyamata között is párhuzamot von: „A Mária-könyv az »első ember pergamenjéből« készült, azaz az eredendő bűntől piszkos és durva bőrből. Ezt a bőrt az erények tisztították meg és készítették elő a »láthatatlan írnok« számára; a bátorság és az erő eltüntették róla a bűn következtében kinőtt szőrzetet, a fegyelem és a mértékletesség volt a habkő, ami végérvényesen eltávolított minden Ádám-tól örökölt tisztátalanságot. Az igazságosság meghúzta a vonalakat, azaz vezette Mária lépteit az Úr igazságosságának rejtett útján. A bölcsesség volt az író kéz (vö. töredék 2. és 3. sora), a tintatartó és a tinta pedig a dávidi faj tüskéiből

¹⁹ Lásd EÖRSI 1997, 148.

²⁰ Lásd EÖRSI 1997.

²¹ EÖRSI 1997, 140. Eörsi Squilbeckre hivatkozik: Jean SQUILBECK: *La Vierge à l'encrier ou à l'Enfant écrivant*. In: *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art* 19 (1950), 138–139.

²² EÖRSI 1997, 142; Klaus SCHREINER: „... wie Maria geleicht einem puch” *Beiträge zur Buchmetaphorik des hohen und späten Mittelalters*. In: *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel, Frankfurter Ausgabe* 26 (1970), Nr. 23, 651–664, kül. 656.

²³ *Petri Cellensis Sermo XXVI in Annuntiatione dominica V*. PL 202, col. 718. „Virgo Virginum ... hic designatur per librum intus et foris scriptum, foris humilitate, intus castitate”. idézi EÖRSI 1997, 143.

készült.²⁴ A Szentlélek gondoskodott a kézirat művészi kivitelezéséről; az elkészült könyvet végül bekötötték a fegyelem és a hit szíjaiba.”²⁵

Ricardus de S. Laurentio olyan könyvnek nevezi Máriát, „melynek Mária erényei a betűi (vö. Mária-antifóna a töredéken), Krisztus a tartalma és a Szentlélek írt bele az emberi halandóság fekete tintájával”.²⁶ Feltűnő, hogy az ismertetett négy sort követő antifóna végén Mária neve is el van rejtve: „mediatrix, auxiliatrix, reparatrix, illuminatrix, adiuva”, de töredékünkön a *scriptor* csak az ábécé akrosztichonját emelte ki nagy iniciálékkal. Ebből arra lehet következtetni, hogy a töredék egy olyan pergamenlevél tanúja, amely nem Máriáról szól, hanem sokkal inkább az írás szerepének fontosságát hangsúlyozza, és esetünkben Mária ennek csak szimbóluma. Szűz Mária tisztelete, az olvasási kultúra és az írásbeliség szorosan összefonódott egymással a középkorban. Klaus Schreiner, aki több tanulmányt is szentelt e témának, érdekes módon ezt az ábécére írt, Mária erényeit felsorakoztató verset nem említi, de felhívja a figyelmet a jelenségre. Az irodalommal, írásbeliséggel és erkölccsel hozza kapcsolatba azt az „angyali üdvözet”-képet is, amelyen Mária ruhaujjának szegélyén az ábécé betűi sorakoznak. Ahogy írja, ez emlékeztet azokra a prédikációkra, kegyességi szövegekre, a boldog halál művészetére (*ars moriendi*), melyekben a kolostori életszabályokat és kegyességgyakorlást az ábécé betűivel kötik össze.²⁷ Schreiner egy másik képet is említ, ahol Jézus Mária ölében ül, és egy ábécé-táblát tart a kezében.²⁸

Mint említettük, ez az ábécére írt Mária-ének különféle műfajú kódexekben is fel-felbukkan, de úgy tűnik, a német nyelvterületre korlátozódik. Egyetlen olyan Magyarországhoz köthető kéziratot sem ismerünk, ahol találkozunk vele. Liturgikus kódexekben, különösen antifonálékban szerepel Szűz Máriának olyan ünnepein, melyeken kiemelt fontossága van az Istenanya tisztaságának (*Conceptio Mariae, Nativitas Mariae, Annuntiatio Mariae*).²⁹ Az is előfordul, hogy csak kiegészítésként, pl. az antifo-

²⁴ Uo., col. 718. „Iam manum ad scribendum apponit prudentia: atramentarium et incaustum de spinis Davidici seminis” – idézi EÖRSI 1997, 143.

²⁵ Uo. col. 719. „...superveniens quoque Spiritus sanctus, hanc Scripturam illuminat. Tandem ligandus est liber iste grandis, disciplinae et religionis angelicae corrigiis ...” – idézi EÖRSI 1997, 143; Lásd még: Klaus SCHREINER: *Marienverehrung, Lesekultur, Schriftlichkeit. Bildungs- und frömmigkeitsgeschichtliche Studien zur Auslegung und Darstellung von 'Mariä Verkündigung'*. In: *Frühmittelalterliche Studien* 24 (1990), 314–368, kül. 362–363.

²⁶ Ps.-Albertus Magnus (Ricardus de Laurentio): *De laudibus B. Mariae Virg.* Lib. 12, cap. 7, § 4: „Fuit enim Maria liber [...] Singulae enim virtutes ipsius litterae libri istius. [...] Sic ergo Spiritus Sanctus Verbum scripsit, dum eius cooperatione caro Verbi fuit in utero virginali formata”. Augustus et Aemilius BORGNET (Hg.): *B. Alberti Magni ... Opera Omnia ...*, Bd. 36, Parisiis, 1898, 830. Összefoglalja és részben idézi EÖRSI 1997, 143. Lásd még: SCHREINER 1970, 656; Hardo HILG: *Das „Marienleben” des Heinrich von St. Gallen. Text und Untersuchung*. München, Artemis, 1981, 326.

²⁷ SCHREINER 1990, 365. Például Nikolaus von Strassburg († 1331) művének már a címe is ezt jelzi: *Alphabetum divini amoris seu de elevatione mentis in Deum*.

²⁸ Uo. 355.

²⁹ A Cantus Manuscript Database (<http://cantus.uwaterloo.ca/>; 2019. 11. 6.) az alábbiakat ismerteti: Sankt Florian, Augustiner Chorherrenstift Bibliothek und Musikarchiv, XI 480, fol. 142^r (*Annuntiatio Mariae*, 14. század); Vorau, Stiftsbibliothek, 287, fol. 172^v (*Nativitas Mariae*, 14. század első fele); Utrecht, Universitätsbibliothek, Ms 406, fol. 150^v (*Conceptio Mariae*, 12. század, 13., 14., 15. századi kiegészítésekkel);

nále első levelére jegyezték be.³⁰ Sokszor másolták imádságoskönyvekbe, teológiai művekbe, e helyeken többnyire Máriáról szóló *sermókat* követ, és kotta nélkül adja a Mária-éneket.³¹

Amint látható – nem éppen meglepő módon –, ez a szöveg a kódexekben mindig Szűz Mária tiszteletéhez kapcsolódik. Esetünkben – amint fentebb is írtuk –, ezzel szemben a töredék nem Máriáról szólhat, az ábécé betűinek kiemelései tűnnek hangsúlyosabbnak. A Mária-antifóna után megint csak töredékesen, ám kisebb betűkkel három sor maradt fenn, a hiányosan megmaradt szövegrészt lehetetlen értelmezni. De a körülötte lévő szöveggörnyezet alapján elfogadható talán az az elképzelés, hogy akár a szemet gyönyörködtető, pergamenre festett színekről eshet szó:

10. sor [...] *Nincs gyönyörűségesebb a halandók szemei előtt* [...]

11. sor [...] *az élénk helyezett, sok színnel kidíszített* [képeket?] *szemlélni* [...]

12. sor [...] *kívánságot keltenek* [...]

Az e három sort követő utolsó megmaradt sor szemmel láthatóan igen fontos szövegegységnek a kezdete volt. Díszes nagy iniciáléval indul, és a *scriptor* – nyilván tudatosan – itt írt a legnagyobb méretű betűkkel. Ugyan csak az első három szó maradt meg belőle, melyek a könyvről, talán a könyvkészítésről szólnak:

13. sor *Volentes comparare libros* / Akik könyvet akarnak készíteni (?)

A *comparare* jelentése a könyvvel kapcsolatban többféle tevékenységet is takarhat: készíteni, összehasonlítani, szerezni, vásárolni. Az első fennmaradt nyomtatott könyvjegyzék, Peter Schöffler kiadói könyvjegyzéke hasonlóan kezdődik: „*Volentes sibi comparare infrascriptos libros magna cum diligentia correctos* [...]”, majd Schöffler a bevezető után felsorolja az eladásra szánt könyveit.³² Hasonlót olvashatunk egy Gdańskban őrzött ősnymtatványba beragasztott, kézzel írott cédulán is, mely egy bizonyos *Ambrosius Schroter in domo meyster hanssen circa forum* leltárát tartalmazza: „*Volentes sibi comparare libros infra scriptos veniant ad hospicium inferius nota-*

Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 388, p. 469 (de *BMI*, 12. század); Aachen, Domarchiv, G 20, fol. 289^v, 384^r (de *BMI*, 13. század); Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Ms. R 503, fol. 178^r (*Annuntiatio Mariae*, 1350 után).

³⁰ Ljubljana, Nadškofijski arhiv, 18 (olim 17), fol. 1 (*Suffr. Mariae*, 1491); Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Hs 22923, fol. 269^r (14. századi utólagos bejegyzés).

³¹ További példák, köztük imádságoskönyvekre és teológia művekre is: München, BSB, Cgm 716, fol. 28^v (Cantionale, 15. század); Schlägl, Prämonstratenserstift, 96; Innsbruck, Universitäts und Landesbibliothek, Cod. 409, fol. 99^v (1261 után, Sermonariumba a *sermók* közé beírva); München Cgm 444, fol. 17^r (15. század); Mainz, Stadtbibliothek, Hs I 337, fol. 110^v (14. század); Lundban (Dánia) körmeneteken is énekelték, lásd P. D. STEIDL: *Vor frues sange fra Danmarks Middelalder*. København, Katholsk Vorlag, 1918, 172, 15. sz. Ezt az utóbbi adatot Kovács Andreának köszönöm.

³² Peter SCHOEFFER: *Bücheranzeige. Mainz, um 1469*. Lásd GW M40875: <https://www.gesamtkatalog-derwiegendrucke.de/docs/M40875.htm> (2019. 11. 6.).

tum”. Majd 49 könyvcím felsorolása következik, tehát igen valószínű, hogy ez a bejegyzés is egy nyomtatott könyvjegyzék másolata volt (Hain 11830, Johannes Nider: *Formicarius*, jelzete: XV.564).³³ E két fennmaradt példa jelzi, hogy ez a formula az eladásra szánt könyvjegyzékek szokásos incipitje lehetett. Ugyan nem tudjuk, a mi töredékünkön hogyan folytatódott az ezzel a három szóval megkezdett mondat, de gyanítható, hogy itt nem egy – akár kézzel írt, akár nyomtatott – eladásra szánt könyvjegyzékről van szó. A körülötte lévő szövegkörnyezet inkább azt sugallja, hogy a könyv készítésével lehet kapcsolatos. Mindazonáltal nem kizárt a *comparare* igének a ’megvásárolni’ (a készülő könyvet) jelentésfunkciója sem.

E sok óvatosságra törekvő megállapítás után újabb kérdések sorozata vetődik fel. Mi lehetett a funkciója, miért és kiknek íródhatott, hol készülhetett az a pergamenlevél, melyből ezt a fragmentumot kimetszették?

A formai jegyeket vizsgálva is támpontot kaphatunk a válaszadáshoz. Nagy méretét tekintve két eshetőséggel számolhatunk: 1. Mivel a verzója beiratlan, ezért egy nagy liturgikus könyv (graduále, antifonále) első, illetve utolsó levelére kiegészítő szöveggént másolták be. Van erre példánk a fentebb felsorolt kódexek között is: egy Ljubljanában őrzött antifonále, melynek az első levelére az ábécére írt Mária-éneket mint Mária-suffragiumot jegyezték be.³⁴ 2. Mindig is egy különálló levél volt. Két okunk is van sokkal inkább ez utóbbit feltételezni. Egyrészt az igen igényes kivitelezés, mely a betűkre, a notációra, az iniciálékra egyaránt kiterjed. Ha egy kódexnek nem a törzsszövegéhez tartozott, és minden jel arra mutat, hogy nem, akkor nem fordítottak volna ekkora figyelmet rá. Másrészt a pergamenlevél eredeti írásképének mérete. A magasságát nem tudjuk rekonstruálni, de ha a Mária-éneket kiegészítjük a levágott szövegrésszel, elmondható, hogy a szélességéből talán egy kicsivel több, mint a fele hiányzik. Vagyis a szélteben megmaradt 225 mm-es íráskép kb. 450-460 mm-re egészíthető ki. A legnagyobbak közül való Bakócz-, illetve az Ulászló-graduále írástűkre ezzel szemben csak 420 mm széles.

Mivel nem találtam meg, honnan valók a szövegek, a pallium műfaja is sok fejtörést okozott. Arra jutottam, hogy ez egy olyan kompozíció lehetett, amely az írás, az írásbeliség, a könyvek és a másoló szerzetes dicséretét zengte, s olyan helyre készült, amely valamilyen módon a könyvhöz, annak elkészítéséhez, megírásához kapcsolódhatott. Ez a hely leginkább egy másolóműhely, esetleg kancellária³⁵ lehetett, ahol írásmintának szánták. Erre leginkább az utal, hogy a töredéken a szövegeket három, különböző

³³ Arno MENTZEL-REUTERS: *Arma spiritualia*. Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden. Wiesbaden, Harrassowitz, 2003, 155; Helena JĘDRZEJOWSKA – Maria PELCZAROWA: *Katalog inkunabulów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*. Gdańsk, Towarzystwo Przyjaciół nauki i Sztuki, 1954, 146, 449. sz. a könyvcímek felsorolásával.

³⁴ Lásd 30. lábjegyzetben: Ljubljana, Nadškofijski arhiv, 18 (olim 17), *Suffr. Mariae*, fol. 1. (1491). Nincs arról információ, hogy kíséri-e a kódexben ezt a suffragiumot más szöveg is.

³⁵ Máriát a középkorban a kancelláriával is kapcsolatba hozzák. Jacobus de Voragine azt írja róla, hogy a mennyei udvarban Isten kancellárja: „Cancellaria Dei est maria in celesti curia”, lásd SCHREINER 1990, 364.

nagyságú betűmérettel írták, a lombard iniciálékat pedig az ábécé összes betűjére felsorakoztatták. Monok István hívta fel a figyelmemet a nyomtatott betűmintakönyvekre és arra, hogy egyleveles nyomtatott betűmintaalapok is léteztek.³⁶ Így találtam rá az első nyomtatott betűmintaalapra, mely Erhard Ratdolt augsburgi nyomdájából került ki 1486-ban.³⁷ A Mária és a könyv szimbolikus kapcsolatáról itt leírtak véleményem szerint Ratdolt nyomtatványán is visszaköszönnek, aki az első, a legnagyobb méretű betűkkel nyomtatott mintaszövegének épp az *Ave Mariát*, az *Üdvözlégy Máriát* választotta, majd egy kisebb szedésű betűmintát újra Mária dicsőítésének szentelt (*Ave regina celorum / mater regis angelorum*, AH 1,94). Carl Wehmer hívta fel a figyelmet arra, hogy a nyomdászok nagy valószínűség szerint a 14–15. században a polgárság előretörésével ugrásszerűen megszaporodott világi másolók szokását vehették át, akik pergamenplakátokon mutatták be az általuk használt és tanított írásfajtákat,³⁸ hogy ezzel reklámozzák magukat.³⁹ Wehmer felsorolja és rövid leírást is ad hat, az általa feldolgozott és más szakirodalomból ismert írásmintaalapról.⁴⁰ Ezek kivétel nélkül töredékesen maradtak fenn – leginkább kötések előzéklapjaként –, s mivel reklámra szánták, és ezért sokszor ki is akasztották a műhelyben, csak az egyik oldalukat írták be, és igen nagy méretűek voltak. Wehmer az egyik nagyságát 900×600 mm-nek rekonstruálta (Berlin, Staatsbibliothek Mus. Ms. 40098).⁴¹ A másolók külön gondot fordítottak az írásminták kivitelezésére, nem ritkák az arany és ezüsttel festett iniciálék, sőt még figurális iniciáléval díszítettet is találunk köztük.⁴² Mindezek a külső formai jegyek tökéletesen egybevágnak a mi töredékünkkel. Ha emellett figyelembe vesszük

³⁶ Hálásan köszönöm Monok Istvánnak, hogy velem gondolkodott, és hogy sok más egyéb mellett a nyomtatott betűmintakönyvekre és az egyleveles betűmintaalapok létére is fölhívta a figyelmemet. A nyomtatott betűmintakönyvekről lásd Werner DOEDE: *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudorf-fer bis 1800*. Hamburg, Dr. Ernst Hauswedell & Co., 1958.

³⁷ Carl WEHMER: *Deutscher Buchdruck im Jahrhundert Gutenbergs*. Leipzig, Harrassowitz, 1940, Tafel 66. Megjegyzendő, hogy Tótfalusi Kis Miklósnak is volt betűmintaalapja, szövegmintákkal és kottával, lásd RMK III 6905; HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus élete és műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. A bibliográfiát összeállította Soltész Zoltánné. *Magyar Helikon*, 1972, Budapest, 300 (4. sz.). Ez utóbbi adatot Perger Péternek köszönöm.

³⁸ Az írásoktatás és a mesterírmokok kapcsolatáról lásd bővebben: HAJNAL István: *Írásoktatás a középkori egyetemeken*. Budapest, Gondolat, 2008 (Az információtörténet klasszikusai), 274–280.

³⁹ Carl WEHMER: *Leonhard Wagners Proba centum scripturarum*. Leipzig, Insel-Verlag, 1963, 16–17; Uő: *Die Schreibmeisterblätter des späten Mittelalters*. In: *Miscellanea Giovanni Mercati VI*. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1946 (Studi e testi 116), 147–161, kül. 152–154; Ernst CROUS – Joachim KIRCHNER: *Die gotischen Schriftarten*. Braunschweig, Klinkhardt et Biermann, 1970, 19, Abb. 30. Martin Roland hozzám írt levelében, amelyben nagyon érdekesnek tartja felfedezésemet, már feltette a kérdést, nem lehet-e ez egy reklámszöveg. Később ez a kérdésnek megfogalmazott ötlete nagyon hasznosnak bizonyult, amit ezúton is köszönök.

⁴⁰ WEHMER 1946. A magyar nyelvű szakirodalomban a nyomtatványok esetében meghonosodott a „betűmintaalap” kifejezés. Mivel eddig még kézzel írott mintalappal nem volt dolgunk Magyarországon, ezért most az írásmintaalapot javasoljuk ennek megjelölésére.

⁴¹ WEHMER 1946, 151.

⁴² WEHMER 1946, 155–156; Betty KURTH: *Fragmente aus einem gotischen Schriftmusterbuch in der Universitätsbibliothek zu Würzburg*. In: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege* 9 (1915), 173–182.

az említett berlini töredék zárósorainak incipitjét (*Volentes informari*),⁴³ és hogy arról informál, hogyan kell a különböző írásfajtákat művészi és mesteri módon kivitelezni, még inkább van okunk azt feltételezni, hogy a Sallustius-töredék palliuma is egy írásmintalap lehetett. Ugyanis nagyon könnyen elképzelhető, hogy hasonló tartalmú volt a töredékünkön olvasható *Volentes comparare libros* kezdetű szöveg folytatása is, mert az eddigiékből úgy tűnik, hogy ezekre a reklámszövegekre jellemzőek voltak a *Volentes* szóval kezdődő szókapcsolatok, ahogy láthattuk az említett könyvjegyzékek esetében is.

Határozottan mégsem állíthatjuk, hogy írásmintával állunk szemben. Ugyanis a mi töredékünkön csak egyetlen fajta írásnak maradt fenn három betűmérete. Ez azonban nem zárja ki, hogy a levél elveszett részein ne lett volna másfajta írás is, és ne szerepeltek volna mellettük az írásfajták megnevezései, mint némely más esetben. Az sem hallgatható el, hogy a Sallustius-töredék palliuma a Mária-ábécé szöveghiányából következtetve egyhasábos lehetett, szemben a Wehmer által leírt kéthasábosokkal.⁴⁴

Még egy fontos kérdésre keressük a választ. Hol készülhetett ez a minden valószínűség szerint reklámnak szánt írásmintalap? Amint fentebb szó volt róla, a töredék maga 15. századi, és a beíratlan oldalán alig későbből, a 15–16. századból való a kassai konvent tulajdonosbejegyzése. Vagyis nem sokkal elkészülte után, a 16. században már biztosan Magyarországon kellett lennie. A legkézenfekvőbb elgondolásnak eredetileg az tűnt, hogy a domonkos konvent *scriptorium*ában készült. Igen ám, de a domonkosoknak semmi szükségük nem volt reklámra. A Mária-himnusz kottáját sem kvadrát notációval írták, pedig a renden belül Humbertus de Romanisnak a domonkos rend generálissá választása óta (1254) kötelező volt a kvadrát notáció használata. Ehelyett gyönyörű metzigót notációval készült, melyet német területeken és azoktól keletre mindenféle írtak, a Magyar Királyság területén is.⁴⁵ Az iniciálék is rendkívül igényesek, a nagy méretű *U(olentes)* iniciálé betűtörzse ezüst; a kisebb, kétsoros *N(il)* iniciálé aranyfestéssel készült. Helyhez kötni az iniciálékat sem tudjuk pontosan. Ám Boreczky Anna felhívta a figyelmemet a 14. század eleji, Avignonban készített *Ganoys-bibliára* (OSZK Cod. Lat. 78), melynek díszítését a 14. század közepén Prágában egészítették ki. A biblia 97. levelének rektóján azonban van egy olyan tollrajzos díszítésű iniciálé, amely a kötetben egyedülálló, eltér az összes többi iniciálétól. A betűtest által

⁴³ A Wehmer által ismertetett hat töredékes írásmintalap közül a berlinin kívül egy másikon is olvasható ez az incipit (Breslau, Staats- und Universitätsbibliothek IV 151a). Mindkét írásmintalapról az erre vonatkozó szövegét is közli: Wilhelm WATTENBACH: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1896, 489–490. Sajnos sem a berlini, sem a boroszlói könyvtár anyagában az internet segítségével nem tudtam azonosítani a szóban forgó példányokat. Ez a jövő feladata lesz.

⁴⁴ A *manuscripta mediaevalia* (http://www.manuscripta-mediaevalia.de; 2019. 11. 6.), amely a német könyvtárak állományát dolgozza fel, összesen csak négy írásmintalapot (*Schreibmeisterblatt*) találtam, de egyiket sem volt módomban megtekinteni: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, Cod. 409 (fragmentum, 15. század); Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. Germ. fol. 1477 és Ms. Germ. fol. 1707; München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28397 (fragmentum).

⁴⁵ Köszönöm Szoliva Gábrrielnek a kottákra vonatkozó tájékoztatását.

közrezárt mezőben rácsos háttér előtt kis virág jelenik meg,⁴⁶ éppúgy, mint vizsgált töredékünkön. Tudvalevő, hogy a *Ganoys-biblia* a 15. század elejétől már a pozsonyi káptalan tulajdonában volt. Nem zárható ki, hogy utolsó kiegészítésként itt festették bele ezt az iniciálét. Ha ez az utóbbi és az eddigi gondolataink is helytállóak, akkor akár itthon is kereshetjük azt a minden bizonnyal világi másolót, mesterírnokot, aki írásművészetét ily igényesen reklámozta. A Kassához közeli Eperjesről három mesterírnok nevét is ismerjük. Mátyás *cathedralis scriptorét* (*Stuhlschreiber*), aki egy Boldizsár nevű polgár megrendelésére készített egy antifonálét, melyet nemcsak másolt, de miniált, és be is kötött. Tudjuk, hogy a miniálásért 1501-ben két ízben 102-102 dénárt vett föl a városi pénztártól. Tudunk még Georgius *scriptorról*, aki 1447-ben egy misekönyvért három aranyforintot kapott a várostól. Miklós *schreiber* pedig az adólajstromok szerint 1465 és 1478 között Eperjesen a szláv negyedben lakott. Sőt, ezen kívül még egy miniatőrrel is van tudomásunk, Henckl Györgyről, aki Eperjesről 1483-ban írott levelében Hilarius bártfai lelkésztől 3 forint előleget kért aranyra, festékre, egyéb kellékekre.⁴⁷ Mindez bizonyíték arra, hogy Magyarországon már igen komoly piaca volt az írástudásnak.

Összegzésként elmondható, hogy a Sallustius-töredék palliuma nagy valószínűséggel egy olyan egyleveles, igen igényes kivitelezésű írásmintalap töredéke lehetett, melyet egy mesterírnok (egy jól képzett bémásoló) önmaga reklámozására készített, hogy írásmesterségének bemutatásával másolásra megbízást és írásoktatásra tanítványokat toborozzon. Ilyen írásmintalap Magyarország területéről ez idáig nem volt ismeretes, de még Európában is ritkaságnak számít. Készülhetett akár Magyarország északi részén – leginkább a szepességi városokra gondolunk –, de bárhol, a vele szoros kapcsolatban álló cseh–morva–sziléziai régióban is. A 16. századi kassai jelenléte mindenképpen tanúja annak, hogy ezen a környéken már olyan magas fokra fejlődött az íráskultúra, hogy piaci értékesítésre is alkalmas volt. Ez is adalék annak elképzeléséhez, milyen mértékű lehetett a hazai könyvpusztulás, s milyen magas színvonalon állhatott a könyvkultúra nemcsak Budán, hanem Magyarország más vidékein is. Amit itt elmondunk, több mint elképzelhető, de nincs kizárva, hogy a későbbi kutatás módosítja majd ezt az állítást.

⁴⁶ BORECZKY Anna: *Egy avignoni kézirat a középkori Magyarországon, avagy a Ganoys-biblia vándorlásai*. In: *Ars hungarica* 29 (2013/1), 18–27, kül. 21.

⁴⁷ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Kézirat gyanánt, Budapest, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1961, 18, 45–46; IVÁNYI Béla: *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században*. In: *Magyar Könyvszemle* 19 (1911), 134–135. Az adatot Körmendy Kingának köszönöm.

II

MAYER GYULA⁴⁸

A Sallustius-kódextöredék

KODIKOLÓGIAI LEÍRÁS

11. század – 4 levélpár

Igen megbarnult, sok helyen foltos, gyűrött, négy pergamen levélpár, melyek szélein jól kivehetőek az eredeti őrzőkönyv kötése ragasztójának nyomai: 225×310 mm. – Egyhasábos írástükör: 195×105 mm, 33 sor, vakvonalazás. – Írás: karoling minuszku-la, 11. század, korabeli marginális és interlineáris glosszákkal. – A caputok élén egyszerű két-, illetve háromsoros vörös iniciálék, egy egysoros kék iniciálék, illetve fekete majuszkulák.

Őrzőkönyv: ismeretlen. A töredék levélpárjai szélein látható ragasztónyomok alapján 2-2 levélpár összeilleszthető. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezek a ma már ismeretlen őrzőkönyv elő-, illetve háttáblájához voltak erősítve. Ennek alapján az őrzőkönyv fólió nagyságú lehetett. Jelenleg egy 15. századi írásmintalap töredékébe van kötve (lásd erről e tanulmány I. része).

Eredet – használat: A keleti frank (német) területhez köthető (lásd írás, szöveg-hagyomány).

A töredék tartalma

SALLUSTIUS: DE CONIURATIONE CATILINAE, DE BELLO IUGURTHINO

fol. 1^{r-v}

[hi postquam in una moenia] *convenere dispari ... huc accedebat quod* [L. Sulla exercitum ...] (Cat. 6,2 [p. 7,3] – 8,4 [p. 9,5] – 11,5 [p. 11,11]⁴⁹)

(itt hiányzik két levélpár)

fol. 2^{r-v}

[sed uti corpora nostra ab iniu]ria *tuta forent ... atque etatem agerentur sibi* [quisque si in armis foret ...] (Cat. 33,1 [p. 26,16] – 35,3 [p. 27,29] – 37,6 [p. 29,13])

⁴⁸ A szerző az ELTE – PPKE Ókortudományi Kutatócsoport és a Magyarágkutató Intézet munkatársa.

⁴⁹ A tartalom pontos megadása érdekében a caputszámozást a Bibliotheca Teubneriana Axel W. Ahlberg illetve Alfons Kurfess által gondozott kiadásának lap- és sorszámait követik, szögletes zárójelben megadva: C. Sallusti Crispi Catilina, Jugurtha, fragmenta ampliora. Post A. W. AHLBERG edidit Alphonsus KURFESS. Editio tertia stereotypa. Lipsiae, Teubner, 1957 (és változatlan utánnomások). A középső számok a rektó és a verzó fordulóját jelölik.

(itt hiányzik 10 levél: egy levél + egy quaternio + egy levél)

fol. 3^{r-v}

[ut potius publice quam] *privatim amiciciam populi romani coleret ... quo in initio pavidus et ignarus* (Iug. 8,2 [p. 58,27] – 10,7 [p. 60,16] – 12,5 [p. 62,10])

fol. 4^{r-v} (folytatás 3^{r-v})

loci perfugerat. Numide caput eius ... qui omnes familie nostre ob vostram [amicitiam infesti sunt ...] (Iug. 12,5 [p. 62,10] – 14,5 [p. 64,6/7] – 14,17 [p. 65,31])

(itt hiányzik egy levélpár)

fol. 5^{r-v}

Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est ... nam in consule nostro multe (Iug. 23,1 [p. 73,25] – 25,5 [p. 75,15/16] – 28,5 [p. 77,14])

fol. 6^{r-v} (folytatás f. 5^{r-v})

bone artes animi et corporis ... humana omnia penes paucos erant [vos autem ...] (Iug. 28,5 [p. 77,14] – 31,3 [p. 79,15] – 31,20 [p. 81,8])

(itt hiányzik két levél)

fol. 7^{r-v}

Ceterum mos parcium popularum ... pecora et cultores in [agris erant ...] (Iug. 41,1 [p. 88,15] – 43,5 [p. 90,14] – 46,5 [p. 92,21])

(itt hiányzik két levélpár)

fol. 8^{r-v}

Idem plebes facit pars edocti ab nobilitate ... ita quocumque intenderat res advorse erant sed inter eas [moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit ...] (Iug. 66,4 [p. 108,16] – 70,5 [p. 110,15] – 74,2 [p. 112,17]).

A Kr. e. 1. században élt és alkotott Gaius Sallustius Crispusnak három hosszabb és nem vitatottan hiteles műve ismert: a *De coniuratione Catilinae* (Cat.), a *De bello Iugurthino* (Iug.) és a *Historiae* (Hist.). A középkori kéziratok az elsőt gyakran *Bellum Catilinarium* vagy hasonló címmel látják el, ezért az első két művet együtt röviden csak *bellaként* is szokás emlegetni.

Azt, hogy már a füzet összeállítója fölismerete, hogy a töredék nyolc levele Sallustius két bellumának részleteit tartalmazza, világosan mutatja, hogy a négy bifoliumot a Sallustius-szöveg által megkívánt módon és sorrendben füzte egybe. A levelek számozatlanok, azokat arab 1–8 számokkal jelöljük.

Mint látható, fol. 3 és 4, illetve 5 és 6 között a szöveg folytonos, azaz ezek az eredeti kódexben is szomszédos levelek voltak. Az eredeti kódex ívszerkezetének rekonstruálásához szükséges áttekinteni a Sallustius-szövegek hagyományozását.

SALLUSTIUS SZÖVEGHAGYOMÁNYA

A 9. századot megelőző korszakból csak töredékekkel rendelkezünk; két 1. századi egyiptomi papirusz a legkorábbi (Iug., Hist.). A 4–5. századból való további öt szintén

Egyiptomban előkerült lelet; a Cat.-töredékek anyaga papirusz, a többieké pergamen.⁵⁰ Csak ezekhez képest nagyobb terjedelmű a *codex Aurelianensis* megmaradt hét⁵¹ (nem teljes) levelével (Hist. p. 165–178 Kurfess): a kézirat valószínűleg az 5. században, Itáliában készült, onnét a Fleuryi (Floriacum, Saint-Benoît-sur-Loire) bencés apátságba került, maradványait ma három könyvtár őrzi.

A *Historiaet* tartalmazó teljes kódex nem vészelte át az évszázadokat, a két *bellum* legkorábbi kéziratai a 9. században készültek.⁵²

Az így legkorábbi, 9. és 10. századi kéziratok⁵³ a későbbiek túlnyomó többségével szemben nagyobb hiányt mutatnak röviddel a Iug. vége előtt: c. 103,2–112,3; ez az ún. „Jugurthalücke”.⁵⁴ A kéziratoknak ezt a csoportját *mutili* néven tartják számon. A hiányzó rész először a 10. század végén, a *bella* szövegét követő pótlásként jelenik meg (*mutili suppleti*); a későbbi kéziratok jelentős részében viszont a saját helyén olvasható (*integri*). Amennyiben a Cod. Vat. Lat. 3328 korai datálása a 10/11. századra⁵⁵ helytálló, ez a legkorábbi fennmaradt *codex integer*. Pusztán a számszerű arányok és a vasvári töredék keletkezési ideje azt valószínűsíti, hogy a *codices integri* csoportjába tartozik, azonban érdemes a *lacunát* gondosabban megvizsgálni.

Ilyen nagyobb terjedelmű *lacuna* esetében a kézenfekvő magyarázat az *exemplar*-ként szolgáló kézirat fizikai sérülése, azaz egy vagy több levél elveszte.⁵⁶ Hevesen vitatott kérdés, hogy az a forrás, amelynek alapján a *lacunát* pótolták, önálló ága-e a

⁵⁰ A leletek modern monografikus földolgozását Rodolfo FUNARI készítette el (*Corpus dei papiri storici greci e latini. Parte B: Storici latini. I. Autori noti. Vol. 2. Caius Sallustius Crispus*. Pisa–Roma, 2008). A szóhasználat némiképp ingadozó, Leighton Durham REYNOLDS: *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*. Oxford, 1983, 344 a pergamentöredékeket is papirusznak mondja, és Funari is feldolgozza azokat.

⁵¹ KURFESS, 1957, 165–178; REYNOLDS 1983, 348 és Uő: *C. Sallusti Crispi: Catilina. Iugurtha, Historiarum Fragmenta Selecta, Appendix Sallustiana*. Oxford, Oxford University Press, 1991, p. xx. nyolc levet ír, azonban a berlini töredék összetartozik egy fleuryivel.

⁵² Az antik római szerzők 9–12. századi kéziratait a teljesség igényével összegyűjtötte Birger MUNK OLSEN: *L'étude des auteurs classiques latins au XIe et XIIe siècles*, tom. I–IV, 2. Paris, CNRS éditions, 1982–2014. A monumentális kötetek anyagához a *Revue d'histoire des textes* hasábjain 1991–2007 között hat pótlást tett közzé. A Sallustius-kéziratok leírása: *L'étude* II (1985) 307–363; III/2 (1989) 114–120, 191–192. RHT 21 (1991) 63; 24 (1994) 232–233; 27 (1997) 67–69; 30 (2000) 167–168; 32 (2002) 93–94; n.s. 2 (2007) 85–86.

⁵³ A szöveg középkori ismeretéről valló adatokat összefoglalja Robert W. ULERY. Lásd Patricia J. OSMOND – Robert W. ULERY: *Sallustius*. In: *Catalogus Translationum et Commentariorum* 8 (2003), 183–326, itt: 192–193.

⁵⁴ Legkorábbi említései, melyeket találtam, Ian GRUTER: *C. Crispi Sallustii opera omnia quae exstant*. Francofurti, 1607, 253–254. Gruter 1602 óta a heidelbergi Palatina, és így számos lorchsi kódex öre volt. Ezek között volt található Sallustius két korai kódexe is. Gottlieb KORTTE: *Caii Crispi Sallustii quae exstant item epistolae de republica ordinanda declamatio in Ciceronem et Pseudo-Ciceronis in Sallustium*. Lipsiae, 1724, 886; Franz Dorotheus GERLACH: *C. Crispi Salustii quae exstant*. Basel, 1823 p. XXI–XXII. A német terminus Bertold MAURENBRECHER: *Sallustiana. 1. Heft: Die Überlieferung der Jugurthalücke. Festschrift d. 47. Versammlung deutscher Philologen u. Schulmänner in Halle a.S.* Halle a.S., Kaemmerer, 1903 terjedelmes dolgozatában szerepel.

⁵⁵ Így Munk Olsen. Reynolds kitar a későbbi, 12. századi datálás mellett.

⁵⁶ Rudolf DIETSCH: *Gai Sallusti Crispi quae supersunt*. Lipsiae, Teubner, 1859, I, p. 1.

szöveghagyománynak? Reynolds föltételezése szerint *mutili* másolatok elkészülte után a hiányzó levelek előkerülhettek, és ezek voltak a *suppleti*, majd pedig az *integri lacuna*-szövegének forrása.⁵⁷ A legkorábbi kéziratok segíthetnek a válaszadásban, azonban egyik töredék sincs átfedésben a *lacunával*; így csak szerkezetüket kísérelhetjük meg rekonstruálni. Ehhez a különböző szövegegységek terjedelmét kell megbecsülnünk. Segédeszközként (a karakterek és karakterszélességek aprólékos összeszámolása helyett) az egyik legkorábbi (1470) ősnymtatványt vesszük alapul, a GW M39623-et,⁵⁸ amelyik 72 levélből áll, laponként többnyire 30 sorral. Mértékegységként használva a sorok szövegmennyiségét W-sorokról beszélünk. A *Catilina* (2^r–24^v) terjedelme megközelítőleg $46 \times 30 = 1380$ W-sor, a *Iugurtháé* (25^r–72^r) pedig $95 \times 30 = 2850$ W-sor, a kettő együtt 4230 W-sor. Ugyan vannak olyan középkori kéziratok, melyek csak az egyik monográfiát tartalmazzák, azonban a legkorábbiak mindkettőt, ezért a kutatásban általánosan elfogadott nézet, hogy a *bella* szöveghagyománya közös volt.

Az oxfordi töredék⁵⁹ olyan apró, hogy legfőljebb a teljes terjedelmét lehet megbecsülni, azt is csak pontatlanul.⁶⁰ Ígéretesebb a berlini töredék,⁶¹ mivel egy bifolium mindkét leveléből tartalmaz részletet. Az első levél bal hasábjának kikövetkeztethető kezdősora Iug. 43,2 p. 90,6 K. (*intendit*), a másik levél jobb hasábjának zárósora Iug. 50,4 p. 96,1 K. (*instare*). Annyit már a korábbi kutatás megállapított, hogy a bifolium két levele között egykor két másik bifoliumnak kellett elhelyezkednie, vagyis a berlini töredék egy (legalább) ternió külső bifoliuma; a feltételezhető teljes ívméret quaternió vagy quinió.⁶² A lényegében biztos tartalmú virtuális ternió teljes terjedelme kb. 174,8 W-sor. Ebből az adatról már sokkal pontosabb számításokat lehet végezni, mint az oxfordi töredék esetében. Amennyiben feltételezzük, hogy a kódex a Iug. teljes szövegét tartalmazta (a *lacunával* együtt), akkor a fragmentum utáni rész, Iug. 50,4–114 terjedelme kb. 1560 W-sor, azaz 53,5 levél, kerekítve 54 levél, s az utolsó levél verzója üresen maradhatott. Ha a fragmentum íve és a következő ívek quaterniók voltak, akkor a lehetséges szerkezet $1 + 6 + 54 = 61 = 7 \times 8 + 4 + 1$; ha pedig a fragmentum íve és a következő ívek quiniók voltak, akkor $2 + 6 + 54 = 62 = 6 \times 10 + 2$. Az utóbbi

⁵⁷ REYNOLDS 1983, 341–342: „It is just possible, I suppose, that the lost leaves of the archetype had turned up, that the missing passage had been copied from them and gradually infused into the *mutili* tradition.” Ugyanezt az álláspontot képviselte már DIETSCH 1859, 15 is.

⁵⁸ A használt példány a *Bayerische SB* digitalizált példánya, BSB-Ink S-26 (<https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0006/bsb00061106/images/>; megtekintve: 2019. december 2.), mely megfelel a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (<https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>; megtekintve: 2019. december 2.) kéziratok leírásának, és csak Sallustius szövegét tartalmazza. A GW digitális leírása, akárcsak az *Incunabula Short Title Catalogue-é* (ISTC is00051000, <https://data.cerl.org/istc/is00051000>; megtekintve: 2019. december 2.) ezzel szemben bővebb nyomtatványt ír le, mely Lorenzo Valla kommentárját is tartalmazza.

⁵⁹ Oxford, Sackler Library, P. Ant. 154. CLA S 1712.

⁶⁰ Egy hasábjára kb. 11,6 W-sor, ez mintegy 364,7 hasábot ad ki, azaz kéthasábos oldalak esetében 90–92 levelet.

⁶¹ Berlin, SB, Ms. Lat. Qu. 914, CLA VIII 1054. <https://elms.nuigalway.ie/catalogue/1514> (megtekintve: 2019. december 2.).

⁶² FUNARI 2008, 73.

lehetőség egyszerűbb és életszerűbb, ezért előnyben részesítendő. Akárhogy is van, tehetünk két további megfigyelést.

Az egyik meglepő tény, hogy a *lacuna Iugurthina*⁶³ terjedelme kb. 174 W-sor, ami a szóban forgó kódexben kerekén hat levélnek felel meg. A másik meglepő tény, hogy a rekonstruálható kódexben a töredék vége és a *lacuna* kezdete közötti rész, Iug. 50,4–103,2 terjedelme kb. 1341 W-sor, ami pontosan 46 levélnyi szöveg. A rekonstruálható kódexben tehát a *lacuna Iugurthina* valamely levél rektója bal hasábjára tetején kezdődött, és egy másik levél verzója jobb hasábjának alján végződött. A *lacuna* minden valószínűség szerint olyan kódexben keletkezett, amelyben a berlini kódex alapján rekonstruálttal azonos módon helyezkedett el a *lacuna* szövege. A tudományos kutatás egyik alapelve, hogy az egyszerűbb és a bonyolultabb modell közül az egyszerűbbet kell választani; az ellenkező bizonyításáig tehát azt kell feltételeznünk, hogy a berlini töredék kódexe azonos azzal a kódexszel, amelyben a *lacuna Iugurthina* keletkezett. Ez egyúttal választ ad arra a kérdésre is, hogy Reynolds feltételezése (mely megfelel a most említett alapelvnek!) tartható-e? A berlini töredék kódexe a középkorban minden bizonnyal Egyiptomban volt, és így nem lehetett a karoling kéziratok archetípusa. Paleográfiai indokok alapján a kézirat Itáliában, a 4. században keletkezhetett, a *lacuna* hat levelének már itt el kellett vesznie, ebben a formában készült róla másolat, melyen már nem volt szembetűnő a *lacuna* megléte, és amely a *mutili* archetípusává lett; csak ezt követően kerülhetett Egyiptomba. Mindebből a Sallustius-szöveg hagyományra vonatkozólag az a fontos tény következik, hogy a *lacuna* szövegének forrása egy olyan kézirat kellett hogy legyen, mely nem azonos a *mutili* archetípusával, és nem pusztán a hiányzó szöveget tartalmazta, vagyis számolni kell egy olyan független forrással, mely a 10. században Európában még megvolt, és legalább kontamináció formájában a *bella* teljes szövegére hathatott. Az erre utaló jeleket a kutatás régóta számontartja, azonban nem mindenki akart úgymond hinni a szemének.⁶⁴

Visszatérve a berlini töredék kódexének szerkezetére, további feltételezéssel élhetünk, de ezek elfogadása vagy elvetése nem érinti a fenti következtetések érvényességét. A teljes kódex (Cat. + Iug.) terjedelme 146 levélnek adódik. Ezt egyforma ívekre nem lehet elosztani, a berlini töredék helyzetét is figyelembe véve a legegyszerűbb szerkezetek a következők lehetnének: a) nyolc quaternió, nyolc quinió és egy bifolium, vagy b) három quaternió, 12 quinió és egy bifolium.

A középkori kódexek újabb csonkulás jelét is mutatják. Ebben a szellemben értelmezte a kódexek jelentős részében a *lacuna* kezdete előtt kevés (Iug. 103,2 p. 138,27) beékelődő *feliciter* szót már Kortte és Gerlach is.⁶⁵ Ha szigorúan vesszük a

⁶³ Ezt a kifejezést használja Axel Wilhelm AHLBERG: *Prolegomena in Sallustium*. Göteborg, W. Zachrisson, 1911, 7.

⁶⁴ REYNOLDS 1991, p. VII némi elmozdulást mutat korábbi álláspontjához képest.

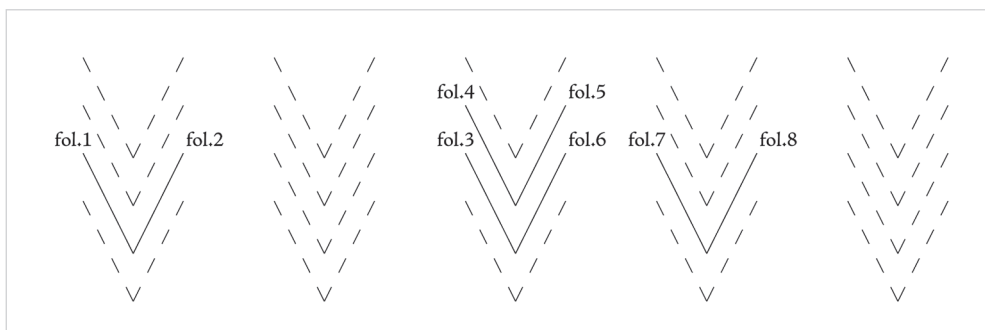
⁶⁵ KORTTE 1724, 885. GERLACH 1832, p. IX: „Iam cum multi libri in cap. 103 post verbum reputans, solemnem formulam in fine librorum, feliciter exaratum habeant, admodum est probabile, partem librorum in fine Iugurthae fuisse mutilam.” Így Reynolds is, anélkül hogy a folyamatot pontosan modellezné (Kortte két lehetséges okot is megjelölt).

tényeket, akkor azt kell föltételeznünk, hogy a középkori (már „mutilus”) hagyományban a *seu reputando* kezdetű, a *lacuna* miatt egy levélre alighanem elférő rész mint a kódex utolsó lapja elveszett, vagyis a szöveg még egyszer csonkult. Ezután került a szöveg végére a *feliciter* kifejezés. (Amely kódexekben ez nincs meg, ott középkori konjektúrára kell gondolnunk, mivel a stemmában szétszórta helyezkednek el.) Ezen második csonkulás előtti kézirat alapján a szöveg végét pótolták; a nagy *lacuna* kitöltésére csak később és más forrásból került sor.

A VASVÁRI TÖREDÉK KÓDEXÉNEK SZERKEZETE

Mivel a vasvári levelek mindkét *bellumnak* tartalmazzák részletét, és összetartozásuk szembeötlő, a teljes kódex – összhangban a szöveghagyományról föntebb mondottakkal – mindkét művet tartalmazta, és valószínűleg az *integri* csoportjába tartozott.

Az egyes fönmaradt leveleken a szövegmennyiség meglehetősen ingadozó, azonban a kisebb hiányok esetében így is biztosan meg lehet állapítani a levelek mennyiségét. A korábban használt W-sorokban számolva, fol. 1 = 100 W-sor, fol. 2 = 78 W-sor, fol. 3 + 4 = 193 W-sor, fol. 5 + 6 = 256 W-sor, fol. 7 = 127 W-sor, fol. 8 pedig = 138 W-sor. A Cat. elejéből 107 W-sornyi hiányzik, ez egy föliónyi szöveg. A fol. 1 és 2 között 368 W-sornyi hiányzik. Mivel a fol. 1 és 2 összetartozó bifolium, ezért páros számú levél kellett hogy legyen a közepében, vagyis négy levél. A fol. 2 és 3 között 887 W-sornyi hiányzik, ez kb. 7–11 levélnyi szöveg. Az összetartozó fol. 4 és 5 között 233 W-sor, azaz egy bifolium hiányzik. A fol. 6 és 7 között 208 W-sor, azaz két levél kellett álljon. A szintén összetartozó fol. 7 és 8 között 515 W-sor, azaz négy levél volt. Végül, a fol. 8 után 1005 W-sor, azaz kb. 8–10 levél állhatott. A töredék 3–8 levele, ha feltételezzük, hogy az azokat tartalmazó ívekben nem volt szóló levél (és ez meglehetősen kézenfekvő feltételezés), akkor vagy két szomszédos quaternió, vagy pedig egy ternió és egy quinió részei voltak. Amennyiben a nagyobb hiányoknál valamilyen középértéket veszünk, és a legegyszerűbb, azaz egyforma ívekből álló szerkezetet fel-

Az ívfüzetek rendje

tételezzük, akkor a teljes kódexre öt quaternió jut. A töredék első két levele az első ív 2. és 7. levele, a töredék fol. 2 és 3 levelei között tíz levél adódik, a töredék 3–6. levele a kódex harmadik ívének 2., 3., 6. és 7. levele, a töredék 7. és 8. levele pedig a kódex negyedik ívének 2. és 7. levele. A töredék 8. levele után így még kilenc levél állhatott.

A VASVÁRI TÖREDÉK HELYE A BELLA SZÖVEGHAGYOMÁNYÁBAN

A kézirat helyesírása, mint a Sallustius-kéziratok nagy részéé, erősen normalizált, a kritikai kiadásokban található régies, illetve különleges változatoknak (-*umus* végű melléknévi alakok, -*is* végű plur. acc., *vor-*, *revor-*, *lub-*, *suom*, *quom*, *parvom*) alig találjuk nyomát. Egyedül az -*ndus* képzős alakokból találkozunk két -*undus* formájával (Iug. 13,6 *largiundo* és 13,8 *ambiundo*,⁶⁶ de Cat. 6,5 *accipiendis*).

A középkori kódexeket a *lacuna Iugurthina*, azaz egy formálisnak bizonyuló szempont szerint, mint föntebb említettük, három csoportba szokás sorolni (*mutili*, *suppleti*, *integri*); ezekhez negyedikként társul az a csoport, melyek esetében a kézirat csonka volta miatt nem tudjuk, hogy tartalmazta-e a *lacuna* szövegét (*codices incerti generis*).⁶⁷ Leszármazási szempontból a legkorábbi kéziratoknak Ahlberg⁶⁸ óta két csoportját különítik el, s ezeket az X, illetve Y jelölésekkel látják el. Földrajzilag az előbbi a nyugati frank (gallo-román), a második pedig a keleti frank (német) területhez köthető.⁶⁹ Aligha meglepő, hogy a vasvári töredék (a továbbiakban: f) két jellegzetes ponton a keleti csoporthoz tartozónak mutatkozik: Iug. 26,3-ban osztozik annak hibájában (*interficet X : interfecet Yf*), 25,9-ben pedig *nem* osztozik az X haplográfiájában (*diducta Yf : ducta X*). Összhangban van ezzel a megállapítással, hogy a töredékünk nem mutatja az X alcsoportjainak⁷⁰ jellemző hibáit (Iug. 27,5 *forent f : florent PA*, 31,9 *indignabamini f : indignabimini PA*, 31,18 *censes f : censet PA*; 73,5 *in maius f : immanius A² C in manus B*, 73,7 *Mancino f : Mancilio CB*, Cat. 10,2 *divitiae f : divitiaeque CB*).

Az Y ághoz való tartozás mellett szólnak a következő hibák: Iug. 28,1 *omnes mortales : ut omnes mortales Tf omnes ut mortales MDF*, 13,6 *primum uti : uti primum MHDFf*, 14,5 *a vobis recepti sunt : sunt a vobis recepti HMDf sunt recepti a vobis F sunt a vobis accepti T*, 14,5 *amicitiam instituit : instituit amicitiam HMTDFf*.

Az Y ágon belül elkülöníthető egy NK alcsoport; az f ehhez nem tartozik (Iug. 14,15 *fratri f : om. N¹K¹*, 71,3 *ei f : om. NK*). Szintén nem tartozik az f ezen ág azon cso-

⁶⁶ Ezek más későbbi kéziratban is előfordulnak, lásd August SCHEINDLER: Eine noch unbenützte Sallusthandschrift. In: *Wiener Eranos*, Wien, 1909, 200–212, itt: 203.

⁶⁷ AHLBERG 1911, 96.

⁶⁸ AHLBERG 1911, 9–10.

⁶⁹ AHLBERG 1911, 67. REYNOLDS 1983, 345–346.

⁷⁰ A kódexek jelölésére nem Ahlberg 1911-es, hanem Kurfessnek a Teubnerianában használt rendszerét alkalmazzuk. A kettőspont előtt a helyesnek tartott olvasat szerepel.

portjához, melynek legkorábbi képviselője a F, és egyik jellegzetes olvasata Iug. 9,1 *litteris f : litterulis* Fs Trier Firenze 64.23 Clm 4603 Clm 19472.⁷¹

Sallustius szövegét sokat olvasták és sokat másolták, a kódexek jelentős része tartalmaz számos interlineáris magyarázó glosszát és *varia lecti*ót (a két csoport természetesen össze is mosódik). Az idő előrehaladtával a kontamináció olyan nagymértékűvé vált, hogy a 12. századi kéziratok esetében már nem is lehet világos genetikai összefüggéseket megállapítani. Ennek a folyamatnak egyik jele, hogy az X csoporthoz tartozó kézirat(ok) hibái másutt is megjelenhetnek (Iug. 28,6 *Regium : Hegium* B P² H² *Hegeum* Q *egium* f, 25,4 *senatus : in senatu* A² CBf, 41,4 *fuit : fit* A² CBf *fuere* A¹ HDF).

Az Y ágon belüli pontosabb elhelyezést a kontamináción kívül az is megnehezíti, hogy a modern kritikai kiadások apparátusa erősen szűrt, azaz csak a fontosnak ítélt variánsokat közlik; nem áll rendelkezésre a Keller–Holderhez hasonló *editio* igazán *maior*.⁷² A sok tucat 11–12. századi kézirat közül néhánynak⁷³ szűrőpróbaszerűen összevetettük az olvasatait a töredékével, azonban annak sajátos hibáival nem találtunk következetes egyezést. Ilyen sajátos hibák: Iug. 8,2 *neu quibus : ne quibusdam* f (vö. *nec quibusdam* Koppenhága 83 m. 2), *et gloriam et regnum : et regnum et gloriam* f Firenze 45.2, *vellet in suis artibus : in suis artibus vellet* f Firenze 45.2, 9,3 *adoptavit : adoptivum fecit* f, *filiis : filiis suis* f, 10,2 *meque : om. f, familiae : familiae nostrae* f Trier Firenze 64.26 Koppenhága 83 (sor fölött, ill. 2. kéz: m Deventer Firenze 64.23 Vat. 3328), 10,8 *colite : colite et* f Firenze 64.18 Clm 14515, *hunc : hunc talem* f, 11,2 *negotiis : negotiis regni* f, 11,6 *adoptione : adoptione* f Firenze 45.2 Firenze 64.18.

A vasvári töredék leghosszabb szövegtöbblete Iug. 73,7-ben olvasható. Az archetípus minden bizonnyal egy sornyi *lacunával sed paulo* <...> *decreverat* (így XNDlme) szöveget tartalmazhatott. A későbbi kéziratokban és a kiadásokban különféle javítási kísérletekkel találkozhatunk, ezek közül Kurfess és Reynolds is az <*ante senatus Numidiam Metello*> kiegészítést fogadja el.⁷⁴ Lényegében ugyanez a szöveg („ante senatus Numidiam provinciam Metello”) áll a töredékben, azonban nem feltétlenül kell az archetípustól független kézirati forrásra gyanakodni: Iug. 62,10 alapján a kiegészítést középkori filológuselődeink is elvégezhették.⁷⁵

⁷¹ Vö. KORTTE 1724, 445.

⁷² A szöveg megállapításához L. D. REYNOLDS: *The Lacuna in Sallust's Iugurtha*. In: *Revue D'Histoire des Textes* 14–15 (1984–1985), 62 egyetlen új kódexet von be „Not previously used by editors” megjegyzéssel, további hivatkozás nélkül. Erre a gyulafehérvári kódexre a figyelmet latin nyelvű tanulmányaiban CSERÉP József hívta föl (Codicem Sallustii Albae-Juliensem praecipuis integrorum responderi. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 26 [1902], 449–454; Aliquot codices Sallustiani contenduntur. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 27 [1903], 195–198), alighanem így került a brit kutató látókörébe.

⁷³ Ezek: Trier Stadtbibl. 1084, Deventer Athen. 11 F 1, Erlangen UB 390, Firenze Laur. Plut. 45.2, Firenze 64.18, Firenze 64.23, Firenze 64.26, Koppenhága KB Fabr. 83, München Clm 4603, Clm 14515, Clm 14685, Clm 19472, Vatikán Vat. Lat. 3328. A kéziratok pontos, részletes adatai Munk Olsen idézett katalógusában megtalálhatóak.

⁷⁴ KURFESS 1957, ADDENDA p. 199 a hiány okaként homoioteleutont jelöl meg.

⁷⁵ Ez az érvelés persze nem mentes a körköröségtől.

A töredék lapjain számos interlineáris és marginális megjegyzés olvasható, azonban az eddig közzétett glosszák mennyisége elenyésző, érdemi leszármazási vizsgálatuk ezért a kutatás jelen állapotában nem lehetséges.

* * *

JUDIT LAUF – GYULA MAYER

*Ein rätselhafter Kodex
in der 'Sammlung für dominikanische Ordensgeschichte zu Vasvár'*

JUDIT LAUF

*Ein Schreibmeisterblatt aus dem 15. Jahrhundert
eines Schreibmeisters in Ungarn?*

In der 'Sammlung für dominikanische Ordensgeschichte zu Vasvár' liegt ein Sallustius-Fragment, dessen Hülle – selbst ein Fragment – sich vermutlich als ein sehr anspruchsvoll ausgeführtes Schreibmeisterblatt definieren lässt, mit dem ein ortssässiger Schreibmeister (ein gut ausgebildeter Berufsschreiber) sich um Aufträge für Kopierarbeiten oder um Lehrlinge bewarb. Ein solches Musterblatt war aus dem ehemaligen Königreich Ungarn bislang unbekannt, gehört in ganz Europa zur Seltenheit. Der Entstehungsort des Blattes könnte eventuell in der nordwestlichen Region Ungarns liegen – wir denken in erster Linie an eine Stadt in der Zips – oder anderswo in der mit der Zips in regem Kontakt stehenden böhmisch-mährisch-schlesischen Region. Die Tatsache, dass das Fragment im 16. Jahrhundert noch in Kaschau lag, zeugt dafür, dass die Schriftkultur zu dieser Zeit und in diesem Gebiet Europas einen beachtlichen Entwicklungsgrad erreichte. Viele Produkte dieser Schriftkultur wurden dann in der Folgezeit weitgehend vernichtet.

GYULA MAYER

Das Sallust-Fragment in Vasvár

In der oben besprochenen Hülle befinden sich vier Bifolien einer Handschrift des 11. Jahrhunderts, die die zwei *Bella* des Sallust enthielt, und aus südostdeutschem Gebiet zu stammen scheint. Die Textgeschichte des Sallust betreffend ist das Fragment rein formal ein *codex incertus*, der Originalkodex gehörte aber aller Wahrscheinlichkeit nach zu den *integri*, und bestand aus fünf Quaternionen. Anhand der Jugurtha-Lücke wird dafür argumentiert, dass sie im Originalkodex des Berliner Fragments (CLA VIII 1054) entstanden ist, und so die Quelle des Textes der Jugurtha-Lücke keineswegs irgendetwelche wiedergefundene Blätter des Archetyps der *mutili* sein könnte.

BORECZKY ANNA

Zágráb MR 153

Megjegyzések a zooantropomorf evangélistaportrék hagyományához¹

A középkori Magyarország könyvkultúrája és könyvművészete iránt érdeklődők körében régóta közismert tény, hogy a Szent László által a 11. század végén alapított zágrábi püspökség (ma érsekség) káptalani könyvtára még számos feltáratlan vagy kiaknázatlan kincset rejtget. Legutóbb például Szoliva Gábrielnek egy korábban ismeretlen, az ún. *Budai pszaltériummal* és *Budai antifonáléval* minden bizonnyal azonos műhelyben díszített zoltároskönyv lapjait sikerült felfedeznie egy 18. században összeállított kötetben,² és Horváth Balázs gondozásában az ún. *Szent Margit-szakramentarium* (MR 126) szövegkiadása is megjelenés előtt áll. A könyvtár késő középkori liturgikus kódexeinek egy csoportját művészettörténeti szempontból nemrégiben Wehli Tünde elemezte.³ Jelen tanulmány egy 1100 körül készült evangéliumos könyv (MR 153) zooantropomorf evangélistaportréinak művészettörténeti hagyományát és specifikumait igyekszik az eddigieknél behatóbban körüljárni.⁴

A kis méretű kötet – amely 109 ca. 19,5×12,5 cm nagyságú pergamenfölióból áll, és amelyet újkori, kartontáblás kötés véd – mai állapotában töredék. A fol. 1^r-n Márk evangéliumának utolsó sorai olvashatók. Ezt a fol. 1^v és 17^r között egy szokatlan, rövidített zoltároskönyv követi: a fol. 7^v-ig oldalanként háromhasábos, utána négyhasá-

¹ A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport támogatásával készült. Köszönettel tartozom Emilia Domazetnek, amiért a kódex tanulmányozását számomra lehetővé tette. A horvát szakirodalom beszerzésében és fordításában Marina Metelko volt segítségemre.

² SZOLIVA Gábriel: „...secundum modum Ecclesiae Zagrabensis”. Egy középkori pszaltérium metamorfózisa. In: *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. NYERGES Judit et al., Budapest, Kossuth, 2016, 673–679.

³ WEHLI Tünde: *Megjegyzések a középkori zágrábi székeskáptalan néhány liturgikus kódexéhez*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 65, (2016/1), 5–25.

⁴ A hazai szakirodalomban a kötet művészettörténeti aspektusaival WEHLI Tünde: *A zágrábi püspökség Szent László kori kódexei*. In: *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékére*. Szerk. MAGYAR Kálmán. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992, 83–97 foglalkozott. A kódexet művészettörténeti szempontból legutóbb Milan PELC: *Cimelia Metropolitana. 1000 Years of Book Culture in Croatia*. In: Vladimir MAGIĆ, Milan PELC, Mirna ABAFFY: *Cimelia Metropolitana. The History and Treasures of the Zagreb Archdiocese Library*. Zagreb, Institut Za Povijest Umjetnosti, Prvostolni Kaptol Zagrebački, 2016, 45–207 (itt: 49–51) mutatta be.

bos szöveg a zsoltárversek első szavait adja meg, nyilván emlékeztetőül szolgált a zsoltárok egyébként könyv nélkül végzett recitálásához. A kötet a továbbiakban Lukács (fol. 17^v–68^r) és János (fol. 68^v–109^v) evangéliumát tartalmazza, utóbbi az utolsó fejezet vége (Jn 21,15) előtt, az oldal közepén megszakad. A könyvet három kép és egy iniciálé gazdagítja. A fol. 1^r alsó részén, Márk evangéliumának utolsó sorai alatt a zsoltározó Dávid király alakja látható (Képmelléklet, III/3. kép). Ez és a fol. 1^v indafonatos *B* iniciáléja a zsoltárokat vezeti be, bár furcsa módon az iniciálé önmagában áll, az első zsoltár közismert *Beatus vir* szavai nincsenek kiírva (Képmelléklet, III/4. kép). A fol. 17^r jobb oldalára Lukács, a fol. 68^v felső részére János zooantropomorf evangélistaportréja került (Képmelléklet, IV/5.; V/6. kép). Lukács frontális beállításban evangéliumának indafonatos *Q[uoniam]* iniciáléján trónol, János egy trónuson ülve, profilból került bemutatásra. A könyv minden bizonnyal liturgikus használatra is alkalmas volt. Erre engednek következtetni a zsoltárok kezdőszavai mellett helyenként olvasható bejegyzések (pl. *ad primam, ad VI*), valamint az evangéliumi perikópákat jelző lapszéli vörös keresztet.

A kötetet a szakirodalom jelenleg 1100 körüli északfrancia munkának tartja,⁵ ezt a meghatározást egyelőre én sem igazán tudom pontosítani. Sajnos nem tudjuk közelebbről azt sem, hogy a kódex mikor kerülhetett Zágrábba. Dragutin Kniewald megfigyeléseire hivatkozva Radó Polikárp úgy véli, hogy „perikópa feljegyzései” a 11. században magyarországi használatra készültek,⁶ Wehli Tünde pedig – Kniewald és Radó alapján – a püspökség alapításakor Magyarországról hozott kódexek körében tárgyalja a kötetet.⁷ Az nem jelent sokat, hogy a székesegyház legrégebbi, 1394-es inventáriumában nem akadtam a kódex nyomára,⁸ de úgy tűnik, Kniewald megfigyelései is pontosításra szorulnak, a kódex liturgikus jellegzetességeinek meghatározása még további kutatásokat igényel. Kniewald az alapján tekintette a kódexet a zágrábi liturgikus gyakorlatra jellemzőnek, hogy Jézus genealógiáját (Lk 3,23–38) a *scriptor* kiemelten kezelte: míg az evangélium szövege általában egyhasábos, addig a genealógia háromhasábos elrendezést kapott (fol. 23^v). Lehet, hogy – amint Kniewald az ún. Hartvik-féle *Agenda pontificalis* (MR 165) és egy *Lectionarium* (MR 33) ismeretében mondja – a genealógiát az epifánianapi szertartás során Zágrábban ünnepélyesen elénekelték.⁹ Minthogy viszont a mi evangéliumos könyvünkben a genealógia az írás

⁵ A 11. századra datálja: Dragutin KNIEWALD: *Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV. stoljeća*. Zagreb, 1940 (Croatia Sacra 19), 1–128 (itt: 112–113); Antun MARKOV: *Katalog metropolitanskih riedkosti*. In: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije: u spomen 850. godišnjice* 1. Szerk. Dragutin KNIEWALD. Zabreb, 1944, 505–550 (itt: 513). A zágrábi püspökség alapításánál (1090-es évek) néhány évtizeddel fiatalabbnak tekinti és északfrancia eredetűnek sejtí WEHLI 1992, 93. A 11. század második felére datálja, és képeit normandiai munkákkal rokonítja PELC 2016, 49–51.

⁶ RADÓ Polikárp: *A magyar liturgia eredete a XI. században*. In: *Vigilia* 22 (1957/7), 391–399 (itt: 394).

⁷ WEHLI 1992, 83. Ez a feltevés némiképp ellentmond annak, hogy a kötetet a püspökség alapításánál néhány évtizeddel későbbre datálja.

⁸ Andrija LUKINOVIĆ: *Najstariji sačuvani imovnik zagrebačke katedrale (1394)*. In: *Croatia Christiana Periodica* 9 (1982), 66–89.

⁹ KNIEWALD 1940, 112–113.

alaprétégehez tartozik, nem igazán hihető, hogy azt a zágrábi úzusra való tekintettel kezelték kiemelten – hacsak nem feltételezzük, hogy a kötet francia tanultságú mesterek munkájaként Magyarországon készült. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy a könyvet akár már az 1100 körüli évektől fogva Zágrábban őrizték és használták. De semmit nem von le az értékéből az sem, ha „csak” a középkori Magyarország/Zágráb könyvkultúrájának készülési idejét tekintve egyik legkorábbi emlékét tisztelhetjük benne.

A kódex három képe anyagválasztásában igényes, kivitelezésében kimondottan kvalitásos munka. Pirossal, késsel, zölddel és barnával színezett tollrajzokról van szó, melyeket helyenként fémcsillogású, talán ecsetarannyal kevert festékkel egészítettek ki. Milan Pelc a hárfázó Dávid király alakját egy Szent Ágoston zsolnátkommentárjait tartalmazó kódex hárfázó Dávidjával vetette össze, amelyet Otto Pächt Normandiába lokalizált, és a 11. század második felére datált.¹⁰ A párhuzam az alakok beállítását tekintve találó. Az evangeliárium három képének stílusát ugyanakkor, főként ami a színösszeállítást és a drapériakezelést illeti, olyan északfrancia/flamand munkákkal rokoníthatjuk, mint az ún. Saint-Vaast Biblia a 11. századból,¹¹ vagy még inkább egy Szent Miklós életéről szóló kódex, amely a 11. század negyedik negyedében talán Párizsban, feltehetően a crépy-en-valois-beli Saint-Arnoul bencés apátság használatára készült.¹² (Képmelléklet, IX/10. kép.) Az evangeliárium számomra elsősorban az evangélisták ábrázolásának ikonográfiája miatt érdekes. A figurák az evangélistaszimbólumok és az evangélistaportrék képi hagyományainak szokatlan és inventív kontaminációi. Az alábbiakban e két hagyomány kialakulását és találkozási pontjait igyekszem felvázolni.¹³

A négy evangélistának a Jelenések könyvében szereplő, az Úr trónja körül álló, oroslánhoz, bikához, emberhez és sashoz hasonló négy mennyei élőlényvel (Jel 4,6), illetve az Ezekiel látomásában megjelenő, a Jelenések könyvét inspiráló tetramorffal (Ez 1,5) való párhuzamba állítása a szövegek szintjén már a 2. századtól kezdődően kimutatható. Máténak az emberrel, Márknak az oroslánnal, Lukácsnak a bikával és Jánosnak a sassal való azonosítása Szent Jeromostól fogva rögzült. A négy mennyei élőlény képi megjelenítésére, vagyis az evangélistaszimbólumok ábrázolására az 5–6. századtól kezdődően ismerünk példákat.¹⁴ A bibliai szövegeknek megfelelően legtöbbször

¹⁰ Avranches, Bibliothèque municipale, Ms. 76. Közli Otto PÄCHT: *Buchmalerei des Mittelalters*. München, Prestel, 1984, 90. Vö. PELC 2016, 49.

¹¹ Arras, Bibliothèque municipale, Ms. 559 (435). A kötetről legújabban Diane J. REILLY: *The Art Reform in Eleventh-Century Flanders: Gerard of Cambrai, Richard of Saint-Vanne and the Saint-Vaast Bible*. Leiden–Boston, Brill, 2006.

¹² Paris, Bibliothèque nationale de France, Ms. Lat. 18303. A kódex digitális másolata és dokumentációja: <https://manuscripts-france-anglerterre.org/view3if/pl/ark:/12148/btv1b105458503> (megtekintve 2019. július 27.).

¹³ A téma áttekintéséhez lásd Ursula NILGEN: *Evangelisten*. In: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. Bd. I. Hg. Engelbert KIRSCHBAUM. Freiburg i. B., Herder, 1968, 696–713.

¹⁴ Azoknak a korai példáknak az esetében, ahol a négy mennyei élőlény könyv/irattekercs nélkül jelenik meg (pl. Ravennában a Galla Placidia-mauzóleum 5. századi boltozatmozaikján) kérdés, hogy ábrázolásuk

szőr szárnyas (fél)alakok a *Maiestas Domini* tanúi, a mennyei-kozmikus szféra lakói, és olyan további allegorikus jelentésrétegek hordozói, mint a paradicsomi négy folyó, a négy elem és a négy világtáj.

Míg az evangélistaszimbólumok fogalmi háttere a teológiai gondolkodásból ered, addig az evangélistaportrék az antikvitás auktor-, költő- és filozófusportréinak szellemében az evangélistákat valós történeti szereplőkként jelenítik meg, és az általuk írt elbeszélések, az evangéliumok hitelessége mellett szólnak. Evangélistaportrék Nyugaton és Keleten is legkorábban a 6. századból maradtak ránk – az egyik legelső példa a görög nyelvű *Rossanói evangeliárium* Szent Márk-figurája¹⁵ –, hogy azután a középkori evangeliáriumok vissza-visszatérő, szinte elmaradhatatlan képi alkotóelemeivé váljanak.

Az evangélistaportrék és az evangélistaszimbólumok egymásra vonatkoztatott, együttes ábrázolása szintén korán megjelent a monumentális művészetben és a könyvfestészetben egyaránt. A ravennai San Vitale 6. századi mozaikciklusának trónoló, kezükben nyitott könyvet tartó evangélistái felett pl. az apokalipszis négy mennyei élőlényének megfelelő, naturalisztikusan, szárnyak nélkül, egész alakosan megfogalmazott oroszlán és bika, egy szintén egész alakos sas, valamint egy félalakos angyal („ember”) látható. Ugyancsak a 6. században készült, és minden bizonnyal Itáliából került a canterburyi St. Augustine-apátságba az az evangeliárium, amely antikizáló építészeti keretbe foglalva Lukács evangélista portréját és szimbólumát: egy félalakos, könyvet tartó, szárnyas bika képét őrizte meg számunkra.¹⁶ (Képmelléklet, VI/7. kép)

Úgy tűnik, hogy az evangélistaportrék és az evangélistaszimbólumok bizonyos esetekben behelyettesíthetők voltak egymással, és az idők során a két képtípus kontaminációjának különféle változatai is kialakultak. A kora középkor inzuláris művészetének egyik emblematikus emlékében, a 700 körülre datált *Durrow-i evangeliáriumban* az egyes evangéliumok előtt nem az evangélisták portréit találjuk, hanem az evangélistaszimbólumok egész alakos, nimbusz és (a sas kivételével) szárny nélküli ábrázolását.¹⁷ Egy a fleuryi bencés apátságból származó karoling kódex a négy evangélium szövegét egy olyan, az evangéliumok egységét és harmóniáját kifejező nyitóképpel vezeti be, amelyen a négy evangélistát szimbólumuk hagyományosabb, a sas kivételével félalakos megjelenítése képviseli.¹⁸ (Képmelléklet, VII/8. kép.)

csak a mennyei szférára, vagy egyúttal az evangélistákra történő utalásként, evangélistaszimbólumként is értelmezhető-e. Ugyanez a kérdés felmerül a tetramorf ábrázolásokkal, pl. a 6. századi szír *Rabbula evangeliárium* (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 1. 56) Mennybemenetel képén látható négyfejű lények kapcsolatban is.

¹⁵ Rossano, Museo Diocesano.

¹⁶ Cambridge, Corpus Christi College, Parker Library, Ms. 286.

¹⁷ Dublin, Trinity College Library, Ms. 57. Figyelemre méltó, hogy a négy mennyei élőlény nem a Szent Jeromos-féle magyarázatnak megfelelően, hanem Szent Iréneusz (Lyon 2. századi püspöke) elképzelését követve szimbolizálja az evangélistákat. Mátéhoz itt is az ember, Lukácshoz pedig a bika kapcsolódik, de a sas Márk, az oroszlán pedig János attribútumaként jelenik meg.

¹⁸ Bern, Burgerbibliothek, Cod. 348. Digitális másolat és dokumentáció: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/searchresult/list/one/bbb/0348> (megtekintve 2019. július 29.).

Az evangélistaportrék és az evangélistaszimbólumok kontaminációjából számos olyan képtípus született, amelyet a szakirodalom leginkább az „antropomorf evangélistaszimbólumok” vagy a „zooantropomorf evangélisták” fogalmával ír körbe.¹⁹ Amennyire látom, ezeknek a fogalmaknak a használata némiképp elnagyolt: nem világos, hogy pontosan mit értünk az egyik vagy a másik alatt, és a különféle változatokra kevésbé érzékeny módon részben átfedik, részben helyettesítik egymást. Igaz, hogy az egyes képtípusok jelentéstartama az antropomorf és a zoomorf elemek keresztezése folytán rendkívül összetett, ebből adódóan egymástól való éles elhatárolásuk egyrészt erőltetett volna, másrészt éppen jelentésgazdagságától fosztaná meg az adott képeket. Mégis úgy látom, érdemes kísérletet tenni arra, hogy formai jegyeik alapján különbséget tegyünk az emberi vonásokkal felruházott evangélistaszimbólumok és a testükön az attribútumukként szolgáló mennyei élőlények fejét viselő evangélisták ábrázolása között. Az én szóhasználatomban az antropomorf evangélistaszimbólum az előbbit, a zooantropomorf evangélista az utóbbit jelöli.

Az evangélistaszimbólumok emberi vonásokkal felruházott ábrázolása Ezekiel látomására vezethető vissza: az ember-oroszlán-bika-sas arcú tetramorfnak négy szárnya, és a szárnyak alatt emberi keze volt. Azokat a képeket, amelyek a négy mennyei élőlény félalakját szárnyakkal, kezükben (és nem mancsukban vagy karmaik között) könyvet, tekercset tartva, esetleg ruhában ábrázolják, s amelyek evangélistaportrék mellett, vagy apokaliptikus látomások illusztrációiként jelennek meg, minden bizonnyal antropomorf evangélistaszimbólumnak tekinthetjük. Figurájuk mind időben, mind térben elterjedt volt. Megtaláljuk őket a kora középkori ibériai művészet olyan jellemző alkotásaiban, mint amilyenek Liebanai Beatus Apokalipszis-kommentárjai – példaként álljon itt a mű egy 1100 körül Santo Domingo de Silosban készült példányának illusztrációja (Képmelléklet, VIII/9. kép)²⁰ –, az Ottó kori könyvfestészet olyan elsőrangú emlékeiben, mint pl. az echternachi bencés apátságban készített evangéliumos könyvek egy csoportja (Képmelléklet, IX/11. kép),²¹ vagy a 11. századi világi elit olyan devóciós

¹⁹ A téma egyik első, ma is sok tekintetben érvényes feldolgozása: Zofia AMEISENOWA: *Animal-Headed Gods, Evangelists, Saints and Righteous Men*. In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 12 (1949), 21–45. Lásd még: René CROZET: *Les représentations anthropo-zoomorphiques des évangélistes dans l'enluminure et dans la peinture murale aux époques carolingienne et romane*. In: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 1 (1958), 182–187; Martin WERNER: *On the Origin of Zoanthropomorphic Evangelist Symbols. The Early Christian Background*. In: *Studies in Iconography* 10 (1984–1986), 1–35; Martin WERNER: *On the Origin of Zoanthropomorphic Evangelist Symbols. The Early Medieval and Later Coptic, Nubian, Ethiopian and Latin Evidence*. In: *Studies in Iconography* 13 (1989–1990), 1–47.

²⁰ London, British Library, Add. Ms. 11695. A kódex digitális másolata és dokumentációja: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_11695_f001r (megtekintve 2019. július 31.).

²¹ London, British Library, Egerton Ms. 608 és Paris, Bibliothèque nationale de France, Ms. Lat. 10438. Az előbbi digitális másolata és dokumentációja: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Egerton_MS_608 (megtekintve 2019. július 31.).

tárgyaiban, mint Flandriai Judit (a weingarteni Szent Vér-erekllye donátora) angolszász evangéliáriumainak egyike.²²

Az antropomorf evangélistaszimbólumok mellett számos olyan kép is ránk maradt, amelyeken oroszlán-, bika- vagy sasfejú, de – és ez jelentős különbségnek tűnik – szárny nélküli emberalakok jelennek meg, gyakran az evangélistaportrék helyén. Őket az evangélisták különös, magyarázatra szoruló ábrázolásának, zooantropomorf evangélistának tartom. Többnyire álló figurákról van szó, akik az angolszász és még inkább az (észak)francia művészetben tűnnek fel, pl. egy olyan 9–10. századi bretagne-i kódexcsoportban, amelynek bizonyos darabjai a landevenneci bencés apátság inzuláris kapcsolatokat is ápoló *scriptorium*ához köthetők.²³ (Képmelléklet, IX/12. kép.) Ez a képtípus időről időre a későbbiekben is felbukkan, példaként egy talán Canterburyben készült 13. századi Biblia János evangélistáját említhetném.²⁴

A zooantropomorf evangélistaábrázolások közül szempontunkból különösen érdekesek azok, amelyek az evangélistákat az evangélistaportré hagyományaihoz híven ülve, munkálkodásuk közepette ábrázolják. A könyvfestészet territóriumán belül jelen ismereteim szerint a Landevennec-csoport egyik kódexének Márk evangélistája,²⁵ a dijoni Saint-Bénigne-apátság 12. századi Bibliájának iniciáléba foglalt Márk, Lukács és János evangélistája (Képmelléklet, IX/13. kép),²⁶ valamint az előbb már említett 13. századi Biblia szintén iniciáléba helyezett Lukács evangélistája tartozik ebbe a körbe, de előfordul a négy zooantropomorf evangélista ülő alakja egy 1000 körül, minden bizonnyal II. Adalbero metzi érsek számára készített kis méretű elefántcsont

²² Monte Cassino, Ms. 437. Flandriai Judit könyveiről lásd Mary DOCKRAY-MILLER: *The Books and Life of Judith of Flanders*. Farnham, Ashgate, 2013.

²³ Bern, Burgerbibliothek, Cod. 85; Boulogne (sur Mer), Bibliothèque municipale, Ms. 8; London, British Library, Egerton Ms. 609; New York, Public Library, Ms. 115; Oxford, Bodleian Library, Ms. Auct. D. 2 16; Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 960. A berni kódex digitális másolata és dokumentációja: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/searchresult/list/one/bbb/0085> (megtekintve 2019. július 28.). A boulogne-i kötet néhány fotója: https://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?mode=vignettes&reproductionId=11888&VUE_ID=-1&panier=false&carouselThere=false&nbVignettes=4x3&page=2&angle=0&zoom=&tailleReelle= (megtekintve 2019. augusztus 1.). A londoni kódex dokumentációja és fotói: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8618&CollID=28&NStart=609> (megtekintve 2019. augusztus 1.). A New York-i *Landevennec evangéliárium*ról először: Charles Rufus MOREY – Edward KENNARD RAND – CARL H. KRAELING: *The Gospel Book of Landevennec (the Harkness Gospels) in the New York Public Library*. Cambridge, Harvard University Press, 1931. Az oxfordi kódex dokumentációja és digitális másolata: https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_428 (megtekintve 2019. július 31.). A troyes-i kézirattal az utóbbi időben Beatrice KITZINGER: Troyes, *Bibliothèque municipale Ms 960. Approaches to Gospel Illumination in 9–10th Century Brittany*. In: *Rivista di Storia della Miniatura* 17 (2013), 29–42 és Uő: *The Instrumental Cross and the Use of the Gospel Book Troyes, Bibliothèque municipale Ms 960. Different Visions*. In: *A Journal of New Perspectives on Medieval Art* 4 (2014), 1–33. foglalkozott.

²⁴ London, British Library, Burney Ms. 3. Dokumentációja: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8789&CollID=18&NStart=3> (megtekintve 2019. július 31.).

²⁵ Oxford, Bodleian Library, Ms. Auct. D. 2 16. Lásd 21. jegyzet.

²⁶ Dijon, Bibliothèque municipale, MS. 2. Digitális másolat: http://patrimoine.bm-dijon.fr/pleade/img-viewer/MS00002/iipviewer.html?np=FR212316101_CITEAUX_MS00002_0000_01_DO.jpg&nd=FR212316101_CITEAUX_MS00002_508_GO.jpg&base=mets&monoid=MS00002&treq=&vcontext=mets&ns=FR212316101_CITEAUX_MS00002_0000_01_DO.jpg (megtekintve 2019. július 31.).

faragványon is.²⁷ Ez utóbbin a keresztre feszítés tanúiként jelennek meg: zooantropomorf megformálásuk és jelenlétük – a nap, a hold, a föld és a víz perszónifikációja mellett – talán a megváltás kozmikus jelentőségére utal. (Képmelléklet, X/14. kép.)

A különböző képtípusok közötti határok (ahogyan arra fentebb már utaltam) a tetramorf, a négy mennyei élőlény és az evangélisták egymásra épülő és egymást magyarázó képzettársításai révén természetesen elmosódhatnak. A Landevennec-csoport zooantropomorf evangélistái a mennyei szférára történő utalásként esetenként mandorlaszerű keretben foglalnak helyet, sőt a csoport egyik kódexében az állatfejű evangélistáknak szárnya van.²⁸ Lukács és János evangélista zooantropomorf álló alakját ugyancsak szárnyakkal ábrázolták egy 1170 körüli francia kódexben, amely az Újszövetség könyveit tartalmazza.²⁹ Egy 12. század végi északfrancia kötetben, amelyben Máté evangéliumának glosszázott szövegét olvashatjuk, a zooantropomorf evangélisták részben álló, részben ülő (!) szárnyatlan figurái egy *Maiestas Domini* kompozíció részét alkotják, vagyis a négy mennyei élőlényre utaló evangélistaszimbólumok helyét veszik át.³⁰

Mint az talán ebből a rövid áttekintésből is kiderült, a zágrábi evangeliárium Lukács- és János-portréja még a zooantropomorf evangélistaábrázolások körében is kivételes, amennyiben az evangélisták zooantropomorf ülő alakját szárnyakkal egészíti ki. Ilyenre másutt eddig nem találtam példát. Ülő, munkájukkal foglalatostkodó, bika-/sasfejű, szárnyas alakokként egyesítik magukban az evangélistaszimbólumok és az evangélistaportrék sajátosságait, a földi és a mennyei világ tartományai közötti kapcsolatról, átjárhatóságról szólnak. Azáltal, hogy könyveikkel, íróeszközeikkel a mi köznapi, érzékelhető világunkhoz tartoznak, a transzcendens szférát is valószerűként jelenítik meg, vagy fordítva, az anyagi világban megjelenő mennyei élőlényekként tűnnek fel. Ezért olyan zavarba ejtőek, és ezért olyan varázslatosan szépek.

* * *

²⁷ Metz, Musée de la Cour d'Or. Adolph GOLDSCHMIDT: *Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser. VIII.–XI. Jahrhundert.* Bd. I. Berlin, Bruno CASSIRER, 1914, 43–44. A faragvány datálásához lásd Alfred RADDATZ: Zur Datierung der Metzger Adalbero-Tafel. *Evangelische Theologie* 41 (1981), 334–337.

²⁸ Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 960. Lásd 23. jegyzet.

²⁹ Los Angeles, The J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig I. 4. Dokumentációja és válogatott képanyaga: <http://www.getty.edu/art/collection/objects/1340/unknown-maker-new-testament-with-canonsof-priscillian-french-about-1170/> (megtekintve 2019. július 30.).

³⁰ Durham, Cathedral Library, Ms. A IV. 10. Digitális másolat és dokumentáció: https://www.durham-priory.ac.uk/mediawiki/Durham_Durham_Cathedral_MS_A.IV.10 (megtekintve 2019. július 31.).

ANNA BORECZKY

Zagreb MR 153

Notes on the Tradition of the Zooanthropomorphic Portraits of Evangelists

This paper is about the images of a fragmentary Gospel book kept in the Zagreb Metropolitan Library (MR 153). Made around 1100 in Northern France, the codex contains an abbreviated Psalter (fol. 1^v–17^r), the Gospel of Luke (fol. 17^v–68^r) and the Gospel of John (fol. 68^v–109^v). The Gospels are introduced by the zooanthropomorphic portraits of their authors. Having the heads of their symbols, the ox and the eagle, Luke and John are depicted as full-length, winged figures sitting and busily working on their books. After a short overview of the evolution of images depicting the symbols of the Evangelists and their portraits, the paper seeks to make a distinction between the anthropomorphic representations of their symbols and the zooanthropomorphic depictions of their portraits. It arrives at the conclusion that, as seated and winged figures, the Zagreb Evangelists combine the two traditions in an unusual and specific way. Holding everyday objects, books and writing instruments, they are featured as heavenly creatures miraculously appearing in the world of material reality.

KISDI KLÁRA

Mégsem Fulgentius?

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 383 jelzetű kéziratának vélt és valódi szerzőiről

A KÓDEX

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik büszkesége legrégebbi kézírata, a *Fulgentius-kódex* néven emlegetett, Ms. 383 jelzetű kötet.¹

A 11–12. századra datálható kódex 95 erős anyagú, vastag pergamenlevélre (12 *quaternio*, a végéről egy levél hiányzik) íródott karoling minuszkulairással, mérete 195×135 mm. A levelek sok helyütt varrottak, lyukacsosak, és bár az első kettő erősen megbarnult, összességében jó állapotúak. A latin nyelvű szöveg egyhasábos, a sorok száma 31–32, szélein a punktórium nyomai látszanak, díszítése puritán: 1–7 soros, egyszerű vörös iniciálék (az 1^r és a 71^r oldalon található egy-egy nagyobb, tollrajzzal díszített) és vörös fejezetcímek tagolják. *Incipitje*: „De fide et spe que in nobis est omni poscenti rationem reddere ...”; *desinitje* pedig: „...quod sit eius inicium et quod incrementum et que perfectio.”

Provenienciája minden bizonnyal német terület lehetett, amit az is bizonyít, hogy a kódex végére (94^v–95^v) a 13. század második felében egy német nyelvű verset írtak be gótikus minuszkulairással. Itt a kissé ferdén beírt sorok száma 20, illetve 10. A vers hét nyolcsoros strófából épül fel, a verssorok határait pontok jelzik. A hét napszokról szól, Krisztus szenvedésének állomásaival állítva párhuzamba őket, vagyis műfaját tekintve a Krisztus szenvedéstörténetét, passióját az ún. kánoni órák (*horae canonicae*) rendjében elbeszélő óra-énekek közé sorolható.² Kezdő- és zárósorai a következők: „Ich singe ovh von den sibein citen / do got niht lager wolt biten...”; illetve „...mit zorn ez leider mus geschen / da nim mac en tuenken.”

¹ A szerző az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum Műhelyének tagja. A kódex leírása a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár készülő kódexkatalógusában jelenik majd meg, amelyet a kutatócsoport készít.

² A műfaj egyik legismertebb darabja a Winkler-kódexben latinul (60–65/30^v–33^r) és magyarul (118–120/59^v–60^v) is olvasható *Patris Sapientia* (vö. *Analecta Hymnica Medii Aevi* XXX. Ed. Clemens BLUME, Guido M. DREVES. Leipzig, O. R. Reisland, 1898, 32–33).

A 95^v oldalon két, a 14–15. század fordulóján, gótikus kurzív írással írt, latin nyelvű bejegyzés tanúskodik az 1350-es földrengésről, illetve az 1405. évi árvízről:³

„Millenis trentenis deciesque quinis
Motus in oceano terre timor fuit anno.”

„Novus versus de inundacione aquarum
Anni milleni octageni quinquies quini
Centum triplati Galli post festa beati
Aquarum subiit venit inundacio tanta
Quantam non meminit generacio que nunc vivit
Non universalis fuit sed hec particularis.”

Eredetileg 15. századi kötését a múlt század hatvanas éveiben restaurálták, ennek során új papír előzéklapokat kapott. A fatáblákon gótikus, vaknyomásos, sötétbarna bőrkötés található. Az előtábla keretében rozetták, a középmezőt átlós vonalak tagolják, benne felismerhetetlen egyesbélyegzők, kis rézkeretbe foglalt pergamencsíkon pedig állítólagos tartalmának címe olvasható: „Augustini de fide ad Petrum”.

Kalocsára a kódex Kollonich László érsek (1787–1817) révén került, aki korábbi püspöki székhelyéről, Nagyváradról hozta magával,⁴ számos egyéb értékes könyvrítkasággal együtt. A kötéstábla belső oldalára beragasztott possesszorcímer párja látható a kalocsai Ms. 177 jelzetű, itáliai készítésű kéziratban, érdekességként megfordítva. A két kódex tehát tulajdonosait tekintve valószínűleg hasonló utat járt be. Az utolsó levélen található utalás egy korábbi, feltehetőleg ausztriai possesszorra is, 15. századi kézzel írva: „Domino Wolfgango Syczinger⁵ restituendus”.

Az eredeti előzéklapon imaszövegek és egyéb tulajdonosi bejegyzések állhattak, ezt a restaurálás során új papírral helyettesítették, és bár az eredeti egy része erre rá lett ragasztva, sajnos a többi adat elveszett – ám szerencsére nem teljesen. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gazdag német anyaga már a 20. század első felében felkelte a német filológusok figyelmét, akik személyesen is ellátogattak az érseki székhelyre, és részletes feljegyzéseket készítettek a számukra érdekes kéziratokról.⁶ Gustav

³ Vö. „1350. Auf regnichte und feuchte Witterung folgte große Trockenheit. Erdbeben in Basel. Viele Meteore.”, illetve „1405. Strenger Winter. Große Überschwemmungen. Theurung in Österreich.” In: *Kalender für alle Stände. 1834.* Hg. J. J. LITTRÖW. Wien, Beck, 1834, 82, 85.

⁴ Ezt bizonyítja Kollonich Lászlónak az előtábla belső oldalán található rézmetszetes, címeres, 1782–1788 között használt, nagyváradi püspöki exlibrise: *Ex libris Ladisl. Com. a Kollonitz Epis. M. Varad.*

⁵ Valószínűleg Wolfgang Syczinger (Siczinger) felső-stájerországi esperessel azonosítható, aki Bruck an der Mur vikáriusa is volt, és 1480-ban halt meg. Az ő neve szintén possesszorként bukkan elő a Grazi Egyetemi Könyvtár III 9426 jelzetű ösnyomatványa, valamint a Seckauból eredeztethető Ms. 91 kézírata esetében.

⁶ „In der Erzbischöflichen Bibliothek zu Kalocsa fand Direktor NIEWÖHNER noch einige Stücke, die Prof. ROSENHAGEN 1911 noch nicht vorgelegt werden konnten. Cod. 20672 (in der Hauptsache 12. Jahrhundert) enthält die Schrift Augustins de fide ad Petrum, auf Bl. 94v, 95r hat eine geübte Hand um 1300

Rosenhagen (1911) Robert Gragger (1916) nyomán kiegészített ötoldalas, valamint Heinrich Niewöhner (1929) hétoldalas leírása ma is olvasható a *Handschriftencensus Marburger Repertorium*ának mellékleteként.⁷ Ez utóbbi leírás részletesen megőrizte a háttábla belső oldalára és az elébe kötött előzéklapra beírt szövegeket, amelyek eszerint rímekbe szedett imádságok voltak.

„das bell got benedicite / er ewiger parmhercziger got
pist was leib narung du uns / pist dy sey gesegendt und perait von
likchayt das uns dar jnn berüt / ee das bell got benedicite
allmachtiger ewiger parmhercz / Jesus kchrist was leyb narung
sendt pist dy sey gesegendt und / von dir mit salikchayt das uns
eruer kcheyn wee das bell got bene[dic?] / machtiger ewiger parmheczi”

„ambr
änderlanshelm anna ändl antho / appranbter Ambrosius Allex
Almachtiger ewiger parmhercziger / herr Jesus kch kchrist was leyb narung
du uns geben
pist dy sey gesegendt und perait das von dir / mit aller salikch das uns dar jnn ber
kchain wee das well got benedic / hanns hännsel hay Almachtiger
ewiger parmhercziger got / Jesus kchrist was leyb narung du uns geben
pist dy sey gesegendt und perait von dir mit / aller salikchait das uns dar jnn berur
kchain wee well got benedicit / Almachtiger ewiger parmhercziger
herr Jesu Kchrist”⁸

A KÓDEX KORÁBBI LEÍRÁSAI

Kovachich Márton György 1811-ben kelt lajstromában⁹ a kéziratot nem találjuk, ami annál is meglepőbb, mert ha Kovachich kezébe került volna, ő bizonyára felfigyel a kötet régiségére és igényes kivitelezésére. A 149. sorszámú tétel, címe szerint *Tractatus de Virtutibus Theologicis Ms. 4*, azonosítása a szóban forgó kódexszel nem valószínű. Úgy tűnik azonban, hogy a Kollonich nagyváradi könyvtárából származó kéziratok egyáltalán nem szerepelnek ebben a jegyzékben, így nincsenek benne az Ms.

über deutsches Reimgedicht über «Die sieben Tag-Zeiten» (7 Strophen zu je 8 Zeilen) nachgetragen.” *Jahresbericht der Deutschen Kommissions. Bericht der H. H. Burdach, Petersen und Schulze*. In *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosophisch-Historische Klasse*. 1931, LXXIV–LXXXIX, itt: LXXIV.

⁷ <http://www.handschriftencensus.de/2716> (megtekintve 2019. július 3.)

⁸ A szöveg átirásáért itt szeretnék köszönetet mondani Jónácsik Lászlónak.

⁹ A lajstromot feldolgozta és kiadta CSONTOSI János: *A kalocsai főegyházi könyvtár kéziratai*. In: *Magyar Könyvszemle* 8 (1883), 5–6, 275–308. Kovachich kézirata megtalálható az OSZK Kézirattárában (Fol. Lat. 139), egy hiányos másolatát pedig a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik Ms. 600-as jelzet alatt.

383-on túl az Ms. 34, Ms. 191, Ms. 305, Ms. 307, Ms. 321, Ms. 357, Ms. 660 jelzetű kódexek sem, amelyekben szintén ott találjuk Kollonich nagyváradi exlibrisét.

Viszont a Winkler Pál-féle katalógusban (Kalocsa Ms. 626), amely 1904-ben készült, már szerepel, méghozzá annak 15. tételeként, a régi jelzet (20672) száma alatt:

„Nro. 20672 S. Augustinus. Régi német szöveg. 15. Pergamentkézirat, a 14. századból. Augustinus de fide ad Petrum.” A leírás így szól: „A felső bekötési táblán belül festett címér. A kézirat végén másfél oldalon később beírt német szöveg ezen címmel: Ich singe euh von den sibein citen. Krisztus szenvedéséről szól. Az utolsó lapon későbbi – de egykorú írással ezen bejegyzés: <Millesimus trecentesimus decemque>¹⁰ quintus, motus in oceano terrae, timor fuit anno ... Novus versus de inundatione aquarum: Anni millesimi octageni quinquies quinicentum <du>triplati Galli post festum beati Aquarum subyto venit inundatio tanta, quantum non meminit genusque invenit. Non universalis fuit, sed particularis. (1<3>405) Mellette ezen bejegyzés: Dno Wolfgango Sützinger restituendus. Jól olvasható <góth> betűs írás. Bőrrel fődött fatábláján rézkeretben szaruval befődött papírszeleten. Augustinus de fide ad Petrum. A kötés sarkain díszítések nyomai. 8rét 9(4)3 levél.”

Ugyancsak Winkler *A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története*¹¹ című munkájának 40. oldalán ekképp ír róla 1932-ben: „Legrégibb hártya (pergament) kézirata Sti Augustini de Fide ad Petrum a 12-ik századból.” A mű tartalmára vonatkozólag Winkler tehát megelégedett a kötésen található kis felirat állításával, nem kételkedett annak igazságában, hogy a szorgos kezek nyolc évszázaddal korábban tényleg Szent Ágoston egyik írását másolták a pergamenlapokra.

A könyvtár anyagáról a 20. század hatvanas éveinek elején két könyvtártani szakdolgozat is született az akkori segédkönyvtáros, dr. Huszár Ernő, illetve a főkönyvtáros, Kékesi János tollából.¹²

Huszár Ernő atya írásának címe *A kalocsai főszékesegyházi (érseki) könyvtár* (jelzete Kalocsa Ms. 654; illetve Hely. 527). Bár dátum nincs rajta, az ajánlásból kikövetkeztethető, hogy valamikor 1961 és 1964 között készült, dr. Várkonyi Imre főkáptalani helynöksége idején. Ebben már „Szent Fulgentius-kódex”-ként szerepel a könyv:

„A legrégebb kódexünk a 11. századból, a század első feléből származó ún. Szent Fulgentius-kódex. Sokáig szent Ágoston művének gondolták. Még a középkorban is. Mert a borítólapon, illetőleg az első fedőlapon levő rézkeretben is szent Ágoston neve van. Az írás nagyon szép, tiszta és nem gót betűs írás. Ezért az OSzK kódexszakértői keletkezési idejét a 11. század első felére teszik, mert azután a kódexeket

¹⁰ A kéziratban áthúzva szerepel.

¹¹ Kalocsa, Árpád Részvénytársaság, 1932 (Árpád Könyvek 43).

¹² Köszönettel tartozom a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár vezetőjének, Grócz Zitának, amiért felhívta a figyelmem a dolgozatokra.

gót betűkkel írták. Miként ennek a kódexnek is a 94. levelén a túlsó oldalon és a 95. levelén más kéztől származó gót betűs német nyelvű kézírás van. A kódex latin nyelvű. Tehát 95 levél terjedelmű. Barna bőrrel bevont fatáblás kötés. Sarokvasalásokkal, rézkeretben levő címmel, csattja megvan. A gerince restaurált. Ezt is, miként az előbb említett Psalteriumot és a Szombatos kódexeket is Magyar Lászlóné restaurálta” (19–20. o).

Kékesi János *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár 1784–1964* című *Záródolgozatát* 1964-ben írta a középfokú könyvtárosképző szaktanfolyamon, Kalocsán. Műfaját tekintve az írás „könyvtári kalauz” (jelzete Kalocsa Ms. 759; illetve Hely. 532). Az ő ismertetése a kódexről nagyon hasonló:

„A legrégebbi a Fulgentius kodex, a XI. század első feléből (kiegészítés: 1040-ből). Még a középkorban is Szent Ágoston művének tartották, mivel a borítótáblán rézkeretben Szent Ágoston neve áll. Szerzője Szent Fulgentius, címe *De fide ad Petrum*. Pergament, latin, egy hasáb, egy kéz írása, nagyon jól olvasható, a betű nem gót stílus. Nagysága 210×150 mm. 95 levél. Bőrrel bevont fatáblák, eredeti kötés, restaurálva. A végén két levélen későbbi gót betűs, német nyelvű szöveg van: *Ich singe euh von den sibein citen*. Az utolsó levélen ismét más kéztől: »*Millesimus trecen-tesimus decemque quintus, motus in oceano terrae, timor fuit anno ... Dno Wolfgango Sützingen*«” (22–23. o).

Az OSZK fent említett szakértője minden bizonnyal Vizkelety András volt, aki a magyarországi könyvtárakban található régi német kéziratok katalógusának készítése során ejtette útba Kalocsát. Ő a másfél oldalas német nyelvű vers miatt vette fel lajstromába a kalocsai Ms. 383-at, egyúttal azonban a kódex latin nyelvű részéről is leírást készített.¹³

A LATIN NYELVŰ TRAKTÁTUS

Ami a latin rész tartalmát illeti, Vizkelety – Gragger leírására alapozva¹⁴ – már figyelembe vette a tényt, miszerint a Szent Ágoston-műről időközben kiderült, hogy tévesen tulajdonították a hippói püspöknek, a *De fide ad Petrum sive De regula verae fidei* címen emlegetett értekezés ugyanis valójában ruspei Fulgentius írása.¹⁵ A kódexet az

¹³ VIZKELETY András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* II, Budapest, 1973, 214–215, 76. szám.

¹⁴ Robert GRAGGER: *Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Berlin und Leipzig, 1921, 30–33.

¹⁵ Lásd Eligius DEKKERS – Emil GAAR: *Clavis patrum Latinorum*. Steenbrugis, 1961, Nr. 826: *De fide ad Petrum* (Ps. Augustinus); *Opusculo adnectitur in uno codice et in editionibus caput additum* „*vere firmum fidei est fundamentum*” (n. 817a), ahol Martin SCHANZ: *Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*. Teil 4, Die römische Litteratur von Constantin bis zum

ő leírása nyomán azóta „Fulgentius-kódex” néven szokás emlegetni, a kalocsai könyvtár 1989-ben összeállított kézirat-katalógusában¹⁶ is így szerepel, és olykor szintén így hivatkoznak rá a nemzetközi szakirodalomban.¹⁷ Csakhogy a kódex valójában nem a *De fide ad Petrum* című pseudo-ágostoni írást tartalmazza.

Vizkelety leírása a *Patrologia Latina* 40 (1841), 753–770, valamint 65 (1847), 671–706. oldalaihoz irányít bennünket, az itt olvasható pseudo-ágostoni, pontosabban fulgentiusi mű azonban így kezdődik: „Epistolam, fili Petre, tuae caritatis accipi...”, és a későbbiekben sem emlékeztet az Ms. 383 szövegére, a hasonlóság megáll az egyik mű incipitjének, illetve a másik címének kezdő szavánál.

A „De fide et spe que in nobis est omni poscenti rationem reddere ...” *incipit* valójában egy másik, a *Patrologia Latina*ban szintén megtalálható műhöz tartozik. E mű hovatarozása sem egyértelmű, Lavardini Hildebert vagy Szentviktori Hugó szerzősége egyaránt felmerült vele kapcsolatban, Migne a *Patrologia Latina* különböző kötetekben más-más név alatt adta ki, hasonlóan a *De fide ad Petrum*hoz. Az Ms. 383 1^r–50^v leveleinek tartalma megegyezik Lavardini Hildebert *Tractatus theologicus*ának 1–41. fejezetével (lásd PL 171 [1854], 1067–1150), de a megfelelés az 50^v oldalon, a „Primum preceptum prime tabule ...” mondatnál megszakad. Szentviktori Hugó *Summa sententiarum*ával (vö. PL 176 [1854], 41–174.) az egyezés tovább fennáll, egészen a 83^v oldalig, az „...exhortetur homines ad nuptias frequenter iterandas” mondatig, ami egyúttal a *Summa sententiarum* zárómondata, tehát a kalocsai kódex a teljes művet tartalmazza, hiánytalanul.

A fol. 83^v–94^r oldalakon azután egy másik művel folytatódik az Ms. 383 szövege, Pseudo-Bernardus Claraevallensis *Tractatus de statu virtutum* című írásának a Praef.–III,33-ig tartó részletével (lásd PL 184 [1862], 791–808.). A vörös fejezetcímekkel tagolt szövegbe itt a következő címet szúrta be ugyanaz a *scriptor*: „Sermo de humilitate et caritate et patientia.” A szöveg *incipitje* és *desinitje* pedig: „Quia humilitas est genitrix omnium virtutum et hominis humilitas non ab homine sed desursum est ...”; illetve „...quod sit eius inicium et quod incrementum et que perfectio”, vagyis a *scriptor* nem egészen az elejéről kezdi a másolást, és nem is folytatja egészen a végéig.

A Szent Bernátnak tulajdonított, *De statu virtutum* című traktátust többféle változatban őrizték meg a kéziratok, a *Patrologia Latina*ban kiadott teljes szöveg mellett előfordulnak olyanok is, amelyek a kalocsaihoz hasonlóan a rövid bevezetés végén található „Quia humilitas est genitrix” szavakkal kezdődnek, és a kiadás 33. fejezetében található „et quod incrementum et que perfectio” szavakkal érnek véget. Ez a verzió olvasható többek között a heiligenkreuzi (jelzete O. Cist. 223), lilienfeldi (O. Cist. 51)

Gesetzgebungswerk Justinians. Hälfte 2, Die Litteratur des fünften und sechsten Jahrhunderts. München, 1920², IV, 2, 579. alapján Fulgentius Ruspensis alá sorolják.

¹⁶ BOROS István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 78, 374. tétel.

¹⁷ Így pl. a princetoni székhelyű *Corvina Foundation* honlapján, lásd <http://www.corvinafoundation.org/kpart-11.htm> (2019. július 3.), ahol a kódex képekkel bőségesen illusztrált leírása mellett olvasható a német óra-ének Evelyn MEYER (Saint Louis University) által készített átírata és fordítása.

és zwettli (O. Cist. 294) ciszterci monostorok könyvtáraiban őrzött, 12. századi kódexekben.¹⁸

A kalocsai kódex azonban nem egyedi: egészen pontosan ugyanezeket a műveket, ugyanebben a sorrendben tartalmazza egy vele párhuzamos, az Erlangeni Egyetemi Könyvtárban található kézirat, amely Irmischer katalógusában a 244-es számot kapta,¹⁹ Hans Fischernél pedig a 228-ast.²⁰ A kalocsaihoz hasonló méretű, 110 levelet tartalmazó pergamenkódexet a 12. századra datálják. Korábbi sorsáról, tulajdonosairól sajnos nincs adatunk. Első részében szintén a *Summa sententiarum* foglal helyet, majd a 97^v oldalon ugyancsak a pseudo-bernáti traktátussal folytatódik, „Sermo de humilitate et caritate et pacientia et obaudentia” rubrikával bevezetve. Érdekesség, hogy Irmischer 1829-ben még szintén Szent Ágostonnak tulajdonította a „De fide et spe...” kezdetű traktátust, Fischer 1928-ban viszont már – helyesen – Szentviktori Hugónak. A Pseudo-Bernát-művet egyiküknek sem sikerült beazonosítania.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az erlangeni kódex első lejegyzői a kalocsai testvérkódex kutatóihoz hasonlóan nem mélyedtek el különösebben a kézirat szövegében, csupán a kezdőmondata alapján azonosították a jóval ismertebb és népszerűbb pseudo-ágostoni művel.

AZ MS. 383 VÉGÉRE BEÍRT NÉMET VERS(EK)

A német vers rövid terjedelme ellenére hasonló utat járt be, mint a kézirat nagyobb részét elfoglaló latin traktátus: ugyanis ez sem egészen az, mint aminek eddig gondoltuk. Vízkelety András katalógusában így szerepel „Der Mönch von Salzburg: Lied von den sieben Tagzeiten (Lied D 16, erste Strophe)”.²¹ Nem ő volt azonban az első, aki az Ms. 383-ban olvasható német nyelvemléket felfedezte és leírta. Robert Gragger²² a hosszabb verset szerző megjelölése nélkül, „Kalocsaer Lied von den sieben Tagzeiten” címen nevezi meg.²³ Ő még a restaurálás előtti állapotában látta a kódexet, és leírásában

¹⁸ Dom Jean LECLERCQ: *Recueil d'études sur Saint Bernard et ses écrits* II. Roma, Storia e Letteratura, 1966 (Raccolta di Studi e testi 104), 54.

¹⁹ Johann Konrad IRMISCHER: *Diplomatische Beschreibung der Manuscripte, welche sich in der Königl. Universitäts-Bibliothek zu Erlangen befinden: nebst der Geschichte dieser Bibliothek*. Erlangen, Palm & Enke, 1829, 440–441.

²⁰ Hans FISCHER: *Die lateinischen Pergamenthandschriften der Universitätsbibliothek Erlangen (Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen I)*, Erlangen, 1928, 275–276.

²¹ Ugyanő másutt is ezen a néven említi, lásd Uő: *Mittelalterliche deutsche Handschriften in Ungarn*. In: *Manuscripta germanica. Deutschsprachige Handschriften des Mittelalters in Bibliotheken und Archiven Osteuropas*. Hrsg. Astrid BREITH et al. Stuttgart, 2012 (ZfdA Beiheft 15), 235–245, itt: 242: „sowie eine lateinische Handschrift (Fulgentius: 'De fide ad Petrum') mit einem Lied des Mönchs von Salzburg (Ms. 383) erwähnenswert”.

²² GRAGGER 1921, 30–33, itt: 31.

²³ A helyes *Tagzeitengedicht* ('Kalocsaer Lied von den sieben Tagzeiten') megnevezést használja a fentebb már említett <http://www.handschriftencensus.de/2716> oldalon Kristina Freienhagen-Baumgardt.

említi a háttábla előzéklapján olvasható, *Almachtiger ewiger...* kezdetű, rímes asztali imát (valamint a többször előforduló Fleischacker nevet) is, szintén szerző nélkül.

Walter Röhl²⁴ már a „salzburgi szerzeteshez” köti a verset – de vajon melyiket? Nem a fol. 94^v–95^r tartalmát, hanem a „hátsó kötéstáblán” olvashatót, vagyis a rímes asztali imát. Amely valóban megfelel a többek között a „Mönch von Salzburg” dalait is magában foglaló *Mondsee-Wiener Liederhandschrift*²⁵ számozása szerint D 16-tal, a Salzburgi szerzetes lelki énekeinek jelenleg is mértékadó kiadását elkészítő Spechtler²⁶ óta pedig G 42-vel jelölt vers²⁷ első versszakának. Spechtler a tényeknek megfelelően az eltűnt kéziratok között sorolja fel a kalocsait,²⁸ amelyről „mind a mai napig még csak másolatot sem kapott” – sajnos erre már nem is kerülhet sor, mert az értékes szennylap a restaurálás során minden bizonnyal megsemmisült.

Kárpótlásul megmaradt a hóra-ének, amely bár nem a „salzburgi szerzetes” alkotása (íráskepe alapján valószínűleg korábban keletkezett, mint a 14. század, amikor ő élt és alkotott²⁹), műfajának egyik legrégebbi német nyelvű emlékeként annál figyelemre méltóbb.³⁰ Nekünk pedig a tanulság, hogy a legmegbízhatóbb szakirodalom is tévedhet, csak maguk a források, a kódexek, a töredékek mondanak igazat – amelyek tiszteletére az Ünnepelet, Madas Edit is mindig tanít bennünket.

* * *

²⁴ Walter RÖHL: *Zur Überlieferung der Lieder des Mönchs von Salzburg*. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 99 (1970), 139–147, itt: 141: „Kalocsa, Erzbischöfliche Bibl. Ms. 20672, 15. Jh., rückwärtiger Einbanddeckel, die erste Str. des gleichen Liedes”.

²⁵ Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. 2856, facsimile: Hedwig HEGGER (Hrsg.): *Die Mondsee-Wiener Liederhandschrift*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1968 (Codices selecti 19).

²⁶ Franz Viktor SPECHTLER: *Die geistlichen Lieder des Mönchs von Salzburg*. Berlin – New York, 1972.

²⁷ SPECHTLER 1972, 327–332.

²⁸ SPECHTLER 1972, 90: „Kalocsa 20672. Erzb. Bibl. Hs 20672 (olim C 5 F 3. 17.), 15. Jh. Nach der Angabe von R. Gragger. auf die mich W. Röhl hingewiesen hat, soll die Hs. einige Zeilen von G 42 (ohne Mel.) enthalten. Ich konnte bis heute keine Kopie der Hs. erhalten”.

²⁹ A Salzburgi szerzetes személyéről és működéséről lásd a 2001-ben frissített szócikket: Franz Viktor SPECHTLER: *Art. „Mönch von Salzburg”*. In: *Oesterreichisches Musiklexikon online*, Zugriff: 8.7.2019, https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_M/Moench_von_Salzburg.xml (2019. július 3).

³⁰ A műfajról lásd Nigel F. PALMER: *Art. Tagzeitengedichte*. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Band 9. Ed. Burghart WACHINGER et al. Berlin – New York, De Gruyter, 1995, 577–588, a kalocsai hóra-éneket is megemlíti itt: 583 (Nr. 8): „’Kalocsaer Lied von den sieben Tagzeiten’ (Ich singe euh von den sibein citen/Do got niht langer wolt biten), 7 achtzeilige Strophen. Überlieferung. Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár (Kathedralbibl.), Ms. 383, 94r–95r. Mitte 14. Jh., bair.-österr. Das Lied wurde zu Unrecht mit Mönch von Salzburg G 42 (D 16) identifiziert. Ausgabe: R. GRAGGER. Dt. Hss. in ungarischen Bibl., 1921, S. 30–33.”

KLÁRA KISDI

Fulgentius or Not

The Supposed and Actual Authors of Texts Figuring in the Kalocsa Ms. 383

Ms. 383, often referred to as St Fulgentius Codex, is the oldest manuscript and one of the prized possessions of the Cathedral Library of Kalocsa. The manuscript consisting of 95 parchment leaves contains a Latin theological treatise written in an 11–12th-century hand. A later hand also inscribed a poem in German entitled *Lied von den sieben Tagzeiten* to the end of the volume. Its author was thought to be the so-called Mönch von Salzburg. Actually, he wrote a poem which was copied on the old binding of the codex, that was unfortunately lost during the restoration of the volume. The author of the German *Tagzeitenlied* is unknown. The manuscript was brought to Kalocsa by Archbishop Kollonich, who succeeded Archbishop Patachich in this office, having been the Bishop of Nagyvárad formerly.

The treatise, having the incipit *De fide et spe*, was first attributed to St Augustine, then to Fulgentius of Ruspe by both the earlier catalogues of the library and the publishers of the German poem. Furthermore, that is how it is referred to in the secondary literature. In fact, the manuscript is the *Summa sententiarum* by Hugh of Saint Victor followed by Pseudo-Bernard's *De statu virtutum*. Moreover, Ms. 228 in the University Library of Erlangen is a parallel to the manuscript in Kalocsa, containing these two works in the same order. As a matter of curiosity, the author of the first catalogue of Erlangen also mentioned St Augustine as the writer of the treatise, since he identified it with the Church Father's better-known work, *De Fide ad Petrum*, the title of which began with the same word as the incipit of the treatise by Hugh of Saint Victor.

*Albertus Magnus-kódextörédek
magyarországi könyvtárakban*

(I) A kódextörédek kutatása a töredékek nagyobb mennyiségének összefüggésében válik igazán „izgalmassá”, amikor ugyanannak az egykori középkori pergamen- vagy papír kéziratnak a lapjai rendre más és más gyűjteményből kerülnek elő.¹ Ezekben az örvendetes esetekben kitágul a látómező, hirtelen nagyobb távlatot kapnak azok a kérdések, amelyek természetes módon egy-egy kódextörédék esetén is felmerülnek. Az egyes darabok azonosításán túlmenően meg kell állapítani a különböző helyeken fennmaradt levelek egymáshoz való viszonyát, azaz az egykori kódexben elfoglalt helyüket, sorrendjüket, pontosan fel kell tüntetni a hiányokat. A kódex sorsának felderítése, könyvkötő anyaggá válása és könyvkötő anyagként más és más helyen való felbukkanása nagyobb összefüggésekben megválaszolandó kérdés. Nem hallgathatjuk el, hogy az effajta vizsgálódás vagy inkább nyomozás (valljuk be, hogy sokszor véletlenszerű) sikerét több száz kódextörédék nemegyszer kilátástalannak tűnő leírásából, katalógusba vételéből szerzett tapasztalatok előzték meg. A különböző könyvtárakban található, kezdetben ugyanazt a kéziratot alkotó darabok egymáshoz rendeléséhez újabban nem csekély mértékben igénybe veendő segítséget kínál a hihetetlen gyorsasággal terjedő és mindent behálózó digitális technika. Ennek – többek között – egyik látható és a kutatásban máris hasznosnak bizonyult jele, hogy „az ismét összehozni azt, ami valaha összetartoz(hat)ott” elv virtuális megvalósítására 2017-ben megalkották a nemzetközi igénnyel fellépő fragmentarium.ms című honlapot,² amelynek pusztá létezése is világosan jelzi, hogy a töredékkutatás már saját elnevezéssel nemcsak hogy

¹ A szerző az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae, Fragmenta Codicum Kutatócsoport munkatársa.

² Lásd fragmentarium.ms, Digital Research Laboratory for Medieval Manuscript Fragments, alcíme szerint: *Fragmentarium enables libraries, collectors, researchers and students to publish images of medieval manuscript fragments, allowing them to catalogue, describe, transcribe, assemble and re-use them.* – A fragmentumkutatás germanisztikai vonatkozásairól lásd Christine GLASSNER: *Colligite fragmenta ne pereant. Bemerkungen zur (germanistischen) Fragmentenforschung.* In: *Quelle und Deutung, V.* Hrsg. von Balázs SÁRA. Budapest, Eötvös József Collegium, 2019, 133–140. – Az összes internetes hivatkozás 2019. november 10-én ellenőriztetett.

önálló helyet kér, hanem azt már el is foglalta a középkori kéziratosság, könyvkultúra és művelődés kutatásában.³

A magyarországi gyűjtemények ebből a szempontból is sok érdekes, fontos és közkinccsé teendő pergamen- és papírtöredéket őriznek; feldolgozásukon túlmenően a nemzetközi kutatás számára ezek elérhetővé tétele a *Fragmenta codicum* kutatócsoport feladatai közé tartozik. A bajor akadémia (Bayerische Akademie der Wissenschaften, München) gondozásában működő, az ókori görög csillagász, Ptolemaiosz arab és latin textusait (*Corpus Ptolemaicum*) összegyűjtő, feldolgozó és kiadó Ptolemaeus Arabus et Latinus adatbázisban egy váci kódextöredék leírása már megtalálható.⁴

(II) A domonkos szerzetes Nagy Szent Albert (kb. 1200–1280) egyrészt saját szeret-ágazó tudományos teljesítménye (*doctor universalis*), másrészt Aquinói Szent Tamással való kapcsolata ellenére is csak a 20. század harmincas éveiben került a modern és intézményesen megszervezett kutatói érdeklődés első vonalába az *Albertus Magnus Institut* megalapításával. A ma Bonnban működő intézet Albertus életművével és gondolkodása hatásának vizsgálatával foglalkozik.⁵ Ahol volt domonkos kolostor, ott nagy valószínűséggel Aquinói Szent Tamás mellett lehetett Albertus Magnus-kézirat is, annak ellenére, hogy Tamás mellett a 13. század végétől a *teológus* Albertus háttérbe szorult, mert 1286-ban a generális káptalan Aquinói Szent Tamás teológiáját tette követendővé a rendtagok számára,⁶ bár Albertus kézirati hagyománya hűen érzékelteti a kortársaira és az utókorra gyakorolt hatását.⁷

³ Példaként említhető a grazi egyetemen a szervezett töredékkutatás számára létrehozott VESTIGIA – Zentrum für die Erforschung des Buch- und Schriftenbes elnevezésű központ, vestigia.uni-graz.at/de/arbeitsbereiche-projekte/fragmentenforschung/fragmentologie/.

⁴ LAUF Judit – SARBAK Gábor: *Kódextöredékek Vácott*. In: *Hármas törekvés: A váci katolikus papság és értelmiség indentitás keresése a XVIII. században*. Szerk. BOROS István. Budapest, Szent István Társulat, 2018, 50–51; lásd ptolemaeus.badw.de/ms/591. LAUF Judit: *Pseudo Ptolemaeus Centiloquium Vácott: Néhány jelentős kódextöredék a Váci Egyházmegyei Könyvtárban*. In: *Litteris vincimur*. Szerk. TAKÁCS László, BOROS István. Budapest, Szent István Társulat, 2018, 187–196, itt: 192–194, és 280 (kép).

⁵ XI. Piusz pápa 1931-ben emelte a szentek sorába Albertet mint egyháztanítót, és ugyanebben az évben a Kölni Érsekség megalapította Kölnben az Albertus-Magnus-Institutot Albert művei kritikai kiadására (ezzel útjára indult a ma már 33 kötetet felölelő ún. *Editio Coloniensis*); az intézmény 1954-ben átkerült Bonnba, és a múlt század végére az intézet kutatási programja jelentősen kibővült, minderről bővebben: Henryk ANZULEWICZ: *Zur kritischen Ausgabe der Werke des Albertus Magnus. Anuario de Historia de la Iglesia* 11 (2002), 417–422, és www.albertus-magnus-institut.de/. – XII. Piusz pápa 1941-ben Albertet a keresztény természettudósok patrónusának nyilvánította.

⁶ Paul SIMON: *Albert der Große*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Hrsg. von Gerhard KRAUSE, Gerhard MÜLLER. Bd. 2. Berlin – New York, W. de Gruyter, (1978), 177–184, itt: 183. – Az 1286-os párizsi rendi nagykáptalanon Salamon képviselte *diffinitorként* a magyar rendtartományt, lásd IMPLÓM Lajosnak a múlt század derekán összeállított és a minap megjelentetett művét: *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017, 58 (Magyar Domonkos Rendtörténet 1).

⁷ A kritikai kiadás számára készült összegzés szerint a 74 hiteles Albertus-mű mintegy kétezer kéziratban és 224 könyvtárban hagyományozódott ránk.

A magyarországi szerzetesrendek II. József elrendelte felosztását⁸ követően hivatalosan lefoglalt kézírataikat és nyomtatott könyveiket, beleértve tehát a (kötésként felhasznált) kódextörédeket is, rendezetileg az egyetem könyvtárába, a mai Budapesti Egyetemi Könyvtárba kellett szállítani. Kivételt képeztek ez alól a helyi értékesítés során eladott könyvek, esetükben nem kellett számolni a beszállításnak esetleg a könyvek értékét meghaladó költségeivel; és arról a könyvmennyiségről sem szabad megfeledezni, amely egyéb úton-módon került könyvtárusi forgalomba.⁹

A *Corpus Aristotelicum* kifejtő magyarázatához, parafrázisához tartozó, a *Logicát* tárgyaló arisztotelészi *Organon* nyomán írt *Liber de praedicabilibus* (ez Albert magyarázata Porphyrius *Eisagógéjához*),¹⁰ valamint a *Katégoriák* mintájára szerzett *Liber de praedicamentis* és a *Liber de sex principiis*¹¹ című Albertus-művek fennmaradt leveleit ma négy magyarországi könyvtár őrzi: ez a tény egyrészt arra figyelmeztet, hogy lehetőség szerint érdemes az összetettebb gyűjteménnyel és ismert gyűjtőkkel rendelkező „gyanús” könyvtárakat szemmel tartani, másrészt arra, hogy több kódextörédékek birtokában több remény is van egy-egy hajdani nagyobb egység összetartozó darabjainak egymás mellé helyezésére. És, amint alább látható lesz, a kódextörédékek őrzőkönyvét sem szabad szem elől téveszteni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden egyes esetben az egykori teljes kódexet magunk elé tudjuk képzelni, mert a középkori és a (kora) újkori (gazdasági szempontból nagyon is érthető) gyakorlat szerint egy-egy kötet több művet foglalhatott vagy éppen foglalt is magában. Albertusnak a *Liber de praedicabilibus* és a *Liber de praedicamentis* című művei mellett minden valószínűség szerint a *De sex principiis* is olvasható volt talán még más, logikai tárgyú írásai társaságában,

⁸ Átfogó ismertetés: Gerhard WINNER: *Die Klostersaufhebungen in Niederösterreich und Wien*. Wien–München, Herder, 1967 (Forschungen zur Kirchengeschichte Österreichs 3); VELLADICS Márta: Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790). *Levéltári Közlemények* 71 (2000), 33–52.

⁹ KNAPP Éva: *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. Rekonstrukciós kísérlet*. In: *Magyar Könyvszemle* 108 (1992), 193–216, 311–328, itt: 213–214. – A könyvtári állomány gyarapításáról lásd II. József 1785. április 5-én a Magyar Helytartótanácshoz intézett instrukcióját: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig*. Szerk. KOVÁCS Máté. Budapest, Gondolat, 1963, 544–547; sok érdekes adalék található még: TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek felosztása korában (1773–1790)*. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III*. Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1966, 101–146.

¹⁰ Az *Editio Coloniensis* sorozatban megjelent kiadások: ALBERTUS MAGNUS: *Opera Omnia*. Tomus I, Pars I B: *De praedicamentis*. Edd. Manuel Santos NOYA, Carlos STEEL, Silvia DONATI. Münster, Aschendorff, 2013, és ALBERTUS MAGNUS: *Opera Omnia*. Tomus I, Pars II: *De sex principiis*. Ed. Ruth MEYER. *Liber divisionum*. Ed. Hannes MÖHLE. Münster, Aschendorff, 2006 (a továbbiakban: Ed. Colon.). A sorozat gondozói a győri és a budapesti akadémiai könyvtári törédekeket felvették kiadásukba mint egyazon kódex darabjait. – A hivatkozott művek 19. század végi kiadása: ALBERTUS MAGNUS: *Opera omnia*. Ed. Auguste BORGNET. Vol. I, Parisiis, Vivès, 1890, *Liber de praedicabilibus*: 1–148, *Liber de praedicamentis*: 149–304, *Liber de sex principiis*: 305–372 (a továbbiakban: Ed. Borgnet).

¹¹ Albertus a *Liber de sex principiis* elején kifejti, hogy míg a *De praedicamentis*-ben Arisztotelészt követte, ebben Gilbertus Porretanust; mindezt „ad informationem studentium” teszi. ALBERTUS MAGNUS: *Liber de sex principiis*, tract. I, c. I (ALBERTUS: *Opera...*, 305). – Nem Gilbertus Porretanus a szerzője a *De sex principiis*-nek (lásd Nikolaus HÄRING: *Gilbert Porreta*. In: *Theologische Realenzyklopädie* [1984] 267 [22–23. sor]), amelyet Arisztotelésznek is tulajdonítottak; iskolai tananyag lett, sokan kommentálták.

ugyanabban a sokat forgatott, testes kódexben. Albertust 1254-ben Wormsban megválasztották Teutonia domonkos rendtartomány provinciálisának, hivatalát 1257-ig viselte. Imént említett műveit ekkor írta.

Német provenienciájú és használatú Albertus Magnus kéziratból érthető okokból több van itthoni könyvtárainkban: egy részük Jankovich Miklós gyűjtőszemvédelvényének köszönhető, hogy éppen Magyarországra, a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárába került.¹²

(III) Az első Albertus Magnus-kódextöredék a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár középkori kéziratái feldolgozásakor bukkant fel: ez a *Liber de praedicamentis* című munka egyik levele volt.¹³ A 14. század első feléből származó, apró betűs, gótikus könyvirással lejegyzett győri pergamenlevél meghatározását megkönnyítette a levél verzójának és rektójának felső margóján, vörös tintával írt *liber* és *praedicamentorum* felirat. A hasábokat a régi másoló (*scriptor*) az *a–b*, *c–d* betűvel (szintén vörös tintával) jelölte. A győri töredék tulajdonosa a 17. század második felében Kálóczy Miklós győri kanonok (1673–1683) volt.¹⁴

Az esztergomi kódexek katalogizálási munkája közben került elő a Balassa Bálint Múzeumban a *H. 62.327.1. Fragm.* jelzetű, a *Liber de praedicamentis* egyetlen levelét (315×190 mm) tartalmazó, könyvkötésként felhasznált töredéke. Egykorú vörös színű arab levélszámozással a fejlécben (45) és hasábszámozással (*a–b*, *c–d*), valamint *Porphirius* felirattal. Írása kéthasábos: 220×75/80+9+70/75 mm, 46 sor szöveget tartalmaz, háromsoros vörös és kék fleuronée iniciálék díszítik ellenkező színű tollrajzzal. A margón néhány, a szövegből vörös aláhúzással kiemelt szó megismételve. A pergamentöredéknek egykor a kötet gerincét védő részén még írásnyomok olvashatók, amelyek alapján megállapítható, hogy [Malachias] *Rosenthal: Actio Ordinis Cister[ciensis] in ea monasteria avita, quae ab aliis sine legitima concessione sunt occupata deducta ... pro Mariani Ordinis coenobiis in Regno Mariano recuperandis], Viennae Austriae, 1649.* című (örzö)könyvről van szó Matthaues Cosmerovius kiadásában.¹⁵ A Balassa Bálint Múzeum könyvtárában e műből nincs példány. A töredék 1962-ben, a múzeumi leltározás időpontjában már különálló lap volt. A töredék mellett megmaradt kiragasztott előzéklapon a Balassa Bálint Múzeum körpecsétje és a leltári szám (*H. 62.327.1.*) bizonyítja a múzeumi tulajdonlást, míg a másikon vörös ceruzával, a 20. század első

¹² Jankovich Miklós többnyire német nyelvterületről vásárolta össze a ma az Országos Széchényi Könyvtárban lévő kéziratokat: *Cod. Lat. 153* (15. század, Aggsbach), *Cod. Lat. 110* (15. század, 1432-ben másolták a bajor Füssen bencés kolostorában), *Cod. Lat. 61* (14–15. század, Itália), *Cod. Lat. 272* (1487), *Cod. Lat. 118* (1462, francia eredet).

¹³ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr.* Hrsg. von András VIZKELETY unter Mitwirkung von Péter ERDŐ et al. Budapest, Balassi, 1998, 31, Nr. 13, Abb. 7 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae III).

¹⁴ Szempes (Wartberg, Pozsony vm.) plébánosa volt, lásd VÁSÁRHELYI Judit: A győri Székese gyházi Könyvtár possesszorai. *Magyar Könyvszemle* 96 (1980), 250.

¹⁵ Lásd <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb11224396-4> (megtekintve: 2020. január 24.).

negyedéből származó bejegyzés olvasható: *Walter püspök úr ajándéka*. A kötet és vele együtt a töredék ismeretlen időben került Walter Gyula (1855–1929) esztergomi segédpüspök¹⁶ tulajdonába, aki ezt egy esztergomi egyházi gyűjteménynek ajándékozhatta, ahonnan ismét csak ismeretlen időpontban jutott a töredék a Balassa Bálint Múzeumba. A fentebbi, rövid leírás adataival egyező Albertus-fragmentumok kerültek elő a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára Knauz-hagyatékában,¹⁷ valamint az Országos Széchényi Könyvtárban. Az őrzőkönyv mindegyik esetben Malachias Rosenthal idézett műve.

A töredékek eredetéről és használatáról a fentiek értelmében annyit állíthatunk, hogy a bécsi (?) könyvkötő ugyanannak az Albertus Magnus műveit tartalmazó ismeretlen eredetű kódexnek a lapjait használta fel egymás után Malachias Rosenthal könyve példányainak bekötésére. Rosenthal lilienfeldi ciszterci szerzetes volt, könyve megjelenésekor még a szent teológia baccalaureusa a bécsi egyetemen.¹⁸ A magyar előkelőségeknek¹⁹ ajánlott kis kötet megírásával Malachias Rosenthal apátja, Cornelius Strauch bízta meg a címlap tanúsága szerint. Strauch (1611–1650) feladata volt 1643 óta, hogy mint *commissarius generalis* az elidegenített magyar ciszterci javakat a királyi országrészekre visszaszerezze.²⁰ A főtebb említett *Actio Ordinis Cisterciensis...* című kiadvány témája pedig éppen az volt, hogy az e javak fölötti jogról a rend nem mondhat le, ezek visszaszerzése jogos igény, a mű tehát Cornelius apát mint *commissarius generalis* feladatának elvi alátámasztására készült, „felhasználási” területe, ahol érdeklődhetek iránta, és ahol hatását ki kellett (volna) fejtenie, a Magyar Királyság volt.²¹ Talán nem lehet csodálkozni azon, hogy a műből a sok szerzetesi kiadvány között volt példány a horvátországi Belecen, a gazdag Mikulich-könyvtárban is.²²

¹⁶ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900, 523–524; BEKE Margit: *Esztergomi kanonokok (1900–1985)*. Unterhaching, Görres Gesellschaft, 1989, 51–54 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 10). – Walter Gyula 1891 és 1894 között volt könyvtáros, a könyvtár prefektusa akkor Knauz Nándor volt (Mechler Katalin szíves közlése).

¹⁷ A két Albertus Magnus töredék korábbi, az eddigi szakirodalomban szereplő jelzete *T 27*, *T 35*, vö. 28. jegyzet. – A Knauz-hagyatékra lásd KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextörödékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Budapest, 1979 (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae [82], új sorozat 7).

¹⁸ Fr. Malachias a kézirat nyomdába adása (a heiligenkreuzi apát *approbatiója*, azaz 1649. április 20.) után, 1649. augusztus 27-én lett teológiai doktor, lásd *Burghoff, Hilger*, in: *Biographia Cisterciensis*, Version vom 19.6.2018, www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Burghoff,_Hilger.

¹⁹ Az *Epistola dedicatoria* címzettjei: „Palatino, Primati, Caeterisque Incltyi Ungariae Regni Proceribus, et Nobilibus Catholicis Dominis suis Colendissimis.” Malachias ROSENTHAL: *Actio Ordinis Cisterciensis...*, f. a2.

²⁰ Lásd *Strauch, Cornelius*, in *Biographia Cisterciensis*, Version vom 8.12.2018, www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Strauch,_Cornelius.

²¹ Az *Epistola dedicatoria* őszinte aláírása: „Ungariae faelicittatis desiderantissimus Fr. Malachias Rosenthal”.

²² MONOK István: *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Budapest–Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 65–70, itt: 70.

(IV) Összegzésképpen így állíthatjuk sorrendbe a különböző gyűjteményekben őrzött, részben ismert²³ és ugyanabból a kéziratból²⁴ származó Albertus Magnus-fragmentumokat, amelyek mind ugyanannak a nyomtatott kiadványnak, Malachias Rosenthal könyvének borítójaként maradtak fenn.

(1) *Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, H. 62.327.1*, lefejtve, gerincen a könyvcím részleteivel, *De praedicabilibus*, inc.: *substantiam contingit...*, expl.: *... animatum enim est differentia co[rporis...]*, tract. VIII,12–IX,2, egykorú fóliószám: 45, Ed. Borgnet I, 142–146.

(2) *Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 2640, fragmentum in situ* = az őrzőkönyv borítója, *De praedicabilibus*, inc.: *ad materiam secundum esse...*, expl.: *...adtingemus ad pertractandum. Explicit Porphirii commentum domini Alberti de V universalibus*, tract. IX,3, Ed. Borgnet I, 147–148, és *De praedicamentis*, inc.: *Liber predicamentorum cuius primus tractatus ... In ante habitis...*, expl.: *...quod ordo predicabilium non potest determinari nisi...*, tract. I,1, in: Ed. Colon. Tom. I, Pars I B, Prolegomena p. IX, a textus: p. 1, lin. 1–47, és ed. Borgnet I, 149. (Képmelléklet, XI/15. kép.)²⁵

(3) *Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény 638345, fragmentum in situ* = az őrzőkönyv borítója,²⁶ *De praedicamentis*, inc.: *in subiecto est enim...*, expl.: *...aliquid quod sibi sit subiectum*, tract. II,6–7, in: Ed. Colon. Tom. I, Pars I B, Prolegomena p. IX, a textus: p. 33, lin. 18–p. 34, lin. 52 és ed. Borgnet I, 178–179.

(4) *Győr, Egyházmegyei Könyvtár és Kincstár, Fragm. 13*,²⁷ lefejtve az őrzőkönyvről, *De praedicamentis*, tract. II,7–9, in: Ed. Colon. Tom. I, Pars I B, Prolegomena p. IX, textus: p. 36, lin. 41–p. 39, lin. 68, (f. I^a-^{vb}), és ed. Borgnet I, 181–184. A kódextörredék részletes leírása: *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr...* (13. lapalji jegyzet) és Ed. Colon. 2006, p. XXI (erre utal vissza az Ed. Colon. 2013, p. IX).

(5) *Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 27*, lefejtve, gerincen a könyvcím részleteivel, *De praedicamentis*,

²³ Az (1), (2) és (3) szám alatt idézett kódextörredékeket nem ismeri a nemzetközi Albertus-kutatás.

²⁴ A művek egyetlen kódexben való elhelyezkedésére a tartalmi megfontolások mellett formailag még az egykorú fóliószámok alapján is következtetünk.

²⁵ Az Országos Széchényi Könyvtárban található töredékekkel kapcsolatban Matolay Katalin (Retrospektív Feldolgozó Osztály) segítségét hálásan köszönöm.

²⁶ A pergamenlevél belső oldala a ráragasztott előzők miatt nem olvasható.

²⁷ Lásd a 13. lapalji jegyzetet. – A Győrött és az akadémiai könyvtár kéziratárában őrzött töredékek kéziratának hagyományozódásáról bővebben vö. Ed. Colon. 2013, p. XXI. Tekintettel arra, hogy mindegyik pergamenlevél ugyanabból a kódexből származik, az ott leírtak a többi levélre is érvényesek.

tract. IV,9–V,1, in: Ed. Colon. Tom. I, Pars I B, Prolegomena p. IX, p. 99, lin. 64–p. 103, lin. 7, (f. I^{ra-vb}), és ed. Borgnet I, 240–244. A kódextörödékek részletes leírása: Ed. Colon. 2006, p. XX (erre utal vissza az Ed. Colon. 2013, p. IX).

(6) *Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 35*,²⁸ lefejtve, őrzőkönyvről nincs adat, de a méretek azonossága alapján Malachias Rosenthal könyvéről kerülhetett le, *De sex principiis*, tract. I,7–II,1, egykorú fóliószám: 101, in: Ed. Colon. Tom. I, Pars II, p. 15, lin. 4–p. 18, lin. 68, (f. II^{ra-vb}), és ed. Borgnet I, 317–321. A kódextörödékek részletes leírása: Ed. Colon. 2006, p. XX, XXXIII (erre utal vissza az Ed. Colon. 2013, p. IX).

* * *

GÁBOR SARBAK

Albertus Magnus' Handschriftenfragmente in ungarischen Bibliotheken

Die Fragmentenforschung hat neben der Katalogisierung die Aufgabe die voneinander zerstreut aufbewahrten Bruchstücke derselben Handschrift virtuell zu vereinigen. Unterstützung zu dieser Arbeit bietet schon die moderne Computertechnik genug. In vier ungarischen Sammlungen sind aus drei Albertus-Schriften Handschriftenfragmente aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts zu finden. Interessanterweise handelt es sich hier um dieselbe Trägerbücher, deren Einbände die Pergamentblätter derselben Albertus-Handschrift bildeten. Die Exemplare des im Jahr 1649 in Wien erschienenen Buches des Zisterziensermönches Malachias Rosenthal (*Actio Sacri Ordinis Cisterciensis...*) aus Lilienfeld wurden bei einem höchstwahrscheinlich Wiener Buchbinder in die Pergamentblätter einer Albertus-Handschrift eingebunden. Das von Rosenthal erörterte Thema betrifft die damalige desolante Lage des Ordens in Ungarn: deswegen beauftragte der Prior von Lilienfeld 1649 seinen Mönch ein Buch über die im Königreich Ungarn liegenden Zisterzienserklöster zu schreiben, die sich infolge der Verwirrungen im Land nicht mehr im Besitz des Ordens befanden; der Zisterzienserorden verzichtet sich auch nicht in der Zukunft – laut Argumentation des Verfassers des kleinen Buches – auf das Recht die veräußerten Güter zurückzugewinnen.

²⁸ A pergamenen ma a T 27 jelzet olvasható. Alatta a ceruzával írt (*korábban T 35*) megjegyzés arra utal, hogy a tartalmi felülvizsgálat során a T 35 jelzetű Albertus Magnus-törödéket áttették a T 27 jelzetű töredék mellé, mivel a két levél összetartozik, egy kódexből került ki. A T 27 jelzeten tehát az eredetileg is összetartozó két pergamenlevél van. A korábbi T 35 jelzetű fragmentum ma a T 27 jelzetű töredék második levele (Körmeny Kinga és Szabó Ádám segítségét köszönöm).

Pálóci György esztergomi érsek és a bécsi buridanizmus

Pálóci György levele Pálóci Mátyushoz

Az Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Cod. 3976 jelzetű befejezetlen, *Tractatus de meteoris* tartalmi meghatározással, a 15. század első felére datált kódexét Csapodi Csaba az egykori Rec. 487. jelzete, valamint a benne lévő, Pálóci Györgynek bátyjához, Pálóci Mátyushoz írt levele alapján azonosította a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított kéziratok között.² Mieczisław Markowski lengyel buridanizmuskutató 1983-ban határozta meg a kódexbe másolt mű szövegét: *Quaestiones Wiennenses (?) secundum Ioannem Buridanum super 1–3. libros „Meteororum” Aristotelis.*³

Arisztotelész fizikájához, metafizikájához, valamint kisebb természettudományos műveihez számos kommentár, *quaestiones* és *reportatum*⁴ maradt fenn középkori *studensek* másolatában. Közülük is kiemelkednek számszerűségben Buridanus Arisztotelész-kommentárjai, az egyetemi előadásai nyomán készült *quaestiones*-, *reportatum*-másolatok. Buridanus a párizsi egyetemen Ockham nominalizmusának mérsékelt változatát képviselte 1358-ig követhető tanári működése során. Párizsi tanítványai a közép-európai, bécsi, prágai, krakkói egyetemen nominalizmuson alapuló természet-szemléletét adták tovább, amely a középkori természettudományos gondolkodás új fejezetét nyitotta meg.⁵ M. Markowski részletesen foglalkozott Buridanus nézeteinek

¹ * A szerző a Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa.

² CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Budapest, MTAK, 1984 (MTAK Közleményei Új sorozat 15 /90/), 19., 36. sz. – A levél a fol. 34^v–35^r között van könyvjelzőként.

³ Mieczisław MARKOWSKI: *Recepcja dzieł Jana Burydana na Uniwersytetach Europy środkowej*. In: *Studia mediawistyczne* 22 (1983/2), 50 (91. jegyzet). (A továbbiakban: MARKOWSKI 1983b.)

⁴ A *quaestiones* és a *reportatum* gyakorlatára az egyetemi oktatásban lásd Alphons LHOTSKY: *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*. Wien, ÖAW, 1965 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte Bd. 247, Abhandlung 2), 98, 104–105.

⁵ David LINDBERG: *The Beginnings of Western Science. The European scientific tradition in philosophical, religious and institutional context 600 B. C. to A. D. 1450*. Chicago, The University of Chicago Press, 1992, 47–68, 241–242, 251, 260–261, 293, 303, 365. – *Grosses Werklexikon der Philosophie*. Hrsg. von Franco VOLPI. Bd. I. Stuttgart, Kröner, 1991, 241–242. – Mieczisław MARKOWSKI: *Buridanizm w Polsce w okresie przedkopernikańskim*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Zakład Narodowy

hatásával a közép-európai egyetemeken az ott másolt kéziratok tükrében.⁶ Érdeklődésének elsődleges tárgya a Buridanus szemléletén alapuló természettudományos oktatás a krakkói egyetemen, amelynek alapján az egykori krakkói diák, Kopernikusz frauenburgi (fromborki) kanonokként eljutott a heliocentrikus elmélet kidolgozásához.⁷

Markowski külön foglalkozott az Arisztotelész műveiről a bécsi egyetemen tartott előadásokkal, ahol Buridanus hatása elsősorban a logika oktatásában érvényesült.⁸ A buridanizmus első bécsi képviselői Albertus de Saxonia, majd Henricus de Langenstein, Henricus Totting de Oyta.⁹ Az Arisztotelész kisebb természettudományos írásai-val foglalkozó előadásokat a bécsi egyetem statutuma *Parva naturalia* címmel foglalta egybe. Néhány speciális előadás is szerepelt a tananyagban, például Arisztotelész *De meteoris* (helyesen *meteorologica*) című műve. A magisztrátusra készülőknek erről 72 előadást kellett meghallgatniuk.¹⁰

Az ÖNB Cod. 3976 jelzetű kódexéről kodikológiai feldolgozás eddig nem készült. Díszítésével a *Mitteleuropäische Schulen* 2. kötetében foglalkozott Veronika Pirker-Aurenhammer.¹¹ A kódexben egyetlen figurális iniciálé található. A fol. 1ra hasáb *S* kezdőbetűjébe egy házsor fölötti csillagokat, a Napot, a Holdat figyelő két emberi alakot festett a miniátor. A kezdőbetű fleuronnéé-iniciáléjához közel álló díszítést V. Pirker-Aurenhammer egy 1399 körüli kéziratban talált, és ennek alapján a kódexet 1400 körüli időpontra datálta.¹² Pálóci György possesszorbejegyzése (fol. 1^r) alapján azonosította a tulajdonost az esztergomi érsek személyében. Ismertette a fol. 34/35 közti datálatlan levelet, amit Pálóci György bátyjának, Pálóci Mátyusnak írt. A címzett tisztségein kívül jelezte a második címzett, Reszegei Gergely bécsi matrikulációját is.

imienia Ossolińskich, 1971 (Studia Copernicana II), 13–17, 112–114. – BOROS GÁBOR: *Filozófia*. Budapest, Gondolat, 2007 (Akadémiai Kézikönyvek), 532–535, 538–539.

⁶ Mieczysław MARKOWSKI: *Die Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaft in 15. Jahrhundert an der Mitteleuropäischen Universitäten. Das Lehrprogramm. Der Stand der Registerierungsarbeit der handschriftlichen Quellen*. In: *Studia mediewistyczne* 22(1983/2), 1–17. (A továbbiakban: MARKOWSKI 1983a) – MARKOWSKI 1983b, 39–55. – Mieczysław MARKOWSKI: *L'influence de Jean Buridan sur les universités d'Europe Centrale*. In: *Preuve et raisons à l'Université de Paris. Logique, ontologie et théologie au XIVe siècle. Actes de la Table Ronde internationale organisé par le Laboratoire associé au C.N.R.S. n° 152 du 5 au 7 novembre 1981*. Éd. Zenon KALUZA, Paul VIGNAUX. Paris, Vrin, 1984 (Études de philosophie médiévale. Hors Série), 149–163.

⁷ A krakkói buridanizmust a krakkói *studensek* prágai egyetemen másolt kéziratai alapozták meg. Mieczysław MARKOWSKI: *Astronomie an der Krakauer Universität im XV. Jahrhundert*. In: *Mediaevalia Lovaniensia* 7 (1978), 256–275.

⁸ Mieczysław MARKOWSKI: *Abhandlungen zur Logik an der Universität Wien in den Jahren 1365–1450*. In: *Studia mediewistyczne* 22 (1983/1), 53–77. Vö. Jack ZUPKO: *John Buridan. Portrait of a Fourteenth-Century Arts Master*. Notre Dame (Ind.), University of Notre Dame Press, 2003, XI–XII.

⁹ MARKOWSKI 1984, 154–155.

¹⁰ MARKOWSKI 1983a, 8.

¹¹ *Mitteleuropäische Schulen II. (ca. 1350–1410.) Österreich – Deutschland – Schweiz*. Bearb. von A. Fingernagel et al. Wien, ÖAW, 2002 (Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters. Reihe I, Band 11. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 305. Band), 1. Textband, 226–227. 2. Tafel und Register Band, Abb. 248.

¹² Uo. 1. Textband, 226.

A prágai és a bécsi Buridanus-recepció ismeretében a kéziratot egy meg nem nevezett egyetem közelébe helyezte.¹³

V. Pirker-Aurenhammer 2002-ben megjelent tételleírásához a következő kodikológiai és szövegazonosítási kiegészítéseket tehetjük az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Cod. Lat. 483 jelzetű, gyűjteményes kötete alapján. Ennek tartalma: Buridanus: *Quaestiones in libros ethicorum 1–5. Aristotelis*, valamint *Quaestiones in 1–3. libros meteororum Aristotelis*. A bécsi domonkosok stúdiumán a negyedik évét töltő Ybanus Arisztotelész *Etikájának* kommentárját 1396-ban,¹⁴ a *Meteorologica* 1–3. könyvéhez írt *quaestiók* másolását pedig 1397-ben fejezte be a bécsi egyetemen az explicitek (fol. 221rb és fol. 363vb) tanúsága szerint.¹⁵ A két kézirat szövegének összehasonlítása bebizonyította, hogy az ÖNB Cod. 3976 kéziratát is a bécsi egyetemen másolták. V. Pirker-Aurenhammer megállapításai a díszítésről megerősítik az 1400 körüli datálást. M. Markowski meghatározásából az ÖNB Cod. 3976 kérdőjeles *Wiennenses* jelzője mellől az OSZK Cod. Lat. 483 jelzetű kódexének ismeretében kétség nélkül elhagyhatjuk a kérdőjelet.¹⁶

A Pálóci György tulajdonában volt kézirat befejezetlen. A fol. 126vb utolsó sorában a 3. könyv 9. *quaestio* szövege „ad magnam periferiam” szavakkal megszakad.¹⁷ A 9. *quaestio* további szövege és még a további 11 *quaestio* hiányzik a teljes műből.¹⁸ A kódexben ezután 16 beíratlan fólió van, 3 fólión még látszanak a hasábkerek és a vonalazás nyomai.¹⁹ A kezdőlap iniciáléján kívül nincs díszítés, az iniciálék helye üres. A 3. könyv geometriai ábrái a „haló” légköri jelenséget magyarázó szöveghez kapcsolódnak,²⁰ kisebb számban és gyengébb minőségben, mint Ybanus másolatának ábrái. Két ábra azonos.²¹ Ezek a megállapítások további bizonyítékai annak, hogy az ÖNB

¹³ Uo. 1. Textband, 225–227, Nr. 40.

¹⁴ Vö. MARKOWSKI 1983b, 50 (95. jegyzet).

¹⁵ *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek (Cod. Lat. 450–556)*. Hrsg. von András VIZKELETY. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007 (Fragmenta et codices in bibliotheca Hungariae VI), 101–103, Nr. 483. – Köszönöm Vizkelety Andrásnak, hogy a kódexre felhívta a figyelmemet.

¹⁶ Mindkét kódexben van utalás arra, hogy a harmadik könyvet régebben négy könyvre is szokták tagolni. ÖNB Cod. 3976, fol. 92vb; OSZK Cod. Lat. 483, fol. 307vb „... sequitur aliam dicere super tertium librum Meteororum et verum est quod ab antiquo solemus istum librum dividere in quattuor libros partiales.” – Buridanus maga három könyvre osztotta fel a művét. MARKOWSKI 1971, 455 (187. jegyzet).

¹⁷ Vö. OSZK Cod. Lat. 483, fol. 336vb.

¹⁸ Vö. OSZK Cod. Lat. 483, fol. 307vb–363vb 3. könyv 9. *quaestio* befejezése – 21. *quaestio*. Pálóci György kódexéből a „haló” jelenség után a szivárvány és a melléknep magyarázata hiányzik. Vö. MÉSZÁROS Ernő: *Okori meteorológia, ahogy Arisztotelész gondolta*. In: *Magyar Tudomány* 167 (2006/2), 202–203.

¹⁹ A befejezetlenségnek oka lehet az is, hogy Pálóci *magisteri* fokozatszerzésre gondolva másoltatni kezdte Buridanus művét, de beiratkozva a jogi karra, nem fejeztette már be a másolást.

²⁰ Fol. 98ra, 99ra–99va, 102ra–102va, 106ra, 108va, 110va. – A „haló” jelenség a Nap vagy a Hold körül megjelenő gyengén színes fénygyűrűk (<http://legkoroptika.hu/halok>, megtekintve: 2019. január 29). Vö. MÉSZÁROS 2006, 197–204.

²¹ ÖNB Cod 3976, fol. 103va = OSZK Cod. Lat. 483, fol. 316va; ÖNB Cod. 3976, fol. 106ra = OSZK Cod. Lat. 483, fol. 317va.

Cod. 3976 jelzetű kódexe a bécsi egyetem *artes* fakultásán, a 14–15. század fordulóján folytatott tanulmányokhoz kapcsolódott.

Pálóci György 1408-ban mint a szepesi káptalan javadalmasa iratkozott be a krakkói egyetemre.²² 1409 és 1412 között a bécsi egyetem *artista* fakultásán már szepesi prépostként folytatta tanulmányait. Háromévi *artes* tanulmányok után, 1412-ben, fokozat nélkül beiratkozott a jogi karra.²³ Az eddig ismert forrásokban nem találunk utalást jogi fokozatára, valószínűleg enélkül fejezte be tanulmányait Bécsben, a jogi karon. Ennek időpontja szintén nem szerepel forrásainkban, de kikövetkeztethetjük abból a tényből, hogy Pálóci György 1419-ben testvéreivel együtt kísérete Zsigmondot nyugat-európai útján.²⁴ A jogi stúdium hivatalos időtartama hat év volt, ez pedig kitölti a jogi karra való 1412-es beiratkozás és a nyugat-európai kíséret, illetve Pálóci 1419-ben erdélyi püspökké való kinevezése közötti intervallumot.²⁵ Zsigmond király 1423. szeptember 3. és 6. között esztergomi érsekké nevezte ki.²⁶ Érsekként többször viselt hadat a husziták ellen. Albert király kancellárjaként hunyt el Esztergomban 1439-ben,²⁷ valószínűleg július 5. és 11. között.²⁸

Az ÖNB Cod. 3976 jelzetű kódexében Pálóci György esztergomi érsek possesszorbejegyzéséből a fol. 1^r-n, elmázolt tintafolt alatt csak *G. d[e] Palocz [...]* olvasható. A possesszorbejegyzés alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, mikor és hogyan került a kötet Pálóci György tulajdonába. A kézirat a datálása alapján Pálóci bécsi egyetemi *artes* tanulmányaihoz (1409–1412) kapcsolhatónak tűnik. Az egyetemi státutum szerint a meteorologika hallgatása *magisteri* fokozat elnyeréséhez volt szükséges, a *studens* Pálóci azonban végül nem szerzett az *ars* fakultáson fokozatot.

V. Pirker-Aurenhammer a possesszorbejegyzésben jelezte Pálócinak a bécsi *facultas artium*on végzett tanulmányait, de lehetséges possesszorbejegyzés megemlíti Reszegei

²² HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála – SZÖGI László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken, 1348–1525*. 2. kötet. Budapest, ELTE Levéltára, 2016 (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2), 82–83 (297. sz.).

²³ TÜSKÉS Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között*. Budapest, ELTE Levéltára, 2008 (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1), 79 (806. sz.).

²⁴ Vö. *Zsigmondkori oklevéltár VII.* (1419–1420). Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. BORSA Iván. Budapest, MOL, 2001 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 37), 1048. sz.

²⁵ Uo. 821. sz. Lásd ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1996 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5), I. 70.

²⁶ C. TÓTH Norbert: *Az esztergomi érseki székhely üresedése 1418–1423 között*. In: *Századok* 137 (2003/4), 896.

²⁷ ENGEL Pál: *A Pálóci testvérek: Máté nádor (†1436), Imre titkos kancellár (†1433), György esztergomi érsek (†1439)*. In: *Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. I. Tanulmányok*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1987, 435. – ENGEL 1996, I, 89, 521. II, 184. – Egyházi pályafutásáról, tevékenységéről lásd BEKE Margit: *Pálóci I. György*. In: *Esztergomi érsekek. 1001–2003*. Szerk. BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2003, 201–203.

²⁸ C. TÓTH Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás*. Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2015 (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7), 111–112.

Gergelyt is, aki 1426 áprilisában iratkozott be a bécsi egyetemre.²⁹ Azonban van adatlunk egy közvetlenebb kapcsolatra is. Pálóci Péter, Pálóci Mátyus fia 1426 októberében szintén a bécsi egyetemre iratkozott be, majd 1431-ben *magister artium* fokozatot szerzett, és a jogi karon folytatta tanulmányait.³⁰ Az ő *artes*-tanulmányaihoz valóban kapcsolható a bécsi Buridanus *Quaestiones super 1–3. libros „Meteororum”* Arisztotelész-kötet. Pálóci Péter a Buridanus kéziratot kaphatta is nagybátyjától, de ajándékozhatta is neki. Nagy valószínűséggel olvasója volt a kéziratnak az a személy, aki megjegyzéseket írt, ábrákat rajzolt a Pálóci Mátyushoz írt levél hátoldalára. A levél könyvjelzőként maradt a kötetben.³¹

A kódex utóéletéből egyetlen biztos adattal rendelkezünk: Budáról került 1686-ban Bécsbe.³² A Hofbibliothekben a 18. század végén vették állományba, újkori kötésben van. A körbevágáskor áldozatul esett a possesszorbejegyzésből Pálóci egyházi tisztségének megnevezése vagy annak rövidítése. Ez eldöntené, hogy szepesi prépostként, erdélyi püspökként vagy esztergomi érsekként volt tulajdonosa a kéziratnak. Az új bekötéssel megsemmisültek az előző vagy következő tulajdonosokra vonatkozó esetleges bejegyzést tartalmazó előzéklapok is.

Az ÖNB Cod. 3976 jelzetű kódexe tehát – viszonylag kevés szöveghiánnyal – forrása a bécsi egyetem *artes* fakultásán, a 14–15. század fordulóján Arisztotelész műveinek Buridanus magyarázataival folyó oktatásának. Ennek a *facultas artium* hallgatójaként részese volt a többi, kortárs magyarországi *studenssel* együtt Pálóci György is. Buridanus szellemisége indította el a középkor természetfilozófiai és természettudományos világmépe az az változását, amelynek alapján a 14. századtól kezdve egyre ismertebbé vált a *quadrivium* tárgyainak gyakorlati értéke.³³ Ez különösen az asztrológia, valamint ennek speciális ága, az asztrológia felértékelődését hozta magával, majd ebből a természettudományos szemléletből bontakozott ki a humanizmus asztrológiai érdeklődése is.³⁴ Peurbach és tanítványa, Regiomontanus a bécsi egyetem *studenseiből* lettek uralkodói csillagászok.³⁵ Magyarországon elsősorban Vitéz János és Mátyás király csillagászati érdeklődése ismert. A fentiek figyelembevételével fontos

²⁹ Lásd 12., 22. jegyzet. – Reszegei Gergely a bécsi egyetemen Tüskés 2008, 1909. sz.

³⁰ Tüskés 2008, 1952. sz.

³¹ Lásd C. Tóth Norbert forrásközlését.

³² CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I.* Budapest, MTAK, 1988 (MTAK Közleményei Új sorozat 23/98/), 166. sz.

³³ Markowski 1971, 51. – T. Tóth Sándor – Szabó Árpád: *Matematikai műveltségünk keretei. Középkor és reneszánsz.* Budapest, Gondolat, 1988, 38.

³⁴ Asztrológia, asztrológia, csillagjósolás nem vált el élesen egymástól a középkorban. T. Tóth – Szabó 1988, 39.

³⁵ Paul UIBLEIN: *Die Wiener Universität, ihre Magister und Studenten zur Zeit Regiomontanus.* In: *Regiomontanus Studien.* Hrsg. von Günther HAMANN, Wien, ÖAW, 1980 (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 364. Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Mathematik, Naturwissenschaften und Medizin, Bd. 199, Heft 30), 398–402.

lenne a Bécsben tanuló magyarországi *studensek* Buridanus-köteteit számba venni és feldolgozni.³⁶ Pálóci György szerény kötete ennek a folyamatnak magyarországi tanúja.

Pálóci György Mátyus bátyjával³⁷ együtt a Zsigmond kor meghatározó politikusa volt. A király egyik helyetteseként (vikáriusaként) működött 1430. június közepétől 1434. október közepéig,³⁸ amikor Zsigmond a nürnbergi birodalmi gyűlés, a bázeli zsinat és a császárrá koronázás (Róma, 1433. május 31.) birodalmi és egyházpolitikai eseményei miatt külföldön tartózkodott.³⁹ Erről az időszakról tanúskodik a kódexében lévő magánlevele.

(1431. február–március)⁴⁰

Pálóci György esztergomi érsek levele testvéréhez, Pálóci Mátyus országbíróhoz, amelyben különböző hírekről számol be:

Papíron, záró, kereszt alakban szétkent viaszba nyomott gyűrűspecst nyomával. Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 3976. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban: DF] 292772, fol. 34^{r-v}). – A hátoldalon balról keresztben a levélíró kezétől eltérő írásal: *Dum satur est venter, caput letum est (in) michi semper*;⁴¹ alatta más kézzel és a címzés alatt is ugyanezen kézzel nehezen olvasható tollpróbák, a bal oldalon a pecsét felett pedig két darab ötágú csillag rajza.

³⁶ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára 1988, 25., 202., 209. sz.; Uő: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II.* Budapest, MTAK, 1993 (MTAK Közleményei Új sorozat 31/106/), 1704., 2391. sz. Vö. MARKOWSKI 1983b, 49–51. – Az OSZK Cod. Lat. 483 jelzetű Buridanus-kódexének másolója és tulajdonosa nem magyarországi *studens*. Nagy Iván gyűjteményéből 1950-ben került a kézirat a könyvtár tulajdonába. *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek* 2007, 102.

³⁷ Országbíró 1425–1435. ENGEL 1996, I, 5. – Nádor 1435–1437. ENGEL 1996, I, 10. Lásd ENGEL 1987, 435.

³⁸ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 143.

³⁹ ENGEL Pál – C. TÓTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438).* Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2005 (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1), 125–129.

⁴⁰ A levélnek nincsen közelebbi kelte, de a levélben szereplő két milánói követ 1431 februárjában tartózkodott Zsigmond király mellett (*Documenti diplomatici tratti dagli archivi milanesi.* Ed. Luigi OSIO. Volume III/1. Milano, 1872, 1–4. I, III–IV. sz.); az időpont további indoklására lásd még a jegyzeteket.

⁴¹ Vö. *Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexicon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters.* Begründet Salomon Singer. Hrsg. vom Kuratorium Singer der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften. Bd. 1: A–Birne. Berlin – New York, De Gruyter, 1995, 358.

*Magnifico comiti Mathyus de Palocz*⁴²
etc., fratri nostro carissimo!

*Nobili viro Gregorio Rezege,*⁴³ *suo domino multum amab[ili]!*

Magnifice vir frater noster carissime. Scribitis nobis, quatenus si haberemus, tunc de carnibus ferinis vellemus vobis providere, aliasque [ret]ia cum canibus ipsi vestre fraternitati remittere vellemus, unde sciat vestra fraternitas, quod postquam huc ad domum venimus [...]a exercuimus venationum solacia, sed tamen omnino nichil capere valuimus. Alii enim ferinis canibus usi non sumus, quam leporinis et una damma. Item cras revideri facere intendimus montem ante Palatha⁴⁴ situm et si fuerint ibi fere peracto prandio venare intendimus et si aliquod prendere poterimus, libenter vobis partem faciem[us], sin autem non, extunc retia unacum canibus vestre fraternitati, uti postulatis, remittenda. Item postulatis, ut siquis (!) novitates audierimus de adventu Ladislai cancellarii⁴⁵ et

Nagyságos Pálóci Mátyus országbírónak, szeretett testvérünknek.

Az ura számára oly kedves nemes férfiúnak, Reszegei Gergelynek.

Szeretett nagyságos testvérünk! Írjátok nekünk, hogy ha lesz, akkor számotokra is gondoskodjunk vadhúsról, más-különbén a hálókat a kutyákkal együtt küldjük vissza nektek. Tudja meg testvérünk, hogy miután ide hazajöttünk [...], vadászattal keressük a felüdülést, de mégis semmit sem ejtettünk el. Más vadakra ugyanis a kutyákkal nem tudtunk menni, mint nyulakra és egy dāmavadra.

Továbbá holnap a Palota előtti hegyet megvizsgáltatjuk (ti. a vadászokkal), és ha lesznek ott vadak, a reggeli elköltése után megkezdjük a vadászatot, és ha sikerül valamit fognunk, szívesen megosztunk rajta veletek, ha nem, a hálókat a kutyákkal együtt elküldjük oda, ahová testvérünk kéri. Kértétek továbbá, hogy ha bármi újat megtudunk (Csapi) László

⁴² Pálóci Mátyus a neve előtt szereplő megszólítás (*comes*) alapján ekkor még országbíró volt; a tisztséget 1425–1435 között töltötte be. ENGEL 1996, I, 10.

⁴³ Reszegei Balázs fia György fia, Gergely. Lásd *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagy-károlyi gróf Károly család oklevéltára* II. Sajtó alá rend. GÉRESI Kálmán. Budapest, 1883, 189. – 1431. június 7-én mint érseki ötvened-adószedő szerepel, lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 75082. – 1430. június 29-én Pálóci Mátyus országbíró Reszegei György kérésére elengedte Mikola Miklós bírságait (DL 97109). – Reszegei Gergely apja, György 1437. január végén Pálóci György esztergomi érseket kísérte el testvére, Mátyus nádor temetésére Pálócra. Lásd *Károlyi okl.* 1883, 190.

⁴⁴ Valószínűleg azonos azzal az Ákospalot(áj)a nevű Esztergom megyei birtokkal, amelyet Kanizsai János esztergomi érsek 1399-ben, illetve 1418-ban az esztergomi Szűz Mária-kápolnának adott. Vö. *Zsigmondkori oklevéltár*. I. (1387–1399). Összeáll. MÁLYUSZ Elemér. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II, Forráskiadványok 1), 5649, 5831. sz. – *Zsigmondkori oklevéltár*. VI. (1417–1418). Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. BORSÁ Iván. Budapest, MOL, 1999 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II, Forráskiadványok 32), 1794. sz.

⁴⁵ Azonos a Pálóciak 1419 és 1423 közötti alkancellárjával, Csapi Imre fiával, Lászlóval, aki az alkancellársága után is folytonosan a királya mellett tartózkodott, valószínűleg 1424-től kezdve mint királyi titkár, illetve tanácsos, 1431-ben pedig királyi számvevőként (*summus dispensator*). ENGEL 1996, II, 49. – MÁLYUSZ

Georgii prepositi,⁴⁶ extunc vellemus vobis significare, unde sciatis, quod postquam ad domum venimus, omnino nichil audire valuimus, bene enim in via ascensus nostri de Patak⁴⁷ supervenerant ad nos littere Ladislai cancellarii, in quibus scribit, quod dominus noster rex omnino concluderat et disposuerat se ad hoc regnum rediturum omniaque onera rerum et curuum suorum disposuerat cum gentibus premittendis, sed tunc supervenerat Iacobinus⁴⁸ Mediolani ducis⁴⁹ nuntius (!) et Brunorius dominus de Scala,⁵⁰ qui in tantum suam serenitatem allocuti sunt, quod eum a proposito concluso revocarunt ita, quod ipse se ad Mediolanum a certo ire disposuit et promisit,⁵¹ et in signum huius magistrum agazonum⁵² et

kancellár és György prépost érkezéséről, adjunk hírt róla. Tudja meg tehát (testvérünk), hogy amióta hazatértünk, semmiről sem hallottunk; jöllehet amikor még jócskán visszatérőben voltunk Patakról, megérkezett hozzánk László kancellár levele, amelyben írja, hogy király urunk már véglegesen eldöntötte, hogy visszatér ebbe a királyságba, már gondoskodott arról, hogy csapataival minden holmiját és társzekereit előreküldje, amikor megérkezett hozzá a milánói herceg követe Giacomo és Brunoro della Scala uraság, akik meggyőzték urunkat, hogy álljon el elhatározásától. (A király) el is határozta és meg is ígérte, hogy Milánóba megy, és ennek jeleként már előre is küldte a lovászmestert és Vöröskői Volfurtot Milá-

Elemér: *Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon*. In: *Történelmi Szemle* 3 (1960), 182. – Csapi László 1431. január 16. és 17. Konstanzban (DF 244704., DL 65030., relációk), március 14. (DL 12379.), április 5. (DL 13509., reláció), augusztus 26. (DF 254862.), szeptember 11. (DL 12412., reláció) Nürnbergben, 1432. október 28-án Sienában tartózkodott (DL 66430., vö. E. Kovács Péter: *Zsigmond király Sienában*. Budapest, Corvina, 2014, 36, 46, 201.) Zsigmond királlyal. Lásd ENGEL – C. Tóth 2005, 126–127.

⁴⁶ Az 1425 és 1433 közötti időszakból három György nevű prépostot ismerünk: Késmárki György szepesi prépostot (1419–1432), korábbi titkos alkancellárt (1411–1418), György esztergom-szenttamási (1430. k.) és György hájszentlőrinci (1430) prépostot (C. Tóth Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437*. Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2013 (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4), 62, 41, 47. – Késmárki György 1431. máj. 5-én Szepeshelyről [*Szent-Ivány család levéltára 1230–1525*. Mályusz Elemér kézírata alapján sajtó alá rend., szerk. és az előszót írta Borsa Iván. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II, Forráskiadványok 14), 84.], 1432. március 25-én pedig ismeretlen, de magyarországi, szepességi településről keltezte (DL 12448.) leveleit.

⁴⁷ Zsigmond király (Nagy-, később Sáros)Patak várost (*civitas*) 1429. július 9-én adományozta a Pálóciaknak cserében Sempte és Szokoly várakért és uradalmukért (DL 12092). Vö. ENGEL Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest, MTA, 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25), 55.

⁴⁸ Giacomo/Giacomino d'Iseo, a milánói herceg követe.

⁴⁹ Filippo Maria Visconti milánói herceg.

⁵⁰ Brunoro della Scala császári tanácsos és birodalmi vikárius, Verona és Vicenza helytartója.

⁵¹ Zsigmond király 1431. november második felétől december közepéig tartózkodott Milánóban. ENGEL – C. Tóth 2005, 127.

⁵² Hédervári Lőrinc lovászmester, mosoni ispán (1428–1437). ENGEL 1996, I, 42.

Wolfhardum et(!) Wereskw⁵³ disposuit ituros ad occupanda hospitia in Mediolano. Alia non scimus ad presens. Scriptum in Palata feria 3⁵⁴ etc.

*Georgius
archiepiscopus Strigoniensis⁵⁵*

nóba, hogy készítsék elő a szállását. Jelenleg mást nem tudunk. Íratott Palotán, kedden stb.

György
esztergomi érsek

* * *

KINGA KÖRMENDY – NORBERT C. TÓTH

György Pálóci, Erzbischof von Esztergom (Gran) und der Buridanismus in Wien
Der Brief von György Pálóci an Mátyus Pálóci

Die 1686, nach der Vertreibung der Türken in Buda (Ofen) aufgefundenen Codices bzw. Druckwerke wurden in die Hofbibliothek nach Wien transportiert. In der Österreichischen Nationalbibliothek (ÖNB) wird ein Kodex unter Signatur Cod. 3976 aufbewahrt mit dem als Lesezeichen verwendeten Brief des Graner Erzbischofes György Pálóci (1423–1439) an seinen älteren Bruder, Mátyus Pálóci, Landesrichter. Aufgrund dessen wurde der Kodex unter den Budaer Büchern von Csaba Csapodi 1984 identifiziert. Die Gebrüder Pálóci waren absolute Anhänger und Unterstützer des ungarischen Königs Sigismund von Luxemburg (1387–1437). Der Herrscher hielt sich zwischen 1431 und 1434 wegen Reichereignissen in Zusammenhang mit dem Deutsch-Römischen Kaisertum im Ausland auf. Der undatierte Brief wurde von Norbert C. Tóth veröffentlicht und auf Februar–März 1431 datiert. Kinga Körmendy stellte fest, dass der Abschreiber des Kodex’ ein Student an der Wiener Universität vom Ende des 14. Jahrhunderts war. Der Text der Handschrift unter Signatur Cod. 3976 der ÖNB ist mit einem Werk von Ioannes Buridanus in der Széchényi-Nationalbibliothek unter Signatur Cod. Lat. 483 völlig identisch, das mit dem Titel „Quaestiones in 1–3 libros meteororum Aristotelis“ Teil des Lehrmaterials der Wiener Artistenfakultät war. Die Abschrift dieser Handschrift beendete laut Explicit 1397 ein Student namens Ybanus

⁵³ Vöröskői Wolfurt(i) Ulrik fia, Pál, aki 1438-ban hunyt el. ENGEL 1996, II, 261. – A királlyal volt Sienában (DL 12717). Lásd E. KOVÁCS 2014, 4, 90, 193, 204.

⁵⁴ A tinta kifakulása miatt olvashatatlan szó, elképzelhető, hogy egy „ac” áll ott.

⁵⁵ A levelet Bázna János érseki kancellár írhatta (vö. DF 250449). Személyére lásd C. TÓTH Norbert – LAKATOS Bálint – MIKÓ Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2014 (Subsidia ad historiam medii aeui Hungariae inquirendam 3), 223.

an der Wiener Universität. Die Aristotel-Quaestionen von Ioannes Buridanus sind in zahlreichen Kopien von Studenten in Wien, Prag und Krakau erhalten geblieben. Die Possessoreintragung von György Pálóci ist leider fragmentarisch. So ist nicht mehr feststellbar, ob er als Wiener Student oder als Erzbischof zum Eigentümer der Handschrift wurde. Es ist jedoch möglich, dass er sie von seinem Cousin, Péter Pálóci – gleichfalls Wiener Student – nach 1426 erhielt. Die Handschrift ist unvollendet. Aus dem 3. Buch der Quaestionen von Buridanus fehlen 11 Quaestionen. Der Kodex mit der Signatur Cod. 3976 der ÖNB ist eine bisher unbekannte Quelle des Unterrichts an der Wiener Artistenfakultät, dessen Grundlage Buridanus' Naturwissenschaftslehre war. Dieses Lehrmaterial war ein Wegbereiter der hervorragenden astronomischen Tätigkeit von Peurbach und Regiomontanus.

Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései

A kódextörödékek kutatásának jelentőségét Európa-szerte felismerték, és szisztematikus feltárásuk folyamatban van.¹ Magyarországon a 20. század első felében, Házi Jenő és Radó Polikárp munkájával kezdődött a fragmentumok rendszeres feldolgozása. Házi a soproni levéltár igazgatójaként leválasztatta a kódextörödékeket az őrzőkönyvekről, restauráltatta őket, majd Radó tartalmi leírásokat készített róluk, amelyek a liturgikus kéziratokat számba vevő katalógusában megjelentek.² Az országos kiterjedésű alap kutatás közel 30 évvel később kezdődött meg Mezey László vezetésével, amikor tanítványaival megjelentetett első katalógusukban a Budapesti Egyetemi Könyvtár fragmentumait dolgozták fel.³ Azóta a kutatócsoport több könyvtár és levéltár gyűjteményét feltárta, az azokban őrzött töredékekről katalógust készített.⁴ Ennek az alap kutatásnak, illetve az egykori kódexekből származó, esetleg jelenleg más közgyűjtemény-

¹ A szerző az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, Fragmenta Codicum Műhely munkatársa.

² RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1947 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 26), 97–99, nr. 16–18.; Vö. RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Ed. et rev. et aucta MEZEY László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 127–129, nr. 16–18.

³ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Recensuit Ladislaus MEZEY et al. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

⁴ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis*. Recensuit Ladislaus MEZEY et al. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989; *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Hg. András VIZKELETY et al. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993; *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*. Hg. András VIZKELETY et al. Budapest, Balassi Kiadó, 1998; *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*. Hg. Edit MADAS et al. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006. A közelmúltban három tanulmány is készült: LAUF Judit – SARBAK Gábor: *Kódextörödékek Vácott*. In: *Hármas Törekvés. A váci katolikus papság és értelmiség identitáskeresése a 18–19. században*. Szerk. BOROS István. Budapest, Szent István Társulat, 2018, 31–53; HENDE Fanni: *Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextörödékek*. In: *Turul* 91 (2018/2), 68–80; KISDI Klára: *Egy tizenkét darabos PAZL Varjú Elemér hagyatékából. Lambachi kódextörödékek az OSZK-ban*. In: *Magyar Könyvszemle* 135 (2019/3), 253–278.

ben őrzött fragmentumok összekapcsolásának köszönhetően még közelebb kerülhetünk a középkori könyvállomány megismeréséhez és azonosításához.⁵

Ismét ebből az állományból vált ismertté egy kódex: egy Erdélyben készült 15. század eleji antifonále. Egy új felfedezésnek köszönhetően már négy fragmentum tanúskodik a hajdani liturgikus kéziratról. Az egyik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában maradt fenn a kolozsmonostori konvent egyik jegyzőkönyvének paliumaként. Ennek a hiteleshelynek több iratát is kódextöredék borítja, amelyek közül néhányat leválasztottak az őrződokumentumról és a Q 406 jelzeten helyeztek el. A fond jegyzékét Rácz György tanácsára készítettem el szakdolgozatként. Ekkor kezdtem tanulni a kódextöredék-kutatás alapjait és módszertanát Madas Edittől, aki a kezdetektől fogva segített a feldolgozásban, és megszerettette velem ezt az igazán különleges forráscsoportot.

Az erdélyi antifonále másik levelét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában őrzik.⁶ Mindkét fragmentumot megvizsgálta az 1980-as években Szendrei Janka, és megállapította róluk, hogy egy kódexből vágták ki őket.⁷ Notációjuk alapján az észak- és kelet-magyarországi hagyományörző hangjelzéscsoportba helyezte el őket, amelyből kiemelkedik a „legarchaikusabb kötött neumái” miatt.⁸ A töredékeket Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára is felvette a *Bibliotheca Hungarica* katalógusába.⁹ Ebből az erdélyi provenienciájú kódexből nemrégén két további levél került elő Kolozsvárról, amelyeket Adrian Papahagi Gilányi Gabriellával együtt azonosított és írt le.¹⁰ Tanulmányukban közölt eredményeiket gazdagítja a két, Budapesten őrzött fragmentum másodlagos felhasználásának feltárása, amely mellett ennek a két töredéknek a leírását is közzéteszem.

⁵ MADAS Edit: *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae. Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról*. In: *Aetas* 28 (2008/1), 101–115. itt: 103.

⁶ A kutatás során nyújtott segítséget ezúton is köszönöm az MNL OL és az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye munkatársainak. Köszönöm Bíró Gyöngyinek, Bogdándi Zsoltinak és Molnár Dávidnak a Valentinus Radeciusról, a kódextöredékekbe kötött erdélyi könyvekről és a hiteleshelyi jegyzőkönyvekről, illetve Szabó Ádámnak a Teleki család könyvtáráról folytatott eszmecsereket, amelyek sokat segítettek számos kérdés megválaszolásában.

⁷ F 34, F 348. SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1), 82, 104.

⁸ SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon. A magyar notáció története – Német neumairások Magyarországon*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1983 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4), 73; SZENDREI Janka: *Kottás kódextöredékek a magyar középkorból*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1985, 17, nr. 30.

⁹ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Főnmaradt kötetek. A–J*. Budapest, MTA Könyvtár, 1988 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 23 [98]), 217, 228, nr. 725, 793.

¹⁰ Gabriella GILÁNYI – Adrian PAPAHAZI: *Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj*. In: *Fragmentology* 2 (2019), 5–34 (DOI: 10.24446/tk50).

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT (MTA KIK) KÉZIRATTÁRÁNAK
T 422/6 JELZETŰ TÖREDÉKE

A fragmentum a Ferrarius Montanus *De republica* [...] és Siegmund von Herberstein *Rerum Moscoviticarum* [...] című művét tartalmazó kolligátum kötése volt.¹¹ Az őrzőkönyv bejegyzése alapján az első ismert tulajdonosa Valentinus Radecius. A lengyel származású Radeciust Kolozsvárra Göcs Pál unitárius lelkész hívta meg, aki 1603-ban, amikor Giorgio Basta elfoglalta a várost és elvette az unitáriusok templomát, Radeciusnál lelt menedékre Lengyelországban. Radecius az ő javaslata alapján lett 1608-tól kezdve a kolozsvári szászok unitárius lelkésze, majd nyolc évvel később, 1616-tól egészen haláláig, 1632-ig, püspökük.¹² Radecius rendelkezett könyvgyűjteménnyel, de erről korabeli jegyzék nem ismert. Bíró Gyöngyi feltárásának köszönhetően azonban jelenleg 43 kötet tulajdonítható a püspöknek.¹³ Posszessorbejegyzésében olykor szerepelt, hogy mikor és kitől szerezte az adott könyvet, ám a vizsgált töredék őrzőkönyvéből hiányoznak ezek az adatok. Radecius gyűjteményét nemcsak vásárlással gyarapította – például Robertus Stephanus Bibliájának 1557-ben kiadott egyik példányának beszerzésével –, hanem ajándékba is kapott köteteket, például Stanisław Lubieniecki lengyel szentháromság-tagadó (ún. szociniánus) lelkésztől.¹⁴ Radecius könyvtára halála után szétszóródott, és könyvei új tulajdonosokhoz kerültek.¹⁵ Magánkönyvtárából például öt, elsősorban katolikus témájú kötetet a jezsuiták szereztek meg.¹⁶ Radeciusnak volt egy példánya Dávid Ferenc unitárius püspök *Responsio pastorum ac ministrorum ecclesiam in Transylvania* című művéből, ezt a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára őrizte, jelenleg pedig a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár.¹⁷ Az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében három könyve található meg, közülük

¹¹ Jelzete: MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye 542.991/koll.1–2. 1556, 1551; VD 16 E 891; VD16 H 2203.

¹² SZEGEDI Edit: *Valentin Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása*. In: *Keresztény Magvető* 117 (2011/3), 287–296; MOLNÁR Dávid: *Valentin Radecke*. In: *Keresztény Magvető* 121 (2015/1), 22–39, itt: 28, 31.

¹³ BÍRÓ Gyöngyi: *Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott*. In: *Magyar Könyvszemle* 116 (2000/2), 131–144., itt: 141.

¹⁴ MOLNÁR 2015, 25–26. A Molnár Dávid által feltüntetett és Bíró Gyöngyi gyűjtéséből ismert könyvön kívül a posszessorbejegyzés alapján az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye 542.271 jelzetű, *Ioannis Ludovici Vivis Valentini De officio mariti liber unus* című nyomtatványt is tőle kapta. Lubieniecki 1558 és 1633 között élt, szolgálatot látott el Troppauban, Racowban és Luclavicében. Lásd Christophorus SANDIUS: *Bibliotheca anti-trinitariorum*. Freistadii, 1684, 89–90; *Encyclopedia of Martin Luther and the Reformation*. Ed. Mark A. LAMPORT. New York – London, Rowman & Littlefield, Lanham, Boulder, 2017, 615.

¹⁵ BÍRÓ 2000, 143.

¹⁶ GYÖRGY Lajos: *A kolozsvári római katolikus lyceum-könyvtár története 1579–1948*. Budapest, Argumentum, 1994, 52.

¹⁷ *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek Katalógusa – Catalogul colecțiilor Bibliotecii Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*. Szerk. SIPOS Gábor. Kolozsvár, Scientia Kiadó – Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004, 407, nr. 158.; RMNY 285.

kettő Teleki Ádámé is volt, amelyeket tőle 1793-ban Teleki Mária örökölt meg.¹⁸ Ádám tulajdonába valószínűleg szintén örökségként került a kolligátum, amit feltehetően nagyapja, Teleki Pál, vagy dédapja, Teleki Mihály kancellár vásárolt. Teleki Mária könyvei beleolvadtak férjének, Teleki Lászlónak az apjától, József koronaőről örökölt gyűjteményébe. Ezt ajánlotta fel Mária és László fia, József a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, amely jelenleg is őrzi.¹⁹ A fent említett kolligátumban nem található az unitárius püspökén és a Teleki családn kívül más possesszorbejegyzés. A kolligátum két művének a nyomtatása (1551, 1556) és Radeciushoz kerülése közti körülbelül ötvenévi, illetve Radecius és a Teleki család tulajdonlása közt eltelt közel százévi történetéről nincs adatunk. A könyv kötésének helye azonban rekonstruálható: Kolozsvárott köttették be, valószínűleg a Heltai-nyomdához tartozó könyvkötő műhelyben,²⁰ mivel a kötéshez az 1560–1570-es években helyben készült nyomtatványok nyomdai íveit használták fel makulatúrának. Ezek mellett még egy notált liturgikus kódexből kivágott három kis darab is előkerült a kötés lebontásakor. A feltételezhetően graduálefragmentum notációja alapján Kelet-Magyarországon keletkezhetett, de azonosítása bizonytalan a töredékek nehéz olvashatósága és kis mérete miatt.²¹ A makulatúrák alapján valószínűsíthető, hogy a kolligátumot még a 16–17. század fordulója előtt köttették be, ugyanis a magyarországi nyomdák és nyomtatványok kutatásának eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy a nyomdai íveket keletkezésük után – főleg nyomdához tartozó kötőműhelyben – tíz éven belül felhasználták tömőanyagként.²² A könyvkötés pontos idejét azonban nem tudjuk megadni. Amennyiben a kötés feltételezett idejét elfogadjuk, a kötet már pergamenkötésben került Radeciushoz.

¹⁸ MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye 542.271 és a tárgyalandó 542.991 jelzeten lévő kolligátum, amelyet 1973-ban restauráltak, és az eredeti kötésének darabjait a T 422 jelzeten helyezték el.

¹⁹ SZABÓ Ádám: *A Teleki család és a könyvek*. In: *Teleki József – Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudós Társaság első elnökéről*. Szerk. MOLNÁR Andrea. Budapest, MTA, 2019 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 40 [115]), 43–67. Fennmaradt könyvjegyzékekben sajnos nem szerepel a kolligátum egyik darabja sem: *Erdélyi Könyvesházak III. 1563–1757*. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, Scriptorum Kft., 1994, 121–169.

²⁰ ROZSONDAI Marianne: *Erdélyi kötések további csoportjai a 17. századból*. In: *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 604–609, itt: 604; ROZSONDAI Marianne: *A magyar könyvkötés a gótikától a művész-könyvekig*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2019, 324–325. A város könyvkötő műhelyének 17. századi munkáiból négy kötéscsoportot azonosított. Név szerint is ismert könyvkötő Abrugi György, aki átvette a Heltai-nyomdát.

²¹ Köszönöm Gilányi Gabriellának, hogy segített a kis darabok azonosításában.

²² Szeretném megköszönni V. Ecsedy Juditnak és Perger Péternek, hogy a nyomdai ívek makulatúráként való felhasználásával kapcsolatos megfigyeléseikkel segítségemre voltak.

A KOLOZSMONOSTORI KONVENT JEGYZŐKÖNYVÉNEK BORÍTÓJA

Az egykori antifonále másik, szintén Budapesten, az Országos Levéltárban őrzött levele a kolozsmonostori konvent egyik *protocollum*ának (MNL OL F 15 Protocollum No. I. [1629–1638] borítója jelenleg is.²³ Erre utal a töredéken szereplő *Protocollum* felirat és az évszám: 1629. Ezen túl egy másik dokumentumtípus neve is szerepel a töredéken, amelyből kiderül, hogy az erdélyi fejedelmek artikulusainak, vagyis törvénycikkelyeinek is borítója volt korábban, amelyek jelenleg két kötetbe osztva, 18. századi félbőr kötésben vannak.²⁴ 1556-ban a kolozsmonostori apátságot megszüntették, a szerzetesek elhagyták a kolostort, de a hiteleshelyi működés folytatódott, alapvetően világi hivatalnokokkal. A templom sekrestyéjében maradt a konvent levéltára 1575-ig, ekkor átszállították Kolozsvárra, ahol átmenetileg a tanácsházban kapott helyet, majd a régi dokumentumok egy bérelt helyiségbe kerültek. A folyamatban lévő ügyek anyagát az aktuális levélkereső saját otthonában tartotta; e megoldás ellen többször fel is szólaltak, kérve egy állandó őrzési helyet. A levélkeresők cserélődésével a levéltári anyag állandó költöztetése, illetve az alkalmatlan őrzési mód az iratok rendezetlenségéhez vezetett. Ezért a rendezés feladata időről időre felmerült a levélkeresők számára. Az 1575. évi Kolozsvárra szállítás után rendezték az iratokat, ekkor Szentiványi György *requisitor* az iratokhoz nyilvántartást is készített, illetve 1640 és 1648 között Pálfi István *requisitor* végezte a rendbetételt új rendszer bevezetésével: a jegyzőkönyvek betűkből vagy számokból álló jelzetet és szükség szerint borítót kaptak.²⁵ De az iratok keletkezésével párhuzamosan is elláthatták palliummal azokat. Az antifonáléba kötött *protocollum*ban 1638-ig tartó ügyek szerepelnek, tehát a jelenleg is meglévő borítóját akár a Pálfi István-féle rendezéskor is kaphatta, de nem kizárt, hogy akkor a már meglévő palliumára csak az új jelzetet írták rá. Valószínűleg a töredék a törvénycikkelyekről valamilyen okból lekerült, és jó állapota miatt a jegyzőkönyveket helyezték el benne. Sem a törvénycikkelyek, sem a jegyzőkönyv kötési idejére nincs adat. A kódextöredék legkorábban a 16. század második felében – a törvénycikkelyek kezdő évszáma 1538 – már a hiteleshely „tulajdonában” lehetett, de ezt az első őrződokumentumbeli iratok dátumának hiánya miatt nem lehet pontosan megállapítani.

A négy töredék másodlagos felhasználásának rekonstruálásához röviden ismertetnem kell a Kolozsvárott őrzött két fragmentum őrzőkönyveit is. Ezt Adrian Papahagi nemrégén megjelent tanulmánya alapján teszem.²⁶ Mindkét levél a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban egy-egy nyomtatvány kötéseként maradt fenn. Az egyiket, Hubert Goltz császárok életrajzát és az érmeik alapján készített metszeteket tartalmazó köny-

²³ CSAPODI – CSAPODINÉ 1988, 228, nr. 793.

²⁴ A két kötet jelzete: MNL OL F 29, mindkét kötetet 1769-ben kötötték be Mária Terézia rendelete alapján, amelyben kötelezte a törvényhatóságokat, hogy jelentést készítsenek a levéltárak állapotáról. Lásd KISS András: *Források és értelmezések*. Bukarest, Kriterion, 1994, 24–30.

²⁵ BOGDÁNDI Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 274), 29–33, 51–54, 157–164.

²⁶ GILÁNYI – PAPAHAZI 2019, 5–11.

vét 1563-ban, Brugge-ben nyomtatták.²⁷ Tulajdonosi bejegyzése alapján a jezsuiták könyvtárához tartozott már 1603 előtt, és nem is került ki a gyűjteményből, hanem a 18. században a jezsuita Akadémia, majd a rend megszűnése után a könyvtár többi kötetével együtt a piarista rend kezelésébe került. 1832-ben a kolozsvári királyi liceum könyvtárának része lett. A másik levél egy kolozsvári hitvitanyomtatványnak, Szilvási János *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae* című művének kötése.²⁸ A Heltai-nyomdában, 1597-ben készült könyv a jezsuiták tulajdonában volt. 1606 végén Bocskai István a jezsuitákat kitiltotta Kolozsvárról, de néhány atya Kolozsmonostorra költözhetett, ahol idővel iskolát is fenntartottak, könyvtárral együtt.²⁹ Erről tanúskodik, hogy Kolozsmonostort feltűntették a 17. századi possesszorbejegyzésben. Ez a kötet is a királyi liceum könyvtárának lett része 1831-ben.³⁰

Mivel Goltz műve már 1603 előtt a jezsuiták tulajdonában volt, ezért felmerül a kérdés, hogy azt akkor már a jelenleg ismert kötésében őrizték-e. 1603. június 9-én a jezsuita templomot, amely Kolozsvárott a Farkas utcában volt, és a rendházat, amely a templom melletti egykori ferences és apácakolostor épülete volt,³¹ a tömeg kifosztotta, lerombolta. A korabeli, főleg jezsuita beszámolók alapján a könyveket is elpusztították, azonban Jakó Klára kutatása rávilágított, hogy nem a felbőszült tömeg okozta a legnagyobb kárt a könyvtár állományában. A templom kápolnájában lévő könyvtárat a június 9-i éjszaka két polgár védte ifj. Heltai Gáspár kérésére, oda nem is jutott be a tömeg. A pár nappal későbbi leltározás során kerültek ki értékes könyvek a gyűjteményből. Egyrészt Iohannes Iacobinus fejedelmi kancellár a rokona, Kakas István által már korábban a könyvtárnak adományozott gyűjteményét kiszedette magának, illetve a leltárt intéző bizottság vezetője, Kendi István is kiválogatta a neki tetsző könyveket. Ezt Heltai Gáspár jegyezte fel, aki ezt látva szintén kért magának hártýára írt kéziratokat.³² Mivel a könyvtár akkora pusztulást nem szenvedett, ezért kérdéses, hogy a tárgyalat nyomtatványt szükséges volt-e később újrakötetni. Feltételezve a kötés épségben maradását 1603-ban, lehetségesnek tartom a kötet a századforduló környékére datálni.

Szilvási János nyomtatványában 17. századi tulajdonosi bejegyzés található pontos évszám nélkül. A possesszorbejegyzések Jakó Klára által elvégzett vizsgálata alapján a könyv legkorábban 1605–1606 után kerülhetett a jezsuiták tulajdonába, ugyanis addig az időpontig még használták a szerzeményi év feltűntetését.³³ Ebben az esetben is

²⁷ Jelzete: C 55090; JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1), 94, nr. 201.

²⁸ Jelzete: BVM C 218; SÍPOS 2004, 112, nr. 438.

²⁹ JAKÓ 1991, 29–31.

³⁰ A könyvtár történetéhez lásd GYÖRGY Lajos: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*. Budapest, Argumentum, 1994.

³¹ JAKÓ 1991, 10.

³² JAKÓ 1991, 24–28.

³³ JAKÓ 1991, 35.

felmerül a kérdés, hogy a kötet kódextöredékbe kötve került-e a jezsuitákhoz, vagy ők köttették be azt. Elképzelhető, hogy a két nyomtatványt egymáshoz időben közel köttették, akár két megrendelő számára, és Szilvási műve később már bekötve került a jezsuitákhoz. Mivel jelenleg is az őrzőkönyv kötéseként őrzi a két levelet a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, ezért nem ismert, milyen makulatúrát rejtjenek a kötések. Ennek hiányában nem lehet közelebb jutni a kötés idejéhez.

Az eddig feltárt adatok alátámasztják, hogy a három nyomtatványt az antifonálelevelekbe a Heltai-nyomdához tartozó kötőműhelyben köttették be a 16. század végén, illetve a századforduló körül. A hiteleshelyi levélkeresők pedig a jegyzőkönyvek borításához nem egy kódexet vágtak fel, hanem több, különböző kézirat leveleit hasznosították: az eddig vizsgált nyolc *protocollum* palliuma közül csupán két töredék került ki ugyanabból a kódexből.³⁴ Erre magyarázatot adhat az imént vázolt példa is, miszerint az irataik rendezésekor a már meglévő palliumokat – ha jó állapotban megmaradtak – ismét felhasználták, és csak szükség esetén vásároltak újakat, akár a nyomda műhelyből.

AZ ANTIFONÁLE

Gilányi Gabriella alapos és mélyreható elemzést közölt a fragmentumokon szereplő tételek notációjáról, liturgikus tartalmáról és dallamáról. A töredékek hangjelzése alapján a középkori Magyar Királyság perifériájára, leginkább Erdélybe helyezte az antifonále elkészítését. A tételválasztás az esztergomi hagyományhoz köti a kódexet, míg a dallama az eddig ismeretlen provenienciájú *Isztambuli Antifonáléhoz* áll közel. A négy levélen a következő szentek ünnepei szerepelnek: Szent István vértanú (december 26), az aprószentek (december 28), Szent Vince (január 22), Nagy Szent Gergely (március 12). Közülük Szent István vértanú és Szent Vince énekei segítették az azonosítást. Az István vértanú napján énekelt *Magnificat*-antifóna, az *Ave protomartyr Stephane*, egyedül az esztergomi egyházmegye forrásaiban tűnik föl, és a Szent Vince napján, a matutinum harmadik nokturnusában elhangzó *Miles Christi* responzorium szintén Esztergomhoz köti az egykori antifonálét. Szent Gergely ünnepén Európa-szerre rögzült tételek vannak, amelyeket a magyar források is követnek, az aprószentek esetében pedig közép-európai gyakorlatot követ a töredék.

A négy töredék együttes zenei vizsgálatának eredményeként kizárható a Szigeti Kilián által, az őrződokumentum alapján feltételezett bencés eredetet.³⁵ A kolozsvári és Kolozsvár környéki proveniencia azonban feltételezhető, de teljes bizonyossággal nem jelenthető ki, mert kevés forrás áll rendelkezésre a kódexek összehasonlításához.

³⁴ Vö. HENDE 2018, 71, 73–76, 80.

³⁵ GILÁNYI – PAPAHAZI 2019, 25; SZIGETI Kilián: *Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése*. In: *Magyar Könyvszemle* 89 (1970/3), 165–172, itt: 168.

Feltételezve a kolozsvári keletkezést, több templom is felmerül használati helyként.³⁶ A város plébániatemploma, a Szent Mihály-templom rendelkezett az 1585. évi *inventarium* alapján négy „öreg”, hártýára írt könyvvel, de sajnos azok műfaját nem adták meg.³⁷ A Szent Mihály-templom viszont az antifonále keletkezésének idején elsősorban a városi szászok szolgálatát látta el, plébánosai döntő többségében szintén szász eredetűek voltak.³⁸ Ez a liturgiát is meghatározta, és a notált kódexekben is jellemzően a metzigót hangjelzés jelent meg. A városfalon kívül a magyarok templomaként számon tartott Szent Péter-templom állt.³⁹ A magyar notáció és az esztergomi rítushoz való közelsége a magyar szentpéteri templomhoz kötheti a kódexet. A reformáció terjedésekor a szentpéteri templom sem tudott sokáig megmaradni a katolikus felekezethél, 1560 körül unitáriussá vált. 1565-ben a rossz állapota miatt a templomot le akarta bontani a közgyűlés, de végül a helyreállítás mellett döntöttek.⁴⁰ A templom felekezeti-váltásakor, illetve a javításakor a már nem használt szertartáskönyveket elvihették onnét. Elképzelhető, hogy Heltai Gáspár – aki 1544-től a Szent Mihály-templom plébánosa is – az erősebb pergamenből készült kéziratokat elvitte a nyomdája számára kötőanyagként, ahogyan 1604-ben fia, ifj. Heltai Gáspár is csemegézett a jezsuiták könyvgyűjteményéből.

A kódex keletkezési helyének megállapításához fontos adat, hogy a jezsuiták kolozsvári jelenléte a városban nagyobb „könyvmozgást” eredményezett. Letelepedésük után többször menekítették könyvtárukat, szereztek be új könyveket, illetve más egyházi gyűjteményből származó kiadványokat is kaptak, például 1580 körül a gyulafehérvári egyház könyvtárából megmaradt darabokat bízták rájuk. Közöttük pedig voltak olyan régi és elavult kötetek, amelyeket már nem tudtak használni.⁴¹ Elképzelhető, hogy a 16. század folyamán a birtokukban lévő, Erdély más területén keletkezett pergamenkódexek kerültek tőlük a nyomda vagy kereskedők tulajdonába. Remélhetőleg előkerülnek még töredékek ebből az antifonáléból, amelyek segíthetnek a kódex keletkezésének és használatának pontosabb meghatározásában és az erdélyi liturgia meg-

³⁶ MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003 (METEM Könyvek 40). A főszövegben szereplő két templomon kívül az antifonále keletkezésekor az alábbi templomok voltak Kolozsvárott: a domonkos kolostor az Óvárban, a domonkos apácák kolostora, Szent Jakab-kápolna, Szent Erzsébet-templom és ispotály. A domonkos rend szintén kizárható az antifonále hangjelzése miatt, ugyanis ők kvadrát notációt használtak.

³⁷ SAS Péter: *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye*. Kolozsvár, Gloria Kiadó, 2009, 179, 186. A „hártýáskönyvek” az 1603-ban készült jegyzékben már nem szerepeltek, lásd SAS 2009, 187. Ha azonban elfogadjuk, hogy Radecius könyvét 1570 és 1580 között kötötték, akkor az *inventariumban* szereplő példányok egyike sem lehetett azonos az antifonáléval.

³⁸ HEGYI Géza: *Kolozsvári plébánosok a középkorban*. In: *Református Szemle* 99 (2006/6), 755–779, itt: 760–761.

³⁹ Kolozsvár piacterén és az Óvárban nem laktak magyarok egy 1453-ból fennmaradt adóösszeírás szerint. Lásd SZABÓ Károly: *A kolozsvári magyar polgárság összeírása 1453-ból. I–II*. Közlemény. In: *Magyar Történelmi Tár* (1882/3), 525–541, 729–745.

⁴⁰ BENKŐ Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 248), 38.

⁴¹ JAKÓ 1991, 14–15.

ismerésében. Azonban így is egy különleges erdélyi forrással lett gazdagabb a középkori liturgia- és könyvtörténetünk.

A tanulmány alapváltozatának lezárását követően találtam rá a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében egy töredékre,⁴² amelyről bizonyosan kijelenthetjük, hogy azonos műhelyben készült az általam is vizsgált antifonáléval. Az írása, a notációja és a sortávolsága megegyezik azével, viszont hét sor helyett hat sort tartalmaz az írástükör. A fragmentum még a kötéstáblán van, ezért a levélnek csak egyik oldala látható. Ezen a virágvasárnap-i vesperáson énekelt *Ingrediente Domino* kezdetű rezponzorium és a hozzá tartozó *Cumque audissent* első két szava olvasható. Elképzelhető, hogy a már ismert *sanctorale* kötet mellett most a *temporale* kötetből is felbukkant egy levél. Őrzőkönyve egy *Historia Daciae* című, Erdély történetét leíró kézirat,⁴³ amely nemcsak Cornides Dániel kézírásával készült, hanem az ő művének is tarthatjuk könyvgyűjteményének eme katalógustétele alapján: „Historia Daciae veteris et recentioris auctore D. Cornides. Item duces, vajvodae et vice-vajvodae Transylvaniae.”⁴⁴ A történeti mű keletkezésének ideje és helye nem ismert, ahogyan a kézirat kötésének körülményeiről sincs adat. Cornides Erdélyben Wesselényi Miklós családjánál volt nevelő, majd rövid időt töltött Kolozsvárott, mielőtt Teleki József koronaőr titkára lett, akinél 18 évet szolgált. Életét a pesti egyetem professzoraként fejezte be. Könyvhagyatékát pénzgyűjteményével együtt Teleki József vásárolta meg.⁴⁵ Az eddig feltárt adatok szintén a kódextöredékek erdélyi provenienciáját támasztják alá. Az újonnan előkerült fragmentumot a kötéstábláról való lefejtése és restaurálása után lehet alaposabb vizsgálat alá vonni az esetleges makulatúrákkal együtt.

A *sanctorale* négy leveléből a Budapesten őrzött két kötés leírását teszem közzé, a kolozsvári leveleket Adrian Papahagi ismertette.⁴⁶

⁴² Jelzete: MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye T 261.

⁴³ Jelzete: MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye 4re 127.

⁴⁴ *Clarissimi Danielis Cornides in Regia Universitate Hungarica quondam diplomaticae et heraldicae professoris ac bibliothecae custodis bibliotheca Hungarica*. Pestini, 1792, 277. Köszönöm Szabó Ádámnak a Cornides-kézirat azonosításában nyújtott segítségét!

⁴⁵ F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, Akadémiai, 1983 (Irodalomtörténeti Könyvtár 38), 443–454.

⁴⁶ GILÁNYI – PAPAHAJI 2019, 11–12.

TÖREDEKLEÍRÁS

MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye T 422/6

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM (?)

15. század első fele – 1 levél (ugyanabból a kódexből, mint az MNL OL F 15 Protocolum No. I. [1629–1638] palliuma, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca] Régi Magyar Könyvtár-gyűjtemény C 218, C 55090 kötése)

Közepesen vastag, sarkain levágott, szúrágta, szakadozott, helyenként hiányos (3 betűnyi hiány a rektó alsó sora elején), foltos, kopott pergamenlevél: 497×346 mm. – Egyhasábos írástükör: 355×225 mm, 7 szöveg- és kottasor. – Gótikus könyvírás a 15. század első feléből. – Egyszerű vörös *A* iniciálé és kék *G* iniciálé, fekete *F* iniciálé tollrajzzal és emberarc-ábrázolással, fekete majuszkulák vörös megerősítő vonallal, rubrikák. – Magyar notáció négy vörös vonalon. C- és f-kulcsot használ, *custos* nem. A notáció vonalrendszerének magassága szövegsorral együtt: 44 mm. Lásd SZENDREI 1981, F 34.

Őrzőkönyv: MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye 542.991 (koll. 1–2): 1. *Ioannes Ferrarius Montanus: De republica bene instituenda, paraenesis, in qua tam privati, quam qui aliis praesunt, officii sui non sine pietatis studio praestandi, secus atque a philosophis traditum sit, monentur. Basileae, 1556.* – 2. *Siegmund von Herberstein: Rerum Moscoviticarum commentarii. Basileae, [1551].* – Posszessorbejegyzés az őrzőkönyvben: 1. *Valentini Radecii Gedanensis*; 2. az előzéklapon: *Ex Bibliotheca Excellentissimi quondam Domini Comitis Adami Teleki de Szék primis mensis 7bris diebus in anno 1793 in tres partes divisa cessit in partem ill[ustrissimae] Dominae Comitissae Mariae Teleki de Szék*; tulajdonosi pecsét: *G. Telekiek' könyvtára.* – A töredéken: 1. Nagyön halvány, alig látható az egykori kötés gerincén (verzón) az őrzőkönyv címe: *Ferrari Montani Republica instituenda*; 2. a verzó alján a jelzet: *T 422/6* (20. századi). – Makulatúra: 1. Antonio BONFINI: *Historia in clyti Matthiae Hunnyadis.* Kolozsvár, 1565. RMNY 209, jelzete: *T 422/1* (2 darab); 2. HELTAI Gáspár: *Disputatio in causa sacrosanctae et semper benedictae Trinitatis.* Kolozsvár, 1568. RMNY 256, jelzete: *T 422/2* (13 darab); 3. HELTAI Gáspár: *Agenda, az az szentegyhazi chelekedetec, mellyeket követnec közenségesképpen a keresztyéni ministerec es lelkipásztoroc.* Kolozsvár, 1559. RMNY 154, jelzete: *T 422/3* (2 darab); 4. 3 összetartozó csík feltehetően egy 15. századi kelet-magyarországi graduáléból: összeillesztve 90×85 mm. *Michi autem ni[mis]*, négy vörös vonalon notáció, vörös *M* iniciálé, kék és vörös iniciálé, vörös sorkitöltő, rubrikák, jelzete: *T 422/4*.

Eredet – használat: Erdély (vö. notáció, őrzőkönyv).

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM (?). Vincentii mart.

f. 1^{r-v} III Noct. [V. Inter hec manet ...] *Cuius*; ad *Matut. R. Gloriosus Dei amicus ...*; *V. Felici commercio ...*; *Laudes A. 1. Assumptus ex eculeo levita Vincencius atque ad [patibulum ...]*.

MNL OL F 15 Protocollum No. I. (1629–1638)

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM (?)

15. század első fele – 1 levél (ugyanabból a kódexből, mint az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye T 422/6, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca) Régi Magyar Könyvtár-gyűjtemény C 218, C 55090 kötése)

Vastag, szakadozott, hiányos, foltos, helyenként gyűrött, kopott, szúrágta pergamenlevél: 480×355 mm. Varrás nyoma látszódik. – Egyhasábos írástükör: 355×227 mm, 7 szöveg- és kottasor. – Gótikus könyvrés a 15. század első feléből. – Egyszerű kék *F* iniciálé, vörös *A* iniciálé, fekete *B* iniciálé, a betűszáron emberarc-ábrázolással, fekete majuszkulák vörös megerősítő vonallal, rubrikák. – Magyar notáció négy vörös vonalon. *C*- és *f*-kulesot használ, *custost* nem. A notáció vonalrendszerének magassága szövegsorral együtt: 44 mm. Lásd SZENDREI 1981, F 348.

Őrzőirat (in situ): MNL OL F 15 Kolozsmonostori konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et stylonaria, Protocollum No. I. (1629–1638): Az iratokat a kódexlappal együtt levélszámozták, összesen 97 levél, szálás anyag, latin nyelvű. – A töredéken: 1. Az egykori gerincen az őrzőirat jelzete: *I.*, a borítón az őrzőirat címe: *Protocollum sub signo I; 1629.* (17. századi kéz); *Prot. I.* (20. századi kéz); 2. Régi jelzet: *K.M. 82.* (20. századi kéz); 3. Utalás a régi őrzőíratra: *Articuli; Articuli diversorum Transylvaniae principum*; 4. Az őrzőirattal együtt kapott levélszámok: *1, 97*; 4. Számítások, toll- és íráspróbák: fol. 1 rektón: *Sigismundus nos com[...]*; *Sigis* (Sigismundus eleje); *nos; cuius, quem, NB.; Quem, quem, Degh[...]* István, T[...] Gábor, Czanadi István, Tobias István, Stern(?) Ferenck, Bakó János, Brot(?) Boldisar, Nagy [...], Somai Péter, [...] János; *Servi po[.]ens quem, Sancta et salubris est cogitatio pro defunctis exorare ut a peccatis solvantur. Nos conventus Presentis(?)*, 204, 2072, 1084, [...]88; *Mundus militat sub* (Walther, *Initia*, n° 3934)⁴⁷, *Ludii; [...]*eier; *Kikelle(?)*; *Colos*; fol. 1. verzón: *Memoriae commendamus tenore praesentium significantes expedit universi; Arbor*

⁴⁷ Hans WALTHER: *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1959 (Carmina medii aevi posterioris latina 1).

honoret cuius nos umbra tuetur; 1618 eztendeoben circa festum Sacra Pentecostes ei Gregorio(?) Czente de Pulion [...]manibus(?) nobilis foemina [...] Menyharti relic[...]; nominibus quantum quisque (1619-ben Pulyoni Czente Gergely alispán Doboka vármegyében.); 5. A levéltár szögletes pecsétje: Országos Levéltár F szekció.

Eredet – használat: Erdély (vö. notáció, őrzőirat).

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM (?). Gregorii pp.

F. 1^{r-v} I Noct. A. [Lineam] *sui generis factis ...*; Ps. *Quare fremuerunt; A. Adherebat moralibus ...*; Ps. *Domine quid*; Vers. *Amavit eum Dominus*; R. 1. *Fulgebat in venerando ...*; V.1. *Beatus vir qui timet Do[minus] ...*.

* * *

FANNI HENDE

Questions Regarding the Provenance of a Transylvanian Antiphonal

Four leaves of a former antiphonal from Transylvania have been preserved as the bindings of three printed books and a protocol of Kolozsmonostor (today Cluj-Mănăştur). These documents are connected to Kolozsvár (today Cluj): the owners of all three books resided in the town. The Jesuits in Kolozsvár owned two of the books; one of them was printed in the town, in the press of Gaspar Heltai. At present, they are preserved in the Cluj-Napoca branch of the Library of the Romanian Academy. The owner of the third book was Radecius Valentin, an Unitarian bishop in Kolozsvár. This volume is at present held by the Department of Manuscripts and Rare Books of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. Within the binding, there were waste sheets from mid-16th-century books printed in the press of Heltai. The fourth fragment – preserved in the National Archives of Hungary, in Budapest – survived as the binding of a protocol made by the Convent of Kolozsmonostor between 1629 and 1638. The Convent's *requisitors* worked in Kolozsvár and preserved the archive of the *loca credibilia* there, and they used local materials for binding the protocols. Sometime in the past, this fragment served as the cover of a collection of acts issued by Transylvanian princes according to a note on it. All four fragments were reused as binding material at the end of the 16th century.

The notation of the fragments suggests Transylvanian provenience, but the lack of other notated sources from the region renders this impossible to prove definitely. Hopefully, further fragments from this antiphonal and further sources preserving the Tran-

sylvanian liturgical tradition will appear enabling us to learn more about the liturgy of this region.

Having almost finished this paper, I found a notated fragment from an antiphonal in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. This codex fragment was made in the same Transylvanian workshop as the abovementioned four fragments according to its external signs. Its host volume also confirms that provenance. This is a manuscript about the history of Transylvania written by Daniel Cornides (1732–1787). He was the secretary of József Teleki for 18 years. After his death, Teleki bought his collection of books and of coins. A closer examination of this fragment will become possible when it is detached from its host book and restored.

KARÁTH TAMÁS

„*In una iusticia per plures semitas*”

Richard Rolle *Emendatio vite*¹ című írásának fordítása(i)
a New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library,
Takamiya 66 kéziratában

ELŐSZÓ GYANÁNT

Tanulmányom a kötet topográfiai egységét megbontva a késő középkor nyugati periferiájáról mutat be egy 14. századi angliai misztikus szerzőt és népnyelvi fordításokban megnyilvánuló recepcióját. Edittel való közös munkáink során már többször is kiderült, hogy a középkori Európa látszólag izolált keleti és nyugati peremvidékeinek kulturális és lelki élete között sokkal több közös szál fejthető fel, mint amennyire számítanánk. E tanulmányommal szeretném megköszönni Editnek, hogy személyiségével és kutatásaival fáradhatatlanul hozzájárul a hazai medievisztika műveléséhez és tovább éléséhez, kutatói hálózatok létrehozásához és fenntartásához és megannyi baráti „munkakapcsolat” kialakításához.

Tanulmányom Richard Rolle, misztikus szerző *Emendatio vite* című latin traktátusának egyik egyedi angol fordításváltozatával foglalkozik. E változat valójában egy töredék, de ugyanebben a kéziratban az *Emendatio*nak egy teljes fordítása is fennmaradt. A szakirodalomban – Margaret G. Amassian felvetése óta – elterjedt az a bizonyítatlan vélekedés, hogy a részlet az ismert változatokhoz be nem sorolható, független fordítást képvisel. Írásommal szeretném e régóta fennálló dilemmát eldönteni és amellett érvelni, hogy a kérdéses szöveg nem egy újabb változat, hanem a kéziratban található teljes fordításból kiemelt részlet. Bár csak feltevéseim vannak, hogy mi indokolhatta e fordítás fragmentációját, a teljes fordítás és a részlet nyelvi jellemzőinek és fordítási stratégiáinak összevetéséből egyértelműnek látom, hogy a két szöveg eredetileg egy egységes fordítást alkotott. Editet születésnapja alkalmából szeretném azzal

---

¹ A Rolle-mű kritikai kiadásai az „*Emendatio vitae*” formát használják: Richard ROLLE: *Emendatio vitae and Oraciones ad honorem nominis Ihesu*. Ed. Nicholas WATSON. In: *Toronto Medieval Latin Texts 21* (Toronto, 1995); valamint Richard ROLLE: *De emendatione vitae: Eine kritische Ausgabe des lateinischen Textes von Richard Rolle mit einer Übersetzung ins Deutsche und Untersuchungen zu den lateinischen und englischen Handschriften*. Hg. Rüdiger SPAHL. Bonn, V & R Unipress, Bonn University Press, 2009. Ezzel szemben én az angol nyelvű szakirodalomban általában használt „*Emendatio vite*” címváltozattal fogok a műre hivatkozni. A latin kéziratokban fennmaradt *Emendatio vite* incipitjeit lásd ROLLE: *De emendatione vitae*. Hg. SPAHL. 21–85.

a gesztussal (is) köszönteni, hogy e kutatási eredményemet először magyarul, a számára készített *Festschrift*-ben osztom meg, számítva az ő és a kötetet olvasó kollégák értő visszajelzéseire.

RICHARD ROLLE ÉS A FORDÍTÁS

Richard Rolle (1290 k.–1349), észak-angliai misztikus és remete életében elsősorban latin *auctorként* vált ismertté, ugyanakkor az angol irodalomtörténet szempontjából is meghatározó szerző; többen a középkori angol misztika, illetve misztikus próza „atyjának” tekintették.² Nicholas Watson szerint Rolle az első olyan középkori angol szerző, aki saját recepcióját tudatosan és szisztematikusan alakította.³ Rolle a késő középkori vallásos irodalmi kánon egyik megkerülhetetlen alakja lett Walter Hiltonnal, az egy generációval későbbi misztikussal együtt. Rollét eredetiben és fordításban is másolták és kivonatolták, a 15. században olyan teológiai kérdésekben is „kanonizált” tekintély lett, amelyekkel kapcsolatban saját írásaiban elvétve, vagy csak implicit módon foglalt állást.⁴ Tényleges kanonizációját pedig az az észak-angliai hampole-i ciszterci női szerzetesi közösség kezdeményezte (sikertelenül), akikkel Rolle élete végén szoros kapcsolatban állt.

Bár Rolle életművének túlnyomó többségét – mind számban, mind terjedelemben – latin művei teszik ki, alapvetően kétnyelvű író és gondolkodó volt. A fordítás több értelemben is elválaszthatatlan Rolle alkotói szemléletétől. A Biblia több könyvét kommentálta, a Zsoltárok könyvét pedig le is fordította középanyagra.⁵ E fordítás, mely egyesítette a szó szerinti fordítást és a kommentárt, fontos módszertani előzménye volt az 1380-as években elkészített wyclifi Biblia-fordításoknak.

Misztikus szerzőként Rolle magát is folyamatosan fordította, hiszen egy racionálisan és nyelvben nehezen megragadható élményt igyekezett közvetíteni tanítványainak. Saját szerepét egyfajta *interpret*-ként definiálta, és saját misztikus tapasztalatáról hol vehemensen és didaktikusan, hol visszafogottan és személyét háttérbe szorítva írt olvasóinak. Ennek során a nyelv határaival is kísérletezett. *Melos amoris* című latin prózájában a latin nyelvű irodalom legsűrűbben alliteráló művét hozta létre, melyben

² George D. MEADOWS: *The Father of English Mysticism: Richard Rolle of Hampole, 1290–1349*. In: *New Catholic World* 126 (1928), 456–460; Richard ROLLE: *The English Writings*. Ed. Rosamund S. ALLEN. New York, Paulist Press, 1988, 1.

³ Nicholas WATSON: *Richard Rolle and the Invention of Authority*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991, xi.

⁴ KARÁTH Tamás: *Richard Rolle. The Fifteenth-Century Translations*. Turnhout, Brepols, 2018, 212–224.

⁵ Richard ROLLE: *The Psalter or Psalms of David and Certain Canticles with a Translation and Exposition in English by Richard Rolle of Hampole*. Ed. H. R. BRAMLEY. Oxford, Clarendon, 1884; *Two Revisions of Rolle's English Psalter Commentary and the Related Canticles I–III*. Ed. Anne HUDSON. Oxford, Oxford University Press, 2012–2014 (Early English Text Society Original Series 340, 341, 343).

a szöveg jelentése a hangzásnak rendelődik alá, mintegy tükrözve a rollei misztikus élmény lényegi elemét, a mennyei zene meghallásának és befogadásának képességét.⁶

Rolle angol nyelvű írásaiban sok korábbi latin művének részletét parafrázeálja, sőt helyenként szó szerint fordítja. Halála után pedig Rollét is fordították. Két angol levele nék (*The Form of Living* és az *Ego dormio* kezdetű episztola) van teljes latin fordítása, míg két latin művét, a leginkább önéletrajzi és egyben leginkább csapongó *Incendium amoris* és a kései korszakából származó *Emendatio vitæ* fordították le angolra.⁷ A középkori fordítások mind 15. századi kéziratokban maradtak fenn, de egyes változatok bizonyára korábban készültek, mivel a 14. század végén írt *Pore Caitif* című kompiláció tartalmaz Rolle-fordításrészleteket.⁸

Rolle késő középkori népszerűségének fontos tényezője volt, hogy sikeresen átlépte a nyelvi határokat. Különösen igaz ez egy olyan korszakra, melyben a népnyelvi teológiai írásokat erőteljes gyanú övezte Angliában. 1409-ben léptek hatályba Thomas Arundel, canterburyi érsek konstitúciói, melyek betiltották a Biblia népnyelvi fordítását és az iskolák falain kívüli teológiai vitákat.⁹ A népnyelvi vallásos irodalomban támadó úrt részben a Rolle- és Hilton-írásokból kompilált kéziratok töltötték ki. Rolle ugyan észak-angliai dialektusa miatt nem volt könnyen emészthető olvasmány a dél- és közép-angliai olvasók számára, a másolt Rolle-szövegekből egyértelműen látszik, hogy a dialektushatárokat is áttörte. Ennek egy korabeli másoló hangot is adott: „Here endith the informacioun of Richard the Ermyte [...] translate oute of the Northern tunge in to Sutherne that it schulde the bettir be vnderstondyn of men that be of the selve countre.”¹⁰

⁶ Richard ROLLE: *The Melos amoris of Richard Rolle of Hampole*. Ed. E. J. F. ARNOULD. Oxford, Basil Blackwell, 1957.

⁷ A latin fordítások egyetlen kéziratban maradtak fenn: Cambridge, Gonville and Caius College 140/80 (*The Form of Living: De modo vivendi*, fol. 108ra–115rb; *Ego dormio*, fol. 115rb–118rb). A latin *Ego dormio* átírását Amassian és Lynch közli: Margaret AMASSIAN – Dennis LYNCH: The ‘Ego Dormio’ of Richard Rolle in Gonville and Caius MS. 140/80. *Mediaeval Studies* 43 (1981), 218–249. Az *Incendium amoris* Richard Misyn kármelita szerzetes fordításában (1435) maradt fenn három kéziratban: (1) Oxford, Corpus Christi College 236; (2) New Haven, Yale University, Beinecke 331; és (3) British Library, Additional 37790 (Amherst kódex). Csak a *Corpus Christi* kézirat szövegének létezik átírása: Richard ROLLE: *The Fire of Love, and The Mending of Life or The Rule of Living: The First Englisht in 1435, from the De Incendio Amoris, the Second in 1434, from the De Emendacione Vitæ, of Richard Rolle, Hermit of Hampole, by Richard Misyn, Bachelor of Theology, Prior of Lincoln, Carmelite*. Ed. Ralph HARVEY. Early English Text Society 106. London, Kegan Paul, Trench, Trübner, 1896; repr. New York, Cosimo Classics, 2010. Az *Emendatio* több angol változatának is van átírása és kiadása, melyekre a későbbiek során fogok hivatkozni.

⁸ Theresa BRADY: *The Seynt and his Boke: Rolle’s Emendatio Vitæ and The Pore Caitif*. In: *14th-Century English Mystics Newsletter* 7 (1981), 20–31.

⁹ Chancellor Archbishop ARUNDEL: *Contitutions* [1407/9], Constitutio VII és IX Katherine Ziemann átírásában: <http://www.umilta.net/arundel.html> (2019. június 26.).

¹⁰ „Itt végződik Richárd remete tanítása [...] az északi nyelvjárásból délre fordítva, hogy ez utóbbi vidék lakói jobban megértsék.” (fordítás tőlem, K. T.) Cambridge University Library, Ii.4.9, fol. 197^v id. Vincent GILLESPIE: *Religious Writing*. In: *The Oxford History of Literary Translation in English. I: To 1550*. Szerk. Roger ELLIS. Oxford, Oxford University Press, 2008, 267.

Rolle Anglián kívüli népszerűségét latin nyelvű írásai alapozták meg. Legnépszerűbb traktátusa, az *Emendatio vite* száznyolc kéziratban maradt fenn, melyeknek egyik csoportját főleg Anglián kívül másolt kéziratok alkotják.¹¹ A mainzi és trieri kötődésű kéziratokkal áll összefüggésben az Országos Széchényi Könyvtárnak az a kézírata is, mely az *Emendatio* 12. fejezetét tartalmazza.¹²

RICHARD ROLLE *EMENDATIO VITE* CÍMŰ MŰVE ÉS KÖZÉPANGOL FORDÍTÁSAI

Az *Emendatio* Rolle latin nyelvű írásait szintetizálja, de megírásakor már valószínűleg kísérletezett a népnyelvi prózával is.¹³ A traktátus népszerűségét többek között higgadt hangvételének, világos és kiegyensúlyozott szerkezetének és a rollei misztikus élmény letisztult összefoglalásának köszönhetette. A mű tizenkét fejezetben foglalja össze a misztikus kontempláció útját a megtéréstől (1. fejezet) az isteni szeretet megtapasztalásának misztikus élményéig (12. fejezet) a következő közbülső fokozatokon át haladva: a világtól való elfordulás, szegénység, a lelki élet megalapozása, szenvedés, türelem, ima, meditáció, olvasás, az elme megtisztulása és Isten szeretete (2–11. fejezet). A latin kéziratok mind Rollénak tulajdonítják az írást, amelynek tizenkét fejezete olyanira meghatározó szerkezeti sajátossága volt, hogy több kézirat is a *Duodecim/Duodena capitula* címen azonosítja,¹⁴ sőt, a *Desert of Religion* című középgangol devóciós írás illusztrált kéziratainak faábrázolásai közül az egyik vizuálisan is megjeleníti ezt a szerkezetet, mivel egy tizenkét osztatú fa leveleire pontosan Rolle *Emendatio*-jának fejezetcímeit írták.¹⁵

Az *Emendatio* középgangol fordítása hét független változatban maradt fenn, összesen tizenhat kéziratban. A hét változatból egyiket Richard Misyn, kármelita szerzetes készítette 1434-ben, saját *Incendium*-fordításának előzményeként. Misyn *Emendatio*-fordításai ugyanabban a három kéziratban maradtak fenn, mint az *Incendium* középgangol változatai. A további hat fordításváltozat minősége és ismertsége jelentős eltéréseket mutat:

¹¹ ROLLE: *De emendatione vitae*. Hg. SPAHL. 21–85.

¹² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Cod. Lat. 390. BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti Latini. I. Codices Latini medii aevi*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1940.

¹³ WATSON 1991, 18 és Denis RENEVEY: *Language, Self and Love. Hermeneutics in the Writings of Richard Rolle and the Commentaries on the Song of Songs*. Cardiff, University of Wales Press, 2001, 124–125.

¹⁴ Hugh KEMPSTER: *Richard Rolle, Emendatio Vitae: Amending of Lyf, A Middle English Translation, Edited from Dublin, Trinity College MS 432*. PhD-disszertáció, University of Waikato, Új-Zéland, 2007, ix (1. jegyzet).

¹⁵ Vö. a három *Desert*-kézirat egyikét: London, British Library, Add. 37049, fol. 63^r: *The British Library Digitised Manuscripts* http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_37049_fs001r (2019. május 27.). Az illusztrációhoz tartozó szövegrész kiadását lásd Walter HÜBNER: *The Desert of Religion*. In *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 126 (1911), 70.

A változat

- (1) Cambridge University Library, Ff.5.30, fol. 141^r–164^v
- (2) Dublin, Trinity College, 432, fol. 90^r–120^v, 121^v
- (3) London, British Library, Harley 1706, fol. 67ra–80^{vb}¹⁶
- (4) Oxford, Bodleian Library, Digby 18, fol. 7^r–37^v
- (5) Oxford, Bodleian Library, Douce 322, fol. 78ra–94^{rb}¹⁷

B változat

- (6) Cambridge University Library, Ff.5.40, fol. 14^v–32^v
- (7) London, British Library, Harley 2406, fol. 36^r–57^v

C változat

- (8) New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, Takamiya 66, fol. 1^r–25^{rb}¹⁸
- (9) Warminster, Longleat House, Library of the Marquess of Bath, 32, fol. 38^v–81^v

D változat

- (10) Cambridge, Gonville and Caius College, 669/646, pp. 75–147
- (11) Edinburgh, University Library 93, fol. 38^r–79^v¹⁹

E változat

- (12) London, British Library, Lansdowne 455, fol. 41rb–48va

F változat

- (13) Worcester, Cathedral Library, F.172, fol. 17^r–32^v²⁰

A TAKAMIYA 66 KÉZIRAT EMENDATIO-RÉSZLETE

Az *Emendatio* egyik leghaladabb és egyben legidiomatikusabb középangol fordítása a C változat, amely számtalan interpolációval, narratív elemmel és *sermó*kat idéző *exemplum*mal gazdagítja az eredeti szöveget. A kézirat a 15. század közepéről származik, eredetileg önálló első részét valószínűleg a 17. században Johannes de Rupescissa (1310k.–1362) *Tractatus de quinta essentia* című művével kötötték egybe. A kézirat a Bury St Edmunds-i antikvárius, James Cobbes gyűjteményében bukkan fel a 17. században. A kódex első része Rolle- és Hilton-műveket tartalmaz. Jellemzőes késő középkori, angol népnyelvi devóciós *miscellanea*, amelynek nyilvánvaló célja a *vita*

¹⁶ *The British Library Digitised Manuscripts*: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Harley_MS_1706 (2019. május 28.).

¹⁷ Kempster kiadásának alapszövege a dublini kézirat, de a függelék tartalmazza a cambridge-i és az oxfordi Douce-kézirat átírását. KEMPSTER 2007, 1–50 és 184–242.

¹⁸ *Beinecke Digital Collections*, <https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/4180595> (2019. május 28.)

¹⁹ Clarence Anthony MARTIN: *Edinburgh University Library Manuscript 93: An Annotated Edition of Selected Devotional Treatises with a Survey of Parallel Versions*. PhD-disszertáció, University of Edinburgh, 1977.

²⁰ William Henry HULME: Richard Rolle of Hampole's 'Mending of Life' from the Fifteenth-Century Worcester Cathedral Manuscript F.172. *Western Reserve University Bulletin New Series* 1 (1918), 29–58.

mixta és *imitatio clerici* előmozdítása a laikus hívők körében. Rolle *Emendatio*-fordítása után két, eredetileg angol nyelven írt episztolája (*Ego dormio* és *The Commandment*) áll, amit végül egy befejezetlen Hilton-mű (*Medled Life*) és egy francia ballada követ.²¹ A kézirat összes szövegét egy kéz jegyezte le a 15. századi angol kódexekre jellemző, több gótikus írástípus keveredéséből létrejött *bastard secretary* stílusban, mely elvéve *anglicana* jellegzetességeket is mutat. A szövegdivíziók jelölése egységes, az iniciálék az utolsó ívfűzetben befejezetlenek.²²

A kézirat első műve, Rolle *Emendatio*jának teljes középfangol fordítása az első oldalon indul a következő *incipittel* és a fejezetcímeket felsoroló tartalomjegyzékkel: „Her begynnyth a trestise þat seynt Richarde of hampole made hou synful men shuld amend her lyfis. And it conteynth xii chaptres.”²³ Az *Emendatio* első fejezetének címe és a főszöveg első két sora közvetlenül a tartalomjegyzéket követően, ugyanezen az oldalon folytatódik. A fordítás utolsó, 12. fejezete az „Amen” szóval fejeződik be a 29. lap közepén. Megszakítás nélkül, ugyanabban a sorban jelenik meg a következő szöveg *incipitje*: „Her begynnyth a noble tretise of loue.” [Itt kezdődik egy nemes értekezés a szeretetről.] (fol. 29^r) Az *incipitet* követő szöveg (fol. 29^r–33^r) valójában egy kompilált mű, melynek első másfél oldala az *Emendatio* nyolcadik, meditációról szóló fejezetéből kiemelt részlet középfangol fordítása. Ezt Rolle *Commandment* [parancsolat] című levele és végül a *Form of Living* című Rolle-episztola rövid részlete követi.²⁴ A kompiláció a 33. lap alján fejeződik be, a következő oldalon pedig Hilton *Medled Life* című traktátusának töredéke kezdődik a T-iniciálé üresen hagyott helyével (fol. 33^v).

Hope Emily Allen Rolle-kánont revideáló könyvében megállapítja, hogy a kézirat 29–29^v lapján olvasható angol *Emendatio*-részlet eredetileg nem része a *Commandment*nek, de nem ismeri fel, hogy egy középfangol *Emendatio*-részletről van szó.²⁵ Amassian 1979-ben közölt tanulmányában megállapítja, hogy a szóban forgó szövegrész az *Emendatio* egy fordításának részlete, és arra a következtetésre jut, hogy egy újabb egyedi változatot képvisel.²⁶ Amassian a részletet összevetette a többi középfangol *Emendatio*-változattal, és a szöveges eltérések alapján kizárta annak lehetőségét, hogy bármely angol fordításváltozat a részlet közvetlen előzménye lenne vagy a rész-

²¹ A kézirat részletes leírását lásd Ralph HANNA: *The English Manuscripts of Richard Rolle*. Exeter, University of Exeter Press, 2010, 205.

²² Vö. HANNA 2010, 205.

²³ „Itt kezdődik hampole-i Szent Richárd értekezése arról, hogy a bűnös embernek hogyan kell életét jobbítani. Tizenkét fejezetből áll.” New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, *Takamiya 66*, fol. 1^r. A továbbiakban a *Takamiya 66* kéziratból vett idézetekre zárójelben megadott fóliószámmal fogok hivatkozni.

²⁴ HANNA 2010, 205.

²⁵ Hope Emily ALLEN: *Writings Ascribed to Richard Rolle, Hermit of Hampole and Materials for his Biography*. In: *The Modern Language Association of America Monograph Series 3*. New York, D. C. Heath, 1927, 252–253.

²⁶ Margaret G. AMASSIAN: *The Rolle Material in Bradfer-Lawrence MS 10 and its Relationships to Other Rolle Manuscripts*. In: *Manuscripta* 23 (1979/2), 70.

let alapján készült volna.²⁷ A C változattal való kapcsolatot pusztán annak alapján zárta ki, hogy a töredéknek megfelelő szövegrész hiányzik abból a változattól. Ugyanakkor Amassian annak lehetőségét nem vetette fel, hogy a részlet éppen a C változat leghosszabb hiátusának felelne meg.

A szöveghagyások szintjén a C változat legszembetűnőbb eltérése Rolle latin *Emendatiójától* a 8. fejezet („Meditáció”) következő szakaszának kivágása, melyet egyetlen latin szövegváltozattal sem lehet magyarázni:

Est autem aliis excellencior et maxime virum contemplativum efficit. Sicut ergo diversa sunt opera et exercicia electorum, ita et diverse meditationes eorum. Omnes tamen, quia ab uno fonte procedunt, ad unum finem tendunt et ad unam beatitudinem perveniunt vel ducunt, sed diversis viis per unam caritatem, que maior est in uno quam in alio. Ideo dicit psalmista: Deduxit me super semitas iusticie, quasi diceret: „Una est iusticia, sed semite multe, quibus ducimur ad gloriam vite eterne.” Quia, dum omnes in unitate existentes diversorum sunt meritorum, in una iusticia per plures semitas ducuntur ad deum. Alii pergunt per inferiorem semitam, alii per mediam, alii per superiorem. Superior autem illi semita tribuitur, qui, ut amplius Christum amet, ab eterno predestinatur, non quia plus aliis operetur, vel quia magis largitur aut plura paciatur, sed quia plus amat. Qui quidem amor fervor et dulcor est et in omnibus requiem querit. Nemo autem potest se constituere in aliqua istarum semitarum, sed illam accipit, ad quam deus illum elegit. Aliquando, qui nobis apparent in superiori, sunt in inferiori et econtra, quia illud in interiori homine coram deo solum est, non in aliquo, quod exterius ab homine fieri potest. Secundum vero dispositionem meditationum et affectuum ad illum vel ad illam semitam diriguntur. Nullus operibus exterioribus potest cognosci, quis sit maior vel minor coram deo. Stultum est ergo de electis iudicare et dicere: „Iste excellit istum, et illius merita ab istius meritis longe distant”, cum penitus ignorent mentes illorum – quas si scirent, licite possent iudicare. Ideo enim deus omni creature hoc voluit esse secretum, ne hunc nimis contempnerent aut illum nimis honorarent. Quia, sine dubio, si possent videre corda hominum, multos, quos nunc velut electos honorant, tanquam viles et fetentes despicerent, et alios, de quibus non curant, nec quos ad videndum moventur, tanquam dei dilectissimos et velut angelos sanctos honorarent. Bone itaque cogitationes et meditationes electorum a deo sunt et tales per suam gratiam singulis infundit, quales illorum statui et condicioni magis congruere videt.²⁸

Pontosan e szövegrész tartalmának felel meg a *Takamiya 66* kézirat középfangol *Emendatio*-töredéke a kézirat 29–29^v lapján. Azonban ez az egybeesés véletlen is lehetne,

²⁷ AMASSIAN 1979, 72–75.

²⁸ ROLLE: *De emendatione vite*. Hg. SPAHL, 204/27–206/55. Minden további latin *Emendatio*-részletet ebből a kiadásból idézek, és az idézet pontos helyét az EV rövidítéssel, valamint a Spahl-kiadás oldal- és sorszámaival jelzem.

és önmagában még nem bizonyítaná azt, hogy a C változathoz kiemelt szövegrészletről van szó. Mivel azonban a töredék és a C változat fordítási stratégiái és nyelvhasználata nyilvánvaló hasonlóságokat mutat, egyértelműnek látom, hogy a töredék a C változathoz származik.

A *Takamiya 66* kéziratban szereplő teljes *Emendatio*-fordítás és az azt követő fordítástöredék kapcsolatának egy fontos szempontja lehet a két szöveg dialektusának egyezése. A részlet főbb dialektusmarkerei a C változat tipikus formái, melyek együttesen Közép-Anglia keleti régiójára, azon belül is Norfolkra utalnak. E dialektusjegyeket az alábbi táblázatban foglalom össze. (Bár a C változatban mindegyik kategóriára számtalan példát lehetne felhozni, mindenhol csak egy előfordulást adok meg.)

Dialektusjegy	C változat (<i>Takamiya 66</i>)	<i>Emendatio</i> -töredék (<i>Takamiya 66</i>)
Kijelentő mód, jelen idejű ige egyes szám 3. személyű igei személyragja: -(i/y)th	seyth [mondja] (fol. 3)	seyth (fol. 29)
A „to have” [birtokolni] jelen idejű, többes szám 3. személyű alakja	han (fol. 4)	han (fol. 29)
A „to be” [lenni] jelen idejű, többes szám 3. személyű alakja	ben (fol. 1 ^v)	ben (fol. 29)
„shall” és „should” segédigék alakjai	xal, xuld (fol. 1 ^v , 10)	xal, xuld (fol. 29, 29 ^v)
a folyamatos melléknévi igenév -yng(e) végződése	stynkyng(e) (fol. 5)	stynkyng(e) (fol. 29 ^v)
a „right” [helyes] szó alakja	rith (fol. 2)	right, rith(e) (fol. 29)
a „might” segédige alakja	myth (fol. 5 ^v)	myth (fol. 29 ^v)

Bár a dialektus egyezése utalhat arra, hogy a töredék a C változathoz származik, önmagában a dialektus nem bizonyító erejű. A *Takamiya 66* kézirat összes Rolle-szövege egy dialektus jegyeit mutatja.²⁹ Ez jelezheti azt is, hogy a kéziratba másolt szövegek előzményei mind norfolki dialektusban íródtak, valamint azt is, hogy a *scriptor* (aki az angol norfolki változatát beszélte) a másolt szövegeket automatikusan a saját dialektusához igazította. A részlet dialektusa tehát nem feltétlenül utal arra, hogy az a C változathoz származik.

A C változat fordítójának legjellegzetesebb fordítási stratégiája az amplifikáció és a hozzátoldás, melynek összes példáját részletesen elemzem Rolle-monográfiámban.³⁰ A részlet is feltűnően sok interpolációt, kidolgozást és narratív elemekkel való bővítést tartalmaz, melyek közül néhány motivikus egyezést is mutat a C változat egyes részleteivel. Az első fontosabb interpoláció a részlet kulcs gondolatát bővíti:

²⁹ HANNA 2010, 205.

³⁰ KARÁTH 2018, 179–189.

in una iusticia per plures semitas ducuntur ad deum (EV 204/34–35)

„and be þe riþthvsnesse of god al þe chyldryn of his chyrche iche partyth with oþir in merit and ben led to god be diuerse pathis” (*Takamiya 66*, fol. 29, a kiemelés a hozzátoldást jelzi)

[„és Isten igazságosságában az egyház minden gyermeke más és más érdemmel indul, és különböző ösvényeken jut el Istenhez” (ford. tölem – K. T.)]

Ezt követően a Rolle-szöveg csupán felsorolja, hogy az emberek az igazsághoz vezető úton haladhatnak alul, középen és felül. A fordításrészlet az üdvözülés allegóriáját a városlakók mindennapi életéből vett egyszerű párhuzamokkal fejti ki a töredék leg-hosszabb eredeti interpolációjában:

„And þei cum to one cite at þe laste rithe as men don here in þis worlde in to a cite. Sum cum inne be þe southe, sum be þe northe, sum be þe est, and sum oute of þe weste. Sum cum be þe heie wey and sum be þe pathis, sum on horse and sum on foote. And al þei semble togyder in þe market place. And þedir þei cam to feche þat hem nedith and to fulfil her desir. Reduce þu þis vp þi mynde and þi discrecioun.” (*Takamiya 66*, fol. 29)

[„És végül egy városba érnek, ahogy az emberek szoktak beérni egy városba ebben a világban. Egyesek délről, mások északról, megint mások keletről vagy nyugatról. Vannak, akik széles utakon, és vannak, akik keskeny ösvényeken érkeznek, egyesek lovon, mások gyalog. Ők mind a piactéren gyűlnek össze, ahová azért jöttek, hogy beszerezzék, amire szükségük van és teljesüljön a vágyuk. Vésd ezt az elmédbe és emlékezetedbe!” (ford. tölem – K. T.)]

A C változat több hasonlóan élénk képpel bővíti az eredeti szöveget. Az egyik interpoláció Istent egy féltékeny férjhez hasonlítja, aki felesége szeretetére kizárólagos igényt tart (fol. 16). De a fenti részlet vásári tematikájához sokkal közelebb áll a C változatnak egy másik eredeti exempluma, mely Isten lélekkel való kapcsolatát egy másik vásári képpel értelmezi: Istennek éppúgy kizárólagos joga van az ember testére és lelkére, mint az állatvásárban a vevőnek az általa vásárolt állat húsához és bőréhez (fol. 16^v).

A C változat exemplumait és nyilvánvalóan didaktikus hozzátoldásait gyakran nyelvi formulák készítik elő, mint például a „riþ thus / riþ as / riþ so” [éppen úgy, mint] fordulat (pl. *Takamiya 66*, fol. 2, 10^v, 15, 16, 16^v, 19^v, 20), mely ebben a részletben is feltűnik: „riht as men don here” [ahogy az emberek szoktak]. A fenti idézet maga is reflektál az instrukciós szándékra, hiszen az interpoláció utolsó mondata arra szólítja fel a hallgatót, hogy emlékezzen az elhangzottakra. Ez a betoldás is összhangban áll a C változat fordítójának azon törekvésével, hogy a szöveget egy élőszóbeli kommunikációt idéző, a közönséget többször és közvetlenebbül megszólító („zonge men and women”, fol. 6), prédikációt imitáló helyzetre alkalmazza.³¹

³¹ KARÁTH 2018, 189.

A töredék további hosszabb interpolációi mind a szövegrész második felében találhatók, és bár nem alkotnak egy összefüggő szakaszt, mind azt a gondolatot dolgozzák ki, hogy az ember gondolatait és lelkét nem ismerheti és ítélni meg egy másik ember, hanem csak Isten. E hozzátoldások gyakran a C változat hasonló gondolatainak retorikáját tükrözik:

[mentes] quas si scirent, licite possent iudicare. Ideo enim deus omni creature hoc voluit esse secretum (EV 206/47–48)

„And if he knewe þe þouȝtes of hem þan myth he wele deme so. *Alas, how mai ony man deme þus of oþir men sith he mai not knowe of himself wheþir he is worthi loue or hate or wheþir hi xal be sauȝd or dampnyd and þerfor god wolde kepe þat priuy to himself and defye knowynge þerof to al creaturis*” (*Takamiya 66*, fol. 29^v, a kiemelés a hozzátoldásokat jelzi)

[„Ha ismerné mások gondolatait, akkor megítélhetné őket. De hogyan is ítélné meg egy ember a másik gondolatait, hiszen ő maga nem tudhatja, hogy a másik szeretetre vagy gyűlöletre méltó, vagy hogy üdvözülni fog vagy elkárhozik? Ezért Isten ezt magának tartja meg, és ezt a tudást nem tárja fel egyetlen teremtménynek sem.” (ford. tőlem – K. T.)]

et alios, de quibus non curant, nec quos ad videndum moventur, tamquam dei dilectissimos et velut angelos sanctos honorarent (EV 206/51–53)

„and oþir þer ben þat þei recke not of, *as men þat ben repreuyd of god, þei deme hem and disdeyne to loke vpon hem. And if þei myȝte see here hertis clerly as god doth and knowe þe priuytis þerof, withoutyn doute, if þei had þe grace of god withinne hem, thei wolde worschippen hem with all her myth eunly, as þei xulde do to þe holy angel*” (*Takamiya 66*, fol. 29^v, a kiemelés a hozzátoldásokat jelzi)

[„másokkal pedig nem is törődnek, mintha Isten eltaszította volna őket magától, és ezért megvetik és pillantásra sem méltatják őket. De ha belelátnának a szívükbe, mint ahogy Isten lát, megismernék titkaikat, és kiderülne, hogy Isten kegyelme lakik bennük, akkor kétségkívül minden igyekezetükkel úgy hódolnának nekik, mint az angyaloknak.” (ford. tőlem – K. T.)]

A fenti idézetekben több frázis is a C változat fordítójának idioszinkratikus kifejezése, amelyek a fordítás erősen parafrázelt vagy interpolált részeiben többször is előfordulnak. Ilyen például a „man [mai] deme” [az ember megítél(het)i], az isteni vagy Istenről való tudást kifejező „knowynge” szó, a rejtett vagy titkos tartalmak fordítása a „preuy/preuytis” szavakkal, a „withoutyn doute” [kétségkívül] formulaszerű ismétlése, nem utolsósorban pedig annak a motívumnak a variációi, hogy a szív rejtett tartalmai csak Isten számára tárulhatnak fel. A töredék és a C változat e retorikai hasonlóságait az alábbi táblázat foglalja össze:

Idioszinkratikus kifejezés az <i>Emendatio</i> -töredékben (<i>Takamiya 66</i>)	C változat (<i>Takamiya 66</i>) parafrázisai és eredeti interpolációi
„man (mai) deme” (fol. 29 ^v)	„as men deme” (fol. 24 ^v) „of his abstinence may no man deme but god” (fol. 12 ^v) „no man may [...] deme þerof neiþir good ne yuel” (fol. 12 ^v) „as men deme” (fol. 24 ^v)
„knowynge (of god)” (fol. 29 ^v)	„louynge and knowynge of god” (fol. 18 ^v) „cunynge of his lawe and knowynge” (fol. 18 ^v)
„priuy/priuytis” (fol. 29 ^v)	„if it [abstinence] be done preuylly” (fol. 13) „abstinence preuely vsyd” (fol. 13) „prevy werkis of his herte” (fol. 22 ^v) „reisid vp preuely” (fol. 22 ^v) „þe preuytes of his herte” (fol. 24 ^v)
„withoutyn doute” (fol. 29 ^v)	„withoutyn doute” (fol. 16)
„if þei mygte see here hertis clerly as god doth and knowe þe priuytis þerof, [...] thei wolde worschuppen hem” (fol. 29 ^v)	„al þe prevy werkis of his herte [...] is reisid vp preuely in to þe loue of god” (fol. 22 ^v) „schewe þe preuytes of his herte to his loue and to his lorde ihu” (fol. 24 ^v)

Egy fordító névjegye lehet egy-egy visszatérő erős szóválasztás is, különösen, ha ez a szó több latin szinonimát is helyettesít. Rolle nyelve igen gazdag a misztikus élményének lényegét megragadó *dulcor* [édes illat/íz] ellenpólusait leíró hatásfokozó kifejezésekben; a C változat fordítója ezeket gyakran a „stynkyng” [bűzlő] szóra redukálja.³² A töredékben szereplő „stynkyngre careyne” [bűzlő holttest] kifejezés a C változatban szó szerint is megjelenik, egy másik alkalommal pedig a két szó egy komplexebb alakzatban kerül egymás közelébe.³³

Hasonlóan a fordító névjegyéről tanúskodhatnak a következőket másfépp fordított kifejezések. A töredék fent idézett latin eredetijében Rolle a 23. zsoltár 3. versét egy formulával vezeti be: „Ideo dicit psalmista: Deduxit me super semitas iusticie.” A középanyol töredékben a „psalmista” helyett „prophete” [próféta] szerepel. E szócse-re a C változatban is előfordul: „sanctissimus psalmista se fecisse testatur” (EV 166/36):

³² *corrumpuntur vulnera eorum et putrescunt* (EV 164/16–17): „her woundis stynk wol foule” (fol. 2); *honorare stercora*. (EV 170/6): „to don worschep to a stynkyngre dongle” (fol. 5); „þei zeue þe releue whan þat it stynkith” (eredeti interpoláció, fol. 6); „stynkyngre of synne” (eredeti interpoláció, fol. 6); *ut iterum sordibus scelerum polluat, ut libidinosus saltem cogitacionibus deo suo odibilem reddat* (EV 190/5–6): „and in þat tyme he begynnyth with lechers and foule abhominaciouns to make hym foule and stynkyngre” (fol. 14); *immundiciam carnis* (EV 192/21): „stynkyngre flesche” (fol. 15)

³³ Mindkét passzus a C változat egy erősen parafrázelt részében, illetve egy eredeti interpolációjában jelenik meg, tehát nyilvánvalóan a szöveget erősen átszerkesztő fordító saját kézjegyéről van szó: „with stynkyngyn more in þe sizte of god þan all þe careynys and gongis” (fol. 5^v) és „stynkyngre careyne” (fol. 6).

„as þe profyfe seyth” [ahogy a próféta mondja] (fol. 3); „Et iterum psalmista ait” (EV 166/39–40): „As þe profyfe seyth” (fol. 3).

Amint láthattuk, a fordításrészlet nyelvi választásai és retorikája kézzelfoghatóan a C változat fordítójának nyelvi mintáit mutatja. A részlet talán legjelentősebb parafrázisa, melyet elemzésem végére hagytam, egy újabb nyelvi elemmel is megerősíti a két szöveg közti rokonságot, ugyanakkor e parafrázis arra is rávilágít, hogy – amennyiben a részlet eredetileg valóban a C változat része volt – a szövegtöredék alapján magáról a fordítóról is többet tudhatunk meg. A fordításrészlet egyetlen helyen utal a rollei misztikaélmény két kulcsfogalmára: „Qui quidem amor *fervor et dulcor* est et in omnibus requiem querit.” (EV 204/38–206/39, kiemelés tőlem – K. T.) A fordítástöredék kihagyja a két rollei kulcsszót és egy körülírással helyettesíti azokat: „whych loue makith god to dwell in hym and he in god” [e szeretet következtében Isten benne (az isteni szeretet legmagasabb fokán álló emberben) lakik, ő pedig Istenben] (fol. 29^v). A parafrázis a C változat fordítójának egyik legkedveltebb kifejezését („god dwellyth in him”) választja – ezúttal annak megfordításával. A C változatban ugyan gyakran visszatérő állítás, hogy Isten a szemlélődő lélekben lakik, de annak megfordítása egyszer sem.³⁴ A „dwellyng in god/with aungelis” [Istennel/angyalokkal lakni] kizárólag az üdvözülés és a túlvilág kontextusában fordul elő a szövegben. A fordítástöredék parafrázisa azonban azt a teológiai gondolatot fogalmazza meg, hogy az isteni szeretet tökéletességében lángoló ember lelkében Isten lakik, ő pedig Istenben van, azaz a szemlélődő és a szeretet legmagasabb fokát megtapasztaló ember egyfajta misztikus egységbe kerül Istennel.

Az istenivé válás (*theosis, deificatio*) a 14. század egyik visszatérő és több teológiai vitát kiváltó gondolata volt, mely Rolle műveiben is megfogalmazódik. Ugyanakkor a Rolle-fordítások teológiai diskurzusának elemzése során megállapítottam, hogy a 15. századi fordításokban „elülnek” az egy-két generációval korábbi teológiai viták és gyanakvások, ezzel szemben újabb, az eredeti Rolle-szövegekben alig kitapintható teológiai diskurzusok jelennek meg.³⁵ A *theosist* övező gyanú valószínűsíthető Richard Misyn *Incendium*-fordításában és az *Emendatio* fordításának F változatában.³⁶ A *Takamiya 66* kézirat *Emendatio*-töredéke újabb bizonyítékkal támasztja alá azt a megállapítást, hogy a Szent Pál-i *omnia in omnibus* (1Kor 15,28) gondolatára épülő *theosis* diskurzusát a 15. századi Rolle-fordítók már sokkal kevésbé ítélik kockázatosnak. De Rolle egyetlen más fordítója sem tesz kísérletet arra, hogy a *theosis* diskurzusát egy önálló betoldásban újra generálja az *Emendatio* szövegében, mint ahogy a *Takamiya*-kézirat fordítástöredékének fordítója tette egyedi parafrázisában.

³⁴ A következő példák mind a fordító egyéni parafrázisaiból és eredeti interpolációiból származnak: „þe charite of þe fader may not dwelle in hym þat louyth þis worlde” (fol. 5^v); „þe grace of almyzty god dwelith with þe” (fol. 17^v); „god dwelith in hem” (fol. 19); „he [Christ] wil gladly go with þe and dwelle with þe” (fol. 22).

³⁵ KARÁTH 2018, 212–224.

³⁶ KARÁTH 2018, 122–124 és 214–216.

KONKLÚZIÓ

A *Takamiya 66* kéziratában található *Emendatio*-töredék nyelvi és fordítási jellegzetességeinek elemzése valószínűsíti azt a feltevést, hogy a töredék maga a C változat leghosszabb hiátusa lenne, amely a kéziratban függetlenedett a teljes *Emendatio*-fordítástól és egy angol nyelvű Rolle-episztola, a *Commandment* bevezetése lett. A töredék retorikája, feltűnő szóválasztásai és egyes fordítói beavatkozásai a C változat mintáit tükrözik. Az interpolációk motívumai és metaforái is ugyanabból a forrásból merítenek. A fordítástöredék forrásszövegének azonosítása azonban nemcsak a C változat egy jelentős hiátusát tölti ki, hanem a fordítás egy olyan teljesen egyedi teológiai spekulációját is feltárja, amit pusztán a *Takamiya 66* kézirat teljes *Emendatio*-fordítása alapján nem tudnánk a fordítóról megállapítani.

* * *

TAMÁS KARÁTH

„In una iusticia per plures semitas”

The Translation(s) of Richard Rolle’s *Emendatio vitae*

in the *Takamiya 66* Manuscript,

New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library

The Middle English translations of Richard Rolle’s *Emendatio vite* survive in seven independent versions, in altogether sixteen manuscripts. New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, *Takamiya MS 66* contains both a full translation (Version C) and a fragment of the *Emendatio* in English. The fragment immediately precedes Rolle’s *Commandment* on fols. 29–29^v, starting with the incipit: “Her bygynnyth a noble tretis of loue.” In her study of the manuscript, Margaret G. Amassian proposed in 1979 that the fragment represented a new unique version of the Middle English *Emendatio*; this proposition has tentatively been accepted by the ensuing Rolle scholarship. However, this paper argues that the fragment is not a new version, but an excerpt from the Version C translation of the *Emendatio* in the same manuscript. While this is not an attempt to answer why the fragment was extracted from its original context, the analysis of its translation strategies and style can at least demonstrate that it was originally an integral part of the full translation in the *Takamiya* manuscript.

A verses Tízparancsolat esztergomi kommentárja

Egy meg nem írt doktori disszertáció margójára

Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 410 kódexében található verses Tízparancsolatra Madas Edit hívta fel a figyelmemet, szakmai munkakapcsolatunk elején, ami e szöveg mentén mélyült el. A Cod. Lat. 410 kódex négy, eredetileg egymástól független részét 1476 után kötötték egybe,¹ amelyet aztán minden bizonnyal az esztergomi iskolamester, a *sublector* használt. Erre a kódex tartalmán kívül abból is következtethetünk, hogy szerepel benne egy hétköznapi, december 17-re esedékes prédikáció, amely napon az *O Sapientia* kezdetű antifónát énekelték az esztergomi katedrálisban. Ezen a napon ugyanis az esztergomi iskolamester feladata volt, hogy prédikációt tartson a székesegyházban, az esztergomi káptalan 1397-es vizitációs jegyzőkönyve szerint.² A Tízparancsolatról szóló tetemes hosszúságú, magyar nyelvű glosszákkal (*Esztergomi glosszák*)³ is ellátott szöveget és a hozzá írt kommentárt 1463-ban fejezték be az esztergomi iskolában.⁴ A káptalani iskola tanítómestere e lelkipásztori tevékenységre felkészítő szöveggyűjteményből, amelynek a verses és kommentált Tízparancsolat is részévé vált, növendékek generációit oktathatta naptárkészítésre, szentbeszédtek szerkesztésére, gyóntatásra, a katekizmus ismeretére az 1470-es és 1480-as évek Esztergomában; a kódex ugyanis egészen a 16. század elejéig itt maradt.⁵ A verses Tízparancsolat összes fellelhető kéziratának tanulmányozásából született meg e verses főszövegről a *Central European University (CEU) Medieval Studies* tanszékén 2004-

¹ A kódex leírását lásd BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti Latini. 1. Codices Latini medii aevi*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1940, 370–376.

² KOLLÁNYI Ferenc: *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*. In: *Történelmi Tár* 2/1 (1901), 71–106, itt: 92.

³ JAKUBOVICS Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex*. In: *Magyar Nyelv* 23 (1927), 35–36.

⁴ Budapest, OSZK Cod. Lat. 410, fol. 138^r: *Expliciuunt decem precepta Domini in scola Strigoniensi M^o quaturcentesimo [sic!] sexagesimo tercio etc.*

⁵ A kódexbe (fol. 224^r–224^v) bemásolták az esztergomi káptalan védőszentje, Szent Adalbert tiszteletére készült *Corona sanctitatis et immortalitatis* kezdetű szekvenciát, öt vonalas kottaszisztémával kísérvé. Lásd Ulysse CHEVALIER: *Repertorium Hymnologicum. Catalogue des Chantes, Hymnes, Proses, Séquences, Tropes en Usage dans l'église Latine depuis les origines jusqu'à nos jours*. Louvain, 1892–1920, Nr. 3931. A kottáról és datálásáról lásd SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1), 103. Nr. F 327.

ben az MA dolgozatom,⁶ illetve ezt követően több tanulmányom.⁷ A verses Tízparancsolat szövegéhez több különböző kommentár is készült, ezek alapos tanulmányozását a CEU-n PhD-program keretében terveztem elvégezni. E munkaterv azonban különféle okok miatt sohasem valósult meg. Tizenöt évvel ezelőtt az összegyűjtött kéziratok (lásd 1. táblázat) tanulmányozása során elkészítettem a budapesti kommentár nagy részének az átírását, a többi kommentár több részletével együtt. Itt az Esztergomban másolt kommentárba szeretnék bepillantást nyújtani, amely a késő középkori magyar művelődéstörténet, lelkipásztori képzés fontos emléke. E tanulmánnyal szeretném köszönteni Editet születésnapján, illetve tovább árnyalni a csaknem másfél évtizede félbehagyott munka eredményeit.

1. táblázat: *A verses Tízparancsolat kéziratjai és siglumai*

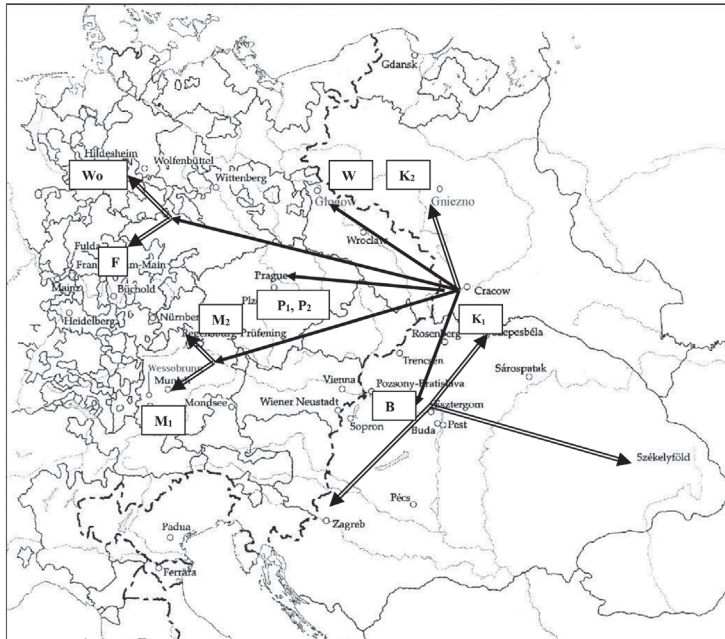
B	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 410, fol. 127 ^r –138 ^r
F	Fulda, Hessische Landesbibliothek, Aa 112, fol. 178 ^{ra} –187 ^{vb}
K ₁	Krakkó, Biblioteka Jagiellońska, 554, fol. 154 ^r –158 ^r
K ₂	Krakkó, Biblioteka Jagiellońska, 2141 (BB VI 14), fol. 286 ^r –290 ^v
M ₁	München, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 690, fol. 277 ^r –293 ^v
M ₂	München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14553, fol. 213 ^r –225 ^v
P ₁	Prága, Národní knihovna, I. E. 29 (214), fol. 1 ^r –31 ^r
P ₂	Prága, Knihovna pražské metropolitní kapituly, O43 (1627), fol. 1 ^r –13 ^r
W	Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV. Q. 104, fol. 57 ^r –68 ^v
Wo	Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 35. 1. Aug. Qu. (3409), fol. 68 ^r –82 ^v

A verses Tízparancsolat szövegét a legtöbb kéziratában kommentár kíséri. Eddig csak a verses résszel foglalkoztam, ami alapján sikerült nagy vonalakban feltárni a kéziratok viszonyát. Ebből az a kép rajzolódik ki, hogy maga a verses szöveg Krakkóból terjedt (lásd 1. kép), majd viszonylag rövid idő alatt eljutott Közép-Európa különböző részeire. Egy alapkommentár kísérte, melyet a használat során többé-kevésbé rugalmasan

⁶ NÉMETH András: *A Latin Rhyming Decalogue in Fifteenth-Century Central Europe: Textual Analysis in an Intellectual Context*. Budapest, Central European University, 2004.

⁷ NÉMETH András: *Learning and Preaching in Central Europe. The Evidence of a Late Medieval Rhyming Decalogue*. In: *Annual of Medieval Studies at Central European University* 11. Ed. SZENDE Katalin, Judith A. RASSON. Budapest, Archaeolingua, 2005, 77–96; Uő: *Közép-európai verses Tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvben*. In: *Magyar Könyvszemle* 123 (2007/1), 1–21; Uő: *Teaching, Learning and Preaching in a Fifteenth-century Rhyming Decalogue*. In: *Religious Space of East–Central Europe in the Middle Ages. Proceedings of the Conference of the Commission Internationale d’Histoire et d’Etude du Christianisme (CIHEC)*, Lublin–Lviv, 6–10 September 2007. Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2010, 221–233; Uő: *Tankönyv és lelkipásztori segédkönyv az esztergomi iskolából (tárgyleírás)*. In: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 46–47; Uő: *16. Esztergomi iskoláskönyv*. In: *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Szerk. MADAS Edit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 242–243.

kezelték a lelkipásztorkodásra felkészítő iskolai környezetben, illetve prédikációs segédanyagként használták, feltehetőleg a korábbi iskolai élményekre támaszkodva. A kommentárok részleges tanulmányozása arra az eredményre vezetett, hogy azok váza közös, a kommentár a verssel együtt hagyományozódott, része volt az oktatói csomagnak. Nézzük meg közelebbről ezt a szövegegyüttest, különös tekintettel az esztergomi kommentárra, amely az oktatás több egymásra épülő szintjét is képes volt kiszolgálni.

Országokon és nyelveken átvélő terjedés

Helyi terjedés: korábbi egyetemi diákok révén kolostori, káptalani iskolákban vagy prédikációs segédanyagként

1. kép. A verses Tízparancsolat elterjedése

A szövegegyüttes gerince az a Tízparancsolatról szóló terjedelmes oktatóvers, amely a sorok közepe és vége közti rím és az időmértékes verselést is követő 123 leoninus hexameterben igyekezett segíteni az olykor erőltetett szöveg emlékezetbe vésését.⁸ Eleve önmagánál bővebb kifejtést kívánt, de ahogy lentebb látni fogjuk, valójában a kommentár volt meg előbb, és ennek vázlatára alapján szerkesztették meg magát a tan-

⁸ Kiadását lásd NÉMETH 2007, 18–21; Uő: 2010, 230–233.

költeményt. Ez magyarázza az oktatóvers szokatlan hosszát. A Tízparancsolat megjegyzését segítő tanköltemények ugyanis rövidek szoktak lenni: rendszerint pár soros tömör összefoglalást adnak.⁹ Az alapkommentár is tartalmazhatta az egyik leggyakoribb, rövid latin nyelvű Tízparancsolatot,¹⁰ amelynek az esztergomi kommentár csak egy sorát vette át;¹¹ e rövid verses változatok bizonyára a hosszú tanvers szerzőjét is megihlették.

E terjedelmes tankölteménynek az volt az alapvető feladata, hogy közelebb vigyen a bűnök és erények összetett kérdéseire, amelyeket a lelkipásztori tevékenység során a mindenki által ismert Tízparancsolat mentén volt a legegyszerűbb magyarázni.¹² Miután 1215-ben a negyedik lateráni zsinat kötelezővé tette az évenkénti szentgyónást, a bűnökről és erényekről szóló irodalom gyorsan felszaporodott és széles körben elterjedt. A bűnök és erények témájának irodalma kimeríthetetlenül gazdaggá vált, amire a lelkipásztoroknak nagy szüksége is volt, főként a nagybőjti időszakban. Ezt a bőséges és bonyolult ismeretanyagot nem volt egyszerű áttekinthető és könnyen befogadható rendszerbe foglalni. Erre tett kísérletet a hosszú verses Tízparancsolat szerzője. A megszerkesztett verses szöveg magában hordozza a kortárs prédikációk fő ismérveit. Szintén hivatkozik Szent Ágostonra, a kommentár leggyakrabban hivatkozott auktoritására, akinek a neve alatt hagyományozódott az alapkommentár (lásd lentebb).¹³ Szent Ágoston tekintélyét az is magyarázza, hogy az ő bibliai exegézisén alapul a katolikus egyház Tízparancsolat-kánonja.¹⁴ Ezen túl a vers több helyen tartalmaz distinkciókat, a további kifejtést segítő vázlatpontok felsorolását,¹⁵ amely a késő középkori prédiká-

⁹ A Csehországban használt Tízparancsolatokról lásd Lucie DOLEŽALOVÁ: „Upon the Posts and the Doors of Thy House”. *The Ten Commandments in Late Medieval Bohemia*. In: *Journal of Medieval Latin* 28 (2018), 211–240, itt: 221–222.

¹⁰ Wo fol. 68^r és F fol. 178^r (K₁ fol. 303^r a második sortól idézi): *Unum crede Deum, nec iures vana per ipsum / sabbata sanctifices, habeas in honore parentes / Non sis occisor; fur, meccus, testis iniquus / Alterius nuptam, nec rem cupies alienam*; Brno, Moravská zemská knihovna (a továbbiakban Mor. zem. knih.), Mk 47, fol. 1^v (a Szent Ágostonnak tulajdonított alapkommentár részeként): *Ydola sperne Dei, non sumas nomen inane / sabbata sanctifices, habeas in honore parentes / non occisor eris, mechus, fur, testis iniquus / Non alii nuptam, rem nec cupias alienam*. Hans WALTHER: *Carmina medii aevi posterioris Latina I/1. Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen. Unter Benützung der Vorarbeiten Alfons Hilkas*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1969², Nr. 19669 és 8661.

¹¹ B fol. 127^r: *Sabbata sanctifices, habeas in honore parentes*.

¹² John Bossy: *Moral Arithmetic. Seven Sins into Ten Commandments*. In: *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*. Ed. Edmund Leites. Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 214–234; Carla Casagrande – Silvana Vecchio: *La classificazione dei peccati tra settenario e decalogo (secoli XIII–XV)*. In: *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale. An International Journal on the Philosophical Tradition from Late Antiquity to the Late Middle Ages of the Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino (S.I.S.M.E.L.)* 5 (1994), 331–395.

¹³ 73. sor: „Despicitur cunctis falsus testis” – ait Augustinus.

¹⁴ Paul RENTSCHKA: *Die Dekalogkatechese des hl. Augustinus. Ein Beitrag zur Geschichte des Dekalogs*. Kempten, Verlag der Jos. Kösel’schen Buchhandlung, 1905.

¹⁵ 13. sor: *mandatum triplex...*; 23. sor: *Iste parens quadruplex...*; 26. sor: *occisio ... bina*; 31. sor: *occisio ... triplex*; 33. sor: *tribus modis*; 36. sor: *sensibus ...: auditu, tactu, visu*; 63. sor: *sex fingas...*; 117. és 123. sorok: *decem*.

ció alaptechnikája volt, és eleve didaktikus tekintélyt kölcsönzött a magyarázatoknak, illetve a szöveg megjegyzését is segítette. Épp a vers vázlatos jellege miatt volt elengedhetetlen része az oktatási csomagnak az alapjául szolgáló kommentár, amely a vers egyes építőelemei mentén fejti ki a bűnökhöz és erényekhez kapcsolódó ismereteket, a jó erkölcsi magaviselet útmutatóját, amely az egyszerű hívek nyelvére is könnyen átültethető. A tanvers a feladatát épp azáltal töltötte be, hogy segítette a kommentár megértését és megjegyzését, illetve a gyakorlati oktatás alsóbb szintjén kiváltotta magát a kommentárt. Ezzel az eszközzel az esztergomi iskolamester is élt, aki rövidített és egyszerűsített az alapkommentáron.

Az oktatás során először a vers szövegét kellett megérteni, amely hangzásánál fogva ugyan fülbemászó volt, de a megértéshez a szavait könnyebben értelmezhető prózai sorrendbe kellett átrendezni. Az idegen nyelvű szövegértést egy, az ókortól fogva alkalmazott technika segítette, éspedig a szinonimákkal történő magyarázat, amely a szöveg megértése mellett a növendékek latin szókincsének bővítését is szolgálta. Két kézirat (B és M.) is tartalmaz számokat a vers egyes szavai felett, illetve szinte mindegyik kéziratban találunk latin nyelvű szinonimákat is a vers szavai felett.¹⁶ A magyar nyelvű glosszák is így születhettek meg,¹⁷ hiszen az esztergomi iskolamester vagy a szöveget lejegyző diák saját anyanyelvén, magyarul is rögzítette egy-egy nehezebb szó jelentését, ezt pedig a verssorokat, a kommentár szövegét és a szinonimákat lejegyző tollnál vékonyabb hegyű íróeszközzel és az amott használttól eltérő tintával tette. Az egész gyakorlat végső célja az volt, hogy a növendékek később a Tízparancsolatot a hívek anyanyelvén magyarázzák lelkipásztori tevékenységük során.

A verses Tízparancsolat esztergomi változatában az egyes parancsolatoknak szánt verses szöveg és a kommentár terjedelme fordított arányban áll egymással (lásd a 2. táblázatot a következő oldalon). Az első parancsolatokhoz rövid szöveg tartozik viszonylag hosszú kommentárral, míg a későbbi parancsolatok a versben hosszan vannak kifejtve, talán épp emiatt rövidítették le az alapkommentárt ezeknél a parancsolatoknál. Az esztergomi változat lejegyzője az ötödik parancsolattól kezdve nem írt rokon értelmű szavakat sem a verssorok közé, és nem számozta be a szavait. Ez arra utalhat, hogy a szövegértéshez és a szókincsbővítéshez Esztergomban csak az első négy parancsolat verses szövegét használták.

¹⁶ Kivételt a kommentár miatt másolt, elsősorban prédikációs segédanyagnak szánt kéziratok jelentenek (pl. F, P₂, Wo).

¹⁷ JAKUBOVICS 1927, 35–36.

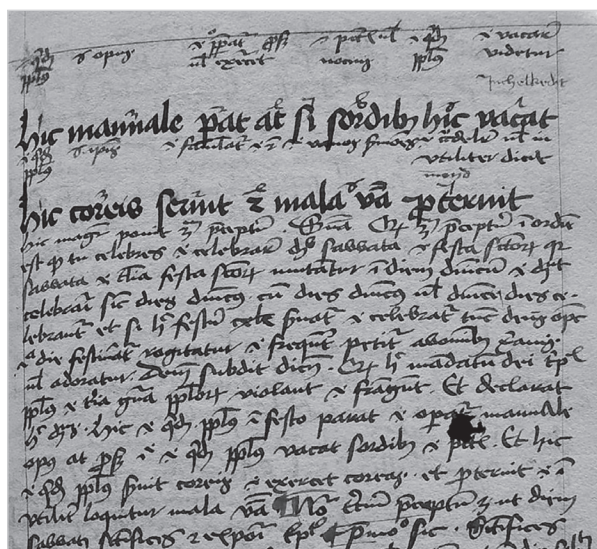
2. táblázat: Az esztergomi verses Tízparancsolat felépítése (Cod. Lat. 410)

	vers*	szövegértelmezés	kommentár
Bevezető	1–3	fol. 127 ^r , lin. 1–9	fol. 127 ^{r-v} , lin. 9–52
I. Uradat, Istenedet imádd, és csak neki szolgálj!	4–6	fol. 127 ^v –128 ^r , lin. 52–58	fol. 128 ^r , lin. 59–73
II. Isten nevét hiába ne vedd!	7–9	fol. 128 ^r , lin. 73–77	fol. 128 ^r –128 ^{av} , lin. 78–143
III. Az Úr napját szenteld meg!	10–15	fol. 129 ^r , lin. 144–154	fol. 129 ^r –130 ^r , lin. 155–233
IV. Atyádat és anyádat tiszteld!	16–24	fol. 130 ^v – ^v , lin. 233–249	fol. 130 ^v –131 ^v , lin. 249–316
V. Ne ölj!	25–34	fol. 131 ^v –132 ^r , lin. 316–334	fol. 132 ^{r-v} , lin. 334–394
VI. Ne paráználkodj!	35–38	fol. 133 ^r , lin. 395–404	fol. 133 ^r , lin. 404–411
VII. Ne lopj!	39–58	fol. 133 ^{r-v} , lin. 412–457	fol. 133 ^v –134 ^r , lin. 457–472
VIII. Ne hazudj, mások becsületében kárt ne tégy!	59–73	fol. 134 ^r –135 ^r , lin. 474–546	fol. 135 ^r , lin. 546–552
IX. Felebarátod házastársát ne kívánd!	74–111	fol. 135 ^r –137 ^r , lin. 554–706	fol. 138 ^r , lin. 759–769
X. Mások tulajdonát ne kívánd!	112–123	fol. 137 ^r –138 ^r , lin. 707–759	közös a 9. parancsolattal

* (sorok, ed. NÉMETH 2007)

A tanverset kísérő esztergomi kommentár – a szövegváltozatok többségéhez hasonlóan – alapvetően három elemből áll, amelyek viszonylag jól elkülönülnek egymástól. E három részt a kommentárváltozatok eltérő rugalmassággal kezelték. Az első elem a verses szöveg parafrázáló magyarázata. Ez megfeleltethető az oktatás egyik élőszóban történő fontos mozzanatának, amelynek során a latin verssorok szórendjét átrendezték, és az új sorrendben az egyes szavakat rokon értelmű szavakkal magyarázták. Úgy tűnik, ez a tanvers alapkomentárjának is része volt, ugyanis megmaradt egy gyakran másolt kommentárváltozatban (K_2 , M_1 , M_2 , P_1 , W), illetve az egymástól szabadabban eltérő kommentárok többségében (B , F , P_2 , W_0); K_1 nem őrizte meg. Az esztergomi kommentár (B) másolója is fontosnak tartotta ezt a többnyire élőszóban elhangzó tanulási folyamatot az élőszóhoz közeli módon rögzíteni. Az ő változata nem követi a kommentároknak rögzült két alapváltozatot; úgy tűnik tehát, hogy ebben az esetben nem mechanikus másolattal van dolgunk. A kommentár többi részéhez képest a parafrázáló rész szerényebb szövegértési és nyelvi készséget feltételez, így a szöveg az oktatás alacsonyabb szintjén is jól működhetett. Az élőszó fontosságát és a sorok közé írt rokon értelmű szavak, számok és magyar szavak (bekeretezve) szerepét jól mutatja, hogyan fogalmazta át az esztergomi másoló könnyebben érthető szöveggé a harmadik parancsolatot leíró verses szöveget (lásd a 2. és 3. képet; utóbbin szürke szín jelzi a verssorok közti rokon értelmű szavak és az átfogalmazott szöveg szoros kapcsolatát).

2. kép. Budapest, OSZK, Cod. Lat. 410, fol. 129^r (részlet)

	mandatum scilicet dei	dicitur festa sanctorum	ut	veneris	
1	2	3	6	4	5

(10) **Tercium preceptum est sabbata que celebres,**

temporalia	id est variantur	quando	dies	venerantur
1	2	3	4	6

Sabbata mutantur cum dominice celebrantur

festum	celebratur	tunc in illo festo	adoratur vel frequenter
6	2	3	4

hoc si servatur deus illa die rogitatur

preceptum	triplex status	istud	destruit	plebs
5	2	4	3	1

Mandatum triplex hoc violat populus

quidam	opus	preparatur	pro	peccatis	quidam vacare videtur
1	3	2	4	5	6

hic manuale parat at si sordibus hic vacat

quidam	ipsis	famulatur etiam	vacuos sermones circumdenter vel
1	3	2	4

(15) **hic coreis servit et mala verba protexit**

Hic magister ponit tertium preceptum. (10) Sentencia queritur **tercium preceptum** in ordine est quod tu **celebres** id est celebrare debes **sabbata** id est festa sanctorum **quia**(11) **sabbata** et temporalia festa sanctorum **mutantur** in diem dominicum id est debent celebrari sicut dies dominicus **cum** dies dominicus vel **dominice** dies **celebrantur** et (12) **si** hoc festum **servatur** id est celebratur tunc **Deus** omnipotens **illa die** festinatur, **rogitatur** id est frequenter petitur ab omnibus Christianis vel adoratur. Demum subdit dictum. (13) Queritur hoc **mandatum** Dei **triplex** **populus** id est tria genera populorum **violat** id est frangunt. Et declarat hoc dicens: (14) **hic** id est quidam **populus** in festo **parat** id est operatur **manuale** opus **at** pro sed ille id est quidam **populus** **vacat sordibus** id est peccatis. (15) Et **hic** id est quidam **populus** **servit coreis** id est exercet coreas et **protexit** id est inutiliter loquitur **mala verba**.

3. kép. A 3. parancsolat verses szövege és parafrázisa segédszövegekkel együtt (B fol. 128^v–129^r)

A vers magyar fordítása, az ügyetlen leoninus hexametereket nem is próbálva meg visszaadni, csupán a belső rímetek, így hangzik:

A harmadik parancsolat: „Ünnepelj, ha itt a szombat!”
 Szombat alatt azt értik, ha vasárnap érkezik,
 ezt pedig ha megtartod, Istent így magasztalod.
 Háromféle a módozat, mint sérül e parancsolat:
 ez kezével dolgozik, az szennyben incselkedik,
 amaz pedig táncot jár, káromolva kiabál.

A kommentár második része ószövetségi és újszövetségi szövegrészek, illetve egyházi auktoritások idézete az egyes parancsolatokhoz kapcsolódó morális mondanivaló szerint. Az egyházi auktoritások többségének nem sikerült azonosítani a szöveghelyét, minden bizonnyal nem pontos hivatkozások. A leggyakrabban hivatkozott szerző Szent Ágoston, éspedig olyan szöveghelyeknél, amelyek a hiteles ágostoni életműben nem találhatóak. Szerencsére az első idézet (B fol. 127^r, 14–17. sor) elárulja az alapkomentár forrását: *Et sanctus Augustinus exponens ea sic ait: „Sapiens est, qui scit dampnum suum precavere et ad profectum suum ordinare. Sed sapientior dicitur qui scit favorem omnis hominis servare. Sapientissimus est qui dei mandata non transgreditur que dominus servare precepit.”* Szent Ágoston neve alatt számos 14. század végi és 15. század eleji kézirat megőrzött ezzel a kezdettel egy Tízparancsolatról szóló – eddig kiadatlan – traktátust.¹⁸ Valójában egy Szent Ágoston neve alatt elterjedt Tízparancsolat-komentár vázlatára alapján született maga a tanköltemény, majd pedig a verset az alapjául szolgáló kommentárral együtt másolták. Ez az alapszöveg azonban a hagyományozódás körülményeinek függvényében némileg változott. Az oktatásban való használata magyarázhatja leginkább a hagyományozódás sajátosságait. Itt ugyanis ötvöződnek az írásbeliség és a szóbeliség hagyományai, mivel a diák nemcsak a tanári példányról másolhatta le pontosan az itt található szöveget, hanem a szöveg lejegyzését befolyásolhatta az élőszóban elhangzott magyarázat, illetve a tanár válogatása, aki egyes részeket fontosnak tartott, míg másokat kihagyott. A fiatal, tapasztalatlan diák szövegértésének

¹⁸ Morton W. BLOOMFIELD: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A.D. Including a Section of Incipits of Works on the Pater noster*. Cambridge, Mediaeval Academy of America, 1979, Nr. 5276; *Clavis Patristica Pseudoepigraphorum medii Aevi* 2. Ed. John MACHIELSEN. Turnhout, Brepols, 1994, Nr. 3100; Friedrich STEGMÜLLER: *Repertorium Biblicum* 6. Madrid, 1958, Nr. 9592; Clemens WEIDMANN: *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus VII/1–2. Tschechische Republik und Slowakische Republik*. Wien, Verlag d. Österr. Akademie d. Wissenschaften, 1997, 50; Franz RÖMER: *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus III. Polen: Anhang. Die skandinavischen Staaten Dänemark, Finnland, Schweden*. Wien, Verlag d. Österr. Akademie d. Wissenschaften, 1973, 35; Isabella SCHILLER: *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus X. Ostdeutschland und Berlin*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 55; Irina GALYNINA – Franz LACKNER – OROSZ Ágnes – Dagmar WELTIN: *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus XI. Russland, Slowenien und Ungarn*. Wien, Verlag d. Österr. Akademie d. Wissenschaften, 2010, 34.

korlátai is torzíthattak, módosíthattak a mintaszövegen. A szövegegyüttes ugyanis rendszerint egy korábban szintén diák által lejegyzett, rövidítésekkel teli, általában nehezen olvasható mintaszövegről terjedt, ahogyan az esztergomi változatban is történt. Több kézirat (F, M₂, W) másolója rögzítette a margón az idézett szöveg helyek szerzőit, ami segítette a későbbi visszakeresést, illetve a prédikációk szerkesztésekor auktoritásoktól származó idézetek gyűjtését. Például F esetében Johannes Hune, Büchhold plébánosa használta a Tízparancsolat-szövegegyüttest egy gyakorlatias *sermoválo*gatók közt a 15. század közepén, vagy M₂-t Johannes Kopp, Prüfening bencés kolostor apátja feltehetőleg szintén prédikációk szerkesztéséhez, ahogyan W-be is alapvetően ezzel a céllal került.¹⁹ A kommentárok tartamaznak egy idézetegyüttest, illetve számos tanmesét (*exemplumot*), de a kommentár másolói olykor ezekből néhányat szabadon kihagytak, egyszerűsítettek rajtuk, illetve újakat kerestek.

A verses Tízparancsolatot kísérő kommentárok egymáshoz való viszonyát, amely főbb vonalaiban követi a verses főszöveg hagyományát,²⁰ segít tisztázni a szöveg négy arisztotelészi okának kifejtése. Kétségkívül közös kommentárra megy vissza M₁, M₂, K₂, W és P₁. Az ezek mögött megbúvó közös alapkomentár a tanvers szerzőjének a krakkói várban működő iskola rektorát jelöli meg, név nélkül. Ezt az adatot az előbbi csoport kommentárjától lényegesen eltérő két másik kézirat kétféleképp pontosítja. P₂ Slavoboriusnak,²¹ K₁ pedig Florianusnak nevezi a szerzőt. Ez utóbbit egy lengyel kutató Florian Mokrskivel, Krakó egykori püspökével (1368–1380) azonosította.²² Az esztergomi kommentár (B) az arisztotelészi okokat mellőzi, akárcsak F. Két különböző családba sorolható kommentár, Wo és P₁²³ szintén említi a krakkói szerzőséget, de Senecára hivatkozva lényegtelennek tartja a pontos megnevezést.

A többi kézirat (F, B, K₁, P₂, Wo) szintén egy közös csoportot alkot, amely a verses szöveg olvasataiban (Wo nem őrizte meg ezt a részt) és a kommentárokból is megfigyelhető. E kéziratcsoport közös vonása, hogy az előző csoporttól eltér, és rugalmasan kezeli a közös alapkomentárt. Főként ebben a csoportban érvényesült a gyakorlati használat hatása a hagyományozódásra. Leginkább Wo tér el a csoport többi tagjától, ugyanis a kommentárnak egy teljes és valószínűleg korai szövegváltozatát őrizte meg a verses főszöveg nélkül, viszont a verssorok magyarázatával együtt. (Olyan kéziratot, amely csak a verses szöveget őrizte volna meg kommentár nélkül, nem ismerünk.) A másik letisztult és viszonylag teljes kommentár F, melynek filológiai fontossága

¹⁹ A verses Tízparancsolat kéziratai kontextusát lásd NÉMETH 2007, 7–13.

²⁰ NÉMETH 2004, 53–57; NÉMETH 2007, 14–16.

²¹ E név mögött megbúvó személyt nem lehet azonosítani. Lásd *Słownik Staropolskich Nazw Osobowych* 5. s.v. Slawobor. Ed. Witold TASZYCKI. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, 112–113.

²² Ryszard TATARZYŃSKI: *Polonica w średniowiecznych rękopisach łacińskich Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel*. Krakow, Biblioteka Jagiellonska, 2004, 186–189.

²³ P₁, amely egy elég korai és ép szövegváltozatát őrizi az alapkomentár egyik verziójának, ezt Husz János Tízparancsolat-komentárjával bővítette ki.

a verses főszövegben is látszik.²⁴ Mindkettő szorosan követi a korábban említett, Szent Ágoston neve alatt hagyományozódott Tízparancsolat-kommentár szövegét. Korábbi tanulmányaimban e két fontos kéziratot nem használtam, mivel akkor nem álltak rendelkezésemre. E csoporton belül B szövege, melyet az esztergomi káptalani iskolában másoltak, leginkább K₁-hez és F-hez áll közel.

A kommentárok alaposabb tanulmányozására itt nincs lehetőség, így csupán a harmadik parancsolat bemutatásával igyekszem illusztrálni az esztergomi kommentár viszonyát a többihez (lásd Melléklet 1.). A harmadik parancsolat talán azért is szerencsés választás ehhez a vizsgálathoz, mert a lelkipásztor rendszerint vasárnap találkozott a hívekkel, és ekkor tudta alkalmazni a Tízparancsolat és a bűnök közti összefüggésrendszert a lelkipásztori gyakorlatban. Itt közös elem a kommentárokból, hogy a verssel és az alapkommentárral egyezve a vasárnap megtartásának három aspektusát emelik ki a szentmisén való részvétel mellett: a munkavégzéstől, a bűnöktől és a hangos énekléssel kísért táncmulatságtól való tartózkodást. Három kifejtés (*expositio*) tartozik a 3. parancsolathoz, amelyek egymással átfedésben fejtik ki a versben kiemelt aspektusokat, ezzel is igazolva, hogy a vers alapszik a kommentáron, és nem fordítva. Az első kifejtés a pihenést, az istentiszteletet, a fizikai és kézi munkától való tartózkodást részletezi. A második a bűnöktől való tartózkodást boncolgatja, mert a vasárnap elkövetett bocsánatos bűnök halálos bűnöknek számítanak. Itt kifejti a szentmisén való részvétel, az imádság és a rászorulókról való gondoskodás fontosságát, továbbá a táncról és vigadalomtól való megtartóztatást. Ehhez a részhez tartozik a Jelenések könyvéből (Jel 9) a látomás egyik részletének bemutatása és allegorikus értelmezése, melyben az elsőtől napot Krisztussal, a kialvó holdfényt Szűz Máriával, a föld megremegését az utolsó ítélettel, az égről lehulló csillagokat pedig a bűnösök elkárkozásával azonosítja. Itt elég képszerűen von párhuzamot a kommentátor a látomásban szereplő nőfejű, hosszú hajú, sasszárnyaikkal süketítő hangot kiadó sáskák és a táncmulatságon részt vevő, magukat ékes fejdíszekkel csinosító és hangosan éneklő asszonyok és lányok között. E példázat megjeleníti előttünk a vasárnapi szentmisén ünnepi viseletben megjelent híveket, a díszes ruhát és fejfedőt viselő hajadon lányokat és asszonyokat, akik erélyes énekhangjukat bizonyára a szentmisén is megmutatták. Ugyancsak vasárnap és ünnepnapokon nyílt lehetőség a közösségi multságokra, ahol szintén ékes díszben vettek részt, népdalokat énekeltek, és a népi kultúrának olyan elemei is előkerültek, melyek kivívták az Egyház nemtetszését. A Tízparancsolat-kommentárnak ez a részlete – ahogyan az ördöggel való cimborálás történetei és a rossz viselkedés példái közül

²⁴ A B, K₁, P₂ családdal való közös viszonyra megadok néhány közös olvasatot F-fel, amely eltér a másik csoport olvasatától, ahol a kommentárok is szinte azonosak (K₂, M₁, M₂, W, P₁). 52. sor: *Furta facis si non tuus est cui confitearis* K₂, M₁, M₂, W, P₁ – *Furta facis si non tuus est quem presbiter audis* B, K₁, F, P₂; 76. sor: *thorum querens alienum* K₂, M₁, M₂, W, P₁ – *quisquis adulter erit* B, K₁, F, P₂. Három verssor (115, 121–122) megőrződött B, K₁, F, P₂ csoportban, miközben a másik szövegcsaládból (K₂, M₁, M₂, W, P₁) hiányzik, a 120. sor azonban F-ből is hiányzik, akárcsak a másik szövegcsaládból (K₂, M₁, M₂, W, P₁).

több is – kapcsolódik a korszakban egyébként alig dokumentált népi kultúrához.²⁵ A harmadik kifejtésben pedig ismét a vasárnapi templomba járást, imádságot és a pénz-hajhásztól és dözsöléstől való tartózkodást részletezi.

A mellékletben olvasható az esztergomi változat szövege. Ezúttal csak az esztergomi kommentár egyszerű átíratában és magyar fordításával érzékeltetjük a kommentár jellegét; a nehezen olvasható részek értelmezéséhez a többi kommentárváltozatot is figyelembe vettem. Ezek közlése meghaladná e tanulmány kereteit. Az esztergomi változat ebben a részben viszonylag szorosan követi a kiindulópontot jelentő Pseudo-Szent Ágoston alapszöveget.²⁶ A pseudo-ágostoni alapszöveg és a kommentárok kapcsolata egyértelműen igazolja, hogy a verses szöveg ezen alapul. E szövegcsoport tanulmányozásakor a jövőben ezt az igen népszerű, sok kéziratban fennmaradt Tízparancsolat-komentárt is figyelembe kell majd venni.

A kommentárok harmadik elemét a vallásos mesék, *exemplumok* képezik. Ezek olyan erkölcsi tanulságot hordozó történetek, amelyeket a kommentár több ponton Szent Ágostonhoz köt, mivel a korábban többször említett alapkomentárból származnak. Az alapkomentárban szereplő példázatok többsége nem szerepel az *exemplumok*at feldolgozó repertóriumokban.²⁷ Az első parancsolat kapcsán mesél el egy Nagyszébenben (Hermannstadt, ma Sibiu, Románia) megesett történetet egy varázslónőről (*incantatrix*), a szolgáljáról és az ottani tó vizéből ivókat megmérgező békáról.²⁸ Az alapkomentár a második parancsolatnál az apja nevére esküdöző szerencsejátékos történetét adja elő,²⁹ amely az esztergomi kommentárban is szerepel (lásd latin nyelvű átíratát és magyar fordítását a 2. Mellékletben). A harmadik parancsolatnál találjuk a Jelenések könyvében szereplő látomás fentebb már említett leírását és allegorikus értelmezését, melyet F *exemplum*ként jelöl meg a margón, és szintén szerepel az esztergomi változatban.³⁰ A negyedik parancsolat kifejtésénél találunk egy történetet a saját rendjének felügyelete alatt álló egyik plébániatemplomot meglátogató apátról, aki meggyóntatja, és helyes útra tereli a papi szolgálatát nem megfelelő módon végző plébánost.³¹ Az ötödik parancsolatnál egy tanulságos történet szerepel az ördög fondorlata

²⁵ Aron GUREVICH: *Popular Culture in the Mirror of Penitentials*. In: *Uő: Medieval Popular Culture. Problems of Belief and Perception*. Trans. János M. Bak and Paul A. Hollingsworth. Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 78–103.

²⁶ Az esztergomi és a többi kommentárváltozattal való összevetéshez a pseudo-ágostoni kommentárnak egy elég korai szövegváltozatát használtam, amely a 14. század második felében keletkezett. Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 1^v–8^v. A leírását lásd Vladislav DOKOUPIL: *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae Monasterii Eremitarum S. Augustini Vetero-Brunae*. Brno, Universitní knihovna, 1957, 96–97.

²⁷ Lásd Frederic C. TUBACH: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki, 1969. Lásd még a *Thesaurus exemplorum medii aevii* adatbázist a következő honlapon: <http://gahom.huma-num.fr/thema/> (megtekintve 2019. augusztus 15.).

²⁸ F fol. 178^v; Wo fol. 69^r; Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 1^v. Ez utóbbi adja meg a helyszínt: (fol. 1^v) *Tamen poteris rem lamentabilem inducere que contigit in ꝥu.isꝥ castris in una civitate que Hermanni villa nuncupatur temporibus beati Augustini*.

²⁹ F fol. 179^v; Wo fol. 70^v; Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 3^r.

³⁰ F fol. 180^v; Wo fol. 71^v–72^r; Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 3^v.

³¹ F fol. 181^v–182^r; Wo fol. 72^v–73^r; Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 4^v.

révén Strasbourgban elkövetett szerelmi gyilkosságról.³² A nyolcadik parancsoltnál egy hamis tanúságtételre kényszerített szolga miatt meghiúsult eljegyzésről olvashatunk.³³ A kilencedik parancsoltnál találjuk az ördöggel cimboráló lovag történetét, akinek még így sem sikerül a Szűz Mária oltalmát élvező tiszta életű hölgyet megszerzenie. Célja meghiúsul: végül egy lovagi tornán életét veszti.³⁴ Egyedül ez az *exemplum* került bele a verses főszövegbe.³⁵ Csupán a tizedik parancsoltnál szereplő történetet vették fel a középkori *exemplumok* repertóriumába. Ez egy Milánóban élő gazdag emberről szól, akit az ördög elragadott a sírjából.³⁶

A kommentárok nemcsak az idézeteket, hanem az *exemplumok* is szabadon kezelték. Közülük az esztergomi kommentár az apja nevére gyakran esküdöző szerencsejátékos történetét őrizte meg, aki megkapja méltó büntetését. Apja hiába kérte a hiába kérelme álmában, hogy ne esküdjön a nevére, a szerencsejátékos nem hallgatott rá. Végül az egyik este, amikor szerencsejátékot üzött, és ismét apja nevére esküdött, az apja képében megjelent az ördög, és mindenki szeme láttára úgy megsebesítette az arcán, hogy megsüketült és haláláig viselte megérdemelt büntetésének nyomait. Érdekes módon a Jelenések könyvének magyarázatán kívül ez az egyetlen történet, amelyet az esztergomi kommentár átvett az alapkomentárból (lásd Melléklet 2.). Az *exemplumok* szándékos mellőzését és az alapkomentár szabad kezelését az is mutatja, hogy a szerencsejátékosról szóló *exemplum* egy az OSZK Cod. Lat. 410 jelzetű kódexének 128. fóliója után betoldott, féllevélnyi terjedelmű pótlapon szerepel. Az ördöggel cimboráló nemesről szóló példázatot csupán a verses szöveget rokon értelmű szavakkal értelmező részben fejt ki az esztergomi változat. A többi *exemplumra* még csak utalást sem találunk, pedig valószínűleg az F-hez közel álló mintapéldányban is benne lehettek.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az alapkomentár a Tízparancsolat mentén fejt ki a bűnökkel és erényekkel kapcsolatos tudnivalókat, különös hangsúllyal a fényűzés és uzsora kérdéseire, illetve megfigyelhetjük a szövegben és az *exemplumokban* Szűz Mária kiemelkedő tiszteletét. A szövegváltozatok alaposabb elemzéséhez az eredeti szövegek további tanulmányozására lenne szükség. Azonban ebből a rövid vizsgálatból is látszik, hogyan használhatták a verses Tízparancsolatot és a gyakorlati szempontok alapján megrövidített alapkomentárt az esztergomi káptalani iskolában nyelvtanu-

³² F fol. 182^v–183^r; Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 5^{r-v}. Wo-ban nem találtam.

³³ Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 7^r. Wo-ban és F-ben nem találtam.

³⁴ F fol. 186^v–187^r; Wo fol. 80^r–81^r; Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 7^v–8^r.

³⁵ Lásd TUBACH 1969, No. 3566 és No. 3572. Korábbi felvetéssel ellentétben (NÉMETH 2007, 4 és 14; Uő: 2010, 223) az alapkomentárok vizsgálata azt támasztja alá, hogy a P₁-ben a tanversből kimaradt tanmesét (99–112. sorok), amely egy, az ördöggel cimboráló lovagról szólt és az alapkomentárban is megvolt, a szövegredakció szerkesztője hagyta ki, és a vers alapváltozatában vagy egy nagyon korán kibővített változatában is benne lehetett. Ugyanis F is tartalmazza és Wo szövegértelmezésében is szerepel.

³⁶ Joseph KLAPPER: *Exempla aus Handschriften des Mittelalters*. Heidelberg, 1911, Nr. 31. Lásd F fol. 187^{r-v}; Wo fol. 81^v–82^r; Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 8^{r-v}.

lásra, papképzésre és később prédikációk szerkesztésére. A kommentárszövegek alábbi részletének összevetése arra utal, hogy valószínűleg egy korai változat jutott el Esztergomba, ahol bátrabban nyúltak a mintaszöveghez, mint a legtöbb megmaradt változatban. Itt egy diák által készített példányról van szó, aki külön ívfűzetbe másolta a szövegegyüttest; ez utólag került az esztergomi *sublector* számára hasznos szövegeket tartalmazó kolligátumba. Ez párhuzamba állítható a prédikációs segédanyagban történő felhasználással, amely nagyobb gonddal másolt, így igényesebb szövegváltozatokat őrzött meg. Épp ez az egyedi vonás adja az esztergomi szöveg értékét, amely egész konkrétan példázza a latin nyelven folyó oktatás és az anyanyelviség vallási megnyilvánulásának szoros kapcsolatát, ami épp azokban az évtizedekben bontakozott ki Magyarországon, amikor Esztergomban az iskolamester a verses Tízparancsolatot és az azt kísérő kommentárt használta.

MELLÉKLET

1. A harmadik parancsolat kommentárja az esztergomi kéziratban B fol. 129^{r-v} (a latin szöveg átírata és fordítása)

[fol. 129^r] Nota: „Tercium preceptum est, ut diem sabbati sanctifices.” Et exponitur tripliciter, primo sic: „Sanctifices diem sabbati”, id est accipe tibi requiem vel ocium, ut in die sabbati Deum invoces, si in tota ebdomada propter tuos labores invocare non potuisti et invocando honora eum. Unde Sapiens: „Sentencia exposita est ista, ‘sabbata sanctifices’ id est, custodite vos de peccato.” Unde Sapiens: „Heu miseri peccatores, qui sic submersi estis in mala operatione et voluntate, quod Deum ignoratis, nec eum formidatis.” Unde scriptum est: „Ignorans ignorabitur” (I Cor 14,38). „O pauper, de quo debet anima tua consolari, cum nunquam vel raro Deum invocasti, qui te creavit et suo sanguine redemit. Miser peccator, nescis, quia corpus tuum sicut parvum potest esse sine cibo et potu corporali, sic anima tua parvum poterit esse vel vivere sine Deo et verbo Dei.” Unde Augustinus: „Sicut homo cibo alitur humano, sic anima recreatur verbo divino et gracia Dei confortatur.” Unde Sapiens: „Sicut pisces, qui frequenter sunt in paludibus

Jól jegyezd meg! „A harmadik parancsolat, hogy a szombati napot szenteld meg!” És háromféleképpen fejtjük ki, először így: „A szombat napját szenteld meg!”, vagyis találj magadnak nyugalmat és időt, hogy szombat napján Istenhez fohászkodj, ha a munkád miatt egész héten nem tudtál imádkozni, és fohászkodva tiszteld őt. Ezért mondja a Bölcs: „A mondás úgy szól: »A szombatot szenteld meg!«, vagyis tartózkodjatok a büntől.” Ezért mondja a Bölcs: „Jaj nektek, nyomorult bűnösök, akik úgy belesüppedtetek a rossz cselekvésbe és szándékba, hogy elhanyagoljátok Istent és nem féltitek őt.” Ezért írva vagyon: „A hanyag embert magát is elhanyagolják” (1Kor 14,38). „Ő, te szegény, honnét nyerjen vigasztalást a lelked, amikor sohasem vagy csak ritkán fohászkodtál Istenhez, aki téged teremtett, és saját vérével váltott meg. Ó, te nyomorult bűnös, nem tudod, hogy amennyire a tested csak alig tud testi étel és ital nélkül lenni, úgy a lelked is csak alig tud Isten és Isten szava nélkül élni.” Ezért mondja Ágoston: „Ahogyan az ember emberi étellel táplálkozik, úgy a lélek az isteni szótól frissül fel, és az Isten kegyelmétől kap erőre.” Ezért mondja a Bölcs: „Ahogyan a halak,

et non curant mundam³⁷ aquam intrare, inmundi sunt et contenti³⁸ (!) habentur. Sic miseri peccatores a Deo et omnibus sanctis eius [fol. 129^v] contempnuntur, qui involuti sunt malis cogitationibus et nunquam cogitant de eorum salute.” Unde <†Eccli. Xo> VIIo†³⁹ capitulo: „homo sapiens semper Deum metuit et in preceptis eius ambulat et quiescit.” Isidorus querulose dicit: „Heu peccatores imbuti sordibus nequeunt surgere, nec Deum⁴⁰ invocare vel de eo cogitare iam in die iudicii eis malum senciunt imminere.” Et nota, quod sabbatum in proposito est requies vel vacacio ad Deum.

Secunda explicatio est: „Sabbata sanctifices id est custodi te de peccato.” Contra hoc preceptum faciunt illi, qui in die sacro peccatum mortale faciunt vel committunt, quia quidem in die feriale est peccatum veniale, hoc in die sacro est peccatum mortale, quia gradus quanto altior tanto casus deterior.⁴¹ Unde sapiens hominem docens hec verba loquitur: „O Christiane”, admonemus, „in septima id est in sacro die debes cor tuum in Dei sermone occupare, ad ecclesiam ire, et primo pro te orare, secundo pro fidelibus, tercio pro omnibus Christianis, quarto pro pace, quinto pro peregrinantibus, sexto pro aura, septimo pro peccatoribus, octavo pro protectoribus, nono pro bona fine vite, decimo pro vita eterna. Debes eis elemosynas dare in quantum vales et sic neglecta recuperare.” Contra hoc primum faciunt illi, qui diebus festivis ante missam sicut possunt, currunt ad vanitates, puta thabernam, coream, ad luxuriam. Dicitur enim: „Una die propter unam coream

melyek gyakran vannak a mocsárban, és nem törődnek azzal, hogy tiszta vízbe menjenek, tisztátalanok és megvetettek maradnak, így a nyomorult bűnösöket is megveti Isten és minden szentje, mivel rossz gondolatokba keverednek, és sosem gondolnak a saját üdvösségükre.” Ezért mondja a Sírak fia könyvének <1>7. fejezete: „A bölcs ember mindig féli az Istent és a parancsolataiban jár és nyugszik.” Izidor panaszkodva mondja: „Jaj a szennyben elmerült bűnösöknek, akik nem tudnak ebből kiemelkedni, és nem fohászkodnak Istenhez, nem gondolkodnak róla, majd az ítélet napján meglátják, hogy utoléri őket a baj.” Ezért hát jól jegyezd meg, hogy az értekezés tárgyát képező szombat a pihenést és az idő Istennek szentelését jelenti!

Második kifejtés: „A szombatot szenteld meg, vagyis tartózkodj a büntől!” Ez ellen a parancsolat ellen cselekszenek azok, akik a szent napon halálos bűnt cselekszenek vagy követnek el, mivel a hétköznapi bocsánatos bűn bizony a szent napon halálos bűn, mivel minél magasabb a lépcsőfok, annál rosszabb onnét a leesés. Ezért mondja a bölcs az embert tanítva ezeket a szavakat: „Ó, keresztény, figyelmeztetünk, hogy a hetedik vagyis a szent napon a szívedet az Isten szavával kell elfoglalnod, templomba kell menned, és először is magadért kell imádkoznod, másodszor a hívekért, harmadszor minden keresztényért, negyedszer a békéért, ötödször a zarándokokért, hatodszor a levegőért, hetedszer a bűnösökért, nyolcadszor oltalmazóinkért, kilencedszer az élet jó bevégeztéért, tizedszer az örök életért. Alalmaznát kell adnod a [rászorulóknak], amennyire erődből telik, és így visszafizetni azt, amit eltékoztált.” Ez ellen a parancsolat ellen cselekszenek azok, akik ünnepnapo-

³⁷ Munda] *corr. ex mundana.*

³⁸ Contempti helyett.

³⁹ Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 3^r: Bene Ecc(lesiasticus) (!) xviii: „homo sapiens semper Deum metuit et in preceptis eius ambulat.” A hivatkozott helyen az idézet szövege nem található. Lásd a lehetséges szöveghelyeket: Ez 18,9 és 17; Zsolt 118,1; MTörv 10,12; Sir 2,18 és 22,23 (a *Vetus Latina* egyik korai változata lehet).

⁴⁰ Deum] *corr. ex Deo.*

⁴¹ Hans WALTHER: *Carmina mediæ aevi posterioris Latina. II/4. Proverbia sententiaeque latinitatis mediæ aevi.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966, Nr. 23589: „quanto gradus altior, tanto casus gravior”.

interierunt XXIII^{or} milia hominum.” Audi, quod Iohannes loquitur de coreizantibus in Apokalipsi per citharidas⁴² habentes facies mulierum, aurea capita, longas comas, alas aquile latas quibus plaudentibus etiam maximum strepitum multitudo animalium confluebat. Que omnia cum eis clamare dissolute et insanire arroganter cupirent de quorum nimio clamore sol obscurabatur, luna extinguabatur, terra tremuit, stelle de celo cadebant. Per citharedas figurabantur dissoluti homines et incompositi, qui in corea et in tripudio insaniter⁴³ saltando⁴⁴ ut cicade, qui populus numquam vel raro quiescunt. Per aurea capita signantur ornamenta capitalia, puta cervicalia et supellectilia, sub quibus domine et virgines multum insaniunt. Per obscuracionem solis signatur, quod Christus, qui dicitur sol iusticie, numquam illis lucet; celestis gladius confertur <eis>, qui propter vanitatem cordis et mentis tripudiant [fol. 130^r] et corisant⁴⁵ arroganter. Per lune extinctionem signatur, quod beata virgo, que lune comparatur ut ibi canitur: „pulcra es ut luna, electa ut sol”,⁴⁶ cuius sincerus amor cum hominibus manet, se a peccatoribus hominibus et superbis avertit condempnando eos. Et sic ipsa Maria que nunc est mater gracie et nominatur luna, erit tunc mater eterne inimicie. Unde sapiens: „Vere impossibile est Mariam superbis conformare hominibus peccatoribus, que se alio nomine ancillam humilem nominat.” Unde scriptum est: „Nolite superbire, quia superbis resistit Deus, humilibus autem dat gratiam suam” (I Pt 5,5). Per tremorem terre signatur tremendum iudicium, quod erit in die iudicii. Per casum stellarum datur nobis scire, quod

kon a szentmise előtt, amint csak lehet, szaladnak a hívságokra, mint pl. a kocsmába, táncmultságba, dőzsölésbe. Mondják ugyanis: „Egy napon egy táncmultság miatt meghalt 24 ezer ember.” Hallgasd meg, mit mond János a táncolókról a Jelenések könyvében a nőarcú, aranyfejű, hosszú hajú sáskák példáján keresztül, melyek széles sasszárnyának fülsiketítő hangot adó verdesése állatok sokaságát terelte egybe. Ezek mind amazokkal együtt féktelenül lármázni és vadul őrzöngeni kezdtek, azok hangzavarától a nap elsötétült, kihunyt a hold fénye, megremegett a föld, lehullottak a csillagok az égről. A sáskák a féktelen és fegyelmezetlen embereket jelképezik, akik szökdecselő táncukban tébolyodva ugrádoznak, mint a sáskák, akiknek népe sohasem vagy csak ritkán pihen. Az aranyfej a fejdíszeket jelenti, mint a pártá és hajdíszek, melyek alatt az asszonyok és szűzleányok sokszor elvesztik az eszüket. A nap elsötétedése arra utal, hogy Krisztus, akit az Igazság Napjának nevezünk, sohasem fénylik nekik, és égi kardként lesújt azokra, akik a szív és az elme hívsága miatt táncolnak, és elbizakodottságukban szökdecselnek. A Hold kialvása a Boldogságos Szűzre utal, akit a Holdhoz hasonlít az ének: „Szép vagy, mint a Hold, kiválasztott, mint a Nap”, akinek őszinte szeretete az emberekkel marad, ám a bűnös emberektől és a gőgösektől elfordul, megvetve őket. És így Mária, akit most a kegyesség anyjának és Holdnak nevezünk, akkor az örök elenségeség anyjává lesz. Ezért mondja a bölcs: „Valóban lehetetlen, hogy Mária a gőgös és bűnös emberekhez hasonljon, mivel más néven alázatos szolgálólánynak hívja magát.” Ezért írva vagyon: „Ne dőlyfösködjete, mivel a dőlyfösöknek ellenáll az Isten, az alázatosaknak viszont megadja az ő kegyelmét” (1Pt 5,5). A föld rengése a rettenetes ítéletre utal, ami az ítélet napján lesz. A csillagok

⁴² Ciccadas helyett.

⁴³ A szövegben ez a javítás található: insa^lmiter.

⁴⁴ A szövegben ez a javítás található: saltando.

⁴⁵ A másoló bizonytalan e szó másolásában, de a többi kommentárból, pl. a W-ből világos, hogy erre a szóra gondolt.

⁴⁶ Ct 6,9.

peccatores illo die sanctorum et angelorum collegio separabuntur et cadunt abiudicati in profunditatem inferni. Unde numquam resurgere poterunt †vigilius†⁴⁷ ubi miseria eorum numquam finietur, sed de die in diem revelabitur.

Tercia expositio: „Sabbata sanctifices”, id est in die sacro ire debes ad ecclesiam et ibi debes confidere, quod ex dignitate ecclesie omnia sacramenta es percepturus scilicet baptismum. Eciam debes cognoscere Deum verum, quem tuis devotis oracionibus et occultis debes salutare devote et precipue, cum corpus Christi tibi in specie panis in elevatione hostie a sacerdote ostenditur. Contra hanc expositionem faciunt illi, qui in sacro die laborant ut avari, qui numquam requiescunt, et increduli heretici et infidi Iudei et desperati Christiani, quia isti libencius laborant festivis diebus quam in aliis diebus. Unde sapiens: „Vos Christiani facere debetis, quod quicumque faciunt in ecclesia fabulaciones, ubi potius orare debent, sacras dies non custodientes, animam per luxuriam pollutantes per violenciam, per furtum. Tales Deus non solum in anima sed interdum in corpore in ultimum non dimittit, admoneamus, cum istis quatuor plagis. Primo requiescunt oppressi in infirmitate, dum de iure laborare debent. Secundo labores sui ad nichilum deducuntur vel rediguntur. Tercio improvisa morte sepiissime moriuntur. Quarto in anima dampnantur.”

hullása azt hozza tudomásunkra, hogy a bűnösök azon a napon elszakadnak a szentek és angyalok társaságától, és elítélve zuhannak a pokol mélységébe. Onnét soha többet nem tudnak majd kiemelkedni, ott az ő nyomorúságuk sohasem ér véget, hanem napról napra megújul.

Harmadik kifejtés: „A szombatot szenteld meg!”, vagyis a szent napon templomba kell menned, és ott meg bizton hinned kell benne, hogy az egyház érdemeinél fogva részesülni fogsz minden szentségből, nevezetesen a keresztségből. Meg kell ismerned az igaz Istent, akit tiszteletteljes és titkos imáiddal, különös áhítattal kell köszöntened, amikor Krisztus testét kenyér formájában az úrfelmutatáskor a pap felmutatja neked. Ez ellen a kifejtés ellen cselekszenek azok, akik a szent napon dolgoznak, ahogyan a kapzsik, akik sohasem pihennek, és a hitetlen eretnekek meg a hűtlen zsidók és a hitüket veszített keresztények, mivel azok szívesebben dolgoznak ünnepnap, mint más napokon. Ezért mondja a bölcs: „Nektek keresztényként kell cselekednetek, hiszen aki a templomban, ahol inkább imádkozni kellene, beszélget, és nem tartja be a szent napokat, lelkét dőzsöléssel, erőszakkal, lopással szennyezi be. Az ilyen embereket Isten nemcsak lelkükben, hanem olykor testükben sem bocsátja a végső ítéletre, figyelmeztetünk, a következő négy csapással: először gyengeségük hatalma alá kerülve tétlenné válnak, miközben jog szerint dolgozniuk kéne, másodsor munkájuk sehová sem vezet vagy jut, harmadszor gyakran váratlan halállal halnak, negyedszer lelkükben elkárhoznak.”

⁴⁷ Brno, Mor. zem. knih., Mk 47, fol. 3^v: amplius.

2. Az elhunyt apja lelkére esküdő szerencsejátékos története (B fol. 128 utáni pótlap)

[pótlap recto] Scias enim, quod post iuramentum illud quod facis animo deliberator (!) millesies iuramentum inviolasti et totiens es periurus. Bene Iacobus in epistola sua dicens et docens: „Ante omnia nolite, fratres, iurare neque per celum neque per terram.” (Jac 5,12) Quia de hoc beatus Gregorius exemplum scribit: „Quod quidam lusor per animam patris sui iurare suctus erat et multociens pater suus qui dudum mortuus fuerat in sompnis sibi apperuit rogans eum, ut super animam suam non iuraret. Lusor autem illud iuramentum interim duxerat in consuetum, quod cessare non poterat. Uno (!) ergo noccium, dum lusor in thaberna luderet et in animam sui patris in ludendo iuraret, venit dyabolus in specie patris in omnibus ibi existentibus et intuentibus lusorem percussit ad sinistram maxillam et omnes digiti eius nigri (!) coloris in [pótlap verso] maxilla apparuerant, sanguisque exivit de naribus et auribus. Itaque lusor surdus et unctus cum signis in maxilla usque ad obitum suum vixit.” Sic ergo omnes periuri in anima eternaliter sine satisfactione peribunt. Unde Sapiens: „Eternaliter animam separat a deo et se laqueo dyaboli implicat qui illud quod promittit iurando violat.” Unde in ewangelio: „Plus offendit periurus regnantem Deum in celis quam illi qui crucifixerunt eum in terris.” Bene Augustinus: „Qui iurando per Christum decipit, se odibilem Deo et omnibus sanctis eius facit.”

Tudd meg, hogy azt az esküt, amit lelkedben megfontolva teszel, ezerszeresen szeded meg az esküt, és annyszor leszel esküszegő. Jól tanítja és mondja a levelében Jakab: „Mindenek előtt, testvéreim, ne esküdjete se az égre, se a földre!” (Jak 5,12) Mivel Boldog Gergely erről a következő példázatot írja: „Volt egyszer egy szerencsejátékos, aki apjának lelkére szokott esküdni, és apja, aki ekkor már halott volt, sokszor megjelent álmában kérlelve, hogy az ő lelkére ne esküdözön. A szerencsejátékos azonban azt az esküt eközben úgy megszokta, hogy nem tudta abbahagyni. Az egyik éjszaka pedig, miközben a szerencsejátékos a kocsmában játszott, és játék közben apja lelkére esküdött, apja képében megjelent az ördög, és mindenki jelenlétében és szeme láttára a szerencsejátékost a bal orcáján megütötte, és fekete színű ujjai megjelentek az orcáján, az orrlyukaiból és a füléből pedig eleredt a vér. Így hát a szerencsejátékos megsüketült, és orcáján egészen haláláig jellel megbélyegezve élt.” Bizony minden esküszegő így fog lelkében megelégedés nélkül, örökre elkárhozni. Ezért mondja a Bölcs: „Örökké elválasztja lelkét Istentől és az ördög kötelékébe gabalyodik, aki megszegi azt, amit esküvel megígért.” Ezért áll az evangéliumban: „Jobban bántja az Úr Istent az esküszegő az égben, mint azok, akik megfeszítették őt a földön.” Jól mondja Ágoston: „Aki Krisztusra tett esküjét megszegi, gyűlöltté teszi magát Isten és annak minden szentje előtt.”

* * *

ANDRÁS NÉMETH

*The Commentary upon the Rhyming Decalogue
from the Esztergom Cathedral School*
To the Margin of a Planned but Never-Written Doctoral Thesis

The National Széchényi Library (Budapest) holds a composite paper manuscript (Cod. Lat. 410) which was used by the teacher (*sublector*) of the Cathedral School in Esztergom, an important institution of clerical education, in the second half of the fifteenth century. This codex includes a set of important school texts and sermons that may reveal the ongoing teaching practice at the Archbishopric Centre of Hungary in the late Middle Ages. These texts include a long rhyming Decalogue, copied in Esztergom in 1463, which explains the virtues and vices along the Ten Commandments in 123 Leonine hexameters. In addition to the Hungarian vernacular words inserted between the verses of the rhyming Decalogue (*Esztergom Glosses*), this text has not been studied in detail beyond my previous papers focusing on the rhyming text itself. This time, I give an insight into the commentary through the presentation of the Esztergom version of the explanatory text upon the Third Commandment. I demonstrate that the rhyming didactic poem was composed in Krakow based on a pre-extant commentary, widely disseminated in Central Europe between the mid-fourteenth-century and late fifteenth century under the name of Saint Augustine. The didactic poem continued to be copied and disseminated together with its simplified prose transcript and Pseudo-Augustine's commentary which included a set of mostly patristic citations linked to the commandments and the virtues and vices as well as a set of *exempla* which have not been transmitted elsewhere. The Esztergom commentary has preserved a very early version of the commentary close to Pseudo-Augustine's commentary.

*A Corvina könyvtár budai scriptorai*¹

Hosszú kutatási folyamat szerencsés hozadéka, hogy a Corvina könyvtár hazai másolóiról egyáltalán szó eshet. Az Országos Széchényi Könyvtár 2018. november 6. és 2019. február 9. között rendezett, *A Corvina könyvtár budai műhelye* című kiállítása számos homályos és bizonytalan dolgot tisztázott a budai műhely működésével és a Corvina könyvtár kiépítésével kapcsolatban. Javaslat született a budai *scriptorium* és a királyi könyvtár kialakításának belső periodizációjára; sikerült megállapítani, hogy melyek azok a kötetek, amelyek Magyarországon, azon belül pedig Budán készültek; jóval letisztultabb kép alakult ki a Corvina állományának rendkívül összetett provenienciájáról, sikerült szétválasztani az eltérő eredetű rétegeket; egyáltalán: az eddig bizonytalanul lokalizált és datált kódexek vonatkozó adatait jelentős arányban sikerült pontosítani. Mindezen megfigyeléseket kiegészítette és támogatta azoknak a paleográfiai és kodikológiai jellegzetességeknek a köre, amely egy másik, a Corvinnal szervesen összefüggő kódexcsoport, a Vitéz János környezetében készített hazai kéziratok alapján rajzolódott ki, és amelynek láttán adott esetben valóban hazai produkcióra következtethetünk.²

A korábbi kutatás elvben számolt „hazai” corvinákkal, ám azokat néhány homályos feltételezésen túl soha nem sikerült pontosan azonosítani, sem pedig létezésükből a királyi könyvtár történetére vonatkozólag általános következtetéseket levonni. A corvina-kutatás ugyanis a paleográfiai és kodikológiai jellegzetességek behatóbb vizsgálatára alig fektetett hangsúlyt. A kódexeket többnyire a díszítés alapján volt szokás besorolni, az írás készítési helyéről rendszerint csupán bizonytalan megállapítások születtek. Kivételt képeznek természetesen a *scriptorok* által szignált és az Itáliában,

¹ A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria kutatócsoport, a K 112283 (*A görög kultúra itáliai és magyarországi recepciója a 15–16. században*) és a K 120495 (*A reneszánsz művészet Magyarországon*) NKFI-program támogatásával készült. A dolgozatban tárgyalt corvinák digitális változata jelzeteik segítségével a legtöbb esetben elérhető az OSZK corvina-honlapján vagy azon keresztül: corvina.hu.

² ZSUPÁN Edina: *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási Kalauz / The Corvina Library and the Buda Workshop. A Guide to the Exhibition*. Budapest, OSZK, 2018 (a továbbiakban *Kiállítási kalauz* 2018); „Az ország díszére.” *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus*. Szerk. ZSUPÁN Edina. Budapest, OSZK, 2020 (a továbbiakban: *Kiállítási katalógus* 2020).

elsősorban Firenzében másolt kéziratok.³ Csapodiné Gárdonyi Klára több tanulmányt is publikált a Corvina másolóiról, ám ő mindenekelőtt a név szerint is ismert *scriptorok*ra koncentrált, akik pedig elsősorban itáliai illetőségűek voltak.⁴ Csapodiné megfigyelései mindazonáltal – a *scriptor* nevének megadásán túl az egyes kódexek leírásánál – a Corvina általános történetéről alkotott képbe nem kerültek bele. Bizonyos másolatok esetleges magyarországi eredetére először Hermann Julius Hermann mutatott rá,⁵ megfigyeléseit azonban a későbbi kutatás sajnálatos módon egyáltalán nem hasznosította. Csapodi Csaba átvett tőle bizonyos adatokat, és ezeket feltüntette jegyzékeiben, ám a Corvináról szóló narratívájába nem építette be.

Az új eredmények segítségével azonban most több olyan kódex is azonosíthatóvá vált, amely teljes egészében Budán keletkezett, tehát ott másolták, és ott is díszítették. Valamennyi a tudatos és szisztematikus könyvtárfejlesztés nagy korszakára, az 1480-as évek legvégére datálható. Közülük az egyik a Pietro Ranzano magyar történelmét tartalmazó híres corvina (*Epitome rerum Hungaricarum*, Budapest, OSZK, Cod. Lat. 249), amelynek budai eredetét a korábbi itáliai – leginkább nápolyi – lokalizációval szemben egy korábbi tanulmányban bizonyítottuk.⁶ Jelen dolgozatban egy több szempontból is összefüggő kódexcsoport budai lokalizációját igazoló kodikológiai és paleográfiai érveinket szeretnénk bemutatni. A csoport tagjai a következők: az *Averulinus-corvina*,⁷

³ A firenzei kéziratok *scriptorainak* azonosítását elsősorban Albinia de la Mare kutatásainak köszönhetjük. Egyik legfontosabb műve a Corvina könyvtár vonatkozásában: Albinia C. DE LA MARE: *New Research on Humanistic Scribes in Florence*. In: *Miniatura Fiorentina del Rinascimento 1440–1525. Un primo censimento I–II*. A cura di Annarosa GARZELLI. Giunta Regionale Toscana, La Nuova Italia Editrice, I, 395–600.

⁴ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Mátyás király könyvtárának scriptorai. Petrus Cenninius*. In: *Magyar Könyvszemle* 74 (1958), 327–344; Uő: *Mátyás király könyvtárának scriptorai*. In: *Az OSZK Évkönyve* 1959 (1961), 159–177; Uő: *Les scripteurs de la bibliothèque du roi Matthias*. In: *Scriptorium* 17 (1963), 25–49.

⁵ Hermann Julius HERMANN: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance* 1, 3, 4. Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1930, 1932, 1933 (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich VIII/6).

⁶ ZSUPÁN Edina: *A Corvina Könyvtár „első” címerfestője: stílushűség és imitáció. A Philostratos- és a Ransanus-corvina provenienciájához*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 66 (2017), 273–302.

⁷ Antonius AVERULINUS: *De architectura libri XXV*, Antonio Bonfini latin fordításában. Velence, Biblioteca Nazionale Marciana Lat. VIII. 2 = 2796. (<http://www.internetculturale.it/jmms/iccviewer/iccviewer.jsp?id=oai%3A193.206.197.121%3A18%3AVE0049%3ACSTOR.244.12373> – megtekintve 2020. április 14.). Vö. Csaba CSAPODI: *The Corvina Library. History and Stock*. Budapest, Akadémiai, 1973, 150–151, Nr. 95; *Nel segno del corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d’Ungheria (1443–1490). Catalogo della mostra*. A cura di Ernesto MILANO. Modena, Il Bulino, 2002, Kat. 21 (Susy Marcon); *Hunyadi Mátyás, a király. Hagymány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Kiállítási katalógus*. Szerk. FARBAKY Péter et al. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008, Kat. 9.4. (Susy Marcon); *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*. Cat. della mostra, a cura di P. FARBAKY et al. Firenze, Giunti, 2013, Kat. 27 (Susy Marcon); *Kiállítási kalauz* 2018, Kat. e1; ZSUPÁN Edina: *A budai műhely*. In: *Kiállítási katalógus* 2020, 21–62, itt: 49. skk.

NagyLucsei Orbán pszaltériuma,⁸ a Philostratos-corvina,⁹ valamint a Beda Venerabilis-corvina.¹⁰

A Philostratos-corvina firenzei eredetét soha nem kérdőjelezték meg. Az Averulinius-corvina két díszes kezdőlapját a kutatás egyértelműen a budai műhelynek tulajdonítja, ám a másolat és a belső díszítés eredete a mai napig kérdéses. Legutóbb Mario Marubbi fogalmazott meg érveket a belső díszítés budai eredete mellett, Francesco da Castellónak tulajdonítva azt.¹¹ A kódex legfrissebb leírásában Susy Marcon nagyon határozottan számol a teljes kódex budai keletkezésével, azonban konkrét érveket nem tud felhozni véleménye mellett, azt a későbbi kutatásra bízza.¹² A Beda-corvina és a NagyLucsei-pszaltérium másolatának eredete pedig soha nem merült fel elemzési szempontként.

A négy kézirat egyik legszembetűnőbb közös tulajdonsága, hogy íráskéjük hasonlít egymásra, ám ez a megfigyelés a budai lokalizálás tekintetében csupán kodikológiai jellegzetességeik elemzése után válhatott valóban fontossá és használhatóvá. E kódexeknek ugyanis nemcsak paleográfiai, hanem kodikológiai sajátosságai is közősek, sőt részben díszítésük karaktere is: hármat közülük az ún. Cassianus-csoport stílusában festettek ki, azaz a budai műhely legjellegzetesebb és legkvalitásosabb, időben is nagyon határozottan tetten érhető stílusában.¹³ A Philostratos-corvina a firenzei Boccardino il Vecchio munkájaként kilóg a sorból, ám fontos megjegyeznünk, hogy a budai műhely stíluskategóriái nem voltak kizárólagosak. Ez a kötet a Corvina könyvtár egyik legfontosabb darabja volt, bizonyos értelemben „nyitánya” a humanista kánon alapján elgondolt, küllemében is egységes királyi bibliotéka létrehozásának. Olyan kézirat,

⁸ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 369. Vö. Emma BARTONIEK: *Codices Latini Medii Aevi*. Budapest, OSZK, 1940 (Codices Manu Scripti Latini 1), Nr. 369; *Kiállítási katalógus 2020*, Kat. E5 (MADAS Edit, MIKÓ Árpád) a teljes korábbi szakirodalommal.

⁹ PHILOSTRATUS: *Heroica, Imagines, De vitis sophistarum, Epistolae* Antonio Bonfini latin fordításában. Budapest, OSZK, Cod. Lat. 417. (<https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=codlat417&lang=hu&img=6#6> – megtekintve 2019. december 5.). Vö. BARTONIEK 1940, Nr. 417; *Kiállítási katalógus 2020*, Kat. G1 (Zsupán Edina) a teljes korábbi szakirodalommal.

¹⁰ BEDA VENERABILIS: *De natura rerum liber* – L. A. SENECA: *Naturales quaestiones libri VII*. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 175. (<https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0003/bsb00034746/images/> – megtekintve 2019. december 5.). Vö. Edina ZSUPÁN: *Die Bibliotheca Corviniana im Kleinen*. In *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hg. Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN. Budapest, OSZK, 2008 (Supplementum Corvinianum 1), 69–106, itt: 80–82 (részletes kódexleírás); Ulrike BAUER-EBERHARDT: *Italienischer Buchschmuck in den Münchner Corvinen*. In: *Ex Bibliotheca Corviniana 2008*, 107–141, itt: 122–125; Ulrike BAUER-EBERHARDT: *Die illuminierten Handschriften Italienischer Herkunft in der Bayerischen Staatsbibliothek I–II*. München, BSB, 2014, II, Kat. 88; *Kiállítási katalógus 2020*, Kat. e7 (ZSUPÁN Edina, ROZSONDAI Marianne).

¹¹ Mario MARUBBI: *Francesco da Castello pályafutása*. In: *Kiállítási katalógus 2020*, 87–95, itt: 93–95.

¹² Lásd a 7. jegyzetben megadott szakirodalmat.

¹³ A Cassianus-mester kérdésköre a Corvina könyvtár egyik legkiterjedtebb problematikája. Átfogóan, a korábbi szakirodalom felölelésével legutóbb: Árpád MIKÓ: *Über den Miniator der Wolfenbütteler Tolhopff-Corvine*. In: *Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel*. Hg. Edina ZSUPÁN unter Mitarbeit von Christian HEITZMANN. Budapest, OSZK, 2014 (Supplementum Corvinianum 3), 223–255; MARUBBI 2020, ZSUPÁN 2020, 46. skk.

amely szorosan kötődött az uralkodói reprezentációhoz, magában foglalta a királynak mindazokat a sikereit és törekvéseit, amelyeket uralkodásának utolsó esztendeiben, Bécs és Bécsújhely elfoglalása után magáénak mondhatott. Ennek megfelelően a kódex díszítését jeles mesterre bízták. Mind Boccardino il Vecchio, mind pedig a Cassianus-stílus mestere vagy mesterei kvalitásban nyilvánvalóan azonos szintet képviseltek. Valószínűleg időben is párhuzamos munkákról lehetett szó. (Egyébiránt részben éppen a kódex kodikológiai és paleográfiai jellegzetességei, tehát jelen csoporthoz való tartozása vetette fel annak a lehetőségét, hogy Boccardino a Philostratos-corvinát esetleg Budán illuminálta.¹⁴) A négy kézirat tehát ugyanannak a lendületnek és törekvésnek a terméke, a budai műhely legsajátabb darabjai.

KODIKOLÓGIAI, PALEOGRÁFIAI JELLEGZETESSÉGEK

Jelen megfigyeléseink eszköztára – miként említettük – részben azon kéziratok alapján állt össze, amelyek biztosan Vitéz János környezetében születtek, többnyire váradi püspöksége idején (1445–1465).¹⁵ A jellemző jegyek regisztrálásához megfelelő kiindulópont az 1462 előtt keletkezett és később a Corvina könyvtárba került *Victorinus-kódex* (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 370), hiszen a kézirat tartalmazza mindazokat a tulajdonságokat, amelyek a most vizsgált kódexcsoportra is érvényesek.¹⁶ Mindenekelőtt megfigyelhetünk egy bizonyosfajta, jól kidolgozott, törtefű, puha, kissé „bolyhos” tapintású pergament, amelyen nem található meg a kortárs itáliai pergamenlapok fényes, sima, márványos tapintású rétege. A sűrű sorok vonalazása leginkább tintával történt. Az írástükröt függőlegesen határoló vonalak lehetnek szimplák vagy duplák, és csakis a függőlegesek futnak ki az oldal széléig. A tinta jellegzetes módon sötét, gyakran feketés. A másoló kezek közös tulajdonsága, hogy tudatosan törekszenek az itáliai írástípusok utánzására (Képmelléklet, XII/16. kép).

¹⁴ ZSUPÁN 2017, 286.

¹⁵ Biztosan Váradon másolta Polánkai Bereczk Vitéz számára Tertullianus *Apologeticus*-át (Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter, A. VII 39.), és itt született a *Leveleskönyv* eredeti példánya is (Bécs, ÖNB, Cod. 431). De nagy valószínűséggel a váradi produkcióhoz sorolható a szentantali ferences zárdában fellelt, Szent Leó pápa homíliáit tartalmazó Vitéz-kódex is – a kódex ma lappang, utolsó oldalát egy archív fotó őrzi, vö. Budapest, OSZK, Facs. I. Ms. 76 –, valamint a fent bemutatott Victorinus-corvina. Hazai keletkezésű, és a váradi évekre esik a Miklós modrusi püspök Vitéznek ajánlott művét tartalmazó kódex (Bécs, ÖNB, Cod. 2431) és Cicero *De fatója* (Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, Ms. DV. 505). A tárgyhoz lásd JAKÓ Zsigmond: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: Uő: *Könyv, írás, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, Kriterion, 1976, 138–168; Klára CSAPODI-GÁRDONYI: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Budapest, Akadémiai, 1984; Csillag a holló árnyékában. *Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Kiáll. kat. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Budapest, OSZK, 2008; ZSUPÁN Edina: *Vitéz János Leveleskönyve*. ÖNB 431. In: *Erdély reneszánsza*. A 2008. okt. 8–11. között tartott konferencia előadásai I–II. Szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, I, 16–24.

¹⁶ Az a kérdés, hogy mely kódexek készültek Magyarországon, és melyek nem, a Vitéz-könyvtár kutatásában is ugyanúgy fennáll, mint a Corvináéban.

Ezek a jellegzetességek egy másik, nemrégiben azonosított, feltehetőleg szintén Vitézhez köthető kéziratcsoport esetében is megfigyelhetők. Ennek darabjai Vitéz esztergomi érseksége idején keletkeztek. A kéziratok később jórészt – többnyire félig kész állapotban, kifestetlenül és gyakran bekötetlenül – a Corvina állományába kerültek, s a díszkönyvtár kialakítása idején, az 1480-as évek végén jelentős bázisát képezték a gyarapításnak. Ezek azok a legtöbbször kis méretű corvinák, amelyeket az „első címerfestő” szükségnévvel ellátott firenzei miniátor színes virágos ornamentikával díszített, s Mátyás-címerrel látott el, és amelyek aranyozott corvina-bőrötést kaptak.¹⁷

Visszatérve a négy vizsgált corvinára, Vitéz váradi és esztergomi kódexeinek tükrében valamiféle hazai írástradíció meglétét is fel kell tételeznünk a budai műhelyben, a jellegzetes pergamentípus, a sűrű vonalazás, az íráshoz használt sötét tinta mind erre utalnak. A hazai írástradícióhoz köthető jegyeken túl a négy kódex egyéb kodikológiai és paleográfiai tulajdonságai is megegyeznek. Létrehozóik nagyvonalúan bántak a pergamennel, és feltűnően széles margókkal dolgoztak, az írástükör és a szabadon hagyott pergamenfelület aránya megegyezik. A vonalazás módja is azonos mind a négy kéziratban, és meglehetősen sajátos: a vízszintes vonalakat tintával, a két függőleges határolóvonalat ólommal húzták meg. A nem itáliai eredetet sugallja, hogy az egykorú itáliai díszkéziratok vonalazása leginkább fémstílussal történt, és vakvonalazást eredményezett. Mind a négy kódexben csupán a függőlegesek futnak ki az oldal széléig. A három nagy méretű kötet (a Beda Venerabilis-, az Averulinus- és a Philostratos-corvina) függőleges határolói szimplák. A Nagylucsei-pszaltériumban viszont a műfaj szerkesztési elvei, a szöveg elrendezésének igényei miatt dupla függőleges határolóvonalakat alkalmaztak, sőt bal oldalra még egy harmadik függőleges segédvonal is került. A felső vonalra egyik kódexben sem került írás. Az ívfüzeteket mind a négy kódexben egységesen négy bifólió alkotja (*quaterniók*) szemben a korabeli itáliai gyakorlat öt bifóliós (*quinio*) preferenciájával. Az ívfüzetek határait jelző őrszavak a három nagy kódex közül egyikben sem láthatók, valószínűleg a körbemetszés során levágták őket, ami az őrszavak elhelyezkedésének azonosságára utal. A Nagylucsei-pszaltériumban az ívfüzetek sorrendjét csupán az ábécé nagybetűi jelzik.

A négy kódex írásképe rendkívül hasonlít egymásra (Képmelléklet, XIII–XVI/17–20. kép). Alaposabb elemzés után úgy látjuk, hogy az Averulinus- és a Beda Venerabilis-corvina, valamint a Nagylucsei-pszaltérium szövege biztosan ugyanattól a kéztől származik. A Philostratos-corvina írása azonban némiképp eltér a többiétől, ezt a kódexet valószínűleg egy másik kéznek kell tulajdonítanunk.

Az alábbi íráselemzés alapjául az Averulinus-corvina szolgált mint valószínűleg a legkorábbi kódex a három közül. Reprezentációs erejét tekintve ugyanis ez a kötet

¹⁷ Vitéz esztergomi érseksége idején és az ő környezetében másolhatták a következő kódexeket: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 311; Krakkó, BJ, Rkp. 599, III; Bécs, ÖNB. Cod. 250; Wolfenbüttel, Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°. Az alábbiak később bekerültek a Corvina könyvtárba is: Budapest, OSZK, Cod. Lat. 281, 412, 422, 423, 426, 428, 429, 430; Bécs, ÖNB, Cod. 24, 44; Vatikánváros, BAV, Cod. Reg. Lat. 1715 (?).

a Philostratos-corvina *pendantja*, úgy tűnik, időben is vele párhuzamosan készült. Erre utal címerhasználatára és az illumináció stílusának a budai műhely stílusfejlődésében elfoglalt helye is. A Philostratos-corvinához hasonlóan szintén Bonfini-fordítást tartalmaz, az előszava is Bonfini műve, Mátyás-laudáció, és Mátyás dicsőítése köré szerveződik ikonográfiai programja is.¹⁸ A kódex mindebben közös a Philostratos-corvinával. Írásának szépsége harmonikusan illeszkedik a kézirat kitüntetett voltához és különleges díszítéséhez. Az írás típusa humanista könyvírás, avagy humanista minuszkula, a gótikus írások terminológiáját a humanistára alkalmazva *humanistica textualis formata*, a humanisták saját terminológiája szerint *lettera antiqua*.¹⁹ A szóban forgó három kódexben az összehatás tekintetében kétféle írásmóddal találkozunk. Az általánosan jellemző hajlékony, gömbölyű, könnyed írásképtől eltér a Beda Venerabilis-corvina első nyolc levelén megfigyelhető kissé szögletes, „szűkebb”, merevebb írás. Érdekes módon a kilencedik levélről már a „könnyedebb” írást alkalmazza a másoló. Ezen a levélen új mű is kezdődik, Seneca *Quaestiones naturales*, tehát az eltérő írásképp akár eltérő készítési fázisra is utalhat: egy új mű másolásába fogott a *scriptor* egy eltérő időpontban. Ha ez így is volt, az eltérés valódi oka mégsem ez, hanem valószínűleg az íráshoz használt tollak különbözősége. Míg a kódex első lapjait kitevő Beda Venerabilis-művet (*De rerum natura*) – a gótikus írástradíciónak megfelelően – metszett tollal másolta a *scriptor*, addig a hátralévő oldalakhoz, valamint a két másik kódexhez is a humanista másolók szokása szerint hegyes tollat használt. Ez utóbbi sokkal könnyedebb, hajlékonyabb betűk megalkotását tette lehetővé.

A betűformák alapkarakterét ez az eltérés azonban döntően nem befolyásolja, mind a szűkebb, merevebb, mind pedig a lazább, hajlékonyabb írás betűi azonosak (Képmel-léklet, XVI/20.; XVII/21. kép). Sajatosságai a következők. Az „e” vízszintes vonala valóban vízszintes marad, az *e-caudata* hurka viszonylag hosszú és gyakran hegyes, két szára többször zár be kis szöveget egymással, mint széleset. Az „x” mindkét szára egyforma hosszúságú és mindkettő a vonal fölött marad. A „g” alsó hurka különféle változatokat mutat. Olykor nem zár be valódi kört, hanem mintegy függőlegesen indul lefelé, csak kissé kanyarodik balra, hogy aztán egy vízszintes „aljrész” után – olykor szinte függőlegesen – fölfelé kanyarodjon. A vonalvezetés itt valójában a gótikus minuszkula „g”-jének kialakítását őrzi, amit leginkább a Beda-corvina első lapjainak merevebb írása árul el. Bizonyos esetekben azonban a „g” alsó hurka összenyomott kör formájú, ezt részben a helyszűke, a sorok sűrűsége, a szöveg mennyisége okozhatja. A betűket, ligatúrákat, rövidítésjeleket lendületes, hosszú, karcsú vonalvezetés, esztétikus formák jellemzik. A „Q” szára laposan, hosszan húzódik a sor alatt. Az & nagyon szabályos, alsó köre jóval nagyobb, mint a felső, felső szára pedig lendületesen fut fölfelé, hogy majd egy kicsit visszakanyarodjon, de az „et” másik rövidített formájának tauszerű második tagja is hirtelen szökken a magasba. A nazálisokat jobbra föl-

¹⁸ Lásd a 7. jegyzetben megadott irodalmat.

¹⁹ Berthold L. ULLMAN: *The Origin and Development of Humanistic Script*. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1960, 23.

felé emelkedő hullámvonal rövidíti. A sorok végén elhelyezkedő „t”-t esztétikai okokból hosszú szárú, tauserű forma helyettesíti. Különösen szép a „spo” ligatúra, de feltűnő a „ct” dekoratív összekötő íve, valamint az „a” előrehajló, hosszú szárú változata is. A „ct” ligatúra vitorlaszerű formája különösen domináns az összképben. A majuszkulák között feltűnő az uncialis „E” gyakori használata. A betűk indításánál szinte mindegyik új tollvonásnál pontszerűen összegyűlt a tinta, ami az összhatásban érdekes ritmikusságot eredményez. Az írásképet a három betűsáv közül egyértelműen a középső uralja, amelyet az egyenes felső betűszárak, valamint a ligatúrák és más betűk hullámozó vonalai szépen kiegészítenek. A bemutatott dekoratív, lendületes vonalvezetés és a neki köszönhető sajátos ligatúra- és betűformák (ct, a, stb.) egyébként a kortárs, 15. század végi humanista írások tendenciáira reflektálnak. Elsősorban a *cancellarescában* megfigyelhetők, de jelenlétük szembevetendő a kurzív könyvírásban is. A padovai, ám Rómában műhelyt alapító Bartolomeo Sanvito és munkatársai másolatai jól képviselik a századvégi humanista könyvkezírés e rendkívül elegáns formáját. A Corvina könyvtárban Bartolomeo Sanvito kezétől származik Alessandro Cortesi Mátyást dicsőítő eposzának királyi példánya,²⁰ de hasonló stílusú írástípust találunk Battista Mantuano *Parthenicéjében*²¹ is. Az Averulinus-corvinában megfigyelt írásnak még letisztultabb, még egységesebb, harmonikusabb változatát mutatja Nagylucsei Orbán pszaltériuma, míg a Beda-corvina második szövegegységében (fol. 9^r–72^r) ugyanannak az írásnak egyfajta sietős, kevésbé gondos formáját látjuk.

Miként említettük, a Philostratos-corvina valamelyest eltér ettől az írástól (Képmelléklet, XV/19. kép). Az „et” & ligatúrájában a felső kifutó szárat befelé hajló hurok helyett most egy vízszintes talpacska zárja. A „-bus” rövidítés „-us” része a máshol tapasztalható 3-as helyett a Philostratos-corvinában inkább egy fordított, felül nagy ívben hajló s-vonal, amely jelentősen a vonal alá nyúlik. A „g”-k felső köre függőlegesen, az alsó vízszintesen lapos, míg a többi kódexben a „g” felső része mindig szabályos kör, az alsónál pedig a lapos mellett más formákat is látunk. Az írás összhatása is más kissé, kevésbé lendületes, és a máshol széles, domináns középső betűsáv itt szűkebb, kevésbé hangsúlyos. Ezt a térkitöltést, a „szűkebb” összhatást a Beda-corvina első levelein tapasztalhattuk, ahol a másoló minden bizonnyal még metszett tollat használt. A Philostratos-corvina szövegét azonban már hegyes tollal másolták. Amennyiben azonos személyről beszélhetünk, a négy szóban forgó másolat egy fejlődési folyamat különböző állomásait képviselhetné, ám a bemutatott eltérések inkább azt

²⁰ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 85.1.1. Aug. 2°. (<http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=mss/85-1-1-aug-2f&distype=thumbs-img>) Vö. *Corvina Augusta* 2014, 73–81 (Zsupán Edina). Bartolomeo Sanvitohoz leginkább: Albinia DE LA MARE: *Bartolomeo Sanvito da Padova, copista e miniatore*. In: *La miniatura a Padova dal medioevo al settecento*. Catalogo a cura di Giovanna BALDISSIN MOLLI, Giordana CANOVA MARIANI, Federica TONIOLO. Modena, Panini, 1999, 495–511; Albinia DE LA MARE – Laura NUVOLINI: *Bartolomeo Sanvito. The Life and Work of a Renaissance Scribe*. Paris, Association Internationale de Bibliophilie, 2009.

²¹ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 445. CSAPODI 1973, Nr. 99; *Kiállítási katalógus* 2020, Kat. E2 (Pócs Dániel).

sugallják, hogy a Philostratos-corvina *scriptora* nem azonos a három másik kódex másolójával. Ebben az esetben azonban kétségtelen, hogy mindkét másoló arra törekedett, hogy írásképiük hasonlítson egymásra, ami összhangban állt a könyvtárnak az 1480-as évek végén megfigyelhető egységesítési törekvéseivel.

A Nagylucsei-pszalterium és a Beda Venerabilis-corvina kifestését a szakirodalom már jó ideje Magyarországra lokalizálta, ám a másolás helyéről nem nyilatkozott. Az Averulinus-corvina két díszlapjának kifestését Budára, de belső kifestését inkább Itáliába helyezte, és ebből következően a másolást is itáliai munkának gondolta. A Philostratos-corvina illuminálását Firenzébe lokalizálta, így nem vetődött fel, hogy esetleg másutt másolták volna. A kodikológiai és paleográfiai azonosságok feltárását követően kiegészíthetjük a korábbi kutatási hiányokat, illetve módosíthatjuk a lokalizációra vonatkozó megállapításokat: mind a négy kódexet a budai műhelyben másolták.

(Írásképe alapján a csoporthoz kell sorolnunk egy további kódexet is, amely már II. Ulászló alatt született, Rannusius Crispus Ulászló előtt elmondott beszédének írásos változatát.²²)

A CASSIANUS-CORVINA

A fent megállapított kodikológiai jellegzetességek lehetővé teszik további budai másolatok esetleges azonosítását is. A Cassianus-csoport névadó darabjának, a Cassianus-corvina²³ másolójának neve mindig is ismert volt, hiszen a *scriptor* szignálta művét: „Divi Mathie Invictissimi Ungarie et Boemie Regis impensa opus a Petro de abbatis Burdegalensi cive scriptum” (fol. 123^v). A Bordeaux-ba való Pierre de Labat²⁴ 1480 és 1490 között állt az Aragóniai királyi család szolgálatában Nápolyban. Neve többször előfordul a számadáskönyvekben, Pietro Franceseként vagy Pietro Burdeo Franceseként emlegetik.²⁵ Ma három munkája azonosítható. Az egyik egy Aquinói Szent Tamás-másolat (*Super quarto libro Sententiarum*, Nápoly, Biblioteca Nazionale, Ms. VII.B.4), amely Beatrix testvére, Aragóniai János bíboros számára készült 1484-ben. (Az ő címerét ma az Aragóniai királyi címer fedi.)²⁶ A *scriptor* ezt a kéziratot is szignálta: „Thome

²² Istanbul, Topkapi Serai, G. I. 46. A kódexet még nem volt alkalmam eredetiben tanulmányozni.

²³ Párizs, Bibliothèque nationale de France, Latin 2129. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000027b/f9.image> – megtekintve 2019. december 5.). A kódex legújabb, mind ez idáig legrészletesebb leírását lásd *Kiállítási katalógus 2020*, Kat. E3 (Mikó Árpád).

²⁴ Jullian CAMILLE: *Histoire de Bordeaux depuis les origines jusqu'en 1895*. Bordeaux, Feret & fils, 1895.

²⁵ 1480. szeptember 7. (öltözéket kap *scriptori* munkájáért), 1481. március 3. (Aquinói Szent Tamás, „La quistione de veritate” kilenc *quaterniójának* másolásáért), 1481. április 2. (ugyanezen mű további hat *quaterniójáért*). Vö. Tammara DE MARINIS: *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI: notizie e elenchi* I–III. Firenze, 1960, I, doc. 551; Nicola BARONE: *Le cedole di tesoreria dell'Archivio di Stato di Napoli dell'anno 1460 al 1504*. In: *Archivio storico per le province napoletane* 9 (1884) 4–34, 205–248, 387–429, 601–637, itt: 411, 413.

²⁶ *Libri a corte. Testi e immagini nella Napoli aragonese. Catalogo della mostra*. Napoli, Paparo Edizioni, 1997, Kat. 15 (Fabiana Cacciapuoti).

Aquinatis hoc in quartum sententiarum scriptum Inclytus Joannes de Aragonia Ferdinandi Regis filius S. Ro. Ecclesie Cardinalis presbiter suo proprio sumptu scriptore Petro Burdegalensi fecit: anno salutis millesimo cccc.l.xxx.iiii nonae Septembris.” (f. 437^r) Egy további Aquinói Szent Tamás-másolatot (*Quaestiones de potentia dei. Quaestiones de malo*) Christian Alan René Goursaud nemrégiben attribúált Petrus Burdegalensisnek. A kódex – kolofonja szerint – 1480. december 30-án készült el: „Questiones de malo beati Thome de Aquino ordinis predicatorum Expliciunt feliciter Anno a Jhesu Christi millesimo quadringentesimo et octagesimo die xxx^o Decembris.”²⁷ A harmadik ismert másolat pedig a Cassianus-corvina. Petrus Burdegalensis Nápolyban szorosan együttműködött egy cseh *scriptorral*, Venceslaus Crispusszal.²⁸ Burdegalensis Nápolyban őrzött Aquinói Szent Tamás-másolatában a Cassianus-corvinához hasonlóan két kolumnára osztotta a szöveget, és gótikus könyvírást használt. Ugyancsak ezt az írástípust követte a másik Szent Tamás-másolatában is.

A Cassianus-corvina díszítésének helye hosszú idő óta egyértelmű. A kódexet Budán illuminálták, a Cassianus-csoport stíluskörének névadó darabjáról, az egyik legkülönlegesebb corvináról van szó, amelyet azonban már Mátyás halála után, II. Ulászló uralkodása alatt fejeztek be. A másolat eredetére vonatkozólag határozott kérdésfeltevés azonban nem történt, s a fel nem tett kérdésre válasz sem született, jöllehet Csapodiné Gárdonyi Klára a Corvina könyvtár *scriptorainak* cenzusában már 1960-ben így írt a bordeaux-i másolóról: „...egyébként is tudjuk róla, hogy 1484 óta tartózkodott Budán”.²⁹ A megállapítás azonban nem került bele a Corvina tudományos narratívájába: a két ma is mérvadó corvinajegyzékben, Csapodi Csaba *History and Stockjában* (CSAPODI 1973, Nr. 154) és az 1990-es *Bibliotheca Corviniana*ban³⁰ (Nr. 122) a Cassianus-corvina budai lokalizálása csak az illuminációra vonatkozik, a másolat keletkezési helyének meghatározása szempontként sem jelenik meg. Legutóbb Pócs Dániel fogalmazta meg azt a feltevést, hogy Petrus Burdegalensis a kéziratot esetleg Nápolyból hozhatta magával.³¹

Bár Csapodiné nem árulta el, honnan tudunk Petrus Burdegalensis 1484 utáni budai tartózkodásáról, és ehhez érveket sem közölt, a kódex kodikológiai jellegzetességei alapján meglátását alapvetően helyesnek kell tartanunk: a *scriptornak* valóban járnia kellett Budán. A Cassianus-corvina szövegét ugyanis a budai eredetű corvináknál megfigyelhető, kissé sprődebb, a sima fényes réteget nélkülöző pergamenre másolták. Vo-

²⁷ Christian Alan René GOURSAUD: *The Neapolitan Presentation Manuscripts of Tinctoris's Music Theory: Valencia 835 and Bologna 2573*. PhD Thesis, Birmingham City University, 2015, 164. A kódex műkereskedelemben tűnt fel, 2015-ben bocsátották árverésre a Dr. Jörn Günther antikváriumban (Dr. Jörn Günther Antiquariats und Verwaltungs AG). Chr. A. R. Goursaud dolgozatában ezen a helyen annak érdekében, hogy a másolatot elvithassa Venceslaus Crispustól, és Petrus Burdegalensisnek tulajdoníthassa azt, Burdegalensis írásának elemzését is adja.

²⁸ Uo. 157. skk.

²⁹ CSAPODINÉ 1961, 172.

³⁰ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Budapest, Magyar Helikon, 1976 (1990⁴: bővített kiadás).

³¹ Hunyadi Mátyás, a király 2008, Kat. 5.5 (Pócs Dániel).

nalazása pedig ugyanolyan tintavonalazás, mint amilyen a Philostratos-, az Averulinus- és a Beda-corvinánál, valamint a Nagylucsei-pszaltériumnál megfigyelhető, a vonalazáshoz használt tinta színe is velük megegyezően világosbarna, és bizonyos helyeken hozzájuk hasonlóan szétfolyt egy kissé. Minden alapunk megvan tehát arra, hogy a Cassianus-corvina szövegének keletkezését Budára lokalizáljuk. Petrus Burdegalensis a legfelső vízszintes vonalra ugyanúgy nem ír, mint a fent bemutatott négy kódex *scriptorai*, ám ezt nem kell okvetlenül helyi jellegzetességnek tartanunk, hiszen általános, a gótikus íráskultúrát jellemző jelenségről van szó. A vonalazásbeli azonosság pedig minden bizonnyal időbeli közelségre is utal: a másolat valószínűleg az 1480-as évek legvégén keletkezett a budai műhelyben.

SAJÁTOS SZÖVEGGONDOZÁS

A budai *scriptorok* tevékenységének egy további érdekes nyomával találkozhatunk az egyik, ma Bécsben őrzött corvinában. A Szent Jeromos egyik művét (*in Ezechielem prophetam ad Eustochium*) tartalmazó díszkódex budai megrendelésre, Attavante firenzei műhelyében készült (ÖNB, Cod. 654). Erről a miniátor bejegyzése is tanúskodik az egyik előzéklapon: *Attavantes pinxit* (fol. III^r). A kódexet finom itáliai pergamenre másolták, fémstílussal vonalzták (vakvonalazás), az írástükört határoló vonalak duplák, és kifutnak az oldal széléig. A kódex az utolsó oldalak kivételével ötös ívfüzetekből áll, az őrszavak a belső függőleges határolóvonalak között található, függőleges helyzetben. A másoló Nicolaus presbiter Faventinus volt, aki a könyvfestőhöz hasonlóan szintén szignálta művét (fol. 333^r).³² A kódexet átlapozva azonban a második ívfüzetben apró eltéréseket figyelhet meg a szemlélő. Az egyenletes *antiqua* írás rendezetlenebbé válik, a tinta színe sötétebb. Első pillanatban eltérő másolási szituációra, sietősebb munkára gondolhatnánk, amire nagyon sok példa van a kódexekben. Alaposabb vizsgálat során azonban a furcsaságok száma szaporodik. Feltűnő, hogy az iniciáléknak hagyott hely nincs kitöltve, miközben a kódex többi részét gondosan és hiánytalanul illuminálták, az ívfüzet végén hiányzik az őrszó – a kódexben máshol nem –, a pergamen pedig – bár vékony és elegáns – színében és jellegében is eltér a kódex többi részétől, kissé sárgásabb, és hiányzik a felületéről az itáliai pergamennél megszokott fényes, sima réteg. A korábbiak alapján egyértelmű, hogy itt a budai írásgyakorlat jeleit láthatjuk, a kódex második ívfüzet a budai műhelyben készült pótlás. A második ívfüzet valószínűleg kimaradt a bekötetlenül, füzetekben érkező kéziratkötegből, esetleg megsérült, ezért pótolni kellett. Különösen érdekes – egyben pedig logikus – a budai *scriptor* törekvése, hogy a pótlás minden ízében hasonlítson a kódex eredeti rétegéhez. Természetesen megegyeznek az írástükör méretei és elhelyezkedése, a vonalazás ugyanolyan jellegű, mint a firenzei oldalakon, és ennek megfelelően, a budai

³² DE LA MARE 1985, 414., 518:52:4.

gyakorlattal ellentétben vakon történt. Figyelemre méltó, hogy a másolónak szinte maradéktalanul sikerült utánoznia az írás sajátosságait és karakterét. Az eredeti írás egyik fő jellegzetessége az „et” ligatúra (&) felső vonalkájának és az „x” jobb felső végződésének vízszintes, de hullámzó formája, amely a megtévesztésig hasonló a Budán pótoltt ívfűzetben is. De a budai *scriptor* ügyel a „g” hurkainak vagy a nazális-rövidítők hullámának megfelelő alakítására is. Az írásutánzás olyan jól sikerült, hogy a kiegészítés összbenyomása csupán rendezetlenségében tér el az eredetiétől. Hogy másik kézről van szó, azt valójában csupán a kiegészítő jellegzetességek – tinta színe, pergamen stb. – alapján lehet egyértelműen kijelenteni.

Az utánzás mértékén túl ebben a példában leginkább az utánzás ténye a fontos. Minden bizonnyal bevett gyakorlattal állunk szemben. Valószínűleg az Averulinus-csoport és a Philostratos-corvina másolója is egy bizonyos írás utánzása révén alakította ki az ezekben a kódexekben megfigyelhető írásképet. Eldönthetetlen, hogy esetükben helyi vagy itáliai *scriptor*ról van-e szó. Jelen példánk azt mutatja, hogy egy másik írás utánzása meglepő mértékben sikerülhetett. Kérdés természetesen, hogy volt-e közvetlen átjárás a gótikus és a humanista írások között, vagy pedig humanista írás utánzására csakis az vállalkozhatott sikerrel, akinek volt már valamiféle tapasztalata ezen a téren, valamelyest „benne volt a kezében” az újfajta írás. Nem tudjuk, hogy például Petrus Burdegalensis, akitől csupán *gothica textualisszal* írt szövegeket ismerünk, képes volt-e humanista módon írni vagy humanista írást utánozni. Nem tudjuk, hogy a szintén budainak tartható, ám ugyancsak *gothica textualisszal* másolt liturgikus kódexek – például a Holkham Hall-i *evangelistarium*, a vatikáni misszále és a Filipecz-pontifikále – *scriptorai* között kereshetjük-e az Averulinus-csoport és a Philostratos-corvina humanista módra író másolóit. Az azonban kétségtelen, hogy az imitáció jelenségével nem csupán az illumináció, hanem az írás területén is számolni kell Budán. Ez volt a legkézenfekvőbb módszer arra, hogy gótikus írásokban iskolázott másolók az újfajta írást átvegyék, s ezzel megfeleljenek azoknak az elvárásoknak, amelyeket a reneszánsz uralkodói könyvtár irányukban támasztott. A jelenség már Vitéz János környezetében is megfigyelhető: a főpap *scriptorai* konkrét kódexek írásainak utánzásával sajátították el egyre jobban az itáliai könyvkultúra formai jegyeit. A reneszánsz hazánkba érkezésének egy nagyon konkrét, a művészet kategóriájába nem sorolható, de semmiképpen nem partikuláris jelenségével van dolgunk.

Félrevezető volna azonban, ha a bemutatott esetekből általánosító következtetéseket vonnánk le a Corvina könyvtár gyarapodására nézvést. Az 1480-as évek legvégén teljes egészében Budán keletkezett kéziratok száma meglepően alacsony, ami rávilágít a Corvina könyvtár kialakításának egyik nehézségére, a lemásolható előképek hiányára. A könyvtár fejlesztői nem utolsósorban emiatt törekedtek a már meglévő és elérhető hazai kódexállományok – Vitéz Jánosé, Janus Pannoniusé, Handó Györgyé – beszerzésére és a Corvinába való integrálására. Nem véletlen, hogy a Budán frissen másolt darabok elsősorban ott és akkor készültek művek, fordítások szövegét tartalmazzák (Bonfini, Ransanus), illetőleg liturgikus és devocionális tartalmúak. Bonfini fordításaival, előszavával, Ransanus magyar történelmével, Rannusius Crispus beszédével

találkoztunk. Bécs és Bécsújhely elfoglalása e tekintetben minden bizonnyal további lehetőségeket teremtett, hiszen esélyes, a koncepcióba illő kódexeket tartalmazó ausztriai könyvtárak nyíltak meg a Corvina könyvtár létrehozói előtt. A fent bemutatott kódexek közül a Beda-corvina szövegei és a Cassianus jöhetnek szóba e tekintetben mint esetlegesen ausztriai könyvtárakban föllelt művek, hiszen egyedül ezek nem származnak Mátyás udvari humanistáitól. Cassianus szóban forgó művének (*De institutis coenobiorum*) nagyon sok példánya ismert a fennmaradt ausztriai kódexanyagban, de Beda Venerabilis *De rerum natura* című kis műve is több példányban megtalálható, közülük számos darab Karoling-kori.³³ A kódex második szövegének, Seneca *Quaestiones naturales*ának mind ez idáig csak egyetlen példányát találtam a térségben, a heiligenkreuzi ciszterci kolostor anyagában. Figyelemre méltó, hogy ennek a kódexnek a szövege ugyanazt az erősen romlott és hibás sorrendű szöveg hagyományt képviseli, mint a corvinában található változat.³⁴

Minden bizonnyal ez a tevékenység, az ausztriai könyvtárak alkalmas műveinek másoltatása rejlik Bartolomeo Fonzio firenzei humanista 1489. október 16-án Móré János királyi tárnokhoz³⁵ írt sorai mögött: „Mivel azonban a királynak az a szándéka, hogy miként más dolgokban, ugyanúgy e könyvtár tekintetében is felülmúlja a többi uralkodót, elküldök neked ezzel a levéllel egy könyvet, amely tartalmaz minden régi és új szerzőt, pogányokat és keresztényeket egyaránt minden tudományterületről – ezt egyébként én állítottam össze nem kis munkával és szorgalommal –, hogy lássátok, milyen rendben kell a könyvtárat kialakítani. *Ti pedig jól teszitek, ha elkülditek nekünk azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyeket Bécsben másolnak, nehogy itt [Firenzében] még egyszer lemásolják őket.*”³⁶

Ha feltételezésünk megállja a helyét, és az említett tételek szövegforrásai valóban ausztriai gyűjtemények kódexei voltak, a corvina-kutatásnak a továbbiakban kötelező feladata lesz ennek a *terra incognitának* a felmérése.

* * *

³³ Például: Beda: Klosterneuburg, Cod. 685 (12. sz.); ÖNB, Cod. 387 (9. sz., Salzburg, Domkapitelbibliothek); ÖNB, Cod. 522 (9. sz., Salzburg, Domkapitelbibliothek).

³⁴ Heiligenkreuz, Zisterziensentstift, Cod. 213: http://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=30375 (megtekintve 2019. december 5.).

³⁵ Vö. FEDELES Tamás: *Egy Jagelló-kori humanista pályaképe. Csulai Móré Fülöp (1476/1477–1526)*. In: Uő: *Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből* (Capitulum V.). Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék, 2010, 55–103, itt: 61., 69. j.

³⁶ *Bartholomaei Fontii Epistolarum Libri*. Ed. Alessandro DANELONI. Messina, Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2008 (Biblioteca Umanistica 7), Nr. II.13. (Ford. ZSUPÁN Edina).

EDINA ZSUPÁN

The Buda Scribes of the Corvina Library

The paper reconstructs the scriptorium activating at the Buda court in the last years of King Matthias' (1458–1490) reign. Based on the evidence of manuscripts, their palaeographical and codicological features, it identifies the codices, which could have been written in Buda within the stock of the royal Corvina Library – unlike the ones purchased from Italy. The paper summarizes the palaeographical characteristics of the manuscripts produced by the Buda scriptorium also outlining the figure of an important scribe active in the workshop. The difficulties of acquiring adequate manuscripts to be copied are pointed out and details are revealed about the way in which the development of the library was influenced by the King's Austrian conquests and the stay of the Hungarian court in Vienna.

Hogyan kötötték be Nagylucsei Orbán pszalteriumát?

A kódex¹ restaurálásakor, sérült vörös bársonykötésének megbontásakor² került elő az eddig ismeretlen, a hangsúlyos középdíszes corvina-kötésekhez nagyon közel álló kötés (Képmelléklet, XVIII/22–23. kép). De vajon nevezhető-e corvina-kötésnek? A szó szoros értelmében nem, hiszen a zsoldároskönyv nem képezte a könyvtár részét, bár megírásakor talán még Mátyásnak szánták, így, ha a többi befejezetlen kódexet közéjük soroljuk,³ akkor ez is corvinának tekinthető. De tarthatjuk a Mátyás halálát követő zavaros politikai és hatalmi viszonyok között készült ajándéknak is, mellyel a nagy hatalmú főúr, Nagylucsei Orbán püspök támogatását próbálták megszerezni.⁴

Ez idáig úgy gondoltuk, hogy a kortársak által is csodálattal emlegetett kötések csak Mátyás számára készültek, és az ő halála után készítőjük a bélyegzőkkel egyetemben örökre eltűnt. A felbukkant kötés mindkét állítást cáfolja, vagy legalább gyengíti.⁵ A pszalterium kötésének elkészülte ugyanis nagy valószínűséggel a Mátyás halála és Nagylucsei Orbán halála közti időszakra, vagyis 1490 áprilisa és 1491 októbere közé tehető. A kötés- és díszítéstechnikájának vizsgálata, összehasonlítása a bizonyítottan Mátyás könyvtárába került corvina-kötésekkel⁶ talán újabb támpontokat szolgáltat

¹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSZK Kt), Cod. Lat. 369.

² LENTE Zsuzsanna: Nagylucsei Orbán psalteriuma reneszánsz kötésének feltárása. *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 11 (Budapest 2002/1), 26–30.

³ ROZSONDAI Marianne: *Kinek készült valójában Nagylucsei Orbán Psalteriuma? (Wem wurde eigentlich das Psalterium von Orbán Nagylucsei hergestellt?)* In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. (Festschrift zu Ehren von Csaba Csapodi)*. Szerk. ROZSONDAI Marianne. Budapest, Argumentum, 2002, 233–248.

⁴ MIKÓ Árpád: *Nagylucsei Orbán Psalteriuma*. In: *Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása 2000. augusztus 17 – november 17. (Three Manuscripts. The Millenary Exhibition of the National Széchényi Library 17th August – 17th November 2000)*. Szerk. KARSAY Orsolya, FÖLDESI Ferenc. Budapest, OSZK–Osiris, 2000 (Libri de Libris), 121–137, 138–139.

⁵ MIKÓ Árpád: *A Bibliotheca Corviniana és az aranyozott corvina-kötések*. In: *MONOKgraphia*. Szerk. NYERGES Judit, VERŐK Attila, ZVARA Edina. Budapest, Kossuth, 2016, 510–514.

⁶ Az összehasonlítás során az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a Mátyás könyvtárához tartozó, címerrel ellátott, hangsúlyos középdíszes corvina-kötéseket nevezem corvinának, és az összehasonlítás alapját képező kódexet pszalteriumnak.

a kérdések megválaszolásához. Ehhez segítséget nyújt az OSZK-ban 2018-ban megnyílt corvina-kiállítás⁷ és a hozzá kapcsolódó honlap,⁸ amely összegezte az utóbbi évek kutatásait. Eszerint a kötések a Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében létrehozott reprezentatív királyi könyvtár számára készültek. A budai műhely másolással, könyvfestéssel és könyvkötéssel is foglalkozott. A kötések készítőiről nem maradtak fenn adatok, csak a kódexről tehetünk némiképp bizonytalan megállapításokat. Feltételezhetjük, hogy a műhely munkájának meghatározója egy az itáliai reneszánsz kötéseket jól ismerő, sőt itáliai származású mester lehetett.⁹ A jellegzetes corvina-kötések ugyanis nem előkép nélküliek: mind kötés-, mind díszítéstechnikájuk elemeit megtalálhatjuk az itáliai reneszánsz kötéseken, de kétségkívül ezeket felhasználva egy jól elkülöníthető, látványos kötéstípus bontakozott ki. A műhely létszámáról sincs információnk, de több fővel dolgozó műhelyre utalhatnak a kötések apróbb eltérései, az anyaghasználat és a kidolgozás különbségei. Ezeket az eltéréseket nemcsak több kéz munkája, hanem az egyes kötések közt eltelt idő és a közben megszerzett gyakorlat is magyarázhatja, bár az eltérések általában olyanok, amelyek nem változtatják meg jelentősebben a kötetek megjelenését, mégis inkább egyénekhez, szokásokhoz köthetők. Példának vehetjük a fatáblák felületének kidolgozottságát, illetve kidolgozatlanságát, a fa-, vas- vagy rézszögek használatát, selyemszalagok vagy bőrszíjak alkalmazását stb. A különbségek alapján a készítésestechnika inkább több személyt valószínűsít.

A kötések a kezdetektől kiforrott, egységes stílusban jelentek meg, példányai a felállított csoportok ellenére szemmel láthatóan összetartoznak. Mindegyik bőr corvina-kötésre jellemző a gondos tervezés, a hasonló felépítés, a gazdag aranyozás, a nagyszámú festett és aranyozott rátétdísz, a mértékletesen használt festés. Azt nem tudjuk, hogy a kompozíció tervezője vajon önállóan alkotott-e az uralkodói reprezentációs igények ismeretében, esetleg a keleti kötések által inspirálva, amelyek érhatték közvetlenül, de áttételesen, a keleti hatásra készült itáliai kötéseken átszűrve is.¹⁰

A pszaltérium kötésén lévő bélyegzők kétségtelenül minden elemükben megegyeznek a corvinák kötésén lévőekkel. Kompozíciójuk beleillik a hangsúlyos középdíszes corvina-kötések csoportjába. A pszaltérium kötéstáblájának közepén azonban hiába keresünk címerábrázolást, a virágbokrok a tábla középpontjába nyomott rozettából indulnak ki. Ugyanígy hiába keressük a háttáblán a címfeliratot is, a pszaltérium elő- és háttáblái teljesen azonos díszítésűek. A corvinák címerei készítésük idején sokkal hang-

⁷ ZSUPÁN Edina – FÖLDESI Ferenc: *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási kalauz. (The Corvina Library and the Buda Workshop. A Guide to the Exhibition)*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2018, 110–111.

⁸ A díszítés- és kötésestechnika felmérésének eredményei VILCSEK Andrea és TÓTH Zsuzsanna összefoglaló tanulmányaival az OSZK honlapján: <https://corvina.hu/hu/a-corvinakrol/tortenet/konyvkotes/> (2019. október 25.).

⁹ ROZSONDAI Marianne: *A Münchenben őrzött corvina-kötésekről. Görög szerzők latin fordításai*. In: *Magyar Könyvszemle* 124 (2008/3), 246–255.

¹⁰ SZ. KOROKNAY Éva: *A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 17 (1968/1–2), 1–17.

súlyosabbak lehetnek, formájukat több bélyegző, körvonalukat görgető felhasználásával alakították ki. A vágások és oroslánok ezüstösen csillogtak, a ma látható feketés színüket feltehetően az ezüst korróziója okozza. A címer kontúrját és osztását kék festékkel töltötték ki, a felette lebegő aranykorona bélése szintén kék színű volt. A pszaltériumon szintén megtaláljuk a kék színt, de ez a fonatminta külső keretét tölti ki. Ilyen színes keretet az általunk megvizsgált, az OSZK gyűjteményében található tizenkét kötésen nem találtunk¹¹ (Képmelléklet, XIX/24–25. kép).

Megtalálható mind a corvina-kötéseken, mind a pszaltériumon a vaknyomásos, az aranyozott és az üresen hagyott területek váltogatása, középdísz vonalát követő, keregető kék és zöld színű kettős körök, a fonatminta közeibe ragasztott apró körök és kettős körök, a táblákat gyöngysorszerűen keretező aranyozott kettős körök sora. Ezek a két méretben létező rátétdíszek nagyon vékony, szinte fehér bőrből készültek. Felületük lehet aranyozott, kékre és zöldre festett. Az aranyozás nélküli, kis méretű körök vagy kettős körök színét nem tudtuk meghatározni, esetükben csak a bőr alapszíne és szennyeződés, esetleg elszürkült festéknyomok látszanak. A pszaltériumon csak a bőrráttöréses díszítés hiányzik, de ez a technika a legtöbb corvina-kötésnek sem része.

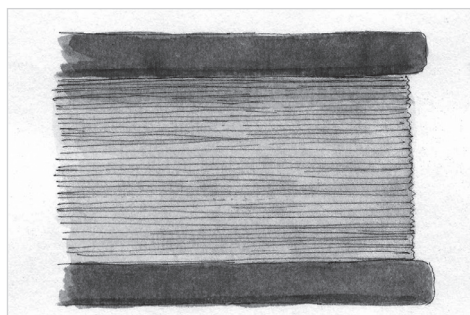
Megfigyelhetjük, hogy mind a corvina-kötések, mind a pszaltérium esetében a kompozíció tengelyeit, a táblák széle mentén futó „gyöngysorokat” halvány karcokkal jelelték ki (Képmelléklet, XIX/26. kép).

A pszaltérium gerincborítása hiányzik, így díszítése nem vethető össze a corvina-kötésekével. Megjelenésében nagyon szorosan kötődik a hangsúlyos középdíszes corvina-kötéshez, talán középdíszke kevésbé kontúros, lazább szerkezetű. Ez a megállapítás nem zárna ki készítőjük azonosságát, főleg, ha számba vesszük a többi hasonló corvina-kötés díszítésének nagyszámú variációját. A díszítéstechnikával szemben a pszaltérium kötéstéchnikája jelentős eltéréseket mutat az aranyozott bőr corvina-kötésektől.

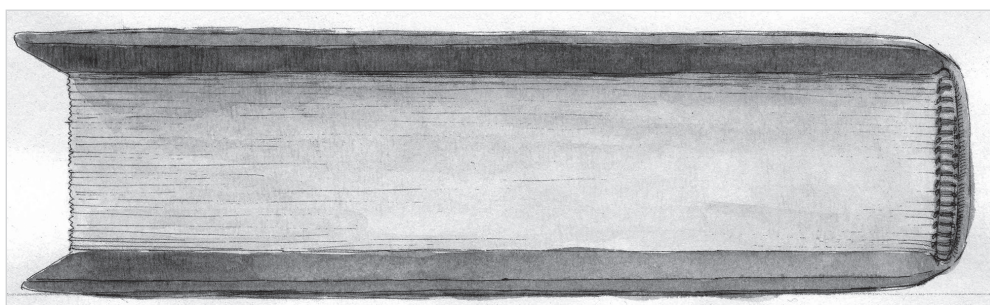
Az eltérések értelmezéséhez egy nagyon rövid és csak a fő vonalakat felvillantó áttekintés adhat segítséget. Mátyás uralkodása idején indul hódító útjára Európában a könyvnyomtatás, nagy változásokat indítva el a könyvhasználatban és könyvkötésben. Európa ebben az időben megosztott a könyvkötés szempontjából, a határ az Alpok vonulata, tőle délre megjelenik a reneszánsz kötésstílus, míg északra a gótikus marad divatban. A könyvnyomtatás miatt megugró könyvforgalom és talán nem utolsósorban a Mátyás udvarába Itália felől megélénkülő könyvkereskedelem az Alpok határain túl a reneszánsz könyvstílust terjesztette, amelynek továbbra is fontos részét képezték a kéziratos luxuskódexek. A hegyek alkotta határvonal különíti el a két területen található kötések záródását is. Az Alpoktól északra a kötetek az előtáblára záródnak a nekünk megszokott módon, míg az Alpoktól délre jellemzően a háttáblára, ráadásul sokszor négy csatpár zárja könyvet, míg északra kettő. Az itáliai reneszánsz kötések jellemzője, hogy a táblák pereme megnyúlik, belső oldaluk rézsútolt a metszések mentén, míg

¹¹ Az OSZK gyűjteményében található kötések: Cod. Lat. 160, Cod. Lat. 345, Cod. Lat. 358, Cod. Lat. 370, Cod. Lat. 414, Cod. Lat. 422, Cod. Lat. 423, Cod. Lat. 425, Cod. Lat. 427, Cod. Lat. 428, Cod. Lat. 429, Cod. Lat. 438.

a gótikus kötések táblái egyenesek, esetleg külső oldaluk a szélek mentén domborúra kialakított, peremük kicsi (lásd 1–3. kép). A táblák díszítése centrális elrendezésű, bélyegzőin reneszánsz díszítőelemeket láthatunk.

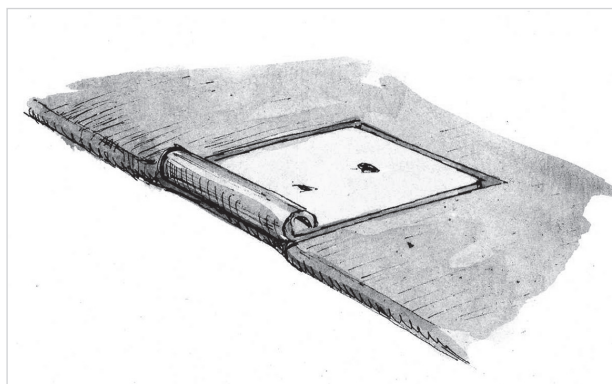
1–2. kép. Gótikus kötéstáblák kis peremmel és domborúra kialakított vagy egyenes táblákkal

3. kép. Megnyúlt peremű, belső oldalán rézsútolt tábla reneszánsz kötésen

A csathasználatban a 15. század második fele a leggazdagabb, ha a párhuzamosan használt csattípusok számát tekintjük, és majd csak a század fordulója lesz a változásaik újabb mérföldköve. Még jelen van az átnyúló kapocstípus, a karéjos kapocstípus, a felemás kapocstípus, a nürnbergi kapocstípus, és az itáliai reneszánsz kötésekben megjelenik a karmos kapocstípus. Ennek jellemzője, hogy a háttáblán lévő csat eleje önmagára hengert alkotva visszapöndörödik, és erre akad a szíjon vagy szalagon lévő párdarabjának kampósra kialakított vége.

A corvinákon mind a háttáblára záródást, mind a négy csatpárt megtaláljuk. A bőrkötésű corvinákra a karmos csatok speciális formája a jellemző: eszerint a háttáblán lévő darab helyét a fatáblába mélyítették, majd a csatot még a bőrfelhúzás előtt rögzítették, ezután borították be a kötésbőrrel (lásd a 4. képet a következő oldalon), ezáltal a tábla szélén csak egy kidudorodás jelezte az akasztás helyét (Képmelléklet, XX/27. kép).

4. kép. A bőr alatt, takarásban lévő csat, amely a karmos csattípus corvinákhoz köthető variációja. Jól látható, milyen módon mélyítették helyét a fatáblába

Hasonlóképpen jártak el a szalagok vagy szíjak rögzítésénél, nagymértékben megnehezítve a könyvkötő dolgát, hiszen a ragasztós, nedves bőrön ejtett bemetszésen át kellett húzni a szalagokat vagy szíjakat. A corvinák nagy részén ez színes (piros, zöld) selyemszalagokat jelentett, de néhányon hajtott bőrszíz töredékét lehet megfigyelni.¹² Ezen a módon elérték, hogy a kötéstáblák kompozícióját nem töri meg sem a csatok, sem a szalagok vagy szíjak rögzítése (Képmelléklet, XX/28–29. kép).

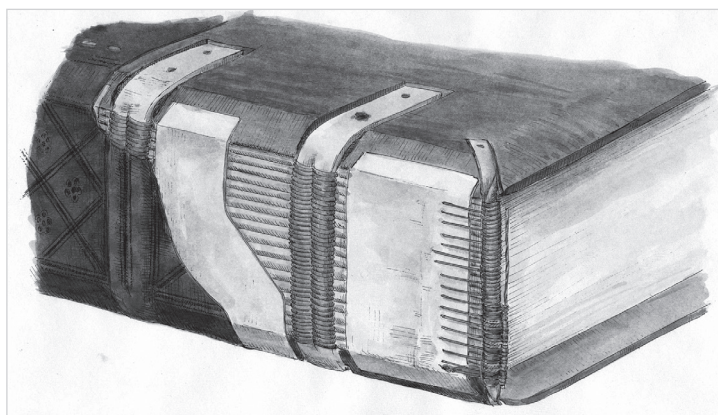
Ettől eltérően az itáliai reneszánsz kötésekben a változatos formájú karmos csatokat a háttáblán (a szokásos módon) a bőrfelhúzás után szerelték fel. Az előtáblán lévő szalagokat vagy szíjakat úgyszintén szíjleszorító nélküli nagy, domború fejű szögekkel rögzítették. Ebből adódóan csak a szalagoknak és szíjaknak képeztek ki helyet a táblák színoldalán, a csatoknak nem.¹³ A corvinák esetében a szalagok vagy szíjak helyét és a rejtve maradó csatok helyét is a táblák színoldalába mélyítették be, de a táblák élén nem alakítottak ki helyet a számukra. A pszaltérium tábláján azonban nürnbergi (esetleg lenyomatának kissé bizonytalan körvonala alapján karéjos) csat lenyomata látszik, az akadást helye alatt kivágott táblaéllel. Az egyik csat helyén még a vas rögzítőszegek töredékeit is láthatjuk (Képmelléklet, XX/30. kép).

A kötést nem a corvinákra jellemző négy, hanem csak két csatpár zárja. Ezek nem kerülhettek utólagosan a kötésre, csak tervezetten, hiszen ha a corvina-kötések bőr alá bújó karmos csatjaival tervezték volna, akkor még a bőrfelhúzás és díszítés előtt kellett volna helyüket a táblán kialakítani. Ennek azonban nincs nyoma. Talán a csattípus megváltoztatásával függ össze, hogy a kötet nem a hát-, hanem az előtáblára záródik.

¹² OSZK Kt Cod. Lat. 429.

¹³ A szíjaknak vagy szalagoknak a fatáblán helyet alakítottak ki, melyet a bőrfelhúzás során beborítottak, majd a borítás száradása után a táblaszéllel párhuzamosan bemetsztették. A keletkező résen keresztül csúsztatták a bőr alá, a kialakított helyre a szíjat vagy szalagot, és a kötésbőrön keresztül a táblákra szögezték.

A bükkfa táblák kialakítása a corvinák és a pszaltérium esetében a csatok helyének kivételével megegyezik, és azonos az itáliai reneszánsz kötésekével is. Eszerint a táblák megnyúlt peremét a kötetek metszései mentén, a belső oldalukon rézsútolták, gerincoldalon pedig a külső oldal rézsútolt meredeken, teljes keresztmetszetében. Hasonló egyezést mutat a kötetek fűzése és bordakiosztásuk aránya is. A kódexeket mind a corvinák, mind a pszaltérium esetében fehér bőrből készített dupla bordára fitzponttal fűzték fel, majd a pszaltérium bordavégeit a táblák külső oldalán bemélyített vájatba szögelték. A corvina-kötéseken két bordarögzítési mód figyelhető meg, az egyik megegyezik a pszaltérium megoldásával, és talán ez a gyakoribb, a másik esetben a bordákat a táblák élén vezetik be, és a tábla színoldalára kifutó bordát hasonlóképpen rögzítik a tábla színén futó vájatban (5. kép).

5. kép. A corvinákra jellemző betáblázás. Betáblázásuk csak annyiban tér el egymástól, hogy a pszaltérium gerincasírozása nem a táblák külső, hanem a belső oldalára fut

A pszaltérium oromszegőjének fehér bőralapjára készült díszítőöltés típusa megegyezik a corvinákéval, de színeiben eltérés mutatkozik. A bőrkötésű corvinákra általában háromféle szállal, zöld, hússzínű és aranszínű fémfonállal hímeztek emeletes oromszegőt. Hasonlóképpen a pszaltériumra is eredetileg háromféle szállal készült az oromszegő, de a fémszál mellett kék színű fonál látszik. Úgy tűnik, a harmadik hímezőszál szétmállott, és csak üres helye maradt az alapon.¹⁴ De az is elképzelhető, hogy az oromszegőt csak kétféle szál alkotta, ugyanis a kék fonál is jelentős mértékben sérült. A fémszál megegyezik a corvinákon használtakkal: egy oldalon aranyozott ezüstszalag, melyet laza, S sodratú sárga selyemszál köré tekertek.¹⁵ Mai szürkésfekete színét az ezüst korróziója okozza (Képmelléklet, XXI/32–33. kép).

¹⁴ Egy korábbi javítás az oromszegőket ragasztóanyaggal itatta át, ezért nehéz vizsgálni. Lásd LENTE 2002, 29.

¹⁵ A mintát Járó Márta a Magyar Nemzeti Múzeum kutató vegyésze vizsgálta.

A corvinák és a pszaltérium metszése egyaránt poncolt aranymetszés, motívuma, mint szinte minden corvináén, nem kivehető (Képmelléklet, XXII/34. kép). A pszaltérium kötésbőre alatt, a számára kialakított helyen megmaradt a kötést záró bőrszíjak töredéke (Képmelléklet, XXII/35. kép). A felvételen látszó szíj egyrétegű, vágott szélű, de sérültsége és takartsága miatt ez az állítás nem feltétlenül pontos. Az előzőek a kötetek legsérülékenyebb részei, ezért szerkezetük sokszor bizonytalan, a kötet újraborítása is mindenképp érintette ezt a kötéselemet. Ma a kódex elején két darabból összeállított levélpárt találunk (egyik levél vonalazott), hátul az utolsó levelek beíratlanok, és a két utolsónak csak csonkja látszik. Az biztos, hogy a corvinákon gyakran látott megoldásnak, az előzőktükrök kisebbre vágásának nincs nyoma. A pszaltérium mély barnásvörös színű kecskebőr borítása megegyezik a corvinakéval, de eltér, hogy beütésén vaknyomásos léniázás figyelhető meg, míg a corvinaké díszítetlen. A sarkok kialakítása bevágott, a corvinakéval egyező (Képmelléklet, XXII/36. kép).

Meg kell említenünk, hogy az itáliai reneszánsz kötések és a corvina-könyvtár hatására az 1400-as évek végére, 1500-as évek elejére alakul ki a magyar reneszánsz kötéstípus,¹⁶ amely kötéstechnikájában nagyon hasonlít a pszaltérium kötésére. A magyar reneszánsz kötések több, nehezen elkülöníthető és nehezen beazonosítható műhelyben készültek, de kötéstechnikájuk és díszítésük motívumkincse szorosan összeköti őket. A kötések az előtáblára záródnak, jellemzően két kapocspárral. A kapcsok nagy része a nürnbergi kapocstípusba tartozik, kisebb részük a karéjosba. A kapcsokhoz általában hajtott bőrszíjak tartoznak. Fűzésük nem teljesen egységes, sok példányukon jellegzetes fűzés mód ismerhető fel: a kötet eleje és vége fitzponttal, míg középső része fitzpont nélkül fűzött, az oromszegő alap rögzítésével egy menetben. Oromszegőjük eltér a corvinakétól és a pszaltériumétól, legtöbbször ún. kétszínű, de főleg a 1500 előtt készült kötésekén más öltéstípusú is lehet. A táblák kialakítása egyezést mutat a pszaltériuméval, de főleg a későbbi időszakban készült kötésekén a táblák élén általában helyet alakítottak ki a csatnak és a szíjak fordulásának is. A csat alatt nem, de a szíj fordulásánál ez a kialakítás megjelenik. A gerinckasírozások anyaga és a táblák belső oldalára történő kiragasztásuk a pszaltériuméval megegyezik (Képmelléklet, XXI/31. kép), de kiragasztásuk eltér a corvinakétól.

A magyar reneszánsz kötéstáblák díszítése is centrális elrendezésű, a középmezőt körülölelő kereteket szalagszerűen futó motívumsorok töltik ki, melyek legtöbbször egyesbélyegzőkkel készültek. Érdekes módon az Ulászló-kötéseken kívül a corvina-kötések motívumaiból csak keveset vettek át,¹⁷ inkább más reneszánsz motívumokat használtak,¹⁸ és megőriztek néhány kedvelt gótikus bélyegzőt¹⁹ is. Díszítésük nagyrészt

¹⁶ SZ. KOROKNAY ÉVA: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973 (Művészettörténeti füzetek 6).

¹⁷ Legjellegzetesebb közülük talán a fonatminta, előfordul a kagyló, a tulipán, a kehelyvirág stb.

¹⁸ Nagyon gyakori motívumok az akantuszos palmattás, az összetett rozetta, a reneszánsz virágtövek stb.

¹⁹ Kedvelt marad, a teljességre törekvés nélkül, a gótikus nagy és kisebb rozetták, a hármas levél, a pálcá köré csavarodó levél motívuma, az írás-szalag, a fejbélyegző stb.

vaknyomásos, de több kötésen aranyozást, festést és rátétdíszeket is felfedezhetünk,²⁰ természetesen sokkal kisebb mértékben alkalmazva, mint a corvinákon. Ez alól talán egyes kötések gazdagabb festése lehet kivétel.

A kötéstechnika tehát nem oldja meg, inkább csak árnyalja a kérdést, hogy ki, mikor és kinek köthette be a pszaltériumot, de talán új szempontokat nyújthat a további kutatáshoz.

* * *

ZSUZSANNA TÓTH

How Was the Psalter of Orbán Nagylucsei Bound?

When the psalter of Orbán Nagylucsei (National Széchényi Library, Cod. Lat. 369) was restored, its original binding similar to the corvina bindings with an emphasized central panel was discovered under the later velvet cover. The paper analyses the preparation and ornamentation technique of this binding comparing it to the corvina bindings which have certainly belonged to the library of King Matthias Corvinus, as well as to the Hungarian renaissance binding type which had come into being by the turn of the 15th and 16th century. The technical analysis of the binding has brought no decisive information to light regarding the aim of its preparation, moreover it has raised new questions regarding its maker. The gathered data may aid future research related to the codex.

---

²⁰ Pl. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára (a továbbiakban OSZK RNYT), Inc. 995, OSZK RNYT Inc. 623.

*A 15–16. századi magyar királyságbeli könyvtárak
tartalmi összetételének változásai*

A könyvtárak tartalmi összetételének változásaiban a külső – nem kulturális, tudományos vagy kultikus – tényező szerepe Európa köztes régióiban a 15–18. században meghatározó volt. Az a Nyugat-Európában megismert egyházi, kulturális és tudományos intézményi hálózat, amely ezzel konform módon itt is létrejött, nem tudott a hálózat sűrűségében gyarapodni, sőt, többször fizikailag is megsemmisült. Az orosz, a kozák, a tatár és az oszmán török hatalmak nyugati ambíciója gátjának szerepét kényszerűen magukra vállalt királyságoknak más esélyük a könyvtári rendszer kialakítására nem volt, mint a lehető legtöbb könyvet megtartani, beszerezni, de főként támogatásként elfogadni. Az ajándékba kapott könyvanyag tartalmi összetételét pedig sohasem a megajándékozott választja meg.

Az alábbiakban példákat szeretnék bemutatni olyan jelenségekre, amikor a Magyar Királyság és Erdély értelmiségi körei követni tudtak olyan szellemi áramlatokat a könyvtárak tematikus arculatának alakításával, mint amelyeneket a nyugat-európai kollégáik; és bemutatok olyan példákat is, amikor az itteni befogadás megkésett, vagy éppen archaikussá vált. Természetesen röviden ezeknek a könyvtártörténeti jelenségeknek az okait is érinteni fogom.

A Reformáció 500 éves történetére való emlékezést sok országban kiválóan megszervezett programsorozat biztosította. Több nemzetközi konferencia foglalkozott a *devotio moderna* tartalmának részletezésével, azzal, hogy a reformáció megindulása egy folyamat része volt, amely folyamat valóban elágazott 1517-től, hogy a protestáns elvek és érdekek új egyházakat hozzanak létre. Változott a Rómával nem szakító közösségek élete is, és – különösen a tridenti zsinat után – ez a változás tervezetté is vált. A konferenciák főként a könyvkiadás tartalmi összetételének változásával, illetve a könyvnyomtatás kommunikációtörténeti jelentőségének elemzésével mutatták be a változásokat. A változások ugyanígy bemutathatóak a könyvtárak tartalmi összetételének változásával is.

Akkor is így van ez, ha csak nagyon kevés olyan intézmény vagy nagyobb család ismert, amelyek könyvtárai szerves fejlődésen mentek át, és a 15. és 16. századból is fennmaradtak könyvösszeírások. A változások jellegére a több, de hasonló intézményre vagy magánszemélyek csoportjaira vonatkozó források összehasonlításával is rá tu-

dunk mutatni, még Európa köztes régióiban is. A Magyar Királyság területéről nem sok könyvösszeírás maradt fenn a 16. század első feléig terjedő időszakból. Ennek részben történelmi (politikátörténeti) okai vannak – törökkel vívott háborúk, a vesztes mohácsi csatát követő kettős királyválasztás (Habsburg I. Ferdinánd, Szapolyai János) utáni csatározások –, de az írásbeliség mennyiségi gyarapodásához, illetve a könyvnyomtatáshoz is kellő pergamen és főként a papír folyamatos hiánya is jelentős szerepet játszott. Mindenütt Európában, de a köztes régiókban nagyobb mértékben használták a megelőző korszakok anyagait újrahasznosítva az írásra, és főként a könyvkötésre.

Ha összehasonlítjuk például a könyvtörténeti szempontból a központi régiókhoz közeli Angers káptalani könyvtárát a közel kortárs magyar királyságbeliekkel, akkor a mennyiségi különbségek érthetőnek mondhatóak, tartalmi összetételben pedig nem eltérő könyvtárakról van szó. Angersban 1467/1472-ben 309 kötet volt,¹ Pozsonyban 1425-ben 83,² Veszprémben 1435-ben 153³ és Zágrábban 1433-ban 231.⁴ Ez utóbbi könyvtárak tartalmi változásait nem tudjuk követni részleteiben, de a szepességi 24 plébánia *confraternitas*ának könyvtárát, azaz a „lőcsei középkori könyvtárát” igen, így analógiás módon tehetünk általános megfigyeléseket. A *confraternitas* 1248 és 1674 közti működéséről vannak adatok,⁵ maga a könyvtár a 15. század elejétől adatolt,⁶ az *Elenchus librorum* című dokumentumot folyamatosan vezették a 16. század végéig, amikor a könyvtár gyarapítása láthatóan nem folytatódott. Az itt említett 412 könyvtételből 158 kézirat (ebből 116 ma is ismert helyen található) és 254 nyomtatvány (ebből 76 ősnymtatvány, a többi felsorolt 174 már 16. századi, főleg a század első feléből). Sajnos az *Elenchus*ban nem sorolták fel a kifejezetten lutheránus könyveket,

¹ Jean-Michel MATZ: *La bibliothèque du chapitre cathédral d'Angers d'après l'inventaire de 1472*. In: *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires angevins (milieu du XIIIe–fin du XVIe siècle)*. Sous la dir. de Marie-Madeleine de CEVINS, Jean-Michel MATZ. Rome, 2005 (Collection de l'École française de Rome 349), 185–220.

² CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–IV*. Budapest, MTA, 1988–1995 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 23, 31, 33, 34), III. 1994, 114–117; Nr. 904–943. A pozsonyi könyvkultúráról összefoglaló igénnyel: Juraj ŠEDIVÝ: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava, Verlag Chronos, 2007. Sajnos sem a káptalani könyvtárról, sem az *Academia Istropolitana* könyvtáráról nem ismert összeírás.

³ CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 122–130; Nr. 977–1100; László SOLYMOSSI: *The Library of Veszprém Cathedral and Its Borrowers in the Late Middle Ages*. In: *Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Ed. by Péter E. KOVÁCS, Kornél SZOVÁK. Budapest, Corvina, 2009, 260–272.

⁴ CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 130–133; Nr. 1106–1167; a könyvanyag elemzése: Előd NEMERKÉNYI: *Cathedral Libraries in Medieval Hungary*. In: *Library History* 20 (2004/3), 7–17; Edit MADAS: *Les bibliothèques des chapitres de Veszprém, de Presbourg et de Zagreb d'après leurs inventaires*. In: de CEVINS, MATZ 2005, 221–230.

⁵ Florian HOLIK: *Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn*. In: *Ungarische Jahrbücher* 3 (1923/4), 383–399.

⁶ András VIZKELETY: *Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken*. In: *Pfarreien im Mittelalter: Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*. Hrsg. von Nathalie KRUPPA. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2008, 327–338.

csupán megemlíti: „Habentur et libri Lutheranici 52”.⁷ A Szent Jakab-templom részét képező Szent György-kápolna fölött a 16. század elején Johann Henckel (1481–1539) alakította ki a ma „középkori lőcsei könyvtár” néven emlegetett gyűjteményt, amely a középkori szepességi plébániai könyvtárakat egyesítette, egészítette ki más lőcsei egyházi intézmények könyveivel. Ez a könyvtár a 18. század második feléig helyben maradt, akkor Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök megvásárolta a gyűjteményt (1790), és azt Gyulafehérvárra szállították,⁸ így az ő Gyulafehérvárt fennmaradt könyvtárában tanulmányozhatóak a korai kiadású nyomtatványok kéziratos bejegyzései is.⁹ Ezek tanulságaképpen 76 kötet (91 mű) ősnymtatványról állítható, hogy a 15. században már Lőcsén volt. Az egyes kiadási helyekhez tartozó kötetek száma lényegében megegyezik a földrajzi távolság arányaival: Nürnberg, Augsburg, Ulm, Köln, Velence, Milánó, Bazel, Róma, Lyon. Meglepő, hogy a legközelibb Krakkóból csak egyetlen *incunabulum* maradt fenn. A könyvanyag összetétele a könyvtárhasználati céljainak megfelelő: egyházatyák műveinek első kiadásai, beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok, pápai levelek. Két jelenség írható le ezek és a 16. századi kiadványok kéziratos bejegyzéseinek ismeretében: az egyik Johann Henckel (1486–1539) példája, a másik a középkori könyvanyag hasznosulása a protestánsná vált városokban. Johann Henckel, aki 1506 és 1510 között Krakkóban, Bécsben, Bolognában és Padovában tanult teológiát, bölcseletet és jogot, 1510-től Lőcsén lett plébános, s az általa egyesített gyűjtemény gyarapítására is gondja volt.¹⁰ Könyveinek egy része akkor is Lőcsén maradt, amikor ő Kassára távozott, majd az 1520-as évek elején a királyi udvarban Habsburg Mária királyné lelkigondozója lett. Levelezett Rotterdami Erasmusszal, baráti viszony fűzte Oláh Miklóshoz, Habsburg Mária királyné humanista udvari emberéhez, a későbbi historikus esztergomi érsekhez, és kapcsolatban állt Martin Lutherrel és Philipp Melanchthonnal is. Élete végén ő maga is a lutheránus vallást választotta. Könyvtára, amelynek darabjai egy közös használatú városi gyűjteményt gazdagítottak Lőcsén, humanista ízlést tükrözött: az egyházatyák újabb kiadásai, kortárs humanisták művei, korai lutheránus nyomtatványok. A város maga, amikor a 16. században továb-

⁷ Eva SELECKÁ MÁRZA: *A középkori lőcsei könyvtár*. Szeged, Scriptorum, 1997 (Olvasmánytörténeti dolgozatok 7); vö. Gabriela ŽIBRITOVÁ: *Schweizerische Bücher in den ältesten Bibliotheken von Leutschau und Bartfeld. Buch und die Privatbibliotheken der Stadtbürger in der frühen Neuzeit*. In: *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*. Hrsg. von Viliam ČÍČAJ, Jan-Andrea BERNHARD. Bratislava, HuSAV, 2011, 237–249.

⁸ JAKÓ Zsigmond: *Batthyány Ignác a tudós és a tudományszervező*. In: *Erdélyi Múzeum* 53 (1991), 76–99; ugyanez: *Magyar Könyvszemle* 107 (1991), 353–375; ugyanez: JAKÓ Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés*. Szeged, 1997 (METEM könyvek), 359–382.

⁹ *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*. Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged, JATE, 1965; SELECKÁ MÁRZA 1997.

¹⁰ Henckel életútjáról, műveltségéről összefoglaló tanulmány: JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori egyháztörténetünkben*. In: JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, Kriterion, 1976, 138–169 (ezen belül Henckelről: 162–165, hiszen Henckel rövid ideig nagyváradi kanonok is volt). Vö. még KRISTÓF Ilona: *Egyházi közélet a késő középkori Váradon (1440–1526)*. Pécs, Pécsi Történettudományért Egyesület, 2014 (Thesaurus historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4), 145–146, 289–298.

bi kötetekkel gyarapította ezt a középkori eredetű gyűjteményt, szintén a lutheránus könyvanyagot bővítette benne. Ahogy az ide került magánadományok is tartalmilag erősítették a középkori – főleg lelkeségi, *devotio moderna* – jelleget, illetve a protestáns anyagot. Georg Molner, szepességi humanista, és Caspar Polirer lőcsei plébános könyvei közül 27, illetve 10 könyv maradt fenn, előbbiek közt jelentős arányban a wittenbergi szerzők is szerepelnek.¹¹

A könyvtáraknak az itt bemutatott tartalmi változása tehát egy szerves, a művelődés történetét, a szellemi áramlatok változását lassan, de nem megkésve követő átalakulás. Az intézményi könyvtárba bekerült magánhagyatékok, adományok is ebbe az irányba mutatnak.

Hasonlóan indult a bártfai példa is. Az itteni Szent Egyed-templom könyvtárának történetét követve azt látjuk, hogy a középkori adatok egy csupán a szertartáskönyvekre korlátozódó gyűjteményt állítanak elénk (1435/1437, 1451/1455, 1466, 1495).¹² Következő forrásunk Georgius Petri presbiter 1509-ből származó könyvhagyatéka. A 83 kötetet¹³ számláló jegyzék nagyobb része ókori szerzők műveinek nyomtatott kiadása, a bázeli latin egyházatyák sorozatának (Johann Amerbach) darabjai, de számos grammatika, poétika (*ars carminum*) is szerepel benne a kortárs humanista szerzőktől, ahogy természetesen középkori teológiai mű és a *Vitae Patrum* is. Ez a könyvtár modernnek mondható, és azzal, hogy egy intézmény gyűjteményét gazdagította, a környezetére gyakorolt hatásában – potenciálisan legalább – hozzájárult a 16. század elejének humanista irodalma elterjesztéséhez is. Balthasar Blutfogel 1530 körül ajándékozott 16 kötete azonban nem ezt a modernitást erősítette, hanem a 15. század utolsó évtizedének nyomtatványait gazdagította, egyházatyák munkái, illetve középkori teológiai munkák révén.¹⁴ Egy 1640-ből származó könyvjegyzék szerint Gaspar Seiffrid, a bártfai városi iskola tanárának könyvei (141 darab) kerültek a város könyvtárába.¹⁵ A jegyzék fejléce: *Anno 1640 Registrum librorum domini Gaspari Seiffridii olim Rectoris Scholae nostrae industrii*, amely latin szöveg többféleképpen érthető, Seiffrid életéről ugyanis nem tudunk semmit. Mikor volt iskolamester? „Egykor” (*olim*). Az összeírás a hivatala elhagyása vagy halála után készült, esetleg később, vagy sokkal később? A könyvanyag, amely a könyvtárából a város gyűjteményébe került, egyértelműen 16. századi, abban legalább olyan színvonalas, mint a Forgách Imre által 1588-ban a trencsényi iskolának adott könyvek,¹⁶ vagy Thurzó Szaniszlónak az augsburgi házában

¹¹ SELECKÁ MÁRZA 1997, 41.

¹² 21 kötet: CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 140–142: Nr. 1203–1224.

¹³ ÁBEL Jenő: *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*. Budapest, MTA, 1885, 62–77; CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 256–261: Nr. 2351–2434.

¹⁴ ÁBEL 1885, 78–88.

¹⁵ ÁBEL 1885, 122–196; *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rend. VARGA András, munkatárs MONOK István, utószó Monok István, Varga András. Budapest – Szeged, MTAK – JATE, 1986 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13), 144–147; vö. ZIBRITOVÁ 2011.

¹⁶ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1580–1721*. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, VARGA András. Szeged, 1992 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2), 3–9.

tartott könyvtára 1586-ban.¹⁷ Ez azt jelenti, hogy az ókori szerzők és az egyházatyák humanista kiadásai (főképpen a görög egyházatyák latin fordításai), Augustinus teljes életművét beleértve, és mellettük a kulcsszövegek iskolai kiadásai, valamint kismértékben ugyan, de a wittenbergi reformáció nagy szerzőinek művei együtt vannak jelen bennük. A bártfai könyvtár tartalmi gazdagodása tehát megállt a 16. század utolsó évtizedénél. A 17. században visszakapták a katolikusok, majd 1705-ben újra a protestánsok. Ez utóbbi alkalommal az átadási okmányok közt fennmaradt a könyvtár összeírása is.¹⁸ Mindössze 84 tétel (122 mű), ami azt jelzi, hogy az összeírók hanyagok voltak, hiszen 1725-ben, amikor újra a katolikusoké lett a templom, az összeírók 138 könyvet találtak.¹⁹ A könyvanyag ugyanaz maradt: a 16. századi adományok és Seiffrid könyvtára együtt, kisebb hiányokkal.

Ez utóbbi példában tehát a könyvtár tartalmi változása, gyarapodása a politikai, egyházpolitikai változások okán szakadt meg, és fontos jelenség, hogy ha egy templomi könyvtárat egy humanista, illetve iskolai könyvtárba való állománnyal gazdagítanak, akkor ezt a könyvanyagot kivonják a potenciálisan megismerhető könyvek közül, hiszen nem használják.

Számos példát tudunk azonban felhozni arra a jelenségre, amikor az iskolai könyvtárak könyvállománya az adományok mentén megőrzi használhatóságát, és kimutatható egyfajta tartalmi gazdagodás is. Fontos azonban figyelniük a következő példákban arra is, hogy folyamatosan jelen van az egyház, a városi tanács, a tanárok vagy éppen a patrónus részéről az ismeretek ellenőrzésének szándéka is. Mi az, amivel a diákok találkozhatnak, milyen könyveket vehetnek kézbe? A folyamat végén, a 18–19. század fordulóján aztán az iskolákban különválasztják a diák- és a tanári könyvtárat, és többé nem lehet az idősebb diák a könyvtáros, hanem az önálló szakmává válik²⁰ (az egyik első ilyen könyvtáros a sárospataki iskolában Szombathy János²¹).

A 16. századi Magyar Királyság legjelentősebb protestáns iskolai könyvtára a németújvári volt. Köszönhetően a patrónus Batthyány családnak, 1569-től 1628-ig kiválóan működött (működése 1634-ben szűnt meg, az akkori *pater familias* korábbi

¹⁷ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll.: HERNER János, MONOK István. Szeged, JATE, 1983 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11), 489–490; MONOK István: *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a 16–17. században.* Budapest–Eger, Kossuth–EKF, 2012 (Kulturális örökség), 160–162.

¹⁸ ÁBEL 1885, 126–130; *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon 1526–1750.* Sajtó alá rend. ZVARA Edina. Szeged, Scriptum, 2001 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1), 195–198.

¹⁹ ÁBEL 1885, 130–137; ZVARA 2001, 198–202.

²⁰ MONOK István: *Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századbeli Magyarországon?* In: „Mert a szívnek teljességéből szól a száj.” *Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára.* Szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes. Szeged, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007, 156–164; MONOK István: *A hagyományos világ átváltozásai. Tanulmányok a 18. századi magyarországi könyvtárak történetéhez.* Budapest–Eger, Kossuth–EKE, 2018 (Kulturális örökség), 88.

²¹ BARCZA József: *Magyar könyvtárosok és bibliográfusok, Szombathi János (1739–1823).* In: *Könyvtáros* 5 (1963), 32–44.

[1629] katolizálása miatt). A család az udvari könyvtár iskolai könyv-, illetve teológiai anyagát rendszeresen az iskolának adományozta, és a könyvanyag szencziós színvonalú naprakészségét²² azok az exulánsok biztosították,²³ akik a Batthyány-birtokokra érkeztek Stájerországból és Karintiából akkor, amikor onnan a protestánsokat elűzték, majd a harmincéves háború első évtizedében Csehországból, Bajorországból, Württembergből.

A brassói városi iskola könyvtárának tematikai arculatát Johann Honter (1498–1549), a szász nyomdász, plébános, majd protestáns lelkész alakította ki. Megőrizte a városban volt és megszüntetett rendek könyvtárainak jelentős részét, gazdagítva a 16. század elejének korszerű humanista anyagával. Ugyanakkor későbbi adományozók láthatóan csak az iskolai könyveket adták vagy hagyták az iskolára, több tekintetben konzerválva annak állományát, amely alig változott a könyvanyag frissességét tekintve. Besztercebányán a városi tanács könyvtárából „selejtezték” az iskolában használható könyveket, Brassóban pedig a magánadományozók jártak el így, de mindenképpen válogattak. A könyvtárak sokszínűsége, a választás lehetőségét megadó jellege tűnt el ezzel a gesztussal, amely emiatt, és tegyük hozzá, a többszörös tüzesetek miatt a 17. század végére elavult anyagában.²⁴

Ugyanígy ismert példa a debreceni és a sárospataki református kollégiumi könyvtárak összehasonlító vizsgálata is. A Debrecenből a kálvinista egyház, illetve a város mecenatúrájával külföldre menő diákok könyvadományai a megkívánt szellemiségűek. A debreceni egyház, város, és iskola a külföldre menő diákoktól reverzálist kért, hogy nem látogatnak nem helvét hitvallású egyetemet. Ennek megfelelően a diákok, amikor ajándékba könyvet ajánlottak fel az alma maternek, figyeltek arra, hogy azok is a megkívánt szellemiségűek legyenek, mert ha látogattak is más képzőhelyet, egy lutheránus kiadvánnyal nem akarták feljelenteni magukat. Sárospatakról az arisztokrata családok (Perényiek, Rákócziak) patronátusa alatt külföldön tanulók szabadon választhattak az egyetemek közt, így nagyon sokan lutheránus szellemiségű vagy irénikusnak mondható szemléletű (mint Heidelberg volt a 16–17. század fordulóján) helyeken tanultak, s hazatérve az *alma mater bibliothecáját* sokféle könyvvel gazdagították.²⁵ Ugyancsak

²² MONOK István: *A németújvári iskola könyvtárának teológiai arculata*. In: *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. Szerk. KARLINSZKY Balázs, VARGA Tibor László. Veszprém, 2018 (A veszprémi egyházmegye múltjából 32), 269–278.

²³ MONOK István: *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában*. In: *Magyar Könyvszemle* 119 (2003), 205–211; István MONOK: *Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing*. In: *Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart* 1 (2003), 138–146; István MONOK: *Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: *Ungarn-Jahrbuch* 27 (2004), 331–340.

²⁴ Vö. MONOK István: *Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában*. In: *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2018 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24), 411–426.

²⁵ *Partiumi könyvesházak, 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*. Sajtó alá rend. FEKETE Csaba, KULCSÁR György (= BURA László), MONOK István, VARGA András, Budapest–Szeged, MTAK–JATE, 1988 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14), 7–137: Sárospatak;

nagy jelentősége volt a tartalmi változásokra nézvést Sárospatakon, hogy a Rákóczi család magánkönyvtárát is megkapták 1660-ban, a család katolikus ágának könyveivel együtt.²⁶ Utolsó iskolai könyvtári példánk Nagyenyed. Az ottani református kollégiumi könyvtárból valaki, a 17. század legvégén, a 18. század elején eltávolította az angol szerzők műveit, persze főként a presbiterianus szellemiségűeket. „Purifikálta” az ifjúság számára hozzáférhető olvasmányokat.²⁷

Az intézményi könyvtárak anyaga jelentősen bővült, és ezzel tartalmi összetétele is változott akkor, amikor a Magyar Királyságból kiűzték a török hódítókat, és Erdély a Habsburg Birodalom nagyhercegségévé vált. Főképpen az újjászerveződő katolikus egyház intézményei, a szerzetesrendek, papképző szemináriumok, avagy a káptalani és püspöki könyvtárak jelentős adományokat kaptak nyugati testvérgyülekezeteiktől. Utóbbiak persze nem a legfrissebb könyveket juttatták el a Kárpát-medencébe, azok egyébként is többségükben már nem latin nyelven jelentek meg. A régibb, latin nyelvű műveket küldték segítségképpen, archaizálva ezzel az itteniek olvasmányait és egyben gondolkodását.

De vessünk egy pillantást a magánkönyvtárak változásainak jellegére is, az 1450–1561-es időszakra koncentrálna. Kevés korabeli, jegyzéknek nevezhető²⁸ könyvösszeírás maradt fenn:

1455 Liebhard Eckenvelter, pozsonyi jegyző, 40 könyvtétel²⁹

1481 Georg Preirer, soproni pap, 14 könyvtétel³⁰

1490, 1520 Ippolito d'Este (1479–1520), esztergomi érsek, majd egri püspök, 46 könyvtétel³¹

1500 körül Balthasar Steck, besztercebányai jegyző, 15 könyvtétel³²

1509 Georgius Petri, bártfai pap, 83 könyvtétel³³

139–324: Debrecen; Vö. MONOK István: *Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon*. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén*. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. Szerk. FARBAKY Péter, KISS Réka. Budapest, BTM, 2009, 42–46.

²⁶ MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai – Bibliotheken der Familie-Rákóczi, 1588–1660*. Szeged, Scriptorum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, I.).

²⁷ Lásd a „deest” jelzéseket a könyvkatalógusban: *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH (= Viskolcz) Noémi, TONK Sándor. Szeged, Scriptorum, 1991 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2), 133–190.

²⁸ Minimum 5 különböző könyv megemlítése.

²⁹ CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 152–155: Nr. 1311–1351.

³⁰ CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 210–211: Nr. 1853–1867.

³¹ CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 157–159: Nr. 1364–1410.

³² CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 214–215: Nr. 1898–1913.

³³ ÁBEL 1885, 62–77; CSAPODI – CSAPODINÉ 1994, 256–261: Nr. 2351–2434.

- 1533–1545 Clemens, besztercebányai polgár, 77 könyvtétel két összeírásban³⁴
 1553 Józsa, domonkos szerzetes, 5 könyvtétel³⁵
 1553 Zay Ferenc (1505–1570), köznemes, 1553-tól báró, 80 könyvtétel³⁶
 1555 Rosos István, kisnemes(?), 18 könyvtétel³⁷
 1558 Michael Judex de Sommelfeld (?–1558), pozsonyi kanonok, 25 könyvtétel³⁸
 1560 Perneszi György (?–1560), köznemes, a Nádasdy család birtokainak tisztartója, 62 könyvtétel³⁹
 1561 Budai Jakab (?–1561), királyi udvari kamarai írnok, 14 könyvtétel⁴⁰

Ezek a levéltári dokumentumokon túlmenően természetesen több könyvtárat rekonstruáltak⁴¹ a szakemberek a fennmaradt kódexekben és nyomtatott könyvekben megőrzött tulajdonosi jegyek alapján (*possessorbejegyzés*, címer, *dedicatio* stb.). A nagyobbak közismertek, mint Johannes Vitéz de Zredna könyvtára,⁴² vagy éppen a *Bibliotheca Corvina*.⁴³

Azt hiszem, hogy ha sorra vesszük ezeknek a könyvjegyzékeknek a tartalmi elemeit (a fennmaradt kódex-, illetve nyomtatott könyvanyagból vett kiegészítésekkel), kirajzolódik az az általános kép, hogy a 15. század közepétől kezdődően egyre gyakoribb azoknak a szerzőknek az előfordulása, akik a személyes vallásosság, az elmélyült, de némiképpen tudatos vallásgyakorlat fontosságát hangsúlyozzák, s ezen cél eléréséhez ajánlanak technikákat. Folyamatosan nő a kortárs humanisták műveinek a jelenléte, sőt vannak kifejezett humanista gyűjtemények, amelyekben a grammatika, a különféle művészetek gyakorlata (*ars poetica*, *ars historica*, *ars carminum* stb.) tárgyalatik.

³⁴ VARGA A. – MONOK 1986, 3–6; *Magyarországi magánkönyvtárak III. 1533–1750*. Sajtó alá rend. Viliam ČÍČAJ, Katalin KEVEHÁZI, István MONOK, Noémi VISKOLCZ. Budapest–Szeged, OSZK–SZTE, 2003 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3), 3–8.

³⁵ VARGA A. – MONOK 1986, 8–9.

³⁶ VARGA A. – MONOK 1986, 9–11.

³⁷ VARGA A. – MONOK 1986, 11.

³⁸ VARGA A. – MONOK 1986, 11–12.

³⁹ VARGA A. – MONOK 1986, 12–14.

⁴⁰ IVÁNYI – HERNER – MONOK 1983, 54–55.

⁴¹ A kor könyvkultúrája történetének egy klasszikus és a két legújabb összefoglalása: Csaba CSAPODI: *Ungarische Bibliotheksgeschichte. Vom Mittelalter bis zum Frieden von Szathmár (1711)*. In: *Gutenberg-Jahrbuch* 49 (1984), 332–357; György DOMOKOS: *Lecture e biblioteche nel Quattrocento in Ungheria*. In: *L'Umanesimo Latino in Ungheria*. Convegno Internazionale di Studi, 18 aprile 2005, Budapest, Istituto Italiano di Cultura. Atti a cura di Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, Treviso, Cassamarca, 2005, 61–75; Anna BORECZKY: *Book Culture in Medieval Hungary*. In: *The Art of Medieval Hungary*. Ed. Xavier BARRAL I ALTET et al. Roma, Viella, 2018 (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Studia 7), 283–303.

⁴² Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984 (Studia Humanitatis 6.); *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a magyarországi humanizmus kezdetei Magyarországon*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. 2008. március 14. – június 15. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Budapest, OSZK, 2008.

⁴³ Csaba CSAPODI: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973 (Studia Humanitatis 1); *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*. Publié par Jean-François Maillard et al. Budapest, OSZK, 2009 (Supplementum Corvianum II).

Erkölesteológia, erkölcsfilozófia és olyan történeti munkák, amelyekből a gyakorló politikus (hadvezér, államférfi) közvetlenül is használható ismereteket meríthet. Az egyes szakmák alapkönyvei is jelen vannak (jog, bányákkal kapcsolatos művek). A 16. század 30-as éveitől egyre több a protestáns szerző, de még mindig együtt a vitapartnerek műveivel: nagyjából 1570-ig ritka az olyan könyvtár, amelyben a vitaanyag (*contro-versistae*) egyoldalú, például a pápista szemlélet kritikus elemzése anélkül, hogy a kritizált szerző ne lenne meg ugyanott. Ugyanez áll a lutheránus/kálvinista viszonylatban is. Később, és főként a 17. század közepe felé már ritka az, hogy mindkét, vagy több vitapartner könyve együtt lenne meg. A wittenbergi protestantizmus humanista szellemi áramlatai hangsúlyosabban vannak jelen, mint maga az egyházújítás és az egyházszerzés művei. A vizsgált könyvjegyzékeken jól látszik, hogy a velencei, bázeli könyvkiadók komoly humanista *editiói* jutottak el elsősorban a Magyar Királyságba.

Liebhart Eghenvelder, a pozsonyi jegyző könyvei közt német és latin jogforrások, jogértelmezések vannak, megjelenik a filozófiai olvasottság, történeti munka, de még többségben vannak a beszédgyűjtemények, imádságos könyvek, bibliai könyvek. A másik jegyző, Balthasar Steck⁴⁴ fél évszázad múlva már többségében szakkönyvtárat tudhat magáénak. Igaz, elsősorban a római jog alapszövegei és ezek magyarázatai találhatóak meg benne, de német jogminták is (városjog). De ott vannak a középkori teológiai összefoglalások (Antonius Florentinus, Bartholomaeus Anglicus), ahogy a *Cato moralisans* is, vagyis egy krisztianizált Cato erkölcsfilozófia gyanánt. A harmadik hivatalnok, kamarai írnok, Budai Jakab 14 könyve jellemzi leginkább az 1450–1560 közötti időszak olvasmányainak átalakulását. Szentek élete, szentbeszédgyűjtemény (ferences, vélhetően Temesvári Pelbárt), Aquinói Szent Tamás, Bernardinus de Busti ferences, Johannes Gerson, Albertus Pighius, a matematikus, asztronómus teológus, egy ismeretlen szerzőjű vitairat Luther nézeteivel szemben, Eobanus Hessus, a lutheránus humanista költő, és Jean Calvin egy könyve a szentségekről. Jellemzőnek ezt a kis gyűjteményt pontosan azért tartom, mert a középkori és a kortárs kegyességi irodalom együtt van jelen benne a 15. századi és kortárs humanista művekkel, illetve a protestáns reformáció alapműveivel.

A beszercebányai Clemens személyéről nem tudunk semmit, vélhetően polgári státuszú ember volt, műveltségében kivételes. Könyvtára láthatóan friss kiadású *opera omnia* sorozatokra alapozódik: az egyházatyák latinul, kortárs humanisták művei és

⁴⁴ Műveltségének Adalbert Baker forrásközlésére alapozott elemzésében Mályusz Elemér úgy értékeli, hogy ez a jegyzék az egyik tanúbizonysága annak, hogy a 15. század végére a humanista szemlélet meggyökerezett a Magyar Királyságban is. Adalbert BAKER: *Beiträge zum Geistesleben der Schemnitzer Waldbürger im 15–17. Jahrhundert*. In: *Karpathenland* 9 (1936), 9–16, 41–49, 67–72, itt: p. 10; MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 305–377, itt: 376–377. Rögtön megjegyezzük, hogy a másik bizonyossága a jelenségnek a sárospataki iskola tananyaga. Lásd erről MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a 15. század végi sárospataki iskola*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972; MÉSZÁROS István: *16. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981 (Humanizmus és reformáció 11).

orvosi alapművek (a helyi ispotálynak adta a könyveket). Rosos István (akiről ugyan csak semmit sem tudunk) igazi kis humanista minta-alapgyűjteményt tartott, ókori szerzők kiadásaival, illetve kortárs humanistákéval. Perneszi György, a jószágigazgató ezt az ízlést mélyíti el (a könyvek száma is erre utal), és bővíti ki a korai protestáns szerzők alapműveivel, valamint a 16. század alapvető teológiai és erkölcsi vitáinak (szabad akarat, Úrvacsora stb.) kiadványaival: csaknem protestáns a gyűjtemény, humanista attitűddel (közelítőleg Melanchthon és Johann Sturm szellemében).⁴⁵ A báróvá emelkedett Zay Ferenc⁴⁶ 80 könyvéből 59 világi tematikájú, kiváló ókori szerzői névsort tudunk összeállítani a jegyzék alapján. Ízlése a moralizáló művek irányába tolódott el, és láthatóan politikaelméleti, illetve historiográfiai érdeklődéssel váltogatja az ókori és kortárs humanista szövegeket. A *libri sacri* csoportban felsorolt 31 cím egyáltalán nem csak *sacer*. Ugyan van szertartáskönyv, imádságoskönyv és katekizmus is, azért Melanchthon *Loci communes* adja meg a gyűjtemény alaphangját, annak komolyságát tekintve.

Az egyházon belül dolgozó személyek közül itt háromnak emeltük ki a könyvjegyzékét. Georg Preirer soproni plébános könyvgyűjteménye már egyáltalán nem csak a saját napi munkájára figyelő értelmiségit mutatja meg nekünk. A szertartáskönyvek, bibliai részletek, beszédgyűjtemények mellett egyházzjogi munka, komolyabb teológiai mű, szótárak, grammatika, illetve egy könyv a filozófusok életéről is megtalálható. Vagyis már kivethető egy humanista attitűdnek nevezhető mozzanat. Ippolito d'Este talán nem is adekvát módon szerepel ebben az összehasonlításban, hiszen az ő lehetőségei a könyvek beszerzésére akár anyagi állapotát, akár kapcsolatrendszerét tekintve nem mérhetőek egy magyar királyságbéli papéhoz. Ismert könyvei kizárólag ókori szerzők és kortárs humanisták művei. Jelzés azonban ez a könyvtár, szimbólum, annak a főpapi generációnak műveltségét jellemző szimbólum, amelynek tagjai az esztergomi és kalocsai érseki székeket, illetve a váci, a veszprémi, a pécsi, az egri vagy éppen a váradi püspöki stallumot magukénak tudták.⁴⁷ Ha egy Georg Petri Bártfán egy hu-

⁴⁵ A könyvtár tartalmi elemzése: Kovács Sándor Iván: *Bornemisza Péter mecénásának könyvjegyzéke 1560-ból*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962), 83–89; illetve az ókori anyagra koncentrálnva: Borzsák István: *Perneszi György könyvjegyzékéhez*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962), 628–632.

⁴⁶ A könyvjegyzék három magyarországi kiadása után megjelent még egyszer Szlovákiában is (nem hivatkoztak a magyar közlésekre): Helena SAKTOROVÁ: *Najstarši katalóg knižnice rodu Zaiovcov*. In: *Kniha* 2016, 335–342; Michaela SIBYLOVÁ: *Unikát z knižnej zbierky baróna Františka Zaia (1505–1570) vo fonde Univerzitetnej knižnice v Bratislave*. In: *Studia Bibliographica Posoniensia* 12 (2017), 34–42.

⁴⁷ A Hunyadi Mátyás és a Jagelló-kori főpapok könyves műveltségéről, humanista beállítottságáról könyvtárai szakirodalom született. Jó összefoglalása ennek a 2008-ban, a Nemzeti Galériában rendezett kiállítás katalógusa: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon. 16–17. század – King Mathias' Heritage, Late Gothic Art in Hungary. Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Exhibition in the Hungarian National Gallery, 2008. március 28.–július 27. Eds. Árpád MIKÓ, Mária VERŐ. Budapest, MNG, 2008; vö. Árpád MIKÓ: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2009; Farkas Gábor KISS: *Ambiguity and Paradox in the Humanistic Literature of the Jagiellonian Age*. In: *Armed Memory. Agency and Peasant Revolts in Central and Southern Europe (1450–1700)*. Ed. Gabriella ERDÉLYI. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2016, 171–190.

manista könyvtárat tudott magáénak plébánosként, akkor biztos mondhatjuk, hogy a kortárs középpapság műveltsége⁴⁸ is hasonló volt.

Ebben a keretben nem folytatható a magánkönyvtárak anyagának elemzése, de általánosságban elmondható, hogy a 17. század első évtizedeiig az európai szellemi áramlatok követése naprakész a Magyar Királyság és Erdély egyházi és világi értelmiségeinek körében. Ettől kezdődően, részben a 15 éves háború (1591–1606), másrészt a 17. század közepén kiéleződő vallási ellentétek miatt, az itteni értelmiség már nem volt képes arra, hogy megszerezze, akárcsak kevés példányban is, a kortárs európai szakirodalmat, szövegkiadásokat. A török kiűzése utáni időszak állami asszisztenciával folytatott rekatolizációs törekvései – amelyek a protestáns intézményi rendszer állami háttérbe szorítását is magában foglalták – tovább rontották a helyzetet. Fontos tényezőként meg kell említeni azt, hogy a Magyar Királyság adminisztratív modernizálásán dolgozó Habsburg udvar német nyelvhasználati törekvéseinek az ország úgy állt ellen, hogy hivatali és oktatási nyelvként megtartotta a latint. A társadalom legfelső rétege, az arisztokraták tanultak csak franciául, a német persze megmaradt első idegen nyelvnek, főként a német polgárság körében. Az eredmény az lett, hogy a Kárpát-medence értelmiségének olvasmányanyaga archaizálódott, így a 19. század elejéről ismerünk olyan magánkönyvtárakat, amelyek anyaga túlnyomórészt még 17. századi könyvekből állt.

* * *

ISTVÁN MONOK

*Transformations de la composition thématique des bibliothèques
du Royaume de Hongrie aux 15e–16e siècles*

La présente étude permet d'évoquer un certain nombre de cas où les milieux intellectuels de Hongrie et de Transylvanie, en poursuivant une politique consciente d'orientation du contenu de leurs bibliothèques, ont réussi à suivre de près les courants intellectuels à la mode en Europe occidentale. J'évoquerai aussi quelques exemples de réceptions tardives, voire archaïques. Bien entendu, je ne manquerai pas de traiter les causes profondes de ces phénomènes.

La commémoration du 500e anniversaire de la Réforme fut l'occasion, en plusieurs pays d'Europe, de la mise en place de quelques programmes culturels très ambitieux. Un grand nombre de colloques internationaux ont été consacré par exemple à la problématique de la *devotio moderna*, aux origines intellectuelles extrêmement variées de la Réforme protestante et au processus de la formation des Églises protestantes, orga-

⁴⁸ Vö. KÖBLÖS József: *Az egyházi közélet Mátvás és a Jagellók korában*. Budapest, MTA TTI, 1994 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12).

nisées chacune autour des principes et des intérêts communs. La vie des communautés fidèles à Rome a également connu quelques transformations, dont l'esprit a été déterminé au concile de Trente. Les colloques en question ont illustré cette mutation par l'analyse des transformations du contenu des livres publiés et par la mise en valeur du rôle primordial de l'imprimerie du point de vue de l'histoire de la communication. Je tiens à souligner que les transformations qu'on peut observer dans la composition thématique des bibliothèques constituent également un indice digne de notre attention.

Ilosvai István egyik könyve és jogi kézírata

Az ELTE Egyetemi Könyvtára Ant. 2103 jelzetű, Lyonban 1518-ban megjelent, Szent Jeromos leveleit tartalmazó fóliáns kötete¹ szép budai reneszánsz kötésben van (Képmelléklet, XXIII/37. kép), de tulajdonosai miatt még inkább méltó a megkülönböztetett figyelemre. A könyv bejegyzései az első röplő előzéklapon:

„St[ep]hani ab Iloswa Archidiaconi cathedralis et canonici Waradien[is] ac Rectoris altar[is] s[an]cti sp[iri]tus In Telegd”; alatta: „Telegdinus meus mihi dono dedit in die Silvestri papae 1562.”

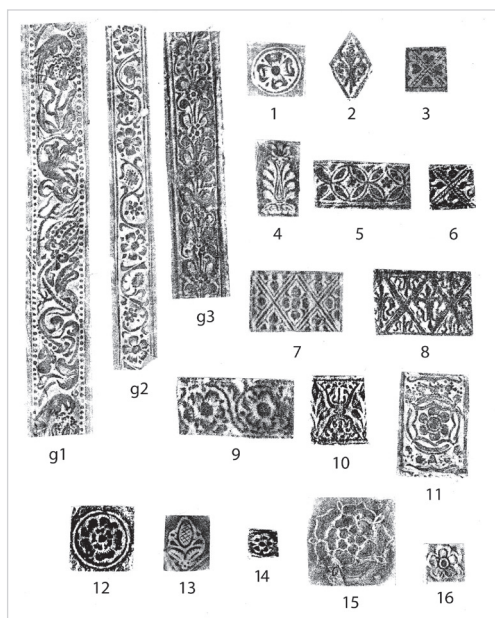
A címlapon: „Ex dono D. Nicolai Nouak; Collegii Soc. Jesu Tyrnaviae Catalogo inscriptus 1628.”

A kötés mérete: 364×248×67 mm.

A könyv budai reneszánsz stílusú kötése az Erasmus-II. csoportba tartozik.²

Díszítőmotívumai (lásd 1. kép):

g1: 16 mm széles indás-madaras görgető;
b4: liliom; b7: virágos rácsdíz;
b8: összetett liliom; b9: kettős rozetta;
b15: nagy méretű, szabad rozetta;
b16: ötszirmú, közepes nagyságú rozetta.

1. kép. Az Erasmus-II. csoport bélyegzőtáblája

¹ Eusebius Sophronius HIERONYMUS: *Epistolarum libri III*. Lyon, Jacques Sacon, 1518. In: Andrew PETTEGREE – Malcolm WALSBY (eds.): *French Books III & IV. Books published in France before 1601 in Latin and Languages other than French*. Leiden, Brill, 2011, Nr. 73856. – Budapest, ELTE EK Ant. 2103.

² ROZSONDAI Marianne: *A magyarországi könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*. Budapest, MTA KIK – Kossuth Kiadó, 2019. – 29. bélyegzőtábla.

Az Ant. 2103 második tulajdonosa sajnos nem árulja el kilétét, csak azt, hogy Telegdi (Miklós)tól kapta azt ajándékba 1562-ben, azaz három évvel Ilosvai halála után. A kötetet a harmadik tulajdonos, Novák Miklós esztergomi kanonok, zólyomi főesperes³ ajándékozta a nagyszombati jezsuita kollégiumnak. A könyvet 1628-ban katalogizálták, s a nagyszombati jezsuiták könyvtárával került az ELTE Egyetemi Könyvtárába.⁴ Magyar reneszánsz bőrkötése az 1520-as években készült, s Ilosvai valószínűleg bekötve jutott hozzá már váradi kanonoksága idején – a bejegyzés tanúsága szerint.

Ilosvai István (1500 k.–1559) jogtudós, egri és váradi kanonok a Várad melletti Mező-Telegden kezdte meg papi működését 1524-ben. Itt a Szentlélek oltárának igazgatója volt, majd a templom plébánosa lett. 1539-től egri kanonok, majd 1544-től egri prépost. Egerből került Nagyváradra, 1547-től váradi olvasókanonok, címzetes püspök, majd 1552 és 1555 között váradi prépost.⁵ Pályája szépen ívelt felfelé, Martinuzzi (Fráter) György helynökévé tette. Midőn 1557-ben a váradi várat Izabella királyné hívei elfoglalták, a püspökség és a káptalan javait lefoglalták, a káptalan tagjai a királyi Magyarország területére menekültek. Ilosvai István Nagyszombatba költözött. 1559-ben az esztergomi székeskáptalanban kapott javadalmat, a főkáptalan prépostja lett, de pár hónap múlva elhunyt.⁶

Ilosvai 1544-ben elsőként gyűjtötte össze Magyarország törvényeit, ennek kéziratát az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik *Ilosvai-kódex* néven, Fol. Lat. 4023 jelzeten. A kézirat címe a következő: *Codex Ilosvayanus id est decreta regum Hungariae a Sancto Stephano ad Maximilianum*. 1544–1567.⁷ A bőrkötés mérete: 292×220×76 mm. 1584-ben Telegdi Miklós és Mossóczy Zakariás Nagyszombatban megjelentette a magyarországi törvényeket [*Corpus iuris Hungarici.*] *Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti Regni Ungariae* (RMK II 183, RMNy 549) címen. Ez Ilosvai kéziratának, az Ilosvai-kódexnek a törvényszövegét is tartalmazza, a nyomtatványban azonban nem említi Ilosvai nevét.

³ Novák Miklós (1598–1636) esztergomi kanonok, zólyomi főesperes, lásd KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900, 202–203.

⁴ Novák Miklós még két könyvet ajándékozott a nagyszombati jezsuitáknak. FARKAS Gábor Farkas: *A nagyszombati Egyetemi Könyvtár az alapításkor, 1635*. Budapest–Szeged, Országos Széchényi Könyvtár – Scriptum, 2001 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 23), 105. sz., 119. sz. – Köszönöm Körmeny Kingának, hogy a kötet tulajdonosainak az esztergomi székeskáptalannal kapcsolatos adataira felhívta figyelmemet.

⁵ KOLLÁNYI 1900, 163–164.

⁶ BUNYITAY Vincze: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig II. A váradi püspökség káptalanai s monostorai a püspökség alapításától 1566. évig*. Nagyvárad, 1883 (hasonmás kiadás SZILÁGYI Aladár gondozásában, Nagyvárad, 1999), 55–57.

⁷ LADÁNYI Erzsébet: *Az Ilosvay kódex keletkezésének körülményei*. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest, ELTE, 1980, 169–179.

Az Ilosvai-kódex bejegyzései és restaurált, eredeti bőrkötése sem kevésbé érdekes. Az előtáblán belül a kiragasztott előzéken (az eredeti előzéknek a restaurálás utáni új előzékre visszarakott darabjain) olvasható: „St[ep]hani Ilosvai Prepositi ac Vicarii in Sp[iri]tualibus Eccl[es]ie Agrien[sis] Episcopi ymerien[sis] l[ect]oris Warad[iensis]”⁸ – „Hunc librum a B[eatissi]mo Nicolao Telegdino E[piscopo] Quinqueecclesiensi accepi 1582 Zach[arias] E[piscopus] Nittr[iensis]”. – Elöl és hátul az előzékclapokon a bécsi „k. k. Hofbibliothek” pecsétje látható. – A kéziratot a velencei egyezmény alapján kapta meg az OSZK, 1933-ban.

A kéziratot a bejegyzés szerint tehát Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspök 1582-ben kapta Telegdi Miklós esztergomi nagypréposttól és pécsi püspöktől. Mossóczy a feltevések szerint Bécsben halt meg. Jogász végzettségű, a történelemben járatos, bibliofil főpap volt.⁹ A nyitrai székesegyházban van eltemetve, ott áll sírköve is.

Ilosvai István gyűjtésének kéziratosa példánya több kéz írása, egyes feltevések szerint akár tíz kézé. Ladányi a kéziratosa kötetnek csak mintegy a harmadát tekinti Ilosvai művének. Még ketten szignálták munkájukat. Az egyik nagy valószínűséggel Telegdi Miklós (NT), aki az 1552. február 22-re összehívott pozsonyi országgyűlés határozatait másolta be a kötetbe. A másik Oláh Miklós – akkor még – zágrábi püspök, aki az 1548. október 13-án megnyitott országgyűlés törvénycikkeit írta be a kötetbe.¹⁰ Fontos, hogy a latin nyelvű kézirat fol. 236 verzójára az 1498-as dekrétum után egy magyar nyelvű esküszöveget is bemásoltak töredékesen.¹¹

A kézirat kopott, restaurált, görgetős és lemezdiszes német típusú reneszánsz, barna bőrkötésben van. Gerincén négy dupla borda. Az elő- és háttábla díszítése kissé eltér egymástól. Az előtábla közepén a feltámadt Jézus dárdájával a halált jelképező sárkányon vesz győzelmet. Ez aranyozott (negatív, vagyis nem a bőrbe bemélyedő, hanem kiemelkedő kontúrú) lemez. A háttábla centrumában egy páncélba öltözött herold tartja az egyesített magyar címet, a szív pajzsban az osztrák címer van¹² (Képmelléklet, XXIV/38.; XXV/39. kép).

⁸ Lauf Juditnak köszönöm a szöveg kiolvasásában nyújtott segítségét, továbbá, hogy C. Tóth Norbert disszertációjára és opponenseinek adott válaszára felhívta figyelmem.

⁹ GALAVICS Géza: *Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista-portré: Mossóczy Zakariás arcképe*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10), 401–417, különösen 409-től.

¹⁰ LADÁNYI 1980, valamint C. TÓTH Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. Doktori értekezés. Budapest, 2016. MTA KIK D/20480, az Ilosvai-kódexről: 197. – C. Tóth azt is megállapította, hogy a kötetben kétféle vízjeles papír váltakozik. Továbbá lásd még a doktori értekezés opponenseinek adott választ: <http://real-d.mtak.hu/950/11/Válasz.pdf>

¹¹ KERTÉSZ Balázs: *Esküszöveg magyar nyelven 1446-ból*. In: „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Szerk. MADAS Edit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 247.

¹² Amit szabad szemmel és nagyítóval sem lehetett látni, azt Tóth Zsuzsanna, az OSZK restaurátorának remek fényképfelvételei tették láthatóvá számomra. Hálásan köszönöm neki a felvételeket.

A datált előtábla felirata: „DECRETA REG//NI VNGARIE // ANNO – 1544”, a háttábla felirata: „STHEPHANY[!] – ILOSWAY – P M A” (a rövidítés feloldása: *Praepositus Maior Agriensis*, azaz egri nagyprépost).¹³

1. keret görgetője: kb. 190×20 mm, három kép feliratokkal, keresztre feszítés:
SATISFACTI - datált: 1540 – a gyermek Jézus kereszttel: PVER FIL[?]
– a feltámadt Jézus: IVSTIFIC
2. keret görgetője az előtáblán: kb. 180×15 mm: APOLLO – CALIOP – THALI
– EVTERP – TERPSIC
3. görgető, a háttáblán a második keret: kb. 195×16 mm: MOSE – DAVID
– datált: 1542 – IOHAN [Keresztelő János] – [Salvator]
CAPVT CRV (= Caput Crucis, Jézus a kereszttel)

- I. lemez, 57×34 mm: a győzedelmes feltámadt Jézus (negatív, aranyozott)
- II. lemez, 60×40 mm: ívelt *porticus*ban egy páncélos herold tartja
Magyarország címerét, a szív pajzsban az osztrák címer

Mind az elő-, mind a háttábla középmezőjében vannak egyesbélyegzők: Aldus-levelek és makkok, a gerincmezőkben gránátalmavirág-tövek (ez utóbbi még a gótika motívumkincséhez tartozik).

Az 1544-es dátum nem lehet a bekötés dátuma, hanem Ilosvai kéziratának a keltezése (lásd fol. 138). Ilosvai épp ebben az évben lett egri nagyprépost! (Vö. a háttáblán olvasható P M A rövidítés.) A kötés jóval későbbi. Már csak azért is későbbi kell hogy legyen, mert a kötet tartalmazza egyrészt az 1552. február 22-re összehívott pozsonyi országgyűlés határozatait, másrészt az 1567. évi országgyűlés határozatait, sőt a törvényekhez készült, eléje kötött – az új számozás szerinti 1_a–37_b főlíókon lévő – tartalommutatót. Ez –feltételezhetően – Telegdi Miklós munkája. Vagyis a kötés leghamarabb az 1567 utáni években készülhetett, de van a kötéstáblán belül egy 1571-es tintával beírt évszám is. (Előfordul, hogy egy kötést megbontanak, s hozzáfűznek még egy részt, de semmiképpen sem háromszor.)

Kérdés, hogy a kötést ki rendelte meg; esetleg Mossóczy, vagy másvalaki? Kinél, és hol? Ha későbbi a kötés, amint az valószínűsíthető, akkor Ilosvai halála után másvalaki a kötés megrendelője. Ilosvait mint a kötés készítettőjét ki lehet zárni. A török már elfoglalta Budát, onnan mindenki, aki csak tehetett, menekült. Ilosvai István két könyve – Szent Jeromos nyomtatott levelei (ELTE EK Ant. 2103) budai reneszánsz kötése és a kézirat törvények kötetének (OSZK Fol. Lat. 4023) bőrkötése – között több évtized a különbség, no meg egy korszak- és stílusváltás! Budán 1541 után már nem készültek reneszánsz kötések. Más sem. 1543-ban már az esztergomi érsekség is Nagyszombatba tette át székhelyét. A 16. század utolsó negyedéből ismert nagyszom-

¹³ C. Tóth Norbert feloldása.

bati CH monogramos csoport tagjai is görgetős-lemezes német típusú reneszánsz kötések, de azok nem ezek a görgetők és lemezek. Ilosvai élete végén (1559) Nagyszombatban volt, s minden bizonnyal oda is magával vitte a törvénygyűjtemény kéziratát. Mivel 1584-ben Mossóczy és Telegdi ezt a szöveget is belevette a *Corpus iuris Hungarici*, azaz a *Decreta* gyűjteménybe (RMNy 549), a kezük ügyében kellett lennie.

Az Ilosvai-kódex kötésének három görgetője közül a 3. számú (Mose – David-1542 – Iohan [Keresztelő János] – Capvt crv [Salvator]) alkotja az MTA KIK Inc. 18 világos bőrkötésének első keretét is. A másodikban egy múzsa-görgető van. Ennek egyezése az Ilosvai-kódex múzsa-görgetőjével bizonytalan, de nem lehet kizárni. Az egyesbélyegzők közül az Ilosvai-kódex háttáblája középmezője felső sarkaiban látható összetett makkbélyegző viszont egyezik. Az Inc. 18 kötésének Salvator-görgetőjén: Mose – David-CE – Iohan [Keresztelő János] – Capvt crv [Salvator]; Dávid feje fölött dátum helyett a CE betűk láthatóak. Az Akadémia Könyvtára Inc. 18 jelzeten őrzött kötetében négy mű van.¹⁴ Az első kolligátum ősnymtatvány 1499-ből Hagenauból, a második marburgi 1540-ből, a harmadik velencei 1520-ból, a negyedik pedig augsburgi 1544-ből. Ez a kötés tehát mindenképpen 1544 utáni. Az MTA KIK Inc. 18 jelzeten őrzött könyv bejegyzése: „Possessor Johannes Duchon P[oeta] L[aureatus] C[aesareus] ab anno 1635”. Duchon Johann vagyis János (Mosóc, 1596–1637) Rostockban és Wittenbergben tanult, evangélikus lelkész és iskolamester volt Márkusfalván, majd 1627–1636 között Besztercebányán (feltehetően német ajkú *Hungarus* lehetett).¹⁵

A berlini könyvkötés-adatbázisban (EBDB: Einbanddatenbank, Staatsbibliothek zu Berlin) az idevágó német reneszánsz kötések műhelyszáma w000428, a 3. Salvator-görgető száma r004450. Ez Haeblernél¹⁶ CE monogram alatt az I. kötet 100. oldalán azonos az 1. sz. görgetővel. Haebler a CE feloldására Caspar Engel lipcsei könyvkötőt adja meg, de két okból is kételyét fejezi ki ezzel kapcsolatban. Az egyik, hogy a nála felsorolt görgetők nem biztos, hogy összetartoznak (szerintem sem), másodsor, hogy Caspar Engel 1639-ben lett mester Lipcsében. Ez a görgetős német reneszánsz kötések idejét tekintve már meglehetősen késői időpont, Caspar Engel a 17. század első felében már bizonyára más díszítőszerszámokat használt.

Hogyan, s mikor jutott volna Lipcsébe az Ilosvai-kódex? Ki vitte volna oda, s onnan Bécsbe? Vagy inkább arról van szó, hogy amint a tíz görgető közül, amelyeket a Telegdi Miklós alapította nagyszombati nyomda mellett működő könyvkötő műhelyben használtak, öt CH-val szignált, 17 Dél-Németországban vásárolt, valószínűleg használaton kívüli, eladott görgető, éppen úgy ez történhetett a CE-vel szignált/vagy 1540

¹⁴ ROZSONDAI Marianne – ROZSONDAI Béla: *Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences*. Budapest, Argumentum – MTA KIK, 2013, 915. tétel.

¹⁵ Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők (RMSz) a kezdetektől 1700-ig*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, OSZK, 2008, 209. Rá vonatkozó kiterjedt szakirodalommal.

¹⁶ Konrad HAEBLER: *Rollen- und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts* 1–2. Unter Mitwirkung von Ilse Schunke. Leipzig, 1928–1929 (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41–42); reprint: Wiesbaden, 1968.

¹⁷ ROZSONDAI Marianne, 2019, 31. bélyegzőtábla.

és 1542-es évszámokkal datált szerszámokkal is? Ezek a kötést díszítő szerszámok sem voltak már divatban, kidobni kár lett volna, különösen akkor, ha akadt rájuk vevő. Megvették, és a megmaradt királyi Magyarország egyik városában tovább használták. (Elképzelhető, hogy már CE is vette a görgetőt egy metszőtől, és rávésette a monogramját.) Az Akadémia Könyvtára Inc. 18 jelzetű könyvének tulajdonosa megengedi a felvidéki szálat, bár a bejegyzés jóval későbbi. Ezt a könyvet már korábban bekötötték, bekötve jutott tulajdonosához, aki a birtokbavétel idejét rögzítette a könyvbeli bejegyzésében. Ha Besztercebányán volt iskola, volt könyvkultúra – magyar könyvkötéstörténeti könyvemben a gótikus kötések csoportjai között Besztercebányát is tárgyalom –, joggal feltehetjük, hogy a későbbi időkben is működött ott könyvkötő műhely. Vajon Ilosvai jogi kéziratát egy eddig ismeretlen, illetve nem azonosított felvidéki könyvkötő műhelyben, akár Besztercebányán, vagy talán Nyitrán kötötték be? Ha Telegdi Miklós köttette volna be, nagyszombati reneszánsz kötésben lenne. Ő 1578-ban alapította nagyszombati nyomdáját, s mellé hamarosan a könyvkötő műhelyt. Az Ilosvai-kódex kötése ez előtti lehet, különben kézenfekvő volna, hogy ez a kézirat is CH monogramos német típusú reneszánsz kötésben legyen. A háttábla címeres közléplemeze az egyesített Magyar Királyság címerével azt sugallja, hogy e kötés leginkább Pozsonyban készülhetett, valószínűleg az 1570-es évek első felében.

Valaki kegyelettel emlékezett a magyar királyok törvényeit, határozatait összegyűjtő Ilosvai Istvánra, érdemeit oly módon elismerve, hogy a mű címét az előtáblába, a szerző nevét, titulását a háttábla bőrborításába nyomatta.¹⁸ Felteszem, hogy Telegdi Miklós pécsi püspök vagy Mossóczy Zakariás nyitrai püspök rendelte meg a kötést. Az 1584-ben kiadott *Decreta*-könyvben (RMNy 549) ugyan nincs megemlítve, hogy Ilosvai kéziratot törvénygyűjteményét is beledolgozták (a szerzői jog akkor még nem volt kardinális kérdés), de a kézirat Telegdi, majd Mossóczy birtokában volt. Mossóczy Telegditől kapta – valószínűleg már bekötve – 1582-ben. A kézirat bekötötése, s Ilosvai nevének, titulásának feltüntetése mi más, mint az iránta érzett tisztelet és elismerés kifejezése? Akár Telegdi, akár Mossóczy lett légyen a kötés megrendelője.

Mossóczy sógorára, Kecskés Andrásra hagyta könyveit, akitől azok utóbb a pozsonyi jezsuitákhoz kerültek, s onnan – feloszlatásuk (1773) után valamikor – némelyek a pozsonyi ferencesekhez, mások Bécsbe, az udvari könyvtárba jutottak. Talán ez volt az Ilosvai-kézirat kalandos vándorlási útja Nagyváradtól Bécsig. De végül szerencsére hazakerült.

* * *

¹⁸ Ha a tulajdonos kötteti be egy könyvét, nevét vagy iniciáléit s az évszámot az előtáblába nyomatja.

MARIANNE ROZSONDAI

Ein Buch und eine Handschrift aus dem Besitz von Stephan Ilosvai

Stephanus ab Iloswa, d.h. Stephan Ilosvai (ca. 1500–1559), Domherr von Grosswardein und Erlau, später Propst von Erlau, und Titularbischof von Imeri etc. war der erste, der die Gesetze der ungarischen Könige von den Anfängen bis 1544 zusammengestellt hat. Die Handschrift seiner Sammlung von „Decreta regum Hungariae“ ist in der Széchényi-Nationalbibliothek (Budapest), als „Codex Iloswayanus“ unter der Signatur Fol. Lat. 4023 aufbewahrt.

Der Druck – *Epistolae Hieronymi*, Lyon 1518, in der Bibliothek der Eötvös-Loránd-Universität (Budapest), Ant. 2103 – aus dem Besitz von Ilosvai mit seiner handschriftlichen Eintragung hat einen ungarischen Renaissanceeinband aus den 1520-er Jahren. Der „Ilosvai-Kodex“ hat dagegen einen mit Platten und Rollen verzierten Renaissanceeinband deutschen Typs. Auf dem Vorderdeckel dieses Einbandes ist der Titel „Decreta regni Ungariae – anno 1544“ zu lesen, in den Hinterdeckel ist der Name des Verfassers „Stephany Ilosway PMA [praepositus maior Agriensis]“ eingepresst. Die Jahreszahl 1544 auf dem Vorderdeckel kann nicht das Datum des Einbindens sein, weil die Handschrift auch weitere Gesetze und Decretale aus späteren Jahren (1552 und 1567) enthält, die nicht von Ilosvais Hand stammen. Der Ledereinband des „Ilosvai-Kodexes“ wurde entweder von Zacharias Mossóczy, Bischof von Neutra, oder von Nikolaus Telegdi, Bischof von Fünfkirchen und Vikar des Erzbischofs von Gran bestellt, und wurde wahrscheinlich in Pressburg, erst in den 1570-er Jahren, also viel später nach Stephan Ilosvai's Tod zu seinem Andenken verfertigt.

*A jegenyei misszále és az állítólagos első magyar nyelvű
nyomtatvány*

E kis írással az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztálya nevében szeretném köszönteni az Ünnepeltet. Az alkalmat megragadva egyúttal hálás köszönetet mondunk számtalanszor nyújtott készséges, szakértő segítségéért, remélve, hogy a továbbiakban is sokáig élhetünk még vele!

Szabó Károlynak az 1711 előtt megjelent, magyar nyelvű nyomtatványokat összegyűjtő bibliográfiája szerint a legelső magyar nyelvű nyomtatvány egy 1484-ben, Nürnbergben kiadott kis füzet, a Szent István király jobb kezének megtalálásáról szóló imádság és ének, amelyből azonban példány nem található.¹ A közlés forrása Bartalis Antal 1794-ben megjelent, a jegenyei plébánia (Gyulafehérvári egyházmegye) történetét leíró munkájában olvasható állítás, miszerint „Possidemus Orationem et Cantilenam de inventionem dextrae S. Regis Stephani idioma Vngarico Noribergae Anno MCCCCLXXXIV. editam”, azaz tulajdonunkban van egy ilyen kötet, amely – mint Bartalis folytatja – egy latin „oratio”-ból és egy magyar nyelvű „cantilena”-ból áll.² Ez utóbbinak első versszakát is közölte. A hír a kortársak figyelmét is azonnal felkeltette, és hosszas polémia vette kezdetét, vajon hitelesnek tekinthető-e Bartalis megjegyzése. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című retrospektív nemzeti bibliográfia 1971-ben megjelent első kötete összefoglalta a korábbi szakirodalmat, és egyértelműen állást foglalt, amikor arra a megállapításra jutott, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján a kiadvány egykori létezése nem feltételezhető, és így kizárta vizsgálódásának köréből.³ Újabbán Knapp Éva tekintette át igen aprólékosan ismét a kiadványról szóló forrásokat, és több tudományág megfigyeléseinek összevetésével meggyőzően bizonyította azt a már korábban többek által is felvetett véleményt, hogy a kiadvány és a közölt szöveg csupán Bartalis koholmánya.⁴ E meglehetősen szilárdan megalapozott állítások felül-

¹ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I. kötet. 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvszeti kézi könyve*. Budapest, Akadémiai, 1879, 1. tétel.

² [Antonius BARTALIS]: *Notitia parochiae Jegenyensis*. Claudiopoli, Hochmeister, 1794, 122–123.

³ *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600*. Szerk. BORSA Gedeon et al. Budapest, Akadémiai, 1971, Appendix 4.

⁴ KNAPP Éva: *Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez*. In: *Magyar Könyvszemle* 121 (2005/2), 167–191. E két forrás megállapításait, gondolatmenetét nem érdemes itt részletesebben ismertetni.

bírálatára továbbra sincs semmilyen ok, az itt közlendő új felfedezés is inkább ezeket erősíti.

Bartalis a kiadványról szóló híradását csupán lábjegyzetként közölte a jegenei plébánia egyik kötetének, egy misszálának ismertetéséhez kapcsolódva. Bár közvetlen összefüggést nem állapít meg a két kiadvány között, a közlés módja, több más bejegyzés megemlítése és kommentálása azt sugallja, hogy ez az adata is a misekönyvben olvasható korábbi bejegyzésből indul ki. Így gondolhatták ezt a Szent Jobb-éneket tartalmazó füzet után nyomozó utódok is, akik reménykedhettek abban, hogy a misekönyvvel és a plébánia másik nyomtatványával – egy magyar nyelvű prédikációs-kötettel – együtt előkerül a magyar nyelvű kiadvány is. Utóbbi után elsőként, nem sokkal Bartalis közlését követően Kazinczy Ferenc érdeklődött, hasztalanul.⁵

A kötet további keresésének történetét Toldy Ferenc írta le.⁶ Mint említette, tulajdonában van Kecskeméthy Csapó Dániel egyetemi jegyzete, amelyet Horvát István 1830. évi előadásain készített. Horvát tudott arról, hogy Révai Miklós Mártonffy József erdélyi püspöknél érdeklődött a kötet sorsa iránt. A főpap nyomozást folytatván arra jutott, hogy a „jegenei plébános kevéssel holta előtt eszében megháborodván a katonaisztápolyba vitetett, hova minden régiségét magával elvitte, ahol is meghalván, holta után azon régiségekből a katonák talán fujtást csináltak”. Horvát további nyomozásának eredményeként kiderült, hogy a misszálé és a prédikációs-kötet nem az ispotályba, hanem a gyulafehérvári püspöki könyvtárba került, ahonnan 1828-ban azt az információt kapta, hogy az időközben „kimustráltatott”. Horvát feltételezése szerint Mártonffy püspök elődje, Batthyány Ignác (1780–1798) vitette a könyveket Gyulafehérvárra, és helyezte el a gyűjteményben. Ő ugyanis „a régiségeknek különös vadásza volt”, és akár erőszakkal is megszerzett egy számára fontos régiséget. Ekkor már kimondott jelentőségre tett szert a misekönyv, ugyanis Toldy ismertetése szerint Horvát a misszáléban Bartalis írásának vélte az alábbi bejegyzést: „ő bír egy magyar éneket sz. István kezéről”. Horvát remélte, hogy a kis füzet nem vészett el, hanem „valamelyik könyvtárban lappang”.⁷

Úgy tűnt tehát, hogy a jegenei plébánia említett könyvei végérvényesen eltűntek, bibliográfiai azonosításuk is csupán a Bartalis által közölt adatok alapján történt meg. A prédikációs-kötetet Horvát István azonosította Telegdi Miklós 1577–1578-ban megjelent prédikációgyűjteményével,⁸ majd néhány évvel később Dankó József állapította

⁵ KNAPP 2005, 170–171.

⁶ TOLDY Ferenc: *A legrégebb magyar nyomtatvány*. In: *Új Magyar Múzeum* 7 (1857/12), 501–509. Összefoglalóan közölte Knapp Éva is: KNAPP 2005, 172–173

⁷ Jól mutatja, hogy HORVÁT mennyire biztos volt a nyomtatvány egykori létezésében, hogy a *Szent Jobb* című, előszava szerint 1806-ban befejezett, kéziratban maradt munkájában (*Másolta és kiegészítette Waltherr Imre*, Országos Széchényi Könyvtár, Quart Hung 1524/IV.k, 7°) az ereklye tiszteletének dokumentumai között mindenféle forrás megjelölése és kommentár nélkül, kétségtelen bizonyítékként közli a Bartalis által leírt „cantilena” négy sorát.

⁸ TOLDY 1857, 503, részletesebben igazolta KNAPP 2005, 177–178.

meg, hogy a témánk szempontjából fontosabb misszále⁹ a Veronában 1480-ban megjelent *Missale ad usum dominorum ultramontanorum* egyik példánya volt.¹⁰ Bartalis leírását a Budapesti Egyetemi Könyvtár példányaival összevetve Knapp Éva is megerősítette Dankó állítását.¹¹

Most azonban megállapításuk kétségtelen bizonyítékot nyert, ugyanis előkerült a Bartalis által leírt, egykor a jegenyei plébánián őrzött kötet.¹² Az azonosságot – a Bartalis által emlegetett hiányok, bejegyzések mellett – kétségtelenül bizonyítja a hátsó kötéstábla belső felének (ezek szerint már a 18. század végén is) csupasz fatáblájára írt szöveg: „Missale istud emi Cibinii, Anno 1788. Die 30. Martii a quodam Saxone ego Antonius Bartalis Presbyter Secularis.” Az adat jól beleillik Bartalis életútjába, amely a legteljesebben saját, a jegenyei plébánia történetét leíró művében szereplő életrajzából ismeretes.¹³ Eszerint 1782 májusában került Szebenbe, ahonnan 1788-ban helyezték át Marosvásárhelyre.¹⁴ Itt nem maradhatott sokáig, hiszen mint írja, április 15-től ő tölthette be a jegenyei plébánosi tisztséget.¹⁵

Valójában a kötet mindvégig a kutatók előtt volt, de valahogyan mégis sikerült elbújnia. Elsőként maga Bartalis adott meglehetősen bő tartalmi kivonatot a misszáléről, közölve az abba tett kéziratok bejegyzések legnagyobb részét is. Legközelebb Knauz Nándor írta le 1870-ben, ezúttal megadva az őrzési helyet is, miszerint a Nemzeti Múzeum egyik példányáról van szó. Knauz közli a benne olvasható margináliákat is, figyelme azonban csak a kalendáriumrészre, a – ma már nem található – kánonképre és a hátsó kötéstábla feliratára terjed ki. Sőt, Knauz a keresett kiadványra vonatkozó megjegyzést is közli, igaz – amint látni fogjuk – némileg leegyszerűsítve: „későbbi kéztől hozzáadva: Vide orationem de dextera S. Steph. Norinberge a. 1484. editam Hungarice.”¹⁶ Knauz azonban a szöveget külön nem kommentálja, így lehetséges, hogy az őt követő kutatókban nem tudatosult, hogy a szóban forgó magyar nyelvű nyomtatvány körüli vitákban fontos szerepet játszó könyv ma is hozzáférhető.¹⁷

⁹ *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Cura et impensis Josephi DANKO. Budapest, Franklin, 1893, 402.

¹⁰ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* M24106, <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/GWEN.xhtml> (megtekintve: 2019. 08. 15.); SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur I–II*. Budapest, Akadémiai, 1970, 2320; SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1531-től 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézi könyve*. Budapest, Akadémiai, 1896, 2. tétel.

¹¹ KNAPP 2005, 179.

¹² Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 175d. Köszönöm Rozsondai Marianának, hogy felhívta a figyelmemet a Szent Jobb-kiadványra vonatkozó bejegyzésre.

¹³ BARTALIS 1794, 35–36.

¹⁴ A bejegyzés fényében erre tehát minden bizonnyal március 30. után került sor.

¹⁵ BARTALIS 1794, 32.

¹⁶ Ferdinandus KNAUZ: *Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque ritus Romani*. Strigonii, Aegidius Horák, 1870, 4.

¹⁷ Sőt később HORVÁTH Ignác is leírta: *A Magyar Nemzeti Múzeum ősnomtatványainak jegyzéke*. In: *Magyar Könyvszemle* 1 (1892–1893), 162. Ő ugyanazokat a bejegyzéseket közli, mint Knauz, de megállapítja azok készítésének idejét is. A szóban forgó beírást 18. századnak tartja. Megközelítőleg egy évtizede

Meglepő azonban, hogy a köteten a nemzeti könyvtár ovális pecsétje mellett az a „Horvát István könyvtárából” feliratú bélyegző szerepel, amellyel az ő 1846-os halála után 1852-ben a nemzeti könyvtárba került kötet darabjait jelölték meg.¹⁸ Úgy látszik tehát, a szorgos keresés mégis eredménnyel járt, a misszále végül Horvát birtokába jutott. Érdekes, hogy Horvát az őt láthatóan fölöttébb izgató kötet megszerzéséről nem számolt be.¹⁹

Mindezek után érdemes megnézni, hogy mi is áll valójában a misekönyv kalendáriumában május 30-a, azaz az *Inventio dextrae Sancti Stephani* ünnepe mellett.

Valójában az eredeti bejegyzés ennyi lehetett: „Vid. cantionem de dextera S. Steph. Norinbergae Anno 1484 editam”. Később valaki eltérő tintával a *cantionem* szót áthúzta, és az *orationem* szót írta a helyére, illetve hozzáfűzte a *Hungarice* kifejezést.

Látható, hogy a sokat emlegetett sorokkal kapcsolatban csupán arról van szó, hogy a misekönyv használója ennél a napnál az elsőként 1484-ben, Nürnbergben kiadott *Missale Strigoniense*-ben lévő szekvenciára utalt, ugyanis a misekönyv erre az ünnepre nem adott meg misetételeket. Mivel azonban ez a szekvencia (*Corde, voce, mente*) valójában nem a Szent Jobb, hanem Szent István ünnepére készült,²⁰ a *cantionem*et átjavították *orationem*re, az említett nürnbergi misszáléban ugyanis a Szent Jobb megtalálásának ünnepnapjára valóban szerepel egy könyörgés „Deus, qui es sanctorum tuorum” kezdettel.²¹ Sőt, még valószínűbb, hogy a kis bejegyzés arra az 1771-ben, első alkalommal magyarul megjelent füzetecskére vonatkozik, amelyet a Szent Jobbkultusz felelevenítésének szándékával adtak ki.²² Ebben ugyanis magyarul szerepel az említett esztergomi misszáléban olvasható, a Szent Jobb megtalálásának ünnepén mondandó miséhez tartozó *oratio* is forrásának megjelölésével együtt. Így létjogosultságot nyer a *Hungarice* kifejezés is, azaz a bejegyző felhívja a figyelmet, létezik e nap ünnepelésére alkalmas magyar nyelvű imádság.

pedig a nemzeti könyvtár elektronikus katalógusában is olvasható a példány jelzete mellett Bartalis posszesszorbejegyzése.

¹⁸ BERLÁSZ Jenő: *Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963–1964*, Budapest, 1966, 251–264.

¹⁹ A kötet még 1832 előtt a birtokába juthatott, ugyanis a hazai szerkönyveket összegyűjtő, kéziratos jegyzékében beszámol saját példányáról is (*Libri rituales ecclesiae Hungaricae*. Pest, 1832, Országos Széchényi Könyvtár Quart Lat 1327, 5°). Itt egy szót sem szól arról, hogy ez a nevezetes jegyenyei példány lenne, nyilván egyértelművé vált számára, hogy a misszále ismerete nem vezet közelebb a magyar nyelvű nyomtatvány megtalálásához. Talán ezért sem foglalkozott vele többet.

²⁰ *Missale Strigoniense 1484, id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*. Ed. Blasius DÉRI. Budapest, Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica 1. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), 631. Amint Knapp Éva is felhívta rá a figyelmet, ezt az apró különbséget Bartalis is nagyon tudatosan kezelte, lásd KNAPP 2005, 190.

²¹ *Missale Strigoniense 1484*, 391.

²² Ennek kiadástörténetét és a bejegyzéshez való viszonyát lásd KNAPP 2005, 185–188.

Jelen tanulmánynak nem célja a kötet és bejegyzéseinek részletes leírása. A kalendáriumrész kézírásos kiegészítéseit közölte Bartalis és Knauz is. Ezek, a Szent Jobb feltalálására vonatkozó írás kivételével, bár nem filológiai hitelességűek, de tartalmilag pontosak. Ezen kívül még három bejegyzésre sikerült bukkanni a szövegben. Ezek közül kettő a Szent Jobbra vonatkozó beírásokkal megközelítőleg egyidős lehet, mindkettő szorosan a misekönyv tartalmához illeszkedő, és talán nem túlzás kijelenteni, kicsit tudálékos megjegyzés.²³ A nyomtatott szöveghez fűzött harmadik, nehezen olvasható kommentár jóval korábbi.²⁴ Megítélésem szerint Bartalisra vagy az egyházmegyére nézve kellemetlen szöveg nincs közöttük. Így a könyv ismeretében nem igazolható Knapp azon feltételezése,²⁵ hogy a selejtezés oka ez lett volna, hacsak nem maga a Szent Jobb-énekre vonatkozó mondat, amely esetében világosan látszik, hogy könyvében azt Bartalis manipulátívan átalakítva közölte.

Az is látható, hogy a kötet eredetileg nem a jegyzei plébánia, hanem Bartalis saját tulajdona volt, legalábbis szabadon rendelkezett vele, hiszen szebeni állomáshelyéről nyilvánvalóan elvitte Marosvásárhelyre, majd innen tovább Jegyzeire. Természetesen ettől még elképzelhető, hogy halála után Batthyány püspök mint a plébániára szállt, ott maradt javat minden további nélkül Gyulafehérvárra vitte – miképpen Knapp felveti.²⁶

A bejegyzéseket végző kezek biztos elkülönítésére nem vállalkoznék.²⁷ Egyértelmű azonban, hogy – miként a szóban forgó mondatnál is látható volt – legalább két, eltérő tintával készült réteg figyelhető meg. Megállapítható az is, hogy ezek hasonló írással készültek a 18. század vége felé. Szerencsére az egyik kézhez köthető „alapbeírások” meglehetősen pontossággal datálhatók. Szerepel ugyanis közöttük a következő mondat: „Vide Benkő Milkov. I. 141. in fine”. Ezek szerint tehát 1781 után, azaz Benkő Józsefnek a Milkoviai püspökség történetét leíró munkájának megjelenését²⁸ követően vetették papírra. Legvalószínűbben tehát 1781 és 1788 között, de – mivel Bartalis is közli, sőt bőven kommentálja a Benkő művére vonatkozó utalást – legkésőbb könyvének 1794-es megjelenése előtt kerülhettek be a misszáléba. Knauz szerint ráadásul ezt

²³ A q1^r lapon: „Du(m) exuit chalamydem” szavakhoz kapcsolódva: „Syn. Strigon. Prov. Anni 1493 sic: omnes Sacerdotes nostrae Diocesi et Clerici absq(ue) talaribus et chlamydis publice n(on) incedant.” Illetve az r5^v lapon a Húsvét vasárnapi „Salve festa dies” kezdetű himnusz megfelelő, aláhúzott szavaival: „Hymnus ex Lactantio est, qui loco Nobilitas habet Mobilitas Mensium mensum, loco scripula stridula.”

²⁴ G7^r.

²⁵ KNAPP 2005, 179, 182.

²⁶ KNAPP 2005, 179. – Bár a kötetben erre utaló nyom nem található. A könyv Gyulafehérvárra kerülését erősítheti ugyanakkor Horvát idézett kézirat munkája (*Libri rituales ecclesiae...*) amelyben az ultramontán misszale példányainak felsorolásakor, a magáé után említi Gyulafehérvárt is. A szöveg nem egyértelmű, valószínűbb, hogy csupán regisztrál egy ott őrzött exemplárt is, de nem kizárt az sem, hogy saját példánya gyulafehérvári eredetűre utal.

²⁷ Itt szeretném megköszönni Madas Editnek a bejegyzések vizsgálatában és a liturgikus könyvben való eligazodásban nyújtott segítségét.

²⁸ Josephus BENKŐ: *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis ... explanatio. I–II.* Viennae, Johannis Kurtzböck, 1781.

ugyanaz a kéz írta, mint a Szent Jobb-énekre vonatkozó bejegyzést.²⁹ A kezek precíz elkülönítése nélkül is kijelenthető, hogy a Szent Jobbra vonatkozó *inscriptió*ban olvasható javítások is körülbelül ebben az időszakban keletkezettek.

Felmerül a kérdés, hogy a beírások Bartalis kezétől származnak-e. Amint szó volt róla, szövegüket maga Bartalis úgy közli, mint amikre ő maga is a misekönyvben bukkant, de természetesen ettől még lehetnek ezek is az ő kreálmányai, miként maga a Szent Jobbról szóló kiadvány is. Komolyabb összehasonlító anyag nem áll rendelkezésre, a hátsó kötéstáblán lévő, Bartalishoz köthető kézirat teljesen más írást mutat, bár a falpra gondosan írt tulajdonbejegyzés nem vethető össze egy az egyben a törzsszöveget kísérő margináliákkal. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy már ezekkel a bejegyzésekkel együtt jutott birtokába a kötet.

Mindenesetre látható, hogy a forrásul szolgáló misszále sem támasztja alá semmivel Bartalishoz az egykori magyar nyelvű nyomtatványra vonatkozó állítását. Továbbra is csupán annyi mondható, hogy legfeljebb ötletet adhattak a szerzőnek, aki az ártatlan megjegyzést lényegesen átalakítva tolmácsolta művében, sőt megtoldotta a Szent Jobb tiszteletére készült, ismert füzetben szereplő szöveg kezdetének archaizált közlésével.³⁰ Bár elképzelhető, hogy a néhány bejegyzés további boncolgatása árnyalhatja a képet, adhat új ötletet, annyi azonban bizonyos, hogy végképp le kell számolnunk azzal a reménnyel, hogy a misszále megismerése a szakirodalom eddigi megállapításaitól gyökeresen eltérő eredményt hozhat. A kötet egyetlen korábbi birtokosa, de még Bartalis sem írta bele a nyomtatvány egykori létezéséről szóló, általa említett sorokat, azok csupán a *Notitiában* szerepelnek.³¹ Sőt a jegyzői misszále inkább megerősíti a szakirodalomban sokféle oldalról, több megközelítésben is bizonyított megállapítást, miszerint 1484-ben Nürnbergben nem került ki a sajtó alól Szent István jobb kezének megtalálásáról szóló magyar nyelvű szöveg.

* * *

PÉTER PERGER

The Missal of Jegenye and the Allegedly First Hungarian-language Printing

According to the bibliography of Károly Szabó, the first Hungarian-language printing was a booklet published in Nuremberg in 1484 containing a prayer and a song about the discovery (*inventio*) of the Holy Dexter, the right hand of Saint Stephen, King of Hungary. However, there is no extant copy of this publication. The existence of the incunable was announced by Antal Bartalis in 1794. When describing the Missal of the

²⁹ KNAUZ 1870, 4.

³⁰ Vö. KNAPP 2005, 167–191.

³¹ BARTALIS 1794, 122–123.

parish of Jegenye (today Leghia, Romania), he stated that he owned a copy of this booklet. The existence of this publication has been convincingly refuted by secondary literature since then, and it has been proven that it was a fabrication by Bartalis. Bartalis' note implies that his data was based on an inscription he read in the missal. This is why the missal was searched for by 18th- and 19th-century scholars such as Ferenc Kazinczy, Miklós Révai, and István Horvát, as far as we knew, unsuccessfully. Although Nándor Knauz mentioned the volume in 1870, his reference was disregarded in the arguments surrounding the first Hungarian-language book. Now, however, the Missal of Jegenye, which is kept in the National Széchényi Library, is again subjected to research. Based on this copy, we can safely say that the inscription, which figures in it and which was later amended, only states that there was a prayer (*oratio*) for the Invention of the Holy Dexter in the Esztergom missal printed in 1484 in Nuremberg, and that the prayer was also available in Hungarian. The latter part of the inscription referred to a booklet about the Holy Dexter published for the first time in 1771, which contains the same prayer in Hungarian. There is no other data to be found in the missal that would prove the existence of the Hungarian-language booklet from 1484. The inscriptions only reinforce the earlier opinion that the data was fabricated by Bartalis himself.

Egy 19. századi magyar könyvgyűjtő és a kódexek

Farkas Lajos (1806–1873) gyűjteményének egyes darabjai gyakran kerülnek a filológia és a bibliofília érdeklődési körébe, hiszen a korszak jelentős „régiségbúvárai” közé tartozva komoly bibliotékát vásárolt össze fél évszázad alatt.¹ Csontos János már 1876-ban kiemelte, hogy Farkas könyvtára „minőségére nézve oly becses, hogy azt méltán a Jankovich gyűjteménye mellé helyezhetjük”.² Ennek ellenére életéről és könyvtára történetéről (kitől, mit, mikor és mennyiért vett, illetve kivel cserélt vagy kinek ajándékozott) eddig kevés szó esett. Szinnyi József sem tud róla sokkal többet, mint születése helyét és idejét, illetve megemlítette róla, hogy „közalapítványi igazgatósági tiszteletbeli ügyvéd” volt. Farkas más forrásokban pénzügyi hivatalnokként, tanácsosként, ügyészként vagy táblabíróként szerepel. A gyűjteménye rekonstrukciójához, illetve a provenienciakutatáshoz szükséges források többségét a nemzeti könyvtár kézirattára őrzi.

Fennmaradt könyvjegyzetei a velencei Szent Márk Könyvtárban található corvinákkal kezdődnek. Rögtön a legértékesebbel: az *Averulinus-kódexszel*.³

„Fiorenzai születésű Averulini Antal olasz nyelven írta munkáját az építészetről 1460ik évben s ajánlta Sforzia Ferencz milanoi hercegnek, majd négy évvel később megjobbítván azt, ajánlotta Medicis Péternek Cosmus fiának. Midőn Bandini Ferencz fiorenzai tudós 1482 körül Mátyás királyhoz jött, elhozta magával Averulini olasz nyelven írt fentebbi munkáját, a király pedig meghagyá Bonfininak, hogy azt deák nyelvre lefordítsa. Bonfini, mint mondja, három hónap alatt végre is hajtá a fordítást.”⁴

¹ WIX Györgyné: *Rég elfelejtett gyűjtőkről*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 28 (1984), 184–189.

² CSONTOSI János: *A „Farkas Lajos”-féle gyűjtemény codexei a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*. In: *Magyar Könyvszemle* 1 (1876/3), 134.

³ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Quart. Hung. 2079. fol. 2^r; CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I–III. kötet. Budapest, MTAK, 1988–1994, 2773. tétel.

⁴ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 2^r.

Farkas Jacopo Morelli (1745–1819) velencei katalógusát használta, hosszan idézett belőle, és magyar tartalmi kivonatokat készített számára fontos – nyilvánvalóan Mátyásra, illetve Bonfinire vonatkozó – részletekről.⁵ Egy másik corvina (Benvenuto Rambaldi da Imola műve)⁶ sorsát külön kiemelte:

„Két évvel utóbb elhunyván Mátyás király, Turiannij Joahim Velenczében [megjegyzés a margón: »Ordinis Praedicatorum Magister summus«] a Dominicanus rend főmestere, mi úton? nem tudatik – szerzé meg magának, és Sz. János és Pál kolostora könyvtárába helyezé, mellyben 1789dik évig őriztetvén, akkor onnan több könyvekkel együtt a Sz. Márk könyvtárába általvitetett. (...) Szinte Morelli emliti idézett könyve 417dik lapján, hogy az ő birtokában van »Benvenuti de Rambaldi Liber Augustalis« a szerző neve nélkül, mely Mátyás könyvtára maradványa, s mellyről senki sem tesz említést, díszesen hártára írott és a királyi czimerekkel ékesített alakját nem említi.”⁷

Néha még tovább is fűzte a magyar nyelvű összegzéseket, amiről Morelli értelemszerűen nem tehetett megjegyzést, tudniillik a *Capelli-corvina* kapcsán az előbb említett Gioacchino Torriani (1417–1500) domonkos rendfőnök

„jelen codexet is megszerezte, abból a király czimereit kitörültette. Mi okból indította erre Turrianust? Nem tudhatni. A nagy király czimereit, mellyek a codexnek becsét, az egész világon s örök időkig, csak emellenék, kitörülni alig leheté más oka, mint hogy az azok közé tartozon, melyekről Massarinitól ezt olvasandjuk: »Tutti li buoni (: libri :) sono statí robati [!]«.”⁸

Az értékesebb kéziratok esetében érdekelte a proveniencia, megemlítette, hogy a *Cicero-corvina*⁹ „honnan került a drezdai könyvtárba, nem tudatik”. Fölsorolásába bekevert egy már azóta kizárt corvina is: Iustinus kivonata Pompeius Trogus világtörténetéből.¹⁰ Az arany-kék mezőben lévő fekete madár téveszthette meg Farkast. A legtöbb esetben szakirodalmi hivatkozással támasztott alá egy-egy adatot feljegyzéseiben, mint ahogyan tette ezt bőségesen a párizsi *Szent Jeromos-breviárium*¹¹ francia nyelvű leírá-

⁵ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 4^v; Jacopo MORELLI: *Bibliotheca manuscripta Graeca et Latina*. Tomus primus. Bassani, ex typographia Remondiniana, 1802, 405–419.

⁶ CSAPODI, 2776. tétel.

⁷ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 4^v.

⁸ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 6^v; MORELLI 1802, 329–330.

⁹ CSAPODI, 1152. tétel.

¹⁰ CSAPODI, 1154. tétel. OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 7^r: „Mátyás czimerei az első lap alsó felére vannak festve. Vétetett e codex 1755 évben Woog Móricz Károly Christian drezdai prédikátor könyvtárából 7 tallér 12 garasért.”

¹¹ CSAPODI, 2370. tétel.

sánál.¹² Továbbá Brassicanus híres előszava a Salvianus-kiadáshoz Farkas képzeletét is megmozgatta.¹³ Joachim Johann Mader (1626–1680) hannoveri tanár híres könyvtárak leírásáról szóló munkáját használta a történet rekonstruálásához.¹⁴ Valószínű, hogy nem állt rendelkezésére az 1530-as Frobenius-kiadás.¹⁵ Felteszi ő is azt a kérdést, amit később többen¹⁶ feltettek:

„Mely görög auctorokat ajándékozá az éretlen gyermekkirály [II. Lajos] Brassicanusnak: ezt, miután név szerint azokat meg nem említi, nem tudjuk. Azonban több görög írókat említi, kiknek munkái könyvtárában léteznek, s melyeket világ elébe bocsátni szándékozik. Ha azokat nem mindnyáját a budai könyvtárból nyerte is, valószínű, hogy azok közt a Mátyás király könyvtárából nyertek mint hihetőleg legjelesebek, befoglaltatnak. Ugyanis, miután a budai könyvtárnak az egész kereszténység kimondhatatlan kárára történt elpusztításán siránkoztak, így folytatja előbeszédét (...).”¹⁷

Farkas ennek megfelelően hosszasan idézi a Mader-kiadásból Brassicanus felsorolását. Majd kitér a *Iamblichos-kódex*¹⁸ sorsára:

¹² *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le duc de La Vallière*. Tome I–III. Paris, Bure, 1783, Tome I, 20–22.

¹³ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 8^v: „E levél van tűzve Salvianusnak, melyet Brassicanus 1530ban Basileában kiadott, s onnan vette azt által Mader e könyvébe: »De bibliothecis atque archivis. Helmstadii, 1666«”.

¹⁴ Joachim Johann MADER: *De bibliothecis atque archivis virorum clarissimorum libelli et commentationes, cum praefatione de scriptis et bibliothecis antediluvianis*. Helmstadii, typis ac sumtibus Henningi Mülleri, 1666, 138–140.

¹⁵ *D. Salviani Massyliensis Episcopi, de vero iudicis et providentia Dei, ad S. Salonium Episcopum Viennensem libri VIII. cura Jo. Alex. Brassicani Jureconsulti editi, ac eruditus et cum primis utilibus scholiis illustrati*. Basileae, in Officina Frobeniana, 1530, α2^v–α3^v.

¹⁶ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* In: *Magyar Könyvszemle* 77 (1961), 403–404; HORVÁTH László: *The Lost Medieval Manuscript of Hyperides*. In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 38 (1998), 165–173; FÖLDESI Ferenc: *Budától Bécsig*. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára*. Szerk. KARSAY Orsolya. Budapest, OSZK, 2002, 94–95; NÉMETH András: *A Mynas-kódex és a Corvina könyvtár*. In: *Magyar Könyvszemle* 126 (2010), 184–185; Uő: *Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban. Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)*. In: *Magyar Könyvszemle* 129 (2013), 282–302; MONOK István: *A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben*. In: *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Szerk. JANKOVICS József et al. Budapest, Reciti, 2015, 94–95; EDINA ZSUPÁN: *The Corvina Praise. On the Evolution of a Genre*. In: *A Home of Arts and Muses. The Library of King Matthias Corvinus*. Ed. Edina ZSUPÁN. Budapest, Bibliotheca Nationalis Hungariae, 2017, 79–80.

¹⁷ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 9^v–10^v.

¹⁸ CSAPODI, 1963. tétel; NÉMETH 2013, 294–295.

„Az itt előszámlált görög auctorok közül egy Jamblichus Chalcidensis, Bearzi¹⁹ apát, a nápolyi király bécsi udvarának ügyviselője hátrahagyott könyvtárában²⁰ létezett, mellynek catalogusát én 1839ben a boldogult tudós apát saját jegyzéseiből leirattam, s megszerzése végett még akkor lépéseket tettem. Azonban előbb rendezetlen vagyónállapotom, később a forradalom [1848/49] – fájdalom – engem megakadályoztak ezen incunabulákban gazdag könyvtár megvételétől. Megvette azt Tross Edwin²¹ párizsi könyvtáros 1854ben 42,000 frankért. Az árverés végett készített catalogusban Jamblichus, 866 sz. alatt áll feljegyezve (...). Hogy e gyönyörű codex nem más, mint a fentebb említett, és a szerencsétlen II. Lajostól Brassicanusnak Mátyás könyvtárából ajándékozott: az kétséget sem szenved, mind betűit, mind a pergament, mind kötését tekintve. Most e gyöngy a British Museumban van, melly azt Trosstól 1855ben 800 frankért vette meg. Tross előtt nem vala tudva a körülmény, hogy az Mátyás könyvtárából származik; én jól tudtam azt, de még a 800 frankot, az akkori borzasztó agio²² miatt, Trossnak elküldeni halasztgattam, elkapá azt előlem a hatalmas intézet!”²³

Gulyás Pál adott hírt először Farkas feljegyzéséről a *Jamblichos-kódex* provenienciáját illetően a magyar (később a külföldi) szakirodalomban.²⁴ Farkas magabiztosan állította, hogy ez a kódex Mátyás király könyvtárából származó darab. Úgy tűnik, hogy Franz Karl Alter (1749–1804) görög filológus, bécsi professzor 1796-os híradását olvashatta az *Allgemeiner litterarischer Anzeiger* folyóirat 1797. januári számában. Ugyanis Alter arról számolt be röviden az újság hasábjain, hogy a bécsi (Rossau) szervita kolostor Budáról származott kódexet vásárolt meg kedvező áron a bolhapiacon 1739-ben.²⁵ Kijegyzetelt továbbá Antoine Claude Pasquin Valery (1789–1847) francia könyvtáros, író itáliai utazásairól (Milánó, Modena, Róma) szóló köteteiből is minden adatot, ami a corvinákra vonatkozott.²⁶ De magyar nyelvű tanulmányokból is kiemelt számára fontos részleteket.²⁷

¹⁹ Jean-Baptiste Chevalier de Bearzi (†1855 előtt) még a 18. század végén alapított könyvtárának aukciója.

²⁰ *Catalogue des livres rares et précieux composant la bibliothèque de M. l'abbé Jean-Baptiste Chevalier de Bearzi*. Paris, Edwin Tross, 1855, 866. tétel.

²¹ Karl Theodor Edwin Tross (1822–1875) Párizsban élő német származású könyvkiadó és antikvárius.

²² Agio, vagyis ázsíó, felár, egy fizetőeszköz vagy értékpapír névértékén felüli összege.

²³ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 10^v–11^r.

²⁴ GULYÁS Pál: *Egy elveszettnek hitt valószínű Korvin-kódexről*. In: *Magyar Könyvszemle* 30 (1923), 245–247; Uő: *Über einen bisher als verschollenen gegoltenen vermutlichen Corvinianus*. In: *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 43 (1926), 581–583.

²⁵ Franz Carl ALTER: *Aus einem Briefe*. In: *Allgemeiner litterarischer Anzeiger oder Annalen der gesammten Litteratur* 2/1 (1797), c. 76.

²⁶ Antoine Claude Pasquin VALERY: *Voyages historiques et littéraires en Italie, pendant les années 1826, 1827 et 1828, ou, L'indicateur italien*. Tome I–V. Paris, le Normant, 1831, például Tome I, 151, 153.

²⁷ TESSEDIK Ferenc: *Jelességek*. In: *Tudományos Gyűjtemény* 13 (1829), 11. sz. 112–114; FRANKL Vilmos: *Egy ismeretlen Corvin-codex Rómában*. In: *Századok* 2 (1868), 445–447; Caius SALLUSTIUS Crispus: *Cajus*

Farkas 1849. augusztus 11-én számolt be kódexeiről a *Pester Zeitung* hasábjain.²⁸ Csontos János ismertette két részletben az 1873-ban Farkastól a Nemzeti Múzeum könyvtárába bekerült 14 kódexet a *Magyar Könyvszemle* 1876-os évfolyamában.²⁹ Hoffmann Edith megemlékezett röviden a provenienciáról is az illuminált kéziratokról írt összefoglalójában 1928-ban.³⁰ Bartoniek Emma 1940-ben kiadott katalógusában szintén feltüntette a Farkas-féle provenienciát.³¹ Nemes Balázs pedig Jankovich kéziratának provenienciája és annak problémái kapcsán foglalkozott Farkas kódexeivel.³² Végül Zsupán Edina tért ki a *Iohannes Scholasticus-corvina* és Farkas kapcsolatára.³³

A kódexek közül került Esztergomba is. Az egyiket Scitovszky János érsek vásárolta meg 1865-ben 30 forintért.³⁴ Ugyanakkor Farkas Lajos feljegyzéseiben olvashatunk olyan középkori kéziratokra vonatkozó utalást is, amelyek hollétéről ma már nincs tudomásunk. Ilyen például egy valószínűleg 13. századi olasz nyelvű portolántérkép.³⁵ Nem szerepel viszont Farkas 1873-as listáján egy ugyancsak 13. századi kézirat, ám Csontos mégis hírt adott róla, és be is került a kódex a nemzeti könyvtár állományába.³⁶ Nem tudni, mi történhetett, miért maradt le erről a listáról, mert Farkas korábbi jegyzeteiben viszont felbukkan ez a kódex.³⁷ A Mellékletben közöljük Farkas Lajos könyvtárának saját kézzel írott könyvlajstromából a középkori kéziratok rövid leírását tartalmazó részt, kiegészítve a mai lelőhelyükkel és jelzetükkel.³⁸

Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellérd magyarázásával. Bev. Jankowich Miklós. I–II. kötet. Buda, Magyar Királyi Universitás betűivel, 1811–1812, II. köt., XLVII–XLVIII.

²⁸ Lajos FARKAS: *Ein merkwürdiges Manuscript aus dem XII. Jahrhundert.* In: *Pester Zeitung* (1849/1041), 5861–5862. Megemlítette a *Scholasticus-corvinát*, az Abelárának tévesen tulajdonított kódexet, a Lucanus-kéziratot, a cseh nyelvű Újtestamentumot és több – itt most nem tárgyalt – régi magyar nyomtatványt.

²⁹ CSONTOSI János: *A „Farkas Lajos”-féle gyűjtemény codexei a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.* In: *Magyar Könyvszemle* 1 (1876/3, 4), 134–140; 183–189.

³⁰ HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi könyvtárának illuminált kéziratai.* Budapest, M. N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára, 1928, 3, 15, 19, 21, 26, 34, 43, 62.

³¹ *Codices latini medii aevi.* Recensuit Emma Bartoniek. Budapestini, Museum Nationalis Hungarici, 1940.

³² Balázs NEMES: *Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. II.* In: *Magyar Könyvszemle* 119 (2003), 79–80.

³³ ZSUPÁN Edina: *Csontos János szerepe Vitéz János könyvtárának rekonstruálásában.* In: *Magyar Könyvszemle* 125 (2009), 239–245.

³⁴ CSÓKA J. Lajos: *Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe.* In: *Századok* 116 (1982), 969. OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 65: „51. Interpret. in Cant. Cant. ms de XI. siècle Primás ŐEmin. 30 f.”

³⁵ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 64: „44. Portulano ms saec. XIII.” – Moser (?) nevű könyvkereskedőtől vásárolta meg 150 forintért. A hátoldalán olvasható bejegyzés szerint egykor Jankovich Miklósé volt. Az mindenképpen elgondolkoztató, hogy Csontos három évvel később már nem ismertette a Farkas-kódexek között, így akkor már nem lehetett a nemzeti könyvtár állományában.

³⁶ OSZK, Cod. Lat. 43. – Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. december 10-én”. CSONTOSI 1876, III. tétel.

³⁷ OSZK, Quart. Hung. 2079, fol. 53: „434. ms saeculi XIII. sermones dominicales per totum annum (Raitsitz 2 fol. 30)” fol. 64: „52. Sermones Dnicales sur vélin”.

³⁸ OSZK, Fol. Hung. 1887/2. f. 1–4. *Néhaj Farkas Lajos könyvtárának lastromai. I. Kéziratok.* A katalógus francia nyelvű leírásokat tartalmaz, nem tudni, miért választotta ezt a nyelvet. Fraknoiék kék ceruzával jelölték benne a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára számára megvásárolt kódexeket.

E rövid bemutatásból is remélhetőleg kiderül: sok még az elvarratlan szál a Farkas-provenienciával rendelkező kéziratok történetében. Ez még inkább igaz, ha a kutatást kiterjesztjük a régi nyomtatványokra is. E gyűjtemény történetének összegabalyodott szárait egy nagyobb munkában igyekszem majd kibogozni.

MELLÉKLET

Manuscripts

a) anciens des XI–XV. siècles, sur vélin et sur papier

sz.	Farkas Lajos lajstroma	mai jelzet
1.	Livre d'heures, en latin petit in – 8. Belle reliure moderne en veau, avec des ornements en émaille sur les plats, d. s. tr. ³⁹	EFK, ⁴⁰ Ms. III. 172.
2.	Livre d'heures, en latin in – 8. Reliure moderne en veau, d. s. tr. ⁴¹	EFK, Ms. III. 176.
3.	Officium Beatae Mariae Virginis in – 8. Veau. ⁴²	OSZK, Cod. Lat. 227.
4.	Livre de prières, en bas-saxon in – 12. Reliure originale aux fermoirs. ⁴³	OSZK, Cod. Holl. 6.
5.	Livre de prières, en latin in – 16. Veau, fermoirs. ⁴⁴	OSZK, Cod. Lat. 226.
6.	Nowi Zakon, in – fol. Veau. ⁴⁵	OSZK, Fol. Boh. Slav. 27.
7.	Explicationes in Cantica Cantorum in – 8. parchemin. ⁴⁶	EFK, Ms. III. 184.
8.	S. Bernhardi Epistolae in – 4. reliure du temps. ⁴⁷	OSZK, Cod. Lat. 66.
9.	Fantini Valaressi archiepiscopi Cretensis, Libellus de ordine generalium seu ycumenicorum conciliorum et sanctae unionis ecclesiarum Christi in – 4. cart. ⁴⁸	EFK, Ms. II. 11.

³⁹ Prov.: „Ex libris Ludovici Farkas 1852.” Giuseppe Gasparo Mezzofanti (1774–1849) olasz bíboros, nyelvész szerezte 1832-ben. Scitovszky János 1861-ben adományozta a könyvtárnak. BERKOVITS Ilona: A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban. In *Esztergom műemlékei*. 1. rész: *Múzeumok, kincstár, könyvtár*. Összeáll. GENTHON István. Budapest, Műemlékek Orsz. Biz., 1948, 22. tétel. A kódex 1986 óta lappang.

⁴⁰ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a továbbiakban EFK.

⁴¹ Prov.: „Losonczi Farkas Lajosé 1852. Vettem néhai nagy nyelvudós Mezzofanti bíbornok könyvtárából.” Scitovszky János 1861-ben adományozta a könyvtárnak. BERKOVITS 1948. 18. tétel. KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig*. Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Kvt., 2011, 20. tétel. A kódexet 1945-ben eladták.

⁴² Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873 december 10-én”. Feltehetően Rudolf Weigel (1804–1867) lipcsei könyvkereskedőtől vásárolta meg 200 forintért. CSONTOSI 1876, X. tétel.

⁴³ Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873 december 10-én”. Friedrich Beck (1802–1860) bécsi könyvkereskedőtől vásárolta 150 forintért. CSONTOSI 1876, XI. tétel.

⁴⁴ Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. december 10-én”. CSONTOSI 1876, IX. tétel.

⁴⁵ Zweybrück Fülöp (?) pesti könyvkereskedőtől vásárolta 100 forintért. CSONTOSI 1876, XII. tétel. A kódex lappang.

⁴⁶ Prov.: „Ludovici Farkas m. p. 1842.” Literáti Nemes Sámuelől vásárolta meg 1842-ben.

⁴⁷ Prov.: „Ludovici Farkas de Losonc 1845”. CSONTOSI 1876, IV. tétel.

⁴⁸ Prov.: „Ludovici Farkas de Losonc mp. 1856”. Scitovszky János 70 forintért vásárolta meg Budán 1861-ben. KOVÁCH 2011. 37. tétel.

10.	Livre de cantiques et de lithurgie, en grec. in – 12. Vélin. ⁴⁹	OSZK, Duod. Graec. 4.
11.	Tractatus de substantiis in – 8. parchemin. ⁵⁰	OSZK, Cod. Lat. 26.
12.	M. Aur. Cassiodori, Liber variarum. in – 4. Veau. ⁵¹	OSZK, Cod. Lat. 72.
13.	Junii Juvenalis Satyrae in 8. rel. en vélours rouge, dor. s. tr. ⁵²	OSZK, Cod. Lat. 184.
14.	Portulano. ⁵³ Une très grande carte géographique, sur parchemin du XII ^e ou XIII ^e siècle [...] en italien.	–
15.	Laurentii Pisani dialogi quatuor de amore (: sive de natura amoris et ejus viribus :) in – 4. d. rel. ⁵⁴	OSZK, Cod. Lat. 185.
16.	Lucani Pharsalia. in – 8. Vélin gauffré, aux fermoirs, – reliure ancienne, aux armes de la famille des barons de Werthern en or. ⁵⁵	OSZK, Cod. Lat. 200.
17.	Pamphilia. in – 4. d. rel. tr. dorée et gauffrée. ⁵⁶	OSZK, Quart. Ital. 56.
18.	Manuscrit fort précieux, inestimable pour la nation hongroise, provenant de la bibliothèque de Matthias Corvinus. ⁵⁷	OSZK, Cod. Lat. 344.

⁴⁹ Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. december 10-én”. CSONTOSI 1876, XIII. tétel.

⁵⁰ Szinnyei József 1892-es jelentésében felsorolta azok között a kéziratok között, amelyeket nem találtak meg a revízió során. SZINNYEI József: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtáráról 1892–93-ban*. In: *Magyar Könyvszemle* 18 (1893), 311. „E revízió eredménye a Nemzeti Múzeum és az egyetemi könyvtár egy-egy tisztviselője által felülvizsgáltatván, annak helyessége némi kisebb eltérések rektifikálása után konstatáltatott. Ez alkalommal a kéziratári anyagból hiányzóknak a következő darabok bizonyultak (...) 2. Tractatus de substantiis. (XII–XIII. századi hártya-kézirat).” A hiányra hívta fel a figyelmet NEMES 2003, 53, 54. jegyzetek. Egy Rajcsig (?) nevű könyvkereskedőtől vehette 600 forintért. FARKAS 1849, 5861. viszont arról tudósít, hogy Literáti Nemestől vásárolta. CSONTOSI 1876, I. tétel. Farkas tulajdonosi bejegyzése hiányzik, úgy tűnik, kivakarták a lopás után.

⁵¹ Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. decz. 10-én”. A feljegyzései szerint Magyar Mihály (1820–1860) könyvkereskedőtől vette 300 forintért. Ugyanakkor a kötetben található további bejegyzés szerint a példány megfordult Ivancsics Zsigmond pesti könyvkereskedőnél is. CSONTOSI 1876, II. tétel.

⁵² Prov.: „Ludov. Farkas de Losoncz, 1858. Je l’ai acheté à Paris chez E. Tross. Le dernier possesseur en était un Italien M. Boscarri, mort à Paris, en 1857.” Edwin Tross párizsi könyvkereskedőtől vásárolta meg 100 forintért. Kérdés, hogy ez szerepelt-e a Szinnyei-féle 1893-as listán? SZINNYEI 1893, 311. „8. luvenalis Junii Satyrae. (XV. századi hártya-kézirat)”. CSONTOSI 1876, VI. tétel.

⁵³ Ez nem lehet az OSZK, Fol. Ital. 8., mert az Széchényi Ferencé volt. Nem lehet a Fol. Lat. 3690. kötete sem, mert azt a Wisinger könyvkereskedésétől vásárolta meg a nemzeti könyvtár 1889-ben.

⁵⁴ Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. decz. 10-én”. Feltehetően Rudolf Weigeltől vásárolta meg 200 forintért. Első ismert tulajdonosa Louis-César de La Baume Le Blanc de La Vallière (1708–1780) bibliofil herceg. Halála után került sor értékes könyvtára aukciójára. *Catalogue de La Vallière* 1783, 4250. tétel. Dominique COQ: *Le paragon du bibliophile français: le duc de la Vallière et sa collection*. In: *Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques sous l’Ancien régime 1530–1789*. Sous la dir. de Claude Jolly. Tome I–II. Paris, Promodis, 1988, Tome II., 316–331. CSONTOSI 1876, VII. tétel.

⁵⁵ Farkas tulajdonosi bejegyzése hiányzik, de említi a kódexet (FARKAS 1849, 5861). Talán Dietrich von Wertherné (1468–1536) volt a példány, feltehetően Rudolf Weigeltől vásárolta meg 200 forintért. CSONTOSI 1876, VIII. tétel.

⁵⁶ Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. december 10-én.” Edwin Trosstól vásárolta meg 300 forintért. A provenienciát említi ZAMBRA Alajos: Pamphilia. Kiadatlan XV. századbeli olasz regény a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. *Egyetemes Philologiai Közöny* 33 (1909), 723–724. La Vallière tulajdonában volt. *Catalogue de La Vallière* 1783, 4173. tétel. CSONTOSI 1876, XIV. tétel.

⁵⁷ Prov.: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. decz. 10-én”. Carl Armbruster (1797–1840) bécsi könyvkereskedőtől vásárolta meg 2000 forintért. CSONTOSI 1876, V. tétel.

GÁBOR FARKAS FARKAS

A 19th-century Hungarian Bibliophile and His Codices

Lajos Farkas was one of the most significant book collectors in the second half of the 19th century in Hungary, but we have little information about his library. According to his notes recording the purchase of codices and his owner's marks (stamps and owner's notes), he owned eighteen medieval manuscripts. Unfortunately, one of them (a 13th-century portolan chart in Italian) was lost probably at the end of the 19th century. The seventeen codices enumerated in the paper can be found in the Cathedral Library of Esztergom and the National Széchényi Library in Budapest.

Schönherr Gyula és a firenzei Calderinus-kódex

Kísérlet egy corvina megszerzésére
a Nemzeti Múzeum számára 1899-ben¹

Mátyás király könyvtára, a Bibliotheca Corvina fennmaradt darabjainak szisztematikus feltárása a 19. század második felében vett igazán nagy lendületet.² A tudományos kutatással párhuzamosan folyamatos volt az igény arra is, hogy a Nemzeti Múzeum könyvtárába minél nagyobb számú corvina kerüljön be, illetve – korabeli fogalmazással – kerüljön vissza a nemzet tulajdonába.³ Ez azonban nem volt egyszerű feladat, mert a nagy közgyűjtemények gondosan őrizték a saját corvináikat, magángyűjteménybe pedig kevés jutott belőlük. A Nemzeti Múzeum könyvtárába először – 1836-ban – Jankovich Miklós kollekcijával jutott kettő (a Ransanus-⁴ és a Curtius Rufus-corvina⁵), a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába a Teleki család adományából egy kötet (a Carbo-corvina),⁶ az Egyetem könyvtárába az összes corvina II. Abdul-Hamid török szultán ajándékként került 1877-ben.⁷

¹ A tanulmány az MTA BTK Művészettörténet Intézet *A reneszánsz Magyarországon* c. NKFIH pályázatának (K 120495) támogatásával készült.

² MIKÓ ÁRPÁD – ZSUPÁN EDINA: *Egy archeológus a művészettörténetben. Rómer Flóris és a Corvina Könyvtár. I–II.* In: *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján.* Szerk. KERNY TERÉZIA, MIKÓ ÁRPÁD. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 163–192; 193–221.

³ MIKÓ ÁRPÁD: *A Corvina Könyvtár története.* In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása.* Szerk. KARSAY ORSOLYA. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2002, 123–138.

⁴ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSZK Kt), Cod. Lat. 249. CSABA CSAPODI: *The Corvinian Library. History and Stock.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973 (Studia Humanitatis 1), 341–342. (565. sz.); EDIT MADAS: *La Bibliotheca Corviniana et les corvina «authentiques».* In: *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne.* Publiée par Jean-François MAILLARD et al. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Supplementum Corvinianum 2), 176. sz.

⁵ Budapest, OSZK Kt, Cod. Lat. 160. CSAPODI 1973, 196. (209. sz.); MADAS 2009, 41. sz.

⁶ Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban MTA KIK Kt), K 397. CSABA CSAPODI: *Catalogus codicum Latinorum et Graecorum.* Budapest, MTA Könyvtára, 1985 (Catalogi collectionis manuscritorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 16), 25–26. (K 397.); F. CSANAK DÓRA: *A Telekiek gyűjteménye.* In: *Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.* Szerk. FEKETE GÉZÁNÉ. Budapest, MTA Könyvtára, 2001, 19; MIKÓ ÁRPÁD: *A corvinák és a magyar Akadémia.* In: *Művészettörténeti Értesítő* 56 (2007/1), 107–114.

⁷ Ezekről legutóbb részletesen: *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási kalauz.* Bevezető és összefoglaló táblák: ZSUPÁN EDINA. Tételleírások: FÖLDESI FERENC, ZSUPÁN EDINA. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2018. F1, F2, F3, F4, F5, F6, F8, F9, F12, F13. számok.

A 19. század második felében a Nemzeti Múzeum könyvtárát igyekeztek gyarapítani. Voltak szerencsés találatok, mint például a Farkas Lajos (1806–1873) gyűjteményéből származó Johannes Scholasticus-corvina 1873-ban;⁸ a Damascenus-corvina a milánói Trotti-könyvtárból 1886-ban,⁹ vagy a Cyrillus-corvina, amely a raguzai domonkosoktól került 1890-ben a Bosnyák Nemzeti Múzeumba, majd onnét 1897-ben Budapestre, a Magyar Nemzeti Múzeumba.¹⁰

Schönherr Gyula (1864–1908), aki éppoly szenvedélyes corvina-kutató volt,¹¹ mint korábban Rómer Flóris vagy Fraknói Vilmos, Ábel Jenő vagy Csontos János – csak-hogy róla ez még nem köztudomású –, 1889-ben próbálkozott a milánói Biblioteca Trivulziana corvináinak megszerzésével, de az a szóbeli információ, amely erre indította, nem bizonyult igaznak. Kutatásra, fotóztatásra azonban kapott engedélyt.¹² Tíz év múlva, 1899-ben Firenzében nyílt igazi lehetősége egy lappangó corvina megszerzésére. Ábel Jenő fedezte fel a Calderinus-kódexet – Domizio Calderini (1446–1478) Iuvenalis-kommentárját – Firenzében, és közölte 1888-ban.¹³ A megcsontított címlapú kódexre tulajdonosa, a Monti család korábban vevőt keresett, és átadta Francesco Bonaininek, a firenzei állami levéltár igazgatójának,¹⁴ de mivel nem kellett senkinek, hosszú időre a levéltárban ragadt. Amikor Schönherr rábukkant, kiderült, hogy az örökösök – a Pisában élő Francesco és Gaetano Monti – már korábban (1895-ben) visszakapták, és el is adták a híres firenzei műkereskedőnek, Stefano Bardininek (1836–1922). Bardini Wilhelm von Bode a berlini Kaiser Friedrich Museum (ma Bode Museum) igazgatója és amerikai gyűjtők egyik fontos firenzei szállítója volt.¹⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum – Schönherr személyében – vele, Bardinivel kötött szerződést. A vételár 4000 líra volt. A Nemzeti Múzeum az ügylet során betartotta a szabályokat, és megbízta az eladót, hogy szerezze meg a hivatalos kiviteli engedélyt.

⁸ Budapest, OSZK Kt, Cod. Lat. 344. CSAPODI 1973, 258. (357. sz.); MADAS 2009, 73. sz.

⁹ Budapest, OSZK Kt, Cod. Lat. 345. CSAPODI 1973, 200–201. (220. sz.); MADAS 2009, 46. sz.

¹⁰ Budapest, OSZK Kt, Cod. Lat. 358. CSAPODI 1973, 199. (217. sz.); MADAS 2009, 44. sz.

¹¹ Erről részletesen írok nagyobb tanulmányomban: *Schönherr Gyula és a Bibliotheca Corvina*. Megjelenik a *Művészettörténeti Értesítő*ben.

¹² SCHÖNHERR Gyula: *A milánói Korvin-kódexekről*. In: *Magyar Könyvszemle* 20 (1896/2), 161–168.

¹³ ÁBEL Jenő: *Két ismeretlen Corvincodexről*. In: *Magyar Könyvszemle* 12 (1888/1–6), 157–167.

¹⁴ Francesco Bonaini (1806–1874) történész, levéltáros, a firenzei és toscanai levéltárak szisztematizálója. *Dizionario biografico degli italiani* XI. Roma, 1969, 513–516.

¹⁵ Stefano Bardini (1836–1922) híres firenzei műkereskedő, kapcsolatban állt a berlini Kaiser-Friedrich Museumon kívül a párizsi Louvre-ral és a londoni Victoria and Albert Museummal is. Amerikai gyűjtőknek is – Isabella Stewart Gardner, John Pierpont Morgan – szállított. Gyűjteményét Firenzére hagyta (Museo Bardini). – Érdekes, hogy Pulszky Károly kapcsolatai között, aki néhány évvel korábban, de ugyanebben az időszakban élénk kapcsolatban állt több firenzei műkereskedővel is, Bardini neve nem fordul elő. Pulszky vásárlásainak firenzei írásos forrásairól, a kivitel mechanizmusáról részletesen lásd FEHÉR Ildikó: *Falképek és kereskedők. Új dokumentumok Pulszky Károly firenzei vásárlásairól*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 61 (2012/1), 85–98.

A dolog itt bicsaklott meg. Az engedély megadásával az olaszok hosszú ideig késlekedtek. Felkérték a Biblioteca Medicea Laurenziana igazgatóját, Francesco Biagit szakértőnek. Schönherr, amikor erről tudomást szerzett, félhivatalos levélben fordult hozzá, de nem kapott választ. A Nemzeti Múzeum türelmesen várakozott tovább, s csak jóval később, amikor a firenzei műkereskedő Schönherr érdeklődésére jelezte, hogy baj van a kódex körül, próbáltak diplomáciai úton lendíteni az ügyön. Az olasz kormányzat azonban élt elővásárlási jogával, és hirtelen megvette a kódexet a Biblioteca Medicea Laurenzianának. Ott őrzik ma is.¹⁶

Ha csupán a hivatalos iratokat vennénk sorra – azokból sem ismerjük mindet – csak ennyit tudnánk.¹⁷ Schönherr azonban családjának írt magánleveleiben vázolta a történet másik oldalát. Először a Pisából 1899. május 16-án édesanyjának írt levelében tűnik fel a Calderinus-kódex. „[A]nnak a Korvin-kódexnek az ügyében, melyről – gondolom – Rómában tettem említést, ma reggel át kellett ide jönnöm; sajnos csak azért, hogy megtudjam, hogy a kódexet már eladták; kinek s megmenthető-e még a múzeum számára, holnap fogom Firenzében megadni.”¹⁸ Mint láttuk, sikerrel járt, megtalálta és szerződést kötött a kódexre. Mi történt azután? Megint az édesanyjának írott levélből kell idéznünk, ebben foglalta össze utólag a történeteket. A levél Budapesten kelt 1899. november 5-én.¹⁹ „Szombaton telegrafáltam Flórenczbe, hogy mi van hát a májusban megvett Korvin-kódexszel, mikor küldik? Vasárnapra megjött a felelet, hogy az ügy az olasz kormány előtt van, s a flórenczi antiquár, Bardini diplomáciai út igénybevételel ajánlja. Ez a váratlan fordulat mindnyájunkat megijesztett, a múlt hónapban ugyanis Türr tudakozódására²⁰ az a válasz jött, hogy az illető urak, akiktől az engedély megadása függ, szabadságon vannak, s ez az oka az eddigi késedelemnek; és nem volt semmi okunk aggódni a kimenetel felől, mert azt hittük, hogy az olaszoknak nem lesz 4000 lírájuk a kódex megvásárlására. Pedig rosszul számítottunk. Hétfőn sürgős jelentést tettünk a miniszterhez, hogy a Külügyminisztérium útján sürgesse meg az ügy mielőbbi kedvező elintézését; egyidejűleg azonban Vámbéry²¹ telefonált Baccelli mi-

¹⁶ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Acq. e Doni 233. CSAPODI 1973, 171 (144. sz.); Ernesto MILANO: I codici Corviniani conservati nelle biblioteche italiane. In *Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*. Modena, Il Bulino, 2002 (Il giardino delle Esperidi 16), 77; MADAS 2009, 27. sz.

¹⁷ Lásd az iratot a Függelékben!

¹⁸ Budapest, OSZK Kt, Oct. Hung. 860/15, fol. 153^r.

¹⁹ Uo, fol. 264^v–267^r.

²⁰ Türr István (1825–1908) olasz királyi altábornagy, Garibaldi harcostársa, fontos közéleti figura Magyarországon is.

²¹ Vámbéry Ármin (1832–1913) orientalista, valószínűleg nagy nemzetközi tudományos tekintélye – és talán személyes kapcsolatai – miatt vonták be az akcióba.

niszterhez,²² Fraknoi²³ az illető osztályfőnöknek és Sickelnek,²⁴ Szalay²⁵ a követségnek; összesen öt sürgöny ment Rómába, melyeket kedden kora reggel adattunk fel. Sajnos mindez már késő volt. Szerdán reggel jött a távirati értesítés Fraknoihoz és Vámbéryhez, hogy az olasz kormány élt elővásárlási jogával és megvásárolta a kódexet.²⁶ Képzhetik, micsoda kellemetlen meglepetés volt ez mindnyájunknak, legfőképp énám [nézve], akinek így minden utána járásom, fáradságom, hogy a múzeum részére egy ilyen nevezetes dolgot megszerezzek, kárba veszett. És pedig kárba veszett amiatt az indolencia miatt, melyet a múzeum vezetői ezzel az üggyel szemközt tanúsítottak, ahelyett, hogy valakit kiküldtek volna Flórenczbe vagy maguk kimentek volna, a gondviselésre és az olaszok tisztességérzetére bízva az úgy kedvező megoldását. Persze most már, hogy a dolgot így meglőtték, megijedtek és megindították a nagy hajszát, annál is inkább, mert a blamázs kizárólag az övék, én ugyanis hivatalos jelentéseimet annak idején megtéve, azóta ismételten nógattam őket, de ők fülük botját sem mozgatják, holott ahogy az olaszokat ismerjük, egy hónap előtt 300 líra borraivalóval meg lehetett volna kapni az engedélyt. Abból, hogy a döntéssel hat hónapig vártak, világos, hogy a flórenczi urak mind vártak a borraivalóra s csak mikor látták, hogy a magyarok nem akarják capiscálni, tették át az ügyet a miniszterhez, úgy informálva őt, hogy a kódexet okvetlenül vissza kell tartani. Hallatlan komisz eljárás, az persze bizonyos, de nekem most már mindegy; azt, hogy én hajtottam fel a kódexet, senki el nem tagadhatja, ha azok, akikhez a további lépések tartoztak, elmarasztalták, arról én nem tehetek, a felelősség az övék. – Szóval, nagy lón az ijedség és a kapkodás, és most már a kultuszminiszter a diplomácia útján fogja a kódexet visszakövetelni, ha pedig az nem sikerül, akkor itthoni és olasz újságokban nagy lármát fogunk ütni, és ezzel veszünk magunknak elégtételt. A nagy színműnek tehát most kezdődik a negyedik felvonása (első volt, mikor Ábel ráakadt a kódexre, második, mikor én felhajtottam, harmadik, mikor az olaszok fél esztendeig tartották a markukat a borraivalóért) – hogy reá kerül-e a sor az ötödik felvonásra, a nemzetközi skandalumra, meglátjuk, én is azt hiszem,

²² Guido Baccelli (1830–1916) orvos, miniszter; miniszterként nevéhez fűződnek az antik Róma emblematikus épületeinek – pl. a Pantheonnak, Caracalla thermáinak, a *Forum Romanum*nak – 19. század végi, nagy helyreállításai. *Dizionario biografico degli italiani* V. Roma, 1963, 13–15.

²³ Fraknoi Vilmos (1843–1924) számos tisztsége mellett 1899-től a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének elnöke volt. *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Főszerk. BODÓ Sándor, VIGA Gyula. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, 2002, 283–284.

²⁴ Theodor von Sickel (1826–1908) a római Osztrák Történelmi Intézet (Istituto Austriaco di Studi Storici) igazgatója. *Neue Deutsche Biographie* 24. Berlin, 2010, 309–311.

²⁵ Szalay Imre (1846–1917) 1894-től a Nemzeti Múzeum főigazgatója. *Magyar múzeumi arcképcsarnok*, 825–826.

²⁶ A távirat aláírója, Felice Barnabei ekkor a *Direzione generale delle antichità e belle arti* főigazgatója. *Dizionario biografico degli italiani* VI. Roma, 1964, 418–420. – Schönherr megőrizte a táviratot is: ugyanebben a palliumban, fol. 89^r („ministero uso diritto prelazione acquisto codice membranaceo secolo xv presentato ufficio esportazione oggetti arte firenze per essere spedito Budapest = direttore generale barnabei”).

igen, és most már, ha ennyire hagyták fejlődni a dolgot, nem is bánom, nagy mulatság lesz tudni, hogy én indítottam meg a hógörgeteget.”

Schönherr csakugyan nem hagyta annyiban a dolgot, és megpróbálta a hivatalos döntést megváltoztatni. Ennek során született a Függelékben közölt levéltervezet. Ebben sorra vette az egész történetet (persze csak a hivatalos részét), és hosszasan érvelt amellett, hogy ez a csonka kódex mennyivel fontosabb volna a magyaroknak, mint az olaszoknak. Schönherr érvelésében minden előjön, amit korábban – Rómertől Cson-tosiig – a Corvináról olvasni lehetett. A kódex Mátyás-ereklye, ebben rejlik az igazi értéke, mert sem szövege, sem díszítése – hiába származik Attavante műhelyéből – nem kiemelkedő jelentőségű. Kiváltképp nem számíthat nagy értéknek a műkincsekkel olyannyira bővelkedő Itáliában. Magyarországnak viszont még egy megcsonkított corvina is fontos volna, oly kevés van a nemzet tulajdonában. A levelet a Miniszterelnökség fordítóirodája tette át olaszra, és elküldték hivatalos úton. Szinyei József küldte át a tervezetet hivatalból 1900. január 1-én;²⁷ Schönherr hagyatékában ennek a végleges tisztázata maradt fenn.²⁸ A levélre informális válasz érkezhett, mert Fejérpataky február 22-én Szalay Imre főigazgatónak már arról referált, hogy a Kézirattárban nincsen olyan értékű olasz anyag, amelyet cserében felajánlhatnának a corvináért. Jobb volna, ha az olaszok mondanák meg, mit szeretnének kapni.²⁹ Április 3-án Fejérpataky a Bonnban épp árverésre kerülő Posonyi-gyűjtemény olasz művészleveleivel próbálkozott,³⁰ május 26-án azonban immár az olasz igény ismeretében Dante *Divina Commediá*-jának 1472-ben Iesiben megjelent *editio princeps*e megvásárlásának anyagi fedezetét intézte. Schönherr június 6-án kelt újabb levéltervezetéből válik világossá a történet: május 22-én megvásárolták Münchenben a Dante-ösnyomtatványt Jacques Rosenthal antikváriumának árverésén, és a könyv már május 25-én Budapesten, a könyvtárban volt. A problémát most az okozta, hogy a Dante durván kétszer annyiba került, mint amennyiért az olasz állam megvásárolta a Calderinust. Schönherr fantáziálni kezdett, mit lehetne még kérni a Calderinus mellé. A legjobb volna még egy corvina, és amellett érvelt, hogy leginkább Modenából lehetne még egyet kérni. De ha ez nem sikerülne, akkor kérhetnék a modenai állami levéltárból az ún. Hippolyt-kódexeket, Ippolito d’Este esztergomi és egri számadásainak ott őrzött köteteit.³¹ A póthitelt a minisztérium megadta, amint ezt Fejérpataky nyugtázta december 29-én.³² Az ügyletből végül mégsem lett semmi: Schönherr megőrzött a *Pesti Naplóból* egy kivágotat is, amely 1901.

²⁷ Budapest, OSZK Irattár, 1900/43. – Az Irattárban rejtőző lehetőségekre Bibor Máté volt kedves felhívni a figyelmem.

²⁸ Lásd a Függelékben! MTA KIK Kt, Tört. 2°, 487/A. III., fol. 76–77. Az első lap tetején az utasítás, kézzel: „Bacelli ministerhez.” A szöveg kezdetén a megszólítás: „Eccellenza!”

²⁹ Budapest, OSZK Irattár, 1900/91.

³⁰ Budapest, OSZK Irattár, 1900/238. A gyűjteménynek végül csak a magyar érdekű részét szerezte meg Fejérpataky. Lásd: *A Posonyi Sándor-féle kéziratgyűjtemény hungaricumainak megszerzése*. In: *Magyar Könyvszemle* ÚF 8 (1900/1), 110.

³¹ Budapest, OSZK Irattár, 1900/254.

³² Budapest, OSZK Irattár, 1900/419.

április 11-én arról tudósított, hogy „a napokban tüzes botrány lett” a firenzei tanács ülésén, mert az Osztrák–Magyar kormány kölcsönként egy corvinát, és az állítólag eltűnt. Az interpellációra a könyvtár azt válaszolta, hogy a kódexet még előző évben adták cserébe több értékes könyvért. A verdikt végül az lett, hogy a corvinát haladéktalanul vissza kell szerezni.³³ Nem tudjuk, hogy mi történt a valóságban. Talán nem lehet, nem is érdemes kideríteni. A Calderinus-corvina mindenesetre ma is a Laurenzianában szerénykedik. Izgalmasabb kérdés, hogy vajon hova lett a Dante-mű első kiadása. Ma ugyanis nincs az OSZK-ban, de még Magyarországon sem.³⁴

A sikertelen akciónak az emléke is elszűlyedt. Csapodi Csaba repertóriumában a Calderinus-corvinánál hivatkozott ugyan Schönherr Gyulára, de utalása túl enigmatikusnak bizonyult.³⁵ 2002-ben, az itáliai corvinákat áttekintő reprezentatív összefoglaló műben, sem Ernesto Milano, sem Angela Dillon-Bussi nem ismertette – ilyen részletességgel nem is ismerhette – a vásárlás történetét.³⁶ Nekünk viszont – úgy gondolom – mégiscsak ismernünk kell.

Schönherr corvina-kutatásait végül mégis siker koronázta. Corvinát szerzeményezni ugyan nem tudott a nemzeti könyvtár számára, de 1903-ban ő fedezte fel a Biblioteca Casanatense *Encyclopaedia medica*-kódexét, amely kétségkívül Mátyás király könyvtárába tartozott, s amelynek tételeihez késő középkori használója beírta a magyar növényneveket. „Korvin-codex, mely egyszersmind magyar nyelvemlék is, unikum – írta haza –; nekem mindig az volt a vágyam, hogy egy teljesen ismeretlen Korvin-codexet és egy magyar nyelvemléket fedezzek fel, s immár ez a vágyam egyszerre teljesült. Fraknoi magán kívül volt az örömtől, szívből gratulált, megölelt, mikor délben közöltem vele a felfedezést, és a magyar delegátusok ebédén lévén idekint, meg is ittuk reá az áldomást.”³⁷ Schönherr gondosan, végtelen precizitással publikálta felfedezését,

³³ Budapest, MTA KIK Kt, Tört. 2°, 487/A. III., fol. 51.

³⁴ Az OSZK 1900. évi tevékenységét összefoglaló, 1901-ben készült, részletes jelentés fogalmazványában (OSZK Irattár, 1901/440) meg sem említik a Calderinust. A Dante-ösnyomatvány szerepel benne, megvásárlását azzal indokolták, „hogy ezzel nemzetközi tárgyalások alapján nagyon fontos magyar emlékeket szerezzünk meg cserében.” – Vö. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Ediderunt Géza SAJÓ – Erzsébet SOLTÉSZ. Budapest, 1970.

³⁵ CSAPODI 1973, 171. (144. sz.) leírta, hogy 1899-ben Schönherr próbálta ugyan megszerezni az OSZK számára, de az olasz kormány – élve elővásárlási jogával – megvette a Laurenzianának. Csapodi itt Schönherr kéziratot hagyatékára hivatkozik, amely az MTA Könyvtárában van, de csak jelzetet és kötetszámot ad. (A jelzet ma más.) Csapodi rögzíti egyébként azt is, hogy Weinberger corvina-jegyzéke (Wilhelm WEINBERGER: *Beiträge zur Handschriftenkunde. I. [Die Bibliotheca Corvina]* Wien 1908.) a 19. tételszámon a Calderinus-corvinát Budapesten, az OSZK-ban regisztrálta. Csapodi joggal tartotta ezt tévedésnek – de vajon honnét származott Weinberger értesülése? A történethez további adatok az itáliai archívumokban – Firenzében, Rómában – lapulhatnak. Amennyiben érdemes tovább polírozni a veszett fejsze nyelét.

³⁶ MILANO 2002, 77. (Magyarul: Ernesto MILANO: *Az olasz könyvtárakban őrzött corvinák*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Szerk. MONOK István. Budapest, Corvina Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2004, 109.) Lásd: Angela Dillon-Bussi tételleírását is: Angela DILLON-BUSSI: Domizio Calderini (1446–1478) Opere (in latino.) *Nel segno del corvo* 2002, 208–211. (29. sz.)

³⁷ Budapest, OSZK Kt, Oct. Hung. 860/19. fol. 65°. Schönherr a történészkongresszuson tartózkodott Rómában, többedmagával Magyarországról.

mintaszerűen adva ki a magyar nyelvű glosszákat is.³⁸ Másik nagy trouvaille-a Nagylucsei Orbán psalteriuma volt, amelynek ő határozta meg a címerét, s amelyet az Országos Széchényi Könyvtárnak Jacques Rosenthaltól sikerült megvásárolnia. Schönherr publikálta 1906-ban, pontosan felismerve azt is, hogy a kódex két díszlapját ugyanaz a kéz festette ki, amelyik több corvinában is működött.³⁹ A kódex kötéstábláit régi bársonyborítás fedte. Közel száz évvel később, csak 2000-ben derült ki, hogy a bársony alatt egy aranyozott corvina-bőrkötés rejtőzik⁴⁰ – különleges darab, jelenlegi ismereteink szerint az egyetlen, amelyre nem tervezték rátenni senki címerét.⁴¹ Kései elégtétel? A fiatalon elhunyt Schönherr Gyulát a Corvina legjobb kutatói között kell számon tartanunk.

FÜGGELÉK

Levéltervezet a Calderinus-corvina visszaszerzése ügyében [1899/1900]
MTA KIK, Kézirattár, Tört. 2o, 487/A. III., fol. 72^r–75^r

Dr. Schönherr Gyula, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1899 első felében a magyar kormány és a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából történelmi tanulmányok céljából hosszabb időt töltve Olaszországban, az alkalmat felhasználta arra, hogy egy Korvin-kódex tulajdonosát kinyomozza, és a kódexnek a Magyar Nemzeti Múzeum részére való megvásárlása érdekében lépéseket tegyen.

E Korvin-kódexet, mely Domitius Calderinus⁴² kommentárjait tartalmazza Juvenalis Satiráihoz és Attavante két miniatűrjével van díszítve, ezelőtt 10 évvel fedezte fel Ábel Jenő magyar tudós a flórenczi Archivio di stato igazgatóságánál, ahol mint néhai Bonaini igazgató hagyatékából származó magánjellegű letétemény őriztetett, a nélkül, hogy tulajdonosáról tudomással bírtak volna.⁴³

A nyomozások kiderítették, hogy a kódexet két másik kézirattal együtt a pisai Monti család adta át Bonaininak, avégből, hogy azokat az olasz államnak megvételre ajánl-

³⁸ SCHÖNHERR Gyula: *A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe és annak magyar glosszái*. Budapest, 1905.

³⁹ SCHÖNHERR Gyula: *Nagylucsei Orbán zsolttáros könyve a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*. In: *Magyar Könyvszemle* 14 (1906), 193–210.

⁴⁰ Lásd a tárgyról TÓTH Zsuzsanna tanulmányát ugyanebben a kötetben: *Hogyan kötötték be Nagylucsei Orbán psalteriumát?* (139–146).

⁴¹ MIKÓ Árpád: *Nagylucsei Orbán Psalteriuma*. In: *Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása*. Szerk. KARSAY Orsolya – FÖLDESI Ferenc. Budapest 2000, 121–139., 60–83. kép; ROZSONDAI Marianne: *Kinek készült valójában Nagylucsei Orbán Psalteriuma?* In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*. Szerk. ROZSONDAI Marianne. Budapest, 2002, 233–248.

⁴² Domizio Calderini (1446–1478) olasz humanista több antik auktor műveire (Martialis, Iuvenalis, Propertius, Ovidius, Statius, az Appendix Vergiliana) is írt kommentárokat.

⁴³ ÁBEL 1888. – Schönherr Ábel Jenő cikkét teljes egészében beillesztette a Calderinus-corvinára vonatkozó palliumba.

ja fel. Az olasz állam azonban az ajánlatra sem akkor, sem 1895-ben, midőn a letéteményező örökösei, a Pisában élő Francesco és Gaetano Monti magukat mint a kódex jogos tulajdonosát igazolták, nem reflektált, s a kódexek a közoktatásügyi ministerium 1895. március 4-ikén kelt rendelete alapján visszaadattak tulajdonosaiknak.⁴⁴

A véletlen úgy akarta, hogy midőn dr. Schönherr Gyula a kódexek visszaszolgáltatása felől az Archivio di stato hivatala aktáiból tudomást szerezve a Korvin-kódex megvásárlása iránt a szükséges lépéseket megtette, az ugyanakkor gazdát cserélt és vétel útján a flórenczi Stefano Bardini⁴⁵ antiqvar birtokába ment át.

Itt találta azt dr. Schönherr, Pisából Flórenczbe utazva, 1899. május 18-án, és harmadnap írásbelileg megkötött alku alapján 4000 liráért megvette a Magyar Nemzeti Múzeum számára.

Semmi nem lett volna könnyebb, mint a kódexet dr. Schönherr podgyászában Budapestre szállítani, s a történetek után csak a legélénkebben lehet sajnálni, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum képviselője beleegyezett abba, hogy a kódex postán szállítsák Budapestre, sőt maga figyelmeztette az alku megkötése után Bardini urat, hogy a kódex eladását jelentse be a kiviteli engedély megadására illetékes hatóságnak.

A Magyar Nemzeti Múzeum képviselője meg volt győződve afelől, hogy miként évenként az illuminált kéziratok egész tömege kerül az olasz könyvpiacról külföldre, s miként 1886-ban a milánói Trotti-féle kéziratok árverezésekor a Magyar Nemzeti Múzeum számára megvett kódex kihozatala sem ütközött semmi nehézségbe,⁴⁶ úgy a jelen esetben is csupán a formaságok megtartásáról lehet szó, anélkül, hogy ezáltal a kódexnek Budapestre történő szállítása késedelmet szenvedne.

Annál nagyobb volt a meglepetés, midőn Bardini úr a múzeum hatóságának értésére hozta, hogy a flórenczi gyűjtemények főfelügyelősége a kódexet visszatartotta és az olasz közoktatásügyi kormánytól egy szakferfiú kiküldését kérte annak megvizsgálására, nem fog-e fent annak szüksége, hogy a kódex az olasz állami könyvtárak egyike számára megvásároltassék.

Dr. Schönherr Bardini útján értesülve a felől, hogy a vizsgálatra Biagi Guido tanár,⁴⁷ a flórenczi Biblioteca Medicea-Laurenziana igazgatója bízott meg, terjedelmes levelet intézett hozzá, és minden oldalról megvilágította azon szempontokat, melyek az olasz könyvtárak netaláni igényeivel szemközt a Magyar Nemzeti Múzeum, illetőleg a magyar nemzet javára nyomják le a mérleg serpenyőjét.

Ámbár Biagi úr egy szóval sem válaszolt e hozzá intézett félhivatalos jellegű levélre, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága e váratlan fordulat dacára sem aggódott a kódex sorsa miatt, mert nem volt kétsége az iránt, hogy [a] kormány nem fogja érvé-

⁴⁴ Schönherr erre vonatkozó jegyzetei, listái: uo. fol. 90–95.

⁴⁵ Lásd a 15. jegyzetet!

⁴⁶ A Damascenus-corvina az OSZK-ban van (Cod. Lat. 345). A vételt Csontos János intézte. Schönherr erről is írt a *Magyar Könyvszemlében*, amikor a milánói corvinákat ismertette.

⁴⁷ Guido Biagi (1855–1925) 1889-től 1923-ig volt a Biblioteca Medicea Laurenziana igazgatója. *Dizionario biografico degli italiani* IX. Roma, 1967, 827–827.

nyesíteni az elővételi jog szigorát akkor, midőn egy bár olasz földön, de a magyar király számára készült, és olasz szempontból másodrendű jelentőséggel bíró kéziratot Magyarország készpénzzel akar múzeuma részére megszerezni. Ez magyarázza meg azt a nyugodt várakozást, mellyel [a] múzeum igazgatója a kérdés megoldására tekintett, anélkül, hogy szükségesnek tartotta volna arra a diplomáciai eszközök igénybevételével befolyást gyakorolni.

Félévi várakozás után, midőn maga a flórenczi antiquar figyelmeztette a múzeumot arra, hogy a kódex ügye veszélyben forog, az utolsó pillanatban tett lépésekre jött válaszul a lesújtó hír, hogy az olasz kormány elővételi jogával élve a kódexet a flórenczi Biblioteca Medicea-Laurenziana számára megvásárolta.

Bárha bevégzett ténnyel állottunk szemközt, mi sem természetesebb, mint az, hogy a magyar kormány nem nyugodhatott bele ebbe a megoldásba, és haladéktalanul megindította a diplomáciai akciót, hogy az olasz kormányt elhatározásának megváltoztatására kérje.

Tekintve azt a kiváló jelentőséget, mellyel a Mátyás király számára olasz földön készült kódexek műtörténeti szempontból bírnak, nem lehet csodálkozni afelett, hogy a külföldi államok is súlyt fektetnek ily Korvin-kódexek birtokára. A szóban forgó kódex azonban, bár Attavante miniatűrjeivel van díszítve, nem tartozik az elsőrangú Korvin-kódexek közé, tartalmilag semmi különösebb jelentőséggel nem bír, eredeti kötése hiányzik, írása a közönséges típusok közül való, és két miniatűrös címlapja, melyek közül az egyik brutális módon meg van csonkítva, meg sem közelíti azon miniatűrök szépségét, melyek a Mediciek, az urbinói herceg és Olaszország annyi más fejedelmei számára készült kéziratokat díszítik. Ami reánk nézve becsessé teszi, hogy Mátyás király címerét viseli, az olasz történelem és művészet szempontjából alárendelt jelentőséggel bír, ellenben ami olasz, és speciálisan flórenczi szempontból jelentőséget kölcsönöz neki, hogy ti. Attavante kezéből került ki, ez a körülmény sem fokozhatja túlságosan az értékét abban az országban, mely száz számra őrzi Attavanténak szebbnél szebb miniatűrjeit könyvtáraiban.

Nincs állam a világon, mely a festett kéziratok számában versenyezessen Olaszországgal.

Magában a flórenczi Laurenzianában több a miniatűrös kódexek száma, mint amennyit Magyarország összes könyvtárai együttesen felmutathatnak.

A Mátyás király könyvtárából ma ismert kéziratoknak majdnem negyed része, 35 darab Olaszország könyvtáraiban őrzik, köztük igazi remekművek: a vatikáni könyvtár breviariuma, a velencei Szent Márk-könyvtár két Attavante-kódexe s a nemrég felfedezett Biblia a flórenczi Medici-könyvtárban, s a többi is, kevés kivétellel, első rangú terméke a miniatűrfestésnek. Magyarországon mindössze 31 Korvin-kódex van (köztük 9 a török szultán ajándékából került vissza Konstantinápolyból) s ezek között csupán három van olyan, mely műtörténeti szempontból jelentőséggel bír, anélkül azonban, hogy csak meg is közelíthetné az Olaszországban őrzött Korvin-kódexek műértékét.

Ha a Magyar Nemzeti Múzeum 4000 lírát ajánlott meg a Bardininál eladásra került Korvin-kódexért, ezzel nem a kódex művészi értékét kívánta megfizetni, hanem azon történelmi értéket, mely Mátyás király könyveit a magyar nemzetre oly becsessé teszi. Magyarországnak ez a kódex megéri ezt az összeget, sőt annál többet is, de meggyőződésünk az, hogy ezt az árat egyetlen más nemzettől sem lehetett volna kívánni érte, legkevésbé Olaszországtól, mely abban a szerencsés helyzetben van, hogy ezer számra mondhatja magáénak az ehhez hasonló, sőt sokkal értékesebb miniatűröket és naponkint módjában áll azokat újabb vételekkel gyarapítani.

Magyarországnak minden Korvin-kódex, akár Attavantétől származik, akár egyszerű gyári produktuma az olasz könyvíró műhelynek, történelmi ereklye. A műkincsekkel megáldott Olaszországra nézve, ha mégoly művészi értékkel bír is, egyszerű könyvtári objektum, egy újabb szaporodási szám bármelyik könyvtár kézirat-gyűjteményében.

Bármily nagy fontosságú elv van tehát kimondva abban a Pacca-féle törvényben,⁴⁸ mely szigorú intézkedésével Olaszország legfontosabb érdekeit van hivatva megőrizni, az olasz kormánynek ezúttal semmi különös oka nem volt arra, hogy a törvény oltalmát igénybe vegye és ezzel a magyar nemzetet megakadályozza egy reá nézve oly nagy beccsel bíró nemzeti ereklye visszaszerzésében.

Ha mégis élt a jogával, azt csak oly információ alapján tehette, mely, habár méltánylandó buzgalommal a flórenczi Medici-könyvtár gyarapítása iránt, mindenesetre egyoldalúlag és ridegen tért napirendre azon szempontok felett, melyek szerint a két nemzet között felmerült kérdés elbírálható lett volna.

A magyar országgyűlés a magyar nemzet risorgimento-jának kezdetén, szomorúan érezve mily szegények vagyunk történelmi emlékekben, 1845-ben kérelmet intézett az összes európai államokhoz, hogy a birtokukban lévő magyar történelmi vonatkozású régiségeket és műtárgyakat ajándékozzák a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

Ezt a kérést egyetlen uralkodó hallgatta meg: a modenai herceg, aki 1847-ben az estei könyvtár 20 Korvin-kódexe közül kettőt visszaadott a magyar nemzetnek.⁴⁹

Egyedül olasz földön értették meg a régi dicsőség emlékei utáni sóvárgást, mely a magyar nemzet e kérdésben oly közvetlen alakban nyilatkozott meg.

Nincs kétségünk aziránt, hogy az olasz kormány is meg fogja érteni az aggodalmat, mellyel a szóban forgó kérdés eldöntését várjuk.

⁴⁸ Bartolomeo Pacca (1756–1844) kardinális rendelete a régiségek kivételéről, 1820. április 7. (*Editto dell' Eminentissimo e Reverendissimo Sig. Cardinal Pacca Camerlengo di S. Chiesa sopra le antichità e gli scavi*. Roma, Vincenzo Poggioli Stampatore della Rev. Cam. Apost., 1820.) – Magyarországon is jól ismerték. A *Magyar Iparművészet* híradásai szerint éppen 1899-ben Luigi Barberini herceget perelték be a törvényre hivatkozva: *Magyar Iparművészet* 5 (1902/3), 124.; a spanyol kormány is hasonló törvény bevezetésére készült: *Magyar Iparművészet* 10 (1907/3), 167.

⁴⁹ A modenai herceg – történetesen egy Habsburg, V. Ferenc (1846–1859) – egyáltalán nem sietett a kódexek átadásával, és amikor végül útnak indította a két kódexet, a 48-as forradalom eseményei miatt azok Bécsben rekedtek. Csontos János nyomozta ki évtizedekkel később hollétüket, és szerezte meg őket a Nemzeti Múzeum könyvtárának. Schönherr e történetnek valamennyi részletét nem ismerhette. Lásd még Mikó 2002, 124–126.

ÁRPÁD MIKÓ

Gyula Schönherr and the Calderinus Codex of Florence
An Attempt to Purchase a Corvina for the Hungarian National Museum in 1899

In the last third of the 19th century, the National Széchényi Library (library of the Hungarian National Museum) attempted to acquire as many pieces as possible from the library of Matthias Corvinus, the *Bibliotheca Corvina*. By that time, however, most of the corvinas had found their way into public collections and very few of them had remained in private hands. Historian Gyula Schönherr (1864–1908), *custos* of the Archives of the National Széchényi Library at the time, found an item for sale at antiques dealer Stefano Bardini in Florence in 1899: it was a parchment codex containing the Juvenal commentary of Domizio Calderini (1446–1478). (The codex was illustrated in the workshop of Attavante, its frontispiece has been mutilated.) Schönherr made a deal with Bardini for a price of 4,000 liras. However, the Italian state did not grant the export permission for the codex, and used its pre-emption right to acquire it for the Biblioteca Medicea-Laurenziana instead. The Széchényi Library tried to acquire the codex through diplomatic channels, and proceeded to buy the first edition of Dante's Divine Comedy (Jesi, 1472) which was to be used in a planned book swap with the Italian state. The swap eventually fell through, but many documents related to this story have survived among Gyula Schönherr's papers.

II
IRODALOMTÖRTÉNET, ÍRÁSBELISÉG, NYELVEMLEKÉK

Cassiodorus-idézet Gellértnél

Egy „érdektelen” szöveghely tanulságai

Hogy Gellért püspök a *Deliberatio*¹ utolsó, igen terjedelmes VIII. könyvében tőle is szokatlan nagy terjedelemben (fol. 138^r, 12–139^v, 8) és gyakorlatilag szó szerint idéz Flavius Magnus Aurelius Cassiodorustól, azt a mű első kiadása óta tudjuk.² Nem lehetett különösebben nehéz azonosítani a pontos helyet, a késő patrisztikus – kora középkori szerző jól ismert „bibliatudományi bevezetésének”, a *De institutione divinarum litterarum* I. könyvének XVI. fejezetét, hiszen maga Gellért nevén nevezi a forrást, a tudós (*peritus*) Cassiodorust.³ A Gellért-filológia korábbi eredményeihez képest⁴ nem újabb egyház-

¹ Teljes címe: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Egyetlen fennmaradt – nem autográf – kézírata: Bayerische Staatsbibliothek München, Clm 6211). Faksimile kiadása Martin Roos temesvári r. k. emeritus püspök hathatós támogatása révén jelent meg 2018-ban Temesvárt. – Az editio princeps: *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium*. Opera et studio Ignatii comitis DE BATTHYAN. Albo-Carolinae [Gyulafehérvár], 1790. (A továbbiakban: ed. BATTHYAN.) Modern kiadásai: *Gerardi Moresenae aeccliesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Edidit Gabriel SILAGI. Turnholt, Brepols, 1978 (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis XLIX). (A továbbiakban: ed. SILAGI.) *Deliberatio Gerardi Moresanae aeccliesiae episcopi supra hymnum trium puerorum / Elmélkedés. Gellért, a marosi egyház püspöke a három fiú himnuszáról*. Kiadták és a fordítást végezték KARÁCSONYI Béla† és SZEGFŰ László. Szeged, Scriptum Kiadó, 1999. (A továbbiakban: ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ.) – Az editio princeps alkotójáról kiváló összefoglalást ad JAKÓ Zsigmond: *Batthyányi Ignác, a tudós és tudományos-szervező*. In: *Erdélyi Múzeum* 53 (1991/1–4), 75–99 (a *Deliberatióról*: 82–83). Tartalmas kutatástörténeti áttekintés: NEMERKÉNYI Előd: *Szent Gellért Deliberációjának kutatástörténete*. In: *FONS* 10 (2003/1), 3–19. Uő: *Latin szentírás-magyarázat*. In: *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest, Gondolat Kiadó, 2008, 49–58.

² ed. BATTHYAN 1790, 250, (e) jegyzet: „De institutione divinarum Litterarum cap. 16. de virtute scripturae divinae”.

³ A szöveget lásd alább. Mérvadó kiadása: *Cassiodori senatoris Institutiones*. Edited from the Manuscripts by R. A. B. MYNORS. Oxford, Clarendon Press, 1961.

⁴ A „főforrásként” meghatározott Isidorus mellett BODOR András – *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása c. terjedelmes tanulmányában*. In: *Századok* 77 (1943)], 173–227 – listázta az általa ismert, további egyházatyáktól és kora középkori szerzőktől származó idézeteket is (226–227), köztük az elemzendő szöveghelyet. A patrisztikus források értékelését lásd Gabriel SILAGI: *Untersuchungen zur 'Deliberatio supra hymnum trium puerorum' des Gerhard von Csanád*. München, Arbo, Gesellschaft, 1967 (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 1). Cassiodorusról igen röviden: 56. Szövegkiadása indexében (ed. SILAGI 193–194) az addig fölismeri vélt forrásokat is föltüntette. A legújabb, szegedi kiadás (ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 683–689) részben bővítette, részben módosította a listát. – To-

atya-idézet felfedezéséről számolok tehát be a következőkben,⁵ hanem újra szemügyre veszem az idézetet, s ezzel a mikrofilológiai elemzéssel köszönöm meg Madas Edit hol óvó, hol támogató figyelmét, amellyel közel negyven éve, a kezdetek kezdete óta kíséri Gellért-kutatásaimat.

Dániel könyve 3. fejezetének – a *Septuaginta* és a *Vulgata* számozása szerinti – 52–90. verseiben a Nabukodonozor babiloni király tüzes kemencébe vetette három zsidó ifjú éneke olvasható. Ebből a zsoldárstílusú szövegből emelte ki⁶ a latin Egyház azt a *Benedicite* kantikumot (*Canticum trium puerorum*), amely vasárnapi, ünnepi és votív laudésekben⁷ (hajnali zsolozsmákban) és mise utáni papi imák részeként – az ünnepi és a votív zsolozsmák gyakorisága és a papok napi misézésének szabállyá válása miatt különösen a középkor derekától, így már Szent Gellért korában is – az egyik leggyakrabban elhangzó liturgikus szöveg volt.⁸ A kantikum (s annak elmondásakor az Egyház) az egész teremtet világot szólítja föl Isten dicséretére: „Benedicite, omnia opera Domini, Domino – Áldjátok, az Úr minden művei, az Urat!” (Dn⁹ 3,57a)

vábbi értékelő tanulmányok e tárgyban magyar kutatóktól: Joseph TÖRÖK [József]: *Réflexions sur la culture patristique en Hongrie médiévale*. In: *Estudios de Literatura, Pensamiento, Historia política y Cultura en la Edad Media Europea. Homenaje a Jordi Rubió i Balaguer y Francesc Martorell i Trabal en la oportunitat històrica del centenari de su nacimiento*. Ed. Manuel J. PELÁEZ. Barcelona, Universidad de Málaga, 1991, 31–38. (Gellérről általában: 33–36). NEMERKÉNYI Előd: *Szent Gellért patrisztikus forrásai*. In: *Studia Patrum. A Magyar Patrisztikai Társaság I. konferenciája az ókori kereszténységről*. Szerk. NEMESHEGYI Péter, RIHMER Zoltán. Budapest, Szent István Társulat, 2002, 255–261; Cassiodorusról említés: 257.

⁵ E tárgyban több tanulmányom jelent meg: Ambrosius-idézetek Gellérről. In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY István. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005, 75–81. – *Egy Jeromos-idézet Szent Gellérről – és a bogumilok*. In: *Antik Tanulmányok* 52 (2008), 67–82. „*Divinus noster magister*”. *Újabb Jeromos-idézetek Szent Gellérről*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk. DÉRI Balázs. Budapest, ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszéke – L’Harmattan, 2008, 81–86. *Állatok Szent Gellért Deliberatio-jában*. In: *Vallástudományi Szemle* 3 (2008/3), 29–68. *Egy „elveszett” Jeromos-hely Gellérről*. In: *Antik Tanulmányok* 53 (2009/1), 79–95. – Az utóbbi helyen megfogalmazott sejtésem nyomán MÁTYÁS Melinda nagyszerű találatai (eredetileg latin szakos diplomamunkájában): *Szent Gellért Deliberatiójának újabb forrása*. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XVII*. Szerk. KNAPP Éva. Budapest 2018, 231–245 (247).

⁶ Dn 3,57–88a és 56, ez utóbbi előtt egy betoldott doxologikus párvesssel.

⁷ Magyarosan, s-sel ejtendő a meghonosodott, egyes számúnak tekintett latin szó.

⁸ A liturgikus használatról részletesebben: DÉRI Balázs: *Szent Gellért Deliberatio-ja: elmélkedés a Benedicite kantikum fölött*. In: „*Memoriae tradere*.” *Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*. Szerk. FÜZES Ádám, LEGEZA László. Budapest, Mikes Kiadó, 2006, 435–439, itt: 436. Mindaz, amit a „Dániel-himnusz” népszerűségéről és a clunyi reformhoz való kötődéséről SZEGFÜ László ír, liturgiátörténetileg nem állja meg a helyét: Néhány XI. századi «liber portabilis» nyomában (Gellért püspök kézikönyvei). In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Bibliothecaria*. VIII/1 1979, 3–52. (53–60: olasz és német rezümé). 35: „A Dániel-himnusz a – hasonló tartalmú – 148. zsoldárral együtt a szertartások, liturgia ünnepélyességére törekvő, az imát és zsoldáréneklést mindenek elé helyező clunyi reformirányzat hívei között nagy népszerűségnek örvendett.”

⁹ Az alábbiakban a bibliai könyvekre az újszövetségi görög Biblia Nestle-féle kiadásaiban alkalmazott rövidítéseket alkalmazom.

Szent Gellért a XI. század elején e kanticum liturgikus alkalmazás szerinti öt párverse¹⁰ fölött elmélkedik, tehát nem általában egy „szabadon választott” szentírási szövegen „deliberál” (a mű címéből vett latinos szóval), ahogyan vélni szokás, hanem olyan textuson, amely egy liturgikus kultúrában élő embernek első renden *liturgikus* szöveg. Ám a csanádi püspök eközben – közvetve – általános módszert ad a *Szentírás* magyarázatára is, mégpedig mindenekelőtt a Biblia allegorikus¹¹ értelmezésére. Ilyen értelemben tehát, de csak ilyen értelemben szentírás-magyarázatnak,¹² sőt egyes részeiben egzegéziselméleti írásnak is tekinthető, bár szűkebb célkitűzése szerint – s ezt a leszűkítést komolyan kell vennünk – „csak” liturgikusszöveg-magyarázat.¹³ S nem is tudományos értelemben rendszerezett írásmű, hiszen elmélkedés, *deliberatio*, mégis valamiféle teljesség igényével íródott, amihez hozzájárul a patrisztikus írásmagyarázati elvek számos, módszertani-
lag fontos szöveghelyének idézése is.¹⁴

A mű VIII., leghosszabb, záró könyvének tárgya a „Benedicite, omnes spiritus Dei, Domino” szövegrész (Dn 3,65), a kanticum 5. versének (*versiculus*-ának) 2. része fölötti elmélkedés.¹⁵ Ennek során Gellért elérkezik a *Deliberatio* számos szöveghelyén megfogalmazott¹⁶ fő gondolatmenetéhez – mégpedig a szokásos képekkel és terminusokkal:

¹⁰ A liturgikus alkalmazásban nem ismétlődik félversenként a refrénszerű „laude et superexaltate eum in saecula”, így a *Benedicite* kanticum öt (pár)versének a bibliai szövegben kilenc vers felel meg (3,57–65), lásd DÉRI 2006, 437–438. Korábban már hasonlóan: IBRÁNYI Ferenc: *Szent Gellért teológiája*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI Jusztinián. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1938, 494–556, itt: 501. 1. jegyzet.

¹¹ A módszertanilag egyik legfontosabb Gellért-hely (II, 17^v, 26–18^r, 9, ed. BATTHYAN 41, ed. SILAGI II, 311–318, ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 68, 70) elemzése, a *Spectabile Fescenninum* kifejezés tisztázásával: DÉRI Balázs: *A „Tekintetes lakodalmas”, az „Isteni nászdal” és a „Nemes ének” – avagy a Szent Gellért-szövegkiadás műhelyéből*. In: *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis* Tom. I. Miskolc, 1991, 58–67. Lásd továbbá: VII, 115^v, 6–11 (ed. BATTHYAN 214, ed. SILAGI VII, 647–651, ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 460). Hozzá lásd FABINYI Tibor: *Előkép és beteljesülés: a tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében*. In: *A tipológiai szimbolizmus. Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*. Szeged, 1988 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Cathedra Comparationis Litterarum Universarum. Ikonológia és Műértelmezés 4.), 5–21. A kötet tanulmányai hivatkozásaikban az addigi legfontosabb, de máig mérvadó szakirodalmi tételeket is tartalmazzák. Összefoglalásom az allegorizáló módszerről: *Szent Gellért Elmélkedése mint bibliai hermeneutikai traktátus*. In: *Logos és akoés – Az ige megszólalása és megszólaltatása. Tanulmányok a 60 éves Vladár Gábor tiszteletére*. Szerk. HANULA Gergely. Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2012, 109–120, itt: 112–115.

¹² Nemerkenyi Előd tanulmányának címe tehát megszorító megjegyzésem ellenére természetesen alapvetően helyes. (NEMERKÉNYI 2008, lásd fentebb 1. jegyzet.)

¹³ A szövegműfajt hangsúlyozom (liturgikusszöveg-magyarázat): DÉRI 2006, 437, 439.

¹⁴ Lásd DÉRI 2012, a *Gellért hermeneutikai tudatossága* fejezetben, különösen a *Hivatkozások az exegetika alpműveire* alfejezetben (116–117); korábban: DÉRI 2005, 78.

¹⁵ DÉRI 2006, 437.

¹⁶ Kifejezéseiben a legközelebb áll hozzá (a lényegi egyezéseket kurzíválással emeltem ki): „Misterium itaque magnum celum operum. *Enigmate allegoriarum profundissimarum* operitur et *nubibus altissimorum* dictorum. ... Itaque quantę *obumbrationis* sacra habeatur Scriptura, illi tantummodo norunt, qui in assiduitate utriusque testamenti versantur, licet in superficie nonumquam patescat, verum in *interioribus* acutissimos latet” (fol. 19^r, 15–20^r; 3; ed. BATTHYAN 45; ed. SILAGI II, 384–395; ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 76, 78). Számos hasonló helyet lehetne még idézni.

a Szentírás értelmezőjének az allegóriák felhői mögé kell néznie, föl kell fejtenie az egyszerű szavak eltakarták titkos jelentést:¹⁷

„Proinde divinitus inspirata eloquia simplicibus verbis exterius sunt¹⁸ expressa, quamlibet nubibus allegoriarum et enigmatum profundissimorum interius obumbrata, quo nullus¹⁹ vitalis doctrinę cibariis ieiunus remaneat sacratissimam audiens historiam, sive ignorans reddatur ex doctrina, sine qua nemo celeste²⁰ promerebitur regnum.” (fol. 137^v, 19–138^r, 1; ed. BATTHYAN 250; ed. SILAGI VIII, 514–519; ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 548, 550)²¹

„Az Isten által sugallt Ige azért van különleg egyszerű szavakkal kifejezve, jóllehet belülről a képes hasonlatok és a mélységes misztériumok felhői borítják, hogy az életet adó tanítás táplálékától senki ne maradjon éhen, ha befogadja a Szentírást, és ne maradjon ki a tanítás ismeretéből, mert enélkül senki nem érdemli ki a mennyek országát.” (Ford. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 549, 551.)

A „vitalis doctrinę cibariis ieiunus remaneat” kifejezés a *Deliberatio* korábbi részeihez képest új képpel fogalmazza újra a mű bevezetését (fol. 1^r, 17–20; ed. BATTHYAN 1; ed. SILAGI I, 13–15; ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 2): az ember igen nehéznek vélheti (*difficillimum sumas*), ami a folyamatos használat miatt (*ex continuo usu*) könnyűnek hangzik (*leviter sonat*), azaz súlytalan, érdektelen, ezért aztán szinte mindenki érintetlenül hagyja (mint egy megunt ételhez hozzá sem nyúl az ember, nemhogy értekezniék róla), mert állandó (*quia assiduum*), azaz állandóan ismétlődik,²² s ezért mindenestül nagyon munkás (*totum laboriosissimum*), fárasztó.

Lényegében tehát az itt következő Cassiodorus-idézet is beleilleszkedik a *Deliberatio* újra meg újra elismételt elméleti keretébe, az allegorizáló módszerbe, s e módszer érvényességének ismételt erős állításához újabb patrisztikus autoritásul²³ szolgál Gellért számára a középkor nagy hatású, jól ismert, sok kéziratban fennmaradt művéből vett, szinte fejezetnyi részlet; abból a műből, amelynek célja a Szentírás megértéséhez a klerikusnak alapvetően szükséges (patrisztikus) teológiai és (ókori) világi ismeretek

¹⁷ DÉRI 2012, 117–119.

¹⁸ ed. BATTHYAN 250., (b) jegyzet: *est corrige: sunt*; Silagi az ed. BATTHYAN-ra való hivatkozás nélkül javítja, Karácsonyi–Szegefű [*sic!*] megjegyzéssel megtartja a főszövegben is az *est* olvasatot.

¹⁹ *post nullus*: ras. duarum litterarum ed. SILAGI; [[siue]] ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ.

²⁰ -ę ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ. A facsimilén több mint nem egyértelmű a szövegi *e-caudata*. (Lásd ed. SILAGI is.)

²¹ A Batthyány-kiadás (ed. BATTHYAN) központosását, illetve helyesírását (pl. a normalizált *therapeutas* a kézirati *terapeutas* helyett) nem vettem figyelembe.

²² ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ fordítása (3. o.) félreértés: „mivel állandóan ismétl”. A fordító(k) nyilván a bibliai ének versenként ismétlődő *laudate et superexaltate eum in saecula* felsorára gondolhattak, jóllehet ez a liturgikus használatban az első elhangzás után kimarad, tehát nem ismétlődik. Az „állandó elhangzás” legfőljebb a *Benedicite* szó felsoronkénti ismétlődésére vonatkozhatnak. Egy középkori klerikusnak azonban az unalom forrása nem ez, hanem a túl gyakori használat lehet, mint fentebb jeleztem (lásd hozzá a 8. jegyzetet is).

²³ Lásd bemutatásukat a fentebbi 14. jegyzetben megadott tanulmányomban.

összefoglalása. Nem mintha az allegorizáló módszer kifejtése lenne a Biblia „erejét”, mélységét, gazdagságát, lelki hasznát lelkesült szavakkal méltató fejezet, de a Gellértnek fontos érveléshez hozzájárul a jelentős szerző kijelentése: „nobis pro captu ingenii parabolis et propositionibus sumptis caelestis veritas intimatur” („eszünk felfogóképességéhez mérten példabeszédek és metaforák alkalmazásával közli velünk az Írás a mennyei igazságot”, ford. ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 553 a Ps 79,2 *in parabolis* és *propositiones* szavait parafrazeáló Cassiodorus-szöveg második szakszavának erős túlértelmezésével; a Septuaginta *problémata* szavának etimologikus visszaadása helyett, *propositiones*, Jeromos a maga fordításában *enigmata*-t ad, ’rejtvények’. Ez a jelentés az allegóriák titkos értelméhez közelebb is állna).

Az előbb latinul idézett mondat folytatása már a Cassiodorus-idézet közvetlen bevezetése:

„Denique, quantę virtutis divina sit Scriptura, pene a paucis, immo a nullo comprehendendi potest. Quia vero de multis tua me provocavit dilectio, atque in postero non me dubito provocandum, quamlibet ad hoc meę paucitatis indignum²⁴ reddatur ingenium,²⁵ immo vix alicuius momenti ingeniosum umbraculum, quid peritus ad therapeutas de ipsius incomprehensibili Cassiodorus omni suavius expresserit necitare, breviter Isingrimi mei dulcissimę germanitati expediam:” (fol. 138r, 2–12; ed. BATHYAN 250; ed. SILAGI VIII, 519–527; ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 550.)

„Hogy végső fokon mekkora ereje van a Szentírásnak, azt igencsak kevés ember, sőt egy sem képes felfogni. Minthogy pedig Kedvességed sok kérdést tett fel nekem, s nem kétlem, hogy a jövőben is ki fogja kérni véleményemet, noha csekélységem képessége erre nem méltó, sőt jelentéktelen árnyéka csupán a tehetségnek, ezért tömören idézem az én kedves testvéremnek, Isingrimusnak, hogy mit fejtett ki Isten szolgáinak mindennél ízeesebben a tudós Cassiodorus a Szentírás szavakkal kifejezhetetlen isteni nedűjéről:” (Ford. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 551.)

A három eddigi szövegkiadás egyike sem tünteti föl – bizonyára nem vették észre vagy legjobb esetben nem tekintették a háromszavas szövegegyezést megjegyzésre érdemesnek –, hogy e mondat *quantę virtutis divina sit Scriptura* kifejezése nyilvánvalóan parafrazeált idézet – éspedig az *Institutio* első könyve XVI. fejezetének eredeti címéből –, s nem modern kiadói hozzátétel. A kéziratok többségi olvasata: *De virtute Scripturae divinae*.²⁶ Valószínűleg nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk a szórendcserének, az Gellért leleménye is lehet, akárcsak a függő kérdéssé való átalakítás, mégis érdemes megjegyezni, hogy a Mynors-kiadás szövegkritikai apparátusa szerint két fontos kódex, a VIII. század második feléből származó bambergi (B siglumú) és

²⁴ A szövegjavításról lásd ed. SILAGI és ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ.

²⁵ ed. SILAGI sajnálatos betűcserés nyomdahibája, amelyet ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ nem jelez: -gn-.

²⁶ E címet már elővételezi a XV. fejezet utolsó mondatának *de virtute lectionis divinae* kifejezése is (ed. MYNORS 50).

a tőle függő XII. századi Vaticanus Urbinas (U) *divinae Scripturae* szöveget hoz (lásd alább a 34. jegyzetet).

E néhány szavas filológiai adaléknak – túl azon, hogy apró jelzés: még mindig nem ért véget Gellért forrásainak föltárása! – talán van némiképp jelentősebb hozadéka is. A kérdés ugyanis az, hogy vajon Gellért egy valaki (leginkább saját maga) által készített kivonatot használt-e a mű írásakor, amelyben aztán vagy ott szerepelt, vagy nem szerepelt a szokott cím („A Szentírás ereje”), vagy pedig – és ez nagyon eltérő forrás-helyzet – a teljes szöveg feküdt előtte, a fejezetcímmel együtt. Gellért sokféle, sok szerzőtől és nemegyszer azok több művéből való idézete nagyon komoly könyvtár nem kevés ideig való használatát föltételezi. Ez pedig alkalmas könyvtár híján Magyarországon egyáltalán nem történhetett meg.

Nem gondolnám, hogy ez az egy szöveghely végérvényesen eldöntheti a mű keletkezési helyének kérdését – egyáltalán, ha jól látom, föl sem vetődött, hogy Gellért máshol írhatta volna a *Deliberatio*-t, mint magyarországi remeteségében vagy püspöksége idején –, de az érvelési láncolatban fontos szem lehet.

Szegfű László szegedi történész, világosan látva, hogy az akár csak 1979-es tanulmánya írásakor ismert – de azóta igen jelentősen bővült – forrásanyaghoz teljes könyvek formájában Magyarországon senki nem férhetett hozzá, föltételezte, hogy a remete, majd püspök Gellért még itáliai (vagy akár máshol töltött) tanulóévei alatt készített *excerptum*-gyűjteményeinek, mintegy saját „*liber portabilis*”-einek fölhasználásával írta meg a *Deliberatio*-t. Ha ez így van, akkor azt is föl kell tételeznünk, hogy a fiatal klerikus valahol, leginkább Itáliában, nagy céltudatossággal készülve egy egzegézis-elméleti mű írására – ez önmagában nem annyira elképzelhetetlen – idevonatkozó patrisztikus művek egész sorából rövidebb-hosszabb idézeteket nagy számban és néha nagy terjedelemben másolt ki, sőt már azt is tudta, hogy a három ifjú énekén fog elmélkedni – még ez is elképzelhető –, s tudta, hogy ehhez – lényegében egész, mintegy szabad asszociációkon alapuló gondolatmenetét legalábbis nagy vonalakban vagy sokszor részleteiben is rögzítve – Isidorusból melyik természettudományos vagy hereziológiai részleteket fogja felhasználni (nagy számban és nagy terjedelemben), hiszen az *Etymologiae* általános elterjedtsége ellenére sem feltétlenül számíthatott arra, hogy a pogány pusztaságon is talál e művet birtokló kolostori könyvtárat; végül – és itt már a valószínűtlenség határaitra jutunk – azt is tudta, hogy a Dániel könyvéből vett bibliai kanticum értelmezéséhez Jeromos egyházatya kézenfekvő Dániel-kommentárján kívül mely más Jeromos-részletekre, például egy-egy formás etimológiára lesz még szüksége. (A Biblia liturgiában ritkán használt helyei majdani idézéséhez mindenesetre számíthatott kolostori könyvtárra; azokat nem feltétlenül kellett kijegyzetelnie.) Majd, úgymond, Magyarországon eretnekekkel találkozván,²⁷ azok legyőzésének szándéká-

²⁷ Az eretnesség megcáfolásának szándéka mint a *Deliberatio* megalkotásának indoka Szegfűnél ugyanúgy hangsúlyos e korai írásban (SZEGFŰ 1979, 34), mint a Karácsonyi Béla halála után kiadatlan maradt kézirat közreadását bevezető tanulmányban (IX).

val, régi jegyzeteit felhasználva, megírta nagy művét. (Tehát egy egzegetikai szándék mellé vagy elé egy hitvédelmi cél került volna...)

Azontúl, hogy a kora Árpád-kori Magyarország dualista-bogumil jellegű eretnekségének bizonyítása továbbra is gyenge lábakon áll,²⁸ ha elfogadnánk az eretnekellenes-séget mint komoly, elsődleges kiindulópontot, akkor két ellentétes szándékra vezetnénk vissza a mű keletkezését: az ugyanis a szöveg figyelmes olvasásakor nyilvánvaló, hogy ha valakikkel Gellértnek elméleti vitája van, akkor ellenfelei azok (bármik is legyenek: akár valóságos, akár képzetes, „retorikai” vitapartner),²⁹ akik a Szentírás allegorikus értelmezését elvetik s megragadnak a történeti vagy morális értelmezés szintjén. Ilyenek pedig az Egyház korábbi történetében is, az Egyházon belül is akadtak.³⁰ Elfogulatlan olvasással mindenkinek nyilvánvaló, hogy a szöveg fő sodra a bibliaértelmezés kérdése. A nehéz kortárs történeti körülményekre, az Egyház veszélyeztetett helyzetére való utalások ehhez képest mindenestül marginálisak, esetlegesek, kitérők, retorikus digressziók. Ezen „veszélyforrások” között – ha bárhol is igazolható lenne, hogy valóban azokkal hadakozik szerzőnk –, természetesen akár eretnekek („eretnekek”) is lehettek volna. De nem ez, nem a katolikus tanítástól való elhajlás volt a korai magyar egyház legelső évtizedeinek gondja, hanem a fejét fel-felütő, sőt leplezetlen pogányság – amelyet nem lehet eretnekségnek tartani! Ha Gellért eretnekekkel foglalkozik, akkor elsősorban a „minden idők” eretnekei kísértik, mint az Isidorus-féle eretneklistákon szereplő sok, régen kihalt eretnekmozgalom (lásd fol. 8^r, 10–9^v, 11; ed. BATTHYAN 16–22; ed. SILAGI I, 299–362; ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 30, 32, 34, 36), míg kortárs eretnekségekre csak Itália egyes részei és Görögország tekintetében panaszkodik (lásd fol. 46^v, 26–47^r, 10; ed. BATTHYAN 99; ed. SILAGI IV, 469–477; ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 184, 186).

Szegfűnek az anyaggyűjtésre vonatkozó feltételezése alapvetően helyes lehet – részleteit pedig úgysem tudjuk bizonyítani –, a magam részéről csak a mű koncipiálására és kidolgozására vonatkozóan fogalmazok meg más, új feltételezést. Nyilvános előadásban³¹ már vázoltam, s a közeljövőben írásban is meg kívánom jelentetni azon hipotézisemet, hogy a *Deliberatio* koncepciója, anyaggyűjtése, sőt bonyolultan, bibliai és más

²⁸ Magam *Egy Jeromos-idézet Szent Gellértnél – és a bogumilok* című tanulmányomban (DÉRI 2008a, lásd fentebb 5. jegyzet) fogalom össze a kérdést. Ott egy Jeromos-idézet elemzésével mutatom be, hogy az patrisztikus idézet s nem Gellért bogumillelenséges szövege. Azon véleményt látom megerősödni e filológiai tanulmánnyal is, hogy Gellért korában nem kell számolni a déli országrészen (sem) e dualista eretnekmozgalommal, legalábbis Gellért szövege sem erősíti meg a sajnálatos módon szinte kiirthatatlan föltételezést.

²⁹ Nem feltétlenül lenne termékeny kutatás az után nyomozni, hogy Gellért melyik kortársára-kortársaira gondolhatott. Az „ellenfelet” retorikai elemnek is bátran tekinthetjük, illetve mint olyant, aki az Egyházban bármikor felbukkanhat, ezért az ellene folytatott szellemi harc mindig időszerű.

³⁰ „Illis itaque Scriptura sacra pluvia est, qui tantum simplicem secuntur istoriam.” (fol. 115^v, 6–7; ed. BATTHYAN 214; ed. SILAGI VII, 647–648; ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 460). Fordításomban: „A Szentírás ... eső azoknak, akik csak az egyszerű történetet, a történeti értelmezést követik.”

³¹ *Hol írta Gellért a Deliberatiót?* (Záróelőadás az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola középkori és kora újkori programjainak konferenciáján. 2017. május 19.)

helyek asszociatív idézésével előrehaladó, „kacsaringós” szövegteste lényegében azelőtt elkészült – bizonyos Itáliában, de mindenesetre komoly könyvtár folyamatos használatára támaszkodva –, mielőtt Gellért Magyarországra érkezett volna. A szerző aztán a magával hozott, nagyjából kész kéziratot csiszolhatta, itt-ott módosíthatta, és retorikai szempontból kitérőkkel (digressziókkal), sokszor alig szervesen illeszkedő reflexiókkal bővíthette, a szövegtest korábban elkészült részeitől stilisztikailag is jócskán eltérő megfogalmazásokkal reagálva a kortárs magyarországi vagy európai egyházi és politikai viszonyokra. Ennyiben, de csak ennyiben tekinthető Magyarországon írt, pontosabban hazánkban befejezett műnek a *Deliberatio*. Ebbe a koncepcióba, mely, ismétlem, a rendkívüli módon megnőtt számú és terjedelmű forrás figyelembevételével és a mű szerkezetének alapos átgondolása után született, inkább illik az, hogy a fiatal Gellért nem maga által jóval korábban kivonatolt szövegeket használt a kidolgozásakor, hanem mint aki előtt ott feküdtek a teljes szövegek – a Cassiodorus-részlet esetén fejezetcímestül. (Magam sem zárhatom ki, természetesen, azt a lehetőséget sem, hogy „jegyzeteléskor” a fejezetcímet is felírta. Ámde más idézetek esetén ilyen eljárás eddig nem volt bizonyítható.)³²

Tanulmányom lényegi része azonban nem ez az apró észrevétel, hanem annak megvizsgálása, hogy milyen állapotúnak tekinthető a *Deliberatio* Cassiodorus-idézete: jó, értelmes szöveg-e, vélhetően egy adott kézirat jó másolata, vagy romlott, esetleg parafrázeált, rövidített vagy bővített, módosított szöveg – figyelembe véve megítéléséhez azt a szempontot is, hogy nem autográf kézirattal van dolgunk.

Mindenekelőtt közlöm a Gellért-szöveget, lábjegyzetekben föltüntetve a Mynors-féle kiadás főszövegének eltérő olvasatait, illetve a kiadás szövegkritikai apparátusában feltüntetett további (Gellért koráig releváns) kézirati olvasatokat. Ezekből kiderül, hogy egyes helyeken Gellért szövege ezeknek a kéziratoknak az olvasataival egyezik. A helyesírási és központosítási, tagolási különbségeket nem regisztrálok. (A korábbi három szövegkiadásra is hivatkozom néhány szükséges ponton. Ugyanakkor a csupán a Gellért-kéziratra vonatkozó, a Cassiodorus-összevetést nem érintő szövegkritikai megjegyzéseiket általában nem idézem.)

A kevés nyilvánvaló Gellért-betoldást most mellőzve, a kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a vélhetően Gellért használta középkori szöveg azonosítható-e valamelyik kéziratával vagy kéziratcsaládéval, vagy ha nem, az eltérések olyan varia lectiók-e, amelyekhez hasonlók valamelyik, a Mynors-szöveg konstituálásához fölhasznált kéziratban vagy egyes kéziratokban megjelennek, tehát a rendelkezésünkre álló Gellért-szövegben a változatok racionálisak s arra mutatnak, hogy Gellért elég pontosan

³² Gondolatmenetem korábbi, rövid megfogalmazása: *Ambrosius-idézetek Gellértnél* (DÉRI 2005, lásd 5. jegyzet), 78.

másolta ki a szöveget a rendelkezésére álló kéziratból, s ezen az ő autográfját másoló(k) sem rontott(ak) jelentősen, s így az előttünk fekvő szöveg lényegében megegyezik Gellértével.

„Intuemini, ait,³³ sodales egregii, quam mirabilis, quam dulcis in Scripturis divinis³⁴ decurrit ordo dictorum³⁵ et³⁶ desiderium semper exercens.³⁷ Sactetas sine fine, esuries gloriosa beatorum. Ubi nimietas non arguitur, sed magis inoportunitas crebra laudatur. Merito, quando et noticia³⁸ rerum salutarium inde discitur, et credentibus atque eadem operantibus æterna vita prestatur. Preterita sine falsitate describunt, presentia plus, quam quod videntur, ostendunt, et³⁹ futura quasi iam perfecta narrantur. Ubique in eis veritas regnat, ubique divina virtus inradiat, ubique panduntur humano generi profutura. Dum⁴⁰ autem⁴¹ haec ita <se>⁴² habeant in terris, nobis pro captu ingenii parabolis et propositionibus sumptis cęlestis veritas intimatur, sicut ipsa⁴³ in LXXVII⁴⁴ psalmo⁴⁵ testatur: *Aperiam in parabolis os meum, loquar propositiones ab initio.* (Ps 77,2) Tradunt etiam nobis, ut munera cuncta vincantur,⁴⁶ Sanctę Trinitatis adorabilem cognitionem,⁴⁷ quam per tot seculorum tractus idolis dedita, ceca et flebilis ignoravit humanitas, Patrem scilicet et⁴⁸ Filium et Spiritum

„Figyeljétek meg, – mondja –, kiváló társaim, mily csodálatosan, mily édesen hömpölyög a Szentírásban a szavak árja, s mily szüntelen vágyakozást keltően. Végtelen a kielégülése, dicsőséges a szenteknek éhe. Ahol a gazdagságot nem kifogásoljuk, annál inkább magasztaljuk a nyersséget. Méltán, hiszen belőle tanuljuk meg az üdvösségre vezető dolgok ismeretét, ő juttat örök életet azoknak, akik hisznek és aszerint cselekszenek. Hamisítás nélkül írja le az elmúlt dolgokat, mélyebben mutatja meg a jelent, mint ahogyan a felszínen látható, úgy mondja el a jövőt, mintha már megvalósult volna. Mindenütt az igazság uralkodik benne, mindenütt Isten ereje ragyog, s mindig megmutatja, mi válik hasznára az emberi nemnek. Minthogy ezek a dolgok így vannak a földön, eszünk felfogóképességéhez mérten példabeszédek és mély titkok alkalmazásával közli velünk a mennyei igazságot, ahogy ezt a 77. zsoltárban tanúsítja: *Példabeszédekre nyitom a számat, mély titkokat szólok kezdettől* (Zsolt 77,2). Minden ajándékát tetézve megismereti velünk a Szentháromság imádandó ismeretét, melyet oly sok század folyamán a bálványimádó, vak s nyomorult emberiség nem ismert, hogy tudniillik az Atya, a Fiú és a Szentlélek, minden te-

³³ *add. Gerhardus*

³⁴ *divinae scripturae V (cf. titulum: scripturae divinae ed. MYNORS, divinae scripturae BU)*

³⁵ *doctorum BU*

³⁶ *et add. Gerhardus?*

³⁷ *excrescens ed. MYNORS; exercens F0?*

³⁸ *notitiam B*

³⁹ *et add. Gerhardus?*

⁴⁰ *et dum ed. MYNORS*

⁴¹ *autem add. Gerhardus?*

⁴² *Dum ... habeant: se add. ed. KARÁCSONYI-SZEGFÜ*

⁴³ *ipse ed. MYNORS*

⁴⁴ *ed. MYNORS litteris*

⁴⁵ *psalmo om. V*

⁴⁶ *vincant V*

⁴⁷ *adorabili cognitione M*

⁴⁸ *et Filium et 0*

Sanctum,⁴⁹ creaturarum omnium creatorem⁵⁰ atque rectorem facere,⁵¹ *quę vidit⁵² in cęlo et in terra.* (Ps 134,6) Cuius si pietatem queris, audi breviter comprehensum:⁵³ *Adiutor in oportunitatibus, in tribulatione.* (Ps 9,10) Si potentiam, ausculta: *Et quis resistit⁵⁴ potestati tuę?* (Ps 75,8) Si iusticiam, lege, quia⁵⁵ *iudicavit⁵⁶ orbem terrę in equitate.* (Ps 95,13) Nam et ubique esse totum Deum manifestissime declarat,⁵⁷ dicente psalmographo: *Quo ibo a⁵⁸ spiritu tuo, et⁵⁹ a facie tua quo⁶⁰ fugiam? Si ascendero in cęlum, tu illic es; si descendero⁶¹ in infernum, ades,* (Ps 138,7–8) et cetera, *quę⁶² de illa maiestate <sacris lectionibus>⁶³ continentur.* Ista sic quidem⁶⁴ litteras, ut doctus es,⁶⁵ non ratio humana reperit, sed hominibus sanctis virtus cęlestis infudit; quas tunc bene datur intellegi, quando eas vere⁶⁶ et utilia predicare mens devota crediderit. Quid enim in illis litteris utilitatis et suavitatis non invenies, si purissimo lumine mentis intendas?⁶⁷ Lectio cuncta virtutum est,⁶⁸ verbum nominanter⁶⁹

remtmény Alkotója és Ura tetszése szerint cselekszi, amit lát [helyesen: akar], a mennyben és a földön (Zsolt 134,6). Kérdeed irgalmasságát? Halld tömören összefoglalva: Segítünk alkalmas időben, szorongatásban (Zsolt 9,10). Hatalmát? Hallgasd csak: Ugyan ki állhat ellen hatalmadnak? (Zsolt 75,8). Igazságosságát? Olvasd: Igazsággal ítéli meg a föld kerekességét (Zsolt 95,13). Mert a zsoltárszerző világosan kimondja, hogy a teljes Istenség mindenütt jelen van: Hová megyek lelked elől, és hová futok orcád elől? Ha felszállok az égbe, te ott vagy, ha alászállok a pokolra, ott vagy (Zsolt 138,7–8), és így tovább, amit felségéről mond. E szavakat – mint tudomásod van róla – nem emberi elme találta ki, hanem égi erő sugallta szent embereknek, s akkor lehet őket helyesen megérteni, ha a hívő lélek elfogadja, hogy az üdvözítő igazságot nyilatkoztatják ki. Mert ezekben a szövegekben ugyan mi üdvöset és gyönyörködtetőt nem találsz, ha lelked tiszta fényével figyelsz rá? A Szentírás erővel tel-

⁴⁹ *post* Sanctum: unum Deum *add.* ed. MYNORS

⁵⁰ conditorem ed. MYNORS

⁵¹ *ante* facere *add.* *potentem recc.*

⁵² vult ed. MYNORS

⁵³ comprehensam CXQ

⁵⁴ *ressistet* G, *resistat* H

⁵⁵ qui ed. MYNORS, quia H

⁵⁶ iudicabit ed. MYNORS (sec. MH); iudicavit *cett.*

⁵⁷ *declaratur ed.* MYNORS

⁵⁸ ab ed. MYNORS, a FVQH

⁵⁹ et *om.* F

⁶⁰ quo *alterum om.* H (*add.* H²)

⁶¹ in caelum ... *descendero: om.* G – caelo B – in *alt.* ad $\emptyset$

⁶² *quae om.* $\emptyset$

⁶³ *post* maiestate ed. MYNORS: *sacris lectionibus* – ed. SILAGI: *sacris lectionibus del., melius ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ: sed hominibus del.*

⁶⁴ *siquidem ed.* MYNORS

⁶⁵ ut doctus es *add.* *Gerhardus*

⁶⁶ vera ed. MYNORS

⁶⁷ *invenietis ... intendatis* H – *mentis om.* U

⁶⁸ *lectio divina cuncta virtus est* H

⁶⁹ non inaniter ed. BATTHYAN *sec. Cassiodorum*

cadens, nec tardat effectus,⁷⁰ quod promittit⁷¹ oboedientibus conferens æternam salutem, superbis restituens æternum⁷² supplicium. Atque ideo eam non solum audire, sed implere sanctis operibus commonemur.⁷³ Modo siquidem caritatem Dei et proximi monet, modo, ut seculi peritura contempnamus,⁷⁴ insinuat, modo, ut illam patriam recorderis, in qua es perpetue⁷⁵ mansurus, infundit. Patientiam monet, spem tribuit, humilitatem proficuum laudat, superbiam ruinosam semper accusat,⁷⁶ pias elemosinas creberrime fieri persuadet. Tunc quod supra omnes pietates indulgentissimum est, acceptam⁷⁷ sibi penitentiam⁷⁸ Iudex ipse testatur, quando etiam verba, quibus rogetur,⁷⁹ clementissimus Redemptor indulget; terret, ut corrigat, iudicium minatur, ut parcat, et sic nos precipit⁸⁰ vivere,⁸¹ ut angelorum⁸² mereamur esse consortes, fiatque⁸³ illud in nobis, quod nimis suave atque perfectum⁸⁴ est, *ut sit Deus omnia in omnibus*. (1K 15,28) Deinde *ut eum videamus, sicuti est*, (1J 3,2) et sic de gloriæ ipsius copia⁸⁵ compleamur, ut nulla ulterius indigentia sterilitate fatigemur. Talibus vero⁸⁶ visis⁸⁷ qui⁸⁸ parere non

jes, mert az ige nem hullik hiába, hamar beteljesedik, amit ígér: örök üdvösséget hoz az engedelmeseknek, örök kárhozatot szab ki a gőgösökre. Ezért figyelmeztetés, hogy ne csak hallgassuk, hanem szent cselekedetekkel teljesítsük is be. Hol Isten és felebarátunk szeretetére int, hol e világ mulandó dolgainak megvetésére tanít, hol azt sugallja, ne feledkezz meg arról a mennyei hazáról, ahol örökké élni fogsz. Türelemre int, reményt ad, a javunkat szolgáló alázatot dicséri, a romlásba döntő gőgöt mindig elítéli, s azt javallja, hogy minél gyakrabban adjunk kegyes alamizsnákat. Maga a Bíró tanúsítja, hogy elfogadja a bűnbánatot, mely minden kegyes cselekedetnél jobban kieszközli bocsánatát, mikor kegyes Megváltónk még a szavakat is megadja nekünk, melyekkel hozzá imádkozunk; Ő azért fenyeget, hogy jó útra térítsen, azért rettegget ítélettel, hogy könyörüljön, s azt parancsolja: úgy éljünk, hogy kiérdemeljük az angyalok társaságát, s megvalósuljon bennünk az, ami teljesen édes és tökéletes, az, hogy Isten legyen minden mindenkben (1Kor 15,28). Végezetül pedig, hogy a maga valójában lássuk meg Őt (1Jn 3,2), s úgy elteljünk dicsőségének gazdagságával, hogy soha többé ne gyötörjön bennünket semmiféle hiú vágy. Ki ne iparkodnék engedelmes-

⁷⁰ ed. BATHYAN 252 (a): Affectus, vel affatus (*vide notam sequentem*)

⁷¹ promittit affatus ed. MYNORS, promittit affectus UH

⁷² perenne ed. MYNORS, perennis H

⁷³ commonemus Θ commonem G commonet CXQ commoneo H

⁷⁴ contempnas ed. MYNORS

⁷⁵ perpetue ed. MYNORS perpetuo VC²Q

⁷⁶ laudant et accusant B (*corr.* B²)

⁷⁷ acceptum V

⁷⁸ patientiam U

⁷⁹ rogatur CQ

⁸⁰ praecepit EQH

⁸¹ vivere praecepit Q

⁸² angelorum: piis angelis ed. MYNORS

⁸³ fietque θ, fiad quo G

⁸⁴ perpetuum ed. MYNORS

⁸⁵ copiam B

⁸⁶ ergo ed. MYNORS

⁸⁷ iussis ed. SILAGI *sec.* ed. MYNORS

⁸⁸ quis ed. MYNORS

ambiat, nisi qui omnimodo in æternum⁸⁹ perire festinat? Nil dementius nilque crudelius⁹⁰ Redemptoris⁹¹ iussa negligere et crudelissimi⁹² hostis vota complere. Quot verba, tot premia, quot sententię, totidem ultiones! Nil⁹³ vacat ab utili doctrina, nisi cum precipienda⁹⁴ silet lingua.”⁹⁵ (fol. 138^r, 12–139^v, 8; ed. BATHYAN 250–252; ed. SILAGI VIII, 527–583; ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 550, 552, 554, 556.)

kedni az ilyen parancsoknak, hacsak nem rohan mindenáron az örök kárhozatra? Nincs esztelenebb és szörnyűsebb dolog a Megváltó parancsainak megvetésénél és legádázabb ellenségünk akaratának teljesítésénél. Ahány ige, annyi jutalom, ahány ítélet, annyi büntetés. Egyetlen teremtmény sincs felmentve az üdvözítő tanítás hirdetése alól, hacsak nem azért hallgat, mert nyelve méltó a kivágásra.” (Ford. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 551, 553, 555, 557, kisebb-nagyobb módosításokkal a tanulmány szerzőjétől.)

A következőkben típusok szerint sorra veszem a XI. századi *Deliberatio*-kézirat elteréseit a XX. századi Cassiodorus-kiadás szövegétől, illetve egyezéseit a Cassiodorus-kiadás filológiai apparátusában jelzett kéziratok-kéziratcsaládok szövegvariánsaival. A könnyebb visszakéreshetőség érdekében a jegyzetek számaival utalok az adott szöveg helyekre.

I. *Kétségkívüli betoldások* mindössze két esetben fordulnak elő. Az *ait* szó (33. jegyzet) a *Deliberatio*-ban közel 400-szor szolgál a szó szerinti vagy ahhoz közel álló idézetek bevezetésére az idézetek első vagy első néhány szava után. (Funkcionálisan tehát mintegy a modern helyesírások nyitó idézőjelének felel meg, anélkül hogy az idézet végét egyértelműen jeleznék hasonló eszköz.) Az esetek elsőprő többségében a citátumok bibliaiak, de patrisztikus idézetet is jelezhet az *ait*. – A másik nyilvánvaló betoldás, az *ut doctus es* megszólítás (65. jegyzet) a mű fiktív vagy valóságos címzettjével, *Isingrimus liberalis*-szal⁹⁶ való folyamatos kommunikáció retorikai megképzésének eszköze.⁹⁷

⁸⁹ aeterna θ

⁹⁰ Nil ... crudelius: ultra omnes demencias est ed. MYNORS

⁹¹ Redemptori: BG – Redemptoris sui ed. MYNORS

⁹² crudelissimis B

⁹³ nihil ed. MYNORS

⁹⁴ precipienda *add.* Gerhardus

⁹⁵ lingua magnalia ed. MYNORS, lingua ad magnalia U

⁹⁶ Isingrimus azonosításának kérdése nem tárgya e tanulmánynak. Lásd ed. SILAGI p. VIII.

⁹⁷ A „fiktív hallgatóság” kifejezésének esetei közt tárgyalja az *ut doctus es* betoldást (liber VIII, 138^v, 23, ed. BATHYAN 251, ed. SILAGI 149, ed. KARÁCSONYI–SZEGFŰ 552) NEMERKÉNYI Előd [Előd Nemerkenyi]: *Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century*. Debrecen–Budapest, University of Debrecen Faculty of Philosophy Department of Classical Philology – Central European University Department of Medieval Studies, 2004 (ATAΘA XIV–CEU Medievalia 6), 147. = *Fictive Audience: The Second Person Singular in the Deliberatio of Bishop Gerard of Csanád*. In: *Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context*. Eds. Gerhard JARITZ, Michael RICHTER. Krems – Budapest, Medium Aevum Quotidianum – Central European University, 2001, 39–48.

II. *Más kéziratokkal való egyezések.* Talán a legérdekesebb és esetleg fontos egyezés az *excrescens* szó helyett (37. jegyzet) a IX–X. századi Szent Gallen-i és francia Θ kéziratcsalád⁹⁸ egy részében (Fθ?) megtalálható *exercens* variáns. – Apróság, hogy a „Patrem scilicet et Filium et Spiritum” (48. jegyzet) szövegrész első *et* szava Gellértéhez hasonlóan a Θ kéziratcsaládban is megvan. – A helyesebb (mert a bibliai szöveghez tartozó) *qui* (55. jegyzet) helyett álló *quia* (*lege, quia*) is jól érthető szerkezet, és Gellért az inzuláris hagyomány (H) ismerete nélkül is írhatta így. – Az -a tövű igék (I. coniugatio) futurumi *-bit* és perfectumi *-vit* (56. jegyzet) alakjának föleserélhetősége közönséges a középkori bibliai latin szövegekben. – A Mynors-kiadásban található *ab spiritu* (58. jegyzet) éppenhogy a ritkább alakváltozat, ezért nem tulajdoníthatunk túl nagy jelentőséget annak, hogy Gellért-szövegünk számos olyan kódexszel tart együtt (FVQH), amelyben *a spiritu* található. Mindenesetre itt is egyezik velük. – Érdekes a *Redemptoris* (91. jegyzet) szó: hiányzik mellőle a kéziratok többségében álló *sui*, ugyanakkor eltér a *sui* nélküli változatoktól is (BG), mert ott pedig a főnév dativusban áll.

Összefoglalóan annyit állapíthatunk meg e kategória alapján, hogy az a kisszámú eset, amikor Gellért rendelkezésünkre álló szövege valamelyik, a főszövegtől eltérő olvasattal tart együtt, nem alkot olyan rendszert, amelynek alapján egyértelműen valamelyik archetípus leszármazottaihoz lehetne kötni a mi kódexünk szövegét. Leginkább arra szolgálnak ezek és általában a varia lectiók, hogy megállapítsuk: Gellért szövegváltozatai a legtöbbször nem abszurdak, nem is feltétlenül saját módosítások, hanem származhatnak abból az ő használta kéziratból is, amelyet nem ismerünk. A fentebb bemutatott *excrescens/exercens* szövegváltozatok és néhány, a Θ kéziratcsaládéival részben vagy teljesen megegyező további olvasat alapján azonban esetleg meg lehet kockáztatni, hogy a Gellért használta kódex a Θ archetípushoz áll a legközelebb, míg a többi archetípussal csak véletlenszerűen érintkezik, s azok (elég számos) jellegzetes olvasatában egyáltalán nem osztozik (lásd a szöveghez fentebb fűzött jegyzeteket). Ám a Θ olyan egységesen képviselt szövegváltozatait sem hozza, mint egy helyen (62. jegyzet) a *quae* elhagyását, vagy a helyes *commonemur* helyetti *commonemus*-t (73. jegyzet). (Igaz, ezt a nyilvánvaló nyelvtani hibát Gellért akár ki is javíthatta.)

III. *Kisebb, stilisztikai jellegű átfogalmazások, módosítások,* melyeket nem támasztanak alá a Mynors-kiadásban felsorolt *varia lectiók*. ... *et desiderium* (36. jegyzet): úgy tűnik, Gellért betoldása az *et* szó. – A 40–41. jegyzetekkel jelzett helyen a Cassiodorus-szöveghagyomány szemmel láthatóan egységesen *Et dum* mondatkezdetet hoz, Gellértnél viszont *Dum autem* áll. Nagyon is lehetséges, hogy ő maga alakította át így a szöveget, hiszen szerzőnk mondatokat szorosan összefűző stílusához erősen hozzá-

⁹⁸ A kézirati hagyomány bemutatását lásd MYNORS szövegkiadásának (lásd fentebb 3. jegyzet) bevezetőjében (X. skk. oldalak), a siglumokat lásd a 2. oldalon.

tartozik a latin biblikus nyelvet is erősen jellemző *autem* szó (Gellértnél több mint 500-szor fordul elő), amelynek háttére a maga részéről a görögös mondatfűzés (gyengült jelentésű ellentétes kötőszavak túlhasználatával). – Gellért változtatása lehet az *ipse* (43. jegyzet) szó helyetti *ipsa*: bizonyára a *caelestis veritas*-ra utal vissza (logikusan), míg Cassiodorus a *caelestis veritas*-szal jelzett isteni személyre utal a hímnemű alakokkal, szintén logikusan. – A Cassiodorus-kéziratokban szokott *conditorem* (50. jegyzet) szót bizonyosan szerzőnk cserélte a Teremtő szokottabb (és Gellért által is kétszerest meghaladóan többször használt) latin szavára: *creatorem*. – A *supplicium perenne* jelzős szerkezet (72. jegyzet) a biblikus nyelvtől idegen; Gellért talán Mt 25,46 alapján módosította a szokottabb *supplicium aeternum*-ra. – A *contempnas* szót (74. jegyzet) is valószínűleg Gellért cserélte *contempnamus*-ra. Ennek oka éppen úgy lehetett az előző mondatot záró *commonemur* igealakjához való számbeli igazodás, mint az, hogy ha Sg. 2-ben hagyja a szót, akkor a néhány sorral korábbi *ut doctus es* megszólítás (Gellért beszúrása) miatt az olvasó túlzottan „ad hominem” vonatkoztathatná Isingrimusra. – A *piis angelis consortes* (82. jegyzet) szerkezet helyett álló *angelorum consortes* is Gellért módosításának tűnik. Mögötte bibliai szerkezet (2Pt 1,4: *divinae consortes naturae*) vagy esetleg liturgikus énekszöveg is állhatott (vö. R *Super salutem*, Cantus Index 007726).

Mindezen kézenfekvő esetekben nem lehet teljesen kizárnunk, hogy az általunk már nem ismert, de Gellért használta Cassiodorus-kéziratban ezek az olvasatok voltak.

IV. Valószínűleg hibás olvasatok, betű- vagy jeltévesztések, kihagyások. Bizonyára egyszerű szókihagyás: *Dum ... haec ita habeant* (42. jegyzet): se *add.* ed. KARÁCSONYI-SZEGFŰ (*sec.* ed. MYNORS). – Ugyanígy a *Filium et Spiritum Sanctum* szavak után (49. jegyzet) hiányzik két szó: *unum Deum* (ed. MYNORS). – A helyes *vult* (ed. MYNORS) szó helyett álló *vidit*-nek (52. jegyzet) nincs értelme a *Deliberatio* kéziratában. – A passzívum rövidítésjelének kihagyása lehet: *declarat* (57. jegyzet) a *declaratur* (ed. MYNORS) helyett. – A *siquidem* (ed. MYNORS) helyetti *sic quidem* (64. jegyzet) nem korrekt, míg a kéziratban a következő előfordulás, alig pár sor múlva, helyesen *siquidem*. – A Cassiodorus-kiadás (66. jegyzet) *vera et utilia* szerkezete megfelelő értelmet ad ki, az első szó *vere*-re való kicserélése (félreolvasása?) nehezen értelmezhetővé teszi a mondatot. – Értelmetlen a *nominanter* szó (69. jegyzet) a *non inaniter* (ed. MYNORS) helyett. Bizonyosan téves olvasat vagy a másolónak tulajdonítható elírás. – A *promittit affatus* (ed. MYNORS vagy *promittit affectus* UH) szerkezetben meglevő tárgy nélkül nehéz értelmet beleerőszakolni a *promittit* (71. jegyzet) szóba; vélelmezhető a megelőző *effectus* miatti véletlen kihagyás. – A *perpetuum* (ed. MYNORS) helyetti *perfectum* (84. jegyzet) esetleg hibás olvasat, de mivel értelmes és Gellért szóhasználatának erősen megfelel, éppúgy lehet tudatos módosítás is. – A *nihil* (ed. MYNORS) helyetti *nil* (93. jegyzet) teljesen közönséges alakváltozat. Egyébként is Gellért szinte csak ezt használja a gyakori J 1,3-at és a ragozott alakokat (*nihilum, nihilo*) leszámítva. – ... *ergo* (ed. MYNORS) helyett *vero* (86. jegyzet): esetleg rövidítés félreolvasása vagy szándékolt módosítás. – A *iussis* (ed. SILAGI *sec.* ed. MYNORS) szó helyett Gellértnél

visis (87. jegyzet) áll; nem teljesen értelmetlen, de inkább hibásnak tekintendő olvasat. – Kétségtől eltekintve nyelvtanilag helytelen változtatás, ha *qui* (88. jegyzet) áll *quis* (ed. MYNORS) helyett, bizonyára a néhány szó közbejötté után hamarosan következő *qui* hatására.

A fentebbi esetek egy részében nem zárható ki, hogy a Gellért előtt fekvő (vagy ő kijegyzetelte) Cassiodorus-kéziratban ezeket az olvasatokat találta.

A Cassiodorus-szöveg *sacris lectionibus* szavai helyett, amelyeket valószínűleg Gellértnél is így lehetett megtalálni (63. jegyzet), a másoló a (bizonyosan két sorral alább következő) *sed hominibus* szavakat írta, nyilvánvaló tévesztéssel; a javító törlés után azonban elmaradt a *sacris lectionibus* szavak pótlása, amelyeket ezek után a Cassiodorus-szöveggyománnyal alapján bátran kiegészíthetünk.

V. *Erős parafrázisok* csak az idézet végén fordulnak elő. A Cassiodorus-szövegben is durva *ultra omnes demencias est* (ed. MYNORS) megfogalmazás alkalmat adhatott Gellértnek a stilisztikailag hozzá közel álló, még erőteljesebb kiszólásra (90. jegyzet): *Nil dementius nilque crudelius*. Hasonló, két- vagy háromtagú szerkesztéssel találkozunk korábban és később a VIII. könyvben: „Nil ... in creatura mali, nil lesionis, nil cuiusque vituperabilitatis.” (fol. 128^r, 1–3, ed. SILAGI VIII, 117–118, ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 510), „Nil doctius nilque eruditius illo, qui ...” (fol. 154^r, 1–2, ed. SILAGI VIII, 1189–1190, ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 614). – Végül az idézet utolsó mondatának második felében olyan erősnek ítélik az átfogalmazást a legutóbbi szövegkiadás szerzői, hogy nem is tartják cassiodorusinak. (Mással nem tudom magyarázni, hogy ed. KARÁCSONYI–SZEGFÜ 551, a szövegkritikai apparátusban, nem számítja hozzá az idézethez!) Bizonyosan Gellért toldotta be a *lingua* szó jelzőjeként a *precidenda* szót (94. jegyzet), ugyanakkor valamiért kihagyta a bibliai (lásd zoltári helyeken és a pünkösdi történetben, Act 2, 11, ez utóbbi helyen a *lingua* szó környezetében) *magnalia* szót mint a *silet* tárgyát (95. jegyzet).

Rövid összegzésként megállapíthatónak tartom – és ez őszinte meglepetést okozhat –, hogy a *Deliberatio* XI. századi szövegében idézett Cassiodorus-részlet alig tér el a legjobb (nagy részben VIII–X. századi) kéziratokon és gondos mérlegelésen alapuló modern szövegkiadásban közölttől, különösen ha figyelembe vesszük, hogy néhány apró hibát akár a másoló számlájára is írhatunk, és ha leszámítjuk a kevés, könnyen azonosítható stilisztikai célú betoldást és (nem véletlenül az idézet végén) az egyéni stílusba illeszkedő, retorikus parafrázist. Ez a mikrofilológiai elemzésen alapuló sommás vélemény adalék Szent Gellért nyelvi-filológiai műveltségének, akribiájának megítéléséhez.

* * *

BALÁZS DÉRI

A Quotation from Cassiodorus by Saint Gerard
Lessons from an “Uninteresting” Passage

The Cassiodorus passage (*De institutione divinarum litterarum* I, 16, partly) quoted in the *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (11th century) of Saint Gerard of Csanád (fol. 138^r, 12–139^v, 8; ed. Batthyán 1790. 250–252; ed. Silagi 1978. VIII, 527–583; ed. Karácsonyi–Szegefi 1999. 550, 552, 554, 556) is almost identical with the versions figuring in the best early manuscripts, mostly from the 8–10th-century and their modern text editions. The *Deliberatio* contains only some easy-to-identify stylistic insertions and rhetorical paraphrases by Gerard, and some minor mistakes, which may be attributed to the scribe. This summary opinion, based on a microphilological analysis, is a small contribution to the evaluation of Gerard’s linguistic and philological erudition and accuracy.

KLANICZAY GÁBOR

Marcellustól Ráskay Leáig

Kompiláció, egybeszerkesztés, újraírás a Margit-legendákban

Az idei „Rebakucs” konferenciát „Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben” címmel rendezték Pécsen 2019. május 23–25-én. E témakiírás adta az ötletet, hogy ebből a nézőpontból előadást tartsak itt a Margit-legendák szövevényes történetéről, mely közös kutatási témánk volt a Rebakucs konferenciasorozatát 50 éve megalapító édesapámmal.¹ Minthogy Madas Edit nem volt ott, ennek a – tanulmányá még nem fejlesztett – historiográfiai áttekintésnek a szövegével szeretném születésnapján megajándékozni.

Előadásom a cím rövid magyarázatával kezdtem.

Marcellus a magyar domonkosok kiemelkedő egyénisége volt a 13. században. A Fraknoi Vilmos által 1896-ban kiadott² szenttéavatási per irataiban fennmaradt tanúvallomásából³ tudjuk, hogy Margit gyóntatója és lelkivezetője volt annak hétéves korától kezdve, vagyis több mint két évtizeden át, és az 1260-as években ő volt a magyarországi domonkosok prior provinciálisja. Személyének attól lett irodalomtörténeti jelentősége, hogy miután Bőle Kornél a Domonkos-rend bolognai levéltárában fellelte, és 1937-ben megjelentette Margit elveszettnek hitt, legrégebbi latin nyelvű legendáját,⁴ a szent életű királylány életének legavatottabb kutatója, Lovas Elemér 1941-ben

¹ KLANICZAY Tibor – KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Budapest, Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek 135).

² *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis*. Ed. Fraknoi Vilmos. In: *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis*. Budapest, 1896, vol. I, 162–383; magyarul: *Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről*. In: *Árpád-házi Szent Margit legrégebbi legendája és szentté avatási pere*. Ford. BELLUS Ibolya és SZABÓ Zsuzsa, jegyz. BELLUS Ibolya, előszó KLANICZAY Gábor. Budapest, Balassi, 1999, 59–306; új latin–angol kiadásban: *Legenda Vetus, Acta Processus Canonizationis et Miracula Sanctae Margaritae de Hungaria – The Oldest Legend, Acts of the Canonization Process and Miracles of Saint Margaret of Hungary* Eds. Ildikó CSEPREGI, Gábor KLANICZAY, Bence PÉTERFI. Budapest, CEU Press, 2017 (Central European Medieval Texts Series 9), 133–707.

³ *Vizsgálat Margit szűznek életéről*, 189–195; *Legenda Vetus, Acta Processus Canonizationis*, 438–455.

⁴ BŐLE Kornél: *Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legendá*. Budapest, Szent István Akadémia, 1937 (A Szent István Akadémia Hittudomány-bölcseleti Osztályának felolvasásai 3/1); újranyomva in: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadia-*

meggyőző érvekkel neki tulajdonította a legenda szerzőségét.⁵ Ezt a kutatók többsége – beleértve engem is⁶ – napjainkig elfogadja. De fontos megjegyezni, hogy perdöntő bizonyíték erre nincs a dokumentumokban, és Györffy György 1973-ban elgondolkodtató ellenérveket fogalmazott meg Marcellus szerzőségével kapcsolatban, ezért a kutatók Klaniczay Tibor javaslata nyomán inkább a *Legenda vetus* elnevezést használják megjelölésére.⁷

Ráskay Lea a Margit-szigeti domonkos kolostor feltehetőleg arisztokratikus származású apácája volt, és legtermékenyebb kódexmásolója (1510 és 1522 között öt kódexben ismerni fel a kézírását). Ezek közül a legjelentősebb az 1510-ben lemásolt magyar nyelvű Margit-legenda, egyik legbecsesebb nyelvemlékünk.⁸ A legendát először Pray György adta ki 1770-ben,⁹ majd Volf György 1881-ben.¹⁰ Az archaikus szöveg modernizálására legutóbb Érszegi Géza vállalkozott,¹¹ majd a kritikai kiadás Dömötör Adrienne és Pólya Katalin átíratában, P. Balázs János bevezetőjével jelent meg 1990-ben.¹² A kutatás abban egyetért, hogy Ráskay Lea csak másoló volt, az általa lejegyzett szöveg nem a fordítás eredetije. Arról viszont eltérnek a vélemények, hogy mikor és milyen eredetiből készült ez a legenda, mely a *legenda vetus* szövegét a szenttéavatási vizsgálat tanúvallomásainak adataival dúsította fel, terjedelmének majdnem háromszorosára. Az egyik hangsúlyos álláspont szerint ezt a kompilációt előbb latin nyelven készíthette el egy domonkos szerzetes, amit azután egy rendtársa vagy egy szigeti apáca fordított magyar nyelvre. Horváth Cyrill alapos szövegkritikai vizs-

nae gestarum. Szerk. SZENTPÉTERY Imre, kieg. Szovák Kornél, Veszprémy László. Budapest, Nap Kiadó, 1999², II, 685–709.

⁵ LOVAS Elemér: *Árpádházi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus*. In: *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1940/1941-i tanévre*. Pannonhalma, 1941, 21–85.

⁶ KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 234–237; Uő: *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 288–291.

⁷ KLANICZAY Tibor: *A Margit-legendák történetének revíziója*. In: KLANICZAY Tibor – KLANICZAY Gábor 1994, 15–92, itt: 38–40.

⁸ HAADER Lea: *A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely*. In: *Magyar Nyelvőr* 128 (2004), 196–205, itt: 201–203; Uő: *Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról*. In: „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Szerk. MADAS Edit. Budapest, OSZK, 2009, 53–76, itt: 64–72; M. NAGY Ilona: *Szent Margit élete (Margit-legenda)*. In: MADAS 2009, 276–279; DEÁK Viktória Hedvig OP: *The Legacy of St Margit. A Case-Study of a Dominican Monastery in Hungary*. In: *Nuns' Literacies in Medieval Europe. The Antwerp Dialogue*. Eds. Virginia BLANTON, Veronica O'MARA, Patricia STOOP. Turnhout, Brepols, 2017, 229–250.

⁹ Georgius PRAY: *Vita S. Elisabethae, viduae landgraviæ Thuringiæ et b. Margaritæ, quarum illa Andree II, haec Belae IV Hung. regum filia erat*. Tynaviae, 1770.

¹⁰ VOLF György: *Szent Margit élete*. Budapest, 1881 (Nyelvemléktár 8).

¹¹ ÉRSZEGI Géza: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, Szépirodalmi, 1983, 110–179.

¹² *Szent Margit élete, 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Bev. P. BALÁZS János, Kiad. DÖMÖTÖR Adrienne, PÓLYA Katalin. Budapest, Akadémiai, 1990 (Régi magyar kódexek 10).

gálódásai¹³ nyomán a „latin anyaszöveg” gondolatát Lovas Elemér honosította meg a magyar kutatásban.¹⁴ Mezey László 1955-ben megjelent könyvében *Marcellus III*-nak nevezi ezt a feltételezett latin kompilátumot, és keletkezését az 1300 körüli évekre teszi, a magyar fordítást pedig, mivel a későbbi Margit-legendák használata nem ismerhető fel benne, 1350 előttre keltezi.¹⁵ A latin anyaszöveggel kapcsolatos hipotézist Klaniczay Tibor is elfogadta, ugyanakkor a magyar fordítást illetően – itt hamarosan tárgyalandó megfontolások alapján – elveti az 1350-es „ante quem” terminust.¹⁶

En viszont kételyeket hangoztattam a latin eredetivel kapcsolatban. Minthogy a magyar legenda alapjául feltételezett latin szövegnek semmilyen kéziratos emléke nem maradt fenn, kérdéses, hogy egyáltalán létezett-e. Nem kizárható, hogy a fordítás eredeti példányát a két felhasznált kéziratból a fordítás aktusa közben, magyar nyelven szerkesztette egybe annak készítője.¹⁷ A magyar Margit-legendát az utóbbi évtizedben legrészletesebben vizsgáló M. Nagy Ilona is ezt a megengedő álláspontot képviseli tanulmányaiban.¹⁸

Ennyit tehát az előadás főcímének két szereplőjéről. Mielőtt azonban áttekinteném, mit mond a történeti kutatás az Árpád-házi Szent Margit középkori legendáiban megfigyelhető további kompilációkról, egybeszerkesztésekről és újraírásokról, röviden szólni kell arról is, hogy miért aktuális az újraírás kérdése körüli vizsgálódás a szent-legendák, a hagiográfia műfajában. Köztudott, hogy a modern kritikai szövegfilológiát a bollandisták (a két nagy alapító, Héribert Rosweyde és Jan Bolland nyomdokaiban) a 17. századtól kezdve épp ezen a területen alapozták meg.¹⁹ Az ő szövegrekonstrukciós módszerekre támaszkodott azután a „sztemmatológiát” megalapozó Karl Lachmann,²⁰ majd a 19–20. századi történeti forráskritika és az irodalomtörténeti kutatás. Az 1980-as években azután ezeket az alapelveket megkérdőjelezte, és új, kontextuális

¹³ HORVÁTH Cyrill: *A Margit-legenda forrásai. Bertholdus de Bosant jegyzőkönyve és a magyar Margit-legenda*. In: *Magyar Nyelvőr* 35 (1906), 408–420, 457–468; Uő: *Johannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda*. Budapest, 1908 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, MTA, XX/8).

¹⁴ LOVAS 1941, 58.

¹⁵ MEZEY László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest, Akadémiai, 1955, 58–59.

¹⁶ KLANICZAY Tibor 1994, 48.

¹⁷ KLANICZAY Gábor: *A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában*. In: KLANICZAY Tibor – KLANICZAY Gábor 1994, 93–244, itt: 190–191.

¹⁸ M. NAGY Ilona: *A Margit-legenda (1510) és forrásai. (Középkori anyanyelvű szövegek és forrásaik összetételének módszertanához)*. In: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Szerk. KOROMPAY Klára et al. Budapest, 2009 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229), 48–62; Uő: *A Margit-legenda feltételezett latin anyaszövegének („Marcellus III.”) kérdéséhez*. In: *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Szerk. CSISZÁR Gábor, DARVAS Anikó. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszéke, 2011, 244–251.

¹⁹ Hippolyte DELEHAYE: *L'oeuvre des Bollandistes à travers trois siècles. 1615–1915*. Bruxelles, Société des Bollandistes, 1959.

²⁰ Sebastian TIMPANARO: *The Genesis of Lachmann's Method*. Ed. and trans. by Glenn W. MOST. Chicago, University of Chicago Press, 2005.

elemzést javasolt a Bernard Cerquiglini által népszerűvé tett „új filológia”,²¹ amely az „eredeti” változat fellelésére törekvő filológiai rekonstrukció helyett minden variánst önálló eredetiként kezel, és a figyelmet a szövegekörnyezet és a konkrét változat sajátosságaihoz vezető tényezők feltárására irányította. Ehhez az irányzathoz illeszkednek azok az újabb hagiográfiai kutatások is, amelyek a középkori legendacsaládokon belül a többszöri újraírás jelenségét vizsgálják, például a Monique Goulet és Martin Heinzelmann által 2006-ban kiadott „réécriture”-tanulmánygyűjtemény.²²

Azt is mondhatnánk tehát, hogy a legendák „újraírása” divatos téma manapság. Ugyanakkor, a magyar hagiográfia történeti kutatásában, különösen Margit legendái kapcsán, mint már a bevezetőben elmondottakból is kiviláglik, ez a kérdéskör már egy évszázada napirenden van. A legérdekesebb történet e téren nem a legrégebbi legenda, a *Legenda vetus* újraírásához kapcsolódik,²³ hanem ahhoz az új legendához, amit a 14. század derekán Avignonban készített a domonkos rendfőnök, Hugues de Vaucemain felkérésére Garinus de Giaco (*Garin de Guy l'Évêque*). E legenda két változatban maradt fenn: a rövidebb, amelynek bevezetője kitér arra, hogy Garinus a szerzője, már régóta ismert, bekerült az *Acta Sanctorumba*.²⁴ A múlt század derekán azonban Knauz Nándor egy nápolyi kézirat alapján kiadta ugyanennek a legendának egy hosszabb és díszesebb változatát, amely „Nápolyi legenda” néven vált ismertté.²⁵

E legenda kutatástörténete jól szemlélteti az újraírással kapcsolatos tipikus vitákat. A neves magyar italianista, Koltay-Kastner Jenő a legenda újszerű, misztikus hangsú-

²¹ Bernard CERQUIGLINI: *Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie*. Paris, Seuil, 1989; Levente SELÁF: *Vers une nouvelle philologie*. In: *Digitális Tankönyvtár. Irodalomtudomány*. Budapest, 2007. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/vers-une-nouvelle/adatok.html>. (2019. július 30.)

²² *Miracles, vies et réécritures dans l'Occident médiéval. Actes de l'Atelier «La réécriture des Miracles» (IHAP, Juin 2004) et SHG X-XII: dossiers des saints de Metz et Laon et de saint Saturnin de Toulouse*. Eds. Monique GOULET, Martin HEINZELMANN. Ostfildern, Thorbecke, 2006.

²³ A *Legenda vetus* Jörg Walter által készített középfelnémet fordításával (lásd MÉSZÖLY Gedeon: *Eine alte deutsche Handschrift aus dem XV. Jahrhundert in der Münchener Staatsbibliothek über das Leben der ungarischen Königstochter, der heil. Margarete (1242–1270). Lateinisch geschrieben von Johannes de Vercellis (XIII. Jhd.), deutsch übersetzt von Georg Walter (XV. Jhd.)*. In: *Nép és Nyelv* (1941), 63–64, 126–128, 215–218, 250–251, 311–312, 348–349, 382–383); és a belőle kialakított Tössi legendával (lásd SALACZ Gábor: *Árpád-házi Boldog Margit tössi legendája. A szentgalleni kézirat alapján az überlingeni figyelembevételével*. Pécs, 1940) terjedelmi okokból itt nem foglalkozom. Nincs tér itt arra sem, hogy a *Legenda vetus* fontos késő középkori latin származékával, Pietro Ransano püspök életírásával (PETRUS RANSANUS: *Epithoma rerum Hungararum*. Ed. Petrus KULCSÁR. Budapest, Akadémiai, 1977, 123–131) részletesebben foglalkozzam, erről lásd M. NAGY Ilona: *Árpád-házi Szent Margit legendájának középkori és neolatin változatai*. In: *Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habitii*. Ed. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY. Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debrecinensis, 2006 (Classica, Mediaevalia, Neolatina 1), 90–92.

²⁴ *Legenda subscripta de vita et miraculis b. Margaretae virginis ordinis Praedicatorum, filiae regis Vngariae ... per fratrem Garinum...* In: *Acta Sactorum. Ianuarii III*. Ed. Iohannes BOLLANDUS et al. Parisii, Victor Palmé, 1863, 516–522/Antverpia, Iohannes Meursius, 1643, 900–906; újrányomva in: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Szerk. GOMBOS F. Albin. Budapest, 1937–1939, vol. III, 2468–2480.

²⁵ KNAUZ Nándor: *A nápolyi Margit-legendája*. In: *Magyar Sion* 5 (1867), 561–590, 641–662, 740–769, 821–834, 920–938; 6 (1868), 321–336, 416–435, 561–572, 641–653, 721–732; újrányomva: GOMBOS 1937–1939, III, 2481–2525.

lyait, a Margitnak tulajdonított elragadtatások és levitációk motívumát a ferences spirituálisok menedékhelyének tekintett nápolyi Anjou-udvar vallásos légkörével próbálta magyarázni.²⁶ Az általa feltételezett misztikus vallástörténeti kapcsolatok körét az is szélesítette, hogy akkoriban lett ismertté egy címében (tévesen) Margitnak tulajdonított misztikus értekezés, a *Specchio delle anime semplici dalla beata Margarita figliuola del re d'Ungharia scripto*,²⁷ amelynek bevezetőjében egy epizód olvasható Margit kolostori életéről, ahol egy apácátársa megfigyeli, hogy egy levitáció nyomán megjelennek a testén Krisztus szent sebei.²⁸

Koltay-Kastner Jenő „Nápolyi legendával” kapcsolatos feltételezéseit Mezey László számos ponton korrigálta és kiegészítette. Egyrészt kizárta a ferences spirituálisok hatásával kapcsolatos hipotézist (ami egy domonkos legenda esetében igen valószínűtlen), helyette a legenda misztikus elemeit a begina mozgalom és a 14. századi spiritualitás sokkal valószínűbb kontextusába helyezte, kapcsolatba hozva Boldog Ilona hasonló jegyeket mutató legendájával.²⁹ A nápolyi kontextus kapcsán azt feltételezte, hogy a legenda megírását a királyné, Magyarországi Mária, Margit unokahúga, II. (Sánta) Károly nápolyi király felesége szorgalmazhatta, vagy Margit másik unokahúga s egyben apácátársa, az ugyancsak Nápolyba került Erzsébet, aki feltehetőleg magával vitte Nápolyba a magyar Margit-legendát feltételezett latin alapszövegét, a szenttéavatási per tanúvallomásaiból és a *Legenda vetusból* kompilált „Marcellus III” kéziratának egy másolatát, és azt még további, azokban nem szereplő, saját visszaemlékezéseire támaszkodó adatokkal egészítette ki.³⁰

A „nápolyi legenda” értékelésében alapvető változást hozott Klaniczay Tibor 1994-ben megjelent könyve. A legendát őrző nápolyi kódex provenienciáját megvizsgálva kimutatta, hogy ennek a kódexnek, és következésképp a legendának, csupán annyi köze volt Nápolyhoz, hogy egy másolata valamikor Firenzéből odakerült – a legenda spiritualitását meghatározó, a 14. század eleji nápolyi történeti környezetre vonatkozó spekulációk tehát elesnek.³¹ Helyesebbnek tűnt e legenda keletkezését illetően a vizsgálódást ott folytatni, ahova már Mezey László is fordult: a saját szentjeik kultuszát

²⁶ Eugenio KOLTAY-KASTNER: *La leggenda della beata Margherita d'Ungheria alla corte angioina di Napoli*. In: *Studi e Documenti Italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma* 3 (1938/39), 174–180.

²⁷ KASTNER Jenő: *Együgyű lelkek tüköre*. Budapest, Minerva, 1929; a helyes attribúció: itt az 1310-ben Párizsban eretnekként megégetett vallon begina, Marguerite Porete *Miroir des simples âmes* című művének olasz fordításáról van szó. Részletes kutatástörténetéhez lásd FALVAY Dávid: *Il libro della beata Margherita*. In: *Nuova Corvina. Rivista di italianistica dell'Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria* 5 (1999), 35–45; Uó: *Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben. Santi dinastici in codici italiani*. Budapest, ELTE BTK, Olasz nyelv és Irodalom Tanszék, 2012, 79–106.

²⁸ Florio BANFI: *Specchio delle anime semplici dalla B. Margarita d'Ungharia scripto*. In: *Memorie Domenicane* 57 (1940), 3–10, 133–140.

²⁹ MEZEY 1955, 72–73; KLANICZAY Gábor: *Magyarországi Boldog Ilona és a középkori domonkos stigmatizáltak*. In: *Az első 300 év Magyarországon. A Domonkos-rend a középkorban*. Szerk. CSURGAI HORVÁTH József. Székesfehérvár, Alba Civitas Történeti Alapítvány, 2017, 125–143.

³⁰ MEZEY 1955, 43–52.

³¹ KLANICZAY Tibor 1994, 51–52.

1340 táján új legendákkal előmozdítani kívánó Domonkos-rend avignoni vezetőségének háza táján.

Ez az a pont, ahol a hagyományos szövegfilológia újra komoly szerepet kapott. Két megoldandó kérdés merült fel a „Nápolyi legenda” szövegével kapcsolatban: (1) Honnan származnak azok a tényinformációk, amelyek sem a *Legenda vetus*, sem a szenttéavatási per tanúvallomásaira nem vezethetők vissza? (2) Milyen viszonyban áll a „nápolyi legenda” szövege azzal a rövidebb legendával, amit Garinus saját nevével jegyzett? Az első kérdéssel kapcsolatban Klaniczay Tibor bemutatta, hogy a máshonnan nem ismert három eset valószínűsíthetően a csonkán ránk maradt jegyzőkönyv elveszett részeiben volt benne. A második kérdésre pedig a két legenda szövegének aprólékos összevetése adott választ: a „Nápolyi legenda” „többletei” egyúttal a forrásokra visszavezethető pontosabb, szövegghűbb információkat tartalmaznak, valószínűtlen tehát, hogy itt Garinus rövidebb legendájának kibővítéséről lett volna szó. Valójában a hosszabb változat az „eredeti”, és minden bizonnyal ez is Garinus műve, amiből azután egy rövidebbet is készített: tehát egy *Legenda maior* és egy *Legenda minor* kapcsolható a nevéhez.³²

Hogy Klaniczay Tibor stimuláló meglátásai milyen hatással voltak a Margit-legendák kutatására, azt jól illusztrálják Deák Viktória Hedvig OP kutatásai, aki a 90-es évek második felében látott hozzá doktori tanulmányaihoz. Témájául Garinus legendájának vallástörténeti és filológiai elemzését választotta, és egy évtizednyi munkával kitűnő monográfiát készített e témakörben.³³

Deák Viktória utánament a *Legenda maior* négy ismert kéziratának (megteremtve ezzel az alapot egy remélhető – és elsősorban tőle várható – majdani kritikai kiadás-hoz).³⁴ A Garinus által szerkesztett legenda mintáit illetően a nemzetközi kutatásban is egyedülálló áttekintést állított össze a 13. századi domonkos hagiográfia alkotásairól, s azon belül a női szentséggel kapcsolatos eltérő, olykor ambivalens domonkos álláspontokról.³⁵ Ha tanulságos modellt keresünk, hogyan működik „az imitáció és a parafrázis” a szentlegendák műfajában, Deák Viktória könyve jó anyagot kínál ehhez. Az *imitatio Christi* motívumán túl – ami a 12. században központi helyre emelkedett az életszentségre törekvők gondolkodásában – a szerzetesrendek tagjai saját központi szentjük (szentjeik) imitációját is célul tűzték ki. Ehhez azután a hagiográfia is hozzájárult a maga sajátos eszközeivel: egy-egy újabb szent legendája, *officiuma* gyakran tartalmaz a mintaképek hagiográfiájára visszamenő parafrázisokat. Ennek jegyében vizsgálta meg Deák Viktória mindenekelőtt Szent Domonkos 13. századi legendáit, himnuszait, és talált is bennük több olyan motívumot, szerkezeti elemet, ami később

³² KLANICZAY Tibor 1994, 56–66.

³³ DEÁK Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia Garinus legendája nyomán*. Budapest, Kairosz, 2005. Uő: *La légende de sainte Marguerite de Hongrie et l'hagiographie dominicaine*. Paris, Cerf, 2013.

³⁴ DEÁK 2005, 30–41.

³⁵ DEÁK 2005, 69, 253.

visszaköszönt Margit Garinus által írt *Legenda maior*jában.³⁶ Hasonlóan tanulságos a Domonkos-rendi *cura mulierum*, a középkorban hozzájuk kapcsolódó női szentek, boldogok áttekintése.

Az általánosabb vallástörténeti, rendtörténeti és hagiográfiai összefüggések feltárása után Deák Viktória elemzésének tárgyunk szempontjából legértékesebb része a *Legenda maior* forrásaival, szerkesztési koncepciójával, „a legendairás műhelytitkaival” foglalkozik. A szenttéavatási per tanúvallomásaiból alapos és koncepciózus munkával szinte minden adatot felhasználó szép legendát szerkesztő Garinus műve, mint már Klaniczay Tibor is rámutatott, lehetővé teszi azt, hogy következtessünk a jegyzőkönyvek hiányzó részeire. Deák Viktória alapos filológiai utánjárással el is végezte ezt a rekonstrukciót, és arra a meglepő következtetésre jutott, hogy ez a hiány sokkal nagyobb lehet, mint amit eddig sejtettünk, és legalább 23 tanúvallomásra tehető.³⁷ A legenda részletes elemzésében pedig számos példát mutat be, milyen szempontok szerint csoportosítja Garinus a jegyzőkönyv tényanyagát, milyen retorikai eszközökkel formálja, színezi ki mondandóját, hogyan rekonstruálható a csodákról alkotott felfogása a legendából.³⁸

A Deák Viktória könyve által megnyitott elemzési perspektívákat, Garinus szövegének és a forrásuként felhasznált jegyzőkönyveknek a gondos összehasonlításából nyerhető tanulságokat két példával szemléltetném itt, melyeket én elemeztem a „csodatörténetek retorikájáról” szóló korábbi tanulmányomban.³⁹

Margit Veszprémben, a Szent Katalin-kolostorban eltöltött gyerekkorának eseményeit elbeszélve öt apácátársa is beszámol 1276-ban, a szenttéavatási vizsgálatok során arról az esetről, amikor a kegyes lelkű királylányka csodatévő hatalmával tudta ott marasztalni a prédikáló domonkos frátereket. Olimpiades úrnő, Margit nevelője (a 14. tanú) erről a következőképpen vall:

„...egyszer két domonkos fráter jött az említett monostorba, s amikor távozni akartak, Szent Margit kérte őket, ne menjenek még, de ők nem akartak maradni, hanem útnak eredtek, s ekkor Szent Margit kérte Istent, törje el szekerüket úgy, hogy ne tudjanak elmenni, s midőn a fráterek a falu határához értek, szekerük eltört, s ők visszatértek a monostorba »és úgy hittük, hogy ez az ő imáinak közbenjárására történt«.”⁴⁰

³⁶ DEÁK 2005, 95–147.

³⁷ DEÁK 2005, 290–294.

³⁸ DEÁK 2005, 294–414.

³⁹ KLANICZAY GÁBOR: *A csodatörténetek retorikája a szenttéavatási perekben és a legendákban*. In: *Religió, retorika, nemzetudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs. Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 2004, 29–49.

⁴⁰ BELLUS et al. 1999, 122; FRAKNÓI 1896, 218 (az esetről más apácák is beszámolnak, uo. 169, 174, 179–180, 221); CSEPREGI et al. 2017, 146–147, 284–285.

Garinus figyelemre méltó történetet kerekít ebből a beszámolóból:

„A szűz tehát e szavakkal imádkozott Krisztushoz és a Boldogságos Szűzhöz: »Uram Jézus Krisztus és Boldogságos Szűz Mária, kérlek titeket, hogy törjön el ennek a fráternek a szekere, hogy így szállítóeszköz nélkül kénytelen legyen velünk maradni és Isten szavát újra hirdetni.« A szent imájára a mindenség Ura láthatatlanul megállította az indulásra már kész szekeret: a kerekek és a rudak minden jelenlévő szeme láttára eltörtek; Isten széttörte és összezúzta a szekeret, és így visszatartotta az elmeneteltől azt, aki rajta ült. Nyilvánvalóan az cselekedte mindezt, aki a fáraót és hadseregét a tengerbe vetette.»

Garinus betoldása azonban a bibliai referenciával nem ér véget. Az ő csodafelfogása megkövetelte azt is, hogy a kegyes csínytevésnek nevezhető büntetőcsoda nyomán s ugyancsak kegyes célját elérve Margit hozza helyre az okozott károkat:

„Mivel a szekér eltört, a fráter, aki testi gyengesége és a terep nehézsége miatt gyalog menni nem tudott – akár akart, akár nem –, ott maradt, és másnap Szent Benedek ünnepeén kegyelemmel eltelve prédikált. A prédikáció végeztével pedig az ablakhoz hívatta a szüzet, és alázatosan megkérte Margitot, hogy aki könnyölgésével szekerét tönkretette, hogy ne tudjon elmenni, könnyörögjön újra Istenhez, és állíttassa helyre a szekeret, hogy akadály nélkül elmelessen, és az isteni ige magvát máshol is elvethesse. Erre a szűz könnyezni kezdett, és áhítatos imádsággal kérte Krisztus jóságát, hogy adja vissza a fráternek a szekeret, hogy elmelessen. Az imádság végeztével a világ Alkotója kinyújtotta a kezét: a fadarabok tüstént közeledni kezdtek egymáshoz, mindegyik oda, ahová kapcsolódnia kellett. A kerekek anélkül, hogy bárki hozzájuk nyúlt volna, isteni erő hatására mozogtak, mivel a mindenség Alkotója, az élet Lelke volt a kerekében, és a kerekek a Lélek ösztönzésének irányát követték. Minden jelenlévő látta, a nővérek az ablakon keresztül, a világiak az udvaron, hogy a szekér tökéletesen megjavult, és az tette ezt, akinek minden műve tökéletes. A szekér épebb és erősebb lett, mint annak előtte. Benedek fráter nagyon megvigasztalódva távozott, dicsérte Isten a csodáért, amit látott, és hirdette mindenkinek Isten és a szűz dicsőségét.»⁴¹

A másik példám Margit árvízcsodája, amelyről hat apácatársa, valamint maga az érintett Marcellus provinciális is beszámol.⁴² Idézem Szent Margit unokahúgának, Anna hercegnő lányának, Margitnak (a 4. tanúnak) az elbeszélését:

„Elmesélte a továbbiakban, hogy egyszer akkorára nőtt a Duna vize, hogy behatolt az udvarba, ahol a monostor apácai tartózkodtak, nyolc nap elteltével Marcellus fráter, a Domonkos-rend magyarországi provinciális eljött a nevezett monostorba, és Margit szűz beszámolt neki, hogy: »A Duna vize így megemelkedett és behatolt az udvarunkba« – amit az előbb említettem, de a

⁴¹ GARINUS DE GIACO: *Szent Margit élete. I.* 43. Ford. Deák Viktória Hedvig. In: *Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból II.* Szerk. MADAS Edit, KLANICZAY Gábor. Budapest, Osiris, 2001, 226; GOMBOS 1937–1939, III, 2505–2506.

⁴² FRAKNÓI 1896, 4, 5, 6, 7, 14, 22 és 38 tanúk, 183, 186, 191–192, 223, 242–243, 280–281.

fráter nem akarta elhinni, s így szólt: »Ugyan, hogy történhetett volna ilyesmi?« erre Margit szűz ezt mondotta: »Ó, Szűz Mária, te jól tudod, hogy ajkamat nem szokta elhagyni hazugság, ezért mutasd meg Marcellus fráternek, hogy igazat mondok«, és nyomban úgy megnőtt a víz, hogy beáradt a monostor épületeibe, úgyhogy Marcellus fráter – víz előtt menekülvén – felmászott egy fakorlátra.⁴³

Garinus beszámolója Margit fohászkodását és a Duna áradását epikus hangvételben festi le:

„A szent szűz, az igazság barátja, akinek nyelvét sohasem szennyezte be hamis beszéd, elpirult, hogy az oly jeles páter azt gondolja róla, hogy mást mond, mint az igazságot. Sírva Krisztushoz és az ő Boldogságos Szüzanyjához fordult és így imádkozott: »Ó, Uram Jézus Krisztus, és dicsőséges Szűz Mária, Uramnak, Jézus Krisztusnak legkedvesebb Anyja, jól tudjátok, hogy az én számat nem szokta hazugság elhagyni; Krisztus lelke van bennem, és a hamisság szennyre sohasem mocskolta be ajkamat. Kérem, hogy legyen az Úr köztünk igazságos tanúja, hogy így kinyilvánuljon, hogy beszédem mentes a hazugságtól. Mutassátok meg Marcellus fráternek, hogy igaz, amit mondtam.« Tehát, hogy az igazmondó szűz igazsága bebizonyosodjék, a Duna vize azonnal megsokszorozódott, nagyon megemelkedett és kiöntött, s elárasztott mindent, ami az udvarban volt. A Duna betört, mint egy haragos folyó, melyet az Úr Lelke hajt. A folyó erős hullámai felemelkedtek, és elárasztva mindent, nekicsapódtak a növények lakóhelyének: a folyó behatolt a monostor területére, az épületekbe és a helyiségekbe. A szent pedig, látva, hogy imáját ilyen nagy csoda követte, megeskette a növényeket, akik hallották az imáját, hogy senki-nek ne árulják el, hogy így imádkozott. A növények nagyon féltek, mert azt gondolták, hogy monostorukat a beáradó víz nyomása összezúzza, és félelmükben felmásztak a tetőre. De még maga Marcellus fráter is, aki a vizitáció céljából bement a monostorba, miután lábaival már a vízben állt, kénytelen volt elmenekülni, és valami nagy deszkára mászott fel, a deszkáról pedig a falra, ahol az oszlopok vannak, amelyek a kolostor kerengőjét alkotják. Az áradás a harmadik órában kezdődött és állandóan növekedett, olyannyira hogy már a személyek és a dolgok is komoly veszélybe látszottak kerülni.”

Az okozott károk jóvátétele ezúttal sem maradhatott el Garinus szerint, aki a következőképpen egészíti ki a tanúvallomások történeteit, immár teljesen saját invenciójára támaszkodva:

„Vesperás körül pedig a növények Szent Margithoz mentek, és kérték őt, imádkozzék az Úrhoz, hogy szabadítsa meg a monostort ettől a nagy veszélytől, mivel a folyó már igen sok kárt tett a monostorban, és a növények féltek, hogy ők is belefulladásnak. Akkor a szűz könnyek között hangosan így könyörgött az Úrhoz: »Uram Jézus Krisztus és dicsőséges Szűz Mária, ahogyan meghallgattatok engem, méltatlan szolgálokat, hogy a víz kiöntsön, úgy most is méltóztatok engem meghallgatni, hogy ez a víz térjen vissza a medrébe.« Mihelyt befejezte az imádságot, a hullámok tüstént visszahúzódtak, a víz visszatért medrébe, és minden száraz lett. És ami még csodálatosabb, a matutinumig annyira felszáradt a monostor területe, hogy a víznek

⁴³ BELLUS et al. 1999, 81; FRAKNÓI 1896, 183; CSEPREGI et al. 2017, 186–187.

szinte semmi nyoma nem maradt: annak a csodálatos műve volt ez, aki a tengert kiszárítja, akinek a parancsára a vizek egy helyre gyűlnek, és megjelenik a szárazföld (Ter 1,9), és aki Izrael fiait szárazon átvezette a Vörös-tenger közepén. A víz ereje így természetfölötti bizonyítékokat szolgáltatott a szűz igazságának: a folyó tanúsította, hogy a szűz igazat mondott, amikor az ő parancsára kiáradt, és tanúsította lelkének erényességét, amikor visszahúzódott.”⁴⁴

A Garinus által írt *Legenda maior* tárgyalása után, a Klaniczay Tibor Margit-könyve által inspirált újabb kutatások sorában saját vizsgálódásaimat említem, amelyek a Margit-hagiográfia egy további fejezetéhez kapcsolódnak: Margit Szent Ferenc mintájára történt állítólagos stigmatizációjáról Itáliában elterjedt 14–15. századi legendájához és képi ábrázolásaihoz.⁴⁵

A *Legenda maior* nápolyi kéziratának provenienciáját kutatva Klaniczay Tibor a négy fennmaradt másolat sorában egy olyan példányra bukkant, amely a 14–15. század fordulóján Velencében tevékenykedő Domonkos-rendi szerzetes, Tommaso d’Antonio da Siena (Caffarini) *scriptorium*ából került ki.⁴⁶ Figyelme ekkor irányult Margit kultuszának erre az itáliai kontextusára, valamint Florio Banfi Margit stigmatizált hírével foglalkozó, a Caffarinihez vezető szálakat is feltáró tanulmányára.⁴⁷ Caffarini Sienai Katalin szentté avatásának és azon belül is Szent Ferenc mintájára történt stigmatizációja elismerésének a legjelentősebb propagandistája volt. E célra 1410 és 1415 után egy hosszabb írásművet állított össze, *Libellus de Supplemento. Legende prolixie virginis beate Catherine de Senis* címmel, melyben fontos információk olvashatók Margit kultuszáról is.⁴⁸ Ebből a *Libellus*ból kiderül, hogy 1409-ben Caffarini levélben kereste meg a magyarországi domonkosok provinciálisát, Gergelyt, hogy Margit stigmatizációjáról érdeklődjön. Erről a csodáról ugyanis Itáliában több domonkos kolostorban képi ábrázolások voltak – Caffarini pedig precedensként akart hivatkozni rá Sienai Katalin stigmatizációjának elfogadtatásakor. Gergely azt válaszolta, hogy e híresztelés téves, stigmákról nincs szó Margit legendájában, ő nem volt stigmatizált, de a *magistrája*,

⁴⁴ GARINUS DE GIACO: *Szent Margit élete. I.* 46. In: MADAS–KLANICZAY 2001, 229–230; GOMBOS 1937–1939, III, 2507–2508.

⁴⁵ KLANICZAY GÁBOR: *Képek és legendák Árpád-házi Szent Margit stigmatizációjáról.* In: *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítás a Keresztény Múzeumban, 2000. június 1.* Katalógus. Szerk. CSÉFALVAY PÁL, KONTSEK Ildikó. Esztergom, 2000, 36–54; GÁBOR KLANICZAY: *Le stigmatate di santa Margherita d’Ungheria: immagini e testi. Iconographica. Rivista di iconografia medievale e moderna* 1 (2002), 16–31; Uő: *On the Stigmatization of Saint Margaret of Hungary.* In: *Medieval Christianity in Practice.* Ed. MÍRI RUBIN. Princeton, Princeton University Press, 2009, 274–284.

⁴⁶ KLANICZAY Tibor 1994, 21–37.

⁴⁷ FLORIO BANFI: *Le stimmate della B. Margherita d’Ungheria.* In: *Memorie Domenicane* 50–51 (1934), 304–306; Tibor KLANICZAY: *La fortuna di Santa Margherita d’Ungheria in Italia.* In: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo.* A cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI. Firenze, Olschki, 1995, 3–27.

⁴⁸ Thomas Antonii de Senis «CAFFARINI»: *Libellus de supplemento. Legende prolixie virginis beate Catherine de Senis.* Eds. Iuliana CAVALLINI, Imelda FORALOSSO. Roma, Edizioni cateriniani, 1974. Már Mezey László is felfigyelt Caffarini közléseire, de nem aknáta ki azokat, és helyenként helytelen következtetéseket vont le belőlük: MEZEY 1955, 69, 113.

Boldog Ilona igen. Ennek igazolására megküldte Caffarininek a *Legenda vetus* másolatát és Boldog Ilona legendáját. Ennek a küldeménynek köszönhetjük, hogy fennmaradtak ezek a latin szövegek, az előbbit Bőle Kornél találta meg Bolognában, a 20. században,⁴⁹ az utóbbit pedig Robert Fawtier Sienában.⁵⁰

Caffarini közléseiből emellett kiderült, hogy Margit utáni nyomozásai során korábban Pisában ő is talált egy Margit-legendát, melyben szerepelt a stigmatizáció leírása, s ezt a passzust közölte is a *Libellus*ban. Klaniczay Tibor ezt a legendát „Pisai legendának” nevezte, kimutatta szövegszerű kapcsolatát a *Specchio delle anime semplici* – már említett – Margit stigmatizációját leíró olasz bevezetőjével, és azt feltételezte, hogy ez Garinus legendájának egy itáliai átdolgozása lehetett.⁵¹ A szöveghatóságok további feltárásában Bánfi Florio hagyatéka volt segítségére: Margit stigmatizációjának „pisai” legendaváltozata ugyanis a Caffarini által részletesen leírt cáfolat ellenére tovább hagyományozódott, és bekerült a Domonkos-rend két 15. század végi krónikása, Girolamo Borselli és Ambrogio Taeggio domonkos szentekről összeállított kis legendáriumába.⁵² Ezt a Bánfi Florio által feltárt és kiadásra előkészített, de a hagyatékában, kéziratban maradt Margit-legendát 1997-ben, az eredeti kéziratokkal összevetve azután én adtam ki.⁵³

A Tommaso Caffarini *Libellus*ában leírt információk nemcsak a Margit-legendára érdekes itáliai átforgalmazásához adtak útmutatást, hanem több fontos következtetést tettek lehetővé a magyarországi Margit-hagiográfia alakulásáról is. Mindenekelőtt nyilvánvalóvá lett általuk, hogy a magyar domonkosok a 15. század elején nem ismerték Garinus Avignonban készített legendáját, hanem továbbra is a *Legenda vetus* volt számukra az autentikus életírás, ezért küldték azt Velencébe. Az átküldött példány a *Legenda vetus* szövege után tartalmazta a szenttéavatási vizsgálat első harminc oldalát, amit Gergely provinciális azzal zárt le, hogy nem tudja végig leírni, mert az egész „olyan hosszú lenne, mint egy fél Biblia”.⁵⁴ Ebből arra lehet következtetni, hogy a Szigeten egy kódexben őrizték a *Legenda vetus* és a szenttéavatási vizsgálat tanúvallomásainak a szövegét, s a kettőt együtt tekintették Szent Margit legendájának.⁵⁵

⁴⁹ «CAFFARINI» 1974, 173–174.

⁵⁰ *La vie de la bienheureuse Hélène de Hongrie*. Ed. Robert FAWTIER. *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 33 (1913), 4–23.

⁵¹ KLANICZAY Tibor 1994, 67–90.

⁵² Girolamo BORSELLI: *Cronica magistrorum generalium Ordinis fratrum Praedicatorum*. Biblioteca universitaria di Bologna, Cod. Lat. 1999; Albano SORBELLI: *Una raccolta poco nota d'antiche vite di santi e religiosi domenicani*. In: *Rendiconto delle sessioni della R. Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna, Classe di scienze morali S II.*, 6 (1921–1922), 79–103; Ambrosius TAEGGIUS: *Chronicae ampliores ordinis Praedicatorum. De insigniis ordinis Praedicatorum* (Archivio Centrale dell'Ordine di S. Domenico, Roma, Convento di Santa Sabina, Ms. XIV. 51–55).

⁵³ KLANICZAY Gábor: *Borselli és Taeggio Margit-legendája Bánfi Florio apparátusával*. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Szerk. KALMÁR János. Budapest, ELTE BTK, 1997, 11–56.

⁵⁴ «CAFFARINI» 1974, 173–174.

⁵⁵ KLANICZAY Tibor 1994, 43–44.

Úgy érzem, hogy ez a híradás egyúttal magyarázatot adhat arra, hogy miért merült fel a kettő tematikus vezérelvek alapján történő egybeszerkesztésének gondolata, aminek a magyar Margit-legenda lett az eredménye. Ehhez talán még azt is hozzátehetjük, hogy ha már 1409-ben létezett volna a magyar Margit-legenda feltételezett latin „anya-szövege”, nyilván azt küldték volna Caffarini kérésére Velencébe. Az is valószínű, hogy ez az egybeszerkesztés – akkor is, ha nem latinul született meg, hanem közvetlenül a fordítás aktusával egybekötve – csak 1409 után, a 15. század folyamán történhetett.

Befejezőként röviden kitérek a magyar Margit-legenda kompilációjával kapcsolatos megfigyelésekre, melyeknél elsősorban a kérdést az utóbbi évtizedben mintaszerű alaposítással kutató M. Nagy Ilona eredményeire támaszkodhatom. Legelőször is talán azt kell hangsúlyozni, hogy ebben az esetben – nyilván azért, mert a Margit-legenda ennyire fontos a magyar irodalomtörténet és a magyarországi kereszténység számára – az előbbieken vázlatosan áttekintett gazdag kutatási tradícióra is támaszkodva az M. Nagy Ilona vezetésével Debrecenben lefolytatott OTKA kutatási program a gondos, mikroszkopikus filológiai munkát a modern digitális technológia adottságaival párosította, és ennek eredményeként egy kitűnő (részben még fejlesztés alatt álló) adatbázist tett közzé.⁵⁶

Amit korábban, Horváth Cyrilltól kezdve, a filológusok cédulák összerendezgetésével próbáltak megoldani, az most – részben a teljes megvalósításra váró tervek szerint – digitális, interaktív konkordanciaszótár segítségével kutatható, ahol minden egyes szó előfordulásának fellelhető a helye és kontextusa. Egy konkordanciatáblázat azonosította a magyar Margit-legenda szövegében az összes fellelhető forrást,⁵⁷ ami lehetővé teszi a fordító-kompilátor általi apró kiegészítések, stíláriális változtatások azonosítását. Sőt, bizonyos esetekben, hasonlóan ahhoz, ahogy Garinus *Legenda maior*jából Deák Viktória az 1276-os jegyzőkönyv hiányzó részeire következtetett, M. Nagy Ilona a magyar legendához forrásként szolgáló *Legenda vetus* fordításából, valamint az egyes passzusok, a *Legenda vetus*ra visszavezethető későbbi legendszövegek változataiból számos ponton korrigálni tudta a Marcellusnak tulajdonított legendának a bolognai kódexből Böle Kornél által készített átiratát.⁵⁸

Milyen eredményekre jutott M. Nagy Ilona ennek az újszerű munkaeszköznek a segítségével? Mint az ambiciózus számítógépes munkaterveknél gyakran lenni szokott, az eredmények nem gombnyomogatásra, hanem az újféle munkaeszköz elkészítése, az új rendszerező kategóriák kidolgozása, az így kidolgozott rendszerbe bevitt adatok alapos megismerése közbeni kutatói megfigyelésekből adódtak. Rövid összefoglalásként egyrészt azt emelném ki, hogy a Margit-legenda kompilációjának elemzése azt az érdekes problémát vetette fel, hogy miként tudta a kompilátor-fordító egybehangolni, stíláriáisan többé-kevésbé homogén szöveggé alakítani a *Legenda vetus* magas színvo-

⁵⁶ http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/. (2019. július 30.)

⁵⁷ http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/tablazat.html. (2019. július 30.)

⁵⁸ M. NAGY Ilona – VARGA Teréz: *Árpád-házi Szent Margit Legenda vetusának szövegkiadásáról. A magyar nyelvű Margit-legenda tanulsága*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012), 27–39.

nalú latinsággal és kifinomult stílusérzékkel kialakított hagiográfiai szövegét a jegyzőkönyv tanúvallomásainak az élőbeszédet lejegyző és latinra átfordító bírósági narratívájával. Ez mindenekelőtt a magyar Margit-legenda első feléhez kapcsolódó probléma, ahol a *Legenda vetus* életrajzi leírását egészíti ki az apácák tanúvallomásaiból származó történetekkel. M. Nagy Ilona bemutatta a legendaíró „mozaiktechnikáját”, és azt is, hogy megfigyelhető a magyar szövegben több helyen egyféle „kiegyenlítési törekvés” a két forrás között, és ehhez bőséges filológiai és stílári példatárát állított össze.⁵⁹ A magyar legenda nagyobbik részét kitevő csodaleírások másféle problémával szembeállítják a kutatót. A *Legenda vetus* második fele az első szenttéavatási vizsgálat csodajegyzékét kapcsolja valamelyest már rendszerezett, átírt formában Margit életéhez – ebbe könnyebben lehetett beleilleszteni, illetve ehhez csatolni a második, sokkal részletesebb tanúvallomás-jegyzék beszámolóit. Felvetődik ugyanakkor, hogy a magyar fordítás milyen információt ad a késő középkori Magyarországon megfigyelhető csodahítről. A Margit-legenda csodaleírásainak részletes strukturális-morfológiai elemzésével M. Nagy Ilona és Bényei Ágnes bemutatja, hogy a szövegfilológiából kiindulva fontos vallástörténeti-antropológiai problémákra is rá lehet világítani.⁶⁰ Érdeklődéssel várja a Margit-kutatás a sok rész tanulmány összegzésével készülő monográfiát.

Előadásom viszont nem összegzéssel, hanem egy nyitott lappal végződik. A hagiográfia műfajának alapvető tulajdonsága, és egyúttal a kutatói számára fontos vonzereje, hogy a benne leírt szentek folyamatosan változó, alakuló kultusza miatt e szövegek „élő szövegek”. A legendák különféle motivációkkal, különböző kultikus érdekek, eltérő történelmi helyzetek jegyében újraírt szövegváltozatai mellett ehhez a szövegcsaládhoz tartoznak a liturgikus szövegek és a prédikációk is (Madas Edit, ez utóbbi műfaj legjelentősebb magyar szakértője⁶¹ születésnapjában nem maradhat el ennek megemlézése), és hozzáférhető a képi források, az ikonográfia és a hagiográfiai források kapcsolata is. Azt, hogy ezek együttes és mindenféle eltérő helyi, társadalmi, történelmi kontextust is figyelemmel kísérő vizsgálata milyen komplex történetírói feladat, jól szemlélteti Gecser Ottónak a közelmúltban – sajnos csak angolul – megjelent könyve Árpád-házi Szent Erzsébet legendáiról, kultuszáról és az őrá szóló prédikációkról.⁶²

Margit legújabb korig (1943) elhalasztódott szentté avatása miatt sajnos a közepkorból nem maradt fenn róla szóló prédikáció, de ikonográfiája igen kiterjedt, és újab-

⁵⁹ M. NAGY 2009; Uő: *Szövegformáló törekvések a Margit-legendában*. In: *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Szerk. MATICSÁK Sándor. Debrecen–Budapest, 2007, 351–359.

⁶⁰ M. NAGY Ilona – BÉNYEI Ágnes: *A keresztény miraculum leírásának középkori latin kifejezései és magyar recepciójuk (az Árpád-házi Szent Margitra vonatkozó források alapján)*. In: *Miraculum. A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*. Szerk. TÓTH Orsolya. Debrecen, 2018, 218–246.

⁶¹ MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

⁶² OTTÓ GECSER: *The Feast and the Pulpit. Preachers, Sermons and the Cult of St. Elizabeth of Hungary, 1235–ca. 1500*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 2012.

ban is két fontos tanulmányt inspirált Wehli Tünde⁶³ és Kerny Terézia⁶⁴ tollából. A Margit-kultusz további, 16–17. századi alakulásának, és azon belül a hagiográfia területén is jelentős hozzájárulásokat, érdekes új kompilációkat készítő Sigismondo Ferrari munkáinak elemzésével még adós a történettudomány és a filológiai kutatás.⁶⁵ Vagyis sok még a tennivaló, a megoldásra váró probléma.

* * *

GÁBOR KLANICZAY

From Marcellus to Lea Ráskay
Compilation, Merging, and Rewriting in the Legends
of Saint Margaret of Hungary

My essay – originally a lecture at the 2019 REBAKUCS conference in Pécs – is a historiographic overview of the Hungarian research on the medieval legends of Saint Margaret. In the context of a conference discussing the way “imitation and paraphrasis” can be characterized in the “old Hungarian texts”, it intends to present this important ensemble of texts from the domain of hagiography. The way philological research has handled and debated how medieval Latin legends of Margaret have been rewritten, compiled and translated into Hungarian vernacular could be instructive from the viewpoints of traditional and “new” philology.

⁶³ WEHLI Tünde: *Árpád-házi Szent Margit ábrázolása egy lombard reneszánsz metszeten és Juan de Borgoña egy táblaképén*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014), 107–117.

⁶⁴ KERNY Terézia: *Az esztergomi Keresztény Múzeum Árpád-házi Szent Margit-fametszete*. In: *Ars Hungarica* 40 (2014), 126–150.

⁶⁵ WYSOKIŃSKI Ireneusz OP: *Ferrari Zsigmond és a Domonkos Rend újjászervezése a XVII. századi Magyarországon*. In: *Tanítvány* 7 (2001), 54–66.

Gyenge fordítás-e a Margit-legendáé?

A szakirodalomban uralkodó nézet szerint a magyar nyelvű *Margit-legenda* egy kész latin anyaszöveg lefordításával jött létre.¹ Dolgozatomban a fordításon ettől eltérően csak a kiválasztott forrásrészletek külön-külön való lefordítását értem. Függetlenül attól, hogyan vélekedünk a kész latin anyaszövegről,² a fordítást – mint alább is látni fogjuk – célszerű forrásonként differenciáltan vizsgálni. A címbeli kérdést pedig az indokolja, hogy a szakirodalomban – elsősorban Mezey László értékelését³ elfogadva – különösen elmarasztaló vélemény él a magyar nyelvű Margit-legenda fordításáról. Mivel a kedvezőtlen kép ellentétben áll a legenda szerkesztésének kifejezetten magas színvonalával, a kutatás a fordító és a legendaszerkesztő (kompilátor) személyét elválasztotta egymástól.⁴ E nézet szerint a kompilátor-szerző latinul írt koncepciózus munkáját egy gyenge latintudású fordító, vélhetően a szigeti domonkos kolostor egyik apácája⁵ ültette át magyarra. Mint már korábban jeleztem,⁶ a fordítás értékelését indokoltnak tartom újratárgyalni. Ma ugyanis a korábbiaknál pontosabban látjuk a magyar szöveg és a források viszonyát,⁷ valamint újabb szempontok is felmerülnek az értéke-

¹ Erre lásd különösen LOVAS Elemér: *Árpád-házi Boldog Margit élete*. Budapest, Szent István Társulat, 1939, 25; Uő: *Árpád-házi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus*. In: *A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért főiskola évkönyve az 1940/41 tanévre*. Pannonhalma, 1941, 56; MEZEY László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest, Akadémiai, 1955, 58.

² Ennek léte szerintem kétséges, lásd erről M. NAGY Ilona: *A Margit-legenda feltételezett latin anyaszövegének [„Marcellus III.”] kérdéséhez*. In: *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Szerk. CSISZÁR Gábor, DARVAS Anikó. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszéke, 2011, 246–253.

³ MEZEY 1955, 69; vö. még P. BALÁZS János: *Bevezetés* In: *Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990 (Régi Magyar Kódexek 10), 13–14, 17–18.

⁴ LOVAS 1941, 58; MEZEY 1955, 69.

⁵ MEZEY 1955, 69.

⁶ M. NAGY Ilona – VARGA Teréz: *Árpád-házi Szent Margit legenda vetusának szövegkiadásáról (A magyar nyelvű Margit-legenda tanulsága)*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012/1), 37.

⁷ A szövegek összevetésére lásd A Margit-legenda (1510) és latin forrásai: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510. A példák idézésekor a magyar szövegre MargL. rövidítéssel hivatkozom.

lésben, s mindezek sokban árnyalják a fordításról kialakult képet. A következőkben ezekre szeretném felhívni a figyelmet. Előbb azonban – a teljességre nem törekedve – szólok néhány korábbi kutatástörténeti mozzanatról, amelyek segítenek megérteni, hogyan alakult ki, illetve gyökerezett meg az említett kedvezőtlen ítélet a legenda fordításáról.

A Margit-legenda szövegében lévő latinizmusokra és fordítási hibákra már a legenda ismertté válásától, a források feltárása előtt felfigyelt a szakirodalom. Ezek tették egyértelművé, hogy a legenda nem eredeti magyar fogalmazvány, hanem alapvetően fordítással készült, mégpedig latinból, s például nem németből fordították.⁸ A fordítás ügye azért is vált a kutatás kezdetétől – tulajdonképpen máig – kiemelten fontossá, mert ettől reméltek fogódzót a szöveg keletkezésének megismeréséhez.

A fordítás kérdésével szorosan összefügg, hogy már szintén korán stilisztikai javításokat véltek felfedezni a magyar legenda nyelvén. Szövegének első kiadója, Pray György, a legendáról írt tanulmányában megállapította a kézirat – szerinte 15. századi – másolat voltát, s azt is hozzáfűzte, hogy az eredetitől – melyet ő Garinus és Ranzanus Margit-legendáinál korábbinak gondolt – vélhetően „különbözik valamelyest, történetesen pedig a stílusában”.⁹ Összehasonlításként közölt is egy részletet a Halotti beszédből – amelyet ő a 12. századra vagy a 13. század elejére tett –, s megállapította, hogy a magyar legenda stílusa csiszoltabb azénál. Az, hogy a legenda másolat, valamint néhány régies nyelvi alak (például a *magyer* forma) mutatható ki a szövegéből, illetve az igyekezet, hogy bizonyítsák korai keletkezését, a későbbiekben is kedvezett az olyan feltevéseknek, amelyek a másolások során tett nyelvi változtatásokról szóltak. Volf György idézi például Toldyt, aki „»a gyakori s mindig változtató másolásokat« emlegeti, melyek kivették a Margit-legendát »ősi nyelvezetéből«, amit Volf úgy kommentál: „hihető, de határozott adatunk nincs rá; mert ismerni csak egy másolatot ismerünk, a Ráskai Leáét 1510-ből.”¹⁰ A stílus javításáról szóló véleményeket nyilván úgy lehetett értelmezni, hogy a magyar legenda nyelve eredetileg igen régies, fordítása kezdetleges lehet. Ezzel vélték áthidalni a korai keletkezés hite és a legenda sokban magyaros nyelve közötti űrt.

⁸ VOLF György: *Előszó*. In: *Szent Margit élete*. Közzéteszi VOLF György. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága (Nyelvmemléktár VIII), 1879 [1881], XXIX; SZADILEK János: *A Margit-legenda nyelvezete. Nyelvtörténelmi tanulmány*. Kolozsvár, 1888, 70–71 és passim; HORVÁTH Cyrill: *A Margit-legenda forrásai*. In: *A Budapest-Székesfővárosi IV. ker. Községi Főreáliskola 54. Értesítője*, 1908, 23–53 (Klny.-ként is); MELEGDI [MELICH] János: *Szent Margit élete*. In: *Magyar Nyelv* 12 (1916/10), 398; MEZEY 1955, 64–67.

⁹ „Exemplar apographum, quod ... suspicor ... non nihil ab autographo forte etiam stilo differre”: PRAY Georgius: *Dissertatio praevia de Beata Margarita*. In: *Vita S. Elisabethae viduae nec non B. Margaretae virginis*. Tyrnaviae, 1770, 249.

¹⁰ VOLF, *Előszó*. In: Uő 1879 [1881], XXIX.

A latin forrásszövegek megismerése¹¹ a fordításról is konkrétabb megfigyeléseket tett lehetővé. A fordítás kérdéséhez szorosan kapcsolódott Mészöly Gedeon értékelése,¹² amelyet a legenda nyelvének feltűnő szópárosításairól tett. Amikor folytatásokban közreadta – a korabeli kiejtést tükröző modernizált helyesírással és magyarázatokkal – a legenda első felét, a Margit élettörténetét tárgyaló részt, bevezetőjében azt emelte ki, hogy a magyar szöveg – illetve a Ráskay Lea által másolt kódexek mindegyike – tele van olyan fogalomkettőző szókapcsolatokkal, amelyek két, esetenként három szinonim, illetve tautologikus jelentésű szóból állnak, köztük *azaz*, *avagy* kötőszóval vagy kötőszó nélkül. Az ilyeneket „kettős kifejezés”-nek nevezte, s úgy értelmezte, hogy valamelyik – többnyire a másodikként álló – elemüket egy későbbi másoló, nevezetesen Ráskay Lea – aki minden említett kódexben a közös személy – helyesbítésként iktatta be a fordításba, hogy egy korábbi fordítás nem megfelelőnek tartott szavait javítsa. Azt is hangsúlyozta, hogy e fogalomkettőzések mindig két személytől valók, s bennük a középkori írott magyar nyelv fejlődése követhető nyomon. Tévesnek minősítette és elvetette azt az irodalomtörténeti véleményt,¹³ amely szerint ezek az ősi parallelizmus középkorra jellemző megnyilvánulásai, s többnyire a fordítóktól erednek. Azért, hogy Ráskay Lea szövegjavító teljesítményét, illetve a nyelvi fejlődést még inkább szemléltesse, az általa javításnak vélt elemeket zárójelbe téve közölte, így: „épéchtének (rakának)”.¹⁴ Esetenként a jegyzetekben – közelebbi megjelölés nélkül – latin forrásokra is hivatkozik, például a *változtaték* (*hozattaték*) párhoz a *portata est* igealakot fűzi, bár hozzá kell tennünk, hogy az adott hely forrásában¹⁵ *translata est* szerepel. (Erre a példára később visszatérek.) E tipográfiai kiemeléssel még inkább ráterelte a figyelmet a szóban forgó kifejezésekre, s a későbbi kutatás irányát is nagyban befolyásolhatta, noha nem hivatkoznak rá.

¹¹ HORVÁTH 1908, valamint BÖLE Kornél: *Vita Beate Margarite de Ungaria ordinis predicatorum*. In: *Árpád-házi Boldog Margit szentéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legendáé*. A Szent István Akadémia hittudomány-bölcseleti osztályának felolvasásai III, 1. Budapest, 1937, 17–43.

¹² MÉSZÖLY Gedeon: *Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete*. In: *Nép és Nyelv* 1 (1941), 18–23, 52–58, 81–84, 117–118, 138, 184–188, 205–215, 251–256, 307–310, 343–347, 378–381. A tárgyalt jelenségről lásd a cikksorozat bevezetőjében: 18–19.

¹³ Elsősorban nyilván HORVÁTH Jánosra utal, akinek *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című munkáját korábban dicsérőleg említi.

¹⁴ MÉSZÖLY 1941, 22.

¹⁵ BÖLE 1937, 18. Lásd még http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legendáé_Szent_Margit_elete_1510 (2019. június 10.)

A középkori írott nyelv e szópárosító hajlamával bőven, többirányú megközelítésben foglalkozott a nemzetközi¹⁶ és a magyar¹⁷ kutatás is. Ezekből világosan kitűnik, hogy Mészöly tévedett a jelenség megítélésében, s itt a középkori Európa sok nyelvében elterjedt stíluszokásról, a literatúsréteg által követett korabeli nyelvi divatról van szó, amelyben a parallelizmus hajlamán túl számos más tényező játszott ösztönző szerepet. A fordítás talán az első, a nemzeti nyelvű fordítások mindig felülmúlták a forrásaitak e téren. De a latin egyházi, bibliai szövegek által közvetített minta,¹⁸ a szinonimákkal gyakorlatozó középkori tanítás¹⁹ hatása stb., és adott esetben nyilván a fordítói útkeresés is közrejátszott a kibontakozásában. Mindezek alapján belátható, hogy ez a stílus nyilvánul meg a Margit-legenda s a Ráskay másolta többi kódex „kettős kifejezései”-ben is, általános és egyedi sajátosságokat is felmutatva.²⁰ Mészöly értelmezése viszont a Margit-legendát illetően jó alapot adhatott arra a következtetésre, hogy a szavak párosítgatása a ránk maradt magyar nyelvű szöveg korábbi, kezdetlegesebb fordítású előzményét bizonyítja, amely(ke)t az újabb leírók átdolgoztak.

Mészölyvel azonos évben publikált tanulmányában Lovas Elemér a magyar legendát illetően hangsúlyozta a szerkesztés és a fordítás közti különbségtétel szükségességét, az előbbi magas színvonalát, a fordításra vonatkozóan pedig több kritikai megjegyzést tett.²¹ Ő úgy fogalmaz, hogy „a fordító néha kétszer is lefordítja ugyanazt a latin mon-

¹⁶ Elég itt csak – a német és az angol nyelvre vonatkozó – néhány monográfiára utalni: Friedrich WENZLAU: *Zwei- und Dreigliedrigkeit in der deutschen Prosa des XIV. und XV. Jahrhunderts*. Halle, Karras, 1906; Ernst LEISI: *Die tautologischen Wortpaare in Caxton's „Eneydos”*. Zur synchronischen Bedeutungs- und Ursachenforschung. Cambridge – New York, Murray – Hafner, 1947; Inna KOSKENNIEMI: *Repetitive Word Pairs in Old and Early Middle English Prose*. In: *Annales Universitatis Turkuensis, Ser. B.*, Tom. 107. Turku, 1968.

¹⁷ Magyar vonatkozásban erről lásd különösen HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, Akadémiai, 1931/1988 (Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata), 275; KÁROLY Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai, 1970, 289–293; TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdek”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1984, 232–234; PAPP Zsuzsanna: *A mellérendelő szerkezetek*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Főszerk. BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai, 1995, 474–492.

¹⁸ Lásd például M. NAGY Ilona: *Synonympaare im mittelalterlichen Kirchenlatein und ihre Reflexionen im Ungarischen*. In: *Acta Classica Universitatis Debreceniensis* 34–35 (1998–1999), 81–90.

¹⁹ Erről lásd például MADAS Edit: *Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Erik. Budapest, Gondolat, 1986, 159–175; Uő: *Bécsi glosszák*. In: *Magyar Nyelv* 77 (1981/4), 506–510.

²⁰ Ezekről lásd például következő írásaiban: M. NAGY Ilona: *A szóvariálás egy sajátos módja a Ráskay Lea által másolt kódexekben*. In: *A klasszikus görög-római ókor a magyar művelődésben és tudományban*. Szerk. KRÄHLING Edit. Budapest, Szenzár Kiadó, 2003, 29–38; *A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak hátteréhez*. In: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Szerk. A. MOLNÁR Ferenc, M. NAGY Ilona. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2003, 169–183; „*Eleven szótárak*”. *A középkori magyar kódexfordítók szótári tudományáról*. In: *Xenia. Tanulmányok a nyolcvan éves Tegvey Imre tiszteletére*. Szerk. M. NAGY Ilona, SZEKERES Csilla et al. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010 (Agatha 24), 339–344; *A melléknévi szópárosítás néhány kérdése a középkori magyar kolostori nyelvben (a Ráskay Lea másolta kódexek példáján)*. In: *A szaván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére*. Szerk. IVÁNYI Zsuzsanna, Pethő Gergely. Debrecen, Printart-Press Kft., 2011, 231–241.

²¹ LOVAS 1941, 55–66.

dattördéket, mert maga sincs megelégedve az első fordítással”.²² Példát nem hoz rá, de az ilyen eseteket láthatóan azonos személynek tulajdonítja. A magyar legenda és a latin források szövegét összevetve több pontosítást tett a megfeleléseket illetően, s téves fordításokból többet is említ, megjegyezvén azt is, hogy bizonyos esetekben ugyanezek a hibák megvannak a mai terminussal *Legenda vetus*nak²³ nevezett latin őslégenda „Jorg Valter-féle” német fordításában is.²⁴

Ilyen előzmények után született meg a magyar legenda fordításának egészéről Mezey László értelemes kritikája.²⁵ Az, hogy elsősorban a fordítás hibáira koncentrált, s azokat típusokba is sorolta, tulajdonképpen érthető, ezzel vélte leginkább jellemezhetőnek a fordító személyét, amivel a magyar szöveg keletkezésének felderítéséhez akart fogódzót nyerni. Megállapításaiban természetesen van sok igazság, bár valószínűleg más kódexeink fordításáról is sokban elmondhatók hasonlóak. Az a lesújtó vélemény azonban, amelyet summásan megfogalmazott a fordító latintudásáról és teológiai ismereteiről, véleményem szerint nem jogos. Példáit ugyan mindig igazolta a forrásszövegekkel való összevetéssel, de ha más összefüggésekben szemléljük ugyanazokat, láthatjuk, hogy másképp is értékelhetők. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a hibák mellett igen frappáns megoldásai is vannak a fordítónak, bár ezekre most nincs mód kitérni. Mielőtt a kifogásolt esetekre rátérek, összefoglalom a fordításról, illetve a fordítóról Mezey által alkotott vélemény fő pontjait.

Első helyen említi, hogy a magyar legendában „Feltűnően sok [...] a bizonytalan, kétségeskedő fordítás” (az ő kiemelése).²⁶ Bár nem utal rá, példáiból úgy látszik, Mészöly elgondolását vitte tovább, csak a szöveg javítgatását korábbi leíróknak, nem Ráskay Leának tulajdonította; nyilván úgy vélte, ezzel támogatható a magyar szöveg korai létrejötte. E „javítgatások” keletkezését is Mészölyhöz hasonlóan, legfeljebb paleográfiailag pontosabban fogalmazva írta le. Eszerint az első fordító nem kielégítő megoldását egy következő átíró előbb alápontozással törölte, majd javításként hozzáírta az általa megfelelőbbnek tartott szót. Egy újabb másolás során az alápontozás jelentése már nem volt világos, mert más javítási mód volt szokásban, vagy az apró jelölés már alig volt észrevehető, ezért az a másoló mindkét megoldást benne hagyta a szövegben, s ebből alakultak volna a jellegzetes szópárok. Ez a paleográfiai szempontú magyarázat a szövegtörténet szempontjából persze kapóra jöhet, de mint láttuk, nem állja meg a helyét. Ezen túl Mezey felrója a fordítónak, hogy esetenként nem tudta a latin szavak jelentését, sem egy-egy bonyolultabb szerkezettel nem tudott megbirkózni, s ilyenkor nem értette meg a szöveget, amiből homályos vagy rossz fordítások származtak. Gyakori oka még a gyenge fordításoknak, hogy „a fordító szó szerint, egészen szolgai módon fordít. Lehetőleg a latin szavak elsődleges jelentése szerint és

²² LOVAS 1941, 56.

²³ A továbbiakban LV.

²⁴ LOVAS 1941, 61.

²⁵ MEZEY 1955, 64. skk.

²⁶ MEZEY 1955, 64.

szigorúan követve a latin mondat szórendjét”. A fordító gyenge latintudását „hiányos deákműveltségé”-vel is jellemzi, amennyiben nem ismeri a római naptárszámítást, valamint a teológiai ismeretekben való nagyfokú tájékozatlanságát is kifogásolja, ami egy domonkos szerzetesről elképzelhetetlen lenne. Nézzünk most a hibaként felrótt esetek fő típusaiból néhányat, hiszen az ördög, mint tudjuk, a részletekben rejlik.

A *szópárosítás* terén a Mezey által kifogásolt esetek között több olyan felépítésű van,²⁷ amelyben valamelyik tag a (forrásbeli) latin szó kényszeredett, magyartól idegen tükörfordítása. Ez azonban egyike azoknak a – több nyelvben megfigyelhető – mód-szereknek, amelyekkel a fordító a latin nyelvből merített ötletet, amikor egy anyanyelvi szóhoz – bármi okból – nem talált megfelelő párt. Ilyenkor a tagok sorrendje a fordító pillanatnyi hangulatától függhetett. Ezért van, hogy például a MargL. 29/15–16: „kylalne azzonak *jelenuolhtara auagy evelte*”: praesente ... regina²⁸ példa esetében az első kifejezés a „rosszabb fordítás”, a második a magyarosabb, ami javításként tűnhet fel. Az *izenként, foltonként* párosítás (vö. MargL. 20/4–5) viszont egyike azoknak, amelyekben – legalábbis úgy látszik – a „javítás a kevésbé jó megoldás”. A szó-párosító stílus logikája szerint azonban azt feltételezhetjük, hogy a magyaros fordítású *izenként* tag mellé – amely frazeológiailag valószínűleg kötöttebb szerkezetet alkotott (vö. a mai *izekre tép*) – hasonlóan „ülő” szinonimát nemigen lehetett találni, s a helyzetet a forrásban levő ’folt’ jelentésű latin *petia* fordításával oldotta meg a fordító. A *folt* szó azonban a magyarban többjelentésű lehet, s itt – az *íz* szóhoz hasonlóan – ’darab’ értelmű.²⁹ Az pedig érthető, hogy a Margit vértanúság iránti vágyát festő „meteltettem volna *jenkent foltonkent*” mondat határozóját duplikálta a fordító, tartalmilag így erőteljesebben fejezte ki.³⁰ A szópár ugyanakkor a korabeli fül számára valószínűleg nem hangzott rosszul, mert az egyik, a magyarban – például az ikerszavakban és a mellérendelő összetételekben – kedvelt hangalaki mintázatot, a magas és mély hangrendű szavak egymásutánját, s a második tag ajakhangú kezdetét valósította meg. Az akusztikai hatás pedig e korban a felolvasás, a hangos olvasás szempontjából nem lebecsülendő tényező a szópárok képződésében.

Szintén a latin nyelv ötletadó hatásával hoznám összefüggésbe a *barátja és szerelmes nénye* párosítást (vö. MargL. 47/23), amely a latin *amita* ’nagy néni’ szót tolmácsolja, s Szent Erzsébetet, Margit nagynénjét jelöli. Mezey paleográfiai magyarázata

²⁷ MEZEY 1955, 65.

²⁸ MEZEYNÉL (1955, 65) kevésbé pontosan „kylalne yelen uoltara a kylalne evelt”. A magyar legenda (MargL.) adatainak lelőhelyét a Régi Magyar Kódexek 10. kötetének kiadása szerint közlöm; Mezeynek a Nyelvelmléktár 8. kötetére való hivatkozásait szintén eszerint módosítottam. A latin forrásbeli adatokat egységesen normalizált átírásban közlöm.

²⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [TESz.] I. Főszerk. BENKŐ Loránd. Akadémiai, Budapest, 1967, *folt* alatt.

³⁰ A lényegét nem érinti, de pontos forrása nem a Mezeytől (1955, 113, 335. jz.) említett „...incidatis per petias”, a szentségvizsgálati jegyzőkönyv kiadásának (MEV I.) 264. lapján, hanem egy másik vallomásban, ugyanott a 273. lapon van: „fuissem tajata *in petiis* pro amore Iesu Christi”, lásd http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legend_a_Szent_Margit_elete_1510 (2019. június 10.).

szerint³¹ az eredeti szót az első fordító a *t* és *c* összetévesztésével *amica*-nak olvasta, (vagy esetleg az ő példányában hibásan volt írva), s ennek megfelelően *barátként* fordította. Ugyanakkor nem vette észre, hogy nem voltak kortársak – Erzsébet meghalt, mielőtt Margit megszületett –, ezért nem lehettek barátságban egymással. Egy következő másoló javította a hibát hozzátoldva a helyes fordítást. Magam úgy gondolom, amint máshol bővebben kifejtettem,³² hogy a latin szavak hangzásbeli hasonlósága, a latin *amita* és *amica* szavakban rejlő paronomasia adott ötletet a fordítónak a kettős fordításra, a két magyar szó összekapcsolására. A kifejezés értelme ettől nem csorbul feltétlenül, ha a *barátot* lelki közelállónaként értelmezzük. A *szerelmes* ’szeretett’ jelző betoldása is illik e képbe, arra szolgál, hogy a másodikként álló tag nagyobb terjedelmű, nyomatékosabb legyen az elsőnél, amire a szópárosító stílus adott esetben szintén törekedhetett. Más sikertelennek mondott párosításokban is többnyire felfedezhetjük a fordító (latin) észjárását. A *magas nevetés, fel való nevetés* esetében (vö. MargL. 6/7) például nem érdemes a forrásban szereplő „*risus excussus*” bencés regulából eredő kifejezés ismeretét számonkérni rajta,³³ gondolhatott akár a hasonló jelentésű (ismertebb) latin „*alta voce*” megfelelőjére,³⁴ illetve a latintól függetlenül is képezhetett hasonló metaforákat (vö. ma is például „felemeli a hangját”). A *magas* melléknévnek a latin *altusszal* párhuzamosan egyébként is van a régi magyarban ’hangos’ jelentése, a magyar legendában szintén van rá példa (48/4, 69/9). Az *óva okossan* (vö. MargL. 89/7) párosítás esetében pedig, amelyről úgy gondolja Mezey, hogy „a javítás a kevésbé jó megoldás”, az *okos* melléknévnek a régi magyarban meglévő, más kódexekből és például Calepinus szótárából is adatolt ’cautus’ jelentéséről van szó,³⁵ vagyis éppen illik a forrásbeli *caute* adverbium egyik megfelelőjéül. Itt térnek még vissza a Mészöly-nél említett *változtaték (hozattaték)* párhoz (vö. MargL. 4/4), amennyiben első tagjának motivációját feltehetőleg a latin *mutare* ’változtat’ (ti. helyet) ige hatásában kereshetjük.

Nem vitatható, hogy a fordító vétett lexikai hibákat; hasonlók egyébként más kódexekben szintén gyakran fellelhetők. Most csupán az „*ydropisis*” szó fordítására térek ki, amelyről Mezey úgy vélte, az meghaladta a fordító latinnyelv-tudását, mivel Benedek váci szabót a magyar legenda (153/2) *poklosnak* mondja, noha a latin szó ’vízkór-ság’ jelentésű.³⁶ Tény, hogy a görög eredetű latin *hydropisis, hydropicus* szó etimoló-

³¹ MEZEY 1955, 65; vö. hasonlóan már HORVÁTH C. 1908, 21, ill. később P. BALÁZS 1990, 13.

³² M. NAGY Ilona: *Amita és amica. Fordítási hiba és stílusdíszítés*. In: „*Végetlen a tér, mely munkára hív*”. *Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára*. Szerk. HÁRI Gyula. Veszprém, Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2010, 197–201; Uő: *Szent Erzsébet és Szent Margit „barátsága” (reflexiók Margit anyanyelvű legendájában)*. In: *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szerk. CZEROVSKY Mariann, NAGYILLÉS János. *Acta Antiqua et Archeologica, Suppl. XIII*, Szeged, 2010 [2011], 192–197.

³³ MEZEY 1955, 65. és 113, 331. jz.

³⁴ Lásd például a Magyarországi Középkori Latinság Szótárának [MKLSz.] elektronikus verziójában az IBda jelentés alatt: http://clph.elte.hu/llmaeh/mklsz/simpleserach_b_hu.php (2019. június 10.).

³⁵ SZARVAS GÁBOR – SIMONYI Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* [NySz.] 2, (J–S). Budapest, Hornyánszky, 1891, *okos* alatt.

³⁶ MEZEY 1955, 65–66.

giája szerint vízkórságot, vízkórságost jelent. A fordító azonban ezt a szót két másik helyen *bélpoklos*ként adja vissza, lásd MargL. 189/1–2: „nyilván *beel/poklosnak* mondatneek”: „*hydropicus publice teneretur*” (LV 58) és 176/14. Feltehetően a Mezey által említett helyen (153/2) sem a ’leprás’ jelentésről van szó, talán (a másolásakor?) lemaradhatott a szó első tagja. Ami a *bélpoklos* szó jelentését illeti, figyelemre méltó, hogy egyes középkori szójegyzékeink – például az 1533-ból való Murmellius-féle és mások – ezt a szót közlik a *hydropicus* magyar megfelelőjéül, egy másik szójegyzék pedig – a Szikszai Fabriciusé 1590-ből – ’bélpoklos, vízkórságos’ jelentéssel értelmezi azt, vagyis a két megnevezést azonosnak tartja.³⁷ Mindez arra mutat, hogy a *bélpoklos* („poklos”) fordítás nem a fordító egyéni hibája, hanem azzal egy fordítási hagyományt követ. Hozzáteszem, hasonlóan tévesnek látszó fordítással találkozunk két másik betegség megnevezésében is, azonban szójegyzékek ezeket is visszaigazolják. Így a ’bénulás’ (tkp. ’féloldali idegbénulás’)³⁸ jelentésű lat. (< gör.) *paralysis, paralyticus* szavakat a fordító a *köszvény, köszvényesség, köszvényes* szavakkal adja vissza (146, 173, 174), pedig ez utóbbi betegségnév a latin (< gör.) *podagra* (tkp. ’lábköszvény’)³⁹ megfelelője lenne. A ’vérfolyás’ jelentésű *fluxus sanguinis* kifejezés fordításaként pedig a *vérhas* szót találjuk (172), amelynek itt nem a ’disenteria’, hanem a ’méhvérzés, vérfolyás’ jelentésével számolhatunk.⁴⁰ A tévesnek vélt fordítás ezekben az esetekben tehát egyfajta fordítási hagyományra mutat rá. Érdekes azonban, hogy korábban csak bibliafordításokban sikerült ennek létét kimutatni,⁴¹ a MargL. példái viszont jelzik, hogy az szélesebb körben is élt.

Azt, hogy a magyar legenda sok helyütt *szó szerint, szolgálai módon fordít*, jogos szóvá tenni, bár ez nem ritka más kódexekben sem. Megjegyzem, különösen a *Legenda vetus* fordításában erős ez a függés, aminek külső és belső, nyelvi okai – például a vezérforrás tisztelete, illetve a latin legenda bonyolult szerkezetei – egyaránt lehetnek. Innen származnak a Mezey által hozott példák is, bár ő ezt nem említi. Stilisztikailag ugyan az ilyen erőltetett fordítások nyilván nem válnak a magyar szöveg javára, de bármily furcsa, éppen a fordító jól iskolázott voltát, megbízható latintudását árulják el. Ennek bizonyítéka például, hogy a magyar legenda szövege világított rá a Böle által kiadott LV hibás olvasataira, vagy mutatott utat többször a romlott szöveg emendálásához.⁴²

³⁷ *Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor. Budapest, Akadémiai, 1984, *bélpoklos* alatt.

³⁸ FINÁLY Henrik: A latin nyelv szótára (1884). Reprint kiadás. Budapest, Editio Musica, 1991.

³⁹ FINÁLY 1991.

⁴⁰ Mindezekről bővebben lásd M. NAGY Ilona – BÉNYEI Ágnes: *Szó- és kifejezőkészlet a Margit-legenda csodaelbeszéléseiben.* In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szerk. FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2019, 266–268.

⁴¹ Ehhez lásd HADROVICS László: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994 (Nyelvtudományi Értekezések 138); FORGÁCS Tamás: *Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban.* In: *Magyar Nyelv* 93 (1997/3), 265–281.

⁴² M. NAGY – VARGA 2012, 27–39.

Úgy gondolom, általában érdemes nagyobb empátiával kezelni a kifejezetten ügyetlen fordítású helyeket is, belőlük olykor származhat haszon is. Erre jó példa a Mezey által kirívóan értelmetlenként kiemelt mondat, amelyet szerinte „joggal javított valaki más”.⁴³ Azért, hogy a hiba fő okát ebben megértsük, erős kihagyásokkal, de bővebb kontextusban idézem a mondatot; a Mezey által kiragadott részt vastaggal jelölöm, azon belül pedig kurzívval azt az egy szót, amelytől az egész értelmetlennek hat. A mondat arról szól, hogy Margit az egyházért könyörög és másokat is arra kér.

MargL. 83/7–84/11: „kerÿ vala ez zent zvz · mÿnd az fraterevket · mÿnd az sororokat [...] es kerettety vala egÿebekel es · hogÿ kevnÿyrogenenek az vr istennek [...] hog [...] anÿa zent egy hazat [...] **kemeny feÿedelmeknek myatta** · kÿk chak newel kereztyÿenek · **kÿknek ev sokassagok azkoron gonozvl bulchuztatot elege vral-kodÿk vala** · az az · hog az jdevbelÿ gonoz kereztyÿen vraknak · nag sok gonoz hatalmak adattanak vala · ez illÿen gonoz dolgoknak tetelere · hog ez illÿen gonoz nepeknek mÿatta ne hadnaÿa vronk ihs xpÿs ev magat karomlatny · Ezeket kerÿ · es kerettety vala vr <isteÿv> istentevl ez zent zvz”: „tam fratres, quam sorores ac alias quaslibet personas religiosas rogabat et rogari faciebat instare precibus apud Deum, ut [...] sanctam [...] matrem ecclesiam [...] **per** [...] **tyrannos** nominetenus Christianos, **quorum multitudo male tunc licentiata satis dominabatur**, blasphemari non pateretur” (LV 17. c.)

A lineáris fordítási mód és a bonyolult mondatszerkezet láthatóan többszöri újramezésre kényszerítette a fordítót (pl. kéri vala ... Ezeket kéri). A kiragadott rész értelmetlen volta mégis pusztán a latin *licentiata* participiumi jelző (vö. *licentiare* 'megenged') gépies fordításán múlik: szórendje miatt ugyanis a *búcsúztatott* melléknévi igenevet a magyarban személyragos formának, s így állítmánynak véljük. Igaz, a jelentése homályban marad, de az utána jövő valódi állítmány (*uralkodik vala* ti. a *sokaságuk*) ezután fölöslegesnek, ezért értelmetlennek hat. A mondat szerkezete követhetővé válna, ha a fordító a melléknévi helyett határozói igenevet használt volna, amely – a latin participiumhoz hasonlóan – elöl vehet magához bővítményeket. A kérdés csak az, mit jelentene az, hogy *gonoszul búcsúztatva*? Nyelvtörténeti szótáraink erről nem igazítanak el, bár a szóban forgó példát a *búcsúztatott* szóalak első ismert előfordulásaként számontartják.⁴⁴ A *búcsúztatott* igenév nyilvánvalóan egy *búcsúztatik* igealakból származhat, itteni jelentése pedig feltehetően a *búcsú* szó régi magyar, mára elavult 'engedély' jelentéséhez kapcsolódik,⁴⁵ s így a *licentiare* ige szenvedő alakjának (*licentiari*) megfelelője ('engedélyeztetik'). A *búcsúztatott* igenév eszerint 'megengedett (dolog),

⁴³ MEZEY 1955, 64; vö. még P. BALÁZS 1990, 13.

⁴⁴ Lásd például TESz. *búcsú* alatt. Nyelvtani alakja s jelentése nincs meghatározva. A NySz. (*búcsúzik* alatt) helytelenül a 'valedico; sich verabschieden' jelentésű *búcsúzik* igéhez köti.

⁴⁵ Például a Jókai-kódexben (39, 83, 145) a *búcsú* szó a megfelelője a latin *licentia* főnévnek, vö. NySz. *búcsú* (1 jelentés) alatt.

szabadjára engedett (itt: sokaság)’ jelentésű lehet. A latinhoz tapadó részlet utáni gördülékeny magyarságú megfogalmazás pedig nem egy későbbi szövegjavítótól, hanem bizonyosan ugyanettől a fordítótól való. Azon túl, hogy a módszer ugyanaz, amelyet a szavak párosításakor már láttunk (ti. szó szerinti fordítás + adekvát magyar megfelelő), erre utal a fordító szóhasználatára jellemző *dolog* főnév,⁴⁶ de valószínűleg az *azidőbeli* ’akkori’ jelző⁴⁷ előfordulása is.

A fordító *fogyatékos deákműveltségére* felhozott példáról,⁴⁸ amelyben a Margit halála időpontját jelölő LV-beli „kalendás” dátumot rosszul adta vissza (MargL. 96/23), már Lovas Elemér⁴⁹ megjegyezte, hogy az nemcsak a magyar legenda hibája, hanem megvan a LV „Jorg Valter” által fordított 15. századi német változatában is. Jorg Valder és névváltozatai Georg Walder Pistoris tudós német dominikánust jelöli, aki a német domonkos kolostori reform vezető egyénisége volt.⁵⁰ Róla nehezen hihető, hogy nem ismerte a római dátumozás szerinti számítást.⁵¹ Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a LV olyan, számunkra ismeretlen romlott latin redakciója lehetett a forrás, amelyből a *Kalendas* szó kiesett.

A *teológiai fogalmak hibás fordításai*⁵² kapcsán azt érdemes felvetnünk, vajon mennyire lehetett cél ezek szakszerű visszaadása egy apácaolvasmánynak készült legendában. Valószínűnek tartom, hogy az érzelmi hatásra való törekvés vagy a hallgatóságnak ismerős dolgok említése fontosabb volt a filológiai pontosságnál. Ha például a *test nekül lakozó sororok* fordulat helyett a legenda a rend női ágának jogállását jelölő „a rendbe bekebelezett nővérek” egyházi szakkifejezést használta volna a MargL. e soraiban (5/1–2): „predicator zerzetbely *testnekevl lakozo* sororoknak clastromaban”:

⁴⁶ Összesen negyven adat van rá a kódexben; rendszerint előfordul a dologra utaló latin semleges nemű névmások és melléknevek visszaadásakor, ami csak a magyarra fordításkor, a fordítótól kerülhetett a szövegbe (lásd M. NAGY Ilona, BODA István Károly et al.: *A Margit-legenda konkordancia-szótára* [MargL-KonkSz.]: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/concord.html (2019. június 15.). (A találati lista jobb felső sarkában lévő leőhelyjelzetre kattintva a teljes magyar szöveg a latin forrasszöveggel együtt megnyílik, így könnyen tanulmányozható.)

⁴⁷ Összesen tíz adata csak néhány főnév (provinciális, sororok) jelzőjeként áll, s a beszélőtől való időbeli távolságot jelzi. Hétszer a kompilátor szabad fogalmazásában fordul elő, s nincs a forrásokban megfelelője; két adat a LV szövegébe való betoldásban, ilyenkor vall leginkább a fordító; forrásbeli megfelelője (*illius temporis*) egyszer van, a LV fordításában (MargLKonkSz.). Megjegyzem, mivel elsősorban a legendaszerző időbeli viszonyulását jelezheti a mondottakhoz, talán arra is utalhat, hogy az magyarul kompilált, illetve fordított is.

⁴⁸ MEZEY 1955, 66.

⁴⁹ LOVAS 1941, 61–62.

⁵⁰ LÁZS Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest, Balassi, 2016, 127.

⁵¹ A Jorg Valder által fordított német legendának eddig csak egy átszerkesztett változatát ismertük, arra hivatkozik Lovas is. Nemrég sikerült a Nürnbergi Városi Könyvtár *Cent. VI. 53* jelzetű kódexében egy olyan korábbi másolatát találnom, amely pontosan követi a latin LV felépítését, nincs átszerkesztve. Eszerint tehát nem biztos az, hogy a latin legendát Jorg Valder szerkesztette át a fordítás során, mint eddig tudtuk, az viszont biztos, hogy a LV eredeti szerkezetét követő fordítást készített. A nürnbergi kéziratot (N) ezután szándékozom ismertetni. Itt idézem azonban belőle a szóban forgó helyet: N 12^v: „An dem fünfzehenden tag des manets februarij.”

⁵² MEZEY 1955, 66.

claustris sororum nostro ordini *incorporatarum* (LV 5. c), vajon az megérintette volna-e a szigeti apácákat? Mezey is említi, hogy többen bibliai kifejezésnek értelmezik e helyet, Mészöly⁵³ szintén a „testben test nélkül élni” bibliai kifejezésre utalónak gondolta. Úgy tűnik, a befogadó, a hallgató szemszögéből találó a fordítás, akár téves szóelemzés (*in* fosztó szerepű előtag + *corpus* ’test’), akár annak ötletétől inspirált formai játék van a háttérben. Részben hasonló a helyzet a *vivifica crux* ’életet adó keresztfá’ egyházi kifejezés (vö. LV 6. és 26. c.) helytelennek ítélt fordításával.⁵⁴ A magyar legenda ezt két helyen is (7/4–5, 130/21) „eleuen zent kereztfá”-ként tolmácsolja, ami a kereszt helyett, mint Mezey egyébként helyesen írja, kereszttereklyére utal. Ismét hivatkozhatunk azonban például Jorg Valder (Walder-Pistoris) német fordítására, amely még világosabban szól a kereszttereklyéről.⁵⁵ A végső forrás pedig ehhez Margit apácatársának, Catherina cantrix nővérnek a vallomásában található, aki kifejezett tényként említi a kereszttereklye létét.⁵⁶ Ez esetben is azt gyaníthatjuk, hogy ez a sokkal konkrétabb tény beépülhetett a LV valamely népszerűbb redakciójába, s innen kerülhetett a magyar legendába. A fordítónak pedig nem róhatjuk fel hibaként.

Bár a tárgyalt kérdés minden részletét itt nem tudtuk érinteni, a fentebb mondottak, úgy gondolom, kellően bizonyítják, hogy a magyar Margit-legendá fordításáról és fordítójáról a szakirodalomban élő kedvezőtlen kép sok tekintetben a kérdéses jelenségek téves megítélése vagy nem kellő perspektívából való szemlélete nyomán alakult ki, formálódott tovább. Ezért szükség van arra, hogy e teljesen negatív megítélést más oldalról, újabb szempontokból megvilágítva árnyaljuk, sőt revidéáljuk. Szem előtt kell tartanunk, hogy a magyar legenda nem tudós munkának készült, hanem a szigeti apácák épületes olvasmányának, ahol fontosak a praktikus fordítói megoldások. A fordító jó latin nyelvi iskolázottságát a megbízható szóelemző, szó szerinti fordításai is mutatják, hibái pedig jórészt a korban tipikusak, más kódexekben is előfordulnak. Mindezek tükrében a fordításnak a magyar legenda szövegtörténetére vonatkozó tanulságai is másképp értékelendők: a fordítónak felrótt hibákkal vagy vélt hibákkal a magyar szöveg többszörös másolásának tényét nem lehet igazolni.⁵⁷

* * *

⁵³ MÉSZÖLY 1941, 22.

⁵⁴ MEZEY 1955, 66.

⁵⁵ Vö. Jorg Valder N 15: „die tafel mit dem heiligtum von dem heiligen holz des kreütz Ihu xpi”.

⁵⁶ A szentségvizsgálati jegyzőkönyv 28. tanúja. Lásd *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis (B. Margit, IV. Béla király leánya, szentté avatása tárgyában fogاناتosított tanu-kihallgatás jegyzőkönyve)*. Kiad. FRAKNÓI Vilmos. In: *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis (A veszprémi püspökség római oklevéltára) I*, 1896, 254.

⁵⁷ Köszönettel tartozom Madas Editnek azért a figyelemért, amellyel a Margit-legendával kapcsolatos munkámat már régtől kíséri.

ILONA M. NAGY

*Ist die ungarische Margaretenlegende (Margit-legenda, 1510)
eine schwache Übersetzung des lateinischen Originals?*

Der *opinio communis* der ungarischen Forschung nach ist die ungarische Legendenfassung eine mißlungene Übersetzung aus dem Lateinischen, die dann in späteren Kopien korrigiert wurde.

Der Aufsatz faßt zunächst die negativen Argumente der früheren Forschung zusammen, die zu diesem Urteil führten. Dann wird aufgrund neuer Gesichtspunkte gezeigt, daß die bislang als Übersetzungsfehler dargestellten Stellen anders interpretiert werden könnten, ja sollten. Die nun vorgelegte neue Interpretation des Textes rückt die Entstehung der ungarischen Legende in ein neues Licht.

LÁZS SÁNDOR

Zaj és szöveg

Késő középkori szövegalkotás és az irodalmi gondolkodás
születésének egy pillanata

Dolgozatom a kompilációs szövegalkotási eljárás okozta filológiai nehézségekről szól, arról, hogy mi hátráltatja egy-egy szöveg forrásának meghatározását. Ennek kapcsán többek között Thomas a Kempis *De imitatione Christi* című műve¹ magyar fordításának két másolatát vizsgálom meg, ahol a fordítás azonos, de a két szöveg mégis eltér. Az új variáns – ezt szokták gondolni és mondani – másolói önkény következménye is lehetne, de bizonyítani fogom, hogy valójában szövegkritikai javítással állunk szemben. Ez tehát az a pillanat, amikor először érhető tetten magyar nyelvű szövegen az irodalmi tudatosság. Nem az a fajta tudatosság ez, amikor a szerző vagy fordító az iskolai retorika szabályait alkalmazza, vagy betartja az *ars praedicandik* előírásait, hanem arra a folyamatra vetül majd fény, amelynek során egy már kész és sokszorosított fordítást valaki a latin szöveg variánsai alapján kijavít.

A múlt század elején Horváth Cyrill, Katona Lajos, Vargha Damján és Timár Kálmán derekas munkát végeztek: kódexirodalmunk számos forrását találták meg, általában teljes prédikáció-, exemplum-, legenda- és traktátusfordításokat azonosítottak. Ezek a szövegek olyan fordítások voltak, amelyek szinte szóról szóra követik a latin forrást, mint például a közelmúltban azonosított *Apollónia-legenda* és *-példa*.²

Kétséges forrásazonosítások is előfordulnak, ennek legfőbb oka pedig a középkori szövegalkotási eljárás. Katona Lajos 1908-ban a *Nyelvveléktár XV.* kötetében Johannes Herolt³ nagycsütörtöki (*In bona quinta feria*, sermo 47) és nagypénteki (*In die*

¹ *De imitatione Christi*. Edizione critica a cura di Tiburzio LUPO. Citta del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1982.

² A forrás: *Sermo 37. De Sancta Appolonia*. In: *Sermones Meffreth al[ia]s Hortulus regine de Sanctis*. Nürnberg, Koberger, 1496 (GW M22665), G^v–Giii^r. (A jelen tanulmány szerzőjének eddig még publikálatlan eredménye.) – Korábban Madas Edit talált egy nem mindenben egyező, de nagyon közeli forrást, lásd MADAS Edit: *Középkori magyar nyelvű Apollónia-legendáink latin forrásai*. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ Mihály, KESZLER Borbála. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, 1998, 134–139.

³ *Sermones venerabilis ac devoti religiosi Magistri Joha[n]nis Herolt ordinis F. Predicatoru[m] (qui vulgo Discipuli no[m]i[n]ari solent) de T[em]p[or]e et de Sa[n]ctis: cu[m] duob[us] exemploru[m] Pro[m]ptuariis, duobusq[ue] Quadragesimalib[us]*, Nuremberga, Koberger, 1514.

parasceves, sermo 48, *De memoria passionis Christi*) prédikációját jelölte meg a *Nádor-kódex* elmékedése (3^v:7–21^r:5) forrásaként.⁴ A *Nádor-kódex* újbóli kiadói – akik a *Traktátus az áldozásról* című szövegegységben négy fejezetet azonosítottak – ezt csak részben fogadják el: „A szövegek egybeszerkesztettsége, Heroltnál az első rész teljesen eltérő kifejtése és több fontos eltérés a vonatkozó fejezetekben arra vall, hogy a *De tempore* beszédek nem voltak közvetlen forrásai a magyar fordítónak. Emellett szól az is, hogy a második fejezet eleje, amely az elveszett levél vagy levelek miatt megszakad, Kempis Tamás *De imitatione Christi* c. műve IV. könyve bevezetésének és az első *caput* első részének fordítása.”⁵ A *Nádor-kódex* magyar nyelvű értekezése arról, hogy mikor használ az áldozás, valóban nem fordítás: csak főbb pontokban érintkezik Herolt 47. beszédével, de nagyjából követi gondolatmenetét. A Kempis-idézetben a *prooemium* fordítása pontos, az első fejezet első részének csak hat mondatát⁶ olvashatjuk magyarul, ezek közül az első hármat összevonta és úgy adta vissza a kompilátor, tehát csupán felhasználta Kempis művét és Herolt *sermóit*.⁷

A latin és a magyar verzió összevetésekor kitűnik, hogy Herolt 47. beszédének öt *divisio*ja közül – ez a *Nádor-kódex*ben a „Miképpen ismerhető meg, hogy méltó-e az ember e szentség vételére vagy sem” elnevezést viselő rész (17^v:1–21^r:5) – csak az első három egyezik.⁸ A méltón való áldozás első jegye, „mikoron valaki magába azt esmeri, hogy az elmúlt bűnben bánkodik” (*de preteritis peccatis dolet*),⁹ a második, „ha kész vagy jó mivelkedetre és isteni szolgálatra” (*promptum invenerit ad bona opera*),¹⁰ a harmadik, „hogy az Istennek ígését örömet és gyönyörködéssel hallgatod” (*verbum dei libenter et delectabiliter audit*).¹¹ A latin *sermo* szerint a negyedik jegy a világi javakról való lemondás (*invenerit in se sitim temporalium rerum diminutam*), a magyarban viszont a megbocsátás képessége (20^v:10–20^v:8), az ötödik: *ex corde parit lesori-*

⁴ KATONA Lajos: *Előszó*. In: *Nyelvveléktár XV. Közzétési KATONA Lajos*. Budapest, MTA, 1908, XXIX.

⁵ PUSZTAI István, MADAS Edit: *Előszó*. In: *Nádor-kódex. 1508. A nyelvvelék hasonmása és betűhű átírata*. Kiad. PUSZTAI István. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi Magyar Kódexek 16), 12.

⁶ A hatodik mondat megszakad, mert ott hiány van a kódexben.

⁷ Bonaventura gyakran idézett összefoglalója szerint a másoló változatlanul leír egy szöveget, a kompilátor különböző helyekről vett szövegeket szerkeszt egybe, a kommentátor kiegészít és magyaráz, az író viszont saját gondolatait veti papírra. „[...] quadruplex est modus faciendi librum. Aliquis enim scribit alienam materiam nihil addendo, vel mutando; et iste mere dicitur scriptor. Aliquis scribit aliena addendo, sed non de suo: et iste compiler dicitur. Aliquis scribit et aliena, et sua; sed aliena tanquam principalia, et sua tanquam annexa ad evidentiam; et iste dicitur commentator. Aliquis scribit et sua, et aliena; sed sua tanquam principalia, aliena tanquam annexa ad confirmationem: et talis debet dici auctor.” S. BONAVENTURAE *opera omnia* I. Ed. A. C. PELTIER. Paris, Vives, 1864, 20. (In librum primum sententiarum, prooemium, qu. IV, conclusio.)

⁸ A könnyebb olvashatóság kedvéért az eredeti hangzásnak megfelelően, de mai helyesírással írom át a kéziratok szövegét. A későbbiekben viszont, ahol két kéziratot hasonlítok össze, megtartom az eredeti írásmódot és jeleket.

⁹ *Nádor-kódex*, 17^v:16–18^r:3.

¹⁰ *Nádor-kódex*, 18^r:13–15.

¹¹ *Nádor-kódex*, 19^r:14–16.

bus, míg a magyar változat szerint a Krisztus kínjaira és halálára való emlékezés teszi méltóvá az embert a szentáldozásra.

A kompilátor teljesen új, a latintól élesen elütő tartalommal töltötte meg az utolsó két *divisiót*. Az ötödik pontot újraírta, hogy az így összekösse az előző és a következő *sermót*, az áldozásról szólót a Krisztus szenvedése fölötti meditáció hasznosságáról szólóval. A két, eredetileg önálló rész nála így illeszkedik: *Ötödik és nyilvánban való jegye ez szentségnek méltán hozjánk való vételére ez: mikoron valaki magába azt es-méri, hogy a kegyös Krisztusnak kénjáról és haláláról örömet emlékezik. Kinek oká-ért hagyta nekünk ez szentségnek vételét, mondván: Ezt valamenységör hozjátok veszi-tök én kénomnak és halálomnak emléközetire vegyétök (20^v:8–21^r:5)*. Az új szakasz mondanivalóját a magyar szerkesztő Szent Pál leveléből vett idézettel tette nyomatékossá. Ez az eucharisztia alapításának történetét mondja el, és azt, hogy az áldozással Krisztus kinszenvedésére emlékeznek a hívők: *hoc facite quotienscumque bibetis in meam commemorationem* (I Cor 11,25). Az utalás már a következő fejezet tartalmát előlegezi meg.

A magyar kompilátor arra is ügyelt, hogy ne csak az áldozásról szóló fejezet, hanem a rá következő is, vagyis a *De memoria passionis Christi* (*sermo* 48) fordítása, illeszkedjék az öt megelőzőhöz. Pontosán fordította ugyan a latin eredetit, de kiegészítését úgy kanyarította, hogy megjelenjen az áldozás motívuma a szövegben, amely a latinból hiányzik.

A Krisztus szenvedése feletti meditáció szövege a két szövegben:

<p>...igön kinnyen Istenhöz térít és bínnel meg-keményült szívet töredelmességre és gyónásra szerzi. Ennek példázatjára ez szentségös kén-nak idején kősziklák repedözének, föld meg-indula és koporsók nyílnak. Az kősziklának repedözésén értsed a kemény szívnak töredelmességet, a koporsónak nyílásán értsed a gyónásra való szának megnyílását, és a földnek megindulásán értsed az Krisztusnak teste vételére való indulást és méltán való hozjá járulást.</p> <p><i>Nádor-kódex, 21^r:15–22^r:1</i></p>	<p>conversio ad deum et aversio a peccatis quia homo per meditationem passionis Christi disponitur ad contritionem confessionem et satisfactionem. Primo, ad contritionem et in signum huius petre scisse sunt et terre motus factus est. Sic et peccator moveri debet ad contritionem, ne videatur esse durior lapidibus et immobilior terra. Item ad confessionem et in signum huius sepulchra tempore passionis Christi aperta sunt. Item disponitur ad satisfactionem, que consistit in ieiunio, elemosyna et oratione.</p> <p><i>De memoria passionis Christi. Sermo 48.</i></p>
---	---

A kompilátor csupán alapként használta Herolt szövegét, átalakította azt, saját elképzeléseire igazította; az eredetileg egymástól független prédikációrészleteket nemcsak az alcímekkel, hanem a latinban meglévő elemek kibővítésével is összekötötte, így a két *sermón* és a kódex fejezetein átívelő, koherens szöveget alkotott. Ugyanez vonatkozik a *De imitatione Christiből* származó betoldásra is, amely tartalmi egyezése révén

került az áldozásról szóló szövegbe. A részlet előtt címszerű összekötés áll: „Immár kedég éde alá szól az méltán kommonikálónak édösségös mézéről és ű szentségös nagy használatáról. Mert ez kegyös Krisztus mindönt kétség nélkül hívott ez nagy csodálatos vendégségre, mondván az szent evangéliumba” (3^v:7–16). A Kempis-részlet (4^r:1–4^v:16) után összefoglaló mondatok következnek a kódexben, amelyek Herolt prédikációjával kötik össze az előzményeket. Ezek közül – a hiányzó levelek miatt – csak egyet ismerünk teljes egészében: „Ó, szentségös vendégség, kibe hív keresztyénök az édeségös Krisztost eszik és ű kénait emléköztetik és a lélök malasztal teljesödik, és ez szent vendégségbe minekönk az jövendő dicsőségnek zálaga adattatik” (5^r:2–6).

Az eljárás móddal, amelyből itt ízelítőt adtam, a kompiláció művészetével, vagyis az *ars compilandi*val Bárczi Ildikó foglalkozott behatóan.¹² Egyet lehet érteni megálapításaival, hogy a kompilátor összevonja a szövegeket, a prédikáció *divisióit* áthelyezi, a szerzők megnevezését elhagyja, és azt írja helyette: „doktorok mondása szerint”.¹³ Így járt Johannes Herolt is, néhol alig lehet ráismerni a munkájára.

Johannes Herolt domonkos szerzetes (1380 k.–1468) tanítványnak, *Discipulusnak* nevezte magát. Meg is magyarázta, miért: *beszédeimben nem elmés dolgokat írtam meg és gyűjtöttem össze, miként a magiszterek vagy a doktorok, hanem tanítvány módjára az egyszerűeket*.¹⁴ De Johannes Herolt a könyvnyomtatás korában így is – vagy tán éppen ezért – „slágerszerző” lett: idézték melódiáit, azaz felhasználták írásait. És itt a használaton van a hangsúly. Ezeket a szövegeket, a latin kivonatokat segédeszközként, az anyanyelvi fordításokat alkalmi szöveggként használták, amelyek fennmaradása – legalábbis mifelőlünk nézve – pusztán a szerencsén múltott, azon, hogy felhasználóik mennyire gondolták hasznosnak őket.

Melyek tehát ezek a most azonosított írások, fordítások, összeállítások?

LATIN NYELVŰ KIVONATOK

A Szent László-, valamint a Mátyás-éneket is őrző *Gyöngyösi kódex* világi közösség, feltehetően egy mezőváros előljáróságának gyűjteménye volt. A ma önálló kéziratot nyomtatványokhoz, egyebek mellett egy gyónási segédkönyvhöz kötötték. A nyomtatványokat egy magát Pál bírónak mondó férfi gazdagon jegyzetelte, főként a világi

¹² BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi*. In: *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila. Debrecen, 1994 (Studia Litteraria 32), 99–116. Uő: *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*. Budapest, Universitas, 2007 (Historia Litteraria 23).

¹³ Vö. BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi. A szövegformálás középkori technikája*. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 7 (1994). Hivatkozott helyek: 7–49, 9 és 41–43.

¹⁴ „... non subtilia per modum magistri vel doctoris, sed simplicia per modum discipuli conscripsi et collegi.” (A 164. *sermo* utáni kolofonban, a fordítás a szerző munkája.)

bűnök érdekelték.¹⁵ A kódexben kegyességi és profán szövegek váltakoznak, az egyház által tiltott sorsvetés és álomfejtés mellett imádságokat, valamint latin nyelvű katekétikai feljegyzéseket is tartalmaz. Ezek nagyobb részét Pál bíró jegyezte le. Ilyen például a kilenc idegen bűn magyarázata, amely Herolt 144. prédikációjából (*De novem peccatis alienis*) való, többnyire szó szerinti kivonat.

<p>Secundum peccatum alienum est consilium. Quicumque ergo alteri malum consuluit sive suo inferiori sive suo superiori, siue pari, vel cuicumque alii damnabitur cum illo qui opere perficit. Unde peccant mali conciliarii dominorum qui suadent guerras, rapinas et exacti-ones, vel alii qui suadent fornicationes, vel furta et huiusmodi. Similiter quicumque dat consilium unde damnum proximis infert, ut nova telonea instituere vel antiqua augmentare vel etiam exactiones et census pauperum aggravare. Item qui in magnis civitatibus dant consilia ad novas institutiones ad damnum pauperum ...</p>	<p>Secundum peccatum est Consilium</p> <p>Item qui suadent generas (!) rapinas et exactiones</p> <p>Similiter qui suadent noua thelonia instituere uel censuras pauperum agmentare</p> <p>Item qui in magnis ciuitatibus dant consilia ad nouas institutiones ad damnum pauperum</p> <p><i>Gyöngyösi kódex 15^r:20–25.</i></p>
---	--

Az idézett részlet éppen a kivetendő adókkal foglalkozik, azzal, hogy nem szabad a szegények terheit növelni: a rossz tanács adása az egyik idegen bűn. De megtalálható a kódexben a Szentlélek hét ajándékát taglaló (*sermo 73*), valamint az özvegyekről szóló beszéd (*sermo 116*) kivonata is. Ez utóbbinak Pál bíró az özvegyek regulája, azaz a *Regula viduarum* címet adta. De mi szüksége lehetett egy mezőváros előljáróságának ilyen kivonatokra?

Johannes Herolt a bűnök felsorolása mellé esetleírást is adott. A kázusok bemutatják, miképpen vétkezhet a városi tanácsnok, a szabó, a cipész, a kereskedő, a pék, mi a kötelme a családapának, és miképpen kell viselkednie az özvegyasszonynak. A magyarázat egyszerű: a kisvárosoknak nem volt saját törvénykönyvük, az ítékezés szokásjogon alapult. Ilyenkor az esetleírások segítséget nyújtottak az egyes ügyek megítélésében. A gyónási segédkönyveket Európa-szerte – például a svájci Luzernben is – használták a törvénykezésben.¹⁶ A morálteológiai fejtegetések kivonata Pál bírót az ítékezésben segíthette.

¹⁵ LÁZS Sándor: *A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük*. In: *ItK* 111 (2007), 421–457; a hivatkozott hely: 429–435.

¹⁶ Ilyen kézirat a *Gyöngyösi kódexszel* és a hozzá kötött ősnymtatványokkal egyidős, a 15–16. század fordulóján keletkezett Universitát Erfurt – Forschungsbibliothek Gotha, Cod. Chart. A 214 jelzetű kódex,

Ezeknek a kivonatoknak tehát gyakorlati hasznuk volt. A most következő kompilációk ezzel szemben a mindennapok hitéletét támogatták.

MIATYÁNK-MAGYARÁZAT

Az 1512 és 1513-ra datált klarissza *Nagyszombati kódex*¹⁷ és a majd két évtizeddel későbbi domonkos *Érsekújvári kódex*¹⁸ imádságokat értelmező írást is tartalmaz. A mindkét kódexben meglévő és azonos szövegű Miatyánk-magyarázat szövegét összehasonlítva arra jutottam, hogy a két *scriptor* (az egyik a Klarissza Névtelen,¹⁹ a másik a domonkos Sövényházi Márta munkája), a szokásos másolási hibáktól eltekintve, megőrizte a szöveget.²⁰ Nincsenek olyan változtatások, amelyeket az irodalomtörténészek a *scriptorok* számlájára szoktak írni.²¹ A domonkos apáca két helyen változtatott a szövegen, ez azonban tudatos szövegcsere.

amely egy *confessionale* után *Würzburg városának bírósági rendjét, Bamberg város jogkönyvét, és egyéb jogi feljegyzések mellett a Szász tükröt* is tartalmazza (lásd Ulrich-Dieter OPPITZ: *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters. II: Beschreibung der Handschriften*. Köln–Wien, Böhlau, 1990, 535, Nr. 622). Ugyanígy bírák használták a 14–15. században az Aquinói Tamás *Opusculája* alapján összeállított *Der Tugenden Buchot*; a morális szabályokat összefoglaló kompendium alapján a svájci Luzern városában ültek törvényt (lásd *Das buch der tugenden. Ein Compendium des 14. Jahrhunderts über Moral und Recht nach der 'Summa theologiae' II-II des Thomas von Aquin und anderen Werken der Scholastik und Kanonistik*. Hg. Klaus BERG, Monika KASPER. Tübingen, Niemeyer, 1984 [Texte und Textgeschichte 7], 127–146).

¹⁷ *Nagyszombati Kódex. 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Kiad., bev., jegyz. T. SZABÓ Csilla. Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24).

¹⁸ *Érsekújvári Kódex. 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad. HAADER Lea. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete – az MTA Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, 2012 (Régi Magyar Kódexek 32).

¹⁹ Ez a sokat író *scriptor* másolta a *Simor-*, a *Nádor-* és a *Nagyszombati kódexet*, de írt a *Debreceni kódexbe* is. HAADER Lea (*Egy példa – két változat: Összehasonlító szövegvizsgálat*. In: *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*. Szerk. KUGLER Nóra, LENGYEL Klára. Budapest, ELTE BTK, 1999, 135–140, itt: 135 és 128) egyik munkájában egy latin dátum alapján úgy véli, hogy egy szerzetes másolta a kódexeket, akit így Ferenc-rendi Névtelennek nevezett el. Valószínűbb azonban, hogy egy nővér másolta a kéziratokat, ezért én Klarissza Névtelenként emlegetem. (Érveimet egy készülő tanulmányban fejtem ki.)

²⁰ A másolási hibák bizonyítják, hogy az *Érsekújvári kódex* szövegét nem a *Nagyszombati kódexről* másolták.

²¹ VÖ. TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik.*” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1984, 233. skk.

<i>Nagyszombati kódex (1512–1513)</i>	<i>Érsekújvári kódex (1529–1531)</i>
Ioŷon te orzagod 346:3	Ieŷen the orzagot 81 ^{va} :8–9
LEgön te akaratos míkenth menben es földén 346:16–17	Legŷen the akaratos mŷkenth menŷben ees fewlden 81 ^{va} :23–25
MÍ keŷerönket mŷndon napŷath aggád nekönç ma 347:18–19	Mŷ kenŷerun ~~k~~ eth mŷnden napŷath agŷad neekwnk ma 81 ^{vb} :13–15
Adgŷad naponkedí elö keŷerönket ma 349:5-6	agŷad mŷ kenŷerwnketh mŷnden napŷath aggŷad nekewnk ma 82 ^{ra} :14–16
Bočas mú vetkeinketh 349:14–15	Es boczasad megh mŷneknk mŷ weetkŷnketh 82 ^{ra} :23–25
Ne vŷg mŷnket kesertetbe 349:21	Ne wŷgŷ mŷnketh kesertetben 82 ^{ra} :30
De zabadoh mŷnket gonoztol 350:11–12	De zabadoh mŷnketh gonoztol 82 ^{rb} :8

Az eltérés oka az lehet, hogy a klarissza és a domonkos kolostorban másképpen mondták anyanyelven a Miatyánkot; ezt örökítette meg Sövényházi Márta másolata.²²

A két másolat összehasonlítását nagyban megkönnyíti az újonnan fellelt latin szöveg.²³ A forrás Johannes Herolt lehetett, legalábbis részben. A *Discipulus* magyar tanítványa ugyanis pontosan úgy járt el, mint az egy évszázaddal korábban működött mestere. Amikor a latin szöveget nézzük, akkor azt érezzük, mintha már olvastuk volna magyarul, de az összehasonlítást zavarják a felcserélt, új sorrendbe állított mondatok.²⁴

Quomodo oratio dominica precellit omnes alias orationes ...	Jól lehet, nagy érdemöek és nagy ájtatosok es nagy sokak legyenek imádságok, kívül emberek nagy malasztot nyernek, és ki miatt Istennel beszélnek, de maga imádságok között nagyobb és jobb nincsen, mint az Pater noster, mert egyéb imádságokat sok okáért felülmúl.
Oratio dominicalis omnes alias orationes excellit in quatuor ...	
Primo in auctoritate, quia Christus verus Deus eam fecit et ordinavit ...	Először felülmúl az lelésnek okáért, mert őtet lelé, avagy szerzé Krisztus Jézus önennemaga, ki vala Isten és ember.

²² A zsolozsmán a nővérek a *Miatyánkot* valószínűleg latinul mondták, erre utal az, hogy kódexeikben a magyar nyelvű imádságok után mindig *Pater noster* szerepel, mint még elmondandó ima. Hogy a konverzusok milyen nyelven használták az imádságot, az nem tudjuk, feltehetőleg ők is latinul. A magyarázatokhoz azonban feltétlen szükség volt egy népnyelvű fordításra, ezeket ismerték a nővérek.

²³ Johannes HEROLT: *Liber discipuli de eruditione Christi fidelium*, Argentoratum, 1509.

²⁴ A latin szöveg lényegesen hosszabb, a kihagyásokat pontok jelzik.

<p>Tercio excedit oratio dominicalis in exaudibilitate. Est enim dominica oratio magis exaudibilis quam aliqua alia oratio. Ratio est que petitionem quam quis ordinavit et fecit non potest repellere, Christus autem hanc orationem ordinavit et fecit.</p> <p>Quarto in fecunditate. Nam omnia necessaria corporis et anime tam in presenti quam in futuro in ista oratione concluduntur.</p>	<p>Másodszer feljül ful²⁵ minden imádságokat, mert kételen meghallandó mindenektől, mert őtet Krisztus szerzette.</p> <p>Harmadszor feljülmül egyéb imádságokat szükségnek okáért, mert mind ez világi szükségönket, mind az más világiat őbenne es őmiatta kérjük.</p>
<p><i>Liber discipuli de eruditione Christi fidelium</i> c. 21. <i>De oratione dominica</i>, B</p>	<p><i>Érsekújvári kódex</i>, 81ra:9–29</p>

A szöveg tehát „zajos”: olyan, mint a szemcsés monitor képe, szétesik, nem tudjuk biztosan, mit is látunk. Az egyes kéréseknél tisztul a kép, megtörténik az azonosítás, kitűnik, hogy a számozás eltér, ám a szöveg egyezik:

<p>Qui es in celis. Queritur, quare hoc dicit. Math. Cum tamen ubique est Deus secundum deitatem in terra per misericordiam, in inferno per iusticiam, in celo per gratiam.</p> <p>Respondeo, primo ...</p> <p>Secundo, ut celestia et non terrena doceret nos appetere</p> <p>Tercio, ut ostendat nobis locum ad quem creati et redempti sumus, et ad quem omni die unam dietim facere debemus.</p>	<p>Ki vagy mennyekben. Ez részhez kérdettetik, miért mondod: Ki vagy mennyekben. Nam Isten mindenütt mondattatik lenni ez földön, irgalmassága szerent pokolban, igazsága szerent mennyországban az megbódogult lelkekben dicsésséggel. Felel bódogságos Szent Tamás ez kérdésre, hogy két oka vagyon vannak. Elő oka, hogy hogy miért mondjuk „ki vagy mennyekben” ez, hogy Krisztus minket tanítana, ne feldiet, hanem mennyieiet kívánjunk. Másod oka, hogy mutatnája az helt, azaz az mennyországot, kire vagyonk teremtettek es megváltottak.</p>
<p><i>Liber discipuli de eruditione Christi fidelium</i> c. 21. <i>De oratione dominica</i>, E</p>	<p><i>Érsekújvári kódex</i>, 82rb:8–24</p>

A magyar kompilátor két *divisióra* szűkítette le az eredeti hármát, és csak azok tartalmát őrizte meg.²⁶ A *Discipulus* magyar tanítványa a továbbiakban a hét kérdés magyarázatánál hasonlóan járt el, ahogy Tarnai Andor jellemezte az eljárást: akkomodálta a szöveget, hozzáigazította hallgatósága ismereteihez és szükségleteihez.²⁷

²⁵ *feljül fwl* (81ra:22) NszK *felül mul* (343:10).

²⁶ A hosszabb latin szövegből csak a párhuzamos helyeket idéztem.

²⁷ TARNAI 1984, 275. skk.

És ezen nincs is mit csodálkozni, a forrást nem irodalmi szöveggként kezelték. Az, ami nekünk ma irodalom, az abban a korban a hitélet és hitoktatás mindennapi gyakorlatának része volt: a *Miatyánkot*, *Hiszekegyet* visszatérően magyarázták,²⁸ ezért is létezik annyi értelmezés.

HISZEKEGY-MAGYARÁZAT

A *Nagyszombati kódexben* a magyar átdolgozó a fentebb elmondottakhoz hasonlóan járt el a *Hiszekegy* magyarázatával. Akárcsak a *Miatyánk*-magyarázatnak, a *Credo* értelmezésének is bevett szerkezete volt, a latinul *articulus*nak nevezett hittételeket – magyarul ágazatokat – az egyes apostoloknak tulajdonították, de ezen belül nagy volt a variálódás.²⁹ Feltehetően egy ismeretlen ferences szerzetes³⁰ értelmezte a hit ágazatait egy ismeretlen kolostor klarissza nővérei számára, ismét Herolt nyomán.³¹

Secundum articulum posuit Iohannes evangelista dicens: Et in Iesum Christum, filium Dei unicum, dominum nostrum.	Ez az Credónak másod része. Es ő egy fiában, Jézusban Krisztusban, mi uronkban. Ez a Credónak másod része, ki mondatik hitönknek másod részének, kit szerzett Szent János evangélista.
Crederere enim debemus, quod Iesus Christus est unigenitus et verus filius Dei, et quod fuit cum Patre eternaliter, et quod est alia persona a patre, et quod est unius nature et substantie cum patre, et est patri similis et coeternus. Unde: Ego et pater unum sumus. Iohannes x (Io 10,30). scilicet secundum formam Dei: Et pater maior me est. (Io 14, 28). scilicet secundum formam servi et humanitatis.	Kiben tartozonk hinni, hogy Krisztus legyen Istennek ő szent fia, azaz másod személy az isteni természetben, hasonlatos mindömbbe, Atyával egyidejő, egy hatalmú, egy állatú, sem kisebb, sem nagyobb, hogy ki fiúnak adatik felségös tudományú, kinek miatta mindön szerzettetik. Annak okáért a Fiú Attyának velágóságának mondatik.

²⁸ *Ut omni dominico die in maioribus ecclesiis evangelium et epistola et fides exponatur populo, in minoribus vero ecclesiis fides et oratio dominica.* ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege.* Budapest, Szent István Társulat, 1904, 97, 198.

²⁹ A *Hiszekegy* valójában 14 *articulus*t tartalmaz, de hogy az apostolok számával egyezzen, 12 pontra osztották, az eltérések is ebből adódnak. P. EGINO WEIDENHILLER: *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters. Nach den Handschriften des Bayerischen Staatsbibliothek, München, Verlag C. H. Beck, 1965 (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 10), 17.*

³⁰ A szöveg nem tartalmazza Aquinói Szent Tamás neve mellett a megtisztelő *atyánk* birtokos jelzöt, ezért vélem úgy, hogy ferences szerzetes hozta létre a magyar szöveget.

³¹ *De articulis fidei* (Sermo 146–147).

Sequitur: dominum nostrum. Ubi sciendum, quod libenter debemus habere Christum pro domino propter quinque conditiones:	Kérdezik itt, miért Krisztust uronknak valljuk. Négy okaért.
Primo, quia est nobilis. Luce i. Altissimi filius (Lc 1,32). Ps. Magnus dominus et laudabilis nimis et magnitudinis eius non est finis (Ps 144,3).	Először, mert Krisztus nemes. Kiről úgy mond Dávid: Nagy úr, es igön dicséretös.
Secundo, quia mansuetus, ergo agnus nominatur, Ioh. i. ubi dicit Johannes Baptista: Ecce agnus Dei (Io 1,29). Unde etiam Esa liii (Is 53,7).	
Tertio, quia fortis ad protegendum et liberandum nos a malo. ps (Ps 26,1). Dominus protector vite mee, a quo trepidabo?	Másodszor mondjuk uronknak, mert erős minket ótalmazni. Kiről szól Dávid: Úr Isten én életömnek ótalmazója.
Quarto, quia nos creavit. ps. Ipse fecit nos, et non ipsi nos (Ps 99,3). Insuper nos redemit proprio sanguine suo. Apostolus i. Cor. vi. Empti enim estis pretio magno (1 Cor 6,20).	Harmadszor mondatik úrnak, mert ő teremtött minket.
Quinto, quia largus est ad remunerandum suos servos. Augustinus lib. xxii, De civi. Dei: Ipse Deus erit finis desiderium nostrorum, quia sine fine videbitur, sine tedio amabitur, sine fatione laudabitur (De civitate Dei 22,30). Item Augustinus in eodem lib. Quod Deus preparavit diligentibus se, fide non capitur, spe non attingitur, charitate non apprehenditur, desideria et vota transgreditur, acquiri potest, estimari non potest (Pseudo-Augustinus: <i>Sermones de sanctis</i> , Sermo 231, cap. 4 (PL Tom. 39, 2172).	Negyedszer mondatik úrnak, mert jó úrképpen nevezetetik megajándokozónak. Kiről Szent Ágoston úgy mond: Isten legyen a mű kívánságonknak vége, mert ő világ nélkül láttatik, nehézség nélkül szerettetik, fáradság nélkül dicsértetik.
<i>De articulis fidei</i> , Sermo 146.	<i>Nagyszombati kódex</i> , 321:10–322:17

Ez a szakasz ismételtelen pontosan mutatja a magyar szerző eljárás módját, amelyet a további artikulusok magyarításánál is követett. Az eredeti második *divisiójának* elhagyása tervszerűnek látszik, hiszen a magyar kompilátor bejelenti, hogy négy ok miatt tisztelik úrként Jézust. A kihagyás mégis érthetetlen, mivel egy állandó jelképről, a bárány szimbólumáról mondott le.

Az összeállító eljárás módja a továbbiakban sem változott: többnyire nem fordította le a szentírásból, valamint az egyházatyáktól vett idézeteket, szakaszokat hagyott el, *divisiókat* vont össze, idegen szerző szövegét interpolálta. Ezzel az utóbbi megállapítással azért óvatosnak kell lennünk. A hit tizenkettedik ágazatát a hagyomány szerint Mátyás apostol szerezte. A kódex kiadója, nem ismervén a hagyományt és a latin

forrást, félreértette az utalást, és Mátyás apostol túlvilágról írott szövegéről beszél.³² És valóban, a magyar szerző látszólag önállósította magát a latin forrástól. A 147. beszéd tizenkettedik artikulusának közlése után nem folytatta a fordítást, hanem a feltámadás bemutatását máshonnan vette, mégpedig Herolt 50. prédikációjából, ahova a nürnbergi domonkos maga utasította szövegének felhasználóját: „De isto plenius habetur supra sermo L.”

Duodecimum articulorum composuit Mathias dicens: carnis resurrectionem, vitam eternam. Amen. [Sermo 147]	Testnek feltámadatját és örök életöt – ez a Crédónak tizenkettőd része és hitöknök egyik ágazatja, kit szerzött Szent Mátyás apastal, kinek vagyön két része.
Sed queritur in qua etate resurgemus? Respondetur, quod omnes resurgemus in etate Christi, sicut ipse tempore passionis fuit, scilicet triginta trium annorum. Ratio huius est, quia tunc homo est in meliori et perfectiori statu. ...	Elő része a testnek feltámadatja és örök élete, kihöz előszer kérdetik, hányad esztendei korában támad embör fel. Reá feleltetik ez kérdésre, hogy harminchárom esztendei korában, miként Krisztus volt; kinek oka ez, mert a harminchárom esztendő embörnek jobb és tökéletösb ideje.
Item queritur de quantitate resurgentium. Respondetur, quod quilibet resurget in ea quantitate corporis, sicut crevisset, si ad perfectam etatem pervenisset, et nullum impedimentum sui augmenti habuisset. Et ergo non omnes resurgemus in equali quantitate, qua in presenti unus naturaliter maior est alio, secundum cursum nature; et omnia superflua, sicut quandoque homines nascuntur monstrosi cum duobus capitibus et undecim digitis. Hec omnia per divinam potentiam resecantur, et sic defectus per eandem divinam potentiam supplebuntur in his hominibus, qui defectuosa corpora habuerunt, scilicet qui caruerunt aliquibus membris.	De kérhdetnéd te azt, mint támadnak fel azok, kiknek ez velágon volt fogyatkozások testökben, mint csonkák, vakok, kétfejök, tizenkét ujjuk. Feleltetik ez kérdésre, hogy idvözüleneöknek isteni hatalm miatt megépültetik, ha kedig két feje volt, csak egy leszön, ha tizenkét ujjja volt, csak tíz leszön.
<i>In die sancto pasche, Sermo 50C</i>	<i>Nagyszombati kódex, 338:1–21</i>

Az egyezés azonban csak ennyi. A továbbiakban – a 339:8–15 rész kivételével, amely megtalálható Herolt 147. beszédének végén – nem rendelkezünk forrással. A magyar szerző (?) más latin forrást keresett a túlvilági élet leírásához, ez egyelőre ismeretlen.

³² T. SZABÓ Csilla: *A kódex tartalma, latin forrásai, párhuzamos helyek a magyar kódexekben*. In: T. SZABÓ 2000, 12–16, itt: 14.

A rendelkezésünkre álló szövegen azonban kiválóan megfigyelhető, hogy a magyar tanítvány ezen a helyen – mert máshol jobban ragaszkodott az eredetihez – miként válogatta ki a könnyen érthető mondanivalót, hogyan egyszerűsítette magyar hallgatósa számára a teológiailag bonyolultabb mondanójú szöveget.

A *modus operandi* – már említettem – Bárczi Ildikó mutatta be, de ő pusztán a tudós latin prédikációk példáin. Szerényebb igényű, népnyelvű szövegeket azonban eddig elvétele vizsgáltak latin forrásukkal együtt, csupán annyit állapítottak meg, hogy azok egyeznek, vagy hogy többé-kevésbé egyeznek, és mindenki azt gondolhatta, létezhet valahol egy, a latin eredeti alapján átdolgozott újabb latin szöveg, és a vulgáris fordítás annak alapján készült.

A bemutatott magyar nyelvű kompilációs fordítói eljárás nem példa nélküli, európai párhuzamokkal is rendelkezik. A 15. század végén roppant népszerű *Sermones Socci* beszédgyűjteményt³³ szerzetesi hallgatóságnak (*sermones ad fratres*) szánták, ennek megfelelően a *sermók* teológiai magyarázatokat tartalmaztak, szerzői lemondtak a népszerű *exemplumokról*, *fabulákról*. A 15. század végén a gyűjtemény beszédei közül többet népnyelvre fordítottak,³⁴ az egyik a *Decem gradus amoris* című prédikáció³⁵ az isteni szeretethez vezető misztikus grádicsokat írja le. A fordítások összehasonlítását megkönnyítette, hogy az istenszeretet tíz lépcsőfoka strukturálja a beszédeket. A grádicsok bemutatásakor hol patrisztikus részletekkel bővítették a szöveget,³⁶ hol meg – bár új elemeket is használtak – éppenséggel átugrottak egy-egy lépcsőfokot.³⁷ A fordítók az aktuális helyzetnek megfelelően lecserélték a *themat* is, ezt egyedül a nürnbergi domonkos konventben készült fordítás tartotta meg. A laikus nőknek szánt holland fordítás főbb pontjai meglehetősen pontosak. A váz megmaradt, de a második lépcsőfok itt kiesett, a beszéd végén azonban újabbal pótolták, valamint a *devotio moderna* hatására utaló szövegrészek illesztettek a beszédbe.³⁸ A fordítók munka közbeni szövegszerkesztése tehát azonos volt az ismeretlen magyar kompilátoréval, *distinction*okat helyeztek át, egészítettek ki.

³³ Az egész egyházi évet felölelő beszéd sorozatról ld. Anton LINSENMAYER: *Geschichte der Predigt in Deutschland*. München, 1883, 376–382; Johannes Baptist SCHNEYER: *Wegweiser zu lateinischen Predigt-reihen des Mittelalters*. München, Verl. d. Bayer. Akad. d. Wiss., 1965 (Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe Ungedruckter Texte aus der Mittelalterlichen Geisteswelt 1); Johannes Baptist SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350 I–XI*, Münster, Aschendorff, 1969–1990 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters 43, 1–11), I, 716–747.

³⁴ Katrin JANZ-WENIG: *Decem gradus amoris. Entstehung, Überlieferung und volkssprachliche Rezeption einer lateinischen Predigt. Untersuchung und Edition*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2017 (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit 56).

³⁵ A beszédet a feltehetően domonkos szerzetes Helwicus Theutonicus művének tartják. Lásd JANZ-WENIG 2017, 16–18.

³⁶ Dionysius Areopagita és Nagy Szent Gergely írásaira emlékeztető részletek ezek, de vannak olyan szakaszok, amelyeket Augsburgi Dávid egyik elmélkedése befolyásolt. Lásd JANZ-WENIG 2017, 103.

³⁷ JANZ-WENIG 2017, 101, 149.

³⁸ JANZ-WENIG 2017, 151–152.

A *Discipulus* magyar tanítványainak – akik ugyanazokat az egyetemeket látogatták, mint nyugati társaik – szövegalkotási módszerei tehát nem különböztek az európai gyakorlattól, munkájukat vizsgálva az irodalmi gondolkodás egyik állomását figyelhetjük meg. A szöveget az alkalmi felhasználó nemcsak rövidíti, szerkesztgeti, hanem pillanatnyi igényekhez igazítva, vagy valamilyen általa fontosnak ítélt szempont, koncepció jegyében alkotja meg.

AZ ELSŐ SZÖVEGKRITIKAI JAVÍTÁS MAGYAR NYELVŰ FORDÍTÁSON

Eddig azokról a „zajokról” szóltam, amelyek a középkori szövegalkotási mód, a kompiláció velejárói. Felvetődik, hogy volt-e változtathatatlan tartott szöveg?

Népnyelven aligha, még akkor is, ha léteztek pontos, vagy legalábbis pontosságra törekvő fordítások. Magyarul is sok ilyen szöveg van: szentírás-, liturgikus imák, regula-, legenda- és néhány prédikációfordítás. De ezek is ki voltak téve egy lehetséges újabb felhasználás – mondjuk így – veszélyének.³⁹ A *scriptorok* azonban szövegmegőrzés szempontjából oly zajos környezetben – a közfelfogással ellentétben – kevésbé járultak hozzá a szövegzajnak a felerősítéséhez.

Olykor – és nem is olyan ritkán, mint ahogy vélnénk – előfordult, hogy ugyanaz a *scriptor* ugyanazt a szöveget kétszer másolta le. Az 1514 körül írt *Lobkowicz-kódex*be valamint az 1519-re datált *Debreceni kódex*be ugyanaz a kéz írta le néhány fejezet magyar fordítását Thomas a Kempis – a két kódexben Szent Bernátnak tulajdonított – *De imitatione Christi* című művéből.⁴⁰ Azt várnók, hogy ilyenkor a szöveg teljesen azonos lesz. Az első meglepetés: megváltozott a másoló nyelvjárása. 1514-ben még őző, 1519-ben pedig már éző. És a második: megváltozott a helyesírás, azaz a hangjelölés is. Aztán, bár látszik, hogy a fordítás azonos, sok változtatást találunk a *Krisztus követésének* párhuzamos szövegeiben.⁴¹

³⁹ Az *Érsekújvári kódex* nagyböjti evangéliumait is kibővítették. Vö. Lázsz Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest, Balassi Kiadó, 2016, 202–204.

⁴⁰ *Lobkowicz-kódex. 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad. REMÉNYI Andrea. Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999 (Régi Magyar Kódexek 22); *Debreceni kódex. 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Kiad. ABÁFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, bev. Madas Edit, Reményi Andrea. Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi Magyar Kódexek 21). – A *De imitatione Christi* fordításának e két kódexben lévő szövegével szorosan összefügg a *Lázár Zelma-kódex* másolata. A három szöveg kapcsolatáról külön dolgozat készül.

⁴¹ A két szöveg azonosságáról először lásd HORVÁTH Cyrill: *Egy ismeretlen magyar kódex nyomai*. In: *ItK* 1 (1891), 363–372. A változatokat TIMÁR Kálmán (*Magyar kódexcsaládok*. In: *ItK* 37 [1927], 214) a másolás következményének tartja. Itt kell megjegyezni, hogy Tarnai Andor már többször idézett munkájában sokat foglalkozott a *De imitatione Christi* magyar fordításával, a szövegösszefüggésekre is utalva. TARNAI 1984, 279 és a hozzá tartozó jegyzetek.

Az elsőt mindjárt az I. könyv 23. caputjának címében találjuk: míg a *Lobkowicz-kódex az : halalnac : meg : emlekozetiřl* addig a *Debreceni kódex Oluastatic eth az zent iras az halalnac meg gondolasrvl* felirattal közli a *De meditatione mortis* fejezetet. Nem a másoló önkényéről van szó, hanem arról, hogy a *Lobkowicz-kódexet* olyan szövegből fordították, amelyben a titulus *De memoria mortis* volt.⁴²

Hasonló okok játszottak vajon közre a többi változtatásban is? Többnyire nem. Egyszerű stilisztikai javítások voltak, amelyek azonban mindig pontosan megfeleltek Kempis latin szövegének.

<i>Lobkowicz-kódex</i> (1514)	<i>Debreceni kódex</i> (1519)
zomeř elřt valia viselř [40:10–11] I,23,15: <i>ante oculos habet</i>	zõmei elřt tartia [240:13]
eğ zõm pillantasba ez vilagbol kř mvlnac meg halnac [41:5–6] I,23,19: <i>Multi subito et improvise moriuntur.</i>	hertelen meg halnac [241:5]
embõr nec az az a zřz marianac řya el iwendõ [41:8–9] I,23,19: <i>Nam hora qua non putatur Filius hominis veniet.</i> (Mt 24,44; Lc 12,40)	ember nec řya el ivvendõ [241:6–7]
Jgõn kezdes gondolgodnia [41:10–11] I,23,20: <i>multum aliter sentire incipies</i>	igen kezdez mas kepen ertened [241:8–9]
Ag azert helt az cristusnac es mindõn nec valamii at te zřvedet meg bantana tagagiad meg az be menest az az be ne erezied [88:4–7] II,1,10) <i>Da ergo Christo locum et ceteris omnibus nega introitum.</i>	Ag azert helt az cristosnac es egiebec nec mindene nec tagagiad meg az be menest [285:6–8]

Ezek azonban csak egyszerű stilisztikai változtatások, igaz, láthatóan mind a latin szövegre figyelve történt. A későbbi *Debreceni kódex* szövegében megszűntek a fordítás nehézségeit mutató szóköztözeések,⁴³ kiesnek a magyarázó betoldások. A változtatások

⁴² *De imitatione Christi* 1982, 70.

⁴³ Hugo Ripelin von Straßburg (1205–1270) *Compendium theologicæ veritatis* című munkáját többször lefordították németre. A szöveghagyomány egyik darabját még a 14. században átdolgozták, az ikresítést is részben elhagyta az ismeretlen átdolgozó. Georg STEER: *Hugo Ripelin von Strassburg: Zur Rezeptions- und Wirkungsgeschichte des „Compendium theologicæ veritatis“ im deutschen Spätmittelalter*. Tübingen, Niemeyer, 1981, 539–563. – A szóköztözeések okairól: M. NAGY Ilona: „Eleven szótárak.” *A középkori magyar kódexfordítók szótári tudományáról*. In: *Xenia. Tanulmányok a nyolcvan éves Tegye Imre tiszteletére*. Szerk.

nyomán a szöveg nemcsak pontosabb, hanem elegánsabb is lett. Az igazán érdekes helyek azok, amelyek a stilisztikai javításokon túl a pontos fordításra való törekvést mutatják:

<p>Tanúl' mastan meg halný ez vilagnak hog oston halalodnac vtanna elhes az aldot iesus cristossal [44:10–13]</p> <p>I,23,32: <i>Disce nunc mori mundo, ut tunc incipias vivere cum Christo.</i></p>	<p>Tanúl' mastan ez velagnac meg halni hog akoron kezig elni az aldot iesussal [244:6–8]</p>
--	--

De az is kitűnik, hogy minden pontosításra való törekvés ellenére az átdolgozó nem tudta kivonni magát az előző szöveg hatása alól:

<p>Tanúl' mastan mýndõn ez világýakat meg vtalný hog ackoron zabadon mehes az edõs iesushos [44:13–16]</p> <p>I,23,33: <i>Disce nunc omnia contemnere, ut tunc possis libere ad Christum pergere.</i></p>	<p>Igekõziel mastan mindeneket meg vtalnod hog halalodnac ideien zabadon mehes az cristos iesushoz [244:8–11]</p>
---	---

Az ismeretlen revideáló megtisztította a korábbi fordítást az *ez világiakat* betoldástól, de a *tunc* időhatározót a régebbi szöveg előző mondata (I,23,32) alapján értelmezte. A latin eredetinek megfelelően elhagyta az *édes* jelzõt, de a helyesen betoldott Krisztus mellett megõrizte a korábbi Jézushoz alakot.

Számtalan hasonló példa hozható. Álljon itt még egy olyan, amely a pontosságával tűnik ki:

<p>Mert amminemv býnõcnece vetkõcnece mýatta bint tet embor azoknac mýatta gõtrettetyk is [64:8–10]</p> <p>I,24,10: <i>In quibus homo peccavit, in illis gravius punietur.</i></p>	<p>Mert ammeliebbe ember vetkõzõt vgian azzocba nehezeben gõtretic [277:8–10]</p>
--	---

Felvetõdhet, hogy a korábbi, tehát a *Lobkowicz-kódex* szövege romlott, és az 1519 körüli másolat õrizte meg az eredetit. Ennek nemcsak az mond ellent, hogy ugyanaz

M. NAGY Ilona et al. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010 (Agatha 24), 339–344; Uő: *A melléknévi szópárosítás kérdése a középkori magyar kolostori nyelvben (a Ráskay Lea másolta kódexek példáján)*. In: *A saván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére* I. Szerk. IVÁNYI Zsuzsanna, PETHŐ Gergely. Debrecen, Printart-Press Kft., 2011, 231–243.

a kéz másolta a szövegeket más-más nyelvjárásban és helyesírással, hanem az is, hogy a korábbi változatban nem egyszerű zaj, azaz interpolációk, szöveghibák találhatóak, amelyek újabb szerkesztés és másolások folyamán keletkeznek, hanem – mint az előző példában is – sokkal inkább az ügyetlen fordítás okoz gondot. A *Debreceni kódex*ben fennmaradt szöveg nemcsak pontosabb, hanem a „gyomlálás” nyomai láthatók benne, többnyire hiányoznak a fordítási pontatlanságok, a szókettőzések; ez utóbbiak más népnyelvű szöveg javításában szintén eltűnnek.

Lássunk további olyan helyeket, amelyekben a latin variánsa, illetőleg egy kifejezés értelmezése miatt dolgozták át a szöveget.

<p>Iob : azért embőrnecc mastan ú magabol kÿ tÿztitanÿa az binqket es az vetkqket kÿ saggatnÿa hognem mÿnt ivvendq iteletrre : tÿztitan-doivl tartanÿa [63:14–64:1]</p> <p>I,24,6: <i>Melius est modo purgare peccata et vitia resecare, quam in futuro purganda reservare.</i></p>	<p>Vaÿ bizonynával iob mastan az binqket es az gonossagokat el hadnÿa el vagnÿa · hod nem mint iwendqre meg thiztoitando- ivl’ tartanÿa [276:16–20]</p>
--	--

Ebben a példában a *resecare* ige pontosabb jelentését kereste az átdolgozó. A *Lobkowitz-kódex* fordítója az erőteljesebb *kiszaggatni* képet használta 1514-ben. 1519-ben a *Debreceni kódex*ben ugyanazon a helyen *elvágni* szerepel, bár érződik a bizonytalanság, mert egy másik, megszokottabb fordulat is kerül mellé: *elhagyni*.

A következő esetben a latin szöveg két variánsa, az *erectum* és az *et rectum* okozott a magyarban változást.⁴⁴ Az átdolgozónak olyan példány állt a rendelkezésére, amelyben az *et rectum* szerepelt; ennek tiszta jelentést tulajdonított a fordító. Ez a változat jelent meg a *Debreceni kódex*ben.

<p>Tarchád zabadon atte zÿvedet az edqs iesushoz fel emelven Mert bÿzoñával atiamfia ninchen eth ez vilagban meg maradando es lakozando varosod [47:13–17]</p> <p>I,23,46: <i>Serva cor liberum et ad Deum erectum, quia non habes hic manentem civitatem.</i></p>	<p>Touaba vg mond az aitatos zent Bernard. Tarchiad atiamfÿa tiztan es zabadon az te zivedet az vr istenhoz mert bizonynával vg mond ninchen et ez vezedelmes garlo velagon meg maradando varasod [246:7–12]</p>
--	--

⁴⁴ *De imitatione Christi* 1982, 74.

Az előbeszéd fordulatai mindkét változatban jelen vannak, de – mint idegen elem – kiesett az *édös Jézushoz* fordulat, amelynek helyét az eredetinek megfelelő *Úristenhöz* vette át. Az átdolgozó itt sem tudta függetleníteni magát az egyházi nyelv megszo-kott fordulataitól, az eredetiben nem szereplő *ez világban* betoldást kiegészítette két jelzővel: *veszedelmes, gyarló*.

Ebből a példából – és a hasonló helyekből – az következik, hogy az átdolgozó nem annak a latin szövegnek alapján revideálta a fordítást, amelyből a korábbi fordító dolgozott. Íme, egy újabb példa:

Mert batóságosn meg halasnac nağ : bizodalmat agiac ez vilagnac tekeletş meg vtalasa [41:18–42:2] I,23,22: <i>Dabit namque magnam fiduciam moriendi perfectus contemptus mundi</i>	O mel' igen nağ bizodalmat es batóságosn ad bodogságoson meg halasra ez vezedelmes velagnac tekeletes meg vtalassa [241:16–19]
--	--

Az első könyv 23. fejezetének 22. mondatában új határozószó bukkan föl *bátorságot ad bodogságoson meg halásra*. A kritikai kiadásban találunk olyan variánst, amely igazolja a *feliciter* meglétét, és ezzel a fordítás helyességét is.⁴⁵ Ez a javított mondat nemcsak azért fontos, mert a korrektor betoldotta az 1514-es változatban nem szereplő szót, hanem a mondat szerkezetét is át kellett alakítania ahhoz, hogy a latin eredeti jelentését visszaadja.

A többi variáns nem okoz hasonló, kikényszerített strukturális változást a mondatban. A szövegvariánsok természetük szerint egy-egy szó betoldására vagy elhagyására korlátozódnak, mint például ezen a helyen:

No azert vessed mindõn te bizodalmat az vr istenben es legõn ú az te felelmed [89:7–9] II,1,16: <i>Pone totam fiduciam tuam in Domino, et sit ipse timor tuus et amor tuus.</i>	No azert vessed minden te remensegedet es telies bizodalmat az aldot vr istenbe es legiõn q at te felelmed es te zeretõd [286:6–9]
--	--

Azt is vélhetnénk, hogy aki a szöveget felülvizsgálta, bizonytalankodott a szóválasztásban, ikresített és önkényesen toldotta be a *te remensegedet* a szövegbe. Javítását azonban igazolja egy variáns *spem*.⁴⁶ Ezekkel a helyekkel az a legfőbb baj, hogy – bár már láttuk, hogy a *scriptorok* többnyire pontosan másolnak – feltételezhető az is, hogy az egyik szó véletlenül kiesett, miként valószínűleg történt ezen a helyen is. A *Lob-*

⁴⁵ *De imitatione Christi* 1982, 72.

⁴⁶ *De imitatione Christi* 1982, 91. A *Lobkowicz-kódex* modern kiadása hibásan tartalmazza e hely forrását.

kowicz-kódex – a *Debreceni kódex* szövegével szemben – nem tartalmazza az *amor tuus* magyar megfelelőjét; a kritikai kiadás viszont nem ismer olyan variánst, ahol ez hiányzik.

A *De imitatione Christi* alapszövegéhez képest több helyen fordul elő, hogy a magyar fordítás mindkét változata azonos hiányt, vagy többletet mutat, és a kritikai kiadás is ismer olyan szöveget, ahol ezeket a variánsokat megtaláljuk.

<p>Gakorlatos meg latogatassa vaġon az aldot Iesusnac az aitato embqrhöz edqs bezelese kedves vigaztalasa es igqn elamelkodando náiaszkodasa [87:13–16]</p> <p>II,1,7: <i>Frequens illi visitatio cum homine interno, dulcis sermocinatio, grata consolatio, multa pax, familiaritas stupenda nimis.</i></p>	<p>Vaÿ mel' igen ġakorlatos meg latogatassa vagion az vr istennec az lelki aitato emberhez edes náiaszkodasa kedves meg vigaztalasa es L hodalatos edesqðesse [284:14–18]</p>
<p>Mert vg mond Az kÿ éngqmet zeret en bezedqmet : Meg tartia es zeretÿ útet az en at'iam es ú hozia ivúnk erL hed mind az telies zent haromsag es lakodalmat tezónc ú nala : [87:19–88:4]</p> <p>II,1,9: <i>Sic enim dicit: Si quis diligit me sermonem meum servabit, et ad eum veniemus et mansionem apud eum faciemus.</i></p>	<p>Mert vg mond az edes Iesus : valaki engemet zeret az en bezedemet meg tartia ezt az en meñnei atiam es zeretis es q hozia iq[v]qnL tvdnÿa mint mind az telies zent haromsag atia fÿv es zent lelqk es lakodalmat tezzenc q nala : [284:21–285:6]</p>

A II,1,7. mondat fordításából hiányzik a *multa pax*, II,1,9-ben viszont több betoldásnak látszó rész is szerepel. Az első esetet teljesen,⁴⁷ a másodikat csak részben igazolja a kritikai kiadás, amely csak az *et pater meus diligit eum* betoldást ismeri, de a Szentháromságról szóló részletet nem.⁴⁸ A két kódex egybehangzó szövege alapján mégis felteleznünk kell, hogy létezett ilyen variáns, viszont a *Debreceni kódex*-beli magyarázat a javítást végző értelmezése lehet.

Hasonló magyarázatok máskor is belekerülnek a javított szövegbe:

⁴⁷ *De imitatione Christi* 1982, 89.

⁴⁸ *De imitatione Christi* 1982, 90.

<p>Oth er_L ed az pokolba az bvja testy emborqk es az u testtqnek zeretqy forro zvrockal es bidqs kenkvvel qntettetnec meg: Es az yregok: ll mikepen az tyhos avag haragos bestyac anag keservsegnec myatta ordit'nak [64:15–65:3]</p> <p>I,24,12: <i>Ibi luxuriosi et voluptatum amatores ardent pice et foetido sulphure perfundentur, et sicut furiosi canes prae dolore invidiosi ululabunt.</i></p>	<p>Oth az az pokolba a bvja emberec es az testi gonqrqsegnec kvetqi egq avag forro kenkvvel es zvrockal qntettetnec meg Az ragalmazok es az iregok mikepen az dihes bestyac az nag faldalmnac es keservsegnec myatta orditnac [277:13–19]</p>
--	---

A latin forrásban nem szerepel az *infernum* szó. Azt, hogy pokolbéli történéseket ábrázolt a latinul író szerző, a magyar fordító ismeretei alapján kikövetkeztette, viszont a szöveg pontos megértése kedvéért a korrigálást végző is áttemelte a helymegjelölést. Ugyanígy megtartotta az egyházi nyelvben gyakori, de itt kissé pontatlan *keserűség* (*dolor*) szót, miközben a jelentésében pontos *fájdalom* főnevet is leírta. A *ragalmazó* szó eredetére viszont nincs magyarázat, ilyen variáns ismeretlen.⁴⁹

Az átdolgozás több szempontból sem teljes. A korrektor javított ugyan egyes *locusokat*, de néhány alkalommal ugyanúgy ikresített szövéskorrekciók közben, mint az előző fordító. A revideáló stilisztikai módosításai többnyire jók, de van, ahol rontott a korábbi fordításon. Az olyan stilisztikai elemeket, mint a mondatkezdő szavak ismétlődése egyikőjük sem vette figyelembe. A szöveg megtisztítását sem hajtotta végre tökéletesen az átdolgozó, mert bár kihagyta például a *Lobkowicz-kódex* hosszabb interpolációját (65:8–68:15), ő is toldott a kritikai kiadás számára ismeretlen sorokat a szövegbe (238:2–6, 240:2–9). Ezek a variánsok azonban szerepelhettek valamely kéziratban.

Arra, hogy valaki a latin szöveg alapján ellenőrizzen és javítson egy fordítást, magyar nyelvű kódexeinkben a 16. század első negyedéből nem ismerünk más példát. Komoly irodalmi tudatosságot jelent ez a vállalkozás? Jól hangzana, ha azt mondhatnám, hogy ez a humanista erudíció hatása. De nem. Ahogy a népnyelvű vallásos irodalom születése, úgy az előbb bemutatott *De imitatione Christi*-fordítás átdolgozása is a kolostori reformnak volt köszönhető.

A reform végrehajtásához sok és megbízható olvasmányra volt szükség. Az összehasonlításom alapjául szolgáló délnémet területen – amellet hogy rengeteg anyanyelvű mű készült – sok szöveget fordítottak a nőrvek és a városi polgárok számára népnyelvre; ez sok tartalmi és dogmatikai bizonytalanságot eredményezett. A kolostori reform egyik irányítója, a domonkos Johannes Meyer (1422–1485) megkérte „a nálánál tanultabb társait”, hogy latinból németre fordított munkáját ellenőrizzék.⁵⁰ A kolostorokban is intenzív munka folyt: a szerzetesek sok népnyelvű kéziratot néztek át és

⁴⁹ *De imitatione Christi* 1982, 76.

⁵⁰ Christian SEEBALD: *Schreiben für die Reform. Reflexionen von Autorschaft in den Schriften des Dominikaners Johannes Meyer*. In: *Schriftstellerische Inszenierungspraktiken – Typologie und Geschichte*.

vetettek össze az eredeti latin szöveggel.⁵¹ Colmari domonkosok ellenőrizték és javították a *Legenda aurea*⁵² és Otto Passaviensis *Thronus aureus, seu viginti quatuor seniores hominem christianum de variis obligationibus instruente theodisce*⁵³ fordítását, és ugyanígy jártak el az ulmi domonkosok környezetében Bonaventura *De triplici vita*,⁵⁴ valamint Hugo Ripelin von Straßburg *Compendium theologiae veritatis*⁵⁵ népnyelvre fordított változatával.

Az obszervancia csendet hozott, legalábbis ami a megreformált kolostorok nyugalma-
tát illeti. Néhány szövegből legalábbis eltűnt a zaj.

* * *

SÁNDOR LÁZS

Geräusch und Rede

Die Methoden der Textgestaltung von volkssprachlichen Schriften
im ausgehenden Mittelalter spiegeln das literarische Denken.

In dieser Abhandlung geht es in erster Linie um Benützung lateinischer Texte: lateinische Auszüge einer Predigt von Herolt als Rechtsunterstützung für den Stadtvorsitzenden (Richter), volkssprachliche Kompilation anhand der Vaterunser- und Glaubensbekenntnis-Auslegung Herolts für Klarissen und Dominikanerinnen. Eine neue Literaturlauffassung ist bei den ins Ungarische übersetzten Kapiteln von *De imitatione Christi* zu bemerken. Es geschah zum ersten Mal in der ungarischen Literatur, dass übersetzte Texte – sogar zweimal mit Hilfe zweier verschiedener lateinischer Versionen – stilisiert und überarbeitet wurden. Der lateinische Text wird nicht mehr nur als mögliches Baumaterial bewertet und frei übersetzt, sondern als autonomes, unveränderliches Werk betrachtet.

Hgg. Christoph JÜRGENSEN, Gerhard KAISER. Heidelberg, Winter, 2011 (Beihefte zum Euphorion 62), 33–55, itt: 41.

⁵¹ Werner WILLIAMS-KRAPP: *Ordensreform und Literatur im 15. Jahrhundert*. In: *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft* 4 (1986/87), 41–51. Köszönöm Nemes J. Balázsnak, hogy felhívta a tanulmányra a figyelmemet.

⁵² *Die 'Elsässische Legenda aurea': Das Normalcorpus*. Hgg. Ulla WILLIAMS, Werner WILLIAMS-KRAPP. Tübingen, 1980 (Texte und Textgeschichte 3), LIII skk; Werner WILLIAMS-KRAPP: *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text und Wirkungsgeschichte*. Tübingen, 1986 (Texte und Textgeschichte 20), 356.

⁵³ Wieland SCHMIDT: *Die 24 Alten Otto von Passau*, Leipzig, 1938 (Palestra 212), 76.

⁵⁴ Kurt RUH: *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik*. Bern, Francke, 1956, 104–106

⁵⁵ STEER 1981, 533–549.

KORONDI ÁGNES

*Mária kis zsolozsmájának népnyelvi fordításai
és a Festetics-kódex**

Liturgikus úzus és anyanyelv

A klarissza apácák számára készült *Kazinczy-kódex* egyik Temesvári Pelbárt *Stellarium*ából¹ származó, Szent Anzelmnek tulajdonított példázata² egy a magyar királlyal rokonságban álló ifjú történetét meséli el, aki „Asszonyunk Máriának igön ájtatos szolgálja vala, mert az ű hét vigiliáit mindönkoron vízzel böjtöli vala, ennek fölötté az ű zsolozsmáit naponkéd ájtatossággal megolvassa vala, addig nem eszik vala.”³ A Szűz zsolozsmájának rendszeres imádkozása annyira fontos volt számára, hogy még esküvőjére menet is, amint eszébe ötlött, hogy aznap nem teljesítette megszokott ájtatosságát, félrevonult menyasszonyától és a násznéptől „az szent egyháznak egyik szegébe”, s belekezdett a zsolozsmába. Kegyessége jutalmául Mária megjelent előtte, s szüzessége megtartására szólította fel. Parancsának engedelmeskedve a völegény az önmegtartóztató remeteélet mellett döntött, amivel kiérdemelte az örök üdvösséget. E példázat jól szemlélteti, mekkora jelentőséget tulajdonított a késő középkori egyház – s minden bizonnyal az ájtatos hívők tömegei – annak a sokrétű és számtalan változatban élő ájtatossági gyakorlatnak, amelyet ma Mária kis zsolozsmájaként (*Horae/Cursus/Officium parvum Beatae Mariae Virginis*) ismerünk. A középkor folyamán azonban, amint arra Rachel Fulton Brown a kis zsolozsmáról szóló monográfiája elején figyelmeztet, nem beszélhetünk Mária kis *officium*áról egységes liturgikus szövegyüttesként. Az ájtatosság a trentói zsinat szellemében való, 1571-es revíziója előtt számos változatban élt.⁴

* A szerző az MTA – OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport tagja. A tanulmány elkészülését az OSZK kutatónappal támogatta.

¹ [PELBARTUS DE THEMESWAR]: *Stellarium coronae beatae virginis Mariae*. Basel, Jacobus Wolff, 1500, ee ii, Lib. XII, pars III, cap. 6, Miraculum quartum.

² OSZK Kézirattár, MNY 11. Kiad.: *Kazinczy-kódex. 1526–1541. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átíratva bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad., bev., jegyz. Kovács Zsuzsa. Budapest, Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003 (Régi Magyar Kódexek 28), 25–27/13^r–14^r. (A főlíószámok mellett a szakirodalomban gyakran használt, a kiadásban feltüntetett paginaszámokat is megadom.)

³ A szöveget a Madas Edit által összeállított középkori magyar irodalmi szövegyűjtemény átírásában idéztem: *Szövegyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez – Középkor (1000–1530)*. Szerk. MADAS Edit. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992, 437.

⁴ Rachel FULTON BROWN: *Mary and the Art of Prayer. The Hours of the Virgin in Medieval Christian Life and Thought*. Columbia, Columbia University Press, 2018, 2.

Bár egyes középkori szerzők jóval korábbra (például 8. század) teszik eredetét, ez a napi rendszerességgel végzett, hét imaórára tagolt liturgikus gyakorlat a 11. század első felében alakulhatott ki. A 11–12. század során terjedt el, Mária tiszteletének növekedésével⁵ karöltve, előbb a szerzetesek és a világi papság, majd hamarosan a laikusok körében is, többek között olyan neves egyháziak közreműködésével, mint Damjáni Szent Péter.⁶ Míg a kis zsoltosma történetének nagyjából első két évszázadát viszonylag kevés szövegtenő illusztrálja, s ezek is elég változatos szövegekörnyezetben (leggyakrabban pszaltériumokban) maradtak fenn, a kolduló rendek bekapcsolódása az *officium* népszerűsítésébe jelentős fordulatot hozott. A különböző laikus közösségek (harmadrendek, különféle bűnbánó női közösségek, konfraternitások stb.) lelkivezetésében sűrűn szerepet vállaló barátok számára számos lehetőség nyílt ezen áhítatossági forma terjesztésére. Míg a ferencesek a Mária-zsoltosma kuriális változatát fogadták el és népszerűsítették (ebből lett később a poszttridentinus Egyház hivatalos Mária kis *officiuma*), a Szűzanya különleges tisztelőiként a dominikánusok saját változatot dolgoztak ki, s hozzájárultak egy új könyvtípus megszületéséhez, amelynek a kis zsoltosma központi elemévé vált, a hóraskönyvéhez.⁷ Ezek a gyakran gazdagon illuminált, sok ezer példányban előállított, s így méltán a késő középkor *bestseller*ének tekintett kéziratok⁸ a kis zsoltosmát a kor egyik legismertebb közösségi és magánáhitati gyakorlatává tették. Anyanyelvű szövegek 1400 körül kezdtek feltűnni a francia és angol hóraskönyvekben (rubrikák, kalendárium, néhány kiegészítő imádság), ám a Mária-*officiumot* a kézirat és a 15. század utolsó évtizedeivel kezdődően kinyomtatott hóraskönyvek többsége továbbra is latinul tartalmazta. Jelentős anyanyelvű szövegananyag csak a holland kéziratokban szerepelt. Mária kis zsoltosmájának középholland átültetései közül a legerterjedtebbet Geert Grote, a *devotio moderna* szellemi atyja készítette el.⁹ A fordítás sikerességének következtében Németalföld északi részén

⁵ A Mária-tisztelet 9–12. századi felíveléséről lásd például: Míri RUBIN: *Mother of God. A History of the Virgin Mary*. New Haven – London, Yale University Press, 2009, 100–188; Rachel FULTON: *From Judgment to Passion. Devotion to Christ and the Virgin Mary, 800–1200*. New York, Columbia University Press, 2002, 193–470.

⁶ FULTON BROWN 2018, 7–16.

⁷ A kolduló rendiek szerepéről a kis zsoltosma elterjesztésében lásd *uo.*, 17–18.

⁸ A történetüket, szerkezetüket és a késő középkori vallási, kulturális és társadalmi szerepüket vizsgáló gazdag irodalomból itt csak néhány összefoglaló munkára hivatkozom: Rogers S. WIECK: *Prayer for the People. The Book of Hours*. In: *A History of Prayer. The First to the Fifteenth Century*. Ed. Roy HAMMERLING. Leiden–Boston, Brill, 2008, 389–416; Christopher de HAMEL: *Chapter VI. Books for Everybody*. In: *Uő: A History of Illuminated Manuscripts*. London, Phaidon Press Limited, 2005², 168–199; Paul SAENGER: *Space between Words. The Origin of Silent Reading*. Stanford, California, Stanford University Press, 1997, 256–276 (magyarul: *Uő: Az olvasás a középkor utolsó századaiban*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER. Budapest, Balassi, 2000, 136–167); Victor LEROQUAIS: *Livres d'Heures manuscrites de la Bibliothèque nationale*. Paris, 1927; Eamon DUFFY: *Marking the Hours. English People and Their Prayers, 1240–1570*. New Haven, Yale University Press, 2006.

⁹ Anne KORTIEWEG: *Books of Hours from the Northern Netherlands Reconsidered. The Uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote's Role as a Translator*. In: *Books of Hours Reconsidered*. Eds. Sandra HINDMAN, James H. MARROW. London, Harvey Miller, 2013 (Studies in Medieval and Renaissance Art History), 235–261.

a 15. és 16. században főként holland nyelvű óraskönyveket állítottak elő.¹⁰ A népnyelvű *officium*ot tartalmazó kéziratok nagy száma – körülbelül kétezer példány maradt fenn¹¹ – a különböző úzusok azonosítását is lehetővé tette.¹²

Ez az áhítatossági forma nemcsak Nyugat-Európában terjedt el, ahol a óraskönyvek alapelemeként nagy népszerűségnek örvendett, hanem Közép-Európában is, ahol viszont gyakran vegyesebb szövegválogatást tartalmazó kéziratokban kapott helyet. Amint arra Jeffrey F. Hamburger rámutatott, Németországban például nem annyira a meglehetősen kötött szerkezetű óraskönyvek,¹³ mint inkább a korábbi könyvtípust képviselő, kötetlenebb imagyűjtemények, *liber precum*ok voltak használatban. Ezeket – különösen a korai darabokat – ritkábban látták el képekkel, mint a óraskönyveket, Hamburger szerint ezért részesültek kisebb figyelemben.¹⁴ A 15. század második feléből, valamint a 16. század első évtizedeiből azonban már több mint tucatnyi olyan illuminált imádságoskönyvet tart számon a kutatás, amelyek részben vagy egészében tartalmazzák Mária kis zsolozsmáját német nyelven.¹⁵

A közép-európai régióban nem csak német nyelvterületen terjedt el és nyert anyanyelvi formát ez az áhítatossági gyakorlat. A óraskönyvek egyik fő előállítójának számító Franciaországban nevelkedett későbbi cseh király és német-római császár, IV. Károly – akinek uralkodása alatt a cseh anyanyelvű irodalom virágzásnak indult – még morva örgrófként, 1343-ban alapított egy 24 klerikusból, 12 világi papból,

¹⁰ WIECK 2008, 391.

¹¹ John VAN ENGEN: *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2008, 271.

¹² KORTEWEG 2013, valamint James H. MARROW: *Notes on the Liturgical 'Use' of the Hours of the Virgin in the Low Countries*. In: *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Ed. Jos BIEMANS et al. Zutphen, Walburg Pers, 2007, 279–294.

¹³ Victor Leroquais a francia Nemzeti Könyvtár kéziratós óraskönyveit számbavevő munkájának bevezetőjében szövegeiket három csoportba sorolja: alapelemek, másodlagos és járulékos elemek. A breviáriumból származó alapelemek a kalendárium, Szűz Mária kis *officiuma*, a bűnbánati szoltárok, a litániák, a *suffragiumok* és a halottak *officiuma*. A gyakran előforduló másodlagos elemek: evangéliumrészletek, a János-passió, két népszerű Mária-ima (*Obsecro te* és *O intemerata*), a Szent Kereszt és a Szentlélek *officiumai*, Mária öt/hét/kilenc/tizenöt öröme és hét kérés a Mi Urunkhoz. Járulékos elemként szerepelhetnek bennük a graduális szoltárok, különböző szentek zsolozsmái, magánimádságok, miseimádságok, Szent Jeromos szoltárai, a tízparancsolat stb. – LEROQUAIS 1927, XIV–XXXII.

¹⁴ Jeffrey F. HAMBURGER: *Another Perspective. The Book of Hours in Germany*. In: *Books of Hours Reconsidered*. Eds. Sandra HINDMAN, James H. MARROW. London, Harvey Miller, 2013 (Studies in Medieval and Renaissance Art History), 97–152. A *liber precum* műfajáról és kialakulásáról lásd még: Uő: *A Liber Precum in Sélestat and the Development of the Illustrated Prayer Book in Germany*. In: *The Art Bulletin* 73 (1991/2), 209–236; Susan BOYNTON: *Libelli precum in the Central Middle Ages*. In: HAMMERLING 2008, 256–318.

¹⁵ A kéziratok leírásai a német nyelvű illusztrált imakönyveket feldolgozó nyomtatott katalógusban (Regina CERMANN: *Gebetbücher A–F*. In: *Katalog der deutschsprachigen illustrierten Handschriften des Mittelalters*. Hrsg. Hella FRÜHMORGEN-VOSS, Norbert H. OTT. Stoffgruppe 43. Bd. 5.1. München, C. H. Beck, 2014) és az azt folytató internetes adatbázisban (Katalog der deutschsprachigen illustrierten Handschriften des Mittelalters, Bayerische Akademie der Wissenschaften, <https://kdih.badw.de/datenbank/start>, 2020. január 10.) a következő tételszámok alatt érhetőek el: 43.1.3., 43.1.4., 43.1.9., 43.1.10., 43.1.18., 43.1.32., 43.1.33., 43.1.37., 43.1.39., 43.1.42., 43.1.43., 43.1.44., 43.1.51., 43.1.54b., 43.1.66., 43.1.67.

6 diakónusból és 6 aldiakónusból álló kollégiumot (*mansionarii*) a prágai Szent Vituskatedrális mellett. A testület egyik fő feladata Szűz Mária kis zsolozsmájának éneklése volt, amint azt VI. Kelemen pápa 1344-es, az alapítást megerősítő bullája kifejti.¹⁶ Az *officium* mondásának ilyen erőteljes uralkodói népszerűsítése nyomán és a 14. századi cseh nyelvű irodalom virágzását tekintetbe véve nem csoda, hogy e zsolozsmaszövegnek még e században született cseh nyelvű fordítása. A 14. század utolsó harmadától a 16. század közepéig Csehországban több olyan kézirat készült, amely az *officium* különböző részeit tartalmazza népnyelven.¹⁷ A kis zsolozsma anyanyelvű fordítását tartalmazó, gazdagon illuminált kódexek művészettörténeti elemzése és a szövegek régebbi irodalom- és nyelvtörténeti vizsgálata, említései¹⁸ mellett újabb kutatások¹⁹ hangsúlyozzák, hogy az *officium* cseh nyelvű szövegei nagyobb figyelmet érdemelnek. Milada Studničková a cseh nemzeti könyvtár egyik korai, 14. századi illuminált óraskönyvében vizsgálta a képek és a zsolozsma szövegeinek összefüggését.²⁰ Az ő nyomdokain haladva Kateřina Voleková az ócseh zsolozsmafordításokat vetette össze néhány cseh kis *officium psalmusaival*.²¹

Lengyelországban szintén működtek a Mária-*officiumok* mondásával megbízott *mansionariusok*: Krakóban, a Wawelben 1380-tól, a poznańi katedrálisban 1408-tól.²² A kis zsolozsmát is tartalmazó népszerű késő középkori óraskönyv, a *Hortulus animae* több nyomtatott kiadásban is megjelent Krakóban, s a 16. század elején Lublini Bernát (Biernat z Lublina) elkészítette annak lengyel nyelvű változatát is *Raj duszny* cím-

¹⁶ Kiad.: *Monumenta historica Bohemiae*. III. Ed. Gelasius DOBNER. Praga, 1774, 323–331. A *mansionariusokról* lásd többek között: Zdeňka HLEDÍKOVÁ: *Fundace českých kráľů ve 14. století*. In: *Sborník historický* 28 (1982), 5–55, itt: 10–19. Uő: *Pomocné sbory duchovenstva při pražské metropolitní kapitule a při dalších kapitulách pražské provincie*. In: *Roczniki historyczne* 76 (2010), 196–210, itt: 202–201.

¹⁷ A Manuscriptorium digitális könyvtár (<http://www.manuscriptorium.com/>, 2019. december 10.) és Josef Truhlář katalógusa (Josef TRUHLÁŘ: *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*. Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnot a umění, 1906), alapján a következő kéziratok tartalmaznak részleges vagy teljes cseh fordítást Mária kis zsolozsmájából: Národní knihovna České republiky, Praha XVII.A.18. (14. sz. vége/14. és 15. sz. fordulója, TRUHLÁŘ 1906, 10–11, 18 sz.), XVII.G.3. (1480-as évek, TRUHLÁŘ 1906, 112, 290 sz.), XVII.H.28. (15. sz. vége/16. sz. eleje, TRUHLÁŘ 1906, 131, 357 sz.), XVII.H.30. (15. sz. 1. fele, TRUHLÁŘ 1906, 135, 359 sz.), XVII.J.4. (1510, TRUHLÁŘ 1906, 138–139, 369 sz.), XVII.J.6. (16. sz. 1. fele, TRUHLÁŘ 1906, 139, 371 sz.), XVII.J.7. (1511, TRUHLÁŘ 1906, 140, 372 sz.), XVII.J.9. (15/16. sz., TRUHLÁŘ 1906, 140, 374 sz.); Knihovna Národního muzea, Praha: I.E.65. (14. sz.), III.H.36. (1444), V.H.36. [1390–1395, kiad. Adolf PATERA: *Hodiny sv. Marie ze XIV. století*. In: *České museum filologické* 7 (1901), 86–103, 351–363], XVIII.D.62. (14. sz. 2. fele).

¹⁸ Például: Antonín ŠPALDÁK: *O překládání liturgických textů do češtiny od starších dob*. In: *Časopis Národního Musea* 114 (1940), 154–180.

¹⁹ Köszönöm Andrea Svobodovánek, hogy ezekre a tanulmányokra felhívta a figyelmemet.

²⁰ Milada STUDNIČKOVÁ: *Hodiny o přeslavné panně Marii. K rukopisu Národní knihovny ČR XVII H 30 z počátku 15. století*. In: *Cesty slov*. Ed. Petr NEJEDLÝ, Miloslava VAJDLOVÁ. Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR, 2012, 203–217.

²¹ Kateřina VOLEKOVÁ: *Mariánské hodinky v kontextu staročeského překladu žaltáře*. In: *Karel IV. a Emauzy. Liturgie, text, obraz*. Ed. Kateřina KUBÍNOVÁ et al. Praha, Artefactum, 2017, 221–230.

²² Jerzy Józef KOPEĆ CP: *Male oficja i godzinki staropolskie*. In: *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 43 (1990/1–2), 42–56, itt: 50–51.

mel, amelyet először 1513-ban adott ki Krakkóban Florian Ungler.²³ Ebből a sokáig az első lengyel nyelvű nyomtatott könyvnek gondolt kiadványból sajnos az utolsó ismert példány is elveszett a második világháború idején. A népszerű mű további kiadásai (még a 17. században is megjelent) azonban megőrizték az *Officium parvum BMV* lengyel fordítását.²⁴ A szöveg egy másik lengyel fordítása Olbracht Gasztold (Albertas Goštautas) litván nagykancellár gazdagon illuminált imakönyvében (Modlitewnik Olbrachta Gasztolda)²⁵ maradt fenn.²⁶

A középkori Magyarországon a gazdagon illuminált óraskönyvek még annyira sem voltak elterjedtek, mint a közép- és kelet-közép-európai régióban általában. Mária kis zsolozsmájának középkori magyar fordítása azonban egy magyar viszonylatban díszes, igényes kivitelű pergamen kéziratban maradt fenn, mégpedig a Kinizsiné Magyar Bena száma a nagyvázsonyi pálos kolostorban másolt *Festetics-kódex*ben.²⁷ A tanulmány hátralevő részében e magyar nyelvű kis zsolozsmával foglalkozom²⁸ rávilágítva arra, hogy ez az ómagyar nyelvmélek nemcsak nyelv- és fordítás-, valamint irodalomtörténeti szempontból²⁹ tartogat még megválaszolendő kérdéseket, hanem liturgiátörténeti problémákat is felvet, amelyek vizsgálata a kódex eredetének mélyebb megismeréséhez vezethet.

A óraskönyvek és kis *officiumok* viszonylatában a kutatás egyik alapkérdése mindig az úzus meghatározása. Annak ellenére, hogy a *Festetics-kódex* esetében ez tisztázottnak látszik, az itt következő gondolatmenet remélhetőleg igazolni fogja, hogy a kérdés érdemes az alaposabb körüljárásra. A *Régi magyar kódexek* sorozatbeli kiadást készítő és annak bevezetését jegyző N. Abaffy Csilla azt írja: „A mi szövegünk a Bre-

²³ Uo., valamint: Ludwik BERNACKI: *Pierwsza ksiązka polska. Studium bibliograficzne z 86 podobiznami*. Lwów, Nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1918.

²⁴ Uo., 184.

²⁵ München, Universitätsbibliothek, Cim. 89 (=4° Cod. ms. 1097), fol. 91^r–205^r. A kódex digitalizált változata: https://epub.ub.uni-muenchen.de/11772/1/Cim._89.pdf (2020. január 4.).

²⁶ KOPEĆ 1990, 50.

²⁷ OSZK, Kt, MNY 73. Kiad.: *Festetics-kódex. 1494 előtt. A nyelvmélek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad. N. ABAFFY Csilla. Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1996 (Régi Magyar Kódexek 20), 1–140/1^r–70^r, 183–364/92^r–182^v.

²⁸ A szombati Mária-*officium* (*Officium Sanctae Mariae in Sabbato*) vecsernyéjének *Czech-kódex*-beli magyar fordításával, amelyet húsz évvel később kiegészítésül másolták le a nagyvázsonyi pálosok patrónájuk számára egyéb magánimádságok társaságában, jelen tanulmányban nem foglalkozom. E fordítás lelőhelye: *Czech-kódex*, MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 42. Kiad.: *Czech-kódex. 1513. A nyelvmélek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad. N. ABAFFY Csilla, bev. UÓ, CSAPODI Csaba. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990 (Régi Magyar Kódexek 4), 137–164/69^r–82^v.

²⁹ Eddig legtöbben talán himnusz- és zsolnárfordításait vizsgálták. Részletes bibliográfiáért lásd a kiadást: N. ABAFFY 1996, 24–26. Zsolnárfordításait említi e kötet Ünnepeltje is a zsolnározás középkori gyakorlatát tárgyaló tanulmányában: MADAS Edit: „Kintornáljatok bölcsen”. *Zsolnározás a liturgikus gyakorlatban, zsolnárok a közösségi és magánjátosságban*. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* Szerk. GÁBOR Csilla et al. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványai), 193–201, itt: 201.

viarium Strigoniense Officium Parvumával egyezik.”³⁰ A megállapítást nem kíséri bővebb magyarázat vagy szakirodalmi hivatkozás. A tanulmány végén megadott bibliográfiai jegyzék alapján elképzelhető, hogy az információ Török Józsefnek a pálos rend liturgiájáról szóló monográfiájára vezethető vissza, ahol a szerző Mezey Lászlóra hivatkozva állítja, hogy a *Festetics-kódex* kis zsolozsmája esztergomi rítusú.³¹ Ezzel szemben a kódex zsolozsmaszövegét elemző és annak részeihez a latin forrást műfaji csoportosításban közlő Gondán Felicián a kalocsa–zágrábi rítusú Nagylaki-breviárium³² latinját tekinti a magyar *officium* legközelebbi rokonának.³³

A látszólagos ellentmondás feloldása érdekében érdemes részletesebben megvizsgálni a magyar kis *officium* szövegét összevetve azt az esztergomi és a Nagylaki-breviárium szövegeivel. Az összevetéshez táblázatot készítettem (1. táblázat), amelyben párhuzamba állítottam a *Festetics-kódex*, a Nagylaki-breviárium és az 1484-es nyomtatott esztergomi breviárium³⁴ évközi, adventi és karácsonyi időszakra szóló fontosabb szövegegyeségeit. Ezek kiválasztásában az Erik Drigsdahl által ajánlott űrlapot használtam, amely a *Horae Beatae Mariae Virginis* fontosabb regionális változatainak elkülönítéséhez általa mérvadónak tartott részeket tartalmazza, s az *Institute for Studies of Illuminated Manuscripts in Denmark* által működtetett, a hóraskönyvek úzusaival foglalkozó honlapon található.³⁵ A könnyebb összevethetőség kedvéért a magyar nyelvű kódex esetén is a latin incipiteket írtam a táblázatba. Félkövérrrel szedtem azokat a szövegeket, ahol a három forrás között eltérés van, s szürke szöveghiemeléssel jelöltem, hogy a három változat közül melyik kettő egyezik, ha egyáltalán van egyezés. Így egy gyors pillantás az 1. táblázatra meggyőzhet arról, hogy az eltérések többsége esetén

³⁰ N. ABAFFY 1996, 15.

³¹ TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai. 1225–1600.* Budapest, Római Katolikus Hittudományi Akadémia, 1977, 170–171. – Török Mezey-hivatkozásába egy kis hiba csúszott. A kérdéses mondat csupán az idézett tanulmány [László MEZEY: *Die Devotio Moderna der Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn.* In: *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1970/1–2), 37–51] magyar változatában szerepel: MEZEY László: *A Devotio Moderna a dunai országokban (Csehország, Ausztria, Magyarország).* In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 5 (1970), 223–237, itt: 236. Mezey itt azt állapítja meg, hogy a „horaskönyv nem a pálos, hanem az esztergomi breviárium rendjét követi”, s felveti, hogy mintapéldánya világi klerikusok által másolt vagy létrehozott, udvari körökben használt kézirat lehetett.

³² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 343. A kódexről legújabbán lásd LAUF Judit: *D13 (= Kalauz/Guide 2018, Kat. D13). Nagylaki István bácsi és fehérvári kanonok breviáriuma.* In: „Az ország díszére.” *Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus.* Szerk. ZSUPÁN Edina. Budapest, OSZK, 2020, 235–236. Köszönöm szépen Lauf Juditnak, hogy a tanulmány készülésekor még megjelenés előtt álló leírását rendelkezésemre bocsátotta.

³³ GONDÁN Felicián: *A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei (Festetic- és Czech-kódex).* Pécs, 1916, 53.

³⁴ *Breviarium Strigoniense.* [Nürnberg, Georg Stuchs für] Theobald Feger, 1484. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke.* Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/GWEN.xhtml> (2019. december 29.), 5469. sz.

³⁵ Erik DRIGSDAHL: *Horae Beate Marie Virginis – Index to a Selection of Uses.* Copenhagen, Center for Håndskriftstudier i Danmark, 1997. <http://manuscripts.org.uk/chd.dk/use/index.html> (2019. december 15.). Az űrlap itt található: <http://manuscripts.org.uk/chd.dk/tutor/hvform.html> (2019. december 15.).

a *Festetics-kódex* változata a Nagylaki-breviáriuméval egyezik. Az ellenkezőre négy példa van összesen. Ezek közül kettőre érdemes röviden kitérni.

A legárulkodóbb talán az évközi prima zsolotárválogatása. A kishórákban szokásos három zsolotár helyett ugyanis mind a magyar kis zsolozsmában, mind a nyomtatott esztergomi breviáriumban négy zsolotár szerepel.³⁶ Drigsdahl megállapítja, hogy a kis zsolozsma primájára jellemző a zsolotárválogatások nagy változatossága a különböző úzusokban, s megadja az együtt előforduló zsolotárak csoportjait. A 119., 120. és 121. zsolotárak, amelyek mindhárom magyar forrás mindhárom időszakának primájában megjelennek, a német prototípusra jellemzőek.³⁷ A nyári időszakban a 116. zsolotár negyedikként szerepeltetése a szokásos három helyett arra mutathat, hogy valahol a szövegleszarmazások során két különböző zsolotár csoportsorítás kontaminálódott, nem egészen tökéletes eredménnyel. A Drigsdahl által megadott válogatások közül a 116., 119., 120. *psalmusból* álló csoportot mosták össze a 119., 120., 121. zsolotárakat tartalmazóval. Ez a kontaminálódott változat áll mind a magyar fordítás, mind az esztergomi nyomtatott breviárium mögött.

A másik különbség, amire érdemes kitérni, az évközi prima orációi között áll fenn. A hóraskönyvekben az orációk, a *suffragiumok* teremtették a legtágabb lehetőséget a megrendelő vagy a készítő számára, hogy helyi, egyéni igényeket, preferenciákat érvényesítsen.³⁸ A *Festetics-kódexben* például a két latin forráshoz képest egyedi vonás az Anna-*suffragium* szerepeltetése. Ennek jelenléte a kéziratban tanúskodhat a kódexet készítő pálosok Szent Anna iránti tiszteletéről,³⁹ vagy akár a címzettnek, Magyar Benignának a korabeli nők számára példaértékű szent asszony iránti hódolatáról is.⁴⁰ Ami az évközi prima orációit illeti, itt a *Festetics-kódex* elég bő imaanyagot közöl, s ezek még sorrendjük tekintetében is megegyeznek az esztergomi breviáriumban olvashatókkal.

Ha összeolvassuk a magyar imádságok szövegét a két latin forrás változataival, feltűnhet, hogy a latin variánsok különbözősége esetén a magyar fordítás több helyen az esztergomi változathoz áll közel. Például a *Sancta Maria, mater Domini* kezdetű *oratio* (3. táblázat) fordításában szereplő *bínesekért* latin megfelelője csak az eszter-

³⁶ A négy zsolotár előfordulását a magyar kódexben Gondán Felicián is megjegyzi, de nem magyarázza: GONDÁN 1916, 31.

³⁷ DRIGSDAHL 1997, <http://manuscripts.org.uk/chd.dk/tutor/hvprim.html>. (2019. december 15.)

³⁸ Például az a 14. századi cseh nyelvű hóraskönyv (Knihovna Národního muzea, Praha, V.H.36.), amelynek szövegét Adolf Patera adta ki, egész sor szenthez, a Szentháromságához s az angyalokhoz intézett *suffragiumot* tartalmaz, köztük a cseh szentekhez (pl. Vitus, Vencel, Adalbert, Ludmilla, Prokop) közösen intézett könyörgést (PATERA 1901, 99–101).

³⁹ A pálosok az Anna-kultusz viszonylag korai terjesztői között voltak Magyarországon, amint arra Nagy Emőke a szent magyarországi kultuszát vizsgáló disszertációjában rámutatott: NAGY Emőke: *Narrative and Visual Sources of Saint Anne's Cult in Late Medieval Hungary (14th–16th centuries) in a Comparative Perspective*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar – Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2005, 91. – Négy kolostoruk (Dobrakutya, Gyulafehérvár, Hangony, Tokaj) is Anna-patrocínium volt. Lásd MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, METEM, 2003, 45, 47.

⁴⁰ Szent Anna kultuszáról általában lásd Virginia NIXON: *Mary's Mother. Saint Anne in Late Medieval Europe*. University Park, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2004.

gomi variánsban fordul elő. Ez az ima a Nagylaki-breviárium primájában nem szerepel, ezért latinját Gondán Felicián az 1540-es pálos breviárium rendes primájából idézte, megjegyezve, hogy ennek szövege nem mindig egyezik az esztergomi breviáriuméval.⁴¹ Így a *peccatoribus* szó sem fordul elő benne. A *Festetics-kódex*ben az imát követő verzikulusokban a táblázatban félkövérrel kiemelt részt a fol. 32^r alsó margójára írta be a kéziratot gondosan átjavító kéz, kijelölve pontos helyét a főszövegben.⁴² Ebben az esetben az is elképzelhető, hogy ehhez a latin változathoz próbálta tudatosan közelíteni az emendátor a magyar szöveget, amely esetleg egy, ezt a felkiáltást nélkülöző latin variánsból készült eredetileg. A 4. táblázatban szereplő *Dirigere et sanctificare* kezdetű könyörgés latin változatának szövegéhez Gondán is hozzáfűzi lábjegyzetben, hogy az 1515-ös esztergomi breviáriumban a *Festetics-kódex* szövegének megfelelő közbeszúrás olvasható: „et angelus tuus bonus comitetur nobiscum ad dirigendos pedes nostros in viam pacis et veritatis”.⁴³ Ilyen jellegű egyezések az esztergomi breviárium szövegváltozatával nemcsak az évközi prima imáiban bukkannak fel, amint azt az egyik karácsonyi olvasmányból és *responsorium*ból kiemelt 5. és 6. táblázat mutatja.

Ezek a tényezők tehát ellensúlyozzák valamelyest a magyar nyelvű *officium* első pillantásra annyira erőteljesnek látszó kalocsa–zágrábi jellegét. Ha egyes konkrét latin szövegváltozatok mellett közelebből megnézzük a két rítus viszonyát a nyelvemlék-kódexhez a Zenetudományi Intézet által kiadott *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae* két érintett kötete⁴⁴ segítségével, közelebb kerülhetünk az ellentét feloldásához. A 2. táblázatban egymásra vetítettem a CAO–ECE esztergomi és kalocsa–zágrábi kötetéből a Mária kis *officium*ának évközi, adventi és karácsonyi időszaki részeit feldolgozó táblázatokat, illetve a *Festetics-kódex* megfelelő részeinek latinul megadott incipitjeit. Itt is félkövérrel szedtem a három oszlop eltérő szövegeit, s szürke szövegkiemeléssel jelöltem, hogy a három változat közül melyik kettő egyezik, ha van ilyen egyezés. Ahol a rítus fő változata adott helyre nem tartalmazott szöveget, lehetőség szerint a jegyzetapparátusból kiegészítettem a táblázatot e kiegészítéseket dőlttel szedve.

Első pillantásra itt is számottevően több egyezés figyelhető meg Kinizsiné kódexének énektételei és a kalocsa–zágrábi rítus között, azonban az esztergomi úzus fő vonalától eltérő variánsok sorában, amelyeket a CAO–ECE kiadói a jegyzetapparátusban közöltek,⁴⁵ számos olyan van, amelyek megegyeznek a *Festetics-kódex*ben szereplő

⁴¹ GONDÁN 1916, 91, 2. jegyzet.

⁴² N. Abaffy Csilla szerint a javítások és a betoldások, vagy az alapkéznek, vagy a díszítés készítőjének, esetleg egy velük egykorú kéznek a munkája. – N. ABAFFY 1996, 8–9.

⁴³ GONDÁN 1916, 92, 1. jegyzet.

⁴⁴ *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae. V/B Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*. Red. Andrea KOVÁCS, adiuvante László DOBSZAY et Zsuzsa CZAGÁNY. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2006, 323–326, 345–350; *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae. VI/B Kalocsa-Zagreb (Sanctorale)*. Red. Andrea KOVÁCS. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2008, 209–212, 225–229.

⁴⁵ Ezeket csak az esztergomi fővariáns, a kalocsa–zágrábi rítus, illetve a *Festetics-kódex* változatai közötti különbség esetén adtam meg. Az összes rövidítés feloldását lásd KOVÁCS 2006, 17.

tételekkel. Az esztergomi rítus és a *Festetics-kódex* közötti 46 félkövérrel kiemelt eltérés közül 18 esetében az alváltozat egyezést mutat a nyelvlelékkódexszel. Két esetben (az adventi sexta *Magnificat*-antifónája és az adventi matutinum második antifónája) ez az alvariánssal történő egyezés olyan helyen jelentkezik, ahol a *Festetics-kódex* eltér a kalocsa–zágrábi rítustól. A nyelvlelékkódex és a kalocsa–zágrábi rítus tételeivel egyező, az alaprítus variánsait hozó esztergomi úzusú breviáriumok legtöbbször a Szepességből származó, 15. századi, *Sc* rövidítéssel jelölt kéziratok közül kerülnek ki,⁴⁶ de van köztük a szepességi breviáriumokhoz közel álló, 15. századi, Gyulafehérváron őrzött breviárium is (Str-110). Ezek a szepességi liturgikus könyvek általában több tekintetben eltérnek az esztergomi törzsanagtól,⁴⁷ s néhol közelebb állnak a kalocsa–zágrábi rítushoz, mint a többi esztergomi liturgikus könyv.⁴⁸ Az esztergomi rítust követő pálos breviáriumok a jegyzetanyagban főként a dőlttel szedett kiegészítések forrásaiként tűnnek fel, s sokszor mind a kalocsa–zágrábi rítus, mind a *Festetics-kódex* tételeivel megegyeznek. Jelentősek még Kálmáncsehi Domonkos a New York-i Pierpont Morgan Libraryben őrzött, esztergomi rítusú breviáriumának (Str-MAG-7) variánsai, amelyek közelebb állnak a magyar szöveghez, mint az esztergomi alaprítus.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy mindezek ellenére a magyar nyelvű zsolozsma sokkal közelebb áll a kalocsa–zágrábi rítushoz a táblázat alapján (kb. feleannyi eltérés van köztük), mint az esztergomihoz. A zsolozsmaszövegek nem énekelhető részeinek (olvasmányok, kapitulumok, imák) a CAO–ECE-hez hasonló módszeres feldolgozása valószínűleg további, árnyaltabb megállapításokra is lehetőséget nyújtana. Azt azonban a jelen vizsgálat alapján is kijelenthetjük, hogy a *Festetics-kódex* Mária-zsolozsmája nem sorolható be minden kétséget kizáróan az esztergomi rítusba, annak ellenére sem, hogy a nagyvázsonyi pálos kolostorban másolták, s a pálosok liturgikus könyvei az esztergomi rítust követik kis módosításokkal. Még ha a magyar nyelvű *officium* forráskézirata esztergomi rítusú volt is, annak olyan alcsoportjához tartozhatott, amely a kalocsa–zágrábi úzushoz állt közelebb. Feltételezve, hogy a magyar szövegnek nemcsak a másolata, hanem a fordítása is Nagyvázsonyban készült,⁴⁹ nem ütközhetett különösebb nehézségbe az, hogy egy ilyen latin kézirat a kalocsai egyházmegyétől nem túl messze fekvő, könyvgyűjteményét még éppen csak megalapozó, alig tízéves nagyvázsonyi kolostorba kerüljön.

⁴⁶ A listavezető az Sc-6384 jelű 15. századi kódex, amelyet a Nemzeti Múzeumban őriznek 63.84.C. jelzet alatt.

⁴⁷ Kovács 2006, 23.

⁴⁸ Lauf Juditnak a töredékkutatás során tett megfigyelése, szóbeli közlés.

⁴⁹ Lázs Sándor és Bolonyai Gábor a *Peer-kódex* kapcsán meggyőző érveket hoznak fel amellet, hogy a nagyvázsonyi kolostorban az új alapítás ellenére is adottak voltak a lehetőségek egy igényes kéziratokat kiállító *scriptorium* működtetésére: LÁZS SÁNDOR – BOLONYAI GÁBOR: *Antik varázslás elemei a Peer-kódex amulettiszövegeiben*. In: *Vallástudományi Szemle* (2008), 129–148, itt: 143–148. Egy ilyen műhelyben pedig a fordítás előállítására is valószínűnek látszik. A pontos szövegegyezések a húsz évvel később ugyanitt másolt *Czech-kódexszel*, illetve a *Festetics-kódex* anyagának kiegészítése (N. ABAFFY 1996, 15) legalább részben helyben készített és őrzött magyar mintaszövegek irányába mutatnak.

FÜGGELÉK

(Jelölések: **félkövér betűk** = eltérés a három forrás között; szürke háttérű szövegek = egyező változatok)

1. táblázat

	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	karácsonyi időszak		
										évközi időszak	adventi időszak	karácsonyi időszak
MATUTINUM												
[Ps. 94] INVIT.		In honore beatissimae Mariae	Ave Maria	Ave Maria	Ave Maria	Ave Maria	Christus natus est nobis	Christus natus est nobis	Christus natus est nobis	Christus natus est nobis	Christus natus est nobis	Christus natus est nobis
HYMNUS		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ANT. ps. 8/2		Benedicta tu in mulieribus	Benedicta tu in mulieribus	Angelus Domini nuntiavit Mariae	Angelus Domini nuntiavit Mariae	Missus est Gabriel	Dominus dixit ad me	Dominus dixit ad me	Dominus dixit ad me	Dominus dixit ad me	Dominus dixit ad me	Dominus dixit ad me
LECTIO I		Sancta Maria, virgo, virginum, mater et filia regis regum	Sancta Maria, virgo, virginum, mater et filia regis regum	Proferam vobis, fratres carissimi	Proferam vobis, fratres carissimi	Proferam vobis, fratres carissimi	Natus est nobis, fratres carissimi	Natus est nobis, fratres carissimi	Natus est nobis, fratres carissimi	Natus est nobis, fratres carissimi	Natus est nobis, fratres carissimi	Natus est nobis, fratres carissimi
RESP. I		Sancta et immaculata virginitas	Sancta et immaculata virginitas	Missus est Gabriel	Missus est Gabriel	Missus est Gabriel	Quem vidistis pastores, dicite	Quem vidistis pastores, dicite	Quem vidistis pastores, dicite	Quem vidistis pastores, dicite	Quem vidistis pastores, dicite	Sancta et immaculata
AD LAUDES												
PSS.		92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150	92, 99, 62, 66, B, 148, 149, 150
ANTIPHONA		Sub tuam protectionem	Sub tuam protectionem	Prophetae sancti praedicaverunt	Prophetae sancti praedicaverunt	Angelus ergo dixit Mariae	O admirabile commercium	O admirabile commercium	O admirabile commercium	O admirabile commercium	O admirabile commercium	O admirabile commercium

	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIA RIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	adventi időszak		ESZTERGOMI BREVIA RIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIA RIUM, 1484	
					évközi időszak	karácsonyi időszak					
CAPITULUM	Te laudant angeli sancta Dei Genitrix	Te laudant angeli atque archangeli sancta Dei Genitrix	Te laudant omnes angeli atque archangeli sancta Dei Genitrix	(Haec dicit Dominus Deus:) Egredietur virga	(Haec dicit Dominus Deus:) Egredietur virga	(Haec dicit Dominus Deus:) Egredietur virga	(Haec dicit Dominus Deus:) Egredietur virga	(Carissime!) Apparuit benignitas	Apparuit benignitas	(Carissime!) Apparuit benignitas	
HYMNUS	O gloriosa Domina	O gloriosa Domina	O gloriosa Domina	O gloriosa Domina	O gloriosa Domina	O gloriosa Domina	Beata mater munere	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera	
ANTIPHONA SUPER BENEDICTUS	Maria virgo semper lactare	Maria virgo semper lactare	Maria virgo semper lactare	Quomodo fiet istud, angele Dei	Quomodo fiet istud, angele Dei	Quomodo fiet istud, angele Dei	Spiritus sanctus in te	Continet in gremio	Continet in gremio	Glorificamus te Dei Genitrix/ Continet in gremio	
ORATIO	Concede nos famulos tuos	Concede nos famulos tuos	Concede nos famulos tuos; Deus qui corda	Deus, qui beatæ Mariae	Deus, qui beatæ Mariae;	Deus, qui beatæ Mariae;	Conscientias nostras	Deus, qui salutis;	Deus, qui salutis;	Deus, qui salutis; Concede quæsumus	
AD PRIMAM											
Pss.	119, 120, 121, 116	119, 120, 121	119, 120, 121, 116	119, 120, 121	119, 120, 121	119, 120, 121	119, 120, 121	119, 120, 121	119, 120, 121	119, 120, 121	
HYMNUS	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	–	Enixa est puerpera	[Enixa est puerpera]	Enixa est puerpera	
ANTIPHONA	Sub tuam protectionem	Sub tuam protectionem	Sub tuam protectionem	Prophetæ sancti prædica-verunt	Prophetæ sancti prædica-verunt	Prophetæ sancti prædica-verunt	Angelus ergo dixit Mariae	O admirabile commercium	O admirabile commercium	O admirabile commercium	
CAPITULUM	Paradisus porta	Paradisus porta	Paradisus porta	Ecce virgo concipiet	Ecce virgo concipiet	Ecce virgo concipiet	Ecce virgo concipiet	Populus gentium, qui ambulabat	Populus gentium, qui ambulabat	Virgo verbo concepit	
RESP.	Adiuva nos quæsumus	Adiuva nos quæsumus	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Adiuva nos quæsumus	Christe fili Dei vivi	Adiuva nos quæsumus	

ORATIO	ÉVKÖZI IDŐSZAK		ADVENTI IDŐSZAK		KARÁCSONYI IDŐSZAK	
	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484
	Famulorum tuorum etc.	Famulorum tuorum etc.	Famulorum tuorum etc.	Gratiam tuam;	Gratiam tuam;	Gratiam tuam;
Sancti Spiritus, quaesumus;	Sancti Spiritus, quaesumus;	Sancti Spiritus, quaesumus;	Sancti Spiritus, quaesumus;	Sancti Spiritus, quaesumus;	Sancti Spiritus, quaesumus;	Sancti Spiritus, quaesumus;
Perpetuum nobis;	Perpetuum nobis;	Perpetuum nobis;	Perpetuum nobis;	Perpetuum nobis;	Perpetuum nobis;	Perpetuum nobis;
Sancta Maria, mater Domini;	Sancta Maria, mater Domini;	Sancta Maria, mater Domini;	Sancta Maria, mater Domini;	Sancta Maria, mater Domini;	Sancta Maria, mater Domini;	Sancta Maria, mater Domini;
O Domine respice;	O Domine respice;	O Domine respice;	O Domine respice;	O Domine respice;	O Domine respice;	O Domine respice;
Dirigere et sanctificare;	Dirigere et sanctificare;	Dirigere et sanctificare;	Dirigere et sanctificare;	Dirigere et sanctificare;	Dirigere et sanctificare;	Dirigere et sanctificare;
Omnipotens sempiternus Deus, dirige;	Omnipotens sempiternus Deus, dirige;	Omnipotens sempiternus Deus, dirige;	Omnipotens sempiternus Deus, dirige;	Omnipotens sempiternus Deus, dirige;	Omnipotens sempiternus Deus, dirige;	Omnipotens sempiternus Deus, dirige;
Actiones nostras;	Actiones nostras;	Actiones nostras;	Actiones nostras;	Actiones nostras;	Actiones nostras;	Actiones nostras;
Ure igne;	Ure igne;	Ure igne;	Ure igne;	Ure igne;	Ure igne;	Ure igne;
Protector in te sperantium;	Protector in te sperantium;	Protector in te sperantium;	Protector in te sperantium;	Protector in te sperantium;	Protector in te sperantium;	Protector in te sperantium;
Omnipotens sempiternus Deus, Te humiliter imploramus	Omnipotens sempiternus Deus, Te humiliter imploramus	Omnipotens sempiternus Deus, Te humiliter imploramus	Omnipotens sempiternus Deus, Te humiliter imploramus	Omnipotens sempiternus Deus, Te humiliter imploramus	Omnipotens sempiternus Deus, Te humiliter imploramus	Omnipotens sempiternus Deus, Te humiliter imploramus

	FESTETICS-KÓDEX		NAGYLAKI-BREVIÁRIUM		ESZTERGOMI BREVIAIUM, 1484		FESTETICS-KÓDEX		NAGYLAKI-BREVIÁRIUM		ESZTERGOMI BREVIAIUM, 1484	
	évközi időszak		évközi időszak		évközi időszak		évközi időszak		évközi időszak		évközi időszak	
AD TERTIAM												
PSS.	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124	122, 123, 124
HYMNUS	Memento salutis auctoris	–	Memento salutis auctoris	–	Memento salutis auctoris	–	Memento salutis auctoris	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera
ANTIPHONA	Sancta Dei Genitrix, semper virgo Maria	Sancta Dei Genitrix, semper virgo Maria	Sancta Dei Genitrix, semper virgo Maria	Angelus Domini nuntiavit Mariae	Angelus Domini nuntiavit Mariae	Angelus Domini nuntiavit Mariae	Angelus Domini nuntiavit Mariae	Cum natus est ineffabiliter	Quando natus est ineffabiliter	Quando natus est ineffabiliter	Quando natus est ineffabiliter	Quando natus est ineffabiliter
CAPTULUM	Ab initio et ante saecula	Ab initio et ante saecula	Ab initio et ante saecula	Egredietur virga	Egredietur virga	Egredietur virga	Egredietur virga	(Carissime!) Apparuit benignitas	(Carissime!) Apparuit benignitas	(Carissime!) Apparuit benignitas	(Carissime!) Apparuit benignitas	(Carissime!) Apparuit benignitas
RESP.	Speciosa facta es et suavis	Speciosa facta es et suavis	Speciosa facta es et suavis	Spiritus Sanctus superveniet in te	Spiritus Sanctus superveniet in te	Spiritus Sanctus superveniet in te	Spiritus Sanctus superveniet in te	Speciosus forma	Speciosus forma	Speciosus forma	Speciosus forma	Speciosus forma
ORATIO	Concede nos famulos tuos; Deus, qui corda fidelium;	Concede nos famulos tuos	Concede nos famulos tuos; Deus, qui corda fidelium	Deus, qui beatae Mariae; Conscientias nostras	Deus, qui beatae Mariae; Conscientias nostras	Deus, qui beatae Mariae; Conscientias nostras	Deus, qui beatae Mariae; Conscientias nostras	Deus, qui salutis;	Deus, qui salutis;	Deus, qui salutis;	Deus, qui salutis;	Deus, qui salutis;
AD SEXTAM												
PSS.	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127	125, 126, 127
ANTIPHONA	Glorificamus te sancta Dei Genitrix	Glorificamus te sancta Dei Genitrix	Ne timeas Maria	Antequam convenirent	Antequam convenirent	Antequam convenirent	Antequam convenirent	Rubum, quem viderat Moyses	Rubum, quem viderat Moyses	Rubum, quem viderat Moyses	Rubum, quem viderat Moyses	Rubum, quem viderat Moyses

	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIAIÁRIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIAIÁRIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIAIÁRIUM, 1484
		évközi időszak			adventi időszak			karácsonyi időszak	
CAPITULUM	Et sic in Sion firmata sum	Et sic in Sion firmata sum		Non secundum visionem	Non secundum visionem	Non secundum visionem	Per lavacrum regenerationis	Per lavacrum regenerationis	Per lavacrum regenerationis
RESP.	Gaude Maria virgo	Gaude Maria virgo		Spiritus Sanctus in te	Spiritus Sanctus in te	Diffusa est gratia	Notum fecit	Notum fecit	Notum fecit
ORATIO	Concede nos famulos tuos; Deus, qui corda fidelium; Deus, qui beatæ Annae	Concede nos famulos tuos		Deus, qui beatæ Mariæ; Conscientias nostras	Deus, qui beatæ Mariæ; Conscientias nostras		Deus, qui salutis; Concede quæsumus	Deus, qui salutis; Concede quæsumus	
AD NONAM									
PSS.	128, 129, 130 In prole mater	128, 129, 130 In prole mater		128, 129, 130 Antequam convenirent, inventa est	128, 129, 130 Ne timeas Maria	128, 129, 130 Ecce ancilla Domini	128, 129, 130 Ecce, Maria genuit nobis Salvatorem	128, 129, 130 Ecce, Maria genuit nobis Salvatorem	128, 129, 130 Ecce, Maria genuit nobis Salvatorem
CAPITULUM	Et radicavi in populo	Et radicavi in populo		Et percuciet terram virga oris sui	Et percuciet terram virga oris sui	Et percuciet terram virga oris sui	Ut iustificati	Ut iustificati	Ut iustificati
RESP.	Dignare me laudare te	Dignare me laudare te		Elegit eam Deus et praelegit eam	Angelus Domini nuntiavit eam	Adiuva bit eam	Benedictus, qui venit	Benedictus, qui venit	Benedictus, qui venit
ORATIO	Concede nos famulos tuos; Deus, qui corda fidelium; Deus, qui beatæ Annae			Deus, qui beatæ Mariæ; Conscientias nostras	Gratiam tuam; Sancti Spiritus, quæsumus Domine; Perpetuum nobis		Deus, qui salutis	Praesta quæsumus; Sancti Spiritus, quæsumus Domine;	

	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIAIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIAIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIAIUM, 1484
	évközi időszak			adventi időszak			karácsonyi időszak		
AD VESPERAS									
PSS.	109, 112, 121, 126, 147			109, 112, 121, 126, 147	109, 112, 121, 126, 147	109, 112, 121, 126, 147	109, 112, 121, 126, 147	109, 112, 121, 126, 147	109, 112, 121, 126, 147
ANTIPHONA	Sancía Maria virgo intercede			Missus est Gabriel	Missus est Gabriel	Angelus ergo	O admirabile commercium	O admirabile commercium	O admirabile commercium
CAPITULUM	Ab initio et ante saecula			(Haec dicit Dominus Deus:) Egredietur virga	(Haec dicit Dominus Deus:) Egredietur virga	(Haec dicit Dominus Deus:) Egredietur virga	(Carissime!) Apparuit benignitas	(Carissime!) Apparuit benignitas	(Carissime!) Apparuit benignitas
HYMNUS	Ave maris stella			Ave maris stella	Ave maris stella	Ave maris stella	A solis ortus	A solis ortus	A solis ortus
ANTIPHONA SUPER MAGNIFICAT	Beatam me dicent omnes generationes		Alma redemptoris mater; Quam pulchra es; Gaude Dei Genitrix; O inclita David; Veni dilecte mi egrediamur	Gabriel angelus nuntiavit	Beatam me dicent	Ne timeas Maria	Maria intacta virgo Deum nobis genuit	Maria intacta virgo Deum nobis genuit	Maria intacta virgo Deum nobis genuit
ORATIO	Concede nos famulos tuos; Deus, qui corda fidelium; Deus, qui beatæ Annae			Deus, qui beatæ Mariae; Conscientias nostras	Deus, qui beatæ Mariae; Conscientias nostras	Deus, qui de beatæ; Conscientias nostras	Deus, qui salutis	Deus, qui salutis;	Deus, qui salutis; Concede quæsumus

	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	FESTETICS-KÓDEX	NAGYLAKI-BREVIÁRIUM	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484
	évközi időszak			adventi időszak			karácsonyi időszak		
	AD COMPLETORIUM								
Pss.	131, 132, 133			131, 132, 133	131, 132, 133	131, 132, 133	131, 132, 133	131, 132, 133	131, 132, 133
ANTIPHONA	Alleluia			Alleluia	Alleluia	Alleluia	Alleluia	Alleluia	Alleluia
CAPITULUM	Paradisi porta			Ecce virgo concipiet et	Ecce virgo concipiet et	Ecce concipiet	Populus gentium	Populus gentium	Virgo verbo concepit
HYNUS	Fit porta Christi pervia			Fit porta Christi pervia	Fit porta Christi pervia	Fit porta Christi pervia	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera	(megelőzi a capitulumot) Corde natus
ANTIPHONA SUPER NUNC DIMITTIS	Ecce ancilla Domini			Ecce ancilla Domini	Ecce ancilla Domini	Ecce concipies et paries	Ecce, de quo Ioannes	Ecce, de quo Ioannes	Virgo Dei Genitrix
ORATIO	Famulorum tuorum; Sancti Spiritus, quaesumus Domine; Perpetuum nobis Salve regina			Gratiam tuam; Sancti Spiritus, quaesumus Domine; Perpetuum nobis	Gratiam tuam; Sancti Spiritus, quaesumus Domine; Perpetuum nobis	Gratiam tuam etc.	Praesta quaesumus; Sancti Spiritus, quaesumus Domine; Perpetuum nobis	Praesta quaesumus; Sancti Spiritus, quaesumus Domine; Perpetuum nobis	Praesta quaesumus; Sancti Spiritus, quaesumus Domine; Perpetuum nobis

2. táblázat

CAO-ECE SORSZÁM	Időszak	IMAÓRA	MŰFAJ	KALOCSA-ZÁGRÁBI RÍTUS	ESZTERGOMI RÍTUS	FESTETICS-KÓDEX
5.1402.0110	BMV/ann	Inv	a	In honore beatissimae	Ave Maria gratia plena ⁵⁰	In honore beatissimae
5.1402.0120	BMV/ann	N	aa/a	>BMV/sabb.-N1	(>BMV/sabb.)	
5.1402.0160	BMV/ann	N	R1	Sancta et immaculata	Sancta et immaculata	Sancta et immaculata
5.1402.0170	BMV/ann	N	V1	Benedicta tu	Benedicta tu	Benedicta tu
5.1402.0180	BMV/ann	N	R2	Beata es virgo	Beata es virgo	Beata es virgo
5.1402.0190	BMV/ann	N	V2	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena
5.1402.0200	BMV/ann	N	R3	Felix namque es	Felix namque es	Felix namque es
5.1402.0210	BMV/ann	N	V3	Ora pro populo	Ora pro populo	Ora pro populo
5.1402.0420	BMV/ann	W	W	Ora pro nobis	Ora pro nobis	Ora pro nobis
5.1402.0430	BMV/ann	L	a	Sub tuam protectionem	Sub tuam protectionem	Sub tuam protectionem
5.1402.0480	BMV/ann	L	H	O gloriosa Domina	<i>O gloriosa Domina</i> ⁵¹	O gloriosa Domina
5.1402.0490	BMV/ann	L	W	Audi filia	<i>Gaude Maria Virgo</i> ⁵²	Gaude Maria virgo
5.1402.0500	BMV/ann	L	Ab	Maria virgo semper	Maria virgo semper	Maria virgo semper
5.1402.0509	BMV/ann	I	H	Memento salutis auctor	<i>Memento salutis auctor</i>	Memento salutis auctor
5.1402.0510	BMV/ann	I	a	Sub tuam protectionem	Sub tuam protectionem	Sub tuam protectionem
5.1402.0511	BMV/ann	I	r	Adiva nos quaesumus	Ave Maria gratia plena ⁵³	Adiva nos quaesumus
5.1402.0512	BMV/ann	I	w	Audi filia	Gaude Maria virgo	Audi filia
5.1402.0519	BMV/ann	III	H	Memento salutis auctor	<i>Memento salutis auctor</i>	Memento salutis auctor
5.1402.0520	BMV/ann	III	a	Sancta Dei Genitrix	Sancta Dei Genitrix	Sancta Dei Genitrix
5.1402.0521	BMV/ann	III	r	Speciosa facta es	Speciosa facta es	Speciosa facta es
5.1402.0522	BMV/ann	III	w	Gaude Maria virgo	Dignare me laudare	Dignare me laudare
5.1402.0529	BMV/ann	VI	H	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor
5.1402.0530	BMV/ann	VI	a	Glorificamus te Dei Genitrix	Glorificamus te Dei Genitrix	Glorificamus te Dei Genitrix
5.1402.0531	BMV/ann	VI	r	Gaude Maria virgo	Dignare me laudare ⁵⁴	Gaude Maria virgo
5.1402.0532	BMV/ann	VI	w	Dignare me laudare	Elegit eam Deus	Dignare me laudare
5.1402.0539	BMV/ann	IX	H	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor
5.1402.0540	BMV/ann	IX	a	In prole mater	In prole mater	In prole mater
5.1402.0541	BMV/ann	IX	r	Dignare me laudare	Elegit eam Deus ⁵⁵	Dignare me laudare
5.1402.0542	BMV/ann	IX	w	Audi filia	Post partum virgo	Audi filia

⁵⁰ Str-11, Sc-94, Sc-6384: *In honore beatissimae.*

⁵¹ Str-1481, Paul-1540, Sc-6384.

⁵² Str-1481: *Gaude Maria virgo, Paul-1540: Elegit eam Deus, Sc-6384: Audi filia.*

⁵³ Sc-6384: *r Adiva nos quaesumus, w Spectiosa facta es.*

⁵⁴ Sc-6384: *r Gaude Maria virgo, w Dignare me laudare.*

⁵⁵ Sc-6384: *r Dignare me laudare, w Elegit eam Deus.*

CAO-ECE SORSZÁM	IDŐSZAK	ÍMÁÓRA	MŰFAJ	KALOCSA-ZÁGRÁBI RÍTUS	ESZTERGOMI RÍTUS	FESTETICS-KÓDEX
5.1402.0550	BMV/ann	V2	a	Sancta Maria virgo		Sancta Maria virgo
5.1402.0600	BMV/ann	V2	R	Felix namque es		Felix namque es
5.1402.0610	BMV/ann	V2	V	Ora pro populo		Ora pro populo
5.1402.0620	BMV/ann	V2	H	Ave maris stella	<i>Ave maris stella</i> ⁵⁶	Ave maris stella
5.1402.0630	BMV/ann	V2	W	Ora pro nobis	Post partum virgo ⁵⁷	Spectosa facta es et suavis
5.1402.0640	BMV/ann	V2	Am	Beatam me dicent	Alma redemptoris mater ⁵⁸	Beatam me dicent
5.1402.0641	BMV/ann	C	a	Alleluia	<i>Alleluia alleluia</i> ⁵⁹	Alleluia
5.1402.0642	BMV/ann	C	H	Fit porta Christi	<i>Fit porta Christi</i> ⁶⁰	Fit porta Christi
5.1402.0643	BMV/ann	C	W	Audi filia	<i>Audi filia</i>	Audi filia
5.1402.0644	BMV/ann	C	An	Ecce ancilla Domini	<i>Ecce ancilla Domini</i>	Ecce ancilla Domini
5.1403.0010	BMV/adv	V1	a	Missus est Gabriel	<i>Missus est Gabriel</i> ⁶¹ / <i>Gabriel angelus locutus est</i> ⁶²	Missus est Gabriel
5.1403.0060	BMV/adv	V1	R	Suscipe verbum virgo	<i>Suscipe verbum virgo</i> ⁶³	Suscipe verbum virgo
5.1403.0070	BMV/adv	V1	V	Paries quidem	<i>Paries quidem</i> ⁶⁴	Paries quidem
5.1403.0080	BMV/adv	V1	H	Ave maris stella	<i>Ave maris stella</i> ⁶⁵	Ave maris stella
5.1403.0090	BMV/adv	V1	W	Rorate caeli	Specie tua ⁶⁶ / Ave Maria gratia plena ⁶⁷	Speciosa facta es et suavis
5.1403.0100	BMV/adv	V1	Am	Beatam me dicent	<i>Ne timeas Maria</i> ⁶⁸ / <i>Beatam me dicent</i> ⁶⁹ / <i>Gabriel angelus locutus est</i> ⁷⁰	Gabriel angelus nuntiavit
5.1403.0105	BMV/adv	C	a	Alleluia		Alleluia

⁵⁶ Str-1481.

⁵⁷ Str-1481.

⁵⁸ Str-1481, Str-11: *Beatam me dicent*. Str-110: *Gaude Dei Genitrix*. Paul-1540, Sc-6384.: Str-1484, Str-8879:

Am+ *Quam pulchra es et quam, Gaude Dei Genitrix, O inclita David, Veni dilecte mi.*

⁵⁹ Str-1481.

⁶⁰ A következőkkel együtt: Str-11, Str-1481, Sc-3684.

⁶¹ Paul-439, Paul-28, Paul-1540, Sc-94, Sc-102.

⁶² Sc-125.

⁶³ Paul-439, Paul-28, Paul-1540, Sc-94, Sc-102, Sc-125.

⁶⁴ Paul-439, Paul-28, Paul-1540, Sc-94, Sc-102, Sc-125.

⁶⁵ Paul-439, Paul-28, Paul-1540, Sc-94, Sc-102.

⁶⁶ Paul-439, Paul-28, Paul-1540.

⁶⁷ Sc-102.

⁶⁸ Paul-439, Paul-28, Paul-1540.

⁶⁹ Sc-94, Sc-125.

⁷⁰ Sc-102.

CAO-ECE SORSZÁM	IDŐSZAK	IMAÓRA	MŰFAJ	KALOCSA-ZÁGRÁBI RITUS	ESZTERGOMI RITUS	FESTETICS-KÓDEX
5.1403.0106	BMV/adv	C	H	Fit porta Christi	Fit porta Christi ⁷¹	Fit porta Christi
5.1403.0107	BMV/adv	C	W	Audi filia	Audi filia ⁷²	
5.1403.0108	BMV/adv	C	An	Ecce ancilla Domini	Ecce ancilla Domini ⁷³	Ecce ancilla Domini
5.1403.0110	BMV/adv	Inv	a	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena
5.1403.0120	BMV/adv	N	a1	Angelus Domini nuntiavit	Missus est Gabriel ⁷⁴	Angelus Domini nuntiavit
5.1403.0130	BMV/adv	N	a2	Spiritus Sanctus in te ⁷⁵	Ingressus angelus ad ⁷⁶	Ne timeas Maria
5.1403.0140	BMV/adv	N	a3	Ex quo facta est ⁷⁷	Maria turbata est ⁷⁸	Spiritus Sanctus in te
5.1403.0150	BMV/adv	N	W	Egreditur virga	Specie tua ⁷⁹	Speciosa facta es et suavis
5.1403.0160	BMV/adv	N	R1	Missus est Gabriel angelus	Missus est Gabriel	Missus est Gabriel angelus
5.1403.0170	BMV/adv	N	V1	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena ⁸⁰	Dabit ei Dominus Deus
5.1403.0180	BMV/adv	N	R2	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena
5.1403.0190	BMV/adv	N	V2	Tollite portas	Quomodo fiet istud ⁸¹	Quomodo fiet istud
5.1403.0200	BMV/adv	N	R3	Suscipe verbum virgo	Suscipe verbum virgo	Suscipe verbum virgo
5.1403.0210	BMV/adv	N	V3	Paries quidem	Paries quidem	Paries quidem
5.1403.0420	BMV/adv	W&sc	W	Ora pro nobis	Ora pro nobis	Ora pro nobis
5.1403.0430	BMV/adv	L	a	Prophetae sancti praedicaverunt	Angelus ergo dixit Mariae ⁸²	Prophetae sancti praedicaverunt
5.1403.0480	BMV/adv	L	H	Quem terra pontus	Beata mater munere ⁸⁴	O gloriosa Domina
5.1403.0490	BMV/adv	L	W	Benedicta tu	Audi filia	Gaude Maria virgo
5.1403.0500	BMV/adv	L	Ab	Quomodo fiet istud	Spiritus sanctus in te	Quomodo fiet istud
5.1403.0509	BMV/adv	I	H	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor

⁷¹ Paul-28, Sc-94.

⁷² Paul-28, Sc-94.

⁷³ Paul-28, Sc-94.

⁷⁴ Str-1484, Str-110, Str-67, Str-8879: antiphona sola *Missus est Gabriel*. Str-8879: a+ *Respondens autem angelus feria iij et vj a+ Dixit autem Maria feria iij et sabbato*. Str-MAG-7, Sc-94, Sc-6384: *Angelus Domini nuntiavit*.

⁷⁵ Zag-343: *Antequam convenirent*, Zag-446: *Ne timeas Maria*.

⁷⁶ Str-MAG-7, Sc-94, Sc-102, Sc-6384: *Ne timeas Maria*.

⁷⁷ Zag-343: *Ne timeas Maria*, Zag-446: *Spiritus Sanctus in te*.

⁷⁸ Str-MAG-7, Sc-94, Sc-125, Sc-6384: *Spiritus Sanctus in te*, Sc-102: *Antequam convenirent*.

⁷⁹ Str-MAG-7, Str-110, Sc-102: *Egreditur virga*. Sc-6384: *Spiritus Sanctus superveniet*.

⁸⁰ Str-MAG-7, Paul-28: *Dabit illi Dominus*.

⁸¹ Sc-94: *Tollite portas*.

⁸² Paul-1540: *Ora pro nobis*, Sc-94: *Egreditur virga*.

⁸³ Str-MAG-7, Str-110, Sc-102, Sc-125, Sc-6384: *Prophetae sancti praedicaverunt*. Sc-94: *Missus est Gabriel*.

⁸⁴ Str-MAG-7, Paul-439, Paul-28, Sc-94, Sc-102, Sc-6384: *O gloriosa Domina*.

CAO-ÉCE SORSZÁM	Időszak	IMAÓRA	MŰFAJ	KALCOCSA-ZÁGRÁBI RITUS	ESZTERGOMI RITUS	FESTETICS-KÓDEX
5.1403.0510	BMV/adv	I	a	Prophetæ sancti praedicaverunt	Angelus ergo dixit Mariae	Prophetæ sancti praedicaverunt
5.1403.0511	BMV/adv	I	r	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena	Ave Maria gratia plena
5.1403.0512	BMV/adv	I	w	Benedicta tu	Audi filia	Benedicta tu
5.1403.0519	BMV/adv	III	H	Memento salutis auctor	<i>Memento salutis auctor</i>	Memento salutis auctor
5.1403.0520	BMV/adv	III	a	Angelus Domini nuntiavit	Hic erit magnus	Angelus Domini nuntiavit
5.1403.0521	BMV/adv	III	r	Spiritus Sanctus superveniet	Specie tua⁸⁵	Spiritus Sanctus superveniet
5.1403.0522	BMV/adv	III	w	Spiritus Sanctus in te	Diffusa est gratia⁸⁶	Spiritus Sanctus in te
5.1403.0529	BMV/adv	VI	H	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor
5.1403.0530	BMV/adv	VI	a	Ne timeas Maria	Dabit illi Dominus⁸⁷	Ne timeas Maria
5.1403.0531	BMV/adv	VI	r	Spiritus Sanctus in te	Diffusa est gratia⁸⁸	Spiritus Sanctus in te
5.1403.0532	BMV/adv	VI	w	Elegit eam Deus	Adiuvabit eam⁸⁹	Elegit eam Deus
5.1403.0539	BMV/adv	IX	H	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor	Memento salutis auctor
5.1403.0540	BMV/adv	IX	a	Antequam convenirent	Ecce ancilla Domini!⁹⁰	Antequam convenirent
5.1403.0541	BMV/adv	IX	r	Elegit eam Deus	Adiuvabit eam⁹¹	Elegit eam Deus
5.1403.0542	BMV/adv	IX	w	Benedicta tu	Audi filia⁹²	Ecce ancilla Domini
5.1403.0600	BMV/adv	V2	R	Suscipe verbum virgo		
5.1403.0610	BMV/adv	V2	V	Paries quidem		
5.1403.0620	BMV/adv	V2	H	Ave maris stella		
5.1403.0630	BMV/adv	V2	W	Specie tua	Spiritus Sanctus superveniet⁹³/ Rorate caeli⁹⁴	
5.1403.0640	BMV/adv	V2	Am	Ne timeas Maria	Gabriel angelus locutus est⁹⁵	
5.1403.0642	BMV/adv	C2	H	Fit porta Christi	Te adessee deprecimus⁹⁶	
5.1403.0643	BMV/adv	C2	W	Audi filia		

⁸⁵ Str-MAG-7, Str-110, Sc-6384: *Spiritus Sanctus superveniet.*

⁸⁶ Str-MAG-7, Sc-6384: *Spiritus Sanctus in te.* Str-110: *Spiritus Sanctus descendet.* Sc-125: ?

⁸⁷ Str-110, Sc-94, Sc-125, Sc-6384: *Ne timeas Maria.*

⁸⁸ Str-MAG-7, Sc-6384: *Spiritus Sanctus in te.* Str-110: *Spiritus Sanctus descendet.*

⁸⁹ Str-MAG-7, Str-110, Sc-6384: *Angelus Domini nuntiavit.* Sc-125: ?

⁹⁰ Str-MAG-7, Str-110: *Antequam convenirent.* Sc-94: *Spiritus sanctus in te.* Sc-125: *Ecce concipies et.*

⁹¹ Str-MAG-7, Str-110, Sc-6384: *Angelus Domini nuntiavit.*

⁹² Str-110, Sc-6384: *Ecce ancilla Domini.*

⁹³ Str-MAG-7, Sc-6384.

⁹⁴ Str-110.

⁹⁵ Str-MAG-7, Str-110, Sc-6384.

⁹⁶ Str-110, Paul-28, Paul-1540: *Completorium nullum.* Str-67: *C H Te adessee deprecimus.* Paul-439, Sc-6384: ?

CAO-ÉCE SORSZÁM	IDŐSZAK	IMAÓRA	MŰFAJ	KALOSA-ZÁGRÁBI RÍTUS	ESZTERGOMI RÍTUS	FESTETICS-KÓDEX
5.1403.0644	BMV/adv	C2	An	Ecce concipies et	Ecce ancilla Domini ⁹⁷	
5.1404.0110	BMV/Nat	Inv	a	Christus natus est nobis	Christus natus est nobis	Christus natus est nobis
5.1404.0120	BMV/Nat	N	a1	Dominus dixit ad me	Dominus dixit ad me	Dominus dixit ad me
5.1404.0130	BMV/Nat	N	a2	In sole posuit	In sole posuit	In sole posuit
5.1404.0140	BMV/Nat	N	a3	Elevamini portae	Elevamini portae	Elevamini portae
5.1404.0150	BMV/Nat	N	W	Speciosus forma	Speciosus forma	Speciosus forma
5.1404.0160	BMV/Nat	N	R1	Quem vidistis pastores	Sancta et immaculata ⁹⁸	Quem vidistis pastores
5.1404.0170	BMV/Nat	N	V1	Dicite quidnam vidistis	Benedicta tu ⁹⁹	Dicite quidnam vidistis
5.1404.0180	BMV/Nat	N	R2	Sancta et immaculata	Beata es virgo ¹⁰⁰	Sancta et immaculata
5.1404.0190	BMV/Nat	N	V2	Benedicta tu	Ave Maria gratia plena ¹⁰¹	Benedicta tu
5.1404.0200	BMV/Nat	N	R3	Nesciens mater virgo	Nesciens mater virgo	Nesciens mater virgo
5.1404.0210	BMV/Nat	N	V3	Beata viscera	Domus pudici pectoris ¹⁰²	Beata viscera
5.1404.0420	BMV/Nat	W'sac	W	Verbum caro	<i>Benedictus qui venit.</i> ¹⁰³ / <i>Ora pro nobis.</i> ¹⁰⁴	Verbum caro
5.1404.0430	BMV/Nat	L	a/a1	O admirabile commercium	O admirabile commercium	O admirabile commercium
5.1404.0440	BMV/Nat	L	a2	Quando natus est	Quando natus est	
5.1404.0450	BMV/Nat	L	a3	Rubum quem viderat	Rubum quem viderat	
5.1404.0460	BMV/Nat	L	a4	Germinavit radix Jesse	Germinavit radix Jesse	
5.1404.0470	BMV/Nat	L	a5	Ecce Maria genuit	Ecce Maria genuit	
5.1404.0480	BMV/Nat	L	H	Enixa est puerpera (div.)	Corde natus ¹⁰⁵	Enixa est puerpera
5.1404.0490	BMV/Nat	L	W	Laetentur caeli	Benedictus qui venit ¹⁰⁶	Speciosa facta es et suavis
5.1404.0500	BMV/Nat	L	Ab	Continet in gremio	Glorificamus te Dei Genitrix ¹⁰⁷	Continet in gremio
5.1404.0509	BMV/Nat	I	H	Enixa est puerpera (div.)	Enixa est puerpera	Enixa est puerpera
5.1404.0510	BMV/Nat	I	a	(de laudibus)		O admirabile commercium

⁹⁷ Str-125, Sc-6384 C An.

⁹⁸ Str-67: R1+ *Descendit de caelis*, Paul-399: R1 *Descendit de caelis*.

⁹⁹ Str-67, V1+ Paul-339: V1 *Tamquam sponsus*.

¹⁰⁰ Str-67: R2+ O *magnum mysterium*, Paul-399: R2 *Quem vidistis pastores*. Sc-94: R2 *Beata et venerabilis*.

¹⁰¹ Str-67: V2+ *Domine audivi auditum*, Paul-399: V2 *Dicite quidnam vidistis*. Sc-94: V2 *Domine audivi auditum*.

¹⁰² Str-67: V3+ *Benedicta tu*. Rubrica: RR+ Post Nativitatem Domini sabbatis diebus de beata Virgine. Paul-399: V3 *Domine audivi auditum*.

Sc-94: V3 *Benedictus qui venit*. Str-MAG-7, Sc-6384: V3 *Beata viscera*. Sc-125: V3 *Benedictus qui venit*.

¹⁰³ Str-11.

¹⁰⁴ Str-67.

¹⁰⁵ Str-MAG-7, Sc-125: *Enixa est puerpera (div.)*. Str-1829, Str-67: O *beatus partus (div.)*. Paul-28: ? Sc-94: A *solis ortu*.

¹⁰⁶ Str-MAG-7, Str-11, Str-110: *Post partum virgo*. Str-1829, Paul-28: ? Str-67, Sc-6384: *Elegit eam Deus*. Sc-94: *Verbum caro*.

¹⁰⁷ Str-1484: Ab+ *Continet in gremio*. Paul-1540: Ab+ *Pastores loquebantur*. Sc-94: *Ecce Maria genuit*. Sc-125, Sc-6384: *Continet in gremio*. Sc-125:

Nulla propria ad alias horas. Str-1484, Str-MAG-7, Str-8879, Str-11, Str-1481, Str-110, Str-67, Sc-6384: Suffr an: *Nato Domino angelorum w: Verbum caro*.

CAO-ECE SORSZÁM	Időszak	IMAÓRA	MŰFAJ	KALOCSA-ZÁGRÁBI RÍTUS	ESZTERGOMI RÍTUS	FESTETICS-KÓDEX
5.1404.0511	BMV/Nat	I	r	Adiuva nos quaesumus	Adiuva nos quaesumus	Adiuva nos quaesumus
5.1404.0512	BMV/Nat	I	w	Laetentur caeli	Verbum caro ¹⁰⁸	Laetentur caeli
5.1404.0519	BMV/Nat	III	H	Enixa est puerpera (div.)		Enixa est puerpera
5.1404.0520	BMV/Nat	III	a	Quando natus est	<i>Quando natus est ineffabiliter</i>	Cum natus est ineffabiliter
5.1404.0521	BMV/Nat	III	r	Speciosus forma	Speciosus forma	Speciosus forma
5.1404.0522	BMV/Nat	III	w	Notum fecit Dominus	Notum fecit Dominus	Notum fecit Dominus
5.1404.0529	BMV/Nat	VI	H	Enixa est puerpera (div.)		Enixa est puerpera
5.1404.0530	BMV/Nat	VI	a	Rubum quem viderat	<i>Rubum quem viderat</i>	Rubum quem viderat
5.1404.0531	BMV/Nat	VI	r	Notum fecit Dominus	Notum fecit Dominus	Notum fecit Dominus
5.1404.0532	BMV/Nat	VI	w	Benedictus qui venit	Benedictus qui venit	Benedictus qui venit
5.1404.0539	BMV/Nat	IX	H	Enixa est puerpera (div.)		Enixa est puerpera
5.1404.0540	BMV/Nat	IX	a	Ecce Maria genuit	<i>Ecce Maria genuit</i>	Ecce Maria genuit
5.1404.0541	BMV/Nat	IX	r	Benedictus qui venit	Benedictus qui venit	Benedictus qui venit
5.1404.0542	BMV/Nat	IX	w	Laetentur caeli	Verbum caro ¹⁰⁹	Laetentur caeli
5.1404.0550	BMV/Nat	V2	a	(de laudibus)	O admirabile commercium	O admirabile commercium
5.1404.0600	BMV/Nat	V2	R	Nesciens mater virgo	Nesciens mater virgo	Nesciens mater virgo
5.1404.0610	BMV/Nat	V2	V	Beata viscera	Domus pudici pectoris ¹¹⁰	Beata viscera
5.1404.0620	BMV/Nat	V2	H	A solis ortus	A solis ortus	A solis ortus
5.1404.0630	BMV/Nat	V2	W	Speciosus forma	Speciosus forma	Speciosus forma
5.1404.0640	BMV/Nat	V2	Am	Maria intacta virgo	Maria intacta virgo	Maria intacta virgo
5.1404.0641	BMV/Nat	C2	An	Ecce de quo Johannes		Alleluia
5.1404.0646	BMV/Nat	C2	H		Corde natus ¹¹¹	Enixa est puerpera
5.1404.0647	BMV/Nat	C2	W		Verbum caro	
5.1404.0648	BMV/Nat	C2	An		Virgo Dei Genitrix	Ecce de quo Johannes

¹⁰⁸ I w: Str-8879: *Benedictus qui venit*. Str-11, Str-110: *Post partum virgo*. Str-67: *Gaude Maria virgo*.

¹⁰⁹ IX w: Str-1829: ? Str-110, Str-67: *Post partum virgo*.

¹¹⁰ Str-MAG-7: R *Nesciens mater virgo* V *Beata viscera*.

¹¹¹ C H: Str-MAG-7, Str-1829: *Enixa est puerpera (div.)*. Str-110, Str-67: *O beatus partus (div.)*. Str-1829, Str-110, Str-67: *Gaude Maria virgo*.

3. táblázat

ÉVKÖZI IDŐSZAK, PRIMA, IMÁDSÁG ÉS VERZIKULUSOK		
FESTETICS-KÓDEX, 62–63/31 ^v –32 ^r	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	GONDÁN 1916, 91
<p>Szent Mária, mi uronk Jézusnak Krisztusnak anyja, erők szíz és szenti és választottai Istennek méltoljatok esedezni miértünk bínesekért mi uronk Istennél, mindenható atyánál, hogy mi érdemjük ötóle vigasztaltatni, szabadulni és oltalmaztatni, ki tekéletes háromságba él és országol Isten Krisztusnak, mi uronknak miatta, ámen.</p>	<p>Sancta Maria, mater Domini nostri Iesu Christi, virgo perpetua atque omnes sancti et electi Dei intercedere dignemini pro nobis peccatoribus ad Dominum Deum nostrum Patrem Omnipotentem, ut nos mereamur ab eo adiuvari, sanari, salvari ac protegi. Qui in Trinitate perfecta vivit et regnat Deus. Per omnia saecula saeculorum. Amen</p>	<p>Sancta Maria, mater Domini nostri Iesu Christi, virgo perpetua atque omnes sancti et electi Dei intercedere dignemini pro nobis ad Dominum Deum Patrem Omnipotentem, ut nos mereamur ab eo adiuvari, <i>sanari</i>, salvari ac protegi, qui in Trinitate perfecta vivit et regnat Deus. Per Christum Dominum nostrum. Amen.</p>
<p>[V.] Isten, én segítségemre igyekezzél! [R.] Uram, engem segítteni siess. [V.] Isten, én segítségemre igyekezzél! [R.] Uram, engem segítteni siess. Ó, kegyességes erősséges, kegyelmességes Atya. [V.] Isten, én segítségemre igyekezzél! [R.] Uram, engem segítteni siess.</p>	<p>V. Deus in adiutorium meum intende. R. Domine ad adiuvandum me festina. V. Deus in adiutorium meum intende. R. Domine ad adiuvandum. O piissime, fortissime, clementissime Pater. V. Deus, in adiutorium meum intende. R. Domine, ad.</p>	<p>V. Deus in adiutorium meum intende! R. Domine ad adiuvandum me festina! V. Deus in adiutorium meum intende! R. Domine ad adiuvandum me festina! V. Deus in adiutorium meum intende! R. Domine ad adiuvandum me festina!</p>

4. táblázat

ÉVKÖZI IDŐSZAK, PRIMA, <i>SUFFRAGIUM</i>		
FESTETICS-KÓDEX, 64–66/32 ^v –33 ^v	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	GONDÁN 1916, 92
<p>Igazgatni és megszentelni és őrzni méltóljál, Uram, szent Atya, örök mindenható Isten, király, mennyek és földnek teremtője ma és minden napon kérünk mi szívenket és testönket, értelmönket és beszédenket és minden művelkedetinket te tervényedbe és te szent parancsolatidnak művelkedésében, hogy itt es erőkköl te segedelmeddel mindenha legyönk egészek, idvezek és szabadok, és te szent angyalid társolkodjanak mivelenk igazgatni mi lábainkat békességnek és egyenességnek utára és idvességnek és bódogságnak. Idvezih és segítjs minket, Szentháromság egy Isten, ki bódog vagy erőkköl erőkké, ámen.</p>	<p>Dirigere et sanctificare et custodire digneris Domine sancte Pater omnipotens aeternae Deus, Rex, Creator coeli et terrae, hodie quaesumus quotidie corda et corpora nostra, sensus quoque et sermones et omnes actus nostros in lege tua et in operibus mandatorum tuorum, ut bene possimus placere in conspectu divinae maiestatis tuae et angelus tuus bonus comitetur nobiscum ad dirigendos pedes nostros in viam pacis et veritatis, ut hic et in aeternum semper sani et salvi ac liberi esse mereamur. Qui vivis et regnas in saecula saeculorum. Amen.</p>	<p>Dirigere et sanctificare, custodire, regere et gubernare digneris Domine Deus, Rex, Creator coeli et terrae, quaesumus, hodie et quotidie corda et corpora nostra, sensus quoque sermones et omnes actus nostros in via tua, in lege tua et in operibus mandatorum tuorum, ut hic et in aeternum te auxiliante semper sani, salvi ac liberi esse mereamur... Salvator mundi, qui in Trinitate perfecta vivis et regnas Deus per omnia saecula saeculorum.</p>

5. táblázat

KARÁCSONYI IDŐSZAK, MATUTINUM, 1. OLVASMÁNY		
FESTETICS-KÓDEX, 319–320/160 ^{r-v}	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	GONDÁN 1916, 80
Születött nekünk, szerető atyámfiai, Szíz Máriától, Istennek Fia, hogy mi atyafii testenknek fogadásából, ki nevedett őmiatta, teremtött embernek atyai kegyességet is és atyafiúi szerelmet adna nekünk. És bizony születött szeplőtelen asszonyállattól, hogy embert vallana emberi szülés, és istent bizonyítana erők szizesség.	Natus est nobis, fratres carissimi, ex Maria Virgine Dei Filius, ut germanae carnis nostrae conceptione productus, ut creato a se homini et pietatem paternam et fraternum nobis largiretur affectum. Et natus sane ab intacta est femina, ut hominem testaretur partus humanus et Deum probaret aeterna virginitas.	Natus est nobis, fratres carissimi, ex Maria Virgine Dei Filius, ut humanae carnis nostrae conceptione productus creato a se homini et pietatem paternam et fraternum nobis largiretur affectum. Et natus sane ab intacta est femina, ut Deum pariter et hominem testaretur partus humanus et Deum probaret aeterna virginitas.

6. táblázat

KARÁCSONYI IDŐSZAK, PRIMA, <i>RESPONSORIUM BREVE</i>		
FESTETICS-KÓDEX, 336/168 ^v	ESZTERGOMI BREVIÁRIUM, 1484	GONDÁN 1916, 82
R. Segéjts minket, kérenk, te kegyes kérésidvel és érdemidvel , Istennek szentséges szileje, Szíz Mária!	R. Adiuva nos quaesumus tuis piis precibus et meritis , sanctissima Mater Christi, virgo Maria!	R. Adiuva nos quaesumus tuis sanctis precibus, Mater Christi, virgo Maria!

ÁGNES KORONDI

Vernacular Translations of the Hours of the Virgin and the Festetics Codex
Liturgical Use and Vernacularity

Although the Hours of the Virgin Mary (*Horae/Cursus/Officium Parvum Beatae Mariae Virginis*) usually figured in Latin in books of hours, vernacular translations were also made of the text. The first half of the paper gives a short overview of these vernacular versions focusing on the Central and East-Central European region. The second half examines the issue of the liturgical use in the late medieval Hungarian translation of the Little Office preserved in the *Festetics-kódex*. This prayer book was copied sometimes before 1494 by the Pauline Hermits of Nagyvázsony as a gift for Benigna Magyar, wife of Pál Kinizsi, a famous general of King Matthias Corvinus. The Pauline Order followed the use of Esztergom with minor changes in their liturgical books and recent secondary literature states that the Hungarian-language Little Office follows the Breviary of Esztergom. Nevertheless, the detailed analysis of the office as performed by Felicián Gondán in 1916 and by the present paper shows that the text is closer to the use of Kalocsa-Zagreb. It contains, however, some interesting elements that point to the Esztergom use or a variant of this use present mainly in breviaries originating from the Spiš region.

A legrégebbi magyar nyelvű számsor (1391)

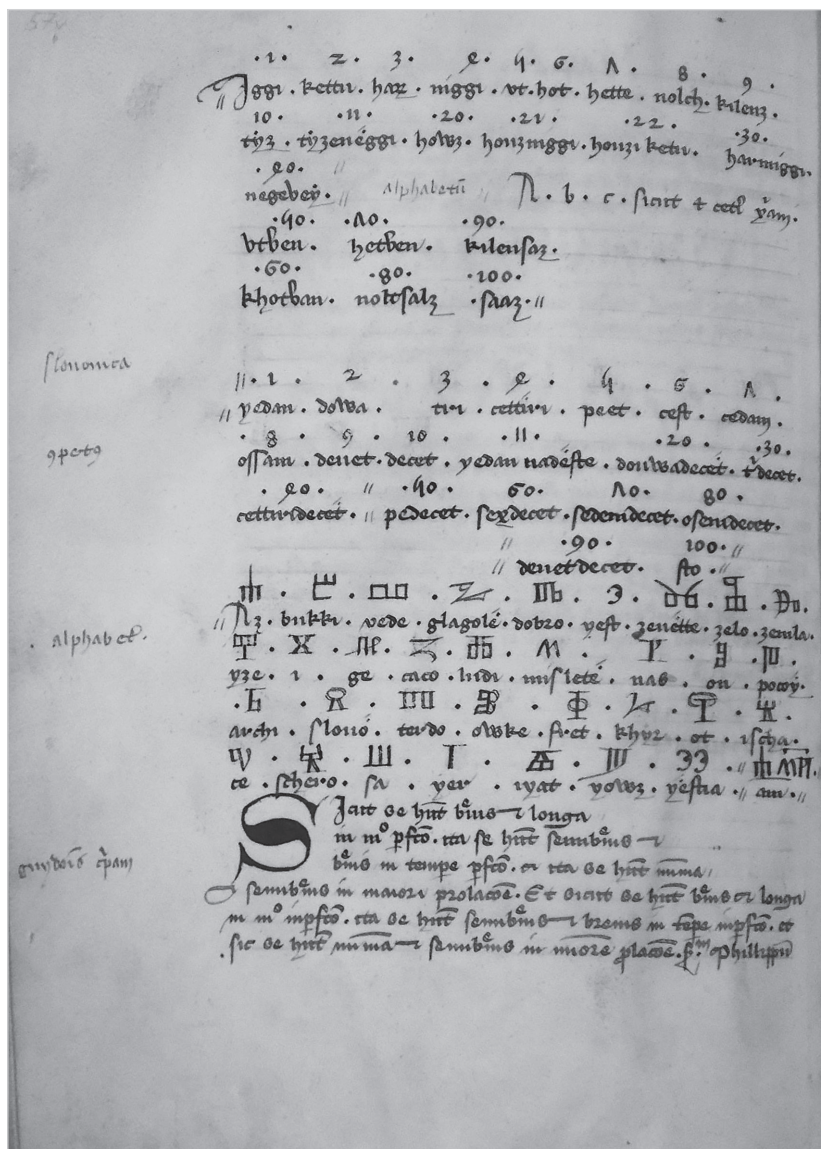
A chicagói *Newberry Library* őrzi a 14. század végi zeneelmélet egyik legjelentősebb kéziratos emlékét az Ms. 54.1 jelzet alatt. A 249×180 mm nagyságú kézirat hat ívfüzetben 59 pergamenlapból áll, és az egész kéziratot egyetlen *scriptor*, egy bizonyos „G. de Anglia” írta, aki az elsőként bekötött értekezés másolását 1391-ben fejezte be Paviában (6^v: „Pavie 2. 1391 scriptum octobris p[er] f[ratrem] G. de Anglia”). A kézirat a menzurális notáció (*notatio mensurata*) legfontosabb elméleti szövegeit tartalmazza. A menzurális hangjegyírás egy olyan, a 13. század második felében elterjedt zenei lejegyzésrendszer volt, amely lehetővé tette a zenei időtartamok, és ezáltal a ritmus leírását számszerű arányokkal. Ebben a rendszerben a hangjegyek alakja (*maxima, longa, breve, semibreve, minima*) az időértékek közti számszerű arányokra utalt, amelyek az időtartamok hierarchikus rendjében általában 1/2 vagy 1/3 relatív arányosságot fejeztek ki.¹ A kézirat különös jelentőségét az adja, hogy az *ars nova* zenei irányzatához köthető jelentős szerzők elméleti traktátusai megtalálhatók benne: Marchetto da Padova *Lucidariuma* (10^v–33^r) és *Pomeriuma* (33^r–42^r), Johannes de Muris *Libellus cantus mensurabilise* (43^r–49^r), több névtelen vagy ismert szerzőknek tulajdonított pseudo-epigráf szöveggel együtt (Petrus de Sancto Dionysio kivonata Johannes de Murisből: 1^r–6^v, egy másik Johannes de Muris-kivonat: 49^r, Philipoctus de Caserta: 7^v–9^r, Philippe de Vitry: 49^r–50^r, 53^r–56^v).² Ezenkívül szerepel benne a 14. századi *ars subtilior* képviselőjének, Jacob Senleches-nek egy *virelai*-je *La harpe de mélodie* címmel (10^r), amely egy hárfa alakú illuminációban tartalmazza a *virelai* notációját és egy szalagfelíratban a kánonteknika leírását.³

¹ Összefoglalóan lásd Margaret BENT – Stanley SADIE: *Notation. History of Western Notation. Polyphonic mensural notation. c1260–1500*. In: *The New Grove Dictionary of music and musicians. Vol. 18: Nisard to Palestrina*. London, Macmillan, 2001, 129–140.

² A kézirat részletes leírását lásd Paul SAENGER: *A Catalogue of the Pre-1500 Western Manuscript Books at the Newberry Library*. Chicago, University of Chicago Press, 1989, 92–94; és Carla VIVARELLI: „*Di una pretesa scuola napoletana*”: *Sowing the Seeds of the Ars nova at the Court of Robert of Anjou*. In: *The Journal of Musicology* 24 (2007), 272–296, itt: 290–291.

³ „Se tu me veulz proprement pronuncier / Sus la tenur pour miex estre d’acort / Diapenthe te convient comencier / Ou autrement tu seras en discort.” Erről lásd Reinhard STROHM: „*La Harpe de Melodie*”, *oder*

A magyar és nemzetközi kutatás figyelmét is elkerülte azonban eddig, hogy a sokat kutattott kézirat tartalmaz az 57^v lapon egy magyar nyelvű számsort egy délszláv számsor és egy glagolita ábécé (azaz *azbukividarium*) társaságában (lásd 1. kép):

1. kép

das Kunstwerk als Akt der Zueignung. In: *Festschrift Carl Dahlhaus zum 60. Geburtstag*. Szerk. Hermann DANUSER. Laaber, Laaber Verlag, 1988, 305–316.

vngaresca								
.1. Iggi.	2. kettu.	3. har[um].	4. niggi.	5. vt.	6. hot.	7. hette.	8. nolch.	9. kilenz.
10. týz.	.11. týzenéggi.	.20. howz.	.21. houzniggi.	.22. houziketw.		.30. harmiggi.		
.40. negeveý.	Alphabetum: A · b · c · sicut et ceteri christiani.							
.50. vtven.	.70. hetven.	.90. kilensaz.						
.60. khotvan.	.80. noltsalz.	.100. .saaz.						

Ezt követi a délszláv számsor és a glagolita ábécé felsorolása „slouonica” cím alatt:

Slouonica
Computus

.1. yedan.	2. dowa.	3. tri.	4. cettiri.	5. peet.	6. cest.	7. cedam.
.8. ossam.	9. deuet.	10. decet.	.11. yedan nadeste.		.20. douwadecet.	.30. t[ri]decet.
.40. cettirdecet.		.50. pedecet.	60. sexdecet.		70. sedemdecet.	80. osemdecet.
					.90. deuetdecet.	100. sto.

Alphabetum.

Az. bukki. vede. glagolè. dobro. yest. zeuètte. zelo. zemla.

yze. i. ge. caco. ludi. misletè. nas. on. pocoý.

Archi. slouo. terdo. owke. fret. khyr. ot. ischa.

ce. schero. sa. yer. iyat. yowz. yestia. am[en].⁴

A számsorok egytől tizenegyig sorolják fel a számokat, majd húsztól huszonkettőig, és ezt követően csak a kerek tízes számokat százig,⁵ de a magyar szöveg két helyen is (80 és 90) elrontja a megféleléseket, és e két szám helyett nyolcszázat és kilencszázat ír. Láthatólag a magyar ábécé is a feljegyzés részét képezi, de szemben a glagolita ábécével, amely eltér a latintól, itt a lejegyző csak annyit írt, hogy a magyar ábécé azonos a többi (nyugati) keresztény által használatossal, ezért feleslegesnek tartja felsorolni („A. b. c. sicut et ceteri christiani”). Hasonló glagolita abecedáriumok már a 10. század

⁴ A glagolita betűalakok közlésétől nyomdatechnikai okokból eltekintek, de jól kivehetők az 1. képen.

⁵ Az arab számok alakja megfelel a tipikus kontinentális 14. század végi formának. Legjobban Hill VII. táblázatának 9. sora hasonló hozzá (Berlin, lat. fol. 322, 14. sz. vége). Lásd George F. HILL: *The development of Arabic numerals in Europe*. Oxford, Clarendon, 1915, 36.

végétől, a preslavi abecedáriumtól kezdve (971) léteznek, 1400 előttről összesen nyolc betűsor maradt fenn (eltekintve a chicagói kódextől, amely a szlavisztikában nem ismert).⁶ Ezekhez több esetben kapcsolódnak számsorok, ún. numeráriumok, amelyek megadják az egyes glagolita betűk számértékét,⁷ de esetünkben nem erről van szó, hiszen a szláv számnevek felett arab számok szerepelnek.

Anélkül, hogy itt kitérnénk a glagolita betűalakok formáira, amelyek nagy változékonyságot mutatnak az évszázadok alatt,⁸ érdemes megjegyezni, hogy a glagolita betűk értelmező felsorolásában (az úgynevezett *Azbukividnjakban* vagy *Azbukividariumban*) a R hangot jelölő betű latin betűs értelmezése helyén nem a szokásos *reche/recze* (szó) forma szerepel, hanem másolási hibával az „archi” alakot találjuk, amely a szláv nyelveket nem ismerő *G. de Anglia* fráter számára ismerősebben csenghetett. Ez a másolási hiba arra utal, hogy a szláv glagolita számsor és abecedárium, és vélhetőleg vele együtt a magyar számsor sem közvetlen diktálás vagy gyűjtés nyomán keletkezett, hanem egy írott szövegből lett átmásolva. Így a magyar szöveg rontott alakja (például *houziketw* alak a *houzketw helyett a *houzniggi* analógiájára) is feltételezhetőleg másolási hibának köszönhetik létrejöttüket.

A kézirat kiemelkedő zenetörténeti jelentőségének köszönhetően számottevő kutatások folytak már a kódex provenienciáját és a *scriptor* személyét illetően. A kézirat – bár Paviában másolták – Bécsből, a C. M. Nebehay műkereskedésből került a chicagói *Newberry Library*be 1955-ben, és már a 19. században Bécsben volt, mert 1856 körül Edmond de Coussemaker Philippe de Vitry *Ars perfectájának* kiadásakor onnan jutott hozzá közvetítők révén.⁹ Paul Saenger a 16. századi bélyegzéses bőrkötést is ausztriainak tartja, és a kötéskor felhasznált előzéklapokon Bécsből adatható vízjelek vannak.¹⁰ Nem tudni, hogy jutott a kézirat Paviából Bécsbe, de *G. de Anglia frater* azonosítását már megkísérelték. Pavia kiemelkedő szerepére a francia *ars subtilior*-hatások befogadásában már utalt Reinhard Strohm, kiemelve a francia zene népszerűségét Gian Galeazzo Visconti pavai udvarában.¹¹ Renata Pieragostini részletes kutatáso-

⁶ William R. VEDER: *The Glagolitic Alphabet as a Text*. In: *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Szerk. Milan MIHALJEVIĆ, Franjo VELČIĆ. Zágráb–Krk, Staroslavenski institut, 2004, 375–387.

⁷ VEDER 2004, 376.

⁸ Lásd pl. Astrid BÄCKLUND: *Das Stockholmer Abecedarium*. Uppsala, Språkvetenskapliga Sällskapet, 1940–42; KIRÁLY Péter: *Das Budapester glagolitische Fragment*. In: *Studia Slavica* 1 (1955), 313–315; Roland W. MARTI: *Abecedaria – A Key to the Original Slavonic Alphabet. The Contribution of the Abecedarium Sinaiticum Glagoliticum*. In: *Thessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference Thessaloniki 16–19 October, 1997*. Thessaloniki, Hellenic Association for Slavic Studies, 1999, 175–200; William R. VEDER: *The Glagolitic Barrier*. In: *Dutch Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists*. New York, Rodopi, 2008, 489–501; Mateo ŽAGAR: *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*. Zágráb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013 és Mateo ŽAGAR: *Introduction to Glagolitic Paleography*. Heidelberg, Winter, 2019.

⁹ „cuiusdam nobis ignoti bibliophili Vindobonensis”: *Scriptorum de musica medii aevi*. Ed. Edmond DE COUSSEMAKER. Párizs, Durand-Pedone-Lauriel, 1869, vol. 3, xv.

¹⁰ SAENGER 1989, 94.

¹¹ Reinhard STROHM: *Filipotto de Caserta, ovvero i francesi in Lombardia*. In: *In cantu et in sermone: for Nino Pirrotta on his 80th Birthday*. Ed. Fabrizio DELLA SETA és Franco PIPERNO. Firenze, 1989, 65–74.

kat folytatott a *scriptor* azonosítása céljából doktori értekezésében, amelyek eredményét 2013-ban közölte.¹² A 'frater' megnevezés alapján már korábban feltételezték, hogy a másoló kolduló rendi szerzetes lehetett Paviában, és ezt megerősítette az a Pieragostini által talált milánói okleveles forrás, miszerint egy Guillelmus de Anglia nevű ágostonos remeterendi barát részt vett a paviai ágostonos remetekomplexum káptalanján 1392. február 1-jén, tehát a kézirat másolása után mintegy fél évvel.¹³ Elképzelhető, hogy Guillelmus de Anglia diákként érkezett Paviába, amint más ágostonos remete diákok is vele egyidejűleg Angliából. A kódexet tartalmilag is több kapcsolat köti az ágostonos remeterendhez: egyrészt szerepel benne John Torkesey „triangulum”-ának (egy zenei időtartamokat leíró háromszög alakú táblázat) egy olyan változata (9^r), amelynek egy példánya megvolt az ágostonos John Erghome yorki könyvtárában is.¹⁴ Másrészt Petrus de Sancto Dionysio, aki kivonatot készített Johannes de Muris *Notitia artis musicae* című művéből, maga is ágostonos remete volt a 14. század elején, és a ritka szöveg csak ebből a kéziratból ismert a 14. században.¹⁵ Ezek az ágostonos kapcsolatok megerősítik a hipotézist, miszerint az ágostonos remete Guillelmus de Anglia lehetett a másoló Paviában, és a másolat az ekkoriban az ágostonos remetékhez tartozó, Szent Ágoston sírját őrző paviai San Pietro in Ciel d'Oro *scriptorium*ában készülhetett, ahogy azt már korábban is feltételezték.¹⁶ Marchival szemben Pieragostini úgy gondolja, hogy a kéziratban nincs jele annak, hogy akár egyetemi oktatás céljára használták volna, akár a Visconti-udvar zenei ízlésének tükrét lehetne benne felismerni. Bár Guillelmus de Anglia későbbi sorsáról nem tud a szakirodalom, érdemes megjegyezni, hogy 1405-ben ismét felbukkan egy angliai Vilmos (*magister Gulielmus de Anglia*) az *artes liberales* magisztereként a padovai ágostonos remeték között, akit Francesco Facchin megemlíti az új zenei stílus potenciális angliai népszerűsítőjeként, de természetesen nem lehetünk benne bizonyosak, hogy ugyanarról a személyről van szó.¹⁷

Amennyiben elfogadjuk a szakmai konszenzust, miszerint a paviai ágostonosok *scriptorium*ában készült ez a zenei kézirat, érdemes elgondolkozni a magyar és délszláv számsor, valamint a glagolita ábécé funkciójáról ebben a kódexben, illetve hogy mi-

¹² Renata PIERAGOSTINI: *Augustinian Networks and the Chicago Music Theory Manuscript*. In: *Plainsong and Medieval Music* 22 (2013), 65–85.

¹³ PIERAGOSTINI 2013, 69.

¹⁴ PIERAGOSTINI 2013, 75–80.

¹⁵ PIERAGOSTINI 2013, 80–81.

¹⁶ Lucia MARCHI: *Music and University Culture in Late Fourteenth-century Pavia. The Manuscript Chicago, Newberry Library, Case ms 54.1*. In: *Acta Musicologica* 80 (2008/2), 143–164. Marchi az ágostonos remeték révén az egyetemi körökhöz, az egyetem révén pedig a Visconti-udvarhoz kapcsolta a kéziratot.

¹⁷ „Padue in capitulo monasterii seu loci fratrum heremitarum presentibus egregiis artium doctoribus d. Petro de Cipro q. ser Nicolai Lasio, magistro Gulielmo de Anglia q. Petri habitatoribus Padue in contrata heremitarum, magistro Johanne Christoforo de Tarvisio artium scolare fil. Ser Mauri Bernardi de contrata predicta – venerabiles et religiosi domini fratres – jure livelli perpetualis investiverunt Ugolinum q. Johannis de infrascriptis duobus petiis terrarum. Ego Petrus Malgarisius q. Malgarisii not. scripsi.” Francesco FACCHIN: *Stili vaganti!* In: *Antonio Zacara da Teramo e il suo tempo*. Szerk. Francesco ZIMEI. Lucca, Libreria Musicale Italiana, 2004, 359–382, itt: 364–365 és 379.

képp kerülhetett oda ez a szövegegység, különösen mivel ezeket eddig a kiterjedt szakirodalom egyetlen szóval sem említette. A kézirat egyébként is tartalmaz ábécéket – az 50^v–52^v lapokon héber, görög, örmény, szaracén, arab, perzsa és török ábécét és számokat találhatunk, amelyek funkciójának tisztázásával szintén adós a kutatás. A soknyelvű ábécék alapján arra is gondolhatnánk, hogy a magyar és délszláv szöveg csak a különleges ábécék sorát egészíti ki az érdeklődő közönség számára. Azonban ennél is fontosabb az a tény, hogy a magyar és délszláv számsorokat követően több rövid bejegyzés foglalkozik az *algorismusszal*, azaz a tízes számrendszer arab számokkal történő használatával.¹⁸ Ezt megelőzően a magyar és szláv számsor és ábécé alatt egy olyan bejegyzés található, amely rendkívül tömören foglalja össze a zenei időtartamok arányait különböző szerzők szerint.¹⁹ A számokkal foglalkozó bejegyzések nyilván szorosan kapcsolódnak a zenei időtartamok arányainak (különösen a menzurális notációban rendkívül fontos, törtekkkel kifejezett arányoknak) a leírásához. Nem teljesen világos, hogy a héber, arab, magyar, szláv stb. nyelvű számsorokra az enciklopédikus érdeklődésen kívül miért volt szüksége a lejegyzőnek, de felmerülhet a lehetőség, hogy az ágostonos remeték egyik legfontosabb kolostorában összegyűlő nemzetközi, több nyelvet beszélő közösség használhatta ezt a tudást az énektanítás során is, amikor a számbeli arányokat kellett elmagyarázni több nyelven.

Ahogy említettem, az *archi-reche* tévesztés alapján feltételezhető, hogy a *scriptor* másolatból dolgozott. Ennek ellenére érdemes megvizsgálni, hogy honnan származhattak információi, és honnan meríthette a magyar és szláv betűsort. A magyar nyelvű szöveg kisszámú tévedése arra utalhat, hogy közvetlenül is találkozott magyarul beszélő adatközlővel. A nyolcvan és kilencven helyett írt *nohtsalz* és *kilensaz* alakok is arra utalnak, hogy a numerárium diktálója vagy eredeti lejegyzője teljes nyelvi kompetenciával rendelkezhetett, hiszen összekeverte ugyan a számokat, de helyesen tudta képezni őket. Ezt a feltételezést megerősíti az ágostonos remeterend erős magyarországi kapcsolatrendszere a 14. század végén. Tordai Mátyás provinciális idején, 1385 májusában, pünkösöd napjára Esztergomba hívták össze a rendi generális káptalant, amelyen Bartholomaeus Venetus, a rend *rectora*, utóbb generálisa is megjelent.²⁰ Figyelemre méltó, hogy az esztergomi káptalanon Bartholomaeus Venetus a generális

¹⁸ Chicago, Newberry Library, ms. 54.1, 58^v: „Primo loco posita significat seipsum. Secundo loco decies se. Tercio censies se. Quarto miliesies se. Quinto decies milies. Sexto censies milies. Septimo mil[li]e milia. Octo decicies millies millia. Nono cencicies millies millia. Cifra nichil significat, sed dat significare aliis.”

¹⁹ Chicago, Newberry Library, ms. 54.1, 57^v–58^v: „Sicut se habent brevis et longa in modo perfecto, ita se habent semibrevis et brevis in tempore perfecto, et ita se habent minima et semibrevis in maiori prolacione. Et sicut se habent brevis et longa in modo imperfecto, ita se habent semibrevis et brevis in tempore imperfecto, et sic se habent minima et semibrevis in minore prolacione secundum Phillippum de Vitriaco. Sed ita se habent brevis et longa secundum magistrum Franconem in modo perfecto...”

²⁰ Eustasio ESTEBAN: *De convocacione capituli generalis Strigoniensis deque rectoribus ordinis qui ante ipsum nostrum ordinem gubernarunt*. In: *Analecta Augustiniana* 5 (1913–14), 85–87 és ERDÉLYI Gabriella: *Válság vagy megújulás? Az ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban*. In: *Egyháztörténet* 3 (2002), 51–67.

káptalan egyetértésével elrendelte, hogy a már kéziratunkkal kapcsolatba hozott John Erghome szabadon taníthasson a yorki kolostorban, amelynek egyúttal a perjele is volt, és biztosította arról, hogy Erghome-on és Richard Brocherten kívül más magiszter ne taníthasson ott, csak a kolostor idősebb tagjainak egyetértésével. Bartholomaeus Esztergomból datált rendelkezése alapján valószínűsíthető, hogy John Erghome maga is részt vett az esztergomi káptalanon, ha nem küldöttekkel képviseltette magát,²¹ és mint láttuk, kéziratunkban szerepel a Torkesey-féle *triangulum*nak az a változata, amely egyébként csak Erghome könyvtárából ismert.²² Ezt követően Erghome-ot Itáliába küldték, és a rend nápolyi *Studium Curiae*-jének régense lett. A magyar számok és betűk akár rajta keresztül is eljuthattak a paviai kódexbe. Erghome nagy könyvtárában görög és héber művek is megtalálhatók voltak,²³ és figyelemre méltó, hogy kéziratunkban található a középkorban különlegesnek tekinthető nyelveken írt ábécék.

Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy Itáliában tanuló magyar diákok közvetítették az ábécé szavait: bár a paviai egyetemről Veress Endre nem ismer 1425 előttről magyar diákot,²⁴ számos ágostonos remete diák tanult Bolognában, akik közül 1384-ben Blasius de Ungariát és Andreas de Ungariát hazarendelték, az előbbit budai, az utóbbit esztergomi lektornak kinevezve.²⁵ Paviában 1348-ban a konvent tagja volt egy bizonyos *frater Iacobus de Ungaria*.²⁶ Ennél érdekesebb, hogy 1385-től az ágostonos kanonokrendiek és a remeték közt per folyt, mivel a két rend egyszerre volt a S. Pietro in Ciel

²¹ ESTEBAN 1913–14, 89: „tibi concedimus quod libere regere valeas et dothorales actus exercere in conventu Eboracensi, in quo prior actualiter existis, non obstante illa constitutione qua cavetus quod nullus sit simul prior et regens. Et ne dictus conventus Eboracensis, in quo sunt continue duo magistri, videlicet frater Richardus Brochertum [!] et frater Iohannes Erghome, nimia magistrorum multitudine in posterum gravetur, volumus et ordinamus quod nullus alius magister in eodem conventu ponatur nisi de assensu magistrorum supradictorum et seniorum patrum de conventu, dummodo vicarius noster et diffinitores capituli provincialis tue provincie in hiis prebeant assensum. Datum Strigonii, provincie Ungarie, in nostro generali capitulo etc.”

²² A yorki ágostonos remetekolostor és studium könyvtára a legnagyobb gyűjtemény volt Észak-Angliában, 1372-ből származó katalógusa szerint 646 kötetben több mint 2100 művet tartalmazott. E könyvek közül több mint 220-at Erghome szerzett meg a könyvtár számára. Francis ROTH: *The English Austin Friars*. New York, Augustinian Historical Institute, 1966, 409–413; John B. FRIEDMAN: *The Cipher Alphabet of John de Foxton's Liber cosmographiae*. In: *Scriptorium* 36 (1982), 229–230; John B. FRIEDMAN: *John de Foxton's Liber cosmographie (1408)*. Leiden, Brill, 1988, xviii–xx.

²³ Erghome könyvtáráról lásd Kenneth W. HUMPHREYS: *The Library of John Erghome and Personal Libraries of the 14th Century in England*. In: *A Medieval Miscellany in Honour of Professor John Le Patourel*. Leeds, Philosophical and Literary Society, 1982, 116–121; Kenneth W. HUMPHREYS: *The Friars' Libraries*. London, British Library, 1990, xxv–xxx.

²⁴ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. Budapest, MTA, 1941, 342. Az egyetem aktái között sem találunk magyar vonatkozásokat: *Codice diplomatico dell'università di Pavia*. Kiad. Rodolfo MAIOCCI. Vol. 1. 1361–1400, Pavia, Fusi, 1905.

²⁵ Eustasio ESTEBAN: *Antiquiores quae extant definitiones Capitulum Generalium Ordinis*. In: *Analec-ta Augustiniana* 5 (1913–14), 53. Erdélyi Gabriella szerint 1383–1393 között 9 magyar ágostonos barát tanult itáliai konventek főiskoláin (Bologna, Padova, Firenze, Siena, Verona), lásd ERDÉLYI Gabriella: *Váltság vagy megújulás? Az ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban*. In: *Egyháztörténet* 3 (2002), 51–67.

²⁶ *Codex diplomaticus Ord. E. S. Augustini Papiæ*, vol. 1. 1258–1400, Pavia, Rossetti, 1905, 87.

d'Oro gondnoka, és a kanonokok azzal vádolták a remetét, hogy vagyonekért temetnek el előkelőket a templomban. Az előkelők, elsősorban a Visconti család tagjai és barátai temetéséért jelentős összegeket kapott a rend, és az összegek felsorolásakor bukkan fel egy névtelen magyar. Ő igen jelentős összeget, 200 forintot „jó aranyból” (*boni auri*) fizetett a temetkezésért, ugyanannyit, mint pl. Lionel, Clarence hercege, III. Edvárd angol király fia, vagy a genfi herceg, VII. Kelemen ellenpápa testvére.²⁷ A dokumentum szerint 1386-ban, tehát öt évvel a kézirat elkészülte előtt temették el ott ezt a néven sajnos nem nevezett magyart: „Item pro corpore unius Ungari sepulto in dicta ecclesia in dicto anno [1386], de quo predicti Prior et fratres habuerunt florenos ducentum boni auri.”²⁸ (Ezenfelül kaptak még egy öszvért, két, összesen 130 forintot érő lovat, és 60 fáklyát 141 forint értékben.)²⁹ Amennyiben egy magyar előkelő tartózkodott ebben az időben Paviában, akkor kíséretében is lehettek magyarok, akik adatközlőként szolgálhattak az író számára. Az ismeretlen magyar jelenléte talán összefüggthetett azzal, hogy előző évben, 1385-ben Esztergomban tartották a rendi generális káptalant.

Összességében tehát Guillelmus de Anglia a Halotti beszéd és könyörgés (1200 k.), Ómagyar Mária-siralom (1300 k.), Gyulafehérvári sorok (1330 k.) és a Königsbergi Töredék (1350 k.) után az ötödik legrégebbi magyar szövegméltet másolta zeneelméleti kódexébe. Véltetőleg egy magyarországi ágostonos remetétől került a számsor hozzá, talán John Erghome közvetítésével, azonban mindezek csak feltételezések maradnak, amíg nem állnak rendelkezésünkre további dokumentumok a magyarországi ágostonos remeték 14. század végi itáliai kapcsolatrendszeréről. A magyar számsor jelenléte ebben a kódexben mutatja a magyar nyelvűség megnövekedett kulturális jelentőségét a 14. század végén, amellyel némiképp közelebb került ahhoz a politikai jelentőséghez, amelyet a korabeli Magyar Királyság képviselt a kor Európájában. Másrészt több szavunk számnévként ebben a szövegben fordul elő először (*kettő, három, négy, harminc, negyven, hatvan*), és van olyan, amelynek összességében is ez a legrégebbi előfordulása (*nyolc, hetven*), ezzel pótolva azt a hiányt, hogy egyik korai, 15. század eleji magyar szójegyzékben sem szerepel a számok sora.³⁰

* * *

²⁷ Uo. 157–159.

²⁸ Uo. 159.

²⁹ Uo. 175. „Item pro funerali unius Ungari mulam unam et equos duos valoris 130 florenorum. Item tortitios 60 valoris solidorum 12 pro quolibet, si extant, et, si non extant, eorum valorem, qui est in summa 141 florenorum.”

³⁰ Lásd SZAMOTA István: *A schlagli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Budapest, MTA, 1894; FINÁLY Henrik: *A beszterczei szószedet. Latin–magyar nyelvemlék a XV. századból*. In: *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 16 (1892/1). Ez utóbbi kritikájához lásd TAGÁNYI Károly: *A beszterczei szószedet kultúrtörténeti jelentősége*. In: *Századok* 27 (1893), 305–327.

FARKAS GÁBOR KISS

The Earliest List of Numerals in Hungarian (1391)

The ms. 54.1 of the Newberry Library in Chicago, written by G. de Anglia in Pavia in 1391, contains a few important musicological treatises of the 14th century. Besides, two short portions of the ms. (50^v–52^v, 57^v) describe several exotic alphabets (Hebrew, Greek, Armenian, ‘Saracen’, Arabic, Persian, Turkish, Hungarian, Slavonic Glagolitic) and the list of numerals. As the list of Hungarian numerals is one of the earliest texts written in Hungarian, we discuss the possible motivations of the scribe who collected these texts. In accordance with the earlier research which identifies G. de Anglia as an Augustinian hermit, it seems possible that the origins of the Hungarian list of numerals can be connected to the order of Augustinian hermits, whose general chapter was held in 1385 in Esztergom. Perhaps, John Erghome can be connected to its creation, as he presented a request at the general chapter in Hungary personally or in absentia, and the only other known copy of the treatise called the ‘Triangulum’ of John Torkesey (present in the ms. 54.1.) survives from his library. Furthermore, an unknown wealthy Hungarian was buried in the Ciel d’Oro of Pavia in 1386, from where our manuscript may originate.

*Pius pietasa*Enea Silvio Piccolomini *pietas*-fogalma és V. László*

„Qui fuit Aeneas, mutato nominis usu
Nil aliud certe, quam Pius, esse potest.”¹

A humanista kortársak, mint például Janus Pannonius, akitől ez az epigramma származik, Vergilius *Aeneide* ismeretében pontosan értették, és evidenciának tekintették Enea Silvio Piccolomini / II. Pius pápanevének megválasztását. Tudták, hogy az egyházfő az eredeti Aeneas nevet, melyet a vergiliusi eposz hatására a szülei adtak neki (a kereszttségben kapott Bertalan nevet sohasem használta) a római hős állandó jelzőjére, a *Piusra*² cserélte fel.³

Piccolomini későbbi életrajzírói közül nem mindenki tekintette olyan evidenciának a Pius és az Aeneas név egy és ugyanazon személyre való utalását, mint Janus Pannonius. Georg Voigt, Piccolomini német biográfusa ugyan megjegyezte, hogy pápaneve megválasztásakor II. Pius „szeme előtt ott lebegett Vergilius Aeneasának képe”, de ezzel el is intézte a kérdést. Megemlítette, hogy gyermekként Piccolomini azt ígérte

* A tanulmány *La pietà di Pio. Ladislao Postumo nella corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini* című cikkem rövidített változata. A magyaroktól jól ismert tényeket itt mellőztem, a cikkben talált hibáimat javítottam, és a címét megváltoztattam. Megjelent: *Pio II nell'epistolografia del rinascimento. Atti del XXV Convegno Internazionale (Chianciano Terme-Pienza, 18–20 luglio 2013)*. Ed. Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI. Firenze, Franco Cesati Editore, 2015, 23–32.

¹ IANUS PANNONIUS: *Opera quae manserunt omnia I. Epigrammata*. Ed. Iulius MAYER, Ladislaus TÖRÖK. Budapest, Balassi, 2006, 216; „Aeneas, aki volt, megváltoztatta nevét más / nem lehetett nyilván / új neve, mint a Pius.” Ford. KURCZ Ágnes. In: *Janus Pannonius összes munkái*. Kiad. V. KOVÁCS Sándor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 196.

² A korábbi hagyományok alapján a gazdag tartalmú vergiliusi *pius* szót a magyar fordítók többnyire a ma már avított hangzású *kegyes* melléknévvel fordítják. Egyéb jelentései (jó, jámbor, istenfélő, vallásos, könyörületes, kegyes szívű, irgalmas stb.) mellett Aeneas jelzőjének legfontosabb tartalmi összetevőjét, a római államvallást gyakorló, az istenek és az ember iránti kötelességeit egyaránt teljesítő, „*insignis pietate vir*” fő jellemvonását fejezi ki (vö. Verg. *Aen.* I. 10). A középkorban és később a keresztény vallásosság egyik legfontosabb erényére utalva a szóban a *jó, irgalmas, könyörületes* tartalom vált dominánssá.

³ Vö. Adriano VAN HECK: *Amator vetusti ritus et obseruator diligens. Stile e modelli stilistici di Pio II*. In: *Pio II e la cultura del suo tempo*. A cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI. Milano, Guerini e associati, 1991, 119–132, itt: 127. – A *Pius Aeneasra* lásd Nicholas MOSELEY: *Pius Aeneas*. In: *The Classical Journal* 20 (1925), 387–400; John D. NOONAN: *Sum pius Aeneas: Aeneas and the Leader as Conservator / Σωτήρ*. In: *Classical Bulletin* 83 (2007), 65–91.

játszópajtásainak, hogy ha pápa lesz, Piusnak fogják nevezni,⁴ de erre nem találunk hivatkozást az életrajzíró művében. Gioacchino Paparelli – és az ő nyomán mások – a pápa ún. *Visszavonási bullájában* (*Bulla retractationis*, 1463) szembeállított két névre (*Aeneam reiicite*, *Pium recipite*) és Piccolomini ezzel kapcsolatos magyarázkodására hivatkozva azok eltérő jelentését, szembenállását erősítette meg.⁵ A pápa erről szóló magyarázatait azonban nem tekinthetjük elfogadhatónak, mivel Piccolomini a pogány múltjával szemben emelhető vádak ellen, apologetikus szándékkal írta őket. Arra kérte olvasóit, hogy ne annak az egykori fiatal, civil embernek higgyenek, aki születésekor pogány nevet kapott a szüleitől, hanem inkább az öregnek, a pápának, aki apostoli hivatásában maga vette fel a keresztény nevet.⁶

Piccolomini életének és műveinek egyik legkiválóbb ismerője, Adriano Van Heck a pápanevet a vergiliusi *pius Aeneas* szószerkezet inverziójaként értelmezte. Rámutatott, hogy Piccolomini apja (Silvius) és nagyapja (Silvius), valamint a saját Aeneas/Pius neve fontos szerepet játszott a humanista életében. Úgy vélte, ez összefügg azzal, hogy Vergilius volt a legkedvesebb, legtöbbet idézett ókori szerzője.⁷ Az Aeneas/Pius névinverzió létrejöttét is Vergilius-ismerete bizonyítékának tekintette, és számos példát mutatott be Piccolomini teátrálisnak látszó Vergilius-utánzó játékaire és tevékenységére (például a Balsena-tavi hajóverseny, a pienzai futóverseny stb.).⁸ Kommentárok és Vergilius-asszociációk nélkül, de hasonlóan érdekes példák olvashatók Giovanni Antonio Campano Pius-életrajzában is.⁹ Van Heck szerint többről volt szó, mint egyszerű példa- vagy modellkeresésről. Mint írja, a vergiliusi Aeneas/Pius fontos inspirálója volt Piccolomininak, és sok esetben választásaihoz és döntéseihez is hozzájárult.¹⁰ Tegyük hozzá, ez a jelenség közös nevükből eredt.

Ismeretes, hogy a középkori etimológiai gondolkodás számára a név (*nomen*) azonos a viselőjével, a szó pedig azzal, amit jelöl, és varázserővel, *omennel* (jóslófunkcióval) rendelkezik.¹¹ A nevek/szavak erejének, etimonjának ismeretében és maguknak a sza-

⁴ Georg VOIGT: *Enea Silvio de'Piccolomini, als Papst Pius der Zweite, und sein Zeitalter*. Berlin, Reimer, 1863, 11.

⁵ Gioacchino PAPARELLI: *Enea Silvio Piccolomini – Pio II*. Bari, Laterza, 1950, 187.

⁶ „[...] seni magis, quam iuveni credite, nec privatum hominem pluris facite, quam Pontificem. Aeneam reiicite, Pium recipite, illud gentile nomen parentes indidere nascenti: hoc Christianum in apostolatu suscepimus. (Aeneas Sylvius PICCOLOMINEUS: *Opera quae extant omnia*. Basileae, Henricpetri, 1571, [2°]. Vö. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *Aeneas Sylvius mint a humanisták megtérésének mintája?* In: *„Nympha super ripam Danubii”*. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest, Balassi, 2002 (Humanizmus és reformáció 28), 67–68.

⁷ Példaként említjük költeményeit, melyekben 481 Vergilius-locus szerepel. Horatiust összesen 33 locus képviseli, míg a többi forráshelyet ennél kevesebb. (Vö. Eneas Sylvius PICCOLOMINEUS postea Pii pp. II: *Carmina*. Ed. Adriano VAN HECK. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1994, *Index locorum*, 227–234.

⁸ VAN HECK 1991, 128.

⁹ Johannes Antonius CAMPANUS: *Pii II. Pont. Max. [...] Vita*. In: PICCOLOMINEUS 1571, [c2^o].

¹⁰ VAN HECK 1991, 128.

¹¹ A témához alapvető művek: Ernst Robert CURTIUS: *Europäisches Mittelalter*. Bern, Francke, 1954², 486–490; Friedrich OHLY: *Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter*. In: *Zeitschrift für deutsches Alter-*

vaknak, valamint azok elemeinek egymásra és a valóságra vonatkoztatásával a név, a szó túlmutat önmagán: allegorikus, szimbolikus értelmet nyerhet, és képes megmutatni a jövőt. Az etimológiai gondolkodásról szóló ismeretek alapján úgy látszik, hogy Piccolomininak a nevéhez fűződő sajátos viszonya és ezen alapuló tevékenysége nem szórakozás, nem gondülő játék vagy nevetséges babona volt, hanem a saját neve alapján az irodalmi hőssel, a római Aeneasszal való identifikálódás jegyében létrejött, mélysegesen komolyan vett és hittel átélt életszerep.

„Sum natura pius mollisque et lacrimarum impatiens” – írta a humanista 1445-ben az egyik levelében.¹² Azok az erényei, melyek a *pietas* fogalmában összegződnek, és amelyekkel leginkább kiérdemelte a Pius nevet, a III. Frigyes udvarában mintegy rabként fogva tartott V. (Utószülött) László király iránti érzelmeiben és a gyermek patronálásában, jogainak hirdetésében és védelmezésében mutatkoznak meg. Köztudomású, hogy a királyt csecsemőként anyja, Luxemburgi Erzsébet királyné, Szécsi Dénes esztergomi érsekkel nyilvánosan megkoronáztatta, majd Kottanner Jánosné segítségével, a magyar szent koronával együtt titokban férje unokafivéréhez, Habsburg Frigyeshez Ausztriába vitette. Frigyes, aki akkor még német-római király volt, gyámságába fogadta Lászlót, és szinte rabként őrizte őt. Piccolomini kivételes figyelme V. László személye és életpályája iránt elválaszthatatlanul összekapcsolódott a király országai, Csehország és Magyarország sorsa iránti érdeklődésével, és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy III. Frigyes titkáraként Közép-Európa problémáinak legavatottabb ismerőjévé, szakértőjévé váljék. Ausztriai tartózkodása idején László személye és helyzete levelezésének mindvégig az egyik legfontosabb témája volt, amelynek egyes részletei Barbara Baldi ismertetéseiben és elemzéseiben jól nyomon követhetők.¹³ Nem tartozik szorosan témámhoz Pius és V. László kapcsolatának teljességre törekvő ismertetése, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a Lászlóval és országával kapcsolatos élményei és felismerései Piccolomini személyiségének lényeges területét érintették, és identitása kialakításához, életcéljai megfogalmazásához, valamint sorsa megvalósításához segítették hozzá őt.

Harminchét évesen Frankfurtba érkezve Piccolomini élete legnagyobb krízisét élte át, melynek sikeres megoldásához költővé koronázása és a III. Frigyesről felajánlott titkári állás elfogadása, valamint az idegen országban kezdett új élet, új életcélok meg-

tum und deutsche Literatur 89/1 (1958), 1–23. Lásd még Klára PAJORIN: *La funzione e importanza dei nomi umanistici*. In: *Acta conventus Neo-Latini Cantabrigiensis. Proceedings of the eleventh International Congress of Neolatin Studies, Cambridge, 30 Julii – 5 August 2000*. Ed. Jean Louis CHARLET. Tempe (AZ), Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2003, 427–434; PAJORIN Klára: *Janus Pannonius. Nomen atque omen*. Kandidátusi értekezés. [Kézirat.] Budapest, ELTE, 1994, 209 lev.

¹² Aeneas Silvius PICCOLOMINI: *Der Briefwechsel*. I. Abt. *Briefe aus der Laienzeit (1431–1445)*. 1. Bd. *Privatbriefe*. Ed. Rudolf WOLKAN. Wien, Hölder, 1909 (Fontes rerum Austriacarum 2. Abt. Diplomataria et Acta 61. Bd.), 504. Idézi Adriano VAN HECK, in: Enea Silvio PICCOLOMINEUS: *De Europa*. Ed. Adriano VAN HECK. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001, 17.

¹³ Piccolomini és V. László kapcsolatának legújabb részletes tárgyalását lásd Barbara BALDI: „*Il cardinale tedesco*”. *Enea Silvio Piccolomini tra impero, papato, Europa (1442–1455)*. Milano, Edizioni Unicopli, 2012, passim.

fogalmazása is hozzájárult. Krízise sikeres legyőzése – úgy tűnik – megtérésével esett egybe.¹⁴ A benne végbemenő fordulathoz erőteljesen feltörő és tudatosodó érzelmei is hozzásegíthették, amelyeket a kisgyermek V. László élete és sorsa váltott ki belőle.

Találkozásukról négy nappal később, Szécsi Dénes esztergomi érseknek írt első levelében (1443. szeptember 16.) számolt be.¹⁵ Grazban, Frigyes sziklás hegyen épült, őrséggel védett várában látta először a gyermeket. Szécsinek írt levele arról árulkodik, hogy ez a találkozás nagy fontosságú volt számára; feltehetően a saját életére és jövőbeli tetteire vonatkozóan is reményt, új célokra irányuló ösztönzéseket merített belőle. Az érseknek írt episztola mívés humanista alkotás, amely már csak művészi értékei miatt is többekhez eljuthatott a címzetten kívül. Piccolomini egyes leveleinek a terjesztéséről nemcsak hívei gondoskodtak, hanem maga a szerzőjük is. A levélíró beszámolt a címzettnek V. László hogylétéről és fejlődéséről, egyszersmind ráirányította a nemzetközi figyelmet a gyermekkirályra és helyzetére.

Levelének legfontosabb célja annak bizonyítása volt, hogy László minden szempontból méltó a trónjára. Piccolomini a gyermek előkelő származására és régi nemzetiségére hivatkozik, és azt állítja, hogy a király a római *gens Iuliából* ered.¹⁶ A két évvel később keletkezett, Szécsi érseknek írt levelében,¹⁷ mely inkább tekinthető orációnak, mint levélnek, ugyancsak ez a legfőbb érve.¹⁸ A római ősökkel büszkélkedő humanista családjában – mint tudjuk – a közvetlen felmenők az *Aeneisből* vett neveket viseltek, és magukat Aeneastól származtatták le.¹⁹ Lászlónak és a humanistának tehát ugyanaz a római hős, Aeneas volt az őse. Piccolominiban a gyermekkirály már csak emiatt is rokoni érzéseket ébreszthetett. Rokonszenvét növelhette, hogy a saját apja, Silvio is posztumuszként született. A gyermek iránti apai érzéseit Ascaniusnak, Aeneas első fiának a képe is feléleszthette benne, akit egyébként – ha nem is egyedül, hanem más ókori hősök fiai mellett – említ a levelében.²⁰ Mint tudjuk, Vergiliusnál Ascaniusnak Iulus volt a vagylagos neve. Eszerint V. Lászlónak Ascanius volt az őse. Iulusszal való rokonsága következtében Iulius Caesart is a *gens Iuliából* származtatták le.²¹ Ascanius/V. Lászlónak tehát minden joga és adottsága megvolt arra, hogy a saját trónjára ülhessen. Egyébként Piccolomini a saját nevének ómene alapján önmagát illetően is ragyogó jövőben reménykedhetett.

A Szécsi érseknek írt levélben azt olvassuk, hogy a kis László, noha csak hároméves, négyévesnek látszik, és koránál magasabb, értelmesebb. A levélíró elragadtatottan ír szépségéről és kedvességéről, királyi méltóságához illő viselkedéséről. Gyönyörködik

¹⁴ RITOÓKNÉ SZALAY 2002, 65–70.

¹⁵ PICCOLOMINI 1909, I/1, 182–187; BALDI 2012, 64–66.

¹⁶ PICCOLOMINI 1909, I/1, 186; BALDI 2012, 112–114.

¹⁷ PICCOLOMINI 1909, I/1, 548–558.

¹⁸ Uo. 556.

¹⁹ Nagypjától kapott apai „vezetéknéve”, a Silvius a római herosz második, Laviniával kötött házasságából született gyermekének volt a neve.

²⁰ PICCOLOMINI 1909, I/1, 186.

²¹ Vö. Uo. 186, 556.

a kisleány erejében és életörömeiben, mellyel az felülkerekedik sírnivaló sorsán. Örül játékoságának, boldogan figyeli őt, amint egy falon végiglovagol az aulán.²² Megijedve egy/az etióptól,²³ akit igen csúnyának talált, a gyermek Frigyes ölébe menekült. Az uralkodó boldog volt a bizalmától, mivel – mint megjegyezte – a kisleány addig még sohasem nézett rá.²⁴ Szavaiból nem nehéz levonni a következtetést, hogy a kicsi László mit érzett nagybátyja iránt.

Piccolominit megrendítette a teljesen árva gyermek sorsa – talán saját elhagyottságát látta benne – és szívében feltört a szájalom, az együttérzés és az irgalom.²⁵ Ezek az érzések az egyik legnagyobb keresztény erény, a *pietas* fogalomkörébe tartoznak, de az ókori *pietas*-fogalom is magában foglalta őket. A keresztény *pietas*nak ma is vállalt prototípusa Aeneas, aki a vállán vitte ki az égő Trójából béna apját, Anchisest, és kisleány, a hirtelen anyátlan árvává vált Ascanius kezét fogva menekült.²⁶ Piccolomini *pietas*-felfogása ellenben, úgy tűnik, ausztriai szolgálata kezdetén nem egészen azonos a keresztény állásponttal. 1445-ben Johann Eich eichstätti püspökhöz írt levelében az ember kötelességeként első helyen a közjó, az állam szolgálatát nevezi meg, valamint – Platónra hivatkozva – a haza és a barátok üdvét, majd ehhez hozzáteszi, hogy az egyház iránt is vannak kötelességeink.²⁷ A keresztény *pietas* – Piccolomini itt megnyilatkozó értékrendjével ellentétben – az Isten iránti tiszteletet és az embertársak iránti könyörületet (*miser cordia*) teszi az első helyre.

Az Eichhez szóló említett levelében Piccolomini kétszer is említi Scipio Africanust, aki Cicero *De republicája* 8. könyvében, a *Somnium Scipionis*ban elmondja, hogy mindazokat, akik a haza megmentésén és határai növelésén fáradoznak, külön hely és örök boldogság várja az égből. Ezeknek az embereknek a legfőbb erénye a *pietas* és a *iustitia*. Az előbbiről szólva Cicero arról ír, hogy a *pietas* nagy erény, ha a szülőkre és a rokonokra irányul, de akkor a legnagyobb, ha a hazára vonatkozik.²⁸ Piccolomini Eichhez írt levelében – mint fentebb láttuk – ez a cicerói értékrend jelent meg. Egy másik levele is a *Somnium Scipionis* ismeretéről árulkodik.²⁹ Egy Kaspar Schlickhez írt epigrammájában a *iustitia* és a *pietas* együtt szerepel, olyan erényekként, mint ame-

²² Uo. 183.

²³ Az udvartartáshoz tartozó szerezcsen lehetett.

²⁴ Vö. PICCOLOMINI 1909, I/1, 183.

²⁵ Használt terminusai: *commiseratio*, *compatit*, *miser cordia* (vö. uo. 184–185).

²⁶ <https://Lexikon.katolikus.hu/jamborsag> (2019. szeptember 6.).

²⁷ Vö. PICCOLOMINI 1909, I/1, 559. Idézi RITOÓKNÉ SZALAY 2002, 688.

²⁸ CIC *De rep.* VI, 13.

²⁹ Vö. „[...] ego nunquam moriar, etsi corpus vestemque istam carnalem perdidero aut carceris potius locum exivero, patriam mutabo [...] faxit deus, ut in piorum locum deputer.” (PICCOLOMINI 1909, I/1, 536, 183. sz.)

lyek leginkább tanúsítják a lélek égi eredetét.³⁰ A szövegkörnyezet a *Somnium Scipionis* gondolatiságát idézi, sőt az egyik kifejezése (*vincla corporis*) szó szerinti átvétel.³¹

Az irgalmasság és az igazságosság tehát 1445-ben cicerói értelemben tartozott egybe Piccolomini fogalomtárában. A jog, az igazság védelme jegyében született az ugyanabban az évben keletkezett Szécsihez szóló következő episztola, melyben a szerző László érdekeit és jogait védte a császárhoz érkező, királyuk szabadon engedését kérő magyar alattvalóival szemben.³² Leonhard passauai püspöknek írt hosszú levelében is a gyermekkirály jogairól értekezett, és kiállt III. Frigyes mellett. Helyeselte magatartását, és amellet érvelt, hogy László és a koronája mindaddig, amíg országában egyöntetűen el nem ismerik királynak, a nagybátyjánál van a legjobb helyen.³³ A humanista még az után is, hogy László megszabadult fogságából, a költészetről Zbigniew Olesnickinek írt híres levelében (1453)³⁴ is kitért László jogainak védelmezésére, és vádolta a várnai csatában elesett lengyel I. Ulászló ellenkirályt és alattvalóit egykori jogsértésük miatt. Olesnicki korábban vitába szállt Piccolominival, és rámutatott arra, hogy a magyaroknak nem volt más választásuk, mint az, hogy I. Ulászlót koronázzák meg.³⁵ Sajnos az ő levelét és érveit nem ismerjük.

Piccolomini Lászlóról szerzett első benyomásai meghatározó jellegűek voltak későbbi kapcsolataikra. A császárnál őrzött gyermekkirály jövője a humanista szemében egyet jelentett országa várható sorsával, és mindkettőtől félni lehetett. A török Magyarországot elnyeléssel fenyegette, ami egész Európa és a kereszténység számára súlyos veszélyt jelentett. Miután a király 1452-ben kiszabadult a császárrá koronázott III. Frigyes fogságából, és visszaszerezte magyar és cseh trónját, Piccolomini a török elleni kereszties háború szilárd bázisát szerette volna látni benne. Konstantinápoly elvesztése (1453) megerősítette őt abban, hogy az európai birodalmak összefogásával szervezendő török elleni hadjáratban Lászlóra és Magyarországra, „a kereszténység védőbástyájára” vár a legnagyobb szerep. Életét Piccolomini mindvégig figyelemmel kísérte, és sűrűn emlegette őt levelezésében, melyben a törökről szóló témákat gyakran összekapcsolta tapasztalataival és a róla szóló, egyre riasztóbb hírekkel,³⁶ melyekhez nem fűzött kommentárokat, de a véleményét róluk sejteni lehetett. Egyébként az ő korábbi levélpropagandájának – így a Szécsinek címzett két episztolájának – is érdeme

³⁰ „Omnibus est animis numquam mortalis origo: / spiritus ex alta cuilibet arce datur. / [...] / hinc memores facti divinatorumque capaces / et iusti multa cum pietate sumus.” (PICCOLOMINI 1994, 65–66, 14. sz., 1–9. sor, kiemelés tőlem).

³¹ Uo. 66, 14. sor. – Vö. „hi vivunt, qui e corporum vinculis tamquam e carcere evolaverunt” (CIC *De rep.* VI, 14).

³² PICCOLOMINI 1909, I/1, 556.

³³ Uo. 562–579.

³⁴ Aeneas Silvius PICCOLOMINI: *Der Briefwechsel III/1. Abt. Briefe als Bischof von Siena*. Ed. Rudolf WOLKAN. Wien, Hölder, 1918 (Fontes rerum Austriacarum 2. Abt. Diplomataria et Acta 68/1), 315–347; Aeneas Silvius PICCOLOMINI: *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*. Vál. BORONKAI Iván. Ford. Boronkai Iván, Kapitánffy István. Budapest, Magyar Helikon, 1980, 167–190; BALDI 2012, 111–112.

³⁵ PICCOLOMINI 1980, 188–190.

³⁶ BALDI 2012, 199–200.

az a rendkívüli tisztelet, mely a Magyarországon dicstelen emlékü V. Lászlót külföldön övezte.³⁷

Piccolomini a Pius-pápák sorában is második volt a nevével, de héroszi feladatvállalásában, *pius Aeneasként* is másodiknak érezhette magát. 1462-ben, a török elleni keresztes háború szervezésének lázában a viterbói úrnapi körmeneten az alkancellár által felállított díszletek („apparatus”) közt szimbolikusan mintegy remélt jövőjének képeit villantották fel a rendezők. Az oltáriszentséggel odaérkező pápát királynak öltözött személyek fogadták, akik hízelgő, hősi dalokat énekeltek. A felállított „apparatus” bejárata előtt öt király és egy fegyveres csapat állta el az utat, és a pápa odaérkezésekor két angyalnak öltöztetett ifjú elkezdte énekelni a zsolttárt, melynek a szövegét a *pius* szóval két helyen önkényesen megváltoztatták: „Attollite portas, principes, vestras et introibit rex pius, dominus mundi!”

Ps. 23,7–10.

Attollite portas, principes, vestras, [...]
Et introibit rex gloriae.
Quis est iste rex gloriae?
Dominus fortis et potens,
Dominus potens in praelio.
Quis est iste rex gloriae?
Dominus virtutum ipse est rex gloriae.

Pius II papa: Commentarii, 8, 8, 29–36.

„Attolite portas, principes vestras, et introibit rex pius, Dominus mundi!”

Intus apparatu magnifico quinque reges et armatorum cohors [...] auditis angelis: „Et quis est iste rex pius?” responderunt. Et angeli propter Sacramentum, quod Pius in pompa ferebat: „Dominus” – inquit – „potens in orbe.”³⁸

A zsolttár szövegét az ajtónál álló királyok és fegyveresek folytatták: „Et quis est iste rex pius?” Erre ismét a két angyal válaszolt: „Dominus, potens in orbe.” Figyelemre méltó, hogy az *in orbe* helyett a zsolttár szövegében *in praelio* szerepel. Az énekelt zsolttárszöveg parafrázisa az eredetinek, és lefordíthatatlan szójáték található benne. Az eredetiben az Úrnak a jelzője *fortis*, amelyet *pius*ra cseréltek fel, és a *pius* itt egyaránt jelenthet főnevet és melléknevet, attól függően, hogy nagy- vagy kisbetűvel írjuk-e. Második alkalmazásakor a *pius* szó az eredeti zsolttárszöveg *Dominus virtutum* (az erények Ura) kifejezését helyettesítette. E jelenet után a királyok hízelgésnéként zenével

³⁷ A 15. századi francia történetírás, amelyben László Lancelot néven szerepel, kora egyik legnagyobb uralkodójának tekintette. Távesküvőjén (1457) ennek megfelelően kivételes pompával fogadták Párizsban az öt képviselő követeket, és halála hírére megtudva, mely még a követek ott-tartózkodásakor, karácsonykor érkezett meg, a francia udvar nem mindennapi pompával gyászolta el. (Lásd CSERNUS Sándor: *Lancelot király és Magyarország mint a Kereszténység védőbástyája*. In: *La civiltà ungherese e il cristianesimo. A magyar művelődés és a kereszténység* II. Ed. MONOK István, NYERGES Judit, JANKOVICS József. Budapest–Szeged, Scriptum Rt., 1998, 580–596.)

³⁸ PIUS SECUNDUS: *Commentarii* I. Ed. Ibolya BELLUS, Iván BORONKAI. Budapest, Balassi, 1993, 393.

kísérve hősi dalokat énekeltek a pápa dicséretére. Egy *homo silvester*, vagyis a pápa (akinek megkülönböztető neve volt a Silvio) egy fogoly oroszánt vezetett, amellyel gyakran harcra bocsátkozott.³⁹ A kijáratnál várként kiépített diadalívét (*arcus triumphalis*) fegyveres katonák ostromolták.⁴⁰ A pápának nem lehetett kétsége afelől, hogy a csodálatos installáció és a Pius névvel/szóval célzatosan felcserélt zsoldárszöveg nem vagy nemcsak az Oltáriszentséget magasztalja, hanem őt magát, aki majd az összeurópai hadak élén II. Pius Aeneasként vezeti övéit a török ellen.

Pius tervezett hadjáratának a kudarca és a pápa tragikus halála jól ismert. Egyesek, akik a pápa életkorára és hadügyekben való járatlanságára gondolva jogosan félték a vállalkozás kimenetelétől, vagy sértettek voltak, hogy Pius nem őket választotta hadvezérnek, talán megkönnyebbültek halálhírére. Magyarország számára azonban ez a jövőt illetően a legnagyobb tragédiát jelentette. Janus Pannonius, a pápa műveinek kiváló ismerője tragikus halálában is felismerte az elhunyt héroszi voltát. A halálára írt egyik epitáfiuma a *Somnium Scipionist* és abból vett Piccolomini-*locusokat*⁴¹ idéz fel. Az epitáfiumok egyes Piccolomini-helyekkel való hasonlóságai alapján arra lehet következtetni, hogy Janus versének háttérében a közismert Cicero-mű gondolatisága áll. Eszerint azok, akik a földre alászállva, a *pietas*, valamint a *iustitia* erényében tökéletesedve a haza és a közjó szolgálatának szentelték életüket, haláluk után testüket a földben hagyva visszatérnek a csillagok közé az égbe.

„Cum totus *petit astra* Pius, de praesule tanto
indignata sibi est terra manere nihil;
sed frustra conata animam retinere volucrem
hic cupido pressit corpus inane sinu.”⁴²

* * *

³⁹ PIUS SECUNDUS 1993, 393. Itt betöltött jelentését nem ismerjük. Danténál a góg, erő és világi hatalom jelképe (*Inferno*, I. 47). Cikkem olasz kiadásában a szerkesztő, Luisa Secchi Tarugi a jegyzethez hozzátette, hogy valószínűleg a nemeai oroszántal való küzdelemre, szimbolikusan pedig a barbárság (azaz a török) elleni harcra utalt a jelenet. Az evidens értelmezést köszönöm.

⁴⁰ PIUS SECUNDUS 1993, 393–394. Vö. *II. Pius pápa feljegyzései*. Ford. BELLUS Ibolya, BORONKAI Iván. II/2, 7. Budapest, Balassi, 2001 (Történelmi források II), 360.

⁴¹ IANUS PANNONIUS 2006, 231, 394. sz. Vö. PICCOLOMINI 1994, 201, 126. sz., 22. sor: „tuus celi spiritus astra petit”; PICCOLOMINI 1994, 74, 19. sz., 1–2. sor: „Tullius Arpinas tegor hic, sed corpore tantum, / parsqe mei melior, spiritus astra tenet”; PICCOLOMINI 1994, 100, 37. sz., 9–10. sor: „nunc lateranensi iaceo tumulus in ede, / ossa tamen, non hic nunc animam repetas”.

⁴² Az epigramma idézve: PAJORIN Klára: *Enea Silvio Piccolomini politikai eszméi és az első magyar humanisták*. In: *Publicationes Universitatis Miscolcinensis. Sectio Philosophica*, 2001, tom. 7, fasc. 1, 93–97. „Mínthogy a csillagos égbe repült pápánk, Pius immár, / Így zugolódik a föld: vajh mi marad neki most? / S mert elszálló lelkét nem tarthatta magánál, / Most csak sóváran zárta be porhüvelyét.” Ford. HEGEDŰS István. In: JANUS PANNONUS 1987, 209.

KLÁRA PAJORIN

La pietà di Pio

Ladislao V, re Postumo dell' Ungheria
nella corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini

Il nome papale Pio II scelto da Enea Silvio Piccolomini non esprime un contrasto con il nome originario del pontefice, ma piuttosto il mezzo per impersonarne il ruolo eroico e adempire al suo destino. Il nuovo nome favorì l'identificazione del Piccolomini con il *pius Aeneas* virgiliano e lo spinsero a indire la crociata contro i Turchi. *Pietas* e *iustitia* (virtù del ciceroniano *Somnium Scipionis*) sarebbero alla base dell' interesse del Piccolomini per la sorte Ladislao Postumo.

TÓTH PÉTER

Güssingi glosszák

Ismeretlen magyar glosszák egy 15. századi *sermonarium*ban

BEVEZETÉS

Németújvár (Güssing, Burgenland, Ausztria) ferences monostori könyvtárának kultúr-történeti jelentősége jól ismert a magyar szakirodalomban. A könyvtár gyűjteményére először Fejérpataky László hívta fel a figyelmet, aki 1883-ban az Akadémia megbízásából néhány hetet a kolostorban tölthetett. Szűkre szabott ideje miatt Fejérpataky csupán a könyvtár kézirateit tudta – saját bevallása szerint futólag – áttekinteni, a könyvtár ősnymtatványait és antikváit már nem vizsgálhatta át. A *Magyar Könyvszemlében* közzétett beszámolójában sorra veszi a könyvtár mind a 34 kódexét, s két csoportra osztva mutatja be őket. A „külföldiek”, azaz magyar vonatkozásokkal nem rendelkező darabok között 28 tételt sorol fel igen rövid leírások kíséretében, hogy végül rátérhessen a „magyar vonatkozású kéziratok” hat darabot számláló csoportjára. Ezek közül a legnagyobb lelkesedéssel egy újonnan felfedezett nyelvemlékkódex, a Szilády Áron kiadása nyomán *Sermones Dominicales* néven ismertté vált magyar glosszás *sermokézirat* felé fordul. Ezt teljes részletességgel bemutatja cikkének harmadik részében, s közzéteszi teljes magyar nyelvű glosszaanyagát is.¹

A németújvári kéziratok e viszonylag rövid áttekintése számos jelentős ponton gazdagította középkori irodalmunk kutatását. Fejérpataky nemcsak egy különleges nyelvemlékünk újabb példányát azonosította, amely már önmagában is egyedülálló felfedezés volt, hanem a hazai liturgia-, zene- és irodalomtörténet számára is új forrásokat tárt fel. Felhívta a figyelmet egy 13. századi misszáléra² és néhány későbbi, szerzetes-

¹ FEJÉRPATAKY László: *A német-újvári Sz. Ferenczrendi zárda könyvtára*. In: *Magyar Könyvszemle* 8 (1883), 100–134.

² Németújvár, Ferences Kolostor Könyvtára, I/43 (= Fejérpataky, 1883, 107). A kódexről lásd: RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Budapest, 1973), 78–86; SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981, 24–25, C47 és M61; ill. DOBSZAY László: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája*. In: *Zenetudományi Dolgozatok* 6 (1984), 7–12.

rendekhez kapcsolódó liturgikus kéziratra,³ s felfedezett egy Janus Pannonius néhány versét őrző breviárium-kódexet is.⁴

Fejérpataky cikkének második, magyar vonatkozású kéziratokat bemutató része tehát megtermékenyítőleg hatott a magyar kutatásra, a „külföldieket” leíró első rész azonban kissé megtévesztő, már-már bénító hatású volt. A tanulmány hatására ugyanis a magyar kutatás ezeket a „külföldi” kódexeket gyakorlatilag teljesen figyelmen kívül hagyta, s azokat, a liturgikus anyag kivételével, Fejérpataky 1883-as németújrari látogatása után csaknem száz éven át nem vizsgálta senki.⁵ Ráadásul a rendelkezésre álló újabb inventáriumok alapján úgy tűnik, azok egy része azóta el is hagyta a németújrari monostor könyvtárát. A *Sermones Dominicales* ottani példánya például először Gyöngyösre, majd a Budapesti Ferences Könyvtárba került.⁶ Egy másik, sokáig elveszettnek hitt német nyelvű kézirat pedig Esztergomba jutott, ahol Vizkelety András fedezte fel 1978-ban, s azóta ez is a budapesti ferences könyvtárban van.⁷ Számos más Fejérpataky által „külföldiként” bemutatott kódex lelőhelye pedig mindmáig azonosítatlan.

A „külföldi”-ként leírt és ezáltal másodrendűnek minősített kéziratok jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egyikükben, egy Fejérpataky sommás leírásában csupán „szentbeszéd” és „természetrizai jegyzetek” cím alatt említett kötetben, amely feltehetőleg a második világháború idején szintén elhagyta a monostort, és először a zirci cisztercita rendházba, majd annak államosítása után az Országos Széchényi Könyvtárba került, 1966-ban Király Péter addig ismeretlen 15. századi magyar glosszákat fedezett fel.⁸ A később „Zirci glosszák”-nak nevezett emlék kódexének esete azért szerencsés, mert az egy magyarországi könyvtárba kerülve viszonylag hamar felkelthette a hazai kutatók figyelmét. A Güssingben maradt kéziratok sorsa azonban sokkal kevésbé volt kedvező. „Külföldi”, magyar szempontból nem jelentős kéziratokként egy viszonylag nehezen megközelíthető és voltaképp feltáratlan könyvtárban nem sok esély volt további kutatásukra.

³ Németújrari, Ferences Kolostor Könyvtára, I/28 és I/42. FEJÉRPATAKY 1883, 107–108.

⁴ Németújrari, Ferences Kolostor Könyvtára, I/34. FEJÉRPATAKY 1883, 108–110, jöllehet a költemény hitelességét vitatják, vö. HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 394.

⁵ A könyvtár notált liturgikus töredékeiről lásd SZENDREI 1981, 154–155. Vö. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II. Fennmaradt kötetek: 2. K–Z*. Budapest, MTA Könyvtára, 1993, 115, amely csak Fejérpataky „magyar” anyagát és a Szendrei által hazai vonatkozásúként azonosított töredékeket tartalmazza.

⁶ Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Muz. 13. Újabb leírását lásd *Kódexek a középkori Magyarországon*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1985, 157–158, 166. sz.

⁷ Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Muz. 11. VIZKELETY András: *Eine wiedergefundene Handschrift des sog. Spielmannsepos Sankt Oswald*. In: *Festschrift: Karl Mollay zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von Antal MÁDL in Zusammenarbeit mit János JUHÁSZ und Zsuzsa SZÉLL. Budapest, ELTE, 1978 (Budapester Beiträge zur Germanistik 4), 221–241.

⁸ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Cod. Lat. 506. KIRÁLY Péter: *Ismeretlen magyar glosszák. Jászói, Zirci, Nagyvátyi glosszák*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959, 17–59. Illetve: VIZKELETY András: *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek. Cod. Lat. 405–556*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2007, 145–147.

A helyzet azután sem változott sokat, hogy a minnesotai Collegeville St John's University irányítása alatt működő Hill Monastic Manuscript Library 1980-ban több más ausztriai kolostori gyűjteménnyel együtt a güssingi kéziratokat is mikrofilmzettet- te és katalogizálta. A katalógust először nyomtatásban, majd rövidített változatát online is hozzáférhetővé tették.⁹ Ennek ellenére a kéziratok továbbra sem igen találtak utat a magyar kutatók felé. Magam is csupán véletlenül akadtam rá a HMML online plat- formján a güssingi kéziratok leírására, amelyek között – legnagyobb meglepetésemre – egy 15. századi magyar glosszákat tartalmazó latin *sermonarium*-ra bukkantam. Fejér- pataký osztályozásának hatása alatt magam is sokáig úgy hittem, ez az állítólagos magyar glosszás 15. századi *sermonarium* nem lehet más, mint a *Sermones Dominica- les* güssingi példánya, a Németújvári glosszák néven ismert kódex, melyet – Magyar- országra kerülése ellenére – az adatbázis valamiért még mindig a güssingi kéziratok között írt le. Csak a HMML güssingi mikrofilmjeinek egyébként meglepően ritka, a szövegeket alaposabban feltáró, nyomtatott katalógusának átolvasása döbbsentett rá arra, hogy az adatbázis által magyar glosszás kéziratként leírt kódex tartalma különbö- zik a *Sermones Dominicales*től, s az minden bizonnyal egy újabb magyar nyelvemlék lehet.

A kódex mikrofilmjének meglehetősen körülményes beszerzése után végül teljes biztonsággal megállapíthattam, hogy a németújvári ferences könyvtár Ms I/33 jelzetű kódexe, melyet Fejérpataký „sermones sacri” és „Miracula de S. Katherina, XV. száz.” cím alatt a „külföldi” kéziratok közé sorol, egy több mint 600 magyar szót, köztük jó pár teljes mondatot őrző új nyelvemlék.¹⁰ A magyar glosszák a latin egyes helyeinek sorok közé és a margóra írt fordításai és értelmezései, melyek az eredeti egyes szavai- nak, illetve sok esetben teljes mondatainak értelmezését rögzítik az anyanyelvi hallga- tóságához intézett élöszavas prédikáció segítségével. A magyar szavak mellett azonban, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a kézirat az anyanyelvi kultúra más, nem vagy csak részben lejegyzett emlékeit is megőrizte. Jelentősége éppen ezért túlmutat a ben- ne megőrzött szóanyagot.

Az új emléket, mivel „Németújvári glosszák” néven ma általában a *Sermones Do- minicales* második példányát ismerjük, a lelőhely mai német nevére „Güssingi glosz- száknak” neveztem el. Jelen tanulmány e kódexet, illetve a benne megőrzött Güssingi glosszákat mutatja be, néhány, a glosszák által felvetett elméleti kérdés kíséretében. A kéziratban megőrzött teljes szóanyag kiadása a mikrofilm kora és meglehetősen szerény minősége miatt azonban csak a kódex személyes vizsgálata után lehetséges, ezért azt később, külön tanulmány formájában tervezem elvégezni.

⁹ Donald YATES: *Descriptive Inventories of Manuscripts Microfilmed for the Hill Monastic Manuscript Library. Austrian Libraries*. Vol. I. Hill Monastic Manuscript Library, Saint John's University, 1981. A ka- talógus online verzióját, amely csak az incipiteket tartalmazza, lásd <http://18.235.151.129/index.php> (2019. július 9.).

¹⁰ Vö. FEJÉRPATAKÝ 1883, 105, 17. sz. A kódex részletes leírását lásd YATES 1981, 20–25.

A KÓDEX LEÍRÁSA

A Güssingi glosszák őrzőkódexe, a könyvtár I/33 jelzetű kézirata egy 284 fólióból álló, végén csonka papírkódex. A kötet szerkezete rendkívül bonyolult: füzetei a nyomtatott katalógus kollációja alapján alapvetően quaterniókból és terniókból állnak, ám ezek rendje meglehetősen szabálytalan. A szabályos ívfüzetek között számos kisebb füzetet is találunk, melyekből esetenként fóliók is hiányoznak (pl. fol. 96–97; 277–278 között), máskor viszont a szöveg különálló betétcedulákon folytatódik, melyeket belekötöttek a kötetbe (fol. 125–126; 153–154; 173–174; 181–182; 234–235; 242–243 közt, valamint fol. 285 után). A kódexet egy hiányos, esetleg sérült mintapéldányról másolhatták, mivel a szöveg gyakran megszakad, és az eredeti hiányait beíratlan fóliók (fol. 98–106; 225–230; 246–247 közt) vagy a másoló *vacat* („üres” vagy „hiányos”) megjegyzései jelzik (fol. 232^v; 237^r; 266^r). A nehézségeket tetézendő, ez a már egyébként is igen bonyolult összeállítású könyvtest a kötés során tovább keveredett. Az utolsó füzetet (a mostani fol. 266–271) rossz sorrendben kötötték be a kötetbe, eredeti helye ugyanis a mai fol. 259 után lenne. A hibás kötés viszonylag korán készülhetett, mivel egy javításokat végző kéz, mely azonosnak látszik a kódex egyik *scriptor*ával (valószínűleg az első kéz) különböző jelek beiktatásával igyekezett rendet teremteni a kötetben (lásd fol. 260^r, 265^v, 271^v és 272^r).

A kódex főszövege véleményem szerint két kéz írása: az első (fol. 2^r–96^v, 248^r–277^r) gótikus kurzív (*gothica cursiva notularis*), a második, a kézirat következő, nagyobbik részében, tipikus késő 15. századi közép-európai gótikus könyvirást (*gothica cursiva textualis*) használ. A két *scriptor* valószínűleg egy időben dolgozhatott, mivel mindkettő jegyzetei feltűnnek a másik által írt részek margóin (pl. fol. 137^r, 145^v, 175^v, ahol az első kéz ír rövid *auctorneveket* a margóra, illetve fol. 30^v–31^r, 32^v, 248^r, ahol a második kéz jegyez az első szövegébe). Minthogy a második kéz által írott főszövegben magyar nyelvű jegyzetek is előfordulnak, a kódex nagyobbik részét másoló „második kéz” bizonyosan, az „első kéz” pedig feltehetően magyar. A sorok közé és a margóra írt magyar és latin glosszák legnagyobb része véleményem szerint a „második kéztől” származik, annak betűformáit és – mint alább látni fogjuk – annak magyar helyesírási elveit követi.

A főszöveget jegyző két kéz írását további kezek jegyzetelik a margón. A latin szöveg nagy részét másoló és a magyar glosszák többségét lejegyző „második kéz” mellett még két kéz írását különböztethetjük meg. Az egyik szájkás, a német *Kurrentschrif*thez közelítő írással latin és német nyelvű megjegyzéseket fűz a főszöveghez a margókon (fol. 180^r; 181^r; 244^v). A másik annotátor keze pedig vörös tintával ír megjegyzéseket (fol. 239^v), címeket és a szerzők azonosítását a margókra (fol. 160^v, 174^v).

Nehezebb kérdés a magyar glosszák egy része eredetének meghatározása. A margókon és a sorok között ugyanis számos helyen igen terjedelmes magyar nyelvű megjegyzések, többnyire fordítások találhatók, melyeknek nem annyira írásképe és helyesírása, mint inkább külalakja és minősége tér el a többitől (pl. fol. 129^v, 136^v, 146^r, 182^v, 236^{r-v}, 240^r). A betűk itt sokkal apróbbak, és a tinta jellege, színe is másnak tűnik, mint

a „második kéz”-nek tulajdonítható glosszáokban. Sajnos ezen szövegek nagy része a mikrofilmen alig, sok esetben szinte egyáltalán nem látszik, így nemcsak a bennük megőrzött viszonylag hosszabb magyar szövegek maradtak egyelőre megfejtetlenek, hanem e halványabb bejegyzések eredetét sem sikerült megbízható módon tisztázni. Jelenleg az tűnik valószínűnek, hogy ezek is a többi glosszát lejegyző „második kéztől” származnak, ám talán valamivel később, vagy csupán más tintával és tollal lehettek lejegyezve. Végleges átírásuk és attribúciójuk azonban csak a kódex részletes és személyes vizsgálata után lesz lehetséges.

A KÓDEX TARTALMA

A Güssingi glosszák kódexe egy tipikus késő középkori prédikációs gyűjtemény, amely az egyházi év vasár- és ünnepnapjaira írott, az esetek döntő többségében névtelenül hagyományozott szentbeszédeket tartalmaz. Fejérpataky igen sommás leírásához képest a HMML által 1981-ben kiadott egyszerűsített formában az interneten is hozzáférhető katalógus részletesen leírja a kódex tartalmát. Eszerint legalább két nagyobb prédikációsorozat található a kötetben. Az egyik, hiányokkal és ugrásokkal, ádventtől az évközi vasárnapokon át mindenszentekig ad beszédeket (fol. 1^r–156^v), a másik, néhány nagyheti és egyéb *sermo* beékelődése után (fol. 157^r–193^v), egy újabb ádventtel induló sorozatot tartalmaz (fol. 194^r–247^r). Ez utóbbi azonban szintén nem teljes: Gyertyaszentelő ünnepénél egy töredékesen másolt *sermo* után megszakad, és átadja helyét egy új, az „első kéz” által írott, meglehetősen zavaros tartalmú egységnek, amely részben prédikációkat, részben iskolai szövegeket és teológiai *quaestió*kat tartalmaz (fol. 248^r–277^v). A kódex végén (fol. 278^r–285^v) egy, a „második kéz” által másolt, Szent Katalin és Szűz Mária csodáit tartalmazó csonka szövegegység áll, amelyből az utolsó *exemplum* befejezése, körülbelül egy levélnyi szöveg, hiányzik.

A kódexben található művek meghatározása sokszor igen körülményes; eddig nem is sikerült minden szöveget megnyugtatóan attribuílni. Az eddigi kutatások alapján azonban a kézirat elsősorban német, ausztriai és cseh kultúrkörben alkotó vagy népszerű szerzőktől tartalmaz műveket. A két nagyobb *sermosorozat* viszonylag megbízhatóan azonosítható: az egyik az ausztriai kéziratokban igen gyakori, feltehetőleg a 14. század elején Graeculus („a kis görög”) (ál)néven alkotó, minden bizonnyal osztrák ferences prédikátor beszédeit tartalmazza (fol. 2^r–96^v).¹¹ A második sorozat pedig, Graeculus beszédeivel elegyítve, egy, a 14. század közepén Prágában alkotó osztrák ágos-

¹¹ Graeculus prédikációiról és ausztriai eredetéről lásd Adolph FRANZ: *Drei deutsche Minoritenprediger aus dem XIII. und XIV. Jahrhundert*. Freiburg, Herder, 1907, 107–157; Johannes Baptist SCHNEYER: *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters* II. Münster, Aschendorff, 1970, 206–240; Kurt RUH: *Graeculus (Graeculus)*. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Band 3, Berlin, De Gruyter, 1981, 231–232.

tonos szerzőtől, Conradus Waldhausentől tartalmaz prédikációkat (fol. 194^r–225^v).¹² A két sorozat mellett igen nagy számban találunk szövegeket a hazai területen igen népszerű 13. századi domonkos, Jacobus de Voragine *sermóiból* (fol. 106^r–108^r, 233^r–235^v, 247^r) és *Legenda Aurea*jából (fol. 186^r, 190^v), illetve a lengyel származású, 14. század elején élt, a Kárpát-medencében szintén igen népszerű domonkos szerző, Oppelni Peregrinus prédikációiból is (fol. 244^r–245^r).

Ugyancsak német–osztrák kulturális orientációt sejtet a kódexben található további szövegek azonosítása, Szent Katalin és Szűz Mária a kódexben található csodái közül például jó néhány csak ausztriai eredetű kéziratokból ismert.¹³ Néhány eddig azonosítatlan prédikáció legszorosabb párhuzamaira pedig szintén cseh és osztrák egyházi gyűjtemények kézírataiban találtam rá.¹⁴ Ebben a kontextusban talán kissé idegenül hat a kódex közepére (fol. 158^v–160^r és 161^r–171^r) másolt nagycsütörtöki és nagypénteki beszéd, amelyek egy nagy hatású kora 14. századi itáliai domonkos, a parmai Antonius Azaro (1243–1323) lírai hangvételű devóciós művei.¹⁵ Ezek azonban a 15. században már igen elterjedt és népszerű szövegek voltak, amelyek szintén ausztriai és cseh eredetű kódexekben fordulnak elő leggyakrabban.¹⁶

¹² Roland BÖHM: *Konrad von Waldhausen (C. de Austria), Reformprediger*. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Band 4. Hamm, Bautz, 1992, 441–444; Franz MACHILEK: *Konrad von Waldhausen*. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* Band 5. Berlin–Boston, De Gruyter, 259–268.

¹³ A csodák nagy részének párhuzamait az ausztriai területeken népszerű *Liber lacteus* című gyűjteményben találhatjuk meg (lásd Daniela E. MAIRHOFER: *Liber lacteus. Eine unbeachtete Mirakel- und Exempelsammlung aus dem Zisterzienserklöster Stams [Innsbruck, ULB, Cod. 494]*. Badenweiler, Bachmann, 2009). A kódex utolsó szövegegyységét (fol. 285^{r-v}) pedig eddig csupán egyetlen bécsi kéziratban (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1689) sikerült azonosítani. Lásd Anton E. SCHÖNBACH: *Studien zur Erzählungsliteratur des Mittelalters VI. Des Nikolaus Schlegel Beschreibung des Hostienwunders zu Münster in Graubünden*. In: *Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien*. 156/1 (1907), 79–80.

¹⁴ A kódex papszentelési beszéde (fol. 123^r–124^v) például kizárólag egy cseh kéziratban (Prága, Národní knihovna, III.b.28, fol. 167^r) fordul elő, amely Arnustus de Pardubice prágai érseknek (megh. 1364) tulajdonítja. Két kisebb prédikációsorozat pedig ausztriai kompilációkból származik: egy pünkösdi beszéd (fol. 108^r–111^v) a grazi kéziratokból ismert ún. *Fons Vitae* (Johannes Baptist SCHNEYER: *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters* VII. Münster, Aschendorf, 1976, 611–617) gyűjteményből, az évközi vasárnapokra szánt beszédek pedig egy *Ternarius Sancti Gregorii* (Johannes Baptist SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters* VIII, Münster, Aschendorff, 1978, 597–600) című sorozatból, amely szintén német eredetű kéziratokban fordul elő.

¹⁵ Kiadásukat lásd Antonius AZARO de Parma: *Postilla super evangelia dominicalia per circulum anni cum quadragesimali*. Köln, Koelhoff, 1482, *Sermo lv* és *lvi*. A szerzőről lásd Gilles Gérard MEERSSEMAN: *Le opere di fra Antonio Azaro parmense O.P. nella Biblioteca Nazionale di Monaco di Baviera*. In: *Archivum fratrum Praedicatorum* 10 (1940), 20–47; ill. Thomas KAEPPELI: *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*. Vol. 1. Roma, Istituto storico domenicano di S. Sabina, 1970, 100–105: num. 264.

¹⁶ Lásd pl. Ansbach, Staatliche Bibliothek, Ms. lat. 121 és 151; Bamberg, Staatsbibliothek, Q. IV. 5; Graz, Universitätsbibliothek, Ms 246 és 1347; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 1127 és Clm 14108; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, I 228; Tübingen, Universitätsbibliothek, Mc 118.

A KÓDEX DATÁLÁSA

A szövegek attribúciói a kódex pontosabb datálásához nem sok segítséget nyújtanak. Jóllehet a kézirat írásképe egyértelműen 15. századi eredetet sugall, eddig egyetlen 1400 utánra datálható szerzőt sem sikerült benne azonosítani. Az eddigi adatok birto-kában tehát csupán annyit jelenthetünk ki, hogy minden bizonyosan az ország nyugati részén, a német–ausztriai és cseh kultúrkör hatása alatt álló területen másolhatták, a kötet írásképe alapján valamikor a 15. század második vagy harmadik negyedében.

A másolás valamivel pontosabb datálását egy, a „második kéz” által másolt és nagy-számú magyar glosszával kísért prédikációhoz írott marginális megjegyzés segítségével kísérelhetjük meg. Az egyelőre nem azonosított, Szűz Mária születésének ünnepé-re írott beszéd elején ugyanis annak ismeretlen szerzője határozottan Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának tanításával szemben foglal állást. Egy saját maga által meg-fogalmazott teológiai kérdésre, hogy Szűz Mária vajon eredendő bűnben fogant és született-e, vagy sem, egy Jacobus de Voragine egyik nagybőjti prédikációjából vett részlettel válaszol.¹⁷ Ebben a 13. századi domonkos prédikátor Clairvaux-i Szent Bernát egy levelére hivatkozva¹⁸ kifejti, hogy Szűz Mária fogantatása a közönséges halandók és Krisztus atya nélküli fogantatása között álló, különleges módon történt: úgy, hogy bár Mária születése bűntelen volt, fogantatása nem volt az: „mert ő is eredendő bűnben fogant, testi vágyból, férfi és nő egyesüléséből lett, s így magában hordozta az eredendő bűnt”.¹⁹ Ez a Jacobus de Voragine korában még vállalható nézet, amelyet a magyar glosszátor számos anyanyelvi jegyzettel látott el,²⁰ a kódex egy későbbi használójának már szemét szúrta. Egy lapszéli latin nyelvű megjegyzésben ugyanis figyelmezteti az olvasót, hogy erre a kérdésre (azaz, hogy Mária vajon eredendő bűnben

¹⁷ Fol. 239^v: *est ergo quaestio prima: utrum virgo beata fuerit in peccato vel sine peccato concepta et nata. Responditur quod tres sunt conceptiones, prima est communis generalis, qua quis cum peccato concipitur et nascitur; [...] secunda conceptio et nativitas est, qua quis sine peccato concipitur et nascitur [...]. Tertia est conceptio et nativitas, qua quis cum peccato concipitur et sine peccato nascitur – et ista fuit conceptio et nativitas Mariae virginis. Fuit enim cum peccato originali concepta: secundum carnis concupiscentiam et ex commixtione maris et feminae, propter quod peccatum contextit originale.*

¹⁸ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS: *Epistola 174*. In: *Patrologia Latina* 182. Paris, J. P. Migne, 1854, 352–356.

¹⁹ Szinte szó szerint ugyanez a részlet olvasható Jacobus de Voragine nagybőjt második szombatjára szánt prédikációjában. JACOBUS DE VORAGINE: *Sermones aurei in dominicas et ferias Quadragesimae*. Antverpiae, Verdussen, 1712, 147: *Tres quidem sunt conceptiones et nativitates: una, qua quis sine peccato concipitur et sine peccato nascitur [...] alia est, qua quis cum peccato concipitur et cum peccato nascitur [...] alia est media, qua quis cum peccato concipitur et sine peccato nascitur et – secundum Bernardum – talis fuit conceptio et nativitas beatae virginis. Fuit enim (ut asserit in Epistola ad Canonicos Lundinenses) cum peccato originale concepta et sine peccato nata.*

²⁰ Az egész részletet számos magyar glossza kíséri, de a glosszátor még a legmarkánsabb mondat egyik leghatározottabb kijelentését is magyarra fordítja: *propter quod peccatum contextit originale*, amelyet – elején és végén – két vonással megjelölve kiemel, és fölé azt írja „azert ü es”.

fogant-e vagy sem) nem szabad igennel felelni, mert a Bázeli Zsinat kijelentette, hogy Szűz Mária fogantatása kétséget kizáróan eredendő büntől mentesen történt.²¹

E vörös tintával írott latin nyelvű glosszát valószínűleg a latin főszöveg sorai közé írott magyar jegyzetek után írhatták a kódex margójára. Nehéz lenne ugyanis elképzelni, hogy valaki számos magyar nyelvű megjegyzéssel készítené elő egy olyan prédikáció anyanyelvi előadását, amelynek margóján már ott áll e vörössel írott, a szöveg „eretnekségére” utaló figyelmeztetés. Így joggal gondolhatunk arra, hogy a kódex főszövegét és a sorok közé írott magyar glosszákat mindenképpen e figyelmeztetés lejegyzését megelőzően s talán még a benne hivatkozott Bázeli Zsinat Szűz Mária fogantatásáról szóló határozatának meghozatala előtt írhatták.

A Bázeli Zsinat 1439. szeptember 27-én adta ki határozatát arról, hogy Mária fogantatása szeplőtelenül, eredendő büntől mentesen történt, s azt is megszabta, hogy erről ezután csakis e határozat szellemében szabad prédikálni.²² Kézenfekvő lenne tehát arra gondolni, hogy a figyelmeztető bejegyzés röviddel a zsinati határozat kihirdetése, 1439. szeptember 27. után, a kódex szövege és a magyar glosszák pedig még ez előtt kerülhettek a kódexbe.

A Bázeli Zsinatnak és határozatainak, különösen pedig a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló tanításának tekintélye azonban az akkori pápa, IV. Jenő (1431–1447) Bázeltől történő 1436. évi hirtelen távozása miatt egy ideig vitatott volt Európában.

Míg a zsinat *immaculata conceptio*ról szóló határozatát Itáliában a 15. század utolsó negyedéig vonakodtak elfogadni,²³ északon ez másképp alakult. Francia területen egy avignoni helyi zsinat 1457-ben kötelező érvényűvé tette, és kiátkozást helyezett kilátásba azok számára, akik a kérdésről a zsinat tanításával ellenkező szellemben prédikáltak.²⁴ Német területeken a Bázeli Zsinat határozata a domonkosok egyre gyengülő ellenállása mellett kezdettől fogva nagy tekintélynek örvendett.²⁵ Ferences, pre-

²¹ *Non affirma hanc quaestionem quia sancta synado (sic!) contradicit de conceptione qualiter concepta fuit beata Maria quia sine dubio ut dicit synodus Basiliensis quin beata Maria est concepta sine originali peccato sic[ut] Christus.* Fol. 239^v.

²² A zsinati határozat szövegét lásd Ernst von BIRK, František PALACKÝ (ed.): *Monumenta conciliorum generalium, Seculi decimi quinti. Conciliorum Basileense scriptorum.* vol. 3.1 Vienna, 1886, 364–365: *virginem Dei genetricem Mariam... nunquam actualiter subiacuisse originali peccato... nullique de caetero licitum esse in contrarium praedicare seu docere.*

²³ Rosa M. DESSI: *La controversia sull' Immacolata Concezione e la 'propaganda' per il culto in Italia nel XV secolo.* In: *Cristianesimo nella storia* 12 (1991/2), 265–293; illetve Remigius BÄUMER: *Die Entscheidung des Basler Konzils über die Unbefleckte Empfängnis Mariens und ihre Nachwirkungen in der Theologie des 15. und 16. Jahrhunderts.* In: *Studien zum 15. Jahrhundert: Festschrift für Erich Meuthen.* Band 1. Szerk. Johannes HELMRATH, Heribert MÜLLER. München, Oldenbourg, 1994, 193–206. Johannes HELMRATH: *Das Basler Konzil, 1431–1449. Forschungsstand und Probleme.* Köln, Böhlau, 1987, 383–394.

²⁴ Edmond MARTÈNE – Ursin DURAND: *Thesaurus Novus Anecdotorum* vol. 4. Lutetiae Parisiorum, 1717, col. 381: „*decretum in concilio Basiliensi factum de conceptione beatissimae virginis Mariae statuimus inviolabiliter observari... sub excommunicationis poena, ne quisquam aliud in contrarium praedicare vel publice disputare praesumat*”.

²⁵ Thomas M. IZBICKI: *The Immaculate Conception and Ecclesiastical Politics from the Council of Basel to the Council of Trent. The Dominicans and Their Foes.* In: *Archiv für Reformationsgeschichte* 96 (2005), 145–170, itt: 156–157.

montrei és karthauzi kolostorokból származó kéziratokban már az 1450-es évek elejétől feltűnik, mégpedig Szűz Mária születésének ünnepére rendelt olvasmány vagy prédikáció formájában, *sermonariumok* és legendagyűjtemények szerves részeként.²⁶

Az új ferences pápa, IV. Sixtus (1471–1484) fellépése után a zsinati rendelet tekintélye még jobban megszilárdult, és a vele szemben való fellépés is egyre kockázatosabbá vált. IV. Sixtus először 1477-ben vette védelmébe a Bázeli Zsinat határozatát. Ekkor kiadott egy körlevelet (*Quum praeexcelsa*), amelyben búcsút rendelt Mária szeplőtelen fogantatása december 8-i ünnepének *officiumához*. Az *officium* szövegét ezután kéziratokban és nyomtatványokban egyaránt terjeszteni kezdték, s azt sokszor a Bázeli Zsinat *immaculata conceptió*ról szóló határozata kísérte, amely tovább növelte a dekrétum ismertségét.²⁷ Az 1477-es búcsút 1482-ben és 1483-ban két újabb pápai körlevél követte (*Grave nimis*), amelyekben IV. Sixtus már egyházi átkot helyezett kilátásba az *immaculata conceptio* ellen prédikáló papok számára.²⁸ Ezt az enciklikát minden templomban ki kellett hirdetni és ki is kellett függeszteni, így a szeplőtelen fogantatás kérdése s annak a Bázeli Zsinat által javasolt és a pápa által megerősített megoldása ekkorra már mindenütt, így Magyarországon is jól ismert lehetett.

Mindezek fényében tehát a kódex főszövege a – nem sokkal utána, feltehetőleg ugyanazon *scriptor* (a „második kéz”) által bejegyzett – magyar glosszákkal együtt nagy valószínűséggel a Bázeli Zsinat határozatának IV. Sixtus általi 1477-es megerősítése előtt íródott. Minthogy azonban a zsinat rendelkezése a kéziratok tanúsága szerint a német, ausztriai és feltehetőleg nyugat-magyarországi területeken már az 1450-es években ismert és elfogadott volt, a *sermo* szövegét az azt kísérő magyar glosszákkal együtt valószínűleg 1477-nél korábbra kell datálnunk. Nehezen elképzelhető ugyanis, hogy miközben szerte Európában heves vita folyik Mária szeplőtelen fogantatásának kérdéséről, s az egyházi hatóságok minden lehetséges eszközzel távol akarják tartani a prédikáló papokat annak tárgyalásától, egy feltehetőleg kolostori környezetben dolgozó magyar prédikátor ilyen komoly erőfeszítéseket tegyen egy, az *immaculata conceptió*val kapcsolatban nemcsak nyíltan állást foglaló, hanem azzal határozottan szembehelyezkedő prédikáció anyanyelvi előadására. Mindezek tükrében tehát a *sermót* és

²⁶ Így pl. Augsburg, Universitätsbibliothek, II, 1. 2o 149, fol. 71va (1448), amely egy *sermonarium* végén tartalmazza; Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms Magdeb. 26, fol. 31va (1459), amely egy legendáriumba ágyazza; Lüneburg, Ratbücherei, Theol. Fol. 84, fol. 287^r (1458) egy egyházi jogi jellegű gyűjteményben; Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. I. 70, fol. 1^r (1459) egy *sermonariumban*; Marburg, Universitätsbibliothek, Mscr. 48, fol. 139^v (1445) ugyancsak egy *sermonariumban*; Weimar, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Fol. 18, fol. 253^v (1477 előtt) egy *sermonariumban*; Giessen, Universitätsbibliothek, Hs 809, fol. 12^r (1450 körül) egy *sermonariumban*.

²⁷ Az enciklika szövegének új kiadása Cherubinus SERICOLI: *Immaculata B.M. Virginis conceptio iuxta Xysti IV constitutiones*. Sebenico, 1945, 27–35. A bázeli határozat nyomtatásban történő terjedéséről lásd F. FALK: *Die Immaculata-Bulle des Basler Konzils 1439*. In: *Katholik* 83 (1903/2), 518–521.

²⁸ SERICOLI 1945, 40–52, 156–161. A körlevél nagyon óvatosan fogalmaz, nem az *immaculata conceptio*val szemben álló teológusokat veszi célba, hanem azok ellen irányul, akik az *immaculata conceptio* híveit eretnekséggel vádolják, s ezeket kívánja egyházi átokkal sújtani. Az egyház békéjének megőrzése érdekében különös hangsúlyt fektet arra, hogy a prédikáló papok ne kezdjenek ilyen vitákba.

annak magyar glosszáit, az ugyanazon „második kéz” által másolt latin szövegekkel és magyar glosszákkal együtt valószínűleg még korábban, a gótikus kurzív és kurzív könyvírás legkorábbi hazai datált emlékei (1415–1425), illetve a Bázeli Zsinat határozatának keletnémet kéziratokban történő elterjedése (az 1450-es évek) közötti időszakban, tehát a 15. század első felében írhatták.

A KÓDEX PROVENIENCIÁJA

A kézirat keletkezési helyére vagy korábbi történetére vonatkozóan a Güssingi glosszák kódexe semmiféle információt nem tartalmaz. A kötetben fennmaradt egyetlen adat a második fólión található 17. századi németújvári possesszorbejegyzés (*Conuentus Nemetuivariensis*). Ez többé-kevésbé azonos formában, az esetek döntő többségében az 1661-es év számmal kiegészítve, Güssing szinte minden középkori kéziratában megtalálható.²⁹ Jóllehet a Güssingi glosszák kódexében – egy 1392-ben, feltehetőleg Bécsben másolt *sermonariummal* együtt – a possesszorbejegyzés mellett nem olvasható az 1661-es dátum, a bejegyzés írása mégis arra utal, hogy e két kötetbe is ugyanaz a kéz írta bele Németújvár nevét, mint a többi kódexbe, feltehetőleg azokkal egy időben, tehát 1661-ben.

Az 1661-es év a németújvári kolostor könyvtárának első leltárát jelöli. A kolostort 1648-ban alapította Batthyány Ádám (1610–1659), s 1652-ben szentelték fel. Könyvtárát pedig a Batthyány Ádám fia, Ferenc által a ferenceseknek adományozott könyvekből 1659-ben hozták létre. Az ekkor átadott könyvek egy addigra már nagy híru családi gyűjtemény részei voltak, melyet az 1524 óta Németújváron székelő Batthyány család tagjai gyűjtöttek össze. A ferenceseknek ajándékozott Batthyány-könyvtár legnagyobb és egyben legtöbbet kutatott részét a protestáns Batthyány Boldizsár (1542–1590) által vásárolt hatalmas könyvanyag képezi. A németújvári középkori kódexek szintén az ő gyűjteményéből származnak, amit Batthyány Boldizsár bennük gyakran előforduló aláírása is bizonyít.³⁰ Batthyány possesszorbejegyzései azonban inkább

²⁹ A bejegyzés érdekes módon hiányzik a könyvtár későbbi, 16–17. századi kódexeiből (I/20, I/35, I/37), az egyik olasz nyelvű kódexből (I/31) és a 13. századi zágrábi misszáléból is (I/43). Helyesírása feltűnő változatosságot mutat. A kolostor neve hol rövidített (*Nemet Ujvar*) formában fordul elő, hol pedig *i*-vel, *j*-vel vagy *y*-nal írják, de ezekből a bejegyzés időpontjára vonatkozó következtetéseket véleményem szerint nem lehet levonni.

³⁰ A könyvtár történetének igen jelentős magyar szakirodalmi van. 16. századi beszerzéseit, katalógusait és történetét többen és többször is feldolgozták. Elég csak Monok István (MONOK István – Ötvös Péter – ZVARA Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt, Burgenländische Landesarchiv, 2004) és KOLTAI András (*Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Szeged, Scriptum Rt., 2002) munkáira gondolnunk. Ezek azonban inkább Batthyány Boldizsár és utódai könyvgyűjtői tevékenységére, levelezésére és a gyűjtemény későbbi történetére fókuszálnak, s az állomány Batthyány Boldizsár előtti történetének jóval kevesebb figyelmet szentelnek. A Batthyány Boldizsár nevével ellátott hat középkori kézirat (I/29, I/30, I/38, I/42, I/44, I/46, I/47) közül például csak egyet (I/46) sorolnak fel a könyvtár rekonstrukciójában és annak nemrég

könyvtárrendezési tevékenységét bizonyítják, s nem azt, hogy a középkori kódexeket ő maga szerezte volna be, azok ugyanis addigra már valószínűleg a családi gyűjteményben lehettek.

Theodor Tabernigg kutatásainak fényében ugyanis, akinek 1972-ben megjelent tanulmánya mindmáig a güssingi középkori kódexek provenienciájának legkimerítőbb vizsgálatát nyújtja, e kéziratok nagy része már Batthyány Boldizsár előtt a család birtokába jutott. Az anyag egyik csoportja a Batthyányak kiterjedt horvátországi, szlavóniai birtokain levő kolostorokból kerülhetett hozzájuk; valószínűleg a Németújvárat megszerző Batthyány Ferenc (1497–1566) hozta őket magával a török hódítás által fenyegetett délvidéki kolostorokból az általa átmentett egyéb egyházi javakkal együtt. A másik csoport vagy a törökök elől menekített, vagy a protestáns Batthyányak alatt (1574–1633) megürült környékbeli katolikus parókiák és monostorok könyvtáraiból került Németújvárra.³¹ A délvidéki eredetű kéziratok Váralja és Ivanics ferences monostoraiból, még azok 1537-es pusztulása előtt kerülhettek először valószínűleg Remetince, majd annak eleste után az onnan menekülőkkel együtt Németújvárra.³²

A nyugati eredetű csoport sorsa nehezebben dokumentálható. Tabernigg szerint az 1529-ben megürült és lerombolt alsó-ausztriai Riederberg ferences kolostorából mintegy 25 kötet kerülhetett a törökök elől Németújvárra.³³ Mindemellett – mint azt Magyar Arnold később hangsúlyozta – az 1574 és 1633 között protestánsná lett Németújvár környékén található ágostonos vagy pálos rendházakból is kerülhettek kéziratok a Batthyányakhoz.³⁴ Sőt – amint azt egy 15. századi teológiai kézirat bizonyítja – még a felvidéki Máriavölgy pálosaitól is érkeztek kötetek a gyűjteménybe.³⁵

Hogy a Güssingi glosszák kódexe a kéziratok melyik csoportjába tartozik, azt konkrét adatok hiányában nehéz pontosan meghatározni. A kötet fentiekben vizsgált „németes” tartalma, a lemásolt szövegek és szerzőik alapvetően nyugati, ausztriai, cseh és német kéziratokkal párhuzamba állítható összetétele, illetve a kódexben található

megjelent függelékében, lásd MONOK István: *Újabb adalékok Batthyány (III.) Boldizsár könyvtárához*. In: *Magyar Könyvszemle* 134 (2018/3), 340–343.

³¹ Theodor TABERNIGG: *Die Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing*. In: *Biblos* 21 (1972), 167–175, itt: 169–170.

³² TABERNIGG 1972, 170. Ezek közé tartozik a Németújvári glosszák kódexe (a *Sermones Dominicales* második példánya), a Patai Imre által 1472-ben másolt teológiai gyűjtemény I/58, amely Fejérpataky megfigyelése szerint ugyancsak remetinci possesszorbejegyzést tartalmaz. Dobszay László szerint valószínűleg ezen darabok közé tartozik a 13. századi zágrábi misszálé is, lásd DOBSZAY 1984, 11 és ugyanitt 26. jegyzet.

³³ A kutatás eddig egyetlen, német nyelvű kézirattal kapcsolatban vetette fel, hogy a riederbergi Sancta Maria in Paradiso ferences kolostorból származik (vö. Hans-Jürgen LINKE: *Das Güssinger Weltgerichtspiel*. Heidelberg, Winter, 1995, I. Ill. ugyanitt 4. jegyzet).

³⁴ MAGYAR Arnold OFM: *Güssing: Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation*. Graz, Selbstverlag des Franziskanerklosters, 1976, 125, illetve 127–132, a szóba jöhető környékbeli kolostorok, a németújvári ágostonos, illetve Eberau-Kulm és Schlaining pálos kolostorainak 16–17. századi történetéről.

³⁵ A szóban forgó kódex a Thomas de Argentina *Sententia*-kommentárjait tartalmazó I/47 jelzetű kézirat, amelyben máriavölgyi possesszorbejegyzés található.

néhány késő 15. századi német nyelvű glossza azt valószínűsíti, hogy egy, az ország nyugati vidékén fekvő, a német/cseh kultúrkörrel szorosabban érintkező kolostor könyvtárából származik.³⁶

A MAGYAR GLOSSZÁK

A kódexben megőrzött magyar glosszák három fő csoportba sorolhatók. Az első, legkisebb és legkorábbi csoport a főszövegen belül, a latin szavak mellé másolt magyar megjegyzések, a második az ugyanazon kézzel és tintával a margóra, illetve a sorok közé írt magyar jegyzetek, melyek főleg egyes szavak, ritkábban mondatok vagy mondatrészek magyarázatát tartalmazzák, a harmadik pedig a – véleményem szerint – szintén ugyanazon kéz által, de más tintával lejegyzett, viszonylag hosszabb, összefüggő magyar szövegeket őrző, kizárólag a margókon található apró betűs glosszák.

A Güssingi glosszák és az alapjukul szolgáló latin szöveg összetett működésére tökéletesen ráillik, amit Fejérpataky a Nemetújvári glosszák funkciójával kapcsolatban így ír le: „e prédikációk oly pap számára készültek, ki a néphez annak nyelvén szokott beszélni; s hogy az a prédikálás közben meg ne akadjon, s a ritkább latin szavak magyar jelentése mindjárt keze ügyében legyen, azon a codexíró a magyar interpretálás által segített”.³⁷

A magyar szövegek ezen gyakorlati funkciója jól érzékelhető a Güssingi glosszák mindhárom rétegében. Itt azonban a glosszák feladata nem annyira a nehezebb latin szavak interpretációja, mint inkább az alapvető és bevett magyar nyelvű kifejezések és formulák biztosítása, amelyekre aztán a prédikáló pap könnyen ráépítheti a magyar nyelvű szentbeszédet.

Ilyen például az első rétegben, a szövegközi glosszák között, a 115^r levélen található magyar jegyzet. A glosszátor itt a latin prédikációk egyik legismertebb és leggyakoribb elemét, a hallgatóságot megszólító *carissimi* formulát („kedves testvéreim”) magyarázza, először latinul (*vel mihi valde cari*), azután pedig magyarul („wlgariter ennekē igen dragalatoſym”). Nehéz elképzelni, hogy éppen ehhez, a prédikációkban rendkívül gyakran előforduló kifejezéshez lett volna szükség magyar nyelvű segítségre. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a glosszátor nem fordítást, hanem a latin kifejezés „bevett”, „elfogadott” magyar megfelelőjét akarta nyújtani azzal, hogy odaírta: „én drágalátosim”. Ezt bizonyítja az is, hogy a glossza fordítása pontosan megegyezik azzal, ahogyan

³⁶ A kolostor kódexei között ma is számos, egyértelműen a kelet-ausztriai régióból származó kézirat található (pl. I/30, melyet egy Kirmptberger nevű ausztriai *scriptor*hoz köt a katalógus, I/32 egy német kézirat, amely nyelve alapján köthető a régióhoz, vagy I/48 egy 1392-ben írt *sermonarium*, amelyet ismeretlen tulajdonosa 1468-ban vásárolt Bécsben). A Güssingi glosszák kódexének nyugat-magyarországi, ausztriai eredete tehát a Batthyány-gyűjtemény kontextusában egyáltalán nem lenne rendkívüli.

³⁷ FEJÉRPATAKY 1883, 111.

a Jókai-kódex fordította a kifejezést 1450 körül,³⁸ amely – Tarnai Andor rövid elemzése szerint – valószínűleg a kifejezés archaikusabb magyar megfelelője.³⁹

Ugyanez a formulaikus irányultság figyelhető meg az első réteg további szöveggözi glosszáiban is. Csakis egyfajta anyanyelvi szabályozási igény magyarázhatja ugyanis olyan alapvető latin kifejezések magyar glosszázását, mint a *gloria* (fol. 141^v: *gicze-feg*), *sabbato* (*wulgariter fydocnac vasarnapyan*), *splendide* (fol. 116^r: *vel laute vel delicate vel gloriose wulgariter fynefen*) vagy *intendens* (fol. 141^v: *wulgariter igekezwen*). Természetesen itt is akadnak hosszabb vagy bonyolultabb kifejezéseket magyarázó glosszák, mint például az evangéliumi perikópák egy-egy archaikus helyét értelmező jegyzet, így Mt 9,1 (fol. 147^r: *transfretavit wulgariter mene el altal*) vagy Lk 14,7 (fol. 141^v: *accubitus vel sessiones vel loca magis honesta wulgariter ielesb ilefeketh*). Ám ezek is inkább formulák, mintsem alkalmi fordítási megoldások, mivel a bibliai szövegnek a glosszák korára már valamelyest megszilárdult magyar változatait rögzítik.

Ez az alapvetően anyanyelvi formulákat felkínáló glosszázási módszer még nyilvánvalóbb a második és harmadik réteg, a sorközi és marginális glosszák esetében. Ezekben a magyar jegyzetek feltűnően sokszor magyaráznak olyan egyszerű, ám a latin szöveg megértéséhez, interpretálásához mégis kulcsfontosságú latin kötő- és határozószókat, mint *et, ecce, nam, quia, tunc, ex eo, autem, sed, cum, solus, hoc modo*. Ezeknek a sorok közé írott megfelelői nem csupán a latin szavak bevett magyar megfelelőit nyújtják, hanem – ami ennél is fontosabb – figyelmeztetnek arra, hogy itt a prédikáció egy új szerkezeti egysége következik, amelyet az anyanyelvi változatnak is tükröznie kell.

Hasonlóan formulaikus jellegű a latin teológiai és filozófiai terminusok magyar megfelelőinek rögzítése is, amely a kódex sorközi glosszáinak igen érdekes sajátossága. Számos fontos és bonyolult latin fogalom és szakkifejezés magyar megfelelőjével találkozunk itt. Így például *natura* (fol. 239^v: *natura magis subtilem et in sapientia magis perspicacem – alatiabā (= allatiaban) iken meg ikefeitette vola bulczesege igen okossa termtette vola*), *ratio, intellectus, memoria, voluntas* (fol. 236^r: *rationem et intellectum – ezes értelmes elmet (a többi elhalványult); memoriam et voluntatem – elmet es zabad akaratat*); kép és hasonlatosság (fol. 236^r: *faciamus ad imaginem et similitudinem – zereziünc zemeliünkre es kepükre*); eredendő bűn (fol. 239^v: *in peccato originali in quo concipimur et nascimur – eredü bübe fogattatüc zuletüc*); egyszerűség és halhatatlanság (fol. 236^r: *simplicem et immortalem – eg alathan, halattlanfag*).

³⁸ P. BALÁZS János: *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 151, 15: „en dragalato[ffim]”.

³⁹ TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 291, 43. jegyzet.

Hasonlóan érdekesek a hosszabb, egyes kifejezéseket vagy mondatrészeket lefordító glosszák is.

- fol. 116^v: *inter nos chaos magnum – nag köz uagiō ty köztetek;*
 fol. 129^f: *multas habet amaritudines laborum – mert w̄ bēne sok keferōfig[ne]c uagion naualyaya;*
 fol. 152^v: *facie ad faciem – zē zē latafra;*
 fol. 190^f: *reformabit corpus humilitatis nostrae configuratum corpori claritatis suae – es ki fogia hafonlani mi feltamadādo alazatos tesftinket w̄ diczelt teftihez;*
 fol. 239^v: *sine omni dolo conversatus – es mīdē b̄un nélkül niaya[k]odec;*
 fol. 240^v: *et sicut baptismus est sacramentum necessarium ad salutem, sic matrimonium necessarium est mundo – es mikeppen kereztviz kellemetes yduefigre azonkippen a hazoffag es kellemetes ez vilagnak;*
 fol. 240^v: *cogitare quae domini sunt – csak azt gondolia hog mi vr iftene az az hog iftēt zolgalam;*
 fol. 240^v: *et in futuro aeternum castitatis praemium obtinebit – es a masik(?) vilagon zuzefignec erc coronaia[n]t niery;*
 fol. 240^v: *quia incorrupto facit esse proximum deo – mert zuzefig igen közeleith iftēhez.*

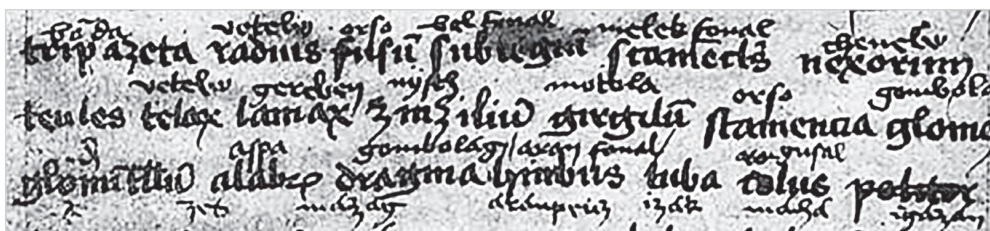
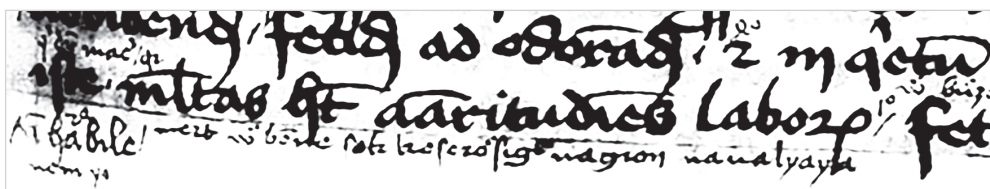
A GLOSSZÁK ÍRÁSA ÉS HELYESÍRÁSA

Mivel nyelvemlékeink írásképeinek összehasonlító vizsgálatához egyelőre nem áll rendelkezésre egy, a középkori magyar nyelvű szövegek paleográfiáját szemléltető gyűjtemény, így a Güssingi glosszák írásképet csupán saját összevetéseim tükrében tudtam megvizsgálni. Ezek alapján a glosszák írása talán leginkább az általában 1405 körülre, újabban azonban valamivel későbbre is helyezett Schlägli szójegyzék,⁴⁰ illetve a Madas Edit által kiadott és 1423-ra datált Bécsi glosszák írásához áll legközelebb.⁴¹

A Güssingi glosszákban használt kurzív *a, m, n, l*, illetve a *b* hurkolt és hurkolatlan formájának párhuzamos használata igen hasonló mind a Schlägli szójegyzékben, mind a Bécsi glosszákban. A Güssingi glosszákban alkalmazott szóközi *r* határozottan, míg a *k* formája némiképp különbözik a Schlägli szójegyzékétől, s inkább a Bécsi glosszák betűformáival mutat hasonlóságot.

⁴⁰ A Schlägli szójegyzéket az eredeti kézirat első felében hagyományozott *Hortularium*mal összekötő, s azokat együttesen az 1420-as, 30-as évekre datáló újabb elméletet lásd http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/schlaegli_hortularium (2019. július 10.).

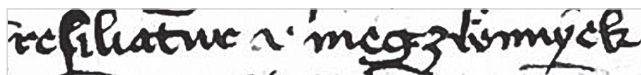
⁴¹ MADAS Edit: *Bécsi glosszák*. In: *Magyar Nyelv* 77 (1981), 506–510.

A Schlägli szójegyzék utolsó oldala, Szamota József kiadása alapján⁴²A Güssingi glosszák kódexének 129^r oldala

A Güssingi glosszák írásának azonban van két fontos sajátága, amely határozottan megkülönbözteti csaknem minden más általam látott 15. századi emléktől. Egyik az *ö* és *ü* hangok két ponttal történő, meglepően rendszeres jelölése, a másik a tradicionális latin rövidítésjelek más emlékekben eddig nem dokumentált gyakorisággal és következetességgel történő használata.

Amint azt a fenti képmellékleten is láthatjuk, a Güssingi glosszákat író kéz meglehetősen biztonsággal különbözteti meg az *ö* és *ü* hangokat. Az *ü*-t – szinte a ma használatos módon – az *u* fölé haránt irányban írott két ponttal, az *ö*-t pedig ugyanígy pontozott *o*-val jelöli, míg a hosszú *ő* és/vagy *ű* jelölésére időnként kétpontos *w*-t használ.⁴³

Ez a jelenség a glosszák mindhárom rétegében pontosan ugyanolyan módon érvényesül, ideértve a szöveggel együtt másolt sorközi megjegyzéseket is, ami fontos szerepet játszott abban, hogy azokat ugyanazon kéztől származónak feltételezzem.

Az *ű* hang jelölése egy szövegekői glosszában a kódex 142^r oldaláról

⁴² SZAMOTA István: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1894.

⁴³ Kétpontos *w* leggyakrabban a 3. személyű személyes névmás jelölésére fordul elő (fol. 129^r: *w büze*; *w bēne*; 190^r: *w hüwynek*), de időnként más kontextusban is előfordul, mint például *zwnc* (fol. 142^r) vagy *wze* (fol. 244^r), de ezen esetekben is az *ű*-t jelöli.

A két pont ilyenén használata, ha elfogadjuk a kódex és a glosszák fent javasolt 15. század közepi (1425 és 1475 közötti, illetve a Bázeli Zsinat ratifikálásának fényében inkább a 15. század első felére történő) datálását, egészen egyedülálló a magyar helyesírás történetében. Kniezsa István kutatásai szerint ugyanis a ma is használatos kétpontos rendszer megjelenése igen késői jelenség, amelyet ő a 16. század közepére helyezett. A mellékjeles *ö* és *ü* Kniezsa szerint először az *o* és *u* fölé írt apró *e* német eredetű kombinációjával, először Sylvester János műveiben kerül elő, és később fokozatosan tovább egyszerűsödik a betűk fölé írt *e* alsó és felső szárainak maradványait őrző két ponttá, amelyet ő Károli 1589-es Bibliájával adatol először.⁴⁴

Ebben a kontextusban tehát a Güssingi glosszák *ö* és *ü* hangjainak egyértelmű és következetes pontozása olyan forradalmi jelentőségűnek tűnik, amely még az emlék 15. századi datálásának is ellene mondhat. Szalkai László esztergomi érsek saját kezűleg 1490-re datált sárospataki iskoláskönyvének hitelességét például Kniezsa azért akarta kétségbe vonni, mert Szalkai meglepő természetességgel használja a mellékjeles *ö*-t és *ü*-t, az *o* és *u* fölé írt *e* Kniezsa szerint csak a 16. századból adatolható formájában.⁴⁵ A jelenség esetleges másik magyarázatát már Kniezsa a német helyesírás Szalkaira gyakorolt hatásában látta, ez esetben azonban a glosszákat kizárta volna a magyar helyesírás emlékeinek sorából. Kniezsa aggályait Mészáros István azzal próbálta eloszlatni, hogy közvetett német hatást feltételezett, amely Szalkai iskolamesterének krakkói egyetemi évein keresztül érkezett volna Sárospatakra.⁴⁶ Később Mollay Károly már közvetlen német hatás mellett érvelt, és felhívta a figyelmet a korabeli magyarországi német nyelvű oklevelek tanúságára, amelyekben már a 15. század első évtizedében előfordul nemcsak az *o+e* és *u+e* kombináció, hanem azok diagonális pontokká egyszerűsödött verziója is.⁴⁷

A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisaiban számos példát találhatunk a Mollay által párhuzamul hozott oklevelekre, amelyek közül csupán kettőt emelek ki. Egy 1418-ra datált bécsújhelyi iratot, amelyben a Güssingi glosszák minden kétpontos grafémája szinte azonos formában fordul elő, valamint egy 1423-ra datált soproni bordézsma-

⁴⁴ KNEZSA István: *A magyar helyesírás története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952, 11–13; FARKAS Vilmos: *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971 (Nyelvtudományi Értekezések 74); FARKAS Vilmos: *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982 (Nyelvtudományi Értekezések 111); ill. újabban KOC SIS Zsuzsanna: *Az ö hang jelölése és a fonéma gyakorisága közötti lehetséges összefüggések vizsgálata Svetkovics Katalin levelezésében*. In: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája „Féllúton 9.” Konferenciájának kiadványa*. Szerk. DRÁVUCZ Fanni et al. Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2014, 3–11.

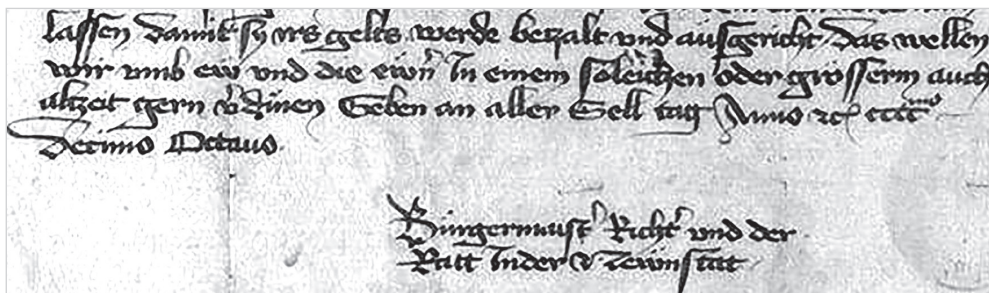
⁴⁵ KNEZSA István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951, 101: „*ö* és *ü* hangoknak ilyen jelölése ... a magyarban csak a reformáció korától kezdve található, addig teljesen ismeretlenek... Tehát vagy azt kell feltennünk, hogy a glosszák nem 1490-ből és nem Szalkai kezétől származnak, hanem 50 évvel későbből, vagy pedig, hogy Szalkai német hatás alatt áll és helyesírását a német helyesírás befolyásolta.”

⁴⁶ MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex glosszáinak helyesírása*. In: *Magyar Nyelv* 82 (1966), 80–85.

⁴⁷ MOLLAY Károly: *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 145.

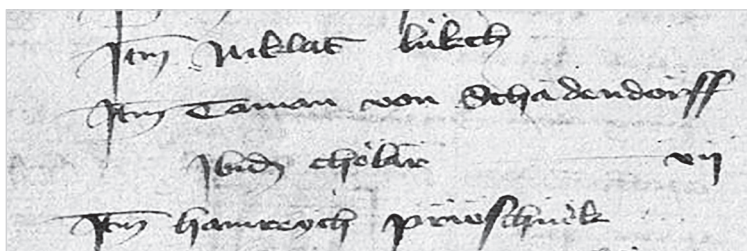

jegyzéket, ahol a rögzített nevekben találunk párhuzamokat a Güssingi glosszák *ö*, *ü* és *w* jelöléséhez.⁴⁸

Bécsújhelyi oklevél, 1418. november 2.

(Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron város, Diplomatarium, U 403, 202148),
kétpontos *ö* (*grösserm*), *ü* (*Bürgermaister*) és *w* (*ewñ* és *Newstat*)

Soproni bordézsmajegyzék 1428-ból

(Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron város, Diplomatarium, U 403, 204828),
kétpontos *ü* (*Lükch*), *ö* (*Schadendorff*) és *w* (*Prwšchnek*)

A fent említett nyugat-magyarországi példák világosan mutatják, hogy a német kéziratokban már a 14. század második felétől előforduló kétpontos *ö* és *ü* jelölés a 15. század első felében már a magyarországi német írásbeliségben is ismert és elterjedt volt.⁴⁹

⁴⁸ Az 1418-as oklevél kiadását lásd HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története, I. rész, 2. kötet. Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig*. Sopron, Székely, Szabó és Társa Könyvnyomdája, 1923, 175, 199. szám. Az 1423-as iratot pedig Uő: *Sopron szabad királyi város története. II. rész, 6. kötet, Pótkötet az I. rész 1–7, és a II. rész 1–5. kötetéhez az 1278–1526. évekből*. Sopron, Székely, Szabó és Társa Könyvnyomdája, 1943, 82–85, 95. szám.

⁴⁹ A német kéziratok *ö* és *ü* umlautjairól lásd Robert P. EBERT – Oskar REICHMANN – Hans-Joachim SOLMS – Klaus-Peter WEGERA: *Frühneuhochdeutsche Grammatik*. Tübingen, Niemeyer, 1993, 46, L 15 és 48, L 17; Karin SCHNEIDER: *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten*. Berlin, De Gruyter, 2014, 95 és Abb. 8 (14. század második fele), illetve Abb. 15 egy 1429-es kéziratból; Albert DEROLEZ: *The Palaeography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to Early Sixteenth Century*. Cambridge, University Press, 2003, 188 és Pl. 83 egy 1422-es colmari kézirat példájával. Valamint még több szemléltető

Amennyiben tehát elfogadjuk a Güssingi glosszák kódexének fentebb javasolt, számos tartalmi és könyvtörténeti érv által támogatott eredeztetését a korabeli Magyarország északnyugati, német nyelvi és kulturális hatás alatt álló területéről, akkor a glosszák – a többi nyelvemlék tükrében valóban egyedülálló – *ö*- és *ü*-jelölése talán nem tűnik annyira meglepőnek, s nem zárja ki a 15. század első felére történő datálásukat sem. A német és magyar nyelvhasználat és írásbeliség 14–15. századi nyugat-magyarországi együttélése valószínűleg bőséges teret engedett az ilyen jellegű érintkezéseknek, kölcsönzéseknek, amelyekről eddig – feltehetőleg a terület magyar nyelvű írásbeliségének igen szórványos fennmaradása miatt – nem, vagy csak alig volt tudomásunk. A Güssingi glosszák hangjelölése tehát ebből a szempontból hiánypótló jelentőségű, amely módosíthatja a kétpontos grafémák történetével kapcsolatos eddigi képünket.

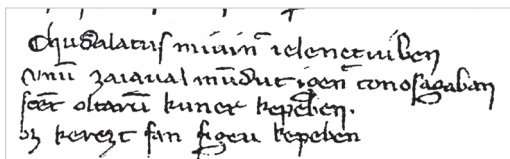
A Güssingi glosszák helyesírásának másik sajátossága, a latin rövidítésjelek tudatos és rendszeres alkalmazása nem kevésbé jelentős. Nyelvemlékeinkben viszonylag gyakoriak a hangpótló rövidítések, különösen a nazálisok (*m* és *n* hangok) középkori latin írásból átvett, a sor fölé illesztett vonással történő rövidítése. A másoló ilyenkor az *m* vagy *n* kiírása helyett egy egyszerű vonalat helyez a nazális melletti magánhangzó fölé, hogy így jelezze annak ottlétét. Hasonlóképpen rövidítették a latinban az *r* hangot is egy apró *r* környező magánhangzók fölé írásával. Ezek a rövidítések nagy számban fordulnak elő a Güssingi glosszák szövegében, ami önmagában még nem meglepő, hisz sok más nyelvemlékből is adatoltak ilyesmit (pl. Schlägli, Soproni szójegyzék, *Sermones Dominicales*, Bécsi, Münchener, Jókai- és Birk-kódex és még sok más), jóllehet e latin rövidítések magyar nyelvi használatának története egyelőre nem kutatott.⁵⁰

A Güssingi glosszák azonban a latin rövidítéseknek egy, a magyar nyelvemlékekben sokkal ritkábban előforduló változatát is alkalmazzák, mégpedig meglepő rendszerességgel. E másik rövidítésrendszer az előbbi, alapvetően hangtani orientáltágú hagyománnyal szemben inkább grammatikai jellegű, azaz nem hang-, hanem toldalékjelölő. A középkori latin írás – helytakarékoság céljából – egy ragozott szónak gyakran csak a tövét írta ki teljesen, az eset ragját pedig, amiben a szó a mondatban szerepelt, rövidített formában (mintegy indexelve) a szó fölé jegyezte. Így lesz a *felicitas* (boldogság) szó tárgyesetéből *felicitatem*, a *homo* (ember) többes szám alanyesetéből *homines* és így tovább. A rendszer használata – bár valóban helyet takarít meg – bizonyos fokú nyelvtani tudatosságot implikál. Feltételezi ugyanis, hogy a *scriptor* tudatában van annak, mit jelent egy szó alany- és tárgyesete, milyen toldalékok segítségével képi azokat a névszóragozás, hol húzódik a szótó és a rag határa, s hogyan kell az utóbbit az előbbihez illeszteni.

példával Erich PETZET: *Deutsche Schrifttafeln des IX. bis XVI. Jahrhunderts aus Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München, V. Abteilung*, Leipzig, Hiersemann, 1930, Tafel lix (1430-ból), illetve Tafel lxi (1459-ből).

⁵⁰ Vö. Veszprémy László elemzését a Halotti beszéddel kapcsolatban: VESZPRÉMY László: *A Halotti beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexben*. In: *Magyar Nyelv* 80 (1984), 329–330, illetve a Birk-kódexszel kapcsolatban: GERA Ildikó: *A Birk-kódex hangjelölése*. In: *Magyar Nyelv* 95 (1999), 433–452.

A Güssingi glosszákat lejegyző *scriptor* ezt a grammatikai jellegű rendszert alkalmazza meglepő könnyedséggel és biztonsággal a magyar nyelvre. Az általa használt rövidítések közül a leggyakoribb a birtokos eset *-nak*, *-nek* ragjának sor fölé írott, *c*-vel történő rövidítése, amelyet egyébként már a Gyulafehérvári glosszákban is megtalálunk. Ez esetben azonban még joggal gondolhatnánk arra, hogy a rövidítés nem anynyira rag, mint inkább hangjelölő, s csupán a birtokos eset ragja első nazális *n*-jének egyfajta rövidítése.

A Gyulafehérvári sorok rövidítései
(*miuinc* = *miuinec*, *igenc* = *igenecc*)
Varjú Elemér kiadása nyomán⁵¹

A Güssingi glosszák rövidítései
(„*iftēc*”) fol. 240^v

A Güssingi glosszák *scriptor*ának gyakorlata azonban mégis inkább toldalékjelölő rövidítést sejtet. A Gyulafehérvári sorokkal szemben ugyanis a *-nak*, *-nek* rag *n*-jét gyakran nem írja ki (sem a szó végén, sem a sor feletti vonás formájában),⁵² hanem felülírott *c*-vel rövidíti, mintha számára ez lenne a birtokos rag bevett rövidítése. Ráadásul a birtokos eset mellett más ragokat is hasonló módon rövidít. Időnként például a *-val*, *-vel* ragot (fol. 143^v: *ratione* – *tanolfaual*, fol. 244^v: *draconibus* – *farkanal*), másutt a tárgy *-t* ragját (fol. 145^v: *tanolfaot aduā*) vagy a *-ban*, *-ben* ragot (fol. 151^r: *keulfigbe*) írja így. Sőt, nemegyszer igék esetében is ugyanezt a rendszert alkalmazza, például többes szám jelölésére (fol. 173^v: *fulgebunt* – [...]*ni fogac*) vagy a felszólító mód jelének rövidítésére (fol. 240^v: *crescite et multiplicamini* – *gyülyetec es zaparac; czak iftēc zolgalam; placeat deo – iftēc kelleffec*).⁵³ Mindebből úgy tűnik, a glosszátor birtokában lehetett egyfajta rendszernek, amely a magyar ragok és jelek írásban történő tükrözését szabályozta, így glosszáinak rövidítései szinte a ma használatos elválasztási, szótagolási elvekhez hasonlíthatók.

⁵¹ VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári codex*. In: *Akadémiai Értesítő* 10 (1899), 16–25, itt: 23.

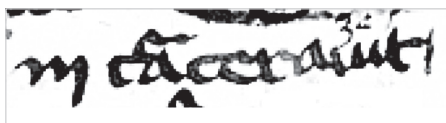
⁵² A glosszák ezen sajátossága viszonylag következetesnek mondható. Eddig ugyanis egyetlen olyan példát találtam, ahol a *-nek* toldalék *n*-je a szó végén ki van írva: *zuzeifign^e* (fol. 240^v), amely a Gyulafehérvári sorok helyesírására emlékeztet.

⁵³ Meg kell jegyeznünk, hogy az igei rövidítések egy része inkább a hang- és nem ragjelölő indexelt *c* rövidítésekre hasonlít, jóllehet – míg ott a *-nak*, *-nek* rövidítésére általában egyetlen *c* kerül a sorok fölé – az igék esetében kétbetűs kombinációkkal (*-ec*, *-ac*) találkozunk.

A „CSONKA GLOSSZÁK”

Ugyanez a nyelvi tudatosság még egyértelműbben mutatkozik meg a glosszák egy másik különleges – más emlékekben tudomásom szerint még nem dokumentált – sajátosságában is, amelyet a legtalálóbban talán „csonka glosszáknak” nevezhetünk. Bizonyos esetekben a glosszátor nem az egész latin szót fordította magyarra, hanem csak annak egyetlen, számára legfontosabb elemét: azt a ragot vagy jelet, amellyel a latin szó általa valószínűleg jól ismert, s ezért teljesen ki nem írt magyar megfelelőjét el kell majd látnia az anyanyelvi prédikációban.

Egy helyen például, ahol a latin szöveg arról beszél, hogy mikor Isten lelket adott az ember testébe, egyszersmind be is börtönözte azt oda (fol. 206^v: *animam incarceravit in carnem*), a glosszátor csupán annyit ír az *incarceravit* ige fölé *ze*. Ezt azonban épp a latin ige *perfectum* ragja (*-avit*) fölé helyezi, amivel, véleményem szerint, a magyar fordítás igeidejét kívánta jelezni, hogy a használó tudja, ezt a szót „börtön-zé” alakban kell majd fordítania.

„Csonka glossza” (fol. 206^v)

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg néhány sorral lejjebb is. Itt a lélek feladatairól szólva a latin megjegyzi, hogy annak második kötelessége, hogy a testet hűséggel megőrizze (*ut ipsa anima carnem fideliter custodiret*). Ezt a glosszátor szintén csak a todalék megadásával fordítja magyarra. A *custodiret* utolsó szótagja fölé írott *-ye* ugyanis valószínűleg egy felszólító alak (véd-je/őríz-je?) jelzésére szolgál.

„Csonka glossza” (fol. 206^v)

Hasonló „csonka glossza” található még a Máté evangélistáról szóló beszédben is. Itt a latin arról beszél, hogyan tekintett Krisztus a vámos Mátéra (fol. 244^r: *quem hodie vidit suis sanctissimis oculis*), ennek fordításául a glosszátor csupán annyit ír a *vidit perfectum* alakja fölé, *meg te*, amely valószínűleg egy hasonló „csonka glossza” a *meg-tekint-té* fordítás igekötő + raggal történő jelzésére.⁵⁴

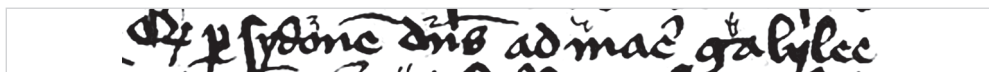
⁵⁴ A *videre* igét a glosszátor – néhány sorral feljebb (fol. 244^r) – a ’tekinteni’ szóval fordította magyarra.

„Csonka glossza” (fol. 244^r)

Ha tehát e „csonka glosszák” fentebb javasolt értelmezése helytálló, és azok valóban csupán ragok és jelek jelölésére szolgálnak, akkor a Güssingi glosszák lejegyzőjének igen előrehaladott magyar grammatikai ismeretei lehettek. Határozottan fel tudta ismerni, mi egy magyar ige múlt idejű vagy felszólító módú alakja, milyen toldalékok segítségével kell ezt képezni, és azt is, hogy ezt, mint önálló szerkezeti egységet, le lehet választani a szóról, s fel lehet használni a magyar fordításban alkalmazandó főnév vagy ige ragozásának jelölésére. Hogy vajon mindez csupán a glosszátor természetes nyelvérzékének vagy iskolai képzésének eredménye-e, ma még nehéz eldönteni. A Güssingi glosszák csonka jegyzetei azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy nyelvemlékeink – elsősorban a különböző glosszák és vendégszövegek – kódexeiben található apróbb jelek vizsgálata is fontos lehet a középkori magyar nyelvi gondolkodás és oktatás jobb megismeréséhez.

Ugyanezt erősíti meg a Güssingi glosszák utolsó rétege, amelyben leírt magyar szavakat már nem is találunk, ám mégis a középkori magyar nyelv eddig nem tanulmányozott emlékét őrzi, mégpedig a latin szöveg fölé írott számok formájában. A Güssingi glosszák latin szövegeiben számos helyen találunk a sorok fölé írott – szemmel láthatóan a magyar glosszátor kezétől származó – arab számokat, amelyekkel – általában 1–6 között – a latin mondat egy-egy szavát jelöli meg. Ezek alaposabb tanulmányozása arról győz meg, hogy ezek a számok is az anyanyelvi prédikáció elkészítéséhez, előadásához használt segédeszközök lehettek. Ha ugyanis a latin szavakat a számok sorrendjében fordítjuk magyarra, egy, a magyar nyelvhasználatnak a latin eredetihez képest sokkal inkább megfelelő szórenddel rendelkező mondatot kapunk.

A tizenkettedik évközi vasárnapra mondott prédikációban például (fol. 129^r), ahol a latin sorra veszi a napi evangélium (Mk 7,31) tanulságait, elsőnek említve azt, hogy Krisztus Szidon városán keresztül ment a Galileai-tengerhez, a glosszátor következőképpen számozza meg a latin mondat szavait (*Quod¹ per-Sydonem³ dominus² ad-mare⁵ Galyleae⁶ venit⁴*). Mindezzel mintegy azt sugallja: a mondat szórendje magyarul „Hogy az Úr Szidonon keresztül ment a tengerhez Galileában”.

A szavak számozása a kódex 129^r fólióján

Hasonló számokat találunk ugyanazon levél (fol. 129^r) egy másik sorában is, ahol a latin szöveg arról ír, hogy Krisztus lelki hálója mintegy farkasként üzte el az ördögöt.

Ezt a mondatot a glosszátor szintén beszámozza, hogy így segítse az anyanyelven prédikáló papot a helyes magyar szórend megállapításában (*diabolum¹ tamquam³ lupum⁴ agitavit²*), amely valószínűleg „az ördögöt elüzte, mint a farkast” szórendre utal.

Számok a kódex 129^r leveléről

Hasonló számokkal a kódex számos más helyén is találkozunk, ezek részletes elemzésére azonban jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhattam. A fentiek alapján azonban feltehetőleg ezek is a helyes magyar szórend azonosításában voltak hivatottak segíteni a prédikáló papot, aki vagy ebből a kódexből beszélt, vagy ennek alapján szerkesztette meg anyanyelvű szentbeszédét.

Amennyiben tehát a kódex számainak fent javasolt értelmezése helytálló, azok közvetett értelemben szintén nyelvemlékek, amelyek – mintegy kódolt formában – irányítják a beszámozott latin szöveg magyar fordítását. Mindezek tükrében tehát a Güssingi glosszák kódexe, a benne megőrzött „teljes” és „csonka” magyar glosszák mellett, a magyar nyelvemlékek eddig ismeretlen, új csoportjára is felhívja a figyelmet, amelyet „közvetett” vagy „kódolt” emlékek nevezhetünk, mivel csupán utalásokat tartalmaz a magyar fordítás mondatainak szerkezetére, szórendjére vonatkozólag. Jóllehet e „kódolt” nyelvemlékek nyelvészeti/irodalmi használhatósága és megbízhatósága korlátozott, érdemes lenne őket alaposabban megvizsgálni más magyar glosszás vagy hazai használatú latin kódexek szövegeiben is. A számokkal történő glosszálás jelenségének további tanulmányozása pedig talán segítségünkre lehet latin kéziratok provenienciájának vagy használatának megállapításában is, amennyiben a bennük megőrzött számok a latin valamely népnyelvi előadását látszanak bizonyítani.

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a németújvári ferences monostor I/33 jelzetű kódexe nemcsak a Güssingi glosszák több mint 600 magyar szót megőrző, a 15. század közepére (1425 és 1475 közé) datálható anyagát őrizte meg, hanem számos más adattal is gazdagítja nyelvemlékeink kutatását. A magyar helyesírás-történet számára fontos és korai bizonyítékot szolgáltat a német helyesírás hazai hatásának és a magyar nyelvre történő alkalmazásának vizsgálatához, s az *ö* és *ü* német eredetű, két-pontos jelölésének valószínűleg legkorábbi hazai emlékét őrzi. Helyesírási és nyelvészeti szempontból érdekes a glosszákban alkalmazott, latinból adaptált rövidítési technika, amellyel a glosszátor a magyar főnév- és igeragokat rövidíti, nagyfokú nyelvi tudatosságról téve tanúságot. A kódexben alkalmazott magyar glosszázási technika ugyanerről az anyanyelvi tudatosságról árulkodik. A latin szavak fölé csupán a fordítás során használandó igei és főnévi ragokat, jeleket vagy képzőket rögzítő „csonka glosszák” a magyar nyelv rendszerének beható ismeretéről tanúskodnak. A magyar fordítást csupán számok formájában lejegyző „kódolt” vagy „közvetett” glosszák pedig a középkori magyar nyelv egy új, eddig nem kutatott emlékcsoportjára hívják fel a figyelmet.

A kódex tehát – amellet, hogy viszonylag nagy számú és érdekes magyar nyelvű glosszaanyagot őriz – egyszersmind számos kérdést is felvet. A rövidítések, „csonka” vagy „kódolt” glosszák jelensége mind olyan problémák, amelyet a kódex inkább csak megfogalmaz, mintsem megválaszol. Ezek azonban épp e kérdés mivoltuk miatt különösen alkalmasak Madas Edit köszöntésére, akivel az elmúlt évek során nyelvemlékeink számos hasonló kérdését elemeztük közösen.

* * *

PETER TÓTH

Güssing Glosses

A Fifteenth-century Sermon Manuscript Glossed in Hungarian

Manuscript I/33 of the Franciscan Monastery of Güssing (Austria) is a typical Late Medieval collection of sermons. Copied around the early/mid-15th century, the manuscript contains Latin sermons for Sundays and other ecclesiastical feasts. What is unique about this rather average-looking volume is that many of the sermons it preserves were glossed in vernacular Hungarian. Written between the lines and on the margins, occasionally also inside the main Latin text of the manuscript, these glosses preserve more than 600 words in Hungarian. On the basis of a marginal note in Latin, referencing the 1439 decree of the Council of Basel about the Immaculate Conception of the Virgin Mary, the main Latin text of the manuscript, together with the Hungarian glosses, recorded by the same hand, can be dated to the 2nd/3rd quarter of the 15th century. The manuscript was probably copied in the East-Austrian/West Hungarian region with both its content and script reflecting a very strong influence of German written culture. This influence affects the script and spelling of the vernacular Hungarian glosses alike. Marking Hungarian *ö, ü, ő, ű* with two dots placed diagonally above the relevant vowels is a remarkable feature of the glosses and probably the earliest occurrence of what became standard from the late 16th century onward. The use of the Latin abbreviation-system for writing Hungarian to mark suffixes along with glosses containing only Hungarian suffixes above the Latin are all unique features of the Güssing Glosses. These special techniques of writing Hungarian reveal intriguing evidence for an advanced awareness of and erudition in Hungarian grammar in the early 15th century. In addition to the large number of Hungarian words, preserving a rich theological/philosophical vocabulary, the Güssing Glosses provide unique insight into peculiar techniques of translating with “truncated” and “numerically encoded” glosses.

Párhuzamos perikópák vallomása – a nyelvtörténet oldaláról

BEVEZETŐ

A *Régi Magyar Kódexek*-sorozat felmérhetetlenül sokat köszönhet az Ünnepeltnek, aki az eddig megjelent harminchárom kötet kétharmadában közzétevéként, bevezető tanulmány írójaként, az előkészítő munkacsoport tagjaként, vagy mint lektor, tanácsadó működött közre. Mi, „intézetiek” is számtalanszor fordultunk hozzá problémáinkkal. Hálásan gondolok mindenkori önzetlen, készséges, szakmai segítségére.

A következő vizsgálódáshoz mind a *Döbrentei-kódex* (DöbrK.), mind a *Székelyudvarhelyi kódex* (SzékK.) perikóparendjének ismerete kellett, ezek e kódexekben szintén Madas Edit munkái.¹ Az elemzés 19 evangéliumi perikópára terjed ki (felsorolásuk és párhuzamaik a SzékK. kiadásának 15–19. lapján). Kettő közülük csak incipit, 13 bibliai részletnek a párhuzama megtalálható a DöbrK.-ben, 4 pedig – ezek hétköznapokra szánt perikópák – csak a SzékK. sajátja.

Elsőként a SzékK. 6. kezétől származó perikópák nyelvallapotát próbáltam meg vallatni, majd pedig – nyelvészeti nézőpontból – a DöbrK. megfelelő szöveghelyeivel összevetni. Meglepően beszédes gyűjtemény állt össze. Ebből most csak néhány jelenség kiemelésére van mód, elsősorban olyanokéra, amelyek a perikópák nyelvallapota és egymáshoz való viszonya alapján bizonyos következtetések levonását teszik lehetővé.

A SZÉKK. PERIKÓPÁINAK NYELVI SAJÁTOSÁGAI RÓL

A 6. kézről – nyelvi produktuma alapján – nehéz elképzelni, hogy aktívan avatkozott volna bele a szövegbe. Írásképét, betűformálását tekintve nem tűnik járatlannak a tollforgatásban, *scriptori* önállóságának azonban kevés a jele: hangjelölésben és a szóalakok használatában egyaránt ragaszkodhatott mintapéldányához. Aggályosan alkalmazkodó *scriptornak* látszik: ha felismerhetetlenre másolódott előzményét már végképp

¹ ABAFFY Csilla – T. SZABÓ Csilla – MADAS Edit: *Döbrentei-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995; N. ABAFFY Csilla: *Székelyudvarhelyi kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.

nem tudja elolvasni vagy értelmezni, kihagyja a megfelelő nagyságú helyet, de közben gond nélkül több erősen hibás alakot is leír, vagy olykor tagmondatnyi hiányt is elvisel. A hibák átmásolásának, az ezekbe való belenyugvásnak a háttérben az a szövegtisztelet állhatott, amely szakrális szövegek esetében még jobban kötötte a másolót.

Hangjelölés: A *scriptor* a kancelláriai típusú hangjelölést/helyesírást követi. Kniezsa a kezét az 1.C típusba sorolja.² Ezen az általános besoroláson túl azonban több, a korban szokásos gyakorlattól eltérő megoldás is található a szövegekben.

A hang–betű megfelelések igen változatosak: egy hangnak több jelölésmódja, egy betűnek több hangértéke is van. Bizonyos jelölések régebbi – partikuláris – gyakorlatok nyomát őrzik. Ilyen a /k/ fonéma *ch* jele: 357: *Botranchozandich*, 358: *rachonyj* (= rokonai) és – nem kivételtelenül, de elég gyakran – a *micoron* szó írásmódja. Az, hogy egy sűrű(bbe)n használt szó – itt éppen vonatkozó kötőszó – jelenik meg „megcsontosodott” formában, nem ismeretlen jelenség: a *-ból/-ből* rag korábbi *belől* formáját pl. még sokáig a *mennybelől* szó tartotta fenn. Ugyanígy korábbi hangjelölési gyakorlatra utal vissza a /k/ *c* jele (nem idegen szó esetén): 376: *micoron*, 359: *njajascodvan*.

Az /sz/ hangot a kéz többféle módon, de leggyakrabban *s*-sel jelöli:³ 359: *sel*, 360: *tistejhadcz*, *terjjestven*, *tistula*, *tesj*, 361: *orsagaba*, *lesen*, *sabadoh*, *el vesewnk*, 362: *besedeth*, *solgayj*, *saggatvan*, *eleser*, 365 *swemben* (= szü[v]emben), *segvdes* (= szegődés), *swleibe* (= szölejébe), *akars*, *tesen*, *vesteglene*, 366: *sjz*, *siznek*, *malastot*, *sekjth*, *senth*, 368: *senthseg*, *somorwk*, *gonosokra*, *seresed*, *tesnek* stb. A jelölésgyakoriságot vezető *s*-nek az eloszlása azonban korántsem egyenletes. Vannak perikópák, amelyekben nem (vagy alig) fordul elő, bennük megjelenik viszont – szókezdő pozícióban – az *sz*: 358: *szjzesegeetwl*, *szolgalvan*, *nyolcszaz*, *szokasaerth*, 359: *szola*, 360: *szerzeth*, 361: *szel*, amely jel – ehhez hasonló szókezdő variánsként – már a Halotti beszédből ismerős. Kniezsa szerint „a XII. század közepétől a XIV. századig mindig fel-felbukkan, de mindig szórványos marad”.⁴ Mivel a következetesség sem a kornak, sem a másolónak nem erénye, a funkcionális variánsok ugyanazon szóban is váltakoznak: *sel* ~ *szel*, *zelembe* ~ *sewlembe*, *mesejtelen* ~ *mezejtelen* stb. Ez a megállapítás a hang–betű megfelelések többségére érvényes.

A megfelelések különösen bonyolultak az *u*, *v*, *w* hármasság esetében: mindegyikük egyaránt jelölhet *ü*, *ö*, *v* hangot, különösen nehézé téve a korabeli hangértékek meghatározását. A *menjzegzw* (359), *esmerwjkeuzth* (358–9), *meddunek* (367) esetében például az *ö* és az *ü* lehetősége is felmerül.⁵

² Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952, 110.

³ Általános jelölés a korban *e* hangra a *z*.

⁴ Kniezsa 1952, 73.

⁵ A. Jászó Anna: *Az igenevek*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. Benkő Loránd, szerk. E. Abaffy Erzsébet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 411–454,

Hibázások: A SzékK. 6. kezének hibáktól hemzsegő szövegében kevés a saját kezűleg javított, azaz elismert hiba, nagyszámú viszont a javítatlan. Utóbbiakról nem tudható, ki és mikor követte el, de mindenképpen szövegkopás, szövegromlás nyomai. Néhány példa:

A betűformák egykori hasonlóságából származó félreolvasások közé tartoznak a $k \sim t$ (korábbi $c \sim t$) tévesztések, többször más hibával is kombinálva: 366: *hevkevd kedegh* ~ DöbrK. 299: *hited teged*;⁶ 372: „*valastÿa w Iuhath evrukkul*” (= örüktől) ~ Münchener kódex (MünchK.) 31va: *keLkectol*; Jordánszky-kódex (JordK.) 436: *ghedelekthw̄l*, lat. *ab haedis*;⁷ 369: *imadkokath* (= imádtukat) ~ DöbrK. 492: *imattokot*, lat. *orare*; 371: *orsagyik* ~ DöbrK. 303: *orzagit*; 357: „*ez kvsezre vetteteth*” ~ DöbrK. 276: „*ez t̄oresre vetteteth*”. Az értelmetlen szóalak létrejöttében három – egyébként szokásos – hiba feltételezhető: a betűformák hasonlósága alapján $t \sim k$, ill. $r \sim z$ tévesztés, valamint egy metatézis: *res* ~ *ser*.⁸ Hasonló metatézis hiba máshol is előfordul a szövegben: 371: „*kekezbe viznek*” ~ DöbrK. 302: „*kezekbe fognak*”.

A betűhasonlóságból adódó félreolvasás olykor „értelmesítve” van: 357–8: „*Anna prophetissa Samuel Leanya*” ~ DöbrK. 276: „*anna profetissa fanvel leaña*”, lat. *Phanuel*;⁹ 357: „*es keery lelkedeth teer / megh folya*” ~ DöbrK. 276: *es tenon* lelkedet · t̄or meg foll’a, lat. *et tuam ipsius animam pertransibit gladius*. A *keery* szó eredetileg *ten(n)en* lehetett, a $t \sim k$ félreolvasás gyakori, az *r* könnyen létrejöhetett az *n* jobb szarából, a szóvégi *n* helyén álló *y*-ra pedig két másik példa is van: „*vgÿ ley*”, „*az ideben ley*” (359), amelyek a *lén* (*lön*) változatai. Egyes kezek a szóvégi *n* jobb szarát lehúzták, ez is oka lehetett a több ízbeni hasonló félreolvasásnak.¹⁰

Hibák a palatálisok jelölésében: 358: *gerymek*, 361: *mÿeneknek* (~ DöbrK. 277, 287: *germek*, *meñneknek*).

SzékK. 369: „*latvan wketh wezezben munkalkodvan*” ~ MünchK. 42ra: *euèzettèl*, lat. *in remigando*. A Mk 6,48-ban a *szándékolt* szó vagy *evezet* vagy *evezés* lehetett. Betűformák hasonlósága miatt t és z között nem szokott tévesztés lenni, ezért a második, a téves z valószínűleg perszeveráció eredménye. A fogósabb kérdés a kezdőhang hiánya. E kézre különösen is jellemző az a fajta gazdaságos jelölés, amely – ha mind-

itt: 423–424. A szakirodalom effajta „billégő” adatai mind a szintén archaikus jelenségekkel teli Kulcsár-kódexből származnak.

⁶ Ha az adott perikópa szerepel a DöbrK.-ben, a megfelelőt onnan idézem, ha nem, akkor más ómagyar fordítás(ok)ból.

⁷ A latin adatok a Münchener kódex kritikai szövegkiadásában (*A Münchener Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Szerk. NYÍRI Antal. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971) közzétett Merk-féle kiadásból származnak (*Novum Testamentum Graece et Latine*. Apparatu critico instructum edidit Augustinus MERK S. J. Editio octava. Roma, Sumptibus Pontificii Institutii Biblici, 1957).

⁸ A tévesztéstípusokra lásd HAADER Lea: *A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatípológiához*. In: *Elmélet és módszer*. Szerk. LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2014, 87–103.

⁹ A MünchK. szintén Sámuel leányának tudja (56va).

¹⁰ Érdeemes erre megnézni – mint lehetséges példát – a Schlägli-szójegyzékben a *kemen* ’kömény’ szó írásképét (861. tétel).

két hangnak ugyanaz a betű is lehet a jele –, a két hangot egyetlen betűvel intézi el (ezek az „*ij, vi, üv, nyi*” betűk): 369: fel *wultenek*, meg *yedenek*, 365: *wultvala*, 362: *tanejtvanyinak*, 374: *wulte* (’üvöltő’), 365: *Ewlte*; vö. még DöbrK. 96: *yel* ’éjjel’, 176: *yedetes* ’ijedetes’ stb. is. Több esetben nem dönthető el, hogy két hang jelöléséről vagy hiátusról van-e szó: 359: *sweben*, 375: *sveben*, 370: *kwek*. A fenti adatban (*wezezben*) azonban csak abban az esetben lenne szó két hang–egy jel viszonyról, ha ö-s változatot teszünk fel (amely egyébként létezik; vö. TESz.¹¹ *evez* a.), a szöveg általános illabialitása miatt azonban mégsem ez a valószínű, inkább betűhiánnyal lehet számolni.

Illabialitás. A SzékK. perikópáinak szövegében nagyszámú illabiális szóalak van: 357: *eltezeth* (= öltözött), *teebeth* (= többet), *Iseeth* (= isöt ’söt’),¹² 374: *Eletedh* (= előttd), *teer* (= tör), *kezeeth* (= között), *feldebe*, *kezepit*, *eleser* (= először), *zelembe* (= szőlőmbe), *venek* (= vőnek ’vevének’), *kezen* (= közön ’között’), *wulte* (= ’üvöltő’) stb. A perikópák is sorra így kezdődnek: *Az ideben...* A kiindulópontot jelentő írásos változat létrejöhett tehát a labializációs folyamat szétterjedése előtt, másrészt az illabialitás nyelvjárási hátterű is lehet.¹³ A kettősségek, ingadozások a továbbmásolások folyamán keletkezhetek: 365: *elevbeliekik* ~ *elebelyek*, *kezelejtet* ~ *kewzelejtene*, 367: *rejttekbē* ~ *revjtekben*, 359: *revjtuk*, 364: *zelembe* ~ *sewlembe*, *sewlenek* stb. A 16. században az ö-zés – és némileg kisebb mértékben az í-zés is –, „divattá vált”.¹⁴ Néhány adat ilyesmit is mutathat: 359: *mevnyekben*, 365: *megh vegeztotnek* ~ a sokkal labiálisabb DöbrK.-ben *meg vegeztetnek* (298); SzékK. 363: *tjn* ~ az „í-ző” DöbrK.-ben *tjn* (291). A *hwjtet* (SzékK. 361) szóalak a labiális és illabiális változat (*hüt*, *hit*) egyvelege.

Következtetésként a fentiekből azt lehet levonni, hogy a SzékK.-ben ránk maradt perikópaegyüttes egy lényegesen korábbi előzményszövegnek többszörös másolás által módosult változata, amelyet *scriptora* az előzményszöveget szolgálai követve írt le.

¹¹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Főszerk. BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.

¹² A kiadásban közölt szóalak helyett ez a helyes.

¹³ A kettő egy ponton összeér. Vö. KOROMPAY Klára: *A névszóragozás.* In: BENKŐ 1992, 355–410, itt: 376.

¹⁴ BENKŐ Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1957, 89.

A SZÉKK. ÉS A DÖBRK. PERIKÓPASZÖVEGEINEK VISZONYÁHOZ

Eltérések és egyezések jelentős számban találhatók a két kódex között. Az egymásra vetítés bőséges adatgyűjteményéből a legfontosabbak következnek.

Egyező megoldások

Szövegek egy töről fakadásának vizsgálatában a lexémák azonosságai/eltérései a kevésbé megbízható iránytűk közé tartoznak. A grammatikai struktúrát is érintő azonos vagy különböző megoldások már jóval erősebb érvet szolgáltatnak. (A szórend bonyolult kérdéseire most nincs mód kitérni.)

A DöbrK. és a SzékK. evangéliumi perikópái között a *szintaxis* területén van egy olyan összekötő kapocs, amely egyben el is különíti őket a többi újszövetség-fordítás megoldásaitól. Ez az igenévi szerkezettel egyértékű, *inessivus*-i ragot tartalmazó *t* képzős főnevek gyakori alkalmazása.¹⁵ A konstrukció egyaránt idézhető a két kódex párhuzamos perikópáiból és a kódexek önálló részeiből:¹⁶

[Lk 2,42] DöbrK. 281: „*ν* nekik iervsal'emba *fel mentegben* v̄ndnep napnak zokasaent” ~ SzékK. 358: „wnekyk Ierusalembe *fel mentekben* Innepnapnak szokasaerth”; (MünchK. 56va: *felmenvén* Jeruzsálembe; JordK. 525: *felmentenek volna* Jeruzsálemben¹⁷).

[Mt 12,46] SzékK. 376: „Meg wnekȳ sokassagnak *soltaba* / yme w Annȳa es Atȳafȳaȳ k̄wuul all<o>nak vala keresven nekȳ *soltokath*” (MünchK. 19ra: még ő e *beszélvén* a gyülekezeteknek, im ő anyja és ő atyjafiai állnak vala künn, következvén, *hogy* neki *szólnának*; JordK. 392: *Mikoron* még *beszélne* az seregeknek, íme az ő szüléje és atyjafiai kívül állván kívánnak neki *szólni*).

[Mt 27,32] DöbrK. 440: „*ki mentekben* lelenek kedeg aruus embert” (MünchK. 34vb: *Kimenvén* kedég lelének; JordK. 447: *Mikoron* azért *menének*...).

[Mt 26,21] DöbrK. 432: „es *ν ettebben* · monda nekik” (MünchK. 32va: és *mikor ennének*; JordK. 439: és *hogy ennének*).

[Mt 17,5] DöbrK. 494: „Meeg *ν zoltaba* [...] Es *ν nekik* hegr̄ol · *le zallottokban* paranLola” (MünchK. 23rb: Ő még e *beszélette* [...] És ők a hegyről *leszállván*, parancsola; JordK. 407: *Míglén* ezt *beszelené* [...] Es *hogy leszállottak volna* az hegyről, parancsola).

¹⁵ A szerkezetre vö. A. JÁSZÓ Anna: *Az igenevek*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ÁBAFFY Erzsébet, RÁCZ Endre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 319–352, itt: 335; A. JÁSZÓ 1992, 436; GUGÁN Katalin: *Syntactic synonymy: a case study*. In: *Acta Linguistica Hungarica* 49 (2002/1), 23–49, itt: 30, 32.

¹⁶ Ez a szerkezet eddig a DöbrK. jellegzetességeként volt számontartva, a SzékK. azonos megoldásai azonban a közös kútfő sajátosságának mutatják.

¹⁷ A MünchK. és a JordK. párhuzamnak hozott adatait itt az egyszerűség kedvéért nem betűhűen adom meg.

Számos példa van még. Arra, hogy a SzékK. másolói egyikének ez az archaikus szerkezet már idegenül csengett, egy értelmesítő jellegű – hibrid – alakulat a bizonyíték: SzékK. 369: „Te alamizna *teteleduen* kedeg” ~ DöbrK. 491: „Te alamisna *teteledben* kedeg”. A határozói igeneves megoldás, amelyet megcélzott, funkcionális variánsa volt e szerkezetnek.

Hasonlóan összeköt és egyedít a *morfológia/morfoszintaxis* területén az *-ént* rag.¹⁸ Ez az igen ritka rag a két kódex közös szövegeiből többször is kimutatható. SzékK.-beli előfordulásai részben értelmesítésfélén estek át – ismét csak annak jeléül, hogy valamelyik másoló a rag funkciójával már nem volt tisztában (lásd a következő két adatpárt). Az egyéb bibliafordításokban e ragnak névutói ekvivalense, a *szerént* áll.

[Lk 2,39 – lat. *secundum legem Domini*] SzékK. 358: „hogh megh tekelenek mindenth / moyses *terveneyt* / megh Thereenek galileaba” ~ DöbrK. 276–7: „es hog meg to-kellenek mindent moises *torveeent* Meg tereenek galileaba” (MünchK. 56va és JordK. 525: *törvénye szerént*).

[Lk 2,42 – lat. *secundum consuetudinem diei festi*] SzékK. 358: „wnekyk Ierusalembe fel mentekben Innepnapnak *szokasaerth*” ~ DöbrK. 281: „v nekik ierusal’emba fel mentegben vdnep napnak *zokasaent*” (MünchK. 56va és JordK. 525: *szokása szerént*).

[Lk 1,38] SzékK. 367: „yme vrnak salgalo leanya legen nekem te *mondasodenth*” ~ DöbrK. 413: „Ime vrnak zolgalo leaña · legen nekem te *mondasodent*”. (A további négy párhuzamos helyen – MünchK., Érdy-kódex (ÉrdyK.), Gömör-kódex (GömK.), JordK. – egységesen *beszéded szerént*.)

További egyedítő a *-hoz/-hez/-höz* rag (a „külső közelítő eset”, *allativus*) sajátos alkalmazása:

[Mt 20, 3,5–6 – lat. *circa*] SzékK. 363–4: „3 w mēven harmad ydwhwz [...] kw mene hatod Idwhuz 3 kylenechedhez [...] Tizen Eged hora vtan es kymene” ~ DöbrK. 291: „es ki menven harmad v^oqhoz [...] ki mene hatod id^oqhoz · es kilencedhez [...] Tizeneged id^oqhoz kedeg · ki mene”. A DöbrK. még az utolsó alkalommal is megtartja a ragot. (A MünchK. 25va minden esetben a még névutónak tekinthető *koront* alkalmazza, a JordK. 416 a *superessivus*-i ragot: *horan*, a mai fordításokban: *körül*.)

Archaikus a *translativus*-i *-vá/-vé* helyén a *j-s* változat:

[Mt 21,13] SzékK. 374: „tj kedegh wtet tolvajoknak *kwtyajja* (= kútjává) tvttetek” (lat. *speluncam latronum*). A DöbrK.-ben ez a perikópa sajnos nincs meg, pedig a lexémahasználat szempontjából is érdekes lenne. (MünchK. 26va: toluaiocnac *bar-*

¹⁸ Felépítésére, használatára KOROMPAY 1992, 366, 395–396.

langaia; JordK. 419: lattroknak *barlangawa*.) A DöbrK.-ben másutt hiátusos formával is találkozni: [Mt 4, 19] DöbrK. 391: „Ember *halazoa* tezek”.¹⁹

A *lexémahasználat* jellegzetességeiből:

[Mt 13,30] SzékK. 362: „Az *bvzath* kedegh *gyvhetek* En *susokomba*” ~ DöbrK. 290: „az *buzat* kedeg *góhetek* en *zvzokomba*” (MünchK. 20^a és JordK. 395: *csúr*).

[Mt 13,24 – lat. *parabola*] SzékK. 362: „[A]z ideben monda Iesus ev tanejtvanyinak ez *rula besedeth*”. A DöbrK.-ből e perikópa bevezetője hiányzik, a kézirat ezen a helyen zavaros.

[Mt 20,1 – lat. *parabola*] SzékK. 363: „[A]z ydeben monda Iesus ev Tanejtvainak ez *pelda besedet*” ~ DöbrK. 291: „Az időben Monda Iesus v taneitvaínak · ez *rvla bezedet*”.

Mint látható, a hetvenedvasárnapi perikópa kezdete a két kódexben eltér. Ez az eltérés viszont éppen azt a kettősséget mutatja, amely a DöbrK. több helyén is felbukkan, és abban áll, hogy a *rúlabezéd* fölé Halábori Bertalan rubrummal a *példa* szót írta. Tarnai szerint azért glosszázott, hogy megkülönböztesse a *parabola* és a *proverbium* retorikai fogalmak magyar megfelelőit.²⁰ Kérdés, hogy e példapár alapján nem lehet-e azzal (is) számolni, hogy egy archaikusabb kifejezés cserélődött ki egy közkeletűbbre.

[Mt 20,8] A lat. *procurator* megfelelője: SzékK. 364: „monda a *sewlenek vra ev mielketvyenek* [sic!] ~ DöbrK. 292: v *m'veltetöinek* (MünchK. 25vb *sáfárának*; JordK. 416: *vincellérének*).

Csak e két kódex sajátos képzett szóalakja a *könnyűdít*:

[Mt 11,28 – lat. *reficio*] SzékK. 363: „En / *megh kwnjwdejtelek* titeketh” ~ DöbrK. 393: „en *meg kponöpitlek* tiketet” (MünchK. 17vb *meghizlallak*; JordK. 387 *meg-könnyűtlek*).

Érdeemes megemlíteni azt is, hogy a SzékK. perikópáiban a szavak alakváltozatai között részlegesen eredetibb (zártabb) alakok állnak: 375: *harum* (Cetnek hasaban *harū* nappal es *harū* Ejýel), 374: *templum* (menve Iesus Istennek *templumaba*), 357: *Ianusrwl*, *Ianus*, *hul* (*hul Ianus* Kerezteluála) – *hul* alak egyébként a DöbrK.-ben is van (pl. 96).

Más esetben a szóalak az egykor átvett szóhoz közelebb álló hangalakban szerepel: 357: *A'gelomath*, 371: *angelinak*, 372: *angely* ~ a DöbrK.-ben 262: *angalomot*, 302: *angalinak*.

¹⁹ A -vá/-vé kialakulására, funkcióira vö. KOROMPAY Klára: *A névszórágózás*. In: BENKŐ 1991, 284–318, itt: 303, 304; KOROMPAY 1992, 380, lásd még BENKŐ Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 228.

²⁰ TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 252–253.

A hajó fő alakváltozata a SzékK.-ben a *hejó*, amelyet a TESz. a Schlägli szójegyzék (1405 k.) mellett éppen innen dokumentál. 361: *heoba, heoczka*, 369: *hejo*, 370: *hejoba, hejabwl*. Az ingadozások és a kibogozhatatlan nyelvjárási háttér miatt ezekre csak óvatosan támaszkodhatunk, de a 16. századnál jóval korábbi időre mutatnak.

Néhány azonosság a *jelentés* területéről (csak utalásként):

A *terjedés* 'nemzetség' jelentésben: [Lk 2,36] SzékK. 358: „Samuel Leanja Aser *terjedesebel*” ~ DöbrK. 276: „fanuel leaña · asser *teriedesebpl*” (MünchK. 56va: Aser *nemzetebeli*; JordK. 524: Asernek *nemzetéből*).

Az *intéz* 'vél, gondol' jelentésben: [Mt 20,10 – lat. *arbitror*]: SzékK. 364: „Az elebe-lyek *Entezek* hogý tebbeth vennenek” ~ DöbrK. 292: „az elebiek · *Intezek* hogó tóbet vennenek” (MünchK. 25vb; JordK. 416: *alítják*). A NySz. (1, 1596)²¹ e jelentésben csak a DöbrK.-ből ismeri a szót.

Eltérő megoldások

Apró különbségből igen sok van a hangjelölés alapvető eltérésein kívül is: végződések előhangjainak különbségei, igeidőké, egyeztetésiek (egyes szám–többes szám), szóhasználatiak stb.

Előfordul azonban egy-két olyan eltérés is, amelyekkel a SzékK. szövege önálló úton jár, de nemcsak a DöbrK.-szel, hanem a többi fordítással szemben is.

Az egyik a Mt 8,12, amely különbség létrejöttére nem találok magyarázatot. SzékK. 361: „orsagnak kedegh fýaý kw wztetnek *belsew* sevtetbe” ~ DöbrK. 287: „Orzagnak kedeg fiaí ki vzetnek *kvlsó* setetbe” (lat. *tenebras exteriores*).

Sorrendi eltérés: [Mt 11,27] SzékK. 363: „Es senký *Atyamath* nem esmerthe hanem csak *fýw* Sem *fýat* valaký megh esmerthe / hanē csak *atja*” ~ DöbrK. 393: „es senki nem esmert *fiat* · hanem čak *at'a At'at* es senki nem esmert · hanem čak *fiv*”. Figyelemre méltó még az *Atyamath* szóalak birtokos személyjeles alakja is.²²

Egyedi változatú igealakot és névtutót tartalmaz az *Angyali üdvözet* szövege [Lk 1,28]: SzékK. 366: Idevzlegy malastal telýes vr *legē* te velet Aldoth *legý* te assonýealatok *kezen*” ~ DöbrK. 412: Idvözleg malasztval tell'es : vr *vaón* teveled · te *vaó* aldot azoñiallatoknak *kóçotte*” (ez utóbbi változat van az ÉrdyK. 250 és a JordK. 518-ban,²³ továbbiak: MünchK. 54va, Winkler-kódex 276, GömK. 49, minden változat *vagy-gyal*).

²¹ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* I. Szerk. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond. Budapest, Hornyánszky, 1890.

²² Ma a Vulgata szövegéhez (lásd 7. jegyzet) viszonyítunk, természetesen azt nem tudjuk, hogy annak idején milyen latin szövegváltozat állt a háttérben. Vö. még KÁROLY Sándor: *A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz*. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 57 (1955), 260–268, itt: 261.

²³ E helyen egy mutató kéz is van, jeléül a szöveg imádság voltának.

Tarnai²⁴ a SzékK. igehasználati eltéréséről nem szól, azt azonban megállapítja, hogy a MünchK. szövegében jelenik meg először igei állítmány (*vagy*) a „malasztal teljes” mellett. Lehetséges, hogy a létige bevételére nézve a MünchK. elsősége csak a másolaté.

Egy helyen [Lk 18,33] a SzékK. javítja önmagát: 365: es mi vtan meg ostorozják meg <hal> wlyk evteth”. Sem a többi fordításban, sem a latinban nincs nyoma a törölt szónak. Előfordulhat, hogy sztereotíp használatból eredő hibát vétett és javított a *scriptor*. Az utána következő vers viszont nagyon zavaros:²⁵ „es evk Ezeknek semegyketh nem ertekvala / kedeg / ez ige el rewytven len w twlek” ~ DöbrK. 298: „Es vk ezeknek sem egiketh nem ertek Vala kedeg ez ige · el reitven v tvlok”. Az eredetileg (tag)mondatkezdő *vala* az előző tagmondat összetett igealakjának (egybeírt) részévé lett, ami miatt másik igtét kellett beiktatni (*lőn*), így viszont a szórend dőcög. A DöbrK. megoldása a zökkenőmentes változat. Ugyanezen a lapon némileg lejjebb újabb zavarra utaló helyek: a *de* törlése, majd a *kedeg* helyett *kegyed*, a *hited teged* helyett *hevkevd kedegh*. Különösen megkopott, agyonmászolt perikópának tűnik.

Grammatikai szempontból kiemelten fontosak a névelő- és igeikötőhasználat eltérései, mert ezek a szövegek korára nézve iránymutatók lehetnek. A határozott névelő keletkezése a kései ómagyar korra tehető (korai ómagyar előzményekkel²⁶), és az igeikötők is az ómagyar korban szerveződtek rendszerré, és szaporodtak meg.²⁷ A DöbrK. perikópáiban lényegesen (11 esettel!) kevesebb névelő van, mint a SzékK.-ben, az igeikötőkkel kapcsolatban ez a szám 4. További különbség az igeikötő milyensége: a DöbrK. – akár javításféle árán is – az *el* igeikötőt preferálja, a SzékK.-ben a *meg* ~ *el* arány 4:3. (Mindkettő idézhető a korai kis szövegmélekekből, a *meg* ekkor talán már stabilabb.)

KÖVETKEZTETÉSEK

Az összehasonlított anyag alapján nyilvánvaló, hogy a SzékK. és a DöbrK. perikópái egy töről fakadnak.²⁸ A közös kútfő egy, a DöbrK.-nél teljesebb (ha nem éppen teljes) perikópáskönyv lehetett, mivel a DöbrK. vásár- és ünnepnap szövegeket tartalmaz,²⁹ a SzékK. 6. keze pedig négy, a DöbrK.-ben *nem* szereplő böjti hétköznapot is bemásolt. Perdöntő, hogy a közös és a külön perikópák a grammatikai elemzés alapján *egységes*

²⁴ TARNAI 1984, 242.

²⁵ Több ilyen hely is van a kódexben.

²⁶ Vö. HEGEDŰS Attila – D. MÁTAI Mária: *Szófajttörténet*. In: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Szerk. KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc. Budapest, Tinta, 2018, 154–167, itt: 160.

²⁷ Vö. HEGEDŰS – D. MÁTAI 2018, 164.

²⁸ Vö. *Székelyudvarhelyi codex*. SZABÓ Sámuel gondozásában. Közzéteszi KATONA Lajos. Budapest, MTA, 1908 (Nyelvemléktár 15), I–XVII, 1–108, itt: XVII.

²⁹ Továbbá négy böjti pénteket, ebből egyet a SzékK. is.

nyelvezetet mutatnak, több tekintetben archaikusak, és főleg egyes szintaktikai jelenségekre (de más sajátosságokra) nézve (is) eltérnek az egyéb ómagyar fordításoktól. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy *külön szövegcsaládként* egy igen korai fordítás variánsainak maradványait őrzik. Heltai János egy, a bibliafordításokból létrehozandó adatbázis alapján várja a választ arra a kérdésre (is): „Nem kell-e már a Müncheneri Kódex (1466) előtti időkből is a hagyomány korábbi írásban való rögzítésére gondolni?”³⁰ Én e kérdésre a vizsgált perikópák – és a DöbrK. egyéb sajátosságai – alapján határozott igennel válaszolnék.

Az eddigi szakirodalom a DöbrK. fordítását a MünchK., azaz az ún. Huszita biblia egy változata leszármazottjának tartja.³¹ Károly Sándor több cikkében is árnyaltabban láttatja a kérdést: „A bibliai szövegeknek ebből az egymáshoz láncszerűen kapcsolódó folytonosságából nem rekeszhető ki a másik nagyobb kéziratosszöveg-fordítás, a Jordánszky-kódex sem”.³² Tarnai Andor is hangsúlyozza, hogy „nemigen lehet magyarázatot találni úgy, hogy egyetlen írásos szöveghagyományt tételezünk fel: a Müncheneri kódexét”.³³ A DöbrK.–SzékK. perikópái éppen arról vallanak, hogy általuk is fenntartódott egy másik, korai szöveghagyomány. Láncolatosan, mert a SzékK. arra is szolgáltat példát, hogy egy perikópája a MünchK.-szel szorosabb kapcsolatban áll, mint a DöbrK.-szel. A karácsonyi ünnepkör egyik szövege [Lk 2,33–40] az utóbbi ellenében azonos hibákat mutat az előbbitel: *Fanuel* helyett *Samuel*, *nyolcvannegyed évig* helyén *nyolcszáznegyed évig*, valamint e perikópában kezd el használni az *és* kötőszó megjelenítésére a SzékK. *scriptora* egy jelet (ahogy a Bécsi és a MünchK. teszi). A *szellet* szó is szava a kódexnek (369, 376). Hogy a hatások (akár szövegegységenként) milyen irányban mozogtak? Károly Sándor az ún. Huszita biblia elsőségét mérlegelve úgy véli, hogy annak fordítása „egyes szentírás-részleteket illetően feltétlenül támaszkodhatott előzményekre”.³⁴ Ez nagyon kézenfekvő, ha meggondoljuk, hogy a fordítók maguk is papok – mégpedig a követett szellemi áramlatnak megfelelően anyanyelvi bibliaismeretet szorgalmazó papok – voltak, ha tehát rendelkezésre álltak ilyen szövegrészek, azt nyilván használták.³⁵ Hadrovics László – intenzív, mélyre ható vizsgálatok alapján – jut arra a következtetésre, hogy a Huszita bibliában fellelhető egy

³⁰ HELTAI János: *A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere*. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 17 (2012/1), 45–50, itt: 49. Egy szerényebb igényű adatbázis évek óta készül az ómagyar kori bibliafordítások anyagából *Biblia Mediaevalis Hungarica* címmel.

³¹ SZILY Kálmán: *A Döbrentei-codex viszonya a Münchenivel*. In: *Magyar Nyelv* 8 (1912), 49–54; MÉSZÖLY Gedeon: *A Döbrentei Codex evangéliumai és a Müncheni Codex*. In: *Magyar Nyelv* 9 (1913), 433–439; és nyomán LÁZS Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*. Budapest, Balassi, 2016, 190.

³² KÁROLY Sándor: *A huszítizmus és a magyar bibliafordítás*. In: *Létünk* 2 (1972/3–4), 81–90, itt: 85, valamint KÁROLY 1955.

³³ TARNAI 1984, 248.

³⁴ KÁROLY 1972, 87.

³⁵ Vö. még KOROMPAY Klára: *Egy nyitott kérdés, több tudományterület metszéspontjában: az ún. Huszita biblia*. In: *Husz János és a huszítizmus hatása a magyarországi művelődésben*. Szerk. KOVÁCS Eszter, MÉSZÁROS Andor. Esztergom – Budapest, 2017, 53–63, itt: 57, az ott idézett irodalommal.

régebbi fordítási hagyomány nyomai, hogy a fordítók „egy bizonyos magyar hagyománynak is birtokában voltak”, amelyről végső soron nem zárja ki, hogy a szóbeliségen kívül akár írásos szövegek is lehettek.³⁶

A DöbrK. és a SzékK. közös szövegeinek viszonyát nehéz meghatározni: helyesírástípus és grammatika mást-mást mondanak. Grammatikailag a DöbrK. lehet hívebb az eredeti állapothoz. Összefügghet ez a másolói kvalitásokkal, továbbá azzal, hány előzménye lehetett a másolandó szövegnek. Ami a helyesírást illeti, a DöbrK.-é a sokkal egységesebb, *scriptora* a SzékK.-étől eltérő hangjelölést használ. Egy-egy „rendszeridegen” kisiklason – pl. *hewsegnek*, (292) *solgalz* (303) – ritkán ugyan, de rajta lehet kapni.³⁷ Elképzelhető, hogy Bertalan pap krakkói diákévei alatt vált a mellékjeles jelöléstípus konzekvens követőjévé. Az a törekvése is látszik a szövegen – erről szövegjavítások tanúskodnak –, hogy előzményének archaikusabb nyelvallapotát igyekezett a kor beszélt nyelvéhez igazítani: utólag névelőket és igekötőket toldott be. Igekötővel bővítette a szöveget pl. a 261, 441, 442., névelővel a 406, 434, 436, 442. lapokon.³⁸

A hangjelölés/helyesírás típusa szempontjából viszont, amely az eredeti, írásba foglalt változatban – már időbeli okok miatt is – minden bizonnyal a kancelláriai úzrust követte, a SzékK. 6. keze a hívebb.³⁹ Ebben szerepe lehet „sodródó”, nem markáns *scriptori* hozzáállásának, de mindenképpen számba veendő az a lehetőség is, hogy eleve ebben az írásrendszerben volt otthon. Kisiklások akadnak – pl. *kyrol* (357), *megh vegeztotnek* (365) –, ha ezek nem egy ősi *o*-s jelölés maradványai,⁴⁰ ami azért inkább valószínűtlen.

A SzékK. szövegvariánsa erősen rétegezett, együtt jelennek meg benne eltérő korszakokat fémjelző jelenségek. Ez azt feltételezi, hogy a háttérben többszörös másolatoknak kellett állniuk. A perikópáskönyvet mint az egyházi (parochiális) praxis nélkülözhetetlen segédeszközét gyakorlati okokból nyilván sokszor másolták, különféle nyelvjárást képviselő területeken is. (A DöbrK. *i*-ző jellegűre alakítása a javításokból kiválóan követhető.) A másolat soha nem pontos: a keletkezett variációk érintik a hangjelölést-helyesírást, hangállapotot, lexémahasználatot, hibázásokat, miközben az azonosságot a nagyobb súllyal latba eső szintaktikai és morfoszintaktikai jelenségek igazolják. Az anyanyelvű perikópáskönyvek nem lehettek ritkák, rossz fennmaradási hányadosuk ellenére sem.⁴¹

³⁶ HADROVICS László: *A magyar huszita biblia német és cseh rokonsága*. Budapest, Akadémiai, 1994 (Nyelvtudományi Értekezések 138), 98.

³⁷ Ezek a következetlenségek visszamatató kezek a SzékK.-szel közös előzmény(ek)re.

³⁸ A DöbrK. szövegjegységei ebből a szempontból nem egyformák, a zsoltszövegekben például nyoma sincs ilyesfajta betoldásoknak.

³⁹ Vö. KATONA 1908, XVII is.

⁴⁰ Vö. KNIEZSA 1952, 52–53.

⁴¹ Vö. HELTAI 2012, 47, a perikópás könyvek nagy mértékű pusztulásáról és a „hiányzó láncszemek” lehetséges kikövetkeztetéséről.

A szerzethez köthetőség – amely egymással ellentétes álláspontokat valló tanulmányok egész sorát hívta életre – valójában nem központi kérdés. A „variánsok csoportjában rendi kapcsolatot nehéz felfedezni” – írja Tarnai.⁴² Erre a DöbrK. igazán jó példa. A SzékK. perikópái ugyan egy biztosan ferences kódexbe kerültek, de a kódex maga öt, önállóan használt résznek a 16. század közepén történt egybekötéséből keletkezett.⁴³ Ezek szerint a perikópás rész önálló ívfűzet volt.⁴⁴ Ki tudja, honnan jutott megcsonkult állapotban a kolostor birtokába, és hogy magának a másolásnak az évszáma egybeesik-e a kódexnek más szövegegységei alapján megadott évszámával?

A SzékK. perikópái – a DöbrK.-szel való viszonyukban – a nyelvészetre alapozott (vissza)következtetés lehetőségét teremtik meg. A problémát éppen csak érintettem, de kérdések egész sorát hozta magával.

* * *

LEA HAADER

Sprachhistorische Aussage paralleler Perikopen

In der Abhandlung werden biblische Perikopen aus zwei Kodices (von der 6. Hand im Székelyudvarhelyi Kodex und die entsprechenden Texte im Döbrentei Kodex) aus sprachgeschichtlicher Sicht verglichen. Das Ergebnis der Untersuchung zeigt, daß sie aus einer gemeinsamen Urquelle stammen und gegenüber der im Münchener Kodex erhalten gebliebenen Übersetzung eine selbstständige frühe Texttradition repräsentieren. Der sprachliche Zustand der Texte, besonders der aus dem Székelyudvarhelyi Kodex, läßt im Hintergrund eine Reihe verlorengegangener Perikopenbücher ahnen.

⁴² TARNAI 1984, 249.

⁴³ N. ABÁFFY 1993, 7.

⁴⁴ LAUF Judit: *Székelyudvarhelyi kódex*. In: „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Szerk. MADAS Edit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 270–271, itt: 270.

*A berekeresztúri református templom középkori
és kora újkori feliratai*

Napjaink polgári közvélekedése a falfirkák – tudományos és tudományoskodó művekben: *graffiti* – hátrahagyásában egyértelműen az épített örökség és az emberi jó ízlés ellen végrehajtott vandál tettet lát, amit, ha pl. a Colosseum évezredes kövein kívánjuk látogatásunk idejét és nevünket megörökíteni, komoly felelősségre vonás követhet. Úgy tűnik azonban, hogy ez nem mindenkor volt így. A kutatás már régen felfigyelt az ókori épületek falát „díszítő”, gyakran kevésbé magasztos tartalmú feliratokra (*latrinalia*), és a középkori templomok kutatói is százával találtak rendkívül vegyes tartalmú feliratokat, falkarcolatokat a régi épületek vakolatába vagy a sima körfelületekbe mélyítve.

Ezek vázlatos áttekintése is hihetetlenül tág kört fog át. Középkori mesteremberek nevüket és szerszámaik sematikus ábrázolását hagyták hátra, máskor bonyolult építészeti tagozatok (ablakművek, boltívek, homlokzatok) vakolatba vagy kőpadlóba karcolt, csak szerencsés fényviszonyok mellett kivehető szerkesztési rajzát ismerhetjük fel.¹ Arra járó ismeretlenek mélyítették vakolatba vagy kőbe *hic fuit*-feliratokat, geometrikus ábrákat (köztük keresztet és rontáselhárító pentagrammákat), de fegyveres vitézek, netán vitorlás hajók rajzával is találkozhatunk (akár olyan vidékeken, ahol a helyiek csónakot is *aligha* láthattak). Az egymásba vágó, kusza vonalak és évszámok egy rég letűnt kor napi történéseit dokumentálják a gyakran ismeretlen társadalmi hovatartozású, származású és életkorú résztvevők kezével és változó színvonalú íráskészségével. Ez a gyakorlat a jelek szerint törés nélkül folytatódott a reformáció és a kora újkor időszakában is. Az angol kutatás ebben a kiterjedt karcolatásban csak a viktoriánus korban észlelt csökkenő tendenciát a műemlékek javára.

Aligha kérdéses, hogy ezek a korábban kevés figyelemre méltatott emlékek hasznos történeti források, igazi értéket azonban akkor képviselhetnek, ha egy-egy emlék esetében következetes, tervszerű gyűjtéssel sikerül meghaladni bizonyos kritikus értéket, tehát kiterjedt, letisztított középkori–kora újkori falfelületek állnak a rendelkezésünk-

¹ Lásd Wolfgang SCHÖLLER: *Ritzzeichnungen. Ein Beitrag zur Geschichte der Architekturzeichnungen im Mittelalter*. In: *Architectura* 19 (1989/1), 36–61.

re, nagyobb mennyiségű, jól dokumentált, keltezhető felirattal és egyéb karcolatokkal. Akik dolgoztak már ilyenekkel, tudják, hogy az általában kedvezőtlen kutatási körülmények, a rossz fényviszonyok, továbbá a falfelületek évszázados sérülései nagyban nehezítik a munkát. Napjaink roncsolásmentes képalkotó eljárásai azonban komoly segítséget nyújtanak.

E tekintetben Európa szerencsésebb vidékein a szisztematikus munka már jó ideje elkezdődött, elég utalni a *Die Deutschen Inschriften* köteteire (a csaknem 80 éve zajló vállalkozás jelenleg a 104. kötetnél tart), amelyek lapjain az ilyen alkalmi, bekarcolt feliratokat is dokumentálták egy-egy egyházi épület teljes epigráfiai anyaga feldolgozásának keretében. Hivatkozhatunk Nagy-Britanniára is, ahol a régebbi előzményekre² visszatekintő gyűjtőmunka nyomán látványos eredmények születtek, pl. Norfolk megye több mint 650 középkori eredetű templomában mintegy 26 000 eddig ismeretlen középkori feliratot sikerült dokumentálni.³ Hasonlóképpen izgalmas terület a középkori téglák még lágy anyagába bemélyített különféle feliratok és ábrák összegyűjtése,⁴ a lovagokat és különféle fegyvereseket ábrázoló rajzok,⁵ továbbá a börtönfeliratok⁶ közzététele. A kiterjedt szakirodalom áttekintésére külön bibliográfia is született.⁷

A hazai kutatási előzményekről e helyen csak keveset írhatunk. Az utólag bekarcolt feliratok jelentőségét már a 19. század nagy falképfeltárásai során felismerték, utóbb ezeket történeti folyamatok rekonstruálására is felhasználták, pl. a középkori esztergomi várkápolna boltozatának pusztulását és az épületbelső földdel, törmelékkel történő feltöltését a 16. század végén és a 16–17. század fordulóján a feltűnően magasán elhelyezkedő, falképbe karcolt katonafeliratok (Rudolf Petz ezredes és társai mementói) dokumentálják. Sajnos Entz Géza programadó, az esztergomi példát is felvonultató cikkét⁸ nem követte átfogó kutatás, a szétszórt adatközlések között idézem e sorok írójának idevágó székelyföldi publikációit.⁹ Az eddigi eredmények nyilvánvalóvá teszik, hogy nemcsak a nyugati, rendkívül bőséges emléktanyag jelent fontos történeti

² Cambridge környéke lásd Violet PRITCHARD: *English Medieval Graffiti*. Cambridge, U.P., 1967.

³ Matthew CHAMPION: *Medieval Graffiti: The Lost Voices of England's Churches*. London, Ebury Press, 2015.

⁴ Andreas BEHRENDT: *Bibliothek in Backstein – Inschriften an der Choriner Klosterkirche*. Worms, Wernersche Verlagsgesellschaft, 2016.

⁵ Marie-Claude et Jean-Pierre AUFFRET: *Les guerriers médiévaux sur les roches et sur les murs: même combat*. In: *Graffiti Anciens. Cinquièmes rencontres à Paris en hommage à Serge Ramond*. Verneuil-en-Halatte, ASPAG, 2013, 12–16.

⁶ Claire WOODHEAD: *A Special Class of Prisoner: Graffiti at Winchester's Westgate*. In: *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture* 6 (2017/1), 65–91.

⁷ Detlev KRAACK – Peter LINGENS: *Bibliographie zu historischen Graffiti zwischen Antike und Moderne*. Krems, Medium Aevum Quotidianum, 2001.

⁸ ENTZ Géza: *XV–XVII. századi bekarcolások falfestményeken*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 1 (1952), 131–132.

⁹ BENKŐ Elek: *Középkori feliratok Dálnokon*. In: *Korunk* 40 (1981), 138–145; *Uő: Rugonfalva középkori emlékei*. In: *Erdélyi Múzeum* 53 (1991), 15–28.

forrást,¹⁰ hanem a sokkal töredékesebb hazai karcolathagyaték is, különösen akkor, ha egy-egy jól kutatott épületen a feliratok száma, keltezhetősége és információtartalma meghaladja az akár csak sommás értékeléshez szükséges minimális szintet.

A hazai kutatás jelen – fogyatékos – állapotában különösen csábító volna megtudni, hogy egy távoli vidék nehezen megközelíthető temploma esetében a nemzetközi kutatás melyik vízióját támaszthatjuk alá konkrét adatokkal. A feliratokat vajon itt szolgáló egyháziak, a templomot felkereső zarándokok, netán átutazó értelmiségiek hagyták-e hátra,¹¹ vagy pedig egy sokkal inkább helyi, alacsonyabb státuszú és vegyesebb összetételű kör, a helyi gyülekezet és a környék hívei, jövő-menő kisemberek, netán mesterek vagy hivatalnokok kézjegyét kell látnunk bennük, ahogyan ezt az újabb brit kutatás sugallja.¹²

Egy ilyen típusú elemzést az alábbiakban a berekeresztúri református templom ránk maradt régi feliratainak segítségével kísérelünk meg.

Berekeresztúr a Székelyföld északnyugati részén, a Marosi Református Egyházmegyében található. Temploma Árpád-kori eredetű, plébánosát az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék a telegdi főesperesség marosi esperesi kerületének papjai között írta össze. A reformáció korában a falu – Marosszék jelentős részével együtt – a református felekezethez csatlakozott. A gyülekezet és prédikátora 1602-ben megalkotta az egyházközség ránk maradt rendtartását, amelyet 1658-ban és 1662-ben is megújítottak.¹³ A 17. századig Berekeresztúrnak hat szomszédos falu volt a filiája (Bere, Kendő, Mája, Márkod, Nyárádmagyarós, Selye), amelyek a 19. század elejéig – Bere kivételével – elváltak az anyaegyháztól.¹⁴ A román kori hajóból, késő gótikus szentélyből és a hajóhoz utólag hozzáépített, impozáns nyugati toronyból álló templom feliratairól a kiadatlanul maradt erdélyi műemléki topográfia Maros megyei munkálatai kapcsán már az 1970-es évektől tudni lehetett. Közülük több székely rovásírással készült, ezek irodalma az 1990-es évektől jelentősen duzzadt.¹⁵ Az épület időközben kiterjedt restaurálási mun-

¹⁰ Vö. *Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs.* Hg. Polly LOHMANN. München, Franz Steiner, 2018.

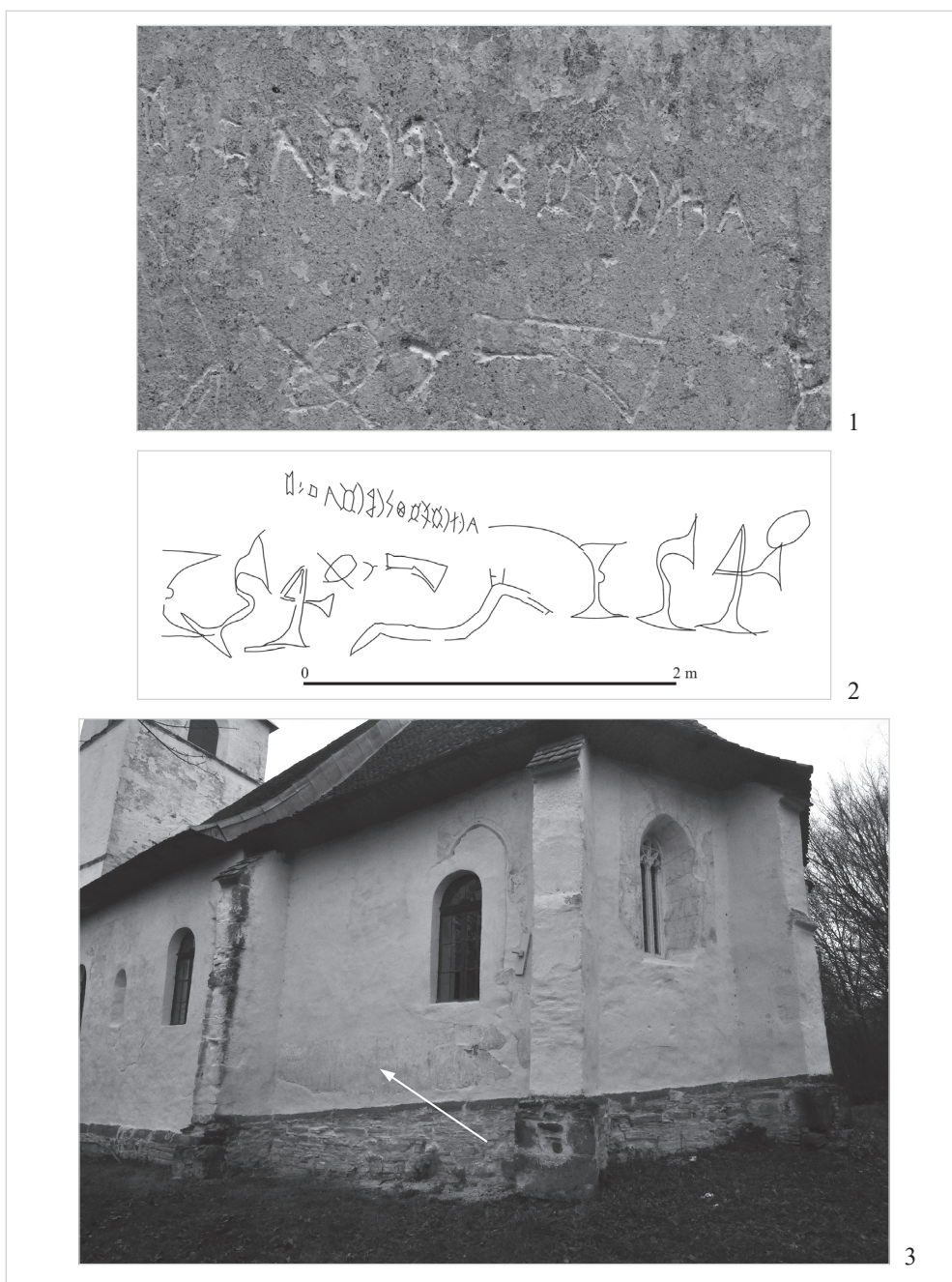
¹¹ Detlev KRAACK: *Monumentale Zeugnisse der spätmittelalterlichen Adelsreise: Inschriften und Graffiti des 14.-16. Jahrhunderts.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997; Uő: *Die Magie des (Wallfahrts-)Ortes und der Zwang zur Verewigung: Religiöse und profane Mobilität im Spiegel vormoderner (Pilger-)Graffiti.* In: *Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum. Beiträge einer interdisziplinären Arbeitstagung. Eisleben 7.–8. Juni 2002.* Hgg. Hartmut KÜHNE et al. Berlin, Humboldt-Univ., 2002, 51–61.

¹² Matthew CHAMPION: *Medieval Graffiti Inscriptions.* In: *The Oxford Handbook of Later Medieval Archaeology in Britain.* Ed. Christopher GERRARD and Alejandra GUTIÉRREZ. Oxford, OUP, 2018, 626–640.

¹³ IMREH István: *A törvényhozó székely falu.* Bukarest, Kriterion, 1983, 279–285, itt: 279–285.

¹⁴ KOTHENCZ Kelemen: *A berekeresztúri református egyházközség működése a XVI–XIX. században.* Kecskemét, Cumania Alapítvány, 2007, 8–9.

¹⁵ ERDÉLYI István – RÁDULY János: *A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig.* Budapest, Masszi, 2010, 67–78.

1. kép. 1–3: Rovásírásos (székely betűs) felirat a berekeresztúri református templom szentélyének déli falán, kívül, fejsze és kézvonó rajzával, 1540 (fotó: Benkő Elek, grafika: Ősi Sándor)

kálatokon esett át, ezek keretében a templom belsejében és a szentély külső, vakolt falfelületein további, részben datált kora újkori feliratok kerültek elő (1. kép).¹⁶

A templom belsejében, a poligonális záródású szentély középső, keleti falszakaszára a település protestánssá válása után falikrónikát festettek,¹⁷ amire értelemszerűen csak az oltár felépítményének eltávolítása után kerülhetett sor:

1543 Saska jaras
1551 Isabella kitvdasa
1552 Teóméos var vezese
1554 Déogh halal Erdely[ben]
1556 Isabella be tere[se]
1558 Harom vrak lewagh[asa]
1562 Az szekell fel ta[madas]
1566 Ziget veze[se]
1571 masod Janos hal[ala]
[...] Bath[ori] Istuan
[...]
1613 sok [...] rabla B[...]

A krónika a poligonális szentély délkeleti falszakaszán is folytatódott, az itt látható legkésőbbi, rendkívül sérült bejegyzés 1613-ból származik. A krónika sorait a 17. század második felében fraktúr betűkkel festett, magyar nyelvű tízparancsolattal (Kiv 20) fedték el (2. kép 1).

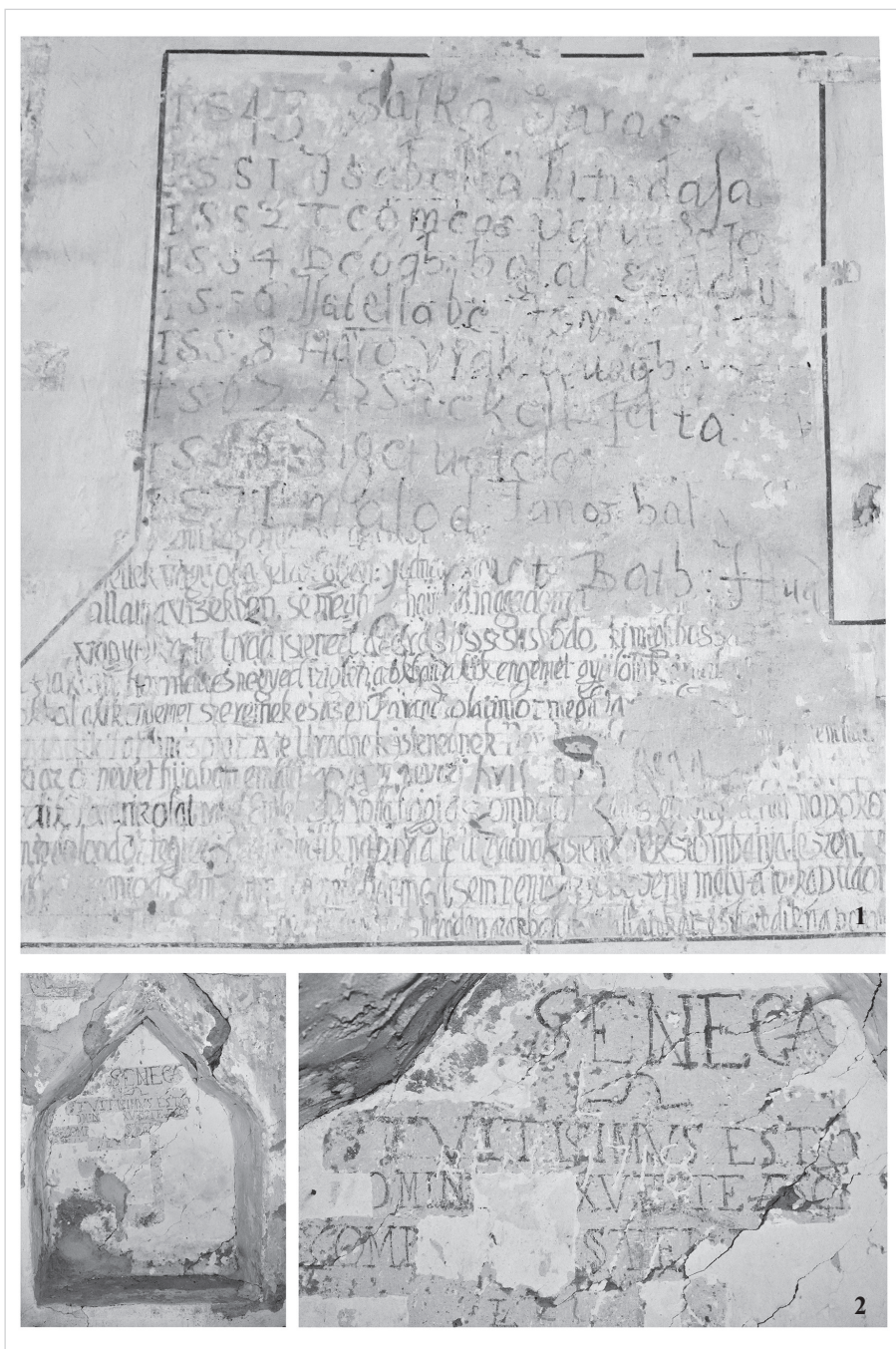
A 16. század második felében a szentély középkori ülőfülkéjében vörössel festett antikvákkal egy némileg megcsonkított Seneca-idézetet helyeztek el a 47. erkölcsi levélből („Quemadmodum stultus est, qui equum empturus non ipsum inspicit, sed stratum eius ac frenos, sic stultissimus est, qui hominem aut ex veste aut ex condicione, quae vestis modo nobis circumdata est, aestimat”), mely szerint nagyon ostoba, aki embertársát a ruhája alapján ítéli meg:

SENECA
STVLTI SIMVS[!] EST Q[VI]
[H]OMIN[EM AVT E]X VESTE AESTI[MAT]
COMP[...] STEP[HANVS] T[? ...]

Sajnos a felirat állítójának neve csaknem teljesen elpusztult (2. kép).

¹⁶ LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések* I. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, [2002], 8–9; BENKŐ 2014, 321–322.

¹⁷ *Székelyföld története* I. Szerk. BENKŐ Elek, OBORNI Teréz. Székelyudvarhely, MTA BTK–EME–HRM, 2016, 396.

2. kép. 1: Kora újkori falikrónika a berekeresztúri templom szentélyének keleti falán,
2: középkori ülőfülke kora újkori Seneca-idézzel a szentély déli oldalán (fotó: Benkő Elek)

Mielőtt a torony felirataira térnénk, tanulságos megismernünk a poligonális záródású, késő gótikus szentély külső falán elhelyezett két nagy rovásírásos, székely betűkkel írt feliratot. Közülük az egyik a szentély déli falának külső oldalán, a középkori vakolatba karcolva maradt fenn. A viszonylag hosszú felirat részletei a templom 2004–2005. évi javítása során kerültek elő, a mai talajszint fölött 155–170 cm-es magasságban. Alatta lendületes vonalakkal a vakolatba kétszer bekarcolt dátum (1540) olvasható, a két évszám között fejsze és kézvonóra emlékeztető eszköz rajzával, ami azt sejteti, hogy a felirat mesteremberekhez kapcsolódik (1. kép).¹⁸ Figyelemre méltó, hogy a vakolatba karcolt, technikai szempontból nem különösebben gondos feliratot mérete és látványos elhelyezése kiemeli társai közül. Ugyanez mondható el a szentély keleti falának külső felületén 2005-ben feltárt másik, nagyméretű rovásfeliratról, amely a mai talajszint felett 175–180 cm magasan húzódik, és 11–14 cm magas jelekből áll. Az emlék feltehetően az előbbi felirattal megközelítőleg azonos időben, a 16. század folyamán keletkezett. Elhelyezkedése és mérete – silány technikája dacára – ezt is kiemeli a szokványos falkarcok közül.

Tanulmányunk alapvetően nem ezekkel a kiemelt helyen létesült vagy éppen ünnepélyes templomi feliratokkal, hanem a vakolt, meszelt falfelületekre utólag bemélyített, „alkalmi” jellegű karcolatokkal kíván részletesebben foglalkozni. Ezek legnagyobb, alább részletesen bemutatandó gyűjteményét a templomtorony első emeleti, boltozott helyiségének falán találjuk.

A torony az erdélyi gótika legvégén, a 16. század első felében létesült úgy, hogy falait hozzáépítették a már sokkal korábban meglévő templom nyugati, kvádermintás festéssel ellátott középkori homlokzatához. A nyugati oldalán mély fülkében elhelyezett, fordított kulcslyuk alakú lőréssel megvilágított, téglaboltozattal fedett helyiség falait vakolták és fehérre meszelték (3. kép), és ezt – szerencsére – azóta sem újították meg, így a 16. századtól az elérhető falfelületeket elborító karcok jó állapotban maradtak fenn, leszámítva bizonyos felületeken a vakolat lehullását vagy porlását, ami ezeken a részeken esetenként az olvasatot is lehetetlenné tette. A toronyaljba nyíló félköríves nyílás fölött 1523-as évszám olvasható, az emeleti toronyszoba legkorábbi felirata 1525-ből származik (5. kép 1), a torony sisakja azonban csak 1540 körül készült el, a templom fedélszékével együtt, ha hihetünk a szentély déli, külső oldalába karcolt, fent már idézett rovásírásos felirat 1540-es dátumának, amelyet ácseszközök rajzai egészítenek ki (1. kép).¹⁹ A keltezés helyességét mindenesetre támogatja, hogy a ma is meglévő nagyharangot 1542-ben öntötték.²⁰

¹⁸ BENKŐ Elek: *A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. Régészeti és történeti jegyzetek.* In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Szerk. SUDÁR Balázs et al. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 311–327, itt: 321–322.

¹⁹ BENKŐ 2014, 321–322.

²⁰ BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi.* Budapest–Kolozsvár, Polis, 2002, 234.

A torony feliratainak közlése több technikai és módszertani kérdést is felvet. Elhelyezkedésük (egymás mellett vagy egymás alatt) nem követ kronológiai rendet, sokszor a téglalap alakú keretbe illesztett antikvabetus név és egy mellette olvasható, szabálytalanabban odakarcolt évszám összefüggése sem biztos, ráadásul gyakran előfordul, hogy egy-egy vendég többször is felírta – közel egymáshoz – a nevét. A viszonylag korai, rendszerint csak sekélyen bekarcolt feliratokat későbbi, mélyen a vakolatba vésett betűk rongálták meg, az előbbieket észrevétele ezért fokozott figyelmet igényel.

Mindezen bizonytalanságokra utalva a neveket a toronyszoba falai szerint közöljük, egy-egy falfelületen kísérletet téve a feliratokon belül valamiféle kronológiai rend kialakítására, az ismétlődő neveket egymás alá rendezve. Néhány rövid és sekély bekarcolást nem tudunk elolvasni, ezekre egy teljességre törekvő közlés esetében még vissza kell térni, miként az eddig esetleg észre sem vett részletek dokumentálására is.

Számszerűsítve megfigyeléseinket, eddigi vizsgálataink során a toronyszobában a 16–19. századból legalább 77 feliratot tudunk elkülöníteni, a rövid monogramokat és a különálló évszámokat is ide sorolva. A 20. századi, napjainkig terjedő feliratokat nem számoltuk, így „elkövetőiket” sem kívánjuk bemutatni, hiszen nevük megörökítése korábbi, történeti értékű karcolatok rongálásával járt. Hasonlóképpen nem számítottuk – egyelőre – külön feliratnak a nevek és évszámok mellett/között feltűnő bekarcolt ábrákat sem, ezekről ugyanis a különböző korú feliratok kusza tömegében nehéz eldönteni, hogy eredetileg önálló alkotások, vagy pedig egy-egy *hic fuit*-névhez tartozó „mellékletek” voltak-e. Középkori feliratok esetében az angolszász kutatás rendszeresen elemzi a szövegek és az ábrák arányát is, megfigyelve, hogy a karcok többségét a különféle rajzok tették ki, ami az írástudás alacsony szintjére utal. Esetünkben a 16–17. századi bekarcolások döntő többsége betű és szám, legfeljebb a feltűnően sok ácseszköz (bárd, szekerce, derékszőg) rajzolói között kereshetünk írástudatlan vagy gyenge íráskészségű személyeket (5. kép).

A toronyszoba mintegy 80 felirata között két rövid rovásírásos emlék is akad. Az egyik kiolvasása és értelmezése még várat magára, a másik egy Balog nevű személynek állít emléket, aki egyébként latin betűkkel is felírta nevét a falra (5. kép). Ez nyilvánvalóan arra utal, hogy a székely írás használata a kora újkorban már kuriózumszámba ment, ennek tömeges, „népi” gyakorlatával nem számolhatunk, a toronyszoba felirat-statisztikája szerint kb. 40 latin feliratra jut egy-egy székely betűs emlék. A berekeresztúri templom falain a helytörténeti kutatás tucatnyi rovásírásos felirattal számol, ezek legnagyobb része azonban téves megfigyelés szüleménye, köztük hibásan értelmezett latin betűs emlékek is előfordulnak. A feliratok cáfolják azt az elképzelést is, amely szerint a kora újkorban ez az írásfajta még olyan közismert és népszerű volt a Székelyföldön, hogy vegyes – tehát a latin betűs szövegbe rovásjeleket is keverő – feliratok születtek volna. Ezek létét Berekeresztúron egyértelműen nem tudtuk igazolni, miként máshol sem.

A toronyszoba feliratainak bemutatását a helyiséget megvilágító lőrés mély ablakfülkéjével kezdjük (3. kép 2–3), amelynek oldalfalai az írás számára legalkalmasabb felületeket kínálják, majd a szoba főfalait vesszük sorba égtájak szerint. Mondanunk

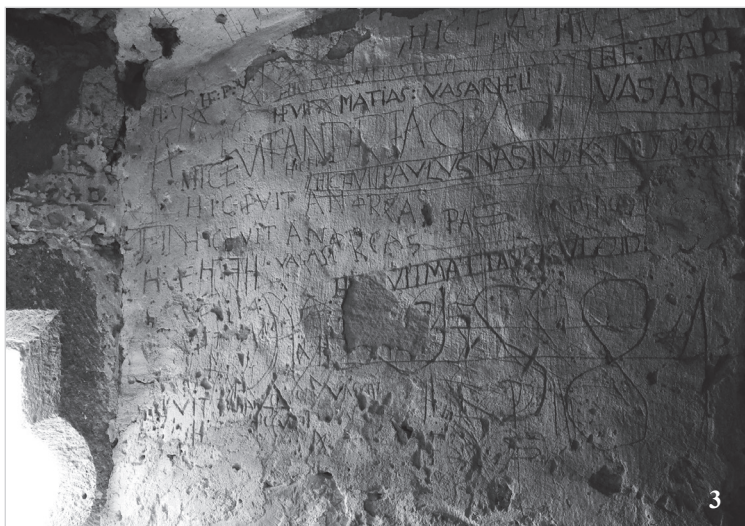
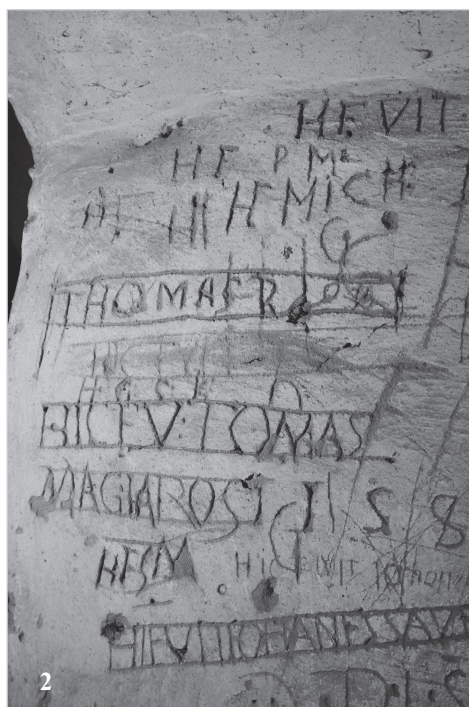
sem kell, hogy ez csupán technikai szempontból végrehajtott csoportosítást jelent, hogy az egyes feliratokat a helyszínen e kutatás folytatásakor könnyebben meg lehessen találni.

A toronyszobából nyíló lőrés fülkéje déli falának feliratai:

A. D. 1. 5. 8. 0.
HIC FVIT IOHANES SAVFALAI a. D. 1580
HIC FV[IT] TOMAS MAGIAROSI 1581
A D 1583
H[IC] FVIT TOMAS DeMIeNHAHZI
H[IC] F[VIT] PM
H[IC] F[VIT] SM
H[IC] F[VIT] SP
H[IC] F[VIT] G: S: K:
HIC FVIT BENEDICTVS VYZK[I?]
A. D. 1587
+ 3 4 5 6 7 8
H[IC] F[VIT] MICH[AEL] RIGMANI ANNO DO[MI]NI 1599
H[IC] F[VIT] MICH[AEL] RIGMANŸ
THOMAS RIgm[ani]
VAS : MAIOR
HIC FVIT JACOBV[S]
HIC FVIT Jac[obus]
Stefanus
Hic Fwit Iohanes
Hic fu[it] GASPARuS SARKOZ[I]. 1.6.1.9.

A lőrés fülkéjének északi falán:

1581
Hic fvit: P:
HIC FVIT MATIAS SIKLODI A D 1587 (?)
HI[C F]VIT MATIAS SIKVLOID [!]
H[IC] FVIT MATIAS: VASARHELI
H[IC] F[VIT] MART[INVS] VASARH[ELI]
MAR: VAS:
MICH[AEL] RigMANI
HF: MICHel
HIC FVIT ANDReAS BARTOS
HIC FVIT ANDREAS PAST.
HIC FVIT ANDReAS PAST.
HIC FVIT ANDReAS VAGASI
HIC FVIT PAVLVS NASIN+US KZ A 1600

3. kép. 1: A berekeresztúri templom késő középkori tornya, az emeleti toronyszoba fordított kulcslyuk alakú lőrésével,
2–3: kora újkori feliratok a toronyszoba lőrésének ablakfülkéjében
(fotó: Benkő Elek)

A toronyszoba nyugati falán, a lőrés fülkéjétől balra:

BALOG
H[IC] F[VIT] STEPPhANVS DIMIE[NHA]ZY ANNO DOMINI 1606
IOSEPhUS MutNAKI 1818
MART[INVS] KIS 1844
KIS MARCI OSK[OLA] MES[TER] 1848

A toronyszoba déli falán:

HIC FVIT FRA[N]C[ISCVS] BEIKE[NI] A D 15[?]5
IOHANeS FABRICIVS DE sZEREDA R[ECTOR] scoIE MAYAI kEREZTVR A D
1579
1590
HIC FVIT ANDREAS KeoRTVes F. 15 1591
HIC FVIT ANDREAS P[...] 1593
ANDREAS BA[...]
H[IC] F[VIT] JOH [ANNES]
H[IC] F[VIT] STEPHAHNVS [!]
HIC FVIT GYEORgIVS
siNKy NattiNus
H[IC] F[VIT] STEP[HANVS] MA[GISTER?]
[...]ADAY [...]KASZFEL A D 1600
HIC FVIT PAVLVS NADA[...]SINVS
HIC FVIT GYeOrIWS[!] WarAD
HIC FVIt . P. M A D 1619
M.E. 1675
MARTINI[!] ISTVANfi 1686

A toronyszoba keleti falán:

H[IC] F[VIT] SV AD 1591
H[IC] F[VIT] STE[PHANVS]: GyALAY: ANNO: 1606

A toronyszoba északi falán:

1525

1537

H[IC]: F[VIT]: FR[A]NCISCVS BELKENI ANO[!] DOMINI 1595

H[IC]: F[VIT] TO[MAS] DEMIENHAZI

H[IC] F[VIT] Joh[annes]

H[IC] F[VIT] MK

H[IC] F[VIT] PM:

H[IC] F[VIT] P B

HIC Fvit P.M AD 1619

H[IC] F[VIT] R[a?]cusiticius[!]

H[IC] F[VIT]: MARTINVS: WASARhelij: HARANGOZO 1604

H[IC]: F[VIT] MATIAS Z. TEXTORIS A D 1607, a felirat mellett ácsbárd és
derékszög

HIC Fvit P.M AD 1619

H[IC] F[VIT] MichaelY

Hic fuit [...] dictus

H[IC] F[VIT] GiKP

lóábrázoláson ábécérészlet: Abcdefghik

Lustravit Tiiz. Steph[anus] Vajai Ano[!] 1752

A nevek többsége a közvetlen környék, Marosszék keleti térfele és – kisebb részben – a szomszédos Udvarhelyszék falvaira utal ([Bere]keresztúr, Deményháza, Mája, [Maros]vásárhely, [Nyárad]szereda, Rigmány, Siklód, Sófalva, [Székely]mogyorós, Vágás, Vaja), egy bizonytalanul olvasható, és még bizonytalanabban azonosítható Rákosról még ennyit sem mondhatunk. Néhány családnév az erdélyi vármegyék (Bölkény, Gyalu), illetve a Szászföld (Sink) falvaihoz kapcsolódik, ahonnan e nevek viselői egyébként már rég elköltözhettek, így e nevek önmagukban nem alkalmasak egy, az idelátogatók területi megoszlását ábrázoló térkép elkészítésére, csupán tendenciák jelzésére. Ez a tendencia pedig egyértelműen azt jelzi, hogy a látogatók döntő többsége a környékről, ezen belül is a szűkebb környékről származhatott, míg a távoli vidékekről érkezők számaránya minimális lehetett, zarándokokról pedig e protestánssá váló vidéken a 16. század közepétől értelemszerűen nem beszélhetünk.

A távolabbi településekre utaló személynevek (Sárközi, Várad, Viski) esetében egyáltalán nem világos, hogy utazókról, vagy – inkább – a Székelyföldön megtelepedett „magyarországiakról” van-e szó, ez utóbbiakra a 17. századi lustrákban számtalan példát találhatunk.

A feliratok készítésének korát a mellettük lévő évszámok és epigráfiai megfontolások segítségével aránylag könnyű megállapítani, még ha az évszámok és a nevek közötti összefüggés nem is mindenkor nyilvánvaló. Nehezebb, de számunkra nagy fontosságú kérdés annak tisztázása, hogy kik is voltak e nevet a falon megörökítő személyek. A 16–17. század fordulója táján itt járt *Andreas Pastor* vélhetően lelkész volt, talán az

1606-ban nevét a vakolatba karcoló Gyalay István is, ha a név viselőjét azonosítjuk azzal a Gyalai István székelyudvarhelyi esperessel, akit az 1620. évi erdélyi zsinat botrányos életvitele miatt tett le hivatalából.²¹ Az 1752-es feliratot hátrahagyó Vajai István tiszteletes a források szerint Berekeresztúr lelkipásztora volt 1745-től.²² Neve alapján biztosan szászföldi származású volt Fabricius János, aki a felirat tanúsága szerint Berekeresztúr és a szomszédos filia, Mája közös iskolájának tanítója volt 1595-ben. A falikarc ebben az esetben egy máshonnan nem ismert, alig észrevehető, korai iskolamester-adattal ajándékoz meg bennünket. Vásárhelyi Márton 1604-ben harangozóként örököltette meg a nevét. A latinos formában feliratkozó *Matias Textoris* neve alapján egy takács fia volt, maga is mesterember, akinek írástudására a felirat, szaktudására pedig a név mellé karcolt ácsbárd és derékszög utal. A feltűnően sok ácsbárd és szekerce rajza a tetőn dolgozó ácsokkal függhet össze, a jellegzetesen mezőgazdasági vonatkozású ábrák (kasza, vasalt faásó, lovak) pedig arra az alapvetően földműves és állattartó környezettel, amely Berekeresztúrt körülöleli (4–5. kép). Jobban ismerjük az 1844-ben és 1848-ban nevét a toronyszoba falára felíró Kis Mártont, aki 1838 és 1858 között Berekeresztúr tanítója volt.²³

A feliratállítók egy további körét írott források segítségével is körvonalazhatjuk. Már a feliratok helyszíni vizsgálatokor valószínűnek tűnt, hogy a lovas katonákat ábrázoló rajzok (4. kép), a bekarcolt ábécérészletek és számsorok esetleg diákok kezétől származnak, akik bizonyos latinos műveltséget a helyi iskolákban (ilyenek a 16. század második felében már biztosan működtek) vagy a környék legnagyobb értelmiségi gyűjtőhelyén, a marosvásárhelyi református partikuláris iskolában szerezhettek. Ez utóbbi diáknévsorai az 1653 előtti évekből sajnos nem maradtak ránk,²⁴ néhány esetben viszont a falkarcokon szereplő személyeket azonosítani lehet a kiadott székelyföldi lustrákban rögzített nevekkkel, és ezek a részletek az illetők életkorára és társadalmi helyzetére nézve egyaránt tartalmaznak némi információt.

Az 1580-ban Berekeresztúron járt Sófalvi János biztosan nem a közeli Sófálván élt, e névvel a faluban a 16. század második felében és a 17. század elején egyáltalán nem találkozunk.²⁵ Egy Sófalvi János nevű lófőt az udvarhelyszéki Malomfalván a János Zsigmondhoz hú lófők 1566-os jegyzékében találunk,²⁶ ugyanekkor és ugyanitt Sófalvi György kiesett a lófők közül.²⁷ Talán az ő leszármazottja lehetett az a Sófalvi János nevű gyalogrendű személy, aki az 1604., 1614. és az 1627. évi lustrák szerint mindvé-

²¹ SIPOS Gábor: *Bod Péter; az egyháztörténész – kutató*. In: *Aetas* 30 (2015/3), 173–178, itt: 175.

²² KOTHENCZ 2007, 17.

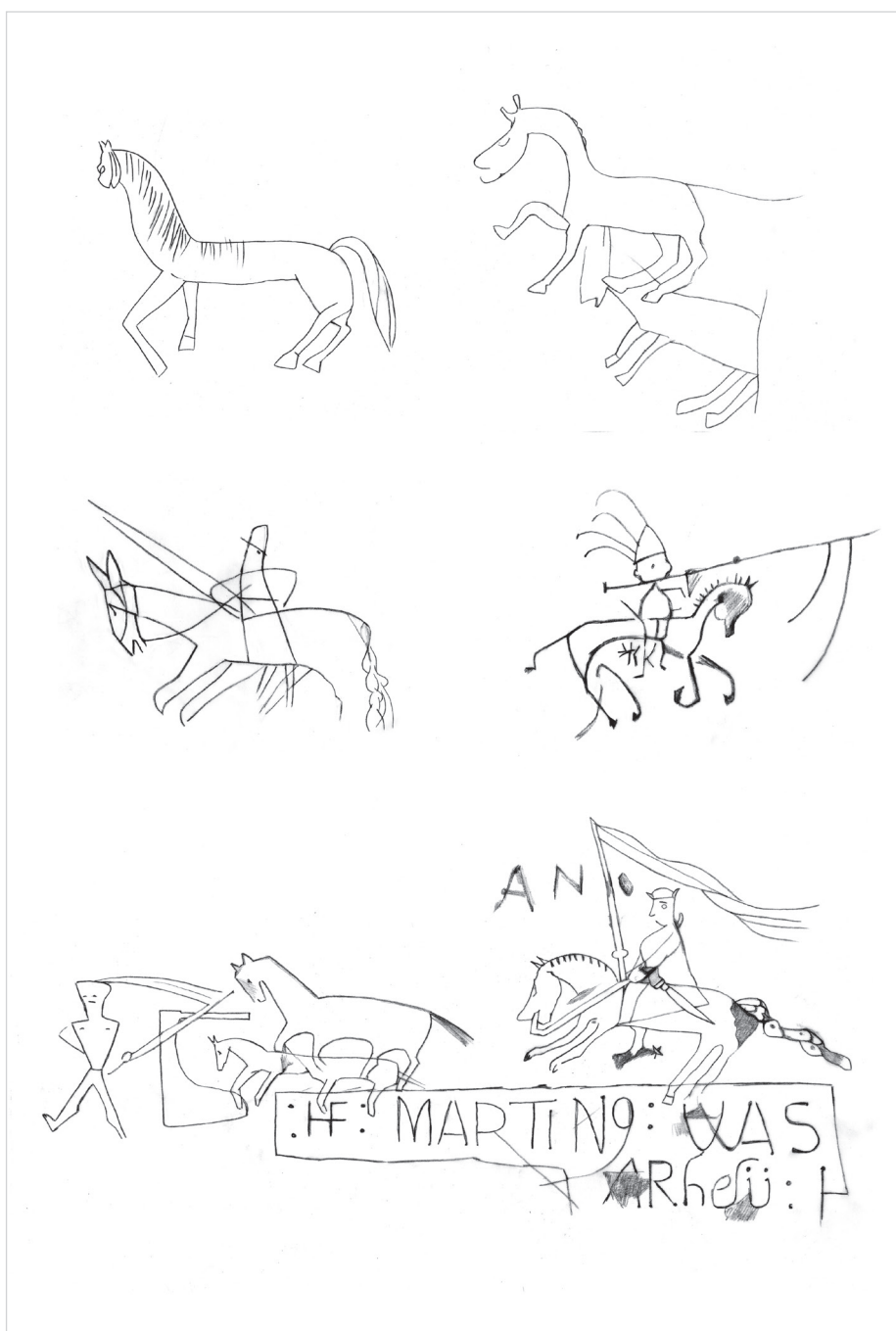
²³ KOTHENCZ 2007, 19.

²⁴ TONK Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága, 1653–1848*. Szeged, Európa Alapítvány, 1994, vii–xii.

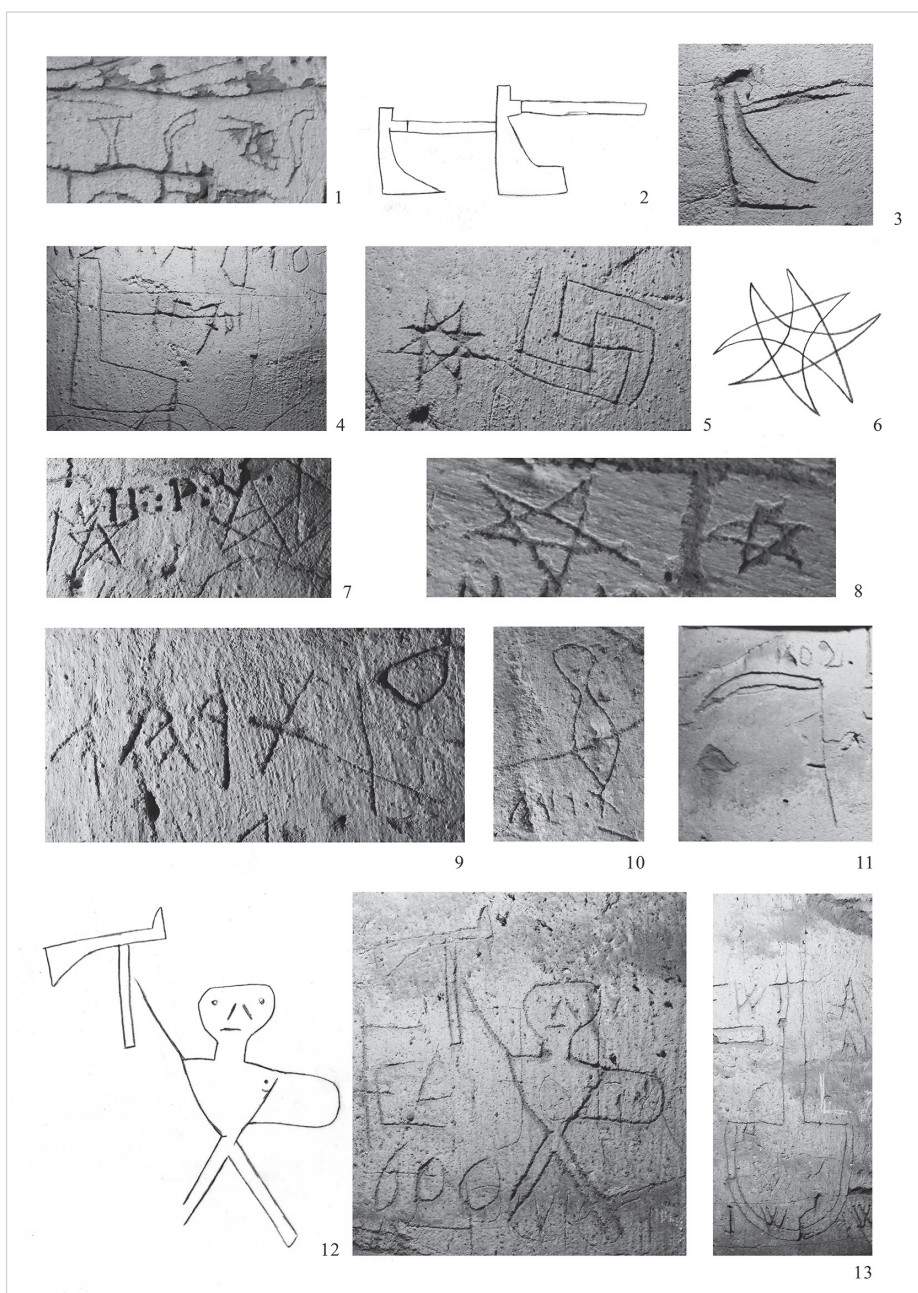
²⁵ *Székely Oklevéltár*, új sorozat, I–VIII. Közzéteszi DEMÉNY Lajos, PATAKI József, TUDÓS S. Kinga. Bukarest–Kolozsvár–Marosvásárhely, Kriterion–Európa–Erdélyi Múzeum–Egyesület–Mentor, 1983–2006, IV. 106; VII. 22, 47, 58.

²⁶ *Székely Oklevéltár* ú.s. VII. 24.

²⁷ *Székely Oklevéltár* ú.s. VII. 25.

4. kép. 16–17. századi lovasok, lovak és kaszát tartó földműves vakolatba karcolt rajza a berekeresztúri templom tornyának első emeleti helyiségében (grafika: Éber Magda)

5. kép. 1: A toronyszoba legkorábbi falikarca (1525); 2–4: ácsbárdok; 5–8: csillag, svasztika, körzővel szerkeszthető rozetta és rontáselhárító pentagrammák; 9–10: székely betűs feliratok; 11: kasza; 12: férfialak felemelt szekercével; 13: vasalt faásó (fotó: Benkő Elek, grafika: Éber Magda)

gig Malomfalván élt.²⁸ Szívesen azonosítanánk vele berekeresztúri feliratunk készítőjét, ebben az esetben egy lesüllyedt lófő család iskolába járatott sarjáról lenne szó, aki 1580-ban biztosan fiatal volt, amennyiben még 1627-ben is életben találjuk. A kombinációt némiképp beárnyékolja, hogy egy hasonló nevű székely zsellért 1614-ben a marosszéki Bedén is összeírtak,²⁹ az ő taníttatását azonban alacsony származása miatt kevésbé tekintjük valószínűnek.

Társadalmi szempontból tanulságos az 1587-ben feliratot hátrahagyó Siklódi Mátyás esete. Ilyen névvel ugyanis a lustrákban egyetlenegy személyt illettek, aki lófőként a Berekeresztúr közvetlen közelében fekvő Márkodon lakott. Feltehetően még nagyon fiatal volt 1587-ben (ha helyesen olvastuk ki az évszámot), ugyanis a lustrákban csak 1614-ben bukkant fel,³⁰ 1635-ben feltehetően már idős volt, ugyanis „nyomorult, világtalan” lófőként vették jegyzékbe.³¹

Mindezek alapján a berekeresztúri templomot felkereső és ott feliratot elhelyező személyek túlnyomó többsége Marosszéken élt: lelkészek, tanítók, harangozók, a templomon dolgozó mesteremberek mellett a környéken élő iskoláskorú fiatalokat sikerült azonosítani közöttük. Ez utóbbiak többsége a jelek szerint a jobban szituált, lófő rendű családokból származott. Kisebb részüket több-kevesebb bizonyossággal azonosíthattuk a székelyföldi lustrákban, többségük azonban – bár a nevek székelyföldi személyekre utalnak – hiányzik az összeírásokból. Ők tanulmányaik végeztével vélhetően elkerültek innen. Távolabbról ideutazó értelmiségiek, akadémiták nyomára nem bukkantunk, a feliratok inkább a helyi írástudó réteg összetételének pontosabb megrajzolásához nyújtanak további támpontokat. Sajnáljuk, hogy ebben a kísérletben a csak monogramként felírt neveket nem tudtuk használni.

A viszonylag sok felirat biztosan összefügg a berekeresztúri templomhegyen magasodó torony különleges adottságával: tetejéről páratlan kilátás nyílik a Felső-Nyárádmentére.³²

Összefoglalva az általánosabb tanulságokat is, talán a graffiti „tudományos” meghatározásával kell kezdenünk. A szakirodalom úgy tekint ezekre az emlékekre, mint olyan feliratokra vagy ábrákra, amelyek utólag kerültek egy eredetileg nem erre a célra szánt felületre. Ennek megfelelően bizonyos alkalmi és hevenyészett jelleget tükröznek, ellentétben a gondosan megtervezett és jó mesterségbeli tudással kivitelezett, „ünnepélyes” feliratokkal. Itt azonban egy kiterjedt szürke zónára figyelhettünk fel, gyenge színvonalon vakolatba karcolt, de elhelyezkedésükben tudatosságot tükröző, rendszerint nagyméretű építési feliratokra és évszámokra, amelyek nem kerülhettek volna

²⁸ Székely Oklevéltár ú.s. IV. 166, 329, 764.

²⁹ Székely Oklevéltár ú.s. IV. 254.

³⁰ Székely Oklevéltár ú.s. IV. 245.

³¹ Székely Oklevéltár ú.s. V. 406.

³² ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettajzi s népművészeti szempontból. IV. Marosszék.* Pest, Ráth Mór, 1870, 75–76.

feltűnő módon az épület falára az érintett plébános engedélye nélkül. E körbe tartoznak a Székelyföldön újabban előkerült nagy rovásírásos falfeliratok is (Berekeresztúr mellett Dálnok és Székelydália), ahol természetesen a helyi egyházi vezető tudtával hozták létre őket, és ez a cselekmény éppúgy nem számított pogány gesztusnak (csupán az identitást kifejező mozzanatnak), mint az angliai Carlisle székesegyházának (Cumbria megye) kváderfalán fennmaradt ritka középkori rúnafelirat.³³

Utolsó megjegyzésünk merőben gyakorlatias természetű. Ma már aligha szükséges bizonygatni, hogy középkori templomaink épületrégészeti kutatása és műemléki helyreállítása során nemcsak a falképek, hanem az eredetileg csupán vakolt és meszelt, de utóbb feliratokkal, karcolatokkal elborított falfelületek is feltárássra, megtartásra és bemutatásra érdemesek. Ezek növekvő száma ugyanakkor – Magyarország és Erdély egyetemlein egyaránt – fontos epigráfiai kutatási területet, egyben szakdolgozati és doktori témát jelenthet, hogy a szórványos és alkalmoszerű publikációkat végre e téren is szisztematikus kutatás válthassa fel.

* * *

ELEK BENKÓ

*Medieval and Early Modern Inscriptions
of the Reformed Church in Berekeresztúr
(Bâra, Romania)*

Collecting and analyzing medieval and early modern occasional inscriptions (graffiti) on wall surfaces, rocks, but also often on objects of use, offers remarkable results in the Carpathian Basin as well, which region has so far been little researched. In particular, we can expect success in those cases where we have extensive, cleaned-up medieval-to-modern wall surfaces with a larger amount of well-documented, dated inscriptions and other scratches. Basically, a systematic collection of them will determine whether these inscriptions are typically left by priests of various rankings, pilgrims visiting the temple or transit intellectuals, or whether their writers came from a more local, lower-level and diverse circle, like members of local congregations, craftsmen, teachers or even schoolchildren.

Such an analysis is attempted below with the help of the old inscriptions of a Transylvanian monument, the Reformed Church of Berekeresztúr (Rom. Bâra).

Berekeresztúr is located in the Maros Reformed Diocese in the northwestern part of the Szeklerland. Its church was founded in the Árpád era, and the originally Roman Catholic, Hungarian-speaking congregation joined the Reformed denomination in the

³³ „Tolfink wrote these runes on the stone”, lásd CHAMPION 2015, 228.

16th century. Several late medieval to early modern inscriptions were found in the church.

Inside the church, on the central, eastern wall of the polygonal sanctuary, a wall chronicle was painted after the Reformation, which captured Transylvanian and Hungarian events from 1543 to 1613 with inscriptions in Hungarian.

In the second half of the 16th century, a red Seneca quote was placed in the sanctuary (inside the medieval sedilia from the late Gothic period) stating that a man who judges his fellows by their dress is very foolish.

On the outer wall of the Late Gothic shrine with polygonal closure, two large runic inscriptions were written in Szekler letters. One of them has a date engraved twice (1540), with the drawing of an ax and a two-handed carving knife, suggesting that the inscription was left by craftsmen, probably carpenters.

Most of the inscriptions on the church in Berekeresztúr consist of “occasional” scratches on the plastered, whitewashed walls. In particular, many inscriptions remained on the wall of the vaulted room on the first floor of the church tower. Here we could distinguish at least 77 inscriptions, including short monograms and individual years too.

The great majority of the names on the inscriptions refer to the immediate surroundings, the villages of Maros Seat (County) and the neighboring Udvarhely Seat. The number of people coming from remote areas was minimal, and of course, pilgrims in this Protestant region have not been known since the mid-16th century.

Johannes Fabricius, who according to an inscription was a teacher of Berekeresztúr in 1595, was probably of Saxon origin. In 1604 Martinus Vásárhelyi inscribed his name and gave his profession as a bell-ringer. Mathias Textoris, who signed up in Latin, was the son of a weaver and himself a craftsman too, who left his inscription with a drawing of a carpenter’s axe and a rectangular ruler. The large number of sketches depicting hatchets and axes may be related to woodcutters or carpenters working on the roof. Some typical agriculture-related drawings (scythe, ironed spade, horseman with animals) are associated with the predominantly farm and livestock environment that surrounds Berekeresztúr.

A specific group of people who have left their mark on the wall can be outlined using written sources. Already at the time of the on-the-spot inspection of the inscriptions, it seemed likely that drawings of horsemen, scratched alphabets, and numerals may have come from students who had acquired some Latin education in local schools. Comparing the carvings with the written sources in the area, it became clear in some cases that the school-age youngsters scratching their names came from the better-off Szekler families in the area, who performed cavalry duties.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

„*Szebb vala ő, mint tudta, 's szivet csábíta szavával*”

Vörösmarty Szent Lászlóról írott művei és a sírköltészet

Aki egy sort sem ismer Vörösmartytól, a *Szózat*ra az is biztosan emlékszik, és a benne található grandiózus fináléra a sírról, „hol nemzet sűlyed el”. Ennek ellenére a filológiai viták mindig a „nagyszerű” szó értelmezése körül parázslottak fel újra meg újra; ugyanis a halál versbéli jelzőjeként alkalmazott szó a *Szózat* megszületése óta jelentésváltozáson ment keresztül, amint azt a legrészletesebben Martinkó András mutatta ki.¹ A sírról magáról viszont mint óriási, sőt, a fentebbi „grandiózus” jelzőhöz kapcsolódva gigászinak nevezhető létesítményről nemigen írtak. Annak idején a még csak huszonkét éves, „buzgó mócsing” Greguss Ágostnak² ugyan szemet szűrt, s mennydörgő hangon oktatta ki az „agg”, már negyvenhetedik évében járó mestert: ha mi, magyarok azon kapjuk rajta a többi nemzetet, hogy sírt ásnak nekünk, akkor lökjük bele őket azonnal. Zseniális gondolatát talán úgy lehetne a legjobban összefoglalni, ha módosítjuk kicsit az ismert közmondást: „aki nekem vermet ás, magam lököm bele”. Mi viszont a következőkben megpróbáljuk kimutatni az óriás sír – nevezhetjük tömegsírnak – metaforájának mindenütt-jelenválóságát Vörösmarty életművében; ezen belül pedig különösen azt szeretnők szemügyre venni, hogyan kapcsolódik ehhez Szent Lászlónak a Thuróczi János krónikájából merített legendája a cserhalmi ütközetéről, illetve a herceg leányszabadításáról.

Vörösmarty diákkori, Brisits Frigyes által fölfedezett és kiadott versei között mindjárt találunk egy adatot, azaz egy verset 1817-ből, ahol a költő, hogy úgy mondjam, mint gondos kertépítő megtervezi a régi és eljövendő temetők helyszínrajzát, és figyelmeztet a nemzet bűnei folytán bekövetkező kihalására.

¹ MARTINKÓ András: *A „nagyszerű” halál: A nyelvi és művészi információ utóélete*. In: *Kritika* 9 (1971/10), 22–28.

² Lásd GREGUSS Ágost: *Futár*, Szarvas, 1847. – Vö. GERE Zsolt kézíratos disszertációját: *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom- és recepciótörténeti kontextusa*. PhD-dolgozat, Szeged, 2013, 72.

Várna Moháts Rákos Magyaroknak bús Temetőji,
Hol sok ezer Hősek nyugszanak hantok alatt
Nem szomorúbb halmok bujaságink téres ölénél,
Mellybe sok élők sírja meg ásva vagyon.
Oh nagy Egek! ki fajúlt magyaroknak sajnós elesését
Gátoljátok, – előbb meg – s elhanyaglása okát.³

Azt, hogy Vörösmarty a bujaságot tartja a nemzetet elpusztító legfontosabb bűnnek, rengeteg rokon hellyel lehet alátámasztani Horatiustól, illetve Berzsenyitől. A különleges csak az, hogy van mersze a Várnánál vagy Mohácsnál elesettek sírdombját olyan óriás női ölhöz hasonlítani, amely sírként szippantja magába a bujálkodókat.⁴

Egy másik, ugyanabban az évben született versében Vörösmarty különös kísérletre vállalkozik: Révai Miklós egy magyar nyelvű versének (*A lélek halhatatlansága*) harmadik és negyedik versszakát fordítja le latinra. Ez így hangzik:

*Si terra toto cardine corruat
et cuncta coelo Sidera decidunt
Si fracta moles delabatur
Tu tamen intemerata stabis*

*Cuncti perennis Gloria saeculi
Tu sola vincis nubila tempora
O Quid tibi tum gratum erit, Heu
Quid tibi tunc pariet quietem?⁵*

A magyar eredeti pedig így, a Révai-vers egy-két olvasatának csekély megváltoztatásával, ahogyan Vörösmarty emlékezett rá, mert felírta magyarul ceruzával a kéziratra:

³ VÖRÖSMARTY Mihály: *Összes Művei* (a továbbiakban VMÖM) 1, *Kisebb költemények I. (1826-ig)*. S. a. r. HORVÁTH Károly, Budapest, Akadémiai, 1960, 47, nr. 71. – Vö. hozzá a jegyzetet: i. m. 448. – Hozzátenném, hogy a kissé meglepő „Rákos” helynév semmiképpen sem jöhet Czinke Ferencről, ahogyan azt Horváth Károly föltételezte, hiszen a Czinke-szövegben Buda szerepel mint királyi székhely; ezzel szemben Rákos a királyválasztó országgyűlések színhelye volt, és se nem uralkodói központ, se nem csataszínhely. Legfeljebb Vörösmarty úgy gondolhatta, hogy a két valóban nemzeti katasztrófaként felfogható csata- és sírmező mellé azért sorakoztatható fel, mert a mohácsi vést megelőző országgyűlések sokszor véres öszszecsapással járó pártviszályai gyengítették meg annyira az országot, hogy azután nem tudott ellenállni a töröknek, illetve végső soron idegen dinasztia kezére jutott. Vörösmartynak a Habsburgokkal mint idegekkel szembeni ellenszenvé világosan bizonyítható, elég csak egy példára gondolnunk, és ez a *Mikes búja*.

⁴ A halálról és az erotikáról való féktelen ábrándozás összefüggéseit Vörösmarty heroikusnak szánt verseiben részletesen elemezte RAJNAI László: *Vörösmarty Mihály: Egy költő világa*. Székesfehérvár, Árgus – Vörösmarty Társaság, 2000.

⁵ VMÖM 1, 48 (75).

*Söt öszve dőlven még maga a kerék
földség elolvad, Tsillagival, mikor
majd a' meg aggott nagy világnak
meg szakadott kötözetje bomlik.*

*E közt Te leszesz ment egyedül tehát.
O Halhatatlan szép vagyonom miben
Fog telni majd akkor Te kedved?
Hol keresed le nyugosztalásod.⁶*

Itt tehát világvégi látomással van dolgunk, a végkatasztrófa eltemeti az egész Földet minden lakójával, és csupán a Dicsőség fogja túlélni azt.

Egy újabb kompozíciójában pedig valódi sírfeliratstílusban fogalmaz, követve ezzel a reneszánsz és barokk neolatin költészet egyik kedvenc műfaját, a *tumulust*, magyarul „sírhalmot”, azaz a sírverset.

*Ne szánj meg éltem szűnte után, utas!
Ne szánj! nyugalmam felzavaró szavat
Ne mondj felettem, kinjaimnak
Vélem együtt temetése itt lett.⁷*

A 457. lapon található szerkesztői megjegyzés nagyon valószínűnek látszik; tényleg fordításról lehet szó, egy görög vagy latin minta nyomán. Megerősítheti ezt talán Arany Jánosnak ugyanerre a sémára készült keserű sírfelirata a váci honvédemlékműre, hiszen tudjuk, hogy ő mennyire szerette imitálni akár a görög epigrammát, akár Horatiust:

*Itt nyugosznak a honvédek:
Könnyű nekik, mert nem élnek!⁸*

Mindenképpen ebbe a verscsaládba tartozik az *Atyám sírjához* (1818) és az *Ódák* című gyűjtemény *XVI.* darabja (1818), ezek ugyanis a magára a költőre és vele együtt az egész emberiségre váró elkerülhetetlen halált nevezik meg mint egyedüli valóságos viszonyt az elhunyt szeretett egyénnel kapcsolatos gyászban. Utaljunk továbbá a zsenigék közül arra a versre, ahol már fölmerül a Szent Lászlóval kapcsolatos témaegyüttes, ez pedig nem egyéb, mint a *Már hitlen Salamon...* kezdetű kompozíció (1818), ahol a mogoródi csata előtt egy vén remete felrója Salamonnak a László és Géza ellen

⁶ VMÖM 1, 452.

⁷ VMÖM 1, 51 (79). – A sírhalom-költészetéről vö. Vörös Imre: *Péczeli József, Young és Hervey fordítója*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011), 27–42.

⁸ ARANY János: *Kisebb költemények* 3. (1860–1882). S. a. r. S. VARGA Pál. Budapest, Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2019, 162.

viselt testvérháborút, a tervezett gyilkos harcot és a büntetésül a királyra váró hosszas bosszúját az égnek, amely átkával sújtja majdan a bűnöst. Legvégül pedig idézzünk *A régi üdők emlékezete* című versből (1820), ahol tulajdonképpen készen áll a *Salamon* című történelmi dráma első és második változatában is fő szerepet játszó alapeszme, vagyis itt a „bujálkodást” mint nemzetvesztő praxist immár a *viszálykodás*, a testvérharc váltja fel.

[...]

*O! ezt kívánom én, ha tán utóbb imígy
megrontna pártos érzeted,
hogy férjfi korban; nem gyalázatok között,
's lassan fogyasztó módokon;
hanem iszonyú fölséggel a' villám szerint
tünj el, dicsőn halj, 's vessz magyar!
Ekép beszélt el keseredetten egy Hazafi
látván Hazája térein
a' sok Magyar, kit átkosan teríte le
külső segéddel a' Magyar.
Igy szólt: utánna jajdúlt a' vidék' szele',
's rá zúga egy bús fergeteg;
irtóztatón morgott szavára a' hegy is,
és hármasan dörögte vissza: „vessz Magyar!”⁹*

Mint látjuk, itt a gigantikus temető már nem egy kéjesen elterülő és bujálkodásra felszólító parázna Venus-Földistennő, hanem egy hegy, amely majd elnyeli a bűnös, tehát testvérharcra önmagát fogyasztó magyart. Ezt a hegyet állítja néhány év múlva szembe a költő a kerlési, avagy cserhalmi hegygel, amely azt példázza, hogy az óriás, tátongó sírt meg lehet tölteni a legyőzött ellenség tetemeivel is, ha testvérharc helyett nemzetegyezség uralkodik. Úgy látszik, tréfás formában ezt követelte a *Szózatot* író Vörösmartytól is Greguss mint szarvasi gödörtanász avagy temetőcsősz.

A cserhalmi kun–magyar csata maga, hogy úgy mondjam, hadászati rendkívül izgalmas, hiszen az ellenség, miután sikerrel rabolta ki az egész környéket, és ölte le vagy hurcolta el rabnak a lakosságot, egy stratégiailag teljesen biztonságosnak látszó helyen, vagyis egy hegytetőn mulatozik, mikor megérkezik a magyarok hármás dandárja. Míg tehát a magyaroknak – ezt már tudjuk az előhangból – „Cserhalom! a' te tetőd diadalnak büszke tetője”,¹⁰ a kunok kénytelenek felismerni, hogy ennek a hegytetőnek a földje az ő temetőhelyük. Ezt a költő azzal a Dember nevű ifjú harcossal

⁹ VMÖM 1, 147, nr. 205.

¹⁰ VMÖM 5, *Nagyobb epikai művek II.* S. a. r. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András. Budapest, Akadémiai, 1967, 7 (28. sor).

kapcsolatban nyomatékosítja, aki talán a legcsábítóbb módon próbálta elkunyerálni Etelkét Árbocztól:

*Szép 's ragyogó voltál Dember te is a' magas ormon.
Most az erősebbnek nagy sujtására ledőlven
Éktelenül nyomod a' földet, hova rablani jöttél,¹¹*

Árbocznak is menekülnie kell, hiszen

*Merre, hová? nincs út, menedék nincs, gyász van előttök,
Gyász nyomaikban: dőlt feleiknek szörnyü halála.¹²*

Nagyon izgalmas viszont, hogy korábban, amikor még Erneyi leányának, Etelkának elrablója, Árbocz azzal csábítgatja rabnőjét, akibe menthetetlenül beleszeretett, hogy elviszi majd „tenger szigetébe”, ahova László herceg – ha netán el is jutna a tengerpartig – nem követhetné őket, mivel az édeni szigetet tenger alatti had őrzí, akkor a saját javára próbált mintegy tengeri varázst űzni a szörnyeteg felidézésével:

*Én pedig elviszlek tenger' szigetébe keletre;
Szózatossabb ott a' csalogány, és berke virítóbb,
Lengedezőbb a' szél, szébben tündöklik az ég is,
'S kis csemetén nemesebb izlés' almái pirulnak.
Abba madár sem jó innen; fáradva zuhan le
A' sas is arra röpültében, 's örvények eliszsák
Szárnyait: embernek bajos út, csak századik éri.
'S jőjön bár maga, kit nevezél, a' baltacsapással
Rettenetes László, 's vele honnod ürüljön is, elvész,
'S tengeri szörnyetegek' fiait táplálja hadával.
Őt, mikor a' fényes fegyverben látja leülni
A' mélység' hala, rámozdul, 's közelíti örömmel,
Emberevő száját puha szép tetemére kinyitván.¹³*

Korábban pedig – és a költemény olvasója erre emlékezhetett – a tenger mint ellenállhatatlan és lebírhatatlan győztes erő a király és a két herceg haditanácsa után jelent meg hasonlat gyanánt, és ebből lehet sejteni, hogy a győztesek a magyarok lesznek:¹⁴

¹¹ VMÖM 5, 22 (567–569. sor).

¹² VMÖM 5, 24 (639–640. sor).

¹³ VMÖM 5, 13–14 (256–268. sor).

¹⁴ A tengerivihar-hasonlat antik mintaképeiről lásd VETÉSSY Géza: *Antik eposzi hagyományok Vörösmarty Mihály kisebb eposzaiban, különös tekintettel Vergilius Aeneisére*. Debrecen, Dr. Bertók Lajos kiadása, 1935; az angol költészetből vett párhuzamokra nézve pedig vö. JAKABFI László: *Az angol irodalom és a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász*. Debrecen, Tisza István Tudományegyetem angol szeminárium, 1941.

Összemegy a' három vezető, komorodva megállnak
 A' rohanó seregek. Nem máskép csendesedik le
 Tengeri partok közt a' zajt még rejtegető víz:
 Csillám fut tetején; de belül a' nagy hevet érzik,
 És iszapos gyöngyös fenekére lebuknak az úszók;
 A' bölcs kormányzó csillámát messze kerüli,
 'S könnyü vitorlával siet a' vérszetlen öbölbe.
 És im zaj támad, feketén fordulnak alulról
 A' vad hullámok, hegyet, örvényt hányva setéten
 Tátogat a' tenger, fölhája üvöltve szakállos
 Gyermekeit, 's iszonyú rohanással harczol az égre.
 Nem nyughatnak alul, fejüket rettegve ütik föl
 Tört tajtéka közül a' mélység' szörnyü lakói:
 Barnúl akkor az ég, 's a' napfény elfut előlük.
 Úgy nyugovának ezek; de vitéz képeikre kiültek
 A' rejtett haragok, 's az ölő hatalomnak alakja.
 Jel fuvaték, 's egyszerre kitört a' gyilkos erőszak.¹⁵

Mindenesetre azon sok bizonyíték mellett, amelyet a kritikai kiadás is elfogad arról, hogy Vörösmarty kettészakadt rokon népnek tartja a magyart és a kunt, finoman alá-támasztja ezt a Meótizs emlegetése mint a hajdani őshazával határos tengeré a magyarok részéről, illetve a leányrabló Árbocz ábrándozása arról, hogy majd oda viszi nászútra Etelkét (hiszen egyikük sem osztrák, hogy, mondjuk, a Földközi-tenger valamelyik nyugati szigetét válassza ki ezen nemes családalapítói-üdülési célra, illetve Vörösmarty-nak még nem jutott eszébe, hogy leggyűlöltebb és hangsúlyozottan német intrikusát, Videt a Baleárokon nyaraltassa).¹⁶

Vörösmarty hangsúlyozottan leendő szentként, tehát az Éggel különösen bensőséges viszonyt ápoló egyéniségként festi le László fejedelmet. Ebbe beletartozik nem csupán önzetlen és magát nem kímélő vitézsége és győztes ereje, hanem szerénysége is; eltérve a legendától, ahol a középkori szerző megjegyzi, hogy a megmentett keresztény leány, midőn védelmezte elrablóját, csak megmutatta, hogy ő is csak olyan nő, mint a többi, László nyájas beleegyezéssel fogadja a karjába simuló Etelka humanista óhaját,

¹⁵ VMÖM 5, 17–18 (405–421. sor).

¹⁶ Ha valaki az egykori olvasók közül nem jött volna rá arra, hogy Vid német, az megtudhatta a *Cserhalmot* égbe emelő Toldy Ferenc kritikájának egy hangsúlyos helyéről, „Vid ha történelmi karakter nem volna, s a költő tetteit nagyravágás által nem motiválná, azt is vélhetnéd, hogy csak Salamon rossz princípiumának személyesített képe; s Rec.[enzens] véleménye szerint ennek a német embernek több individualitást lehet s *kell* vala adni. Ő céljánál s eszközeinél fogva egy a maga nemében igen közönséges gonosz, s nevezetes gonosz nem lehet, mert semmi, csodálatot vagy tán tiszteletet érdemlő tulajdona nincsen. Gonoszságainak indító oka a haszon.” Lásd TOLDY FERENC: *Salamon király*. In: TOLDY FERENC *Összegyűjtött munkái, VIII, Kritikai berek, Első kötet, 1826–1836*. Budapest, Ráth Mór, 1874, 161–162.

aki könyörög, hogy temessék el szegény Árboczt, hiszen az szerelmes volt belé, holott rabnóként is elbánhatott volna vele.

*Oh ha szabad még kérni nekem, hálával adósnak,
Hagyd nekem e' holtat: gondom van hűlt tetemére.
Nem volt ő zordon, szerelem ' szép szózatival jött
Lábamhoz, 's mikor úr lehetett kényére, rabom volt.
Tán vétkes 's büntetni való, hogy rablani eljött;
Ám de kiszenvede már: én őt kis csörge patakhöz
Eltemetem 's lobogós dárdát tűzők le porához.
Fölszedem a' kikelet rózsáit, 's parti virágok
Bokraival sirjára teszem. Hervadjanak ott el,
Mint ő is szomorún elhervada ifju korában.¹⁷*

László teljesíti a leány kérését, és utána „enyelegve” válaszol. Régebbi, 16–18. századi szótárakat nézvé az „enyeleg” a latin *balbutire* megfelelője, tehát főleg azt jelentette, hogy 'dadog, kedveskedve dörmög, babusgat', és innen ment át aztán a 'szerelmes évődés' jelentésébe, amelyről Vörösmarty-korabeli költők gyakran írták, hogy még feleséggel enyelegni sem jó harmadik személy jelenlétében. Mindenesetre László azért enyeleg a leányzóval, vagyis tesz félreérthetetlen célzást, amit a lány úgy érez, hogy László be akarja tölteni az imént díszesen, dárdával és bokorral eltemetett Árbocz helyét. El is pirul: halotti tisztelet csak holtaknak jár, élőknek csak hála és hódolat. Ez utóbbi leborulást jelent, tehát célt tűz ki László elé, hogy várjon addig, amíg Árboczt eltemetik, akkor majd minden jó lesz. Szegény László el is szégyelli magát, tudniillik nem gondolt arra, hogy ő nem csak nagy és erős, hanem szép is, szava pedig csábító: „Szebb vala ő, mint tudta, 's szivet csábíta szavával”,¹⁸ tehát akarata ellenére is vétett a szemérem ellen „enyelgésével”, hiszen a lány elpirult, tehát László kérése megsértette, az ő rebegő válasza viszont kijózanította és egyúttal a szentség körébe szorította vissza megengedett viselkedési kódexét, hiszen Etelke hangja „harangként” csendült fülébe.

*Látta pirulását László, 's nem enyelge továbbá.
Mint a' tiszta harang kedves csengései, gyöngén
Hangzott a' rebegő lánynak szózatja fülében
És lelkébe hatott; [...].¹⁹*

¹⁷ VMÖM 5, 25 (685–694. sor).

¹⁸ VMÖM 5, 25 (699. sor).

¹⁹ VMÖM 5, 25 (709–712. sor) – Szent László éreynkatalogusáról vö. *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról*. Szerk. MADAS Edit, HORVÁTH Zoltán György, Budapest, Romanika Kiadó, 2008.

Az érzelmeket tehát „nagy gondolatai” elűzik, a leányra mégsem mer többé ránézni, atyjához vezet, az ellenséget pedig nem űzi tovább.

A költemény utolsó, záró szakasza egy nyolcsoros, külön strófként is megálló részlet, ahol az eposzi vagy hősidilli hangot a tiszta elégiai szomorúság váltja fel. Az idő a maga rejtelmes hatalmával végül azokat is legyőzte, akik a halálon is úrrá lettek egy történelmi pillanatra. Megmaradt viszont a hír, amely szerencsés esetben forrása lehet a történelmi emlékezetnek, amely most már minden részlet mellőzésével emlékoszlopként, sőt, a régi térképészetben éppen nem elképzelhetetlen nyugati és keleti földszarkokat imitáló kozmikus oszlopként emlékeztet arra, hogy legalább egyszer győztünk.

Akadtt azután egy Bethlen gróf, aki valódi emlékművet akart emelni a birtokán álló Cserhalomra. Vörösmartyt kérte meg, hogy írjon rá valami verset. Vörösmarty mindjárt két változatot is írt; Várna meg Mohács van benne, Szent László szépségéről már szó sem esik, a végén még az is kiderül, hogy az elrabolt leánykának a püspök volt az apja.

*Cserhalom ez, mellyen a' hír' örökifju kezében
A' nagy idők rémes lángu szövétneke ég.
Itt küzdött Salamon, bölcs Géza 's az isteni László
Híván fenndörgő hangon a' büszke vezért;
A' hölgyrablót itt sujtotta halálra 's leányát
A' szomorún vívó aggnak ölébe tevé.
'S elhulltak mind, kik dúlni jövének orozva,
Véres sírhalomúl nyerve a' harcz mezejét
Nagy diadal volt ez 's ha vizsály nem jő vala közbe
A' szent hon kebelén nem terem annyi Mohács.²⁰*

*Honfi! ha győztes apák emlékét látni kívánod:
Itt áll Cserhalom is, mint diadalmi szobor.
Rajta a kun sereget Salamon, s két ifju levente
László, Béla fia s Géza tiporta alá.
László megmenté az elorzott püspöki szűzet,
S megmentvén a leányt: megszabadult az anya.²¹*

1847. november 16-án írta e két epigrammát és küldte el gróf Bethlen Lajos tervezett emlékművére. Ám egyszer volt Cserhalmon kutyavásár; idézhetjük ugyanis a gróf másolatai alapján a verseket jegyzőkönyvében megőrző Szádeczky Lajostól: „a terve-

²⁰ VMÖM 3, *Kisebb költemények, III (1840 – 1845)*. S. a. r. TÓTH Dezső, Budapest, Akadémiai, 1962, 165, nr. 852.

²¹ VMÖM 3, 165 (853). – Tóth Dezső a jegyzetben megjegyzi, hogy ezt a két költeményt Lukácsy Sándor találta meg, és az ő jóvoltából került be a gyűjteményes kiadásba.

zett emlékkő azonban nem készül el. A politikai élet nemsokára erősen előretörő hullámai gróf Bethlen Lajost is kizavarták csendes otthonából...”²²

Tóth Dezső természetesen részletesen ismerte Bethlen Lajos sorsát, de erről 1962-ben tökéletesen lehetetlen volt részletesen írnia. Érthető tehát, hogy eufemizálta a gróf sorsát, akit 69 éves korában lándzsával és fejszével félig agyonverték a császárhoz hű századok vezetésével rátörő román parasztok; tehát nemhogy nem volt ideje felépíteni az emlékkövet Vörösmarty versével, hanem még automata remetéjét is szétverte a feldühödött tömeg, amely korábban a park látogatóival enyelgett.²³

Még szerencse, hogy legalább Eger Trianon után is megmaradt magyarnak, pedig Csehszlovákia magának követelte, és meg is kaphatta volna, ha 1919. május 12-én meg nem állítja a csehszlovák hadsereget Stromfeld Aurél.²⁴ Katonái talán olvasták az *Egri csillagokat*, Gárdonyi pedig olvasta Vörösmartytól az *Eger* című hőskölteményt (1827), abban ugyanis újra fölemlegette Várnát; ám mint olyan vereséget, mint amiért háromszoros bosszút állt Nándorfehérvárnál Hunyadi.

*És ki főlebb állott, Hanivár, a ' nándori hadfő.
Hol Salamon hajdan diadalmát véresen ülte,
És Hunyad' ősze világrontó császárra csatázván
Hármasan a ' gyászos Várnáért állta boszúját;
Hol végnapja előtt, még mint hadak' istene, fénylő
Holdakon, és törökök' testhalmán gázola véres
Lábaival, 's a ' nagy Mahomednek látta futását,
'S látta, szeméből a ' jász ifjú vesszeje mint függ
'S mint viszi szörnyü hadát tábortalan, üzve magyartól.²⁵*

* * *

²² VMÖM 3, 539.

²³ Gróf BETHLEN Lajos *önéletrása*. In: *Erdély öröksége, Erdélyi emlékirók Erdélyről, X. Két ország ölelkezése (1791–1867)*. Szerk. MAKKAJ László. Budapest, 1941, 1–51. [http://www.adatbank.ro/html/al-cim_pdf8659.pdf] (2019. június 13.)

²⁴ Lásd NAGY József: *A magyar tanácsköztársaság vörös hadseregének hadműveletei Heves megye területén*. In: *Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve/Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 3, 1957, 197–210.

²⁵ VMÖM 5, 113 (545–553. sor).

LÁSZLÓ SZÖRÉNYI

„Schöner war er als ihm bewusst – seine Worte bewegten Herzen”
Romantische Grabdichtung und Motive der Ladislauslegende

Seit den ersten, noch als Schüler verfassten dichterischen Versuchen Vörösmartys (1800–1855) gehörte die Darstellung verlorener Schlachten, welche Ungarns Geschichte weitgehend beeinflusst haben, zu den geliebten Themen des Dichters. So bildete die Erwähnung von Orten solcher Schlachten (’Várna’ und ’Mohács’) eine Vorstufe des monumentalen Grabes im Gedicht „Szózat” (Mahnruf), in welchem Grab ’eine Nation versank’. – Andererseits beschäftigte ihn seit langer Zeit eine Episode der ungarischen Geschichte, in welcher anstatt eines verhängnisvollen Bruderkrieges zu einer Verständigung der Kontrahenten gekommen ist, welches Einvernehmen der weiteren Geschichte des Landes eine günstige Wendung gab. Eine solche Episode vertrat für Vörösmarty die Schlacht bei Cserhalom (1068), als der junge König Salomon und seine beiden Onkel (Géza und Ladislaus) die Invasion des kumanischen Heeres vereint besiegt haben. Vörösmartys Kleines „Cserhalom”, das dank der Würdigung von Ferenc Toldy zum meist gelesenen Werk des Dichters wurde, hat das Hauptthema mit einer beliebten Episode der Ladislauslegende, dem Zweikampf des Heiligen mit dem eine ungarische Jungfrau entführten Kumanen verbunden. In dieser Episode errichtete Vörösmarty nicht nur ein Denkmal seiner heimlichen und nie erfüllten Liebe an Etelka Perczel (deshalb gab er dem entführten und befreiten Mädchen den Namen ’Etelka!’), sondern integrierte damit in den Tugendkatalog des Heiligen Ladislaus die Selbstverleugnung und die im Interesse höheren Ziele auf sich genommene Askese.

A. MOLNÁR FERENC

*A Nagyszombati kódex részletei
Juhász Ferenc Gyermekdalok és Pacsirta a szívben
című époszaiban*

Kódexeink kutatásához egy olyan „külső terület” is csatlakozhat, amely azt vizsgálja, esetenként hogyan használja fel ezek szövegét a későbbi magyar szépirodalom. E témakörbe leginkább és legismertebben Gárdonyi Géza *Isten rabjai* (1906) és Kodolányi János *Boldog Margit* (1937) című, mindmáig többször kiadott regényei tartoznak. Ezek elsősorban az Árpád-házi Szent Margit (1242–1270) életét és csodáit elbeszélő *Margit-legendára* (MargL), pontosabban annak egy 1510-ben készült másolatára támaszkodnak – természetesen az írói képzelet által feldolgozva. (Érdekes, hogy Gárdonyi „szöveg-szerűen” nem idéz a MargL-ből, Kodolányi viszont annál többet.)

Érdemes azt is megemlíteni, hogy ez a két regényünk az, amely archaizáló stílus-elemként a leggyakrabban épít be szövegébe rövid(ebb) részleteket más kódexeinkből, valamint régi, egyházi szövegekből (a Halotti beszédből és az Ómagyar Mária-siralomból) is, szintén modernizált helyesírással, olykor módosítva, és mindig a leelőhely jelölése nélkül. Az *Isten rabjaiban* a *Bécsi kódex* (BécsiK), a *Müncheni kódex* (MünchK), a *Winkler-kódex* (WinklK), a *Nádor-kódex* (NádK) és a *Domonkos-kódex* (DomK), a *Boldog Margitban* a NádK, a *Cornides-kódex* (CornK), a *Nagyszombati kódex* (NagyszK) és a *Példák Könyve* (PéldK) szövegéből mutatható ki átvétel. (Az utóbbiból hosszabbak is.)¹ Ezekhez a „leg”-ekhez mintegy „sorozattagokként”

¹ Mindezekre lásd A. MOLNÁR Ferenc: *Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye és a kódexek*. In: *Klárások. Tanulmányok Korompay Klára tiszteletére*. Szerk. CSISZÁR Gábor, DARVAS Anikó. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 2011, 29–34; Uő: *Gárdonyi Géza Isten rabjai című regénye és a kódexek*. In: *Magyar Nyelvőr* 137 (2013), 414–422; Uő: *Árpád-házi Szent Margit legendája XX. századi magyar regényekben*. In: *A 800 éves Domonkos rend Magyarországon*. Szerk. BARNA Gábor, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs. Budapest–Vasvár, Szent István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017, 105–126. Az említett, a szakirodalomban jól ismert kódexekről és kiadásairól nem adok bibliográfiai leírást, ezekre lásd említett publikációimat, illetve a *Nyelvemléktárnak* vagy a *Régi Magyar Kódexeknek*, és a *Codices Hungaricinek*, valamint az Országos Széchényi Könyvtár *Magyar Nyelvemlékek* című honlapjának az interneten is elérhető anyagát (nyelvemlekek.oszk.hu/tud/nyelvemlekek).

csatlakoztatnám Juhász Ferenc *Gyermekdalok*² (1968) és *Pacsirta a szívben*³ (2008) című munkáit, amelyek a magyar szépirodalomban bizonyítva a leghosszabb kódexrészleteket használják fel, mégpedig a *Nagyszombati kódexből*.⁴

Nem tisztzem, hogy Juhász Ferenc kiemelkedő és sajátos költői pályáját ismertessem. Ezt csak igen röviden és annyiban tenném, amennyiben cikkem célja megkívánja. Ez pedig elsősorban filológiai feltárás és dokumentálás. A megfelelő kódexrészletek beazonosítása és rövid tartalmi kommentálása után ezúttal annak is egy szűkebb területe. Elsősorban azt vizsgálom – terjedelmi okokból sem a teljesség igényével –, hogyan illesztette be Juhász a *Gyermekdalok* (a továbbiakban gyakran: *Gy*) és a *Pacsirta a szívben* (a továbbiakban gyakran: *P*) című époszaiban a NagyszK vonatkozó szövegrészleteit. Az *eposz* szót ő maga írja *é*-vel, megkülönböztetendő a klasszikus eposztól; másutt hosszúversnek is nevezve őket.

A *Pacsirta a szívben* (2008) és az 1512-ben és 1513-ban írt NagyszK párhuzamos szövegeinek beazonosítása nem kíván különösebb kutakodást. A *P* első lapja, egyfajta mottója előtt egy rövid megjegyzésben Juhász maga írja, hogy „A következő oldalon olvasható szövegrész: Jézus Krisztus megfeszítése a *Nagyszombati kódexből* való. Annak 35-36-37 cikkelye”. S nem fordította, azaz nem írta át mai magyar nyelvre, mint más oldalakat az époszban, „hogy az olvasó megigéződjön a varázslatától.” Később pedig, amikor az éposz vége felé átvesz a kódexből, azt említi is, a megfelelő részt pedig idézőjelbe teszi. Ez az üdvözültek túlvilági létéről való látomás, amely a NagyszK-ben a 190–230. lapon olvasható, az A5-ös nagyságú, sűrűn írt, és a párhuzamos lapon a költő kéziratának fakszimiléjét is tartalmazó *P*-ben pedig a 81–88. oldalakon: „Nincsen e világnak annyi kínja kiért ember érdemlené a jövendő dicsőséget [...] édeskednek, vigadoznak, és gyönyörködnek mind a Mennyei Boldogok, Ámen.” A Juhász-könyvről írt kritikák is megemlítik a NagyszK-et.⁵

A *Szent tűzözön regéi* (1969) című kötet központi darabjában, a *Gyermekdalokban* (1968) viszont nincs említés a NagyszK-ről, és mai magyar nyelvre átirat szövegrészleteinek a beépítését idézőjel sem mutatja. Dőlt szedés sem utal rájuk, mint az époszban

² JUHÁSZ Ferenc: *Gyermekdalok* (1968). In: Uő: *A Szent Tűzözön regéi*. Budapest, Szépirodalmi, 1969, 79–390.

³ JUHÁSZ Ferenc: *Pacsirta a szívben*. Budapest, Kossuth, 2008.

⁴ A Juhász használta kiadás: *Nagyszombati Codex – Szent Domonkos élete – Virginia Codex*. Közzéteszik KOMÁROMY Lajos és KIRÁLY Pál. Budapest, A M. T. Akadémia Könyvtárszolgálati Hivatala, 1874 (Régi Magyar Codexek [Nyelvelméletár] III), 1–128. A mottó a 34. lap utolsó sorában kezdődik: „Ime enneg vtanna kiuinec engemet a varofbol”. A *Pacsirta a szívben* megjelenésekor egyébként Juhász a NagyszK új kiadását (Budapest, 2000) – erről lásd később – már használhatta volna, a *Gyermekdalok* megírásakor azonban nem, hiszen akkor még nem jelent meg. A régi kiadás azonban nyilván később is nála maradt, s a *P* írásakor is azt használta.

⁵ Pl. BODNÁR György: *A halál dimenziói. A nyolcvanéves Juhász Ferenc ünnepi könyve*. In: *Tiszatáj* 62 (2008/8), 14. Ugyanez – immár posztumusz publikációként – ezzel a címmel: *A halál dimenziói. Juhász Ferenc „Pacsirta a szívben” című verseskönyve a Nagyszombati kódex távlatából*. In: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit. Budapest, Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 70–76; SÁNTHA József: *Élet-képek. Juhász Ferenc: Pacsirta a szívben. Éposz*. In: *Holmi* 21 (2009/1), 88.

lévő néhány népköltészeti eredetű avagy ilyen elemekből alkotott, montírozott parafrázisra.⁶ Bizonyára ez is oka, hogy tudtommal *A Szent tűzözön regéi* s benne a *Gyermekdalok* recenziói sem említik a NagyszK-et,⁷ sőt Bodnár György Juhász Ferenc-monográfiája sem, amely pedig foglalkozik a *Gyermekdalokkal*,⁸ s ugyanígy Tompa József könyve⁹ sem. Holott a *Gyermekdalokban* vagy 21 (nagy méretű) lap és 810 sor (bűnvallás és ima, illetve Mária dicsérete, siralma és fohása) eredetileg a NagyszK-ből való. A megfelelések a következők:

NagyszK	Gy ¹⁰	
50–71.	356–363.	„No én szemeim sírjatok immáron [...] ő dicsőséges színének orcája előtt magamat elvonjam.”
113–154. 154–156.	365–379; 381–382. (Itt a Gy a NagyszK szövegét megszakítva folytatja.)	„Áll vala Jézusnak keresztfája alatt az ő szent Anyja, Szűz Mária, [...] látom az én kegyes uramat és királyomat a nagy keserű kínban megfáradván nyugodni.” „Óh nemes aranyos nyugodalom [...] Tégedet nagy szeretettel nézlek!”

Persze, hangsúlyozom, hogy tehát én nem ismerek olyan recenziót, s egy vagy két tételt nem számítva más szakirodalmat sem, amely a *Gyermekdalokkal* kapcsolatban megemlítené a NagyszK-et. E cikke készülve mindenesetre elég sok Juhász Ferenc-szakirodalmat el- és átolvastam, s az époszai közül is nem egyet: netán találok-e a szakirodalomban a *Gyermekdalokkal* kapcsolatban említést a NagyszK-ről, avagy a műveiben (az általam ismerteken kívül) más kódexrészleteket. Magam csak Hegyi Bélának a *Vigiliában* megjelent Juhász-interjúját találtam, amelyben a *Gyermekdalokban* lévő NagyszK-idézetekről is kérdez.¹¹ S arra is emlékszem, hogy az 1970-es évek-

⁶ *A Szent Tűzözön regéi* kötet címadó, az élővilágnak az atompusztítás előli menekülését elképzelő versét többek között egy vogul (s egy osztják) monda ihlette. Sőt, maga a cím is a vogul mondákénak az átvétele. (Lásd *Regék és énekek a világ teremtéséről*. IV. *A szent tűzözön regéi*. In: MUNKÁCSI Bernát: *Vogul Népköltési Gyűjtemény*. I. Kiegészítő füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902, 69–76, 217–229). Vö. még pl. DOMOKOS Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. Budapest, Akadémiai, 1990, 214–215.

⁷ PL. DIÓSZEGI András: *Tragédia eposzban elbeszélve*. In: *Kritika* 7 (1969/8), 3–11; FENYŐ István: *Juhász Ferenc: A szent Tűzözön regéi*. In: *Tiszatáj* 23 (1969/5), 461–462; POMOGÁTS Béla: *Juhász Ferenc: A Szent Tűzözön regéi*. In: *Jelenkor* 12 (1969/7–8), 733–744, 818–825; BELOHOROSZKY Pál: *A léthiány dalmítosza. Juhász Ferenc: Gyermekdalok*. In: *Kortárs* 21 (1977/4), 620–628; stb., s lásd még alább.

⁸ BODNÁR György: *Juhász Ferenc*. Budapest, Balassi, 2005², 53–55.

⁹ TOMPA József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai, 1972, 249.

¹⁰ A Gy, a *Gyermekdalok* lapszáma itt és a következőkben *A Szent Tűzözön regéi* c. Juhász-kötetre vonatkozik, amelyben megjelent (lásd 2. lábjegyzet).

¹¹ A *Vigília beszélgetése Juhász Ferencsel*. Kérdező: HEGYI Béla. In: *Vigília* 40 (1975/3), 177–185, itt: 182. Juhász Ferenc, Digitális Irodalmi Akadémia, Versprózák. http://www.dia.pool.pim.hu/html/muvek/JUHASZ/juhasz00212a_tart.html (megtekintve 2019. augusztus 6.).

ben egyszer V. Kovács Sándor (1931–1986) – pontosabb megjelölés nélkül – szintén említette nekem, hogy Juhász Ferenc használt fel részleteket a NagyszK-ből. Lehet, ez is ösztönzött, hogy alaposabban átnézzem-átolvassam otthoni két Juhász-kötetem époszait. (Versei közül számomra már korábban a legnagyobb élmény az 1955-ben írt *A szarvassá változott fiú kiáltása a titkok kapujából* volt.) Kodolányi Boldog Margitjának egy, Szűz Mária szépségét festő rövid részletének a NagyszK-ből való átvételére rámutatva pedig később ugyanezt, idézettel szintén láttatva, azzal is kiegészítettem, hogy e részlet – tágabb szöveggörnyezettel – a *Gyermekdalokba* is átkerült.¹²

Ahhoz, hogy jobban érthető legyen, hogyan és miért illeszt(het)ett be az említett verseibe Juhász hosszabb kódexrészleteket, előbb néhány, a költészetének alakulásával kapcsolatos tényre térnék ki. Juhásznál az 1960-as évektől egyre dominánsabbá válik az époszok, a hosszúversek szerepe. Ezekben a cselekmény visszaszorul, majd gyakorlatilag el is tűnik. A költő a mindenség megragadására törekszik, az élettelen és az élő anyag, az emberi és szellemi lét, az élet, a halál, a halál utáni lét vagy állapot problémái foglalkoztatják. S ehhez sajátos, sodró szenvedélyű, olykor naturalis stílussal gondolatokat, ismereteket, lírai fogantatású személyes emlékeket, fohászokat, elképzeléseket sokszor szétszórt motívumokból mintegy montázszerűen illeszt össze. Az ismereteket gyűjti, az éposz szerkezetét előre elgondolja, de amikor a mondandó összeáll – a halmozást, a párhuzamosságot, a motívumok ismétlését folyamatosan alkalmazva – nagy erővel és burjánzással tör ki belőle.¹³ Époszairól Juhász maga is nyilatkozik, például a Bihari Sándornak a Magyar Televízióban 1976-ban adott interjújában. „Hosszú verseim¹⁴ (ezért is, hogy nem eposznak, de *éposznak*, tehát ráteszek egy vesszőt!, mondom őket) *nem elbeszélő versek!* [...] ezek a hosszú versek az én hitemben, az én megvalósítási elképzeléseimben lírai versek, *csak az időpillanatban fölnagyított lírai versek!* Vallomások, hitek, mámorok, szerelmek, szégyenek, halálok! [...] Lehetnek azonban olyan részei, szakaszai, amelyekben az elbeszélés, mint létforma jelentkezik.”¹⁵

Juhász Ferenc hosszúversei újfajta költői ábrázolási módjának előtérbe kerülése meg is osztotta a kritikát, s befolyásolta olvasóközönségét is. *A Szent Tűzőzön regéi* című kötetének megjelenésekor (is), amelynek gerince a *Gyermekdalok*, vita támadt például

¹² A. MOLNÁR 2017, 124.

¹³ Juhász költészetének e vonásairól (itt főleg a Gy-ra, valamint a P-re vonatkozóan, de általában is) lásd az 5., 7. és 8. lábjegyzetben hivatkozott munkákat, elsősorban BODNÁR 2005, 160–168 (*A felszabadító hosszúvers* c. tanulmány, könyvrészlet), 179–190 (*A Juhász Ferencről szóló írások válogatott jegyzéke*); BODNÁR 2008, 9–15; SÁNTHA 2009, 87–90; valamint POMOGÁTS Béla: *Mindenség és költészet*. In: *Vigília* 35 (1970/5), 309–312; CSETRI Lajos: *Juhász Ferenc: Titkok kapuja*. In: *Tiszatáj* 27 (1973/2), 76–80; SCHEIN Gábor: *Juhász Ferenc*. In: *Magyar irodalom*. Főszerk. GINTLI Tibor. Budapest, Akadémiai, 2010 (Akadémiai kézikönyvek), 893–896. S lásd még alább.

¹⁴ A *hosszú vers* lehet, hogy csak az interjú leírásakor lett két szó, mint műfajt Juhász és mások többnyire egybeírják: *hosszúvers*, ámbár előfordul a *hosszú vers* és ritkán a *hosszú-vers* alak is.

¹⁵ *Ezen az égítesten. Interjú Juhász Ferencsel*. Kérdező: BIHARI Sándor. Magyar Televízió, 1976 (Digitális Irodalmi Akadémia). Itt Juhász Ferencnél – sok Juhász-mű mellett – az általam idézett interjú is megtalálható a *Versprózákon* belül *Ezen az égítesten* alcím alatt; lásd még *Jelenkor* 19 (1976/6), 486–500.

az *Élet és Irodalom*ban. Faragó Vilmos elismerve ugyan Juhász hatalmas energiáját, zsenialitását, azt írja: még mindig nem szokás vitatni, ez a zsenialitás miként veszítette el fegyelem-abroncsát. Ő is csak hivatáskényszerből olvasta el a kötetet. Kifogásolja többek között a versek gigászi hosszúságát, nehezen befogadható voltát, azt hogy nem számol az ember társadalmi voltával.¹⁶ A vitában mellé állt Eörsi István.¹⁷ Somlyó György szerint viszont a mondandónak ez az egyedülállóan bátor, egyéni megjelenítése, még ha más, szerencsésebb alakban is szerveződhetett volna, most és itt így tudott megvalósulni.¹⁸ Pomogáts Béla pedig azt írja, hogy Juhász egy új költői típust képvisel, az ihletettséget kiegészíti a tervezgetés, az anyaggyűjtés és a komponálás, „a műhelymunka és a látomás”. Természettudományos, főként biológiai, genetikai és biofizikai ismereteket szintén beépít költészetébe, „s minden bizonnyal ő az első magyar költő, aki tudatos és módszeres munkával haladta meg a geocentrikus szemléletet”.¹⁹ Fenyő István meg is mondja, Juhász „nem az átlagembernek szánja költészetét, hanem azoknak, akikben él a rendkívülinek, a végtelenség meghódításának vágya”.²⁰ Bodnár György szerint Juhásznak a *Gyermekdalokban* „sikerült egy teremtett világot legteltesebben megírnia és megjelenítenie [...] A *Gyermekdalokban* olyan elemek jutnak egyeduralomra, amelyek korábban csak motívumok lehettek. De ez a belső folyamat is – mint Juhász valamennyi önépítő törekvése – társadalmi, emberiségi gondok leküzdésének szolgálatában áll.” Ugyanakkor azt ő is megjegyzi, hogy a költő „megnevező, felsoroló szenvedélye kiszorítja a dolgok összefüggésének fogalmait”.²¹ Egyfajta zárószóként még Csetri Lajost idézem, aki a *Gyermekdalokról* ezt írja: „...újabb zsácutcának tűnt, csodálatos részleteivel, különösen a földhöz írt himnuszával, s a művet befejező Mária-ének múlt magyar nyelvallapotokat idéző, archaizáló stílusbravúrával, de ugyanakkor egészének burjánzásszerű áradásával, örök ismétléseivel és heterogénnak tűnő, a hagyományos szerves műegységet nélkülöző részleteivel. Nehéz is volna ezt a csaknem olvashatatlan, az olvasóval szemben csaknem elviselhetetlen követelményeket állító költeményt mindenestül remekműnek tartani. De mégis itt kezdődik valami, ami az *Anyámban* és *A halottak királyában* teljeseedik ki. Ez pedig az európai »hosszú versnek« sajátos juhászi válfaja, mely terjedelme, a benne felidézett létformák extenzív teljességigénye ellenére is inkább lírai, mintsem verses epikai jellegű. Ez a verstípus a juhászi életpálya legutóbbi, néhány évnnyi fejlődési szakaszának nagy leleménye.”²²

¹⁶ FARAGÓ Vilmos: *A föllázadt vegetáció*. In: *Élet és Irodalom* 13 (1969/13), 7.

¹⁷ EÖRSI István: *Tézisek az olvashatatlan költészetről és Juhász Ferencről*. In: *Élet és Irodalom* 13 (1969/21), 11.

¹⁸ SOMLYÓ György: *Az olvashatatlan költeményekről és a költemények elolvasásáról*. In: *Élet és Irodalom* 13 (1969/17), 3–4.

¹⁹ POMOGÁTS 1969, 735, 743, 819, 822.

²⁰ FENYŐ 1969, 462.

²¹ BODNÁR 2005, 54–55.

²² CSETRI 1973, 76, 78.

A *Gyermekdalok* kettős fogadtatása Juhász Ferencnek a *Pacsirta a szívben* című époszára is áll. Bodnár György Juhász hosszúversei reprezentatív lezáró darabjaként értékeli. Ebben már végképp eltűnik a cselekmény. S más összefüggésben, de hasonlóan a „mindenség”, az élet és halál, a halál utáni lét, létezés kérdései merülnek fel. A pacsirta éneke a halállal szemben az életet, a dalt, a költészetet képviseli (vö. Petőfi: *Pacsirtaszót hallok megint*, Betlen, 1849. március 8.). Juhász „még soha ilyen feltartóztathatatlanul nem panaszkolt el beteg teste kínjait.” Vágásos technikával életképeket, emlékeket, gondolatokat, látomásokat, természettudományi fejtegetéseket épít az éposz menetébe. S a végén a NagyszK-ből Szent Anzelm²³ látomását az üdvözültek túlvilági létéről.²⁴

Sántha József viszont szkeptikusabban nyilatkozik. „A nyolcvan éves Mester” könyvét „sután és félszegen emeljük fel, hiszen tudjuk, egy nem akármilyen tehetségként induló és a legnagyobb dolgokat sejtető költői életmű egyik utolsó darabját tartjuk a kezünkben, egy olyan talányos és csak részben beváltott életmű summáját, amelyről nehéz szívvel mondanánk rosszat, de aminek eleven sodrából a többi egykori Juhász Ferenc-rajongóval együtt már réges-rég kiléptünk. Hogy van-e valami elmozdulás a hetvenes években keletkezett, nagyigényű, de az olvasó számára már alig követhető, szüntelen önisméltésekben tévelygő Juhász-költemények és a mostani kötet hangijában? Alig van, de azért kissé csendesebb lett, és valamiként a képek dacos áradata között előtűnő költői hang megnemesedett.”²⁵

Juhász Ferenc nagy jelentőségű költészetében az époszok kettős megítélését mutatva legutóbb a 2019-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumban a József Attila Kör által rendezett Juhász Ferenc-konferencia is. Előadásában Margócsy István például hosszan dicsérte Juhász Ferenc *József Attila sírja* című remekművét (1963; annak idején ezt is támadták a szóhasználatáért), későbbi époszait azonban több helyütt „gusztustalannak” és „olvaszhatatlannak” mondta. Ugyanakkor előadásában Csehy Zoltán a Juhász három históriás époszának olvasásakor tapasztalt eksztatikus élményt kívánta közvetíteni „a matéria boldogságáról” beszélve.²⁶

Számunkra azonban most az a lényeges, hogy látjuk, s egyben magyarázhatjuk is: a nyitott szerkezetű, az élet és a halál kérdéseiről s az ez utáni elképzeléséről, valamint fájdalomokról, szenvedésekről is szóló, szabad asszociációkban bővelkedő szövegbe, amelynek megformálására az ismétlés, a párhuzamosság is jellemző, Mária-síralmak, fohászok, passiószövegek, vallási elmélkedések vagy ezek kombinációi különösebb

²³ Más kérdés, hogy – amint a forráskritika már korábban megállapította –, a *Horologium sapientiae* című munkának, s így a NagyszK-ben lévő látomásnak is az eredeti szerzője Heinrich Seuse, nem pedig Szent Anzelm. Lásd pl. a NagyszK új kiadásának *Bevezetését: Nagyszombati kódex 1512–1513*. Közzéteszi, bev., jegyz. T. SZABÓ Csilla. Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000, 12–15.

²⁴ BODNÁR 2008, 9–14.

²⁵ SÁNTHA 2009, 88.

²⁶ DEBRECENI Balázs: *Az üveghegy és a szilánkok (Juhász Ferenc-konferencia a PIM-ben)*. In: *Irodalmi Jelen* 2019. márc. 10. 17:01. <http://www.irodalmijelen.hu/2019-mar-10-1701/ueveghegy-szilankok> (megtekintve 2019. július 29.).

stílustörés nélkül beilleszthetők. Persze, azért „kódexolvasó szemmel” lehet látni az „igazi” – ámbár a mai nyelvre átírt – kódexszöveg és az „eredeti” juhászi szöveggörnyezet közti különbséget. Olykor azonban a kódex-szakirodalom ismerete nélkül ezt kockázatos megtenni, mert Juhász hömpölygő, burjánzó stílusa, nehezen olvasható szövege, mozaikszerű technikája elbizonytalaníthat a szövegrészek elhatárolásában. Láthattuk, a *Gyermekdalokkal* kapcsolatban általában nem is említik a NagyszK-et. Pomogáts Mária-litániát,²⁷ Belohorszky Mária-himnusz²⁸ említ, Csetri pedig egyenesen Juhásznak a „Mária-ének múlt magyar nyelvallapotokat idéző stílusbravúráját”.²⁹ Ők és mások nem valószínű, hogy kódexrészletek modernizált átvételére gondoltak; s az irodalmi kritikától azt még kevésbé várhattuk el, hogy e szövegrészleteket beazonosítsák. Ezek eredetéről és felhasználásuk módjáról azonban jó tudni, s a nyelvtörténet és az irodalom(tudomány) együttműködésének példái közé számíthatjuk őket.

A *Gyermekdalokban*, amely egy atompusztítás utáni földi életről szóló látomás, még van némi cselekmény. Az éposz „Hőse: egy félig-ember, félig-ösgyík korcs lény, amely groteszk méltósággal viseli visszatérő díszítő jelzőit: a női-férfi-ivarszerves Értelmetlenség, a Terméketlen Magány, stb. [...] Kivánszorog a páfrányerdőből, elindul a tiszta dal felé, s egy mohás falmaradványhoz érkezik, amely mögött törpe gyermekkorcsok egy öreg tölcséres gramofont tekergetnek [vö. gyermekdalok]; nem lát semmit, csak a dal vezet, amelyet végül ő maga némít el, ledöntve a mohafalat s agyonzúzva az emberi élet utolsó maradványait. Kalandos útja végén a halál vár rá: először a korcs tenyészét élőlényei rohanják meg hulláját, azután megindulnak feléje a növények és elborítják hatalmas csontvázát – megőrizve utolsó üzenetként az utókornak, amelyet talán már csak más bolygók lakói érnek meg. Ez a halvány »cselekmény« a hatalmas költeményben sem foglal el nagyobb helyet: maga a mű voltaképpen a Lény leírásában és környezetrajzában él.”³⁰

Az ismertetett (a 81.-től kezdődő) rész végén, a 356. lapon Juhász ezekkel a sorokkal fejezi be (először) a történetet: „Sírjunk sírván és panaszkodjunk helyette, | sírván sírjunk és fohászkodjunk helyette sírván, aki Sárkány vala | félig, de félig mégis Ember vala, a maradék árva Emberiség!” Ezután valóban betehető egy siralom, amit Juhász a NagyszK 50–71.-ből vett át, és a *Gyermekdalokban* a 356–363. lapig terjed: „No én szemeim sírjatok immáron és hullassatok keserűséges könnyeket [...] No ez világnak immár minden ő vigasztási és | hangosságai, mindenek tölem eltávozzanak [...] Ó én uram és én istenem [...] Jaj mit illik | továbban immáron énnékem egyéb, hanem csak hogy önnönmagamat megútaljam,³¹ | és a boldogtalan kétségnek esésében a pokolnak

²⁷ POMOGÁTS 1969, 744.

²⁸ BELOHORSZKY 1977, 628.

²⁹ CSETRI 1973, 78.

³⁰ BODNÁR 2005, 53–54.

³¹ Az *utál* szót a helyesírási szabályzat szerint rövid *u*-val írjuk. Juhász azonban néha eltér a szabályzattól: az *u*-t és az *ü*-t, valamint az *i*-t sajátos ízlése, zenei hallása szerint olykor megnyújtja. Az *-üi*, *-ül* nála szinte mindig hosszú. Igaz, az is előfordul, hogy nem ragaszkodik saját „szabályaihoz.” Lásd FARKAS László: *Juhász Ferenc „kivesszőzött” magánhangzói*. In: *Magyar Nyelvőr* 101 (1977/1), 48–51.

sötét mély | vermébe magamat bevessem, és az áldott istennek ő dicsőséges | színének orcája előtt magamat elvonjam!” A NagyszK-ben azonban az átvett rész előtt egy alcím áll, amely szerint a bűne miatt Krisztustól elszakadt lélek buzgósgos penitenciával „a keresztfá alá ezön szerrel sirassa magát, ezöket mondván: („No én szemeim...”)”. A bűnvallás vége után pedig „Sapientia, az isteni bölcsesség, a Krisztus Jézus” azt mondja, „hogy semmiképpen a te idvösségedről ne kétölködjél, Mert tudjad azt, hogy én azért jöttem e világra, hogy az elveszöt [?!] vala megkeressem és idvezítsem ütöt” (71).³² Ezek a részek azonban a Gy-ból elmaradnak, s az átvett szöveget, a siralmat Juhász a maga szavaival folytatja. Ezt – legalábbis az első mondat után – a stílusról már fel lehet ismerni: „Jaj! Jaj! Jaj! | Jaj csalárd világ, csalárd világ megloptál engem és megcsaltál engem, | és becsaptál engem és összetörtél engem! És fölhág vala a Nap az égnek | közepébe, fölhág vala a sugárzó arany-állat, a Csönd tetejére és | még mindig semmi állat-moccanás, és még mindig semmi növény | moccanás...”. A siralom tárgya pedig ismét – asszociációk áradásával még két és fél oldalon leírva – az Embersárkánygyík halála, csontváza, az, hogy senki sem jött őt vigasztalni, eltemetni (363–365).

Majd szövegét Juhász újra a NagyszK-ből, de annak egy más helyéről (113–154, 154–156) átvett résszel folytatja. Ez egy Szűz Máriához szóló dicséret, fohász, amit egy Mária-siralom követ. (A tartalomra utaló alcímet a költő itt is elhagyja.) Azért is érdekes ez a szépségére való tekintettel is hosszabban idézett szövegkezdlet, mert – vallásos keretben – a középkori és a reneszánsz líra tavaszénekeinek a rokonságába is bevonható:³³

„Áll vala Jézusnak keresztfája alatt az ő szent Anyja, Szűz | Mária, az tavasz időben, Mikoron a nap fel kezd vala | hajnalnia a hegynek magasára, és az ő világosságának fényességét | bőséggel kezdé önteni a földnek színére, Íme ez időben minden lelkes | és minden teremtett állatok megelevenednek, és meg kezdenek újulni és | megindulni, kik a téli hideg előtt elrejtöztenek vala, Minden lelkes | állatok és szárnyalkodó madarak, hogy kik a kő-likakban és | minden egyéb sötét likakban, vermekben elrejtöztenek vala, és nagy | új világosságnak fényességére mindenenek ki kezdenek jöni és megújulni | és megelevenedni, És szívnek kezdik vígasságos örömét megmutatni, | Mint az égi madarak ő hangos szájuknak szép éneklésével, Avagy | emberi nemzet ő kezének tapasztolásával, Mind vénnek, mind ifjak a | tavasz-időnek eljöttére örvendeznek és örvendetes vígasságot mutatnak | egyetemben vígadván, No azért immár nyilván kívált tisztsággal | való szívűek, és tiszta elmével istent dicsérjük és szeressük, | Vegyétek

³² A NagyszK-ből vett idézeteket – az egyszerűsítés, de főleg az összehasonlíthatóság kedvéért – Juhászhoz hasonlóan magam is modern betűalakokkal és általában a mai helyesírás szabályai szerint írom át, többször meghagyva az eredeti hangalakot. Később azonban, ha esetenként egy szó, hely átírása szerintem Juhásznál vitatott, a saját és az ő modern átírása mellett az illető szó, hely kódexbeli leírását is pontosan idézem.

³³ Lásd A. MOLNÁR Ferenc: *Balassi-kommentárok*. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005, 22–25, ahol a NagyszK e részletének tágabban vett szövegrokonságához – más Balassi-versek mellett – elsősorban a „Széllyel tündöklenni nem ládd-é ez földet gyönyörű virágokkal?” kezdetű, Marullustól átvett verset említettem.

eszetekbe, Mert nekünk is ezen szerrel történt mostan, | Mikoron a Szűz napfénybe öltözik és a Mennyei Királyné Asszonynak | méhe mennyei gyümölcscsel megtelek, Választott, miképpen a | felkelő fényes nap a mi szívünknek gyökerének édességében | az ő emlékezetének édessége be-ötlessék...” (365–366).

S inentől aztán Mária dicsérete, a hozzá való fohászzkodás kezdődik, a rész végén pedig egy passióból önállósult Mária-siralom áll, amelynek lezárásaként ismét a fohászzkodó veszi át a szót: „...Óh kegyes szűznek anyai édes kebele, holott én testi szememmel látom, látom én kegyes uramat | és királyomat a nagy keserű kínban megfáradván nyúgodni.” Juhász Ferenc szövegbeemelése ez esetben is elfogadható. A tavaszi természet megújulását festő középkori (és reneszánsz) tavaszénekekre emlékeztető sorok ugyan meglehetősen elütnek az előzőektől, de ezek is kötődnek Szűz Máriához, s a tavaszi természet és a lelki megújulás közti hasonlóság, a napfény és a napfénybe öltözött Szűz Mária metaforája átvezeti a szöveget a vallásbeli áhítatba és fohászzkodásba. Tehát ismét megjelennek az élet, a halál, a túlvilág, a szenvedés képei. A Mária-siralom végén álló záró kép – amelyben a szerző, a fohászzkodó a szenvedő Krisztust Mária kebelén látja („Óh kegyes szűznek anyai édes kebele, | holott én testi szememmel látom, látom az én kegyes uramat és | királyomat a nagy keserű kínban megfáradván nyúgodni”) – Juhászt saját asszociációkra ösztönzi, s így itt (379) megszakad a NagyszK-ből való idézés. Juhász képzeletbeli metaforikus asszociációk és ismétlések sorával közel két oldalon át ír Szűz Mária emlőiről, csecseiről, amelyek Krisztust szoptatták: „Óh édes édes édes emlők óh édes szűz emlők, melyeket szopta | és emte vala az áldott Jézus Krisztus, óh édes emlők violákból | kötött tiszta kévék, óh édes emlők jácintokból kötött teljes kévék, | kik soha el nem száradtanak és meg nem csomósodnak | vala [...] ugrándozó | kövér gödölyécskék Szűz Anyának tejjel teljes Avagy | tejes-mézű csillagai árván maradván vala”.³⁴

A költő aztán ismét visszatér kódexbeli idézetéhez, és ott folytatja, ahol abbahagyta. (A szenvedő Krisztus Mária kebelén nyugodott.) A fohászzkodó azt kéri Máriától, hogy testi vagy lelki szemeivel láthassa Krisztus kereszthalálát és kínszenvedését, hogy még buzgóbb szeretettel nézhesse, fordulhasson felé: „Óh nemes | aranyos nyúgodalom [...] Tégedet nagy szeretettel nézlek!”

Ezután pedig ismét Juhász asszociációi, felsorolásai jönnek: „És áradott vala és zúgott vala és hömpölygött vala a jaj, az | ének, a zsoldár, hömpölygött vala, mint a megváltó vízözön, | hömpölygött vala, mint rózsa-lángolás, mint Krisztus tiszta vére.” S lentebb egészen a vers végéig (382–389) ismét a Skeleton csontvázáról és a körülötte lévő természetéről van szó. Ha egyszer egy más csillagról ideszáll „valami emberebbszívű lény”, azt a választ fogja kapni róla a növényektől, állatoktól, kövektől (stb.), akikkel tud beszélni: „halála ősoka talán a Reménytelenség, talán a Kétségbeesés volt!”

³⁴ Juhász máshol is ír Szűz Mária emlőiről, csöcseiről, naturálisan is. A 242. lapon a Sárkánygyíkember gerjed a fényben felé lépkedő izzó rózsacsöcseit, eres rengő szép liliom-emplőit, jácint vadzerge csecseit mutató, ugráltató és naturális testhelyzetbe kerülő Máriára – de aztán kiderül: az egész csak látomás.

A NagyszK-nek ezek a fenti betétei stílusukban ugyan szintén eltérnek az eredeti Juhász-szövegektől, a szöveggörnyezettől, de tekintve a költő széles körű asszociációit, hosszúverse nyitott szerkezetét és a tartalmi kapcsolódásokat, e NagyszK-idézeteknek a stílust tekintve is meglehet a helyük az époszban, ha a Mária-hoz szóló fohász megszokását kifogásolhatjuk is. (Ezt Juhásznak a szexuális, naturális vonatkozású témák iránti vonzódása magyarázhatja.)

Ami a *Pacsirta a szívben* című versben a NagyszK-ből való szövegrész beemelését illeti, ez kevesebb tárgyalást igényel. Egyrészt fentebb röviden már szóltunk róla, másrészt a költő itt maga gondoskodik a behelyezés láthatóságáról, saját szavaival vezeti be s nevezi meg a szövegrészt, s a végéhez is fűz kommentárt. Juhász e művében is a mindenség, az élet és halál, a túlvilági lét, az élet utáni létezés problémái foglalkoztatják, immár személyesen is erősebben érintve. Ez megérteti, hogy az éposz végére egy, a kódexben lévő túlvilági látomást illeszt be (80–88), ami arról szól részletezve, hogy az üdvözültek ott örök boldogságban és fényességben élnek. Juhász így vezeti be e részt: „Hogy lesz? Talán úgy, ahogy Szent Anselmus³⁵ együgyű és boldog látomását és kegyelem-hitét lefordítva magamévá írtam a Nagyszombati Kódexből, a gyönyörű tudás-tudatlanságot, naiv megvilágosodást! »Nincsen e világnak annyi kínja kiért ember érdemlené a jövendő dicsőséget [...] mind örökkön örökké megújulás [c: megúnás; vö. NagyszK 230: *megvnas*] nélkül édeskednek, vigadoznak, mind a Mennyei Boldogok. Amen.«³⁶ Így lesz? Nem tudom, Hisz nem tudom élve se, hát hogyan is tudhatnám most már halottan, és honnan tudhattam volna élve még? Így lesz, ilyen lesz? Nem tudom, de pacsirtát-virágzó szívemnek mégis oly jól esett ez az együgyű, balga, bölcs, bolondos, fényes, édes ének, menny-ének, túlvilág-énekdicséret, hit-himnusz [...] mint anyámnak a vizes bor a szőlőkapálás szünetében: a kapát éllel a földbe vágta, leült a porhanyó | puha meleg földre, a szőlősorok közötti puha földhídra...”. S aztán újabb asszociációk lépnek be, édesapja temetése, s a (kötetnek a NagyszK-ből vett mottójára visszautaló) saját halálára gondolás is. („És ha lesz, aki leveszi keresztm fájáról halott testemet...”) S végül egy olyan kérdést tesz fel, amire mindig kereste, de biztos választ nem talált rá: „És az én halottjövöm mi lesz? Mi lesz velem kimúlásom után? Örök Pokol, Örök Várakozás? Örök Béke? Hiszen mindennek vége már, mindennek vége. Vége! Vége! Vége! Vége! Vége! Vége!”

Megjegyzem még, hogy bár a *Gyermekdalok* versszövegében is vannak olykor tárgyi-tudományos magyarázatok vagy inkább szakszófelsorolások, főleg természettudományiak, de a *Pacsirta a szívben* című éposznak a NagyszK-ből átvett részében helyenként kifejezetten szó- vagy tartalmi magyarázatok állnak, és pedig az illető szó, szöveg után ferde zárójelben. Például az üdvözültektől bírt „Nemes gyengeséges hatóság”³⁷ [...] /Magyarázat J. F.-től a túlvilági tulajdonságokról: 1. Anyagon áthatóság, az anyag

³⁵ Vö. 23. lábjegyzet.

³⁶ Az *Amen* szót csak Juhász tette be a kódexidézet végére, a NagyszK-ben nincs ott.

³⁷ P 86, 87. Az első szövegrész hosszabb, és a magyarázata is. S a számosabb rövid (szó)magyarázat mellett még ezen kívül is előfordul egynéhány hosszabb megjegyzés.

| és önmaga megsértése nélkül át tud menni az anyagon. Mint a Neutrino [...]; „egészen megmaradván /egészen, egészen/”; stb. Arról persze lehet gondolkodni, hogy Juhásznak ez az újítása, megoldása versben szerencsés-e.

Térjünk még rá Hegyi Bélának a *Vigiliában* megjelent Juhász-interjújára, ahol ő rákérdez a NagyszK-ből vett idézetekre is.

„Miért érezted szükségét annak, hogy az 1510-es évek elejéről származó Nagyszombati kódex néhány részletét átmásoldjad a Gyermekdalok című eposzodba?”

Átírtam, hosszú-hosszú munkával, és még ma sem tudom biztosan, sikeresen-e. Ha az emberiség lesz oly ostoba és hülye, hogy elpusztítja önmagát (márpedig ennek gyakorlati lehetősége már végleg *van*)!, akkor minden (és ezért építettem én bele a kódexrészletet az époszba), amiben hiszek, mindaz, amit a megváltás csodájának tartok, értelmetlenné válik. Értelmetlenné válik, ha ez lehetséges, Isten, univerzum, Jézus, Mária szüzanyasága, az anyag, a létezés bármiféle erőfeszítése. A *Gyermekdalokat* csak a kritika értette félre, mert az voltaképpen a hit verse, de a negatív oldalról bizonyító, a pusztulás-vég megvalósultsága képzelet-történetéből, zöld burjánzás-látomásából sírja, hogy nem történhet meg az atombombák rózsza-robbanása, az embernélküli Földgolyótenyészet-Jövő, hisz akkor eddig sem volt értelme semminek. Nem egy megtörténendőnek a vágyálma tehát ez az éposz, hanem fordítva: a lehetőségek kétségbeesett konok, burjános figyelmeztetése! Ezért vettem át a kódexből néhány jellemző részletet, melyben nagyon sokszor fordul elő Mária neve, hiszen a Suso-könyv főleg Mária és Jézus története, keresztről való levételének története.”³⁸

Juhászt többször is megkérdezték, Hegyi is, a hithez, a valláshoz, Istenhez, Jézushoz való viszonyáról. Ebbe a bonyolult (s időközben talán árnyalódó) kérdésbe itt nem mennék bele. A beszélgetés további részéből és egyéb nyilatkozataiból is kitűnik, hogy az ő hite nem tételes vallásosság. Itt azt mondja például, hogy nézete szerint ez erkölcsi kérdés, s az ő hite vallásos, abban az értelemben, „hogy az embernek mindig joga, hogy jobb legyen”. Jézusnak, aki pedig számára „mindent” jelent, még történeti személyként is kételkedik a létében. Csak újabb kérdésre, érvelésre mondja: azt gondolja, hogy létezett. Emberként fogadja el. Nyilatkozata(i) alapján tehát azt mondhatjuk, az atomkatasztrófa fenyegetettségében nem, vagy nemcsak a teremtést, a vallás, a kereszténység hittételeit félti, hanem azokat az értékeket és lehetőségeket is, amelyeket az isteni teremtés, a kereszténység, a humánus az ő számára képvisel. A NagyszK-nek a kiválasztott és a költő érzés- és gondolatvilágát is megszólító részletei végső soron ezért is kerülhettek be az époszba.

³⁸ HEGYI 1975, 177–185; a kezdő idézet: 182; Juhász Ferenc Digitális Irodalmi Akadémia, Versprózák.

Arra a Juhászhoz intézett kérdésre is kitérnék, miszerint hol szabja meg néhol különösen szokatlan nyelvezete szó- és kifejezés-választásának, s stílusa áradásának a határait? „A mai magyar lírában ő használja a legtöbb obszcén képet, nemi hasonlatot.” A fent említett Mária-tiszteletének pedig mintha ellentmondana a *Sejtelem vándorai* című verse is. Juhász szerint a szavak önmagukban tiszták, a lényeg az, hogy a megfelelő jelentéskörnyezetben kifejezők legyenek. Az említett versben pedig a szereplők, amikor beszélnek, részegek. Ha pedig őt az Isten azzal áldotta vagy verte meg, hogy óriás versszerkezeteken töpreng, ezt kell tennie, költőként ez a vers-sejtburjánzás élteti tudata szívét.

E cikk szempontjából válaszában most arra a részére külön figyelnek, amelyben azt mondja, hogy sok hosszú munkával írta át (mai nyelvre) az átvett kódexrészleteket, „és még ma sem tudom sikeresen-e”. Mint a fenti idézeteim is mutatják, Juhász általában jól írta át a szöveget (egy hibáját javítottam: *megújulás* ∴ *megunás*; lásd fentebb). Ő maga utal rá, hogy mint más hosszúversei esetében is, előtanulmányokat végzett. Így elég jó ismeretei lettek a régi magyar szövegek betűhasználatáról, helyesírásáról és olvasásáról, s nyilván ebben már megelőzőleg is volt egyfajta gyakorlata. A Gy és más hosszúversei megírásáról egyébként Juhász szólt is, például a Bihari Sándornak adott tv-interjúbán. Korán kel, rendbe teszi magát, a szobáját, s egy kávé és egy nagy pohár tea kortyolgatása mellett írni kezd. „Nem árulok el titkot, ha mondom: A *Gyermekdalok* című eposzomat (tizenhárom és félezer sort!) két hónap alatt írtam. Naponta nyolc-tíz órát dolgozva.” Üres könyvbe, füzetbe ír töltőtollal. „A vers-szövegbe nem javítok, csak a vers mellé a túloldalra, és aztán a már legépelte versbe, majd a kiszedett versbe (a nyomdászok gyönyörű rémületére)! s a tördelt versbe is sokszor beírok, javítok, változtatok a versen.”³⁹ Jó ötlet volt például – akár eleve, akár később tette –, hogy az elavult *nám* ’lám’ szót *lám*-ra cseréli (NagyszK 116, 371: *nam*, *Nam* → *Gy* 366, 371: *lám*, *Lám*). Ugyanakkor van egynehány szó, valamint szerkezet, amit a feszített munkatempóban, vagy egyébként is Juhász félreolvasott vagy rosszul értelmezett, avagy a nyomdász eltévesztett. „Súlyosabb” félreolvasás csak egy-kettő akad, például: *Gy* 369: „az még fenyő-vesszőnek sanyarú voltát | is előnyújtja” ∴ NagyszK 124 (átírva): „a megfeddő [Ammeg fégő] vesszőnek sanyarú voltát is előnyújtja”. Ám épp a szabad asszociációk, illetve a nehezen olvashatóság vagy a futó átolvasás miatt ezek a hibák nem tűntek (tűnnek) fel; s még ha a mondandó így „hibás” is, a burjánzó képek és szövegsorok, a ritmus tovább viszi a szöveget. (Ez persze, visszamutat a stílus egyfajta problematikájára is.) Az eredeti és az átírt szöveg alaposabb összehasonlítása szintén érdekes teendő, ez azonban – terjedelmi okokból is – már csak egy következő tanulmány témája lehet.

³⁹ BIHARI 1976, 46–47; Juhász Ferenc, Digitális Irodalmi Akadémia, Versprózák.

Juhász Ferenc életének 88. évében, 2015. december 2-án hunyt el. December 18-án – az irodalmi, a művészeti, a tudományos élet és az államvezetés számos jelesének részvételével és részvételével – a Fiumei úti sírkertben katolikus szertartás szerint temették el. Gyászmisét is mondtak érte.⁴⁰ A költő otthonában, felesége és lányai körében halt meg. Leánya, Juhász Anna „felidézte, hogy állapota miatt édesapja már egy ideje nem nagyon beszélt, de a halála előtti napon megszólalt, csak annyit mondott: Tóth Árpád. »Annyira elképesztő dolog, hogy egy emberben, akiben már alig van élet, akkor is az jár a fejében, ami ő volt: a költészet. Különleges kegyelmi állapot, hogy ez megadatott neki« – tette hozzá.”⁴¹

* * *

FERENC A. MOLNÁR

*Incorporated Elements of the Codex of Nagyszombat
in the Poems of Ferenc Juhász Entitled Gyermekek dalok and Pacsirta a szívben*

Ferenc Juhász (1928–2015), a well-known Hungarian poet began writing a number of epics (or “longpoems”) in a special lyrical style in the 1960s. These include the *Gyermekek dalok* (Children’s Songs; 1968) and the *Pacsirta a szívben* (Lark in the Heart; 2008). In the first, Juhász depicts a vision of the aftermath of a nuclear catastrophe; in the second, he deals chiefly with the problems of life and death. In both poems, Juhász incorporates parts borrowed from the *Codex of Nagyszombat*, a Hungarian codex written in 1512 and 1513. The title refers to Nagyszombat, a town formerly situated in Northern Hungary (today Trnava, Slovakia), where the codex was discovered in the 19th century. The adopted elements are laments of the Virgin Mary, Passion texts and a meditation on the otherworld. This last segment is part of a Hungarian translation of Heinrich Seuse’s (1295–1361) book, *Horologium Sapientiae*. After a brief comment on the mentioned poems, the study investigates – and shows by selected examples –, how Ferenc Juhász embedded and transcribed the old Hungarian texts into modern contexts and forms. On the whole, he succeeded in this, despite the fact that there is a considerable number of lapses and misunderstandings.

⁴⁰ Lásd pl. *Végső búcsú Juhász Ferencről*; https://www.magyarhirlap.hu/kultura/Vegso_bucsu_Juhasz_Ferenctol (megtekintve: 2019. augusztus 9.).

⁴¹ *Juhász Ferenc költő temetése*; <https://www.mma.hu/ru/hirlevel/-/event/10180/elhunyt-juhasz-ferenc-kolto-a-nemzet-muvesze;jsessionid=594B57ABDFA4D18D28FD128F53C67C1B> (megtekintve: 2019. augusztus 9.).

III
LITURGIATÖRTÉNET ÉS EGYHÁZZENE

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Accessus altaris

A mise-előkészület változatai és egy liturgikus hungarikum

Amikor az oltárhoz járul, mondja: *Vias tuas, Domine, demonstra mihi: et semitas tuas edoce me! Deduc me, Domine, in via tua: et ingrediar in veritate tua!* – azaz: „A te utaidat, Uram, mutasd meg nekem: és a te ösvényeidre taníts meg engem!” (Zsolt 24,4) „Vezess engem, Uram, a te utadra: hogy igazságodban járjak!” (Zsolt 85,11)¹

E két verzikulus szinte elvész a középkori miseordók szövegtengerében. Gondos és értő elemzés nélkül még az avatott kutató sem sejtí, hogy bennük az egykori magyarországi gyakorlat legbiztosabb azonosítójára talált, amely nemcsak egy módszertant igazol, hanem történeti eredményeknek is megnyitja az utat. A jelen tanulmány célja ennek megfelelően kettős. Egyrészt beszámoló a misére való papi előkészület középkori változatainak összehasonlító elemzéséről, másrészt esettanulmány-szerű bemutatása annak, hogy miként hasznosulhatnak a helyi és történelmi érdeklődésű kutatásban egy egész Európára kiterjedő mintavétel eredményei.²

1

Vizsgálódásunk tárgya az a rítussor, amelyet a 20. századi reformok előtt mise-előkészületként (*praeparatio ad missam*) és lépcsőimákként (*accessus altaris*) ismert a római katolikus gyakorlat.³ Az előbbi két fő részt foglalt magában: egy zsolttározásból, párversekből (*preces*) és könyörgésekből álló lelki, imádságos fölkészülést, majd egy, a pap

¹ Pozsony, Archiv Mesta, EC. Lad. 3. 130^v, hasonmás kiadása: SZENDREI Janka – RICHARD RYBARIČ: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1982 (Musicalia Danubiana 1).

² A jelen tanulmány az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport (a szerző a kutatócsoport vezetője) tagjainak munkájára épül. A miseordó variálódásának mértékét 22 hagyomány 26 forrása alapján előzetesen Orbán Csaba Frigyes Opraem mérte föl, majd rajtam és rajta kívül Horváth Balázs és egy szlovák kollégánk, Adam Sykora végezte el a rendelkezésünkre álló teljes forrásanyag földolgozását.

³ RADÓ Polikárp OSB: *Enchiridion liturgicum*. Romae, Herder, 1962, I, 301 (történeti áttekintés a pap személyes imáiról a misében), 335 (az előkészület kötelező voltának kérdéséről), 377–380 (a rítus reformok előtti állapotának részletes leírása).

kezmosasabol es szertartási ruhákba oltozesabol álló, liturgikus formulákkal kísért testi fölkészülést. Ünnepélyes püspöki miséket leszámítva az elokeszulet helye a sekrestye volt, a szövegeket pedig nem a misekonyvbol, hanem egy nagy alakú, falra akasztható tablarol olvasta a pap.⁴ A gyakorlatban a hosszabb, imádságos fölkészülés jobbára elmaradt, jollehet elvégzésére bucsuengedelyek ösztönöztek, a beöltözési imákat viszont a legtöbb miséző könyv nélkül tudta, és rutinszerűen elmondta.

Az úgynevezett lepsosimat a pap már a szigorú értelemben vett mise részeként, az oltár lepsosoje elé érve imádkozta. Az újkorban ennek nyitó szavai váltak a mise emblemikus kezdeteve, mintegy mottójává: *Introibo ad altare Dei* – „Belepek Isten oltárához” (Zsolt 42,4).⁵ A lepsosima ezután (gyaszmisek és a Szenvedés ideje kivételével) a 42. (*Iudica*) zsoltárral folytatódott, ezt követte a pap és a ministránsok által is elvégzett közgyónás, majd az oltárhoz való fölmenetel és az oltarcsok, amelyet néhány verzikulus vezetett be, és két könyörgés kísért. Ünnepélyes alkalmakkor az oltár és a celebráns megtomjenezese egészíthette ki a sort. A lepsosima végét az jelentette, amikor a pap az oltár jobb oldalára helyezett misekonyvhoz fordult, és keresztet vetve olvasni kezdte a nap *introitusanak*, azaz kezdoenekenek szövegét.

A 20. századi reformerek általában ellenszenvvel viseltettek a lepsosima, sőt szinte minden magánjellegű papi megnyilvánulás, úgynevezett apológia iránt.⁶ Az illetékesek egy része, a liturgikusabb szelleműek, valamiféle funkcionalista szemlélet jegyében a történelem hordalékát, a legeredetibb és leghitelesebb szöveg- és gesztusanyag szubjektív elemekkel való fohlıgıtasat látták bennük. Más részük, akiknek a ritualitas iránt kevesebb erezekuk volt, a „sötét középkor” buntudatanak és szorongásának egeszesztelen megnyilvánulásaként kivánták az apologiakat szamuzni egy derusebbnek és kozossegibbnek elképzelt istentiszteleti eletbol. Torekvesuket alapvetően siker koronázta: az elokeszulet és a lepsosima a közgyónás kivételével mára gyakorlatilag eltűnt.⁷

⁴ Mindjárt a bevezető rubrikák után ezzel kezdődik a *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum Pii V. Pont. Max. iussu editum*. Romae, Bartholomaei Faletti Heredes – Ioannes Varisco, 1570 [számozatlan oldalak, a facsimile kiadásban: Manlio SODI – Achille Maria TRIACCA: *Missale Romanum. Editio princeps (1570)*. Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1998 (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 2), 27–36]. Kulon nyomtatvanykent nagyobb es kisebb formatumban is megjelenik a 17. század ota *Praeparatio ad missam pro opportunitate sacerdotis facienda ante et post missam cum aliis piis orationibus* vagy ehhez hasonló címek alatt. Számos bekeretezett példány mindmagig megtalálható katolikus templomok sekrestyeiben.

⁵ A formula nemcsak egyházi sajtóorgánumok vagy szervezetek nevében, hanem több irodalmi műben is a mise megidézésének elsődleges eszköze. Ebben az értelemben használja pl. James JOYCE *Ulyssesenek* (1922) nyitójelenete vagy BABITS Mihály *Introibo* című verse (*Nyugat* 1930/10).

⁶ Az apologia fogalmat bevezeti es mint szubjektiv, kesoi elemet tárgyalja Josef Andreas JUNGSMANN SI: *Missarum sollempnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. Wien, Herder, 1948, I, 102–106. A középkori lelkieseg neurotikus jegyeinek (tul)hangsulyozasara jo példa Arnold ANGENENDT: *Liturgie im Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze zum 70. Geburtstag*. Hgg. Thomas FLAMMER, Daniel MEYER. Münster, LIT, 2005, 151–153 (*Missa specialis. Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmessen*); 250–261 (*Mit reinen Handen. Das Motiv der kultischen Reinheit in der abendlandischen Askese*).

⁷ A reformbizottság eredeti elkepzelese a lepsosima (és a felajánlási imák) teljes eltörlése volt. Annibale Bugnini érsek beszámolója szerint (*Res Secretariae XXXIII*; 1967. december 6.) mindaz, ami ezekbol

A középkorban azonban már a legkorábbi emlékek is említik a pap csöndes imáját az oltár elé érve,⁸ onnantól kezdve pedig, hogy források nagyobb számban és szélesebb körben állnak rendelkezésünkre, számos esetben az újkorinál jóval kidolgozottabb és terjedelmesebb rítusokkal találkozunk. A határátlépés, amely a profán térből és időből a szentély és a mise megszentelt terébe és idejébe vezet, érezhetően jobban megrendítette a középkori embert, mint 20. századi örökösét. Forrásainkban az előkészület és a lépcsőima általában nem válik élesen külön egy szabadon választott és egy kötelező részre: a határvonal az *introitust* megelőző, inkább devocionális szertartások és a mise voltaképpen *proprium*a között húzódik. Ugyanakkor mind az előkészület, mind a lépcsőima több szakaszból áll, változatosabb tematikát mozgat, gazdagabb szöveganyagot használ, mint az újkori gyakorlat. Ezek a szövegek és gesztusok naponta jelen voltak a középkori klérus életében, szinte ösztönössé idegződve befolyásolták tudatát, érzésvilágát. Függetlenül tehát attól, hogy a jelen körülmények között milyen megítélés alá esnek, a középkortudomány és különösen liturgiátörténet nem hagyhatja őket figyelmen kívül, hagyományonként és koronként való eltérésük pedig területi-intézményi identitásokra, kapcsolatokra, történeti folyamatokra világíthat rá.⁹

2

Célunk egy nagy mintavételre épülő, a latin rítusterület egészére és lehetőleg minél tágabb időszakra érvényes kutatás volt.¹⁰ Ennek három fő szakasza a források föltárása, az adatok rögzítése és rendszerezése, végül a rítus szerkezeti és motívikai értelmezése.

A források föltárása ebben az esetben különösen érzékeny feladat. Egyfelől azért, mert a kérdéses szöveganyag vagy annak egy-egy összetevője a személyes jámborság és a hivatalos liturgia határán helyezkedik el, másfelől azért, mert térben a misekönyvtől távol: a sekrestyében, bevonulás közben, az oltárlépcső előtt vagy az oltárnál végzett mozgások közben szólal meg, így nem magától értődő, hogy mindenre kiterjedően

megmaradt, VI. Pál pápa személyes beavatkozására maradt meg. A dokumentumot idézi: Alcuin REID (ed.): *T&T Clark Companion to Liturgy*. London, Bloomsbury, 2015, 309.

⁸ Az I. és a IV. *Ordo Romanus*, majd minden szövegtörténeti utódjuk említi, hogy az *introitus* éneklése alatt a pápa (celebráns) megáll, mielőtt az oltárhoz járulna, és csöndes imába mélyed: Michel ANDRIEU: *Les «Ordines romani» du haut moyen âge*. Louvain, Peeters, 1971 (*Spicilegium sacrum Lovaniense* 23), 83–84 (OR I), 158–159 (OR IV).

⁹ A kutatás célját és módszerét ebben a cikksorozatban fejtettem ki: FÖLDVÁRY Miklós István: *A római rítus változatainak kutatása I–VI*. In: *Magyar Egyházzene* 20 (2012/2013) 29–36, 115–120, 235–258; 21 (2013/2014) 115–147, 227–260, 339–358. Összefoglalóban: Uő: *Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága*. In: (*Magyar*) *Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Szerk. SZÉCHENYI Ágnes, BUZINKAY Géza. Eger, Líceum Kiadó, 2014, 91–105.

¹⁰ A valamivel több, mint 300 forrás tételes jegyzéke: <https://usuarium.elte.hu/indexlabel/88/view> (*Usuarium. A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period*, hozzáférés: 2019. június 26.).

rögzítsék, és ha rögzítik, akkor hordozója a misekönyv legyen. Ebből a forráshelyzetre nézve két következmény adódik. Az egyik, hogy szinte bármely szerkönyvtípus tartalmazhatja a mise-előkészületet vagy annak egyes részeit (pl. pontifikálék, rituálék, sőt breviáriumok),¹¹ a másik, hogy ha a mise-előkészület szövegei vagy valamely részük nem állnak rendelkezésünkre egy adott hagyományból, az nem föltétlenül jelenti, hogy az adott gyakorlat nem használta őket. Ugyanakkor purista hangok, amelyek a mise-előkészület erős lerövidítése vagy akár kiiktatása mellett érveltek, már a középkorban is megszólaltak, és feltűnően sok olyan hagyomány van, amelynek minden szóba jöhető forrása következetesen hallgat a témáról.¹² Ez azt jelenti, hogy az adatok hiányát csak a tágabb földrajzi és intézményi környezet ismeretében lehet helyesen értékelni.

A módszer, amellyel a különféle forrástípusokban lappangó információanyagot összegyűjtöttük, több mint 600 különböző korú, műfajú és eredetű szertartáskönyv úgynevezett indexelése volt.¹³ Az indexelés során a könyvek teljes tartalmát végiglapozzuk, és a bennük közölt fejezeteket, ordókat, tartalmakat egységes címkével látjuk el. Így olyan tárgymutatót kapunk, amely egy adott tartalmat (a jelen esetben a mise-előkészületet) könyvtípustól függetlenül a teljes korpuszban visszakereshetővé tesz. Mivel a források válogatása földrajzi és műfaji értelemben is egyenletes, az indexeléssel nyert mintavétel többé-kevésbé teljes, és biztosan arányos képet ad a hajdani gyakorlat változatairól és rétegződéséről.

¹¹ Igen jellemző a francia területről származó források túlsúlya (a teljes anyagból 49,8%) és különösen a német adatok csekély száma (4,9%). Közép-Európában a cseh és a lengyel adatok a németekkel arányosan kevesen vannak (összesen 2,3%), ehhez képest feltűnő a magyarországi forrásbőség (4,6%). Azaz Magyarországról kisebb területe és jóval kevesebb fennmaradt forrása mellett közel annyi mise-előkészület maradt fenn, amennyi a német birodalom és határörvidéke egész területéről.

¹² Egyaránt nagyon mértéktartó előkészületet ír elő a *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*. Paris, J.-P. Migne, 1853 (Patrologia Latina 151), 973–1022 I. és XXIII. fejezete. A műnek máig nincs modern kritikai kiadása. A Konstanzi Bernoldnak való tulajdonítás Germain MORIN cikke óta elfogadott: *Que «L'auteur du Micrologue» est Bernold de Constance*. In: *Revue Bénédictine* 8 (1891), 385–395. A 20. század 90-es éveiben a torontói Pontifical Institute of Medieval Studies kánonjogi műhelyéhez kötődő Daniel Scott Taylor doktori disszertációjában és számos értékes tanulmányban foglalkozott vele, de a kritikai kiadás, amelyet a *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* sorozatában tervezett, végül nem jelent meg. A közelmúltban a Brepols kiadóval egyeztetve elvállaltam a kiadás elkészítését a jelenleg ismert 69 kézirat és töredék alapján. Az előkészület rendje az I. fejezet szerint: négy zsoltár (*Quam dilecta, Benedixisti, Inclina, Credidi*), preces, bűnbánati oráció. A XXIII. fejezet szerint (amely valójában egy rövid mise-ordó): ugyanaz a négy zsoltár, preces (*Ego dixi, Convertere, Fiat, Sacerdotes, Protector*), két oráció (*Aufer a nobis, Actiones nostras*), majd a lépcsőima: antifóna (*Introibo*), zsoltár (*Iudica*), közgyónás (*Confiteor, Misereatur; Indulgentiam*).

¹³ Az indexelés jelentőségéről, elveiről és problémáiról SZASZOVSKY Ágnes számolt be *Szertartáskönyvek és szertartási élet: pontifikálék és rituálék tartalomindexelése* című előadásában az ELTE Tájak, korok, hagyományok címmel megrendezett konferenciáján 2018. február 9-én (megjelenés előtt a *Magyar Egyházzene* folyóiratban; a szerző a teljes forrásanyag több mint felét maga dolgozta föl az MTA posztdoktori ösztöndíjasaként). Részletesebben: FÖLDVÁRY Miklós István – SZASZOVSKY Ágnes: *Pontificals, Rituals and Navigating among their Contents*, megjelenés előtt a *Questions liturgiques* folyóirat 2020/1. számában.

Az így kialakított forrásanyagból azután egységes rendszerbe illeszkedő kivonatok, úgynevezett konspektusokat készítünk. A konspektus alapegysége a tétel, azaz egy zárt szövegelem, amelyet műfaja és a rítus szerkezetén belül betöltött funkciója alapján lehet leírni.¹⁴ A tételt kezdő-, ha szükséges, zárószavaival vagy akár teljes szövegével rögzítjük; ehhez kapcsolódnak a műfajt és a funkciót jelző egyezményes kódok, a forrásra és a forráson belüli oldalszámra utaló adatok, és ahol vannak, a tételhez kapcsolódó (általában azt megelőző) rubrikák, azaz nem elhangzó szertartási utasítások. A konspektusok előnye, hogy különböző szempontok alapján kereshetővé és szűrhetővé tesznek akár beláthatatlanul nagy adatmennyiséget is. Áttekinthető és összevethető általuk nemcsak egy-egy forrás teljes tartalma, hanem egyazon tétel minden lehetséges funkciója vagy az egyazon funkciót betöltő minden lehetséges tétel is.¹⁵

A funkcióalapú vizsgálat viszonylag egyszerűen elvégezhető olyan szilárd, azaz kötötten visszatérő szerkezetű korpuszokon, amilyen például a mise vagy a zsolozsma *proprium*a. Ezeknél a tételkészlet bő, de a műfajok száma és sorrendje szertartástípusonként mindig azonos. Ezen belül a kisebb eltérések vagy területekre és intézményekre, vagy az egyházi év egyes szakaszaira jellemzők, azaz rendszerszerűen leírhatók, kiszámíthatók, előre tervezhetők.¹⁶ Nem így azoknál a rítusoknál, amelyek egyediek és többé-kevésbé függetlenek az egyházi évtől. Ezek a viszonylag szűkebb tételkészletet nagyvonalúbb szerkezettel ellensúlyozzák: nem kiszámítható, hogy milyen műfajú tételek milyen számban és elrendezésben követik egymást. Ehhez a csoporthoz tartoznak nemcsak a misén és zsolozsmán kívüli szertartások (pl. szentségek, szentel-

¹⁴ Az egyik első, még könyv formátumú kísérlet a mise és a zsolozsma énekelt tételkészletének incipit-alapú összevetésére René Jean HESBERT OSB nagyszabású sorozata volt: *Antiphonale Missarum Sextuplex d'après le graduel de Monza et les antiphonaires de Rheinau, du Mont-Blandin, de Compiègne, de Corbie et de Senlis*. Bruxelles, Vromant & Co, 1935¹; Roma, Herder, 1986²; 1970³ (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 13); *Corpus Antiphonalium Officii I–VI*. Roma, Herder, 1963–1979 (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 7–12). Azóta számos kivonatos forrásközlés és adatsor jelent meg, de szerepüket fokozatosan átveszik a bővíthető és könnyebben, sokoldalúbban kezelhető internetes adatbázisok, pl. *Cantus Database* (<http://cantus.uwaterloo.ca/>), *Cantus Index* (<http://cantusindex.org/>), *CAO ECE* (<http://earlymusic.zti.hu/cao-ece/cao-ece.html>), *Gradualia* (<http://earlymusic.zti.hu/gradualia/gradualia.html>), *Antiphonale Synopticum* (<http://gregorianik.uni-regensburg.de/>) (hozzáférés: 2019. július 8.). Az általam alapított *Usuarium* többlete ezekhez képest hármás: nem szorítkozik az énektételekre, a mise és a zsolozsma *proprium*án kívüli anyagokat is képes kezelni, és teljes, arányos képet ad a nyugati liturgia variálódásáról.

¹⁵ Egy-egy tétel forrásait és asszignációját (liturgikus alkalmazását) az *Usuarium* „Texts” menüpontjában lehet kutatni. Az asszignációalapú keresés egyelőre kissé körülményes, de hamarosan a szélesebb közönségnek is hozzáférhetővé válik.

¹⁶ A szertartások szerkezetére is kitérnek a következő, liturgikus könyvekről szóló munkák: Andrew HUGHES: *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to Their Organization and Terminology*. Toronto, University of Toronto Press, 1982; Jean-Baptiste LEBIGUE: *Initiation aux manuscrits liturgiques*. École thématique: Ateliers du Cycle thématique de l'IRHT de l'année 2003–2004, dirigé par Oliver Legendre et Jean-Baptiste Lebigue (cf. <http://aedilis.irht.cnrs.fr/liturgie/>) consacré aux manuscrits liturgiques (HAL 2007), <https://cel.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/194063/filename/manuscrits-liturgiques.pdf> (hozzáférés: 2019. március 5). Ugyanerre törekedtem magyar nyelven: FÖLDVÁRY Miklós István: *Liturgikus könyvek*. In: *Ars Sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*. Szerk. SZAKÁCS Béla Zsolt. Budapest, Szent István Társulat, 2019, 337–402.

mények), hanem a miséhez vagy zsolozsmához kapcsolódó rendhagyosagok (pl. processziok, krizmaszenteles, húsvéti nagyvecsernye), sőt maga a miseordinarium is.

3

A nagyvonalú, laza szerkezet azonban nem jelenti a szerkezet mint olyan teljes hiányát. Csupán az a különbség, hogy a kötött szerkezet esetében mintegy a szerkezet van előbb, azt tekinthetjük ismertnek, magától értődőnek, és a változatok egy kötött „szerkezeti rácsozat” tételekkel való kitöltésében mutatkoznak meg. A laza szerkezetnél ellenkezőleg: csak a tételekből indulhatunk ki, és a tételek tematikája, elrendezése tárja föl az osszerendezesuket meghatározó elveket, szabalyszerusegeket, logikát. Ilyenkor az elemző előtt álló legnagyobb kihivas, hogy megfelelően értelmezze a rítus alkotóelemeit és azok viszonyát, mondhatni megfejtse a rítus szintaxisát.¹⁷

Egy ilyen elemzésnek tapasztalatunk szerint négy támpontja van. Az első és legegyszerűbb a tételekhez kapcsolódó rubrika. Ha egy szöveg elhangzasahoz jellemző gesztus kapcsolódik (pl. kézmosás, egy-egy ruhadarab felöltése, csok, tömjénezés), vagy ha térbeli egységekhez és mozgásokhoz kapcsolható a szövegek egy-egy sorozata (pl. sekrestyében, vonulás közben, az oltarlepso előtt, az oltárnál), akkor ez természetes szakaszokra osztja és funkciókhoz rendeli a szovegsorozat elemeit. Mégis óvatosságra int, hogy a rubrikák által leírt funkcionális rend és a szövegkorpusz megfeleltetése nem egyféle. Az ima, amely az egyik hagyományban, azaz úzusban a lelki előkészület része, egy másikban valamely ruhadarab felolteset vagy az oltárhoz való folmenetelt kíséri. A verzikulus, amely az egyik úzusban az *introitus* előtti keresztveteshez kapcsolódik, a másikban a tomjenbetetet vezet elő. Összefoglalóan tehat megállapíthatjuk, hogy a rítus leírható egyrészt cselekvések, másrészt szövegek sorozataként, de a két sorozat bizonyos mértékig önálló életet él. Egymáshoz rendelésük a számos, nyilvánvaló kapcsolódási pont ellenére mindig tartogat meglepetéseket.

A másik támpont a szövegek tematikája. Számos tétel megnevez például valamely papi ruhadarabot, vagy hivatkozik a testi előkészület egyik gesztusára (vetkőzés, mosakodás, fésülködés). Vannak bűnbánati jellegű imák, vannak a Szentlelket segítségül hívők, vannak, amelyek az oltárba epített ereklyekre tesznek utalást. Ezek a mozzanatok akkor is segítenek azonosítani egy-egy szöveg vagy szövegcsoport szerepét, ha rubrika nem utal rájuk, de itt is szem előtt érdemes tartani, hogy a liturgia nem minden esetben logikus: vannak „kobor” szövegek, amelyek váratlan összefüggésben, tobbshorosen, néha talán következtelenül bukkannak föl, tematikajuktol idegen környezetben.

¹⁷ A szintaxis és általában a strukturalista nyelvészet fogalmait ritualisztikai összefüggésben Ferdinand Saussure és Claude Lévi-Strauss ihletésére elsősorban Edmund R. LEACH alkalmazta: *Culture and Communication. The Logic by Which Symbols Are Connected*. Cambridge, Cambridge University Press, 1976, 9–31. Összefoglalóan: Catherine BELL: *Ritual. Perspectives and Dimensions*. New York, Oxford University Press, 1997, 64–65.

A harmadik támpont egyfajta liturgikus formatan, amelynek a laza szerkezetű rítusok is alá vannak vetve. A műfajok egymásra következése és a hosszabb rítussorok szakaszolása ugyanis nem véletlenszerű. A könyörgések vagy könyörgéssorozatok rendszerint lezárnak egy-egy szakaszt.¹⁸ A könyörgéseket vagy könyörgéssorozatokat párversek, verzikulusok vezetik be. Ha ezek többen vannak, és ha a sorozatot *Kyrie ... Pater noster* kezd, *preces*ről beszélünk. A *Kyrie* litániává bővíülhet.¹⁹ A verzikulusok vagy a *preces* előtt, a szakaszok kezdetén valamely karakteres, liturgikus értelemben „lírai” tétel áll: zsoltár vagy zsoltársorozat, máskor énektétel: antifóna, himnusz. Ha a lírai szakasz hosszabb, például több zsoltárból áll, akkor a zsoltárok közé záró formulák és antifónák ékelődhetnek.²⁰ A lírai tételtől a záró könyörgésig ívelő nagyobb formai egységet bevezető formulák, verzikulusok, esetleg invokációs tartalmú könyörgések előzhetik meg, és ezek a bevezetők maguk is összeállhatnak egy zárt formai egységgé.²¹ Ezt a bővíthető modellt nevezem a továbbiakban szuffrágiumformának. Még összetettebb formai mintázat lehet a miséből a katekumenek liturgiája (ún. szárazmise) vagy egy-egy zsolozsmahóra: mindkettő előfordul misén vagy zsolozsmán kívüli rítusok előképeként.²² Más értelemben, de ugyancsak fölismerhető a közgyónások szerkezete. Ezeknél a gyónás és a föloldozás központi szövegeit verzikulus vagy verzikulusok előzik meg, amelyek előtt a Szentlelket segítségül hívó tételek állnak. Magát a föloldozást megerősítő imák és formulák, egyes esetekben pedig jelképes elégtétel követheti. A lényeg, hogy a szövegsorozatok úgynevezett modulokra, lazán építkező, de fölismerhető szerveződésű alkotóelemekre tagolhatók.

Végül a negyedik támpont az analógia. Számos különböző hagyományt vizsgálva először ugyan az eltérések tűnnek föl, de ha az egy-egy úzusban megfigyelt sorrendi, tematikai vagy formatani szabályszerűségek más, akár távoli úzusokban visszatérnek, az arra enged következtetni, hogy vannak a középkori latin gyakorlatnak többé-kevés-

¹⁸ Hasonló megfigyelések nem voltak idegenek a középkori liturgistáktól sem, pl. a már idézett *Micrologus* 52. fejezetének végén ez áll: „Nam oratio finis esse solet potius officiorum, quam principium, ut in ipsa missa patet, et in singularibus cursibus.”

¹⁹ Jóllehet a lehetőség kézenfekvő, a litánia mindeddig kimondottan magyar jellegzetességnek bizonyult, külföldi adatot nem találtunk róla.

²⁰ Pl. a trondheimi misszáléban (*Missale pro usu totius regni Norvegiae secundum ritum sanctae metropolitanae Nidrosiensis ecclesiae*. Hafniae, Paulus Raeff, 1519, h1^r) minden zsoltár után elmondták az Üdvözlégyet és a *Deus propitius esto mihi peccatori* bűnbánati formulát.

²¹ Ez különösen az egyébként gyéren adatolt germán térségre jellemző (pl. Magdeburg, Meißen, Würzburg). Kivételesen bő anyagot közöl egy 1376-os, nagy vonalakban prágai úzust követő litomyšli pontifikále: Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově, DG I 19, 181^v.

²² A *missa sicca*, azaz szárazmise fogalmához: Archdale A. KING: *Liturgies of the Religious Orders*. Bonn, Verlag Nova & Vetera, 2005, 58–60. Ebben a szerkezetben valósul meg pl. a virágvasárnapi pálmászentelés vagy a nagyobb vízszentelés számos úzus szerint. A zsolozsmahórák szerkezetének másolása kései jelenségnek tűnik, pl. az újkori római gyakorlat így vezeti be a vízkereszti vízszentelést vagy a felnőttkeresztelést, de éppen a mise-előkészületben nem ritka a stilizált Szentlélek-zsolozsma. Valószínű, hogy a mise előtt szokásos tercia ötvöződött itt a zsoltáros előkészülettel.

bé egyetemes vonásai, ha szabad így neveznünk, valamiféle „mélyszerkezete”.²³ Jel­lemző tapasztalat, hogy újabb és újabb források földolgozásával ugyan egyre nő a tételek és a szerkezeti változatok száma, de egy bizonyos kritikus mennyiség után egyre föl­limerhetőbbé válik az a visszatérő képlet, amely az egyedi megvalósulásoknak ér­telmet és keretet ad. Ritka vagy nem is fordul elő az „állatorvosi ló”, tehát az a tény­legesen adatolt szertartás, amely a mélyszerkezet minden elemét tartalmazza, de min­den ténylegesen adatolt szertartás olyan elemeket tartalmaz, amelyekre egy bizonyos tapasztalat birtokában előre számít az elemző.

4

E módszertani összefoglalás után alkalmazzuk a mondottakat a mise-előkészületre! Ha a biztosabb, rubrikával értelmezett szövegektől a bizonytalanabb szerepű tételek felé haladva megpróbáljuk értelmezni az egyes tételeket, egy jellegzetes modulsorrendet kapunk, amely kihagyásokkal, de lényegében a latin rítusterület minden hagyományában érvényesül. Ezt figyelembe véve a mise-előkészület cselekményi váza a követ­kező.

A pap először imádságos fölkészülést végez. Ez legmértéktartóbb formájában egyet­len könyörgésből áll, de nemritkán egy terjedelmes, szuffrágiumformájú, legalább öt zsol­ttárral bevezetett, *precesszel* folytatódó és több könyörgéssel záruló modul alakját ölti, sőt létezik himnusszal, antifónával, rövid rezponzóriummal stilizált terciává dúsí­tott változat is.²⁴ Az előkészületi imák törzsét bevezetheti egy-egy tétel (verzikulus, könyörgés), de maga a bevezetés is lehet szuffrágium formájú, legtöbbször Szentlélek­hívó tematikával. Az előkészület záró, könyörgésekből álló szakaszában többé-kevés­bé elkülöníthető egy állandóbb, „hivatalosabb” imaréteg és egy ehhez csatlakozó, néha önállóan is hagyományozott függelék, amely nemritkán terjedelmesebb, érzelmesebb hangvételű imákat tartalmaz.²⁵

²³ Noam Chomsky által elterjesztett nyelvészeti terminus, rituális vonatkozásaihoz lásd Catherine BELL: *Ritual. Perspectives and Dimensions*. New York, Oxford University Press, 1997, 70–71.

²⁴ Egy részletes, a késői német forrásokra jellemző előkészületet ezekkel a szavakkal vezet be a würz­burgi breviárium (*Breviarii Herbipolensis pars hiemalis*. Basel – Augsburg, Iacobus de Pforzheim Wolff – Ioannes von Öhringen Rynmann, 1509, 1°): „Incipit accessus altaris secundum Guilhelmum in Rationali”, de ez a szertartásrend nem található meg a műben, legalábbis a kritikai kiadásnak alapul szolgáló szöveg­hagyományban: Anselme DAVRIL OSB – Timothy M. THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum I–IV; V–VI; VII–VIII*. Turnhout, Brepols, 1995–2000 (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 140; 140A; 140B) IV, 2–10.

²⁵ A főntebb hivatkozott római előkészület is előbb hét rövid orációt közöl, majd számos további hosz­szabbat a hét napjaira elosztva, külön búcsúengedélyekkel és kiegészítő jelleggel. A magyar anyagban is van 3–4 tétel, amely minden forrásban megjelenik az orációanyag élén, és számos további, amelyek csak egy-egy forrásban tűnnek föl. Az utóbbi, devocionális rétegre jellemző a nagy terjedelem, az egyes szám első személy, indulatszók, felsőfokú melléknevek és határozószók használata.

Utánuk következik a beöltözés. Van, ahol csak egyetlen ima kapcsolódik a mise-ruha (kazula/planéta) felöltéséhez, de általában formulák vagy könyörgések kísérik a vállkendő, az alba, a cingulus, a manipulus és a stóla fölvetését is. További imái lehetnek a sekrestyébe való belépésnek, a világi ruhák levételének, a kéz- és arcmosásnak, a fésülködésnek. A testi előkészület be is ékelődhet a lelki előkészületbe: ilyenkor a fizikai gesztushoz nem kötött imádságok mintegy keretezik az öltözködéshez kapcsolódókat.

A pap ezután az oltárhoz vonul, és megáll annak lépcsője előtt. Van azonban, ahol mindjárt fölmege az oltárhoz, hogy – különösen magánmisék esetén – előkészítse az áldozati adományokat az oltáron: betöltse a bort és a vizet a kehelybe és kitegye az ostyát a paténára. Ha nem a felajánlás része, ez a mozzanat következhet később is, de legkésőbb az evangélium előtti énektételek (graduále, traktus, Alleluja, szekvencia) alatt. A voltaképpeni lépcsőima, vagyis az oltárlépcsők előtt, a plánumon mondott szakasz három jellegzetes mozzanata a Szentlélek segítségül hívása, a közgyónás és a 42., *Iudica*-zsoltár valamilyen formában való megszólaltatása. Ez utóbbi az önálló életet élő szövegmodul legjellegzetesebb példája: kísérheti magát a bevonulást, vagy elhangozhat akár már a lelki előkészület, esetleg az öltözködés összefüggésében.²⁶

Végül az oltárhoz való fölmenetel zárja az előkészületet. Ennek első eleme a fölmenetel előtt elmondott imák sorozata, amely mintegy a lelki előkészület rövidített megismétlése: szintén szuffragiumszerkezetű, és a verzikulusok, könyörgések válogatása is átfedésben lehet az előkészületi imákéval.²⁷ Miután az oltárlépcsőkön fölment, a pap megcsókolja nemcsak magát az oltárt, mint az újkorban, hanem gyakran az oltár keresztjét, az evangéliumos könyvet vagy a misekönyvet is a kánonképnél. A csókokat formulák vagy akár (pl. a keresztnél) több tételből álló sorozatok kísérhetik: alapvető szabály, hogy nincs testi gesztus azt kísérő és értelmező szöveges tétel nélkül.²⁸ A csókok után a pap keresztet vet, amit újabb „nekifohászok”, verzikulusok, áldáskérések, ritkábban könyörgések kísérhetnek, és elkezdí az *introitust*.

Ahol van a mise kezdetén oltártömjenezés, ott az *introitust* még megelőzi a tömjén megáldása és esetleg a tömjenezés közben mondott formula. Ez egyébként a legbizonytalanabb helyzetű modul, mert van, ahol az első tömjenezés, és így a tömjénáldás is

²⁶ A csak kezdőszavakkal hivatkozott tételeknél óvatosságra int, hogy két *Iudica*-zsoltár is van: a 42. (*Iudica me Deus et discerne causam meam*) és a 34. (*Iudica Domine nocentes me*). Az első inkább bevonulásra, a második inkább a kézmosás közben használatos.

²⁷ A megállapítás a római rítus egészére érvényes: azon belül egy-egy úzus törekszik elkerülni az ismétléseket, átfedéseket.

²⁸ Az imaszövegeknek ezt a típusát általában nem érintik az euchológiai kézikönyvek, pl. Roy HAMMERLING (ed.): *A History of Prayer: The First to the Fifteenth Century*. Leiden–Boston, Brill, 2008; Jean-François COTTIER (éd.): *La prière en latin, de l'antiquité au XVIe siècle. Formes, évolutions, significations*. Turnhout, Brepols, 2006 (Collection d'études médiévales de Nice 6). Önálló kategóriát képeznek viszont a pogány római szent szövegek között mint kommentatív szavak, *verba commentationis* (PLINIUS: *Naturalis historia* 28,11), részletezve: Thomas KÖVES-ZULAUF: *Reden und Schweigen. Römische Religion bei Plinius Maior*. München, Fink, 1973, 46. skk.

csak az evangéliumolvasás előtt következnek,²⁹ így nem a mise-előkészület rítusorának része, de mivel a mise-előkészület és az evangéliumolvasás között kizárólag *proprium*-tételek hangoznak el, a misekönyvekben a tömjénáldás így is, úgy is az előkészület után olvasható.

Miközben a „nagyforma” egységes, minden egyes modul lehetőségek egész sorát kínálja az egyénítésre. A tételek száma, válogatása, az egyes modulok kidolgozottsága egyenként is alkalmas lehet arra, hogy egy-egy úzus jelölőjévé, megkülönböztető „markerévé” váljék, és így akár ismeretlen eredetű források, töredékek eredetére, hovatarozására engedjen következtetni. Az ilyen apróságok nélkülözhetetlenek a kutatáshoz, de inkább táblázatokban, adatbázisokban van a helyük. Tanulmányszövegben alig követhetők, és az olvasót általában fárasztják, érdektelennek hatnak.

Izgalmasabb jelenség a modulok kereszteződése. A cselekményi váz főntebb ismeretett sorrendje ugyanis jellemző, de korántsem kizárólagos. Ritkább, hogy egyes modulok helyet cserélnek, gyakoribb, hogy valamiféle tartalmi vagy formai érintkezés alapján átfedésbe kerülnek vagy egymásba ékelődnek. Így például Soissons-ban a *Iudica*-zsoltár nem a lépcsőima része, hanem az imádságos előkészület lírai tételének szerepét tölti be, a szuffrágiumforma zsoltárának helyén áll, míg Magdeburgban a kézmosást (is) kíséri. Trondheimben és számos germán úzusban a Szentlélek segítségül hívása nem a közgyónást, hanem a teljes lelki előkészületet vezeti be: a kezdő öt zsoltár előtt hangzik el. Egyes északfrancia egyházmegyékben a pap karinget (*rochetumot*) is vesz a vállkendő alá, és az adományokat még a beöltözés előtt készíti ki az oltárra.³⁰ Ez csak úgy értelmezhető, ha a beöltözés nem a sekrestyében, hanem az oltárnál történik, mint az újkorban az ünnepélyes püspöki miséknél.³¹ Ugyanez lehet a magyarázata annak, hogy Lundban szintén nem a lépcsőima részeként imádkozza a pap a *Iudica*-zsoltárt, hanem a stóla és a kazula felöltése között. Bár rubrika nem tudósít róla, nem kizárt, hogy ez azt jelentette: az alsóbb ruhadarabokat a sekrestyében vette magára, bevonulás közben mondta el a zsoltárt, és csak az oltárnál vette föl a kazulát. A *Iudica* mint a legbizonytalanabb helyzetű elem Toulban a közgyónáshoz tartozik.³² Mende-ban és Valence-ban jelenik meg a közgyónás összefüggésében a jelképes elégtétel, amelyet

²⁹ Eddigi tudásunk szerint úgy tűnik, a legtöbb úzusban nem végeztek oltártömjénezést a mise elején, ahogyan a római szokás szerinti gyászmisében sem. Ritkább tömjénhasználatról árulkodik az esztergomi hagyomány utolsó ismert forrása is: *Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, a mendis purgatum et editum, opera et expensis reverendissimi domini Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis, et in spiritualibus administratoris archiepiscopatus Strigoniensis*. Nagyszombat, 1580 (RMK II. 160): a *De incenso* című fejezet (függelék, oldalszám nélkül) csak bizonyos ünnepek miséire és közülük még a nagyobbak első vespérására ír elő tömjénezést.

³⁰ Pl. Orléans-ban (*Missale ad usum ecclesiae Aurelianensis*. Paris, Ludovicus Boulanger, 1522, 111^v) és Rouenban (*Ordo missarum per totum annum secundum usum Rothomagensem*. Rouen, Martinus Morin, 1495, 179 [számozatlan]).

³¹ Gyakorlatilag a szentélyben öltözött be a pap az *Asperges*-szel induló vasárnapi miséken is, és a sekrestye megléte, használata sem magától értődő a középkori templomokban.

³² *Missale secundum usum Tullensem*. Paris, Petrus Le Rouge, 1492–1493, 68^v.

viszont már az oltárhoz föllépve végez a pap,³³ a csókok és az *introitus* előtti nekifohászok között.

Különösen tanulságos, ha a szerkezeti sajátosságok nem szórtan, hanem egy-egy földrajzilag behatárolható térségben jelentkeznek. Így az előbb említett jelképes elégtétel provence-i és hispán jellegzetesség, a *rochetum* viselése és az adományok öltözködés előtti bekészítése a Loire-tól északra fekvő francia hagyományokból ismert. A Szentlélek segítségül hívása viszont éppen a francia területeken nem jellemző, helyette *Kyrie* és *Pater noster* vezeti be a közgyónást. Ezekhez hasonló jellegzetességek sokasága segít kijelölni bármely tetszőleges rítus variálódása, így a mise-előkészület típusai alapján is Európa nagyobb liturgikus tájait és azokon belül kisebb térségeit. Ugyanezek a jellegzetességek, ha nem összefüggő földrajzi tömbben fordulnak elő, nagyobb távolságokon átívelő hatásokra, kapcsolatokra is fölhívhatják a figyelmet.

5

Nemcsak a sajátos tételválogatásoknál, hanem a modulok kereszteződésénél is többet mond, ha valamely úzus a nagy mintavételből elvonatkoztatott mélyszerkezethez képest új elemmel egészíti ki a rítussort. Márpedig éppen ez történik Esztergomban, ahol szövegileg a beöltözés és a Szentlélek segítségül hívása között elhangzik az a két verzikulus, amelyekre a tanulmány kezdetén fölhívtam a figyelmet. A párversek a bevezető rubrika szerint az oltárhoz járulást kísérik, és válogatásuk is egyértelműen az útematika jegyében történt. A modul tehát a cselekvések sorozatát tekintve nem új, de új a szövegek sorozatát tekintve, mert a bevonulást, ha egyáltalán valami, akkor legföljebb a *Iudica*-zsolttár vagy annak részlete szokta kísérni.

Az ötlet, hogy menet közben az Úr útjairól, ösvényeiről szóló zsolttárverseket imádkozzék a pap, kézenfekvő, de eddigi tudásunk szerint máshol nemigen merült föl.³⁴ Noha formailag folytatólagosan követi az útról elmélkedő párverseket a Szentlélek-hívó szuffrágium, tőle független modulnak kell őket tekintenünk négy okból is. Egyrészt

³³ *Missale ad honorem Virginis Mariae et beati Privati patroni nostri ecclesiae Mimatensis*. Lyon, Dionysius de Harsy, 1530, 157^v; *Missale ad usum ecclesiae Valentiniensis optime ordinatum completum ac diligenti cura emendatum*. Valence, Ioannes Belon, 1504, 100^v.

³⁴ A *Vias tuas* zsolttárvers más szövegkörnyezetben megjelenik még a zaragozai úzusban, amikor a pap kivonul a sekrestyéből (*Missale secundum morem Caesaraugustanae ecclesiae*. Zaragoza, Paulus Hurus, 1498, 199^v), illetve része az arrasi imádságos előkészület *preces*ének (*Missale ad usum insignis ecclesiae Atrebatensis quam optime ordinatum ac diligenti cura noviter castigatum*. Rouen, Martinus Morin, 1508, 7^v). A *Deduc me* zsolttárvers a bevonulás közben recitált *Introib*ót előzi meg Bazas-ban (*Missale completum ad usum ecclesiae Vasatensis*. La Réole, Petrus Besson, 1503, 95^v) és Liège-ben (*Missale secundum ordinarium Leodiensem*. Delft, Christianus Snellaert, 1495, 196^v). Halberstadtban és Schleswigben *oratio* címmel szerepel az adományok előkészítése, illetve a papi beöltözés után (*Breviarii dioecesis Halberstadensis pars aestivalis*. Strassburg, Ioannes Prüss der Ältere, 1510, 79^v; *Liber breviarius secundum ordinarium ritum ac consuetudinem ecclesiae et dioecesis Sleszvicensis*. Paris, Thomas Kees – Guillelmus Marchand, 1512, 3^v).

a rubrika miatt, amely az oltárhoz vonulásról szól: verzikulust vagy zsolnárt szokásos imádkozni vonulás közben vagy elinduláskor, de a szuffrágiumformák és különösen a könyörgések álló helyzetben hangoznak el. Ez azt sejteti, hogy az Esztergomban szabályosan antifónából, verzikulusból és könyörgésből álló Szentlélek-hívás már az oltárlépcső előtt, a tágabb formai egységként értett lépcsőima első moduljaként szólalt meg. Másrészt a tematikus váltás miatt: az Úr útjai, ösvényei egyértelműen más összefüggésben idézettek föl, mint a Szentlélek működése. Harmadrészt a formatani megfontolások miatt: a szuffrágiumforma, különösen, ha háromtétéles, nem vezethető be két további verzikulussal; erre egyszerűen nincs példa a teljes latin hagyományban. Végül, negyedrészt, az analógia is ellene szól: a Szentlélek-hívás, ahol van, kötelezően a közgyónást (vagy még esetleg a teljes lelki előkészületet) vezeti be, mintegy a lelki ismeret-vizsgálathoz kéri a Szentlélek világosságát, és mindjárt a beöltözés után következik. Azaz bármilyen kritérium fényében vizsgáljuk, az „útmodul” sajátosan esztergomi lelemény, amely jelen tudásunk szerint nemcsak tételként, hanem szerkezeti elemként sem fordul elő ebben a formában Magyarországon kívül, azaz „liturgikus hungarikumnak” tekintendő.

Bár az első, összeurópai mintavétel megelégszik hagyományként egy-egy különösen megbízható forrással, ilyen jelentőségű fölfedezéseknél az érintett úzust teljes mélységében érdemes áttekinteni. Egy ilyen áttekintés megakadályozza, hogy szórványos, esetleges adatokat túlértékeljünk és messzemenő következtetéseket vonjunk le olyasmiből, ami véletlenszerű. Középkori és kora újkori viszonyok között ugyanis a teljes egységesség meglehetősen ritka. Hogy mely források és mely hagyományok tartoznak össze, azt az dönti el, hogy mennyire számosak és jellegzetesek az egybeesések ahhoz a „kilengési tartományhoz” képest, amelyet az adott rítus változékonysága nemzetközileg és egész dokumentált története során tanúsít.³⁵ Egy-egy hagyomány teljességre törekvő áttekintése azt is lehetővé teszi, hogy részhagyományokat különítsünk el, illetve történelmileg behatároljuk egy-egy liturgikus kezdeményezés, változás idejét, a hagyomány vagy az illető rítus kodifikálását, a részhagyományok elágazását.

A mise-előkészület első magyarországi forrásai a 12. századból valók: a Pray-kódex miserendje és az úgynevezett Szent Margit-szakramentáriumnak egy utólagos, elnagyolt írásképpű toldaléka.³⁶ Őket követi a 13. századból a Németújvári misszálé és az MR 126-os jelzetű Zágrábi pontifikále.³⁷ Némiképp idegen a korábbiaktól a 14. századi

³⁵ A fogalmat (*range of diversity*) más módszertani megfontolásokkal együtt részletesen kifejtettem *Regensburg and Hungary. Methodological Outlines of a Liturgical Interaction* című előadásomban 2017. július 7-én. A konferenciakötet (*Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne*) megjelenés előtt áll.

³⁶ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1, 17°; Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 126, 78°. A korai magyar szertartáskönyvek legalaposabb bemutatása: SZENDREI Janka: *„mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest, Balassi, 2005. Mindkét szakramentárium kiadását Horváth Balázssal készítjük elő.

³⁷ Németújvár, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/43, 2°; Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 124, 62°. Kiadása: Ivan ŠAŠKO: *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu,*

Veszprémi pontifikále mise-előkészülete, amelynek azonban közeli rokona olvasható az Esztergomi benedikcionále utolsó főlíóján, egy szintén 14. századi toldalékban.³⁸ Ugyanebből az időből származnak az esztergomi és a zágrábi hagyomány első teljesen megbízható tanúi, amelyek a 15. századi pálos emlékekkel együtt már megelőlegezik a nyomtatványkorból bőven adatolt helyzetet. Mind a 14–16. századi kéziratok,³⁹ mind a magyar megrendelésre készült ősnymtatványok és antikvák⁴⁰ kidolgozott, részletes mise-előkészületet közölnek, ami a közép-európai térségben nem számít magától értődőnek: a délnémet, cseh, morva és lengyel egyházmegegyék forrásai feltűnően kevesen vannak, és szűkszavúak e tekintetben.

A *Vias tuas* és a *Deduc me* verzikusokkal fémjelzett útmodul következetesen jelen van a biztosan esztergomi eredetű és a pálos forrásokban, de ugyanilyen következetesen hiányzik a Zágrábhöz kötődőekből, ideértve a Zágrábi pontifikále és a Németújvári misszále mellett a Szent Margit-szakramentárium és az Esztergomi benedikcionále minden bizonnyal már Zágrábban írt toldalékait is. Megvan továbbá a Miskolci- és az Ultramontán misszáléban, nem szerepel viszont a Veszprémi pontifikáléban és a Pécsi misszáléban.⁴¹

A magyarországi részahagyományok eltérése és számos korai forrás negatív tanúsága alapján arra lehetne gondolni, hogy az esztergomi gyakorlat legkésőbb 14. századi gazdagításával állunk szemben, de ellentmond ennek, hogy az útmodul megtalálható már a Pray-kódex miserendjében. Ez nemcsak azért különösen tanulságos, mert a szóban forgó mozzanat legkorábbi ismert emléke, hanem azért is, mert a Pray-kódex rendkívül hosszú és részletes miseordót közöl, ami nemcsak általában a közép-európai

MR 124). *Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Zagreb, Društvo za povjesniku Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”, 2005.

³⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 317, 117^v; Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 89, 114^v. A kiadásokat Szaszovszky Ágnes és magam készítettük elő.

³⁹ Többek között: Gyulafehérvár, Batthyaneum, Ms II 134 (Csukárdi-misszále), 110^r; Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, U2 VI. 5 (Miskolci-misszále), 79^r; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 359 (Pálóczi-misszále), 2^v; New York, Pierpont Morgan Library, MS G.7 (Kálmáncsehi-breviárium és misszále), 107^v.

⁴⁰ *Ordo missalis secundum ritum Dominorum Ultramontanorum cum quibusdam officiis novis*. Verona, Petrus de Maliferis Maufer, 1480, 147^v; *Missale divinorum officiorum tam de tempore quam etiam de sanctis ... secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis*. Nürnberg, Antonius Koberger, 1484, a^{9r} (kiadása: DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484*. Budapest, Argumentum, 2008 [Monumenta Ritualia Hungarica 1]); [*Missale Quinqueecclesiense*]. Basel, Michael Wenssler, 1487, 116^v; *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagradiensis ecclesiae*. Velence, Petrus Liechtenstein, 1511, 622 (számozatlan); *Missale fratrum eremitarum Ordinis Divi Pauli Primi Eremitae sub regula beati Augustini doctoris eximii summo Deo militantium*. Velence, Petrus Liechtenstein, 1514, 101^v.

⁴¹ Magyarországon belül Dobszay László a zsolozsmáskönyvek vizsgálata alapján három térséget különböztetett meg (Esztergom, Kalocsa–Zágráb, Erdély–Várad). Kovács Andrea újabban a déli országrész (kalocsai tartomány) jellegzetességeit hangsúlyozza. Mindkét megközelítés problémája, hogy egyedül Zágrárból rendelkezünk az esztergomihoz mérhető, tartalmilag következetes forrásanyaggal, és hogy azokban a külföldi országokban és érseki tartományokban, amelyekről bővebb adatmennyiség áll rendelkezésre, a liturgia variálódása általában nem regionális mintázatot követ, azaz egy-egy nagyobb liturgikus táj nem bontható földrajzilag összefüggő kistérségekre, és a tartományi hovatarozásnak nincs semmiféle liturgikus lenyomata.

térség tendenciáival ellenkezik, hanem azzal a *Micrologus* címen ismert értekezéssel is,⁴² amely a Pray-kódex szakramentáriumát bevezeti, amelyet egy szintén a Pray-kódexben fennmaradt zsinati határozat kötelezőként rendel el a joghatósága alá eső egyházakban, és amelynek iránymutatásához a Pray-kódex kánonja és temporáléja, majd részben az érett esztergomi gyakorlat egyébként messzemenően alkalmazkodik.⁴³ A *Micrologus* egyik jellegzetessége, hogy a miserend nem autentikus, azaz a gregorián szakramentáriumokban nem rögzített szövegeit fenntartással kezeli, igen takarékos ordináriumot ajánl, a mise-előkészületet pedig négy zsoltárban, *preces*ben, egy bűnbánati könyörgésben és közgyónásban határozza meg.

A Pray-kódex mise-előkészülete tehát olyasmi, amit a *Micrologus* ellenében is megőrzött a könyvet használó hagyomány. Mind szövegkritikailag, mind tartalmilag kimutatható, hogy ez a hagyomány egy esztergomi érseki használatra szánt szakramentáriumot alkalmazott, módosított és egészített ki egy bencés monostor igényeinek megfelelően.⁴⁴ Hogy a mise-előkészület nem a bencés adaptációhoz, hanem az esztergomi alapforráshoz tartozik, azt az bizonyítja, hogy a beöltözési imák közt következetesen szerepelnek mindazok a ruhadarabok, amelyekhez a püspöki szerkönyvek adnak imákat, de amelyeket az áldozópapoknak szánt szerkönyvek kihagynak: az öv, a tunika, a dalmatika, a mellkereszt, a kesztyű, a gyűrű, a süveg és a pásztorbot.⁴⁵ Ezek a Zág-rábi és Veszprémi pontifikálén kívül csak az Esztergomi benedikcionále függelékében és egy kimondottan főpapi misekönyvben, Pálóczi György esztergomi érsek misszá-léjában szerepelnek. Az útmodul azonban minden idézett püspöki forrásból hiányzik – a Pálóczi-misszálét kivéve.

⁴² Vö. 12. jegyzet.

⁴³ A *Micrologus* magyarországi hatása egyrészt filológiai mutatható ki a Pray-kódexben és az első ismert kottás esztergomi breviáriumban, másrészt liturgikailag érzékelhető pl. a kántorböjtök időzítése, a nagypénteki szertartás kezdete, a perikóparend és a miseorációk változtatásában a 11. és a 12. század között. A témát hivatkozásokkal együtt itt részletezem: FÖLDVÁRY Miklós István: *A liturgiama-gyarázat nyomai a XIV. sz. előtti Magyarországon. A Pray-kódex Micrologus-a és annak környezete*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk. DÉRI Balázs. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2008, 87–98; *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Budapest, Argumentum, 2014 (Műhelytanulmányok 1), 9; 25–28; 54. A vonatkozó zsinati határozatról: ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.)* Budapest, Szent István Társulat, 1904 (utánnomás: Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2002); UHRIN Dorottya: *Az ún. I. és II. esztergomi zsinat és a Pray-kódex*. In: *Írások a Pray-kódexről*. Szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, HORVÁTH Balázs. Budapest, Argumentum, 2019 (Műhelytanulmányok 5), 19–28.

⁴⁴ A székesegyházi és monostori vonások együttes jelenléte a kódexben régóta ismeretes, a monasztikus célközönségre utaló adatokat eddig a legjobban Szendrei Janka foglalta össze. A folyamat irányát egy „depontifikáló” redaktor teszi azonosíthatóvá, akinek tevékenységéről itt írtam: FÖLDVÁRY Miklós István: „*Ligatis natibus*”. *Egy romlatlan szöveghely tanulságai*. In: *Magyar Egyházzene* 12 (2004/2005), 392–393.

⁴⁵ A püspöki jelvények jelenlétét megmagyarázza, hogy saját területén az apát is viselhette őket, de így is feltűnő, hogy az imák válogatása pontosan az esztergomi rendet követi. A paramentika alapműve: Joseph BRAUN: *Die liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit. Ein Handbuch der Paramentik*. Freiburg im Breisgau, Herder, 1924 (Nachdruck: Bonn, Verlag Nova & Vetera, 2005).

Különösen figyelemreméltó a két forrás rokonsága az esztergomi „fősodorhoz” képest, amelyet a 14. századi, Pozsonyban őrzött *Missale notatum Strigoniense* és az annak lakúnáját kiegészítő Csukárdi-misszále,⁴⁶ illetve a nyomtatott *Missale Strigoniense*k képviselnek. A rítus nyilvánvalóan azonos mindegyikben, az útmodul egyikből sem hiányzik, ám a püspöki beöltözés imái az egyik oldalon egy Pray–Pálóczi, a másikon egy *Missale notatum*–nyomtatott misszálék vonulatot engednek megkülönböztetni. A különbség nem magyarázható kronológiailag, mintha egy korábbi és egy későbbi szerkesztés állna szemben egymással, hiszen a források időrendje átfedésben van: az első csoport tanúi a 12. és a 15. századból, a másikei a 14–16. századból valók.

Kézenfekvőbb magyarázat, hogy az esztergomi misekönyvnek egy püspöki, illetve egy áldozópapi redakciójával állunk szemben, amelyek több száz éven át egymással párhuzamosan hagyományozódtak. Ezt az sem cáfolja, hogy a *Missale notatum* időszaki része tartalmaz püspöki rítusokat és ennek alapján akár érseki misekönyvnek is lehetne tekinteni. A benne szereplő miseordó pontosan megfelel az alig későbbi Csukárdi-misszále ordójának, amely biztosan áldozópapi használatra készült. A hangjelzett misszálék használati értéke alapvetően csekély: inkább egy-egy úzus kodifikációját szolgálják másoló- és ellenőrző példányként. A pozsonyi kódexben megtalálható püspöki ordók kivétel nélkül az egyházi év rendhagyó napjain fordulnak elő. A részletes rubrikák átfogalmazása és a sajátos szertartásszövegek és dallamok némelyikének elhagyása egy nagyszabású, normatív kódexből több veszéllyel, veszteséggel és következetlenséggel jár, mint megtartásuk. A mise-előkészület papi és püspöki szövegeinek szétválogatása ehhez képest nem jelent kihívást egy klerikusi környezetben – magában a Pálóczi-misszáléban is önálló szakaszt alkotnak a sajátosan püspöki ruhadarabok.⁴⁷

Az útmodul indikátornak bizonyul számos más, kevésbé föltűnő jellegzetességgel kapcsolatban is, amelyeknek egy része „összmagyar”, más része esztergomi, ismét más részük talán helyi kezdeményezés vagy kordivat eredménye. Összmagyar jellemzőnek tekinthető különösen a *Pater de caelis*-litánia a *preces* előtt (ennek egyelőre nincs külföldi párhuzama), de – ha egyenként van is párhuzamuk – összességükben a *Laudate*-zsoltár (Zsolt 116) az előkészület ötödik zsoltáraként, az *Et veniat*-verssel induló hosszú *preces*, az imádságos előkészület három törzsrációja (*Fac me quaeso, Aures tuae pietatis, Non de meritorum*), a beöltözési imák sorozata és a Szentlélek-hívó szuffrágium (különösen az ebben az összefüggésben ritkább *Adsit nobis*-könyörgéssel) a közgyónás előtt is.⁴⁸ A fő magyar vonulathoz képest bőségesen akadnak jellegzetességek, amelyek egy pálos, egy zágrábi, vagy egy rejtélyes 14. századi főpapi forráscso-

⁴⁶ Még közelebbi rokona a *Missale notatum Strigoniense* szöveghagyományának: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 94; lásd a jelen kötetben a 403–414. oldalakon: Kovács Andrea: *Az esztergomi missale notatum és a pozsonyi misekönyvek*.

⁴⁷ DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484*. Budapest, Argumentum, 2008 (Monumenta Ritualia Hungarica 1), XLI.

⁴⁸ A nem kizárólagos vonások rokonsági körét néhány, teljességre nem törő adattal szemléltetem. *Laudate*: német és cseh területek, de többnyire bővebb zsoltárválogatás részeként. *Et veniat*: Prága és Olmütz, de jelentősen eltérő folytatással. *Fac–Aures–Non*: a három együtt sehol, közülük kettő Prágában, Olmützben,

portot jelölnek ki.⁴⁹ Nem lehet kizárni, sőt valószínű, hogy az egészen egyedi vonások is értelmet nyernek majd a külföldi és a hazai kontextus részletesebb földolgozásával: a Veszprémi pontifikále minden más magyar forrástól különböző imasorozata például egy német breviáriumokban elterjedt válogatással azonos.⁵⁰

A Pray-kódex miseordója tehát egy esztergomi érseki szakramentárium legkorábbi tanúja. Ez a miseordó vélhetően már a 11. században elnyerte ismert formáját, mert szívósan ellenállt az 1100 körül zsinati határozatban elrendelt *Micrologus* befolyásának. Lényegi vonásait megőrizte legalább a 15. század első feléig. (A Pálóczi-misszale utánról nem áll rendelkezésünkre kimondottan püspöki forrás.) Egész Európához, sőt számos magyar részahagyományhoz képest is félreismerhetetlenül megkülönbözteti az esztergomi úzust, és újabb adattal bizonyítja annak 11. századi megszerkesztését. Külföldi párhuzamai egyelőre nem kerültek elő, de ha a további kutatás felszínre hoz majd ilyeneket, azok megkerülhetetlenek lesznek a kora Árpád-kori liturgiaalkotás forrásainak, kapcsolati hálójának kutatásában.

* * *

MIKLÓS ISTVÁN FÖLDVÁRY

Accessus altaris

The Variants of the Preparation for the Mass and a Distinctive Feature of Hungarian Liturgy

The study presents an in-depth analysis of the western variants of the medieval Mass ordinary, and before all the so-called preparation and the prayers at the foot of the altar. Firstly, the author describes the structure and the history of the rite in general terms, secondly, he introduces his techniques of selecting and processing a representative amount of sources, a methodology developed by himself and his Lendület (Momentum) Research Group of Liturgical History (Hungarian Academy of Sciences – Eötvös

Straßburgban, Trierben, Koppenhágában; viszonylagos ritkaságnak közülük a *Non de meritorum* számít. *Adsit*: Meißen, Valence.

⁴⁹ Pl. pálos jellegzetesség a *Domine non secundum* vers a *precesben*, *Deus qui non mortem* a törzsorációk között, az *Acerbissimam* és az *Omnipotens ... ecce accedo* a függelékes orációk között, az *Indue* kezdetű ima az alba felöltéséhez. Zágrábi jellegzetesség az *Adiutorium*-vers a zsoltórozás előtt, a *Deus qui non mortem*, mint a pálosoknál, a *Post partum* (máriás)-vers a lépcsőima *precesében*. „Főpapi” jellegzetesség a beöltözési imák sajátos válogatása és a többi magyarnál mértéktartóbb, római típusú lépcsőima.

⁵⁰ Ezt közli a már idézett würzburgi breviárium a Durandus-Rationale válogatásaként, de megtalálható pl. a magdeburgi és a schleswigi breviáriumban, illetve a viborgi (Dánia) misszáléban is (*Canonicarum horarum liber secundum ordinem rubricae sanctae ecclesiae Magdeburgensis*. Nürnberg, Georgius Stuchs de Sulzbach, 1514, 2°; *Liber breviarius secundum ordinarium ritum ac consuetudinem ecclesiae et dioecesis Sleszvicensis*. Paris, Thomas Kees – Guillelmus Marchand, 1512, 2°; *Liber missalis*. Lübeck, Stephanus Arndes, 1500, 4 [számozatlan]).

Loránd University, Budapest). As a next step, the textual contents of the relevant source material are extracted and divided into smaller coherent units by means of morphological patterns and thematic interpretation. Thus, an unlimited quantity of information can be systematically compared. However, instead of providing an all-comprehensive taxonomy, a modest pair of psalm verses is highlighted from the results. As a distinctive feature of the tradition of Esztergom, these verses demonstrate the feasibility of the method and prove to be instrumental both in understanding the evolution of Hungarian liturgy and in mapping its inner variation. The author comes to the conclusion that the use of the versicles *Vias tuas* and *Deduc me* during the priest's procession to the altar is a remarkable rarity all over Europe and together they exclusively feature in Hungarian sources connected with the archbishopric of Esztergom. Historically, their presence in the first extant witness, the 12th-century Codex Pray confirms that the rite was established at latest before the first decade of that century and that in this respect the Codex Pray represents the authentic pontifical tradition of a now lost Esztergom Sacramentary.

Az esztergomi missale notatum és a pozsonyi misekönyvek

Az egész magyar középkor egyik legkiemelkedőbb, legrepresentatívabb liturgikus kódexe az 1341 előtt másolt esztergomi *missale notatum*.¹ A központi rítus anyagának minden részletre kiterjedő, teljességre törekvő összefoglalása és a rubrikák általános formulázása azt a benyomást kelti, hogy a kéziratot normakönyvnek szánták, másolására számítottak. Miután a kódex keletkezése után nem sokkal – feltehetően még a 14. században – Pozsonyba került, kézenfekvőnek látszik, hogy másolatait – ha valóban készültek, és ha fennmaradtak – a 19. század eleje óta Budapesten őrzött ún. pozsonyi misekönyvek között keressük.² A korábbi kutatók a mindkét kézirat naptárában szereplő, azonos *necrologium* adat, valamint a tartalmi összefüggések alapján a pozsonyi „A” misszálét tartották az esztergomi kódex legközelebbi rokonának.³ Úgy tűnik azonban, mintha egy másik misekönyv sokkal szorosabban kapcsolódna a *missale notatum*hoz.

Radó Polikárp úgy gondolta, hogy az OSZK Cod. Lat. 94 jelzetű „H” kódexe nem a pozsonyi Szent Márton társaskáptalan, hanem a város valamelyik másik egyháza számára készülhetett. Véleménye szerint ez a misszale nem sorolható a pozsonyi misekönyvek közé, mert tartalma nem azokkal, hanem a Pray-kódexével egyezik meg. Ugyanakkor elgondolkodtatónak tartotta, hogy a kéziratban szerepel Domonkos és Ferenc szekvenciája, noha Pozsonyban csak a ferencesek voltak jelen.⁴ Ha most a kérdéses misekönyvet nem egy szakramentáriummal, egy attól alapvetően eltérő tí-

¹ Lásd *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Ed. SZENDREI Janka, Richard RYBARIČ. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1982 (Musicalia Danubiana 1, a továbbiakban: MNStr). A kódex részletes leírását lásd SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest, Balassi, 2005, 282–323.

² Felsorolásukat és általában használt betűjelüket lásd RADÓ Polikárp OSB: *Libri liturgici manuscriptorum bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Kieg. MEZEY László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 101. A korábban pozsonyiként számoltartott „I” misekönyvet magyarországi megrendelésre, de augsburgi mintapéldányból, nagy valószínűséggel magában Augsburgban másolták. Lásd KOVÁCS ANDREA: *Pozsonyi-e az „I” kódex?* In: *Magyar Könyvszemle* 131 (2015/3), 305–311.

³ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK), Cod. Lat. 214 („A”). Lásd RADÓ 1973, 101–111; SZENDREI 2005, 288, a korábbi irodalommal.

⁴ OSZK, Cod. Lat. 94 („H”). Lásd RADÓ 1973, 114–125, különösen 115.

pusú forrással, hanem az esztergomi *missale notatum*mal vetjük össze, meglepő eredményre jutunk.

A két kódex szerkezete teljesen azonos. A *temporale* és a *sanctorale* között mindkettőben feljegyezték József próféta teljes miséjét, valamint József, az Úr nevelője, Lázár vértanú püspök és Szűz Mária három-három könyörgését.⁵ A halotti misék után Péter mártír *oratióit* mindkettő, Kláráét csak az esztergomi közli. Az ezt követő függelékes allelujagyűjteményben nemcsak a tételek válogatása, de a sorrendje is teljesen egyforma. Ugyanez érvényes a *sequentiariumra* is azzal a különbséggel, hogy a „H” kódex az esztergomi néhány *prosáját* elhagyja.⁶ Beilleszt viszont két olyan szekvenciát, melyeknek incipitjét utólag az esztergomi *missale notatum* megfelelő helyén a lapszélékre felírták, és amelyek ettől kezdve elmaradhatatlan tételei a pozsonyi misekönyveknek.⁷ Mindkét *prosarium* végén két toldalékos tétel szerepel: a Radó által talányosnak tartott *In caelesti gerarchia* (Domonkos) és *Caput draconis ultimum* (Ferenc).⁸ Két *prosa* nálunk csak ebből a két misekönyvből adatható,⁹ háromnak pedig a többi pozsonyi kódexben semmi nyoma.¹⁰ A két függelékes fejezet – *alleluiarium*, *sequentiarium* – ilyen mértékű azonosságára forrásainkban egyetlen egy példát sem találunk.

A *sanctoraléban* egy olyan ünnep van, amely nálunk csak ebben a két kódexben szerepel: ez Speusippus, Meleusippus és Eleusippus vértanúk január 17-i napja.¹¹ A *missale notatum* szentjei közül az egy-két forrásunk naptárában szereplő Sosthenes¹² könyörgései nemcsak a „H” kódexből, hanem valamennyi szerkönyvünkben hiányoznak. Ezen az egyen kívül a pozsonyi misekönyv az esztergomi valamennyi ünnepét

⁵ József és Lázár személyét illetően bizonytalanok a források. Egy kódexen belül is keveredhet az egyiptomi és a betlehemi József (lásd pl. Pray-kódex naptára és *corpusa*), valamint a betániai és a mártírpüspök Lázár. Lásd RADÓ 1973, 578, 580. Vö. Lazarus von Bethanien https://www.heiligenlexikon.de/BiographienL/Lazarus_von_Bethanien.html (2019. május 13.). Az esztergomi és a „H” kódex Lázár könyörgéseit itt és a naptári helyén (december 17.) is közli, a pozsonyi pedig az Úr nevelőjének *oratióit* is duplikálja (március 19.).

⁶ Húsvét nyolcada: *Pangamus Creatoris, Agni paschalis esu, Grates Salvatori, Laudes Deo concinat orbis*, mennybemenetel: *Rex omnipotens die, pünkösöd: Laude celeberrima, Veni Spiritus consolator alme, Szűz Mária: Imperatrix gloriosa, Ave sidus lux dierum, Missus Gabriel de caelis, Mihály: Decantemus congaudentes*.

⁷ János evangélista: *Verbum Dei Deo natum*, Orsolya: *Virginalis turma sexus*.

⁸ A „H” kódex vége hiányzik, ezért nem tudjuk, hogy folytatódott-e a Ferenc-szekvencia azzal a *Laus Deo Patri* kezdetű szakasszal, mely ebben a pozícióban ma kizárólag a *missale notatum*ból ismert, és amely eredetileg egy igen ritka, önálló szentháromsági tétel volt. A szekvencia záró *Amen* szavának a hiánya mindenesetre a folytatást valószínűsíti.

⁹ *Circumcisio: Caeleste organum hodie sonuit in terra*, Szűz Mária: *Potestate non natura*.

¹⁰ Ferenc: *Caput draconis ultimum*, Domonkos: *In caelesti gerarchia*, Szent Kereszt: *Nunc crucis almae cantet gaudia*.

¹¹ Az ünnepek regisztrálásakor nem a naptárban, hanem a *corpusban* való jelenlétüket tekintjük mérvadónak. Viszonylag gyakran előfordul ugyanis az, hogy a kalendáriumban szereplő szentek némelyikének a fő részben semmi nyoma, és fordítva, a naptár nem utal minden *corpusban* lévő ünnepre. Az ilyen esetek legjellemzőbb példája éppen a pozsonyi misekönyvek kalendáriumainak konkordanciajegyzéke (lásd RADÓ 1973, 102–107), melyből kiindulva gyakran hiába keressük a fő részben az adott kódex naptárában jelzett ünnepet, és viszont.

¹² November 28. Lásd RADÓ 1973, 595.

tartalmazza. A *missale notatum*ban, minthogy az az esztergomi székesegyház használatára készült, egészen kiemelkedő Adalbert kultusza. A tavaszi ünnepen a saját könyörgésekből és olvasmányokból, valamint *communis* énektételekből álló misét *Item de sancto Adalberto* felirattal három újabb *oratio* követi. Az őszi *translatiós* napon a saját alleluja incipitje és ismét más könyörgések szerepelnek. A pozsonyi misszále pontosan ugyanezt a három misét adja, ráadásul az esztergomihoz hasonlóan mindkét napon *processió*val bevezetve, kiemelve.¹³

A *temporale* az egyéni döntéseknek, a szabadabb válogatásnak jóval kevesebb teret ad, mint a *sanctorale* vagy a *prosarium*. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a két kódex azonos módon, a karácsonyi éjféli mise alternatív tételeként közli az *Alleluia Natus est nobis*. Egy másik, kiemelt liturgikus funkcióban szereplő szöveg pedig egészen szokatlan egyezést mutat. A 14. század eleje óta uniformizált tartalommal másolt zágrábi misekönyveken és egy alább tárgyalandó kéziratpáron kívül kizárólag az esztergomi és a „H” kódex az, mely teljesen azonos nevekkel és sorrendben hívja segítségül a szenteket a nagyszombati litániában.¹⁴

Mindezek alapján aligha lehet kétséges, hogy a pozsonyi „H” kódex *scriptora* előtt az esztergomi *missale notatum* feküdhett, az szolgálhatott mintapéldányul. Ezért kerülhetett bele teljesen azonos elrendezésben Domonkos és Ferenc szekvenciája, változtatás nélkül az *alleluiarium*, a három Adalbert-mise és a nagyszombati litánia. A két kódex minta–másolat kapcsolata fontos gyakorlati következménnyel járhat. A két misszále ilyen mértékű egybehangzósága alapján ugyanis joggal feltételezhető, hogy az esztergomi forrásból ma hiányzó fóliók – legtöbbször a nagybójtai fejezetből – tartalma közel azonos lehetett a pozsonyi kódex megfelelő részeivel, vagyis ha a dallamok nem is, de a tételválasztás és a szövegek abból jó eséllyel rekonstruálhatók. Így például nagy valószínűséggel a másolathoz hasonló kidolgozottsággal és tételgazdagsággal tartalmazhatta a mintapéldány is a nagycsütörtöki *Mandatum* szertartását.¹⁵ Hogy a *scriptor* más misekönyvet is használhatott munkája során, az az esztergomi forrásból hiányzó szentünnepek alapján bizonyosra vehető.¹⁶ Mint ahogy a Petrus kanonok haláláról

¹³ Ez az adat felülírja azt a korábbi vélekedést, mely szerint az Adalbert-misékhez a pozsonyi misekönyvek nem írtak elő *processió*t. Lásd SZENDREI 2005, 287.

¹⁴ A nagyszombati litániát még Zágrábban is viszonylag szabadon kezelték, hiszen csak három misszále névsora teljesen azonos, a többi összeállítás – elsősorban a szüzek, szent asszonyok csoportjában – képlékeny.

¹⁵ Ant. *Ante diem festum Paschae*; V. *Venit ad Petrum*; Ant. *Mandatum novum*; Ps. *Reges terrae*; Ant. *Domine tu mihi lavas*; Ant. *Si ego Dominus*; Ant. *In diebus illis mulier*; V. *Dimissa sunt*; Ant. *Maria ergo unxit*; V. *Audite haec*; Ant. *Rogabat Iesum*; Resp. *Accessit ad pedes*; V. *Dimissa sunt*; Ant. *Deus caritas est*; Ant. *Maneant in vobis*; Ant. *Ubi est caritas*; Ant. *Christus descendit*; Ant. *Exemplum enim dedi*; Ant. *Exemplum praebuit*; Ant. *Ubi fratres in unum*; Ant. *Diligamus nos*; Ant. *Congregasti nos*; Ant. *Vos vocatis me*; Ant. *In hoc cognoscent*; Ant. *Commendat autem*; Ant. *Cena facta dixit Iesus*; V. *Melius illi erat*; Ant. *Postquam surrexit*; Hymn. *Tellus ac aethra*.

¹⁶ Polikárp (január 26.), Szaniszló (május 8.), Mátyás vigíliája (február 23.), Kunigunda (szeptember 9.), István király testének megtalálása (október 11.).

szóló bejegyzés is feltehetően azért nem került be a naptárba, mert azt más kéz – és talán más mintapéldányból – írta, mint a kódex főrésztét.

Vajon ugyanilyen szoros a kapcsolat a Cod. Lat. 214 jelzetű pozsonyi „A” és az esztergomi *missale notatum* között is? Erre a kérdésre azért nehezebb válaszolni, mert a kézirat szekvenciagyűjteménye elveszett, a nagyszombati keresztelési szertartást – benne a prózai litániával – pedig nem írta le a *scriptor*. A két misszálé szerkesztésmódja mindenesetre megegyezik. A *temporale* és a *sanctorale* közé illesztett négy formula közül a Lázárról szóló már csak a szentek ünnepei között szerepel, ezen a helyen nem, viszont a kódex végén Veronai Péteré után megtaláljuk Klára könyörgéseit is. A főírással írt független *alleluiarium* rendkívül vázlatos, az egyes szenttípusokhoz alig egy-két tétel tartozik. Ám utólag a lapszéleken kurzív írással számos darab szöveget pótolták, a *missale notatum* gyűjteményének szinte teljes repertoárját feljegyezték.

A *sanctoral*éban szerepel Adalbert mindhárom miséje, de a kézirat egyszer sem utal a szertartást megelőző körmenetre. A szentek ünnepei közül három azért érdemel figyelmet, mert könyörgéseit forrásaink közül csak az esztergomi, valamint a pozsonyi „A” és „H” kódex tartalmazza, feltűnően szoros rokonságot sejtetve a három misszálé között. Valamennyi ünnepelt szent trieri, illetve kölni püspök volt: Liutwin (szeptember 29.), Nicetius (október 1.), Eucharius, Valerius, Maternus (december 8.). Decemberben mindhárom kódex két *oratórosorozat*ot közöl: egyet külön Eucharius, és egy másikat együtt Valerius, Eucharius és Maternus tiszteletére. Ezekhez az ünnepekhez csak Trier és a környező egyházi központok (Metz, Worms, Speyer) rendeltek saját anyagot, máshol legfeljebb a kalendáriumokban tűntek fel. Tovább kutatandó, hogy ezt a trieri blokkot, amely forrásaink tanúsága szerint nem vert gyökeret nálunk, milyen közvetítéssel és megfontolásból emelte be anyagába annak első hazai forrása, az esztergomi misszálé. A pozsonyi misekönyvek közül szintén csak ebben a háromban szerepel négy olyan francia püspöknek vagy vértanúnak az ünnepe, akik később csak egy-két magyar forrásban kapnak helyet. Aperről (szeptember 15.) és Lupentusról (október 22.) csak a nyomtatott pécsi misszálé, Hubertusról (november 3.) és Eligiusról (december 1.) pedig egy-egy felvidéki kódex, valamint az ultramontán misekönyv emlékezik meg. Az esztergomi és a két pozsonyi kézirat együttállásának bizonyítéka az *Alleluia Natus est nobis* is, amit ugyanabban a liturgikus pozícióban közöl az „A” misszálé, mint az esztergomi és a „H” kódex.¹⁷

A kéziratok datálása és a Petrus kanonok halálát dokumentáló feljegyzés alapján úgy tűnik, hogy a Cod. Lat. 214-es misszálé *scriptora* is az esztergomi *missale notatum*ból dolgozhatott.¹⁸ Tartalmukat összehasonlítva viszont érzékelhető, hogy a „H”

¹⁷ A tétel hazai előfordulásairól és asszignációiról lásd Kovács Andrea: *Graduale Francisci de Futhak 1463. Monográfia*. Ístanbul–Budapest, Topkapı Sarayı Müzesi – LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2019 (Musica Sacra Hungarica 4/1), 73.

¹⁸ A *missale notatum* naptárának évszámos bejegyzést tartalmazó lapját Dankó József látta utoljára, azóta lappang vagy megsemmisült. Ezért a *necrologium*adat írásának értékelése – a *scriptor*tól származó vagy későbbi használói bejegyzés – jelenleg nem lehetséges. Lásd SZENDREI 2005, 288–289.

kódex másolója sokkal jobban ragaszkodott a mintapéldányhoz, abból jóval több anyagot emelt át, mint néhány évvel korábban tevékenykedő kollégája,¹⁹ aki sokkal több helyen rövidített jelentős szakaszokat, szertartásokat – nagycsütörtöki *Mandatum*, nagyszombati tűzszentelés és keresztelés, húsvétvasárnapi körmenet stb. – hagyva el.

A „C” misszáléban már csak az allelujagyűjtemény marad meg, a *sanctoralét* és a *prosariumot* megelőző könyörgéssorozatok eltűnnek, illetve Klára *oratiói* átkerülnek a szentek ünnepei közé.²⁰ Az *alleluiarium* az „A” kódexhez hasonlóan itt is jelzésszerű, de a válogatás pontosan követi az esztergomi misekönyv tételeinek a sorrendjét, és tartalmazza a jellegzetes cikluszáró Pál-darabot (*Alleluia Tu es vas electionis*). A *prosariumot* szinte kizárólag csak a Magyarországon általánosan ismert szekvenciákból állították össze. A *missale notatum* karakteres tételei közül egyedül a fényesheti sorozat nyitódarabja (*Laudes Salvatori*) él tovább, elkezdődik viszont a délnémet eredetű költemények beszivárgása.²¹ A *temporaléből* hiányzik valamennyi misén kívüli szertartás (hamvazás, virág- és húsvétvasárnapi, valamint rogációs körmenet, nagycsütörtöki lábmosás stb.). Az esztergomi *sanctorale* speciális alkalmainak közel háromnegyed részét mellőzte a *scriptor*, de amint az „A” kézirat, úgy ez sem integrált helyettük új ünnepeket. A *missale notatum* anyagának ilyen mértékű redukciója alapján arra gyanakodhatunk, hogy a „C” kódex annak nem közvetlen másolata, hanem mintája talán az „A” vagy a Cod. Lat. 94-es misszále lehetett.

Az eddig tárgyalt három kódexszel a rítus beazonosítására legalkalmasabb pontokon megegyezik, máshol viszont jelentősen eltér a „B” és a „D” kézirat.²² Mindkettő változtatás nélkül adja a négy nagy allelujasorozat Esztergomra – és a fenti misekönyvekre – jellemző összeállítását.²³ A nagy szakaszokat elválasztó könyörgések közül csak a „B” kódex *sanctoraléjába* épül be a Kláraé, a többi viszont elmarad. Egyik kéziratban sincs önálló allelujagyűjtemény, sőt a „D” misszále a szekvenciákat sem különálló fejezetben, hanem – nálunk rendkívül ritka megoldással – liturgikus helyükön, az egyes misékbe szerkesztve közli. A „B” kódex repertoárjában feltűnik a kizárólag ebben a körben használatos Szent Imre-szekvencia.²⁴ Az Adalbert-anyag egyre jobban szeszszorul. A 215-ös kézirat mindkét ünnephez egy-egy misét rendel – vagyis eltűnik a harmadik *oratiósorozat* –, a 216-osban pedig csak a tavaszi Adalbert-nap szerepel, a *translatiós* ünnep nem. A miséket megelőző körmeneteknek egyik kódexben sincs nyoma.

¹⁹ Hoffmann Edith a Cod. Lat. 94-es misszálét csak néhány évvel datálja későbbre, mint az „A” kódexet. Lásd HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai*. In: *Magyar Könyvszemle* 34 (1927/1–2), 7–9.

²⁰ OSZK, Cod. Lat. 220 („C”). Lásd RADÓ 1973, 113–114.

²¹ Hitvalló: *Gloriosa fulget dies*, Miklós: *Laude Christo debita*.

²² OSZK, Cod. Lat. 215 („B”), Cod. Lat. 216 („D”). Lásd RADÓ 1973, 111–113, 158–162.

²³ Lásd KOVÁCS 2019, 39–69.

²⁴ A *Laetabundus et canorus* Imre-prosa forrásait lásd KOVÁCS Andrea: *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Szekvenciák. Kritikai dallamkiadás*. Budapest, Argumentum – LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2017a (Musica Sacra Hungarica 1), 315*.

Mindkét forrásban radikálisan lecsökken a *missale notatum* karakteres szentünnepeinek a száma, és a fejezet más, főként német úzusokból átvett alkalmakkal gyarapszik. A „B” kódex olyan minden jel szerint passzai elemeket integrál *sanctoraléjába*, melyeket a többi pozsonyi kézirat nem tartalmaz, és amelyek nem, vagy rendkívül ritkán tűnnek fel más magyar szerkönyvben. Ilyen mindenekelőtt a passzai püspökség patrónusának, Valentinusnak fő- és *translatiós* ünnepe (január 7., augusztus 4.), Kunigunda (március 3.) és Henrik (július 13.), valamint Miklós ereklyeátviteli napja (július 9.).²⁵

Ennek a kéziratnak nemcsak a tartalma, de a kivitelezése sem egységes. Más kéz írta a főrészt, más-más a kalendáriumot és a *prosariumot*, és több különböző kéz a kiegészítéseket. A központi fejezetek másolója viszonylag sokszor téveszt, amit a kódex elején és végén javít. A későbbi, 15–16. századi pótlások a misszáléból eredetileg hiányzó, de a használók számára szükséges anyagot rögzíthetnek. Hogy kik és hol használhatták a kéziratot, pontosan nem tudjuk. Az egyetlen biztos adat, hogy a kódex 1633-ban Pozsonyban volt. Radó szerint Skolasztika utólag feljegyzett könyörgése a Szent Márton egyház oltárához kapcsolja a misekönyvet. Csakhogy pontosan ugyanezt az *oratiót* adja valamennyi miseforrásunk a Pray-kódextól kezdve egészen a középkor végéig, akár naptári helyén, akár utólagos kiegészítésként. Éppen ezért nem kizárt, hogy ez a bejegyzés is csak egyszerű pótlásként és nem a provenienciára való közvetett utalásként értelmezendő.

Sokkal pontosabban lokalizálható az utólag feljegyzett, szokatlanul bőséges Zsófia-mise. Amint a római özvegynek és leányainak középkori liturgikus anyaga Magyarországon felvidéki és domonkos forrásokból adatható, úgy Zsófia-patrocíniumok és középkori tárgyi emlékek (szárnyasoltárok, táblaképek, faszobrok stb.) is az ország legészakibb területeiről dokumentálhatók.²⁶ A 15. században a *sanctoralén* kívül a votív szakaszban is felbukkan egy speciális Zsófia-mise, benne háromszor hét könyörgéssel. Ennek ma két kéziratosa hazai forrásáról tudunk: az egyik a pozsonyi „B” misszálé, a másik pedig Batthyány Boldizsár 1489-es misekönyve.²⁷ A nyomtatványok közül az esztergomi 1500-as kiadása az első, melyben ez a sajátos összeállítású votív-mise helyet kap, amit a későbbi központi rítusú misszálék – de csak azok – változatlan formában örökítenek tovább. Eldönthetetlen, hogy ezt a különleges misét a kódex használóinak Zsófia-tisztelete, vagy egyéni devóciós gyakorlat okán jegyezték-e fel a „B” kódexben. Az előbbi mellett talán az szólhat, hogy csak ez a kézirat rendel a miséhez szekvenciát, ami nem más, mint a *Gaude Sion* Erzsébet-tétel önállósult, *Eia mater nos agnosce* kezdetű záró verspárja.

²⁵ A középkori magyar miseforrások *sanctoraléjának* ünnepeiről, előfordulásairól és rítusok szerinti megoszlásáról lásd Kovács 2019, 88–94.

²⁶ Lásd Kovács Andrea: *Szekvenciák a középkori Magyarországon. Repertoár, tradíciók, dallamok*. Budapest, Argumentum – LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2017b (Musica Sacra Hungarica 2), 212–216. MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, METEM, 2003 (METEM Könyvek 40), 496–497.

²⁷ OSZK, MNy 17. Lásd Radó Polikárp: *Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége*. In: *Magyar Könyvszemle* 65 (1941/2), 132–149, különösen 145. Radó 1973, 220–225.

Bár a „D” misekönyv *temporaléja* alapvetően esztergomi típusú, a *sanctoraléról* és a szekvenciakészletről már csak fenntartásokkal állítható ugyanez. A szentek ünnepei között megjelennek olyanok, melyeket szinte kizárólag a bambergi és a salzburgi, valamint a passauai úzus tartott számon.²⁸ Maternusról viszont egyetlen *consuetudo* sem emlékezik meg december 8-án. Elképzelhető, hogy az esztergomi, az „A” és a „H” misekönyvekben erre a napra jegyzett Eucharius, Valerius és Maternus trió emlékeként kerültek ide a trieri, majd kölni püspök főként pozsonyi misszálékban közölt szeptember 14-i könyörgései.²⁹ Benedictus, Iohannes, Matthaëus, Isaac és Christianus (november 12.) *oratiói* kétségtelenül lengyel eredetűek.³⁰

Több mint szokatlan, hogy bár a 216-os kézirat *sanctoraléjában* szerepel István király ünnepének a pozsonyi forráskörre jellemző vigíliája, a magyar szentek – István, Imre, László, Adalbert – miséiben egyetlen szekvenciát sem találunk. Ennek oka talán a mintapéldányokban keresendő. A proveniencia meghatározásában nyomra vezető, *A cunctis* kezdetű votív könyörgésekben György és Vitus említése, valamint a kódex díszítésének egyértelműen cseh modora arra utal, hogy a kéziratot másoló és illumináló Nagyszombati Mihály előtt esztergomi és prágai kódex is fekdühetett, ezeknek az anyagát dolgozhatta össze.³¹ Úgy tűnik tehát, hogy a „B” és a „D” misszále kétarcú: míg központi része, *temporaléja* tisztán esztergomi rítusú, addig a többi fejezetben számottevő külföldi eredetű, főként német anyag mutatható ki.

A fennmaradó három pozsonyi misekönyv élesen elválk az előzőektől.³² A nagy szakaszok között feljegyzett könyörgések vagy kimaradnak, vagy bekerülnek a naptári helyükre. Önálló *alleluiariumot* egyikben sem találunk, ráadásul az „F” kódex a karácsonyi időszak szekvenciáit – de csak azokat – nem a *prosariumban*, hanem a misékbe illesztve közli. Ugyanez a kézirat elhagyja Adalbert novemberi ünnepét. Míg a többi pozsonyi misekönyv – a fentebb tárgyalt „D” kódex kivételével – Adalbertet nevezi meg az *A cunctis* könyörgésekben, addig az „F” és a „G” általánosan formuláz, és kihagyja a patrónus nevét. A *missale notatummal* jellemezhető forráscsoport *sanctoraléjában* jellegzetes ünnepei szinte teljesen eltűnnek. A három kódex allelujasorozatai sem Esztergommal, sem egymással nem egyeznek. Ám az „E” kódex négy sorozatát teljesen azonos összeállítással más forrásból dokumentálhatjuk. Egy ma Pozsonyban őrzött misszále, melynek kalendáriumuma hiányzik, *prosariumának* másolása pedig félbemaradt, nemcsak az allelujasorozatok összeállításában, hanem valamennyi fejezetében,

²⁸ Kunigunda ereklyeátvitele: szeptember 9., Maximilianus: október 12.

²⁹ OSZK, Cod. Lat. 92, Cod. Lat. 94, Cod. Lat. 95, Cod. Lat. 214, Cod. Lat. 215, MNStr.

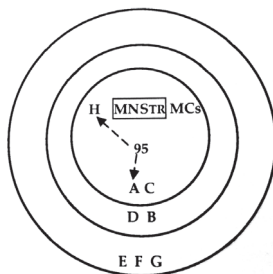
³⁰ Benedictus esetében lásd <https://www.heiligenlexikon.de/BiographienB/Benedikt.htm> (2019. május 22.).

³¹ Lásd HOFFMANN 1927, 12–14, DOBSZAY László: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája*. In: *Zenitudományi Dolgozatok 1984*. Szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMOKOS Mária. Budapest, MTA Zenitudományi Intézet, 1984, 9–10.

³² OSZK, Cod. Lat. 218 („E”), Cod. Lat. 219 („G” vagy „Rosentalerin”), Cod. Lat. 222 („F”). Lásd RADÓ 1973, 162–164, 215–220.

az ünnepek és a tételek kiválasztásában is szinte teljesen azonos a 218-as kézirattal.³³ Az „E” kódex illuminátora egy 1426-ra keltezett kormöcbányai jegyzőkönyvet is díszített, vagyis ez a misszála a 15. század első felére datálható.³⁴ Úgy tűnik, hogy három évtizeddel később, 1458-ban³⁵ ebből másolhatták a Pozsonyban található példányt.³⁶

Az esztergomi *missale notatum* és a pozsonyi kódexek viszonyát legkifejezőbben talán koncentrikus körökkel szemléltethetnénk. Az 1341 előtti kézirathoz legközelebb áll a minden jel szerint közvetlen másolatnak tekinthető „H” misekönyv. Még a legbelső körben, de kissé távolabb helyezkedik el az esztergomit feltehetően mintapéldányként használó, de anyagát – főként a *temporaléban* – jelentősen redukáló, de nem módosító „A” és az e három valamelyikéről, valószínűleg a kópiákról másolt „C” misszála. A második, a központtól nagyobb távolságra eső körbe az esztergomi rítusú *temporalét* kevert összeállítású *sanctoraléval* társító „B” és „D” kézirat tartozik. A legkülső kört alkotó kódexek – „E”, „F”, „G” – a központi úzust távolról követik, annak már csak a legalapvetőbb elemeit, a vázát tartva meg.

Végezetül szólnunk kell még két, tartalmában ehhez a forráscsoporthoz, annak is a belsőbb köreihez tartozó kéziratról. Mindkettőt a *missale notatum*hoz köti többek között az *alleluiarium* megléte, a négy allelujasorozat teljes azonosságága, a *sanctorale*

³³ Bratislava, Archív mesta, EL 11.

³⁴ Lásd HOFFMANN 1927, 14–15.

³⁵ Lásd CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt II. Főnmaradt kötetek: 2. K–Z. Lappangó kötetek.* Budapest, MTA Könyvtár, 1993 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 31 [106] új sorozat.), 151, Nr. 2395.

³⁶ A pozsonyi forráscsoportban még egy mintapéldány–másolat kapcsolat feltételezhető. Minden ponton, köztük az allelujaszériákban, a litániában, a *sanctorale* és a *prosarium* összeállításában szinte szóról szóra megegyezik az Augsburgban másolt „I” (Lásd RADÓ 1973, 164–172, KOVÁCS 2015) és egy Pozsonyban őrzött misszála (Bratislava, Archív mesta, EL 13). Az augsburgi rítusú mintapéldány tartalmát a másolás során a *temporaléban* minimálisan, a *sanctoraléban* nagyobb mértékben módosították, alkalmassá téve a magyarországi használatra. Vagyis tartalma szerint egyik kópia sem tekinthető esztergomi–pozsonyi úzúnak. Paleográfiai és művészettörténeti elemzés döntheti el, hogy mindkét közel egykorú kódexet Augsburgban másolták-e – esetleg azonos, egyidejű megrendelésre –, vagy az „I” misszálét használták mintapéldányként Pozsonyban.

összeállítása és Adalbert szerepeltetése az *A cunctis* könyörgésekben. A Henrik, csukárdi plébános által 1377-ben másolt misekönyv³⁷ tartalma – elsősorban a nagyheti szakasz teljessége, kidolgozottsága alapján – jóval közelebb áll a „H” kódexhez – talán annak és nem a *missale notatum*nak a másolata lehet –, mint az „A”-hoz, vagyis a centrum közvetlen közelében helyezkedik el.

Bár a tartalma egyértelműen igazolja, de párhuzam nélküli szerkesztésmódja – *lectionarium*, *sacramentarium gradualéval*, *alleluiarium*, *prosarium* – problematikusá teszi a Cod. Lat. 95-ös kódex kapcsolatát a forráscsoporttal.³⁸ Radó az augusztus 31-én ünnepelt Paulinus, Marius és Felix könyörgései alapján egy ilyen titulusú templomhoz köti a kéziratot. Ám egyrészt jelenleg egyetlen ilyen magyarországi patrocínium sem ismert, másrészt szó szerint ugyanezeket az *oratiókat* adják az esztergomi és a pozsonyi misszálék is,³⁹ vagyis a Radó által kiemelt *in hac domo tua* kifejezés ebben az esetben egészen bizonyosan általános, és nem konkrét értelemben veendő. Elképzelhető, hogy a rendeltetési helyhez a másoló személye (*dominus Bertoldus*) és/vagy a misszale díszítése vihetne közelebb, tekintve, hogy az elég nagy hiányokkal fennmaradt, meglehetősen egyszerű kivitelezésű kézirat *sanctoraléjában* csak két ünnep, Adalbert és Keresztelő János kap a többinél jóval hangsúlyosabb kiemelését. Az egészen szoros tartalmi együttállást azok a zömében délnémet eredetű szentünnepek is alátámasztják, melyeket a *missale notatumon* kívül csak a 94-es, a 95-ös és a 214-es kódex tartalmaz,⁴⁰ valamint az, hogy az esztergomi rogációs körmenet tételei közül a 95-ös kézirat közli a legtöbb darabot, ráadásul teljesen azonos sorrendben.⁴¹

Ezzel a misekönyvvel kapcsolatban felmerül néhány, további kutatást igénylő kérdés. Mi állhat a 95-ös kódex rendkívül sajátos szerkesztésmódjának a hátterében? Ha valóban a *missale notatum* volt a kézirat mintája, akkor milyen megfontolásból és használói kör számára szerkesztették át az anyagát? Ha nincs közvetlen kapcsolat a két misekönyv között, akkor mire vezethető vissza feltűnő tartalmi rokonságuk? Általánosan elfogadott vélekedés szerint a 95-ös kódex a 14. század elejéről származik. Ebből a kormeghatározásból két következtetés adódhatna. Ha a datálás és a minta–másolat viszony helytálló, akkor egyrészt ez lenne az esztergomi *missale notatum* első ma ismert másolata. Másrészt ebben az esetben legfontosabb, összefoglaló jellegű miseforrásunknak legkésőbb a 14. század elején már léteznie kellett.⁴²

³⁷ Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár, R. II. 134. (a továbbiakban: MCs).

³⁸ OSZK, Cod. Lat. 95. Lásd RADÓ 1973, 86–87.

³⁹ OSZK, Cod. Lat. 94, Cod. Lat. 214, Cod. Lat. 215, Cod. Lat. 219, MNSt.

⁴⁰ *Soteris virgo* (február 10.), *Castor confessor* (február 13.), *Antonius [Einsidlensis] confessor* (április 9.), *Modoaldus [Trevirensis] episcopus* (május 12.), *Felix episcopus et martyr* (május 28.), *Maximinus [Trevirensis] episcopus* (május 29.), *Remaclus episcopus* (szeptember 2.), *Corbinianus [Frisingensis] episcopus* (szeptember 8.).

⁴¹ Lásd Kovács 2019, 84.

⁴² Az esztergomi *missale notatum* datálásával kapcsolatos véleményeket lásd SZENDREI 2005, 288–289.

FÜGGELÉK

Az esztergomi *missale notatum* jellegzetes ünnepei és előfordulásuk
a pozsonyi misekönyvekben

Ünnep	MNStr	H	A	C	B	G	D	E	F	MCs	95	summa
Sosthenes martyr (nov. 28.)	+											1
Speleusippus, Meleusippus et Eleusippus martyres (jan. 17.)	+	+										2
Aper [Tullensis] confessor (szept. 15.)	+	+	+									3
Liutwin [Trevirensis] episcopus (szept. 29.)	+	+	+									3
Nicetius [Trevirensis] episcopus (okt. 1.)	+	+	+									3
Lupentius [Catalaunense] martyr (okt. 22.)	+	+	+									3
Hubertus [Vesontionense] episcopus (nov. 3.)	+	+	+									3
Eligius [Noviomensis] episcopus (dec. 1.)	+	+	+									3
Eucharius [Trevirensis] episcopus (dec. 8.)	+	+	+									3
Valerius [Trevirensis], Eucharius [Trevirensis] et Maternus [Coloniensis] episcopi (dec. 8.)	+	+	+									3
Soteris virgo (febr. 10.)	+	+	+								+	4
Zoticus, Hyacinthus, Nereus et Abundus martyres (febr. 10.)	+	+	+								+	4
Castor confessor (febr. 13.)	+	+	+								+	4
Antonius [Einsidlensis] confessor (ápr. 9.)	+	+	+								+	4
Iuvenalis [Narniensis] episcopus (máj. 3.)	+	+	+								+	4
Modoaldus [Trevirensis] episcopus (máj. 12.)	+	+	+								+	4
Felix episcopus et martyr (máj. 28.)	+	+	+								+	4
Maximinus [Trevirensis] episcopus (máj. 29.)	+	+	+								+	4
Translatio Thomae apostoli (júl. 3.)	+	+	+								+	4

Ünnep	MNStr	H	A	C	B	G	D	E	F	MCs	95	summa
Goar [Trevirensis] confessor (júl. 6.)	+	+	+								+	4
Remaclus episcopus (szept. 2.)	+	+	+								+	4
Corbinianus [Frisingensis] episcopus (szept. 8.)	+	+	+								+	4
Cleophas virgo (sic) (szept. 25.)	+	+	+								+	4
Remigius [Rhemensis] episcopus (jan. 13.)	+	+	+	+								4
Marius [Aureliensis] episcopus (jan. 27.)	+	+	+	+							+	5
Athanasius episcopus (máj. 2.)	+	+	+	+							+	5
Nicasius [Rhemensis] et socii martyres (júl. 23.)	+	+	+	+							+	5
Rupertus [Salisburgensis] episcopus (márc. 27.)	+	+	+		+						+	5
Germanus episcopus (aug. 20.)	+	+	+		+						+	5
Theodardus episcopus et martyr (szept. 10.)	+	+	+		+						+	5
Maternus [Coloniensis] episcopus (szept. 14.)	+	+	+		+						+	5
Ambrosius episcopus (dec. 7.)	+	+	+		+						+	5
Sulpicius confessor (jan. 17.)	+	+	+			+					+	5
Basilius episcopus (dec. 31.)	+	+	+	+						+		5
Columba virgo (dec. 31.)	+	+	+	+						+		5
Abraham, Isaac et Iacob patriarchae (okt. 6.)	+	+	+			+				+		5
Genovefa virgo (jan. 3.)	+	+	+	+		+				+		6
Vitalis, Felicula et Zeno martyres (febr. 14.)	+	+	+	+						+	+	6
Helena regina (ápr. 15.)	+	+	+	+						+	+	6
Germanus [Parisiensis] episcopus (máj. 28.)	+	+	+	+		+					+	6
Theodosia virgo (júl. 22.)	+	+	+	+		+					+	6
Paulinus, Marius et Felix episcopi (aug. 31.)	+	+	+		+	+					+	6
Helena regina (febr. 8.)	+	+	+	+			+	+		+	+	8
Summa	43	42	41	12	6	6	1	1	0	7	28	

ANDREA KOVÁCS

The Missale Notatum Strigoniense and the Missals of Bratislava

One of the most outstanding, most representative liturgical codices of the entire Hungarian Middle Ages is the *Missale Notatum Strigoniense*, which was copied before 1341. The summary of the material of the Mass rite of Esztergom and the general formulation of the rubrics give the impression that the manuscript was intended as a normative book, and it was expected to be copied. Shortly after its completion, probably already in the 14th century, the codex was taken from Esztergom to Bratislava. Therefore, it was natural for us to look for its copies among the so-called Missals of Bratislava kept in Budapest since the beginning of the 19th century.

The relationship between the *Missale Notatum Strigoniense* and the codices of Bratislava could be best illustrated by concentric circles. The “H” Missal is closest to the *Missale Notatum*; it can be considered as a direct copy. The “A” Missal, which used the *Missale Notatum* probably as a model, significantly reducing, but not modifying its content, is in the innermost circle, but somewhat further away from the original. The “C” Codex was copied probably from one of the two former copies. The manuscripts “B” and “D” are farther from the centre, in the second circle. These associate the *Temporale* of the Esztergom rite with a *Sanctorale* of mixed composition. The Missals belonging to the outermost circle – “E”, “F”, “G” – follow the central tradition less, and preserve only its most important elements.

*Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Cod. Lat. 119 kódexének
kottás premontrei fedéltöredékei*

Új adatok¹

BEVEZETÉS, KUTATÁSTÖRTÉNET

A Fragmenta Codicum Kutatócsoport, amely 1974-ben szerveződött Mezey László vezetésével a magyar gyűjteményekben fellelhető latin nyelvű középkori kódextöredék- emlékek feltárására, az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött kódexfragmentumok vizsgálatával kezdte szisztematikus kutatássorozatát. A munka során a gyűjteményben őrzött ferences antifonále nyári-őszi *temporalét* tartalmazó kéziratának kötésében (Cod. Lat. 119) több zenei notációt tartalmazó pergamenfragmentumot találtak, majd Mezey László megkísérelte e zenei töredékek alapján a ferences kódexek 16–17. századi történetének rekonstrukcióját. Összesen háromféle kódextöredék-csoportot, 14 fragmentumot azonosított:² 1. tíz kiharított fragmentulumon többszólamú énektételeket („Cantus figurális”) a 15. század első felére utaló fekete menzurális notációval és kiegészítésképp gregorián kottával (U. Fr. I. m. 297);³ 2. egy nagyobb méretű fóliórészleten Szent Ferenc stigmájának gregorián zsolozsma-énektételeit a 16. századra utaló kvadrát hangjelzéssel (U. Fr. I. m. 251);⁴ 3. egy három pergamentöredékből álló töre-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával és az NKFIH 120643. sz. kutatási projekt keretében készült az MTA Ip2019-2/2019 Digitális zenei fragmentológia kutatócsoportban.

² MEZEY László: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest, Akadémiai, 1983 (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1), 207, 209, 237. A helyszíni, töredékeket tartalmazó borítékon ez szerepel: 16 darab.

³ A Fragmenta-katalógus hat egykori fólióhoz tartozó, összesen tíz többszólamú leletet ír le, Charles E. BREWER kilenc erősen rongálódott torzót említ, lásd Uő: *The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: an examination of four Fragmentary Sources*. In: *Studia Musicologica. Academiae Scientiarum Hungaricae* Tom. 32, Fasc. 1/4 (1990), 5–21, itt: 9. A könyvtárban az ide tartozó 174. számú jelzéssel ellátott összetartozó fragmentumcsoportot eredetileg a-tól j-ig betűzték a Fragmenta Codicum Kutatócsoport munkatársai, amely tehát valóban tíz töredékre utal. Jelenleg csak hét fragmentum lelhető fel 174 a, b, c, d, e, h, j jelzésekkel, vagyis ma hiányzik a 174 f, g, i. Az anyagot évekig elveszettnek hitték a Kézírtattár dolgozói (hiány: 1992. I-től), és 1992-től csak a Fodor Adrienne által készített fénymásolt segédlet volt benne a védő borítékban. A hiányzó töredékekből 2018-ban fedeztük fel ezt a hetet a gyűjtemény egyik jelzetlen, lefejtett pergamentarabokat és vegyes kísérőanyagokat tartalmazó raktári dobozában. Három töredék továbbra is lappang.

⁴ MEZEY 1983, 207–208.

dékcsoporton „rombikus késő metzi” hangjelzéssel leírt himnuszokat (U. Fr. l. m. 253),⁵ amelyeket egy általa a 14. század második felére datált gregorián himnáriumszerű résznek vélt (Képmelléklet, XXVI/40. kép). Ez utóbbit a himnuszválogatás alapján premontrei eredetűként határozta meg, ezen belül magyarországi provenienciájának a töredéken olvasható Szent László himnuszlejegyzésből kiindulva.

Lukcsics Pál premontrei apácarendről szóló korábbi kutatási eredményei nyomán⁶ Mezey László arra a nagyszabású felismerésre jutott, hogy a premontrei anyagnak Pozsonyban, a ferences kódex egykori őrzőhelyén kellett a könyvbe kerülnie.⁷ A pozsonyi klarissza kolostor volt ugyanis az az azílium, amely a Magyar Királyság területéről befogadta a török elől menekülő apácarendeket; a szakirodalmi feltárások szerint közöttük a somlóvásárhelyi–mórichidai premontrei „főkötös atyafiakat” is, akik a liturgia mindennapos végzéséhez szükséges könyvek egy részét valószínűleg magukkal hozták új otthonukba. Minden könyv- és zenetörténeti nyom is ezt a következtetést támasztja alá: a premontrei himnáriumszerű töredékekkel megerősített ferences kódexek a pozsonyi klarissza apácák kolostorában lehettek a 16. század legvégétől, de a Cod. Lat. 121 ciszterci kódexekből származó kottás kiegészítései is utalhatnak Pozsonyra, s a kolostor korábbi lakóira, a ciszterci apácákra.⁸ Hogy a ferences antifonále kezdettől a kolostor tulajdonában volt-e, azaz a pozsonyi klarisszák használatára készítették-e eredetileg, nem tudjuk.⁹ A premontrei kódextöredékek könyvbeli felbukkanására mindenesetre meggyőző magyarázatot ad, hogy a 17. század elejére kihaltfélben lévő¹⁰ premontrei apácák könyvei a legpraktikusabb könyvkötészeti alpanyaggal szolgálták ki a kolostor későbbi lakóit, a klarisszákat és a domonkos apácákat.

Egyetemi könyvtárbeli kutatásaink során a premontrei himnáriumszerű töredékek vonták először magukra a figyelmünket: a szakirodalom nem jelezte korábban, milyen különleges zenei notációval van dolgunk! Jómagam a fóliórészekben regisztrálható sajátos hangjelzést a rendkívül ritka formájú órhanggal együtt több magyarországi gyűjtemény anyagában láttam már korábban,¹¹ s először nehezen tudtam értelmezni a párhuzamo-

⁵ MEZEY 1983, 209. A himnáriumszerű töredékeket az MTA BTK Régi Zenetörténeti Osztályának Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis honlap adatbázisa számára is feldolgoztuk, s a Szoliva Gábor által készített első leírás, amely Mezey László azonosítását alátámasztja, felkerült a projekt honlapjára is. Lásd <http://fragmenta.zti.hu/>.

⁶ Vö. LUKCSICS Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém, 1923.

⁷ MEZEY 1983, 209.

⁸ Cod. Lat. 121: fol. 86^r, 99^r, 122^r: 13–14. századi ciszterci eredetű antifonáléból, graduáléból, szekvencionáléból találtunk részleteket a ferences antifonále ezen lapjain. Tárgyalásuk szükséges volna, de ezt nem teszük lehetővé a tanulmány terjedelmi korlátai, így egy későbbi munkában térünk majd ki rájuk.

⁹ Klarissza antifonáléként hivatkozik rá: BREWER 1990, 12.

¹⁰ TÍMÁR Kálmán: *A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei (A Szegedi Kódex)*. In: *Acta litterarum ac scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae: sectio philologico-historica* 6 (1934), 194–205, itt: 205.

¹¹ Legfrissebb gregorián paleográfiai vizsgálataink azt mutatták, hogy a tanulmányban szereplő premontrei forrásokkal a következő gregorián kódextöredékek állnak kapcsolatban. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL): Q 406-24. Lásd SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörté-

kat, hiszen itt emlékeim szerint különféle forrásokról volt szó, amelyek különbözőképp viszonyultak a magyar hagyományhoz is. Ezek a régi emlékfoslányok lassan összefüggő képpé formálódtak a gondolataimban egy olyan magyar premontrei középkori hangjelzésiskoláról, amelyről nem adnak hírt a megelőző notációtörténeti munkák, noha számos késő középkori kapcsolata, nyoma dokumentálható, sőt, a forrásanyag maga kronologikusan felfűzhető egy szála. Úgy tűnt számomra, a Cod. Lat. 119 himnáriuma ennek a premontrei kódexíró iskolának az utolsó, az előzményekkel szemben jóval kevesebb magyar notációs elemet őrző, sajátos forrása. Hogy megértsük e felfedezés jelentőségét, vissza kell térnünk a Cod. Lat. 119 többi töredékéhez, azért is, hogy tisztázzunk néhány korábbi félreértést.

A COD. LAT. 119 POLIFÓN ZENÉT TARTALMAZÓ TÖREDÉKEINEK TANULSÁGAI

Az U. Fr. l. m. 297 többszólamú zenei töredékeinek azonosítását a menzurális polifónia szakértőjének, Charles E. Brewernak köszönhetjük, aki az 1980-as években vizsgálta meg a kódexekből kivágott, erősen rongált pergamenrészeket, közöttük kis kopott sávokat és vékony csíkokat.¹² Az 1400-as évek első felére datált fragmentumokon Antonius de Cividale művét tudta azonosítani (*Et in terra*), s felhívta a figyelmet arra, hogy a kompozíció – némi ellentétben például a városi diákság polifón énekeit őrző ún. Zsigmond kori töredékekkel – a kor legmagasabb zenei színvonalának stílusában íródott, hasonlóan a fragmentumokról felsejülő további művekhez, a polifón Sant Omer-*Sanc-tushoz*, egy ismeretlen, *Qui sonitu melodie* kezdetű *tropussal* kiegészített másik *Et in terra*-kompozícióhoz és egy háromszólamú *Veni Sancte Spiritus* kezdetű motettához. Brewer arra következtetett, hogy a fejlett itáliai többszólamú zeneművészet a műkedvelő repertoár mellett el tudott jutni a korabeli Magyarországra, s az Anjou-kultúra korábbi vívmányait továbbörökítő centrumban, Zsigmond király budai udvarában fogékony befogadó közegre talált. Milyen fontos lenne egy ilyen következtetés a középkori magyar zenekultúrára vonatkozóan, ugyanakkor sajnos nem fogadható el fenntartások

nethez 1), F 360, továbbá HENDE Fanni: *Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek*. In: *Turul. A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*. Szerk. RÁCZ György. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2018, 64–80, itt: 78–79. Őrzőirat: MNL OL, E 159 Magyar Kamara archivuma, Regesta decimarum Bereghiensis 1549–1577 47. doboz (Szendreinél és Hende Fanninál északkelet-magyarországi eredetű). – OSZK A 001, antifonále (SZENDREI 1981, F 293, ő kalocsai eredetűnek véli). – Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 92. fragmentum, graduále, őrzőkönyv: 17762. Szendrei Janka jegyzéke nem regisztrálja, később viszont készíti róla leírást az esztergomi töredékkatalógusban (Nr. 92): „Provenienz: Ungarn, cf. Notation und Melodieführung”, lásd *Mittelalterliche lateinische Handschriften-fragmente in Esztergom*. Hg. András VIZKELETY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 2), 99.

¹² BREWER 1990, 5–21.

nélkül. Bár a zenei magasművészet-importot meg lehet magyarázni az Anjou, majd Luxemburgi uralkodócsalád itáliai kapcsolataival és kultúrapártolásával, jelen esetben, a cseh notációs példákban kiindulva (lásd alább), mégis inkább arra gondolnánk, hogy a lengyel–cseh terület intenzív polifón zenei gyakorlatának, ahogy Rajeczky Benjamin nevezte, „egy közép-európai *Ars nova*-kör”-nek¹³ az emlékei kerültek a ferences antifonáléba, amelyeknek nem igazolható hazai vonatkozásuk.

Tárgyunkhoz ennél szorosabban hozzátartozik, hogy Brewer a többszólamú töredékek mellett az egyszólamú gregorián énekeket tartalmazó késői kvadrát kuriális antifonále- és a premontrei himnáriumtöredékekkel csak érintőlegesen foglalkozott, ennek ellenére meglepően szoros kapcsolatot feltételezett az összesen három, kötésből kikerült töredékcsoport között, és minden töredéket magyar eredetűnek vélt.¹⁴ Egy egykori nagy magyar premontrei énekeskönyvben képzelte el őket, egy rendi „zenei antológia” különböző időkben belekerült, összekötött, de tartalmilag csak lazán kapcsolódó részeként. Kétségtelen, hogy ilyen liturgikus énekeskönyvnek lehetett helye és szerepe a késői középkori premontrei közösségekben – lásd a hasonlóan összeválogatott, az aktuális igények szerint folyamatosan bővített ún. Szegedi antifonálét¹⁵ (a továbbiakban az énekeskönyv tartalmát pontosabban megragadó Premontrei kancionále nevet fogjuk használni), amelyet a korábbi kutatások szerint a nagy liturgikus zenei kódexek mellett kiegészítő (gregorián) énekgyűjteménynek készítettek a szegedi premontrei apácák. Arra a kérdésre, hogy létezett-e a ferences kódexek későbbi megerősítéséhez szétvágtott nagyobb szabású premontrei kötet, amely Brewer feltételezése szerint szintén a somlós-vásárhelyi apácák birtokában lehetett, és amely zeneileg, kronológiailag és rendeltetését tekintve ennyire heterogén repertoárt, magasrendű polifóniát, ritka gregorián szekvenciát, kvadrát notációs kuriális jellegű zsolozsmaanyagot is magában foglalt, érzésem szerint *nem* a válasz. A premontrei töredékek egyik darabján felfedezhető menzurális lenyomat már a fólió borító funkciójában kerülhetett a pergamenre, hiszen következő réteggént az egyik menzurális kottás darab simult rá, és arról tapadt rá a tinta – ki is vehető a polifón fragmentumon szereplő *Ultimum* (?) szó tükrözött nyoma rajta, valamint a lap alján a kvadrát kotta inverze.¹⁶ Másrészt értelmetlen lett volna ilyen színvonalas, többszólamú előadást igénylő kompozíciók lekottázása egy premontrei rendeltetésű kódexben, hiszen a szerzetesek feltehetően nem voltak zeneileg elég képzetek az előadásához, ha pedig apácákhoz tartozott volna a könyv, ott a férfi szólamok okoznának fejtörést.

Az U. Fr. l. m. 297 jelzetű töredékek menzurális kottái mellett felbukkan egy gregorián tétel, amely Brewer tanulmányában modern átírásban is olvasható, de ott nem

¹³ RAJECZKY Benjamin: *A korareneszánsz zenéje Magyarországon*. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1981*. Szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMOKOS Mária. Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1981, 11–15, itt: 9.

¹⁴ BREWER 1990, 11–15.

¹⁵ SZENDREI 1981, 44–45.

¹⁶ Az U. Fr. l. m. 253 és 297 töredékcsoportokból a Szent László himnuszrészletet (*Regis regum*) közlő fol. 2^a és a 174/b kottás pergamendarab ragadt össze.

azonosítja a szerző. A szövegrészletek arra utalnak, hogy a kérdéses tétel a *Splendescit hodierna dies ingenti laetitia* kezdetű Ágoston-szekvencia, egy rendkívül ritka Ágoston-ének,¹⁷ amely egy ágostonos regulát követő rend énekeskönyvében végső soron joggal kaphatott helyet. Ugyanakkor úgy tűnik, nem kapott, mert a külföldi premontrei összehasonlító források egyöntetűen a közismertebb *Interni festi gaudiát*¹⁸ írják elő a szent ünnepnapján, nem az idézett kuriózumot. Az előző kutatásokban felmerülő másik érv az egykori rendi kötet mellett, hogy a három, kötésben talált töredékcsoport fóliói hasonló méretűek – a ferences antifonále megerősítéséhez megközelítően egyforma nagyalakú lapokat/fóliórészeket használtak fel –, ismét nem bizonyítja minden kétséget kizáróan a felhasznált pergamenfóliók eredeti összetartozását, még az egy helyen, egy időben kivitelezett átkötés esetén sem. A változatos anyagok és hasonló méretek mindössze arra utalhatnak, hogy a kötéshez a helyszínen számos nagyalakú kódex állhatott rendelkezésre. A korábbi kutatás végső érve a közös premontrei kötet mellett a gregorián notáció vélt hasonlósága. Brewer mind az U. Fr. I. m. 253, mind a 297 gregorián hangjelzései kapcsán a Fragmenta Codicum-kötet meghatározásán alapuló „késői metzi notációról”, és „rombikus (cseh?) elemekről” ír, s úgy véli, e közös vonások alapján a premontrei himnárius (253) notációja a 297 menzurális kottája mellett másodlagosan felsejülő, ismeretlen Ágoston-szekvenciárészlet erősen kikopott gregorián kottájával rokon.

ÚJ ZENEI PALEOGRÁFIAI VIZSGÁLAT

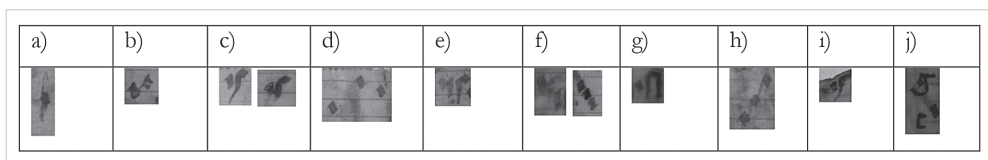
Középkori zenei töredékeink az elmúlt évtizedekben olyan örvendetes mennyiségben és változatosságban kerültek elő hazai és külföldi gyűjteményekből, és váltak csaknem azonnal a zenei írásvizsgálatok alapanyagává, majd e kutatások révén általános zene-paleográfiai tanulsággá, hogy a középkori hangjelzéstani magyarországi gregorián-kutatás megkerülhetetlen területévé nőhetett ki magát, elsősorban Szendrei Janka rendszerező munkájának köszönhetően.¹⁹ E hazánkban viszonylag rövid múltra visszatekintő diszciplína eszköztárát egyre hatékonyabban tudjuk használni a liturgikus zenei források azonosítása és elemzése során, s e tudás birtokában érdemes más szemmel tekintenünk a Cod. Lat. 119 két, fentebb kiemelt töredékcsoportjának gregorián hangjelzésére is.

Az U. Fr. I. m. 297 többszólamú menzurális kompozíciói mellett három fragmentumon erőteljes északi hatást mutató gregorián hangjelzés látható: ezzel az írással kottázták az Ágoston-éneket és egy fragmentumcsíkon egyelőre azonosítatlan funkciójú éne-

¹⁷ *Analecta Hymnica Medii Aevi* 37. Hgg. Guido Maria DREVES, Clemens BLUME. Leipzig, O. R. Reissland, 1901, 119.

¹⁸ Lásd pl. a Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, Musikabteilung, MS. 868 premontrei graduale fol. 138^v.

¹⁹ SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1999 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1).

1. ábra. Az U. Fr. I. m. 297 töredékek gregorián kottájának elemei

keket.²⁰ A hangjelzést öt vörös kottavonalra rendezték el, amely az északi befolyás bizonyítéka, s azonnal feltűnik a sorok végén a jellegzetes „felvidéki” *custos*, annak leggyakoribb, lefelé és felfelé is hurkolt formája, amely elsősorban szintén északi, felvidéki forrásokban mutatható ki (lásd 1. a ábra). Egyedi keverékre utal a *pes* kétféle rajza: a cseh alak (1. b), melynek rombuszjai vékony ferde kötővonallal kapcsolódnak egymáshoz, másrészt egy *punctum* + *virga* egységű *pes* (1. c), amelyben a *virga* szára jellegzetesen elvékonyodik. Figyelmet érdemelnek még a hosszúkásan formált „csúcsos *punctumok*” (1. d), illetve a *porrectus* neuma (1. e), amelyet *clivisre* és elvékonyított szárú *virgára* tagoltak, éppen úgy, ahogy a felvidéki forrásokban (lásd például Szepesség) szokás. A neuma-összetételekben felbukkanó kötött *climacus*, illetve az önálló *climacus* (1. f) a metzigót–magyar keveréknotáció hárompontos, jobbra dőlő figurájaként akár hazai eredetű elem is lehetne, viszont a *torculus punctum* + félköríve (1. g) a metzigót notáció alakzata. Két esetben látunk *scandicust*, egyrészt a cseh *pes*ből továbbképzett, három hangot vékony ferde vonalakkal összekötő formát (1. h), másrészt a metzigót *scandicust*, amelynek *virga* eleme elvékonyodó szárú, mint az egyik *pes* (1. i). C- és G-kulcs szerepel a sor elején (1. j), rajzuk az egész notáción is érzékelhető kurzív tendenciát követi. Összességében cseh–metzigót keveréknotációt látunk tehát, amelynek másodlagosan (igen haloványan) a magyar keverékírásokból is kimutatható neumákkal van ugyan közös halmaza, de a cseh jelleg miatt nem valószínű, hogy hazai kéziratról lenne szó.

Nem így a premontrei himnáríum kottájában! Brewer értékelésével szemben úgy láttam, a polifón töredékekétől eltérő típusú hangjelzésről van szó: cseh elem egyáltalán nincs benne, tehát „rombikusnak” – amely a szakirodalomban „cseh”-et jelent, és nem a rombusz alakú *punctumokra*, azaz magára a gótikus tollkezelésre utal – nem nevezhető (lásd Képmelléklet, XXVI/40. kép). A hangok itt nem öt, hanem négy vörös vonalon szerepelnek. A sorvégi *custos* az egyik legfontosabb, erre a műhelyre jellemző, mondhatni identitásjelző kottaelem, kutatásaink szerint kizárólag olyan kódextöredékek őrizték meg, amelyek – véleményem szerint – a premontrei rendhez kapcsolhatók.²¹ Az írás egészen érezhető egy excentrikus különütasság: az önálló hangot jelző *punctum*nak nem jellemző alakja a korabeli rombusz, hiszen négyszögű síkidomként számtalan árnyalatban mutatható ki a töredéken, és gyakran forogtják el a tengelye

²⁰ Nagyon kevés kotta- és szövegrész látható, ez alapján nem sikerült a 174/e keskeny fragmentumcsikján az énekek azonosítása.

²¹ Vö. 11. jegyzet.

	U. Fr. I. m. 253 Premontrei himnárium	Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846 Antifonáletörédek	Premontrei kancionále-írásminta
Punctum			
Pes			
Clivis			
Torculus			
Porrectus			–
Scandicus			
Climacus			
Mellékjelek	–	–	
F-kulcs			
Custos			

2. ábra. Összehasonlító neumatáblázat
(Facsimile. Premontrei himnáriumtörédek, fol. 2^r, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár,
Cod. Lat. 119 kötéséből, vö. MEZEY et al. 1983, 209; U. Fr. I. m. 253)

körül, mintha csetlene-botlana a kottában (lásd 2. ábra. Összehasonlító neumatáblázat, 1. oszlop: U. Fr. I. m. 253, Premontrei himnárium). Ez az árnyalati gazdagság nem pusztán a használati-félkurzív írásból eredő hanyagság: a *climacus* jobbra dőlő formájában a harmadik, utolsó hang kényszerűen fordul be, hogy elférjen a szűkös vonalrendszerben. Fontos, hogy magyar elemek is regisztrálhatók a neumaszerkezetek között. Az esztergomi notáció *climacus*ának függőleges írásirányát őrző neumaformát használja a notátor, ám a beléje foglalt hangok szabálytalan kiképzése miatt ezt a *climacust* is idegennek érezzük az elegáns magyar/magyar–metzigót keverék példákhoz viszonyítva, éppúgy, mint a magyar keveréknotációkból ismerős tagolt, de furcsán félbevágott *scandicust*. A *clivis* kalapjának megnyújtása s a különös, vaskos, kifejezetten esetlen talpazat, ezáltal a sokszor torz z alakú neuma is önálló indítékokat és iskolát sejtet. Még két jellegzetességre hívnám fel a figyelmet. Egyrészt a dallam kis vonalakkal történő részekre szabdalására a legelemibb tagolási pontokig, másrészt a befutóvonalak érdekes alkalmazására például a nagyobb hangot lépő *clivis* kötött formájában, a második hang előtt, vagy a hasonló *pes*formával induló *torculus*nál.

A HIMNÁRIUMTÖREDÉKEK KORA

A zenei notáció tanulságainak fényében a premontrei himnáriumtöredék datálását mindenképp újra kell gondolni. A Fragmenta-kötet 14. század végi meghatározása a zenei elemek fényében korainak tűnik: ebben az időben hasonló fejlettségű, erőteljesen gótikus tollkezelésű magyar keveréknotáció a kutatások szerint még nem létezett,²² vagy ha igen, a himnárium hangjelzése (a *custos*formával együtt) a korabeli kottázási viszonyokhoz képest kivételesen modern elegy. Összbenyomásaink alapján azonban – a kódex méretét és erős használati jellegét mérlegelve – inkább a fordítottjára gondolhatunk: a premontrei töredékeken látható hangjelzés nem úttörő, hanem *archaizáló jellegű*, sok vonásában voltaképp a 15. századi magyar egyház peremvidékeinek archaizáló-kurziváló konjunkt szerkesztésű kottáit idézi.²³ Töredékünk írásmódja hazai talajon áll, így a felhasznált elemek, a neumatagolás és a gotizálás stádiuma alapján legkorábban a 15. század közepére helyeznénk a himnárium keletkezését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Cod. Lat. 119 többszólamú fedéltöredékei, Brewer vélekedésével ellentétben, korábbiak lehetnek a gregorián kottánál.

GYŐRI PREMONTREI ANTIFONÁLETÖREDÉK

E magyar elemekkel kevert sajátos premontrei írásmód datálásához és jellemzéséhez pusztán a fenti adatok nem lennének elegendők, és csak a homályban tapogatóznánk, ha nem utalnának e sajátos műhelyre további források/töredékek is. Nem a magyarországi periferikus kottairó-hagyomány fent emlegetett analógiáira gondolunk, hanem olyan példákra, amelyeket a lehető legszorosabb kötelék kapcsolhat ide, azon túl, hogy ők is a magyar premontrei műhely termékei. Az MTA ZTI Régi Zenetörténeti Osztályának digitalizált fotóanyagában több olyan leletre is bukkantam, amelyeket a neumák különleges készlete, illetve a szöveg- és zeneírás összképe alapján a fedéltöredékek közeli rokonainak tekinthetők.²⁴ Egy következő tanulmányban ismertetném e vizsgálat teljes forrásorát és tapasztalatait, jelen munkában a kötésbe került himnáriumtöredékek hangjelzéséhez kapcsolódó két legközelebbi forrást említem meg: egy győri adatot és a szegedi apácák Premontrei kancionálójának egyik jellegzetes notációmintáját.

A Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846 jelzetű antifonáletöredékének kottája árulkodóan összecseng a himnárium-fóliórészletekkel. Azonos a sorok távolsága, hossza, a kottaszisztémák magassága és szélessége. Megegyezik a dupla vonalas nyitó és záró keret, a dupla vonal között a kulcsok és *custos* pozíciója. A rasztrum méretezése és sűrű teleírása alapján legalább tíz kotta- és szövegsor szerepelhetett egy oldalon,

²² SZENDREI 1999, 77; Uő: *A metzigót–magyar keveréknotáció*. In: *Magyarország Zenetörténete I.* Középkor. Szerk. RAJECZKY Benjamin. Budapest, Akadémiai, 1988, 204–206, itt: 204–205.

²³ SZENDREI 1999, 71–74.

²⁴ Vö. 11. jegyzet.

de a levágás miatt akár a himnáriumfólión látható tizenegy, vagy annál is több sor lehetett az eredeti állapot.

Az egykor az X. ún. Cimeliothecához tartozó,²⁵ ismeretlen iratsomót befedő antifonáletöredéket lefejtve őrzik.²⁶ A himnáriumhoz hasonlóan a liturgikus tartalom elemzése is megerősíti a premontrei provenienciát. A töredéken látható énektételek részben a Szent István vértanú zsolozsmájához tartoznak. Szokatlan választás a kompletórium *Nunc dimittis*-antifónája (*Verbum caro factum est*), majd az invitatórium (*Beatus Stephanus Christi martyr*), illetve a matutínium első nocturnusának antifóna- és rezponzóriumválogatása. Ezek közül a *Beatus Stephanus Christi martyr* invitatóriumot tekinthetjük az egyik fő kuriózumnak. A másik alkalmazás, a *Verbum caro* kompletóriumbeli felhasználása István vértanú ünnepén, a teljes tétel sorhoz hasonlóan átfedést mutatott a 15. századi Altenburg an der Lahn-i premontrei antifonále²⁷ idevágó anyagával, s e korrespondencia egyértelmű érvként használható az egykori antifonále premontrei rendeltetése mellett.

A győri töredék zenei notációjának vizsgálata majdnem minden részletében az Egyetemi Könyvtár premontrei himnáriumának kottaképét idézi (lásd 2. ábra. *Összehasonlító neumatablázat*, 2. oszlop: Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846 borítója). Elsőként a markánsan egységes *custos*rajz érdemel figyelmet: a fél*punctum*ból felfelé kiinduló, majd vonalát nyolcas alakban metsző jel kellően karakteres, hogy egy konkrét közösség használatára következtessünk belőle. Közös kottázási hagyományra utal a zenei notáció neumakészlete is, az egykor kötöttnek mutatkozó, a magyar hagyományból merítő notációs szerkezetek felbomlásának himnáriummal azonos stádiuma. Rögön szembeötlik néhány, a magyar hagyománytól idegen elem. Nagyon szokatlan például a két pontból (!) álló *clivis*, amely a himnáriumtöredéken is szerepel. A töredékek összetartozását erősíti az F-kulcs kivitelezése, amely itt sem a szokásos fecskefarokforma, hanem nyomtatott F-re emlékeztető franciás jel, pontosan ugyanaz, amit a himnáriumtöredéken fedeztünk fel. Párhuzamot teremt a két töredék között a kiforratlan *punctum*rajz: a szabályosabb rombuszalakzatok és a ferdén, elnyújtva felírt formák váltakoznak. A fólió épebb állapota miatt a győri antifonáléban sokkal jobban látszódnak a *pes* és *torculus* hosszú befutóvonalai a nagy hangközlépés második, magasabb hangjánál.

Van egy jel, amelynek kiképzése azonban alapvetően eltér a mérlegre tett notációkban. Míg a himnárium kottázásában erőteljesebb a törekvés a lapított *punctum*okból álló *climacus*ok függőleges irányú rajzára, addig a három pontból álló önálló *climacus* a győri töredéken minden esetben jobbra halad lefelé. Különbség mutatkozik a *scandi-*

²⁵ 1883-ban Ebenhöch Ferenc nevéhez köthető a győri Cimeliotheca (Cth)-rendszer kialakítása. Lásd NEMES GÁBOR: *A győri káptalani magánlevéltár törzssanyagának regesztái (1527–1600)*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2011 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Segédletek 5), 5–6.

²⁶ A töredéken ceruzával: „Üres volt. 95. augusztus 30. ZG.” Tehát ekkor már csak a lefejtett borítótöredék volt meg.

²⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Mus. Hs. 15489.

cus megformálásában: a himnárium a magyar tagolt formából képzett egyéni alak, míg a győri töredéken a franciás-csehes *punctum+pes* formálás kizárólagos, bár azt meg kell jegyezni, *scandicus* ez utóbbi forrásban alig fordul elő.

Vajon arra utalnak-e a párhuzamok, hogy az antifonále- és a himnáriumtöredék ugyanahhoz a premontrei kódexhez tartozott egykor? A himnárium kopottabb állagának rovására írható általános vaskosságot leszámítva is kidolgozatlanabbnak tűnik a kottakép a győrinél: a hangfejek nagyobb méretezése sem a kopás-szétfolyás következménye, hanem tényleges különbség. A győri antifonáletöredéket a himnáriumhoz viszonyítva néhány ponton eltérő, összességében fegyelmezettebb, rendezettebb, higgadtabb kottairással jegyezték le. A fólióelrendezés párhuzamai dacára kevés a valószínűsége annak, hogy a két emlék egyazon notátor műve lenne, ugyanakkor az erős párhuzamok azonos hagyományra, akár azonos műhelyre utalnak.

A PREMONTREI KANCIONÁLE ÍRÁSMINTÁJA

A könyvtörténeti szálak felgombolyítása újabb adattal szolgál. Teljes liturgikus zenei forrás Magyarországról nem maradt fenn sem a rend női, sem a férfi ágából, kivéve a 16. századi Premontrei kancionálét, amely eredetileg a premontrei apácarend szegedi kolostorának liturgikus könyve volt, és hosszú, viszontagságos úton került a 20. században jelenlegi őrzőhelyére, Szombathelyre.²⁸ Ami felkeltette a figyelmünket, az az, hogy az énekeskönyv különféle kottairásai között a fenti premontrei töredékeink hangjelzőmódjához nagyon közel álló gregorián kotta szerepel az 51–53. oldalakon, amely a nagypénteki keresztbehozatalt kísérő *Popule meust*, a *Trisagion*-refrénst, majd az *Ecce lignum crucis* énekdallamát rögzítette. Abban az elemzők egyetértenek, hogy a kotta első számú notátora a szegedi kolostor egyik lakója, egy széljegyzetben *soror Márta*-ként megnevezett apáca lehetett,²⁹ ám az ő írása összességében a korszak metzigót notációt és kurzív magyar kottairást vegyítő típusa, és nem az iménti lapokon látható sajátos premontrei hangjelzés. A nagypénteki Szent Kereszt-hódolathoz kapcsolódó énekek esetében viszont ugyanerről a kottáról van szó! A fent kiemelt kottázási sajátosságok közül minden részlet felismerhető ebben a dallamlejegyzésben is (lásd 2. ábra. *Összehasonlító neumatáblázat*, 3. oszlop: Premontrei kancionále-írásminta): a „csápos”, nyolcas alakú *custos*, a szögletes, dús választékú *punctum*rajzok, az F-kulcs egyéni kiképzése, a széles kalapú *clivis*, a *pes* talapzata, nagyobb hangköz esetén a *pes* és a *torculus* második hangjának szokatlan befutóvonala. Néhány apró eltérés itt is szemet

²⁸ Vö. Szombathely, Ferences Könyvtár, 6264. A kézirat történetéhez kapcsolódó könyvtárnyi szakirodalmat lehetetlen jelen munkában ismertetni. Tanulmányunkban elsősorban a következő munkákból indulunk ki: LUKCSICS 1923; TÍMÁR 1934; GÁBRIEL Asztrik: *A Pozsonyi Kódex eredeti kézírata*. In: *Magyar Könyvszemle* 4 (1940), 333–344; LÁZS Sándor: *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat*. In: *Magyar Könyvszemle* 122 (2006), 146–161; Uő: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest, Balassi Kiadó, 2016.

²⁹ 70. levél, lapszámon: „soror marta yrta”. Vö. TÍMÁR 1934, 200–201.

szúrhat. A himnáriumtöredékekhez viszonyítva a kancionále lejegyzése meglehetősen gondos munka, az írás szellős, arányos és jól szerkesztett. Figyelemre méltó benne az esztergomi notációs hagyomány Márta nővér írásánál erőteljesebb felidézése, amely az írás ductusában és a neumaszerkezetekben egyaránt kimutatható. A lejegyző egyrészt a neumák konjunkt formálására törekszik, tehát szívesebben köti, mint tagolja a neumákat, másrészt a *climacust* az esztergomi jelre emlékeztetően kettős ponttal indítja.³⁰ S bár ferdén írja fel ezeket a *punctum*okat, de rendezett sorban, s az utolsó hangot sem fordítja el, ahogy a töredékek mutatják. A kotta alapján összességében az a különös benyomásunk támadhat, hogy a töredékek kottázásának néhány évtizeddel korábbi, azaz gördülékenyebben írt, jól fészültebb verzióját kapjuk, s az archaizmust tovább erősíti a 9-est formáló *cephalicus*neumák használata. Mindezekkel együtt mégsem datálnánk korábbra a Premontrei kancionále kottairását a fenti forráspárhuzamoknál, már csak azért sem, mert e papíralapú énekeskönyv másolásának dátumát a tudományos konszenzus a 16. század első két évtizedéhez köti. A régies írásmódhoz való alkalmoszerű visszanyúlásban kereshetünk magyarázatot az ismerős, magyar gyökerű premontrei notáció pár oldalas alkalmazására, amely bizonyítja, hogy e régi stílusú notáció műveléséhez legalább az egyik szegedi nővér (és ez már feltehetően nem Márta volt) bizonyosan értett.

A kancionále történetével több kiváló munka foglalkozott, izgalmas látni, hogy a könyv tartalma alapján milyen útvonalat járhatott be. Témánk szempontjából a szegedi, a somlóvásárhelyi, a Győr közeli móríchidai és a pozsonyi lokációk a fontosak, hiszen a kancionáléban dokumentált írásminta a forrást összeköti a Győrben és Pozsonyban fennmaradt töredékekkel: vagyis e fragmentumnyomok egyúttal a premontrei apácák vándorlásának útjelzői is. A szegedi apácák 1511-ben a bencés nővérektől elrekvirált somlóvásárhelyi kolostorba települtek,³¹ a többiek később, a török veszély elől menekülve követték társaikat.³² Mivel az egyik bejegyzés az 1516. augusztus 27-i szegedi tűzvészről ad hírt,³³ az elemzők arra következtettek, hogy a kancionále utóbb került Somlóvásárhelyre. Az újonnan érkezett szegedi nővérek helyhiány miatt a premontrei szerzetesek addigra kihalt móríchidai rendházába költöztek be. Egy bécsi kitérő után, 1586-ban Somlóvásárhelyen/Móríchidán, majd nem sokkal később (talán 1594-ben) már Pozsonyban lehetett a kancionále: a premontrei apácák a klarissza kolostorban találtak menedéket, és oda magukkal vihették több könyvüket is. Nemcsak a Premontrei kancionále, a Lányi-kódex és a Pozsonyi kódex utazott ugyanide, hanem minden bizonnyal az a régi himnárium is, amelyből a himnáriumfóliókat a ferences kódexek kötéséhez kivágták. Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés, hogyan alakulhatott a győri

³⁰ Vö. SZENDREI 1999, 61.

³¹ LUKCSICS 1923, 35.

³² TÍMÁR 1934, 204.

³³ Fol. 43: „Ezer-ötszáztizenhat esztendőben írták e ternuszt, akkort megége Szent Léleknek monostora és Szent Miklósi, és Felső-várasnak, Szegednek, nagyobb része első idnepének, Szent Ágostonnak, estin, feria quarta”.

premontrei antifonále sorsa, hogyan került e kódex töredéke Győrbe? Legvalószínűbben arra gondolhatunk, hogy a szegedi/somlóvásárhelyi/mórichidai premontrei apácák a Szent István vértanú-főlióhoz tartozó anyakódexet a himnáriumtöredékhez tartozó liturgikus zenei könyvvel ellentétben nem vitték Pozsonyba, hanem helyben, azaz Mórichidán hagyták, s az a közeli Győrbe került. Ha valóban így történt, akkor a kódexek szétszedése és felhasználása két helyen, egymással párhuzamosan történhetett.

Fenti töredékeink zenei paleográfiai elemzéséből számos izgalmas tanulságot vonhatunk le. A zenei vizsgálat egyrészt a 14. századi magyarországi ferences antifonále és a Premontrei kancionále történetének késői fejezetéhez nyújtott újabb adalékokat. Másrészt a kutatás egy eddig feltáratlan magyar premontrei hangjelzészahagyomány utolsó, a premontrei apácákhoz kapcsolódó emlékeihez is elvezetett minket. Reményeink szerint e különleges, újra felfedezett hangjelzéstípus analógiái a szóban forgó premontrei forráskör számos, jelenleg lappangó emlékének a felismerését, azonosítását teszik majd lehetővé.

GABRIELLA GILÁNYI

*Gregorian Cover Fragments in the Cod. Lat. 119,
University Library and Archives of the Eötvös Loránd University
New Findings*

From the former cover of the Franciscan Antiphoner, kept in the ELTE University Library under the shelf mark Cod. Lat. 119, sixteen musical codex fragments were removed and identified by the Fragmenta Codicum Research Group led by László Mezey in the 1980s. Currently fourteen pieces are available for research. The fragments – *musical codices in a musical codex* – once belonged to different notated liturgical books. Some of them convey Gregorian chants; other pieces include polyphonic musical compositions from the 15th century. They were written down in different chant notations. Musicologists have only discussed them in passing. Our new musical analysis has achieved many important results: 1. The thorough musical palaeographical examination clarified some vague details of the earlier studies. 2. The examination of an extraordinary musical notation emerging from the leaves of a Premonstratensian Hymnal (U. Fr. l. m. 253) has lead us to other unidentified musical sources (liturgical fragments and tiny notation samples from full books), which show exactly the same notation. 3. These connections, manifesting themselves primarily in the musical writing style, reveal a more complex relationship between the items of this virtual group of sources: the analogies may refer to an individual notation style of the late medieval Premonstratensian workshops in Hungary, which allow us to identify further sources belonging to the same group. 4. Our study also tells about the late history of the Franciscan Antiphoners (Cod. Lat. 118, 119, 121, 122), the Szegedi Codex (Premonstratensian Cancionale) and the vivid 15th–16th century musical literacy of the Premonstratensian nuns in Hungary.

Egy késő középkori kassai pszaltériumról¹

A középkori Magyarország zene- és liturgiátörténetének egy kellő mélységben még fel nem tárt forrása a kassai Kelet-szlovákiai Múzeum (Východoslovenské múzeum) F 9232 jelzet alatt őrzött 15. századi kottás pszaltériuma. A tudományos érdeklődés elmaradásának kényszerű oka lehetett, ugyanis a kézirat a 20. században évtizedeken keresztül lappangott. Egykori jelzete: „Sz. k. Kassa város / 14.065”. Radó Polikárp OSB magyarországi liturgikus forrásokat számba vevő és Mezey László által kiegészített katalógusa adja máig a pszaltérium magyar szerzőtől származó legrészletesebb elemzését.² Leírása szerint a szerkönyv egykori kassai használata nem kétséges, ám eredetileg krakkói liturgia szerint állították össze. Radó megjegyzi, hogy a lengyel–magyar kereskedelmi útvonal átvezetett Kassa városán, azaz rendszeresen jöttek-mentek a különféle kereskedők és utazók Krakkó és Kassa között, másrészt a két város az egyetemjárások miatt is élénk kulturális kapcsolatot ápolt a 15. században. Ez utóbbi eredménye lenne, hogy a pszaltérium Kassára került? A kérdést érdemes részletekbe menően körüljárni, hiszen a pszaltérium jelentősége nem csekély: Szent István királyról szóló egyedi, máig kiadatlan kottás himnuszbejegyzéssel bír. Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy összefoglaljuk a magyar³ és a szlovák⁴ kutatás kéziratunkra vonat-

¹ A kézirat digitális fotóit a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja készítette el 2018 őszén. A jelen kutatást ezek segítségével végeztem.

² Polycarpus RADÓ OSB: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Rev. Ladislaus Mezey. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 263–264 (nr. 63).

³ Radó Polikárp előző jegyzetben említett katalógusadata mellett a kódexet számontartja: CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt II. Fönmaradt kötetek: 2. K–Z, Lappangó kötetek*. Budapest, MTA Könyvtára, 1993, nr. 1842, ill. tévesen a lappangó kötetek között is (nr. 3323); SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1), 38, C 54. Szendrei 228. jegyzete szerint Dobszay László is foglalkozott a kézirattal, annak krakkói eredetét megerősítette, de elemzését nem publikálta.

⁴ A kódexre vonatkozó szlovák szakirodalom: JÚLIUS SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin, Matica slovenská, 1981, 181 (nr. 161); *Gotické umenie z košických zbierok*. Ed. Ladislav OLEXA. Košice, Východoslovenské múzeum – Bratislava, Slovenská narodná galéria, 1995, 191 (nr. 258); ÉVA VESELOVSKÁ – RATISLAV ADAMKO – JANKA BEDNÁRIKOVÁ: *Stredoveké pramene cirkevnej hudby na Slo-*

kozó eddigi eredményeit, és a könyvtörténeti adatok tükrében, valamint beható liturgia- és zenetörténeti elemzéssel mérlegre tegyük azokat.

A szóban forgó kassai pszalterium (*Psalterium Cassoviense*, a továbbiakban PsCass) egy jelenleg 73 fólióból álló, 365/370×275 mm lapméretű pergamen kézirat. Első ívfüzete (*quaternio*) hiányzik. A középkori tintás lapszámolás az első fennmaradt fólió rektójának jobb felső sarkában 10-es számmal indul és a fol. 50 rektójáig tart; a fol. 51 rektójától modern ceruzás foliálás látható a fol. 82 rektójáig.⁵ Az ívfüzeteszerkezet: [IV]+(IV-1)¹⁰⁻¹⁶+7 IV¹⁷⁻⁷²+(IV-1)⁷³⁻⁷⁹+(II-1)⁸⁰⁻⁸². A kötéstáblák elvesztek, az ívfüzeteket a fűzéshez használt bőrcsíkok tartják jelenleg egyben. A PsCass tartalmi szempontból zsolttáros részre (fol. 10^r–66^v), himnáriusra (fol. 66^v–74^v) és halotti zsolozsmára (fol. 75^r–78^v) tagolódik, amelyhez egy lazább szerkesztésű – további himnuszokat és szekvenciákat tartalmazó – függelék járul (fol. 78^v–82^v).

A KÓDEX TÖRTÉNETE AZ ÚJKORBAN

Radó Polikárp már említi, hogy a kódexet a ráragasztott papírcímke felirata alapján a két világháború közötti időszakig a kassai városi levéltár őrizte, onnan került (a szlovák katalógusok szerint 1939 után) a mai Kelet-szlovákiai Múzeum jogelődjéhez.⁶ Radó egy helyi hagyomány alapján úgy tudja, hogy a levéltárba előzőleg a városi plébániáról vitték a kéziratot. Hajlik rá, hogy igaznak fogadja el az „eredetmondát”, hiszen egy 1781-ben kelt összeírás tanúsága alapján a plébánia könyvtárában akkoriban számos középkori kéziratot és korai nyomtatványt őriztek, és ezek egy részét a város vezetése később saját levéltárában helyeztette el.⁷

Fennmaradt ezeken túl egy régebbi részletes leltár a Szent Erzsébet-plébániatemplom (a mai dóm) egykori könyveiről, amelyet az eddigi kutatás nem hozott összefüggésbe kéziratunkkal. Amikor Giovanni Giacomo Barbiano di Belgiojoso, Felső-Magyarország kormányzója 1604. január 7-én a Szent Erzsébet-templomot királyi utasításra visszavette a protestánsoktól, és az akkor a városban székelő egri káptalan kezelésére

vensku. Bratislava, Slovenská muzikologická spoločnosť – Ústav hudobnej vedy Slovenskej akadémie vied, 2017, 126–128.

⁵ A fóliók jobb alsó sarkában néhol feltűnik egy másik ceruzás számozás is, amelyet a jelenlegi első fóliótól számítottak. Mivel nem vezették rá minden lapra, a felső – részben középkori – foliálást használjuk a hivatkozásokban.

⁶ A címke már idézett felirata: „Sz. k. Kassa város / 14.065” (fol. 10^r). Ezen felül a fol. 15^r pecsétjének felirata: „Kassa Sz. Kir. Város POLGÁRMESTERE”. Vö. RADÓ 1973, 263; SOPKO 1981, 181; VESELOVSKÁ 2017, 126.

⁷ RADÓ 1973, 263, vö. KEMÉNY Lajos: *A kassai parochiális könyvtár jegyzéke 1781-ből*. In: *Magyar Könyvszemle* 16 (1891/1–2), 333–336. Radó említi egy breviáriumot is, amely a gyöngyösi ferencesekhez került ebből az anyagból, és ma is ott található (Cod. lat. 2). A 15. századi kézirat részletes tartalmi vizsgálata még a jövő feladata, a katalógusban váradi eredetűként szerepel, vö. Fáy Zoltán: *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár*. Gyöngyös, Ferences Plébánia és Rendház, 2012, 21–22.

bízta, egy teljes inventáriumot készíttetett titkárával a fellelt értékekről.⁸ A jegyzékben feltűnik a templom korabeli, viszonylag gazdagnak mondható liturgikus könyvállománya: 19 misszále, 11 graduále, 8 (!) pszalterium, 3 antifonále, 2 lekciónárium és 1 breviárium. A pszalteriumok egy része sajátos jelzővel szerepel a felsorolásban, ezek alapján két kötet nem a templomnak készült, csak utólag került a sekrestyébe, talán értékmentés céljából. Biztosan nem a plébánia zsolozsmáin énekeltek például a „Psalterium monachale” lapjairól, hiszen nevéből ítélve monasztikus szerzetesi szokások szerint írták,⁹ és egykor magánhasználatú könyv lehetett (hagyaték?) a „Psalterium parvum”. Mind között a legkülönlegesebb a „Psalterium vesperale in pergamena” megnevezés. A *psalterium vesperale* szókapcsolat egy kifejezetten ritka középkori könyvműfajt jelöl, és további magyarázatra szorul, ugyanis kétféleképpen érthető. Egyrészt „kötőjelesen”: eszerint egy teljes pszalterium (zoltárkönyv, himnárium, halotti zsolozsma) és egy vesperále (a vesperások és a kompletórium éves anyagát tartalmazó rövidített antifonále) együtt adná a könyv tartalmát. Másrészt jelzős szerkezetként: így a pszalterium sajátosan rövidített változatát jelölné, amelyet a vesperásban és a kompletóriumban lehet elsősorban használni, de további énekeskönyvvel kiegészítve akár a többi órában is. Ahogy alább látni fogjuk a PsCass épp az utóbbi összeállítást tükrözi, tehát a leltár idézett tétele feltételezhetően vizsgált kéziratunkra vonatkozik. Ezen adat már jóval több, mint a Radó idézte „helyi hagyomány”: a PsCass minden valószínűség szerint 1604-ben a Szent Erzsébet-templom könyvei között pihent. Természetesen az inventáriumi adat nem jelenti szükségképpen – miként azt a másik két idézett példa mutatja –, hogy a középkorban helyi énekesek használták a kódexet.

1604. november 11-én Bocskai István bevonult Kassára, és újra protestáns használatba adta a plébániatemplomot. Egy szűk emberöltőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az egri káptalan ismét visszakaphassa. Az újabb tulajdonosváltás évéből, 1671-ből fennmaradt ugyan egy leltár, ennek eleje azonban – ahol a templom liturgikus könyveit remélhetnénk – erősen hiányos, így nincs segítségünkre.¹⁰ Kemény Lajos szerint a sekrestyében őrzött könyveket 1763. július 18-án a plébánia épületébe vitték, 1781-ben ott készült az elsőként említett jegyzék. A gyűjtemény nagyobb része azután a püspöki könyvtár állományába került.¹¹ Amikor 1891-ben Récsei Viktor összeírta a püspöki

⁸ Az inventárium 1604. január 9-i keltezésű, lásd ILLÉSY János: *A kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvtárának jegyzéke 1604-ből*. In: *Magyar Könyvszemle* 15 (1890/1–2), 23–28. Az inventárium újabb közlése: *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig et al. Szeged, József Attila Tudományegyetem, Központi Könyvtár, Magyar Irodalomtörténet Tanszék, 1990 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15), 84–88. A templom korábbi, 1516-ban és 1552-ben készített leltárai nem említenek könyveket, lásd uo.

⁹ Valószínűleg e kötetet azonosította „Psalterium Monasterii S. Martini in Wiblingen” címmel RÉCSEI Viktor: *A kassai Püspökségi Könyvtár codexének és incunabulumainak jegyzéke*. Budapest, Hornyánszky Ny., 1891, 3–4. A kéziratot a 14. század második feléből származónak véli. Vö. SOPKO 1981, 172–173.

¹⁰ Az 1671. december 1-jén kelt leltár szövegét lásd *Kassa város olvasmányai*, 88.

¹¹ KEMÉNY 1891, 334. Sajnos a kassai levéltárban (Archív mesta Košice) nem sikerült a Kemény által megtalált és csak részlegesen közölt dokumentum (nr. 1359/1797) nyomára bukkanni, valószínűleg elveszett. Emiatt legfeljebb valószínűsíthető, hogy a *psalterium vesperale* (PsCass) 1781-ben még a plébánia

könyvanyagot, kéziratunkat már nem találta, így akkorra a városi levéltárban kellett lennie.¹²

A ZSOLTÁROS RÉSZ (fol. 10^r–66^v)

A PsCass első nagyobb fejezetének vázát eredetileg a 150 zsoltár adta. Az első ívfűzet hiánya miatt jelenleg a zsoltáros rész a 21. zsoltár „[in] medio ecclesie laudabo te” szavaival kezdődik. A fő betűírás *bastarda* típusú,¹³ egységes, rendezett, jól olvasható. A zsoltárok között oldalakon át nem tűnnek fel antifónák még szöveges formában sem, csak a néhol bejegyzett „Gloria” figyelmeztetett arra, hogy az adott helyen a gyakorlatban visszatért a korábbi antifóna, és a következő zsoltárcsoport előtt egy másik kezdődött. A számsorrendben haladó matutínium-zsoltárok között – az egyes liturgikus napok végén – a laudések ószövetségi kantikumai utalnak még a kézirat zsolozsmabeli használatára, ám azok antifónái is elmaradtak.

A vasárnapi vesperás anyagában (fol. 52^r–53^v) találunk először antifónákat: itt a kódex fő *scriptora* rendre üres kottasorokat is rajzolt, amelyeket – a tinta eltérő színéből ítélve – később látott el metzigót notációval a kézirat egyik notátora (1). Az első antifóna szövegét a 109. zsoltár előtt és után utólag kivakarták, az eredeti *Dixit Dominus Domino meo* helyére a *Sede a dextris meis* kezdetűt írták. A krakkói hagyományban az előbbi, a magyar rítusterületen az utóbbi általános.¹⁴ A szöveg javítását vélhetően a notálással egyidejűleg végezték, hiszen a tétel kottája a *Sede a dextris meis* antifóna dallamát követi. A többi tételt javítás nélkül notálták.¹⁵

A szombati vesperásnál (fol. 64^r–65^r) ugyancsak kottás antifónákat találunk.¹⁶ Szokatlan, hogy a *Benedixit filiis tuis* kezdetű ötödik antifóna egyszerű archaikus dallama egy terjedelmes melizmával végződik (Képmelléklet, XXVII/41. kép), erre egyedül egy pozsonyi forrásban akad példa a magyar rítusterületen belül.¹⁷

Mindkét említett óránál az antifónákkal egykorú kottás himnuszbejegyzés is található. A szombati *Deus Creator omnium* dallamához (Képmelléklet, XXVII/41. kép) ismét pozsonyi források változatai állnak közel, melléjük pedig további cseh és lengyel

épületében volt. E helyen köszönjük meg a kassai levéltár részéről Hajdú Mária és Martin Bartoš szíves segítségét.

¹² RÉCSEI 1891, 3–14.

¹³ Július Sopko meghatározása szerint *gothica bastarda formata*, lásd SOPKO 1980, 181.

¹⁴ Jakub KUBIENIEC – Zsuzsa CZAGÁNY: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* [CAO-ECE] *VIII/A Kraków (Temporale)*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018, 289 (nr. 42940); DOBSZAY László – Kovács Andrea: *CAO-ECE V/A Esztergom/Strigonium (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2004, 214 (nr. 42940).

¹⁵ a1 *Sede a dextris meis*, a2 *Fidelia omnia*, a3 *In mandatis eius*, a4 *Sit nomen Domini*, a5 *Domus Iacob*.

¹⁶ a1 *Benedictus Dominus*, a2 *In aeternum*, a3 *Laudabo Deum meum*, a4 *Deo nostro iucunda sit*, a5 *Benedixit filiis*.

¹⁷ Lásd a pozsonyi Szent Márton-káptalan Balázs nevű kanonokjának 1419 előtti pszalteriumában: *Psalterium Blasii*, Budapest, OSZK, Cod. Lat. 128, fol. 107^r.

(krakkói) példák sorakoznak.¹⁸ A vasárnapi *Lucis Creator optime* ugyanezt a dallamot kapta. Ez utóbbi szöveg–dallam hozzárendelés nem ismert a magyar rítusterületről vagy cseh forrásokból, Krakkóból azonban igen.¹⁹ A vasárnapi vesperásból – ismét a krakkói szokásokkal összhangban – hiányzik a középkori Magyarországon általánosan énekelt *Quam magnificata* rezponzorium.²⁰

Összegezve: a PsCass zsolttáros részében egyedül a szombati és a vasárnapi vesperás kapta meg a „teljes felszerelést”, a laudesek csak zsolttáraikkal és kantikumokkal szerepelnek, a matutíniumok és a kishórak pedig (a prima kivételével) kizárólag zsolttáraikkal.²¹ A közölt változó részek részben a krakkói, részben a magyarországi provenienciát sugallják. Az újszövetségi kantikumok közül meglepő módon csak a laudes *Benedictusa* szerepel a zsolttáros rész végén (fol. 66^r), holott a pszaltériumokban követni szokta a vesperás *Magnificatja* és a kompletórium *Nunc dimittite*.²² Minthogy egyébként a vesperás tűnik a kézirat kiemelt órájának, arra gondolhatunk, hogy e hiányzó szövegek egykor a kötet elején, az elveszett első ívfüzetben szerepeltek, talán egyfajta mottó gyanánt. A fejezetet a *Te Deum* zárja.

A PsCass zsolttáros részének utólagos bejegyzései alapján egyértelműnek látszik, hogy a kódexet hajdani tulajdonosai nem csak a vesperásokon használták. Például a matutíniumok kezdeténél, amelyet négy szövegsort átfogó iniciálé is jelez, minden fólió lapozó „fület” kapott. A matutíniumok zsolttárai javításokat, margóra írt pótlásokat tartalmaznak, ami ismételten a szélesebb körű használat bizonyítéka. A rendszeres lapozás nyomán a vasárnapi vesperás fóliói sérültek leginkább, de a kishórak zsolttárainál is erősen viseltes a pergamenlapok sarka.

A szombati és a vasárnapi vesperáson kívül a kötet mindig rászorult egy megfelelő antifonále (vagy egy teljes pszaltérium) kiegészítésére, ám minden órában alkalmas volt arra, hogy a kórus zsolttározását támogassa. Vizsgált kéziratunkat – mint *psalterium vesperalét* – bizonyára többféle módon is használták.

A HIMNÁRIUM (fol. 66^v–74^v)

A zsolttáros részt egy 39 tételből álló, üres kottasorokkal ellátott, részben notált himnárium követi (Függelék, 1. táblázat). A PsCass fentebb megállapított könyvműfajának

¹⁸ Uo., fol. 116^v. Cseh példa: *Roudnice Psalter*; Praha, Archiv Pražského hradu, Cim 7, fol. 153^v, lásd <http://cantusbohemiae.cz/chant/10188> (2019. április 8.). Lengyel példák: Antoni REGINEK: *Repertuar hymnów diecezji krakowskiej [Hymn Repertory of Cracow Diocese]*. In: *Musica Medii Aevi VIII*. Red. Jerzy MORAWSKI. Kraków, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1991, 255, Mel. nr. 46.

¹⁹ REGINEK 1991, 255.

²⁰ KUBIENIEC – CZAGÁNY 2018, 289, vö. DOBSZAY – KOVÁCS 2004, 215 (nr. 42990).

²¹ A prima többleteként a Szent Atanáz-féle *Quicumque* hitvallás is bekerült a zsolttáros részbe (fol. 55^r).

²² A liturgikus könyvek másik csoportjában – mint például a 16. század eleji krakkói rítusú nyomtatványok anyagában – a vasárnapi zsolttárok között találjuk a nagyórak kantikumait. A PsCass a hiányokat ott sem pótolja.

megfelelően a himnuszok két kivétellel a vesperásba vagy a kompletóriumba tartoznak,²³ a himnáríum tehát egy válogatás. A kézirat eredete szempontjából kulcsfontosságú e szakasz, hiszen a közölt időszaki és szanktorális tételek egyaránt a krakkói egyházmegye 14. századtól adatolt szokását tükrözik.²⁴ Ezek közül a magyar rítusterület forrásaiból ismeretlen a *Laetare*-vasárnapi vesperás *Ut nox tenebris obsita* és a feketevasárnapi kompletórium *Cultor Dei memento* himnusza, valamint Mária Magdolna *Sidus solare revehit* és Nagyboldogasszony *O quam glorifica luce* tételei. A krakkói vértanú püspök, Szent Szaniszló saját himnusza (*Gaude mater Polonia*) is markánsan jelzi a forráshagyományt.²⁵

A himnáríumot a zsolttáros rész másolója készítette az első fejezetével azonos formájú, de némileg kisebb betűkkel. Utólagos hangjelzést mindössze öt himnusz kapott, ugyanennyi kéztől. Alexandriai Szent Katalin *Ave Catherina martyr* himnusztát a zsolttáros rész antifónáinak notátora (1) kottázta, a további négy kéz (2–5) nem tűnik fel másutt a kéziratban (1. táblázat).

1. táblázat.
A himnáríum hangjelzett tételei és notátorai

fol.	hymnus	notáció	notátor
68 ^r	Qu2 – V: <i>Audi benigne Conditor</i>	metzigót	2
68 ^r	Qu3 – V: <i>Iesu quadragenariae</i>	metzigót–magyar keverék	3
68 ^v	Qu4 – V: <i>Ut nox tenebris obsita</i>	metzigót	4
72 ^v	IX. 28. Wenceslaus m. – V: <i>Dies venit victoriae</i>	cseh	5
73 ^r	XI. 25. Catharina v. – V: <i>Ave Catherina martyr</i>	metzigót	1

A *Iesu quadragenariae* notátora (3) kurzív metzigót–magyar keveréknotációt használt,²⁶ amely bizonyosan magyarországi műveltségű személyre utal, azaz akár Kassán is készülhetett (Képmelléklet, XXVII/42. kép). A másik négy himnusz kottairása önmagá-

²³ A válogatásba bekerült a feketevasárnapi matutíniumhymnus (fol. 69^r *Pange lingua gloriosi proelium*) és a nagyheti *Officium tenebrarum* processziós tétele (fol. 69^v *Rex Christe factor omnium*) is.

²⁴ Az időszaki tételek alapján a krakkói hagyomány második rétege (KRA2) azonosítható a PsCass himnáríumában, lásd KUBIENIEC – CZAGÁNY 2018. A szanktorális tételeket REGINEK 1991 alapján ellenőriztem. A lengyel szakirodalom értelmezésében Edyta Kobus volt segítségemre.

²⁵ A *Gaude mater Polonia* hymnus a szent *Dies adest celebris* kezdetű, 1254–1255 körül írt verses történetének része. Szerzőjének hagyományosan Kielcei Vince krakkói kanonokot és domonkos szerzetest tartják. A hymnus közvetlen mintájául Szent Domonkos *Gaude mater Ecclesia* hymnusza szolgált. Lásd REGINEK 1991, 171, Mel. nr. 24. A PsCass tételét a szent transzlációs ünnepéhez írták (szept. 27.), mert a *festum natale* (ápr. 11.) a húsvéti időbe esett. A magyar rítusterületen Szent Szaniszló mindkét ünnepét máskor tartották (máj. 8., okt. 6.).

²⁶ A bejegyzésben azonosítható kötött *scandicus* egyértelművé teszi, hogy nem metzigót notációról, hanem metzigót–magyar keveréknotációról van szó.

ban nem jelöli ki a forráshagyományt, dallamvariánsaik azonban egyértelműen a krakkói szokásrendre mutatnak.²⁷

A HALOTTI ZSOLOZSMA (fol. 75^r–78^v)

A PsCass harmadik nagyobb egységével, az *Officium defunctorum* anyagával korábban a szlovák kutatás foglalkozott behatóbban. Eva Veselovská megállapította, hogy a halotti zsolozsma rezponzóriumsorozata a Knud Ottosen által leírt *Putasne mortuus*-csoportba (Type 70) tartozik, amely Közép-Európában széles körben elterjedt.²⁸ Rámutatott, hogy az Ottosen-féle források közül egyedül a németújvári ferences rendház könyvtárában Cod. I/34 jelzet alatt őrzött, 1462-ben készült breviárium halotti zsolozsmájának rezponzóriumsorozata egyezik meg tételről tételre kéziratunkéval.²⁹ A szóban forgó kontrollforrás az erdélyi egyházmegye 15. századi zsolozsmagyakorlatának tanúja.³⁰ Emellett sikerült egy azonos beosztású, korábbi forrást találnunk a kalocsai egyházmegyéből: a 14. század második felében készült ún. „Cerovabrida” breviárium³¹ és a PsCass rezponzóriumsorozata ugyancsak teljes egyezést mutat. Eszerint a sajátos zsolozsmaváltozat ismert volt a középkori Magyarország több egyházmegyéjében is, nem korlátozódott Erdélyre vagy a Felvidékre.

A fontosabb lengyel püspökségek (Krakkó, Gniezno, Płock, Wrocław) halotti rezponzóriumi egységes és az eddig tárgyaltaktól jelentősen eltérő rendet követnek, tehát a PsCass halotti zsolozsmájára e hagyományok nem hatottak.³² Sokkal valószínűbb, hogy a PsCass jelen szakaszát már magyar rítusterületen jegyezték fel. Erre mutat az is, hogy *scriptora* nem azonos az előző két fejezetével (Képmelléklet, XXVIII/44. kép).³³ Bár minden zenei tételt ellátott üres kottavonalakkal, kizárólag a vesperás kapott utóbb

²⁷ Vö. REGINEK 1991, 329 (Mel. nr. 12), 340 (Mel. nr. 28), 345 (Mel. nr. 34), 325 (Mel. nr. 6).

²⁸ VESELOVSKÁ 2017, 127–128, vö. Knud OTTOSEN: *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead*. Aarhus, Aarhus University Press, 1993, 348–352.

²⁹ A PsCass rezponzóriumsorozatának Ottosen-féle kódja: 70-44-89 27-83-76 47-1-43.

³⁰ Veselovská felvidéki eredetét valószínűsíti, ám Ottosen jár közelebb az igazsághoz, aki gyulafehérvári provenienciájának tudja. A kódex *scriptora* ugyanis az explicitben megjegyzi – (II.) Pius pápa és Mátyás király említése után –, hogy az erdélyi egyházmegyében Matteo de la Baschino püspök halálát (1461) követően még üres a püspöki szék. Eszerint a következő püspök, Szapolyai Miklós beiktatása (1462 tavasza) előtt fejezte be a kéziratot. Lásd KOVÁCS Andrea: *CAO-ECE VII/A Transylvania–Várad (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2010, 41, vö. VESELOVSKÁ 2017, 127–128.

³¹ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 33, fol. 352^v–355^v.

³² Krakkó, Gniezno, Płock, Wrocław halotti zsolozsmájának Ottosen-féle kódja: 14-72-24 32-57-68 79-40-38, vö. OTTOSEN 1993, 127. Meg kell említenünk, hogy Ottosen elég kevés, mindössze négy lengyel forrást dolgozott fel. Wrocław zsolozsmáját adatoló breviáriumhoz nem jutott hozzá, az ottani szokások egyezését a másik három püspökségével magam ellenőriztem. A lengyel hagyományok felvázolt képe tehát tovább árnyalható.

³³ Így látta RADÓ 1973, 264. Sarbak Gábor azonos eredményre jutott, kérésemre elvégzett elemzését e helyen köszönöm meg. Veselovská nem számol újabb *scriptorral*, így a halotti zsolozsma eltérő rítusa alapján megkérdőjelezi a PsCass lengyel eredetét; megjegyzi, hogy állítása maradéktalan igazolásához további kutatás szükséges, vö. VESELOVSKÁ 2017, 128 (368. jegyzet).

hangjelzést, cseh notációval. A notátor (6) a kötetben csak e helyen dolgozott, a *Dies venit victoriae* himnuszt – a megegyező notációtípus ellenére – másvalaki (5) látta el kottával (Képmelléklet, XXVII/43. kép). Mivel találkozhatunk cseh neumákkal a középkori felvidéki forrásokban (némelyikben még főírásként is),³⁴ a hangjelzés önmagában nem mond ellent annak, hogy a halotti zsolozsma zenei részleteit már magyar rítusterületen egészítették ki. A szövegek esetében a cseh egyházmegyes hagyományok (Prága, Olmütz) közvetlen hatása viszont kizárható azok eltérő rezonánsbeosztása miatt.³⁵

A FÜGGELÉK (fol. 78^v–82^v)

A főfejezetek után következő néhány üres pergamenlapra a PsCass egykori énekesei további himnuszt és szekvenciákat jegyeztek fel. A fol. 78^v–79^r három, hangjelzés nélküli himnuszt ugyanennyi kéz írta; a második és harmadik kissé ügyetlenebb, míg az első rendezett *bastarda* betűket használt. E magyar rítusterületen általános tételek, a szombati vesperás *O Pater sancte* himnusza, Szent Anna *Lucis huius festa* vesperás-himnusza és a Mária-zsolozsmák *Lux mundi beatissima* kompletóriumhymnusza a krakkói hagyományban ismeretlenek.

A fol. 80^v őrizte meg a kézirat dallamtörténeti szempontból legértékesebb emlékét, Szent István király első vesperásának *Gaudent caeli nova luce* kezdetű himnuszt (Képmelléklet, XXVIII/45. kép). Szövege a 15. század második felében mutatható ki először a magyarországi zsolozsmahagyományban, minden bizonnyal hazai alkotás. Pontos datálható forrásai között épp a halotti zsolozsmánál említett, 1462-ből való erdélyi breviárium a legkorábbi.³⁶ Dallamát a PsCass feljegyzésén kívül csak egyetlen forrás adatolja, Oláh Miklós esztergomi érsek 1523-as kiadású *Psalterium Strigoniense* kötete (PsOláh).³⁷ Ez utóbbiban Assisi Szent Ferenc első vesperásának *Proles de caelo prodiit* himnuszdallamával, pontosabban annak sajátos hazai variánsával szerepel.³⁸ A PsCass eddig kiadatlan dallama azért igen jelentős, mert egyetlen más középkori forrásból sem ismert, tehát valószínűleg kifejezetten az István-himnuszhoz szerez-

³⁴ A legfontosabb pozsonyi használatú, cseh notációs kézirat a 17. lábjegyzetben említett *Psalterium Blasii*. A 15. századi felvidéki kottás forrásokban azonosítható cseh befolyásáról lásd SZENDREI 1981, 37.

³⁵ Prága halotti zsolozsmájának Ottosen-féle kódja: 70-44-76 58-18-83 1-47-38, vö. OTTOSEN 1993, 181–182. Olmützé: 70-47-83 76-58-1 18-10-38, vö. OTTOSEN 1993, 182.

³⁶ A laudes himnusza itt a *Sidus claret matutinum* (fol. 282^r), amely a *Gaudent caeli* divíziója. Eszerint a himnusz keletkezésének *terminus ante quem*-je 1462.

³⁷ München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/2 Liturg. 380, fol. 132^v. Kiadás: *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523 cum notis musicis manuscriptis (Psalterium Nicolai Olahi)*. Kőzr. SZOLIVA Gábrriel. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2015 (Bavarica et Hungarica 2, Musicalia Danubiana 25), 60–61.

³⁸ SZOLIVA Gábrriel: „*Proles de caelo prodiit...*” *Adalékok egy ferences himnusz történetéhez*. In: *Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014*. Szerk. Kiss Gábor. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016, 70–82.

ték. Hangjelzése többféle neumatípus keverékéből áll: metzies, cseh és magyarországi elemek is feltűnnek benne, sőt a *punctum* és a *virga* alakja a kvadrát notációéra emlékeztet. Az ilyesféle megoldások általában a liturgikus egyszerűség hanyatló periódusára jellemzők. A notátor (7) mindezek ellenére pontos, biztonsággal átírható lejegyzést készített. A szavak első szótagjára eső *punctum*okat szárral látta el (*virga*), jelezve ezzel a szóhatárokat és segítve a biztosabb kottaolvasást. Eljárását megtartottuk a modern átírásban (1. kottapéllda).

PsCass
fol. 80^v

Gau - dent cae - li no - va lu - ce, to - ni - tru - i vox dum clan - git,

PsOláh
fol. 132^v

no - vo re - ge, no - vo du - ce Ge - de - o - nis tu - ba bar - rit.
[clan - git]

1. kottapéllda. Szent István király *Gaudent caeli nova luce* kezdetű 15. századi himnuszának ma ismert dallamai

Dallamvezetése mintha őrizne valamit Szent Ferenc himnuszának jellegzetességeiből: a nyitó sor ambitust szélteben bejáró mozgására, ill. a harmadik sor tercingáira az „előképben” is ráismerünk. Mindazonáltal e zenei sajátosságok a késő középkor ízlésére általánosan jellemzők, tehát nem szükségszerű, hogy a szerző a Ferenc-dallamot (illetve az *ad notam*-ot) ismerve komponált. A szembetűnő dúr tonalitás, az oktávot meghaladó hangterjedelem és a dominánsra kifutó sorkadenciák ugyancsak szokványosak a gregorián „új stílusában” fogant liturgikus énekekben. Eddig rejtőzködő István-dallamunk tehát minden ízében beleillik a 15–16. század egyszerű szakraális zenéjébe. Az első versszak enyhén kurzív humanista betűi 16. századi lejegyzést sejtetnek, míg a további versszakokat *bastarda* betűkkel folytatta egy másik *scriptor*.

A fol. 81^v–82^r tételeinek kottáját vélhetően két, jobbra azonos műveltségű notátor (8, 9) kissé kurzív metzigót notációval készítette. Mivel használati („uzuális”) bejegyzésekről van szó, a *scriptura* és a hangjelzés nagyobb része egyszerre került a kéziratba. A fol. 81 verzóján a notátor (8) az *Adest dies celebris* kezdetű transzfigurációs szekvencia részletét közölte, amely a középkori magyarországi hagyományok kimon-

dottan variábilis tétele. A PsCass dallama az eddig ismert hazai forrásokban nem található.³⁹

A fol. 82 rektójának felső részére a notátor (9) Szent János evangélista *De Patre Verbum prodiens* himnuszának két versszakát jegyezte be egy ritka magyarországi dallammal. Előbb a himnusz utolsó előtti versszaka (*Sancte Ioannes optime*) olvasható, majd a doxológia (*Praesta beata Trinitas*). E szöveg és dallam összerendeléséről máshonnan nincs tudomásunk, a dallam pedig korábban csak pálos körből és Zágrárból volt ismert.⁴⁰ A himnusz után a *Stabat mater dolorosa* szekvencia részlete következik.⁴¹

Mindkét notátor (8, 9) szárral látta el a szókezdő *punctum*okat, miként az István-himnusz lejegyzője, de míg az előbbi vastagabb, az utóbbi kifejezetten vékony vonalakat rajzolt.⁴² Neumáik nagyon közel állnak egymáshoz, és feltűnő a Szent Erzsébet-templom számára írt Kassai graduále⁴³ metzigót hangjelzésével való rokonságuk. Voltaképpen a *virga* eltérő megjelenésén túl csak a különböző *custos* alkalmazása és a szöveg betűformái alapján állítható, hogy a szóban forgó szakaszon nem egy, hanem két notátor (és *scriptor*) dolgozott.

A fol. 82 verzóján az István-himnusz lejegyzőjétől egy verzikus részlete maradt fenn (*In omnem terram*).

KÖVETKEZTETÉSEK

A PsCass függelékét áttekintve feltűnhet, hogy – a korábbi feltételezések szerint – a kassai plébániatemplomban használt könyv nem tartalmazza a fő patróna, Szent Erzsébet egyetlen tételét sem. Radót és nyomában Sopkót nem foglalkoztatta e hiány, ők a Szent Istvánról szóló himnuszban elegendő bizonyítékot láttak a kassai provenienciához.⁴⁴ Valójában azonban a PsCass utólagosan betoldott tételei mindössze annyit igazolnak, hogy a kézirat egy idő után magyar rítusterületre került, semmi többet. Másképpen szólva meg sem erősítik, de közvetlenül ki sem zárják a középkor végi

³⁹ Vö. Kovács Andrea: *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Szekvenciák. Kritikai dallamkiadás*. Budapest, Argumentum – LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2017 (Musica Sacra Hungarica 1), 136 (nr. 3), 241 (nr. 41), 242 (nr. 42), 243 (nr. 43).

⁴⁰ A bejegyzett dallamot a középkori Zágrábban Árpád-házi Szent Erzsébet *Gaude felix Hungaria* és Szent Magdolna *Lauda mater Ecclesia* himnuszaival énekelték, lásd Thuz Osvát 15. századi intonáriumban: Zagreb, Metropolitanska knjižnica Zagrebačke nadbiskupije, MR 10, fol. 136^v, 112^v. A dallam pálos tanúja a *Lauda mater Ecclesia* szöveggel: *Cantuale Paulinum*, Częstochowa, Biblioteka Jasnogórska, I-215, R. 583, 320. A *De Patre Verbum prodiens* szokásos magyarországi (esztergomi) dallamát lásd PsOláh fol. 111^r.

⁴¹ Vö. Kovács 2017, 248 (nr. 48.1).

⁴² Veselovská tévesen azonosítja a megoldást menzurális notációként, vö. VESELOVSKÁ 2017, 127. A notátor (9) ugyan olykor felfelé húzta a virgák szárait (fol. 82^r), ám azok attól még csupán a szóhatárokat jelzik.

⁴³ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 172a–b, vö. RADÓ 1973, nr. 173; SZENDREI 1981, 38–39, C25–26. A Kassai graduále notátora nem jelezte szárral a szóhatárokat, annak talán az uzuális jellegű kéziratokban volt inkább szerepe.

⁴⁴ RADÓ 1973, 263; SOPKO 1981, 181.

kassai használatot. A függelék ugyanis nem egy gondosan rendezett anyag, amint a különböző kezek is jelzik. Esetleges igények nyomán bővült, ezért nem kérhető számon rajta „szisztematikus” tartalom, még a tituláris szent tétele sem. Ugyanezen okok miatt nem következtethetünk Szent István király vagy Szent Anna patrocíniumára himnuszai bejegyzéseiből. Ha a PsCass az egyetlen pszaltérium vagy legalább a kiemeltek egyike lett volna a Szent Erzsébet-templomban, joggal kereshetnénk benne a krakkóiaktól különböző hazai himnuszok teljes anyagát, ám kódexünk más funkciót töltött be. Az 1604-es inventárium alapján legalább öt további kóruspszaltérium állt rendelkezésre, így a PsCass a liturgikus könyvek között legfeljebb mellékszereplő lehetett. (A kassai szokásokat vélhetően teljes mélységben adatoló, hiánytalan tételkészletű pszaltériumok közül sajnos egyetlen példány későbbi sorsáról sem tudunk.) A PsCass provenienciájának tisztázásához tehát a tartalmi vizsgálat eredményei mellé további szempontokat kell sorakoztatnunk.

Térjünk vissza még egyszer a templomtörténetre! Kassa neves helytörténésze, Wick Béla említi, hogy a mohácsi vészt követően, de különösen miután 1536 decemberében Szapolyai János elfoglalta a várost, a magisztrátus tagjai közül egyre többen fordultak a protestáns hitelvek felé. Idővel a plébániatemplom istentiszteleteinek jellege is ekként módosult.⁴⁵ A dogmatikai különbségek miatt bevezetett változtatások mellett ugyanakkor az illetékesek ragaszkodtak a hagyományos liturgikus formák egy részéhez: a Kassát is magában foglaló felvidéki városszövetség, az Ötváros (*Pentapolisz*) képviselői által 1546-ban Eperjesen tartott zsinaton például a reggeli és esti imaórák további megtartásáról határoztak.⁴⁶ Az 1549-ben lutheri szellemben szerkesztett *Confessio Pentapolitana* is hangsúlyozza, hogy a jó lelkiismerettel végezhető egyházi szertartásokat és a hozzájuk tartozó énekeket meg kell tartani.⁴⁷ A napi zsoltosma egyes részeinek végzése tehát az idézett rendelkezéseknek megfelelően folytatódott Kassán a 16. század második felében, amit mi sem jelez jobban, mint hogy a plébániatemplom 1554-es számadási könyvének bejegyzése szerint egy (elhasznált?) pszaltérium bekötésére komolyabb összeget áldoztak.⁴⁸ A magisztrátus öt évvel később, 1559-ben előírta Pető Jánosnak, az újonnan megválasztott magyar lelkésznek, hogy jelenjen meg naponta a templomban tartott zsoltosmákon.⁴⁹

⁴⁵ WICK Béla: *A kassai Szent Erzsébet dóm*. Kassa/Košice, Szent Erzsébet Nyomda Részvénytársaság, 1936, 61–62.

⁴⁶ „4. De caeremoniis. Matutinae et vespertinae caerimoniae, more hactenus solito, obseruentur...”, lásd *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, IV. Szerk. KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc. Budapest, Szent István Társulat, 1909, 523, idézi WICK 1936, 62.

⁴⁷ „15. De ceremoniis. Ceremonias in Ecclesia servamus et servandas esse sentimus, quae ornatum ministerium possuntque bona conscientia servari, ut sunt certae feriae, cantiones, lectiones sacrae et orationes additae ad Dominicam Coenam celebrandam...”, lásd Leonhard STÖCKEL: *Confessio Christianae doctrinae quinque regiarum liberarumque civitatum in Hungaria Superiore: Cassoviae, Leutschoviae, Bartphae, Eperiesini ac Cibinii*. Cassoviae, Ioannes Fischer, 1613 (RMK I. 440).

⁴⁸ „Ein psalter ein zu pinden und pletter darin zu scheiben d. 100.”, idézi WICK 1936, 63.

⁴⁹ „Postea quotidie intersit publicis caeremoniis in templo, utpote divinis laudibus, psalmodiis, vespertinis precibus etc.”, idézi WICK 1936, 71.

A sok évszázad alatt készített liturgikus eszközöket, berendezési tárgyakat és könyveket jórészt tovább használták, a javak sorsát csak az 1556. április 13-án bekövetkezett nagy tűzvész pecsételte meg. A kár igen jelentős volt: a házak nagyobb része porig égett, a főtemplomban is csak négy oltár maradt ép, a domonkosoknak és a ferenceseknek pedig létfeltételeik elvesztése miatt távozniuk kellett a városból. Noha a plébániatemplomot 1576-ban és 1585-ben még két kisebb tűzvész sújtotta, az 1604-es inventárium gazdag anyaga alapján úgy tűnik, hogy a liturgikus könyvek jórészt átvészelték mindhárom csapást.

Mi következik ebből a PsCass használatára nézve? Bár a plébánia zsolozsmáit – ahogy láttuk – nem szüntették meg 1526 után, annak protestáns gyakorlata nem igényelte, hogy újabb karkönyvet vásároljanak vagy készíttessenek. Inkább a meglévő könyvek javítására szorítkoztak, ahogy azt az egyik kóruspszalterium említett kötetése jelzi. Nem valószínű ezért, hogy kódexünk a mohácsi vész után került Kassára. Ha tényleg a PsCass szerepel az 1604-es leltárban, ahogy sejtjük, akkor szinte bizonyos, hogy már a hitújítást megelőzően, 1526 előtt a Szent Erzsébet-templomban volt. Elképzelhető, hogy eredeti kötésének hiánya összefügg a tűzvészek valamelyikével, ám erről a kódex ma semmit nem árul el. Másrésztől a hitújítás elveit átvevő felvidéki közösségek kalendáriumában egy idő után kizárólag bibliai szentek ünnepei szerepeltek,⁵⁰ vagyis a PsCass függelékébe bejegyzett tételek (például Szent Anna és Szent István király himnuszai) legfeljebb az 1526 előtti, még katolikus szokásrend emlékei lehetnek. A szóban forgó bejegyzések paleográfiai alapon is nagyjából ugyanezen időszakra, a 15–16. század fordulójára vagy a 16. század első évtizedeire tehetők.⁵¹ A fenti észrevételeket összegezve megfogalmazhatjuk a Radóéval azonos, de más úton nyert feltevé-
sünköt: a PsCass valószínűleg már Kassán volt, amikor függelékébe a magyar vonatkozású himnuszok bekerültek, tehát azok valóban a város késő középkori liturgikus gyakorlatát tükrözik.

Kéziratunk törzsfejezeteinek eredete további kérdés. A zsolttáros rész és a himnárius minden bizonnyal a krakkói liturgia vonzásában, talán magában a városban készült a 15. században. Az üres kottavonalakra elszórtan bejegyzett dallamalakok is szinte kivétel nélkül az ottani hagyományra mutatnak. Eszerint kéziratunkat nemcsak hogy lengyel földön írták, hanem ott egy időre használatba is vették. A halotti zsolozsma a korpusz legkorábbi olyan része, amelyet vélhetően már magyar rítusterületen másoltak. Szintén paleográfiai alapon e szakaszt a 15. század második felére tehetjük, így a kézirat áthozatalára ekkortájt kerülhetett sor. A lehetséges okok között idézhetjük Radótól a két város szerteágazó kulturális és kereskedelmi kapcsolatait, amelyek valóban jelentősek voltak a 15. században. A Kassa és Krakkó közötti egyetemi peregrináció is

⁵⁰ Vö. az 1546-os eperjesi zsinat 3., valamint a *Confessio Pentapolitana* 20. pontjával. Lásd *Egyháztörténeti emlékek...*, IV, 523; STÖCKEL 1613, XX.

⁵¹ Köszönettel idézem Sarbak Gábor paleográfiai szakvéleményét.

a század második felében virágzott leginkább,⁵² amely különösen is előmozdíthatta a kéziratok vándorlását, kereskedelmét. E történelmi tényezők azonban továbbra sem válaszolják meg a PsCass útjának részleteire és egykori íróira vonatkozó kérdéseinket. Annyi bizonyosnak tűnik a könyvtípus és a formátum alapján, hogy kéziratunk nem magánszemély részére, hanem valamiféle intézményi megrendelésre készült. A rövidített tartalom valószínűsíti, hogy eleve „parochiális” templomba szánták, amelyben nem állt rendelkezésre a székes- vagy társaskáptalanok kórusához mérhető hivatásos liturgikus testület. A PsCass tehát egy krakkói plébániáról került volna Kassára? Könnyen lehetséges: egy olyan klerikus közvetítése kellett csak hozzá, aki élete során mindkét városban szolgált, vagy legalább gyakran megfordult.

FÜGGELÉK

A PsCass himnáriumának tételei

fol.	idő/szent – óra	tétel	KUBIENIEC 2018 REGINEK 1991
66v	[Adv – V] [Nat – V1]	Hy. Veni Redemptor gentium	nr. 10370 186, Mel. nr. 51
67r	[Nat – V2]	Hy. A solis ortus cardine	nr. 11030 164, Mel. nr. 56
67r	[Epi – V]	Hy. Hostis Herodes impie	nr. 13620, 14250 173, Mel. nr. 40, 56
67r	II. 2. – [V]	Hy. Quod chorus vatum	– 182, Mel. nr. 64
67v	[D70/60/50 – V1]	Hy. Dies absoluti	nr. 15510*, 16030*, 16460* 169, Mel. nr. 58
67v	Qu1 – [V]	Hy. Ex more docti mystico	nr. 20040, 20640 170, Mel. nr. 39
68r	Qu – C	Hy. Christe qui lux es	nr. 20100 167, Mel. nr. 38
68r	Qu2 – [V]	Hy. Audi benigne Conditor	nr. 20990, 21450 165, Mel. nr. 12
68r	Qu3 – [V]	Hy. Iesu quadragenariae	nr. 21650, 22220 175, Mel. nr. 11
68v	Qu4 – [V]	Hy. Ut nox tenebris obsita	nr. 22500, 22960 186, Mel. nr. 28
68v	Qu5 – [V] [Qu6 – V]	Hy. Vexilla regis prodeunt	nr. 23260, 24280 187, Mel. nr. 19

⁵² A krakkói egyetemi matrikulák alapján a kassai peregrináció csúcsát 1460 és 1480 között érte el, ebben az időszakban összesen 51 hallgatót jegyeztek fel. A 16. század első két évtizedében volt még kiugró a létszám (összesen 29 hallgatóval), majd a regisztrált peregrinációk száma drasztikusan visszaesett. 1407 és 1660 között 152 kassai hallgatóról készült anyakönyvi feljegyzés Krakkóban. Lásd Iulia CAPROS: *Students from Košice at Foreign Universities before and during the Reformation Period in Town*. Kiel, Solivagus Verlag, 2013, 75–91.

68v	Qu5 – C	Hy. Cultor Dei memento	nr. 23290 169, Mel. nr. 7
69r	[Qu5/6 – M, L]	Hy. Pange lingua ... proelium	nr. 23341, 24361 180, Mel. nr. 2,4
69r	[De BMV – V]	Hy. Ave maris stella	– 166, Mel. nr. 6
69v	[6f5/6/Sabb ad proc.]	Hy. Rex Christe factor omnium	– 183, Mel. nr. 17
69v	[P – V1]	Hy. Chorus novae Ierusalem	nr. 31760 167, Mel. nr. 41
69v	[P – V2]	Hy. Vita sanctorum	nr. 32060 187, Mel. nr. 63
70r	[V. 3./IX. 14. – V]	Hy. Salve Crux sancta	– 183, Mel. nr. 70
70r	[Asc – V]	Hy. Festum nunc celebre	nr. 32680, 33270 171, Mel. nr. 68
70v	[Pent – V]	Hy. Veni Creator Spiritus	nr. 33540, 33940 186, Mel. nr. 54
70v	[Trin – V]	Hy. O lux beata Trinitas	nr. 40080, 40640 179, Mel. nr. 21
70v	Corp – V	Hy. Pange lingua gloriosi corporis	nr. 40740, 41420 180, Mel. nr. 2
71r	[VI. 24. Nat. Io. Bapt. – V]	Hy. Ut queant laxis	– 186, Mel. nr. 65
71v	[VI. 29. Petr. et Paul. app. – V]	Hy. Aurea luce	– 165, Mel. nr. 70
71v	[VII. 22. Maria Magd. – V]	Hy. Sidus solare revehit	– 184, Mel. nr. 33
71v	[VIII. 15. Ass. BMV – V]	Hy. O quam glorifica luce	– 180, Mel. nr. 66
72r	[IX. 8. Nat. BMV – V]	Hy. Gaude visceribus mater	– 172, Mel. nr. 67
72r	[IX. 27. Transl. Stanisl. m. – V]	Hy. Gaude mater Polonia	– 171, Mel. nr. 24
72v	IX. 28. Wenceslaus m. – [V]	<i>Hy. Dies venit victoriae</i>	– 169, Mel. nr. 34
72v	IX. 29. Michael ang. – [V]	Hy. Christe sanctorum decus	– 168, Mel. nr. 60
72v	XI. 1. OSs. – [V]	Hy. Christe Redemptor omnium	– 167, Mel. nr. 53
73r	[XI. 25. Catharina v. – V]	<i>Hy. Ave Catherina martyr</i>	– 165, Mel. nr. 6
73r	XI. 30. Andreas ap. – [V]	Hy. Andrea pie sanctorum	– 164, Mel. nr. 70
73v	[Comm. ap. – V]	Hy. Exsultet caelum laudibus	– 171, Mel. nr. 36
73v	[Comm. mm. – V]	Hy. Sanctorum meritis	– 184, Mel. nr. 69
74r	[Comm. m. – V]	Hy. Deus tuorum militum	– 169, Mel. nr. 33
74r	[Comm. cf. – V]	Hy. Iste confessor	– 174, Mel. nr. 60
74v	Comm v. – [V]	Hy. Iesu corona virginum	– 174, Mel. nr. 14
74v	Ded – [V]	Hy. Urbs beata Ierusalem	nr. 46120 185, Mel. nr. 3

GÁBRIEL SZOLIVA OFM

On a Late-Medieval Psalter Kept in Kassa (Košice, Slovakia)

In this paper I examine a 15th-century psalter kept in the Východoslovenské múzeum, Košice, under the shelf mark F 9232 (olim „Sz. k. Kassa város / 14.065”). I review all the publications of Hungarian and Slovakian scholars concerning this psalter, and arrive at a conclusion based upon a thorough investigation of the liturgical content and the historical context of this manuscript. The section containing the Psalms and the hymnal is in fact of Polish origin, and was copied from an exemplar in Cracow (Kraków). These parts of the manuscript had undoubtedly been used in Cracow, presumably in a parish church. The Office of the dead, in contrast, was copied by another hand, and belongs to a special type of liturgy found only within the territory of medieval Hungary, namely, in the diocese of Transylvania and Kalocsa. Given the script of this section, the manuscript must have arrived in Hungary in the second half of the 15th century. The appendix to the psalter is a miscellaneous collection of liturgical hymns and sequences of Hungarian provenance. The most important item in this appendix is the hymn *Gaudet caeli nova luce* to Saint Stephen, the first king of Hungary, because its melody is unique. Scholars previously thought this hymn verifies that the manuscript was used in Kassa (now Košice, Slovakia) in the late Middle Ages. But this proves only that the psalter reached Hungarian liturgical territory in this period. The historical sources nevertheless throw some light on the late-medieval history of the manuscript. It is very likely that the psalter was held in the parish church of Kassa in 1604, as the inventory compiled in that year refers to a parchment manuscript as “*psalterium vesperale*”. This unusual “short title” probably refers to the psalter in question, since the manuscript contains those components of the proper of a medieval psalter that are sung at vespers and compline. As the parish church of Kassa gradually became Protestant between 1526 and 1604, it is also likely that the psalter was already in the town at the turn of the 15th century or at the beginning of the 16th century. Only if we take into consideration these historical facts, can we assume that the manuscript was used in Kassa in the late-medieval period.

CZAGÁNY ZSUZSA

Kyriale és szekvencionále

A váradi kódexcsalád két töredékcsoportjának elemzése¹

BEVEZETÉS

A váradi kódexcsaláddal, elsősorban az e családból származó Váradi („Zalka”) antifonáléval foglalkozó könyv- és zenetörténeti szakirodalomban időről időre fölvetődött a kérdés, vajon hány kötetből állt a váradi székesegyház egykori nagyszabású, a mise és a zsolozsma teljes énekkészletét felölelő, a 15. század utolsó harmadában készült könyvsorozata. A sorozat maradékának díszes kiállítása, hatalmas mérete miatt többen úgy vélték, sokkötetes korpuszról lehetett szó, s az antifonále két rekonstruálható könyve mellé² külön kötetekként képzelték el a graduálét, szekvencionálét és *kyrialét*.³ A közép-európai térség számos hasonló korú, 15–16. századi kottás misekódexét⁴ áttekintve úgy gondoljuk, a váradi mise teljes repertóriumának leírásához nem feltétlenül volt szükség három különálló kötetre, elegendő volt mindehhez egy is. A kódexek keletkezéstörténetéből tudjuk, hogy megrendelőjük, a váradi egyházmegye morva származású püspöke, Filipecz János a kor valamelyik vezető cseh műhelyében készítette el székesegyháza számára a karkönyveket; az antifonále pompás illuminációja s nem utolsósorban a dallamok lejegyzésénél használt monumentális rombikus kottairásfajta cseh mesterek – *scriptorok*, *notátorok* és *miniátorok* – munkájáról tanúskodik.⁵ Nem véletlen, hogy éppen a késő középkori cseh liturgikus-kottás források közt találhatunk rá azokra, amelyek kiállításukat tekintve a váradi kódexek legközelebbi rokonai. Ha

¹ A tanulmány az NKFIH 120 643 számú kutatási pályázatának keretében készült.

² Dobszay László azt sem tartotta kizártnak, hogy az antifonále eredetileg négykötetes volt, téli-tavaszi, valamint nyári-őszi *temporaléval* és *sanctoraléval*. DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 43.

³ SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1), 40–41; SZENDREI Janka: *A Zalka Antiphonale provenienciája*. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1988*, MTA Zenetudományi Intézet, 21–32, itt: 22; DOBSZAY 2003, 42; KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/A Transylvania-Várad (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszék, 2010, 41.

⁴ Az idézett magyarországi és külföldi források jegyzékét tanulmányunk Függelékében közöljük.

⁵ SZENDREI 1981, 40–41; Zsuzsa CZAGÁNY: *Rukopis na hranici kultúr: Antifonár varadínskej katedrály z konca 15. storočia*. In: *Vedy o umeniach a dejiny kultúry*. Ed. Ivan GERÁT, Adam BŽOCH et al. Bratislava, Slovenská akadémia vied, 2013, 131–142.

e gazdag kódextermésből kiemeljük a graduálékat, azt látjuk, hogy csaknem kivétel nélkül egykötetes kódexek, s felépítésük meglehetősen uniformizált: mindegyikük elején a *kyriale*, azaz a mise állandó részeinek dallamkészlete áll, majd ezt követi a graduále a maga rendje és módja szerint a *temporale*, *sanctorale* és *commune sanctorum* három egységének énektételeivel. Az utolsó szakaszt a rendszerint tipográfiailag is valamelyest elkülönülő szekvencionále alkotja. Ilyen összetételben és szerkezetben áll előttünk többek között a Franus-kancionále vagy a Mladá Boleslav-i graduále,⁶ s véleményünk szerint ehhez hasonlóan épülhetett föl a Váradí graduále is.

A LITURGIKUS TARTALOM

A váradí misekódexekből ma összesen huszonhárom azonosítható töredéket ismerünk: tizenkettő származik a graduáléból, négy a *kyrialéből* és hét a *szekvencionáléből*. Összehasonlítva e fragmentumokat a Váradí antifonále fönmaradt torzójával, a látványos mennyiségbeli különbség nyugtázásán túl több fontos megállapítást tehetünk:

1. A graduále töredékes tételeivel való foglalatosság más kutatómódszertani megközelítést igényel, mint azt az antifonále fragmentumainál megszoktuk. A graduále, *kyriale* és szekvencionále töredékes énektételei bizonyos értelemben – a liturgikus készlet szintjén – kevésbé informatívak, kevesebb adatot szolgáltatnak a tartalmi elemzéshez, mint az antifonále fragmentumai. Ez a középkori liturgia két alapvető színtere, a mise és a zsolozsma természetének, énekkészletének különbözőségéből fakad: a mise tételkészlete sokkal általánosabb a zsolozsmáénál; a zsolozsmakódexek repertóriumában tapintható, adott rítusra, szokásrendre, térségre, intézményre jellemző tulajdonságok, válogatás- és sorrendbeli jellegzetességek, egyéni megoldások a misszálékban, graduálékban jóval kisebb számban fordulnak elő, és nehezebben azonosíthatók.

2. E sajátosságából fakadóan a graduáletöredékek tételeinek azonosítása, pontos liturgikus helyük és funkciójuk meghatározása sokkal nehezebb, mint az antifonále darabjai esetében. Ebből következően a töredékek eredeti kódexbeli helyének és sorrendjének rekonstrukciója is sokszor nehézségekbe ütközik, illetve több választási lehetőséget kínál.

3. A liturgikus készlet viszonylagossá válása mellett nagyobb szerephez jut a dallamalakítás. A fönmaradt dallamok és torzók beható vizsgálata, az ismert dallamok egyéni változatainak, akár egy-egy hang vagy hangcsoport mikrovariánsainak számbavétele adhatja a kutató kezébe azokat az építőkockákat, amelyeket egymás mellé rakosgatva újraépítheti az elveszett Váradí graduále egy-egy nagyobb egységét.

4. Mind tartalmi, mind módszertani szempontból külön egységként kell kezelnünk a kódex három fejezetét: a szűkebben értelmezett graduálét a mise változó énekeivel a megszokott *proprium de tempore*, *de sanctis* és *commune sanctorum* felosztásban,

⁶ A források leírását lásd a Függelékben közölt Forrásjegyzékben.

az állandó részeket összefoglaló *ordinarium missae*-t (*kyrialét*) és végül a *szekvencionálét* (*prosariumot*). Tanulmányunk további részében a graduále törzsanyaga mellett helyet foglaló, a kódex feltételezett eredeti rendjében azt közrefogó két „különgyűjtemény”, a *kyriale* és a szekvencionále fragmentumait vesszük szemügyre.

I. A KYRIALE TÖREDÉKEI

A Váradi graduále ma ismert töredékei közül négy származik a *kyrialéból*; a négy apró pergamentorzó a *Kyrie–Gloria* és *Sanctus–Agnus* tételpárok hajdani gyűjteményéből összesen nyolc darab rekonstrukcióját teszi lehetővé (lásd az 1. táblázatot a következő oldalon).

A műfajok szerint fölállított rend élén a győri Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér Milkovics–Zámory-gyűjteményében őrzött fragmentum áll (Gy-MZ-1467).⁷ A keskeny pergamencsík az egykori fólió alsó része, s a rajta olvasható egyetlen szöveg- és kottasor az oldal legalsó sora volt.⁸ A rektó és a verzó egy-egy sora egy-egy töredékes *Kyrie*-dallamot rejt. Két olyan dallamot, amelyek első pillantásra az ordinárium-tételek európai alapkészletéhez tartoznak, s így jelenlétük a váradi szerkönyvben sem mondható kivételesnek. A két tétel közül az egyiket biztosan azonosíthatjuk: a verzón fennmaradt dallam a hivatalos római szerkönyvek XVI. számú *kyriéje*,⁹ Margaretha Landwehr-Melnicki európai és Kiss Gábor közép-európai ordináriumdallamokat rendszerező katalógusában a 217. számot viseli.¹⁰ A töredéken az első *Kyrie*-akklamáció maradt fenn, ezt igazolja egyfelől a szöveg és a kotta színezése, másfelől a pergaménfólió jobb felső sarkában még éppen kivehető *X* iniciálé, amely a második – *Christe eleyson* – szakaszt indította (Képmelléklet, XXIX/46. kép). A színezésnek ezzel a módjával hazai forrásokban csak elvétve találkozunk, annál sűrűbben fordul elő viszont a 15–16. századi reprezentatív cseh forrásokban: a cseh *scriptorok*, *illuminátorok* kedvelték a misekódexeket bevezető ordináriumtételek egyes szakaszainak (pl. trópusainak) különböző színű (vörös, kék, arany) kiemelését, egyfajta hierarchikus megkülönböztetését.¹¹

⁷ A Milkovics–Zámory Könyvtár 1904-ben vált a győri Városi Közkönyvtár részévé. Az intézmény különböző nevek alatt működött 2013-ig, amikor fölvette a „Dr. Kovács Pál Megyei Könyvtár és Közösségi Tér” nevet, amely 2017-ben „Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér” elnevezésre változott.

⁸ Köszönettel tartozom Lauf Juditnak, az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Fragmenta Codicum munkacsoport kutatójának, amiért fölhívta figyelmemet a töredékre, valamint Ósze Máriának, a győri Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér munkatársának, aki lehetővé tette számomra a töredék digitális másolatának tanulmányozását.

⁹ *Kyrie* XVI. – In feriis per annum. Vö. *Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de Tempore et de Sanctis* (...), Desclée et socii, Parisiis – Tornaci – Romae – Neo Eboraci 1961, 54*.

¹⁰ MELNICKI 1955, 118; KISS 2009, 184.

¹¹ Egyes cseh graduálék *kyrialéi* már-már tobzódznak a színekben: *Graduale Mladá Boleslav-21691*, fol. 1–6^v; Martin Stupník graduáléja, fol. 2–7^v; *Franus-kancionále*, fol. 2^r, 14, 19, 28^r etc.

1. táblázat. A Váradi kyriale töredékei

A töredék sorszáma	Siglum	Könyvtár, jelzet	fólió	műfaj	Katalógusszám ¹²
1.	Gy-MZ-1467	Győr, Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér (Milkovich–Zámory Kvt. fondja) 1467	r	<i>Kyrie</i>	K 144 vagy K 151
1.	Gy-MZ-1467	Győr, Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér (Milkovich–Zámory Kvt. fondja) 1467	v	<i>Kyrie</i>	K 217
2.	Gy-EK-86-1	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár Fragm. 86, ¹³ Szendrei F 654, fol. 1	r	<i>Gloria</i>	G 48
2.	Gy-EK-86-1	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Fragm. 86; Szendrei F 654, fol. 1	v	<i>Gloria</i>	G 48
3.	Gy-EK-86-2	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Fragm. 86; Szendrei F 654, fol. 2	r	<i>Sanctus</i>	S 36
3.	Gy-EK-86-2	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Fragm. 86; Szendrei F 654., fol. 2	v	<i>Agnus Dei</i>	A 42
4.	Gy-EK-85	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Fragm. 85; Szendrei F 613 (VI.15.32 jelzetű könyv lefejtett borítója)	r	<i>Sanctus,</i> <i>Agnus Dei</i>	S 119, A 141
4.	Gy-EK-85	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár Fragm. 85; Szendrei F 613, VI.15.32 jelzetű könyv lefejtett borítója	v	<i>Sanctus</i>	S 182

¹² A számok az alább felsorolt, a középkori európai források ordináriumdallamait műfajok szerint közreadó, a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben megjelent német katalógusokból származnak. A számozást dallamkatalógusában Kiss Gábor is átvette, kiegészítve a kialakított rendet a közép-európai források dallamainak adataival. Margaretha LANDWEHR-MELNICKI: *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters. Forschungsbeiträge zur Musikwissenschaft Band I.* Regensburg, Gustav Bosse Verlag, 1955; Detlev BOSSE: *Untersuchung einstimmiger mittelalterlicher Melodien zum „Gloria in excelsis Deo“.* *Forschungsbeiträge zur Musikwissenschaft Band II.* Regensburg, Gustav Bosse Verlag, 1955; Peter Josef THANNABAUR: *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts. Erlanger Arbeiten zur Musikwissenschaft.* Hg. Bruno STÄBLEIN. Band 1. München, Walter Rieke, 1962; Martin SCHILDBACH: *Das einstimmige Agnus Dei und seine handschriftliche Überlieferung vom 10. bis zum 16. Jahrhundert.* PhD. Diss. Erlangen-Nürnberg, 1967; Gábor KISS: *Ordinariums-Gesänge in Mitteleuropa. Repertoire-Übersicht und Melodienkatalog.* Kassel–Basel etc.: Bärenreiter, 2009 (Monumenta Monodica Medii Aevi Subsidia Band 6).

¹³ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr.* Hg. András VIZKELETY et al. Budapest, Balassi, 1998 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 3); SZENDREI 1981.

A rektón lejegyzett tétel meghatározása valamivel nehezebb: a dallam karakteréből, valamint a kottasor fölött ismét éppen csak kivehető levágott vörös szövegsorból arra következtethetünk, hogy ezúttal a tétel utolsó *Kyrie*-akklamációja őrződött meg (Képmelléklet, XXIX/47. kép). A töredék dallamával egyező, vagy ahhoz nagyon hasonló zárószakasz két *Kyrie*hez is tartozhatott: a Melnicki- és Kiss-jegyzék 144. és 151. számú dallama végződhetett így.¹⁴ Mindhárom tétel az európai *Kyrie*-repertórium archaikus, litániaszerű recitatív-akklamatív dallamai közé tartozik, amely Melnicki katalógusának statisztikai kimutatásai szerint már a legkorábbi, 10–11. századi miseforrásokban megjelent,¹⁵ s onnan kezdve a középkor folyamán a nyugati latin kereszténység teljes területén töretlen népszerűségnek örvendett.¹⁶

A *kyriék* pontosabb zenei meghatározásához és ezáltal a Váradi kyriale virtuális arculatának megrajzolásához a fennmaradt dallamszakaszok mikrovariánsokra lebontott elemzése nyújthat segítséget. Lássuk, mit árul el egy ilyen vizsgálat során a töredék két dallamtorzója.

A 217-es *Kyrie* Európa-szerte többféle transzpozícióban élt. A nyugat-európai források többnyire az archaikus, c-n induló és e-n záró alakot őrzik, a közép-európai térségben viszont az f-re épített, d-n záruló változat vált uralkodóvá, amelyet a töredéken is látunk.¹⁷ Az itt lejegyzett, tercsávban mozgó recitatív formula nem egyezik az európai források szikár, a motívumot a g-a (vagy d-e) gerinc szekundmozgására szűkítő dallammenetével. Ahhoz a kissé kidolgozottabb-díszítettebb dallamvariánshoz közelít, amelyet Kiss Gábor ordináriumkatalógusában 217b alszámmal jelölt, és túlnyomórészt cseh, morva és lengyel forrásokból dokumentált.¹⁸ Ezt a változatot találjuk a 15–16. századi magyarországi szerkönyvek többségében is, mind azok központinak

Futaki Graduále, f. 240v

Ky - ri - e lei - son.

Váradi Kyriále (fragm.), Gy-MZ-1467/verso

Ky - ri - e lei - son.

1. kottapélda. *Kyrie* 217b, 1. akklamáció

nevezett rétegében – a Bakócz- és a Futaki-graduáléban, a Nyitrai és Szántó-graduáléban –, mind a keleti és déli peremvidék forrásaiban – az Erdélyi, Gyergyói és Zág-rábi graduáléban és a Csíksomlyói kancionáléban (lásd 1. kottapélda, felső sor). Töredékünk azonban egyetlen ponton eltér a hazai források ezen alapváltozatától: a *Kyrie* -e szótagja fölötti melizmatikus dallamszakasz két egymást követő, ereszkedő tercét szekundlépésekkel tölti ki, szemben a többi forrás szekundok + terc megoldásával (lásd 1. kottapélda, alsó sor).

¹⁴ MELNICKI 1955, 109 és 111; KISS 2009, 178 és 180.

¹⁵ MELNICKI 1955, 18, 19, 26, 32.

¹⁶ MELNICKI 1955, 111, 118–119.

¹⁷ KISS 2009, 48.

¹⁸ KISS 2009, 184.

Azt is mondhatnánk, ez az apró eltérés elhanyagolható, hiszen nyilvánvalóan ugyanarról a dallamról van szó. A különbség azonban fölértékelődik, mielőtt kiszélesítjük áttekintésünk hatósugarát a környező közép-európai térség forrásanyagára. A 217-es *Kyrie* dallamát a töredékünkkel pontosan egyező változatban találjuk csaknem valamennyi vizsgált cseh forrásban. A két hagyományhoz tartozó forráskörben következetesen megmutatózó eltérés arra utal, hogy nem a másoló pillanatnyi döntéséből fakadó véletlenről van szó, hanem olyan mélyen gyökerező zenei alkotóelemről, amely – a dallamok kimunkálásának sok más apró mozzanatával – az adott tradíció zenei fiziognómiájának része, önazonosságának kifejezője volt.

A három *kyriét* a közép-európai források többségében egy helyen, a *kyriale* köznapokra szánt tétélei között találjuk; rangjukra és liturgikus besorolásukra a *dominicale*, *feriale*, illetve *dominicale maius* és *minus* rubrikák utalnak.¹⁹ Sorrendjük e tömbön belül változó, ám a leggyakrabban a 144. és a 217. számú *Kyrie* kerül egymás mellé. A töredékünk két oldala és a rajta fennmaradt sorok elrendezése alapján feltételezzük, hogy a két tétel a váradi kódex eredeti rendjében is így követte egymást, azaz a rektó dallamfoszlánya a 144. *Kyrié*hez tartozott.

Rekonstrukciós kísérletünket tovább folytathatjuk a Váradi *kyriale* következő, a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban a Váradi antifonále törzskódexe mellett őrzött töredékcsomag egyik fragmentumával (Gy-EK-86-1). E fragmentum a miseordinárium második műfajcsoportját alkotó *Gloria in excelsis Deo*-dallamok egyikének részletét őrizte meg. Az azonosítás ezúttal nem okoz nehézséget – a töredék mindkét oldalán a Vaticana XII.,²⁰ Bosse és Kiss rendszerében 48. számú *Gloria*²¹ négy-négy szövegsora, illetve három-három kottasora olvasható: a rektón az eleje a kezdő *Gloria in excelsis Deo*-szöveg vörös kiemelésével a *Glorificamus te*-szakasz kezdetéig (Képmelléklet, XXX/48. kép), a verzón pedig a közép-rész az *omnipotens Domine fili unigenite*-től az első *miserere nobis*-ig (Képmelléklet, XXX/49. kép). Az előző *Kyrié*vel szemben ez a *Gloria* a közép-európai térségben s ezzel együtt a magyarországi forrásokban jóval ritkábban fordul elő. Nem találjuk nyomát sem a központi esztergomi, sem a zágrábi, sem pedig az erdélyi hagyományban, csupán a periferikus Ulászló-, Kassai, Felvidéki és Brassói graduálékba került be. Annál gyakrabban fedezhetjük föl cseh forrásokban, mi több, ezekben következetesen a 217-es *Kyrié*hez kapcsolódik.²² Természetesen nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a Váradi *kyriale* eredeti rendjében is így volt, mindenesetre elképzelhető, hogy a két győri gyűjteményben fennmaradt fragmentum egykor talán a kódex két egymást követő fóliója volt.

¹⁹ KISS 2009, 113–160 (az egyes források énekkészletének áttekintése a tételekhez tartozó rubrikákkal együtt).

²⁰ Gloria XII. – In festis III. classis. I., vö. 11. jegyzet, 42*.

²¹ BOSSE 1955, 98; KISS 2009, 193.

²² KISS 2009, 193.

Meglepően hasonló, a váradi kódex cseh színezetét igazoló következtetéseket vonhatunk le a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban fennmaradt *Sanctus–Agnus*-töredék (Gy-EK-86-2) dallamelemzéséből is. A fragmentum az eredeti fóliónak hozzávetőleg a fele, amely két negyedből van restaurálva; a két egymás mellé ragasztott pergamentorzó között egy keskeny csík hiányzik. A rektón a Thannabaur-féle *Sanctus*-katalógus²³ 36. számú dallama (Képmelléklet, XXXI/50. kép), verzóján pedig a hozzá tartozó azonos dallamú, Schildbach-féle 42-es *Agnus*-tétel olvasható (Képmelléklet, XXXI/51. kép).²⁴ A katalógusszerzők kimutatása szerint a fríg karakterű, E-tónusú tételpár elsősorban a német, illetve közép-európai („ostländisch”) térség forrásaira jellemző.²⁵ Ennél alaposabb áttekintést nyújtott ordináriumkatalógusában Kiss Gábor, aki a kétféle szöveggel előforduló dallamot ugyancsak a regionális darabok közé sorolva annak pontos forrásháttérét is föltárta.²⁶ Ezek szerint a szóban forgó *Sanctus–Agnus*-pár a magyar központi forrásokban ismeretlen, egyedül a Futaki-graduáléban jelenik meg egy sajátos, máshonnan egyelőre nem dokumentált változatban.²⁷ Szerepel viszont a „periferikus” forráscsoportban: az Ulászló-, a Kassai és a Brassói graduálékban, s

Kassai Graduále II, f. 37

Graduale Mladá Boleslav-21691, f. 31

Váradi Kyriále (fragm.), Gy-EK-2/recto

2. kottapélda. *Sanctus* 36, *Pleni sunt*

kifakultsága ellenére – még éppen azonosíthatók. Jól kivehető a *Miserere* és a *Dona nobis pacem*) amelyek szerencsés módon – a pergamén megcsönkítése és a rajta levő kottairás

de martyribus utasítással számos lejegyzésével találkozunk cseh kódexekben. Ha összehasonlítjuk a töredéken azonosítható dallamrészleteket a periferikus magyar, valamint a cseh források változatával (lásd 2. kottapélda), ugyanazt tapasztaljuk, mint a korábban bemutatott 217. *Kyrie* esetében.

A *pleni* szó második szótagja fölötti dallam megformálásában egyetlen apró, ám szignifikáns és következetes különbség jelentkezik, amely elválasztja egymástól a két forráscsoportot, és töredékünket ismét egyértelműen a cseh oldalhoz sorolja.

Ugyanilyen irányba mutatnak az *Agnus*-dallam egyes szakaszai (*Miserere* és *Dona nobis pacem*), amelyek szerencsés módon – a pergamén megcsönkítése és a rajta levő kottairás

²³ THANNABAUR 1962.

²⁴ SCHILDBACH 1967.

²⁵ THANNABAUR 1962, 24, 127.

²⁶ KISS 2009, 200.

²⁷ Futaki, fol. 215°. Kiss katalógusában a dallam 36a számmal közölve: Kiss 2009, 201.

Kassai Graduale II, f. 37v

Mi - se - re - re no - bis Do - na no - bis pa - cem

Graduale Mladá Boleslav-21691, f. 31v

Mi - se - re - re no - bis Do - na no - bis pa - cem

Váradí Kyriále (fragm.), Gy-EK-2/verso

Mi - se - re - re no - [bis] Do - na no - bis pa - [cem]

3. kottapélda. *Agnus 42, Miserere nobis. Dona nobis pacem*

be (lásd 3. kottapélda 3. sor) ugyanolyan módon, ahogy az a cseh ordináriumhagyományban rögzült (3. kottapélda 2. sor). A tételt tartalmazó periferikus magyar forrásokban (3. kottapélda 1. sor) nem ezt a változatot találjuk. A sztereotíp, fölülről induló és a finálisig ereszkedő dallammenet helyett itt az egyes szakaszok következetesen mindig alulról, az e-finális alá kanyarodva rugaszkodnak neki a következő, meredeken föllívelő szakasznak.

Az eddig elemzett töredékek alapján úgy vélhetnénk, a Váradí kyriále kevésbé illeszkedett a középkori magyar *ordinarium missae* hagyományába, ehelyett sokkal inkább a környező közép-európai térség regionális, olykor kifejezetten cseh vonulatát követte. Ennek a tendenciának valamelyest ellentmond a *kyriále* eddig föltárt töredéksorozatának utolsó darabja (Gy-EK-85). Annak ellenére, hogy a fragmentum mindkét oldalán mindössze egy-egy csonka szöveg- és kottasort őrzött meg, három ordináriumtétel azonosítását teszi lehetővé. A verzón a Schildbach- és Kiss-katalógus 182-es számú, közép-európai és magyar forrásokban egyaránt népszerű *Sanctus*ának második akklamációja maradt fenn (lásd az 1. képet a következő oldalon).²⁸ A rektón azonban a késő középkori divatos F-modusú 119-es *Sanctus*hoz tartozó *Benedictus* vége, a *Hosanna in excelsis* záró melizmája olvasható, az utána következő *A* iniciále és az alsó kottasor néhány hangja pedig elárulja, hogy a darabhoz a 141-es *Agnus*-dallam kapcsolódott (lásd a 2. képet a következő oldalon).²⁹ A Becket Tamás népszerű zsolozsmájának egyik

²⁸ SCHILDBACH 1967, Melodie 182, 188; KISS 2009, 221.

²⁹ SCHILDBACH 1967, Melodie 119, 166; KISS 2009, 210–211.

1. és 2. kép. Fragn. 85, fol. 1^{r-v} (Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár)

responzóriumból kölcsönzött dallam³⁰ az eddigiektől eltérően ismeretlen a cseh hagyományban, sőt, a teljes közép-európai térségben kizárólag magyar és lengyel forrásokban maradt fenn.³¹

A négy ordináriumtöredék dallami és liturgiai vizsgálata némiképp zavarba ejtő eredményt hozott. A fragmentumokon fennmaradt tételek túlnyomó többsége alapján azt mondhatnánk, a Váradi graduále *kyriale*ja cseh hatást tükröz, illetve összeállítója-másolója bizonyosan cseh mintapéldányokból is dolgozott. A cseh hatás ebben az esetben több pusztán színezetnél, hiszen az elemzett tételek egyike-másika nem valamely késő középkori divatos dallam importjáról tanúskodik, mint azt az antifonále néhány, a cseh hagyományból kölcsönzött szenthistóriájánál tapasztaltuk, hanem az *ordinarium missae* archaikus alaprétégebe ágyazódó dallamainak idegen, a magyar hagyománytól mind zeneileg, mind – a tételek valószínűsíthető sorrendjében és kapcsolatában – eltérő megformálásáról.

II. A SZEKVENCIONÁLE TÖREDÉKEI

A *szekvencionáléból* származó töredékek többsége a többi misekódex-fragmentummal ellentétben csaknem teljes bizonyossággal köthető a *temporale* vagy *sanctorale* meghatározott ünnepeihez. Bár a hét töredék nyolc szekvenciájának mindegyike csonkán maradt fenn, nyilvánvaló, hogy a legapróbb töredék is a teljes tétel meglétéről tanúskodik (lásd a 2. táblázatot a következő oldalon).

³⁰ Responsorium *Iacet granum*. Vö. Kiss 2009, 64 (11. kottapélda).

³¹ Kiss 2009, 101, 103/c. táblázat, 210–211.

2. táblázat. Szekvenciatörödékek

Sor-szám	Szignum	Könyvtár	fólió	ünnepe	incipit ³²	AH ³³	Kovács/ Szekvenciák ³⁴
1.	Mo-5194	Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 5194 ³⁵	r	BMV/adv	<i>Mittit ad virginem 5a, 5b</i>	54/296	II 64, 293
1.	Mo-5194	Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 5194	v	BMV/adv	<i>Mittit ad virginem 7a, 7b</i>	54/296	II 64, 293
2.	OSZK-A 66	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, A 66 ³⁶	r	Corpus Christi	<i>Lauda Sion Salvatorem 3a, 3b</i>	50/584	II 93.2a, 362
2.	OSZK-A 66	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, A 66	v	Corpus Christi	<i>Lauda Sion Salvatorem 4a, 4b</i>	50/584	II 93.2a, 362
3.	Sa	Sárospatak, Egyházkerületi Nagykönyvtár, RMK II; 1043; R 195 borítója	?	Visitatio BMV	<i>Decet huius cunctis horis 6b, 7a</i>	48/423	II 54, 269
4.	ELTE-463	Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, RMK III/463 borítója ³⁷	r	Procopius cf.	<i>Plaudant chori monachorum 7a</i>	54/93	–
4.	ELTE-463	Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, RMK III/463 borítója	v	Procopius cf.	<i>Plaudant chori monachorum 8b, 9a</i>	54/93	–
5.	MTA-300-2	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, T 300	r	Commune vv / BMV	<i>Uterus virgineus 2b, 2a, 3a</i>	54/248	II 4, 137

³² Jegyzékünkben a szekvencia címe után a töredéken fennmaradt strófák sorszámát adjuk meg.

³³ Guido-Maria DREVES – Clemens BLUME – Henry M. BANNISTER (eds.): *Analecta Hymnica Medii Aevi* I–LV. Leipzig, Reiland, 1886–1922.

³⁴ Kovács Andrea: *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Szekvenciák – kritikai dal-lamkiadás*. Budapest, Argumentum – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2017 (Musica Sacra Hungarica 1). (A továbbiakban Kovács 2017a.)

³⁵ A töredék és hordozókönyve könyvészeti leírását lásd: Eva VESELOVSKÁ: *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*, Tomus I. Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Bratislava 2008, Nr. 60, 94. Mivel a töredék tartalma akkor még nem volt azonosítva, a katalógusban *Antiphonar* műfajmegjelöléssel szerepel.

³⁶ Köszönöm Lauf Juditnak, hogy eljuttatta hozzám a töredék digitális másolatát a megjelenés előtt álló könyvészeti leírásával együtt.

³⁷ A töredék leírását lásd a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldalon: <http://fragmenta.zti.hu/graduale-s-15-1-csonka-folio-budapest-egyetemi-konyvtar-rmk-iii-463-boritoja/>

5.	MTA-300-2	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, T 300	v	Commune vv / BMV	<i>Uterus virgineus</i> 3b, 4a, 4b	54/248	II 4, 137
6.	Gy-Mus-90	Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban: Xántus János Múzeum) Fragm. 90; Szendrei F 611; 54.1.4. kötése	r	Commune vv	<i>Exsultent filiae Sion</i> 8a	50/ 351, 60	I 24, 60
6.	Gy-Mus-90	Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban: Xántus János Múzeum) Fragm. 90; Szendrei F 611; 54.1.4. kötése	v	Dedicatio eccl.	<i>Psallat ecclesia mater ilibata</i> 1, 2a	53/398	I 37, 100
7.	Gy-EK-VA	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár/ Váradi antifonále, jelzet nélkül	r	BMV	<i>Ave virginalis forma</i> 5, 6, 7	54/243	–
7.	Gy-EK-VA	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár/ Váradi antifonále, jelzet nélkül	v	BMV	<i>Ave virginalis forma</i> 8, 9, 10	54/243	–

A nyolc szekvenciából kettő a *temporale* készletébe tartozik (*Mittit ad virginem, Lauda Sion*), kettő-kettő a *sanctorale* meghatározott ünnepeihez (*Decet huius, Plaudant chori*), illetve a szüzek közös anyagához (*Uterus virgineus, Exsultent filiae*) kapcsolódik. Egy képviseli a templomszentelést (*Psallat ecclesia*), a fennmaradó egy pedig a konkrét liturgikus időszakhoz nem köthető Mária-szekvenciák sorába illeszkedik (*Ave virginalis forma*). Ha e funkcionális tagoláson belül a szekvenciákat egyenként is szemügyre vesszük, a csoportosítást tovább árnyalhatjuk.

A *Lauda Sion Salvatorem* (OSZK-A 66) Európa-szerte az úrnapi liturgia része volt, s ilyen funkcióban rögzíti valamennyi középkori magyar forrás is. A *proprium de sanctis* két, a töredékeken megőrződött szekvenciájának liturgikus helye is egyértelműen meghatározható: a *Decet huius cunctis horis* (Sa) Mária látogatása július 2-i ünnepének, a *Plaudant chori monachorum* (ELTE-463) pedig a két nappal utána ünnepelt Szent Prokop miseliturgiájának része volt. Emléknapjaik közelsége alapján feltételezhetjük, hogy szekvenciáik a Váradi szekvencionále eredeti rendjében is egymás után következtek.

Az *Uterus virgineus* (MTA-300-2) és az *Exsultent filiae Sion* (Gy-Mus-90) a szüzek közös anyagának szekvenciáihoz tartoztak, amelyeket rendszerint a szekvencionále

végén, a *commune*-tételek között jegyezték le. A töredékeink által szerencsésen fennmaradt tételrendnek köszönhetően az *Exsultent filiae Sion* liturgikus funkcióját és kódexbeli elhelyezkedését még pontosabban rekonstruálni tudjuk. 6. számú töredékünk ugyanis az egyetlen, amely csonka fólióján két szekvencia részletét őrizte meg, s így azok sorrendjéről is tanúskodik: a rektón a templomszentelési *Psallat ecclesia*, a verzón a szüzek közös szekvenciája, az *Exsultent filiae Sion* maradt fenn. A két szekvenciát számos középkori forrásban találjuk egymás mellett;³⁸ bár sorrendjük olykor fölcserélődött, rendszerint a *szekvencionálék commune sanctorum*-tételsorának végén kaptak helyet. Ha feltételezzük, hogy a Váradí graduáléban is így volt, töredékünk a *szekvencionále végéről* származik.

Kevésbé egyértelmű a táblázatunk (hipotetikusán) első tételeként föltüntetett *Mittit ad virginem* liturgikus funkciója és ebből fakadóan a kódexben elfoglalt helye. E tétel állhatott az adventi időszak – leggyakrabban votív – Mária-miséinek szekvenciái között (*de domina in adventu* rubrikával), sőt, nem ritkán azok élén, vagyis a *szekvencionále* elején, de éppúgy helyet kaphatott a pusztán *de beata* vagy *de domina* megjelöléssel rubrikázott, pontos liturgikus asszignációt nem tartalmazó Mária-tételek között is. E Mária-szekvenciák külön fejezetbe tömörítve rendszerint a kódex végén, a *commune*-készlet után álltak, de szigetszerűen is elhelyezkedhettek a *szekvencionále* nagyobb egységei között. Szövegük alapján egyes szekvenciák Mária-ünnepekhez kapcsolódtak, de ugyanúgy megjelenhettek a *commune virginum* tételsorában is.³⁹ Így lehetséges, hogy a töredékünkön fennmaradt, többnyire a szüzek *prosái* közé sorolt *Uterus virgineus* a prágai székesegyház 14. századi graduáléjában a Mária-szekvenciák közt bukkan föl, közvetlenül megelőzve a hangsúlyosan Szűz Máriát megjelenítő szövegű *Ave virginalis formát*.⁴⁰

Ha a Váradí *szekvencionále* eddig ismert tételeit az európai *szekvenciaköltészet* stílusrétegei szerint csoportosítjuk, csupán kettőt sorolhatunk a klasszikus notkeriánus, illetve délnémet készletbe (*Psallat ecclesia mater illibata*, *Exsultent filiae Sion*), a fennmaradó hat a késő középkori új stílusú, két esetben konkrét szerzőhöz köthető kompozíciók közé tartozik. Ha e fölosztásra rávetítjük az egyes *szekvenciák* európai, közép-európai és magyarországi hagyományozásának hálóját, négyet (*Psallat ecclesia*, *Exsultent filiae Sion*, *Mittit ad virginem*, *Lauda Sion Salvatore*) sorolhatunk az össz-európai törzskészlet, kettőt (*Uterus virgineus*, *Decet huius cunctis horis*) pedig a szűkebb közép-európai térség regionális darabjai közé. Egy *szekvencia* – a Procopius tiszteletére költött *Plaudant chori monachorum* – kizárólag cseh forrásokban fordul elő, egyet pedig – *Ave virginalis forma* – mindössze néhány délnémet és cseh kézirat-

³⁸ Források: Arnestus-*szekvencionále*, fol. 237, fol. 239; Prágai misszálé-XVI A 16, fol. 388^r. A cseh források *szekvenciakészletének* jegyzékszerű áttekintését lásd Hana VLHOVÁ-WÖRNER <http://hymnologica.cz/> weboldalon.

³⁹ Kovács Andrea: *Szekvenciák a középkori Magyarországon – II. Liturgikus alkalmazás*. In: *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014) 4. szám, 359–376.

⁴⁰ Prágai graduále-XII A 1, fol. 73^v, 76^r: *Prose de beata virgine* rubrikával indítva.

ból ismerünk. A magyar *sequentarium* alapkészletébe, azaz a valamennyi középkori magyarországi rítusterület forrásaiban ismert darabok közé tartozik az európai törzsanyag négy tétele mellett a *Decet huius cunctis horis*, a ritkábban dokumentáltakhoz pedig az *Uterus virgineus*.

A nyolc fennmaradt szekvencia természetesen kevés ahhoz, hogy belőlük a 15. század végi Váradi szekvencionále repertóriumát, vagy – még merészebbre vállalkozva – a váradi egyházmegye késő középkori szekvenciakészletét rekonstruáljuk. Bármilyen csábító is annak mérlegelése, hogy a rendelkezésre álló töredékes tételeket a *prosarium* egyfajta „keresztmetszetének” tekintjük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fragmentumok a hajdani kódex véletlenszerűen megőrződött maradványai csupán, amelyek az egykori *szekvencionálénak* legjobb esetben is legfőljebb egyhatodát teszik ki. Mint azt előbbi áttekintésünkben hangsúlyoztuk, öt szekvencia illeszkedik a középkori magyar források alapkészletébe: az úrnapi *Lauda Sion*, a szüzek közös miséjének *Exsultent filiae Sionja* és a templomszentelési *Psallat ecclesia*. Valamennyi magyar rítusterületen megtalálható, s egyikük sem tekinthető valamely térség vagy részahagyomány jellegzetes elemének.⁴¹ E három, nemcsak a magyarországi, de az európai törzskészlethez tartozó darab mellé állíthatjuk az új stílusú *Mittit ad virginem* Mária-szekvenciát, valamint az 1387-ben bevezetett *Visitatio beatae Mariae virginis* ünnep *Decet huius cunctis horis* szekvenciáját, Johannes de Jenstejn prágai érsek kompozícióját, amely ugyan jóval kevesebb forrásban maradt fenn, ezek azonban az előzőkhöz hasonlóan a középkori Magyarország valamennyi régióját lefedik.⁴²

A három fennmaradó darab közül kettővel (*Plaudant chori monachorum*, *Ave virginalis forma*) egyáltalán nem találkozunk a középkori magyar *sequentariumban*, s csupán egyikükről (*Uterus virgineus*) mondhatjuk el, hogy annak peremén foglal helyet. A *Plaudant chori monachorum* bizonyosan cseh szekvencia: a sázavai kolostor apátja, az 1204-ben szentté avatott s hamarosan Csehország védőszentjeinek sorába emelt Procopius tiszteletére készült, s kizárólag cseh forrásokból ismert. Az *Ave virginalis forma* Mária-szekvencia, Jakob von Mühlendorf szerzeménye, amint azt egy korábbi tanulmányunkban részletesen kifejtettük,⁴³ a 14. század második felében és a 15. században elsősorban német nyelvterületen volt igen népszerű. Számos délnémet forrása mellett eddig mindössze egy cseh graduáléban bukkantunk nyomára,⁴⁴ így kutatásunk jelen pillanatában nem tudjuk eldönteni, vajon milyen úton, milyen közvetítéssel került a váradi kódex szekvenciái közé.

⁴¹ Kovács Andrea: *Szekvenciák a középkori Magyarországon – I. Tételkészlet és rítusterületek*. In: *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014) 3. szám, 259–276 (a magyarországi törzsanyag táblázatos áttekintése a 271. oldalon); Kovács Andrea: *Szekvenciák a középkori Magyarországon. Repertoár; tradíciók, dallamok*. Argumentum – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2017 (Musica Sacra Hungarica 2), 81–91. (A továbbiakban Kovács 2017b.)

⁴² Sarlós Boldogasszony ünnepének szekvenciakészletéhez lásd Kovács 2017b, 340–343.

⁴³ CZAGÁNY Zsuzsa: *A Zalka Antifonále utolsó lapja*. In: *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene-kutató-zene-történész tiszteletére*. Szerk. SZALAY Olga. Budapest, L'Harmattan, 503–513.

⁴⁴ Prágai graduále-XII A 1, fol. 76.

Az új stílusú, a 13. században keletkezett *Uterus virgineus* középkori hangjelzett kódexeink közül egyedül a Futaki-graduáléban maradt fenn, nyomait emellett csupán két 18. században készült, de középkori anyagot hagyományozó zágrábi graduále őrzi.⁴⁵ Az *Analecta Hymnica* forrásjegyzékében túlnyomórészt délnémet–osztrák és cseh kódexek és nyomtatványok szerepelnek annak ellenére, hogy a szekvencia feltehetőleg francia környezetben született.⁴⁶ Bár nem tartozik a cseh graduálék és szekvencionálék törzskészletébe, bekerült a prágai székesegyház két reprezentatív késő középkori misekódexébe,⁴⁷ valamint néhány sziléziai és morva forrásba. A szekvencia töredékünkön fennmaradt szakaszainak zenei megformálásában a vizsgált források egységesek, így ebben az esetben a zenei mélyelemzés csupán megerősítette a Váradi szekvencionále közép-európai beágyazottságát. A fragmentum szövegváltozata azonban nem igazodik az *Uterus virgineus* kevés magyar lejegyzéséhez. A strófák rekonstruálható sorrendje (2a *Salomon pacificus*, 2b *Virgo thronus exstitit*) és a 2b szakasz pontos megszővegezése⁴⁸ a szekvencia cseh szöveg hagyományába illeszkedik.⁴⁹

Ha a Váradi szekvencionále fennmaradt szekvenciatöredékeinek elemzését ezen a ponton befejezettnek tekintenénk, eddigi eredményeinket összefoglalva azt mondhatnánk, a kézirat apránként élénk tűnő fiziognómiája megfelel egy késő középkori, a központi esztergomi liturgikus és zenei hagyománytól valamelyest elkülönülő, de azzal alapvetően nem ütköző, a liturgikus költészet regionális áramlatai felé nyitott egyházi központ gyakorlatának. Megállapításunknak a repertórium e viszonylag koherens kivágatától élesen elkülönülő, közvetve vagy közvetlenül a cseh kultúrkörből származó két szekvencia sem mondana ellent, hiszen mindkettőt a váradi kódexcsalád keletkezéstörténeti háttéréből fakadó, azzal magyarázható pillanatnyi művelődéstörténeti transzmisszió kézzel fogható tanúságaként értelmezhetjük. A cseh eredetű énektételek, ciklusok felszíni beszűrődésére a Váradi antifonáléban is találunk példát: a Mátyás apostol-, Márta- vagy Bertalan-históriák úgy színesítik a kódex anyagát, hogy közben érintetlenül hagyják a benne foglalt zsolozsmarepertórium archaikus rétegét. Az ordináriumtételek elemzésénél azonban láttuk, hogy egy-egy darab látszólag szokványos előfordulásának nyugtázása hamis következtetésekhez vezethet, s kutatásunk tárgyáról csak úgy kapunk komplex képet, ha a tételkészlet áttekintését a dallamvizsgálat eredményeivel egészítjük ki. A következőkben tehát annak járunk utána, vajon az európai és magyarországi törzskészlet öt szekvenciájának a töredékeken megőrződött kivágatai beleillenek-e a magyar források által közvetített dallamhagyományba. Különösen

⁴⁵ Kovács 2017a, *Uterus virgineus*: 137/Nr. II 4, 68*.

⁴⁶ AH 54, 391: *Frankreich ist sehr schwach durch Quellen vertreten; und doch möchte man glauben, daß dort im 13. Jahrh. die Sequenz entstand, aber trotz ihrer Schönheiten ebendort weniger Anklang fand, als in Deutschland.*

⁴⁷ Prágai graduále-XII A 1, fol. 73^v; Prágai misszále-XIV A 16, fol. 396^v.

⁴⁸ Bár a strófából csak szófoszlányok látszanak, ezek alapján is csaknem biztosra vehetjük, hogy a Váradi szekvencionále eredeti szövegváltozata *Virgo thronus exstitit*, *cui Deus praestitit* volt, szemben a Futaki-graduále *Thronus cui exstitit*, *Deus sibi praestitit* variánsával.

⁴⁹ Prágai graduále-XII A 1, fol. 74^r; Cseh kancionále-243, fol. 28, fol. 40.

fontos ilyen szemmel megvizsgálni a régi stílusú szekvenciákat, hiszen az archaikus, a hagyományban korán és erősen meggyökerezett dallamok eltérései más információt közvetítenek, és nagyobb súllyal esnek a latba, mint a késő középkor zenei ízlését tükröző új stílusú darabok esetlegesebb változatai.⁵⁰

A Váradai szekvencionále töredékeinek két archaikus tétele közül a *Psallat ecclesia mater illibata* összehasonlító dallamelemzése bizonyult tanulságosnak. A klasszikus notkeriánus szekvencia Közép-Európa valamennyi térségében, így Magyarországon is

Csíkssomlyói Kancionále, f. 86v

[...] hu - ius ecc - le - si - ae

Szepesi Graduále II, f. 75

[...] hu - ius ecc - le - si - ae

Váradai Szekvencionále (fragm.), Gy-Mus-1/recto, cseh graduálék

[...] hu - ius ecc - le - si - ae

4. kottapélda. *Psallat ecclesia, huius ecclesiae*

ennek megfelelően főrészt g-re, zárószakaszát pedig c-re írja le (4. kottapélda, 2. sor). Ez a lejegyzésmód, illetve zenei értelmezés a *Psallat ecclesia* cseh hagyományozására jellemző,⁵² és ennek csonka, de jellegzetes kivágatát találjuk töredékünkön is (4. kottapélda, 3. sor).

Az Aquinói Tamásnak tulajdonított úrnapi *Lauda Sion Salvatorem* kétféle változatban élt a középkori Magyarországon. Mint arra Kovács Andrea rámutatott, forrásaink e szekvencia változatainak alkalmazásában két jól körülhatárolható csoportra oszlanak: a felvidéki, erdélyi szász és zágrábi kéziratok a darab mintájául szolgáló Szent Kereszt szekvenciaszerkezetét és dallamát követik, betagozódva ezzel egy szélesebb közép-európai hagyományba, az esztergomi, pálos és erdélyi kör forrásai ezzel szemben egy sajátos, mind szerkezetében, mind dallamában módosított változatot örökítenek tovább

⁵⁰ Vizsgálatunkban nagy segítségünkre volt Kovács Andrea *Szekvenciák a középkori Magyarországon* c. munkája, illetve a magyarországi szekvenciák kritikai kiadása, amelyet saját, a közép-európai (elsősorban cseh) forrásokra összpontosító kutatásunk tapasztalataival egészítettünk ki.

⁵¹ Kovács 2017a, 100/Nr. I 37, 64*.

⁵² Cseh források: Arnestus-szekvencionále, fol. 237; Prágai graduále-XII A 1, fol. 198^v; Graduale Mladá Boleslav-21691, fol. 389.

Futaki Graduále, f. 269v
In hac men-sa no-vi re-gis

Szepesi Graduále, f. 28
In hac men-sa sum-mi re-gis

Váradi Szekvencionále (fragm.), OSZK-066/recto
In hac men-sa sum-mi [regis]

5. kottapélda. *Lauda Sion Salvatore*,
3b) *In hac mensa*

nobis filium ora sanctissima záradékkal,⁵³ amely ezzel a dallamváltozattal a magyarországi források közül egyedül az Ulászló-graduáléban olvasható.⁵⁴ Sokkal nagyobb számban található viszont ez a változat 15–16. századi cseh kódexekben: többek közt ugyanazokban a graduálékban és kancionálékban, amelyeket töredékeink *Kyrie*-dallamainak vizsgálatába vontunk be. A szövegválasztás cseh orientációját ezúttal is megerősíti a szekvencia zenei megjelenésformája: a töredéken nem az Esztergom hatóságára alá tartozó forráskör variánsa maradt fenn (lásd 6. kottapélda, 1. sor, a következő oldalon), sőt nem is az Ulászló-graduále hasonló f-tonalitású, ám a melizmák

(lásd 5. kottapélda, 1. sor).⁵³ A töredékünkön azonosítható részlet (5. kottapélda, 3. sor) a szekvencia 3. és 4. verspárjának kivágatát tartalmazza a „periferikus” csoportnak megfelelő lejegyzésben, sőt, a 3b strófa jellegzetes szóhasználatával⁵⁴ e csoporton belül a felvidéki forrásokhoz igazodik⁵⁵ (5. kottapélda, 2. sor).

A Váradi antifonále 2008 és 2013 között feltárt modori töredékanyagában⁵⁶ a tizenhárom antifonáletorzó közt egyetlen szekvencionáletöredékként fennmaradt *Mittit ad virginem* különleges szöveg- és dallamváltozatát külön tanulmányban mutattuk be.⁵⁷ A fragmentumon szerencsés módon a darab utolsó szakasza őrződött meg azzal a *Pro*

⁵³ Kovács 2013/2014, 166–169; Kovács 2017b, 362–368.

⁵⁴ [...] *novi regis* helyett [...] *summi regis*.

⁵⁵ A 3b strófa *In hac mensa summi regis* kezdete megegyezik a Szepesi, Kassai és Ulászló-graduále – cseh forrásokban is igen gyakori – változatával, szemben a többi forrás *In hac mensa novi regis* szövegével. Vö. Kovács 2017b, 364.

⁵⁶ A Pozsony melletti Modor városi levéltárában talált váradi töredékekről lásd VESELOVSKÁ 2008, nr. 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 61–63; CZAGÁNY ZSUSZA: *Töredék, kódex, ritus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága*. In: *Zenatudományi Dolgozatok* 2011. Szerk. Kiss Gábor. Budapest, MTA BTK Zenatudományi Intézet, 2012, 123–141.

⁵⁷ CZAGÁNY ZSUSZA: *Töredék, kódex, ritus, hagyomány II. A Váradi Szekvencionále újonnan előkerült darabja*. In: *Zenatudományi Dolgozatok* 2012. Szerk. Kiss Gábor. Budapest, MTA BTK Zenatudományi Intézet, 2014, 45–56; ZSUSZA CZAGÁNY: *Böhmische „Zutaten” im Waradiner Sequentiar*. In: *Ars musica and Its Contexts in Medieval and Early Modern Culture*. Ed. Paweł GANCARCZYK. Warszawa, Liber Pro Arte, 2016, 237–245.

⁵⁸ *Pro nobis fili[um] ora sanctissima, ut post exi[li]um fruamur gloria, san[ctorum omnium]*.

⁵⁹ A Patai graduáléban (fol. 140) a *Pro nobis*-záradék eltérő dallamvariánssal lejegyezve.

Bakócz Graduále, f. 249v

[...] sed ad - mi - ra - bi - lem. Con - si - li - a - ri - um hu - ma - ni ge - ne - ris

Ulászló Graduále, f. 378

[...] sed ad - mi - ra - bi - lem. Con - si - li - a - ri - um hu - ma - ni ge - ne - ris

Váradí Szekvencionále (fragm.), Mo-5194/recto

[...] sed ad - mi - ra - bi - lem. Con - si - li - a - ri - um hu - ma - ni ge - ne - ris

6. kottapélda. *Mittit ad Virginem*,
5a) [*Audit et suscipit ...] sed admirabilem*; 5b) *Consiliarium humani generis*

áttagolásával a zenei hangsúlyokat átszerkesztő változata (6. kottapélda, 2. sor), hanem ugyanennek a cseh forrásokra jellemző, c-re transzponált alakja (6. kottapélda, 3. sor).⁶⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

Eredményeink megerősítették azt a zenetörténeti kutatásban többször megfogalmazott véleményt, miszerint a középkori misekódexek fő egységei a hagyományozás és hagyományörzés szempontjából nem viselkednek egyformán, s így vizsgálatukat sem végezhetjük azonos irányvonalak, szempontok és elvárások mentén. Ha tetszik, más-más kutatómódszertani paradigma felől kell közelítenünk a graduále *proprium*ához, *kyrialéj*ához és *szekvencionáléj*ához.

Mind Szendrei Janka, mind Kiss Gábor fölhívták a figyelmet arra, hogy a *kyriale* természete, hagyományozásmódja a középkorban eltérhetett a graduále törzskészletének kialakításától, „tágabb teret engedett az újításoknak, önálló kezdeményezéseknek”,⁶¹ illetve „a más műfajokban tapasztaltnál nagyobb szabadság olyan heterogén repertoárokat eredményezett, amelyekben esetenként a legkülönfélébb elterjedtségű,

⁶⁰ Ugyanezt a transzponált f-tónusú változatot találjuk a következő cseh forrásokban: Franus-kancionále, fol. 232^v, *Graduale Mladá Boleslav-21691*, fol. 400^v, Jan Táborský graduáléja, fol. 212^v.

⁶¹ SZENDREI Janka: *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1993 (*Musicalia Danubiana* 12), 74.

korú és stílusú dallamokat találjuk egymás mellett”.⁶² Ez magyarázatot adna az idegen (cseh) eredetű darabok megjelenésére, de arra nem, miért jegyezték le a klasszikus tételeket magyar dallamváltozatuk helyett a cseh forrásokra jellemző alakjukban. S végképp nem tenné világossá a szekvenciagyűjtemény hasonlóképpen zavarba ejtő kétarcúságát.

A fennmaradt zenei tételek tanulságának összefoglalását követően fölmerül a kérdés, vajon mennyire tekinthetjük reprezentatív váradi forrásnak a Váradi graduále *kyriale* és szekvencionále részét? Valóban a váradi székesegyház szokásrendjét, liturgikus énekgyakorlatát, késő középkori liturgikus-zenei orientációját tárja elénk? Vagy a mise-kódex e két egységének összeállításánál más szempontok, preferenciák érvényesültek, mint a zsolozsma-antifonále és a *miseproprium* szerkesztésénél? Miként értékeljük a vizsgált tételkészlet erőteljes, mind a tételválogatásban, mind a dallamalakításban megmutatkozó cseh irányultságát? És mivel magyarázzuk a néhány, még ezen belül is idegen darab meghökkentő előfordulását?

Tudva azt, hogy tanulmányunkban összefoglalt eredményeink a szokásosnál jóval kevésbé bizonyulnak időtállóknak, mégis úgy véljük, a töredékekből kirajzolódó Váradi *kyriale* és szekvencionále egy gazdag, alapvetően regionális, a közép-európai térségre jellemző tételkészletet foglalt magában. Minden bizonnyal nem szorított a középkori váradi egyházmegye klasszikus – a rendelkezésünkre álló töredékekből egyelőre nem is rekonstruálható – alapkészletére, hanem egyfajta gyűjteményként foglalta össze – feltehetően a magyar törzssanyag mellett – a régió népszerű, elsősorban cseh területen elterjedt darbjait és dallamait. A váradi díszkódexsorozat ordináriumtételeinek és szekvenciáinak gyűjteményében így talán nem a helyi tradíció és nem is a kelet-magyarországi liturgikus énekgyakorlat érett, 15. század végi megnyilvánulását kell látunk, hanem egy késő középkori művelődéstörténeti kapcsolat látványos, ám mégis pillanatnyi lenyomatát.

⁶² Kiss Gábor: *A középkori magyar kyriale*. In: *Magyar Egyházzene* 7 (1999/2000), 2. szám, 159–170, 160.

FÜGGELÉK

*A tanulmányban idézett cseh források*⁶³

Arnestus-szekvencionále

Sequentionale Arnesti de Pardubice, 1363–1374. Praha, Archiv Pražského hradu, fond Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, ms. P VIII

Prágai misszále-XVI A 16

Missale ecclesiae Pragensis, s. 14/ex. Praha, Knihovna Národního muzea, XVI A 16
http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NMP___XVI_A_16___2EHVH11-cs

Prágai graduále-XII A 1

Graduale ecclesiae Pragensis, s. 14–15. Praha, Knihovna Národního muzea, XII A 1
http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NMP___XII_A_1___0D009G5-cs

Graduale Mladá Boleslav-21691

Graduale (Graduál mladoboleslavský Janička Zmilelého z Písku), s. 16/in. Mladá Boleslav, Okresní muzeum, inv. č. 21691

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-OMMB___INV_C_21691_44TGV4A-cs

Martin Stupník graduáléja

Graduale ex Pilsen (Plzeňský graduál Martina Stupníka), 1491. Praha, Knihovna Národního muzea, XII A 20

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NMP___XII_A_20___3ROG1K0-cs

Franus-kancionále

Cantionale ecclesiae S. Spiriti in Königgrätz (Codex Franus), 1505. Hradec Králové, Muzeum Východních Čech, II A 2

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-MVCHK_HR_6_II_A_6_0OSL9UC-cs

Jan Táborský graduáléja

Graduale, 1530. Chrudim, Regionální muzeum v Chrudimi, 12580

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-RMC___12580___363ZZJD-cs

⁶³ Az Arnestus-szekvencionále kivételével valamennyi általunk idézett cseh forrás leírása és digitális másolata megtalálható a www.manuscriptorium.com weboldalon, ezért mindegyiknél föltüntetjük az ide vezető elérési címet (megtekintve 2019. május 30.).

Cseh kancionále-243

Cantionale ex Bohemia, s. 14–15. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 243. Mikrofilmje digitalizálva az MTA BTK Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán (jelzete Z 376)

A tanulmányban idézett magyar források

Bakócz-graduále

S. 15–16. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, I. 1a-b

Csíksomlyói kancionále

S. 16. Şumuleu Ciuc (Csíksomlyó), Ferences Kolostor Könyvtára, 5252

Ulászló-graduále

S. 16/in. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, I. 3

Kassai graduále

S. 16/in. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 172a-b

Szepesi graduále

1426. Spišská kapitula (Szepeshely), Knižnica Spišskej kapituly, Mus. 1

Brassói graduále

S. 16/in. Sibiu (Nagyszeben), Biblioteca Muzeului Brukenthal, Ms. 759

Futaki-graduále

Futaki Ferenc graduáléja, 1463. Istanbul, Topkapi Sarayı Müzesi, No. 68 (olim 2429)

Patai graduále

S. 16/med. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3522

Nyitrai graduále

S. 16/in. Bratislava (Pozsony), Slovenský národný archív, 67

Szántó-graduále

Gyöngyösi Szántó András graduáléja. 1618–1623. Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 114

Erdélyi graduále

1534. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3815

Gyergyói graduále

S. 16/1. Alba Iulia (Gyulafehérvár), Biblioteca Natională a României, Filiala Batthyaneum, R IX. 57

Zágrábi graduále

S. 14. Zagreb (Zágráb), Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, III. d. 182

Váradi („Zalka”) antifonále

S. 15/ex. Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül

* * *

ZSUZSA CZAGÁNY

Kyriale und Sequentiar

Analytische Untersuchung zweier Fragmentengruppen der spätmittelalterlichen Prachtkodizes der Waradiner Kathedrale

Die in den letzten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts entstandene Reihe großformatiger, illuminiertes und mit böhmischer Choralnotation ausgestatteter Handschriften der mittelalterlichen Kathedrale zu Großwardein ist heute lediglich fragmentarisch überliefert. Im Gegensatz zum Waradiner Antiphonar, das trotz Verluste immerhin mit etwa einem Drittel seines ursprünglichen Bestandes erhalten ist, lässt sich die Existenz der Waradiner Meßhandschriften (Graduale, Sequentiar und Kyriale) nur durch sekundäre Berichte der im 16–17. Jahrhundert verfassten Kathedralinventare sowie durch einige vereinzelt verifizierte Fragmente der Kodizes bestätigen.

Die erhaltenen Fragmente des Waradiner Graduals, Kyrials und Sequentiars sind demnach von größter Bedeutung, sie repräsentieren ja die einzige bisher bekannte Primärquelle der mittelalterlichen Meßliturgie der Waradiner Kathedrale. Das auf diese Weise überlieferte Material ist natürlich zu schmal, um dadurch die Zusammensetzung, Struktur oder melodische Physiognomie des Repertoires untersuchen zu können. Wir müssen uns mit einer notwendigerweise stichprobenartigen Prüfung der erhaltenen Angaben, d. h. mit der Untersuchung der zufallsartig überlieferten Fragmente begnügen. Im vorliegenden Aufsatz wird dies durch inhaltliche und musikalische Mikroanalyse der Gesänge einzelner erhaltenen Fragmente aus dem Kyrial und Sequentiar versucht.

*A zsoltárdifferencia és a középkori magyar
zsoltosmahagyományok*

Differentia szóval az egész középkoron át a gregorián ének zsoltártónusainak záróformuláját illeték, amelyet a zsoltárrecitáció utolsó verzusaként elhangzó doxológia („Gloria Patri ... Sicut erat...”) végső hat szótagjával („Saeculorum amen” – „euouae”) szövegeztek meg, és kottáztak a zsolozsma énekeit tartalmazó antifonálékban.¹ Ennek a kadenciának az volt a feladata, hogy harmonikus átmenetet biztosítson a zsoltározás után visszatérő antifóna incipitjéhez.² Az ezredforduló körüli kezdetektől egészen a középkor végéig ez a kapcsolódás volt a differenciagyakorlat alapkérdése. A *differentia* ugyanakkor a rendező elvet jelentette abban a *tonárius* elnevezésű könyvműfajban, amely az antifóna-énekeknek a nyolc modusz valamelyikébe történő besorolását és azon belül a különféle kadenciák szerinti alcsoportjait szemléltette.

Már száz évvel ezelőtt, a zsoltárvégződések kutatástörténetének kezdőpontján megfogalmazódott, hogy a differenciapraxis a középkori liturgikus énekgyakorlatnak az a szegmense, amely, mint zenei repertoár, a liturgikus szokásrenddel és a gregoriánnum többi műfajával egyenrangú módon regionális változatokban hagyományozódott.³

¹ A terminusról a zsoltározás alapvető lexikális szakirodalmából lehet tájékozódni. Bruno STÄBLEIN: *Psalm: Lateinische Psalm-Gesang im Mittelalter*. In: *Musik in Geschichte und Gegenwart 10*. Ed. Friedrich BLUME. Kassel, Bärenreiter, 1962, col. 1676–1690; Thomas H. CONNOLLY: *Psalm: II. Latin Monophonic Psalmody*. In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Ed. Stanley SADIE. London, Macmillan, 1980, 15, 322–332.

² Az erre vonatkozó első megszövegezéseket Prümi Reginónak (900 körül) köszönhetjük. Lásd Michael BERNHARD: *Clavis Gerberti. Eine Revision von Martin Gerberts Scriptorum ecclesiastici de musica sacra potissimum (St. Blasien 1784), I.* München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (továbbiakban: BAdW), 1989 (BAdW Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 7), 37–73. – Hogy a pontos hangközviszonyt kulcsfontosságúnak tartották, arról a délnémet tonáriushagyomány szövegei tanúskodnak. Lásd például Cölestin VIVELL: *Frutolfi Breviarium de Musica et Tonarius*. Wien, Alfred Hölder, 1919 (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 188/2), 113–183.

³ „Das interessanteste Stück der römischen Psalmodie spielt sich am Ende der Psalmformel ab [...]” – „[...] am leichtesten läßt sich aber der Zusammenhang von Differenz und Antiphone an einem vollständig notierten Antiphonar studieren [...]” – „Da aber das unmittelbare praktische Interesse am liturgischen Gesange das theoretische und gelehrte weit überstieg, so erweckte die Praxis in den verschiedenen Zentren kirchlichen Lebens auch verschiedene Lösungen einer und derselben Schwierigkeit. Wenn irgend etwas die

A *Paléographie Musicale* 20. század eleji, solesmes-i bencések által gondozott kötetei⁴ után az 1990-es években a *Cantus index*⁵ álltak annak a törekvésnek szolgálatában, hogy átfogóan bemutathatóvá váljék egy-egy forrás tónusok és zsolnárvégződés szerinti csoportosított antifónakészlete és ezáltal differentiainak teljes készlete. A *Cantus*⁶ napjainkban is folytonosan megújuló adatbázisa és különböző indexelő funkciói segítségével adnak a kutató kezébe, hogy megismerhesse többek között az egyes antifónák tónusba sorolását a zsolozsmakódexek minél szélesebb körében. Ha azonban a differentiadallamok közelebbi megismerése és több forrás alapján kivitelezendő összevetése a cél, az egyes antifónához tartozó zsolnáradencia beazonosítása érdekében végső soron magukhoz a kéziratokhoz szükséges visszatérni.⁷

Reális kihívás tehát, hogy a zsolnárdifferentiaikat az antifonálék vagy kottás breviáriumok végigolvasása által ismerjük meg.⁸ A zsolnáradenciák a napi használatra vagy a liturgikus gyakorlat megörökítésére készült énekeskönyvekben bámulatra méltó változatosságban és életszerűségben vannak jelen. Hogy a különféle differentiaalakok erdejében tiszta helyzetet lehessen teremteni, segítségünkre lehetnek az elméleti tonáriusok. Fontos módszertani feladat a repertoár azon variábilis rétegeinek elkülönítése, amelyek regionális vagy időbeli különbségekre utalhatnak.⁹ Egyes differentiaváltozatok jellemzőek lehetnek valamely tágabb régióra, de egyikük-másikuk szűkebb körben bizonyos intézményi úzusok sajátjaként azonosítható, s ha ez így van, jól jellemezhet egy-egy énekeskönyvet, és annak hovatarozásáról vagy kapcsolatairól árulkodhat – természetesen az énekkészlet többi tartalmi ismertetőjegyével együttvéve. Ami a zsolnárdifferentiaikat illeti, azok zenei jellegzetességei egyesével külön-külön, de összességükben is, egy kódexből vagy egy egyházi központ több kódexéből megismert teljes készletként utalhatnak valamely variánskörre, amely az egyetemes repertoáron belül az idők folyamán elágazott, és egyediként leírhatóvá vált.

Mannigfaltigkeit der mittelalterlichen Choralübung zu beleuchten vermag, ist es ihre Differenzenpraxis.“ Peter WAGNER: *Gregorianische Formenlehre. Eine choralische Stilkunde. Einführung in die gregorianischen Melodien, Dritter Teil.* Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1921, 128, 132–133, 137.

⁴ *Antiphonaire Monastique, XIIe siècle. Codex 601 de la Bibliothèque Capitulaire de Lucques.* Paris–Tournai–Leipzig, Desclée, Lefebvre, 1905–1909 (Paléographie Musicale IX.); *Antiphonaire monastique, XIIIe siècle. Codex F. 160 de la Bibliothèque de la Cathédrale de Worcester.* Ed. Dom MOCQUEREAU. Tournai, Desclée, 1922 (Paléographie Musicale XII).

⁵ *CANTUS: Piacenza, Biblioteca Capitolare 65, Printouts from an Index in Machine-readable Form: A CANTUS Index.* Ed. Keith GLAESKE et al. Ottawa, Institute of Mediaeval Music, 1993 (Musicological Studies 55/2); *CANTUS: The Zwiefalten Antiphoner, Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. perg. LX, Printouts from an Index in Machine-readable Form: A CANTUS Index.* Ed. Joseph P. METZINGER et al. Ottawa, Institute of Mediaeval Music, 1996 (Musicological Studies 55/5).

⁶ *CANTUS INDEX. Online Catalogue for Mass and Office Chants* – cantusindex.org (2019. aug. 31.).

⁷ Vö. Lora MATTHEWS – Paul MERKLEY: *CANTUS and Tonaries.* In: *The Divine Office in the Latin Middle Ages.* Ed. Margot E. FASSLER, Rebecca A. BALTZER. Oxford, Oxford University Press, 2000, 546–560.

⁸ Vö. David HILEY: *Western Plainchant, a Handbook.* Oxford, Oxford University Press, 1993, 61; Joseph DYER: *Psalm: II. Lateinisch, einstimmig.* In: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart, Sachteil 7* (2., neu bearbeitete Ausgabe.) Ed. Ludwig FINSCHER. Kassel, Bärenreiter, 1997, col. 1862–1876.

⁹ Vö. Joseph DYER: *The Singing of Psalms in the Early-Medieval Office.* In: *Speculum* 64 (1989), 535–578.

A zsolttárvégződésekre irányuló alapos megfigyeléseim során felszínre kerültek olyan kadenciavariánsok, amelyek a *cantus planus* gyakorlatának említett sajátosságos, karakteres elemei közé tartoznak. A szerzett tapasztalatok alapján immár érdemes gör-
cső alá venni a magyarországi kódexek zsolttárdifferentia-készletének bizonyos elemeit, méghozzá nemcsak általános jellemzés céljából, hanem azzal a szándékkal, hogy az egyes kirívó zenei variánsokat rítushoz, úzushoz lehessen kötni.¹⁰

Az esztergomi rítus antifónaanyaga zenei szempontból meglehetősen egységes, és e megállapítás nagyjában-egészében igaz a hozzájuk kapcsolt zsolttárvégződésekre is; mindezt tisztán tükrözte a *Monumenta Monodica Medii Aevi* sorozatban megjelent hazai antifóna-összkiadás.¹¹ Az esztergomi hagyományon belüli uniformitás annak ellenére nyilvánvaló, hogy az antifónarepertoárjának bemutatásához átvizsgált zsolozsmakódexek eredetük szerint legalább három csoportra oszthatók: 1. az Esztergomi *breviarium notatum*, illetve esztergomi és budai antifonálék;¹² 2. a pozsonyi társaskáptalan antifonáléi,¹³ valamint 3. a pálos rend énekeskönyvei.¹⁴ Az ezek alapján nyert benyomás egységességéhez képest már lényeges eltéréseket mutatott volna, ezért kívül rekedt az antifónakészlet összehasonlításán például az esztergomi egyházmegye egykori társaskáptalanjának tulajdonában fennmaradt Szepesi antifonále.¹⁵ A magyar egyházmegyes úzusok közül az esztergomitől világosan elkülöníthető volt a kottás liturgikus könyvekkel reprezentált délkeleti (erdélyi) zsolozsmarítus,¹⁶ amelynek egyes antifónatételei csak hézagpótló utalásként szerepeltek a publikált repertóriumban. Később került a tudományosság látókörébe az 1360 körül keletkezett, ún. Isztambuli

¹⁰ Jelen tanulmányhoz háttérül szolgálnak a differentiapraxist vizsgáló doktori disszertációm (*Teória és praxis kettőssége a tonáriusban. A zsolozsma antifonális zsolttározása a közép-európai források tükrében.* PhD-dissz. Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2019) eredményei. Ezekre itt összefoglalóan, éppen csak szükséges mértékben utalok. Ugyanakkor még e mostani, újabb eredmények sem születhettek volna meg egy korábbi, széles alapozású repertórium nélkül, amelyet a *Monumenta Monodica Medii Aevi* V. részeként megjelent, az alábbiakban idézendő antifóna-összkiadáshoz annak adatbázisa segítségével készítettem az 1990-es években.

¹¹ *Monumenta Monodica Medii Aevi, V, Antiphonen.* [3 kötet] Ed. László DOBSZAY, Janka SZENDREI. Kassel, Bärenreiter, 1999. (A továbbiakban: MMMA V.)

¹² *Breviarium notatum Strigoniense*, saec. 13/2. Praha, Památník národního písemnictví [Bibliotheca Strahoviensis], DE. I. 7; *Antiphonale Strigoniense*, saec. 15/m. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár (továbbiakban: H-Efkö), Ms. I.3d; *Antiphonale Strigoniense*, saec. 15/m. H-Efkö, Ms. I. 3c; *Psalterium Strigoniense*, saec. 15/ex. H-Efkö, Ms. I. 3b; *Antiphonale ex Buda* (Knauz 1), saec. 15. Bratislava, Štátný archív (továbbiakban: SK-BRa), EC Lad. 6. Lásd még KÖRMENDY Kinga: *A Knauz hagyaték kódextörédei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa.* Budapest, MTA Könyvtára, 1979 (MTAK közleményei. Új sorozat 7), 79–82.

¹³ *Antiphonale Posoniense* (Knauz 2), saec. 15/1. Bratislava, Slovenský národný archív (továbbiakban: SK-BRsa), 2; *Antiphonale Posoniense* (Knauz 3), saec. 15. SK-BRa EC. Lad. 3; *Antiphonale Posoniense* (Knauz 4), saec. 15. SK-BRsa, Sign. 4; *Antiphonale Posoniense* (Knauz 5), saec. 15. SK-BRa, EC Lad. 4.

¹⁴ *Antiphonale Paulinorum*, saec. 15/ex. Zagreb, Hrvatski državni arhiv (Metropolitanska knjižnica), MR 8.

¹⁵ *Antiphonale Scepusiense*, saec. 15. Knihovnica Spišskej Kapituly, Mss. No. 2.

¹⁶ *Codex Albensis*, saec. 12/1. Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211; *Antiphonale Varadiense*, saec. 15/ex. Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, sine sign.

antifonále,¹⁷ amely azóta jelentősen gazdagította a magyarországi zsolozsmakorpuszról szóló elemzéseket,¹⁸ és az esztergomi rítushoz való közelsége miatt helyet kapott az internetes nyilvánosság számára készült, megújított antifóna-dallamtárban.¹⁹ Az Isztambuli antifonále differenciakijelölései mindazonáltal néhány jellegzetes ponton ellentmondanak az esztergomi zsolozsmaforrásokban tapasztaltaknak.

Ha az Isztambuli antifonálét a zsolotárvegződések használata felől szeretnénk jellemezni, először is nem hallgathatunk a „dallamos”, hajlításokkal ellátott 1. tónusú differenciáról,²⁰ mely jellegzetességen a kódex osztozik a 13. századi Esztergomi *breviarium notatum*-mal²¹ és a 15. század végi Várad (Zalka-) antifonáléval.²² Nevezett énekeskönyvekben az 1. tónusú végződés rendre kéthangú neumákat tartalmaznak a harmadik és negyedik szótagon; szillabikus *saeculorum amenek* itt csak egészen kivételesen olvashatók, vagyis a neumatikus, dallamos változatok a „normálisak”. Nem így a Pálos antifonáléban²³ és néhány budai, illetve pozsonyi kódexben (Knauz 1, 2, és 3),²⁴ ahol e variánsok a szillabikus kadenciakészlethez képest periférikusak vagy véletlenszerűek, hiszen csak igen elszórtan – legfőljebb négyszer – bukkannak fel, ráadásul a két utóbbi könyvben csupán margináliaként. A forráshelyzet arra utal, hogy ez a differenciafajta nem korlátozódott az esztergomi egyháztartományra, jelen volt a várad egyházmegyében is; az esztergomi úzusnak pedig valószínűleg csak a korai időszakban, a 15. század előtt lehetett sajátja.

Felfigyelhetünk azonban az Isztambuli antifonále differentiahasználatának egyéb, jóval specifikusabb elemeire is, amelyek az esztergomi úzustól merőben eltérő énekgyakorlatról tanúskodnak. Az eddigi kutatási eredmények szerint ezek az esetek, amelyek általában ráirányíthatják a figyelmet a magyarországi zsolozsmahagyományok zeneileg heterogén jellegére, az antifónarepertoár és zsolotározási gyakorlat három pontjára koncentrálnak: a 3. és 7. tónus tipizált differenciakészletének²⁵ egy-egy speciális dalla-

¹⁷ *Az Isztambuli Antifonále, 1360 körül / The Istanbul Antiphonal, about 1360*. Ed. Janka SZENDREI et al. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999, 2002² (Musicalia Danubiana 18).

¹⁸ DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

¹⁹ A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályának gondozásában. Próbaverzió: <http://antifona.zti.hu/> (2019. aug. 29.).

²⁰ Vö. PAPP Ágnes: *Syllabisch versus neumatisch. Archaisierung und Reduzierung in der Theorie und Praxis der Differentiae?* In: *Ars musica and its contexts in medieval and early modern culture*. Ed. Pawel GANCARCZYK. Warszawa, Liber Pro Arte, 2016, 205–221.

²¹ *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII)*. Ed. Janka SZENDREI. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1998 (Musicalia Danubiana 17).

²² Lásd fent, 16. lábjegyzet. A várad székesegyház eredetileg monumentális, ám igen töredékesen fennmaradt diszkódexsorozatával az utóbbi években sokat foglalkozott a régi magyar zenetörténeti kutatás. Lásd többek között CZAGÁNY Zsuzsa: *Töredék, ritus, hagyomány: A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága*. In: *Zenetudományi Dolgozatok 2011: In memoriam Dobszay László*. Szerk. Kiss Gábor, CZAGÁNY Zsuzsa, PAPP Ágnes. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012, 123–141.

²³ Lásd fent 14. lábjegyzet.

²⁴ Lásd fent 12., 13. lábjegyzet.

²⁵ A magyarországi zsolozsmaforrások differentia-készletét összefoglaló táblázatot lásd MMMA V/1, 115*–122*.

mára és az évközi idő zoltárantifónáinak „irregularis” tonalitású, hangnemet váltó darabjaira. Jelen tanulmányban ezek közül az elsővel, a *G* záróhang helyett *F*-re le-hajló 3. tónusú differentiaváltozattal foglalkozom.

A *G* végződés éppúgy, mint szóban forgó variánsa, a tonáriusokból ismert közép-kori elméleti rendszerezésben az első helyet foglalta el a 3. tónus élén („principalis” vagy „capitalis differentia”), és a hangnem záróhangjáról, *E*-ről kezdődő antifónának tartoztak hozzá.²⁶ A 3. tónus kivételesnek számított a nyolc modusz között abból a szempontból, hogy fő helyre került zoltárvégződése, illetve antifónacsoportja viszony-lag szerényebb számú éneket fogott át. Az antifónáknak ezt a sorozatát zeneileg az igen stabil incipit – afféle „nyitósor” – jellemzi, amely az *E* kezdőhang megtartása mellett különböző szótagszámelosztással szólaltatja meg ugyanazt a dallamvázatot (lásd az 1. kottapéldát). Liturgikus funkció szempontjából pedig igen feltűnő, hogy többségben vannak benne a *Sanctorale* énekei.

The image shows two musical staves. The first staff is titled 'Differentia: 3F' and shows a single melodic line with the lyrics 'E u o u a e.' below it. The second staff is titled 'Antifónaincipit' and shows four lines of music with lyrics: 'Ca - li - cem sa - lu - ta - ris', 'Fa - vus di - stil - lans', 'Pu - do - re bo - no', and 'Qui qui - dem vi - ctor'. Each line of music starts with a clef and a key signature of one flat (F).

1. kottapélda

Az Isztambuli antifonáléban számos olyan antifóna mellett áll tehát következetesen *F*-re végződő *saeculorum amen*, amelyik az esztergomi kódexcsoportban *G* differentiával kapcsolódik össze. (Ezeket az 1. táblázat [lásd a következő oldalon] első fele mutatja; értelemszerűen a *MMMA V.* kötetében megjelent antifónákról van szó.)

²⁶ Lásd VIVELL 1919, 134–135; Iohannis AFFLIGEMENSIS: *De Musica cum Tonario*. Ed. Joseph SMITS VAN WAESBERGHE. Rome, American Institute of Musicology, 1950 (Corpus Scriptorum de Musica 1), 172. – Lásd továbbá az ún. Hollandrinus-tradíció tonáriusait. Kritikai szövegkiadásait lásd *Traditio Iohannis Hollandrini* (továbbiakban: *TIH II–VI*. Ed. Michael BERNHARD, Elzbieta WITKOWSKA-ZAREMBA. München, Verlag der BAfW, 2010–2015 (BAfW Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 20–24). – A „differentia capitalis” fogalmához: Michael BERNHARD – Elzbieta WITKOWSKA-ZAREMBA: *Die Lehrtradition des Johannes Hollandrinus, TIH I*. München, 2010 (BAfW Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 19), 52, 65–66, 70–71.

3. tónusú, E incipitű antifónának F differenciálával magyarországi és közép-európai zsolozsmaforrásokban
1. táblázat.

Incipit	Lit.	MMMA, V	CANTUS ID.	IstAnt	STR/Se-2	Vesp-93	VarAnt	Cra-47/48	Wr-503	Aug-3449
Dum complerentur dies	Pent	3042	002442	110v	-	30v	-	295v/	92v	VII, 18r
Gloria laudis resonet	Trin	3107	002947	114r	-	32v	-	303v/	95v	VII, 68v
Calicem salutaris	Corp.Chr.	3047	200722	116v	-	34v	-	312v/	98v	VII, 113v
Communione calicis	Corp.Chr.	3033	200833	117v	-	-	-	315v/	99r-v	VII, 84r
A progenie in progenies	Transl. Gerardi	3094	001192	164r	190v	-	-	-	-	-
O crux gloriosa	Inv. Crucis	3116	004018	176r	43r	90v	-	-	193r	VI, 180r
At ille iussit	August.cf.	3096	200391	222r	-	-	260r	-	184v	XI, 13v
Favus distillans	Ass./Nat. BMV	3056	002855	230v	150v	-	282v	-	174v	X, 169r
Consurgat quacsumus	Mich.ang.	3098	200891	238r	175r	148r	-	-	-	-
Qui quidem victor	Transl.Adalb.	3123	206170	247v	-	-	-	-	-	-
Caecilia famula tua	Caec.v.	3014	001747	256v	212v	-	-	-	214v	XIII, 140r
Pudore bono	Nicol.cf.	3044	004408	263v	-	-	-	-	126r	XIV, 58r
Ex omni corde/carne	Comm.ev.	3104	002746	274v	164v	150r	-	-	195v	-
Si quis per me intraverit	Comm.lm.	3029	004911	277r	250r	-	-	-	226r	XVII, 34r
Beatus vir qui in lege	Comm.lcf.	3038	001674	279v	252r	-	-	-	226v	XVII, 38v
Statuit illi testamentum	Comm.lcf.	3013	005021	281v	256v	172v	-	/247r	229r	XVII, 69r
Exclamavit Elisabeth	Visit.BMV	3105	201707	296bis/r	-	-	-	-	247r	-
Hodie gloriosus	August.cf.	3108	202233	-	-	139r	272r	-	187r	XI, 39v
Hoc audiens Dacianus	Georg.m.	-	-	-	38r	-	-	-	-	-
Audiens haec Olybrius	Marg.v.	-	206048	192r	-	-	-	-	-	-
Antequam mortem	Marg.v.	-	206057	193v	-	-	-	-	-	-
Cumque nullis	Marg.v.	-	201072	-	78r	-	-	-	160v	-
Inter quos quidam	Zoer. et Bened.	-	206067	195r	-	-	-	-	-	-
Gloria reginae caelorum	BMV de Nive	-	205988	298v	-	121r	204r	-	-	-
Apparuit (iterum) sanctus	Inv.Steph.	-	001460	-	111r	-	-	-	-	-
Ecce apparuerunt eum	Transfig.	-	201453	-	115r	-	-	-	-	-
Deus ut tandem nos	Aegid.	-	201207	-	147v	-	-	-	-	-

Az *F* differentia használatában az Isztambuli antifonáléval megegyező szabályozást látszik követni a magyarországi források közül a Szepesi antifonále, az ún. Leleszi vesperále²⁷ és a Váradai antifonále.²⁸ Az *F* differentiát alkalmazták az Isztambuli antifonále egyedi magyarországi officiumaiban (Margaretha virgo, Zoerard/Andreas et Benedictus), de a Szepesi antifonáléban olvasható másik Margit-zsolnárdifferentiában is (*O Margaretha caelorum*),²⁹ továbbá ugyanezen kódex ritka történelmi (Inventio Stephani, Aegidius confessor³⁰), sőt a hangnembválasztásában rendhagyó, Transfigurációra való Laudes-antifonánál és a Historia de Judith *Adonai Domine* tételénél.³¹ Az áttekintett prózai és a tónusok szerint végigkomponált – „series tonorum” – antifonanyagon kívül az Isztambuli antifonáléban az alábbi verses, rímes történelmi, illetve antifonánál kapott még szerepet az *F* differentia: Dorothea virgo (*Sancta virgo Dorothea, Cordis puritate, His vero temporibus regnat*),³² Helena (*Orabat sancta Helena*),³³ Gregorius confessor (*Adhaerebat moralibus, Lentis quidem*),³⁴ Ladislaus rex (*Tua Christe est gloria, Iubilare et invocate*),³⁵ Iacobus apostolus (*Cuius in ecclesia micat*),³⁶ BMV ad Nives (*Hic est ille fons signatus, Vulvae matris integrales*),³⁷ Stephanus rex (*Confessor Christi Stephane, O conditio miranda*),³⁸ Exaltatio Crucis (*In frontibus*

²⁷ Vesperale Paulinorum, saec. 16/1. Sopron, Állami Levéltár, sine sign. Korábban: Jászóvári Prépostsági Központi Főkönyvtár, Kézirat 93. Benne többször is szerepel a leleszi prépostság katalógusjelzése, pl. „Ecclesiae S. Crucis de Lelesz”. Vö. RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitrophorum regionum*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 532.

²⁸ A táblázatba foglalt adatok egységesen *E* antifonaincipitre és *F* differentiára vonatkoznak. Az eltérő tipográfiával, ill. kiemelve megjelenő incipitek elszört kivételekre hívják fel a figyelmet. Félkövré = lényegi eltérés az antifonában; dőlt és szürke = eltérés a 3. tónusú zsolnárdifferentia kijelölésében. *A progenies in progenies*: STR/Sc-2 *F* kezdőhanggal; *Si quis per me intraverit*: STR/Sc-2 az antifóna első fele szekundddal lejjebb írva; *Gloria reginae caelorum*: IstAnt 4. tónusú differentiával. *O crux gloriosa*: IstAnt az *F* differentia vége ki van kaparva; STR/Sc-2 *G* differentia; *Si quis per me intraverit*: IstAnt *G* differentia.

²⁹ Előfordulását az Esztergom középkori zsolnárdifferentiáját közlő kódexekben lásd KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonalium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae* (továbbiakban: CAO-ECE), *V/B Esztergom / Strigonium (Sanctorale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2006, 100.

³⁰ Lásd KOVÁCS 2006, 251–252, 296 (első zsolnárdifferentia, szélesebb – elsősorban szepességi – forráskörrel).

³¹ STR/Sc-2, f. 17v. MMMA V, Nr. 8375; CANTUS ID. 1286. A táblázatba azért nem került bele, mert az Isztambuli antifonále 8. tónusú értelmezése az esztergomi antifonálék megoldását követi. Kelet-Közép-Európa nagy részén viszont a 3. tónusú dallamváltozat volt a jellemző. Vö. DOBSZAY 2003, 203. (Adatai a *Cantus Index* segítségével kiegészíthetők.)

³² Fol. 159^v, 161^r és 163^r. Továbbá Vesp-93. fol. 77^r (*Sancta virgo*), 78^r (*His vero*). Lásd MMMA V, Nr. 3175 és 3176; CANTUS ID. 204393, 200916 és 202201.

³³ Fol. 295^r. CANTUS ID. 206185.

³⁴ Fol. 165^r és 167^r. Lásd MMMA V, Nr. 3144 és 3142; CANTUS ID. 001270 és 003605.

³⁵ Fol. 183^r és 185^r. Továbbá Str/Sc-2, fol. 223^r (*Tua Christe*), 227^r (*Iubilare*); Vesp-93, fol. 98^v (*Iubilare*). Lásd MMMA V, Nr. 3151 és 3156; CANTUS ID. 206027 és 206035.

³⁶ Fol. 203^v. Továbbá Str/Sc-2, fol. 91^r. Vö. KOVÁCS 2006, 187, 290 (*Gloriosa splendet* zsolnárdifferentia). CANTUS ID. 20966.

³⁷ Fol. 299^r. Továbbá VarAnt 211^v és 205^r. Vö. KOVÁCS 2006, 187, 292 (*Ab aeterno ordinata* zsolnárdifferentia). CANTUS ID. 206000 és 205991.

³⁸ Fol. 216^v és 220^r. Továbbá Str/Sc-2, fol. 98^r (*Confessor*); Vesp-93, fol. 133^v (*Confessor*), 134^v (*O conditio*); VarAnt, fol. 252^r (*O conditio*). Lásd MMMA V, 3177 és 3162; CANTUS ID. 206103 és 206115.

nostris crucis, Sanctae crucis in honore),³⁹ *Undecim milium virginum (Signatur super has digne)*,⁴⁰ *Translatio Adalberti (Quem parentes continuo)*,⁴¹ *Elisabeth vidua (Apta tandem viri votis, Inquinari manus sorde)*,⁴² *Catharina virgo (Duo legens testamenta)*,⁴³ *Conceptio BMV (A prophetis praecinitur)*.⁴⁴

Sajátos kép rajzolódott ki az előbbieik alapján: a *Temporale* énekei ebben a 3. tónusú készletben alig képviseltetik magukat, s ebből az egyik antifóna a Szentháromság 10. századi ünnepére való; jelen van ugyanakkor két antifónával a 13. századi Úrnapi officium. Míg a legrégebbi római szent-zsolozsmákból is csak egyetlenegy fordul elő (*Caecilia virgo*), addig jóval nagyobb számban mutatkoznak az átmeneti kor zsolozsmái (*Conversio Pauli, Michael archangelus, Inventio Crucis, Commune unius martyris* stb.), azonkívül a legkorábban a 10. századtól szerkesztett, tónussorrendre épülő históriák (például *Nicolaus confessor, Gregorius confessor, Assumptio és Nativitas BMV, Augustinus confessor* stb.) és végül a késői, esetenként lokális érvényű verses officiumok (például *Dorothea virgo, Catharina virgo, Elisabeth vidua, Stephanus rex, Ladislaus rex* stb.) reprezentánsai.⁴⁵ Azt a tonalitást és dallamosságot tehát, amely a 3. tónusú antifónák sajátja, ezek, a gregoriánus kései időszakában keletkezett, új kompozíciók töltötték meg tartalommal; méghozzá úgy, hogy az első dallamsor vagy dallamotívum toposz módjára kellett, hogy viselkedjék annak kedvéért, hogy besorolható legyen a főkadencia alá.

A felsorolt készlet kronologikusan korábbi része megegyezik az antifónák azon „principalis” csoportjával, amelynek segítségével az ezredforduló után a 3. tónusú fődifferentiát bemutatták a közép-európai teoretikus tonáriusok (*Reichenau Berno, Michelsbergi Frutolfus*).⁴⁶ A térségben hozzávetőleg 1400 előtt keletkezett legfontosabb – elméleti kommentárt is tartalmazó – rövid tonáriusokban pedig (*Frutolfus* verses tonáriusában, az *Affligemensis-, Königshofen-, Spechtshart-féle* tonáriusokban, a *Vatikáni anonim tonáriusban*)⁴⁷ a Mária-ünnepek (két tétel), az egy mártír és egy hitvalló

³⁹ Fol. 233^r és 234^v. Továbbá *Vesp-93*, fol. 144^v (*Sanctae crucis; G differentiával*); *VarAnt*, fol. 294 és 302^r (szintén *G differentiákkal*).

⁴⁰ Fol. 239^r. *MMMA V*, 3143; *CANTUS ID.* 204676.

⁴¹ Fol. 245^v. *MMMA V*, 3142; *CANTUS ID.* 206160.

⁴² Fol. 251^v és 252^r. Továbbá *Str/Sc-2*, fol. 264^v (*Apta tandem*), 265^v (*Inquinari*); *Vesp-93*, fol. 163^r (*Apta tandem*). *MMMA V*, 3159; *CANTUS ID.* 200351.

⁴³ Fol. 257^v. Továbbá *Vesp-93*, fol. 70^r (*G differentiával*). Lásd *MMMA V*, 3161; *CANTUS ID.* 206174.

⁴⁴ Fol. 266^v. *Esztergomban*, a pálosoknál, a *Szepességben* több forrásban is más sorozat helyettesíti a matutinum első nokturnusának antifónáit. Vö. Kovács 2006, 36 és 67 (5.1208.0140). *CANTUS ID.* 20026.

⁴⁵ A *Sanctorale* rétegeztségére vonatkozóan lásd CZAGÁNY Zsuzsa: *CAO-ECE, III/B Praha (Sanctorale, Commune Sanctorum)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2002, 37–62; Kovács 2006, 26; DOBSZAY László: *Az esztergomi ritus*, Budapest, Új Ember Kiadó, é. n., 204–209.

⁴⁶ Vö. Alexander RAUSCH: *Die Musiktraktate des Abtes Bern von Reichenau. Edition und Interpretation*. Tutzing, Schneider, 1998 (*Musica Mediaevalis Europae Occidentalis* 4, ed. Walter Pass), 83, 232; VIVELL 1919, 134–135.

⁴⁷ VIVELL 1919, 76; AFFLIGEMENSIS: *De Musica*, 172; Franz Xaver MATHIAS: *Der Straszburger Chronist Königshofen als Choralist. Sein Tonarius*. Graz, Verlagsbuchhandlung Styria, 1903, 112; Karl-Werner GÜMPPEL: *Hugo Spechtshart von Reutlingen – Flores musicae (1332/42)*. Mainz, Verlag der Akademie der

közös zsolozsmája (egy-egy tétel) és Trinitas, Conversio Pauli, Inventio Crucis, Nicolai confessoris egy-egy antifónája található a szemelvények között.⁴⁸ A középkor legvégére Közép-Európa traktátusirodalmában (*Tractatus Iohannis Hollandrini*)⁴⁹ ezeknek a példákknak többsége elveszíteni látszott jelentőségét, hogy átadja helyét az újabb verses históriáknak (Catharina virgo, Elisabeth vidua)⁵⁰ és olyan antifónáknak (első-sorban Karácsony oktávájából), amelyekkel már egy másodlagos incipitvariánst lehetett illusztrálni.

Szólni kell még a fődifferentia alakjáról, amely a térség jól megfejthető, vonalrendszeres zeneelméleti forrásait és praktikus zsolozsma-énekeskönyveit tekintve statisztikusan valószínűleg zömmel *G* végű volt. A másik, *G* alá lenyúló kadenciát Frutolfus tonáriusának szöveges jellemzése, neumas jelölése és betűkottája alapján,⁵¹ valamint a 12. századi augsburgi Udascalculus „Registrum tonorum”-ának egyik másolatából, az ún. Ottobeureni kolligátumból⁵² lehet megismerni. Utóbbiban a vonal nélküli német neumas zsolttárdifferentiákat korai diasztematikus módon, *F-a-c*-vel hangjelzett vonalakon, tehát jól olvasható hangmagasságokkal újraírták a margón. A szóban forgó 3. tónusú differentia ebben a notációban *liquescens* jellel, *cephalicusszal* végződik.⁵³ A Sankt Gallen-i típusú tonáriusbetűket használó forráscsoport bizonyos kódexei, amelyekben a differentiák egyidejűleg szerepelnek neumákkal és betűkkel, szintén megadják a kulcsot a nevezett kadencia megfejtéséhez.⁵⁴ Ez alapján a *G*-ről lehajló zsolttárvégződések egyértelműen az antifónák *E* incipitű csoportjához tartoztak a korai

---

Wissenschaften und der Literatur – Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1958 (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1958/3), 161; Giuseppe DONATO: *Gli Elementi Costitutivi dei Tonari*. In *Appendice, l'edizione del Tonario del ms. Roma, Bibl. Apost. Vat., Pal. Lat. 1346*. Messina, Edas, 1978, 203–204.

⁴⁸ *Haec est quae nescivit, Favus distillans, Si quis per me, Statuit illi, Gloria laudis resonet, O gloriosum lumen, O crux gloriosa, Pudore bono.*

⁴⁹ Lásd fent, 26. lábjegyzet. A Hollandrinus-tradíció közreadott traktátusaiban idézett zenei példák jegyzéke: CZAGÁNY Zsuzsa – PAPP Ágnes: *Index cantuum*. In: *TIH VIII, Konkordanzien und Indices*. Ed. Michael BERNHARD, Elzbieta WITKOWSKA-ZAREMBA. München, Verlag der BAdW, 2016 (BAdW Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 26), 513–644.

⁵⁰ *Traditur ergo, Apta tandem.*

⁵¹ München, Bayerische Staatsbibliothek (továbbiakban: D-Mbs), clm 14965b, fol. 22^v. Lásd VIVELL 1919, 76–77, 134. Faksimile kiadásban: *München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14965b: The Tonary of Frutolf of Michelsberg [ff. 34–73v]*. Ed. Rebecca MALOY. Ottawa, Institute of Mediaeval Music, 2006 (Publications of Mediaeval Manuscripts 32).

⁵² D-Mbs clm 9921, fol. 24^r. A kézirat elérhető a *Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ) Digitale Bibliothek* honlapján. <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00041240/images/> (2019. augusztus 31.).

⁵³ Lásd SZENDREI Janka: *Linienchriften des zwölften Jahrhunderts auf süddeutschem Gebiet*. In: *IMS Cantus Planus, Papers Read at the Fourth Meeting Pécs, Hungary 3–8 September 1990*. Ed. László DOB-SZAY, Ágnes PAPP, Ferenc SEBŐ. Budapest, Hungarian Academy of Sciences Institute for Musicology, 1992, 17–30.

⁵⁴ Pl. Breviarium notatum OSB, Augsburg(?) saec. 13. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1890. Az *ÖNB* – *Quicksearch* révén digitalizált formában elérhető a manuscripta.at (*Mittelalterliche Handschriften in Österreich*) honlapján keresztül: <http://data.onb.ac.at/rec/AC13946848> (2019. augusztus 31.).

Sankt Gallen-i kódexekben és a későbbi délnémet bencés forrásokban is.⁵⁵ A kadencia záróhangjának pontos értelmezése (*E* vagy *F*) ingadozó; ezzel együtt kottája minden kétséget kizáróan beazonosítható az említett bencés forrásokon kívül a hirsau reform által érintett délnémet monasztikus központok (pl. Zwiefalten, Regensburg; Sankt Emmeram, Rott am Inn) kódexeiben,⁵⁶ valamint a szintén a Hirsau-tradíciót követő prágai Szent György bencés apácakolostor zenei anyagában.⁵⁷ Az *E* differentia jelen van továbbá a klosterneuburgi ágostonos kanonokrendi kolostor énekeskönyveiben is.⁵⁸ Mindezekon túl még a délnémet egyházmegyes úzusok (Bamberg, Augsburg) képviseltetik magukat a 3. tónusú *E/F* differentiát tartalmazó forráskörben.⁵⁹

A 15. század közép-európai zeneelméleti tanításába, a *Traditio Hollandrini*hez tartozó traktátus-tonáriusok azon kivételes példányaiba, ahol nem a *G* „capitalis” differentia a kizárólagos, az Isztambuli antifonáléban is lejegyzett alakban, *F* záróhangú kadenciaként került be ez a nagy múltra visszatekintő differentia.⁶⁰ Egyöntetűen tartalmazza a Hollandrinus-hagyomány három, szoros rokonságot tartó és a tanítás központi megszövegezését közvetítő zeneelméleti jegyzete – köztük Szalkai László esztergomi érsek iskolai kézirata – közvetlenül a *differentia capitalis*, az eredeti *G* kadencia mellett, második helyen.⁶¹ Ez annyit jelent, hogy valamikor valamely közép-európai tradíció használatában kétfelé ágazott a fődifferentia dallamcsoportja a 3. tónusban: az

⁵⁵ Einsiedeln, Rheinau, Engelberg. Lásd Ephrem OMLIN: *Die sanktgallischen Tonarbuchstaben. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Offiziumsantiphonen in Bezug auf ihre Tonarten und Psalmkadenzen*. Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 1934 (Veröffentlichungen der Gregorianischen Akademie zu Freiburg 18), 122, 126, 258–259.

⁵⁶ Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Musikabteilung, Aug. perg. LX; D-Mbs, clm 14084; D-Mbs, clm 15502. Vö. Felix HEINZER: *Der Hirsauer 'Liber Ordinarius'*. In: *Klosterreform und mittelalterliche Buchkultur im deutschen Südwesten*. Leiden – Boston, Brill, 2008 (Mittellateinische Studien und Texte 39), 185–223. – A Zwiefalten Antifonále (az ún. *Codex Augiensis*, 12–13. század) zsoltdifferentia-készletének rekonstrukcióját lásd CANTUS, *The Zwiefalten Antiphoner*, xlv–xlvi.

⁵⁷ Vö. SZENDREI Janka: *Prager Quellen zum Hirsauer Choral*. In: *IMS Study Group Cantus Planus, Papers Read at the 7th Meeting Sopron, Hungary, 1995*. Ed. László DOBSZAY. Budapest, Hungarian Academy of Sciences Institute for Musicology, 1998, 555–574.

⁵⁸ Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift, Bibliothek, Cod. 1012 (saec. 12), 1018 (saec. 14), 1013 (saec. 12), 1015 (saec. 14). Az énekeskönyvek digitalizált formában a manuscripta.at (*Mittelalterliche Handschriften in Österreich*; 2019. augusztus 31.) honlapján tanulmányozhatók, és a *Cantus Indexen* (lásd fent 6. lábjegyzet) keresztül kereshetők.

⁵⁹ Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Lit. 23 (Antiphonale et Tonarius, saec. 12), Lit. 25 (Antiphonale, saec. 13); København, Det kongelige Bibliotek, 3349 8° (Utóbbi az augsburgi katedrális 17 kötetes antifonáléja 1585 tájáról; elérhető a *Cantus Indexen* keresztül. Vö. 1. és 2. táblázat.)

⁶⁰ Lásd PAPP Ágnes: *Traditio Iohannis Hollandrini – Tonare*. In: *Cantus Planus Study Group of the International Musicological Society, Papers read at the 16th meeting Vienna, Austria, 2011*. Ed. Robert KLUGSEDER. Wien, ÖAW Kommission für Musikforschung, 2012, 301–308, itt: 304.

⁶¹ Lásd Michael BERNHARD: *Tractatus ex traditione Hollandrini cod. Londoniensis add. 34200 (TRAD. Holl. II)*. In: *TIH II, Die Traktate I–III*. München, 2010 (BAW Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 20), 179–292, ide: 248, 290. – Christian MEYER: *Tractatus ex traditione Hollandrini cod. lat. Monacensis 30056 una cum cod. Monacensi 4387, Beroliensi mus. ms. theor. 1590 et Augsburgensi 4° 176 (TRAD. Holl. V)*. In: *TIH III, Die Traktate IV–VIII*. München, 2011 (BAW Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 21), 7–206, ide: 127. – Michael BERNHARD: *Tractatus ex traditione Hollandrini a Ladislao de Zalka exscriptus (LAD. ZALK.)*. In: *TIH VI, Die Traktate XXII–XXVI [...]* München, 2015 (BAW

E incipitek az *F* végződés mellett maradtak, míg a *G* végződés az *F* incipitvariánsal kapcsolódott össze (lásd a 2. kottapéldát).

<p>Differentia: 3G</p> <p>E u o u a e.</p>	<p>Antifónaincipit</p> <p>Qui de ter-ra est Quan-do na-tus es Quan-do na-ta est</p> <p>O glo-ri-o-sum lu-men</p>
--	---

2. kottapélda

Utóbbi szintén nyomon követhető az Isztambuli antifonáléban és azzal szinte mindig egybehangzóan a vizsgált másik három magyar zsolozsma-énekeskönyvben (lásd a 2. táblázatot a következő oldalon).⁶² Lényeges továbbá, hogy ezeknek az antifónáknak a lejegyzésében e kódexek nem térnek el Esztergom gyakorlatától, azonban immár eltérnek az összehasonlításba bevont külföldi kódexekben olvasható differentiákijelöléstől. Az erősen hagyományörző 16. századi Augsburgi antifonále notátora a teljes 3. tónusú főcsoportban mellőzte az *F* incipit: az antifónákat nem mással, mint *E* kezdőhanggal kottázta, és kizárólag az archaikus délnémet *E*-re lehajló differentiát rendelte hozzájuk.⁶³ Az idézett wrocławwi zsolozsmakódexben az *E* kezdőhangos antifonakészletet a magyarországi „különhagyománnyal” egyezően kezelték, azonban a variáns *F* incipitet is ugyanazzal az *F* differentiával párosították, vagyis az augsburgi úzushoz hasonlóan aligha vettek tudomást a *G* zoltárvégződésről.⁶⁴ Az *F* differentia mint alternatíva alkalmazását ezen kívül kevésbé stabilan, de ki lehet mutatni a krakkói székesegyház gyakorlatában is.⁶⁵ Az *F* antifónaincipit a délnémet zeneelméleti hagyomány

Veröffentlichungen der Musikhistorischen Kommission 24), 301–416, ide: 382. – Az *F* kadencia szempontjából releváns Hollandrinus-források köre azonban ennél jóval bővebb.

⁶² A kivételek ugyanúgy jelezve, mint az 1. táblázatban. *Valerius itaque*: IstAnt *E* incipit; *O gloriosum lumen*: Vesp-93 *F* differentiával; *Quando nata est*: Vesp-93 *F* differentiával. A csoportba tökéletesen illeszkednek itt is a verses officiumok: *Cultor agri* (Thomas ep., fol. 140^v, továbbá VarAnt fol. 65^v); *Ave flos nobilium* (Dep. Emerici, fol. 226^v, továbbá Vesp-93 fol. 158^v); *Post plurima supplicia* (Cathar. v., fol. 260^r, továbbá STR/Sc-2 fol. 282^r).

⁶³ Kivételesen *F*-ről kezdődik a *Haec est quae nescivit*.

⁶⁴ Kivételesen *E*-ről kezdődik a *Quando natus est*.

⁶⁵ Kraków, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, ms. 47 és ms. 48. A táblázatokban is feltüntetett két antifonáleketet (téli-tavaszi *Temporale* és *Sanctorale* a krakkói katedrálisból) nem függ össze közvetlenül. (Értelemszerűen a / jel előtt a 47-es jelzet, a / után a 48-as jelzet adatai állnak.) A Cra-47/48 differentiapraxisához megjegyzések kívánkoznak: a 47-es kódexben *E* incipit mellett *F* differentia

2. táblázat.
3. tónusú, *F* incipitű antifónák *G* differenciáival a magyarországi zsolozsmaforrásokban (a külföldi kódexekben más megoldások)

Incipit	Lit.	MMMA, V	CANTUS ID.	IstAnt	STR/Sc-2	Vesp-93	VarAnt	Cra-47/48	Wr-503	Aug-3449
Quando natus est	Oct. Nat.	3087	4441	34v	-	-	86v	83r/69v	29r	II/126r
Qui de terra est	Oct. Nat.	3089	4464	35r	-	-	89r	81r/	28v	II/130v
Quis ex vobis homo	D4 p. Pent	3090	4549	135v	80v	-	-	375r/	116r	VIII/149r
Ambulabat Petrus super	D6 p. Pent.	3072	1363	136r	-	40v	-	-	-	-
Cum (autem) audisset Petrus	D6 p. Pent	3074	1982	136r	81r	41r	-	376r/	-	VIII/155v
Dico autem vobis quod	D14 p. Pent	3076	2206	137v	84r	-	-	380r/	117v	-
Valerius itaque episcopus	Vinc. m.	3128	5314	148r	-	-	-	/54v	134v	-
O gloriosum lumen	Conv. Pauli	3117	4030	150v	-	74v	-	/64r	137r	III/4r
Hæc est quæ nescivit	Purif. BMV	3049	3001	155v	-	-	-	/75v	141r	II/241r
Irrigabat igitur	Maria Magd.	3110	3412	199r	137r	-	-	-	163r	-
Stans autem foris	Maria Magd.	3126	5014	201r	-	112v	-	-	-	X/37v
Vidi speciosam sicut	Ass. BMV	3036	5407	211r	-	127r	-	-	-	XVII/122v
Quando nata est virgo	Nat. BMV	3086	4440	232v	213r	143v	292v	-	192v	XI/79r

búvópatakként föltűnő és továbbörökített alkotóeleme volt, amely a magyarországiakon kívül cseh és lengyel énekeskönyvekben érhető tetten.⁶⁶

A környékbeli és hazai konkordanciák, s emellett az önállóság az antifónacsoportok merev szétválasztásában mind annak bizonyítéka, hogy a 3. tónusú antifónakészlet differentiák közötti elosztása oly módon, ahogyan az Isztambuli antifonálban történt, csakis tudatos alakítás, szerkesztői munka eredménye lehetett. Elismerésre méltó teljesítmény a zsolttárvégzések ilyen gondos igazítása a később formálódott, időben és térben szórtan keletkezett antifónakészleten belül, és meglepő az a benyomás, hogy a zeneelméleti megfontolások esetleg hathatósan kivették volna részüket a repertoár zenei rendezéséből. Tekintettel a jellegzetes differentiavariáns fent ismertetett „genealógiájára”, magyarországi felbukkanása valószínű forrásaként a délnémet monasztikus hagyomány nevezhető meg. Nagy valószínűséggel erre a közös forrásvidékre megy vissza valamennyi, az uniformizált *G* fő zsolttárvégzéstől eltérő késő középkori közép-európai gyakorlat anélkül, hogy azok között közvetlen kapcsolatot lehetne kimutatni. Egyedül a Szepesi antifonále más téren (notáció, repertoár) is igazolt kapcsolódási pontjai mutatnak a lengyel (és sziléziai) egyházmegyék zsolozsmaúza felé.⁶⁷

Végül nem kerülhető meg a kérdés: mit árulnak el a zsolttárvégzések és a differentiák szerinti antifónacsoportok a kódexek – különösképpen az Isztambuli antifonále és a Leleszi vesperále – földrajzi, intézményi használati helyéről? A differentiapraxis karakteres vonásai többek között a 3. tónusban olyan konkrétumokat adtak a kezünkbe, amelyek hozzásegítenek ahhoz, hogy e zsolozsmaforrások esztergomi úzustól való távolsága pontosabban meghatározható legyen. Az Isztambuli antifonále „Váraddal való rokonsága [...] néha merész feltevésekre inspirálja a szemlélőt”, írta annak idején Dobszay László.⁶⁸ Felfogása szerint természetesen a vizsgált anyag spektrumának lehető legszélesebbre tárásával lehet árnyalt eredményre jutni; valóban egyszerre kell tekintetbe venni minél több liturgiai, zenei, paleográfiai, kodikológiai szempontot.

a jellemző, míg a 48-asban nem találtam *F* zsolttárvégzést, és fóliószámait emiatt nem is vezettem be az 1. táblázatba (kivétel: *Statuit illi*). *Cum audisset, O gloriosum* és *Haec est: E* incipit.

⁶⁶ Vö. Michael BERNHARD: *The Seligenstadt Tonary*. In: *Plainsong and Medieval Music* 13 (2004), 107–125. – Utalok itt továbbá általánosságban ismét a *Traditio Iohannis Hollandrini* egyes tonáriusfejezeteire, amelyekben nemcsak kottapéldákon, hanem az antifóna-kezdőhangokat előtáró tanversekben, ill. magyarázatokban is szerepel az *F* kezdőhang. – Zsolozsmakódexek: SK-BRsa 17 (saec. 15, Bohemia); Płock, Biblioteka Wyzszego Seminarium Duchownego, ms. 11 (olim 35) és ms. 7 (olim 36). – Lásd a *Cantus Planus in Slovacia* (<http://cantus.sk/>) és a *Cantus Planus in Polonia* (<http://cantus.edu.pl/>) internetes oldalain (2019. augusztus 31.).

⁶⁷ Hasonlóképpen valamely lengyel úzus hatását vélte kimutathatónak Dobszay a Szalkai-kódex zeneelméleti jegyzetének példaként idézett zsolozsmaantifónáin. Vö. DOBSZAY László: *Szalkai László zenei jegyzetének példaanyaga*. In: *Zenatudományi Dolgozatok 1980*. Szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMOKOS Mária. Budapest, MTA Zenatudományi Intézet, 1980, 215–221. – Mára világossá vált azonban, hogy a traktátus (és tonáriusa) a közép-európai zeneelmélet-írás egy jóval szélesebb vonulatának markáns képviselője; a benne foglalt zenei praxis ismertetőjegyei sem szűkíthetők le egyetlen északi régióra. Vö. BERNHARD 2015, 312–313.

⁶⁸ DOBSZAY 2003, 305. Az idézet folytatása ugyanitt: „A vizsgált anyag bővítésével azonban a hipotézis megdől...”

Az igazsághoz való közelebb jutást nehezíti eközben az értékelhető dokumentumok, adatok csekély száma. A zsoltsárdifferentiák variálódási tendenciái, törvényszerűségei ugyanakkor kézenfekvően szélesítik a vizsgálandó jelenségek körét, és a zsolozsma-tradíciók mélyrétegeibe engednek betekintést. Általuk gyarapodott a Várad (vagy valamely déli-délkeleti püspökség) rítusával való vélt azonosságok sora az Isztambuli antifonáléban. Ami a Leleszi vesperálét illeti, újra fontolóra veendő esetleges hozzákapcsolása egy, az esztergomi érsekségtől független területi, egyházszerkezeti hagyományhoz, a pálos azonosság megkérdőjelezése nélkül.⁶⁹

FÜGGELÉK

A táblázatokban (és lábjegyzetekben) használt rövidítések feloldása

Aug-3449	Antiphonale Ecclesiae Cathedralis Augustensis, c.1585. København, Det kongelige Bibliotek Slotsholmen, Gl. Kgl. S. 3449, 8o, I–XVII.
Cra-47/48	Antiphonale Cracoviense de tempore, c.1423. Kraków, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, ms. 47. – Antiphonale Cracoviense de sanctis, 1451. Kraków, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, ms. 48.
IstAnt	Antiphonale Strigoniense, c.1360. Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42.
STR/Sc-2	Antiphonale Scepusiense, saec. 15. (Spišska Kapitula,) Knižnica Spišskej Kapituły, Mss. No. 2.
Vesp-93	Vesperale Paulinorum, saec. 16. Sopron, Állami Levéltár (Lásd fent a 27. lábjegyzetet.)
VarAnt	Antiphonale Varadiense, saec. 15/ex. Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, sine sign.
Wr-503	Antiphonale Vratislaviense, saec. 14. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, R 503.

* * *

⁶⁹ Ezt már Dobszay is felvetette, lásd *ibid.*, 306, 337. – Új hipotézis fölállításához itt talán hozzájárulhatna az újkori őrzőhelyekre, a leleszi és a jászóvári premontrei prépostságra irányuló könyv- és könyvtár-történeti nyomozás is. Vö. RADÓ Polikárp: *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései*. In: *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1942/43-i tanévre*. Közr. Kocsis Lénárd. Pannonhalma, 1943, 313–429, ide: 420–421. (Csárai Mátyás pécsi és váradi kanonok könyve a Jászóvári Prépostsági Központi Főkönyvtárban, Incunab. 95.) – Anyaguk lelőhelye ma: Bratislava, Slovenský národný archív.

ÁGNES PAPP

*Psalmdifferenzen und Offiziumsriten auf dem Gebiet
des mittelalterlichen Königreichs Ungarn*

Der vorliegende Beitrag behandelt ein charakteristisches Phänomen, nämlich die Psalmkadenzen des dritten Tons in den ungarländischen Offiziumsquellen: Die allgemein eingesetzte Hauptkadenz (Differentia capitalis) konnte im dritten Ton statt G Finalis auch auf F Finalis enden. Das Antiphonar von Istanbul (Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42) ist an der Verwendung dieser Differenzvariante beteiligt, womit dies aus dem Kreis der Offiziumsquellen des Graner (Esztergom) Ritus deutlich hervortritt. Zudem können Belege für die abweichende dritte Psalmtondifferenz in drei weiteren Offiziumsquellen herangezogen werden: auch das sog. Vesperale aus Lelesz (Sopron, Állami Levéltár, sine sign.), das Antiphonar aus Várad/Grosswardein (Győr, Egyházmegyei Könyvtár és Kincstár, sine sign.) und das Antiphonar des ehem. Kollegiatkapitels Szepes (Spišská Kapitula, Mss. No. 2). Die Antiphonen und die Psalmkadenzen der Graner und Pressburger Kodizes ließen sich sonst ziemlich einheitlich ausgewertet werden (Monumenta Monodica Medii Aevi, V, 1999). Auf dieser Basis können die Melodien des Antiphonars von Istanbul mit ihnen erneut verglichen werden (<http://antifona.zti.hu/>).

Im Antiphonar von Istanbul wurde das Repertoire der zur Hauptdifferenz gehörenden Antiphonen im dritten Ton eindeutig auf zwei Gruppen geteilt: die Antiphonen der ersten Gruppe beginnen auf E und werden mit der F-Differenz geknüpft, diejenige der anderen Gruppe beginnen auf F und nehmen eine G-Kadenz auf. Merkwürdigerweise wurde diese bewusste, spezifische Differenzierung in jenem Bestand von Offiziumsgesängen ausgeführt, die fast ausnahmsweise in einer späten Periode der Gregorianik, zwischen dem 10.–13. Jahrhundert und meistens für die *Historiae* der Heiligen entstanden ist. Als Entstehungsort der dem G (sogar bis E) herunterhängenden Kadenzformel kann die süddeutsche monastische Gesangstradition genannt werden. Belege dafür lassen sich im theoretischen Schrifttum von Mitteleuropa seit dem 11. Jahrhundert zumindest bis 1500 entdecken. Zum liturgisch-musikalischen Usus der vier untersuchten Antiphonare sind ähnliche Parallele in der Praxis der polnischen Diözesen Krakau und Breslau zu finden, wobei ein direkter Zusammenhang dennoch lediglich zwischen Szepes und der polnischen Kirche identifiziert werden konnte.

Die charakteristischen Merkmale in der Praxis der *Differentiae* sind dafür geeignet, um die Herkunft jener notierten Offiziumsquellen näher zu bestimmen und dadurch diese innerhalb des Kreises der ungarländischen kirchlichen Usus genauer zu verorten.

*Ányos Pál megjegyzése közismert himnuszok
újrarendeléséről*

Az 1777-ben alapított Székesfehérvári Egyházmegye első püspökének, Séllyei Nagy Ignácnak a nevéhez több, a közösségi és egyéni hitélet előmozdítását segítő kiadvány kapcsolható. Fordításában jelent meg a 18. századi katolikus megújulás nagy alakjának, Ludovico Antonio Muratorinak (1672–1750) Itáliában és Közép-Európában nagy hatást kiváltó egyik kötete (*A keresztény embernek valóságos áhítatosságáról*, Eger, 1763); irodalmilag is értékes imakönyveket állított össze (*Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos Társaság Székes-Fehérvári Püspökségben*, Pest, 1780; *A kereszténynek ájtatossága és hitbéli tanúsága*, Pozsony, 1789). 1785-ben tette közzé az *Énekek könyve, szükséges litániákkal és imádságokkal a magyar keresztény katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben* (Pest, 1785) című kötetet.¹ Az *Énekek könyvével*, annak szerzőségével sokat foglalkozott szakirodalmunk.²

Körülnézve egy kicsit a Séllyei Nagy Ignácra vonatkozó kiadványok és kéziratok között, mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy a Muratori nevével fémjelezhető katolikus megújulás fontos magyarországi képviselője ő: nem csupán egyik alapművének fordítója, hanem püspökként is igyekezett a műben lefektetett elveket megvalósítani. Ezen munkálkodásának egy szelete a liturgia megújítása érdekében kifejtett tevékenysége. Nem külső hatások, másutt látott példák átvételével próbálkozott, hanem azzal, hogy híveit minél alaposabban megismertesse a katolikus tanítással: többféle katekizmust szerkesztett, papjai prédikálására külön odafigyelt, számukra módszeres segítséget nyújtott; az egyházmegyei Oltáriszentség Társulat, majd egyházmegyéje számára a magyar múlt értékeire figyelő imakönyvet tett közzé.³ Most, munkásságának

¹ Vö. SZELESTEI N. László: *Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről (1780, 1789)*. In: *Magyar Könyvszemle* 132 (2016/3), 319–336.

² Vö. CSÁSZÁR Elemér: *Ányos Pál (1756–1784)*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1912 (Magyar történelmi életrajzok 57); SZELESTEI N. László: *Az Énekek könyve és Ányos Pál*. In: *Iskolakultúra* 23 (2013/3), 42–49.

³ Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2019. évi XII. Lelkiségtörténelmi Konferenciáján igyekeztem e sokirányú tevékenységet bemutatni „Nagy Ignác a székesfehérvári egyházmegye lelkiéletének szervezője” című előadásomban, lásd SZELESTEI N. László: *Séllyei Nagy Ignác püspök, a székesfehérvári egyházmegye lelkiéletének szervezője*. In: *Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiisé-*

tanulmányozása közben az énekeskönyvekre vonatkozó két érdekes adalékot fogok bemutatni.

A 18. század végén a keresztény felekezetek igyekeztek megújítani énekeskönyveiket. Az *Énekek könyve* e kísérletek része. Séllyei Nagy Ignác püspök bevezető intésében olvashatjuk: „...a jó énekek fogyatkozása miatt csúfoltatott az isteni szolgálatot illető tisztaság”, ezért „szükséges volt az Evangéliom, és Anyaszentegyháznak lelke szerént való énekeket elrendelni”, s ezzel a „zur zavar énekek” helyére „istenesebb és lelkiebb” énekeket adni.⁴

Séllyei Nagy Ignác püspöki körleveleiben is említi a vasárnapi evangélium tanításáról szóló énekeket, azok jó költők általi megverselését.⁵ Ránk maradt kéziratban népénekeskönyv-⁶ és magyar nyelvű zsolozsmáskönyv-összeállítása,⁷ imakönyveiben a magyar múlt jeles vallásos énekei/versei közül válogatott. Püspöki körleveleiben és az *Énekek könyve* bevezetésében is szorgalmazta az iskolások és a jobb hangú nők segítségével az általa kiadott énekek elterjesztését.

„Vajha a jobb szavú gyermekek, és főképpen az ájtatos asszonyi nép gyakorolnák ezen énekeket, s kellemetes zengedezéssel gyarapíttatni sörénykednék buzgóságát a híveknek. Nótáját könnyű föltalálni akármelyikének-is, ez kinek-kinek szabad választásában áll.”⁸

Vajon mit jelent a „nótáját könnyű föltalálni” kifejezés? A szakirodalom máig úgy véli, hogy az *Énekek könyve* elterjedésének egyik legfőbb akadályát az jelentette, hogy a 99 ének egyikéhez sincs kotta, de még nótajelzés sem.

Az *Énekek könyve* énekeinek nagy része ún. evangéliumi ének, a vasár- és ünnepnapri perikópák versbe öntése. A korban, a szentmise tanításának közelebb hozása érdekében (a katolikus megújulás jegyében) nem ritka a szentmiséhez nem kötődő

gének alakításában a 17–18. században. Szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 24), 165–172.

⁴ Az énekeskönyvek 18. századvégi reformjáról, az *Énekek könyvéről* és Ányos Pál himnuszfordításairól: SZELESTEI N. László: *Irodalom és lelkiség.* Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 6), 75–114.

⁵ „...pro singulis dominicis, Festis item quae peculiariora sunt Patriae ex illius diei Evangelii doctrina Cantiones colligeremus easque in Hungaricum Rythmum optimorum quorumque Lyricorum poetarum sensu et iudicio transpositas Hungaricae Ecclesiae servitio devoveremus.” Acta Episcopatus Albaregalensis, 1783–1786. Székesfehérvári Püspöki Levéltár, 5901/4. p. 373.

⁶ Székesfehérvári Püspöki Levéltár, nr. 1482, a köteg elején 65 pp. „Székes Fejér Vári Püspökségben lévő plébániai templomokra kirendelt énekek, litániák az imádságokkal, melyeken kívül másokat énekelni vagy imádkozni a néppel különös engedelem nélkül szabad ne legyen.”

⁷ Uo. nr. 1533, papír, 272 pp. 364 × 243 mm. A kötetet a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum „Bibliai találkozások” kiállításának (2008. május 24.–november 9.) katalógusa Séllyei Nagy Ignác zsolozsmás könyve címmel írta le. *Katalógus.* Szerk. SMOHAY András. Székesfehérvár, 2008 (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 3), 31.

⁸ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal.* Pest, Landerer, 1785, A₂^v.

énekek kiszorítása. Séllyei Nagy Ignác is sokat fáradozott például az *Ím arcunkra borulunk* kezdetű miseének terjesztésével (kottával is, magyarul, németül, de figyelt a délszláv híveire is): kinyomtattatta, s szétküldte egyházmegyéje papjainak. Ugyanezt tette az *Énekek könyvével* is, amelyben szintén szerepel ez a miseének.

Papp Ágnes nemrég foglalkozott (elsősorban kántorkönyvek alapján) az episztola és evangélium szerint való énekekkel.⁹ Természetesen az *Énekek könyvét*, az 1785-ben kinyomtatott, első evangéliumi éneksorozatot tartalmazó kötetet is bevonta vizsgálati körébe. Az evangéliumi énekek három strófaformában keletkeztek, ezek közül az egyik a $4 \times 8+7$ -es sorokból álló; ilyenek az *Énekek könyvének* evangéliumi énekei is.

Séllyei Nagy Ignác püspöki körleveleit olvasva figyeltem fel arra, hogy az *Énekek könyvében* szereplő, katekizmust megverselő hosszabb költeményt, a *Lelki dicséret* címűt (pp. 15–30) az iskolásoknak való megtanításra ajánlja az *Omni die dic Mariae* dallamával.¹⁰ A *Lelki dicséret* (tulajdonképpen verses katekizmus) a kölcsönvett dallammal otthon, utakon és mezőkön is felhangozhat – írta papjainak.¹¹ A versezet bekerült *A kereszténynek ájtatossága* című, Pozsonyban, 1789-ben megjelent imakönyvbe is (pp. 351–360).¹²

Az *Omni die dic Mariae*, illetve magyarul a *Mondj naponként és óránként* kezdetű négy soros, $8+7$ szótagszámú ének Szentmihályi Mihály énekeskönyvében mindkét nyelven, latinul és magyarul is azonos strófaformában szerepel.¹³ A *Mondj naponként* nótajelzést Szentmihályi dallamjelzéseként még nyolcszor olyan éneknél adja meg, amelyet az *Énekek könyvéből* vett át. Ez alátámasztja azt, hogy az *Énekek könyve* $4 \times 8+7$ -es strófáit ténylegesen a Séllyei Nagy Ignác körlevelében szereplő dallammal, az *Omni die dic Mariae/Mondj naponként és óránként* dallamára énekeltek.

⁹ PAPP Ágnes: „Epistola és Evangélium szerint való énekek”. 18. századi kéziratos katolikus kántorkönyveink tanúsága. In: *Zenetudományi Dolgozatok* 2011, 151–176. Az *Omni die dic Mariae* dallamként való szerepeltetéséről: 164. skk.

¹⁰ A hosszú versezet nyolcsoronként strófákra osztható.

¹¹ 5901. nr. 5. Acta Ecclesiae Alba-Regalensis, 1787–1790, pp. 9–13. Circulares (1787. jan. 22.)

„Ut jucundius maxime Fidei Nostrae Mysteria mutuo sibi enarrare velint Juniores, persuadendae essent proles in Scholis Hungaricis, ut ex Énekek Könyve, quod sub titulo Lelki Dicséret habetur, memoriae mandarent, et ad notam *Omni die dic Mariae*: Domi, in Plataeis, et Campis mutuo concentu personarent. Qua in Institutione praesertim adultorum illud hoc perverso tempore maxime necessarium existimo, ut incessanter Populo inculcetur impossibilitas plurium, quam unius Religionis ad consequendam salutem, hancque illam esse, quae severitate morum, et mortificatae vitae ratione ad conformitatem Imaginis Filii Dei efformare non possit, quod summe necessarium esse quisque perspicit in hac effusa quidquid sentiendi, agendique licentia aptissima...”

¹² *Lelki dicséret, melyben foglaltatnak a keresztényi tudománynak fő cikkelyei*. Incipit: *Hiszek benned, és reményelek...* (51 strófa). Az *Énekek könyvében*: $404 + 408 = 812$ sor. A két részből álló szövegben az *Omni die dic Mariae* négy soros változata esetében az első rész végén (401–404. sorok) „csonka” strófa áll, strófánként tördelve. *A kereszténynek ájtatossága* imakönyvben is ezen a helyen áll a kétsoros strófa (p. 355).

¹³ SZENTMIHÁLYI Mihály: *Egyházi énekes könyv*. Eger, 1797–1798, I/314. és I/316.

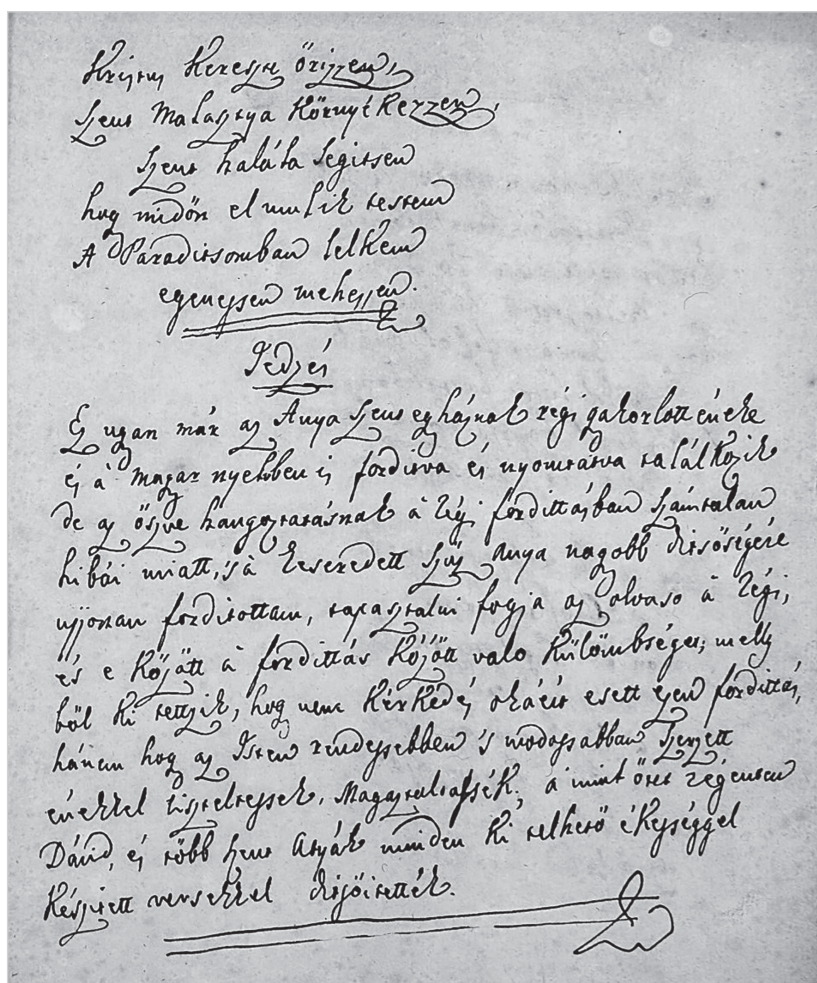
A nyolc ének Szentmihályinál és az *Énekek* könyvében:

Incipit	Alkalom	SZENTMIHÁLYI Mihály: <i>Egyházi énekes könyv. Eger, 1797–1798.</i>	[ÁNYOS PÁL]: <i>Énekek könyve. Pest, 1785.</i>
<i>Földi gyönyörűségeknek...</i>	Mindenszentek napján	I/417.	74.
<i>Isten, kinek fölségétül...</i>	Reggeli ének	I/23.	30.
<i>Jó barát barátjához jött...</i>	Keresztjaro héten	II/60.	143.
<i>Kegyelem világossága...</i>	Vízkeresztre	I/338.	48.
<i>Kisded Jézus dicsértésével...</i>	Jézus körülmetélése napján – Újlesztendőre	I/338. (3 strófa)	46. (5 strófa)
<i>Már a Nap készül lemenni...</i>	Estvéli ének	I/31.	213.
<i>Nagy szent, ki szenvedéssel...</i>	Szent Sebestyén mártírról	I/341.	89.
<i>Üdvözítőnk Júdeának...</i>	Sz. Péter és Pál apostolok napján	I/386.	66.

Az *Énekek* könyve szerzőségére és megjelenésére eddig csak következtetett adataink voltak. A Székesfehérvári Püspöki Levéltárban azonban megvan az énekeskönyv Séllyei Nagy Ignác által saját kezűleg javított kézírata mellett annak előzménye is: a kötet énekei Ányos Pál kézírásában.¹⁴ Mivel a nyomtatott változat Ányos kézírásával teljesen egyezik, e kézirat megerősíti a hagyományt: Ányos Pál az *Énekek* könyve ezen verseinek szerzője.

Ányos kézírata ugyan nem tartalmazza a nevét, de a kézirat alapján egyértelmű, hogy az ő írásában kerültek Séllyei Nagy Ignác püspökhöz a versek. Eddig is Ányosnak tulajdonítottam az énekek közt található négy híres himnusz (*Stabat mater dolorosa*, *Vexilla regis prodeunt*, *Pange lingua* és *Te Deum laudamus*) új, művészi fordítását, ezt most Ányos kézírása megerősíti. Ráadásaként a Fájdalmas Anya ünnepén énekelt *Stabat mater* utáni megjegyzés nemcsak Ányos fordításáról, hanem a fordítás indokáról is tájékoztat bennünket (lásd az 1. képet a következő oldalon).

¹⁴ Ányos kézírásában az *Énekek* könyvének énekei az egyházi év sorrendjében állnak. A Séllyei Nagy Ignác által összeállított másolatban (és az 1785. évi kiadásban) a sorrend: *Reggeli énekek*, *Énekek innepek-re*, *Vasárnapi énekek*, *Böjti énekek*, *Húsvéti énekek*, *Pünkösd után evangéliumi énekek*. Nincs Ányos kézírásában meg: *Az isteni gondviselés*, *Leiki dicséret I–II*, az *Ím arcunkra borulunk* kezdetű miseének és a Szentháromság utáni vasárnapokra rendelt énekek. Ez utóbbiakat a Nagy Ignác által összeállított kéziratban nem a kötet egybemásolója, hanem attól eltérő kéz írta, eltérő minőségű papírra.

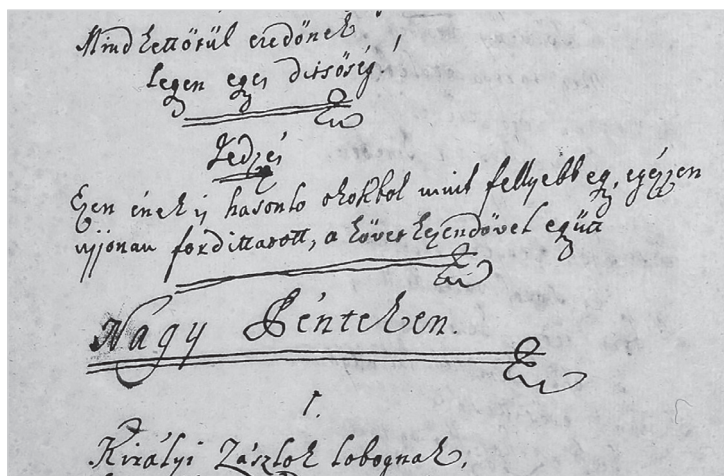

1. kép. Ányos Pál megjegyzése a *Stabat mater*-fordítás után
(Székesfehérvári Püspöki Levéltár, nr. 1537)

Jedzés

Ez ugyan már az Anyaszentegyháznak régi gyakorlott éneke és a magyar nyelvben is fordítva és nyomtatva találkozik, de az öszvehangoztatásnak a régi fordításban számtalan hibái miatt, 's a keseredett Szűzanya nagyobb dicsőségére újonnan fordítottam; tapasztalni fogja az olvasó a régi és e között a fordítás között való különbséget; melyből kitetszik, hogy nem kérdés okáért esett ezen fordítás, hanem hogy az Isten rendesebben s módosabban szerzett énekkel tiszteltessék, magasztaltassék, amint ötten régenten Dávid és több szent atyák minden kitelhető ékességgel készített versekkel dicsőítették.

Erre a megjegyzésre utal vissza a nagycsütörtöki *Pange lingua* és a nagypénteki *Vexilla regis prodeunt* között Ányos ezen két énekre vonatkozó újabb megjegyzése (lásd a 2. képet):

2. kép. Ányos Pál megjegyzése a *Pange lingua* és a *Vexilla regis* fordításai között

Jedzés

Ezen ének is hasonló okokból, mint felfjebb egy, egészen újonnan fordítottatott, a következővel együtt.

* * *

LÁSZLÓ SZELESTEI N.

Pál Ányos' Remarks on the Retranslation of Popular Hymns

Ignác Séllyei Nagy, the first bishop of Székesfehérvár Diocese contributed to the issuing of several publications meant to aid communal and individual devotion, among them prayer books with a literary value. As a representative of the Catholic Revival, he aimed at a liturgical renewal. He published *The Book of Songs* containing primarily gospel songs in order to renew hymnals. The catechism song of the volume was sung to the melody of *Omni die dic Mariae*. As beside the manuscript of *The Book of Songs* corrected by Séllyei Nagy himself, a copy of its songs in the hand of the poet Pál Ányos also survives, it can be assumed that the new translations of a few medieval hymns were prepared by the latter. Ányos also explained in his manuscript why the retranslation was necessary.

IV

EGYHÁZTÖRTÉNET, HOMILETIKA, HAGIOGRÁFIA

*A plébániák kialakulása és elterjedése*A misszió és a lelkipásztori gondoskodás modelljei az első évezredben¹

A KÉRDÉS IDŐSZERŰSÉGE

A hatályos *Codex Iuris Canonici* (CIC) szerint a plébánia a hívők olyan tartósan megalapított közössége, amelynek vezetését a megyéspüspök fennhatósága alatt egy papra bízták mint saját pásztorára (515. k. 1. §). A törvénykönyv általános szabályként megkívánja, hogy ez a közösség területi jellegű legyen, vagyis egy meghatározott területen minden hívőt magában foglaljon. Ahol azonban alkalmasnak látszik, létesítsenek személyi plébániákat a területhez tartozó hívők rítusa, nyelve, nemzetisége vagy más meghatározott szempontok szerint (518. k.). Módszertani felületesség lenne azonban megkísérelni pontosan összefoglalni ennek az itt leírt intézménynek a történetét az Egyház alapításától fogva, ugyanis a fenti meghatározás újdonság az 1983-ban hatályba lépett CIC-ben. Bár az említett *Codex* 515. kánonja 1. §-ának forrásai között² a II. Vatikáni Zsinat dokumentumain kívül szerepel az 1917-es CIC 216. kánonja, ez a korábbi *Codex* még nem ad meghatározást a plébánia fogalmáról. A *paroecia* kifejezésnek ugyanis ott több jelentése van. Jelenthet egy bizonyos *területet*, jelölheti a *plébániatemplomot*, de utalhat a plébániai *javadalomra* is. Előfordul azonban úgy is, mint azoknak a *híveknek az összessége*, akik egy bizonyos területen élnek.³ Kockázatos lenne tehát egyetlen pontos és kimerítő meghatározást alkalmazni azokra az egymással

¹ A jelen írás a szerző alábbi tanulmányának fordítása kisebb módosításokkal: *La nascita e la diffusione delle parrocchie. Modelli di missione e di cura pastorale locale nel primo millennio*. In: *Ephemerides Iuris Canonici* 59 (2019/1), 25–45. Magyar változatát lásd *Magyar Sion* 13 (2019/2), 157–174.

² *Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Authentice Interpretando. Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, fontium annotatione et indice analytico-alphabetico auctus*. Città del Vaticano, 1989, 146.

³ Vö. Raoul NAZ: «Paroisse». In: *Dictionnaire de droit canonique* VI. Ed. Raoul NAZ. Paris, Letouzey et Ane, 1957, 1234–1248, főként: 1234. A II. Vatikáni Zsinat különös hangsúlyt helyezett a *communio* fogalmára. Ennek hatásaként a plébánia intézményének meghatározásában is világosan kiemelkedett annak közösség jellege; vö. pl. Jean PASSICOS: *Le diocèse et la paroisse. A théologie renouvelée, structures nouvelles pour d'autres besoins pastoraux*. In: *L'Année Canonique* 27 (1983), 121–129, főként: 122, 127–128; Jean-Claude PÉRISSET: *La paroisse. Commentaire des Canons 515–572*. Paris, Tardy, 1989 (Le Nouveau Droit Ecclésial. Commentaire du Code de Droit Canonique), 30; Francesco COCCOPALMERIO: *De paroecia*. Roma, Pontificia Università Gregoriana, 1991, 1–21.

többé-kevésbé rokon, vagy legalább történetileg összefüggő intézményes formákra, amelyek a különböző korokban felbukkannak. Amikor a plébániák történetéről beszélünk az első évezredben, mindig olyan intézményeket tartunk szem előtt, amelyek bizonyos mértékig különböztek a mai plébániáktól,⁴ de hozzájuk hasonló szerepet töltek be.

A tipikus falusi plébánia a közelmúlt évszázadaiban egy vallási szempontból szinte homogén településnek vagy közösségnek hitéleti, kulturális és társadalmi központja volt. A francia forradalom utáni, majd az utóbbi évtizedekben rendkívül felgyorsuló változások azonban megkérdőjelezték ezeknek a hagyományos plébániáknak a szociológiai realitását. A nyugati társadalmak vallási pluralizmusa és maguknak a katolikus közösségeknek a kulturális és etnikai sokfélesége, valamint a paphiány az egyházmegegyék plébániákra való felosztásának gyakorlati újragondolását eredményezte. Ugyanakkor ösztönzést adott az elméleti teológiai és egyházjogi reflexióra is a plébániáknak az Egyház életében és missziójában betöltött szerepéről.⁵ Ezért nem lesz haszontalan ennek a létfontosságú témának a tanulmányozása során a szóban forgó intézmény kialakulását és elterjedését először történetileg megvizsgálni. Ennek során pedig meg kell világítanunk, hogy mik voltak a feladatai, és melyek voltak a hozzá hasonló szerepet betöltő szervezeti formák a kereszténység első tizenegy évszázadában. Egy ilyen áttekintésből kirajzolódhatnak a plébánia küldetésének alapvető és szükséges elemei, ugyanakkor világossá válhat az intézményes lehetőségek sokfélesége is, ahogyan ez a küldetés teljesíthető. Az alábbiakban a hangsúlyt a nyugati Egyházra helyezzük, de – főként a kezdeti időszak tekintetében – utalunk néhány keleti egyházfegyelmi szövegre is.

⁴ Ennek az intézménynek a történelemben megfigyelhető igen különböző jogi formáit hangsúlyozza A. LONGHITANO: *La parrocchia fra storia, teologia e diritto*. In: A. LONGHITANO – F. COCCOPALMERIO – C. BONICELLI – D. MOGAVERO – P. URSO: *La parrocchia e le sue strutture*. Bologna, 1987 (Il Codice del Vaticano II), 5–27, itt: 23.

⁵ A kérdés vitájához lásd pl. *La fin des paroisses? Recompositions des communautés, aménagement des espaces*. Ed. Paul MERCATOR. Paris, Desclée de Brouwer, 1997; Alphonse BORRAS: *Remodelage paroissiale: un impératif canonique et une urgence pastorale*. In: *Paroisses et ministère. Métamorphoses du paysage paroissial et avenir de la mission*. Ed. Gilles ROUTHIER, Alphonse BORRAS. Paris–Montréal, 2001, 43–195; Uő: *La paroisse et au delà ...* In: *Études* 402 (2005/6), 783–793; Luca BRESSAN: *La Parrocchia oggi. Identità, trasformazioni, sfide*. Bologna, 2004; Michel AUBRUN: *La paroisse en France, des origines au XVe siècle*. Paris, Picard, 2008²; Olivier BOBINEAU – Alphonse BORRAS – Luca BRESSAN: *Balayer la paroisse? Une institution catholique qui traverse le temps*. Paris, Desclée de Brouwer, 2010; Alphonse BORRAS – Catherine VINCENT: *L'avenir de la paroisse*. Paris, Cerf, 2012; Michael WHITE – Tom CORCORAN: *Rebuilt: Awakening the Faithful, Reaching the Lost and Making Church Matter*. Notre Dame, IND, Ave Maria Press, 2013; Anne BONZON – Philippe GUIGNET – Marc VENARD: *La paroisse urbaine: du Moyen Âge à nos jours*. Paris, Cerf, 2014.

A HELYI KERESZTÉNY KÖZÖSSÉGEK JELLEGE ÉS SZEREPE
A 4. SZÁZAD ELŐTT

A kezdeti idők keresztény közösségét gyakran Isten Egyházának (vö. ApCsel 20,28; 1Kor 1,2; 10,32; 11,16.22) vagy Krisztus Egyházának (Róm 16,16; vö. Mt 16,18) nevezték mind az egyetemes Egyházzal, mind a helyi egyházakról szólva.⁶ A keresztény közösségeknek ez a vallási jellege azonban nem zárta ki, hogy polgári vonatkozásuk is legyen, akár csak a korabeli zsinagógái közösségeknek.⁷ Még ha ezeknek az önkormányzati funkcióknak – például a püspökök bíraskodásának polgárinak tekintett ügyekben – az állami elismerése csak Nagy Konstantin korától következett is be,⁸ a helyi egyházaknak ez a szerepe már a kezdet kezdetétől megállapítható (vö. pl. 1Kor 6,5). A 3. század első felében mindez már részleteiben is kidolgozást nyert, amint ez többek között a *Didaskalia* terjedelmes szakaszaiból is kitűnik.⁹

A helyi közösségek általában a városokban alakultak ki, és hivatalos vezető tisztségek működtek bennük.¹⁰ Ezek a közösségek egyben missziós szerepet is betöltöttek:¹¹ új tagokat hívtak meg, felkészítették őket a keresztségre, kiszolgáltatták számukra a szentségeket, tanították a már megkereszteltek, tanulmányozták – nap mint nap¹² – a szent iratokat, ünnepelték az eucharisziát, megadták a kiengesztelődést a bűnbánóknak, segítették a szegényeket, közösen imádkoztak. A közösségek szervezeti felépítése a 2. század végén és a 3. század első felében intenzív fejlődésen és érlelődésen ment

⁶ Vö. pl. Péter ERDŐ: *Il valore teologico del diritto canonico: una questione storica*. In: *Ephemerides Iuris Canonici* 58 (2018), 133–150, itt: 135–136.

⁷ Young-Ho PARK: *Paul's Ekklesia as a Civic Assembly. Understanding the People of God in their Politico-Social World*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2015 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2, 393), 90.

⁸ Vö. *Cod. Theod.* 1,27,1 (318); *Const. Sirmond.* 1 (333); *Cod.* 1,4,7 (398); a püspöki bíraskodás természetéről a római jogban eltérnek a vélemények, lásd pl. Maria Rosa CIMMA: *L'episcopalis audientia nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano*. Torino, G. Giappichelli, 1989, 84–86; Giulio VISMARA: *La giurisdizione civile dei Vescovi (sec. I–IX)*. Milano, Giuffrè, 1995, 87.

⁹ *Didasc.* II,44,1–56,4; vö. pl. Charlotte Elisheva FONROBERT: *The Didascalia Apostolorum: a Mishnah for the disciples of Jesus*. In: *Journal of Early Christian Studies* 9 (2001/4), 483–509; Alistair STEWART-SYKES: *The Didascalia apostolorum: An English version with introduction and annotation*. Turnhout, Brepols, 2009, 171.

¹⁰ Vö. pl. James Tunstead BURTCHAELL: *From Synagogue to Church. Public Services and Offices in the Earliest Christian Communities*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1992, 201–227.

¹¹ A misszióról szóló elméleti megfontolásokban és a missziós tevékenységben még a 4. században is elsődleges szerepük volt a helyi püspöki egyházaknak; vö. Karl BAUS – Eugen EWIG: *Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen. I. Halbband: Die Kirche von Nikaia bis Chalkedon*. Freiburg, Herder, 1975 (*Handbuch der Kirchengeschichte* II/1), 220.

¹² Vö. pl. *Didaché* 4,2; *Traditio Apostolica* 35,2; 41,2–3; *Canones ecclesiastici Sanctorum Apostolorum* 12,1–2; Paul F. BRADSHAW – Maxwell E. JOHNSON – L. Edward PHILLIPS: *The Apostolic Tradition. A Commentary*. Ed. Harold W. ATTRIDGE. Minneapolis, MN, Fortress Press, 2002, 178; Alistair STEWART-SYKES: *Hippolytus: On the Apostolic Tradition. An English Version with Introduction and Commentary*. Yonkers, NY, St. Vladimir's Seminary Press, 2015² (Popular Patristics Series 54), 191.

keresztül.¹³ Ám ez nem jelenti azt, hogy a püspökségnek, a presbiterátusnak és a diakonátusnak ne lett volna központi jelentősége már a 2. század vége előtt is. A közösség fegyelme, a liturgikus élet, különösen az eucharisztia ünneplése mindenesetre a püspök vezetése alatt állt. Ő volt illetékes a hit oktatásának irányítására is. Antiochiai Szent Ignácnak a Szmirnaiakhoz írt levelében ezt olvassuk: „A püspök nélkül ne tegyetek semmit, ami az Egyházzal kapcsolatos; azt tartsátok érvényes eucharisztianak, amit a püspök vagy megbízottja mutat be.”¹⁴ A püspököknek tehát vezető szerepük volt a liturgia ünneplésében és a helyi egyház irányításában már az első keresztény nemzedékek idején. Eredendő kapcsolat volt a püspökök küldetése és az Egyház legszentebb cselekménye, vagyis az eucharisztia között. A püspöknek kellett összehívnia a közösséget a szent szünaxiszra. Eusebiosz Egyháztörténetében elbeszéli, hogy Diocletianus üldözése idején Dionüsziosz alexandriai püspöknek a hatóságok megtiltották, hogy eucharisziára hívja össze a keresztényeket. A püspök megértette, hogy ez a tilalom az Egyház létének betiltását jelenti.¹⁵

A HÍVŐ KÖZÖSSÉG NÖVEKEDÉSE 313, FŐKÉNT PEDIG 380 UTÁN

A konstantini egyházbéke (313) után sok új tag lépett az Egyházba. A keresztényeknek már a 3. században számos istentiszteletre rendelt épületük volt.¹⁶ Diocletianus üldözése alatt azonban ezeket a templomokat elkobozták, sőt gyakran le is rombolták.¹⁷ Az üldözés végeztével az Egyház épületeit visszaadták, és a keresztény templomok helyreállításának és építésének egész hulláma vette kezdetét.¹⁸ Ezeknek a templomok-

¹³ Vö. pl. Alexandre FAIVRE: *Ordonner la fraternité. Pouvoir d'innover et retour à l'ordre dans l'Église ancienne*. Paris, Cerf, 1992, 220–222.

¹⁴ *Smyrn.* VIII, 1. A szerző fordítása.

¹⁵ Vö. *Hist. eccl.* VII,11,4.7.

¹⁶ Egyes szerzők szerint a keresztények szinte kezdettől fogva előnyben részesítették a városok perifériáit, ahol istentiszteleti helyeiket a vértanúk sírja közelében alakíthatták ki. Mások elismerik ugyan ezeknek a helyeknek a fontosságát, de hangsúlyozzák, hogy a püspökök inkább a városok lakott részeiben tartották a közös liturgikus ünnepléseket presbitériumukkal együtt; lásd Charles PIETRI: *Recherches sur les domus ecclesiae*. In: *Revue d'Études Augustiniennes et Patristiques* 24 (1978/1–2), 3–21; Brigitte BASDEVANT-GAUDEMET: *Les lieux de culte, approche historico-juridique*. In: Uő: *Église et Autorités. Études d'histoire du droit canonique médiéval*. Limoge, Presses Univ. Limoges, 2006 (Cahiers de l'Institut d'Anthropologie Juridique 14), 299–325, itt: 300–302. Vö. pl. CONC. ILLIBERTI. (ca. 306) cc. 36.52. Ez utóbbi kánonok kora az „elvirai kánonok” máig vitatott szerkesztéstörténetétől függ.

¹⁷ *Hist. eccl.* VIII,2,1.4; vö. *ibid.* VIII,1,9; Péter ERDŐ: *Il consenso del vescovo richiesto per la costruzione delle chiese. Osservazioni al can. 1215 CIC*. In: *Periodica de re canonica* 101 (2012), 597–626, főként: 599–600.

¹⁸ Végül maga az Egyház fogalmazott meg fenntartásokat egyesek önkényes törekvéseivel szemben, akik a templomok és kápolnák számát módfelett növelni akarták. Vö. pl. CONC. CHALCED. (451) c. 4; CONC. CARTH. (401) c. 17; CONC. AURELIANEN. (511) c. 17; CONC. EPAONEN. (517) c. 25.

nak a felszentelése alkalmából a püspökök gyakran összejöttek és zsinatot is tartottak.¹⁹ 380-ban Theodosius *edictuma* a kereszténységet annak „katolikus”, vagyis a Nikaiai Zsinat (325) szerinti formájában az egész birodalom hivatalos vallásának nyilvánította.²⁰ Így a lakosság széles rétegei csatlakoztak az Egyházhoz. Mind a misszió és az új tagok felkészítése, mind az eucharisziára összpontosuló egyházi élet megkívánta templomok alapítását és építését a falvakban és a városok peremén. Ez a folyamat pedig új helyi közösségek kialakulásával is járt. Az itt ismertetett fontos társadalmi és politikai változások²¹ között jöttek létre a plébániák, illetve elődintézményeik,²² ezen intézményes forma megszületése mégsem tekinthető automatikus fejlődés eredményének.

Hogyan lehetett meghatározni az új közösségeket, és kinek kellett kormányoznia őket? Egyfelől biztosítani kellett, hogy az Egyház minden – vagy majdnem minden – alapvető feladatát az adott helyen teljesíteni lehessen. Így szinte magától értetődőnek tűnt, hogy a közösséget egy püspökre kell bízni. Ám a kis települések nem voltak minden szempontból alkalmasak arra, hogy püspöki székhelyek legyenek. Afrikában, Dél-Itáliában és másutt egyházmegyéket alapítottak a legkisebb városok számára is. A Szerdikai Zsinat kánonjai,²³ illetve a Laodikeiai Zsinat neve alatt ismert rendelkezések is világosan tiltották, hogy falvak számára püspököt nevezzenek ki.²⁴ Ajánlották viszont, hogy „látogatót” küldjenek az ilyen településekre. A falvak és a vidéki városok számára – különösen Keleten – *khórepiszkoposzt* neveztek ki, vagyis olyan felszentelt püspököt, aki a város püspökétől függött.²⁵ A Szerdikai Zsinat viszont, amelynek különleges jelentősége volt, úgy rendelkezett, hogy a falvak számára elegendő presbitert kinevezni.²⁶

Mik voltak ennek a presbiternek a feladatai? Melyek voltak tevékenységének határai? Azok a presbiterek, akik a falvakat és a városok peremén lévő, de legalábbis a nagyobb városok püspöki templomától különböző helyen egybegyűlt közösségeket látogatták, a püspök megbízottaiként (delegátusként) mandátummal és képességgel rendelkeztek az *eucharisztia ünneplésére* a püspök távollétében. Úgy tűnik, ez volt a legfőbb szempont, ami miatt a presbiter jelenlétét szükségesnek tartották. Már a 3. század első feléből származó, *Traditio Apostolica* néven ismert dokumentum felté-

¹⁹ Vö. pl. Joseph A. FISCHER – Adolf LUMPE: *Die Synoden von den Anfängen bis zum Vorabend des Nicænumms*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh, 1997 (Konziliengeschichte A: Darstellungen), 453–454.

²⁰ *Cod. Theod.* XVI,1,2; *Cod.* 1,1,1.

²¹ Vö. BORRAS 2005, 784–785.

²² A plébánia eredetéről lásd pl. Brigitte BASDEVANT-GAUDEMET: *Histoire du droit canonique et des institutions de l'Église latine. XIe-XXe siècle*. Paris, Economica, 2014 (Corpus – Histoire du Droit), 287–290 (bibliográfiával).

²³ CONC. SARDICEN. (342/343) c. 6; vö. Alfons M. STICKLER: *La parrocchia nella sua evoluzione storica*. In: *La parrocchia*. Città del Vaticano, Libreria editrice vaticana, 1997 (Studi giuridici 43), 7–19, főként: 7.

²⁴ CONC. LAODIC. (s. IV/2) c. 57.

²⁵ Vö. CONC. ANCYR. (314) c. 13; CONC. NEOCAES. (314/319) c. 14 (13b); CONC. ANTIOCH. (330/337) c. 10.

²⁶ CONC. SARDICEN. (342/343) c. 6; vö. CONC. NEOCAES. (314/319) c. 13.

telezi, hogy a presbiterek a püspökkel együtt mondják az eucharisztikus imádság központi részét. Ezt a diakónusok nem teheték meg.²⁷ Az *Apostoli kánonok* (380 körül) már határozottan kijelentik, hogy a presbiternek kell felajánlania az áldozatot az oltáron, akár egyedül is, ha a püspök nincs jelen.²⁸ Egyes zsinatok kánonjai bizonyos bűnökért a presbitereket az áldozatfelajánlás megtiltásával büntették. Ez azt jelenti, hogy egyébként erre képességgel és felhatalmazással rendelkeztek.²⁹ A Gangrai Zsinat elítéli azokat, akik megvetik a nős papokat és nem látogatják az általuk végzett liturgiát.³⁰ A falusi presbiterek azonban alárendelt helyzetben voltak a városi papsághoz képest. Ők a városban csak akkor vezethették a liturgiát, ha a püspök és a város presbiteri nem voltak jelen.³¹

A keresztség kiszolgáltatását a püspök irányította, de az ő megbízása alapján keresztelhettek a presbiterek és a diakónusok is.³²

A *krizmaszentelést*³³ és a szüzek szentelését³⁴ sajátosan is püspöki feladatnak tekintették. A presbiterek nem adhatták meg a *kiengesztelődést* sem a bűnbánóknak nyilvános szertartás keretében, de megtehették ezt a saját *püspökük megbízásából*, ha a bűnbánók komoly veszélyben forogtak.³⁵ A latin nyelvet használó Észak-Afrikában úgy tűnik, a presbiterek megadhatták a kiengesztelődést a sürgős szükségben lévő híveknek a püspök külön engedélye nélkül is, ha a püspök távol volt.³⁶ A kánoni rendelkezés talán már olyan helyzetet feltételez, amikor az egyházmegye távoli helységeiben valamelyest állandó jelleggel presbiterek élnek, akiket azonban még a püspök *megbízottainak* tekintenek, ám nem csupán egyes esetekre nézve. Nem mondhatók viszont még egy közösség *saját* pásztorának.

Ami a gazdasági tevékenységet illeti, avagy a „plébánia” képességét arra, hogy saját javai legyenek, megjegyzendő, hogy a püspöki egyházak, vagyis az egyházmegyék havi hozzájárulást szedtek a hívőktől, és azt a közösség kasszájában (*arca*) helyezték el.³⁷ Úgy tűnik azonban, hogy ez az *egész egyházmegye egyetlen, közös kasszája volt, nem egy kisebb helyi csoport pénztára.*

Ennek a 4. században megvalósult fejlődésnek az eredményeként már „keresztény területek” kezdtek kialakulni. Ez a helyzet pedig hangsúlyosabbá tette az egyházmegye

²⁷ *Traditio Apostolica* 4,2.

²⁸ *Can. Ap.* c. 3.

²⁹ Vö. pl. CONC. ANCYR. (314) c. 1.

³⁰ CONC. GANGR. (ca. 340), *Ep. synod.*

³¹ CONC. NEOCAES. (314/319) c. 13; vö. Karl Leo NOETHLICH: *Anspruch und Wirklichkeit. Fehlverhalten und Amtspflichtverletzungen des christlichen Klerus anhand der Konzilskanones des 4. bis 8. Jahrhunderts.* In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 76 (1990), 1–61, itt: 20.

³² Vö. pl. *Didasc.* III, 12, 3.

³³ Vö. pl. CONC. CARTH. (390) c. 3; CONC. TOLET. (400) c. 20; *Breviarium Hipponense* (393/397) c. 34.

³⁴ Vö. pl. CONC. CARTH. (390) c. 3; *Breviarium Hipponense* (393/397) c. 34.

³⁵ Vö. pl. CONC. CARTH. (390) cc. 3–4.

³⁶ *Breviarium Hipponense* (393/397) c. 34.

³⁷ Vö. TERTULL., *Apol.* 39; ORIGEN., *In Math. comm.* 11,9.

gyék területi vonatkozását, és felvetette az egyházmegyén belül található közösségek esetleges területi jellegének kérdését is. A 4. században már kánoni szabályokat kellett meghatározni az *egyházmegyék területi határaitól*.³⁸

A TERMINOLÓGIA

A püspöki egyházakat, vagyis a saját püspök által vezetett közösségeket a keresztény ókorban általában *parochiának* (*paroikia*) nevezték. Ez a görög eredetű kifejezés felbukkan a latin szövegekben is. Egyesek ezt a szót az egyházmegye területi egység jellegére vonatkoztatják.³⁹ Manapság előtérbe került azok felfogása, akik a keresztény szóhasználatban kissé szimbolikusabb módon értelmezik, és azt állítják, hogy inkább egy városban idegenként élő, meghatározott közösségre vonatkozik. Már a *Septuaginta*-ban azokat az izraelitákat jelöli ez a szó, akik Egyiptomban idegenként élnek. A keresztényeknek az volt a meggyőződésük, hogy idegenként élnek ebben a világban.⁴⁰

Olykor *dioecesis*-nek (*dioikészisz*) hívták a területi egységeket általános értelemben is. Utalhatott ez a szó a püspök kormányzása alatt álló területre is.⁴¹ A világi szóhasználatban jelenthette az igazgatást, a kormányzást magát, de jelölhette a különböző közigazgatási kerületeket, így a több provinciát magukban foglaló nagyobb egységeket is.⁴²

Megjegyzendő, hogy Nyugaton a püspöki *dioecesis* szerepelt *plebs* néven is.⁴³ A 393-as Hippói Zsinat például előírta, hogy minden püspöknek meg kell elégednie a saját egyházmegyéjével (*plebe sua*), és nem hatolhat be illetéktelenül más egyházába.⁴⁴ Abban a korban tehát a *plebs* szó a ma egyházmegyének (*dioecesis*) nevezett püspöki egyház elnevezéseként jelenik meg.

Az egyházmegyén belüli egységekre, vagyis a maihoz hasonló értelemben vett plébániákra a források gyakran a *dioecesis* szót alkalmazzák. A 400-ban tartott Toledói Zsinat határozataiban a *dioecesis* a püspöki egyházmegye olyan belső egységét jelöli, amely többé-kevésbé távol helyezkedik el az egyházmegye központjától. A püspök által végzett krizmaszentelés után a szentelt olajat húsvét előtt elosztották a plébániák közt (*per dioeceses*).⁴⁵

³⁸ Vö. pl. CONC. ILLIBERIT. (ca. 306) c. 24; CONC. NICAEN. (325) c. 16; CONC. ANTIOCH. (330/337) cc. 13. 22; CONC. CONSTANT. (381) c. 2; *Can. Ap.* c. 35.

³⁹ Vö. pl. NAZ 1957, 1234.

⁴⁰ Ef 2,19; 1Pt 2,11; *Ad Diognet.* 5,5; vö. Richard PUZA: *Pfarrei. Pfarrorganisation.* In: *Lexikon des Mittelalters* VI. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 1999, 2021–2026, itt: 2021.

⁴¹ CONC. CARTH. (390) c. 5.

⁴² A Birodalom közigazgatási felosztásáról és az Egyház területi szervezetéről, valamint a *dioecesis* szó jelentéseiről lásd pl. NOETHLICH 1990, 40–42.

⁴³ Vö. pl. *Breviarium Hipponense* (393/397), a Hippói Zsinatból kivonatolt kánonok, B.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ CONC. TOLET. (400) c. 20.

Más elnevezések szorosabban kötődnek a templomhoz mint *épülethez*. A források olvastán sokszor az a benyomás alakul ki, hogy a szent épületnek egy bizonyos elsőbbsége volt a közösséghez képest. Ilyen a helyzet a nagyobb városokban, ahol a püspöki központtól távolabb eső helyeken *titulus*nak nevezett templomokat építettek (pl. Rómában).⁴⁶ Ezeken az istentiszteleti helyeken a város presbitériumához tartozó pap végezte a liturgiát. A *titulusok*hoz azonban még nem tartozott a hívők lakóhelye szerint tartósan kijelölt közösség.⁴⁷ A nyelv, az etnikai hovatartozás vagy más szempont szerinti differenciálódás jellemző volt a zsinagógák szervezetére, de nem volt teljesen idegen a keresztényektől sem, bár az Egyház egysége kezdettől fogva azt jelentette, hogy a zsidókeresztények és a pogányból lett keresztények egyetlen Egyházat alkottak.⁴⁸

Az 5. századtól kezdve a *paroecia* és a *dioecesis* szó az egyházi használatban fokozatosan jelentést cserélt. A 7. században, Galliában a *paroecia* immár a presbiterre bízott közösséget jelölte. Európa más részein különböző nevek maradtak fenn: feltűnt a *plebs* és a *plebania* elnevezés is.⁴⁹ Ez utóbbi név a magyar nyelvben napjainkig kizárólagos maradt, legalábbis a latin rítusban.

A KÜLÖNBÖZŐ INTÉZMÉNYES FORMÁK FEJLŐDÉSE A KORAI KÖZÉPKORBAN

Úgy tűnik, a plébánia különböző intézményi formái kikristályosodásának döntő pontja a szent épület, a templom volt. Már a kései ókorban találkozunk egyházi előírásokkal, amelyek tiltják, hogy az eucharisziát magánházaknál, a püspöktől elkülönülve végezzék.⁵⁰ Az imaórák liturgiáját is templomban kellett végezni, különösen a vesperást.⁵¹ Így nyilvánvaló volt a templomok építésének szükségessége. A kánonjog⁵² és néha a világi jog⁵³ is hangsúlyozta, hogy a templom építéséhez a püspök közreműködésére van szükség.

⁴⁶ Vö. B. BASDEVANT-GAUDEMET, 2006, 306–308.

⁴⁷ Vö. François HOUTARD – Ernst NIERMANN: *Pfarrei, pfarrer*. In: *Sacramentum Mundi. Theologisches Lexikon für die Praxis* I–IV. Freiburg–Basel–Wien, 1968–1969, III, 1140–1151, 1141. A 328 körül Alexandriában működő számos templomról és az ott szolgáló presbiterekről lásd Annick MARTIN: *Topographie et liturgie: le problème des "paroisses" d'Alexandrie*. In: *Actes du 11e congrès international d'archéologie chrétienne*. Rome, 1989, 1133–1144.

⁴⁸ Vö. CONC. LATERAN. IV (1215) const. 9; lásd pl. Péter ERDŐ: *La cura pastorale dei gruppi etnici con speciale riguardo alle loro lingue. Uno sviluppo dal Concilio Lateranense IV al Concilio di Trento*. In: *Vergentis* 2 (2016), 19–46, itt: 21–23.

⁴⁹ Vö. PUZA 1999, 2021; Jan Frederik NIERMEYER: *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden, E. J. Brill, 1984, 807.

⁵⁰ Vö. CONC. LAODIC. (s. IV/2) c. 58.; CONC. ANTIOCH. (330/337) c. 5.

⁵¹ Vö. CONC. TOLET. (400) c. 9.

⁵² Vö. pl. CONC. CHALC. (451) c. 4.; a kánon bekerült a *Decretum Gratianiba*: C.18 q.2 c.10.

⁵³ Vö. *Nov.* 131,7.

MAGÁNEGYHÁZAK VAGY A KÖZÖSSÉGEK TEMPLOMAI?

A városokon kívül a falvakban (*vici*) és a nagybirtokokon (*villae*) már az Efezusi Zsinat (431) korában is építettek templomokat. Ezekben a város püspökétől függő papok szolgáltak. A Khalkedoni Zsinat (451) már tiltja a presbiterek felszentelését meghatározott templomhoz való rendelésük nélkül.⁵⁴ A vidéki templomok építésének célja⁵⁵ a keresztények lelki szükséglete lehetett. Így érthetjük az Agdei Zsinat (506) kánonját, amely elrendeli, hogy új templomot (*oratorium*) csak akkor építsenek, ha a híveknek (egy család tagjainak), akik az anyaegyháztól nagy távolságban élnek, szükségük van rá. Ebben a szövegben a vidéki *templom* neve *parrocia*. Bár a hívek így látogathatták a hozzájuk közelebb lévő templomot, a nagy ünnepeken kötelesek voltak a központi „plébániatemplomba” menni. Ez azzal is járt, hogy ilyenkor adományait is az anyaegyháznak kellett felajánlaniuk.⁵⁶ A nyugati Egyházban a 4. századtól voltak olyan papok, akiknek tartósan a városon kívül, egy meghatározott helyen kellett lakniuk.⁵⁷

Tours-i Szent Márton a 4. században egyházmegyéjében presbiterekre bízott *templomokat alapított* a nép keresztény hitre térítése érdekében. Maga csupán hat ilyen „plébániát” létesített. Az egyházmegye egész területe ekkor még nem volt plébániákra felosztva.⁵⁸ Maga Szent Márton, akár csak Victricius roueni püspök, missziós tevékenységet folytatott egyházmegyéjén kívül is.⁵⁹ Az egyházmegye tehát még a 4. század végén is úgy jelenik meg, mint a misszió és a keresztény élet központja. Az 5. századtól erősödik az a tendencia, hogy a falusi templomok szolgálatára rendelt presbitereket *állandó jelleggel* felhatalmazzák bizonyos lelkipásztori és liturgikus feladatok elvégzésére, és ne csupán átmeneti delegációt, azaz megbízást adjanak nekik. A vidéki papok – egyben kötelezettséggel járó – jogot kapnak arra, hogy prédikáljanak,⁶⁰ és – a 7. századtól kezdve – például Hispániában a bűnbánóknak feloldozást adjanak.⁶¹ Később, a 9. századtól elterjed a saját „plébánosnál” való gyónás⁶² szokása is. Azt azonban majd csak a IV. Lateráni Zsinat (1215) írja elő, hogy a hívők évente kötelesek a „saját pap-

⁵⁴ CONC. CHALC. (451) c. 6.

⁵⁵ Az ilyen templomok eredetéről és fejlődéséről Dél-Franciaországban lásd *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale (IVe-IXe siècle)*. Actes du colloque internationale tenu à Toulouse les 21–23 mars 2003. Ed. Christine DELAPLACE. Paris, Errance, 2005.

⁵⁶ Vö. Péter ERDŐ: *Usages populaires hongrois. L'offrande*. In: *L'Année Canonique* 27 (1983), 289–305, itt: 299.

⁵⁷ Vö. CONC. ILLIBERIT. (ca. 306) c. 18.

⁵⁸ Karl BAUS – Hans-Georg BECK – Eugen EWIG – Hermann Josef VOGT: *Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen. Zweiter Halbband: Die Kirche in Ost und West von Chalkedon bis zum Frühmittelalter (451–700)*. Hg. Hubert JEDIN. Freiburg – Basel – Wien, 1985 (Handbuch der Kirchengeschichte II/2), 222.

⁵⁹ K. BAUS – E. EWIG: *Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen. Erster Halbband: Die Kirche von Nikaja bis Chalkedon*. Hg. Hubert JEDIN. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1985 (Handbuch der Kirchengeschichte II/1), 221–222.

⁶⁰ Vö. pl. CONC. VASENSE (529) c. 2.

⁶¹ Vö. BAUS – BECK – EWIG – VOGT 1985, 223.

⁶² Vö. BASDEVANT-GAUDEMET 2006, 313.

juknál” (*sacerdos proprius*) gyónni.⁶³ Az a tartós jogosultság, amely megkülönböztette egy bizonyos vidéki terület központi templomát azoktól a kápolnáktól, amelyek a környező helységekben működtek, a keresztség kiszolgáltatásának joga volt. Ezeket a központi templomokat keresztelőtemplomoknak (*ecclesiae baptismales*) hívták. Eredetileg ezt a jogot is a püspök delegálta, később azonban tartós jogává vált annak a presbiternek, aki egy ilyen templom élén állt.⁶⁴ A „plébános”, vagyis az a pap, aki egy körzet főtemplomát igazgatta, köteles volt gondoskodni a fiatalok oktatásáról is, különösen Itáliában és a mai Dél-Franciaország területén. Arles-i Szent Caesarius ezt már az 529-es Vaisoni Zsinaton szorgalmazta.⁶⁵ Ezeknek a tartós jogoknak a fokozatos megszilárdulásával kibontakozik a plébános tisztsége, illetve egyházi hivatala (mai szóval: *officium ecclesiasticum*).

A vidéki templomok létesítésének a püspöki kezdeményezésen kívül egy másik módja a *földbirtokos* részéről történő alapítás volt: az alapító templomot épített a saját földjén. A *magánegyházak* rendszere, mely a barbár királyságokban a középkor kezdetétől elterjedt, de amely nem volt idegen a római világtól sem,⁶⁶ azt jelentette, hogy a világi tulajdonosok nevezték ki (fogadták fel) templomukba a klerikusokat, olykor akár a püspök részvétele nélkül is. Ezek a klerikusok azután nem ritkán méltatlannak is bizonyultak.⁶⁷ Erre a helyzetre tekintettel a püspökök és a zsinatok leszögezték a püspök közreműködésének szükségességét a templom alapításához, vagy legalább annak engedélyezéséhez, hogy egy *oratoriumban* liturgiát lehessen végezni.⁶⁸ Ugyanígy hangsúlyozták a püspök részvételének szükségességét a kinevezésben, vagyis abban, hogy egy presbiterre valamely templom szolgálatának ellátását rábízák.⁶⁹ A világi alapítóknak mégis szokásuk volt, hogy közvetlenül nevezzék ki a klerikusokat kápolnájukba, és úgy viselkedjenek velük, mintha a gazdáik volnának. Ezt a helyzetet néha az Egyház is eltűrte.⁷⁰ Az 541-es Orléans-i Zsinat meghatározta az illetékességek megosztásának rendszerét az alapító tulajdonos és a püspök között, és úgy rendelkezett,

⁶³ CONC. LATERAN. IV (1215) const. 21.

⁶⁴ Vö. pl. Peter LEISCHING: *Pfarrsprengel*. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (a továbbiakban: HRG) III. Ed. Adalbert ERLER, Ekkehard KAUFMANN. Berlin, 1984, 1719–1723, itt: 1719.

⁶⁵ CONC. VASEN. (529) c.1, *Concilia Galliae A. 511–695*. Ed. Charles DE CLERCQ. Turnhout, Brepols, 1963 (CCSL 148A), 78: „Hoc placuit, ut omnes presbyteri, qui sunt in parrociis constituti, secundum consuetudinem, quam per totam Italiam satis salubriter teneri cognouemus, iuniores lectores, quantoscumque sine uxore habuerunt, secum in domo, ubi ipsi habitare uidentur, recipiant et eos quomodo boni patres spiritaliter nutriendos psalmis parare, diuinis lectionibus insistere et in lege Domini erudire contendant...”

⁶⁶ Már Iustinianus szabályozta a papok kinevezését az ilyen templomokba, hangsúlyozva, hogy a világi alapítónak nincs joga a klerikust kinevezni, hanem be kell mutatnia az illetőt a püspöknek kinevezés végett; Nov. 57,2.

⁶⁷ Vö. Antonio GARCÍA Y GARCÍA: *Historia del Derecho Canónico I: El Primer Milenio*. Salamanca 1967 (Instituto de Historia de la Teología Española, Subsidia 1), 385; Odette PONTAL: *Die Synoden im Merowingerreich*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh, 1986 (Konziliengeschichte, Reihe A), 235.

⁶⁸ CONC. CHALCED. (451) c. 4; CONC. AGATH. (506) c. 21 stb.

⁶⁹ CONC. AURELIAN. (511) c. 7 hivatkozással a javakra, melyeket az Egyháznak hasznélvezetre adtak; vö. PONTAL 1986, 31.

⁷⁰ Vö. pl. CONC. ARVERNEN. (CLAREMONT.) (535) c. 4.

hogy a tulajdonos javasolja a jelöltet a püspöknek, a püspök nevezze ki az illetőt, de a klerikus ellátását az alapító biztosítsa.⁷¹ Más tulajdonosokhoz hasonló feltételekkel a kolostorok apátjai is alapíthattak templomokat (oratóriumokat). A magánegyházak többsége a 6–7. század folyamán „plébánia”-jellegűvé vált: megnyílt a nép előtt, hogy kielégítse a környék lakosságának lelki szükségleteit.⁷² A területi plébániák elterjedése azonban hosszú folyamat volt a mai Franciaország területén is, ahol ez csak a 12. századra vált általánossá.⁷³ A magánegyházak rendszere az egész Nyugaton jelen volt, és csak a kánonjogtudomány, III. Sándor pápa törvényhozása és a IV. Lateráni Zsinat eredményeként⁷⁴ adta át helyét egy kiegyensúlyozottabb intézményi formának, a kegyuraságnak (*ius patronatus*).⁷⁵

A közvetlen püspöki alapításokon és a földbirtokosi kezdeményezéseken kívül, úgy tűnik, nem ritkán maguk a *paraszti közösségek* is kiindulópontjai voltak a vidéki plébániák megalakulásának. A germán és szláv népek mezőgazdaságát és paraszti közösségeit kutató történészek között sok vita folyt arról, hogy időben mi fejlődött ki előbb: a föld nagybirtok jellegű tulajdona vagy a termőföld közösségi használata és birtoklása. A vitákat azonban erős érzelmek és politikai törekvések kísérték.⁷⁶ Dél-Franciaországban a „plébániák” alapítása párhuzamosan történt a vidéki lakosság krisztianizációjával a nagybirtokokon (*villae*) és a falvakban (*vici*) folyó templomépítések révén.⁷⁷ Általánosan elismert tény, hogy a különböző helységek keresztény lakosságának lelkipásztori ellátását Európában sokfelé annak a keresztelőtemplomnak a papsága vezette, amely a terület egyházi szervezetének középpontja volt. Ezeket a területi egységeket Közép- és Észak-Itáliában *pieve* néven ismerték,⁷⁸ német területen, különösen Tirolban, de másutt is *gau* vagy *pagus* volt a nevük, főként a frank királyságok korában. Általában olyan egységekről volt szó, amelyek több falut foglaltak magukban a hoz-

⁷¹ CONC. AURELIAN. (541) c. 26.

⁷² Vö. PONTAL 1986, 235 utalással Pierre IMBART DE LA TOUR művére (*Les origines religieuses de la France. Les paroisses rurales du IVe au XIe siècle*. Paris, 1900).

⁷³ Vö. pl. Anne LUNVEN: *Naissance de la paroisse „territoriale”. L’apport de trois actes du XIe siècle relatif à la Bretagne*. In: *Annales de Bretagne et des Pays de l’Ouest* 121–122 (2014/2), 31–46.

⁷⁴ CONC. LATERANEN. IV (1215) const. 32, 45 stb.

⁷⁵ Vö. pl. Peter LANDAU: *Ius Patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*. Köln – Wien, Böhlau, 1975 (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht Bd. 12); Péter ERDŐ: *Patronato (derecho de)*. In: *Diccionario General de Derecho Canonico (= DGDC)* 5. Ed. Javier OTADUY, Antonio VIANA, Joaquín SEDANO. Cizur Menor (Navarra), Aranzadi, 2012, 983–987, itt: 984.

⁷⁶ Vö. már Georg HANSEN: *Agrarhistorische Abhandlungen* I. Leipzig, 1880, 25–27; Georg Ludwig von MAURER: *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* I–II. Erlangen, F. Enke, 1865–1866; HORVÁTH Pál: *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960; Fritz WERNLI: *Markgenossenschaft*. In: HRG III, 1984, 302–316, itt: 309–314.

⁷⁷ Vö. BAUS – BECK – EWIG – VOGT 1985, 222.

⁷⁸ A *pieve* intézményéről lásd pl. Giuseppe FORCHIELLI: *La pieve rurale. Ricerche sulla storia della costituzione della Chiesa in Italia e particolarmente nel Veronese*. Bologna, Zanichelli, 1938; a kései középkorhoz: *Pievi e parrocchie in Italia nel basso medioevo sec. XIII–XV. Atti del VI. Convegno di Storia della Chiesa in Italia (Firenze, 21–25 sett. 1981)* I–II. Roma, Herder, 1984 (Italia Sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica 35–36).

zájuk tartozó közös területekkel és szolgáltatásokkal együtt,⁷⁹ és többnyire egybeestek a „plébániával”. Ezt az intézményes formát a jogtörténeti irodalom *Großmark*nak vagy *Gerichtsbezirk*nek nevezi. Úgy tűnik, gyakorlatilag általános volt ennek a gazdasági együttműködési és világi joghatósági közösségnek az egybeesése a plébániával, bár előfordultak kivételek is. Ez az egybeesés a kései középkorban számos német régióban dokumentált, de bizonyos vidékeken előfordulnak rá példák már a korai középkorban is.⁸⁰ Az ilyen világi és egyházi szervezeti egységek lehettek szabadok, különösen a hegyekben, de lehettek félig szabadok is egy protektor (vagy *Vogt*) felügyelete alatt, akit olykor maga a lakosság választott, vagy függhetett valamelyik feudális nagyról is, aki tiszteletben akarta tartani a fennhatósága alatt álló paraszti közösség belső szervezetét.⁸¹ A „keresztelőtemplom” köré rendeződő „nagy plébániákon” alapuló struktúra úgy tűnik, modellként szolgált a kelet-közép-európai egyházszervezés során.

A templomok építése és működésük biztosítása mindig gazdasági garanciákat kívánt. A bizánci törvényhozásban felmerült annak szükségessége, hogy előre biztosítsák a gazdasági eszközöket a tervezett templom működése számára még az építés megkezdése előtt.⁸² Ebben az értelemben magyarázható a 693-as Toledói Zsinat rendelkezése, amely megtiltja, hogy papot rendeljenek olyan templom számára, amelyhez nem tartozik legalább tíz *mancipium*, vagyis szolga, illetve szolgálcsalád.⁸³ Szászország keresztény hitre térítése idején, Nagy Károly korában megkövetelték, hogy minden templom számára adományozzanak két parcella földet (*duos mansos*), illetve vidéki gazdálkodási egységet rabszolgákkal és rabszolganőkkel együtt.⁸⁴ Magyarországon a 11. század elején azt kívánták Szent István törvényei, hogy tíz falu építsen templomot, és ehhez adományozzanak két (parcella) földet a hozzá tartozó szolgálkkal, lovakkal és állatokkal együtt. A szent ruhákat és az oltárra való textíliákat a király biztosította, papról és a szükséges könyvekről viszont a püspököknek kellett gondoskodnia.⁸⁵ Európa számos régiójában elterjedt volt tehát az a modell, amely szerint egy falunál nagyobb térség lakossága épített és dotált egy templomot, amelybe a papot a püspök küldte. Ez a modell alapvetően különbözött a magánegyházaktól. Nem mindig világos azonban, hogy

⁷⁹ Vö. HORVÁTH 1960, 100.

⁸⁰ WERNLI 1984, 308–309.

⁸¹ Vö. WERNLI 1984, 305.

⁸² Vö. pl. *Nov.* 131,7.

⁸³ CONC. TOLET. XVI (693) c.5, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Ed. José VIVES. Barcelona – Madrid, 1963 (España Cristiana, Textos I), 502: „ecclesia quae usque ad decem habuerit mancipia super se habeat sacerdotem; quae vero minus habuerit mancipia, aliis coniugatur ecclesiis”.

⁸⁴ CAROL. MAGN.: *Capit. de partibus Saxoniae*, c. 15. *Capitularia regum francorum* I. Ed. Alfredus BORETIUS. Hannover, Hahn, 1883 (Momumenta Germaniae Historica I), 69: „Ad unamquamque ecclesiam curte et duos mansos terrae pagenses ad ecclesiam recurrentes condonant, et inter centum viginti homines, nobiles et ingenuis similiter et litos, servum et ancillam eidem ecclesiae tribuant”.

⁸⁵ S. STEPHANUS: *Decretorum liber secundus* c.1, In: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Ed. ZÁVODSZKY Levente. Budapest, Stephaneum, 1904 (Művelődéstörténeti értekezések 10), 45: „Decem ville ecclesiam edificent, quam *duobus mansis* totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et cooperatoria rex prevideat, presbiterum et libros episcopi”.

milyen mértékben volt szabad kezdeményező a parasztok és állattenyésztők közössége a keresztelőtemplomok létesítése tekintetében. Úgy tűnik, hogy ezt gyakran a közhatalom írta elő számukra.

A plébánia és a falu közötti kapcsolatot illetően hangsúlyoznunk kell, hogy az egy falu – egy plébánia modell, vagyis az a helyzet, hogy minden falunak saját plébániája van, nem volt jellemző a korai középkorban. Bár a kései középkor folyamán azok a paraszti közösségek, amelyek csak filiális templommal rendelkeztek, harcoltak azért, hogy önálló plébániává váljanak (illetve saját plébániájuk legyen), ez a folyamat még a középkor végére sem volt lezártnak tekinthető.⁸⁶ Ugyanakkor elmondható, hogy a plébániák, illetve a hozzájuk hasonló intézményes formák hálózata a 13. századra az egész Nyugaton elterjedt.

PLÉBÁNIAI STRUKTÚRÁK A VÁROSOKBAN

A városok plébániai szervezetének a fentiekől eltérő története volt.⁸⁷ A legnagyobb városokban, így Rómában és Alexandriában a plébániák előfutárainak tekintett intézményes formák (templomok rendszeresen ott miséző papokkal) már a vidéki templomok elterjedése előtt megjelentek. A városokban erősebbek voltak az egyházmegye igazgatási és gazdasági egységének kötelékei. A 9. századtól gyakoriakká válnak a társasegyházak (*ecclesiae collegiales*). Így a nagyobb középkori városokban a társas-egyházak, papi közösségre bízott templomok egész rendszere fejlődik ki. Ezeknek a templomoknak plébániai funkcióik is vannak. Élükön olykor apát, illetve prépost áll, és saját plébániai területtel is rendelkeznek. A plébániai körzetek a városokban is gyakran betöltenek világi közigazgatási, bíraskodási és adóztatási szerepet is. Ezt a rendszert a 13. században megbontja a kolduló rendek megjelenése.⁸⁸ A pápai dekretálisok egyre inkább hangsúlyozzák, hogy az új plébániák alapítása és a meglévők felosztása a püspök joga.⁸⁹ Egyes olasz városokban, például Cataniában a plébániákra való felosztás, főként pedig a város területi egységei lelkipásztori gondozásának egy meghatározott papra való rábízása véglegesen csak a legújabb időkben szilárdult meg. A városok fejlődésével és a népesség számának növekedésével az új plébániák alapítása egyre gyakoribbá vált. Mindez természetesen érintette a plébániák gazdasági helyzetét is.

⁸⁶ Vö. Karl Siegfried BADER: *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*. Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1962, 183–190.

⁸⁷ Az olasz városok plébániai szervezetének sajátosságairól a kései középkorban lásd pl. Mauro RONZANI: *Aspetti e problemi delle pievi e delle parrocchie cittadine nell'Italia centro-settentrionale*. In: *Pievi e parrocchie in Italia ...* 1984, I, 307–349.

⁸⁸ LEISCHING 1984, 1721.

⁸⁹ Vö. pl. X 3.48.3.

A PLÉBÁNIA GAZDASÁGI ÖNÁLLÓSÁGA

Mint említettük, az ókorban az egyházmegyéék vagyoni szempontból egyetlen egységet alkottak. Caesarius Arles-i püspök volt az, aki a vidéki templomok számára igyekezett egy bizonyos önállóságot biztosítani a vagyonkezelés terén. Az általa vezetett Carpentaras-i Zsinaton korlátozni próbálta a püspököknek azt a lehetőségét, hogy magukhoz vonják a vidéki templomok anyagi javait. Ez csupán akkor volt megengedett, ha a vidéki templomok gazdagok voltak, a székesegyház pedig súlyos szükségét szenvedett.⁹⁰ A II. Bragai Zsinat megtiltotta a püspököknek azt is, hogy az egyes templomoktól különleges járandóságokat követeljenek, főként pedig, hogy igényt támasszanak a plébániatemplom népétől felajánlott adományok egyharmadára. Az adományoknak az a része ugyanis a templom világítására és karbantartására szolgált.⁹¹ Gyakoriak voltak a visszaélések az alapítók vagy a magánegyházak tulajdonosai részéről is. Ők ugyanis hajlamosak voltak haszonszerzés céljából alapítani templomot a földjükön és fenntartani maguknak a templom jövedelmének a felét, ezért a II. Bragai Zsinat megtiltja, hogy a püspök beleegyezését adja egy olyan templom építéséhez, amelyet a tulajdonos ilyen szándékkal kíván létrehozni.⁹²

A 8–9. században a latin országokban a keresztelőtemplomok, a germán országokban pedig a nagy plébániák eredeti templomai (*Urkirchen*) voltak a plébániai szervezet alapvető egységei. A szolgálat gazdasági alapja – mint láttuk – gyakran egy meghatározott földterület volt, amit tartósan az adott templom céljaira jelöltek ki szolgálkkal és más működési feltételekkel együtt. De voltak olyan – a püspöktől kapott – jogok is, amelyek a templomot kormányzó pap jövedelmét biztosították, így az egyházi tized egy bizonyos részéhez való jog, az adományok, amelyek a hívektől folytak be, akik legalább a nagy ünnepeken kötelesek voltak a keresztelőtemplomba menni, továbbá a „stólapénzekhez”, vagyis a szentségek és szentelmények kiszolgáltatása alkalmából fizetett összegekhez való jog. A keresztelőtemplomot vezető pap joga a halottak eltemetésére különös fontosságú lehetett.⁹³ A tizedek és a többi plébániai jog rendszere megkívánta a plébániák területének pontosabb meghatározását, hogy tudni lehessen, kihez tartoznak az egyes hívek, és kit illetnek a tőlük származó jövedelmek.⁹⁴

⁹⁰ CONC. CARPENTORAT. (527), c.1, CCSL 148A, 48: „...si ecclesia ciuitatis eius, cui episcopus praest, ita est idonea ut Christo propitio nihil indegiat, quidquid parrociis fuerit derelictum, clericis, qui ipsis parrociis deseruiunt, uel reparationibus basilicarum rationabiliter dispensetur. Si uero episcopum multas expensas et minorem substantiam habere constiterit, parrociis, quibus largior fuerit conlata substantia, hoc tantum, quod clericis uel sarcheticis rationabiliter sufficiat, reseruetur...”.

⁹¹ CONC. BRACAREN. II (572) c.2.

⁹² CONC. BRACAREN. II (572) c.6. A *Decretum Gratian*ban: D.1 c.10 de cons.

⁹³ Vö. pl. CONC. TRIBUR (895) c.15; Heribert HALLERMANN: *Pfarrei und pfarrliche Seelsorge. Ein kirchenrechtliches Handbuch für Studium und Praxis*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh, 2004 (Kirchen- und Staatskirchenrecht 4), 35–38.

⁹⁴ *Reginonis Abbatis Prumiensis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*. Ed. F. G. A. WASSERSCHLEBEN. Lipsiae, 1840, 37, Lib. I, cap. XXV: „Ut terminum habeat unaquaeque ecclesia, de quibus villis decimas recipiat.” Vö. CAPITUL. ANSEGISI I,149.

KÖVETKEZTETÉSEK

A plébánia jelenlegi intézményének előzményeit áttekintve az első tizenegy évszázadban, összefoglalásul az alábbi megállapításokat tehetjük azoknak a lelkipásztori egységeknek a természetéről és szerepéről, amelyek a mai plébániák feladatainak döntő részét betöltötték:

1. Az Egyház küldetését (a missziót), az evangelizációt, a hitélet szervezését, a szentségek kiszolgáltatását, a liturgia végzését és a keresztény közösség minden egyéb funkcióját helyi szinten a már igen korán egyetlen püspök vezetése alatt álló egyházak látták el.

2. A püspök mellett egyre világosabbá és általánosabbá válik a presbiterek szerepe, akik a püspök által vezetett testületet alkotják, és jogosultak az eucharisztikus ünneplést a püspök beleegyezésével annak távollétében vezetni. A püspök és a presbitérium közötti kapcsolatok a 3. század első felére világossá, állandóvá és általánossá válnak.

3. Már a 2. századtól kezdve, de a 3. századtól teljesen nyilvánvalóan megtalálhatók a keresztény istentisztelet számára rendelt sajátos épületek és helyek. Diocletianus üldözése alatt kísérletet tettek a keresztény templomok lerombolására.

4. A 313-as konstantini egyházbékét, majd még inkább Theodosius *edictumát* (380) követően széles néprétegek csatlakoznak a keresztény valláshoz, sok keresztény templomot helyreállítanak vagy újakat építenek. Közben fokozatosan megjelennek a magánháznál végzett liturgiát tiltó rendelkezések. A templomok vagy kápolnák alapításához megkívánják a püspök döntését.

5. Mindezek következtében számos templom épül a nagyobb városokban, de a városok határán kívül, vidéken is. A városi templomokban a szolgálatot a presbitérium tagjai látják el, vidéken pedig eleinte khórepiszkoposzok, vagyis a város püspökétől függő felszentelt püspökök, vagy olyan presbiterek, akik külön megbízást kapnak a püspöktől a liturgia végzésére, a prédikálásra, a keresztelésre és szükség esetén olykor a bűnbánóknak a kiengesztelődés megadására is.

6. Az 5–6. század folyamán – sőt egyes helyeken már a 4. században – ezek a presbiterek egyre inkább tartósan vidéken laknak, és az ottani templomban rendszeresen (akár mindennap) vezetik az imát és a liturgiát.

7. A keresztény hit általános elterjedésével Nyugaton, először Galliában, az Ibériai-félszigeten és természetesen Itáliában, majd más, főként germán népektől lakott régiókban is a keresztény hitre térítés és a vidéki templomok alapítása gyakorlatilag párhuzamosan történik. Templomokat építenek falvakban vagy a nagyobb földrajzi egységek központi helyein éppúgy, mint a nagybirtokosok gazdaságaiban. Az előbbi esetben – még ha a püspök vagy a világi hatalom kezdeményezésére is – az építkezés és a működés gazdasági feltételeit valamilyen formában a közösség biztosította. Az utóbbi (magánegyházi) konstrukcióban a tulajdonosok alapították meg a saját templomukat, az Egyháznak pedig esetenként küzdenie kellett azért, hogy ezekbe a templomokba a papot a püspök nevezhesse ki.

8. Az egyetlen falut magában foglaló plébánia modellje a középkor első felében nem volt jellemző. A legerjedtebb a „nagy plébánia” (*pieve*) volt, melynek központját egy keresztelőtemplom vagy anyaegyház képezte. Azt a papot, aki ennek a templomnak az élén állt, immár tartósan és nem csak delegáció alapján megillette a jog a szentségek és szentelmények kiszolgáltatására, az ünnepi szentmisék bemutatására (különösen az év legnagyobb ünnepein), a hívők adományaira vagy legalább azok jelentős részére, a tized egy bizonyos részére, valamint a templom számára rendelt föld hasznélvezetére. A „nagy plébánia” területén gyakran voltak más templomok is, amelyek nem rendelkeztek mindezen jogokkal, csupán némelyikkel: például vasárnap misét tarthattak a híveknek, temethettek, egyes templomoknak keresztelési joguk is volt. Ám e templomok jogai változásokon mentek keresztül. A 13. századra mindenesetre kirajzolódott egy olyan egyházszerkezeti egység képe, amelyre jellemző volt egy meghatározott terület, az ott lakó hívők csoportja, egy templom és egy tartósan odarendelt pap, aki a liturgiát végezte és a plébániai jogokkal rendelkezett. Ezek a jogok azonban még nem voltak világosan és pontosan meghatározva, és nem voltak mindenütt azonosak.

9. Igaz, hogy a kereszténnyé vált Római Birodalomban és a középkori nyugati keresztény országokban a vallási és a világi szféra szerves egysége és átfedése igen erős volt, ám ez a helyzet nem csupán valamilyen politikai stratégia eredményeként jött létre. A korai középkor vidéki közösségeinek élete olyan összetett kölcsönös függőséggel járt az egyes személyek között, hogy a gazdasági, erkölcsi, jogi és vallási vonatkozásokat nem lehetett elválasztani egymástól. Ám a konstantini egyházbeke előtti keresztény közösségeket is erős összetartozás és az élet minden területén való szoros együttműködés jellemezte. Az Egyház közössége belső döntési és szolidaritási mechanizmusokkal rendelkezett olyan viszonylatokban is, amelyeket ma polgárinak vagy világinak neveznénk. A keresztény közösség tehát sohasem volt elvont, tisztán spirituális valóság. Az Egyház láthatósága megkívánta a helyi, fizikai és társadalmi láthatóságot is.

10. A plébánia intézménye fejlődésének minden szakaszában központi szerepet játszik az istentiszteleti célra rendelt épület, amelyet a források gyakrabban és hangsúlyosabban említenek, mint bármely más szempontot. Ha manapság a templomépületek kényes kérdéseket vetnek fel, nem feledkezhetünk meg a hozzájárulásukról az Egyháznak – mint közösségnek is! – a konkrét láthatóságához. Ez megvilágíthatja a már létező templomok jelentőségét, de kritériumokat szolgáltat egyes templomok megszüntetésének mérlegeléséhez és új templomok építéséhez is.

11. Ha napjainkban gyakran úgy gondolunk is a plébániára mint az állandóság és a rendszeres lelkipásztori tevékenység szimbólumára, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a plébániák születésének és elterjedésének legfőbb indoka az evangelizáció és a misszió volt.

* * *

PÉTER ERDŐ

The Formation and Proliferation of Parishes
Models for Missionary Work and Pastoral Care in the First Millennium

The paper discusses the different forerunners of the parish as an institution, which evolved both in towns and in rural areas especially in the West partly as a result of mass conversions to Christianity, partly influenced by the developing feudalism. Up to the 12th century, the rights, duties and incomes of the priest being at the head of a given church or a territorially determined community had not been completely uniform. The development of rural parishes was greatly influenced, apart from the landowners, by the rural communities using the land partially or entirely in a communal form or working on separate farms. Neither can episcopal initiatives be disregarded. Martin of Tours was an early example to this. Although he did not yet divide his diocese into parishes, he created centres entrusted to presbyters which were the bases of evangelization and fulfilled the liturgical and pastoral duties for certain churches.

Forrásközlemény Szent István korai tiszteletéhez Bambergben

II. Henrik császár, ekkor persze még csak király, a bambergi püspökséget 1007-ben alapította, és 1012-ben szentelték fel. Mindkét eseményen jelen volt a magyarok érseke, gyakorlatilag egy időben a magyar egyházszervezet kialakításával, amire Koszta László szerint hatással is lehetnek ezek az események.¹ Henrik a város egy-egy dombján megalapította a kanonok közösséget, a Szent István káptalant, valamint a szerzetesek monostorát, a Szent Mihály apátságot (Michelsberg). Ezek a 12. század közepére a birodalom rangos egyházi és kulturális központjaivá váltak, s nem is meglepő, hogy III. Konrád német király és a bambergiek 1145 körül lépéseket tettek az alapító szentté avatása érdekében a pápánál, III. Jenőnél.

A mára fennmaradt, bambergi Adalbert szerzőségéhez köthető legenda egy korai változatát küldhették Rómába, ami alapján meg is született a pozitív döntés, s a szentek közösségébe beléphetett az első bambergi. Őt majd 1189-ben a pomeránok apostola, Ottó bambergi püspök, majd Henrik király hitvese, Kunigunda követi 1200-ban.

Henrik legendájának mind rövidebb, mind hosszabb változata két fejezetben foglalkozik a magyarok megtérítésével, Henrik és István kapcsolatával.² A legenda vonatkozó fejezeteinek a jelentőségét a magyar történetírásban Gerics József ismerte fel és mutatta be.³ A legenda forrásait azóta a mű kritikai kiadásának köszönhetően már pontosabban látjuk, de nem árt még egyszer visszatérni rá.

A legenda vonatkozó fejezeteinek forrása a michelsbergi kolostorban tevékenykedő Frutolf világkrónikája,⁴ amelyet 1100 körül készített el, mindenképpen még az 1103 elején bekövetkezett halála előtti években. Rendkívül olvasott krónikása volt korának, hetvennél is több forrást hasznosított, nyilván jórészt olyanokat, amelyek a bambergi

¹ KOSZTA László: *A püspökség alapítása*. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. FEDELES Tamás et al. Pécs, Fény Kft., 2009, 25, 30.

² *Die Vita sancti Heinrici regis et confessoris und ihre Bearbeitung durch den Bamberger Diakon Adelbert*. Hg. Marcus STUMPF. Hannover, 1999 (MGH SS rer. Germ. 69).

³ GERICS József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, METEM, 1995, 71–76.

⁴ *Chronicles of the Investiture Contest. Frutolf of Michelsberg and His Continuator*. Trans. T. J. H. MCCARTHY. Manchester, Manchester University Press, 2013, 85–137.

egyházak könyvtáraiban megvoltak, sőt közülük több tucatnyi máig fennmaradt.⁵ Bamberg egyúttal a magyarországi hun hagyomány írásba foglalásának folyamatában is az egyik központnak tekinthető, amit az eleven német–magyar kapcsolatok jól megmagyaráznak.⁶

A legenda szempontunkból kulcsmondatai a 16. fejezetben olvashatók: „Így István király megkeresztelkedésével egész Pannónia elfogadta az élet igéjét, és őt a dolgok meglepő fordulatával a katolikus szent egyház apostoli királyai sorába fogadta. Ó, milyen nagyszerű az apostolkodás ilyen együttese, mennyi megbecsülésre és tiszteletre méltó mindkettejük szentsége, akik révén oly sokan üdvözültek és szentelődtek meg. A magyarok említett királya ugyanis vallásos volt, Istennek szentelte magát, és később sem szűnt meg a jócselekedetek gyakorlásában, amit az isteni kegyesség halála után sírjánál nyilvánvaló jelekkel és csodák bizonyosságával tárt elénk.”⁷ A szöveg először is vélelmezi az apostoli királyok közösségét, amelybe István Henriket megelőzően került be. Majd visszautal arra, hogy István ezt nem egyedül, hanem Henrik társaságában tette (*apostolatus societas*), majd ennek érdemét kiterjeszti Henrikre is (*utriusque sanctitas*). Végül a legendaszerző Frutolf krónikájából idéz Istvánra nézve hízeltő tényeket: a magyar király további életében is példás életet élt, s halála után a sírjánál csodák sora történt. Nem mondja ki, de a „mira rerum novitate”-val érzékeltette, hogy furcsa: miközben Istvánt apostolsága miatt már szentként tisztelik, azt, akinek a keresztességét köszönheti, Henriket még nem. Az apostolság kérdését befolyásolhatta az is, hogy a szentté avatás előtt pár évvel, 1139-ben halálozott el Ottó, bambergi püspök, akit a michelsbergi szerzetesek a halottas könyvben rögvest a „pomeránok apostola-ként” írtak be, s ily módon az a Henrik-életírás számára is példaként szolgálhatott.⁸

Frutolf 1100 körül, akár egy-két évvel korábban pergamenre vetett szavai arra utalnak, hogy Bambergben István szentté avatására felfigyeltek, sőt minden bizonnyal legendáira is, amelyek közül Kisebb legendája, de még részletesebben Hartvik legendája tesz említést a sírjánál történt csodákról.⁹ Nem utolsósorban Hartvik szövege nevezi Istvánt apostolnak, ami a német legendában is meghatározó, de ezt Frutolf még nem ismerhette, majd csak a Henrik-legenda szerzője említi meg. Mindezt persze hal-

⁵ Christian LOHMER: *Different Roles of Empire(s) in the Universal Chronicle of Frutolf of Michelsberg* († 1103). ‘Contemporary’ Observations, Historical Functions, Philosophical and Theological Implications. <http://mittelalter.hypotheses.org/4294> (2018. 11. 30.), vö. Karin DENGLER-SCHREIBER: *Scriptorium und Bibliothek des Klosters Michelsberg in Bamberg*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1979.

⁶ VESZPRÉMY László: *A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolataik*. In: *Acta Historica* 135 (2013), 25–44. és Uő: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)*. Budapest, Line Design, 2019 (Rerum Fides II.), 307–319.

⁷ GERICS 1995 fordítása felhasználásával.

⁸ Jürgen PETERSOHN: ‘Apostolus Pomeranorum’. In: *Historisches Jahrbuch* 86 (1966), 257–94, itt 289.

⁹ István szentté avatására felfigyelt a kortárs Konstanzi Bernold is. *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz 1054–1100*. Hg. von Ian S. ROBINSON. Hannover, 2003 (MGH. SS rer. Germ. N. S. 14), 435; vö. THOROCZKAY Gábor: *Az első magyarországi szentté avatásokról*. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. KINCSES Katalin Mária. Budapest, HM HIM, 2018, 559–565, itt: 561.

lomás útján is megtudhatta, de ismerve Frutolf alaposságát, szövegekhez való vonzódását, igen valószínű, hogy megszerezte István korai legendáját is. Ennek az érdeklődésnek régi gyökere lehet, hiszen – az Istvánnal ellenséges II. Konrád császár idejére visszavezethetően – Gizella szerepét a magyarok térítésében már a 11. század közepi német krónikások is rögzítették. Az echternachi rövid krónika 1035 körül, Wipo (†1046 k.) és Herimannus Augiensis (†1054) célzatosan jegyzik meg: Gizella házassága révén térítette meg férjét, Istvánt, s rajta keresztül az egész magyar népet.¹⁰ A 11. század folyamán a bambergiek levelezésben álltak a magyar udvarral. A bambergi liturgiában igen korán helyet kaphatott István, s amint Szendrei Janka és a zenetörténeti kutatások utaltak rá, énekelt szövegei nagy régiségre mennek vissza, miként kilenc lekióis zsolozsmája is kiemelt tiszteletre utal, amint arra Madas Edit rámutatott.¹¹ Végeredményben Henrik szentté avatásának előkészítői nem egyszerűen „ellopták” Istvántól az „apostoli” szerepkört, hanem Henriket István már elismert apostolságára hivatkozva próbálták a szentek sorába iktatni. Nem is eredménytelenül, III. Jenő pápa kanonizációs bullájában Henrik magyarországi hittérítő szerepét ki is emelte.¹²

A 13. századból is jól ismertek a közvetlen bambergi–magyar kapcsolatok, akár a Magyarországon tartózkodó Gertrúd-rokonokra, majd a II. Andrást keresztes hadjáratára is elkísérő Ekbert bambergi püspökre, az 1228 tavaszán Bambergben időző Szent Erzsébetre, akár a jáki és bambergi templomokon egyaránt dolgozó műhelyre gondolunk.¹³ István helyi tisztelete azonban korlátozott maradt. Sosem kapott oltárt a dómban, ereklyéi sem ott, hanem a michelsbergi apátságban tűntek fel. Utóbbi helyen 1331-ben ugyan csak Szent László ereklyéjét említik, de nehezen hihető, hogy az nem a szent királyok ereklyéinek részeként jutott volna oda.¹⁴ A részben digitálisan is hozzáférhető bambergi Heiltumsbuchok 1380 és 1509 között maradtak fenn, amelyek

¹⁰ *Chronicon Epternacense breve*. [In:] MGH SS. Hrsg. v. O. HOLDER-EGGER, Bd. 15/2, Hannover 1888, S. 1306. Wipo, *Gesta Chuonradi II imperatoris*. [In:] MGH SS rer. Germ. Hrsg. v. H. BRESSLAU, Bd. 61, Hannover, 1915, 43 (c. 24). Herimannus Augiensis (Hermannus Contractus), *Chronicon de sex aetatibus mundi*. [In:] MGH SS. Hrsg. v. G. H. PERTZ. Bd. 5, Hannover, 1844, 117–118. Összefoglalóan: BRADÁCS Gábor: *Gisela von Bayern – Friedensstifterin und „Apostelin” Ungarns*. In: *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*. Hg. Roman CZAJA et al. Toruń, Nicolaus Copernicus University, 2012, 315–330, itt 317–318; Jürgen SCHMITT: *Bischof Otto der Heilige und seine Beziehungen zu Ungarn*. In: *Festgabe Gerd Zimmermann zum 65. Geburtstag*. Hg. Horst BIELMEIER, Klaus RUPPRECHT. Bamberg, Historischer Verein, 1989, 25–38.

¹¹ SZENDREI Janka: *A Szent István alleluják dallamai*. In: *Zenetudományi Dolgozatok* 1989, 7–34, itt 9–10; MADAS Edit: *A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében*. In: *Ars Hungarica* 39 (2013), 145–152, itt 146.

¹² A bambergi lovas szobor Szent Istvánnal való azonosítására lásd VESZPRÉMY László: *A bambergi lovas szobra és Szent István*. In: *Genius loci – Laszlovszky 60*. Ed. Dóra MÉRAI et al. Budapest, Archeolingua, 2018 (e-book), 316–320. Jelen oklevélre is legtöbbször a lovaszobor azonosítása kapcsán hivatkoznak, ám a Szt. Istvánnal való azonosításhoz éppen a nagy időbeli távolság kapcsán (első említése 1725/1729) közvetlen bizonyítékként nem szolgálhat.

¹³ Thomas von BOGYAY: *Ják és Bamberg*. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. VALTER Ilona. Budapest, OMH, 1993, 11–20.

¹⁴ Wilhelm DEINHARDT: *Dedications Bambergenses Text des Domweiheberichtes*. Freiburg, Herder, 1936, Nr. 51, 34–35, Nr. 66, 42–43.

a karereklye mellett az ereklyéjét tartalmazó monstranciája rajzát is közlik. Az 1493-as Heiltumsbuchban még oda is írják, hogy azé a királyé, aki Szent Henrik császárnak testvérét bírta.¹⁵ A Henrik legenda legkorábbi bambergi kéziratában is a margón jól láthatóan hívták fel a figyelmet István és Gizella házasságára.¹⁶ Az ereklyék válogatását a legenda szövege messzemenően befolyásolta. Ennek jegyében tűnik fel közöttük Szent Adrián mártír zászlaja, kardja,¹⁷ vagy éppen az a merseburgi egyháznak adományozott kehely, amivel Henrik érdemeinek mérlegelésekor az angyalok ellensúlyozták a király vétkeit.

A magyar király tiszteletének élő voltát a bambergi prépost, Leupold von Egloffstein 1333-as oklevele bizonyítja, amelyben a prépost, későbbi választott püspök, a káptalan beleegyezésével misealapítványt tett István javára. Ebből kiderül, hogy a bambergi egyház csapatai 1331-ben reménytelen helyzetben megfutamították a würzburgi püspök csapatát. A prépost a bambergi győzelmet a magyar szent közbenjárásának tulajdonította, leginkább azért, mert arra augusztus 20-án került sor. Véleményünk szerint abból, hogy aznap a bambergiek Istvánhoz fohászkodtak (és a prépost vélhetően fogadalmat is tett neki), Istvánnak egy régóta meglévő élő tiszteletét lehet valószínűsíteni.¹⁸ A csatában segítő szentek köre viszonylag szűk és igen exkluzív, ezt a megbecsülést csak komoly hagyománnyal rendelkező szentek vívhatták ki maguknak. Ezt a tiszteletet a 14. században a magyar szentkirályok kölni és aacheni tisztelete, az oda igyekvő nagyszámú magyar zarándok jelenléte csak felerősíthette, amit közvetetten támogatott Nagy Lajosnak a bambergi kereskedőknek adott kiváltsága is 1366-ból,¹⁹ majd a Habsburgok 15. századi közép-európai dinasztiaalapítási törekvései.²⁰

¹⁵ Renate KROOS: *Liturgische Quellen zum Bamberger Dom*. In: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 39 (1976), 105–146; Otto SPÄLTER: *Die handschriftlichen Schatz-, Reliquien- und Heiltumsverzeichnisse des Bamberger Domstifts bis zur Heilumsweisung 1479 und die gedruckten Bamberger Heiltumsbücher von 1493, 1495 und 1509*. In: *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 73 (2013), 47–152, a függelékben szövegkiadásokkal. Vö. <https://www.bayerische-landesbibliothek-online.de/bamberg-heiltumsbuecher> (2018. 11. 30.)

¹⁶ Vita Heinrici II. et Cunigundis – Staatsbibliothek Bamberg RB.Msc.120, vö. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:22-dtl-0000005220> (2018. 11. 30.)

¹⁷ Christopher RETSCH: *Die Waffen der Heiligen – Ein angelskandinavisches Messer, eine hochmittelalterliche Schwertscheide, ein früher „Katzbalger“ und weitere Blankwaffen des Bamberger Domschatzes*. In: *Zeitschrift für Waffen- und Kostümkunde* (2017/2), 77–154.

¹⁸ Otto SPÄLTER: *Der vergessene Christus oder: abwärts der Bamberger Reiter*. In: *Bericht. Historischer Verein Bamberg für die Pflege der Geschichte des Ehemaligen Fürstbistums* 143 (2007), 59–120, ahol félrevezetően csak 1333-tól számol István tiszteletével, uo. 78–79.

¹⁹ Wilhelm G. NEUKAM: *Wege und Organisation des Bamberger Handels vor 1400*. In: *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 14 (1954), 97–139, itt 121. A helyi kereskedők ugyanazokat a kiváltságokat nyerik el, mint korábban a nürnbergiek s kölniek. Eredetije: Bayerisches Hauptstaatsarchiv (HStsArch) München, Hochstift Bamberg 494. Nr. 2781a, további két másolat, egy 14. és egy 17. századi másolata. A szerződés a székesegyház prépostja, Conrad von Gysenheim szorgalmazására született meg.

²⁰ ENDRÓDI Gábor: *Szent István I. Miksa császár siremlékén*. In: *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról*. Szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Budapest, BTM, 2000, 196–219.; VIZKELETY András: *Eine deutsche Fassung der Stephanslegende aus dem Jahre 1471*. In: *Magyar Könyvszemle* 84 (1968), 129–145, aki ennek bambergi keletkezését valószínűsíti.

FÜGGELÉK

*Az oklevél latin szövege*²¹

Bamberg, 1333. április 23.

Leupoldus de Egloffstein Dei gratia prepositus ecclesie Babenbergensis universis sancte matris ecclesie filiis salutem in eo, qui vera est salus omnium et notitiam subscriptorum./ Gloriosus in sua maiestate Deus, qui plerumque miraculis et prodigiorum virtutibus pretiosa sanctorum merita, ut frequentius in ipsis laudetur et plebs fidelium in uberioris devo/tionis accrescat augmentum, secundum sue dispositionis providentiam, manifestat; curavit ipsam Babenbergensem ecclesiam et populum eidem subnixum salutare sue visitationis et mani/festationis beneplacito, ut infra sequitur, consolari.

Hinc est etenim, quod gaudenter referimus et ipsum Salvatorem omnium in excelsis laudantes ad nostre posteritatis/ etatem cupimus devenire. Quod pridem in die beati confessoris sancti Stephani quondam regis Ungarie olim in carne beatissimi Heinrichi Romanorum imperatoris sororii, quod/ erat XIII Kalendas Septembris, nobis ac nonnullis cleri et populi ipsius Babenbergensis ecclesie fidelibus pro ipsius ecclesie expediendis negotiis in predicto die sancti Stephani prope viam/ Scretzenweth amice et nullam mali seu controversie suspicionem gerentibus proficientibus in Ebracum numerosa et fortis armatorum congeries in nos et ipsam ecclesiam austere sevientium/ et in condensis nemorum adversum nos perperam latitantium in nos penitus immunitos et pauciores respectu eorum multitudinis nobis Leupoldo preposito in persona propria et paucis quibus/dam ipsius ecclesie fidelibus vulneratis et quisque vestibis et rebus ablatis crudeli impetu irruerunt, non solum nos plagis, sed quod verendum est et dolenter narramus, verbis pessi/(10)mis pertractantes. Et ecce ipsis emulis de nostris spoliis in malitia gloriantibus et in elationem erectis, mox sicut placuit Altissimo, ipsis in fugam conversis ipsius Excelsi hec/ immutantis dextera curam dicte gerens ecclesie nostreque miserie dignanter compatiens et dans ex inimicis salutem super nos protective et suarum alarum velamento obumbrans nos in/ humilitate et angustiis positos fecit armis sue gratie triumphare. Cuius evictionis, liberationis et triumphus misterium pie credimus et pro certo tenemus nos per interventum/ sancti Stephani necnon beati Heinrichi imperatoris ac sancte Kunigunde nostre fundatorum ecclesie meritis et precibus accepisse.

Ut autem hoc memoriale salutis indicium non in obli/vionem veniat sed per nostros posteros dicte fideles ecclesie reverenter et fideliter agnoscat, et ipse Salvator omnium in sanctis eius addate gratie et suorum, ut predictur /mirabilium memoriam, revolutione annua devotius a plebe fidelium collaudetur; nos Leupoldus prepositus predictus, qui

²¹ Jelzete: Staatliche Archive Bayerns, Staatsarchiv Bamberg, StABa U Bamberg 2106. Itt köszönjük meg az oklevél olvasásában Lakatos Bálint kollégám, az oklevél másolatának elküldésében pedig a bambergi levéltár igazgatójának, Dr. Stefan Nöth önzetlen segítségét. (A sorok számát zárójelben levő félkövér számokkal, a sortörést / jellel jelöljük.)

castrum Mewnekk cum agricultura ibidem se ad/ quinque possessiones dictas feuda in amplitudine iugerum extendente necnon sex aliis ibidem habitabilibus possessionibus dictis feudis, in quibus Perweich duo tenens feuda, Albertus/ dictus kun unum tenens feudum, Regel tenens unum feudum, Otto Herdolt unum tenens feudum et Chunrad Wenig unum tenens feudum, hac vice resident et morantur, item/ cum area et orto ibidem cum nemoribus, pratis, pascuis et aliis attinentiis ad hoc spectantibus atque cum piscaria in fluvio Mogi prope Leubs apud strenuum virum quondam/ Albertus Forchschonem de Turnawe militem bone memorie vero emptionis titulo comparavimus et de consensu reverendi patris domini nostri domini Wernthonis venerabilis electi et confirmati dicte/ **(20)** Babenbergensis ecclesie nostrique ibidem capituli idem castrum Mewnekk cum agricultura, piscaria, possessionibus aliisque iuribus et attinentiis supradictis ipsi nostre prepositure nostrique in perpetuum in eadem prepositura successoribus liberaliter in nostre anime remedium tradidimus et donavimus mere proprietatis iure perpetualiter possidendum. Effecimus de ipsorum nostri/ domini electi et confirmati, nostrique capituli voluntate et statuto, ut Deo sanctisque et principaliter sancto Stephano, sancto Heinrico, sancteque Kunigunde predictis honorem et laudem ipsa dies sancti/ Stephani a clero et populo civitatis Babenbergensis festivus et celebris habeatur. Quodque totus clerus tam secularis quam religiosus civitatis predicte debent ipso die sancti Stephani/ in ipsa cathedrali ecclesia ad celebrandam ibidem sollempniter Deo et ipsis sanctis videlicet sancto Stephano, sancto Heinrico et sancte Kunigunde predictis honorem et reverentiam, missam/ publicam devote et humiliter ad persolvendas Deo et sanctis gratias, et ut ipsa ecclesia deinceps salubrius perservetur a suis turbatoribus convenire. Quod autem ipsi Deo et sanctis/ maior honoris exhibetur festivitas, ac clerus et populus ad ferventioris devotionis opera excitetur, ordinavimus et stabilivimus predicti domini nostri electi et confirmati et nostrique capituli/ beneplacito accedente quod prepositus Babenbergensis noster successor in perpetuum, qui tunc pro tempore fuerit, debeat annis singulis in die sancti Stephani supradicti de prefatis castro Mewnekk/ agricultura, possessionibus necnon piscaria viginti libras hallensium nostre ecclesie oblagiario ad distribuendum et dividendum, ut sequitur, sicut et nos eosdem hallenses de bonis predictis dare quamdiu/ vixerimus, volumus assignare. Et sic volumus eandem pecuniam hallensium distribui, videlicet quod cuilibet cathedralis seu ecclesiarum conventualium Babenbergensis civitatis canonico prebendato/ **(30)** necnon earumdem ecclesiarum vicariis, necnon cuilibet professo monacho Montis monachorum prope Babenberg ac cuilibet conventuali fratri civitatis eiusdem ordinum videlicet predicatorum, minorum et/ carmelitarum, qui presentes corporaliter in celebratione misse predicte fuerint, duodecim hallenses, necnon sanctimonialibus monasterii sancti Theodori extra muros civitatis predicte una libra hallensium/ inter eas communiter dividenda. Item duodecim sedium fratribus quatuor solidos hallensium et quatuor sedium fratribus sedecim hallenses dicte nostre ecclesie. Item quatuor scolaribus dictis/ *gastschuler* duodecim hallenses, item ecclesiasticis nostre cathedralis ecclesie pro labore pulsandi se(i)decim hallenses et famulo pulsatori tres hallenses, item pauperibus hospitalis prope ecclesiam sancti/ Martini sexaginta hallenses, et pauperibus novi hospitalis in Zabulo

sexaginta hallenses, leprosis in Monte globorum sexaginta hallenses, et leprosubusque sexaginta hallenses civitatis/ predicte per dictum oblagiarium, qui sibi de predicta summa pecunie pro labore distribuendi triginta sex hallenses reservare debebit. De dictis viginti libris hallensium distribuuntur et/ modo personisque, ut premissum extitit, tribuantur, et si quid ultra distributionem predictam superfluum de predictis hallensibus remanserit, id quatuor scolaribus cantandi ad/ missam altaris beatorum Heinrici et Kunigunde ipsius nostre ecclesie ministrantibus continue erogetur. Laycis autem ibidem venientibus vere penitentibus et confessis ipse dominus/ noster electus et confirmatus nomine et vice stipendii quadraginta dies criminalium de iniuncta penitencia misericorditer in Domino relaxavit.

Ut autem huiusmodi distributionis/ ordinatio continuatim annis singulis ipso die sancti Stephani et incessabiliter per ministrationem prompte pecunie a dicto preposito nostro successore facienda, ut premittitur, observetur/ (40) et fiat, nos de predicti domini nostri domini Werntho venerabilis electi et confirmati Babenbergensis nostrique capituli beneplacito et consensu effecimus, quod idem prepositus aut eius vel pre/positure vacantis vices gerens, qui in ministrando dictam pecuniam quocunque anno ipso die sancti Stephani negligens fuerit vel remissus, quod absit, debet/ sub observantia sancte obedientie etiam non monitus se ipso die sancti Stephani ad ambitum nostre ecclesie principaliter recipere, inde nullatenus, donec predictam pecuniam scilicet/ viginti libros hallenses integraliter predicto oblagiario prompte dederit, exiturus.

In quorum perpetuam memoriam et roboris firmitatem procuravimus has litteras sigillis/ ipsorum domini nostri electi et confirmati nostroque²², ac nostri capituli communiri. Et nos, Werntho Dei gratia electus et confirmatus, Fridericus decanus et capitulum ecclesie Babenbergensis predicti desiderantur/ amplectentes premissa omnia et ea velle prompto animo observari, recognoscimus ipsa de nostro beneplacito esse facta et nostra sigilla in iugem memoriam premissorum et/ certitudinem hiis litteris appendisse.

Actum et datum Babenberge,
anno Domini milesimo trecentesimo tricesimo tertio in die beati Georgii.

Az oklevél szövegének magyar fordítása

Leupold von Egloffstein, Isten kegyelméből a bambergi egyház prépostja, az anyaszentegyház minden fiának üdvöt abban, aki mindnyájunk igaz üdvössége, és az alábbiak tudomásul vételét.

A fenségében dicsőséges Istennek, – aki a szentek drága érdemeit előrelátó szándéka szerint leginkább a csodajeleken és a csodák erején keresztül nyilvánítja ki, hogy

²² Ti. sigillo.

általuk még buzgóbban dicsértessék, a hívők serege pedig gyarapodjék az istentisztelet gazdagságában –, gondja volt arra, hogy a bambergi egyház és a reá bízott nép látogatásának és megjelenésének üdvöt adó kegyelme által, amint alább következik, megvigasztalódjék.

Ezért történt, amit örvendezve tudatunk és mindannyiunk mennybéli Megváltóját magasztalva utódaink nemzedékének tudomására hozni óhajtunk. Nemrégiben, amikor a boldog hitvalló Szent István, Magyarország egykori királyának, a rómaiak császára, a Boldogságos Henrik test szerinti sógorának napján, szeptember 13. kalendáján²³ mi magunk és a bambergi egyház klérusának és háza népének jó néhány hívő tagja egyházuk ügyeinek intézése végett Szent István említett napján a Strezenweghez közeli úton Ebrach felé haladt,²⁴ békésen és gonoszságnak vagy ellenségeskedésnek semmi jelét nem mutatva, az ellenünk és az egyházunk ellen megátalkodottan fenekedő, a bokrok sűrűjében alávalóan rejtőzködő fegyveresek nagyszámú és erős csapata vadul ránk támadt, azokra, akik teljesen védtelenek és az ő tömegükhöz képest alig néhányan voltunk. Miközben minket, személyesen Leupold prépostot és egyházunk hívő tagjai közül jó néhányat megsebesítettek, elragadván ruháinkat és dolgainkat, nemcsak ütlegekkel, hanem amit szégyellünk és fájdalommal mesélünk el, becsmérő szavakkal illetve minket. És íme, amint azok vetélkedtek a tőlünk szerzett zsákmányon, gonoszságukban dicsekedve és felfuvalkodva, mégis hamarosan, a Magasságbeli akaratából megfutamodtak; a Magasságos szabadító jobbájával viselve gondját említett egyházunknak és kegyesen együtt érezve nyomorúságunkkal védően borítva fölénk szárnyai árnyékát elrejtve minket megmenekített az ellenségtől, a megalázottakat és végveszélybe kerülteket kegyelme fegyverével segítette a győzelemhez. E megmenekülés, megszabadulás és győzelem misztériumának elnyerését Boldog István, valamint egyházunk alapítói Boldog Henrik császár és Szent Kunigunda érdemei és könyörgései közbenjárásának jámboran hisszük és bizonyossággal tulajdonítjuk.

Azért, hogy a megmenekülés eme emlékezetes jele el ne felejtődjék, hanem az említett egyház majdani hívei alázattal és pontosan szerezzenek róla tudomást, és mindannyiunk Megváltója az ő szentjeiben – kiáradó kegyelmének és csodáinak emlékeztére – a hívők serege által évről évre egyre buzgóbban magasztaltassék, mi, az említett Leupold prépost, aki Maineck várát²⁵ a megművelt földdel, s ugyanott öt feudumnak mondott, holdnyi méretű birtokot, valamint ugyanott további hat, feudumnak mondott

²³ Augusztus 20-án.

²⁴ Strezenweg a ciszterciak útjának torzított alakja (Zisterzienserweg) lehet. A bambergieket 1331-ben Ebrach ciszterci kolostora felé az úton a würzburgiak támadták meg. Az évszámról a *Versus Bambergenses*ből tudunk: „Anno milleno tria C tricesimo primo/ Babenberch feroces postravit Steph. regis hostes,/ Streczinweg pugnam perfidei monstat iniquam,/ Pacem spreverunt, trinitati sic perierunt.” MGH SS XVII. Hg. von Georg Heinrich PERTZ. Hannover, Hahnsche, 1861, 639.

²⁵ Burg Maineck bei Kulmbach, lásd Georg SÖHNLEIN: *Maineck – einst Amtssitz der Domprobstei Bamberg*. In: *Begegnung mit Franken/2*, Bamberg, Heinrichs-Verlag, 2008; Dominikus KREMER: *Maineck – Geschichte eines hochfürstlich-bambergischen Dorfes*, Vier-Türme-Verlag, Münsterschwarzach Abtei, 1983. Az oklevél német fordítása uo. 808–810.

lakott birtokot – amelyek közül, ebben a sorrendben is lakva és időzve, Perweich két feudumot, a Kunnak mondott Albert egy feudumot, Regel egy feudumot, Otto Herdolt egy feudumot, és Konrad Wenig egy feudumot bír – továbbá egy házhelyet és kertet ugyanott ligetekkel, réttel és legelővel és minden tartozékával, és Leubs mellett a Majna folyóban egy halfogó hellyel,²⁶ amiket mind egykoron a jó emlékezetű vitéz lovagtól, Albert Fortsch von Thurnautól vásárlás igaz címén megvásároltunk²⁷ a mi urunk és tisztelendő atyánk Werntho,²⁸ az említett bambergi egyház tiszteletre méltó választott és megerősített püspöke és káptalanunk beleegyezésével, Maineck várát a megművelt földdel, halfogó hellyel, birtokaival és minden jogával és említett tartozékával prépostságunknak és a prépostságunkban minket követőknek szabadon, lelkünk üdvére teljes birtokjoggal átadtuk és örök birtoklásra adományoztuk. Eleget tettünk választott és megerősített urunk és káptalanunk akaratának és döntésének, hogy Istennek és szentjeinek, különösképpen az említett Szent Istvánnak, Szent Henriknek és Szent Kunigundának tiszteletére és dicsőségére Szent István ünnepnapját Bamberg városának klérusa és népe ünnepi tisztelettel ülje meg. Az említett város egész papsága, mind a világiak mind a szerzetesek Szent István napján gyűljenek egybe és tartsanak a székesegyházban buzgón és alázattal nyilvános ünnepi szentmisét Isten és említett szentjei, tudniillik Szent István, Szent Henrik és Szent Kunigunda iránti megbecsülés és tisztelet jeleként, hálát adva Istennek és szentjeinek, hogy ezentúl egyházunk a háborgatóitól még hatásosabban őriztessék meg. Azért, hogy Istennek és szentjeinek ünnepét nagyobb megbecsülés övezze, a papságot és a népet pedig a buzgalom gyakoribb tetteire ösztönözze, eldöntöttük és elrendeltük, választott és megerősített püspökünk és káptalanunk beleegyezését megszerezve, hogy a mindenkori bambergi prépost, azon utódunk, aki éppen a tisztséget viseli, minden évben tartozik az említett Szent István napján a mainecki vár említett megművelt földjéből, birtokaiból, valamint halfogó helyéből húszfontnyi hallert²⁹ egyházunk adományainak kezelője³⁰ számára felosztásra és szétosztásra átadni, amint következik, miként mi is, ugyanennyi hallert kívánunk adni az említett javakból, amíg csak élünk. És úgy akarjuk a hallerek összegét szétosztani, hogy Bamberg városa székesegyházának vagy káptalani egyházainak prebendás kanonokjai, hasonlóképpen ezen egyházak vikáriusai, valamint a Bamberg melletti Szerzetesek hegyének³¹ fogadalmas szerzetesei, miként a város domonkos, minorita és kármelita rendjeinek valamennyi szerzetes testvére, akik az említett mise

²⁶ Halfogó hely a Majna folyónál, talán *Mainleusszal* azonosítható.

²⁷ A vár valóban a káptalan tulajdonába került, s egyházi kezelésben maradt egészen 1803-ig. A szakirodalomban sajnos annak nincsen nyoma, hogy a misealapítvány meddig élt.

²⁸ Werntho Schenk von Reicheneck, bambergi választott püspök 1329-től (pápai megerősítésétől) 1335-ig (haláláig, április 8-ig).

²⁹ Hallei pénz, hallensis, Heller, Hall am Kocher (ma: Schwäbisch Hall) nevéből.

³⁰ Oblagiarius, azaz Obleyer vagy Obleiherr.

³¹ Michelsberg bencés monostora, püspöki saját monostorként 1021-ben szentelték fel.

bemutatásakor személyesen megjelennek, 12 hallert kapjanak,³² az említett város falain kívüli Szent Teodor monostor³³ apácái között pedig egy fontnyi hallert kell szétosztani. Továbbá 12 *Stuhlbrüder* testvérnek³⁴ négy hallei solidust, és mondott egyházunk négy székes testvéreinek 16 hallert, továbbá négy *gastschüler*nek mondott deáknak 12 hallert, továbbá székesegyházunk egyházfiaiinak a harangozás fáradalmáért 16 hallert, a harangozó segédjének három hallert, továbbá a Szent Márton egyház melletti ispotály szegényeinek 60 hallert,³⁵ a *Zabuló*ban található új ispotály szegényeinek 60 hallert, a kaulbergi leprás férfiaknak 60 hallert, a helybeli leprás nőknek 60 hallert osszon szét az említett adománykezelő, aki a szétosztás munkájáért a mondott pénzüsszezből megtartani tartozik 36 hallert.³⁶ A mondott húszfontnyi hallert osszák fel és azonmód adják át az illetőknek, amint előre bocsátottuk, és ha az említett szétosztáson felül maradna valami a mondott hallerekből, azt mindenkor az egyházunk Szent Henrik és Szent Kunigunda oltáránál a misén énekszolgálatot teljesítő négy deáknak fizessék ki. A bűneiket őszintén megbánó és meggyónó laikusoknak, akik ide jönnek, választott és megerősített püspök urunk adomány fejében a kiszabott büntetést súlyosabb bűnök esetében az Úrban megkönyörülve negyven nappal rövidíti le.

Azért, hogy az elrendelt szétosztás folyamatosan minden évben Szent István napján változatlan formában fennmaradjon és megtörténjék, utódunk, az említett prépost által készpénzben rendelkezésre álljon, amint előrebocsátottuk, mi, urunk, a tiszteletreméltó Werntho választott és megerősített bambergi püspök és a káptalanunk hozzájárulásával és beleegyezésével úgy rendelkezünk, hogy amennyiben a prépost, vagy éppen az, aki a prépostság üresedése esetén helyettesíti, a mondott pénzüsszeg biztosításában valamely évben Szent Istvánnak a napján figyelmetlennek vagy hanyagnak mutatkozna, ami ne történjék meg, a szent engedelmességet megtartva, figyelmeztetés nélkül még Szent István napján egyenesen egyházunk kerengőjében tartozik megjelenni, és onnan csak akkor távozhat, ha az említett összeget, ti. a húszfontnyi hallert az adományok említett kezelőjének pontosan átadta.

Ezek örök emlékezetére és érvényének megerősítésére az oklevelet választott és megerősített püspök urunk, a magunk és káptalanunk pecsétjével erősítettük meg. És mi, Werntho Isten kegyelméből választott és megerősített püspök, Frigyes, a mondott

³² A domonkosok Szt. Kristóf temploma 1310-től adatolt. A ferencesek temploma 1312 után adatolt. 1273 után az Au-ban alapították.

³³ Bencés és ciszter apácák monostora. 1157-ben kapták meg az ispotályt az apácák, 1182 és 1223 között Mária a patrocíniuma.

³⁴ *Stuhlbrüderschaft*, szegény laikusok imaközössége a templomban eltemetett uralkodók emlékezetének ápolására. A legjobban ismert társulat Speyerben működött, amely talán bambergi mintára, bizánci hagyományt követve jött létre, vö. Sven GÜTERMANN: *Die Stuhlbrüder des Speyerer Domstifts: Betrüder, Kirchendiener und Almosener des Reichs*. Frankfurt am Main, 2014, 57–63.

³⁵ Szt. Márton temploma korai, de alapítási ideje vitatott, első említése csak 1194-ből ismert. A Regnitz folyó két ága közötti terület plébánia egyháza volt. A templom mellett a Katalin ispotály állt, amely a 13. század elejétől adatolt.

³⁶ Ezek a Sandtor melletti Szt. Lélek és Szt. Erzsébet-ispotálllyal, valamint az 1330-tól adatolt Szt. Teodor-zárdához kapcsolódó kaulbergi ispotálllyal lehetnek azonosak.

bambergi egyház dékánja és káptalanja tartozunk a fent említettek megfontolva, szándékunk szerint szilárd elhatározással megtartani, elismerjük, hogy ezek a beleegyezésünkkel történtek és pecsétjeinket az említettek örök emlékezetére és bizonyására függesztettük az oklevélre.

Kiállított és kelt Bambergben,
az Úr 1333. esztendejében, Szent György napján.

(Az oklevélen három hártvaszalagra nyomott pecsét lóg,
a püspöké, a préposté, valamint a káptalan Szent Györgyöt ábrázoló pecsétje.)

* * *

LÁSZLÓ VESZPRÉMY

*Eine Urkundenpublikation zum mittelalterlichen Kult
des Hl. Königs Stephan in Bamberg*

Der ungarische König Stephan I (Hl.) war Gatte der Schwester von Kaiser Heinrich II (Hl.) und spielte in der Chronik von Frutolf von Michelsberg (ca. 1100) und auch in der Legende des Heiligen Heinrich (ca. 1146) eine wichtige Rolle. Das Fest Stephans (20. August) wurde in den liturgischen Büchern in Bamberg erwähnt, und auch seine Reliquien wurden vom 14. Jahrhundert an inventarisiert. Trotzdem ist die wichtigste Quelle für den lokalen Kult Stephans in Bamberg die jetzt veröffentlichte Urkunde des Propstes von Bamberg, Leupoldus de Egloffstein, datiert am 23. April 1333. Mit dieser Urkunde (Staatliche Archive Bayerns, Staatsarchiv Bamberg, StABa U Bamberg 2106) machte er eine großzügige Donation für die jährliche kirchliche Feierlichkeit König Stephans. Auf Grund dieser Urkunde ist es klar, dass man eine gewisse Kontinuität des Kultes des Königs Stephan von dem 11. Jahrhundert an voraussetzen kann, obwohl die erste überzeugende Quelle dafür diese Urkunde ist. Auf unsere Urkunde wurde hinsichtlich der Identität des Bamberger Reiters (d.h. der Reiter wäre König Stephan) oftmals in der Fachliteratur hinweisen, obwohl die Quelle wegen des großen Zeitabstands (erste Erwähnung der Identifizierung in den Jahren 1725/1729) dazu nicht geeignet ist.

Chartres-i Ivo kánonjogi kézikönyve

Megfontolások a legújabb kutatási eredmények tükrében*

BEVEZETÉS

A kánonjogi forrástörténet hagyományosan három önálló művet tulajdonít Chartres-i Szt. Ivónak (†1115), amelyek röviddel egymás után – vagy párhuzamosan – 1093 és 1095 között keletkeztek (*Decretum, Panormia, Tripartita*).¹ Az elmúlt bő egy évtizedben letisztázódott a három, egymással kölcsönhatásban lévő mű korábbi – 19. század végi – tudományos álláspontot felülvizsgáló elemzése, értékelése és osztályozása. A hagyományos álláspont továbbra is kétségesnek tartja a *Tripartita* anyagának közvetlenül Chartres-i Ivo kompilációs tevékenységéhez történő hozzákapcsolását, így csak a *Decretum* és a *Panormia* ivói eredetét ismeri el.² A második – eredetileg német³ – iskolának köszönhető a három hasonló tartalmú, de eltérő terjedelmű és szerkezetű szöveg kritikai kiadásának elkészítése.⁴ Ez az iskola a három önállóan kezelt – de

* A jelen tanulmány a szerző *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjog-gyűjtemények sajátossága (8–12. század)*. Budapest, Szent István Társulat, 2009 [Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/11] kötete VIII. fejezetének, valamint a szerző angol nyelvű monográfiája II. fejezete magyar változatának (*From a reading book to a structuralized canonical collection – The Textual Development of the Ivonian Work*. Berlin, Frank & Timme, 2010 [Aus Recht und Religion 14]) jelentősen átdolgozott verziója, amely az eltelt egy évtized új tudományos eredményeivel, a három iskolának a kérdéskörrel kikristályosodott álláspontjával, valamint a kritikai elvek alapján, online formában publikált szövegkiadás pontosításaival, továbbá az ezekhez fűzött magyarázatokkal és következtetésekkel bővült. A munka a *Szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtárban* (Szentpétervár), a *Bibliothèque nationale de France*-ban (Párizs), és a *Nemzetközi Kánonjogtörténeti Kutatóközpontban* (Budapest) készült, a *Fundación Derecho y Europa* (Coruña) nagylelkű támogatásával.

¹ Péter ERDŐ: *Die Quellen des Kirchenrechts. Eine geschichtliche Einführung*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002 (Adnotationes in Ius Canonicum 23), 98–100.

² Paul FOURNIER: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres*. In: *Bibliothèque de l'École des chartes* 57 (1896), 645–698; 58 (1897), 26–77; 293–326; 410–444; 624–676 (repr. in: Paul FOURNIER: *Mélanges de droit canonique*, I. Ed. Theo KÖLZER. Aalen, Scientia, 1983, 451–678).

³ Peter LANDAU: *Die Rubriken und Inskriptionen von Ivos Panormie*. In: *Bulletin of Medieval Canon Law* 12 (1982), 31–49.

⁴ A Martin Brett vezetése alatt dolgozó munkacsoport (Greta Austin, Bruce Brasington, Linda Fowler-Magerl (†), Jörg Müller, Przemysław Nowak, Christof Rolker, Karl-Georg Schon, Robert Sommerville, José Miguel Viejo-Ximénez, Anders Winroth) alapvető eredményeket ért el a Chartres-i Ivo nevéhez kötött

egymástól függő – gyűjtemény egymáshoz való viszonyát, kronológiai sorrendjét és az eltérő szerkezetért és tartalomért felelős összeállító (vagy összeállítók) személyének a meghatározását vizsgálja.⁵ A harmadik iskola az általunk – 2004 és 2010 között – mindhárom gyűjtemény jelenleg ismert minden egyes szövegterületének tekintetében elvégzett körültekintő kodikológiai, paleográfiai és összehasonlító szövegkritikai vizsgálat eredményén alapul. Elemzésünk nem tekinti elégségesnek a szövegeltérések mértékét, valamint a szerkezeti és a kiegészítő anyagban található különbségeket a „három egymástól függő mű” elméletének a megalapozásához, hanem helyette Chartres-i Ivo kánonjogi gyűjteményének három szövegcsaládjáról tárgyal.⁶ Ezek a „szövegcsaládok” a gyűjtemény eredeti anyagának összeállítása (*nucleus*) után közvetlenül három főbb irányba fejlődtek (különböző terjedelmű kiegészítések, szövegelhagyások, szerkezeti és tematikus módosítások, összefoglalások vagy akár vérokonsági táblázatok beillesztésével), az Egyházon belüli eltérő célú mindennapos intézményes használat következtében. Így a harmadik iskola elsődlegesen az eltérő egyházi intézmények hatásának tulajdonítja a három szövegcsalád létrejöttét, ezért a változtatásokat végrehajtó konkrét személy/személyek azonosíthatóságának kérdését nem tartja reálisnak, mindössze a változást előidéző egyházi intézményi tevékenységnek és céljának a meghatározását.⁷ Hozzá kell tenni, hogy ez utóbbi elméletünkhöz 2014-től jelentősen közeledett a második iskola, amely – azon túl, hogy következetesen átvette a legtöbb szövegterület általunk végzett datálását és lokalizációját – terminológiájában megkezdte az alkalmazását a szintén általunk bevezetett „szövegcsalád” kifejezésnek.⁸ Azt is szükséges megjegyeznünk, hogy az egyes kortárs egyházi intézmények működésének a Chartres-i Ivónak tulajdonított kánonjogi munka szövegére gyakorolt hatása 2016 óta – Martin Brett és Szuromi Szabolcs rendszeres szakmai konzultációjának köszönhetően – szintén beillesztésre került a második iskola vizsgálati rendszerébe, amely 2019. december elsejével elfogadta az általunk képviselt álláspontot Cambridge-ben.⁹

---

szövegek kritikai kiadásának elkészítésében, vö. <http://ivo-of-chartres.github.io/> (megtekintve: 2019. okt. 31.). Az online kiadáshoz kapcsolt és Martin Brett által jegyzett bevezető tanulmány számos jelentős új megfontolással és hangsúllyal egészíti ki Ivo művének szövegfejlődésével kapcsolatos tudományos ismereteinket. Sőt, rendszeresen utal a jelen dolgozat szerzője által képviselt álláspontból következő, a gyűjtemény fejlődésének megértését lehetővé tevő megállapításaira.

⁵ Christof ROLKER: *Canon Law and Letters of Ivo of Chartres*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

⁶ Lásd SZUROMI 2010.

⁷ Szabolcs Anzelm SZUROMI: *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts*. Berlin, Frank & Timme, 2014 (Aus Recht und Religion 18), 83–106.

⁸ Vö. <http://ivo-of-chartres.github.io/> (megtekintve: 2019. október 31.).

⁹ Uo.

1. A BAV Pal. lat. 587-ES KÉZIRAT

A Bibliotheca Apostolica Vaticana Pal. lat. 587-es kézírata¹⁰ a *Decretum* szövegtanúja,¹¹ mely egyike a három Chartres-i Ivónak tulajdonított kánonjogi munkának (a továbbiakban: *Tripartita* = Tr, *Decretum* = ID, *Panormia* = IP).¹² Ezek a gyűjteménycsaládok mind 1093 és 1095 között keletkeztek. A BAV Pal. lat. 587 két fő részre osztható fel. A kódex első része a fol. 1ra-n kezdődik, amelyet az *Exceptiones ecclesiasticarum* rubrika jelöl, és a fol. 4ra-val fejeződik be.¹³ A pergamen nagyon tiszta, de nem túl vékony. A szöveg két kolumnában helyezkedik el az oldalakon. A fóliók mérete 320×300 mm. A teljes kézirat négy bifólióból álló ívfüzetekből készült, és a 12. században másolták, amit alátámaszt az írástípus. Az ivói gyűjtemény a fol. 4ra alján kezdődik a *Tabula Librorum*mal, amely tizenhét címet tartalmaz. Azonban konkrét jelölést nem találunk arról, hogy ez a gyűjtemény Chartres-i Ivo *Decretum*át tartalmazza. Az első könyv közvetlenül követi az imént említett könyvek listáját a fol. 4rb-n, a tartalom előzetes felsorolása nélkül. Az I. könyv legelején olvasható kezdő szöveg Szt. Ágostonnak van tulajdonítva. A következő harminckilenc szövegrészlet szintén Szt. Ágoston egyazon szövegét használja. Ez az anyag egyúttal konkrét problémát vet fel, mivel Emil Friedberg *Decretum Gratiani* kiadása alapján¹⁴ a felsorolt szövegrészletek közül több nem tartozik Ivo *Decretum*ának anyagához, sőt, egyetlenez ivói család kánon-

¹⁰ Lásd *Codices Palatini Latini Bibliothecae Vaticanae*. I. Ed. I. B. PITRA, Henricus STEVENSON JR., I. B. DE ROSSI, Romae 1886 (*Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti*), 197. A BAV Pal. lat. 587 provenienciájának kapcsán a téma 2019. május 23-án elhunyt kiemelkedő nemzetközi tekintélye, Peter Landau a legutóbbi egy évtized folyamán a skandináviai eredetet sem tartotta kizártnak. Modern kritikái leírásához lásd Szabolcs Anzelm SZUROMI: *The BAV Pal. lat. 587 as a Textual Witness of the Canonical Work of Ivo of Chartres*. In: *Rivista internazionale di diritto comune* 17 (2006), 343–358.

¹¹ Kiadása: PL 161, 67–1022; vö. Peter LANDAU: *Das Dekret des Ivo von Chartres. Die handschriftliche Überlieferung im Vergleich zum Text in den Editionen des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 70 (1984), 1–44.

¹² ERDŐ 2002, 98–100; vö. FOURNIER 1896–1897, 451–678; LANDAU 1982, 31–49; Martin BRETT: *Creeping up on the Panormia*. In: *Grundlagen des Rechts: Festschrift für Peter Landau zum 65. Geburtstag*. Ed. Richard H. HELMHOLZ et al. Paderborn, Schöningh, 2000, 205–270; Martin BRETT: *The Sources and Influence of Paris, Bibliothèque de l’Arsenal 713*. In: *Proceedings of the Ninth International Congress of Medieval Canon Law: Munich, 13–18 July 1992*. Ed: Peter LANDAU, Joerg MUELLER. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1997 (*Monumenta Iuris Canonici, Subsidia* 10), 149–167; Lotte KÉRY: *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400–1140). A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature*. Washington D.C., The Catholic University of America Press, 1999 (*History of Medieval Canon Law* 1), 244–260; Greta AUSTIN: *Editorial Concerns in the Ivonian Panormia: The Case of Repetitive Canons in Book 8*. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 89 (2003), 82–106.

¹³ Fol. 1ra: „*Exceptiones ecclesiasticarum* regularium partim exemplis romanorum pontificum, partim ex gestis conciliorum catholicorum episcoporum, partim ex tractatibus orthodoxorum regum, partim ex institutionibus catholicorum patrum non nullo labore in unum corpus adunare curavi ut qui scripta illa ex quibus ista excepta sunt ad manum habere non poterit, hinc saltim accipiat, quod ad commodum cause suę ualere perspexerit [...]”

¹⁴ Aemilius FRIEDBERG: *Corpus iuris canonici I*. Lipsiae, 1879.

állományához sem.¹⁵ Az első egység I. Leó pápa (440–461) levelével fejeződik be az ívfüzet utolsó fólióján,¹⁶ melyet a Szt. Ágoston írásaiból származó negyven kánon vezetett be. Ha elemezzük a következő fólión szereplő szövegrészleteket, két töredékre figyelhetünk fel Nagy Szt. Leó írásaiból, melyek megegyeznek az ID 1.47-tel¹⁷ és az ID. 1.48-cal.¹⁸ Megjegyzendő, hogy a fol. 8^v után, amely a befejező lapja az első ívfüzetnek, egy szélesebb pergamencsikot találunk, amely valójában a fol. 0 oldalpárjának a maradványa.

Általánosságban elmondható, hogy a gyűjtemény kánonjai nem számozottak, mindössze a szerző és az eredet került rubrummal kiemelésre. Ellenben a fol. 38ra-tól a 38vb-ig néhány római számot láthatunk a margón I-től XXI-ig. Az első így számozott kánon: *Ut nullus ecclesiam edificet nisi ille cui episcopus locum designauerit. ex concilio aurelianensi cap. iii.* Ez a rubrika tartalmazza a *summariumot*, valamint a kánon eredetét, amely megtalálható az ID III. könyvében (3.8), továbbá az IP II. könyvében is (2.6).¹⁹ Az említett számozás nem folytatódik a fol. 39ra-n. Ha figyelmesen vizsgáljuk

¹⁵ C. 1 q. 1 c. 55 (FRIEDBERG I. 379), de: ID 1.26=IP 1.8=Alger. Lib. Sent. c. 3; vö. D. 4 c. 3 (FRIEDBERG I. 1362).

¹⁶ Fol. 8^{va-vb}: „Proprie in morte crucifixi, et in resurrectione ex mortuis potentia bap-tismatis (sic!) nouam creaturam condit ex uetere, ut in resurgentibus et mors Christi operetur et uita, dicente apostolo [...] Penitentiam, inquit, agite, et bap-tizetur unusquisque uestrum in nomine Domini nostri Iesu Christi in remissionem peccatorum uestrorum, et accipietis donum Spiritus Sancti.” Vö. ID 1. 45–46; Tr 1. 43. 43; D. 4 c. 13 de cons. (FRIEDBERG I. 1365–1366).

¹⁷ Fol. 9ra: „Si quis autem Epiphanię festiuitatem que in suo ordine honore debito ueneranda est ob hoc extimat priuilegium habere bap-tismatis, quia hoc quidam putant, quod in eadem die Dominus ad bap-tismum sancti Iohannis accesserit, sciat illius bap-tismi aliam gratiam, aliam fuisse rationem, nec ad eandem pertinuisse uirtutem, qua per Spiritum sanctum renascuntur, de quibus dicitur: »qui non ex sanguinibus, neque ex uoluntate carnis, neque ex uoluntate uiri, sed ex Deo nati sunt.« Dominus enim nullius indigens remissione peccati, nec querens remedium renascendi, sic uoluit bap-tizari, quemadmodum et uoluit circumcidi, hostiamque per se emundationis offerri, ut qui factus fuerat ex muliere sicut Apostolus ait fieret sub lege, quam non uenerat soluere, sed implere et implendo finire, sicut beatus Apostolus predicat, dicens: »Finis autem legis Christus ad iusticiam omni credenti.« Bap-tismi autem sui in se condidit sacramentum, quia omnibus primatum tenens se docuit esse principium, et tunc regenerationis potenciam sanxit, quando de latere ipsius profluxerunt sanguis redemptionis et aqua bap-tismatis.” Vö. IP 1.18; Tr 1.43; 44; D. 4 c. 14 de cons. (FRIEDBERG I. 1366).

¹⁸ Fol. 9ra: „Cum itaque bap-tismi sui nichil recorderetur qui regenerationis est cupidus, nec alter attestari de eo possit, qui sciat consecratum, nec ille, qui consecratus est. Scimus quidem, inexpiabile esse facinus, quotiens iuxta hereticorum dogma contra sanctorum Patrum instituta cogitat aliquis lauacrum, quod regenerandis semel tributum est, bis subire, apostolica reclamante sententia, que unam nobis predicat in Trinitate deitatem, unam in fide confessionem, unum in bap-tismate sacramentum. Sed in hoc simile nichil formidatur, quoniam non potest in iterationis crimen uenire, quod factum esse omnino nescitur. Atque ideo, quotiens talis persona inciderit, solita primum examinatione discutite, et longo tempore nisi forte supremus finis immineat indagare, utrum nemo penitus sit, qui testimonio suo iuuare possit ignorantiam nescientis. Et cum constiterit hunc, qui bap-tismatis indiget sacramento, sola inhiante suspicione prohiberi, accedat intrepidus ad consequendam gratiam, cuius in se nullum scit esse uestigium. Nec ureamur huic ianuam salutis aperire, quam numquam ante docetur ingressus.” Vö. D. 4 c. 112 (FRIEDBERG I. 1396); JW 319.

¹⁹ „Nemo ecclesiam edificet antequam ciuitatis episcopis ueniat et ibidem crucem figat [...]”; vö. D. 1 c. 9 de cons.: „Nemo ecclesiam edificet ante, quam ciuitatis episcopus ueniat, et ibidem crucem figat, publice atrium designet, et ante prefiniat qui, edificare uult, que ad luminaria, et ad custodiam, et stipendia

a fol. 38vb-n befejeződő szöveg utolsó szavait, összevetve a fol. 39ra első szavaival, látható, hogy a szöveg megtörik, és a fol. 38vb-n kezdődő utolsó mondat²⁰ semmilyen kapcsolatban sincs azzal a mondattöréddel, amely a fol. 39ra legelején található. Ezen túlmenően a lejegyző kéz is változik a 39^r oldal tetejétől. A fol. 39^r az új ívfüzet első oldala, így nagyon valószínű, hogy ez a jelenlegi 6. ívfüzet eredetileg nem közvetlenül a jelenlegi 5. ívfüzet után következett.

Néhány további problémával találkozunk a Pal. lat. 587 szövegében, nevezetesen a fol. 55^r-val összefüggésben. Ennek a fóliónak a legtetején kezdődik az V. könyv, más kézzel írva, mint az addigi szöveg (amely így a harmadik kézírás a kézirat főszövegében), de a legejeje ennek a konkrét könyvnek hiányzik. Véleményünk szerint ez nagyon jelentős, mivel a fol. 54^v-val az előző ívfüzet befejeződött, és egyúttal ez a vége a kódex első felének is (fol. 1–54), amelyet további 54 fólió követ (fol. 55–108). Látható, hogy a kézirat ezen részén a késsel történt vonalkázás mélyebb, mint azt korábban tapasztaltuk. Úgy tűnik tehát, hogy ez a második egység nem kapcsolódik integránsan az első (korábbi) egységhez. Ha egy pillantást vetünk az új egység végére (fol. 108vb), láthatjuk a befejező szót: „AMEN”. Az ivói gyűjtemény tehát talán a fol. 106rb-n fejeződik be Szt. Ágoston hosszú kánonjával, ami még a fol. 105rb-n kezdődött. E szövegrészlet után új rubrika olvasható: *Incipiunt capitula que ex grecis et latinis canonibus et sinodis romanis atque decretis presulum ac principum romanorum sparsim collecta sunt, et engelramno medio matrice urbis episcopo Rome a beato papa adriano tradita xiiii [sic!] kalendas octobris indictione nona quando pro sui negotii causa agebatur.* Ez a cím egy másik kánonjogi gyűjteményre utal, ami a *Capitula Angilramni*²¹ a 8. százból. Az elsődleges célja ez utóbbi gyűjteménynek az volt, hogy megerősítse a klérus kiváltságait.²² Ez a fő téma segítségünkre lehet abban, hogy rekonstruáljuk a Pal. lat. 587 összeállításának körülményeit és szándékát.

Az írástílus az egész kódexen belül többször változik, amely alapján négy kéznek az írását tudjuk megkülönböztetni a főszövegben (n° 2: fol. 39ra-tól; n° 3: fol. 55ra-tól; n° 4: fol. 78^v-tól), valamint további kettőt, melyek a marginális bejegyzéseket készítették (fol. 37va; és 46^v). Úgy tűnik, hogy ez a kézirat olyan kolligátum, amelyet négy részből állítottak össze,²³ megőrizve az ivói mű szöveghagyományának sajátos szöveg-

custodum sufficient, et ostensa donatione sic domum edificet, et post, quam consecrata fuerit, atrium eiusdem ecclesie sancta aqua conspergat.” (FRIEDBERG I. 1296).

²⁰ „Altaria si non sunt lapidea crismatis un[ctio]”; vö. D. I c. 31 de cons.: „Altaria, si non sint lapidea, crismatis unctione non consecrentur. Ad celebranda autem diuina officia ordinem, quem metropolitani tenent, conprouinciales eorum obseruare debebunt” (FRIEDBERG I. 1302).

²¹ Vö. Paul HINSCHIUS: *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Lipsiae, 1863 (repr. Aalen, Scientia, 1963), 755–769.

²² ERDŐ 2002, 111. Walter ULLMANN: *The Growth of Papal Government in the Middle Ages: A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power*. London, Barnes & Noble, 1962², 167–189.

²³ Vö. fol. 1ra–8va „Exceptiones ecclesiasticarum regularium partim exemplis [...] et accipietis donum Spiritus Sancti. Item non esse celebrandum in Epiphania baptismum.”; fol. 9ra–38vb „Si quis autem Epiphanię festiuitatem [...] Altaria si non sunt lapidea crismatis un[ctio]ne [...]”; fol. 39ra–54vb „[...] dia]boli aut propter oblocutiones hominum collocentur [...] eadem que sancte recordationis predecessori meo Silvestro; fol.

összefüggését, továbbá kiegészítve azt a *Capitula Angilramni* rubrikájával.²⁴ Ennek az egyedi módon összeállított kánonjogi gyűjteménynek az alapvető témái a következők: bevezetés a katolikus hitbe (1); az oltáriszentség és a szentmise bemutatása (2); az egyház és anyagi javai (3); kánoni szokások és a zsinat megtartásának szabályai (4); a római egyház primátusa (5); és a klérus sajátos életvitelének előírásai (6). Következésképpen ez a kódex nem lehetett valamely székesegyház kánonjogi kézikönyve.

2. A PANORMIA SZERKEZETÉNEK ÁLTALÁNOS JELLEGZETESSÉGEI, ÖSSZEHASONLÍTVÁ AZ IVÓI *DECRETUM*MAL

Az aprólékos vizsgálat alapján, melyet a *Decretum* és a *Panormia* kapcsán elvégeztünk, a két szövegcsalád témái és szerkezete meglehetősen hasonlóknak látszik, kivéve, ha a tartalmazott könyvek számát (IP I–VIII. könyvek; ID I–XVII. könyvek), valamint a kánoni anyag terjedelmét vesszük alapul. Mindazonáltal ez a két tulajdonság figyelemre méltó. A *Decretum* és a *Panormia* egymáshoz való viszonya komoly kétségeket ébreszt bennünk.²⁵ Nem áll szándékunkban mélyrehatóan elemezni ennek a kapcsolatnak minden vonatkozását, eltekintve attól a jelenségtől, mely több szövegtanúban megfigyelhető, melyekre mindkét ivói szövegcsalád egyszerre fejtette ki a befolyását. Az Ms 1817 (Brüsszel, Bibliothèque Royal) számos jelentős hibát tartalmaz. Ez a kézirat a *Panormia* egyik szövegtenűje, amely nem kolligátum. Ennek ellenére az írástílus, a rubrikák formája és a marginális bejegyzések stílusa egy kissé változik. A kódex másolója sorrend és tartalom szempontjából úgy használta fel a kánonokat a VIII. könyvben, amint azok a *Decretum* XII. könyvében szerepelnek. Ebben a verzióban az IP 8.82-t követi az IP 8.124, majd utána sorra a kánonok IP 8.83-tól IP 8.123-ig.²⁶ A szerkezet egyértelműen az ID 12-ből történt felépítését tükrözi. Azonban említhetnénk a BAV Vat. lat. 1362-t is, mint *Panormia*-szövegtenűt,²⁷ mivel ennek a tartalma ki lett egészítve további kánonokkal, amelyek a *Decretum* anyagához tartoznak, és

55ra–108vb „Qui etiam iubente domino in toto orbe terrarum divisi euangelium predicauerunt [...] Id ipsum de clericis cuiuscumque ordinis constituimus, quos uita scientiaque commendat. Amen.”

²⁴ Vö. (fol. 106rb–)108vb.

²⁵ Martin BRETT: *Editions, Manuscripts and Readers in Some Pre-Gratian Collections*. In: *Ritual, Texts and Law. Studies in Medieval Canon Law and Liturgy Presented to Roger E. Reynolds*. Ed. KATHLEEN G. CUSHING, Richard F. GYUG. Aldershot, Ashgate Publishing, 2004 (Church, Faith and Culture in the Medieval West), 205–224, különösen: 211–218.

²⁶ IP 8.124=ID 12.1 (vö. C. 22 q. 2 c. 8); IP 8.83=ID 12.2; IP 8.84=ID 12.3; IP 8.85=ID 12.4; IP 8.86=ID 12.5; IP 8.87=ID 12.6; IP 8.88=ID 12.7; IP 8.89=ID 12.8; IP 8.90 (91)=ID 12.9–10 (vö. C. 22 q. 4 c. 1–2); IP 8.92 (93)=ID 12.11 (vö. C. 22 q. 4 c. 3–4.); IP 8.94 (95)=ID 12.12–13 (C. 22 q. 4 c. 5, 6–7); IP 8.96 (97)=ID 12.14 (vö. C. 22 q. 4 c. 20–21); IP 8.98= ID 12.15a (vö. C. 22 q. 4 c. 18a); IP 8.99 (100a)=ID 12.15ca (vö. C. 22 q. 4 c. 18ca); IP 8.100b=ID 12.15cb (vö. C. 22 q. 4 c. 18cb); stb.

²⁷ Stephan KUTTNER – Reinhard ELZE: *A Catalogue of Canon and Roman Law Manuscripts in the Vatican Library* I. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1986 (Studi e testi 322), 133–134.

a kódex végére kerültek beillesztésre.²⁸ Egy másik jelentős szövegtanú a BAV Vat. lat. 1358,²⁹ amely jó példa a kolligátum formára, hiszen a *Panormia* I. könyvének meghatározott csoportját kétszer tartalmazza. Valószínűleg a könyvkötő nem tudta felismerni a gyűjtemény eredeti szerkezetét. Utalhatunk az „arbor consanguinitatis” elhelyezkedésére is, mely hagyományosan csak a *Decretum* szöveghagyományához tartozik,³⁰ és hiányzik a *Panormiából*. Mégis néhány *Panormia* kéziratban egy üres fóliót találunk számára (a vérrokonsági fokozatok kifejtésének témáját megelőzően), máskor magát a vérrokonsági „fát” is megtaláljuk.³¹ Sőt, olyan esetek is vannak, amikor ez egy kéziratban belül akár kétszer is megismétlődik, különböző helyeken (a kódex legelején és a vérrokonsági témát megelőzően). Az egyik párizsi kézirat (Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 3874) nem tartalmazza a *Decretum* teljes X. könyvét, beleértve az „arbor consanguinitatis”-t is és a XVII. könyvet.³²

Ezen tények alapján úgy tűnik, hogy minden egyes ivói szövegcsalád az egyház mindennapi életének más-más területén volt használatban. A gyűjtemények közös anyaga azonban azt mutatja, hogy az eltérő fejlődésnek köszönhető különbözőségek mögött egy egységes központi szándék húzódik meg, amely az eredeti szerzőt arra ösztönözte, hogy kánonjogi munkáját megalkossa. A *Decretum* és a *Panormia* sok szöveget sorol fel a szentségek kiszolgáltatásával és a liturgiával kapcsolatosan, valamint a klerikusok különböző kötelességeiről. Ha egy pillantást vetünk a 9. századi egyházfegyelemre – különösen francia területen –, feltűnik a „cura animarum”, mint a plébániákon tevékenykedő papság legfontosabb kötelezettsége. Châlon sur Saon (813) és Párizs (845)³³ azok a kiemelkedő helyek, ahol a megtartott zsinatok különleges hangsúlyt helyeztek

²⁸ Fol. 129^r–138^r.

²⁹ KUTTNER – ELZE 1986, 124–127.

³⁰ BAV Vat. lat. 1357. fol. 157^r; London, British Library, Royal 11 D. VII. fol. 217ra–217vb (csak az üres hely az „arbor” számára); Cambridge MS 19. fol. 211vb (csak az üres hely).

³¹ Brüsszel, Bibl. Royal MS 1817. fol. 126^r–127^r; Edinburgh, Nat. Lib. Adv. MS 18. 8. 6. fol. 86^v, 87^r; BAV Vat. lat. 1358. fol. 0^v; BAV Vat. lat. 1359. fol. 120^v; BAV Vat. lat. 1360. fol. 77^v.

³² Fol. 5rb–24vb: I. könyv; fol. 24vb–41rb: II. könyv; fol. 41rb–59ra: III. könyv; fol. 59ra–75ra: IV. könyv; fol. 75ra–110rb: V. könyv; fol. 110rb–139rb: VI. könyv; fol. 139rb–151vb: VII. könyv; fol. 151vb–170ra: VIII. könyv; fol. 170ra–178rb: IX. könyv; fol. 178rb–193rb: XI. könyv; fol. 193rb–202va: XII. könyv; fol. 202va–208rb: XIII. könyv; fol. 208rb–213va: XIV. könyv; fol. 213va–221rb: XV. könyv; fol. 221rb–248va: XVI. könyv.

³³ Conc. Cabilonense II (Chalon-sur-Saône, 813) c. 14: „Cauendum sane est, ne cum episcopi parochias suas peragrant, quamdam non solum erga subditos, sed erga socios tyrannidem exercent: nec (quod absit) cum caritate, sed quadam iudiciaria iniectione stipendia ab eis exigant. Obseruandum etiam modis omnibus est, ut si quando eis pergrandae parochiae necessitas incumbit, in confirmandis hominibus, in inquirendis rebus emendatione dignis, in praecatione uerbi Dei, in lucris animarum potius, quam in depraedandis et spoliandis hominibus, et scandalizandis fratribus, operam dent. Et si quando eis ad peragendum ministerium suum a fratribus, aut a subditis aliquid accipiendum est, hoc summopere obseruare debent, ne quem scandalizent aut grauent. Tanta ergo in hac re discretio tenenda est, ut et uerbi Dei praedicator sumptus, ubi proprii desunt, a fratribus accipiat, et iidem fratres illius potentia non grauentur: exemplo apostoli Pauli, qui ne quem grauaret, arte et manibus uictum quaerebat.” Lásd Iohannes Dominicus MANSI: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, I–XXXI, Florentinae–Venetiis, 1757–1798, új kiadás, kiegészítéssel: Louis PETIT – Jean-Baptiste MARTIN, I–LX, Paris–Leipzig–Arnheim, 1899–1927. XIV. 96; vö. 843–848.

az egyház pasztorális céljának előmozdítására.³⁴ A „lelkek gondozása” tűnik a *Decretum* és a *Panormia* összeállítója legfőbb törekvésének. Ennek a célnak a megvalósításához az összegyűjtött kánonjogi anyagnak valódi befolyást kellett kifejtenie a klérus mindennapi életére és a lelkipásztori munkájára. Az első lépés bizonyosan a klérus egyházfegyelmi ismereteinek a megerősítése volt. Ehhez az eszközt egy „olvasókönyv” jelenthette, amely különböző forrásokból válogatott kánonokat tartalmazott. A *Decretum* egy tökéletes „olvasókönyv”, különösen a székesegyházi káptalan számára. Ezt a gyűjteményt nem használhatták arra, hogy egyes kánonokat téma szerint kikeressenek, azonban ideális volt ahhoz, hogy megismertesse az olvasóját az egyház fegyelmi tanításával. Amikor a gyűjteményt használni kezdték, a tartalma további kiegészítésekkel bővült. A kiegészítések típusa alapvetően attól a tevékenységtől függött, amely a fő elfoglaltsága volt magának a papnak vagy akár a káptalannak, amely a gyűjteményt használta. Ha a gyűjteményt a székesegyház környékén használták, akkor az egyházfegyelmi anyag két területről származó kánonokkal egészült ki, ezek pedig az egyházi bíróságok tevékenysége, valamint a püspöki hivatal működése. Amennyiben a kánoni munka valamely plébániának a használatában volt, úgy az anyag a szentségekre és a papság életére vonatkozó fegyelemmel bővült. Az „olvasókönyv” valóban fontos forrás, de ahhoz, hogy a mindennapi életben használni lehessen, az áttekinthetőséget megkönnyítő szerkezetet igényel. A szöveg strukturalizálása nagy valószínűség szerint különböző helyeken indult meg, eltérő szándékoktól vezetve, közvetlenül a gyűjtemény összeállítása után. A *Panormia* szerkezetét szemlélve érthetővé válik számunkra, hogy az mennyivel jobban volt használható, mint a *Decretum* óriási anyaga. Természetesen a *Panormia* kapcsán is ismerünk számos szövegterületet, melyek további kiegészítéseket tartalmaznak a tulajdonos fő tevékenysége alapján. Itt utalunk az Amiens, Bibliothèque Municipale Fond. Lescalopier Ms 10-re, amely egy 12. századi *Panormia* kézirat.³⁵ A fol. 60^r-n szembeűnik az első eucharisztikus kánon teljes szövege, valamint további kiegészítések (vö. imádságok). Ez a rész egészében csak liturgikus szövegeket és cselekményekre vonatkozó előírásokat tartalmaz,³⁶ például, hogy miként kell meghinteni szenteltvízzel az oltárt.³⁷ Ez a téma a zsolozsmavégzéssel folytatódik. Ugyanez a *Panormia* kézirat tartalmazza a hagyományosan a *Decretum* saját állományához tartozó kánonok egyikét, nevezetesen az ID 6.11-et.³⁸ A *Panormia* egy másik 12. századi

³⁴ Vö. Jean IMBERT: *Les temps Carolingiens (741-891). L'Église: Les institutions*. Paris, Éditions Cujas, 1994 (Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident V/1), 143 ; Szabolcs Anzelm SZUROMI: *Az egyházmegyei zsinat kánonjogtörténeti megközelítéséből*. In : *Teológia* 52 (2018), 172–180, különösen 175.

³⁵ Ernest COYECQUE: *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*. XIX. *Amiens*. Paris, 1893, 464–467.

³⁶ Fol. 29^r–50^v; 55^r–65^r.

³⁷ Fol. 62^v.

³⁸ Fol. 22^v ff; vö. „Presbyterorum ordo exordium sumpsit a filiis Aaron. Qui enim sacerdotes vocabantur in Veteri Testamento, hi sunt qui nunc appellantur presbyteri. Et qui nuncupabantur principes sacerdotum, nunc episcopi nominantur. Presbyteri autem interpretantur seniores, quia seniores aetate Graeci presbyteros vocant. His enim, sicut episcopis, dispensatio mysteriorum Dei commissa est. Praesunt enim Ecclesiae

kézirata a Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 2472,³⁹ amely szintén az egyház szentségkiszolgáltató tevékenységéről tanúskodik. A fol. 8va–9rb-n néhány kiegészítést olvashatunk a keresztséggel kapcsolatosan. A kódexnek ez a része jelentősen elszennyeződött, ami a mindennapos használatra utal. A BAV Vat. lat. 1360⁴⁰ is tartalmaz liturgikus területről származó kiegészítéseket. A pergamenlapok ezeknél a kiegészítéseknél szintén nagyon zsírosak és piszkosak.⁴¹ Ha elemezzük a *Decretum* és a *Panormia* különböző kéziratának állapotát, könnyen felismerhetjük, hogy a tulajdonos fő tevékenysége folyamán mely részeket használta leginkább, amint azt előbb a Bibliothèque nationale de France lat. 2472⁴² és a BAV Vat. lat. 1360 kapcsán láttuk. A Strassbourg, Bibliothèque Nationale et Univ. 108-t a katalógus úgy jelöli meg, mint a *Panormia* 13. századi szövegátvitelét, azonban ténylegesen a 11–12. század fordulójának korai stílusjegyeit hordozza magán.⁴³ Ez a kódex nagyon elhasznált és zsírosan piszkos azokon a fóliókon, amelyek a bírósági eljárásról, a tanúkról és az örökösökről sorolnak fel kánonokat.⁴⁴ Úgy tűnik, hogy ez a verzió egyházi bírósági használatban töltött be szerepet. Hasonló karakterisztikumokkal találkozunk az Edinburgh, National Library of Scotland, Adv. Ms. 18.8.6-ban (*Panormia*; 12. század) a keresztelés témájánál, amelyet így valószínűsíthetően a mindennapos plébániai használat egy tanújának kell tekintenünk.⁴⁵

3. KIEGÉSZÍTŐ ANYAG IVO GYŰJTEMÉNYÉNEK VÉGÉN

Eddig azokról a kiegészítésekről beszéltünk, amelyeket az ivói munka egyes könyveinek kánonjai közé illesztettek be. Jelentős kánoncsoportokat találunk azonban a *Decretum* és a *Panormia* végén is. Ezek a kiegészítések sajátos megvilágítást adhatják azoknak a használati helyeknek, ahol az ivói gyűjtemény egyes szövegátvitelét alkalmazták. Ha kinyitjuk Ivo munkáinak szövegkiadását, melyet Jacques-Paul Migne és csoportja állított össze,⁴⁶ találunk a *Panormia* VIII. könyve végén tizennyolc kánont, me-

Christi, et in confectione divini corporis et sanguinis consortes cum episcopis sunt. Similiter et in doctrina populorum, et in officio praedicandi. Ad solam auctoritatem summi sacerdotii clericorum ordinatio et consecratio reservata est, ne a multis disciplina Ecclesiae vindicata concordiam solveret, et scandala generaret. [...] Non ergo propter decrepitem senectutem, sed propter sapientiam presbyteri nominantur. Quod si ita est, mirum cur insipientes constituuntur.” (PL 161, 446–447.)

³⁹ Philippe LAUER: *Catalogue général des manuscrits latins*. II. Paris, Bibliothèque Nationale, 1940, 474–475.

⁴⁰ KUTTNER–ELZE 1986, 129–130.

⁴¹ Fol. 51^v; 55^v; 56^r; 61; 63; 63^v; 64^v.

⁴² Vö. fol. 75rb–79rb.

⁴³ Ernest WICKERSHEIMER: *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*. XLVII. *Strasbourg*. Paris, Plon, 1923, 79.

⁴⁴ Fol. 97^r–98^r; 100^v–101^r; 110^v–113^r.

⁴⁵ Fol. 8^v–9^v; 10^v–11^r; 12^v–13^r; stb.

⁴⁶ PL 161, 1340–1344.

lyeket a *Qui libri, et quo tempore sint legendi in ecclesia* cím alá rendeztek, és amelyek szerkezetileg, valamint tematikusan nem tartoznak szorosan a gyűjtemény anyagához.⁴⁷ Ezek a kánonok nem találhatóak meg a *Decretum* egyetlen egy verziójában sem, és a *Decretum Gratian*ban sem együtt, hanem szétszórta, különböző helyeken szerepelnek.⁴⁸ A bevezető kánonnak (IP 8.137) hiányzik az *attributiója*, de az állapota a mindennapi használatot támasztja alá. Ez tulajdonképpen egy eligazító lista a legfontosabb egyházi ünnepekről, mintegy a liturgikus kalendáriumok mintájára. Arra azonban semmilyen nyomós indokot nem tudunk felhozni, hogy miért közvetlenül a simónia (IP 8.138),⁴⁹ a kiközösítések (IP 8.139; 141),⁵⁰ illetve a klerikusok meghatározott ruházatviselésére való kötelessége előtt kapott helyet (vö. IP 8.140),⁵¹ amely témák kiegészülnek a celibátus megtartásának fontosságát hangsúlyozó kánonnal (IP 8.143).⁵² A *Panormián*ak ez az utolsó része Migne kiadásában elsősorban a II. Lateráni Zsinatot (1139) idézi,⁵³ továbbá az 1078. évi Római Zsinatot VII. Gergely pápa időszakából.⁵⁴ Összehasonlítva a Migne-féle szöveg formáját a Brüsszel, Bibliothèque Royal Ms 1817

⁴⁷ IP 8. 137–154.

⁴⁸ Vö. IP 8.138=C. 1 q. 3 c. 15; IP 8.146=D. 60 c. 3; IP 8.141=C. 12 q. 2 c. 47; IP 8.142=D. 28 c. 2; IP 8.145=C. 16 q. 7 c. 1; IP 8.147=D. 90 c. 11; IP 8.152=C. 8 q. 1 c. 7.

⁴⁹ IP 8.138: „Statuimus ut si quis Simoniace ordinatus ab officio omnino cadat, quod illicite usurpavit; vel si quis praebendam, vel prioratum, vel diaconatum, aut honorem, vel promotionem aliquam ecclesiasticam, utpote chrisma, id est oleum sanctum consecrationem altarium vel ecclesiarum interveniente execrabili ardore avaritiae per pecuniam acquisivit, honore male acquisito careat; et emptor atque venditor et interventor nota infamiae percellantur, et nec pro pastu nec sub obtentu alicuius consuetudinis ante vel post a quoquam aliquid exigatur, vel ipse dare praesumat, quoniam Simoniacum est, sed libere et absque immiutione aliqua collecta sibi dignitate perfruatur” (PL 161, 1340; vö. FRIEDBERG I. 418).

⁵⁰ IP 8.139: „A suis episcopis excommunicatos ab aliis suscipi omnino prohibemus. Qui autem excommunicato, antequam ab eo qui eum excommunicaverit, absolvatur, communicare praesumpserit, pari sententia teneatur obnoxius” (PL 161, 1340); – IP 8.141: „Illud autem quod in Chalcedonensi sacro constitutum est concilio, irrefragabiliter conservari praecipimus, ut videlicet decedentium bona episcoporum a nullo omnino hominum diripiantur, sed ad opus Ecclesiae et successoris sui in libera oeconomia vel clericorum remaneant potestate. Cesset igitur illa detestabilis et saeva rapacitas. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, excommunicationi subiaceat” (PL 161, 1341; vö. FRIEDBERG I. 702).

⁵¹ IP 8.140: „Praecipimus etiam quod tam episcopi quam clerici in statuta mentis et in corporis habitu Deo et hominibus placere studeant, et neque in superfluitate, scissura, aut colore vestium, neque in tonsura, intuentium, quorum forma et exemplum esse debent, offendant aspectum, sed potius quid eorum deceat sanctitatem, qui si moniti ab episcopis emendari noluerint, ecclesiasticis careant beneficiis” (PL 161, 1340–1341; vö. FRIEDBERG I. 859).

⁵² IP 8.143: „Ut autem lex continentiae et Deo placens munditia in ecclesiasticis personis et sacris ordinibus dilatetur, statuimus quatenus episcopi, presbyteri, diaconi vel subdiaconi, regulares canonici et monachi, atque conversi et professi qui sanctum transgredientes propositum, uxores copulare sibi praesumpserint, separentur; huiusmodi namque copulationem quoniam contra ecclesiasticam regulam constat esse contractam, matrimonium non esse censemus; qui etiam ab invicem separati sunt, pro tantis excessibus condignam poenitentiam agant. Idipsum quoque de sanctimonialibus feminis si nubere attentaverint, decernimus.” (PL 161, 1341; vö. FRIEDBERG I. 1059).

⁵³ IP 8.138=Conc. Lat. II. c. 2; IP 8.140=Conc. Lat. II. c. 4; IP 8.141=Conc. Lat. II. c. 4; IP 8.143=Conc. Lat. II. cc. 7–8; IP 8.144=Conc. Lat. II. c. 8; IP 8.146=Conc. Lat. II. c. 8; IP 8.147=Conc. Lat. II. c. 11; IP 8.148=Conc. Lat. II. c. 11; IP 8.149=Conc. Lat. II. c. 15; IP 8.152=Conc. Lat. II. c. 16; IP 8.154=Conc. Lat. II. c. 18.

⁵⁴ IP 8.145=Conc. Rom. (1078) c. 7.

tartalmával, láthatjuk, hogy az utóbbi kéziratból hiányzik a fentebb említett kiegészítés, és a kánoni anyag a „De iuramento quod non debeat teneri quod non et quos habeat comites” témájával fejeződik be.⁵⁵ Egy másik példa a Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 2472, amely szintén kiegészítő kánonokkal végződik, a fol. 106ra-tól, de ezek az 1148. évi Reimsi Zsinat kánonjait idézik,⁵⁶ valamint szövegrészleteket a III. Lateráni Zsinatról (1179).⁵⁷ Véleményünk szerint a BN Lat. 2472 nagy valószínűség szerint a reimsi egyházmegye területén keletkezhetett, amely magyarázat lehet az egyedi kiegészítésre a kódex végén. A pergamenek állapota világosan tükrözi a plébániái mindennapos használatot, különösen azoknál a részeken, ahol a keresztség és más szentségek kiszolgáltatásának előírásai szerepelnek.⁵⁸ Szeretnénk utalni az Edinburgh, National Library of Scotland, Adv. Ms. 18.8.6-ra is.⁵⁹ Ez a kézirat a II. Lateráni Zsinatról (1139) származó idézettel fejeződik be, mely a 2–8. kánont öleli fel.⁶⁰ Ha a *Decretum* szövegét fordítjuk a figyelmünket, azok között találjuk a Cambridge, Corpus Christi College Ms. 19-et. Ebben a kéziratban számos kánon helyezkedik el a XVII. könyv megszokott záró kánonját követően.⁶¹ Ebben az anyagban felismerhetők olyan kánonok, melyek a II. Lateráni Zsinatról, II. Orbán pápától (1088–1099), II. Paszkál pápától (1099–1118) és további szerzőktől származnak. Az ismertetett példák alapján világos, hogy a mindennapi használhatóságot elősegítendő szükséges volt a szöveg kiegészítése a legfontosabb új dekretálisokkal és zsinati kánonokkal, különös tekintettel az egyetemes zsinatokra (vö. II–III. Lateráni Zsinat), valamint a használati

⁵⁵ Fol. 137^r–142^v.

⁵⁶ Fol. 106ra–107ra; cc. 1–17. Néhány fejezet megtalálható a *Decretum Gratianum*-ban: „Cap. 1. Qui ab episcopis suis anathematis [...] sententia ipsum teneri censemus; 2. Praecipimus etiam, quod tam episcopi, quam clerici [...] nisi praecedente congrua satisfactione, relaxent; 3. Praetera quod a patribus nostris [...] officio atque ecclesiastico beneficio careant; 4. Ad maiorem autem domus Dei decorem [...] quae irregulariter victura fuerit, recipiatur; 5. Decernimus etiam, ut laici ecclesiastica terminare [...] ecclesiasticam dimittant iustitiam exercere; 6. Auctoritate quoque apostolica prohibemus [...] Christianorum careat sepultura; 7. Quia vero continentia, et Deo placens munditia [...] nubere attentaverint, observari praecipimus; 8. Divinarum legum manifesta est [...] et periculum aeternae damnationis incurrunt; 9. Illud etiam duximus annectendum [...] praedicti concedantur honores; 10. Praecipimus etiam, ne presbyteris conductitiis [...] unde convenienter valeat sustentari; 11. Praecipimus quoque, ut presbyteri, clerici [...] canonicam de ipso iustitiam faciat; 12. Temerariam quoque militum audaciam [...] ecclesiastica tamen careat sepultura; 13. Nihilominus praesentis scripti serie [...] et eius mandatum suscipiat; 14. Hac etiam consona sanctorum patrum [...] Quod qui fecerit, anathema sit; 15. Innovamus etiam, ut si quis malo studio [...] faciendae iustitiae non negamus; 16. Praecipimus etiam, ut pro chrismatis et olei sacri, et sepulturae acceptione nullum pretium exigatur; 17. Illud etiam, quod a praedecessore [...] et irritas esse censemus; [18. Quia etiam apostolica sedes [...] Divina celebrari officia interdiximus.]” (MANSI XXI. 713–718.)

⁵⁷ Fol. 107ra–107rb; vö. *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae* III/3. Parisiis, 1744, 286/A–B.

⁵⁸ Fol. 8va–9rb; 10va–11rb; 14va–17rb; stb.

⁵⁹ Catherina Robina BORLAND: *A Catalogue of the Medieval Manuscripts in the Library of Faculty of Advocates at Edinburgh, compiled during the tenure of Carnegie Research Scholarship in the University of Edinburgh in the years 1906–1908*, I. Theology. Edinburgh, 1909, 241.

⁶⁰ Fol. 101^r–103^v.

⁶¹ Fol. 312ra–334vb.

hely saját új jogszabályaira (vö. Reimsi Zsinat). Ezek az új kánonok nemcsak a püspöki udvarban bizonyultak hasznosnak, hanem segítették a papság életét is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Annak alapján, amit fentebb kifejtettünk, úgy tűnik, hogy Ivo alapvető szándéka egy kánonjogi „olvasókönyv” összeállítása volt, amely hasznos lehetett az egyház fegyelmi rendjének a megértésében. Ennek a célnak az eléréséhez az is fontos volt, hogy meghatározott teológiai hangsúlyokkal is ellássa az összegyűjtött anyagot. Ez lehetett az oka annak, hogy számos terjedelmes patrisztikus kánon is beillesztett a gyűjteménybe, amint azt például a *Decretum*ban látjuk.⁶² Elsődlegesen Szt. Ágostonra kell utalnunk, akinek a teológiai érvei a legjobban tudták megvilágítani az egyházfegyelem ekkleziológiai karakterét a kánonjogi gyűjtemény 11–12. századi olvasója számára. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy a gyűjtemény összeállítója előszeretettel idézte Szt. Ágoston gondolatait közvetlenül az eredeti szövegösszefüggésből, ha lehetősége volt rá.

Azok a címek, melyeket a BAV Pal. lat. 587-ben találtunk, Ivo munkájának alapvető témái közé tartoznak, és jól mutatják Ivo eredeti szándékát: a „lelkek gondozásának” az előmozdítására való törekvést a papság életén és lelkipásztori tevékenységén keresztül. Bizonyos, hogy a munka először a székesegyházi káptalanra fejtette ki hatását. Ha összevetjük ezt a felfogást egy más ország területéről származó példával, láthatjuk, hogy Ivo törekvése egyáltalán nem volt egyedüli. Az I. Esztergomi Zsinatnak (1100⁶³ vagy 1104/1105⁶⁴) láthatóan hasonló szándéka volt. Ez a magyarországi zsinat, amelyet Kálmán király uralkodásának idején hívtak össze (1095–1116), előírta minden archidiaconus számára, hogy kánonjogi könyvvel (*liber canonicus*) kell rendelkeznie.⁶⁵ Ez a könyv véleményünk szerint a *Decretum Burchardi* valamilyen változata volt Magyarországon.⁶⁶ A magyar zsinat ugyanabba a korszakba esik, mint Ivo munkája, és rávilá-

⁶² Részletesen vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI: *Some Witnesses of the Gradual Crystallization Process of the Ivonian Textual Families*. In: *Ius Canonicum* 50 (2010), 201–219.

⁶³ Lothar WALDMÜLLER: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh, 1987, 168–169.

⁶⁴ Vö. THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Nyitrai és Pozsonyi Egyház korai történetéhez. Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szövegahagyományáról*. In: THOROCZKAY Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Nyitott Könyv, 2009 (TDI Könyvek 9), 89–107; *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Előszó, vál., szerk. THOROCZKAY Gábor. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2018 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28), 185–188.

⁶⁵ „Ut omnes archidiaconi breviar(i)um canonum habeant.” ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, Szent István Társulat 1904, 205.

⁶⁶ Szabolcs Anzelm SZUROMI: *Les sources et l'effet des deux premiers Synodes d'Esztorgom (1100–1112)*. In: *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 21 (2010), 93–104; vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI: *The Influ-*

gít a kánonjogi ismeretek általános fontosságára. A példa azért is jelentős, mivel magyarázatot adhat az ivói munka későbbi székesegyházi oktatásra és egyházi bíráskodásra gyakorolt hatására, amely területeken az archidiakónusnak kiemelkedő szerepe volt, ahogy a 12. századra kialakuló egyetemi oktatási rendszerben is.⁶⁷

Az új ivói gyűjtemény, amely eredendően a kánonjogi ismeretek elterjesztését szolgálta, az egyház intézményes működésének számos területén is komoly hatást fejtett ki, ahogy azt a különböző szövegtanúk példáin láttuk. A mindennapos használathoz, de akár az oktatáshoz is, egy jobban rendszerezett szövegformára volt szükség. Néha a szöveg rövidítése, máskor pedig bővítése is indokolt volt. Ennek a módja a használati hely sajátosságaitól függött (székesegyház, püspöki udvar, egyházi bíróság, székesegyházi iskola). A legjelentősebb kiegészítések a gyűjtemény szentségkiszolgáltatással kapcsolatos részéhez kapcsolódtak, melyek közvetlenül a lelkipásztori munka eredményeként kerültek a szövegbe, szolgálva ezzel a „lelkek gondozásának” eredeti célját. A tartalmon, a módszeren és a szerkezeten keresztül rekonstruálni tudjuk az egyes kiegészítő anyagok eredetét, valamint a konkrét szövegtanúk használati helyét. Ivo munkája, közvetlen célján túl, láthatóan a világi uralkodóval való jó kapcsolat fenntartására és együttműködésre is törekedett. Ezért, ha gyűjteményének szövegét egy kötetben belül olvashatjuk (vö. BAV Pal. lat. 587) a *Capitula Angilramnival*, ami alapvetően a klérus immunitását védte, akkor ennek a kiegészítésnek jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a konkrét kolligátum használati helyének meghatározásakor.

A Brüsszel, Bibliothèque Royal Ms 1817, a BAV Vat. lat. 1362 és más fentebb bemutatott kéziratok jól mutatják, hogy Ivo munkáinak szövegsaládjai között nagyon vékony és átjárható határvonal húzódik. Azonban a különböző gyűjtemények és változataik ilyen típusú egymással való kölcsönhatása általános volt abban az időszakban, amint az egyértelmű például Anselm gyűjteményének és Ivo művének egymásra hatásából is.⁶⁸ Az ivói anyag egyes formáinak tartalma közötti alapvető különbség – mely felfedezhető a szövegtanúk által megőrzött formákban – erősen kötődik az egyház életének azon területéhez, ahol a szöveget használták.

Sajnos a *Decretum* és a *Panormia* azon korai szövegtanúi, melyeket elemeztünk, beleértve a *Panormia* Münchenben őrzött kézíratait is,⁶⁹ a 12. századból származnak. De ez a tény még nem ad alapot arra, hogy Ivo munkái keletkezésének hagyományos

ence of the Universal and Particular Conciliar Discipline on the Hungarian Conciliar Legislation in the 11th–13th Century. In: *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 26 (2015), 179–197.

⁶⁷ Vö. Szabolcs Anselm SZUROMI: *Work in Progress' – The Transition from Cathedral Teaching to University Instruction of Canon Law in the 11th and 12th Century (Some Notes on Anselm's Collection Compared with Ivo's Works).* In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 91 (2005), 758–766.

⁶⁸ Vö. Sz. A. SZUROMI: *Some Observations on the Developing of the Different Versions of the Collectio Canonum Anselmi Lucensis (A Comparative Analysis of Biblioteca Mediceo-Laurenziana S. Marco 499 with Other Manuscripts of Anselm's Collection).* In: *Ius Ecclesiae* 14 (2002), 425–449.

⁶⁹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 2593; Clm 4545; Clm 6354; Clm 11316; Clm 17099; Clm 17100; Clm 28223; Clm 22289 (Prämonstratenserkloster Windberg); Clm 29172 (Augustinerschoherrenstift St. Mang in Stadthof bei Regensburg).

dátumát, a 11. század végi eredetet (1093–1095) megkérdőjelezzük. A Strassbourg, Bibliothèque Nationale et Univ. 108 írástípusa alapján (11–12. század fordulója) nagy valószínűséggel a *Panormia* szövegcsalád jelenleg ismert legkorábbi szövegtanúja. Hasonlóan figyelemre méltónak nevezhető a Cambridge, Corpus Christi College Ms. 19 (*Decretum*) végére illesztett, II. Orbán és II. Paszkál pápa írásait tartalmazó kiegészítő anyag, ami egyértelműen jelzi, hogy Ivo munkájának tartalmi bővítése közvetlenül keletkezésének elméleti dátumát követően, azonnal megkezdődött, és folytatódott a 12. század legelejéig. Bizonyos marginális bejegyzések azt is mutatják, hogy a reneszánsz időszaka alatt Ivo néhány kézírata ismét fontossá vált mint forrás a *Decretum Gratiani* humanista szövegkiadásának elkészítéséhez.⁷⁰

* * *

SZABOLCS ANZELM SZUROMI O.Praem.

The Canon Law Handbook of Ivo of Chartres
(Considerations in the Light of the Recent Scientific Results)

The history of canon law sources traditionally classifies three (or only two) independent canonical collections attributed to Ivo of Chartres (†1115), which were composed within a very brief period – or almost simultaneously – (i.e. between 1093 and 1095): *Decretum*, *Panormia*, and *Tripartita*. During the last decade, the earlier – 19th century – scholarly view regarding the three interconnected canonical works was reconsidered. Three differing views on this connection have generated three different schools. Two of the three are getting gradually closer to each other with respect to the textual analysis, interpretation, and classification of the Ivonian work. It seems better to speak about ‘textual families’ than ‘independent works’. Ivo’s canonical work underwent a very intense process of structuralization from the end of the 11th century until the first part of the 12th century. This process started in different places and happened through the different institutional activities of the day-to-day ecclesiastical life. Therefore, based on the various aims and intentions of the users, the canonical material and structure soon crystallized, resulting in three different ‘textual families’. The almost simultaneous composition of the three families and the immediate supplementation and formation of different structures based on the users’ goals and the places of use are proved by several early textual witnesses.

⁷⁰ Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 14315; cf. fol. 30^v; 37^v; 38^{r-v}; 41^{r-v}; 42–43^v; 44^v–45^r.

László király szentté avatása a 12. század végén

A 12. század második felére formálódott ki az az eljárás, amely századokra meghatározta a szentté avatás menetét.¹ A létező gyakorlat szerint ennek három eleme volt. Először az érdekeltek kérvényben (*petitio*) kérték a pápától a kívánt személy szentté avatását. A kérvényhez az illető életrajzát (*vita*) csatolták. Ezután következett a pápa vagy megbízottjai vizsgálata (*informatio*) arról, hogy a javasolt személy valóban megérdemli-e, hogy a szentek közé felvegyék. Végül a vizsgálódás pozitív eredményének ünnepélyes nyilvánosságra hozatala (*promulgatio*) zárta le az eljárást.² Többnyire pápai oklevél (*litterae*), a 15. század közepétől pápai bulla tette közzé, hogy az illetőt bejegyezték a szentek katalógusába.³ Vannak olyan esetek, amelyek forrásanyaga hiányos, az eljárás minden eleme nem adatolható. Közéjük tartozik Szent László magyar király (1077–1095) kanonizációja is.⁴ Éppen ezért szükséges ügyét közelebbről megvizsgálni.

László királyt az általa alapított váradi székesegyházban temették el. Kultusza is ott alakult ki.⁵ Szentté avatásáról az 1200 táján összeállított *Legenda* mindkét válto-

¹ A tanulmány német nyelvű változata (*Die Heiligsprechung des ungarischen Königs Ladislaus im ausgehenden 12. Jahrhundert*) megjelenik a *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* következő kötetében: 128 (2020/1), 137–148.

² Renate KLAUSER: *Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jahrhundert*. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 71 Kan. Abt. 40 (1954), 85–101, kül. 91–96. Vö. Stephan KUTTNER: *La réserve papale du droit de canonisation*. In: *Revue historique de droit français et étranger*, IVe série 17 (1938), 172–228, kül. 204–212; André VAUCHEZ: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. Rome, 1981 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 241), 25–67.

³ Otfried KRAFFT: *Papstkunde und Heiligsprechung. Die päpstlichen Kanonisationen vom Mittelalter bis zur Reformation. Ein Handbuch*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005 (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, Beiheft 9), 2, 1033–1036.

⁴ KUTTNER 1938, 174–175 (5. jegyzet); 182 (3. jegyzet); 205 (1. jegyzet), Gábor KLANICZAY: *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dinastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge, University Press, 2002, 185–186, KRAFFT 2005, 208 (225. jegyzet). Vö. KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 162.

⁵ SOLYMOSI László: *Szent László király sírja, kultusza és szentté avatása*. In: *Szent király, lovagkirály. A Szent László-herma és koponyaereklye vizsgálatai*. Szerk. KRISTÓF Lilla Alida et al. Győr, Győri Hittudományi Főiskola, 2017, 16–28.

zata mint befejezett tényről tudósít: 1192-ben testét dicsőségesen szentté avatták.⁶ A 12. század végi Pray-kódex kalendáriumában a szentté avatás következményeképpen június 27. a király földi maradványainak exhumálása (*elevatio*) ünnepnapjaként szerepel.⁷ Ugyancsak ezzel az eseménnyel összefüggésben a Váradi Jegyzőkönyv 34 év múltán fontos részletet örökített meg. Dénes mesterember (*artifex*) nyitotta fel az exhumálás alkalmával Szent László király sírját, és ezért III. Béla király felszabadította: leszármazottaival együtt örökös szabadsággal jutalmazta meg. Ezt a nem érdektelen információt azért jegyezték fel, mert a nevezetes Dénes mester fia 1226-ban végrendelkezett: egyházi intézményre hagyta meghatározott feladatra rendelt szolgáját.⁸

A szentté avatás körülményeiről részletesebb, bár korántsem egykorú beszámolót olvashatunk Spalatói Tamás (1200/1–1268) művében. A spalatói főesperes az ókori Salona és a középkori Spalato (Split) város főpapjainak kívánt emléket állítani 1266-ban befejezett történeti munkájában. Ebben Perugiai Bernát spalatói érsek (1200–1217) tevékenységének bemutatását a következő mondatokkal vezette be:

„Ebben az időben a felséges férfiú, Béla, Magyarország királya elküldte bizalmas jegyzőit az Apostoli Székhez, és azt kérte Ince pápa úrtól, parancsolja meg, hogy boldog László király maradványait exhumálják, és illőbb helyen helyezték el, továbbá rendelje el, hogy őt a szentek sorába iktassák. Kérésével egyetértett a pápa, és elküldött egy főtisztelendő férfiút, *Gregorius de Crescentio* bíborost, hogy a király akaratának illő módon tegyen eleget. Ekkor a bíboros, elvállalva az apostoli követséget, átkelt a tengeren, Dalmácia vidékére jött, és Trauban [Trogir] kötött ki. Mivel a tél zordsága még fenyegetett, az egész nagybőjt idején ugyanott akart maradni. Volt a kíséretében egy klerikus, a káplánja, név szerint Bernát, Toszkána tartományból, Perugia volt a hazája, egy tudós és ékesszóló férfiú, magas termettel. Mivel őt gyakran küldték Magyarországra, ismert volt Béla király előtt, és olyannyira elnyerte az uralkodó és sok előkelő meg főpap kegyét, hogy a király maga bízta rá fiát, Imrét, hogy nevelje

⁶ „Dum igitur auctor universe creature hunc sanctum regem divine virtutis consortem esse tantis miraculis declarasset, anno domini millesimo centesimo nonagesimo secundo sanctum corpus eius gloriose est canonizatum.” *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937–1938 (Utánnyomás Szovák Kornél és Veszprémy László kiegészítésével. Budapest, Nap Kiadó, 1999), II, 525 (a továbbiakban: SRH).

⁷ A kódex naptárában június 27-hez írták: *Eleuacio S. Ladizlay regis*. http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0070.html (2019. 06. 07.) A második húsvétmutató táblán a MCXCII évszám mellett a margón *Eleuacio S. Ladizlay* olvasható. http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0083.html (2019. 06. 07.). Vö. Policarpus RADÓ: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Rev. Ladislaus MEZEY. Budapest, 1973, 44, 49, SRH I, 121.

⁸ „Tecus, filius Dionysii artificis, qui aperuit in elevatione sepulchrum Sancti Ladislai regis et a gloriosissimo rege Bela dato pro eo artifice perpetua libertate donatus est cum omni generatione ab eo successura, sentiens dissolutionem sui corporis imminere, quendam servum suum, nomine Vrug, constituit dusnicum exequialem.” *Regestrum Váradinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Curis et laboribus Joannis KARÁCSONYI et Samuelis BOROVSKY. Budapest, 1903, 228 (nr. 352).

és oktassa. Midőn tehát a Magyarországra érkezett követ eleget tett követi megbízatásának, visszatért hazájába.”⁹

A kutatás már régóta felhívta a figyelmet Spalatói Tamás tévedéseire.¹⁰ Mindenekelőtt arra, hogy úgy szerepelteti III. Ince pápát (1198–1216), mint akinek része lett volna a szentté avatásban. A két évvel korábban elhalálozott III. Béla (1172–1196) természetesen nem fordulhatott kéréssel III. Ince pápához. A tévedés magyarázata, de nem mentsége, hogy Spalatói Tamás az idézett részlet előtt közvetlenül arról írt, hogy Miklós zárai választott érseket III. Ince pápa fosztotta meg főpapi méltóságától.¹¹ A tévedést javították is, III. Ince helyett automatikusan az őt megelőző III. Celesztin pápához (1191–1198) kapcsolták a magyar király szentté avatását.¹² Logikus a korrekció, de – mint látni fogjuk – nem ilyen egyszerű a megoldás.

Spalatói Tamás nemcsak a pápa, hanem a pápai legátus nevét illetően is tévedett. Gergely (*Gregorius de Crescentio*) pápai követ ugyan valóban létezett, sőt, két rokon bíboros viselte ugyanezt a nevet. Római címtemplomaik alapján jól megkülönböztethetők egymástól. Közülük az idősebbik járt Magyarországon, de ő is csak III. Béla halála után.¹³

III. Béla uralkodása alatt két pápai legátus kereste fel Magyarországot. Egyikük, Theobaldus püspök-bíboros, III. Orbán pápa (1185–1187) követeként 1186 végén vagy 1187 elején járt itt. Tevékenységét a pannonhalmi apátság, illetve a veszprémi káptalan számára kiadott keltezetlen oklevele tanúsítja.¹⁴ A másik pápai legátus Gergely szerep-

⁹ „Eo tempore illustris vir Bela Hungarie rex, missis apochrisariis ad apostolicam sedem, supplicavit domino pape Innocentio, ut iuberet reliquias beati Vladislavi regis sublevare et in loco decentiori componi ac ipsum in sanctorum cathalogo decerneret ascribendum. Cuius petitioni summus pontifex annuit et misit quendam virum reverendissimum Gregorium de Crescentio cardinalem, ut voluntati regie satisfaceret condecenter. Tunc cardinalis apostolica legatione suscepta transfretavit et venit in partes Dalmatie applicuitque Tragurium. Et quia yemis adhuc asperitas imminabat, voluit ibidem per totam quadragesimam comorari. Erat autem in comitatu eius clericus quidam capellanus ipsius, Bernardus nomine, de provincia Tuscie, patria Perusinus, vir litteratus et eloquens, statura procerrus. Hic quia frequenter in Hungariam fuerat missus, notus erat effectus regi Bele gratiamque ipsius et multorum principum et prelatorum Hungarie habebat, ita ut rex ipse filium suum Henricum ei nutriendum traderet et docendum. Cum ergo legatus in Hungariam profectus legationis sue peregisset officium, ad propria reversus est.” *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Latin text by Olga Perić, Ed. Dalmir KARBIĆ, Mirjkana Matijević SOKOL, James Ross SWEENEY. Budapest – New York, CEU Press, 2006 (Central European Medieval Texts 4), 134–136 (cap. 23) (a továbbiakban: *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia*). Magyar fordításához lásd HORVÁTH János: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 158.

¹⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum*. Cura et studio Ioannis Georgii SCHWANDTNERI. III, Bibliopolae Vindobonensis, 1748, 567–568.

¹¹ *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia* 134 (cap. 23).

¹² BUNYITAY Vincze: *A váradi püspökség története*. I, Nagyvárad, 1883 (Utánnymás: 1999), 82, KARÁCSONYI János: *Szent László király élete*. Budapest, 1926, 100.

¹³ Werner MALECZEK: *Papst und Kardinalskolleg von 1191 bis 1216. Die Kardinäle unter Coelestin III. und Innocenz III.* Wien, 1984 (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom I/6), 90–92, 183–184.

¹⁴ Stephan WEISS: *Die Urkunden der päpstlichen Legaten von Leo IX. bis Coelestin III. (1049–1198)*. Köln–Weimar–Wien, 1995 (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F.

bíboros (*Gregorius de Sancto Apostolo, Dei gratia Sancte Marie in Porticu diaconus cardinalis*) volt. Ő valóban kapcsolatba hozható Szent László király szentté avatásával.

Bármennyire is meglepő, a Bolognában tanult, művelt spalatói főesperes nem volt teljesen tisztában a szenttéavatási eljárással. A földi maradványok exhumálása nem része, hanem rendszerint következménye volt a szentté avatásnak, amely a közzétételt követően valósult meg előbb vagy utóbb.¹⁵ Spalatói Tamásnál fordított a sorrend: megfogalmazása szerint a király előbb az exhumálásra, majd a szentté avatásra kérte a pápát. Abban viszont nem tévedett, hogy az eljárásban a pápai legátus is részt vett.

Nos, mit tudunk Gergely legátusról, akinek valamilyen formában köze lehetett Szent László szentté avatásához?

Gergelyt III. Kelemen pápa (1187–1191), III. Celesztin elődje nevezte ki szerpapbíborossá. Római címtemploma a *Sancta Maria in Porticu* lett. Először 1188. április 5-én, utoljára pedig 1202. január 1-jén szerepelt a pápai privilégiumok aláírói között. Legátusként járt Magyarországon.¹⁶ A kérdés az, hogy mikor és hányszor.

A válaszadáshoz kiindulópontként azt kell megnézni, hogy a bíborosi kinevezése és III. Béla halála közötti időszakban Gergely mikor volt hosszabb ideig távol a pápai kúriától, azaz mikor hiányoznak aláírásai a pápai bullákról. Eszerint először 1189. február 20. és 1190. május 7., másodszor pedig 1192. január 11. és 1192. november 22. között tevékenykedett legátusként.¹⁷

Mindjárt jegyezzük meg, hogy a két távollét két egymást követő pápa uralkodásához kapcsolódik. Az első III. Kelemen, a második pedig III. Celesztin pápa idejében történt. Az utóbbit elődje halála napján, 1191. március 29-én vagy 30-án választották meg.¹⁸

A két hosszabb távollét önmagában csak lehetőséget ad a követi megbízatás feltételezésére. Szerencsére vannak egykorú okleveles adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy Gergely legátusként kétszer járt Magyarországon. Keltezetlen oklevelében, amelyet III. Ince pápa regisztrumkötetéből ismerünk, ő maga hivatkozik korábbi magyarországi követi tevékenységére (*prius officium legationis gessimus in Vngaria*).¹⁹ To-

Böhmer, *Regesta Imperii* 13), 288; *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*. I. Szerk. ERDÉLYI László. Budapest, 1902, 611; GUTHEIL Jenő: *Veszprém város okmánytára*. Kiadásra előkészítette KREDICS László. Veszprém, 2007 (A veszprémi egyházmegye múltjából 18), 31–32.

¹⁵ Hitvalló Edvárd angol király kanonizációs levelét III. Sándor pápa 1161-ben állította ki, míg translációja 1163-ban történt. Becket Tamás canterburyi érsek translációja 1220-ban volt, noha III. Sándor pápa 1173-ban vette fel a szentek katalógusába. SOLYMOSSI László: *Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban*. In: *Történelmi Szemle* 55 (2013), 530.

¹⁶ MALECZEK 1984, 93–94.

¹⁷ *Die Register Innocenz' III.* Bd. 1. Bearb. v. Othmar HAGENEDER, Anton HAIDACHER. Graz–Köln, 1964 (Publikationen der Abteilung für historische Studien des Österreichischen Kulturinstituts in Rom II/1), 376 (4. és 7. jegyzet) (a továbbiakban: Reg. Inn.). Vö. MALECZEK 1984, 93 (253. jegyzet), 366–368.

¹⁸ Anne J. DUGGAN: *Hyacinth Bobone: Diplomat and Pope*. In: *Pope Celestin III (1191–1198). Diplomat and Pastor*. Eds. John DORAN, Damian J. SMITH. Farnham, Ashgate, 2008, 1–2 (a továbbiakban: *Pope Celestin III*).

¹⁹ A legátus (*Gregorius de Sancto Apostolo, Dei gratia Sancte Marie in Porticu diaconus cardinalis, apostolice sedis legatus*) oklevelének szövegét III. Ince pápa 1198. június 15-i megerősítő átirása tartotta fenn. Reg. Inn. I, 375–377 (nr. 272).

vábbi két adat is vonatkozik erre az első útra. III. Celesztin pápa 1191. december 20-án megerősítette a szebeni prépostság alapítását. Jób esztergomi érsekhez (1185–1204) intézett levelében megemlítette Gergely követ erre vonatkozó oklevelét (*privilegium*), amit akkor állított ki, amikor legátus volt (*tunc apostolice sedis legatus*).²⁰ Magából a pápai oklevél keltezéséből is az következik, hogy csakis Gergely legátus első útjáról lehetett szó. Péter spalatói érsek 1192. április 16-án Spalatóban kiadott ítéletlevele lezárta a trauai püspök és a trauai Szent Lőrinc-székeskáptalan közti vitát, és egyben megerősítette a bíboros e tárgyban hozott döntését, ami akkor született meg, amikor pápai követ volt Magyarországon.²¹ Ez az adat is az első úttal hozható összefüggésbe.

Gergely bíboros legátusként tehát bizonyíthatóan kétszer járt Magyarországon, sőt itt oklevelet is adott ki.²² Az egyik útja 1189/1190-ben, a második pedig 1192-ben volt. Mindegyik küldetés teljesítése viszonylag hosszabb időt, több hónapot vett igénybe.

A megbízatás tárgyáról néhány oklevél tájékoztat. Eszerint a legátus egyfelől Dél-Dalmáciában, közelebbről a spalatói egyháztartományban tevékenykedett, ahol a trauai püspök és a székeskáptalan perében járt el.²³ Másfelől a Magyar Királyságban a szebeni prépostság ügyével foglalkozott.²⁴

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 237405. (Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára 44-11-2), kiadása: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–II, Ed. Ferdinandus KNAUZ. Strigonii 1874–1882, I, 141–142 (a továbbiakban: Mon. Strig.). Vö. *Regesta pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. Ed. Philippus JAFFÉ. Editionem secundam correctam et auctam auspiciis G. Wattenbach curaverunt S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald. I–II, Leipzig, 1885–1888², II, 584 (nr. 16773–16774) (a továbbiakban: JL). Azért van két szám alatt, mert nem gondolhattak arra, hogy Fejér György egy oklevélből közlésében kettőt teremtett. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii FEJÉR. II, Budaë, 1829, 276–277.

²¹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. Ed. T. SMIČIKLAS. II–III, Zagrabiae, 1904–1905, II, 253–255 (a továbbiakban: Cod. dipl. Croat.). Az érseki ítéletlevél, amely „G(regorius) de sancto Apostolo, Dei gratia sancte Marie in Porticu diaconus cardinalis” rendelkezését említi, a következőképpen végződik: „apostolatus Celestini III anno secundo, Gregorio de Sancto Apostolo tunc fungente legationis officio in regno Hungarie, serenissimo rege Bela eidem Hungarie necnon Croatie, Dalmacie Rameque feliciter imperante.”

²² Ezt azért kell hangsúlyozni, mert Gergely követ sem III. Kelemen, sem III. Celesztin pápa legátusai sorában és azok oklevélistájában sem szerepel a téma kézikönyvében. Lásd WEISS 1995, 290–320, 389–391.

²³ *Cod. dipl. Croat.* II, 253–255. Később Gergely pápai ügyhallgatóként másodmagával a Római Kúriában tárgyalta a spalatói érsek és a város papjainak ügyét. *Cod. dipl. Croat.* II, 278–279. Vö. JL II, 624 (nr. 17404). Jóval Gergely halála után 1206-ban III. Ince pápa hivatkozott erre a tevékenységére megerősítő oklevelében. *Cod. dipl. Croat.* III, 56–58. Vö. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Ed. WENZEL Gusztáv. VI, Pest, 1867, 309–310; *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. Ed. Augustus POTTHAST. I–II, Berolini 1874–1875, I, 240–241 (nr. 2811); MALECZEK 1984, 93. Itt említendő, hogy ismert Gergely bíboros keltezetlen oklevele, amelyet a spalatói papsághoz és néphez intézett Mihály fái püspök ügyében. Ebben az oklevelében Gergely nem nevezi magát legátusnak. *Cod. dipl. Croat.* II, 325. A kiadás a forrást 1199 nyarára keltezi.

²⁴ A prépostság alapítását 1189 nyarára vagy 1190-re teszi Wolfgang GRANDJEAN: *Die Anfänge der Hermannstädter Propstei im Spiegel päpstlicher Urkunden*. In: *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. Köln–Wien, 1971 (Siebenbürgisches Archiv III/8), 269. Mások 1191-re teszik az alapítást. F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. [Budapest,]

II. Géza király (1141–1162) lakatlan területet (*desertum*) adományozott Dél-Erdélyben a betelepülő szászoknak, akik Szebenben egyházi intézményt építettek. III. Béla kiváltságos prépostsággá tette ezt az intézményt, s erről hiteles okmányt (*autenticum scriptum*) állított ki.

Ezt az okmányt első útja idején (1189. február 20. és 1190. május 7. között) oklevéllel Gergely legátus, majd III. Kelemen pápa is megerősítette. Végül III. Celesztin pápa is jóváhagyta a király intézkedését, bevezettette regisztrumába, és minderről 1191. december 20-án tájékoztatta az esztergomi érseket.²⁵ Ez minden bizonnyal azért következett be, mert a kiváltságos királyi prépostságok nem a területileg illetékes megyéspüspök, vagyis az erdélyi főpap, hanem az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak.

Hamarosan értelmezési vita kerekedett a szebeni prépost és az erdélyi püspök között az említett királyi, illetve legátusi oklevélben szereplő *desertum*, vagyis 'pusztaság' szó miatt. A prépost azt állította, hogy az összes szász telepés (*Flandrenses*) az ő egyházának van alávetve, míg a püspök azt mondta, hogy a király és a legátus értelmezése szerint csak azok tartoznak a prépostsághoz, akik a lakatlan területen telepedtek le. Az ügy végül a pápa, immár III. Celesztin elé került, aki Gergely bíborost bízta meg a jogvita rendezésével.

Gergely második magyarországi legációján tett eleget a pápa megbízásának. Veszprémekben megkérdezte III. Béla királyt, aki mágnásai jelenlétében kijelentette, sem a prépostság alapításakor (*tempore constitutionis prepositure*), sem később nem állt szándékában, hogy minden szász a prépostságnak legyen alávetve. A prépostsághoz csak a pusztaságban letelepedett szászok tartoznak. A legátus elfogadta a király értelmezését, és a préposttal szemben az erdélyi püspöknek adott igazat. A püspök gondoskodott a számára kedvező döntés megörökítéséről. Kérésére 1198-ban III. Ince pápa (*auctoritate apostolica*) megerősítette és átírta a legátus levelét, amely így a pápa első regisztrumkötetében fennmaradt.²⁶

A két legációval kapcsolatos okleveles forrásokban nem esik szó Szent Lászlóról és szentté avatásáról. A szebeni prépostság ügye azonban némiképpen összefügg vele,

Pytheas, 2000, 45. Vö. THOROCZKAY Gábor: *A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig*. In: *Fons* 19 (2012/1), 38–41.

²⁵ „Cum autem ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum in preposituram sit liberam [in]stituta, et eisdem, quibus [et alie] prepositure exempta, liber[tatis insignibus redimita, et eam] autentico scripto karissimus in Christo filius noster B[ela] illustri[s] rex Ungarie studuerit communire, quam etiam dilectus filius noster Gregorius, Sancte Marie in Porticu diaconus cardinalis, tunc apostolice sedis legatus privilegii sui munimine roboravit, et apostolica postmodum auctoritas confirmavit, eandem institutionem ratam habentes, precepimus nostri registri serie contineri perhenni memoria duraturam.” DF 237405 (Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára 44-11-2), kiadása: *Mon. Strig.* I, 141–142, idézet: 141. Vö. a 19. jegyzettel.

²⁶ „Nos vero idem cum domino rege sentientes et eandem interpretationem habentes in animo, predictum verbum sic interpretamur, quod de nullis aliis Flandrensibus intelleximus nec alios prepositure supposuimus, nisi dumtaxat illos, qui tempore, quo ipsam preposituram constituimus, in illo tantum habitabant et erant habitaturi deserto, quod G(e)isa rex Flandrensibus prioribus concessit.” *Reg. Inn.* I, 375–377 (nr. 272), idézet: 377. Vö. SOLYMOSSI László: *Veszprém korai történetének néhány kérdése*. In: *Válaszúton. Pogányság–kereszténység, Kelet–Nyugat*. Szerk. KREDICS László. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága, 2000, 146.

mivel Szent László lett az intézmény égi patrónusa.²⁷ Ugyanakkor nem valószínű, hogy Gergely legátus tevékenysége a spalatói egyháztartomány és a szebeni prépostság említett ügyeire korlátozódott volna. Ezeket ugyanis a pápai kúriában is elintézhették volna. A követ bizonyára tárgyalt a magyar királlyal a III. kereszties hadjáratban való részvételről is. De nem ez volt a fő feladata. Gergely legátus küldetésének igazi célja László király szentté avatása lehetett.²⁸ Mással nem tudjuk magyarázni, miért kellett alig négy év alatt kétszer is Magyarországon járnia. Az eseményeket a következőképpen rekonstruálhatjuk.

1188 végén vagy 1189 elején a főpapok, mindenekelőtt Jób esztergomi érsek és a váradi püspök támogatásával III. Béla király kérvényt nyújtott be III. Kelemen pápához Szent László szentté avatása ügyében. A kérvényhez minden bizonnyal Szent László legrégebbi, ma már ismeretlen őselegendájának a szövegét mellékeltek.²⁹ A pápa Gergely bíborost bízta meg azzal, hogy megvizsgálja, teljesíthető-e a kérés. Gergely legátusként 1189-ben Magyarországra jött, ahol Váradon és másutt tanúkat hallgatott ki. Visszatérte után, jelentése ismeretében, III. Kelemen pápa még 1190-ben, vagy legkésőbb az 1191 márciusának végén bekövetkezett halála előtt, felvette a magyar uralkodót a szentek sorába, és erről oklevelet állított ki. De az is lehetséges, hogy ezt a feladatot 1191-ben (legkésőbb 1192 első napjaiban) már az új pápa, III. Celesztin látta el. Az biztos, hogy Gergely bíboros már tőle kapta újabb legátusi megbízását. Második küldetése során, 1192. június 27-én, Gergely főcelebránsként részt vett Váradon az ünnepélyes szertartáson, amely az exhumálást követően a földi maradványok átvitelét (*translatio*) foglalta magában.

Végeredményben a szentté avatást kinyilvánító pápai oklevél Gergely legátus két magyarországi küldetése között, vagyis 1190. május 7. és 1192. január 11. között keletkezhetett, és kiadója a két pápa bármelyike lehetett. Akárhogy is volt, a szenttéavatási eljárásban valamilyen formában mindkét pápának része volt. Ilyesmi máskor is előfordult. Kunigunda császárné szenttéavatási eljárása 1197-ben kezdődött III. Celesztin pápa idején, és III. Ince alatt fejeződött be, 1200-ban.³⁰ Mivel a kanonizáció és az exhumálás az azt követő szertartással együtt időben olyan közel esett egymáshoz, és az utóbbi volt az ünnepélyes helyi esemény, a Legenda a kevésbé valószínű 1192. évet tekintette a szentté avatás időpontjának.

²⁷ F. ROMHÁNYI 2000, 45; MEZŐ András: *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003 (METEM Könyvek 40), 216.

²⁸ Minden bizonnyal Szent László kortársának, János trauai püspöknek a szenttéavatási ügye is Gergely legátusi feladatai közé tartozott. Ana MARINKOVIĆ: *Celestin III and Dalmatia*. In: *Pope Celestin III, 185–187*. A jelek szerint a vizsgálat megtörtént, de szentté avatás nem lett belőle, életrajza 1203-ban nyerte el végső formáját. Mindenesetre Spalatói Tamás írt János püspök trauai tiszteletéről, szentségéről, de szentté avatásáról nem jegyzett fel semmit. Aligha hallgatta volna el, ha ez megtörtént volna. *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia* 76 (cap. 16); 155 (cap. 24).

²⁹ Az elveszett őselegendára lásd Bartoniek Emma bevezetését. SRH II, 509–511.

³⁰ Volkert PFAFF: *Die innere Verwaltung der Kirche unter Papst Coelestin III. Mit Nachträgen zu den Papstregesten 1191–1198*. In: *Archiv für Diplomatik* 18 (1972), 364.

A fenti gondolatmenettel kapcsolatban önként adódik a kérdés: miért nincsen a szentté avatásnak okleveles nyoma? Miért nem maradt fenn az erről szóló pápai oklevél? A források hiánya miatt nem szerencsés magát a tényt is megkérdőjelezni,³¹ inkább arra a magától értetődő kérdésre kell magyarázatot találni, miért nincsenek okleveles forrásaink.

Mind III. Kelemen, mind III. Celesztin pápa idejében készültek regisztrumkötetek, amelyekbe szokás szerint általában bemásolták a pápai kiadványok szövegét. Mint láttuk, mindkét pápa említett magyar vonatkozású oklevelével is ez történt. A két pápa regisztrumkötetei azonban megsemmisültek,³² ezért hiába kutatunk utánuk a Vatikáni Titkos Levéltárban. Így csak azokról a pápai döntésekről van ismeretünk, amelyek a címzettek vagy mások levéltárában fennmaradtak.

Esetünkben azonban a címzettek levéltáraival sincsen szerencsénk. A szentté avatásról szóló pápai okleveleket III. Béla magyar királynak, Jób esztergomi érseknek, Elvin váradi püspöknek (1189–1200) és a váradi klérusnak kézbesíthették. A középkori királyi és a váradi egyházi levéltár elpusztult.³³ A Prímási Levéltár ugyan gazdag anyagot tartalmaz, de itt is döntően azok az oklevelek maradtak meg, amelyek az érsek és a székesegyház jogaira vonatkoztak. Ilyen tartalmú okleveleket ebből az időszakból mindkét pápától őriznek Esztergomban, de szentté avatásról szólót nem.³⁴

Az sem kedvezett az oklevelek fennmaradásának, hogy a szentté avatás jogilag lezárt ügy volt. Megtörténte után nem pereskedtek miatta, mint ahogy birtokügyekben számtalanszor megtették, szerencsés esetben oklevelek sokaságát hagyva az utókorra. Gondoljuk meg, ha Gergely legátus említett oklevele másolatban nem maradt volna meg III. Ince pápa regisztrumkötetében, akkor még annak sem lenne írásos bizonyítéka, hogy kétszer járt követként Magyarországon.

Végül a rekonstrukció szükségessé teszi Gergely bíboros szerepének tisztázását a szenttéavatási eljárásban. Spalatói Tamás szűkszavúan csak annyit írt, hogy követi feladatát teljesítette (*legationis sue peregrisset officium*). Ebbe az általános megfogalmazásba minden további nélkül belefér, amit eddig tulajdonítottunk neki, hogy a helyszínen kihallgatta a tanúkat és felvette vallomásaikat, majd második küldetése alkalomával részt vett az exhumálást követő szertartáson.

³¹ Szent László szentté avatása kapcsán pápai oklevél és más megerősítő forrás hiányát hangsúlyozza a Legenda adataival szemben Michael GOODICH: *The Canonization Policy of Celestin III*. In: *Pope Celestin III*. 310. Vö. a 3. jegyzettel.

³² Helmuth FEIGL: *Die Registrierung der Privilegien unter Papst Innozenz III*. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 68 (1960), 114. Vö. KLANICZAY 2000, 162; Uő 2002, 185–186; KRAFFT 2005, 208 (225. jegyzet).

³³ *Die Archive in Ungarn*. Veröffentlicht v. László BLAZOVICH, Veronika MÜLLER. Budapest–Szeged, 1996, 30–31; BUNYITAI Vincze: *A váradi püspökség története*. IV. Debrecen, 1935 (Utánnomás: 1999), 125–128.

³⁴ DF 237274, 237404 (Esztergomi Székesfőkapitán Magánlevéltára 44-1-1 és 44-11-1), DF 248964, 248965 (Prímási Levéltár, Archivum ecclesiasticum vetus nr. 4 és nr. 5), kiadásai: *Mon. Strig.* I, 135, 139, 140. Vö. JL II, 543 (nr. 16193); 575 (nr. 16652); 584 (nr. 16770, 16771). Lásd még a 19. jegyzetet.

A kérdés az, hogy volt-e ennél nagyobb szerepe Gergely legátusnak, nevezetesen rendelkezett-e különleges pápai felhatalmazással, amelynek birtokában ő avathatta szentté a magyar királyt Váradon.³⁵ Ezzel a lehetőséggel nem számoltunk, s nem véletlenül. Több évszázados gyakorlat után a szenttéavatási eljárás jogi feltételrendszerét viszonylag későn, a 13. század első évtizedeiben fogalmazták meg. A kánonjogi szabályozás a mindenkori pápának biztosított kizárólagos illetékességet a szentté avatásban.³⁶ Az alapelvet 1221 előtt Paulus Hungarus, a neves kánonjogász fogalmazta meg, mielőtt hazatért volna: „non debet uenerari aliquis publice sanctus, nisi canonizetur ab ecclesia romana”.³⁷

Az ide vezető folyamatban jelentős része volt III. Celesztin személyének, aki pápasága előtt Hyacinthus Bobonis (Giacinto Bobone) néven közel ötven éven át bíborosként és számos alkalommal legátusként is tevékenykedett.³⁸ Mint pápa (a magyar királyt nem számítva közéjük) öt személyt maga avatott szentté. Ezzel a teljesítménnyel III. Honorius (1216–1227) és IX. Gergely pápával (1227–1241) együtt ő vezeti a középkori pápák szenttéavatási listáját. Egyik esetben sem bízta a szentté avatást legátusára.³⁹ Sőt, ragaszkodott ahhoz, hogy pápaként megerősítse egy saját korábbi eljárásának az érvényességét. 1173 elején ugyanis legátusként ő nyilvánította szentté Rosendo püspököt, anélkül hogy erre pápai felhatalmazást kapott volna.

III. Sándor (1159–1181) pápa megbízásából Hyacinthus Bobonis kardinális, a későbbi III. Celesztin az Ibériai-félszigeten járt követségben, ahol szentté nyilvánította hitvalló Rosendo (907–977) püspököt, Dumio (Mondofiedo) egykori főpapját, és erről oklevelet állított ki.⁴⁰ Ebből kiderül, hogy részletes vizsgálatot tartott, sok tanú igaz vallomásából és a püspök életrajzából (*tum ex multorum relatione veridica tum ex ipsius vite scripture recitatione*) tájékozódott a főpap tevékenységéről. A legendából kiírta életének fontosabb csodás eseményeit, majd a halála után történt csodákat. Ezeket megfontolva és León, Kasztília és Portugália uralkodói, továbbá számos főpap,

³⁵ Többen a legátus szerepét hangsúlyozták: HORVÁTH 1974, 158, 161; TÖRÖK József: *Szent László liturgikus tisztelete*. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. MEZEY László. Budapest, Szent István Társulat, 1980, 138; TÖRÖK József: *Szent László szentté avatása*. In: *Műemlékvédelem* 36 (1992), 197; ERDŐ Péter: *Jog az egyház hagyományában és életében*. Budapest, Szent István Társulat, 2016, 433; THOROCZKAY Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016, 127. A legátusok pápai felhatalmazásáról lásd Jürgen PETERSOHN: *Die päpstliche Kanonisationsdelegation des 11. und 12. Jahrhunderts und die Heiligsprechung Karls des Großen*. In: *Proceedings of the Fourth International Congress of Medieval Canon Law*. Ed. Stephan KUTTNER. Città del Vaticano, 1976 (Monumenta Iuris Canonici ser. C, subsidia 5), 163–206, kül. 172–199. Vö. WEISS 1995, 284–285.

³⁶ KUTTNER 1938, 204–212; TÖRÖK 1980, 137–139; ERDŐ 2016, 429–434. Vö. Bernhard SCHIMMELPFENNIG: *Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik*. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Hg. v. Jürgen PETERSOHN. Sigmaringen, 1994 (Vorträge und Forschungen Bd. 42), 73–78; KRAFFT 2005, 2.

³⁷ Idézi KUTTNER 1938, 204, 223 (Notabilia ad Comp. secundam).

³⁸ MALECZEK 1984, 68–70; WEISS 1995, 173–203; 207, 249; 383–387.

³⁹ KRAFFT 2005, 173–213, kül. 208–209; 264–266; 309.

⁴⁰ Damian J. SMITH: *The Iberian Legations of Cardinal Hyacinth Bobone*. In: *Pope Celestin III*, 94–95.

szerzetes és nemes kérésére úgy döntött, hogy a püspök földi maradványait illőbb helyre vigyék át, és őt szentként tiszteljék. Ezért megparancsolta a brágai érseknek és püspöktársainak, hogy tiszteletére ünnepnapot jelöljenek ki, és gondoskodjanak a test átviteléről. Egyúttal búcsú kiváltságot adományozott azoknak, akik az eseményen és a szent ünnepnapján megjelennek. Hogy ennek nagyobb foganatja legyen, három környékbeli püspököt bízott meg ennek kihirdetésével. A legátusi levélből egyértelműen megállapítható, hogy mindezt különleges pápai felhatalmazás nélkül tette. Hogy mi vitte rá erre a lépésre, azt megtudjuk a pápáként 1195-ben kiadott okleveléből: a helyszínen szerzett tapasztalatán, meggyőződésén túl a hite. Mint írta, hitt abban (*credidimus*), hogy a szent életű püspököt be kell írni a szentek katalógusába, és szentként kell tisztelni.

Legátusi döntésén nem kellett módosítania, de úgy érezte, hogy a formán igen. Ezért III. Celesztin pápáként 1195-ben megerősítette a több mint két évtizeddel korábbi szentté nyilvánításának érvényességét.⁴¹ Ennek alapján zártuk ki azt a lehetőséget, hogy III. Celesztin pápa különleges megbízást adott volna Gergely legátusnak Szent László kanonizálására.

III. Kelemen pápáról nem mondhatjuk el ugyanezt, mivel a szentté avatást több alkalommal átruházta legátusára.⁴² De ennek itt nincs különösebb jelentősége, mert őt halála megakadályozta abban, hogy Gergely bíboros második küldetésére bármilyen felhatalmazást adjon. A két pápa eltérő gyakorlata a szentté avatás módjáról megengedi a feltételezést, hogy a magyar királyt szentté avató oklevelet III. Celesztin pápa állította ki, mégpedig nagy valószínűséggel 1191-ben. Az elveszett oklevél tartalmi-szerkezeti felépítése nyilvánvalóan a hasonló pápai kiadványok mintáját követte.⁴³

A szentté avatást 1192. június 27-én követte a transláció. Ezt a napot kötelező ünneppé nyilvánították. Mindez a kultusz kiteljesedését hozta magával. A halotti liturgiával összefonódó kultuszt a szent liturgikus tisztelete váltotta fel. Ehhez liturgikus szövegek kellettek. Az átvitel ünnepére összeállították a szent király tiszteletére mondott miséhez szükséges liturgikus szöveget (*officium*). További liturgikus alkotások is születtek Váradon, így a misén énekelt szekvencia és a szent ünnepének fényét emelő

⁴¹ WEISS 1995, 185 (nr. 37), 202–203; Krafft 2005, 204–209. A két oklevél értelmező tanulmánnyal két kiadásban is elérhető. Antonio GARCÍA Y GARCÍA: *A propos de la canonisation des saints au XIe siècle*. In: *Revue de Droit Canonique* 18 (1968), 3–15, kiadása: 5–9; Uő: *La canonizacion de San Rosendo de Dumio*. In: Uő: *Estudios sobre la canonistica Portuguesa medieval*. Madrid, 1976, 157–172, kiadása: 167–172. Vö. JL II, 617 (nr. 17287). (A francia nyelvű cikk megszerzését Diera Diána szívességének köszönöm.)

⁴² KRAFFT 2005, 162–172; Jürgen PETERSOHN: *Jubiläumsfrömmigkeit vor dem Jubelablaß. Jubeljahr, Reliquientranslation und „remissio“ in Bamberg (1189) und Canterbury (1220)*. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 45 (1989), 38–39.

⁴³ Lásd erre a cremonai Homobonus szentté avatásáról szóló, 1199. január 12-én megfogalmazott pápai oklevelet. *Reg. Inn. I*, 761–764 (nr. 528).

verses zsoltosza (*Historia ritmica*).⁴⁴ Az őselegendához is hozzányúltak, két változatban is kibővítették az újabb csodákkal.⁴⁵

A kultusz átlépte a váradi egyházmegye határait és hamarosan országossá nőtt. Ebben a folyamatban nyilvánvalóan jelentős része volt azoknak az egyházi intézményeknek, amelyeket Szent László alapított vagy legalább adománnyal gazdagított. A szentté avatott uralkodó ismertsége, a királyi udvar és a főpapok szerepe is gyorsította az országos elterjedést. Ebben sokat segített, hogy már régóta olvasható volt az ismeretlen krónikás összefoglalója az uralkodó eseményekben gazdag életéről.⁴⁶ A változás beszédes bizonyossága, hogy Imre király (1196–1204) 1198-ban kiadott oklevelében már a szent királyok, azaz Szent István (1000–1038) és Szent László példájára hivatkozva (*exemplo sanctorum regum*) tett adományt az esztergomi érseknek.⁴⁷

Végeredményben 1200 táján minden adott volt ahhoz, hogy a szentté avatott magyar király tisztelete az egész Kárpát-medencében elterjedjen, művészi ábrázolások sokasága örökítse meg a lovagszent uralkodót, és Szent László a középkori Magyar Királyság legnépszerűbb szentjévé, népmondai hőségévé váljon.⁴⁸

* * *

LÁSZLÓ SOLYMOSI

Heiligsprechung des ungarischen Königs Ladislaus im ausgehenden 12. Jahrhundert

Das Procedere, das die Heiligsprechung für Jahrhunderte prägte, bildete sich in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts heraus. In der gewöhnlichen Praxis bestand das Verfahren aus drei Elementen. Es gibt Fälle, deren Überlieferungsmaterial unvollständig ist, und nicht alle Elemente des Prozesses dokumentiert sind. Zu denen gehört auch die Kanonisierung des ungarischen Königs Ladislaus (1077–1095). Aus diesem Grund ist es nötig sich mit dem Kanonisierungsprozess näher auseinanderzusetzen.

Der König wurde in der von ihm errichteten Kathedrale in Várad (Wardein) beigesetzt. Man findet einen ausführlichen aber keineswegs zeitgenössischen Bericht über

⁴⁴ TÖRÖK 1980, 134–159.

⁴⁵ SRH II, 525–527. A Szent László-legenda korai változatainak időrendjéről Bartoniek Emma tájékoztató. SRH II, 509–513. Vö. SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*. In: *Századok* 134 (2000), 132–138; 141–142.

⁴⁶ SRH I, 366–420. Vö. GERICS József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995 (METEM Könyvek 9), 185–208.

⁴⁷ DF 248310 (Prímási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta radicalia I-1), kiadása: *Mon. Strig.* I, 156.

⁴⁸ SOLYMOSI 2017, 35–39. Vö. MADAS Edit: *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról*. (Kétnyelvű kiadás.) Debrecen, 2004 (ΑΓΑΘΑ 15), 12–20; BÁLINT Sándor: *Ünnepi Kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II, Budapest, Szent István Társulat, 1977. I, 480–504.

die Umstände der Heiligsprechung im Werk des Thomas von Split (1200/1–1268). Die Forschung machte aber auf die Irrtümer von Thomas schon lange aufmerksam: der Archidiakon von Split gab nicht nur den Namen des Papstes sondern auch den des Legaten falsch an. Der Legat war Kardinaldiakon Gregorius (Gregorius de Sancto Apostolo, Dei gratia Sancte Marie in Porticu diaconus cardinalis), der von Papst Clemens (1187–1191), dem Vorgänger von Papst Coelestin III. zum Kardinaldiakon ernannt wurde. Zwei längeren Abwesenheiten von Gregorius unter der Regierungszeit von diesen zwei aufeinander folgenden Päpsten deuten lediglich auf die Möglichkeit einer Gesandtschaft hin. Die erste Reise erfolgte 1189/1190, die zweite 1192. Beide Gesandtschaften erstreckten sich über einen längeren Zeitraum, mehrere Monate hinweg.

Die im Zusammenhang seiner Gesandtschaften entstandenen Urkunden enthalten keine Informationen über König Ladislaus oder seine Heiligsprechung, doch das wichtigste Unterfangen von Gregorius Gesandtschaft musste wohl die Kanonisierung des Königs Ladislaus gewesen sein. Anders kann man nicht erklären, warum er innerhalb von kaum vier Jahren zweimal nach Ungarn reiste.

Die Geschehnisse lassen sich folgenderweise rekonstruieren: Ende 1188 oder Anfang 1189 stellte König Béla III. bei Papst Clemens III. einen Antrag auf das Kanonisierungsverfahren des Königs Ladislaus. Der Papst beauftragte Kardinal Gregorius mit der Überprüfung, ob Ladislaus heilig gesprochen werden kann. Gregorius kam 1189 als Legat nach Ungarn, wo er unter anderem Zeugen in Várad befragte. Nach seiner Rückkehr und Vorlegung seines Berichts erhob Papst Clemens III. noch 1190, oder spätestens vor seinem Tod, Ende März 1191 den ungarischen König zum Heiligen. Darüber stellte er auch eine Urkunde aus.

Es ist aber auch möglich, dass dieser Akt bereits von dem neuen Papst Coelestin III. vollbracht wurde. Soviel steht allerdings fest, dass Gregorius seinen nächsten Auftrag von ihm erhielt. Dementsprechend nahm Gregorius am 27. Juni 1192 als Hauptzeleberrant an dem feierlichen Ereignis teil, wo die Übertragung der sterblichen Überreste (translatio) nach der Exhumierung erfolgte.

Die Papsturkunde über die Kanonisierung muss letztendlich zwischen den beiden Delegationen Gregorius, d.h. zwischen dem 7. Mai 1190 und dem 11. Januar 1192 entstanden sein. Als Ausgeber konnten im Prinzip beide Päpste fungieren. Es ist jedenfalls gesichert, dass beide Päpste an dem Kanonisierungsprozess in irgendeiner Form beteiligt waren.

Warum existieren aber keine Urkunden über die Heiligsprechung? Die Registerbücher dieser Päpste wurden vernichtet. Deshalb ist die Suche nach ihnen im Vatikanischen Geheimarchiv vergeblich. In diesem Fall helfen leider auch die Archive der Adressaten nicht weiter. Das mittelalterliche königliche Archiv sowie das Kirchenarchiv von Várad sind verloren gegangen.

Die Rekonstruktion verlangt auch die Aufdeckung der Rolle Kardinals Gregorius in dem Kanonisierungsprozess. Die Frage ist nun, ob er über eine päpstliche Sonderbefugnis verfügte, anhand deren er den ungarischen König in Várad heilig sprechen

durfte. Die Abhandlung gibt eine logische Erklärung um diese Möglichkeit auszuschließen.

Der Tag der Übertragung wurde zum Gedenktag erklärt, was die Verbreitung der Heiligenverehrung begünstigte. Die Verehrung überschritt das Gebiet der Diözese Várad und verbreitete sich allmählich im ganzen Land. Dabei spielten die von Ladislaus gegründeten oder von ihm beschenkten kirchlichen Institutionen eine führende Rolle.

Um 1200 erfolgte die Verbreitung der Verehrung des heiligen ungarischen Königs im ganzen Karpatenbecken: Unzählige Kunstwerke verewigten den heiligen Ritterkönig. Somit wurde der Heilige Ladislaus zum beliebtesten Heiligen des mittelalterlichen Königreichs Ungarn und zum Helden in Volkssagen und Volksmärchen.

VARGA IMRE KAPISZTRÁN OFM

„*Predicationis officium exercere...*”

A ferencesek prédikálásának történeti háttere
Benedek veszprémi püspök engedélye alapján

A ferencesek hazai középkori prédikációs gyakorlatának szinte egyetlen igazán értékelhető forrása a gyulafehérvári kódex. Prédikációinak forrásvidékét Madas Edit tárta fel.¹ Ez a kézirat ugyanakkor egy rendtörténeti szempontból felbecsülhetetlen jelentőségű provinciális formuláriumot is tartalmaz,² amelynek 14. darabja Benedek püspök ferenceseknek adott engedélye, hogy egyházmegyéje területén gyóntassanak és prédikáljanak. Most ennek a levélnek az elemzésére vállalkozunk, hiszen ez az egyik olyan középkori magyar forrás, amely megvilágítja a kódexben lévő *sermók* egyháztörténeti és rendtörténeti hátterét.³

A GYULAFEHÉRVÁRI KÓDEX 14. LEVELÉNEK MAGYAR FORDÍTÁSA

„Az Isten által kedvelt szerzeteseknek, a kisebb testvérek rendje miniszterének, kusztosainak és gvardiánjainak, Benedek, isteni irgalomból itteni és itteni püspök, a királyné asszony udvarának kancellárja, a szeretet érzését [küldi] az Úr iránti őszinte szeretettel.

Mivel a szerzeteseknek és Krisztus evangéliuma hirdetőinek minden hívő, főként pedig az egyházak prelátusai részéről jóindulat és mindenféle kedvezés jár, mi, hivatali kötelességünkből kifolyólag, nemkülönben ott lakó szerzetes testvéreink kérelmére, megengedtük nektek, és a méltányossággal, valamint az isteni joggal megegyező engedélyt adtunk egyházmegyénkben a gyónások meghallgatására, aszerint, ahogy

¹ MADAS Edit: *A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993/1), 1–15.

² Cesare Cenci OFM (1925–2010) szóbeli közlése szerint ez a rend első ismert provinciális formuláriumos könyve.

³ Madas Edit utal is erre a levélre. Lásd MADAS 1993, 3.

a kánonok megkülönböztetik a nekik⁴ és más privilegizált szerzeteseknek [adható] engedélyt.

Ugyancsak nekik⁵ a prédikálás feladatának gyakorlását is hasonlóképpen [engedélyeztük]. És mivel bizonyos személyek, tudniillik a csecsemő- vagy magzatgyilkosok, egyházmegyénk nagy kiterjedése miatt nem tudnak alkalmas időben hozzánk járulni, engedélyt adtunk nektek és testvéreiteknek az üdvös elégtétel kiszabására, és felhatalmazást a feloldozásra, úgy azonban, hogy az ilyen személyek a bünbánatban állhatatosan megmaradván, ahogy csak tudnak, a lehető legrövidebb időn belül, kötelesek színünk előtt megjelenni. És hogy a krisztushívők jámborsága mindinkább gyarapodjék, a tőlünk kapott felhatalmazás alapján prédikációitokban adjatok a számukra kiszabott elégtételből az ünnepnapok táján 40, más, nem ünnepnapokon 30 napi búcsút.

Ezen felül azt óhajtván, hogy kolostoraitok templomait illő tisztelettel látogassák, az összes igaz bünbánóknak és gyónóknak, akik templomaitokat a Boldogságos Szűz, Szent Ferenc, Szent Antal és Klára és más szentek ünnepén, akiknek tiszteletére ugyanezen templomokban főoltárok vannak építve, ájtatosság céljából tisztelettel látogatják, különleges kegyként hasonlóképpen 40 napi búcsút ajándékozhattok a nekik kiszabott elégtételből.”⁶

A FERENCSEK ÉS LELKIPÁSZTORI TEVÉKENYSÉGÜK BETAGOZÓDÁSA AZ EGYHÁZBA

Karácsonyi János, aki maga is elvégezte a formulárium elemzését,⁷ rendtörténetében így ír erről a levélről: „A rendes egyházi hatóságok (püspökök, káptalanok) többé nemcsak nem akadályozták működésüket, hanem szeretettel és örömmel látták, és maguk is elősegítették. Így például Benedek veszprémi püspök 1295 táján maga ad nekik fölhatalmazást egyházmegyéjében a gyóntatásra, szent beszédek mondására, búcsúkkal is biztatja híveit a ferenczrendű egyházak látogatására. Megszűnt tehát az ellenségeskedés a papok részéről, és helyét elfoglalta a szeretet, bár az a törvény, hogy minden kath. hívő a vasárnapi szentmisét csak saját plébánia egyházában hallgathatja, az 1279-iki budai zsinaton megújított.”⁸

⁴ Helyesebben: „a nektek”, ti. ferenceseknek, de itt utal az egyházmegyéjében lakó ferencesekre.

⁵ Felváltva használja a *nekik* és a *nektek* névmásokat. Valószínűleg amiatt, hogy felváltva beszél az egyházmegyéjében lakó szerzetesekről/ferencesekről és a levél címzettjeiről, akik már nemcsak az egyházmegye területén lakó ferencesek, hanem a provinciális és a kusztosok is.

⁶ *Summa dictaminis Provinciae BMV. Hung. OM.* (c.a. 1320) 14. levél. Gyulafehérvári kódex (128°). A szöveg közlése: SZENTIVÁNYI Róbert: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958⁴, 223–224. Saját fordítás.

⁷ Lásd KARÁCSONYI János: *A magyar ferenczrendiek formuláriumos-könyve a Batthyány-könyvtárban*. In: *Batthyáneum* 2 (1913), 24–32.

⁸ KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1923, 29.

Karácsonyi jól látta, a rend ekkorra már megtalálta és elfoglalta helyét a magyar egyházban. Az oklevél azonban ennél sokkal több adatot tartalmaz, pontosabban datálható, és jelentőségének megfelelőbben tudjuk megítélni, ha beleágyazzuk a rend egészének történetébe. Mikor ezt megteesszük, nem térünk ki a magyarországi előzményekre, hanem csak az egyetemes rendtörténeti összefüggéseket, a levél tartalmát és egy ismert európai párhuzamot teszünk elemzésünk tárgyává.

A kolduló rendek betagozódását a helyi egyházakba nemcsak az nehezítette, hogy megjelenésükig ritkaságszámba ment a lelkipásztori munkát végző szerzetes, hanem az is hogy a negyedik lateráni zsinat utáni pápák egy új – privilégiumokon alapuló – pasztorációs kódexet akartak érvényre juttatni. Ez egyrészt kielégítette a hívek lelki igényeit, másrészt a pápák joghatóságának kiterjesztését is eredményezte.⁹ A helyi püspökök ezért gyakran elleneztek a kolduló rendek privilégiumait és védelmezték saját jogaikat. A pápai megbízatás alapján prédikáló és gyóntató ferencesek így két tűz közé szorultak. A 13. század második felében ebbe a küzdelembe bekapcsolódott a párizsi egyetem is. Heves irodalmi csatározás kezdődött a kolduló rendek lelkipásztori tevékenységéről és az egyházon belüli státusokról. A polemizálás az egykori párizsi magiszter, Szent Bonaventura generálissága (1257–1274) alatt és halála után is folyt.

A második lyoni zsinat (1274) végeztével, amelyen a püspökök a negyedik lateráni zsinat után alapított rendek eltörlését szorgalmazták, parancsoló szükséggé vált a rend számára a világi papsággal való kiegyezés. Ennek jegyében adta ki III. Miklós pápa, a rend korábbi bíboros protektora az *Exivit qui seminat* (1279. augusztus 14.) kezdetű bullát, amely a regulát a rend külső kritikusa számára is érthetővé akarta tenni. Ennek az lett a következménye, hogy a rendet érő támadások a privilégiumok és a testvérek külső tevékenysége ellen irányultak.

William de Maconnak, a kolduló rendek első számú ellenségének, IV. Márton pápa (1281–1285) az *Ad fructus uberes* (1281. december 13.) kezdetű bullával válaszolt, megadva a kolduló rendeknek azt a kiváltságot, hogy tagjaik bárhol prédikálhassanak és gyóntathassanak, ahol akarnak, figyelmen kívül hagyva a püspököket és a plébánosokat. Ez a kegy érthető módon hatalmas vihart kavart.

A francia püspökök tiltakoztak, és az intézkedés érvénytelenítését kérték a negyedik lateráni zsinat azon kánonjára hivatkozva, amely szerint minden hívő köteles évente egyszer a plébánosánál gyónni. Egy párizsi színóduson pedig olyan határozatot hoztak, hogy ebben az éves gyónásban a hívő köteles újra meggyónni minden bűnét, még azokat is, amelyek alól a testvérek már feloldozták. A ferencesek minderre óvatosan reagáltak, és sok privilégiummal nem éltek. IV. Honoriusz pápa (1285–1287) azonban nem tartotta ezt helyesnek, ezért megerősített minden korábbi privilégiumot, és érvénytele-

⁹ Lazaro IRIARTE DA ASPURZ OFM CAP.: *Franciscan History. The Three Orders of St. Francis of Assisi*. Chicago, Franciscan Herald Press, 1982, 48.

nített minden olyan korábbi megegyezést, amit a rend előjárói a világi papsággal kötöttek, de ami a rend számára hátrányos volt.

Amikor francia püspökök a korábbi ferences miniszter generális, IV. Miklós (1288–1292) pápasága alatt 1290-ben nemzeti püspöki gyűlést tartottak, és követelték a testvérek gyóntatásra vonatkozó privilégiumának visszavonását, a pápai legátus, Benedetto Gaetani határozottan kijelentette, hogy a Szentszék továbbra is meg fogja adni a testvéreknek ezt a különleges kegyet.

1294-ben Benedetto Gaetani lett a pápa VIII. Bonifác néven, és 1300. február 18-án a *Super cathedram* bullával hosszú időre rendezte a világi papság és a testvérek közötti viszonyt. Az intézkedések három lényeges területet szabályoztak.

1. A testvérek teljesen szabadon prédikálhatnak akár klerikusoknak, akár a népnek saját templomaikban és a köztereken, amikor akarnak, kivéve bizonyos időket. A plébániatemplomban azonban csak akkor, ha a helyi plébános meghívja őket, vagy a megyéspüspök megbízza őket ezzel.

2. A hívek gyónhatnak a testvéreknél is. A provinciális feladata, hogy az erre kiválasztott testvérek nevét prezentálja, és kérje a megyéspüspöktől számukra a gyóntatásra szóló engedélyt az adott egyházmegyében. A gyóntatók számát az adott település, terület lakosságának számához kell szabni.

3. A pápa ezenfelül úgy rendelkezett, hogy a hívők temetkezhetnek a testvérek templomaiba, de ez utóbbiak kötelesek a temetési díj negyedét befizetni a plébánosnak.¹⁰

Végül pedig minden más privilégiumot eltörölt.

A *Super cathedram* utóéletéhez szempontunkból még annyit szükséges megjegyezünk, hogy noha XI. Benedek pápa (1303–1304), a korábbi domonkos magiszter generális 1304. február 17-én az *Inter cunctas* bullával visszavonta azt, a vienne-i zsinaton (1311–1312) azonban rávették V. Kelemen pápát, hogy szerezzen érvényt VIII. Bonifác rendelkezéseinek. Így született meg végül is 1314. március 14-én az az egyházbírói keret (a Clementinák),¹¹ mely kisebb módosításokkal egészen IV. Sixtus pápáig szabályozta a világi papság és a kolduló rendek viszonyát.¹²

A LEVÉL DATÁLÁSA

A fentiek ismeretében teljesen egyértelmű, hogy ez a levél nem keletkezhetett a Karácsonyi által említett időben, vagyis 1295 táján.¹³ Kibocsátása ahhoz a fordulathoz kapcsolódik, amelynek következtében a testvérek többé nem prédikálhattak és gyóntathat-

¹⁰ A. G. LITTLE et al.: *Franciscan Papers, Lists and Documents*. Manchester, Manchester University Press, 1943, 231. https://books.google.hu/books?id=dmLoAAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2019. június 10.)

¹¹ LITTLE 1943, 240–241.

¹² Az egész folyamatról részletesebben lásd IRIARTE DA ASPURZ 1982, 47–49.

¹³ KARÁCSONYI 1923, I, 29.

tak a pápától kapott saját jogon, hanem ehhez már a helyi püspök engedélye is szükségessé vált. Ez a fordulat a *Super cathedram* kibocsátása, vagyis 1300 után állt be. A vienne-i zsinatot követő időszak pedig – amikor ismét érvényt szereztek VIII. Bonifác rendelkezéseinek – azért zárható ki, mert Benedek veszprémi püspök, királynéi kancellár 1311. június 11-én már elhunyt.¹⁴ Az engedély keletkezését tehát 1300 és 1303 közé tehetjük. Ezen belül is inkább az időszak elejére kell gondolnunk – tehát 1300 tavaszára, nyarára –, hiszen amint a rendelkezés életbe lépett, a ferenceseknek és domonkosoknak el kellett indítaniuk az engedélykérés folyamatát.

HOGYAN ZAJLOTT LE EZ A FOLYAMAT ANGLIÁBAN?

Az Angliában fennmaradt szép számú dokumentumból azt látjuk, hogy a püspökök azonnal nekiláttak a bullában kapott jogaik érvényesítésének. Az adott egyházmegye és a két rend (domonkosok, ferencesek) közötti tárgyalások, egyeztetések folyamatát legrészletesebben John Dalderby lincolni püspök *Liber Memorandorum* című regiszterkönyvéből rekonstruálhatjuk.¹⁵

Itt az történt, hogy a püspök 1300. július 1. és október 12. között fogadta a domonkos és ferences testvérek képviselőit. A ferencesek képviselőjében először Gregorius de Littelpont, oxfordi kusztos 1300. július 4-én Dunstable városában kért a püspöktől engedélyt a ferences testvérek számára, hogy a lincolni egyházmegye területén gyóntathassanak. Az engedélyt a püspök meg is adta, de ebben még nem találkozunk konkrét nevekkal. Feltehetőleg ez volt az első ideiglenes jellegű intézkedés a püspök részéről, hogy a testvérek a végleges rendezésig is jogszerűen gyóntathassanak.¹⁶

A tárgyalások izgalmas fordulatot vettek, amikor a püspök nem adta meg a provinciálisok által prezentált valamennyi jelöltnek az engedélyt. Így járt Hugo de Hertelpole, ferences provinciális is július 26-án, aki Bedfordba 14, Oxfordba 22, Northamptonba 19, Leicesterbe 18 testvér számára kért engedélyt, Lincoln püspöke azonban úgy döntött, hogy elég lesz rendházanként 4-4 gyóntatói felhatalmazás. Ez alól csak nagyobb házak esetében tett kivételt. Egyházmegyéjében végül a két rend összesen 50 tagjának adott felhatalmazást, ami a prezentált testvéreknek kb. egyharmada volt.

A tárgyalások tovább folytatódtak a nyár folyamán a generális bevonásával. Az utolsó egyeztetésről a püspök 1300. október 12-én készített feljegyzést.¹⁷ Megjegyezzük, hogy a provinciális július 26-i egyeztetésétől kezdve minden esetben név szerint ismerjük az előterjesztettek neveit. A felhatalmazásokban a prédikálás nincs említve, ezek csak a gyóntásra szóltak, és differenciáltak voltak. Olykor csak a kolostor temp-

¹⁴ Rád nembeli Benedek veszprémi püspök 1289. november 30. – 1311. július 11.; királynéi kancellár: 1289 – 1290. november 24., majd 1291. október 9. – 1309.

¹⁵ Részleteit bevezetővel lásd LITTLE 1943, 230–240.

¹⁶ LITTLE 1943, 231–232.

¹⁷ LITTLE 1943, 238.

lomára vagy csak a főesperesség területére szorítkoztak, máskor pedig az egész egyházmegyére kiterjedtek.¹⁸

AZ ENGEDÉLY MEGADÁSÁT MEGELŐZŐ FOLYAMAT REKONSTRUÁLHATÓ MOZZANATAI

Valószínű tehát, hogy Benedek, veszprémi püspök engedélyének megadását is megelőzte közte és a provincia között egy ilyen tárgyalási sorozat. Erre utal, amikor azt írja: „ott [ti. egyházmegyénkben] lakó szerzetes testvéreink kérelmére” adtuk meg ezt az engedélyt.

Mivel az engedély nem nevez meg konkrét előterjesztett testvéreket, valószínűleg azután keletkezett, miután a provincia képviselője először kereste fel a püspököt, hogy a *Super cathedram*nak megfelelően gyóntatási engedélyeket kérjen. Az engedély megadása tehát már a második lépés volt, válasz a ferencesek kérelmére. Ha ez így van, akkor 1300 tavaszára datálhatjuk a levelet, amely így a *Super cathedram* nyomán adott egyik első püspöki engedély.

Talán érdemes azt is áttekinteni, kik voltak a levélben említett rendi tisztségviselők ebben az időben, és mely kolostorok lakóinak szól az engedély. Általánosan elfogadott nézet, hogy az engedély kiadásának idején vagy Adriánus/Adorján volt a provinciális (1298–1301), vagy pedig Haymo (c. 1300–1314).¹⁹ A veszprémi püspökség területén lévő ferences kolostorok két kusztódiához tartoztak, így valószínű, hogy a provinciálison kívül a két kusztos kapcsolódott be a tárgyalásokba.

A székesfehérvári őrség kolostorai Székesfehérvár, Óbuda, Buda, Margitsziget, Pest és Szeged, a pécsi őrségé Pécs, Segesd, Szemenye, Varasd, Kapronca, Ludbreg és Falkos voltak. Csakhogy ebben az időben már a székesfehérvári kusztódi házainak nagy része valószínűleg nem tartozott a veszprémi püspök joghatósága alá. Ha Óbuda, Buda, a Margitsziget és Pest már ekkor is az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott,²⁰ egyedül a székesfehérvári kolostorral számolhatunk. A pécsi kusztódi házai közül pedig kettő, Segesd és Szemenye esett veszprémi területre.²¹ Szűken véve tehát csak a székesfehérvári, a segesdi és a szemenei (esetleg a falkosi²²) kolostorokról

¹⁸ LITTLE 1943, 231.

¹⁹ Lásd *A Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány név- és címtára*. Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2018, 11.; *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius*, Vence, 1504, 238.

²⁰ HEGEDŰS András: *A Budapest-Belvárosi Főplébánia*. In: „Az idők tanúja”. *A pesti Nagyboldogasszony-templom története*. Budapest, 2016, 8–12. NÉMETHY Lajos: *Buda a veszprémi püspökségben, az esztergomi érsek joghatósága alatt*. In: *Új Magyar Sion* 8 (1877), 254–261, 354–362.

²¹ Lásd P. TAKÁCS J. Ince OFM – PFEIFFER János: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században*. Pápa–Zalaegerszeg, 2001, 1. 22.

²² Konrad EUBEL: *Provinciale Ordinis Fratrum Minorum vetustissimum*, Quaracchi, 1892.

lehetett szó. Székesfehérvár azért is fontos számunkra, mert nagyon valószínű, hogy éppen itt keletkezett a levelet tartalmazó kódex.²³ Az 1300 és 1303 közötti korszakból azonban név szerint sem kuzstost, sem gvardiánt nem ismerünk egyik kolostorból sem.

Benedek püspök ezenfelül 40 napi búcsút is engedélyez azoknak, akik meglátogatják a ferences templomokat „a Boldogságos Szűz, Szent Ferenc, Szent Antal és Klára, és más szentek ünnepén, akiknek tiszteletére ugyanezen templomokban főoltárok vannak építve”. Ilyen lehetett a Szűz Mária tiszteletére szentelt segesdi kolostortemplom és a Szent Ferenc tiszteletére szentelt székesfehérvári. Szent Antal tiszteletére szentelt templomról nem tudunk, viszont a segesdi ferences templomnak volt egy Szent Antal-kápolnája.²⁴ Más szent – mégpedig Szent Bertalan apostol – tiszteletére állított főoltár Szemenyén állott.²⁵

KÜLÖNBSEGEK AZ ANGOL ÉS A MAGYAR TÖRTÉNESEK KÖZÖTT

Noha az angliai források segítenek annak a folyamatnak rekonstruálásában, amelynek eredményeképpen megszülethetett Benedek püspök engedélye, jelentős különbségeket is találunk az engedélyek tartalmában.

A veszprémi püspök engedélye a testvérek tevékenységének három területét érinti: a gyóntatást, a prédikálást, valamint elő akarja mozdítani a ferences templomok látogatottságát. Ezzel szemben a lincolni püspök csak gyóntatásra ad engedélyt. Ha tehát Benedek püspök külön említi a prédikálást, akkor ennek oka van. Úgy tűnik, az engedéllyel és a hozzá csatolt kiváltságokkal mintegy bátorítani akarja a testvéreket a prédikálásra, „hogy a krisztushívők jámborsága mindinkább gyarapodjék”. Szavainak nagy nyomatékot ad a csecsemő- vagy magzatgyilkosok említése. Ha ugyanis ilyen előfordul, akkor valóban szükséges, „hogy a krisztushívők jámborsága [...] gyarapodjék”.

Ennek kapcsán tűnhet fel, hogy míg a lincolni püspök a ferences testvéreknek nem adott külön kiváltságokat, és csak azokat oldozhatták fel, akiket a plébánosok is („in casibus quibus absolutio curatis vel parochialis sacerdotibus est a iure concessa”),²⁶ a veszprémi püspöktől a testvérek azt a felhatalmazást kapták, hogy csecsemő- vagy magzatgyilkosság esetén is elégtételt, illetve feloldozást adhassanak. A csecsemő- vagy magzatgyilkosság az egyházjog szerint mindig önmagától beálló kiközösítést vont maga után, a kiközösítés feloldása, a vezeklés kiszabása, illetve a feloldozás pedig mindig az adott ordinárius feladata és joga,²⁷ delegálása pedig kiváltság volt. Benedek

²³ MADAS 1993, 3.

²⁴ KARÁCSONYI 1923, I., 246.

²⁵ KARÁCSONYI 1923, I., 274. Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy az óbudai kolostor titulusa is Szent Ferenc volt, a margitszigetié Szent Klára, a budaié pedig Szent János Evangélista.

²⁶ LITTLE 1943, 235.

²⁷ ERDŐ Péter: *Egyházjog*. Budapest, Szent István Társulat, 1991, 534–536.

püspök említi is, hogy egyházmegyéjének nagy kiterjedése miatt adja meg ezt a felhatalmazást a testvéreknek.

Jellegzetes különbség az is, hogy míg a lincolni püspök engedélye nem minden esetben terjed ki az egész egyházmegyére, olykor csak egy városra, illetve főesperességre érvényes,²⁸ addig Benedek püspök engedélye a veszprémi egyházmegye egész területére szól.

Végül az angliai és a magyar engedély között az is lényeges különbség, hogy ott nincs szó prédikációkhoz, illetve templomlátogatáshoz kapcsolt búcsúk adásáról. Ez a különbség adódhat abból is, hogy Angliában az egyházmegyék nem voltak olyan hatalmas méretűek, mint nálunk. Különösen is igaz ez a veszprémi püspökség esetében, amely ekkoriban magában foglalta a Dunántúl középső részét a Dunakanyartól a Drávaig, és a középkor végén kb. 600 plébániája volt.²⁹ Az egyházmegye hatalmas kiterjedése miatt érthető törekvése lehetett a mindenkori püspököknek, hogy az egyházmegye minden részén regionális lelki központokat hozzanak létre, ahová a hívek szívesen járnak imádkozni, prédikációt hallgatni, gyónni. Erre pedig a ferences kolostorok kiválóan alkalmasak voltak.

* * *

IMRE KAPISZTRÁN VARGA OFM

„*Predicationis officium exercere...*”

The Historical Background of Franciscan Preaching Based on the Permission of Benedict, Bishop of Veszprém

Only one Franciscan book of sermons written in Hungarian has survived from the 13th and 14th centuries, the so-called Gyulafehérvár Codex. The Codex contains a provincial formulary book from the turn of the 13th century. The 14th letter of the formulary, written by Benedict, bishop of Veszprém (1289–1311), allows the friars to preach and hear confessions in his diocese. This letter sheds some light upon the state of Franciscan preaching in Hungary. Earlier literature dated it to around 1295, but considering international circumstances, it is obvious that the permission was connected with the bull *Super Cathedram* of Pope Boniface VIII, therefore it must have been created after the bull was issued in 1300 but before it was revoked in 1303. It is also important to note that the permission given by the bishop is far more favourable and supportive than, for example, the one given to the friars of the English province in the same period.

²⁸ Lásd pl. LITTLE 1943, 235.

²⁹ A Veszprémi Főegyházmegye története. <https://veszpremiersekseg.hu/a-veszpremi-foegyhazi-tortenete/> (2019. június 10.)

IX. Gergely pápa István zágrábi püspöknek címzett leveléről

„Ne fogjon senki könnyelműen
A húrok pengetésihez!
Nagy munkát vállal az magára,
Ki most kezébe lantot vesz.”
(Petőfi Sándor)

Az eredetiben fennmaradt pápai oklevelek nagy megbecsülésnek örvendtek, s örvendenek ma is, amennyiben nem merül fel gyanú a forrás hitelességével kapcsolatban. A nem hiteles oklevél elkészítésének több módja is volt: 1. Egy hiteles oklevél szövegébe beillesztenek abban nem szereplő részeket, vagy a nem kívánt szakaszokat kihagyják belőle (interpolálják). 2. Egy eredeti oklevél mintájára alkotnak meg egy hamisítványt, amelyre esetleg egy eredeti oklevélről származó pecsétet függesztenek. 3. A legravasabb módja a hamisításnak, az ún. kancelláriai hamisítvány, amikor egy kancelláriai alkalmazott készít egy formailag tökéletes „másolatot”, de az oklevél kiadása nem nyer kiadójától szentesítést, véglegesítést. 4. Az egyszerű másolatok hamisítása. Ez volt a leggyakoribb. Mivel eredeti oklevél, amelyről másolták volna, nem létezett, a hamisítók a másolatot igyekeztek hitelesíttetni, hogy ezzel is elkerülhessék az eredeti vizsgálatát. Az eljárással azt akarták sugallni, hogy létezett egy eredeti, de az elpusztult vagy elveszett.¹

Fennmaradhat akár eredetiben, akár másolatban olyan oklevél, amely nem hordja magán a hitelesség minden jegyét. Ekkor az oklevél valódisága megkérdőjeleződik, és vizsgálatra szorul az oklevél íróanyaga és szövege, hiszen a szándékos hamisítás mellett előfordulhatnak emberi tévesztésből származó hibák is. Az 1227. augusztus 22-re keltezett, IX. Gergely pápa által kiadott bulla hitelességével kapcsolatosan is merültek fel kételyek. A bullát a pápa a zágrábi püspöknek címezte, hogy egy kölcsönügylet rendezését elősegítse vele.²

Az oklevél története azzal kezdődött, hogy 1224 telén Tamás esztergomi érsek halálával megüresedett az esztergomi érseki szék.³ Az egyes egyházi érdekcsoportok

¹ ÉRSZEGI Géza: *Oklevéltan*. In: *Levéltári kézikönyv*. Szerk. KÖRMENDY Lajos. Budapest, Osiris Kiadó, Magyar Országos Levéltár, 2009, 27–28.

² ÉRSZEGI Géza: *A Curia Romana középkori levéltárai*. In: *Levéltári Szemle* 28 (1978/2), 321–339, itt: 335. Instrumenta miscellanea: 4721–7809.

³ BEKE Margit: *Esztergomi érsekek 1000–2003*, Budapest, Szent István Társulat, 2003, 96–98.

a számukra kedvező kinevezésért jártak közben a pápánál, ennek következtében pedig a szék betöltése évekig elhúzódott. Az esztergomi székeskáptalan kanonokjainak egy része II. András királlyal együtt ugyanis Dezső csanádi püspököt kívánta érsekének, másik része a közeli nyitrai püspököt, Jakabot, később Tamás főesperest pártfogolta. III. Honorius pápa (1216–1227) a jelöléseket nem tartotta megfelelőnek egyházi szempontból. 1225-ben királyi megbízással Dezső csanádi püspök érdekében, Uros pannonhalmi bencés apát vezetésével egy követség járt közben a pápánál. A követség tagjai voltak még Ubaldu, a pozsonyi társaskáptalan és az esztergomi Szent Tamás társaskáptalan prépostja, örkanonok, Firminus egri főesperes és Actianus⁴ esztergomi kanonok. Megbízásuk nem járt sikerrel, III. Honorius 1226-ban végül Veszprémből Róbert püspököt helyezte át az esztergomi érseki székbe.⁵ A követség számára II. András pecsétes oklevéllel engedélyezte, hogy a római tartózkodásukhoz szükséges öszszegre kölcsönt vegyenek fel. A kért 700 ezüstmárka kölcsön helyett 300 ezüstmárkát kapott a küldöttség Iacobus Scarsus pénzváltótól és több római és sienai polgártól és kereskedőtől. A felvett kölcsönt, a visszafizetés módját és határidejét közjegyzői oklevélbe foglalták, amelyet az Apostoli (korábban Vatikáni Titkos) Levéltárban (ma Archivio Apostolico Vaticano) őriznek. Ebből következik, hogy a kölcsönt nem egyenlítették ki, a négy követ megbízása végeztével hazatért, és többé nem foglalkozott az adóssággal. A hitelezők azonban próbálták visszakapni a kölcsönt és annak járulékait, de nem jártak sikerrel, ezért két évvel később IX. Gergely pápához (1227–1241) fordultak segítségért. A pápa az esztergomi érseknek küldött felszólítása mellett a zágrábi püspöknek is íratott egy oklevelet, amelyben megbízza őt, hogy szólítsa fel az esztergomi érseket a kölcsön visszafizetésére. Ez az oklevél is az apostoli levéltárban maradt, nem küldték el a zágrábi püspöknek.⁶

Az oklevél hitelességét megkérdőjelező jegyek közül először az oklevél külső, majd belső ismertetőjegyeinek ismertetése fontos. A pápai oklevelek íróanyagában jelentős változás következett be a 10–11. század fordulóján. Addig a nilusi nád szárából készült papiruszt használták, de az arab hódítás az Egyiptomból érkező papiruszexport végét jelentette, ezért pergamenre váltottak. A kis-ázsiai eredetű íróanyagot II. Eumenész (Kr. e. 195–158) pergamoni uralkodó idején kezdték juh-, kecske- vagy tehénbőrből készíteni. Európában a bőrt kétféleképpen dolgozták ki: az Alpoktól északra, északi hártya néven, vékony, szépen kidolgozott bőrt készítettek, az Alpoktól délre, déli hártya néven, viszont a papiruszhoz hasonló vastagságúra hagyták az állatbőrt, a külső (szőr) oldalán kevésbé dolgozták ki, míg a belső (hús) oldalt vékonyra készítették ki és krétával fehérítették. A pergamen vonalazására a papiruszon használatos mód, vagyis a növény szára mentén az ereket sorvezetőként való használata (*cambium*) alkalmat-

⁴ Már az antikvitásban is szereplő név.

⁵ BEKE 2003, 98–103.

⁶ SOLYMOSI László: *Uros pannonhalmi apát és követtársai Itáliában 1225 tavaszán. Két kiadatlan oklevél a Vatikáni Titkos Levéltárból.* In: *Csóka úrtól Gáspár Atyáig. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára.* Szerk. Rendtársai. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2013, 259–281.

lan. A hártját ezért kénytelenek voltak megvonalmazni, önna vagy tüvel, és azon sorakoztak a betűk. A déli hártját vastagsága és merevsége miatt tekercsben tartották, hasonlóan a papiruszhoz, amely megőrizte a nádszár eredeti hengeres természetét, minden használat után visszaugrott eredeti formájába.⁷ Ez a tárolási mód ellenállóvá tette a dokumentumot a környezeti behatásokkal szemben, nem gyűrődött és a hajtogatás nyomán nem tört meg, legfeljebb a nedvesség és a tűz ártott neki. Noha a bőrt többféleképpen készítették ki, minősége mindig tükrözte az azt használó hivatal munkáját. Amennyiben nem a szokásnak megfelelően készült a hártja, annak minősége nem hasonlított a korabeli hivatalok szokásos íróanyagára, vékonyabb lett, s könnyebben sérült. Ez tapasztalható a IX. Gergely pápa nevében kiadott oklevélen is, lyukak keletkeztek rajta, a nedvességgel szemben kevésbé volt ellenálló, ennek következtében pedig vízfoltos lett a pergamen.⁸

Az oklevél hamis voltára utalhat, hogy nem függ rajta pecsét. A pápai oklevelek felhajtott alsó részére ugyanis megerősítésükkor ólompecsétet függesztettek, amelynek előlapján Szent Péter és Szent Pál volt látható nevük feliratával, hátlapján pedig a pápa neve és sorszáma szerepelt.

A belső ismertetőjegyek vizsgálatakor szembetűnik egy meglepő dolog. IX. Gergely pápa a zágrábi püspököt bizza meg azzal, hogy az egyházi hierarchiában alacsonyabb fokon álló főpapként az ország legfőbb méltóságát, az esztergomi érseket utasítsa a felvett kölcsön megtérítésére. Fogalmazója feltehetőleg dalmát származású volt, ugyanis a püspök megszólításánál Zágráb latin nevének dalmát írásmódját, a *Zagabria* formát használta a korszak kúriai gyakorlata szerinti *Zagrabia* alak helyett.

Az oklevelet római keltezéssel látták el, ezért nem tűnik fel első látásra, hogy a megadott nap vasárnap volt. Kétségtelenül gyanús momentum lehet ez a keltezésbeli sajátosság, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy ezekről a napokról ritkán maradt fenn pápai bulla.

IX. Gergely pápa oklevele esetében mind íróanyagának minősége, mind a benne lévő tartalmi hibák az oklevél hitelességét kérdőjelezzik meg, és óvatosságra intenek hiteles forrásként való bemutatásra. Feltűnő azonban az íróanyag kidolgozatlansága, amit csak az eredeti oklevél kézbevitelével sikerült megállapítani. Ami az írását és formáját illeti, nem okoz gondot a hitelességet kutató szemnek, hiszen levéltárainkban található korabeli pápai oklevelek tökéletes hasonlóságot mutatnak az apostoli levéltárban található, IX. Gergely által kibocsátott oklevelünkkel.⁹

* * *

⁷ ÉRSZEGI 2009, 29–30.

⁸ Az oklevél formai leírását lásd SOLYMOSSI 2013, 279.

⁹ Nem kell feltétlenül csalási szándékot látnunk a ránk maradt, de nem érvényesített oklevélben, hiszen a kiváló kánonjogász pápa udvarában bőven akadhatott a Kúria hivatalaiban dolgozó, az ottani munkában edződő tanuló, akinek akár feladata is lehetett az ilyen oklevelek elkészítése, természetesen hamis adatokkal, nehogy csalásra lehessen felhasználni. Vö. ÉRSZEGI Géza: *Eredeti pápai oklevelek Magyarországon (1199–1417)*. Budapest, 1989. Doktori értekezés (kézirat).

The Letter of Pope Gregory IX to Stephen Bishop of Zagreb

When judging the authenticity of a medieval diploma, both external and internal characteristics should be taken into account. The examination of a papal bull issued in 1227 in the name of Pope Gregory IX questions the genuineness of the document. In 1225, King Andrew II sent a delegation to the Pope recommending his own candidate for the position of Archbishop of Esztergom. The legates took out a loan in Rome, but did not bother to pay it back. The charter issued for Stephen Bishop of Zagreb was meant to further the repayment of the delegation's debt.

The parchment of the charter was inadequately prepared, therefore the writing support is of poor quality and has been easily damaged by external factors. The content of the document also suggests its spuriousness since the Pope entrusted a low-ranking bishop with the task of ordering the Archbishop of Esztergom to pay the debt. The spelling of the name *Zagreb*, the day when the charter was issued (Sunday), and the lack of the seal are further arguments against the authenticity of the document.

SZOVÁK KORNÉL¹

Exemplum et informatio

A *Legenda aurea* magyarországi recepciótörténetének két epizódja

Az Ünnepest szívének oly kedves *Legenda aurea* az ő beható vizsgálatait követően kevés lehetőséget ad a kutatónak a középkorban népszerű munkával kapcsolatos eredeti állítások megfogalmazására hazai viszonylatban. A korunkra maradt kéziratok számba vételével, valamint a velük együtt hagyományozódott magyarországi eredetű hagiográfiai anyaghoz való viszonyuknak az értékelésével Madas Edit beillesztette a lényegi ismereteket a magyar művelődéstörténet kereteibe. A 13. századi nagy legendárium magyarországi recepciótörténete ezzel lényegileg tisztázottnak tekinthető.² Ami többletet a továbbiakban remélhet a kutatás, az valójában esetleges összefüggések felismerésén múlik, nagyban függ a korszerű technika által támogatott szerencsétől és a véletlentől. Az idézetek és allúziók filológiai eszközökkel történő feltárása egyben útmutatást is jelent a hatástörténet különféle területeinek és volumenének a feltérképezéséhez. Az alábbiakban ez utóbbi kérdéshez kívánok adalékkal szolgálni.

Mályusz Elemér Zsigmond-monográfiájában kitért a Luxemburgi uralkodó (1387–1437) neveltetésének és világlátása gyökereinek bemutatására. A neves középkorkutató, Georg Beckmann eredményeire támaszkodva a királynak olyasfajta civilizációs küldetéstudatot tulajdonított, ami a világ feletti uralomért harcba indult keleti barbárok és az önvédelemre szorított Nyugat egymás ellen folytatott küzdelmében ragadta meg a történelem lényegi elemét. A gyermekkorban megismert Szent Kereszt-tisztelet képi és szöveges forrásai jelentették ehhez az alapokat. Ezekre épülhettek rá szervesen a hazai történeti hagyomány kiemelkedő figurái – elsősorban is az Ünnepest kutatómunkájának másik szívet melengető központi témája: Szent László király (1077–1095) legendás lovagalakja –, továbbá a Nagy Lajos udvarában népszerű sajátos királytükör, a *Secretum secretorum* állításai, és mindezt megkoronázandó a Konstanzban megismert

¹ A szerző az MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport vezetője. Az írás az Árpád-ház Program VI/6. sz. „Diplomata Pontificia Hungarica” című alprogramjának támogatásával készült.

² MADAS Edit: *A Legenda aurea a középkori Magyarországon. (Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a Legenda aurea mint forrás)*. In: *Magyar Könyvszemle* 108 (1992), 93–99. MADAS Edit: *Legenda aurea*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VI. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna*. Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 471–474.

Vergerio fordítómunkássága révén a hellénizmus történeti távlatait és az uralomgyakorlás hősi feladatát egyaránt magában foglaló Nagy Sándor-hagyomány.³ A heterogén eredetű eszmei forrásokból összegyűrt látásmód Zsigmond magyarországi uralma alatt gyakorlati terepet nyert az oszmán hitetlenek és a huszita eretnekek ellen folytatott küzdelemben: 1396-ban a Nikápolyi csatában, majd az ezt követő törökellenes küzdelmekben, az 1420-as évektől pedig a cseh háborúkban jelenthetett ösztönzést a király számára. A világnézeti konstrukcióban szerves egésszé álltak össze a Prágában nevelkedett ifjú Magyarország-ismeretének korai tényezői és a vallási neveltetés egyes elemei. Mályusz vélekedése szerint mindkettő azonos szöveges forrásra volt visszavezethető, ami nem volt más, mint a *Legenda aurea*.⁴

Hogy Zsigmond személyesen olvasta-e a *Legenda aurea* egyes történeteit, azt nem tudjuk, azt azonban igen, hogy egy korabeli kéziratával kapcsolatba került.⁵ A gyűjteményben két olyan történet is olvasható, ami említi a Duna folyót, talán valóban ezek lehettek a későbbi magyar uralkodó első Magyarország földrajzáról szerzett ismeretei. Mindkét történet a Szent Kereszttel kapcsolatos, az első a Kereszt feltalálásának, a másik a felmagasztaltatásának történetét tárja olvasói elé. A Szent Kereszttel a karlsteini vár kápolnájában képileg is szembesülhetett a gyermek Zsigmond, a Szent Katalin-kápolna festménye a világ fölötti uralom jelképét láttatta benne.⁶ A *Legenda aurea* két fejezetében valóban világbíró hatalmak mérkőznek egymással, az elsőben a Duna mentén a *multitudo innumerabilis barbarorum* ellen harcra készülődő és az álmában az *in hoc signo vinces*-látomást látó Nagy Konstantin (306–337), a másodikban Herakleios császár (610–641) és Chosroës (II. Khosrow, 590–628) perzsa uralkodó fia, immár a feltalált ereklye birtoklásáért. Mondandóm szempontjából itt most annak nincs különösebb jelentősége, hogy a látomás a Milvius hídtól miért és milyen úton transzponálódott a Duna mellé, vagy hogy Herakleios és a perzsa csatája Theophanés (†817) görög nyelvű *Kronographiájának* Anastasius Bibliothecarius (†879 k.) által készített latin fordításában vált – feltehetőleg hangalaki – félreértés áldozatává, és már így hagyományozódott a középkorra: a Torna nevű kis-ázsiai folyóból így lett Duna.⁷ Okkal feltételezhető, hogy a barbár–keresztény ellentéppárba szorított kontextus Zsigmond számára ösztönzést jelentett a Kereszt Duna-menti felemelésére. Haldoklásakor indokoltan háríthatta az uralkodó a halál gondolatát azzal, hogy feladatát még nem végezte be.⁸

³ MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, Gondolat, 1984, 40–41.

⁴ MÁLYUSZ 1984, 40.

⁵ MÁLYUSZ 1984, 40; HOFFMANN Edith: *Régi magyar biblioflek*. Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1929, 32.

⁶ MÁLYUSZ 1984, 40.

⁷ *A magyar történet kútjainak kézikönyve. Enchiridion fontium historiae Hungarorum*. Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével / sociis operae adsumptis szerk. / composuit MARCZALI Henrik. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1901, 165 (11. jegyzet).

⁸ MÁLYUSZ 1984, 40.

Ha hiszünk az adatok együttállása ilyesfajta értelmezésének, nem ez volt az egyetlen eset, hogy Zsigmond idején a történeti példa a valóságértelmezés alapjául szolgált, vagy éppenséggel a politikai érvelés alkotóelemeként a régi jó állapotok helyreállítása céljával hozták fel azt. 1432 végén vagy a következő esztendő legelején ugyanis a hosszú időre Sienába szorult király jól átgondolt honvédelmi reformjavaslatot küldött Magyarországra azzal a céllal, hogy azt a királyi tanács és a megyék külön-külön is tárgyalják meg. A dokumentumhoz egy füzetben részletezett végrehajtási utasítást is csatoltak, ami jegyzékszerűen tartalmazza az egyes urak, megyék és társországok által küldendő katonák számát és mozgósítási célterületét.⁹ Hasonló gondolatok már a vesztes nikápolyi csatából (1396) való kalandos hazatérte óta foglalkoztatták Zsigmondot, aki a korszerűtlen hadszervezet leginkább előnytelen elemét a mozgósítás nehézségében és a seregszervezés tagolatlanságában látta. Ez utóbbi tényezők alapvetően a magyar köznemességnek eredetileg az 1222. évi Aranybullában biztosított kiváltságában gyökereztek, abban tudniillik, hogy a megyésispán joghatósága alól felmentett megyebeli birtokosok honvédelmi kötelezettségüknek királyi zászló alatt és fejenként tehettek eleget.¹⁰ Zsigmond a tervzetben azt kívánta elérni, hogy a mozgósításra és a hadba szállásra a megyésispán vezérlete alatt kerüljön sor, és ezáltal tagoltabb, könnyebben mozgó és rugalmasabban alkalmazható egységek alkossák a királyság haderejét.¹¹ Az elképzelés nem volt teljesen új, hiszen az Aranybulla korát megelőző időkben – természetesen más társadalmi körülmények között – a királyi vármegye ispánja rendelkezett a helyben hadba szólított haderő felett. Ennek történeti bizonyítékát Zsigmond környezete vagy királyi tanácsa a magyar krónikahagyományban vélte ekkor fellelhetőnek, abban ugyanis Salamon király korára vonatkozólag azt olvasták, hogy a kunok és a besenyők ellen Nándorfehérvárnál Vid *comes* a bácsi, Jan ispán pedig a soproni sereget vezette hadba.¹² A tervzetet elsőként közzé tevő Kovachich Márton György (1744–1821) a Thuróczi-krónikát fogta forrásként gyanúba,¹³ a kritikai kiadás jegyzetírója, Bónis György (1914–1985) azonban elutasította a hivatkozást – Thuróczi

⁹ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci DÖRY additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Vera BÁCSKAI. Budapest, Akadémiai, 1976 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.), 405–424.

¹⁰ DEÉR József: *Zsigmond király honvédelmi politikája*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1936, 1.

¹¹ DEÉR 1936, 25–30.

¹² „Sicuti fuit antiquitus consuetum, prout super hoc etiam capi potest exemplum et informatio de gestis specialiter regis Salomonis, Geysse ducis et de comite Vid Bachiensis et Jan comite Soproniensi, qui in expeditionibus eorundem regis et ducis contra Runos (*sic, recte*: Kunos) et Bissenos circa Nandoralbam cum Bachiensis et Soproniensi (*sc. exercitu*) militarunt” – *Decreta Regni Hungariae* 409. Vö. DEÉR 1936, 31.

¹³ Annak tí. a Schwartner-kiadás számozása szerinti II, 50. fejezetét, ami a kritikai kiadás 77. (342–351.) fejezetének felel meg, lásd JOHANNES DE THURO CZ: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Budapest, Akadémiai, 1985 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, s.n. VII), 100–102. Mályusz kommentárja a *testimoniummal* kapcsolatban nem mond semmit, vö. JOHANNES DE THURO CZ: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301*. Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTÓ. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, s.n. VIII), 370–376 (105–111 cc.).

szövege ugyanis ekkor még köztudottan nem létezett¹⁴ –, egyszersemind „propagandisztikus hivatkozásnak” minősítve az érvet. Aligha tagadható, a tervezet azon a nyelven igyekezett beszélni, amelyen az ilyesmire mindig is fogékony, kiváltságai fölött éberem örökődő vitapartnerei is értettek: a demagógia nyelvén. Ettől még a szöveg fontos külső tanúja a Képes krónika szöveg hagyományának és hatástörténetének, és még inkább a történeti alapvetésű korabeli műveltségnek. Ha hiszünk Mályusz *Legenda aurea*t illető okfejtésének, ez a műveltség hazai és nemzetközi hagyományon nyugodott.

A konstantini kezdetektől a Salamon-kori magyar múlton keresztül a világbíró jövőig feszülő képzeletbeli ív valóban kozmikus távlatokat nyithatott a magyar uralkodó és környezetének tagjai előtt, olyanokat, amelyek alkalmasak voltak a heroikus érzésvilág ösztönző erővé formálására. Kérdés csupán az, hogy a *Legenda aurea* történeti képezhetők-e eszközét a történeti érvelésmódnak, azaz: hihetünk-e Mályusz Elemérnek? Ennek valószínűsítéséhez egy másik kor nagy kataklizmájához kell visszanyúlnunk: a tatárjárás országot pusztító eseményéhez. Ennek az eseménynek a forrásaiban ugyanis szintén nyomára lehet akadni a *Legenda aurea* Szent Kereszt-történeti szövegismeretének.

Sok évvel ezelőtt egy konferencián¹⁵ – ahonnét hazatérőben Sarbak Gáborral együtt élvezhattuk Madas Edit értő amszterdami kalauzolását a város egyetlen gótikus katedrálisához – igyekeztem bemutatni a történeti érvelésnek a középkori Magyarországon alkalmazott különböző metódusait. A kérdés vizsgálata során egyre világosabb lett előttem az a – Szűcs Jenő által egyébiránt már korábban is kifejtett – tény, hogy IV. Béla ún. tatárlevele a hazai politikai eszmetörténet egyik legfontosabb forrása, melyet méltánytalanul hanyagol el a történeti köztudat.¹⁶ Ez a levél fejtette ki rendszeres formában ugyanis első ízben azt az allegorikus keretbe ágyazott gondolatot, hogy a Magyar Királyság a Nyugat és a kereszténység védőbástyája és kapuja, amely ha leomlik, szabad lesz az út a nyugati kereszténység leigázására és elpusztítására. Ez a tézis nem más, mint a Magyar Királyság korszerű önértelmezése, újfajta hely- és újszerű funkciókeresése és meghatározása a keresztény népek közösségén belül.¹⁷ Mivel

¹⁴ *Decreta Regni Hungariae* 408 (2. jegyzet). Kortársi kéziratként létezett azonban az 1431-ben kezdett Csepreghy-kódex eredetije, ami mára elkallódott, de ami akár a Képes Krónika kódexsaládjából Thuróczi egyik közvetlen forrása is lehetett, lásd *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I. Budapestini, Typographia Reg(iae) Universitatis Litter(arum) Hung(ariae) (= Királyi Magyar Egyetemi Nyomda), 1937, 232. A Krónikából a reformtervezetben hivatkozott szöveg: *Scriptores rerum Hungaricarum* 370–376 (105–111. c.).

¹⁵ Az előadás a *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* című, negyedik *Utrecht Symposium on Medieval Literacy* (2001. június 28–30.) keretében hangzott el, a konferenciakötetben akkor nem látott napvilágot.

¹⁶ A német kommentár is kiemeli, hogy nincs a levélnek tudományos igényeket kielégítő kiadása, lásd *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd GÖCKENJAN und James R. SWEENEY. Graz–Wien–Köln, Verlag Styria, 1985 (Ungarns Geschichtsschreiber Bd. 3), 299.

¹⁷ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1993 (História Könyvtár, Monográfiák 1), 89–90.

éves keltezés a levél nem tartalmaz, számos kísérlet történt az évhez kötésére, végül a legvalószínűbb az 1250. esztendő maradt.¹⁸ Ebben az évben IV. Béla magyar király keserű, ámde kioktató hangú levélben fordult IV. Ince (1243–1254) pápához, általánosságban arra igyekezvén ösztönözni az egyházfőt, hogy az 1241–1242. évi eseményekből okulva hallgassa meg a király kérését, és, amennyiben a szükség úgy hozná, segítse meg a Magyar Királyságot a tatárok készülődő újabb rohama ellen. A tulajdonképpeni kérés tartalmát valójában nem ismerjük meg a levélből – azt a királyi követek minden valószínűség szerint az uralkodói instrukciókat követve szóban adták elő a szentatyának –, a méltánylása érdekében felhozott érveket azonban részleteikben is. Az érvelés összetettsége és súlyossága – például: „hogy akaratumk ellenére, kényszerűségből megegyezzünk a tatárokkal” – ugyanakkor arra vallanak, hogy a magyar uralkodó követi rendkívüli jelentőségű kérést terjesztettek a Szentszék elé. A történeti érvrendszer két szempont köré csoportosul az értekezésnek is beillő írásban: az egyik az, hogy a Duna nagyságánál fogva képes megállítani a keleti barbárság rohamát, a másik, hogy a hódítók – akár Keletről Nyugatra, mint Attila hun király (†453),¹⁹ akár Nyugatról Keletre támadtak, miként a római császárok – mindig alkalmas támaszpontot és megfelelő emberi erőforrást találtak a Dunán onnani vidék Magyarországon.²⁰ Az első szempont nemcsak sorrendi helyénél, hanem kidolgozottságánál fogva is előtérben áll. Eszerint a Duna egyrészt „az ellenállás vize”, másrészt a Dunánál állította meg Herakleios császár a keleti barbárok támadását. Az *aqua contradictionis* kifejezés egy bibliai helynév tükörfordítása, Meriba volt az a hely, ahol a választott nép ellene szegült az Úr akaratának, és Mózes vizet fakasztott a sziklából (Szám 20,13). Az egyik, talán kevésbé találó magyarázat szerint az allúzió választását a történelmi helyzet indokolta volna, eszerint Izrael az „ellentmondás vizénél” úgy szállt szembe az Úr parancsával, amiképpen a keresztény világ legfőbb udvarai sem hallgattak a magyar király segélykérésére.²¹ Adódik azonban egy kevésbé körmönfont magyarázati lehetőség is.

¹⁸ Az éves keltezés nélküli, aranypecsét alatt kelt oklevél eredetije: Archivio Segreto Vaticano, A.A. Arm. I–XVIII. nr. 605 (fotója: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [DF] 289184). Kritikai feldolgozása: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. kötet: 1001–1270. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Tomus I. diplomata regum Hungariae ab anno MI. usque ad annum MCCLXX. complectens*. Szerk. SZENTPÉTERY Imre. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1923, 933a. sz. Legutolsó, korszerű kritikai kiadása: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Slovenský diplomatár. Tomus II. Inde ab a. MCCXXXV usque ad a. MCCLX*. Ad edendum praeparavit Richard MARSINA. Bratislavae, Vydavateľstvo Obzor, MCMLXXXVII, 243–245 (350. sz.).

¹⁹ P. mester (1196 u.) és Kézai Simon (1282–1285) gesztáinak Attila-képéhez képest a levélben árnyalt a hun király megjelenítése.

²⁰ A német nyelvű kommentár Marcus Aurelius markomann háborúira vonatkoztatja az utalást, lásd *Der Mongolensturm* 313 (22. jegyzet).

²¹ Érszegi Gézának a szövegrészlethez fűzött jegyzete, lásd *Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Közreadja BLAZOVICH László, ÉRSZEGI Géza, TURBULY Éva. Budapest – Szeged, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 1998, 47–48 (14. jegyzet). = *Magyarország századai. Válogatás ezer év dokumentumaiból. 1000–1956*. Vál., jegyz. ÉRSZEGI Géza, DÓKA Klára, SOÓS László, előszó MEZEY Barna, szerk. TÓTH Béla. Budapest, ELTE Állam és Jogtudományi Kar, Magyar Jogtörténeti Tanszék, Magyar Országos Levéltár, 2003, 94 (625. jegyzet).

Az „ellentmondás vize” a keresztelő szertartás és a keresztségi fogadalom megújításának kulcskérdése – ti. „ellene mondotok-e a gonosznak?” – alapján a középkor későbbi századaiban eltávolodott eredeti, alapvetően negatív értelmétől, és pozitív jelentést öltött magára, átértelmeződött a keresztvízre, amely a hívő keresztényt elválasztja a hitetlentől és pogánytól – allegorikus értelemben: a keresztény világot a tatároktól.²² Mint fentebb láttuk, a levél központi motívuma Magyarország védőbástya-, illetve kapuszerepének hangsúlyozása, mindkét kifejezés szükségszerűen a védfal és a határvonal képzetével társul, a levél gondolatmenete szerint a hívőt a hitetlentől elválasztó határvonal pedig maga a Duna folyó.²³ Míg az érvelés alapján a Duna középső folyása egy újabb tatár támadás esetén játszhatná ezt a szerepet,²⁴ a másik történeti példa minden kétséget kizárólag az alsó folyás jelentőségére tereli a figyelmet.

Itt tűnik elénk ugyanis újfent a fentebb ismertetett Zsigmond-kori példa, itt kell visszatérnem gondolatmenetem kezdetéhez: „nekünk is, egész Európának is üdvösebb lesz, ha a Dunát várakkal erősítjük. Mert ez az ellenállás vize, itt szállt szembe Heracilius Koszroessel a Római Birodalom védelmében, itt álltunk mi is, bár felkészületlenül [...] tíz hónapon át ellene a tatároknak [...]” A 627. évi ninivei csatára vonatkozatható esemény természetesen nem a Dunánál folyt le, hanem – fentebb már kitértem rá – egy hangalakilag hasonló nevű folyócska, a Torna mentén. A kommentárok a háromféle fordítási hagyományban eltérő módon magyarázzák a történeti *exemplum* erőszakoltnak látszó alkalmazását. Az egyik magyarázat pusztán feltünteteti a megnevezett uralkodók évszámait,²⁵ a másik lakonikusan egyszerű tévesztésnek tulajdonítja a hivatkozást,²⁶ a harmadik azonban tudálékos történelemmagyarázás eredményének: eszerint

²² A számos tekintélyes, a fentieket fejtegető teológiai traktátus közül álljon itt Reichersbergi Gerhoch (†1169) munkájából egy meggyőző hivatkozás (*Commentarii in Psalmos*, CV, vers. 33. In: *Patrologia Latina* 194 [Paris, 1855], 659^c): „Aqua contradictionis est baptismus, ubi contradicitur diablo et operibus eius.” Némileg ettől eltérő, de lehetséges magyarázat lenne még a megpróbáltatás, próbára tétel kiemelése, ami ugyancsak a jót választja el a rossztól, lásd Ps. 80, 8: „Exaudi vi te in abscondito tempestatis, probavi te apud aquam contradictionis.”

²³ Kornél Szovák: *Beweisführung in politischen Briefen des 12–13. Jahrhunderts aus Ungarn*. In: *More modoque. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident. Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag*. Hg. Pál FODOR et al. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 489–498, 494.

²⁴ *Der Mongolensturm* 313 (19. jegyzet) úgy értelmezi a helyet, hogy Béla a Duna vonalát megerősített várakkal afféle második, belső védőgyűrűvé szándékozott formálni. Más értelmezés szerint a levélben általános utalás történt IV. Béla várépítési programjára, melynek eredményeként a Duna-parti Buda és Visegrád várai is épültek, lásd *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Sajtó alá rendezte MAKKAJ László, MEZEY László. Budapest, Gondolat, 1960 (Nemzeti Könyvtár, Levelestár), 335 (335. jegyzet).

²⁵ *Levéltárak — kincstárak* 132–136 (47. sz.), 136 (15–16. jegyzet) = *Magyarország századai* 93–95, 94 (626–627. jegyzet). Mindkét gyűjtemény az *Árpád-kori és Anjou-kori levelek* fordítását hozza.

²⁶ *A tatárjárás emlékezete*. Szerk. KATONA Tamás. Bev. GYÖRFFY György. Budapest, Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca Historica), 341–344, 356 (82. jegyzet); Budapest, Európa, 1987² (Pro memoria), 437–442, 458 (82. jegyzet) = *Tatárjárás*. Szerk. NAGY Balázs. Budapest, Osiris, 2003 (Nemzet és emlékezet), 196–198, 205 (114. jegyzet) – Ford. Gy. Ruitz Izabella. *Magyar középkor 997–1526*. (Forrásgyűjtemény). Összeállította NAGY Gábor. Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., 2000², 235–239 (I,12. sz.), 238 (596. jegyzet) – az Nagy Gábor fordítása Marczali szövegközlése alapján (az első kiadás [Veszprém, Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, 1995] nem tartalmazta a levelet).

a levélíró összetévesztette a Bizáncra az Al-Dunánál rátámadó avarokat a perzsákkal.²⁷ A magyarázati kísérletek hátterében annak is jelentősége volt, hogy a fordítások rendszerint Fejér György (1766–1851) szövegközlésén alapultak, holott annál korszerűbb lett volna Augustin Theineré (1804–1874) – ő ti. biztosan a vatikáni eredeti oklevelet használta kiadásához²⁸ –, de Marczali Henriké (1856–1940) a kiadóra jellemző éleslátással a tévedés okára is felhívta a figyelmet lapalji jegyzetében.²⁹ Arra pedig korábban magam is utaltam, hogy a két, különböző földrészekben folyó „Duna” eltérése már a középkori szerzők – többek között Johannes Beleth (†1180 u.) – előtt is világos volt.³⁰ A Marczali által kijelölt úton kerestem fentebb hivatkozott munkámban a pontos szöveges forrást, és végül Ottó freisingi (†1158) püspök krónikájában, illetve annak derivátumában, Viterbói Gottfried (†1192 u.) szövegében jelöltem meg a *locust*.³¹ Egyéb körülmények azonban amellettszólnak, hogy – bár a két világkrónika-íróval azonos tartalmi hagyományra támaszkodó, de népszerűségében azokat messze meghaladó anyagból – a *Legenda aurea* számára is forrásul szolgáló Szent Kereszt-legendákból merítette a levélíró³² a hivatkozást.

Mályusz jelentőséget tulajdonított a felismert szöveges forrás – ne feledjük: ez a *Legenda aurea* két Szent Kereszt-története – iránti érdeklődés hátterében a császári udvar élénk Szent Kereszt-tiszteletének és a képi ábrázolásoknak. Elképzelése szerint ezek vitalizálták a két elbeszélésben rejlő történeti ismeretanyagot – többek között Zsigmond számára is. Nem kizárt, ugyanilyen érdeklődés állhatott a 13. század közepi levél megfogalmazásának hátterében, ilyen irányú érdeklődést ugyanis a művészettörténet-írás már régen kimutatott. Kovács Éva meggyőző érvekkel valószínűsítette, hogy az Árpádok kettőskeresztes címerábrája a királyi udvar kereszttereklye-tiszteletében gyökerezett. A Nyugat-Európában is elterjedt jelenséget a neves művészettörténész

²⁷ *Árpád-kori és Anjou-kori levelek 156–159* (57. sz.), 336 (336. jegyzet) = *Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról*. Összeállította BLAZOVICH László, KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc. Bev., szerk. BLAZOVICH László. Szeged, 1994 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6.), 109–114, 113 (11. jegyzet); *Der Mongolensturm 299–314*, 313 (20. jegyzet) – utóbbi fordítás a vatikáni eredeti facsimiléje alapján készült, lásd 299., a 313 (18. jegyzet) Marczali szövegét az eredeti fényképre támaszkodva javítja is, ám Theiner kiadásában (I,231) az olvasat helyesen szerepel.

²⁸ A kiadásokat felsorolja *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 933a. sz.

²⁹ Lásd fentebb, a 6. jegyzetben i. h.

³⁰ „Iuxta Danubium illum, qui apud Persas est, non hunc, qui in Suevia oritur” – lásd SZOVÁK 2013, i. h.

³¹ SZOVÁK 2013, i. h. A konkrét forráshelynek a *locus* pontos megjelölésével Marczali is Freisingi Ottó krónikája vonatkozó mondatait gondolta.

³² „Tunc Eraclius imperator exercitum copiosum collegit et contra filium Cosdroe iuxta Danubium fluvium dimicaturus advenit” etc. MÁLYUSZ 1984, 281 (107. jegyzet; nem lévén keze ügyében a Graesse kiadás, a szöveget az 1512. évi velencei kiadásból idézte). Vö. *Jacobi de Voragine Legenda aurea, vulgo Historia Lombardica dicta*. Ad optimorum librorum fidem recensuit Th(eodor) GRAESSE. Editio tertia. Vra-tislaviae, apud Guilelmum Koebner, 1890, 303–311, 305 (68. c., de inventione) és 605–611 (137. c., de exaltatione). A legendárium tudós összeállítójának magának is voltak kétségei Konstantin császár Duna menti látomásának hitelét illetően: „sed in hac hystoria multa ponuntur, quibus contradicit Hystoria Tripartita et Ecclesiastica et Vita Sancti Silvestri et Gesta Pontificum Romanorum” etc., uo. 305. A kommentárok jellemzően a levélben megszólaló királynak, a körültekintőbbek a levél fogalmazójának tulajdonítják a tévedést, lásd alább!

bizánci hatásra vezette vissza, ami Magyarországon IV. Béla uralkodása alatt leginkább Laskaris Mária személyéhez kötődött. Kereszt-*particulát* őrző ereklyetartókról írott források is beszámolnak, ezt egészíthette ki az 1260-as évektől a töviskorona tövisereklyéinek megjelenése – legalábbis az uralkodói pecsétek képi programjában.³³ A királyi nagypecsét képi ábrázolása az uralkodói reprezentáció legfőbb eszközeként az alattvalók széles köre előtt tette ismertté a sajátosan udvari kultuszt. A Szent Kereszt történetére való utalás a pápai címzett számára világos jelentéstöbbletet hordozott.

A kommentárokból rendre felmerül, hogy a Herakleios császár és a perzsa uralkodó közti összeütközést a magyar király³⁴ vagy a levélírója³⁵ helyezte tévesen a Duna mellékére. A fentebbiekből láthattuk, hogy ez nem így volt, a téves lokalizáció régi hagyományra támaszkodott a középkorban, aminek ősforrása Anastasius Bibliothecarius (†879) görögből készült fordítása lehetett. Onnét átvették a világkrónikák, majd bekerült a *Legenda aurea*ba, rajta keresztül pedig a köztudatba. Mégsem lényegtelen, hogy ki is fogalmazhatta a levelet, az érvelés összetettsége ugyanis művelt tudós alkatra vall. A magyar uralkodó követségét kipróbált diplomatája, a II. András uralkodása idején Burgundiából Konstantinápolyon keresztül Magyarországra került, majd 1251-ben hazájába visszatérően nyugállományba vonult Bertalan pécsi püspök vezette, ő adta át a szóbeli kérést és az azt indokló levelet a szentatyának.³⁶ A követség világi feje talán Bertalan egykori honfitársa, Simon *comes* volt.³⁷ Bertalan tevékeny életpályáját ismerve³⁸ alkalmasint van annak valószínűsége, hogy egyszermind ő volt az is, aki formába öntötte a király újszerű gondolatait az Egyház és az állam viszonyáról, a keresztény Európáról és abban a Magyar Királyság helyzetéről és egyetemes feladatáról. Róla ugyanis bátran feltehető, hogy a végleges formáját majd csak 1263–1273 között elnyerő, alpanyagát tekintve azonban már évtizedekkel korábban széles körben ismert, formálódó legendagyűjtemény ismeretét meghonosította Magyarországon.

* * *

³³ Kovács Éva: *Signum crucis – lignum crucis. A magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól*. In: Uő: *Species, modus, ordo*. Válogatott tanulmányok. A szöveget gondozta Verő Mária és Takács Imre. Budapest, Szent István Társulat, 1998, 341–351.

³⁴ *Der Mongolensturm* 313 (20. jegyzet).

³⁵ *Árpád-kori és Anjou-kori levelek* 336 (336. jegyzet).

³⁶ Vajay Szabolcs: *Dominae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején*. In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva et al. Budapest, Akadémiai, 1984, 395–414, 404.

³⁷ Erről és a követek szóbeli megbízatásáról IV. Bélának a követeket felhatalmazó kísérelvele ad hirt, lásd *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 933b. sz.; Koszta László: *Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251)*. In: *Aetas* 9 (1994/1), 64–88, 78.

³⁸ Koszta 1994, i. h.

KORNÉL SZOVÁK

Exemplum et informatio

Two Episodes from the Reception History of the *Legenda aurea* in Hungary

Knowledge about the historical events of classical antiquity reached the Middle Ages through different means and various sources. Medieval people did not distinguish between the strictly speaking historical genres and hagiographic works from the point of view of reliability. Historical information was organically integrated into the system of argumentation, and the references to the past recalled the image of the return to the good old state of affairs in the deteriorated circumstances of the present. In Hungary, national tradition occupied an important role in the technique of argumentation, but the known facts of universal Christian history were also significant. The latter partly demonstrate the close connection of local historical consciousness to the wider cultural community, partly stimulated the political involvement of public figures. The war waged in the 7th century by Byzantine Emperor Heraclius against the Persians twice became emphasized in medieval Hungary. The Hungarian references placed this event into the Lower Danube valley despite the fact that some medieval authors questioned the truth of this statement. Earlier research considered this error as a simple mistake or as a pedantic historical explanation of the Hungarian royal court. The paper argues that the misconception resorted to in the 13th century went back to an old scholarly tradition: its origin was the 9th-century Latin translation of a historical work written by the Byzantine historiographer, Theophanes who worked at the turn of the 8th and the 9th century. From there, it was taken over by 12th-century world chronicles, then, in the second half of the 13th century by the *Legenda aurea* of Jacobus de Voragine, the latter making it common knowledge.

„*Caritas est amicitia*”Isten és ember barátsága Aquinói Szent Tamásnál¹

Egy nagy teológus életművének tanulmányozásába belefogni bonyolult feladat. Nem könnyű ugyanis megtalálni azokat a „záróköveket”, amelyek egybetartanak egy teológiai szintézist. Szent Tamás esetében sincs ez másképp. Nemcsak maga az életmű gazdag, hanem éppen a katolikus teológiára gyakorolt hatása miatt, amely csak Szent Ágostonéhoz mérhető, hatalmas a róla szóló irodalom is.² Írásomban ezért arra teszek kísérletet, hogy a fenti „zárókövek”, kulcsfogalmak közül egyet vegyek szemügyre, nevezetesen Isten és ember barátságának témáját.

Miután a *Summa Theologiae*³ első részében Tamás értekezett Istenről, amint önmagában van, és mint aki minden dolgok célja és eredete (vagyis a teremtésről), a másodikban arról, hogyan tér vissza az értelmes teremtmény (az ember) saját szabad cselekedetei által Istenhez, a harmadik részben Krisztusról szól, aki embersége szerint az ember útja Isten felé.⁴ A szentségek követik Krisztus élete titkainak tárgyalását, hiszen a szentségek a megtestesült Igétől kapják hatékonyságukat.

¹ A téma jelentős irodalmából néhány: Daniel SCHWARTZ: *Aquinas on Friendship*. Oxford, Oxford University Press, 2007; Joseph BOBIK: *Aquinas on Friendship with God*. In: *The New Scholasticism* 60 (1986), 257–271; Uő: *Aquinas on communicatio. The Foundation of Friendship and caritas*. In: *The Modern Schoolman* 64 (1986), 1–17; Michel-Marie LABOURDETTE: *Cours de théologie morale, t. 2. Morale speciale*. Paris, Parole et silence, 2012, 278–292; L. Gregory JONES: *The Theological Transformation of Aristotelian Friendship in the Thought of St. Thomas Aquinas*. In: *New Scholasticism* 61 (1987), 373–399; James McEVOY: *Amitié, attirance et amour chez S. Thomas d’Aquin*. In: *Revue philosophique de Louvain* 91 (1993), 383–408; Uő: *The Other as Oneself: Friendship and Love in the Thought of St. Thomas Aquinas*. In: *Thomas Aquinas: Approaches to Truth*. Eds. James McEVOY, Michael DUNNE. Dublin, Four Courts Press, 2002, 16–37.

² A tamási életműhöz a legjobb bevezetés Torrell atya két könyve: Jean-Pierre TORRELL: *Aquinói Szent Tamás élete és műve*. Budapest, Osiris, 2007; illetve Jean-Pierre TORRELL: *Saint Thomas d’Aquin, maître spirituel*. Paris, Cerf, 2017².

³ A következő *Summa*-kiadást használtam, amely szövegében azonos az *Editio Leoninában* szereplővel: *S. Thomae Aquinatis Summa theologiae*, cura et studio Petri CARAMELLO. Taurini-Romae, Marietti, 1952.

⁴ „Quia igitur principalis intentio huius sacrae doctrinae est Dei cognitionem tradere, et non solum secundum quod in se est, sed etiam secundum quod est principium rerum et finis earum, et specialiter rationalis creaturae, ut ex dictis est manifestum; ad huius doctrinae expositionem intendentes, primo tractabimus de Deo; secundo, de motu rationalis creaturae in Deum; tertio, de Christo, qui, secundum quod homo, via est nobis tendendi in Deum.” *Summa Theologiae*, I. q. 2. prooemium.

Az Eucharisztia szentségét tárgyalva, a 75. *quaestió*t teljes egészében a kenyér és bor Krisztus testvévé és vérévé változásának szenteli Tamás. A *quaestio* 1. *articulus*ában azt a kérdést teszi fel, hogy vajon ebben a szentségben Krisztus valóságosan (*secundum veritatem*) van-e jelen, vagy csak jelszerűen (*secundum figuram vel sicut in signo*). Tamás válaszában három érveléssel indokolja meg, Krisztus jelenléte miért valóságos ebben a szentségben. Először is, ez illik az Új Törvény, vagyis az Újszövetség tökéletességéhez: az Újszövetség áldozata valóságosan tartalmazza a szenvedő Krisztust, míg az Ószövetség áldozatai csak jelszerűen utaltak rá.

Másodsorban, ez illik igazán Krisztus szeretetéhez, vagyis a szentségi jelenlétének módja feltárja, milyen is ez a szeretet. Krisztus szeretete baráti szeretet, és a barátok együttléte (*convivere amicis*) a barátság egyik fő alkotóeleme. Krisztus baráti szeretetének első mozzanata a megtestesülés, amikor testben van együtt az emberekkel. De ezzel a közvetlenséggel akarja megajándékozni a benne hívőket az örök életben is, amikor az üdvözültek az ő társai lesznek. Barátságától, a vele való együttéléstől e földi zárandoklás idején sem akar megfosztani: testének és vérének valósága által magához kapcsol minket már itt, a földi életben.⁵

Tamás a Krisztus földi jelenléte és a szentségi jelenlét közötti folytonosságot hangsúlyozza,⁶ Krisztus barátsága tehát az üdvösség történetét köti össze a megtestesüléstől az örök életig. A múltat, a jelent és a jövőt köti össze az úrnapi vesperás szintén Tamás által írt *Magnificat*-antifónája, amely ismét csak erre a baráti szeretetre utal: „Ó szent vendégség (*convivium – convivere*), melyben Krisztust vesszük magunkhoz. Felidézzük szenvedésének emlékét, a lélek kegyelemmel telik el, és a jövődő dicsőség záloga nekünk adatik.”

Az eucharisziát ezért a lehető legmegfelelőbbben nevezzük a szeretet szentségének: „De az Eucharisztia Krisztus szenvedésének szentsége, mivel az ember általa a szenvedő Krisztussal való egységben tökéletesedik. Ezért, amint a keresztséget a hit szentségének mondjuk, ami a lelki élet alapja, úgy az Eucharisziát a szeretet szentségének mondjuk, ami a tökéletesség köteléke.”⁷

⁵ „Secundo, hoc competit caritati Christi, ex qua pro salute nostra corpus verum nostrae naturae assumptum. Et quia maxime proprium amicitiae est, convivere amicis, ut philosophus dicit, IX Ethic., sui praesentiam corporalem nobis repromittit in praemium, Matth. XXIV, »ubi fuerit corpus, illuc congregabuntur et aquilae«. Interim tamen nec sua praesentia corporali in hac peregrinatione destituit, sed per veritatem corporis et sanguinis sui nos sibi coniungit in hoc sacramento. Unde ipse dicit, Ioan. VI, »qui manducat meam carnem et bibit meum sanguinem, in me manet et ego in eo«. Unde hoc sacramentum est maximae caritatis signum, et nostrae spei sublevamentum, ex tam familiari coniunctione Christi ad nos.” *Summa Theologiae* III. q. 75. a. 1. in co.

⁶ Lásd erről Wojciech JANUSIEWICZ: *La sapienza è amicizia nella Summa Theologica di Tommaso d’Aquino*. Roma, Città Nuova, 225–229.

⁷ „Sed Eucharistia est sacramentum passionis Christi prout homo perficitur in unione ad Christum passum. Unde, sicut Baptismus dicitur sacramentum fidei, quae est fundamentum spiritualis vitae; ita Eucharistia dicitur sacramentum caritatis, quae est vinculum perfectionis [...]” *Summa Theologiae* III. q. 73. a. 3. ad 3. (*A szerző fordítása*.)

A szeretet mint barátság vagy baráti szeretet gondolatával először nem Krisztus életével kapcsolatosan találkozunk. Amikor a *Summa* második részének első felében a teológiai vagy isteni erényekről értekeznek, akkor a *caritas*, vagyis az isteni szeretet erényéről az Angyali Doktor azt írja, hogy a *caritas* nem csak Isten szeretete, hanem egyfajta barátság is, amely az érzékekhez kötött szeretettől, az isteni jósághoz való vonzódástól (*amor*) abban különbözik, hogy kölcsönös szeretetet (*mutua redamatio*) és kölcsönös közlést (*mutua communicatio*)⁸ foglal magában. Az embernek az Istennel való közösségét (*societas*) Tamás *familiaris conversatió*nak nevezi, amely már a földi életben elkezdődik a kegyelem által, az eljövendő életben pedig beteljesedik a mennyei dicsőség révén.⁹

Tamás itt és máshol, a második rész második felében is a Filozófust, Arisztotelészt hívja segítségül ahhoz, hogy elmagyarázza, mi is a barátság. Így a 25. *quaestio* 7-es *articulus*ában a Nikomakhoszi Etika IX. könyvét idézve összegzi a barátság tulajdonságait: „Ezt a Filozófus a barátság öt tulajdonságával bizonyítja (Ethic IX) [4. fej.]. Minden egyes barát ugyanis először azt akarja, hogy barátja létezzen és éljen; másodszor javakat akar neki; harmadszor jót tesz vele; negyedszer gyönyörködve él együtt vele; ötödször egyetért vele: ugyanannak örül, és ugyanazon dolog miatt szomorkodik.”¹⁰

Hasonlóképpen, a 23-as *quaestio* 1. *articulus*ában, a barátság arisztotelészi jellemzőivel magyarázza, hogy az Isten és ember közötti szeretet miért barátság: „Válaszul azt kell mondanunk, hogy a Filozófus szerint (Ethic. VIII.) [2. fej.] nem minden szeretet barátság, hanem csak a jóakaró szeretet (*amor qui est cum benevolentia*): amikor úgy szeretünk valakit, hogy jót akarunk neki. Ha pedig nem a szeretett lényeknek akarunk jót, hanem azok javát akarjuk magunknak, ahogy azt mondjuk, hogy szeretjük a bort vagy a lovat, vagy más hasonlót, az nem baráti szeretet (*amor amicitiae*), hanem kívánságszeretet (*amor concupiscentiae*): nevetséges ugyanis azt mondani, hogy valaki barátjának tekinti a bort vagy a lovat. De a jóakarás sem elégséges a barátsághoz, hanem bizonyos kölcsönös szeretet is szükséges, mivel a barát a barátjának is barátja. Ámde az ilyen kölcsönös jóakarás valamilyen közösségen (*communicatio*) alapul. Mivel pedig az ember és Isten között létezik bizonyos közösség, amennyiben Isten közli velünk a maga boldogságát, ezen a közösségen bizonyos barátságnak kell alapulnia. Erről a közösségről mondja az 1Kor 1 [9]: »Hűséges az Isten, aki meghívott Fiának,

⁸ Milyen kár, hogy a magyar nyelv nem őrizte meg az áldozásra a „comunkalný” kifejezést, ahogyan még azt pl. a Margit-legenda használta. (*Szent Margit élete. 1510.* Bev. P. BALÁZS János, átirat és jegyz. DÖMÖTÖR Adrienne, PÓLYA Katalin. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990 [Régi Magyar Kódexek 10], 71, 6.9.) A neolatin nyelvekben megmaradt kifejezés megtartása lehetővé tette volna, hogy a szentségi „kommunikálással” külön tudatosítás nélkül kapcsolódhasson össze a Krisztussal való baráti együttlét, a vele és általa minden benne hívővel való közösségre lépés (*communio, communicatio*), egyesülés gondolata; könnyebb lenne azt is tudatosítani, hogy az Eucharisztia végső célja az Egyház egysége.

⁹ *Summa Theologiae* I.II. q. 65. a. 5. in co.

¹⁰ *Summa Theologiae* II.II. q. 25. a. 7. in co. AQUINÓI SZENT TAMÁS: *A teológia foglalata*. Második rész második része. Ford. TUDÓS-TAKÁCS János. Budapest, Gede Testvérek, 2014, 169.

Jézus Krisztusnak, a mi Urunknak közösségébe (*societatem*). «Ezen a közösségen alapuló szeretet a természetfeletti szeretet (*caritas*). Ezért nyilvánvaló, hogy a természetfeletti szeretet egyfajta barátság az ember és Isten között.»¹¹

Az ember és Isten közötti kapcsolatnak barátsággént való meghatározása tehát az arisztotelészi barátságfogalom segítségével történik: a barátság kölcsönös szeretet, amely valamilyen jónak a közlésén alapszik; Isten közli az emberrel saját életét, saját boldogságát, a megajándékozott ember pedig ennek következményeképpen nem pusztán Teremtőjeként, létének eredeteként és céljaként szeretheti Istent, hanem viszontszeretheti őt úgy is, mint barátját. „Ezért nyilvánvaló, hogy a természetfeletti szeretet (*caritas*) egyfajta barátság az ember és Isten között.»¹²

Azt gondolhatnánk, hogy Tamás teológiai módszere pusztán annyiban áll, hogy felhasználja az antikvitás bölcsességét a kinyilatkoztatás illusztrálására. Ennél azonban valami sokkal izgalmasabb történik: Tamás Arisztotelészt valami olyannak az állítására hívja segítségül, aminek a lehetőségét Arisztotelész kifejezetten elutasította, nevezetesen azt, hogy Isten és ember között barátság állhat fenn. A barátság alapja ugyanis valamiféle egyenlőség, hasonlóság a két fél között, ami különbözőképpen valósulhat meg. Tartós barátság csak egyenlők közt állhat fenn, akik hasonlóak méltóságban, erényben és társadalmi helyzetben. Elképzelhető barátság egyenlőtlenek közt is (mint apa és fia, uralkodók és alávetettek között), de a szeretet akkor nem ugyanaz a két részről: aki kiválóbb, annak inkább kell részesülnie a szeretetben.¹³ Ha a távolság túl nagy a két fél között, akkor a baráti társaságra való vágy mindkét oldalon elhal. Ez már uralkodók és alattvalók esetében is megfigyelhető, még inkább áll az istenekre. Irántuk a tisztelet és a hála a megfelelő érzület, nem a barátság. Felsőbbrendűségük olyan távolságba helyezi őket, hogy nem közelíthetik meg az embereket, sem az emberek őket. „Pontos határt persze ilyen dolgokban nem lehet megállapítani arra nézve, hogy meddig maradhat fenn a barátság, mert hiszen ha az egyik féltől sok mindent elveszünk is, még mindig fennállhat a barátság, ha ellenben az egyik félt a másiktól – például embert az istentől – túlságosan nagy távolság választja el, akkor többé már nem lehet szó róla.»¹⁴

Tamás azonban a kinyilatkoztatás alapján bátran kijelenti, hogy másféle módon is beszélhetünk a természetfeletti szeretetről, a saját mivolta szerint, vagyis hogy a *caritas* az ember barátsága Isten felé.¹⁵ Az Új Szövetség újdonságát a János 15,15-ön („Barátaimnak mondalak benneteket”) alapuló idézettel támasztja alá a II.II.23.1. *sed*

¹¹ *Summa Theologiae* II.II. q. 23. a. 1. in co. AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalata*, Második rész második része. 2014, 137–138.

¹² *Summa Theologiae* II.II. q. 23. a. 1. in co. AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalata*, Második rész második része. 2014, 138.

¹³ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika* 1158b. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Európa, 1987, 227–228.

¹⁴ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika* 1159a. 1987, 229.

¹⁵ „Alio modo possumus loqui de caritate secundum propriam rationem ipsius, prout scilicet est amicitia hominis ad Deum principaliter, et ex consequenti ad ea quae sunt Dei.” *Summa Theologiae* II.II. q. 25. a. 4. in co.

contrájában: ha Jézus az apostolokat barátainak mondja, akkor ezt csakis a szeretet, *caritas* alapján mondhatta.

Isten és ember barátsága az egyszülött Fíú megtestesülése által valósulhat meg. Isten azzal teremti meg a közte és az ember közti barátsághoz az alapot, hogy felszámolja a köztük lévő egyenlőtlenséget, amikor emberré lesz. A megtestesülés azért *conveniens*, megfelelő, mert általa az Isten és ember közti barátság bensőségebb lesz, hiszen az Isten és ember közti egyenlőtlenség akadályozta a barátságot. Az ember élete is új méltóságot kap Isten lehajlása nyomán, méltó lesz Isten egyenlők közötti barátságára: „Mivel a barátság bizonyos egyenlőségben áll, azok, amik túlzottan egyenlőtlenek, nem egyesülhetnek barátságban. Hogy az ember és Isten közötti barátság bensőségebb legyen, hasznos volt az ember számára, hogy az Isten emberré legyen, mivel az ember természettől fogva barátja az embernek: hogy így, míg láthatóan megismerjük az Istent, a láthatatlanok szeretetére ragadtassunk.”¹⁶ (*A szerző fordítása.*)

Isten szeretetének valódi nagyságát pedig Krisztus szenvedése mutatta meg úgy, hogy ezzel kiváltotta az ember viszontvázat. Krisztus szenvedése tehát központi szerepet játszik abban, hogy megértsük, mit jelent az, hogy Isten szeretete barátság. Tamás felteszi azt a kérdést, hogy volt-e megfelelőbb (*convenientior*) módja az ember megszabadításának, mint Krisztus szenvedése által: „Utrum alius modus convenientior fuisset liberationis humanae quam per passionem Christi?” Az általa felsorolt öt érv közül azzal kapcsolatban, hogy miért a szenvedés volt a legmegfelelőbb, az első az, hogy a bűntől való megszabadulás mellett, az ember megtudja, mennyire szereti őt az Isten, és ezáltal Isten viszontszeretetére is indítást kap.¹⁷

A barátság eszméje az, ami a krisztusi elégtétel hogyanját is megvilágítja. Mivel a kölcsönös szeretet a két szerető felet egygyé teszi, ezért amit barátainkon keresztül teszünk vagy szenvedünk el, azt mintha mi magunk tennénk vagy szenvednénk el. Így nem igazságtalan, ha az egyik barát elégtétele érvényes a másik számára is, így Krisztus elégtétele is beszámítódik nekünk, az ő barátainak.¹⁸

Isten és ember barátsága természetesen hatással van az ember erkölcsi életére is. Az Új Törvény, azaz az újszövetségi törvény, amely nem újabb szabályok gyűjteménye, hanem a Szentlélek kegyelme a hívők szívében, a szeretet és szabadság törvénye.

¹⁶ „Cum amicitia in quadam aequalitate consistat, ea quae multum inaequalia sunt, in amicitia copulari non posse videntur. Ad hoc igitur quod familiarior amicitia esset inter hominem et Deum, expediens fuit homini quod Deus fieret homo, quia etiam naturaliter homo homini amicus est: ut sic, dum visibiliter Deum cognoscimus, in invisibilium amorem rapiamur.” *Summa Contra Gentiles* IV. 54. (Felhasznált kiadás: SANCTI THOMAE AQUINATIS *Doctoris Angelici Opera omnia iussu edita Leonis XIII. P. M. Summa contra Gentiles. Liber Quartus*. Romae, Typis Riccardi Garroni, 1930.)

¹⁷ Lásd *Summa Theologiae* III. q. 46. a. 3.

¹⁸ Lásd *Compendium theologiae*, I.226. Ugyanezt a gondolatot fejt ki a *Summa Theologiae* vonatkozó helyén – III. q. 48. a. 2. ad 1. – is: „[...] caput et membra sunt quasi una persona mystica. Et ideo satisfactio Christi ad omnes fideles pertinet sicut ad sua membra. In quantum etiam duo homines sunt unum in caritate, unus pro alio satisfacere potest, ut infra patebit. Non autem est similis ratio de confessione et contritione, quia satisfactio consistit in actu exteriori, ad quem assumi possunt instrumenta; inter quae computantur etiam amici.”

A barát nem szolgál, aki számára idegen és érthetetlen parancsot hajt végre. A barátság egyesíti az egymást szeretők akarataát: ugyanazt akarják. Így, aki viszonzszereti az Istent, annak számára Isten akarata és az Ő parancsai belsővé válnak: aki szeret, szabadon cselekszik. A bűnös ember számára paradoxonnak tűnhet, hogy a szeretet a parancsok teljesítésére készíti. De akit a Szentlélek Isten barátjává tesz, annak számára a barát szándékának követése természetfeletti módon lesz természetes.¹⁹

Legszébben Tamás ezt a János-evangélium kommentárjában fejti ki, amikor Jn 15,14–15 verseit magyarázza: „Akik Istent szeretik, megtartják parancsait; mivel a barát mintegy a lélek őre (*amicus – animae custos*), ahogyan Nagy Szent Gergely mondja, méltán hívják Isten barátjának azt, aki parancsait megtartja. Így, akiket Isten szeret, megtartják parancsait, amennyiben kegyelmét adva nekik, segíti őket ebben. Isten ugyanis az ő irántunk való szeretete által Istent szeretőkké tesz bennünket. [...] A parancsok megtartása nem az isteni barátság oka, hanem a jele: tudniillik annak, hogy Isten szeret minket, és hogy mi szeretjük őt.”²⁰

Ebből könnyen érthető, hogy az Újszövetségnek, Isten és ember új kapcsolatának jellemzője, hogy – az Ószövetségtől eltérően – nem csak parancsok találhatóak benne, hanem tanácsok is (főként a szegénység, tisztaság, engedelmisség hármias tanácsára gondol itt Tamás). A parancs bizonyos szükségességet tartalmaz, a tanács pedig szabad választás dolga: így a tanács a barátok közötti kommunikációra jellemző, hiszen ők nem parancsolnak egymásnak. A tanácsok olyan cselekedetekre irányulnak, amelyek bizonyos szempontból nem nélkülözhetetlenek a cél, az örök boldogság elérésére, de hasznosak, mert könnyebbé teszik azt. Ezért Tamás megfelelőnek látja, hogy a parancsok mellé a tanácsokat az Új Törvény adja, hiszen az a szabadság törvénye, míg a régi törvény a szolgaságé.²¹

Sőt, Szent Tamás a tanácsokat – a nagylelkű szabadság gyakorlásának terét – különlegesen is összeköti Krisztusnak, a bölcs barátunk személyével: „A bölcs barát tanácsai nagyon hasznosak. A Péld 27 [9] szerint: a szív a kenetnek és különböző illatoknak örül, és a barát jótanácsai megédesítik a lelket. De Krisztus a legnagyobb és legbölcsebb barát. Tehát az ő tanácsai a leghasznosabbak, és megfelelőek.”²²

A tanácsok tehát, és tágabban az ember egész erkölcsi élete, ezért Tamás felfogásában nem pusztán az Isten akarata-parancsai és az ember engedelmissége közti szemle- ges erőterben zajlik. A tanácsok, de a parancsok is, úgy érthetők a legjobban, ha azokat úgy nézzük, mint Krisztusnak, a bölcs barátunk tanácsait, azaz olyan javaslatokat az

¹⁹ Lásd *Summa contra Gentiles* IV. 22.: „Similiter autem et amicitiae proprium est consentire amico in his quae vult. Voluntas autem Dei nobis per praecepta ipsius explicatur. Pertinet igitur ad amorem quo Deum diligimus, ut eius mandata impleamus: secundum illud Ioan. 14–15: »si diligitis me, mandata mea servate«. Unde, cum per spiritum sanctum Dei amatores constituamur, per ipsum etiam quodammodo agimur ut praecepta Dei impleamus: secundum illud apostoli, Rom. 8–14: »qui spiritu Dei aguntur, hi filii Dei sunt.«”

²⁰ *Super evangelium S. Ioannis lectura* XV, 1.3. (A szerző fordítása.)

²¹ Lásd *Summa Theologiae* I.II. q. 108. a. 4. in co.

²² *Summa Theologiae* I.II. q. 108. a. 4. s.c. AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalatla*. Második rész első része. Ford. TUDÓS-TAKÁCS János, Budapest, 2008, 729, módosítással.

ember számára, amelyek Krisztus szeretetéből és bölcsességéből származnak. A tanácsot meghalló ember is ebben az erőterben mozog: nem hideg fejjel, indifferensen mérlegel jó és jó között, hanem a tanács meghallása eleve feltételezi, hogy szabadsága a nagyobb szeretetre való szabadság, amely feltételezi a szeretet meglétét. Válasza Krisztusnak, a barátoknak szól.

Ha összegezzük a fentebb vizsgált tamási szövegeket, észlelhetjük, hogy Isten és ember barátsága, Isten ingyenes jóakarata az ember felé a hit központi igazságait kapcsolja össze: az Isten ingyenes szeretetből részesíteni akarja az embert saját boldogságában, hogy az ember viszonzzerethesse őt; ez a kölcsönös szeretet a megtestesült Fiú által valósul meg, aki jelenlétét szentségi módon adja az embernek, s Istennek ez a szeretete ösztönzi az ember szabad válaszát.

* * *

VIKTÓRIA HEDVIG DEÁK OP

„Caritas est amicitia”

The Friendship of God and Man in the Theology of Thomas Aquinas

It is not easy to find the keystones of a theological synthesis. In this paper, I am trying to identify one of these in the theology of Thomas Aquinas, viz. the friendship of God and the human person, which is able to connect and explain the fundamental truths of the Catholic faith. Aquinas defines the love between God and man as friendship: he is the first theologian to do so. God shares with man His eternal happiness; on this communication is based the mutual love of God and man, a new and intimate relationship. This new relationship was made possible by the incarnation of the Son: God and man thus became close and equal. One can discover similarly the motive of friendship in the passion and in the atonement of the Son, and also, in the sacrament of the Eucharist where Christ offers his bodily presence to his friends during their earthly fare. Finally, Christian moral life is defined by a relationship of friendship, where man does not simply obey God's precepts: he does what God wants since friends want the same.

VIZKELETY ANDRÁS

„*Melius ordinassem si tempus habuissem*”

Egy sajtószerű *sermo* Árpád-házi Szent Erzsébetről

Az Országos Széchényi Könyvtár régebbi kódexállománya a liturgikus textusokon kívül nem bővelkedik Szent Erzsébettel foglalkozó szövegekben. Az 1231-ben elhunyt és négy évre rá már szentté avatott magyar királylányról található ugyan egy, még a 13. századra datált, rövid, legendának aligha minősíthető bejegyzés a Cod. Lat. 40 első lapján, majd egy 14. századi martirologiumban előforduló említés (Cod. Lat. 89, fol. 77^r), életével hosszabban csak egy, a *Legenda aurea*ból készült másolatban (Cod. Lat. 436, fol. 165–179) foglalkozik a *scriptor*. Róla szóló prédikáció az állományból nem került elő.

A második világháború után a Leuveni Kódexen kívül, amelyben van egy Szent Erzsébetről szóló prédikáció,¹ talán legjelentősebb szerzeménye volt a könyvtárnak az a *Sotheby*től 1975-ben megvásárolt pergamenkódex (Cod. Lat. 536), amelynek első része (fol. 1–56) még a 13. század első feléből származó, Erzsébet szentté avatásához készült szövegeket tartalmaz: a négy szolgálólány vallomását Erzsébet életviteléről és a közbenjárására történt csodák jegyzékét. A második, 14. századi rész (fol. 57–101) *Dietrich von Apolda* Erzsébet életleírását közli.² A szövegegyüttes jelentőségét bizonyítja, hogy a kódexet a Szent Erzsébet halálának 750. évfordulójára Marburgban rendezett reprezentatív kiállítás kölcsönkérte és katalógusában hosszan méltatta.³

1979-ben magánkézből egy kétkötetes, főleg prédikációkat tartalmazó kéziratot vásárolt a könyvtár, amely első kötetének végén (Cod. Lat. 540, fol. 91^v) a délszláv irodalomtörténet számára nagy jelentőséggel bíró horvát nyelvű, valószínűleg *Paulus de Sibinicótól* (Šibenik) származó passió ének áll.⁴ Ez előtt, a könyvtesthez utólag fűzött lapokra (fol. 88^r–91^r) írta le a szöveg végén megnevezett szerző azt az Erzsébet-

¹ VIZKELETY András: *A Leuveni Kódex sermója Árpád-házi Szent Erzsébet ünnepére*. In: *A XIX. század vonzásában. Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely Tanulmányok 3), 306–310.

² András VIZKELETY: *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek*. Budapest, Akadémiai, 2007 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae VI), 203–204.

³ *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog*. Sigmaringen, 1981.

⁴ András VIZKELETY – László HADROVICS: *Ein altkroatisches Passionslied aus dem 14. Jahrhundert*. In: *Studia Slavica* 30 (1984), 3–37.

prédikációt, amely tanulmányunk tárgyát képezi, és melynek a végén állnak a következők:⁵

„Sermo iste compilatus debiliter per me ffratrem Lewpoldum studentem, recitatus Fflorence in capitulo ob reuerenciam sanctissime Elyzabethe anno Domini millesimo CCC.Lxxx5. Amore victus et precibus scripsi ego ffrater Leuppoldus de Austria pro fratre Paulo de Sclauonia ut oret Dominum pro me. Si non bene composui, voluntatem tamen ostendi. Rogo humiliter, ut qui perlegerit ipsum, emendet et corriget si quam sunt emendenda vel corrigenda. Melius ordinassem si tempus habuissem.”⁶

Az auktorok és *scriptorok* szerénykedő megjegyzései ugyan a retorika régi stílusjegyei közé tartoznak,⁷ ez esetben azonban joggal úgy találhatjuk, hogy a *sermo* valóban *debiliter compilatus*. A szöveget tartalmazó leveleken lévő nagy vízfoltok ugyan a folyamatos közlést nem teszik lehetővé, a *sermo* felépítését, szerkezetét azonban, ha töredékesen is, rekonstruálhatjuk.

Leopoldus de Austria néven ismerünk egy korábbi szerzőt, de tőle csak asztronómiai művek maradtak ránk, 1264-ben egy üstökösről tudósított, egy másik kéziratban *filius ducatus Austriae*-nek nevezik. *Compilatio de astrorum scientia* című műve 1489-ben, Velencében nyomtatásban is megjelent.⁸ Így aligha azonos a mi szerzőnkkel, aki 1385-ben Firenzében a „kapitulumban” prédikált, és feltehetőleg ferences szerzetes volt. Ez évben ugyanis ebben a városban, a *Santa Croce* kolostorban tartották a rend egyetemes káptalanját. Persze lehet, hogy az *in capitulo* csak a káptalanteremre vonatkozik. Hadrovics véleménye szerint Leopoldus ekkor találkozhatott *Paulus de Slavoniával*, a kódexben fennmaradt horvát nyelvű passiók ének szerzőjével, aki Leopoldusnak itt elmondott prédikációját bemásoltatta a szerzővel az állandóan magával hordott kétkötetes omniáriumába, és akit Hadrovics a más forrásokból ismert Paulus de Sibinicóval (Šibenik) azonosított.⁹ Hadrovics feltételezi, hogy ő képviselte a horvát rendtartományt a káptalanon. Hasonló megbízatás azonban a *studens* Leopoldusról nem tételezhető fel.

A *sermo* nemcsak a középkori Erzsébet-prédikációk között, hanem egyáltalán a *de sanctis* ciklusokban teljességgel egyedülálló *themával* (szentírási idézettel) kezdődik: *Ecce mulier Mt. 9* [20].¹⁰ Az idézet ugyanis a vérfolyásos asszonyra vonatkozik, aki

⁵ VIZKELETY 2007, 207–217.

⁶ Az idézetekben a kézirat helyesírásán nem változtattunk, csak az értelmezést elősegítő interpunkciós jeleket alkalmaztunk.

⁷ Elfriede HAGENBICHLER: *Bescheidenheitstopos*. In: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Hrsg. v. Gert UEDING, Bd. 1. Niemeyer, Tübingen, 1992, 1491–1495. – Hasonló *scriptor*-bejegyzések találhatóak itt: Wilhelm WATTENBACH: *Das Schriftwesen des Mittelalters*. Leipzig, 1871, 285–293, és *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle*. Ed. Bénédicte du BOUVERET, 1–6. Fribourg, 1965–1982 (*Spicilegii Friburgensis subsidia* 2–7).

⁸ Ernst ZINNER: *Verzeichnis der astronomischen Handschriften des deutschen Kulturgebietes*. München, 1925, 202–203; Peter ASSION: *Altdeutsche Fachliteratur*. Berlin, 1973 (Grundlagen der Germanistik 13), 167.

⁹ VIZKELETY – HADROVICS 1984, 18–21.

¹⁰ Gecser Ottó, aki nem tudott az itt bemutatásra kerülő szövegről, az általa megvizsgált 1500 előtti Erzsébet-prédikációk közül egyet sem regisztrált ezzel a *themával*: GECSEK Ottó: *The Feast and the Pulpit*.

gyógyulást keresett Jézusnál. A Schneyer repertóriumában található kilenc ezzel kezdődő *sermo* kizárólag *de festis* ciklusokba tartozik, és e prédikációk kiindulópontja általában a bűnös lélek, aki megbocsátásra vár.¹¹

Leopoldus azonban először csak az ’asszony’ szót megelőző ’*ecce*’ (íme) mutatószóból, annak optikai jelentéséből kiindulva tagolja a beszédet egy hármas divízió-sorral, *quam videmus* bevezetéssel. Először Erzsébet látható szépségére hivatkozik: „*primo [...] videns elegantem membrorum pulchritudinem,*” és idézi az Énekek Énekének 1,14 versét: „*Ecce tu pulchra es amica mea, ecce tu pulchra es, oculi tui columbarum...*” – Másodsor (*dixi secundo*) Erzsébetnek a látható tettekben megnyilvánuló erős voltát (*quam videmus fortiozem*) nevezi meg, melynek előképe az ószövetségi Judit, *quae varias acciones fortes perfecit*, és hosszan elbeszéli, hogyan vágta le Judit Holofernes fejét (Judith 12–13). – Harmadszor (*dixi tertio*) a szűkölködők, szegények (*egenorum*) pártfogóját látja Erzsébetben, akinek előképe az Elizeus prófétát megvendéglő sunemi asszony (IV Rg 4,25).

Ezután (88^v) ismét visszatér a szerző a hármas divízió egyes tagjaira: „*Dixi primo quod video Sanctam Elisabeth speciosam esse. Nam illa anima decora dicitur in qua virtutum gloria et divine operationis reluctet effigies, omnis imago virtutum dat anime pulchritudinem et preciositatem: 'Omnis pulchritudo filie regis ab intus'*” (Ps 44,14). E tulajdonság ószövetségi előképe Ráchel, aki szépségével Jákobot magához vonzotta. – A *Dixi secundo quod video* bevezetés után a szöveg elmosódott, majd a már rekonstruálható rész „a legendából” (de melyikből?) indul ki: „...*constat ex legenda quod Sancta Elisabeth ex toto corde suo dilexit Dominum Ihesum Christum ideo fortiter fortitudinem extendit contra malignum mundum dimicando, vide legendam, et dimicando triumphat, unde figura est per fortem mulierem*”, [ahogyan a Példabeszédek könyve mondja (31,25 és 31,19):] „*Fortitudo et decor indumentum eius et ridebit in signum victoriae in die novissimo, quia manum suam misit ad fortia.*” – A harmadik divízió ismét Erzsébet irgalmasságát, szükségét, fájdalmakat enyhítő tevékenységét emeli ki (89^r): „*Dixi tertio quod video Sanctam Elisabeth dulcorosam esse ... velud mater misericors palmas extendit ad pauperes et ipsis in Christo servire sollicitamente studuit, unde non inmerito ipsa est figura per illam Sunamitem, que fecit Heliseo vero, scilicet domino nostro Ihesu Christo cenaculum et lecticulum et mansionem et candelabrum...*” A hármas divíziót néhány hivatkozás után le is zárja a szerző: „*Ideo potest esse mulier, quam Evangelista per hoc adverbium 'ecce' demonstravit.*”

A következő sorok erősen károsodott szövege Erzsébet okosságát, sőt bölcsességét nevezi meg (*erat etiam mulier preciosissima et prudentissima*), majd (89^v) egy újabb felosztásba fog: „*Vel aliter possumus dividere 1. Ex vita contemplativa valde deliciosa.*”

Preachers, Sermons and the Cult of St. Elizabeth of Hungary, 1235–ca.1500. Fondazione Centro Italiano di Studi sull' alto medioevo, Spoleto, 2012, 299–301.

¹¹ Johann Baptist SCHNEYER: *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350, Register*, Bd. 10–11, erarbeitet von Charles Lohr u.a. Münster, 1969–1990, 253.

2. Ex vita activa valde laborosa ... Considero [1.] quod Sancta Elisabeth oculum contemplacionis humiliter in quibus verbis ad Deum elevabat et ut ancilla serviliter famulabat.” A kezdő retorikai fordulathoz (*considero*) kapcsolódva folytatja: „secundo quod per consilium aquisitionis, dum Christus eam amicabilem amplexabat, ipsa mundum contemptabiliter subpeditabat, propter quod Christus ipsam multipliciter coronabat in celesti collegio.” Ezért ő is *mulier amicta sole* (Apc 12,1), mert „Christus Deus noster circumplectens hanc gloriosam et sanctam Elisabeth in signum reverentie dilectorum, iuxta id: 'leva eius sub capite meo' etc. Cant. 2,[6]. Hunc amplexum amorosum fecit Christus ... per infusionem glorie, que sicut sol lucet, et amplius quod sol calefacit tam ferventem faciens animam, que velut patrem Christum cupit habere, sed omnia que in ipso mundo sunt, etiam ipsum mundum ad instar lune deficientem contempsit.”

Secundo dico – folytatja a szöveg – *quod Sancta Elisabeth est salvificans mirifice [...] iubilans ymnifice*. Ebből a himnusz éneklő képből indul el a 90^r levél elején egy utolsó felosztás, amely folytatódik a következő, 90^v levélen is: „Dico ultimo dividens, quod Sancta Elisabeth est iubilans ymnifice, ipse quod ymnifice iubilaret, ipsa creditur esse stabilis in superioribus, ubi [...] secundum gradus meritorum distinguuntur gradus premiorum.” – Ezután a mindenszentek litániájának módjára felsorolja az angyaloktól kiindulva a szentek kategóriáit és érdemeit (*angeli, apostoli, patriarche, prophete, martyres, doctores, confessores, „episcopus seu pontifex”, sacerdotes, monachus, virgo, vidue, „nuptas seu coniugatas”*).

Erzsébet, fejezi be a sort a szerző, és a továbbiakban – nem mindig követhetően – igyekszik is indokolni, a szüzek és az özvegyek égi jutalmában részesült: „Sed hic apparet ... mirabile, quod Sancta Elisabeth cum et nuptiis et virginibus accipere creditur premium...” Ez az állítás több középkori Erzsébet-*sermó*ban előfordul, Ge策er hosszasan kitér teológiai értelmezésére.¹²

Leopoldus *sermó*jában alig hivatkozik teológiai auktoritásokra. Amikor Erzsébet bölcsességét említi (*erat etiam mulier preciosissima et prudentissima*), hivatkozik Isidorusra: *concluditur ... secundum Ysidorum 13 Ethimologiarum*.¹³ A 90^r elején, a fent megadott passzus után (*secundum gradus meritorum distinguuntur gradus premiorum*) Szent Jánost idézi: *in domo patris mei mansionem... etc.* (Io 14,2), majd egymás után megnevezi a glossát (*ut dicit glossa*), feltehetőleg a *Glossa ordinariát*, Petrus Lombardus Szentenciáinak könyvét (*transsumpte libro 4o Sententiarum divisio 4o*), majd Ágostont és egy azonosíthatatlannak bizonyuló Gerhardust (*Augustinus super illo verbo „Sicut stella differt a stella” [I Cor 15,41], cui videtur alludere dictum Gerhardi in omelia de ascensione Domini*).

¹² GECSER 2012, 4.2 fejezet: *Virgins, wives, and widows*, 180–188.

¹³ ISIDORUS HISPALENSIS: *Liber Etymologiarum* 13. könyvének témája *De mundo et partibus*.

A teológiai szövegekre való rövid hivatkozásokkal ellentétben két, a világi írásbeliség körébe tartozó szöveget hosszán is idéz Leopoldus, melyeket azonban nem sikerült szövegkiadásokkal azonosítani. Mindjárt az első, *quam vidimus* bevezetéssel kezdődő *distinctio*-sor első tagja után, amely Erzsébet látható szépségét (*elegantem membrorum pulchritudinem*) emeli ki, áll a következő textus: „Et hoc sciens orator eloquentissimus videns prope Marie pulchritatem mulieres transeuntes clausis oculis inquit ad Alchisum philosophum: Ecce splendor et pulchritudo et spiritus et mentis habitudo, ecce harum speciositas et formarum preclaritas fortuitum intellectum habent [...] libro 2o.”

A második, még hosszabb, szinte novellisztikus szöveg ugyanezen fólió alján, az első divízió harmadik tagja, a sunemi asszony-hasonlat után kezdődik, és tart a következő fólió tizedik soráig: „...in XVII libro bello: Dum Orlandus grecorum imperator vidisset quod Almusan princeps exercitus iubaret omnes mulieres occidere, ait: ne queso fiat hoc scelus a nobis, quod mulieres has interficientur. Ecce ab hiis fortitudinem accepimus, ecce hec genitricis, ecce nutrices hee bellancium vobis ab hiis vitam habere poteribus si vulnerati cecidimus, misericordes inveniemus, si lassati et caloribus pre-occupati refrigerium compostatem solamen, et donec nos non possumus resistere, has sudo adiutricis perstrigendo hostes possumus vincere tamen de prava propositione maiorum.”

Erzsébet számára a szüzeknek és a házastársaknak kijáró égi jutalom megadásának reményét megismételve fejeződik be a *sermo* a 91^r elején: „Ex quo infero [...] quod Sancta Elisabeth potuit habuisse premium sanctarum virginum [...] firmiter credimus, non solum virgines etiam coniugate per fidem rectam et operationem bonam Domino placentes ad eternam beatitudinem merentur pervenire, quod nobis concedat Jhesus coronam virginum, premium viduarum, consolatio omnium sanctorum, qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et regnat in secula seculorum amen.”

A két kéziratkötetet, amelyek közül az egyik az Erzsébet-*sermót* tartalmazza, Paulus de Sibinico bizonyára magával vitte a horvátországi Šibenikbe, az ottani ferences konventbe. Horvátország akkor a középkori Magyar Királysághoz tartozott. Egy, a kolostor tulajdonában lévő, ugyancsak Szent Erzsébet-prédikációt tartalmazó kódexet Gecser Ottó említ.¹⁴ Elképzelhető, hogy ez azonos lehet a valamikor Šibenikből elkerült és ismeretlen utakon az OSZK tulajdonába jutott kódexszel.

* * *

¹⁴ GECSEK 2012, 113, 113. lábjegyzet.

ANDRÁS VIZKELETY

„*Melius ordinassem si tempus habuissem*”

Ein eigenartiger Sankt-Elisabeth-Sermo in einer Budapester Handschrift

Im Jahre 1979 erwarb die Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest eine zweibändige Sermoneshandschrift aus dem 14. Jahrhundert, ein Handbuch des kroatischen Franziskaners Paulus de Sibinico. Auf die letzte, heute stark wasserfleckige Blätter des ersten Bandes trug Leopoldus de Austria auf Wunsch des Besitzers eine Predigt über die Heilige Elisabeth von Thüringen ein, die er 1485 in Florenz hielt.

Die Predigt beginnt mit dem thema Mt. 9,20 (*Ecce mulier ...*), mit den Worten, die die Heilung der blutflüßigen Frau einleiten. Mit dieser Bibelstelle beginnt keine bislang registrierte Elisabeth-Predigt (Schneyer, Gecser), ja überhaupt kein Sermo über eine Heilige. Leopoldus geht nach diesem Bibelzitat vom optischen Hinweischarakter des ersten Wortes *ecce* aus, und schildert in mehreren Divisionsreihen die wahrnehmbaren äußeren und inneren Eigenschaften der Heiligen Elisabeth. Die dadurch entstandene eigenartige Struktur des Textes vertritt einen Sonderfall unter den Elisabeth-Predigten des Mittelalters.

F. ROMHÁNYI BEATRIX

A Magyar Királyság hiányzó szentjei

A Petőfi híd budai hídfőjénél álló Magyar Szentek templomában szentek hosszú névsora olvasható. A listában általánosan és alig ismert nevek egyaránt vannak, köztük jó néhány középkori is. Még ha ki is húzzuk azokat, akiket csak a kegyes hagyomány sorol ilyen-olyan okból a magyar szentek közé, mint például Remete Szent Pált vagy Skóciai Szent Margitot, akkor is maradnak bőven. A történettudomány oldaláról közelítve azonban a kép némileg módosul. Egyfelől tisztázni kell, hogy kiket tekintünk magyar szenteknek, hiszen nem mindegy, hogy a magyar származású, a Magyarországon élő, vagy az időszakosan Magyarországon tevékenykedő személyeket vizsgáljuk. Másfelől azt a kérdést is fel kell tenni, hogy csak a középkorban kanonizáltakat vesszük figyelembe, vagy azokat is, akiket csak jóval a haláluk után, akár a 20. században avattak szentté. E rövid írásban magyar szentnek csak azokat tekintem, akiknek a szentté avatását Magyarországon kezdeményezték, vagy magyar egyházi és világi méltóságok érdemben hozzájárultak a kanonizáció sikeréhez. Mivel a középkorban nem volt különbség szentek és boldogok között, ettől a különbségtételtől eltekintek. A magyarok mellett, összehasonlításként, a cseh, a lengyel és az osztrák területeken, valamint a kolduló rendek által kezdeményezett középkori szentté avatásokról lesz szó. Az időkeretet tekintve nem fogok kizárólag a középkorra szorítkozni, mivel a szentté avatásoknak az újkoron át a modern korig megfigyelhető dinamikája is tanulságos, a középkori eredetű szentkultuszok bő felét ugyanis csak jóval később sikerült hivatalossá tenni.¹

¹ A magyar szentek közül legismertebb Árpád-házi Szent Margit példája, de hasonló a helyzet az Árpád-ház többi szentként tisztelt heregnőjével is. IV. Béla és Laszkarisz Mária leányai közül Konstanciát 1674-ben, Kingát 1690-ben, Jolánt 1827-ben emelték a boldogok közé. A már korábban kimutatható tisztelet ellenére Gizella boldoggá avatása is csak 1911-ben történt meg. Nagy Lajos király 1399-ben meghalt leányát, Hedviget 1997-ben avatták szentté, bár lengyelországi kultusza a 14. század végétől folyamatos volt. A középkori dinasztikus szentkultuszról lásd KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, Balassi, 2000. A 17. század második felétől, különösen a jezsuita HEVENESI Gábor *Ungaricae sanctitatis indicia* című, először 1692-ben, majd bővített formában 1737-ben megjelent kötetének köszönhetően, jócskán megszorodtak a számontartott szentek és boldogok, akik közé jónéhány olyan személy is bekerült, akiket valóban csak a kegyes utókor sorolt a magyar szentek közé. Velük még említés szintjén sem foglalkozom.

A szentté avatásokra mindig meghatározott céllal került sor, amiben nemcsak az illető személy életszentsége, hanem más, egyházi és világi szempontok is szerepet játszottak. Miután az Egyház az első ezredfordulótól kezdve egyre részletesebben szabályozta a kanonizáció kereteit, az eljárások egyre összetettebbek és költségesebbek lettek, és sikert nemigen lehetett elérni megfelelő képzettségű, illetve megfelelő befolyással és anyagi erővel rendelkező támogatók nélkül. A szabályozás első elemei nagyjából akkor jelentek meg, amikor a kelet-közép-európai térség új keresztény államai megalakultak. Az első, akinek a hivatalos szentté avatásáról értesülünk, az a Szent Adalbert,² aki személyében össze is köti a Cseh, a Lengyel és a Magyar Királyságot. A 13. századra szabályos perré vált eljárás keretében zajló kanonizáció a 15. században az egyházi reformok kifejező eszköze is volt. A reformációt követően, a katolikus identitás megerősítését is célozva, egészen máig kezdeményezték helyi egyházak és világi támogatók egyes középkori szentek tiszteletének egyházi elismertetését.

A SZENTEK

A Magyar Királyságban az első szentté avatásokra köztudottan 1083-ban került sor, amikor László király kezdeményezésére egyszerre öt személyt: Istvánt, Imrét, Gellértet, Zoerard-Andrást és Benedeket emelték oltárra. A Hartvik-féle Szent István-legendában olvasható indoklás szerint azokat avatták szentté, akik Pannóniát keresztény hitre térítették (c. 24), jól látható azonban, hogy az ekkor szentté avatottak személye korántsem volt egyformán ismert. 1083 előtt a térségben a fentebb említett, II. Szilveszter pápa által kanonizált Szent Adalbert mellett csupán két korai cseh szentről, Ludmiláról és Vencelről tudunk. Az ő szentté avatásukra még a 10. század első felében került sor, nem az 1000 után eljárás szerint. Végül meg kell említeni az 1009-ben, ugyancsak a porosz misszió közben vértanúvá lett Querfurti Brunót, akinek szentté avatása halála után nem sokkal megtörtént, de annak részleteiről nem maradt fenn forrás. Az ötödik szent, aki a vizsgált térséghez köthető, a Bakonybélben is remetéskedő és a břevnovi apátságban eltemetett Gunther, akit viszont hivatalosan sohasem kanonizáltak, bár tisztelete halála után azonnal megjelent, és mind a cseh, mind a délnémet, mind a magyar területen ismert volt. Az 1083-as szentté avatásokkal a fiatal Magyar Királyságnak egyszerre annyi új szentje lett, ahány korábban az egész térségben összesen volt.³ Az összes felsoroltak közül egyedül Adalbert kultusza terjedt el nagyobb területen.

² Ulrich augsburgi püspök néhány évvel korábbi római szentté avatását az újabb kutatás kétségbe vonja, vö. Bernhard SCHIMMELPFENNIG: *Papsttum und Heilige*. Neuried, 2005, 418–422.

³ Az öt meseritzi (Międzyrzec) szent szerzetest ugyan az első lengyel vértanúknak tekintik, kolostoruk helye és kapcsolatrendszerük alapján azonban legalábbis köztes helyzetben voltak, és inkább kötődtek a német és sziléziai térséghez, mint Lengyelországhoz. A kora újkortól azonban kétségtelenül lengyel szentekként tartották őket számon, a 16. század elején II. Gyula pápa lengyel kezdeményezésre engedélyezte tiszteletüket. Hasonló okokból nem tárgyalom a sziléziai Szent Hedvig (Hedwig von Andechs) kultuszát sem.

Ereklyéi előbb Gnieznóba, majd a cseh források szerint Prágába kerültek (ezt a lengyelek vitatják), valamint az ő tiszteletére szentelték fel az esztergomi székesegyházat is.

A 12. században az egész térségben egyetlen szentté avatás történt: Szent Lászlóé 1192-ben, amelyet III. Béla kezdeményezett. Ezzel le is zárult a középkori magyarországi szentté avatások időszaka. Tudunk viszont több kezdeményezésről: a már említett Szent Margit⁴ mellett Lukács esztergomi érsekről⁵ és Csák nembeli Móric domonkos szerzetesről.⁶ Emellett vannak utalások Mór pécsi püspök,⁷ Magyarországi Pál⁸ és Hahót nembeli Buzád domonkos,⁹ valamint Magyarországi Vid Agoston-rendi szerzetesek,¹⁰ illetve Magyarországi Ilona tiszteletére,¹¹ bár a jelek szerint az ő szentté avatásukat hivatalosan nem kezdeményezték. E sorban voltaképpen az utolsó a pálosok alapítójának tekintett Boldog Özséb, akinek életrajzát a 16. század elején Gyöngyösi

⁴ Szent Margit szenttéavatási jegyzőkönyvéről és legendáiról lásd KLANICZAY Tibor – KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Budapest, Argumentum, 1994, valamint legújabban *The Oldest Legend: Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary*. Ed. Ildikó CSEPREGI et al. Budapest, CEU Press, 2018.

⁵ KÖRMENDI Tamás: *Lukács (1158–1181)*. In: *Esztergomi érsekek (1001–2003)*. Szerk. BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2003, 59–72. A Róbert érsek által kezdeményezett kanonizációról lásd még GYÖRFFY György: *Becket Tamás és Magyarország*. In: *Filológiai Közlöny* 16 (1970), 153–158.

⁶ LEANDRO ALBERTI: *De viris illustribus ordinis praedicatorum libri sex in unum congesti*. Bononiae, 1517, fol. 217^v–220^v, idézi Anne HUIJBERS: *Zealots for Souls. Dominican Narratives of Self-Understanding during Observant Reforms, c. 1388–1517*. Berlin–Boston, De Gruyter, 2018, 303. A legenda fordítását MADAS Edit közölte: *Boldog Csáki Móric*. In: *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II*. Szerk. MADAS Edit, KLANICZAY Gábor. Budapest, Osiris, 2001, 331–341. Renden belüli tiszteletét igazolja, hogy a trevisói San Nicolo-templomban felirattal ellátott ábrázolása látható egy 1352-ben készült falképen (IMPLOM Lajos: *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Vasvár, 2017, 185). A régebbi cikkek és tanulmányok csupán kutatástörténeti idézésétől eltekintek, azok az idézett újabb cikkekben megtalálhatók.

⁷ KOSZTA László: *Szt. Mór (1036 – 1070/1075 körül)*. In: *A pécsi egyházmegye története I*. Szerk. FEDELES Tamás et al. Pécs, 2009, 59–62.

⁸ SZOVÁK Kornél: *A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai hagyományában*. In: *A Szent Domonkos rend és a kunok*. Szerk. DEME Ágnes, BARNA Gábor. Szeged, 2016, 115–126, itt: 121.

⁹ SIGISMUNDUS FERRARIUS: *De rebus Hungaricae provinciae sacri ordinis praedicatorum... commentarii*. Viennae, 1637. Ferrari Hahót nembeli Buzád domonkos szerzetes, korábban szőrényi (a korábbi szakirodalomban szlavón) bán életrajzát közli, akiről ugyan nem ismerünk 16. századi vagy korábbi szöveget, de több 13. századi oklevélben szerepel, és róla szól Thomas de Cantimpré egyik exempluma is. Vö. ZSOLDOS Attila: *Béla erdélyi herceg bárói*. In: *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Szerk. DÁNÉ Veronka et al. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016, 441–450, itt: 446. A volt bán 1233-ban kelt oklevele, amellyel birtokait fiára hagyta, Ferrari művében olvasható (59), Fejér ez alapján közölte (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* III/2. Ed. Georgius FEJÉR, Budae, 1829, 334–335). A Thomas de Cantimprénél szereplő exemplumokról lásd GYÖRKÖS Attila: *The Saint and His Finger: Dominican Legends and Exempla from Thirteenth-Century Hungary*. In: *Hungarian Historical Review* 5 (2016/3), 536–556.

¹⁰ MIROSLAV HUT'KA: *Vitus Pannonius, egy kevésbé ismert magyarországi középkori szent*. In: *Magyar Sion* 6 (2012), 203–215.

¹¹ KLANICZAY Gábor: *Magyarországi Boldog Ilona és a középkori domonkos stigmatizáltak*. In: *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban*. Szerk. CSURGAI HORVÁTH József. Székesfehérvár, Alba Civitas Történeti Alapítvány, 2017, 125–143.

Gergely írta meg.¹² Amint a felsorolásból látszik, kizárólag egyháziakról van szó: az összesen kilenc személy közül öten a domonkos rendhez kötődtek (bár Margit természetesen dinasztikus szent is), rajtuk kívül van még két főpap és két további szerzetes.

Az Árpád-korban kanonizált szentek közül csak a dinasztia szentjeinek (István, Imre, László), közülük is elsősorban a két királynak alakult ki széles körű tisztelete. Gellértnek Csanádon és a bencés rendben, főleg Pannonhalmán és Bakonybélben mutatható ki kultusza.¹³ A két remete, Zoerard-András és Benedek tisztelete erősen helyi-nek mondható.¹⁴ Ugyanez hatványozottan igaz Margit kivételével a többi, a középkorban nem kanonizált személyre is.

Feltűnő, hogy ellentétben a szomszédos német területekkel, nincsenek szent apátok a korai szentek között, nemcsak Magyarországon, hanem a többi kelet-közép-európai országban sem. Ennek egyik oka nyilván az, hogy a 10. századot megelőzően, amikor a legtöbb szentként tisztelt apát működött, ebben a régióban még nem jelent meg a szervezett kereszténység, de az is igaz, hogy az itteni apátoknak kezdettől jóval kisebb volt a mozgástere, nem jelenhettek meg önálló egyházpolitikai szereplőként. Márpedig a kora középkori szent apátok döntő többsége egyházszervező, térítő tevékenysége miatt került a szentek sorába (jellemző, hogy bár Gellért és Mór egyaránt szerzetes volt, egyikük sem valamely monostor apátjaként, hanem püspökként vált egyházszervezővé).

1200 után Kelet-Közép-Európa más országaiban történt néhány sikeres szentté avatás. A 13. század legelején, 1204-ben a sázavai monostor alapítóját, Prokopot III. Ince, fél évszázaddal később, 1253-ban Szaniszló krakkói püspököt IV. Ince avatta szentté. Hosszú szünet után, 1485-ben Babenberg Lipót osztrák herceg került az Egyház szentjei közé, 1521-ben pedig csaknem sikerrel zárult Kázmér lengyel herceg kanonizációja, amit csak X. Leó halála akasztott meg. Az eljárást végül ténylegesen 1602-ben zárták le.

A reformáció hatására az 1520-as évek végétől hosszú szünet következett. Néhány korábban indított eljárás lezárásától eltekintve újabb szentté avatások csak a 16. század végétől történtek, miután V. Sixtus pápa *Immensa Aeterni Dei* bullájával újjászervezte a bíborosi kollégiumot, és létrehozta a szenttéavatási ügyekben is illetékes Szent Rítus-

¹² A személye körüli bizonytalanságokról lásd HERVAY F., Levente O.Cist: *A pálos rend eredete*. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk. SARBAK Gábor, ÓZE Sándor. Budapest, 2007 (Rendtörténeti tanulmányok IV/1), 57–65; F. ROMHÁNYI Beatrix: *A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében. Megjegyzések a pálos rend középkori történetéhez*. In: *Történelmi Szemle* 50 (2008), 289–312.

¹³ MADAS Edit: *Der heilige Gerhard, Bischof von Tschanad*. In: *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa*. Hgg. Joachim BAHLCKE et al. Berlin, Akademie Verlag, 2013, 544–553.

¹⁴ A Zobor-hegyi remeték magyarországi emlékéiről lásd SÓLYMOS Szilveszter OSB: *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*. Budapest, 1996, valamint újabban ILKÓ Krisztina: *A Boldog Mór pécsi püspök által írt Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti szöveggyűjteménye a középkor és kora újkor folyamán*. In: *Mű & Szerző. Fiatal kutatók konferenciája – Tanulmánykötet*. Szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al. Budapest, ELTE BTK, 2012 (Arianna Könyvek 4), 91–100.

kongregációt.¹⁵ Az új korszakban a térségből elsőként Jácint (Jacek Odrowąż) domonkos szerzetest kanonizálták 1594-ben, majd a 17. században összesen négy (Kázmérral együtt öt) lengyel tiszteletét tették hivatalossá. Ekkor zárult le Kapisztrán János szenttéavatási eljárása is. Ezt követően összesen nyolc középkori személyt avattak szentté vagy tették kultuszukat hivatalossá: a 18. században egy cseh (Jan Nepomuk) és egy lengyel (Jan z Dukli OFM), a 19. és a 20. században pedig a három „visegrádi országból” egyet-egyet (cseh: Prágai Ágnes, Zdislava Berka; lengyel: Árpád-házi Jolán, Anjou Hedvig; magyar: Mór pécsi püspök, Árpád-házi Margit). Lukács érsek ügye a tatárjárás után nem folytatódott, Csák Móricé pedig – bár a 15. század végén igazolhatóan kezdeményezték, és a kora újkorban a jelek szerint napirenden tartották – végül mégsem jutott el a sikeres lezárásig.

Ha a szentként tisztelt személyek életének időszakát tekintjük, a 11. és a 13. század emelkedik ki (lásd az 1. táblázatot), a tárgyalt személyek kétharmadának az élete esik erre a két időszakra. A tényleges szenttéavatásokat tekintve viszont csak a 11. század ugrik ki, köszönhetően az 1083-as magyarországi szenttéavatásoknak (lásd a 2. táblázatot a következő oldalon). Az utóbbi táblázatban nem tűnik ki, de 1253 és 1484 között a térségből egyetlen kanonizációra sem került sor. A 13. századot követő visszaesés az Egyház egészében is megfigyelhető, de Kelet-Közép-Európában lényegesen nagyobb volt, mint Dél- vagy Nyugat-Európában. Feltűnő az is, hogy az 1000 és 1530 közötti időszakban ebből a térségből egyetlen kanonizált női szent sincs.

1. táblázat.

A kelet-közép-európai térség szentként tisztelt személyei halálozásuk ideje szerint.
Az első sorban konkrét területhez nem köthető személyek vannak
(Adalbert, Brunó, Gunther, Kapisztrán János)

Terület	10. sz.	11. sz.	12. sz.	13. sz.	14. sz.	15. sz.	összesen	%
Kelet-Közép-Európa	1	2				1	4	11,4
cseh	2	1		2	1		6	17,1
magyar		7	1	4	1		13	37,1
lengyel		2		4	1	4	11	31,4
osztrák			1				1	2,9
összesen	3	12	2	10	3	5	35	
%	8,6	34,3	5,7	28,6	8,6	14,3		

¹⁵ Vö. *Bullarum diplomatum et privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum* t. 8. Torino, 1863, 985–999.

2. táblázat.

A kelet-közép-európai térség szentként tisztelt személyei
szentté avatásuk ideje szerint.

Az első sorban konkrét területhez nem köthető személyek vannak
(Adalbert, Brunó, Gunther, Kapisztrán János)

Terület	10. sz.	11. sz.	12. sz.	13. sz.	14. sz.	15. sz.	16. sz.	17. sz.	18. sz.	19. sz.	20. sz.	Kanonizáció elindult	Nem hivatalos kultusz	Összesen	%
Kelet- Közép- Európa	1	1						1					1	4	11,4
cseh	2			1					1	1	1			6	17,1
magyar		5	1							1	1	2	3	13	37,1
lengyel				1			1	5	1	1	1		1	11	31,4
osztrák						1								1	2,9
összesen	3	6	1	2	0	1	1	6	2	3	3	2	5	35	
%	8,6	17,1	2,9	5,7	0,0	2,9	2,9	17,1	5,7	8,6	8,6	5,7	14,3		

A KOLDULÓ RENDEK SZEREPE

Mivel a 13. század közepétől a szentként tisztelt személyek szinte kivétel nélkül kötődtek valamiképpen a kolduló rendekhez, röviden érdemes áttekinteni az ő stratégiájukat. A 13. században megjelenő új rendek a szentek tiszteletében is új modelleket honosítottak meg. Mind a domonkos, mind a ferences rend erősen központosított volt, és ez az általuk népszerűsített szentkultuszokban is tetten érhető. Mindkét rendalapítót röviddel a haláluk után szentté avatták, Ferencet 1228-ban, Domonkost 1235-ben. Emellett a ferencesek 1232-től Páduai Szent Antalt is a szentek között tisztelhatték. 1235-ben sor került Szent Erzsébet kanonizációjára is, aki ugyan egyik rendnek sem volt formálisan a tagja, de mindkettő szerette volna sajátjának tekinteni.¹⁶ Az 1250-es években mindkét rend gyarapodott egy-egy újabb szenttel: a domonkosoknak Veronai Szent Péter mártírt 1253-ban, a ferenceseknek Szent Klárát 1255-ben sikerült szentté avatgatni. Ezzel azonban hosszú időre lényegében le is zárult a kanonizációk sora, a következő bő százötven évben a sor csak a ferences Toulouse-i Szent Lajossal (1317) és

¹⁶ GECSER Ottó: *The Feast and the Pulpit. Preachers, Sermons and the Cult of St. Elisabeth of Hungary, 1235 – ca. 1500.* Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo, 2012, 4–30.

a domonkos Aquinói Szent Tamással (1323) bővült, mindkettőnek jól kitapinthatók a politikai, egyházpolitikai okai (3. táblázat). Ez nem jelenti azt, hogy ebben az időszakban ne tartották volna számon a szent életű vagy más miatt nevezetes rendtagokat, újabb rendtársak szentté avatását azonban nem kezdeményezték, inkább a meglévők kultuszát igyekeztek népszerűsíteni, részben az ereklyéken és a hozzájuk köthető csodákon, részben a prédikációkon keresztül.

A szerzetesek gondolkodásmódját tükrözik a *sermogyűjtemények*, pontosabban azok a szentbeszéd-minták, amelyek nem az egész Egyházban általánosan tisztelt szentekről szólnak. A pécsi egyetemi beszédek például hét *sermót* szentel Szent Domonkosnak, ötöt Veronai Szent Péternek, ugyancsak ötöt Szent István királynak, négyet Erzsébetnek és kettőt Szent Lászlónak. Temesvári Pelbárt a 15. század végén ugyancsak hét *sermót* írt rendje alapítójáról, mellette megemlékezett az összes ferences szentről: Antalról, Kláráról, Toulouse-i Szent Lajosról, valamint a nem sokkal korábban szentté avatott Bernardinról, a ferences vértanúkról és Bonaventuráról, utóbbiról két *sermóval* is. De a második helyre valójában Szent László került, akiről négy *sermót* találunk. Istvánról, Imréről és Erzsébetről három-három, Gellérről pedig egy beszéd szól. Érdekes, hogy Pelbártnál Szent Demeterről is van *sermo*, aki ugyan nem magyar szent, de a késő középkorban az ország egyik védőszentjének tekintették.¹⁷ Laskai Osvát kevesebb szentről írt *sermót*, de az arányok hasonlóak: Ferencről négy, a ferences szentekről további öt, Lászlóról három, Istvánról, Imréről és Erzsébetről két-két *sermo* van a kötetben.¹⁸

A kultusz terjesztésének eszköze lehetett a templomok patrocíniuma is.¹⁹ A ferencesek magyar rendtartományában a 13. században alapított kolostorok közül négyet szenteltek Szent Ferenc tiszteletére, Pádúai Szent Antal és Szent Klára viszont csak a 14. században tűnt fel védőszentként. A ferences szentek a renden kívül nem jelentek meg templomcímekben. A domonkosok a 13. században két kolostorukat szentelték a rendalapító tiszteletére, s közülük az egyikben, Érsomlyón a szent csodatévő ereklyéjét is őrizték.²⁰ Ellentétben a ferencesekkel, Domonkos tisztelete már ekkor megjelent

¹⁷ Vö. *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae. Initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versusum alleluaticorum cantionumque*. Szerk. HOLL Béla, sajtó alá rendezte KÖRMENDY Kinga. Budapest, OSZK, 2012, n. 284; szövegét közli DANKÓ József: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapest, Franklin, 1893, 225, a *sequentia* megtalálható az 1511-ben készült zágrábi miscelániumban. Szent Demeter patrocíniumként ennél korábban is kimutatható. Az egész országban mintegy húsz templom védőszentje volt Demeter. Ebből 14 Bács, Baranya, Bodrog, Csanád, Csongrád (Szeged), Szerém, Torontál és Valkó, további öt pedig Somogy és Tolna vármegyében, többüket csak a 15. században említik először. MESTERHÁZY Károly: *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon*. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968* (1970), 166.

¹⁸ Vö. sermones.elte.hu (2019. június 28); *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*. Ed. PETROVICH Eduardus, TIMKOVICS Paulus Ladislaus. Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1993.

¹⁹ Ikonográfiai kontextusban érintette a témát a kolduló rendi, elsősorban domonkos és ferences szentek magyarországi tisztelete kapcsán KONRÁD Eszter is nemrég megvédett doktori disszertációjában: *The Representation of the Saints of the Mendicant Orders in Late Medieval Hungary*. CEU, 2017.

²⁰ GYÖRKÖS 2016, 545–547.

a renden kívül is: a pálos Szakácsi 1263-ban említett pálos remeteségének kápolnáját Szent Domonkos tiszteletére szentelték.²¹ Szent Péter mártír tisztelete szintén korán megjelent Magyarországon, de érdekes módon titulusként csak nem domonkos környezetben: az 1250-es években Veronai Szent Péter tiszteletére szentelték a vízivárosi plébániatemplomot és a pesti ferences (!) kolostor templomát.²² A 14. században szentté avatott Aquinói Szent Tamás kultusza nem mutatható ki, de ez nem magyar sajátosság. Toulouse-i Szent Lajos tisztelete sem terjedt el Európában, de mivel I. Károly magyar király nagybátyja volt, az uralkodó által alapított lippai ferences kolostor templomát néhány évvel a szentté avatása után az ő tiszteletére szentelték. Összességében, mind a ferencesek, mind a domonkosok alapvetően a gyorsan kanonizált rendalapítókat népszerűsítették, a többi, egyébként igen kisszámú korai rendi szent mellettük másodlagos szerepet játszott. A 13. század második felében induló többi rend vagy nem rendelkezett valódi alapítóval (például a kármeliták), vagy ha volt is ilyen személy, például Giovanni Bono,²³ annak a szentté avatására csak jóval később került sor, és egyikük hatása sem mérhető Ferencéhez vagy Domonkoséhoz.

A 13–14. században ugyanakkor e rendi közösségek nagyon is számontartották a kiemelkedő személyiségeket, akik között a kármelitákat leszámítva mindegyik rendnél voltak magyarok is. Buzád történetét például már a 13. században Thomas de Cantimpré egyik *exempluma* tartotta fenn,²⁴ Magyarországi Ilona legendáját pedig Gergely, a domonkosok magyar rendtartományának perjele 1409-ben mint régi szöveget küldte a Sienai Szent Katalin kanonizációját előkészítő Caffarini domonkos testvérnek.²⁵ Az Ágoston-rendi Magyarországi Vidről Heinrich von Friemar tett említést 1334-ben írt művében.²⁶ Az ő szövegében összesen öt szentség hírében elhunyt személy szerepel, akik közül három itáliai, egy német, egy pedig magyar. A három itáliai Giovanni Bono, Nicola da Tolentino és Simon Rinalducci da Todi. Idővel mindhármukat szentté avatták, elsőként Nicola da Tolentinót, akiről Heinrich von Friemar is azt írta, hogy voltaképpen elsőként kellene említeni az érdemei miatt. A mi szempontunkból figyelemre méltó, hogy a felsorolásban Magyarországi Vid az egyetlen, akinek az életéről a szerzőnek semmilyen közelebbi információja nem volt. A német Gothai Hartmutot nyilván föld-

²¹ *Documenta Artis Paulinorum 2. A magyar rendtartomány kolostorai N – SZ.* Szerk. GYÉRESSY Ágoston, bev. HERVAY Ferenc. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, 1976, 346.

²² VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza I.* Budapest, 2006, 103–104; KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I.* Budapest, 1922, 225–226.

²³ Giovanni Bono (†1249) szenttéavatási perére a mantovaiak kezdeményezésére már 1251–1254 között sor került, de ténylegesen csak 1483-ban avatták szentté. Mario MATTEI: *Il processo di canonizzazione di fra Giovanni Bono (1251–1253/54) fondatore dell’Ordine degli Eremiti.* Roma, Institutum Historicum Augustinianum, 2002.

²⁴ GYÖRKÖS 2016, 543.

²⁵ KLANICZAY 2017, 126.

²⁶ FRA ENRICO de Urimarìa o DE FRIEMAR: *Tractatus de origine et progressu Ordinis Fratrum Eremitarum S. Augustini et vero ac proprio titulo eiusdem.* Ed. P. Eustasio ESTEBAN. *Analecta Augustiana III* (1909–1910), 279–283; *IV* (1911–1912), 298–307, 321–328. (art. V).

rajzi közelsége miatt ismerte, de a rendi kommunikáció irányáról sokat elárul, hogy mindhárom itáliai szerzetes nevéhez is tudott kötni valamilyen csodát.

A teljes képhez persze az is hozzátartozik, hogy a kolduló rendek nem elsősorban saját magukat akarták népszerűsíteni. Prédikációik, missziós tevékenységük közép-pontjába azokat a szenteket állították, akiket „korszerűnek” tartottak, például a Ferencel és Domonkossal egy időben szentté avatott Erzsébetet. A 15. századi rendi reformok idején ugyancsak a korszerűség volt az egyik szempont, amikor arról döntöttek, kinek a szentté avatását szorgalmazzák. Persze a korszerűség adott esetben igen különböző dolgokat jelenthetett az egyes rendek számára. A kármeliták a 13. századi kezdetek némileg homályba vésző, a rend remetemúltját megtestesítő alakjait (Alberto da Trapani, Andrea Corsini, Angelus), a konventuális ferencesek az első vértanúikat és a legnagyobb hatású 13. századi teológusukat, Bonaventurát állították középpontba. A ferences rend ekkor felvirágzó obszerváns ága Bernardinban foglalta össze a közösség önmagáról és a hivatásáról alkotott képét. A domonkosok két olyan személy, Ferreri Vince és Sienai Katalin ügyét karolták fel, akik meghatározó szerepet vállaltak az egyházpolitikában, és mindketten az egyházszakadás megszüntetésén és a római egyházi központ megerősítésén munkálkodtak. Emellett gyűjtötték a többi szentség hírében álló rendtárs életrajzeit is, amelyeket részben a folyamatban lévő szenttéavatási ügyekben használtak fel – mint például Magyarországi Ilonáét²⁷ –, részben később egybeszerkesztve a rend tudatosan formált önképeként mutattak fel.²⁸ Végül, az Ágoston-rendi remeték elsőként annak a Nicola da Tolentinónak a szentté avatását érték el, aki – a tisztítóföldjén békeközvetítő volt a pápaság és a császárság hívei között (3. táblázat).

A 15. század végén a magyarországi domonkosok ebben a közegben terjesztették a generális káptalan elé Csák Móric kanonizációját, sikerre vinni azonban nem tudták. A miértre a térségből kezdeményezett többi szentté avatás adhatja meg a választ. Ebben az időben két, Magyarországról (is) kezdeményezett szenttéavatási ügyről tudunk. Az egyik Margitét, akinek népszerűsége ugyan töretlen volt, de ügye a 13. század vége óta húzódott, a másik pedig a kortárs Kapisztrán Jánosé. Az ő szentté avatását rendtársa, az utóbb ugyancsak szentté avatott Marchiai Jakab haláláig (1476) igyekezett előmozdítani, és az itáliai obszervánsok erős magyarországi támogatást is kaptak.²⁹ Ennek ellenére kanonizációjuk ekkor ugyanúgy elakadt, mint Csák Móricé. Az összképhez hozzátartozik azonban az is, hogy ebben az időszakban egész Kelet-Közép-Európából csak két szenttéavatási ügy jutott el a sikeres lezárásig: Szent Lipóté, aki a megerősödő Habsburg birodalom védőszentje lett, és a fent említett megszorítással a lengyelországi Jagellók számára kiemelten fontos Szent Kázméré.

²⁷ KLANICZAY 2017, 128.

²⁸ HUIJBERS 2018, 71, 303.

²⁹ Az újljaki sírnál történt csodák kiadása Stanko ANDRIĆ: *The Miracles of Saint John Capistran*. Budapest – New York, Central European University Press, 2000.

3. táblázat
Szentté avatott kolduló rendi szerzetesek (13–16. század)

század	domonkos	ferences	Ágoston-rendi remete	kármelita
13.	<i>Domonkos</i> (1235) <i>Veronai Péter mártír</i> (1253) [<i>Paulus Hungarus</i>] [<i>Hahót nb. Buzád</i>]	<i>marokkói vértanúk</i> (1481) <i>Ferenc</i> (1228) <i>Páduai Antal</i> (1232) <i>Klára</i> (1255) <i>*Árpád-házi Erzsébet</i> (1235)		
14.	<i>Aquinói Tamás</i> (1323)	<i>Toulouse-i Lajos</i> (1317)		
15.	<i>Ferreri Vince</i> (1455) <i>Sienai Katalin</i> (1461) [<i>Csák Móric</i> – !1494]	<i>Sienai Bernardin</i> (1450) <i>Bonaventura</i> (1482) [<i>Kapisztrán János</i> – 1690]	<i>Nicola da Tolentino</i> (1446) <i>Giovanni Bono</i> (1484)	<i>Andrea Corsini</i> (1435) <i>Alberto da Trapani</i> (1457) <i>Angelus</i> (1459)
16.	<i>Firenzei Antoninus</i> (1523) <i>Penyaforti Rajmund</i> (1542) <i>Jácint</i> (1594)			

* Szent Erzsébetet, bár formálisan nem lépett be a rendbe, a ferencesek saját rendjük tagjának tekintették.

SZENTSÉG ÉS (EGYHÁZ)POLITIKA

Nem hangzik túl szépen, de a szentté avatás a 13. századtól jelentősen függött a szentté avatás ügye mögé álló, gyakran világi személyek politikai céljaitól és érdekérvényesítő képességétől. Lukács érsek szentté avatását Róbert érsek az 1230-as években ugyan a király, II. András támogatásával kezdeményezte, a későbbiekben azonban mégis lekerült a napirendről. Ennek egyik oka nyilván az volt, hogy a tatárjárás után sem idő, sem pénz, sem energia nem volt rá. De talán az sem mellékes, hogy a királlyal is szembeszálló főpap alakja nem tűnt aktuálisnak az Árpád-kor végi Magyarországon. A 14. században az egész régióban nem történt egyetlen szentté avatás sem, csupán Margit száz éve elakadt ügyét próbálta támogatni I. Lajos király. Ebben az összefüggésben talán az sem mellékes, hogy ekkor került egy politikai eseménysor részeként Velencéből Magyarországra Remete Szent Pál ereklyéje. Ezáltal a pálosok szentlőrinci főkolostora rövid idő alatt országos jelentőségű zarándokhellyé vált, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a rend még a következő évszázadban sem érezte szükségét annak, hogy egykori szent életű tagjainak kanonizációját szorgalmazza. Ebben gyökeresen különbözött például a kármelitáktól, akik a 15. században több olyan korai rendtagot avattattak szentté sikerrel, mint Szent Angelus, Trapani Szent Albert vagy a hivatalosan

nem kanonizált, de a 15. század közepétől a rendben tisztelt Simon Stock, akiknek a történeti hitelességére a modern történettudomány némi fenntartással tekint.³⁰

A 15–16. századi szentté avatások egy részénél különösen jól kitapintható az egyházi és a világi érdekek megjelenése. Ronald C. Finucane öt késő középkori, kora új-kori kanonizáció (Szent Bonaventura, Szent Lipót, Paolai Szent Ferenc, a firenzei Szent Antonino Pierozzi, Szent Benno meißeni püspök) elemzésén keresztül mutatja be, miként vezetett sikerhez egy-egy befolyásos személy vagy csoport érdeke.³¹ Nem volt ez másként ebben a térségben sem, a hazai politikai prioritások alapvetően befolyásolták a szentté avatások kérdését is. A Magyar Királyság politikáját a 14. század végétől egyre inkább az Oszmán Birodalom terjeszkedésének megakadályozása határozta meg, amiben az elit szövetségesei elsősorban az obszerváns ferencesek, másodsorban a pálosok voltak. Talán még náluk is fontosabbak voltak azonban a korabeli közgondolkodásban az égi támogatók, mindenekelőtt a Magyarok Nagyasszonya és Szent László király. Utóbbi Zsigmond, előbbi Hunyadi Mátyás aranyforintjának hátoldalán is látható volt, de kettejük kiemelt tisztelete tükröződik a patrocíniumválasztásban, a középkori freskókon és a *sermők*ban is. A 15. század második felében mellettük az udvar és személyesen Mátyás király két személy kanonizációját igyekezett támogatni: az obszervánsok számára kiemelten fontos Kapisztrán Jánosét, aki a törökök elleni harc egyik hőse volt, és akinek újlaki sírhelye ugyancsak zarándokhellyé vált, valamint Margitét, akit szülei a tatárjáráskor az ország védelme érdekében ajánlottak fel Istennek. A sors iróniája, hogy végül mindkettejüket csak a török kor után kanonizálták. Ami a többi magyarországi boldog emlékezetű szerzetest illeti, hivatalos szentté avatásuk esélyét valószínűleg már a kortársak sem ítélték túl nagyra. A fennmaradt források alapján a magyarországi domonkosok a nagy kanonizációs hullámban csak egy rendtársuk, Csák Móric szentté avatását próbálták meg elérni, akinek legendáját el is küldték 1494-ben a káptalanra. Az ügy azonban megrekedt, és az 1520-as évektől Ferrari koráig nem is volt senki, aki a külső és belső háborúba süllyedt, részekre szakadt és a reformáció szinte minden irányzatára nyitott országban lendületet adhatott volna neki. Maga az önálló magyarországi domonkos rendtartomány is megszűnt 1569-ben, és bár a *Provincia Hungariae* formálisan helyreállt 1703-ban, valójában több kolostora volt osztrák, mint magyar területen. Összehasonlításként érdemes utalni a lengyelországi domonkos, Szent Jácint példájára, akinek szentté avatását nagyjából Csák Móriccal egyidőben kezdeményezték, de a kanonizációra 1594-ig várni kellett, és a sikerhez szükség volt a lengyel uralkodók hathatós támogatására is. A 17. században szentté avatott lengyelek sem véletlenül tűnnek fel oly nagy számban, szerepük a protestáns, ortodox és nem

³⁰ A Simon Stock létezésével kapcsolatos kételyekről lásd Richard COPSEY OCarm: *Simon Stock and the Scapular Vision*. In: *The Journal of Ecclesiastical History* 50 (1999), 652–683.

³¹ Ronald C. FINUCANE: *Contested Canonizations: The Last Medieval Saints, 1482–1523*. Washington, D.C., Catholic University of America Press, 2011, összefoglalóan 241. Bonaventura esetében ez a támogató maga IV. Sixtus pápa volt, amire annál is inkább szükség volt, mivel hiányoztak a csodák (44–46).

keresztény szomszédokkal harcoló lengyelek katolikus hitének erősítése volt, ami a lengyel királynak és a pápaságnak egyaránt érdekében állt.

Emellett az is látszik, hogy Magyarországon sem a domonkosoknál, sem a többi kolduló rendi közösségnél nem voltak mély gyökerekkel rendelkező és a környező társadalom számára is fontos helyi kultuszok. A rendi közösségek számára a helyi rendtársaknál fontosabbak voltak az egész rendben tisztelt szentek, különösen a rendalapítók, valamint a késő középkorban Európa-szerte, Magyarországon pedig különösen is megerősödő Mária-kultusz. A helyi társadalmat pedig általában a mindenki számára régóta ismert, emblematikus alakokon keresztül lehetett megszólítani. A török fenyegetés árnyékában ráadásul könnyebben került be az ország védelmezői közé egy balkáni eredetű katonaszent, Demeter, mint a főúri életet szerzetesi aszkézisre cserélő domonkos szerzetes.

Az 1000 és 1530 közti bő öt évszázadban egész Kelet-Közép-Európában a Magyar Királyságban kanonizálták messze a legtöbb szentet, köztük az uralkodódinasztia három tagját. Ezekre a szentté avatásokra viszont kivétel nélkül 1200, sőt, döntően 1100 előtt került sor, a későbbi kezdeményezések jobb esetben is csak a 19–20. században hoztak eredményt (ami nem befolyásolta az érintett szentek szűkebb vagy tágabb körben ismert tiszteletét). Regionális összehasonlításban ugyanakkor az is látszik, hogy a térség többi államában a késő középkorban csak egy-egy személy kanonizációját sikerült révbe juttatni, 1253 és 1484 között pedig egyet sem. Miközben Európa más részein a 13. századtól növekvő számban tűntek fel női szentek, a térség középkorban kanonizált szentjei mind férfiak, bár Margit szentté avatása a 13. század végétől napirenden volt. A 15. század elején a kolduló rendek által kezdeményezett nagyszámú szentté avatás során annak ellenére sem sikerült magyar vagy más, a régióból származó szerzetest kanonizáltatni, hogy ilyenek ismertek voltak az egyes rendek vezetői előtt. Ennek oka a társadalmi és politikai támogatás hiánya lehetett, hiszen két dinasztikus szent kanonizációját a középkor legvégén mégis sikerült elérni. A „mi lett volna, ha” teljesen történelmietlen kérdés, de látva a kora újkorban kanonizált lengyel szenteket, valószínűsíthető, hogy egy vagy két szent életű, nagy valószínűséggel domonkos szerzetes kanonizációjára a kora újkorban lett volna esély. Ezt jelzi Ferrari műve is, a körülmények azonban nem tették lehetővé, hogy a lehetőség valósággá váljék.

* * *

BEATRIX F. ROMHÁNYI

The Missing Saints of the Hungarian Kingdom

The canonisation has always been for a specific purpose in which not only the sanctity of the individual, but also other, not ecclesiastical, aspects have played a role. As the Church began to regulate canonisation in more and more detail from the end of the first millennium onwards, the procedures became more complex and costly, and success could not be achieved without properly qualified, influential and financial supporters. Between 1000 and 1530, most of the saints of East Central Europe were canonised in the Kingdom of Hungary, including three members of the ruling dynasty. All of these canonisations took place before 1200, and even more so before 1100. In the other kingdoms of the region, the canonisation of one person was achieved in each country in the late Middle Ages, and none between 1253 and 1484. While in other parts of Europe there was an increasing number of female saints from the 13th century onward, in this region, all the saints canonised in the Middle Ages were male, although Margaret's canonisation was on the agenda since the late thirteenth century. At the beginning of the fifteenth century, a large number of canonisations was initiated by the mendicant orders, but none of the presented persons originated from Hungary or other parts of the region, even though they were known to the leaders of each order. The possible reason for this was the lack of local social and political support, since the canonisation of two dynastic saints was achieved at the very end of the Middle Ages. In fifteenth-century Hungary, the political agenda was basically defined by the Ottoman wars, also influencing the veneration of saints. With regard to the Polish saints who were canonized in the early modern age, it is likely that one or two Hungarian, most likely Dominican friars, could have been canonised in the early modern age, but the circumstances did not allow the opportunity to become a reality.

Szent Ágoston tisztelete a pálosoknál

A IV. Lateráni Zsinat hatására és számtalan megélt tapasztalat egybevetésével az *ordo* (rend) szerzetesrendi jelentése a 13. század derekára tisztázódott.¹ Az egyházi törvények értelmében minden újonnan szerveződő közösségnek vagy Szent Benedek, vagy Szent Ágoston reguláját követve, valamely már meglévő rendi közösséghez kellett csatlakoznia. A magyar remeték pátriárkája, Özséb – egy barokk kori mű szerint – az 1256-os esztergomi zsinaton a remeték vezetőjeként volt jelen, mert ekkorra a patacsi remeték² feltehetőleg csatlakoztak a pilisi vagy szentfülöpi társaikhoz, s ő ettől kezdve tudatosan munkálta a remeték egyházi jogi helyzetének szilárdra tételét.

A remeték – talán Özséb is társai nevében – IV. Orbán pápa (1261–1264) lábai elé járulva kérték a rendi krónika szerint: „Kegyeskedjék megengedni, hogy a remeteéletből a Szent Ágoston szabályai szerinti életre térhessenek át.”³ A pápához fordulást az 1215-ös rendelkezés mellett IV. Sándor (1254–1261) azon döntése indokolta, hogy a kisebb remeteközösségeket egyetlen rendbe kell egybeolvasztani az ágostonos regulát követve.⁴

Szent Ágoston hippói püspök „Isten szolgálói” számára 388 körül írta azt a regulát, amely az Isten, illetve a felebarát iránti szeretetre törekvő szerzetesek életszabályainak gyűjteménye. Gyöngyösi Gergely a 16. század elején a történetbe belekomponálta Aquinói Szent Tamást is, Özséb tekintélyét hangsúlyozandó, ám a pápai udvar ekkor nem Rómában, hanem Orvietóban székelt, ami bonyolította a helyzetet.⁵

¹ Erről összefoglalóan lásd Dom Jacques DUBOIS: *Les ordres monastiques*. Paris, Presses Universitaires de France, 1985.

² Lásd SARBÁK Gábor: *Remeték a Jakab-hegyen. Megjegyzések a pálos rend pécsi kezdeteihez*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21 (2009/1–4), 131–138.

³ Lásd GYÖNGYÖSI Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Ford. Árva Vince, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 43., lásd TÖRÖK József: *Boldog Özséb és a pálos szerzetesek a középkori Európában*. In: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis I*. Szerk. BEKE Margit. Budapest, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága, 2001, 95–99.

⁴ Lásd Georg SCHWAIGER: *Alexander IV*. In: *Lexikon des Mittelalters I*. München–Zürich, Artemis, 1980, 373.

⁵ Lásd 3. számú jegyzetben: TÖRÖK 2001, 96.

Pál veszprémi püspök (1259–1274) szerint a kicsiny közösségeknek hiányzott az anyagi megalapozottság a regula szabályszerű követéséhez, ezért életvitelükhöz jó tanácsokat adott, s megtiltotta újabb közösségek alapítását. Ami nem sikerült ekkor, sikerült ötven évvel később, mert Gentilis bíboros, pápai legátus 1308 decemberében Budára érkezett, és 1309-ben teljesítette a remeték kéréseit: követhetik az ágostonos regulát és Thébai Remete Szent Pál lehet névadó égi patrónusuk.⁶ Mindezt azért szükséges elmondani, mert Szent Ágoston fokozott tiszteletének, kultuszának alapja az ő regulájának követése.

A *divinum officium*, az istentisztelet két fő része, a szentmise és a zsolozsma döntő módon meghatározta a pálos rend lelki életét, szellemi életüknek ez szolgáltatta alapját és végcélját. Özséb esztergomi kanonoki múltja miatt a *mater et caput* Esztergom rítusát követte, s vitte a remeték közé. Több jel arra utal, hogy a későbbiekben a remeterend hűségesebben őrizte meg Esztergom szokásrendjét, mint maga Esztergom.⁷

A pálosok kézírásos liturgikus kódexei mellett fontosak az első nyomtatott szerkönyvek, mert bizonyítékai a hozzáértéssel, tanultsággal végzett istentiszteleteknek.

Gyöngyösi Gergely konstitúciója a 15. század elejére megy vissza, és valójában egy 14. század végi ünneprendet tartalmaz. Ez Ágoston ünnepét a másik három (Gergely, Jeromos, Ambrus) nyugati egyházatyával együtt említi, ám mindegyik *festumát* külön kellett ünnepelni, Ágostonét augusztus 28-án.⁸ Valamennyi nyomtatott szerkönyvük, úgymint: *Missale* 1490, *Missale* 1514, *Missale* 1537, *Breviarium* 1537, *Breviarium* 1540⁹ ezen a napon tartalmazza a római szokás szerint. Bár a 15. századi kézírásos breviáriumnak csak a *pars hiemalis* része maradt fenn (OSZK Cod. Lat. 399), az elvesztett *pars aestivalis* minden bizonnyal az előbb említett napon tartalmazta. Az 1537-es *Missale* (OSZK RMK III. 321) *De profundis tenebrarum* kezdettel szekvenciát közöl Ágoston ünnepére, ami kevés hazai forrásban található meg.¹⁰ Külhoni előfordulási helyei alapján ágostonos rendi eredetű, a domonkos *missalékban* is föllelhető. Ennél lényegesen fontosabb a zsolozsma-béli tisztelete, mert a *laudes* órához olyan ritka himnuszt ad meg, ami csak a pálosoknál maradt fenn.

Klaniczay Tibor 1976-ban írt tanulmányában¹¹ a pálos remeték mellett a magyar ágostonosokról is olvashatunk. „Minden okunk megvan feltételezni, hogy a király és a pápa által támogatott, magas teológiai képesítést szerzett magyar ágostonrendiek

⁶ HERVAY Ferenc Levente: *Pálosok*. In: *Magyar Katolikus Lexikon X.* 484–489.

⁷ TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Budapest, Római Katolikus Hittudományi Akadémia, 1977, 186.

⁸ SARBÁK Gábor: *Declarationes constitutionum. Gyöngyösi Gergely és a pálos rend alkotmánya (Editio critica cum commentariis)*. Akadémiai nagydoktori thesis. Budapest, MTA–OSZK, 2014.

⁹ TÖRÖK 1977, 20–32.

¹⁰ RADÓ Polikárp: *Repertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1945, 22.

¹¹ KLANICZAY Tibor: *A ferencesek és domonkosok irodalmi tevékenysége az Anjou-korban*. In: Uő: *Hagyományok ébresztése*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 111–128.

irodalmi munkásságot is folytattak. Sajnos, ezekből semmi sem maradt korunkra” – írta.¹² Most alkalom adódik e szavak prófétai jellegének megvilágítására egy adalékkal.

Az egyetlen alkotást az ágostonos szabályzatot követő, magát remetének valló, egyetlen magyar alapítású rend, a pálos őrizte meg. A több mint három évtizede elhunyt Mezey László hívta föl erre a himnuszra a szakirodalom figyelmét.¹³ Szövege nehezen hozzáférhető:¹⁴

*Flos cleri, norma praesulum
canonicorum speculum,
iam bonis Regni frueris
cum Salomonis pueris.*

Papság virága, főpapok zsinórmértéke,
kanonokok tükre,
már az Ország javait élvezed,
Salamon gyermekeivel-szolgáival együtt.

*Iam cernis, non per speculum,
sed facie ad faciem
summi Regis cubiculum
et illam dulcem requiem.*

Most már látod, nem tükör által,
hanem színről színre,
a menny Királyának násztermét
és azt az édes nyugalmat.

*Iam supplices te poscimus,
ut tuis, pater, precibus
culpae deletis omnibus
caeli iungamur civibus.*

Mert esdekelve könyörgünk,
hogy atyánk (*ti. Ágoston*), a te kérésedre,
minden bűnünk eltöröltetvén,
hadd társuljunk a menny polgáraihoz.

*Praestet Pater ingenitus,
praestet hoc Unigenitus,
Praestet hoc Sanctus Spiritus,
non tres, sed unus Dominus. Amen.*

Adja meg ezt a nem-született Atya,
adja meg ezt az Egyszülött,
Adja meg a Szentlélek,
a nem-három, hanem egy Úr! Ámen.

(*Déri Balázs fordítása*)

Dreves és Chevalier¹⁵ csak a harmadik kiadású pálos breviáriumból ismerik, amelyet 1540-ben nyomtattak Velencében. Külföldi forrásból nem ismert. Az első (1490, Bázél) és a második (1537, Velence) pálos breviárium is tartalmazza.

Ágostonos eredetére a *Canonicorum speculum* sor utal. A pálosok nem kanonokrend voltak, tehát pálos szerző nem írhatta. Nyilvánvalóan átvétel a szóban forgó himnusz, de honnan?

¹² KLANICZAY 1976, 115.

¹³ MEZEY László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 204.

¹⁴ Lásd Guido Maria DREVES: *Analecta hymnica medii aevi* 43. Leipzig, O. R. Reisland, 1903, 86.

¹⁵ Ulysse CHEVALIER: *Repertorium hymnologicum I–VI*. Louvain, Lefever, 1892–1919, I, 383, Nr. 6401.

Kaspar Elm, a német pálosok neves kutatója fedezte föl a legrégebbi pálos konstitúciót,¹⁶ ami előírja „atyáink, Ágoston és első remete Pál históriáinak másolását egy kötetbe”. Elm szerint a konstitúció 1365–1381 között íródott, azonban az egyes paragrafusok – mint alkalom szülte egyedi rendi utasítások – korábban is meglehettek. Az ágostonos regula 1309-től követését egy-két évtized, legfőljebb félszázad múltán követte Ágoston megkülönböztetett kultusza. A határozat nem mondja meg, honnan másoltassák le a perjelek a szóban forgó históriákat. A forrás az esztergomi rítus, hiszen a pálosok ezt követték. Maga a Szent Ágoston-zsolozsma a himnuszok kivételével azonos a pálosoknál és Esztergomban. A főegyházmegye az Ágoston-officiumhoz a himnuszt a *commune*-részről veszi. A vesperásban és a laudesben az *Iste confessor* kezdetűt éneklék. A remeterend ezzel szemben Szent Ágoston saját himnuszait énekelte: vesperásra a *Magne pater Augustine*, a matutinumra a *Caeli cives applaudite* volt előírva. (Esztergomban a matutinumban nem volt himnusz, a pálosoknál a frank-római rítus szokása szerint énekeltek himnuszt!) A magyar ágostonosok Esztergomot követhették, himnusz dolgában azonban igényesebbek voltak, mert az ünnep két saját, előbb említett himnuszát vették, megtoldva egy saját, harmadik himnusszal: ez volt a *Flos cleri*. A pálosok pedig az intézmény-vonalon követett rendet (ti. ágostonos!) a liturgia terén is követték. Annál inkább, mert Ágoston officiuma a viszonylag önálló tétéleknél, a himnuszoknál tért el az általános hazai gyakorlattól, a többivel egyezett. Ily módon a zsolozsma éneklésekor sem kellett új tétélek dallamainak sokaságát megtanulniuk, elég volt a himnuszok viszonylag egyszerű, mert ismétlődő dallamát emlékezetükbe vésni. Így kerülhetett-került ez a himnusz az ágostonosoktól a pálosokhoz, amelynek útját közvetett bizonyítékokkal, de kellően indokolva sikerült végigkísérni. Mezey László külön is fölhívta a figyelmet a *Flos cleri* kifejezésre,¹⁷ amely Laoni Anzelm epitáfiumán is szerepel.¹⁸ Érdekesség, hogy ennek szövegében ott olvasható a *tota Pannonia* szókapcsolat is, ami talán arra utalhat, hogy egy magyar klerikus tanult Laonban. Maga a himnusz biblikus nyelvezetével, onnan vett képeivel nívós alkotás. A Szent Pál leveléből (1Kor 13,12) és az Énekek énekéből (1,11) kölcsönzött képek szerves egészet alkotnak, és harmonikusan illeszkednek bele a hippói püspök, az előljárók és kanonokok példaképének dicséretébe.

* * *

¹⁶ Kaspar ELM: *Quellen zur Geschichte des Paulinerordens aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul im Lavanttal*. In: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 120 (1972) 91–124.

¹⁷ MEZEY 1979, 204.

¹⁸ Lásd *Patrologia Latina* 171. Ed. J.-P. MIGNÉ. Paris, 1893, col. 1722B
 „Princeps doctorum, flos cleri, gloria vatum,
 Transiit Anselmus per inevitabile fatum.
 [...] Anglia, Francorum regnum, Pannonia tota,
 Gens Liguris, plebs Apuliae, Judea remota [...]”

JÓZSEF TÖRÖK

Die Verehrung des hl. Augustinus bei den Paulinern

Die Mönche des auf dem Gebiet des mittelalterlichen Königreichs Ungarn im 13. Jahrhundert gegründeten Paulinerordens führten ihr Leben nach der Ordensregel des hl. Augustinus. Die Grundlage des Kultes des Heiligen bildete die seit 1309 dauernde Gültigkeit seiner Regel. Der Ordenstradition der Pauliner nach war der Organisator des Ordens Eusebius, ein früherer Domherr von Esztergom (Gran). Auf seine Vermittlung hin ist zurückzuführen, dass die Pauliner die in Esztergom übliche Liturgie übernommen haben. Die im Brevier des Paulinerordens stehende Hymne mit dem Beginn *Flos cleri, norma praesulum* kommt nur in dieser Quelle vor. Der Vers *canonicorum speculum* weist darauf hin, dass die Hymne aus der Liturgie der Augustiner-Eremiten stammt.

ZSOLDOS ENDRE

Csillagászat a szószékről

BEVEZETÉS

Az 1680-as üstökös megjelenése alkalmából Jacob Schnitzler, szebeni városi lelkész prédikációt mondott gyülekezete előtt,¹ amelyben felhívta a figyelmet az Istennek tetűző élet fontosságára. Ezenkívül egy kiselőadást is tartott az üstökösök természetéről, egykori wittenbergi tanulmányaira alapozva.² Röviden mentegetőzött hallgatósága előtt, hogy „ne vegyék rossz néven, hogy erről a matériáról a szószéken prédikáltam, hiszen ezt már korábban nálam jóval előkelőbbek is megtették”.³ Valójában fölösleges volt a mentegetőzés, hiszen nem ez volt az első és utolsó alkalom, hogy a szószékről aktuális téma hangzott el tőle: megtette ezt korábban az új orgonával⁴ és később az 1681. augusztus 19-én bekövetkezett földrengéssel kapcsolatban is.⁵ Ezeket a beszédek publikálta, de saját bevallása szerint volt több, hasonló témájú prédikációja, hiszen mint az üstökössel kapcsolatban írta, most „nem a Nap és a Hold jeleit vesszük sorra, amint azt már máskor tettük, hanem csupán a csillagok közölte jeleket”.⁶

Tehát Schnitzler és más, közelebről meg nem nevezett „előkelőbbek” is beépítettek csillagászati ismereteket prédikációikba. Ez a kevésbé tanult hallgatóság számára lehetővé tette az asztronómiával való ismerkedést, azaz a beszéd egyfajta ismeretterjesztési funkciót is betöltött. Ez volt eredeti célja egyébként is,⁷ csak éppen a vallási ismer-

¹ Jacob SCHNITZLER: *Comet-Stern Predigt*. Herrmanstadt, Jüngling, 1681. Magyarul Jacob SCHNITZLER: *Üstököscsillag-prédikáció*. In: „Üstököst látni.” *Az 1680. évi üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei*. Szerk. FARKAS Gábor Farkas et al. Budapest, MTA KIK – Jaffa, 2017a, 293–316 (ford. KATONA Tünde).

² Jacob SCHNITZLER: *Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis Extraordinariis seu Cometis*, Wittebergae, Haken, 1659. Magyarul Jacob SCHNITZLER: *A különleges bolygócsillagokról vagy üstökösökről szóló értekezés*. In: „Üstököst látni.” *Az 1680. évi üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei*. Szerk. FARKAS Gábor Farkas et al. Budapest, MTA KIK – Jaffa, 2017b, 363–384 (ford. SZEBELÉDI Zsolt).

³ SCHNITZLER 2017a, 294.

⁴ Jacob SCHNITZLER: *Orgel Predigt Oder Christliche Einsegnungs-Predigt Als das Neue große Orgel-Werck...*, Herrmanstadt, Jüngling, 1673.

⁵ Jacob SCHNITZLER: *Bericht aus Gottes Wort und der Natur von den Erdbebungen Ursprung und Bedeutung...*, Herrmanstadt, Jüngling, 1681.

⁶ SCHNITZLER 2017a, 296.

⁷ Beverly Mayne KIENZLE: *Introduction*. In: *The Sermon*. Ed. Beverly Mayne KIENZLE. Turnhout, Brepols, 2000 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 81–83), 143–174, p. 143: „It provided the

retekkel kapcsolatban. A csillagászati és más tudnivalók csak mintegy mellékesen kerültek a szövegbe. Voltak azonban olyan prédikációk, amelyek szinte megkövetelték a csillagászat felemlítését. Ilyenek például azok, ahol a *thema* Lk 21,25 („Jelek lesznek a napban, a holdban és a csillagokban”)⁸ vagy Mt 2,2 („Hol van a zsidók most született királya? Mert láttuk csillagát felkeltében, és eljöttünk, hogy hódoljunk neki.”) volt. Ezek kifejtéséhez szükséges a csillagászat bizonyos fokú ismerete, melyet a prédikátor rögtön át is adhatott hallgatóságának.⁹

A következőkben példákat hozok fel arra – külföldit és magyart egyaránt –, hogy milyen ismeretek szerepeltek ezekben a *sermókban*, mit lehetett a beszédekből megtudni. Teljességre nyilvánvalóan nem törekszem, csak néhány szerző nyomtatott beszédeiből fogok idézni. A lefedett időintervallum a 10. századtól a 18. századig terjed, ami mutatja, hogy nem egyszeri, hanem rendszeresen előforduló jelenségről van szó.

A BOLYGÓK

A világot két részből állónak képelték: a Hold alatt van a mi változó világunk, míg fölötte a bolygók és csillagok állandó, tökéletes világa. Ez utóbbiról több dolgot is meg lehetett tudni a *sermók*ból.

Johannes de Verdena (†1437)¹⁰ igen népszerű beszédvázlatokat írt a 15. század első felében.¹¹ A *de sanctis* gyűjtemény 63. *sermója* Szent Mártonról szól, és megtudjuk belőle, hogy az emberek élete hét naptól (azaz hetekből) áll.¹² A napok és a hozzájuk kapcsolódó bolygók felsorolása után Johannes részletesebben ismerteti az egyes napokat:

---

primary medium for Christian clergy to convey religious education to lay audiences, and it played an important role in the liturgy and life of the religious orders.”

⁸ A bibliai idézeteket a Káldi-féle Neovulgátából vesszük, lásd <https://szentiras.hu/KNB> (megtekintve 2019. június 12-én).

⁹ Vö. D. Catherine BROWN: *Pastor and Laity in the Theology of Jean Gerson*. Cambridge University Press, 1987, 15–16: „A Middle English sermon for the Epiphany on the theme ‘Natus est rex’ (Matt. 2:2) is an example of a sermon that has a tendency to ramble but which nevertheless preserves the modern form. [...] At this point the preacher changes his method of amplification again and asks and answers a series of questions about the three kings: Why are they called ‘magi’? Why did they ask for the king of the Jews when they knew that Herod was the king? How were they able to come so quickly? In his replies the preacher includes information about fixed stars, planets, epicycles and comets and about the speed at which dromedaries travel.” (Kiemelés tőlem: Zs. E.)

¹⁰ Lásd F. J. WORSTBROCK: *Johannes von Werden*. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon, Band 4*. Hg. Kurt RUH. Berlin – New York, De Gruyter, 2010², 812–813; J. B. SCHNEYER: *Winke für die Sichtung und Zuordnung spätmittelalterlicher lateinischer Predigtreihen*. In: *Scriptorium* 32 (1978), 231–248.

¹¹ Az általam használt példány: *Sermones dormi secure de tempore et de sanctis*, [Basel], [Berthold Ruppel], 1489. Online: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-27733> (megtekintve 2019. április 29-én).

¹² VERDENA 1489, Y7: „Et nota quod tota vita hominis consistit in septem diebus quibus revolūtis iterum incipiunt.”

„Az első nap az első erényt, azaz a hitet jelenti. Ugyanis amint a Nap megvilágítja a többi planetát, úgy teszi a hit is az erényeket érdemszerzőkké.

A második, tudniillik a Hold napja a második erényt, az alázatot jelenti. A csillagászok szerint ugyanis a Hold helyezkedik el a legalacsonyabban az összes bolygók és csillagok közül.

A harmadik, úgymint Mars napja, azaz kedd, a lelki erősséget jelenti, ami a harmadik erény. A Mars neve ugyanis hasonlít a halálhoz (*mors*), így a csillagászok szerint, amíg a Mars együtt áll a Szaturnusszal a Geminiben, pestist és betegségeket okoz.

A negyedik, vagyis Merkúr napja, azaz a szerda, a békét jelenti, ami az erények legkiválóbbika. Merkúrt mintegy középen futónak mondják, ami egybecseng a hét közepe (a szerda német neve) kifejezéssel, azaz középső nap az előtte és utána levők között. Békeszerzést jelent, mivel egyesíti a széthúzókat.

Az ötödik napot Jupiter napjának mondják. Ezt a csillagot, amely erősen táplálja a gyümölcsöket, hasznos a föld minden terményének, Jupiternek mondják, vagyis segítő atyának.

A hatodik nap a Vénusz napja. Ez a bolygó a Nap és a Hold után a többieknél fényesebb, és a hatodik erényt, az erkölcsi tisztaságot jelenti, amely fényesebb a többinél.

A hetedik napot Szaturnusz napjának mondják, ez a bolygó távolabbi, hidegebb és lassabb a többinél. Az eget, amit a Nap egy év alatt körbejár, ő maga éppen csak harminc év alatt teszi meg, ahogy a csillagászok mondják.”¹³

Johannes az egyes napokat egy-egy erényhez kapcsolja, és ahhoz keres csillagászati hasonlatot. A hallgatóság pedig ezekből csillagászati ismeretekre tehet szert egyetemek látogatása nélkül is.

Mit lehet mindebből megtudni? Vannak triviális állítások, amelyek valószínűleg keveseknek mondtak újat. Ilyen például, hogy a Vénusz az a bolygó, amely „a Nap és a Hold után a többi közül a legfényesebb”. A fényszennyeződés nélküli középkorban

¹³ VERDENA 1489, Y7–Z^o: „Prima igitur dies significat primam virtutem scilicet fidem. Nam sicut sol illuminat ceteros planetas ita fides facit virtutes meritorias. [...] Secunda dies scilicet lune significat secundam virtutem scilicet humilitatem. Nam secundum astronomos luna est omnibus planetis et stellis inferior. [...] Tercia dies scilicet martis id est dinstag significat fortitudinem que est tercia virtus. Mars enim dicitur quasi mors. Unde secundum astronomos mars cum coniungitur cum saturno in signo geminorum excitat pestilentiam et infirmitates. [...] Quarto dies scilicet mercurij id est mitwochen significat pacem que optima virtus est. Dicitur enim mercurius quasi medius currens. ideo concordat ydeoma mitwochen. id est media dies inter precedens et sequentes. Et significat pacificationem. quia coniungit discordes. [...] Quinta dies dicitur dies Iouis. Hec stella valde promouet fructus et est valde utilis omnibus terre nascentibus dicitur iupiter quasi iuuans pater. [...] Sexta dies est dies Veneris. Hic planeta post solem et lunam est splendidior aliis et significat sextam virtutem scilicet castitatem et puritatem que est splendidior aliis. [...] Septima dies dicitur dies saturni que omnibus planetis est altior frigidior et pigrior. Nam celum quod sol in anno peragit ipse vix in triginta annis percurrit ut dicunt astronomi.” Ahol másképp nem jelzem, ott a fordítás saját (köszönettel tartozom Sarbak Gábornak és Ekler Péternek a fordításoknál nyújtott segítségükért).

ezzel nyilvánvalóan mindenki tisztában volt, aki egy kicsit is ismerte az eget. Vannak azonban olyan állítások, melyek a világ szerkezetét mutatják be. Johannes elmondja, hogy a Hold a legalacsonyabban, és a Szaturnusz a legmagasabban fekvő bolygó. Feltehetően szóba került a többi helyzete is, így a hallgatók megismerhették a bolygók sorrendjét: a Föld van középen, utána pedig Hold, Merkúr, Vénusz, Nap, Mars, Jupiter, Szaturnusz. Szóba került a Szaturnusz és a Nap periódusa, így feltételezhetjük, hogy a többi bolygóé is.

Ugyancsak megtudjuk azt is, hogy a Nap világítja meg a többi bolygót, azaz azoknak nincs saját fénye. Ezt állítja Jacobus de Voragine (1230 k.–1298) is: „a csillag pedig egy égben található test, melyet a Nap fénye világít meg.”¹⁴ Ugyancsak ezt írja Temesvári Pelbárt a *Pomerium de Sanctis* 45. sermójában (*In Epiphania Domini*): „a csillagot pedig a Nap fénye világítja meg, mert, ahogy Plátón mondja a Timaiosban,¹⁵ minden csillag fénye a Napból ered.”¹⁶

Szintén a bolygók rendszeréhez tartoznak a távolságok. Ezeket már Ptolemaiosz megbecsülte, és az iszlám csillagászok is foglalkoztak a kérdéssel.¹⁷ *Sermókban* is előkerülnek ilyen adatok, például Pelbárt ugyanebben a művében, a 89. beszédben (*In ascensione Domini*) így írja le a távolságokat:

„Másodszor Krisztus csodás hatalma megjelent felemelkedésében, amikor saját erejéből a Földtől az empyreumig terjedő oly nagy távolságot egy pillanat alatt megtette. Mózes rabbi véleménye szerint ugyanis a Föld közepétől a Szaturnusz, ami a hetedik bolygó, belső egéig az út hétezer és hétszáz évig tart, azaz olyan hosszú, hogy síkon hétezer és hétszáz évbe kerülne megtenni valakinek, hogyha minden nap negyven mérföldes útja lenne. A csillagász Alfraganus pedig azt mondja, hogy ennek a távolsága hatvanötmillió és ötszáz mérföld,¹⁸ és a helyek kis eltérésekkel jól meg-egyeznek. Továbbá mekkora még ezen felül az empyreum távolsága a Szaturnusz szférájától? És ez alapján boldog Bernát azt mondja, hogy az empyreumból egy kőnek éppen ötszáz évbe kerülne leesni a Földre. De ezt csak az Isten tudja, igaz-e. Hogy ez a távolság a legnagyobb, az világos abból, hogy míg a filozófusok szerint

¹⁴ JACOBUS DE VORAGINE: *Sermones aurei de praecipuis Sanctorum Festis, Tomus II.* Augustae Vindelicorum et Cracoviae, 1760, 59: „Stella enim est corpus caeleste a luce solis irradiatum...”

¹⁵ PLATÓN: *Timaios*. In: *Plátón összes művei* 3. Budapest, Európa, 1984, 307–409. Itt: 337 (39b): „...fényt gyújtott fel az isten a Földtől számított második körpályán, amelyet Napnak nevezünk, hogy fényt árásson az egész égre...” (ford. KÖVENDI Dénes).

¹⁶ TEMESVÁRI Pelbárt: *Pomerium de sanctis fratris Pelbarti ordinis sancti Francisci.* [Augsburg], 1502, 112: „Stella autem a solari luce irradiatur quia vt dicit Plato in Timeo omnes stelle habent participatum lumen a sole.”

¹⁷ ALBERT VAN HELDEN: *Measuring the Universe. Cosmic Dimensions from Aristarchus to Halley.* Chicago–London, The University of Chicago Press, 1985. Ptolemaiosz távolságai a 27., Al-Farghanié (Alfraganus) a 30. oldalon található.

¹⁸ ALFRAGANUS: *Alfragani astronomorum peritissimi compendium, id omnes quod ad astronomica rudimenta spectat complectens.* Parisiis, Ex officina Christiani Wecheli. 1546, 81 szerint a csillagok távolsága 65 357 500 mérföld – ez azonos a Szaturnusz szférájának külső határával.

bármely csillag sokkal nagyobb a Földnél, mégis az igen nagy távolságuk miatt nagyon kicsinek látszanak nekünk. Krisztus hatalmának csodája tehát az, hogy olyan könnyen és mintegy egy pillanat alatt halad át az összes egeken.”¹⁹

Ugyanezt idézi Johannes de Verdena is a *de sanctis* rész 33. *sermójában* (*De Ascensione Domini*).²⁰ Mindkét esetben a forrás Jacobus de Voragine *Legenda aureája* (Cap. 77. *De Ascensione Domini*).²¹ Az említett Mózes rabbi pedig Maimonidész, akinek *A tévelygők útmutatója* című művében valóban megtaláljuk a hivatkozott távolságokat.²² Összehasonlítva Maimonidész és Alfraganus távolságait nem igazán érthető Pelbárt azon megjegyzése, hogy ezek kis eltéréssel jól megegyeznek, tekintve, hogy Maimonidész távolsága majdnem kétszer akkora, mint a mohamedán tudósé. A *Rosariumban* Pelbárt egy másik távolságskálát idéz, amelyet Püthagorasz nevéhez kapcsolt a hagyomány: eszerint „a Földtől a firmamentumig százkilencezer-háromszáz és hetvenöt mér-föld van”.²³ Ez a távolság azonban sokkal kisebb Alfraganus értékénél, és éppúgy, mint Maimonidész esetében, semmilyen csillagászati alapja nincs.

Idetartozik még a fogatkozások kérdése is. Johannes de Verdena művének *de tempore* részében, az advent második vasárnapjára írt *sermó*ban Máté evangéliumát idézi: „Máté 24: »E napok szorongattatásai után a nap elsötétedik.«²⁴ A Napnak ez az elsötétülése nem a Hold közbeékelődése miatt lesz, mint a fogatkozásnál.”²⁵ Feltehetően a ténylegesen elmondott beszédben ennél részletesebben is lehetett hallani erről a közbeékelődésről. Az evangéliumról írott *sermójában* Hugo de Prato (1262 k.–1322)

¹⁹ TEMESVÁRI 1502, xxvi^o: „Secundo mira potentia Christi apparuit in ascensione, cum propria virtute Christus tam maximum spacium a terra usque ad celum empirreum percucurrit. Nam secundum sententiam rabbi Moysi refertur a centro terre usque ad concauum celi saturni, quod est septimi planete via septem milium annorum et septingentorum annorum, id est tantum spacium, quantum de via plana aliquis iret in septem milibus septingentis annis, ita quod iter cuiuslibet diei esset XL miliarium. Alphraganus autem astronomus dicit distantiam istam esse LXV milia milium miliariorum et quingentorum, et satis conveniunt inter se iste positiones in modico differentes. Sed preterea a spera saturni quanta adhuc est distantia celi empirrei. Unde et beatus Bernardus dicit, quod de celo empirreo lapis descendere vix posset in quingentis annis usque ad terram. Sed hec deus scit, si vera sunt. Sed esse spacium maximum patet ex hoc, quod cum quelibet stella firmamenti dicatur multo maior tota terra secundum philosophos, tamen propter distantiam maximam parua valde nobis apparet. Mira ergo potentia Christi tam facile et quasi momento pertransisse ascendendo super omnes celos.”

²⁰ VERDENA 1489, N5^v.

²¹ Jacopo DA VARAZZE: *Legenda aurea*. Edizione critica a cura di Giovanni Paolo Maggioni. Seconda edizione rivista dall'autore. SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 1998 (Millennio Medievale 6, Testi 3), 483–484.

²² Lásd Moses MAIMONIDES: *The Guide of the Perplexed*. Transl. Shlomo Pines. University of Chicago Press, 1963, 458–459.

²³ TEMESVÁRI Pelbárt: *Secundus liber Rosarii Theologie aurei: ad Sententiarum secundum librum accommodatissimus*. Hagenau, 1504, k1^r: „Sunt itaque a terra usque ad firmamentum centummilia et nouem milia trecenta et septuagintaquinque miliariorum.” Lásd ZSOLDOS Endre: *Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya*. In: *Magyar Könyvszemle* 129 (2013), 23–46.

²⁴ Mt 24,29.

²⁵ VERDENA 1489, a5^r: „...Mat. xxiii. Statim post tribulationem dierum illorum sol obscurabitur. Ista obscuratio solis non erit per interpositionem lune vt eclipsis.”

Mt 24,29-re („sol obscurabitur, et luna non dabit lumen suum”) hivatkozva beszél a fogyatkozásról:

„Az a fogyatkozás eltér a többitől abban, hogy univerzális lesz, míg a többi partikuláris; abban, hogy sokáig fog tartani, míg a többi addig, amíg a Nap elhagyja a közte és a Föld között elhelyezkedő Holdat; abban, hogy ez nem a Hold közbeékelődésétől ered, mint a többi, hanem az isteni erő által, amint ez Krisztus szenvedésekor történt.”²⁶

A BETLEHEMI CSILLAG

A Mt 2,1–2-ben olvasható leírás („Amikor Heródes király napjaiban Jézus megszületett a júdeai Betlehemben, íme, napkeletről bölcsek érkeztek Jeruzsálembe, és megkérdezték: »Hol van a zsidók most született királya? Mert láttuk csillagát felkeltében, és eljöttünk, hogy hódoljunk neki.«”) eleinte semmi problémát nem okozott se az olvasóknak, se a hallgatóságnak. Mint alább látjuk, teljesen nyilvánvaló volt mindenki számára, hogy természetfeletti jelenségről van szó, amit nem kell természetes okokkal megmagyarázni.²⁷

A 10. századi angolszász apát, Ælfric egyértelműen fogalmazott: „a keleti mágusok egy fényes új csillagot láttak, nem az égben más csillagok között, de egyedül, az ég és a föld között.”²⁸ Sokkal részletesebben írt Johannes de Verdena az *Epiphania Domini* ünnepére írt beszédében:

„Így megjegyzendő, hogy az újonnan teremtett csillag, mely a mágusokat Krisztushoz vezette, a többi csillagtól több dologban különbözött. Először a szubsztanciában. A többi csillag anyaga ugyanis a megmaradó égi, a világ kezdetén teremtett anyag. Így mondják ugyanis a Teremtés könyvének első fejezetében. Isten csillagokat he-

²⁶ Hugo DE PRATO: *Sermones dominicales super evangelia et epistolas*. Nürnberg, 1483 (számozatlan): „Illa enim eclipsis differt ab aliis tum quia erit universalis, omnes alie autem sunt particulares, tum quia diu durabit, sed alie tamdiu durant donec sol transierit lunam interpositam inter solam et terram, tum quia non fiet per lune interpositionem sicut omnes alie, sed per divinam virtutem sicut et in Christi passione factum est.”

²⁷ E magyarázatokról, a velük kapcsolatos nehézségekről lásd *The Star of Bethlehem and the Magi: Interdisciplinary Perspectives from Experts on the Ancient Near East, the Greco-Roman World, and Modern Astronomy*. Ed. Peter BARTHEL, George van KOOTEN, Leiden–Boston, Brill, 2015 (Themes in Biblical Narrative. Jewish and Christian Traditions 19).

²⁸ *The Homilies of the Anglo-Saxon Church. The First Part Containing the Sermones Catholici or Homilies of Ælfric, I*. Ed. Benjamin THORPE. London, The Ælfric Society, 1844, 106: „Ða easternan tungel-wītegan gesāwon nīwne steorran beorhtne, na on heofenum betwux oðrum tunglum, ac wæs āngenga betwux heofenum and eorðan.”

lyezett az ég firmamentumára etc.²⁹ Ez a csillag pedig romolható anyagból és újonnan volt teremtvé. [...] Másodszor a helyében, mert nem a többi csillaggal együtt volt az égi firmamentumban. Ahogy pedig Ptolemaiosz mondja, a firmamentum bármelyik csillaga a teljes Földnél nagyobb. Ez nem volt talán három könyöknél nagyobb, és a föld közelében volt, és a levegőben függött. Ugyanis a doktorok véleménye szerint másként nem tudta volna határozottan megmutatni a gyerek helyét és születését. Olyan távolságban pedig sem egy házat egy városban, sem egy várost egy tartományban nem lehet észrevenni egy állócsillagról vagy bolygóról. Harmadszor fényességében. A többi csillag pedig csak éjszaka fénylik, és a fényük a Naptól van. És amikor napközben [látszik] a fénylő Nap, ezek nem fénylenek. Ez a csillag pedig magától volt fényes, és délben fénylőn látható volt, és a Nap sugarai sem halványították el. Ezért mondja ez a történet azt, hogy ez a csillag fénylett, mint a Nap és világított éjjel és nappal is, mint a Nap, és azt a teljes tartományt megvilágította, és a levegőben függött. [...] Negyedszer a mozgásban. A többi csillag ugyanis a firmamentummal mozog, körkörösén keletről nyugatra. Ez azonban egyenesen mozgott, és a mozgó mágusokkal haladt, és az állókkal állt, és a pihenőkkel pihent. És így a haladó és egyenes mozgással a királyokat Krisztushoz vezette.”³⁰

Johannes négy okot említ, hogy a betlehemi csillag miért is nem volt csillag – se bolygó-, se állócsillag. Ezek közül különösen az első érdekes, mert ennél találkozik a bibliai teremtéstörténet Arisztotelész természetfilozófiájával. A kezdetben teremtett csillagokat (Ter 1,14) Johannes azonosítja az Arisztotelésznél található, az ötödik elemből (éterből) álló csillagokkal. Mint írja, ez utóbbiak megmaradók, míg az előző romolható. Ez teljesen megfelel az arisztotelészi tanításnak, amely szerint a Hold alatti világban minden átalakul, változik, míg a Hold felett a világ változhatatlan és romolhatatlan. A beszéd tényleges elmondásakor feltehetően ezt részletesebben is előadta a prédikátor.

²⁹ Ter 1,14: „Azt mondta ezután Isten: »Legyenek világítók az ég boltozatán! Válasszák el a nappalt az éjszakától, jelezzék az időket, a napokat és az esztendőket, [...]!«”

³⁰ VERDENA 1489, E8^o: „Unde est notandum quod ista stella sic nouiter creata quae magos ad christum duxit fuit ab aliis stellis multipliciter distincta. Primo in substantia. Nam materia aliarum stellarum est celestis permansiua et in principio mundi creata. Nam sicut dicitur Genesis primo. Deus posuit stellas in firmamento celi etc. Hec autem stella fuit de materia corruptibili et nouiter creata. [...] Secundo in situ, quia non erat in firmamento celi cum aliis stellis. Nam ut dicit Ptolomeus, quelibet stellarum firmamenti maior est tota terra. Ista forte non fuit ultra quantitatem trium cubitorum et erat vicina terre et suspensa in aere. Alias enim secundum doctores non potuisset determinate demonstrasse locum et ortum pueri. Nam in tanta distantia nec una domus in ciuitate nec una ciuitas in regione ab aliqua stella fixa vel ex planetis posset deprehendi. Tertio in claritate, nam alie stelle solum lucent in nocte et habent claritatem a sole. Et sole lucente in die ipse non lucent. Ista vero stella per se lucida erat et in meridie sole lucente apparebat nec poterat in meridie per radios solis ob fuscari. Unde dicit historia quod ista stella fulgebat sicut sol et illuminabat in nocte et in die quasi sol et illuminabat totam regionem illam et pendeat in aere. [...] Quarto in motu. Alie enim stelle mouentur cum firmamento circulariter ab oriente in occidentem. Hec autem ferebatur motu recto et cum magis euntibus ibat. et cum stantibus stabat. Et quiescentibus quiescebat. Et sic motu progressiuo et directo duxit reges ad Cristum.”

Hasonló indoklást találunk a *Pécsi egyetemi beszédek*ben is.³¹ A 26. beszédvázlat (*Epiphania Domini, sermo secundus*) hat pontban sorolja fel, miben különbözött ez a csillag a firmamentumban található többtől.

„Az a csillag pedig különbözött a többi csillagtól, először is keletkezésben, mert nem a többiekkel teremtődött a kezdetekben, hanem a gyermek teremtette akkor, és a mágusoknak utat mutatott. Másodszor a mozgásban, mivel a csillagok sorrendjét és útját nem követte, mert ahogy Damascenus mondja harmadik könyvében: néha keletről nyugatra veszi útját, néha északról délre, néha eltűnik, néha megjelenik, ami nem jellemző a csillagok szokásos mozgására.³² Harmadszor a helyben, mivel nem a firmamentumban volt a többi csillaggal, hanem az alsó égben, hogy a legkisebb helyeket és az egyes utakat is meg tudja mutatni. Negyedszer fénye erősségében, mely akkora volt, hogy a Nap fényétől nem halványodott el, ahogy a többi csillag szokott az erősebb fénytől. Ötödször feladatának rangjában, mivel a többi azért lett odahelyezve, hogy az éjszakát megvilágítsa, ez viszont a nappalt világítja meg, mivel az Üdvözítőt magát mutatta meg. Hatodszor a tartósságában, mivel a többiek örökkévalók, ez pedig feladatának befejeztével megszűnt, és visszatért az eredeti anyagba, amelyből a hatalmas gyermek létrehozta.”³³

Itt és Johannes előbb idézett beszédében is szóba kerül, hogy a csillagok a firmamentummal együtt mozognak keletről nyugatra, ami ellentétes a mágusok csillagának egyenes vonalú és szakaszos mozgásával. A bolygókat ezekben a vázlatokban nem említik,

³¹ Lásd MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár 25), 132–196; TIMKOVICS Pál: *A „Pécsi Egyetemi Beszédek” szellemi háttere*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979), 1–14.

³² Saint John DAMASCENE: *De Fide Orthodoxa. Versions of Burgundio and Cerbanus*. Ed. Eligius M. BUYTAERT. The Franciscan Institute, 1955 (Franciscan Institute Publications, Text Series No. 8), 92: „quandoque quidem ex oriente in occidentem faciebat cursum, quandoque autem ex aquilone in austrum; et quandoque quidem occultabatur, quandoque autem apparebat. Hoc enim non est astrorum ordinis vel naturae” (Burgundio Pisanus fordítása).

³³ *Sermones Compilati in Studio Generali Quinqueecclesiensi in Regno Ungarie*. Ed. E. PETROVICH, P. L. TIMKOVICS. Budapest, Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, 1993 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus 14), 70: „Stella autem ista differebat ab aliis stellis, primo in ortu, quia non erat a principio cum aliis creata, sed tunc eam puer creavit et magis previam deputavit. Secundo, in motu, quia ordinem et cursum stellarum non servabat, quoniam ut dicit Damascenus III. libro suo: Quandoque ex oriente in occidentem faciebat cursum, quandoque ex aquilone in austrum, quandoque occultabatur, quandoque apparebat, quod non est de motu solito stellarum. Tercio, in situ, quia non erat in firmamento cum aliis stellis, sed in ethere inferiori, ut posset eciam loca minima et vias singulas demonstrare. Quarto, in lucis claritate, que tanta erat, ut a Solis luce occultari non posset, sicut alie stelle solent a maiori lumine occultari. Quinto, in officii dignitate, quia alie posite sunt, ut illuminarent noctem, hec autem illuminat diem, quia manifestavit ipsum Salvatorem. Sexto, in duracionis quantitate, quia alie sunt perpetue permanencie, hec autem desiit esse peracto officio suo et rediit in preiacentem materiam, de qua eam puer potens formaverat.”

de a Pécsi egyetemi beszédekben találunk érdekes példát erre is.³⁴ A 76. beszédben³⁵ a Vénusz szerepel a *themában*: „Elővezeted-e a hajnali csillagot idejében, és felhozod-e az estcsillagot a föld fia fülé?” (Jób 38,32). A kifejtésben aztán részletesen megismerjük a Vénusz mozgását (és feltehetően az elhangzó beszédben még alaposabban), mely három részből tevődik össze:

1. „nyugatról keletre, a többi bolygó mozgása szerint”,
2. „keletről nyugatra, a firmamentum ereje által”,
3. „körmozgása is van, állandóan a Nap körül keringve”.

Ezek közül az első a bolygó Nap körüli keringéséből ered, ahogy azt a Földről látjuk. A második ugyanaz, mint amit az állócsillagok is mutatnak, ez a Föld tengelykörüli forgásából származik. A harmadik a legérdekesebb mozgás. Ez ugyanis azt állítja, hogy a Vénusz a Nap körül kering, ellentétben a ptolemaioszi geocentrikus modellel. Martianus Capellánál olvashatjuk, hogy:

„Noha a Vénusz és a Merkúr naponta látszik kelni és lenyugodni, pályájuk nem a Földet öleli körül, hanem a Nap körül keringenek. Valóban, pályájuk középpontjának a Napot teszik, úgyhogy néha fölötte vannak, néha alatta, a Földhöz közelebb...”³⁶

Ez egy kézenfekvő modell, mivel se a Merkúr, se a Vénusz nem távolodik messzire a Naptól az égen, ellentétben a többi bolygóval (ennek az az oka, hogy a Föld pályáján belül található, így például sosem tudnak szemben állni a Nappal, azaz a Föld sosem kerül a Nap és a Merkúr vagy a Vénusz közé). Ez az elképzelés a középkorban ismert volt, és idézték is.³⁷

A 18. században már változott a helyzet a betlehemi csillag megítélését illetően. Mivel 1572 után több új csillag is megjelent az égen,³⁸ és az üstökösöket se légköri jelenségnek kezdték tekinteni, Máté beszámolóját is más szemmel nézték. Jó példa erre a 18. századi orátornak, Verestói Györgynek³⁹ Valkai Miklós fölött mondott halotti beszéde:

³⁴ ZSOLDOS Endre: *A „Pécsi Egyetemi Beszédek” csillagászati tartalmáról*. In: *Magyar Könyvszemle* 126 (2010), 293–311.

³⁵ *Sermones* 1993, 163–166.

³⁶ MARTIANUS CAPELLA: *De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Ed. James WILLIS. Leipzig, Teubner, 1983, 324: „Nam Venus Mercuriusque licet ortus occasusque cotidianos ostendant, tamen eorum circuli terras omnino non ambiunt, sed circa Solem laxiore ambitu circulantur. Denique circulorum suorum centrum in Sole constituit, ita ut supra ipsum aliquando, infra plerumque propinquoires terris ferantur...”

³⁷ BRUCE S. EASTWOOD: *Ordering the Heavens: Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*. Leiden–Boston, Brill, 2007 (Medieval and Early Modern Science 8), 238–259.

³⁸ FARKAS GÁBOR FARKAS: *Régi könyvek, új csillagok*. Budapest, Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSZK, 2011 (Humanizmus és Reformáció 32), 11–32.

³⁹ NÉMETH S. KATALIN: *Verestőről – másként*. In: *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Szerk. DEVESCOVI Balázs et al. Budapest, Ráció, 2007, 314–322.

„Amaz Idvezítő ÚRnak születése előtt, a' kiben mi Keresztények minden remény-ségünket helyeztetjük, mintegy 120. esztendőkkel nagyon ki-ütött vala a' Halál-Ház a' Tsillagos Égen; mert, a' mint *Plinius* írja, a'ban az időben, a'kor élvén ama' híres Astronomus-is *Hipparchus Rhodius*, és e' tsudát szemlélvén, új Tsillag támadott vólt az Égen: A' melly a'nakutánna el-enyészett-é, vagy nem, a'ról semmit nem szól *Plinius*; de elég az, hogy az ő hirtelen való támadásával változást szerzett az Égen. Idvezítő Urunk' születése után pedig *1572-dik* Esztendőben ismét ki-üte a' Halál-Ház a' Tsillagos Égen; mert, a' mint ezt *Tycho Brahe* Astronomus tapasztalta, a' *Cassiopeia* nevü Tsillagzatban új Tsillag üte-ki magát, és 16. Hónapok múlva ismét el-enyészék. Többet szólhatnak nálamnál az ilyen hirtelen támadó, és ismét el-enyésző Tsillagokról, *Fabricius*, *Keplerus*, *Hevelius*, *Phocyllides*, és ama' Frantzia Ország' ditsősége, *Cassinus*. Nagy villongás és üstök vonás vagon a' Tudósok között ama' Tsillag felöl-is, melly a' Nap-keleti Böltseket Bethlehembe vezette; de ugyan tsak többire e'ben határozzák-meg elméjeket, hogy az új Tsillag vólt, és kevés idő múlva ismét el-enyészett.”⁴⁰

Feltűnő a változás: az 1572. évi új csillagra és egyes csillagászati tekintélyekre való hivatkozás után a korábban egyértelműen természetfeletti jelenségnek tekintett betlehemi csillagot is besorolja a természetes jelenségek közé. A felsorolt nevek mind egy-egy újabb új- vagy változócsillaghoz kapcsolhatók (*Fabricius*, *Hevelius*, *Phocyllides* → *Mira Ceti*, *Kepler* → 1604. évi szupernóva), azaz bőven állt Verestói rendelkezésére égi változásokhoz precedens. Ezt ő maga is elmondta Balog György fölött tartott halotti beszédében:

„Ugy szintén ki-kell e' Laistromból vennünk azokat az állandó Tsillagokat-is, mely-lyek vagy a' régi Tsillagzatokból (*Constellatiókból*) el-enyésztenek, vagy az Égen újonnan támadtanak: a' mint ezt elég bőven szokták tanítani az Égnek Tsillagos Tábláit vi'sgáló Böltsek.”⁴¹

A CSILLAGOK

Az (álló)csillagokról már sok szó esett az előzőekben a betlehemi csillaggal kapcsolatban. Egyes beszédekből azonban mást is megtudhatunk róluk. Ők alkotják a csillagképeket, és ez átvezet minket az asztrológia területére is.

A középkor az akkor ismert csillagképeket a görögöktől, közelebről Ptolemaiosztól örökölte. Az alexandriai csillagász 48 csillagképbe sorolta az általa leírt 1022 cil-

⁴⁰ VERESTÓI György: *Holtakkal való barátság. Az az Némelly Erdélyi Nagy Méltóságoknak és Fő Renden lévő Nemeseeknek Halálok után-is virágzó kedves emlékezetek.* Kolo'sváratt, Kaprontzai Adám, 1783, 34–35.

⁴¹ VERESTÓI 1783, 325–326.

lagot.⁴² Ezek közül 12 tartozott a zodiákushoz (ezek az ekliptikai csillagképek, melyekben a Napot látjuk haladni az év során). Ferreri Szent Vince (1350–1419) katalán dominikánus szerzetes az ádvent második vasárnapjára írott második beszédében részletesen leírta ezeket a csillagképeket és a Nap útját bennük:

„Mondják a csillagászok, és helyesen mondják, és a teológusok egyetértenek velük, hogy a nap a természetben egy évben egyszer körbejár egy bizonyos Zodiákus kör 12 jelén, melyet a csillagászok jelöltek ki az égen, mintegy pántként félbevágva az eget, és amelyben 12 egyenlő részt a csillagképekről neveztek el.

Az első részt Kosnak nevezik. A második a Bika. A harmadik az Ikrek. Negyedik a Rák. Ötödik az Oroszlán. Hatodik a Szűz. Hetedik a Mérleg. Nyolcadik a Skorpió. Kilencedik a Nyilas. Tizedik a Bak. Tizenegyedik a Vízöntő. Tizenkettedik a Halak.

És így tizenkét hónap van egy évben, az első hónap a március, mely alatt a Nap az első jelben, a Kosban található. A második hónapban, tudniillik áprilisban a második jelben, úgymint a Bikában, és a harmadik hónapban, májusban, az Ikrekben tartózkodik, és így a teljes év alatt keresztülhalad e tizenkét jelen, melyeket konstellációnak, vagyis csillagképeknek mondanak a csillagászok.”⁴³

A csillagképektől pedig már egyenes út vezet a csillagjósláshoz. Jacobus de Voragine szövé is teszi:

„Ugyanis a csillagképek vagy jelek – melyek alatt bárkik születnek –, nem képesek szükségszerűséget okozni, mivel az azonos jel alatt születettek erkölce, hivatala, állapota gyakran eltérő.”⁴⁴

Ennél bővebben tárgyalja az asztrológiát Temesvári Pelbárt.⁴⁵ A *Pomerium de sanctis* téli részének 45. beszédében (*In Epiphania Domini*)⁴⁶ felteszi a kérdést, hogy függenek-e az emberek tulajdonságai és a jövő a csillagoktól? Szent Bonaventurára hivat-

⁴² Gerd GRASSHOFF: *The History of Ptolemy's Star Catalogue*. New York – Berlin – Heidelberg, Springer, 1990 (Studies in the History of Mathematics and Physical Sciences 14), 6–22.

⁴³ Vincent FERRER: *Sermones Hyemales*. Antverpiae, 1570, 54–55: „Dicunt astrologi, et verum dicunt, et concordant cum eis theologi, quod sol naturae in anno pertransit semel 12. signa Zodiaci cuiusdam circuli, quem astrologi notant in caelo, quasi coronam diuidentem caelum, in quo 12. partes aequales, et vocantur secundum constellationes. Prima pars dicitur aries. Secunda taurus. Tertia gemini. Quarta cancer. Quinta leo. Sexta virgo. Septima libra. Octava scorpio. Nona sagittarius. Decima capricornus. Vndecima aquarius. Duodecima piscis. Et ita sunt duodecim menses in anno, primus mensis fuit Martij in isto sol stat in primo signo, scilicet ariete. In secundo mense, scilicet Aprilis, in secundo, scilicet tauro, et in tertio mense, scilicet Maij, stat in gemenis, et sic per totum annum pertransit ista 12. signa, quae ab astrologis dicuntur constellationes.”

⁴⁴ VORAGINE 1760, 61: „Constellationes enim vel signa sub quibus aliqui nascuntur necessitatem inferre non possunt, quia nati sub eodem signo, sunt saepe diversorum morum, diversorum officiorum, diversarum conditionum.”. Vízkereszt napjára szerzett 4. *sermójában*.

⁴⁵ Lásd ZSOLDOS 2013, 28–29.

⁴⁶ TEMESVÁRI 1502, 112^v.

kozva azt válaszolja, „hogy az ember erkölceit és a jövődöt kétféle módon tehetjük a csillagok járásától függővé; egyrészt, ha azt mondjuk, hogy a csillagok okozzák azokat egész teljességökben, másrészt, ha úgy vélekedünk, hogy véletlenül és esetleg találkoznak egymással.”⁴⁷ Az első mód „nem csak hamis, hanem eretnek és ördögi képzeltés,” de a második már törvényes:

„Ha pedig második módon beszélünk róla, hogy az emberek erkölcei a csillagok alapján változnak, azaz csak szabályosan és esetlegesen, ilyen értelemben lehet benne igazság, minthogy sem az észnek, sem a hitnek nem mond ellent. [...] Ahogy pedig Ptolemaiosz az Almagesztben mondja, a bölcs uralkodni fog a csillagokon,⁴⁸ mert tudniillik uralkodik a szenvedélyein. [...] Mivel az előzőek miatt a csillagokból a jövőt meghatározni meg nem engedett jóslás, és gyakran keveredik bele démoni hatás, hogy hitében megcsalja, amint kiviláglik a XXVI. causa utolsó kérdésének a »Ne tartsátok meg [az egyiptominak mondott napokat]« kezdetű⁴⁹ és a »Nem csodás [a mágusok csalásairól]« kezdetű fejezetéből.⁵⁰ Azonban ha valaki előre akarja tudni a jövőt a csillagokból, azokat, melyek ezek közül természetesen függenek az okságtól, például szárazságot, árvizet, az érvágás [időpontját], az effélék meg vannak engedve. Ez legyen elég erről most.”⁵¹

Pelbárt Sevillai Izidort követve két részre osztotta az asztrológiát:⁵² természetesre (*naturalis*) és babonásra (*superstitiosa*). A babonás rész az, amit kerülni kell, a természetes rész megengedett. Az utóbbihoz tartozik például az időjárás jóslása az ég alapján, vagy az érvágás idejének megállapítása. Így tehát a hallgatóság tisztában lehetett azzal, hogy mi az engedélyezett és nem engedélyezett divináció.

⁴⁷ TEMESVÁRI 1502, II²v. Idézi HORVÁTH Cyrill: *Temesvári Pelbárt és beszédei*. In: *Egyetemes Philologiai Közöny*, Pótkötet 1 (1889), 145–233 (az idézet a 165–166. oldalakon található, ford. HORVÁTH Cyrill).

⁴⁸ Ptolemaiosznak tulajdonított, de nála nem található mondás. Magyar változata: „Monda zent thamas: Nemdeh az bölczeknek kelle vralkodnyok: sapiens enim dominabitur astris: vgh monda ptolomeus: Az bölczh vralkodýk az egeken: Mýt tuttok twh zegen gorombak: csak az a b cet Sem tuggýatok en kenýglen doctor vagyok:...” In: *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*. Bev., jegyz. PUSZTAI István. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985 (Régi magyar kódexek 1), 95.

⁴⁹ GRATIANUS *Decretuma* fejezetkezdetére utal: „Non observetis [dies, qui dicuntur Ægyptiaci]”, C. 26 q. 7 c. 16 (in: Ae. FRIEDBERG: *Corpus iuris canonici*. I: *Decretum Magistri Gratiani*, Lipsiae, 1879, 1045–1046).

⁵⁰ GRATIANUS *Decretuma* fejezetkezdetére utal: „Nec mirum [de magorum praestigiis...]”, C. 26 q. 5 c. 14 (FRIEDBERG I, 1032–1036).

⁵¹ TEMESVÁRI 1502, II²v–II³f: „Sed si secundo modo dicatur, quod mores hominum variantur a sidere, scilicet dispositive tantum et contingenter, sic potest habere veritatem, quia nec rationi, nec fidei repugnat. [...] Quoniam etiam Ptolemaeus in Almagesit dicit, quod sapiens vir dominabitur astris, quia scilicet dominatur passionibus. [...] Quoniam de praemissis iudicare futura ex astris est illicita divinatio, et saepe daemonis operatio se immiscet, ut decipiat in fide, ut patet XXVI. q. ultima „Non observetis” et c. „Nec mirum”. Sed si quis praenosticat futura ex astris, ea, quae ex eorum causalitate naturaliter dependent, puta siccitates, pluvias, minutiones facere, huiusmodi non sunt illicita. Haec sufficiant de his pro praesenti.”

⁵² SEVILLAI IZIDOR: *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum Libri XX*. Lib. III. c. XXVII. Ed. W. M. LINDSAY, Oxford, Clarendon, 1911.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fent felsorolt példák mind azt mutatják, hogy Schnitzler állításának megfelelően mások is beépíthettek csillagászati utalásokat a prédikációikba. A nyomtatott beszédvázlatok egész részletes „ismeretterjesztést” is lehetővé tettek, bár természetesen arra nincs bizonyíték, hogy ezt a prédikátor meg is tette. A teljes egészében kinyomtatott beszédek esetében – mint például Schnitzleré vagy Verestóié – azonban látható, hogy a részletes kidolgozás megtörténhetett, és a hallgatóság valóban csillagászatilag tájékozottabban távozhatott a szentbeszéd végén.

A csillagászat fontos volt az egyház számára, úgyhogy a jelenség maga nem meglepő. Egyrész, mint Pelbárt írta Szűz Máriáról:

„...ismerte az asztronómiát, mivel a Szentírásban szó van a csillagokról és a csillagzatokról. Ezekről szóló tudomány az asztronómia, tehát szükséges a teológiához, következésképpen a Boldogságos Szűz tudta.”⁵³

Másrészt, ennél is fontosabb volt azonban, hogy a húsvét idejének megállapításához feltétlenül szükséges volt a Nap és a Hold mozgásának az ismerete.⁵⁴ Alapszintű kalendáriumi ismereteket azonban meg lehetett az alsóbb iskolákban is szerezni, ahogy ezt fennmaradt iskolai jegyzetek bizonyítják.⁵⁵ Az itt idézett beszédek más jellegű tudást nyújtottak a hallgatóság számára; a világ szerkezetéről és működéséről, az égitestek lehetséges földi hatásáról kaptak a kor színvonalának megfelelő információt.

* * *

⁵³ *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Vál. V. Kovács Sándor. Budapest, Európa, 1982, 165 (ford. VÁSÁRHELYI Judit).

⁵⁴ Lásd pl. C. Philipp E. NOTHAFT: *Scandalous Error. Calendar Reform and Calendrical Astronomy in Medieval Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2018.

⁵⁵ Csak magyarországi példákra lásd MÉSZÁROS István: *A XII. századi esztergomi diákjegyzet*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1973 (Pedagógiai Múzeum 2), 65–68; *Szalkai-kódex*, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. II. 395, ff. 1^r–27^v. Kiadva: *Szalkai-kódex. Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve*. S. a. r. SARBAK Gábor. Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény, 2019, 5–58.

ENDRE ZSOLDOS

Astronomy from the Pulpit

In his sermon on the occasion of the comet of 1680 Jacob Schnitzler, the minister of the Transylvanian town Nagyszeben, reminded his audience of the necessity of proper behaviour. In addition, part of his sermon was basically an introductory talk on the nature and properties of comets. As he remarked, this was not the first case that astronomical topics were mentioned, nor was he the only one doing so. Indeed, looking through several printed compilations of sermons one can find such topics in abundance. Here I discuss three themes that occurred frequently: the properties of the planets, the star of Betlehem and (fixed) stars and constellations in general. The published sermons of such preachers as Johannes de Verdena or Pelbartus de Themeswar contain a number of such examples. One can find even extreme cases, such as the 18th-century preacher György Verestói, who described the structure of the Solar System in detail in a funeral oration. These sermons show that one could acquire rudimentary astronomical knowledge by listening to preaching even without attending any university.

Szagrális és politikai tér találkozása a nyilvánosságban

Lonovics József prédikációi
a reformkori csanádi egyházmegyéből¹

A magyar prédikációirodalom legkorábbi emlékei Szent Gellértől maradtak fenn. „Szerencsés véletlen”, hogy jelenlegi rövid tárgyköri vizsgálódásunk is éppen a veleneci származású püspök egykori egyházmegyéjére koncentrálnak. Valójában két jelentős okból esett erre a területre a választás. Egyrészt 1834 és 1848 között az a Lonovics József állt az egyházmegye élén, aki kiváló szónokként ismert a reformkori országgyűlésekről. Másrészt a forrásoknak köszönhetően az egykori csanádi püspök verbális megnyilvánulásai nem csupán a politikai, hanem a szagrális tér vonatkozásában is kutathatók, hiszen ahogyan diétai beszédeinek, úgy prédikációinak kéziratai is fennmaradtak. Jelenleg azokat² az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.

A 18. század végi és a 19. század eleji hitszónokokról elmarasztalóan ír a száz évvel későbbi egyháztörténeti szakirodalom.³ A kutatók tollából ugyanazok az ellenérvek köszönnek vissza: túlzott északpontoság, polemikus beszédeket kárhóztató dogmatikus tolerancia, hivatalos formalizmus, üres moralizálás. Ugyancsak közös megállapítás, hogy a műfaj válságát a felvilágosodás korszellemét a katolikus egyházba is átültetni kívánó Mária Terézia, de főként II. József újításai okozták. A személyre szabott vizsgálatok alapján azonban összetettebb képet tud nyújtani jelenleg az irodalomtörténeti megközelítés, amely a felvilágosodás–tolerancia–egyház komplex kapcsolatát veszi górcső alá.⁴

¹ A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének kutatási programja keretében készült.

² A kutatás jelenlegi állása szerint nem tudunk az OSZK-ban található hagyatékon túl egyéb Lonovics-prédikációról. OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Lonovics József beszédei.

³ MIHALOVICS Ede: *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, II. Budapest, Stephaneum, 1901, 446–502. Idézi VANYÓ Tihamér: *A tridenti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. A magyarországi római katolikus egyházfegyelem alakulása, 1600–1850*. Pannonhalma, 1933, 11–12; a témáról összefoglalóan lásd még: HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973, 370–374 és 406–409.

⁴ LUKÁCSI Zoltán: *Szószer és Világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2010; LUKÁCSI Zoltán: *Szószer és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013. A 18. század végi prédikációkról lásd még: MACZÁK Ibolya: „Mert valaha setétség valánk”. *Alexovics Vazul és Versegghy*

A modern, tömegtermeléssel is számoló homíliát közvetlenül megelőző, reformkori szövegek egyház- vagy irodalomtörténeti bemutatására nem vállalkozunk, ám a következő kérdések megválaszolására kísérletet teszünk. Vajon vannak-e visszatérő elemei (pl. téma, szókincs) az egyik leghíresebb reformkori országgyűlési szónok homíliáinak 1834 és 1841⁵ között? Amennyiben igen, melyek ezek?

Már a fizikai tér kapcsán meglepő ismétlődéssel találkozunk. Dacára a 800 évnyi „korkülönbségnek” a csanádi egyházmegye állapotát mindkét főpap hasonlóan érzékelte és értékelt. Gellért püspöki homíliái előszavában említette, hogy a barbár viszonyok miatt munkájához kevés a pergamen.⁶ Lonovics József nehéz helyzetének szemléltetéséhez egyházmegyéjét szintén a „barbár” jelzővel illette,⁷ továbbá nagy elődjéhez hasonlítva magát egyenesen a „mártír” kifejezést használta.⁸

Lonovics diétai beszédeiből ismert, jogi szempontokat kiemelő gondolkodását rögtön első sajtóvárkonyi homíliája igazolja vissza. 1825-ben, ugyan még plébánosként, a vezetésére bízott közösséggel szerződést kötve lépett a nyilvánosság elé.⁹ Ezt a sajátos jogi hangvételt támasztja alá egy másik prédikációja is 1826-ból. A szövegben megnevezi és pontosan definiálja a szerinte legnagyobb és egyben legerőteljesebb emberi bűnt, a rágalmozást és annak következményeit. Indoklása szerint ez a verbális abúzus nemcsak Istent, hanem a másik embert is sérti, miközben szemlélteti a közönségnek való károkozást is.¹⁰

Ferenc hitszónoki tevékenysége. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* Szerk. SARBÁK Gábor. Budapest, Szent István Társulat, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/1), 408–414; MACZÁK Ibolya: „Nem lopjuk azt, amit örökségül vettünk a mi régi atyáinktól.” *Kompilálás és excerpálás a magyarországi barokk kori prédikációkban.* Doktori disszertáció. PPKE BTK, Piliscsaba, 2008, 143–172.

⁵ Az időkeretet egyrészt a forrásadottságok, másrészt a püspöki kinevezés (1834), illetve a római kiküldetés (1840–1841) évszámai határozták meg.

⁶ Szent Gellértről, homíliáiról és *sermóiról* bővebben: MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a 14. század elejéig.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 13–48; MADAS Edit: *Der heilige Gerhard, Bischof von Tschanad.* In: *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff.* Hgg. Joachim BAHLCKE et al. Berlin, Akademie Verlag, 2013, 544–553; *A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből.* Szerk. MADAS Edit. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985, 442–447, 548.

⁷ „Fastidium ea R[everendissimi]mo Amico generabunt, facientque, ne qui Viennae omnibus affluit, e barbaricis his oris ulla sibi mixti merces desideret.” OSZK Kt Quart. Lat. 2646. Lonovics József levele Kunszt Józsefhez. Temesvár, 1835. június 20.

⁸ „[...] pessime: cum tantis enim mihi in convulsis Dioecesi huius rebus difficultatibus conflictandum est, tanta agendorum mole obrutus sum, ut caetera indignissimus solo martyrii nomine videar mihi esse Divi Gerardi successor.” OSZK Kt Quart. Lat. 2646. Lonovics József levele Kunszt Józsefhez. Temesvár, 1834. október 29.

⁹ „Ennek okáért szükségesnek tartom, hogy első beszédemet hozzátok azon kölcsönös kötelességekről tartsam, mellyekkel egymás iránt tartozunk.” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Lonovics József beszédei; Sajtóvárkony, 1825. Virágvasárnap. Pásztori kötelességeinek a példaadást, a tanítást és a szolgálatot tartotta.

¹⁰ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Ózd, 1826. Advent második vasárnapja.

„[...] nem csak az Istent, hanem a felebarátaink[nek] jussait is megsértjük.”

„[...] légyen ő [ti. az elkövető] bár mely nagy méltóságban, lelkiismeretében köteles n[em] csak rágalomásait ugyanazon személyek előtt, kik azokat az ő szájából hallották, tökéletesen visszahúzni, s eként a mások megsértette becsületjét visszaadni, hanem még egyszersmind a kárt is, mellyet másoknak a maga rágalmozása által okozott, tökéletesen helyre hozni s kipótolni!”

Lonovics József 1834 és 1842 között, azaz az 1830. és 1832–36. évi diéták tapasztalatai után keletkezett püspöki beszédei a korábbi plébánosi homíliáiból örökölten, illetve azokat tovább fejlesztve tartalmazzak visszatérő tárgyköröket. Így a „polgári társaság”, az egyenlőség és szabadság és a gazdagság–szegénység kérdése több ízben is fellelhető a szövegekben, míg a szóhasználatban az „(egyesült) kereszténység” következetesége figyelhető meg.

A korszakon túl jelentős szerepet játszhatott Lonovics József polgári származása is abban, hogy mindig előszeretettel hivatkozott a polgári társaságra:

„Ő [ti. Isten] néktek [ti. szülőknek] csak azért adott, hogy őket igaz keresztényekké s az Isten országa polgáiraivá formállyátok [...].”¹¹

Ugyanez a gondolat rögtön a püspöksége elejéről származó szövegekben is megjelenik. Egy 1835. szeptemberi prédikációjában a papság feladatainak bemutatásakor kijelentette, hogy a keresztység által ők „avatják Isten országának polgárává” a csecsemőt.¹² Ez a felfogás magyarázatul szolgálhat arra is, miért használja inkább a keresztény¹³ kifejezést a katolikus helyett. Míg plébánosként – adott esetben – az „igaz üdvözítő vallásként” a katolicizmusról tanított, püspökként már következetesen hitről vagy kereszténységről beszélt. Keresztény katolicizmust pedig akkor említett, amikor az utóbbira – a kereszténységen belül – külön kívánt utalni, így az például a tényleges tanítás bemutatásakor¹⁴ vagy – érthető módon – az egri bazilikaszenteléskor került elő.

Az egyenlőség fogalma már plébánosi homíliáiban is felfedezhető a kereszt előtti egyenlőség kapcsán. A szabadság gondolatának beemelése azonban a legnyilvánvalóbban egy 1835. év eleji püspöki prédikációban jelent meg.

„Szívem s lelkem mélyéből hálát mondok Istenemnek, mert Sz[ent] hitének köszönöm, hogy ismerem emberi méltóságomat, ismerem magas rendeltetésemet, hogy szabad vagyok; [...] a keresztény religió feloldja a rabság bilincset; meghódítja, megszelídíti a vad

¹¹ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Sajóvárkony, 1825. Virágvasárnap.

¹² OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Arad, 1835. szept. 14.

¹³ Vö. „De egyszersmind közös az örömnök e mai Innep felett [...], mert ma ülli [...] az egész keresztény világ [...]” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Sajóvárkony, 1825. Mária mennybevételére.

¹⁴ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1835. Húsvét. A holttest beszentelésére adott magyarázatnál jelenik meg a katolikus tanítás.

nemzetek durva csoportjait [...]; az asszonyi nemet kiszabadítja a férfi szolgasága alól, s eredeti jussaiba helyezteteti; átkot kiált minden elnyomásra, minden igazságtalanságra...”¹⁵

Az 1835. év vízkeresztjére írott homília pedig a kölcsönösségből („nem ismer semmi just, kölcsönös kötelessége nélkül”) fakadó egyenlőség bemutatásával folytatódott.

A püspök a polgári társaság legtökéletesebb, azaz a kölcsönösségből fakadó jogokat biztosító szabadságon és egyenlőségen nyugvó megvalósulását a kereszténység, illetve esetében egyháza által látta kivitelezhetőnek. Erről a polgári társulatról beszélt 1837-ben az egrí főszékesegyház felszentelésekor is:

„...ott kint születtünk, de itt nemesedünk, hogy ott emberek, de itt keresztények, ott a 'világ', itt a 'menyország' polgárai lettünk.”¹⁶

„...itt csak zarándokok, de ott [ti. az örökkévalóságban] hazafiak, itt csak vendégek, de ott örökösek vagyunk”.

„Végre melly kimondhatatlan örömet s vigasztalást nyújt nékünk [...], hogy itt mindnyájan egyenlőek vagyunk.”

Ebben a lonovicsi polgári társulatban a szabadság és főként az egyenlőség mellett kiemelt fontossággal bírt a szolidaritás is:

„S e szerint nincs a keresztényeknek nagy társaságában senki, aki el volna felejtve, nincs olly szükség, mellyet a szeretet ki nem fürkészne [...] kiegyenlíti azon különbséget, mellyet köztünk a születés, tudomány, személyes érdem, s a szerencse felállítottak.”¹⁷

– irányozta elő 1835-ben, egy kórházkápolna szentelésekor. Ez a szolidaritás azonban nem csupán az irgalomra, de jól felfogott érdekre is épült. A püspök szerint ugyanis magas kamatú uzsorakölcsönről volt szó, „amelyben az, kinek semmije sincs, annak kölcsönöz, kinek mindene van”.¹⁸ A jogügylet azonban kötelező érvényű, amennyiben a hitelező nem kívánja csőddel végezni.¹⁹

A szegénység előtérbe helyezése nem meglepő egy katolikus paptól. Lonovicsnak azonban, főpásztori stallumán túl, kapcsolatai révén is volt rá lehetősége, hogy célzottan szóljon a tehetősebb, előjogokkal rendelkező személyekhez is. Az Apponyi György és Sztáray Júlia esküvőjére készült beszédben a (vagyonni és egyéb) gazdagság veszé-

¹⁵ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. 1835. Vízkereszt ünnepére.

¹⁶ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Eger, 1837. május 7.

¹⁷ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Arad, 1835. szept. 14.

¹⁸ „Az Úrnak uzsoráskodik [...], aki a szegényen könyörül.” Uo.

¹⁹ Vö. OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1842. Szent István ünnepére.

lyére hívta fel a figyelmet. A fiatal „fényes születésű, világi javakban bővelkedő, jó szülők birtokában” lévő grófi párt a hitbéli „szorosabb kötelességükre” intette, mivel – ahogy indokolta – a „szerencse s a jólét szívünket iránta (ti. Isten) megtompítja”. Több, püspöki prédikációjának tervezetében visszaköszön ennek a kijelentésének a verzőja, azaz a „hatalmasok” büntetése.²⁰ Feltehetőleg az sem véletlen, hogy éppen ebben a prédikációban igyekezett (a fennmaradt szövegek alapján) először a „republica”²¹ kifejezést is magyarrá átültetni.

„... a Köz Társaságra (!) a legfontosabb [...] egyesület s állapot, [...] minden családi, polgári s keresztény erényeknek legdúsabb forrása [ti. a házasság].”²²

Mindezek után jogosan merül fel a kérdés, miként viszonyult a nem hívőkhöz, illetve a más vallást gyakorlókhoz, azaz a nem katolikus polgárokhoz. Plébánosi beszédeiben ellenségeként említette a pogányságot, illetve „a szelet vető és forgószelet arató” eretnekséget, valamint megjelenik a zsidóság is, negatív felhanggal. Fontos azonban kiemelni, hogy az utóbbi kettő esetében soha nem élt teljes körű általánosítással, továbbá a pogányság kapcsán sem a védekező álláspont hangsúlyozása volt lényeges számára.²³ A legfőbb problémát „a névben” hívők körében látta és láttatta.²⁴ Így, bár pontosítás nélkül, beszélt eretnekségről, „amely a varratlan köntöst megszagatta”,²⁵ ennek ellenére vallásként határozta meg a protestantizmust.

„[...] Hazánk fiainak majd csak nem egy harmadrésze a mi üdvezítő Hitünkkel ellenkező vallást tart [...]”²⁶

²⁰ „ki amennyi gyönyörűségben élt; annyi kint és gyötrelmet fog szenvedni [kihúzza L. J. által].” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. 1835. Vízkereszt ünnepére. Vö. OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1842. Szent István ünnepére.

²¹ A kifejezést már latin nyelvű, püspöki beiktatására készült homíliájában használta: „[...] cuius [t.i. Isten akaratának] alter [ti. az uralkodó] in moderanda Republica (!) imago et minister, alter [ti. a pápa] in regendo disperso per Orbem dominico grege vicarius est.”

²² OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Pozsony, 1840. április 23. Apponyi György és Sztáray Júlia esküvőjére.

²³ „[...] sokat szenvedtem a pogányok üldözései és az eretnekek[ne]k szakadásai által [...], de legkeservebb az én tulajdon fiainak feslett engedetlensége.” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Sajóvárkony, 1827. Vízkereszt utáni 4. vasárnap.

²⁴ „Ti miattatok káromoltatik az Isten neve a Pogányok között. [...] S valóban, mit képzelhetnek a kath[olikus] A[nyaszentegyház]ról az ő ellenségei, ha mi közöttünk egyebet a k[eresztény] névnel [...] nem találnak. [...] A pogányok üldözései által az A[nyaszentegyház] naponként gyarapodott, mi pedig azt gonosz erkölcsünk által naponként ostromoljuk.” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Ózd, 1826. Szent Kereszt felmagasztalása.

²⁵ Visszatérő kifejezés. Vö. OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Arló, 1827. szeptember 30. Bogács János beiktatására: „új tanításaik által feldúlták az A[nyaszentegyház]nak és a polgári társaságnak békességét.”

²⁶ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Sajóvárkony, 1827. Vízkereszt utáni 4. vasárnap.

Ezzel párhuzamosan az 1820-as években írt homíliáiban egyszerre van jelen az Istentől elpártoló, Jézus haláláért felelős zsidóság,²⁷ az istenszülő zsidó szűz,²⁸ illetve az egymásnak „békét, azaz boldogságot kívánó” zsidók.²⁹ Úgy tűnik, a választott nép „pártütése” szintén inkább a keresztényeknél tapasztaltak szimbóluma volt Lonovics Józsefnél.³⁰ A püspöki beszédeknel ez a kettős nézet fejlődik tovább. A tényleges zsidó nép kapcsán erősödik a kereszténység származásának hangsúlyozása. Így lesz a „zsidó pásztoroknak elsőként hirdetett”³¹ betlehemi jászol az első keresztény templom,³² a „megfélemlített zsidók” az elsők, akik a feltámadás híreről értesülnek. Mindeközben „istenölökké” csupán a „papok, a farizeusok és az írástudók” válnak.³³ A bárminemű hanyatlás lehetőségét pedig ekkora már egyértelműen a keresztények hitehagyásában, illetve az eleven hit hiányával szemléltette.³⁴

A zsidóképet egy kisebb kitérő erejéig érdemes az 1839–40. évi diéta terében is megvizsgálni. Lonovics Józsefnek 1840. április 1-jén elhangzott egyik hozzászólásában ugyan megjelentek bizonyos, pénzzel kapcsolatos sztereotípiák, de azokat a zsidósággal nem kötötte össze. A váltótörvény és annak kapcsán a kamatos kamat engedélyezésének megvitatása során ugyanis a következő rövidke felszólalást tette:

„A keresztény morál még a rendes kamatnak megvételét sem hagyja helyben, s a kölcsön iránt az Evangéliummal azt tanítja: »*Date mutuum, nihil inde sperantes*«: annál kevésbé fogja tehát helybenhagyni a kamatok kamatját, melly mivel a hitelezőnek az adós rovására túl a rendén kedvez, nem lehet igazságos. – Arra is kell figyelmeznem, hogy egy becsületes adóssal egy szívtelen uzsorás vissza ne élhessen.”³⁵

Lonovics érvelésének alapkövét Lukács evangéliumának egyik mondata adta: „*Verumtamen diligite inimicos vestros: benefacite, et mutuum date, nihil inde sperantes*”.³⁶ Szembeötlő, hogy a bevett, a középkor óta írásban és szóban egyaránt számtalanszor idézett latin citátumban Lonovics felcserélte a főnév és az ige sorrendjét. Nem változtatta meg vele a mondat értelmét, de mégsem idézte pontosan – lehet, hogy a naplóban

²⁷ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Várkony, 1825. Nagypéntek.

²⁸ Uo.

²⁹ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Várkony, 1829. Fehérvasárnap.

³⁰ „[...] amilyenek a Papok és Írástudók, olly gonoszak voltak a többi zsidók is. [...] Alkalmaztassuk már most ezt magunkra [...]! [...] tapasztallyuk, hogy az istenes dolgok iránt való hidegség a keresztények közt közönségesen uralkodik.” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Csépany, 1826. Szent János születésére. (Hosszasan részletezte a keresztények vétkeit.)

³¹ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. 1835. Vízkereszt.

³² OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Az egri főszékesegyház felszentelésére.

³³ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1839. Húsvét.

³⁴ Vö. OSZK Kt Quart. Hung. 2664. 1835. Vízkereszt. OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1839. Húsvét.

³⁵ Fő-rendi napló, Pozsony, 1840, 311. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁶ Lk 6,35 (kiemelés tőlem: S. Sz.) A Szent István Társulat Bibliájában így szerepel a magyar fordítása: „Szeressétek inkább ellenségeiteket: tegyetek jót, adjatok kölcsön, és semmi viszonzást ne várjatok” (kiemelés tőlem: S. Sz.).

jegyezték fel rossz sorrendben, lehet, hogy rosszul emlékezett rá a püspök, de az is lehet, hogy hirtelen felindulása miatt keverte meg a szokásos szórendet. A vitában ki-súcscsodó kérdés veleje ugyanis az volt, hogy vajon elfogadható-e az olyan hitelezési gyakorlat, amelyben a meg nem fizetett kamatnak is felszámolják a költségeit, vagyis a hitelező által nyújtott összeg minden esetben befektetésnek minősül-e. Ha például egy örökösödési vagy adóssági pereskedés évtizedekig elhúzódott, akkor a közben meg nem fizetett tartozások helyzete kérdéses volt, mert semmi nem nyújtott biztosítékot arra nézvést, hogy a per során nem fizetett kamatok bármilyen módon kifizetésre kerülnek-e. A kérdés, leginkább épp Lonovics József felszólalásának hatására, nem csak kizárólag a gazdaság, hanem az igazságosság kontextusában is megfogalmazódott. A püspök számára az igazság, ahogy az idézetből is kitetszik, az adósok igazságát jelentette; azaz a tartozás szükséges rossz, aminek a következményeit mindenképpen enyhíteni kell, akár a gazdasági szempontok rovására is. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy a pénzzel bíró, tehát tehetős hitelező alaptól fölényben van a szorult helyzetben lévő, ínségbe került adóssal szemben, vagyis indokolt az utóbbit akár törvények útján is védelemben részesíteni, és az igazságot az ő oldalán keresni.

Egy másik egyházi személy, a pécsi megyés püspök, Scitovszky János szintén hozzászólt ehhez a vitához:

„Tagadhatatlan az, hogy a keresztény morál szerint a kölcsönt minden viszonzás nélkül kell megtenni, mert írva van: »*mutuum date, nihil inde sperantes*«. A zsidók a külföldiektől vehettek kamatot, de nem honfiaktól; a keresztények, kiknek morálja az izrealitákénál tökéletesebb, ezen jótévő elvet minden emberrel éreztetni óhajtják. Így volt ez a kereszténység elejétől fogva, ma is úgy kell annak lenni, habár a kölcsönzött pénzekről kamatozunk, – minek okát nem ott kell keresni, mintha a keresztényeknél feledékenységre ment volna, hanem hogy minekutána maga a pénz kereskedési eszközzé vált, és azzal, valamint más *productumokkal*, még több pénzt szerezni lehet, az igazsággal megférhető, hogy a *propter lucrum cessans*, ugyanazon elveszett *lucrum* fejébe pénzünktől kamatot vehessünk. [...] Habár tehát a hitelezőre különösen kell figyelmeznünk: de az adósról sem kell megfélemedkezni, mert *bona fide* adósságot tenni nem vétek, nem is hiba, sőt sokszor hasznos és szükséges; azért véleményem szerint szükséges volna, olyan törvényt alkotni, hogy a kamatok morosus fizetője a pontosságra hathatósan szoríttassék; mert ez igazságos, nem pedig, hogy a jólelkű adóst szerfelett nyomjuk; mert ez igazságtalan.”³⁷

Scitovszky a „*mutuum date*” idézetet a Vulgatában szereplő formájában használta, de ennél most érdekesebb, hogy mi az, amivel többet vagy mást mond, mint Lonovics. A pécsi püspök egyrészt jóval megengedőbb a kamatokkal kapcsolatban, mint a csanádi, bár a kamatos kamatot csak a „morosus” adósokkal fizettetné meg, a „jólelkű”-ekkel (vagyis akik önhibájukon kívül kerültek rossz anyagi körülmények közé, vagy pedig pontosan fizetik a törlesztőrészeket) egyáltalán nem. Az igazság nála is érv, bár

³⁷ Fő-rendi Napló, 1840. Pozsony, 313–314. (Kiemelés az eredetiben.)

árnyalja, és igyekszik közelíteni egymáshoz a gazdasági értelemben vett igazságot és a keresztény moralitás igazságát. Beemelt viszont a vitába viszonyítási pontként egy új elemet, a zsidó morált. Ilyet pedig Lonovics nem tett.

Az uzorát és a különböző, többnyire kacifántosnak tartott pénzügyi tranzakciókat előszeretettel kapcsolták a korszakban a zsidósághoz. A váltótörvényről szóló fenti vita során nagyjából mindenki tisztában volt vele, hogy a váltót magát a zsidók találták ki, akiknek morálja Scitovszky szerint kevésbé tökéletes, mint a keresztényeké, minek alapján ez a produktumuk is, bár bizonyos esetekben talán szükséges, de kevésbé erkölcsös pénzügyi eszköz, ami, ha követjük az érvelés logikáját, használóját is kevésbé erkölcsössé teszi – így kerek a „circulus vitiosus”.

Csak hogy valójában épp a váltó nem köthető zsidó pénzemberekhez vagy kereskedőkhöz: azt valamikor a 13. század során az európai távolsági kereskedelem során kezdték használni itáliai, francia és németalföldi kereskedők – tehát keresztények. Egy francia szerző, név szerint Étienne Cleirac 1647-es munkája, az *Us et coutumes de la mer* kapcsolta csak össze a zsidósággal,³⁸ és ez a vélekedés a későbbiekben olyan széles körben terjedt el, és olyan mélyen meggyökeresedett, hogy Wilhelm Roscher és rajta keresztül Werner Sombart is nyugodt lelkiismerettel hivatkozhatott rá még a 19. század végén és a 20. század elején is.³⁹

Scitovszky azonban ezt nem tudhatta, ahogyan Lonovics sem. Minden bizonnyal ők is csak a számtalan közkézen forgó történetet ismerték a zsidó uzorásokról és a váltó kapcsán nekik tulajdonított visszaélésekről,⁴⁰ Lonovics mégsem hozta fel érvként a vélemezett zsidó morált, mint tette azt a pécsi püspök. Ugyan beszélt „szívtelen uzorásról” és „nem igazságos” kamatokról, de velük kapcsolatban egyáltalán nem említette meg az izraelitákat. Pedig ő is érvelhetett volna úgy, hogy a keresztények jobb erkölcsre hivatkoznak, de ezt az „érvet” mégsem használta.

Az, hogy nem beszélt róluk, míg püspöktársa igen, magyarázatul szolgálhat arra, miért maradt csendben az éppen egy nappal korábban, azaz március 31-én zajló, a zsidók polgárosításáról szóló vitán. Hallgatása már csak azért is feltűnő, mivel az összes, egyéb vallási tárgykörhöz hozzászólt a diétán. Vele szemben Barkóczy László székesfehérvári, Haulik György zágrábi püspökök, valamint a már említett Scitovszky János is felszólaltak: nem tartották időszerűnek a zsidók azonnali és teljes polgárosítását, a fokozatosság mellett érveltek. Az első morális („nem áll még azon a fokozaton”), a másik kettő elsősorban az abból fakadó gazdasági érvekkel („nagy ártalmára volná-

³⁸ Francesca TRIVELLATO: *Credit, Honor and the Early Modern French Legend of the Jewish Invention of Bills of Exchange*. In: *The Journal of Modern History* 84 (2012/2), 289–334; Uő: *The Promise and Peril of Credit*. Princeton, Princeton University Press, 2019.

³⁹ MADARÁSZ Aladár: *Két lexikoncikk a kapitalizmusról. Sombart zsidó pénzkölcsönzői és Schumpeter teremtő rombolása*. In: *Korall* 72 (2018), 69–95.

⁴⁰ Lásd pl. LUCHMANN Szusanna: *A zsidó alakja a reformkori életképekben*. In: *Kalligram* 6 (1997), 11–12. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1997/VI.-evf.-1997.-november-december-Roman-terseg/A-zsido-alakja-a-reformkori-életkepekben> (2019. július 2.).

nak”; „a vallásos tekintetet itt feleslegesnek tartom”) indokolta véleményét.⁴¹ A prédikációk alapján úgy tűnik, Lonovics meggyőződésében nem kapott helyett az a morális ítélet, amely a keresztényeknél rosszabbnak ítélte meg a zsidókat.

A zsidóképhez hasonlóan módosulás figyelhető meg a pogányság és az eretnokség értelmezése kapcsán a plébánosi és püspöki beszédek összevetésénél. Az egykori „vad nemzetekről” és az eretnokségről 1837-ben már múlt időben szólt: a történelem folyamán „csak hamar megtértek vagy mind eltűntek”.⁴² Míg plébánosként mind náluk, mind a pogányságnál beszélt „megtévesztő” tudományról,⁴³ püspökként – elsősorban az utóbbival – már az együttműködésre koncentrált. Egy 1835. évi szövegében a pogányokat a tudományon keresztül a kereszténység „képviselőiként” jelenítette meg:

„[napkeleti] bölcsek [...], mint a mi képviselőink”;

„Ma a pogányok Bölcsei egy új csillag által vezetettek az új világossághoz [...].”⁴⁴

A főpásztor elsődleges szerepet szánt nekik, hiszen elválaszthatatlannak hirdette a tudományt és a hitet:

„a hit szövethéke által felvilágosított szemeink”;⁴⁵

„a tudományokkal s szelíd mesterségekkel foglalatoskodik [ti. a megtért nép]”,⁴⁶

„a tudományra, mellyet hirdetett s a religióra, mellyet alapított”,⁴⁷

„Az ő szelíd tudományának [ti. Jézus] csalhatatlan útmutatása szerint n[em] habzunk többé a legfontosabb kérdések eránt; [...] az emberi dolgok bölcs intézésében az Isteni gondviselés imádandó útait tiszta fényben látjuk.”

Lonovics Józsefre, látható módon, hatással volt az országgyűlési részvétel. Nagy valószínűséggel ugyanez megállapítható a római kiküldetésről (1840–1841) is, bár egyelőre csak egy szöveg ismert az 1841 utáni időszakból. Az államalapító, „alkotmányozó” Szent István ünnepére íródott homíliában a hitből és tudományból fakadó erkölcs és ész alapú törvényhozás került a középpontba. A püspök szerint ezáltal „iktatja be” az államalapító az országot „a többi európai országok sz[ent] rokonságú szövetségébe” is.

⁴¹ Fő-rendi Napló, 1840. Pozsony, 297–298; 301–303.

⁴² OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Az egri főszékesegyház felszentelésére.

⁴³ „a pogányság [beszúrás: homálya] vagy az eretnokségnek tévelygő tudománya” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Sajóvárkony, 1827. Vízkereszt utáni 4. vasárnap.

⁴⁴ Vö. „egy pogány százados volt az utolsó, a ki [...] őt Istennek vallotta, [...] a pogány örök voltak az első, kik az ő feltámadását [...] hirdetik.” OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1839. Húsvét.

⁴⁵ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Az egri főszékesegyház felszentelésére.

⁴⁶ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. 1835. Vízkereszt.

⁴⁷ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1839. Húsvét.

„A keresztény erkölcsi törvényeknek belső tökéletessége főképpen abban áll, h. a, meggyőzi az értelmet, amennyiben azt vezeti és felvilágosítja; b, meggyőzi a lelket [...] végre c, meggyőzi a szívet [...]”⁴⁸

Végül, ahogyan a szövegek tartalma, úgy az íráskép is változáson megy keresztül. A plébánosi, viszonylag nagyobb, kerekesebb betűket és szellősebb sorokat a püspöki sűrűn, apró és olykor hegyesebb betűkkel írt papírosok váltják. A legszembevetőbb azonban a művészi hajlam megjelenése. A püspök Lonovics ugyanis egy-egy egyszerűbb iniciáléval vagy gondolatmeneteket elválasztó egyedi mintákkal (pl. díszítő sorok, kettős kereszt) látta el prédikációi vázlatát, továbbá néhol apró, a tartalomhoz illő képeket (pl. rügyező gally/csírázó föld, oltár, ökör) is rajzolt a szövegbe vagy a margóra (Képmelléklet, XXXII/52–56. kép).

A kutatás folytatásaként felvetődik a kérdés, vajon a szakrális térben elhangzó sztereotip szövegkomponensek, illetve azok formálódása mennyiben egyeztethető össze a főpap politikai, elsősorban az 1832–36. évi és az 1839–40. évi országgyűlési felszólalásaival? Erre láttunk példát a zsidó emancipáció kapcsán 1840-ből. Választ igényel továbbá: van-e szerepük, és ha igen, milyen ezeknek a homíliákban alkalmazott elemeknek a polgárosodás folyamatában.

* * *

ZSÓFIA BÁRÁNY – SZABOLCS SOMORJAI

Sacred and Political in the Public Sphere

Mid-19th Century Sermons from the Diocese of Csanád by József Lonovics

The study is a survey of 19th-century sermons from the Csanád diocese, whose first bishop was Saint Gerard. Between 1834 and 1848, the office of bishop was occupied here by the excellent orator József Lonovics. Our questions are: Are there any recurring linguistic elements in the sermons of Lonovics? If there are, which are those? The interpretation of these sermons was aided by the analysis of the bishop's earlier sermons from the 1820s. Besides the recurring linguistic elements—society of citizens, equality and liberty, richness and poverty, (united) Christianity—, their modifications have also become recognizable. The relationship between Catholics and non-Catholics, namely the pagans and Jews as presented in these sermons is also discussed in relation with József Lonovics' views expressed in the debate on Jewish emancipation during the Diet of 1839–40.

⁴⁸ OSZK Kt Quart. Hung. 2664. Temesvár, 1842. Szent István ünnepére.

MADAS EDIT MEGJELENT MŰVEI¹

Összeállította:
BIBOR MÁTÉ JÁNOS

1976

„*Ad terrorem omnium*”. *A középkori vágánsének egy magyarországi változata?* In: *Magyar Könyvszemle* 92 (1976/4), 380–385.

1977

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1971–1975. I. A középkori kéziratosság bibliográfiája. In: *Magyar Könyvszemle* 93 (1977/1), 82–91. Fodor Adrienne-nel.

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1976. I. A középkori kéziratosság. In: *Magyar Könyvszemle* 93 (1977/4), 387–388. Fodor Adrienne-nel.

1978

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1977-ben. I. A középkori kéziratosság. In: *Magyar Könyvszemle* 94 (1978/3–4), 376–377.

1980

A kódex-lapok írástükrének geometriai arányai. In: *Magyar Könyvszemle* 96 (1980/4), 385–390.

Középkori kódexek között kutatva. In: *Móricz Zsigmond Gimnázium Szentendre 1955–1980. Emlékkönyv.* Szerk. Blank Péter. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ, 1980, 70–71.

---

¹ A jegyzék korábbi változata: BIBOR MÁTÉ JÁNOS: *Madas Edit megjelent művei (1976–2008)*. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Előszó, szerk. NEMERKÉNYI Előd. Budapest, Argumentum – MOKKA–R Egyesület – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei 2), 341–360.

Ezúton is nagyon köszönöm Csepregi Márta, Korondi Ágnes, Lauf Judit, Klaniczay Gábor és Sarbak Gábor, valamint a CEU–ELTE Középkortudományi Könyvtár, az MTA Könyvtár és Információs Központ és az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak segítségét. Sajnos a lista valószínűleg még az ő közreműködésük dacára sem teljes. Javításokat és kiegészítéseket a bibormate@gmail.com címre várok.

A jegyzékben szereplő művek jelentős része – nyomtatott kiadása mellett – hozzáférhető a világhálón is. Az ilyenek nagy (és egyre növekvő) száma, valamint az elérhetőségek gyakori változása miatt azonban a listában internetes cím csak azokban az esetekben szerepel, amikor az adott mű kizárólag a világhálón található meg.

„Szent László királynak innepéről”. Az *Érdy-kódex* László-napi beszédének forráselemzése. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. Mezey László, Budapest, Szent István Társulat, 1980 (Hungaria sacra 1), 73–82.

Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban. In: *Magyar Könyvszemle* 96 (1980/2), 156–159.

1981

Szent Ágoston: *Zsoltármagyarázatok. Az I. zsoltár*. Ford., jegyz. Madas Edit. In: *Vigilia* 46 (1981/6), 377–378.

Bécsi Glosszák (Egy magyar glosszás esztergomi iskoláskönyv a bécsi Schottenstiftben a XV. század első negyedéből).² In: *Magyar Nyelv* 77 (1981), 506–510.

A középkor zsoltára. In: *Vigilia* 46 (1981/4), 265–266.

Die in der Österreichischen Nationalbibliothek erhaltenen Handschriften des ehemaligen Augustiner-Chorherrenstiftes St. Dorothea in Wien. In: *Codices manuscripti* 8 (1982/3), 81–114.

1983

Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Rec. Ladislaus Mezey cum sociis in opere Editha Madas et al. Budapest–Wiesbaden, Akadémiai–Harrassowitz, 1983 (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae 1/1). – 286, [89].

1984

Az Érdy-kódex perikóparendszere és Guillelmus Parisiensis posztillás könyve. In: *Magyar Könyvszemle* 100 (1984/1–2), 99–105.

In memoriam Mezey László. In: *Könyvtári Figyelő* 30 (1984/4), 341–342.

1985

Az Érdy-kódex. In: *Vigilia* 50 (1985/8), 635–637.

Das Fragment des Hieronymus-Briefes an Presbiter Cyprianus in der Kathedralbibliothek zu Esztergom (Gran). In: *Codices manuscripti* 11 (1985/3–4), 87–89.

Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. [Szerk. Vizkelety András.] Budapest, [Országos Széchényi Könyvtár], 1985.

– 159. *Bécsi kódex*, 155; 89. *Besztercei szójegyzék*, 118–119; 187. *Birk-kódex*, 164; 194. *Érdy-kódex*, 166–167; 191. *Érsekújvári kódex*, 166; 97. *Esztergomi iskoláskönyv*, 122; 116. *Jókai-kódex*, 132; 193. *Jordánszky-kódex*, 166; 189. *Margit-legendá*, 165; 160. *Müncheni kódex*, 155; 90. *Schlägli szójegyzék*, 119; 153. *Soproni virágének*, 148–149; 152. *Szabács viadala*, 148.
2., jav. kiad.: 1986.

² A folyóiratban sem a tanulmány elején, sem a végén nem közlik a szerző nevét, a tartalomjegyzékben azonban szerepel.

A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Vál., kiad., jegyz., részben³ ford., utószó Madas Edit. Budapest, Magvető, 1985 (Magyar Hírmondó) – 602.

Urbán pápa két legendája az Érdy-kódexben. In: *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról.* Szerk., utószó Kovács Sándor Iván. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1985 (Studium), 8–11.

1986

Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Bev. Köpeczi Béla. Előszó, szerk. Fügedi Erik. Budapest, Gondolat, 1986, 159–175.

A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről (1516–1519). 1. *A kódex fakszimilie [!] kiadása. Mell. Csapodi Csaba: A Jordánszky-kódex.* 2. *A kódex szövegének olvasata. Mell. Utószó és szómagyarázatok a Jordánszky-kódex olvasatához. Bp., 1984. Helikon K.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986/1–2), 181–183.

Könyvecske [!] az szent apostoloknak méltóságokról 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkacsoport tagjai Korompay Klára, Bánki Judit, Fodor Adrienne, Kovács Zsuzsa, Kozocsa Sándor. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pusztai István. 1985. 150 l. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986/6), 724–725.

1987

Asztrik L. Gabriel, The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier, (Textes and Studies in the History of Medieval Education XVII), Notre Dame, Indiana; Frankfurt am Main 1986, pp. 238. In: *Rivista di Studi Ungheresi* 2 (1987), 144–146.

Lőrinc Tar's Descent to Hell (in Hungarian: Tar Lőrinc pokoljárása). Compiled with emendations and annotated with an introductory essay by Sándor V. Kovács. Translated from Latin by Ibolya Bellus, Iván Boronkai, Géza Érszegi and Flóra Imre. Szépirodalmi K., Budapest, 1985. In: *Acta Litteraria* 29 (1987/1–2), 226–228.

1988

Astrik L. Gabriel: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier Notre Dame, Indiana – Frankfurt am Main 1986. (Textes and Studies in the History of Medieval Education XVII.). In: *Magyar Könyvszemle* 104 (1988/1), 87–88.

³ Az *Érdy-kódex* latin nyelvű prologusának és incipitjének fordítása: 9–13.

- Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis.* Rec. Ladislaus Mezey cum sociis in opere Editha Madas et al., Budapest–Wiesbaden, Akadémiai–Harrassowitz, 1988 (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae, 1/2). – 252, 47.
- Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Bev., jegyz. Vekerdy Lilla. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 (Régi magyar kódexek 7).
- Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Bev., jegyz., kiad. N. Abaffy Csilla. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 (Régi magyar kódexek 5).
- Mezey László: *Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Madas Edit, Sarbak Gábor. Budapest, Eötvös József Kollégium, 1988 (Eötvös-füzetek új folyam 11). – 66.
- Simor-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Bev., jegyz. Vekerdy Lilla. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 (Régi magyar kódexek 6).

1989

Adalékok az Érsekújvári Kódex sermoihoz. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Szerk. Szelestei N. László. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai új sorozat 3), 203–223.

Ars Hungarica, 17 (1989/1)

– *Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextöredékeinek provenienciájához*, 47–50; [*Válasz a* *Körkérdés[re]: A proveniencia és possessor fogalma a kodikológiában*, 88. Sarbak Gáborral és Vizeleky Andrással.

1990

Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bev. Csapodi Csaba, N. Abaffy Csilla. Jegyz., kiad. N. Abaffy Csilla. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990 (Régi magyar kódexek 4).

Jacobus de Voragine: *Legenda aurea.* Jegyz., szerk., utószó, részben ford. Madas Edit. Budapest, Helikon, 1990 (Harmonia Mundi). – 333.

– A Madas Edit által fordított legendák: *Alamizsnás Szent János (január 23.)*, 57–61; *(Alexandriai) Szent Katalin (november 25.)*, 297–300; *(Nagy) Szent Gergely (március 12.)*, 81–89; *Szent Ágnes szűz (január 21.)*, 50–52; *Szent Bereck püspök (november 13.)*, 276; *Szent Dorottya (február 6.)*,

72–73; *Szent Elek* (július 17.), 148–150; *Szent Erzsébet*⁴ (november 19.), 276–286; *Szent Félix* (január 14.), 43–44; *Szent György* (április 23. vagy 24.), 102–105; *Szent István pápa* (augusztus 2.), 171; *Szent Kristóf* (július 25.), 163–165; *Szent Lőrinc* (augusztus 10.), 182–189; *Szent Marcellus* (január 16.), 44; *Szent Mária Magdolna* (július 22.), 150–155; *Szent Marina szűz* (június 18.), 122; *Szent Márton püspök* (november 11.), 270–276; *Szent Pál apostol megtérése* (január 25.), 61–62; *Szent Pongrác* (május 12.), 115–116; *Szent Praxedis* (július 21.), 150; *Szent Thais, a parázna aszszony* (október 8.), 248–249; *Szent Vitalis* (április 28.), 109.

Winkler-kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. (Codices Hungarici IX.) Bp. 1988. Akadémiai K. 771 I. In: Irodalomtörténeti Közlemények 94 (1990/5–6), 751–753.

1991

*Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusztódia története. Kájoni János kézírata 1684. Jegyz., kiad. utószó, részben*⁵ *ford. Madás Edit. Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII századi szellemi mozgalmaink történetéhez 31). – 145.*

1992

Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bev., jegyz., kiad. N. Abaffy Csilla. Az előkészítő munkában közrem. Madás Edit. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1992 (Régi magyar kódexek 14).

A Legenda aurea a középkori Magyarországon (Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a Legenda aurea mint forrás). In: Magyar Könyvszemle 108 (1992/2), 93–99.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Előszó, jegyz., szerk., részben ford. Madás Edit. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992. – 621.

– A Madás Edit által fordított szövegek: „Pécsi egyetemi beszédek”. (1255 és 1275 között). *Szent István királyról (Második sermo)*, 174–176; *Temesvári Pelbárt: Szentbeszéd gyümölcsöskertje (1498). Előszó*, 177–178; *A Karthauzi Névtelen beszéd- és legendagyűjteményéből (Érdy-kódex). Prologus [és incipit]*, 452–453.

1993

Alexandriai Szent Katalin legendája. In: Magyar katolikus lexikon. I. kötet. A–Bor. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 1993. 145–146.

Astrik L. Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris

⁴ A fordítás újra megjelent: Jacobus de Voragine: *Szent Erzsébet (De sancta Elyzabeth)*. In: *Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*. Szerk., [előszó] J. HORVÁTH Tamás, SZABÓ Irén. Ford. MADÁS Edit et al. Budapest, Szent István Társulat, 2001 (Középkori keresztény írók 3), 259–282. 2. kiad.: 2006.

⁵ Az okleveleket Szovák Kornél fordította.

in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies. Notre Dame, Indiana – Frankfurt am Main, 1992. (Texts and Studies in the History of Mediaeval Education 19). In: Magyar Könyvszemle 109 (1993/2), 239–240.

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. von András Vizkelety unter Mitwirkung von Edit Madas et al. Budapest–Wiesbaden, Akadémiai–Harrassowitz, 1993 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 2). – 189, 27.

Egy 12. századi prédikációgyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban. In: Magyar Könyvszemle 109 (1993/3), 249–262.

A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke (A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról). In: Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993/1), 1–15.

1994

Bevezetés. In: *Nádor-kódex. 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Jegyz., kiad. Pusztai István. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi magyar kódexek 16), 7–23. Pusztai Istvánnal.

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Fönnmaradt kötetek 1. A–J. Bp. 1988; II. Fönnmaradt kötetek 2. K–Z. Lappangó kötetek. Bp. 1993. (MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31.). In: Magyar Könyvszemle 110 (1994/1), 105–106.

Horvát-kódex. 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bev., jegyz., kiad. Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest, s. ed., 1994 (Régi magyar kódexek 17).

Új magyar irodalmi lexikon, főszerk. Péter László, Budapest, Akadémiai, 1994, I–III.

– *Alexandriai Szent Katalin legendája, 26; Apáti Ferenc, 50; Barlám és Jozafát legendája, 142; Besztercei szójegyzék, 221; Birk-kódex, 232; Codices Hungarici, 317; Debreceni kódex, 412; Domonkos-kódex, 459; Döbrentei-kódex, 463; Elek-legendája, 492; Érdy-kódex, 528; Érsekújvári kódex, 531; Esztergomi iskoláskönyv, 538; Festetics-kódex, 588–589; Földy József, 618; Förster Aurél, 618; Gábor Asztrik, 640; Gömör-kódex, 695; Halotti beszéd és könyörgés, 756; Horvát-kódex, 829; Huszita Biblia, 850; Jakubovich Emil, 889; Jókai-kódex, 911; Kazinczy-kódex, 995; Kerecsényi Dezső, 1017; Keszthelyi-kódex, 1028; Kniewald Károly, 1064; Körmendy Kinga, 1138; Körömbányai táncszó, 1138; Kulcsár-kódex, 1161; Legenda aurea, 1208; liturgikus kódexek az Árpád-korból, 1231–1232. Mezei Jánossal; Lukcsics Pál, 1251; Nagyszombati kódex, 1460; Ómagyar Mária-siralom, 1511; Pécsi egyetemi beszédek, 1597; Régi Magyar Kódexek, 1704; Schlägli szójegyzék, 1782; Sövényházi Márta, 1838–1839; Tar Lőrinc, 2048; Temesvári Pelbárt, 2071; Tihanyi kódex, 2092; Török Imre, 2134; Várad-i regestrum, 2200; Várdai Balázs, 2203; Vitkovics-kódex, 2265.*

2., jav., bőv. kiad.: 2000.

1995

Döbrentei-kódex. 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bev., jegyz., kiad. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla, közrem. Madas Edit. Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi magyar kódexek 19).

632

Hadrovics László: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 146 l. (Nyelvtudományi Értekezések 138. sz.). In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/5–6), 648–651.

La «Légende dorée» – «Historia Lombardica» – en Hongrie. In: *Spiritualità et lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*. A cura di Sante Graciotti, Cesare Vasoli. Firenze, Leo S. Olschki, 1995, 53–61.

1996

A Dominican Sermon Collection. Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie[.] Ed. Eduardus Petrovich – Paulus Ladislaus Timkovics[.] Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum[.] Series nova 14, Budapest: Akadémiai Publishers–Argumentum, 1993. 484 pp. In: *Budapest Review of Books* 6 (1996/4), 193–199.

La Hongrie. In: *Hagiographies Vol. II. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550. International History of the Latin and Vernacular Hagiographical Literature in the West from its Origins to 1550. Internationale Geschichte der lateinischen und einheimischen hagiographischen Literatur im Abendland von den Anfängen bis 1550. Storia internazionale della letteratura agiografica latina e volgare in Occidente dalle origine a 1550*. Ed. Guy Philippart. Turnhout, Brepols, 1996 (Corpus Christianorum. Hagiographies 2), 103–160. avec Gábor Klaniczay.

Középkori Zsófia-legendáink latin forrása. In: *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Szerk. Kecske-méti Gábor. Budapest, Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 173–179.

Latin paleográfia az ókortól a XVI. századig. In: *Bevezetés az ókortudományba I. A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei*. Red. Ladislaus Havas, Emericus Tegye. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (AFAΘA 2), 115–128.; 2., jav., bőv. kiad.: 1998.

Liturgikus latin nyelvkönyv. Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, 1996 (Egyházzenei Füzetek 1/6). – 255.; 2., jav. kiad.: 1997; 3. kiad.: 2003.

A magyar iskola első évszázadai (996–1526) / Die ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn (996–1526). Az „1000 éves a magyar iskola” országos program győri kiállítása. Szerk. G. Szende Katalin. Győr, [Xantus János Múzeum], 1996.

– 12. *Admonti kódex, István király törvényeivel*, 145; 15. *Biblia-töredék*, 146; 100. *Codex Albensis*, 175; 77. *Csizió a Nagyenyedi-kódexből (az időszámítás memorizálására)*, 167; 88. *Esztergomi iskolakönyv*, 170; 50. *Margit-legendá, Ráskai Lea fordításában*, 157; 124. *Szalkai László sárospataki iskolai jegyzetei*, 185; 186. Az ún. „Pécsi egyetemi beszédek”, 204–205; 110a. *A Zalka-antiphonale, ill. sequentiale lapjai*, 178–179.

Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, [Főapátság], 1996, I–III.

– E.27. Francia nyelvű liturgikus diszkódex, III, 269; III.19. Prédikációfogalmazvány Szent Benedekről, I, 397; Szent Benedek a középkori magyarországi prédikáció- és legendairódalomban, I, 369–386.

A „Pécsi egyetemi beszédek”. *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie[.] Ed. Eduardus Petrovich – Paulus Ladislaus Timkovics[.] Akadémiai Kiadó – Argumentum, Budapest, 1993[.] 484 old., ár nélkül (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova 14.).* In: *BUKSZ* 8 (1996/4), 415–419. *Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban.* In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon.* Szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996, 63–79.

1997

Bevezetés. In: *Debreceni Kódex. 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Kiad. Abaffy Csilla, Reményi Andrea. Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi magyar kódexek 21), 7–37. Reményi Andreával.

La figura di San Benedetto nella letteratura di prediche e leggende nell’Ungheria medievale. In: *Mille anni di storia dell’Archiabbazia di Pannonhalma.* A cura di József Pál, Ádám Somorjai. Roma – Pannonhalma, Accademia d’Ungheria – METEM, 1997, 121–147.

Handschriften und Inkunabeln des Peregrinus in Ungarn. In: *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus. Im Auftrag der Stiftung Haus Oberschlesien.* Hrsg. von Gerhard Kosellek. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1997 (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 7), 169–182.

Magyar katolikus lexikon. III. kötet. Éhi–Gar. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 1997.

– *Elek, Alexius, Szt,* 24–25; *Érdy-kódex,* 223. Csapodiné Gárdonyi Klárával.

Magyar nyelv és irodalom. Főszerk. Sipos Lajos. Budapest, Dunakanyar 2000, 1997 (Pannon Enciklopédia).

– *A középkori irodalom jellege,* 202–203; *A középkori magyar nyelvű irodalom,* 208–209; *A latin nyelvű egyházi irodalom,* 206–207; *Latin nyelvű világi irodalom,* 204–205.

2., jav. kiad.: *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája.* Főszerk. Sipos Lajos. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.

1998

Halotti Beszéd. In: *Magyar katolikus lexikon. IV. kötet. Gas–Hom.* Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 1998, 553–555.

Írás, könyv és könyvhasználat a középkori Magyarországon, 1000–1526. In: [Csapodi Csaba] – Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* Budapest, Balassi, 1998, 9–66, 79–83.; 2., jav., bőv. kiad.: [Csapodi Csaba]

634

– Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, 2003.

Középkori bibliafordításainkról. In: *Iskolakultúra* 8 (1998/1), 48–54.

Középkori magyar nyelvű Apollónia-legendáink latin forrásai. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Írták barátai, munkatársai és tanítványai.* Szerk. Hajdú Mihály, Keszler Borbála. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, 1998, 134–139.

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr. Hrsg. von András Vizkelety unter Mitwirkung von Edit Madas et al. Budapest–Wiesbaden, Balassi–Harrassowitz, 1998 (Fragmenta et codices in bibliotheca Hungariae 3). – 257, 31.

1999

Az Árpádok világa. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig. Főszerk. Szentpéteri József, szerk. Stemler Gyula. Budapest, Kossuth – Enciklopédia Humana Egyesület, 1999 (Magyar Kódex 1).

– *Gyulafehérvári sorok*, 143; *Halotti beszéd és könyörgés*, 142; *Königsbergi töredék és szalagjai*, 143; *Ómagyar Mária-siralom*, 143.

Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban. In: *Magyar Könyvszemle* 115 (1999/3), 277–286.

Un genre littéraire: la prédication. Réalité hongroise et contexte européen. In: *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration.* Ed. Sándor Csernus, Klára Korompay, Paris – Szeged, Institut Hongrois de Paris, Paris III–Sorbonne Nouvelle (CIEH) – Université de Szeged (JATE), 1999, 395–410.

Kulcsár-kódex. 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bev., jegyz., kiad. Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1999 (Régi magyar kódexek 23).

Lovagkor és reneszánsz. Magyarország művelődéstörténete 1301–1526. Főszerk. Szentpéteri József, szerk. Stemler Gyula. Budapest, Kossuth – Enciklopédia Humana Egyesület, 1999 (Magyar Kódex 2).

– *Alexandriai Szent Katalin verses legendája*, 162; *Apor-kódex*, 106. S. Hámori Antóniával; *Bécsi kódex*, 105. S. Hámori Antóniával; *Birk-kódex*, 114. S. Hámori Antóniával; *Boldog Magyar Pál*, 115. S. Hámori Antóniával; *Catalogus Sanctorum*, 166; *Collegium Christi*, 382. Szovák Kornállal; *Cornides-kódex*, 162. S. Hámori Antóniával; *Czech-kódex*, 160. S. Hámori Antóniával; *Debreceni kódex*, 163; *Domonkos-kódex*, 163. S. Hámori Antóniával; *Döbrentei-kódex*, 120. S. Hámori Antóniával; *Elek-legenda*, 166; *Érdy-kódex*, 161. S. Hámori Antóniával; *Érsekújvári kódex*, 162; *Festetics-kódex*, 160. S. Hámori Antóniával; *Gyulafehérvári sorok kódexe*, 148; *himnusz*, 166; *óra*, *hóraskönyv*, 115. S. Hámori Antóniával; *Horvát-kódex*, 162; *Huszita Biblia*, 136; *Jókai-kódex*, 136. S. Hámori Antóniával; *Jordánszky-kódex*, 161. S. Hámori Antóniával; *Kazinczy-kódex*, 118. S. Hámori Antóniával; *Keszthelyi kódex*, 164. S. Hámori Antóniával; *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*, 165. S. Hámori Antóniával; *Kulcsár-kódex*, 164; *Lányi-kódex*, 161; *Laskai Osvát*, 156. Szovák Kornállal; *Laskai-sorok*, 107. S. Hámori Antóniával; *Legenda Aurea*, 166; *Lobkowitz-kódex*, 163; *Magyar nyelvű irodalom*, 158–168; *Margit-legenda (Szent Margit élete)*, 162. S. Hámori

ri Antóniával; *Müncheni kódex*, 110. S. Hámori Antóniával; *Nagyszombati kódex*, 165. S. Hámori Antóniával; *Peer-kódex*, 160. S. Hámori Antóniával; *Példák Könyve*, 162. S. Hámori Antóniával; *Sermones Dominicales*, 156; *Simor-kódex*, 166; *Székelyudvarhelyi kódex*, 161; *Temesvári Pelbárt*, 157. Szovák Kornállal; *Virginia-kódex*, 166.

Szent Márton középkori liturgikus kultusza. In: *Szent Márton (316–397) emléke*. Előszó Dobri Mária. Szombathely, Savaria University Press – Societas Scientiarum Savariensis, 1999 (Documenta Savariensia 1), 37–53.

Szent Márton középkori magyarországi liturgikus kultuszáról. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Budapest, ELTE BTK Közép- és Korajkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1999, 349–355.

2000

Les origines et les motifs principaux de la légende du chevalier Nicolas Toldi. In: *La noblesse dans les territoires Angevins à la fin du Moyen Âge*. Eds. Noël Coulet, Jean-Michel Matz. Rome, École Française de Rome, 2000 (Collection de l'École Française de Rome 275), 709–716.

A „Pécsi egyetemi beszédek”. In: *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok*. Szerk. Boda Miklós et al. Pécs, Csorba Győző Megyei Könyvtár, 2000, 19–28.

A prédikáció szerepe és átalakulása a 13. században. In: *Vigilia 65 (2000/2)*, 105–108. *Eine Schwesterhandschrift des sog. Olmützer Homiliars im mittelalterlichen Ungarn*. In: *Septuaginta Paulo Spunar oblata (70+2)*. Ed. Jiří K. Kroupa. Praha, Koniasch Latin Press, 2000, 137–143.

«Species Priami digna est imperio». *Les enseignements d'un sermon du XIIIème siècle sur Saint Ladislas*. In: *Acta Antiqua 40 (2000/1–4)*, 311–319.

2001

Les auteurs classiques mentionnés et cités dans les sermonnaires de la Hongrie de Moyen Âge. In: *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*. A cura di Sante Graciotti, Amadeo Di Francesco. Roma, Il Calamo, 2001 (Media et Orientalis Europa 2), 119–132.

Az esztergomi egyház a magyar művelődés századaiban. Kódexek, könyvek, kéziratok, metszetek. [CD-ROM]. Esztergom, Csiffáry – Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – Welecomp, 2001. Körmendy Kingával, Czékli Bélával, és Sarbak Gáborral.

Zur Geschichte der Dominikanerpredigt im Ungarn des 13.–14. Jahrhunderts. In: *„swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelîch”*. *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Márta Nagy, László Jónácsik in Zusammenarbeit mit Edit Madas, Gábor Sarbak. Budapest–Piliscsaba, [Eötvös-Loránd-Universität Philosophische Fakultät Germanistisches Institut –] Katolische Péter-Pázmány-Universität Philosophische Fakultät, 2001 (Abrogans 1. Budapest Beiträge zur Germanistik 37), 143–149. – 608.

636

Gyöngyösi-kódex az 1500-as évek elejéről. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bev., jegyz., kiad. Dömötör Adrienne. A latin szövegek átírása és jegyz. Madas Edit. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi magyar kódexek 27).

– A Madas Edit által átírt és jegyzetelt lapok: 43–47 (= fol. 1^r–2^r), 51–53 (= fol. 3^r–v), 89 (= fol. 12^v), 97–121 (= fol. 14^v–20^v), 147–169 (= fol. 28^r–34^r), 175 (= fol. 35^v).

Karthauzi Névtelen. In: *Magyar katolikus lexikon. VI. kötet. Kaán–kiz.* Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2001, 252–253.

A legjelentősebb középkori domonkos prédikációgyűjteményünkről. In: *Tanítvány 7* (2001/2), 4–13.

A Margit-officium [57. tétel] javított szövege. Kiad. Madas Edit. In: *Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Bev., jegyz., kiad. Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi magyar kódexek 26), 84–98.

Műfaj – írástípus – anyanyelvűség. Előtanulmány a magyar nyelvemlékek paleográfiájához. In: *Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12.* Szerk. Sasfi Csaba. Szombathely, Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár, 2001 (Rendi társadalom – polgári társadalom 6), 17–26.

Studium summae veritatis (Über die Fünfkirchner Universitätspredigten). In: *Die ungarische Universitätsbildung und Europa.* Hrsg. von Mária Font, László Szögi. Pécs, Universität, 2001, 51–58.

Szentek a magyar középkorból II. Legendák és csodák (13–16. század). Szerk. Madas Edit, Klaniczay Gábor, utószó Klaniczay Gábor, részben bev. és részben ford. Madas Edit. Budapest, Osiris, 2001 (Millenniumi Magyar Történelem. Források). – 501, [VII]. – *Árpád-házi Szent Margit verses zsolozsmája*, 295–296. [bev.]; *Boldog Csáki Móric élete*, 331–341. [bev., ford.]; *Csanádi Albert: Verses zsolozsma Remete Szent Pál átvitelének ünnepére*, 342–343. [bev.]; *Karthauzi Névtelen: Remete Szíz Szent Pál ösönknek kihozásáról*, 360–368. [bev., átírás]; *Szerkesztői megjegyzések*, 493–494. [Klaniczay Gáborral].

2002

Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi. Benkő Elek munkájáról (Teleki László Alapítvány, Budapest – Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002.). In: *Természet Világa* 133 (2002/12), 563.

Halotti Beszéd. Die Grabrede. Bev., kiad. Madas Edit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2002 (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae). – [11].

Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. Mikó Árpád. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, 2002 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/1).

– 200. *Beda Venerabilis Szent Cuthbert püspökről írt verses legendájának töredéke*, 217; 207. *Hóráskönyv. 1470 körül*, 223–224; 210. *Hóráskönyv. 15. század utolsó negyede*, 226–227; 212. *Konrad Mörlin imakönyve*, 228; 204. *Szent Biblia*, 220–221.

- Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár 25). – 256.
- A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk (Sermók Hartvik püspök szertartáskönyvében).* In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok.* Szerk. Rozsondai Marianne. Budapest, Argumentum, 2002, 173–190.
- Magyar katolikus lexikon. VII. kötet. Klacs–lond.* Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2002.
- kódex, 61–62; *Könyvecske* [!] az *Szent apostoloknak méltóságokról*, 348; *könyvkötészet*, 349; *könyvmásolás*, 349–350; *könyvmásoló*, 350; *Krisztina-legenda*, 479; *Kriza-kódex*, 504; *Kulcsár-kódex*, 526; *Lányi-kódex*, 652; *Laskai Osvát*, 657–658; *László (†1279)*, 670; *Lázár Zelma-kódex*, 694; *Legenda Aurea*, 712; *Lobkowitz-kódex*, 912.
- La storia della Bibliotheca Corviniana nell’Ungheria dell’età moderna.* In: *Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d’Ungheria (1443–1490).* A cura di Paola Di Pietro Lombardi, Milena Ricci. Modena, Il Bulino, 2002 (Il giardino delle Esperidi 16), 233–239.
- Uralkodók és corvinák. Potentates and Corvinas.* Szerk. Karsay Orsolya / Ed. by Orsolya Karsay. [Budapest], Bibliotheca Nationalis Hungariae, 2002.
- *Codex Literature in Hungarian (1440–1530)*, 163–169; *Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.)*, 157–162.
- 2003
- Die Entwicklung der Buchkursive in Ungarn im Spiegel der Predigthandschriften vom Ende des 13. bis zum Anfang des 16. Jhs.* In: *The history of written culture in the „Carpatho-Danubian” Region I.* Eds. Hana Pátková, Pavel Spunar, Juraj Šedivý. Bratislava – Praha, Chronos, 2003 (Latin Paleography Network – Central and Central East Europe), 154–167.
- Egy ismeretlen középkori prédikáció Szent László királyról.* In: *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére.* Szerk. Stirling János, Budapest, Szent István Társulat, 2003, 125–131.
- Magyar katolikus lexikon. VIII. kötet. Lone–Meszl.* Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2003.
- *Madas Edit*, 228–229. A lexikonszócikk forrásaként „s.[aját] k.[özlése]” szerepel; *Margit-officium*, 623–624. Csapodiné Gárdonyi Klárával; *Mária-legendák*, 676–677; *Máriabesnyői töredék*, 682.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. I. Aachen–Bylica.* Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2003.
- *Apáti Ferenc feddőéneke*, 124; *Apor-kódex*, 126–127; *Barlám és Jozafát legendája*, 215–216; *a bártfai Szent Egyed-plébániatemplom könyvtára*, 289; *Bécsi Kódex*, 320–321; *Besztercei Szójegyzék*, 359; *Birk-kódex*, 381; *Bod-kódex*, 400.
- L’organisation des cahiers du codex Pray.* In: *Scriptorium* 57 (2003/2), 238–252. avec Emmanuel Poulle.

2004

A Corvina újkori története Magyarországon. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből.* Szerk. Monok István. Budapest, Corvina – Országos Széchényi Könyvtár, 2004, 65–81.

Magyar katolikus lexikon. IX. kötet. Meszr–Olt. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2004.

– *Mezey László*, 83; *Müncheni kódex*, 415. Csapodiné Gárdonyi Klárával; *Nádor-kódex*, 435; *Nagyszombati kódex*, 543–544; *Nagyszombati Mihály*, 541.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. II. Calcagnini–Falkoner. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2004.

– *Catalogus sanctorum*, 15; *Collegium Christi*, 61. Körmendy Kingával és Mészáros Istvánnal; *Cornides-kódex*, 71–72; *Corvina könyvtár*, 73–88. Mikó Árpáddal és Vízkelety Andrással; *Czech-kódex*, 91–92; *Debreceni Kódex*, 172–173; *Domonkos-kódex*, 226–227; *Döbrentei-kódex*, 243; *egyetem 1. középkor*, 285–288; *Elek-legenda*, 315–316; *Érdy-kódex*, 387–388; *Érsekújvári Kódex*, 397; *Esztergomi Iskoláskönyv*, 448–449.

La Naissance du Hongrois Écrit. In: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe.* Ed. by Anna Adamska, Marco Mostert. Turnhout, Brepols, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 9), 311–319.

Pozsonyi Kódex. 1520. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bev., jegyz., kiad. Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet, Madas Edit. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press, 2004 (Régi magyar kódexek 29). – 198.

A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban.* Szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár 31), 50–73.

Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról (Kétnyelvű kiadás). Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Klasszika-filológiai Tanszék, 2004 (ΑΓΑΘΑ 15). – 346.

2., jav., bőv., kiad.: *Középkori prédikációk Szent László királyról. Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae.* Közrem. Hajdú István. In: Madas Edit – Horváth Zoltán György: *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról. San Ladislao d’Ungheria nella predicazione e nei dipinti murali.* Budapest, Romanika, 2008 (A Szent Korona öröksége 14), 13–61, 68–79, 82–89, 92–97, 102–107, 110–115, 118–121, 130–135, 140–141, 144–153, 156–161, 164–175, 178–187, 190–205, 208–221, 224–237, 242–257, 262–283, 288–305, 310–333, 338–345, 348–376, 441–447, 450–455.

Szent László a középkori prédikációirodalomban. Három Szent Lászlóról szóló prédikáció a gyulafehérvári Batthyaneumban. In: *Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok.* Szerk., bev. Gábor Csilla. Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2004, 25–36.

2005

Les bibliothèques des chapitres de Veszprém, de Presbourg et de Zagreb d'après leurs inventaires. In: *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins (Milieu du XIIIe-fin du XVe siècle).* Eds. Marie-Madeleine de Cevins, Jean-Michel Matz. Rome, École Française de Rome, 2005 (Collection de l'École Française de Rome, 349), 221–230.

A Gyulafehérvári Sorok és az anyanyelvű prédikáció a XIV. század elején. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 2.* Szerk. Öze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert. Budapest – Piliscsaba, METEM – PPKE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák 1/2), 652–657.

Die heiligen ungarischen Könige in zisterziensischen Legendarien am Ende des 12. bis Anfang des 13. Jahrhunderts. In: *Zisterziensisches Schreiben im Mittelalter – Das Skriptorium der Reiner Mönche.* Hrsg. von Anton Schwob, Karin Kranich-Hofbauer. Bern usw., Peter Lang, 2005 (Jahrbuch für Internationale Germanistik A/71), 219–229.

Magyar katolikus lexikon. X. kötet. Oltal–Pneu. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2005.

– *Ómagyar Mária-siralom*, 106–107; *Pannonhalmi könyvtár jegyzéke*, 506; *patricius*, 673; *Pécsi egyetemi beszédek*, 756; *Peer-kódex*, 798; *példák*, 806; *Példák könyve*, 806; *Piry-hártya*, 976; *plebeius*, 1013. Viczián Jánossal.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. III. falkonéta–halászat. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2005.

– *Festetics-kódex*, 121; *Gömöry-kódex*, 319; *Guary-kódex*, 367; *Gyöngyösi Kódex*, 413–414.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. IV. halételek–Jordán. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2005.

– *Halotti Beszéd és Könyörgés*, 12–14; *Három körösztýén leán*, 42; *hét szabad művészet*, 119–120; *Horvát-kódex*, 178–179; *Huszita Biblia*, 246–247; *íráshordozók és íróeszközök a középkorban*, 307–308; *iskoláskönyv; kézirat (középkori)*, 361–362; *Jókai-kódex*, 487–488.

Trente ans de recherches en Hongrie sur les fragments des manuscrits médiévaux. In: *Cultura Neolatina* 65 (2005/3–4), 233–244.

2006

Iubilus. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Füzes Ádám, Legeza László. Budapest, Mikes, 2006, 207–210.

Magyar katolikus lexikon. XI. kötet. Pob–Sep. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2006.

– *pozsonyi Szent Márton prépostság*, 218–219. Viczián Jánossal; *Pray-kódex*, 247–248. Csapodiné Gárdonyi Klárával; *prédikáció*, 249–252. Szuromi Szabolcs Anzelmmel; *Quem queritis-játék*, 365–366; *Sándor-kódex*, 858; *scriptorium*, 978–979. Csapodiné Gárdonyi Klárával.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. V. Jordánszky-kódex–kolostorépítészet. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2006.

– *Jordánszky-kódex*, 7; *Katalin-legenda*, 172; *Kazinczy-kódex*, 258–259; *Keszthelyi Kódex*, 378; *kódex*, 464–465.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VI. kolostorhálózat–Lestyán. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2006.

– *könyvbeszerzés, -tárolás, -nyilvántartás*, 121–123; *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*, 134; *könyvkultúra és írásbeliség I. középkor*, 153–177; *könyvmásolás*, 209–211; *középkori magyar nyelvű bibliafordítások*, 277–279; *Krisztina-legenda*, 318–320; *Kriza-kódex*, 320; *Kulcsár-kódex*, 327; *Lányi-kódex*, 397; *lapszámozás*, 397–398. V. Ecsedy Judittal; *Laskai Osvát*, 399; *Laskai (Laskói) Demeter iskoláskönyve*, 401–402. Czagány Zsuzsával; *László esztergomi prépost könyvtára*, 411; *Lázár Zelma-kódex*, 465–466; *Legenda aurea*, 471–474.

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron. Hrsg. von Edit Madas, in Verbindung mit Judit Lauf Nobilis, Gábor Sarbak, András Vizkelety. Einleitung: Katalin Szende, Edit Madas. Budapest, Akadémiai, 2006 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 5). – 600, 32, XX.

Le roi Saint Ladislas dans les chroniques, légendes et sermons médiévaux. In: *Hercules Latinus. Acta colloquiorum minorum anno MMIV Aquis Sextiis [...]*. Ed. Ladislaus Havas, Emericus Tegye. Debrecen, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 119–124.

Sermones de Sancto Ladislao rege. Középkori prédikációk Szent László királyról. In: *Classica, Mediaevalia, Neolatina.* Ed. Ladislaus Havas, Emericus Tegye. Debrecen, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 99–111.

2007

Boldog Csáki Móric (1270 k.–1336. március 20.). In: *A domonkos rend Magyarországon.* Szerk. Illés Pál Attila, Zágórhidi Czigány Balázs. Budapest–Piliscsaba–Vasvár, METEM – PPKE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák 3), 26–30.

Fili, dulcor unice. Sermo apocrifus de passione Domini. In: *„Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* Főszerk. Jankovics József, szerk. Császtvay Tünde, Csörsz Rumen István, Szabó G. Zoltán. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 165–168.

Elérhető: <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Madas.pdf> (Legutóbb megtekintve: 2019. november 18.).

A magyar irodalom történetei. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza. Budapest, Gondolat, 2007 (A magyar irodalom történetei 1).

– *A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon*, 78–89; *A szóbeliség és az írásbeliség határán*, 59–70.

2., jav. kiad.: 2008.

Magyar katolikus lexikon. XII. kötet. Seq–szentl. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

– *Sermones dominicales*, 98; *Simor-kódex*, 136; *Soproni szójegyzék*, 269; *Szabács viadala*, 436; *Székelyudvarhelyi kódex*, 727.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VII. Lethenyi–műgyűjtemény. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2007.

– *liturgikus könyvek (a középkorban)*, 59–65; *Lobkowitz-kódex*, 76; *magyar nyelvű kódexirodalom (1470–1530)*, 179–186; *Máriabesnyői Töredék*, 290; *Mária-legendák (középkori, magyar nyelvű)*, 290–291; *Miskolci Töredék*, 433.

Egy vitatott eredetű nyelvemlék. Guillelmus Parisiensis egy posztillájának fordítása a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. In: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére.* Szerk. Maczák Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 7), 206–209.

2008

Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Szerk. Földesi Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.

– *1. Esztergomi iskoláskönyv*, 44; *A középkori könyvkultúra továbbélése Magyarországon az 1430-as évektől az 1470-es évek végéig*, 7–21.

Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a magyarországi humanizmus kezdetei. In: *Reneszánsz Év – 2008. [...] Vezető a Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulója alkalmából rendezett kiállításokhoz.* Szerk. Mikó Árpád. Budapest, [Magyar Nemzeti Galéria], 2008 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/2), 5–14. Földesi Ferencsel.

Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae. Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról. In: *Aetas* 23 (2008/1), 101–115.

Internationalismus und Regionalität der Schriftkultur des ungarischen Spätmittelalters vom 15. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts. In: *Régionalisme et internationalisme. Problèmes de paléographie et de codicologie du Moyen Âge.* Eds. Otto Kresten, Franz Lackner. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008 (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften 364. Band. Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe IV, Band 5), 167–175.

Magyar katolikus lexikon. XIII. kötet. Szentl–titán. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2008.

– *szójegyzékek*, 374; *Tar Lőrinc*, 664; *Teleki-kódex*, 766; *Temesvár Pelbárt (Pál)*, *Osváld*, 792–793. Viczián Jánossal; *Thewrewk-kódex*, 932–933; *tihanyi alapítólevél*, 956–958. Hervay Ferenc Leventével; *Tihanyi kódex*, 959.

- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VIII. műhely–paleográfia.*
Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2008.
– *Müncheni Kódex*, 15–16; *Nádor-kódex*, 81–82; *Nagyszombati Kódex*, 111–112; *Ómagyar Mária-siralom*, 312; *paleográfia*, 485–490.
- Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán (A francia nyelvű kiállítási megnyitóbeszéd magyar változata).* In: *Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán.* Bev. Madas Edit, előszó Szögi László, szerk. [és a tételleírások egy részét írta] Bibor Máté János. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2008 (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban 2), 6–8.
- Példák könyve.* In: *Biblia Sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad”.* Szerk. Helmtai János, Gáborjáni Szabó Botond. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 122.
- A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary.* Ed. Ferenc Földesi. Budapest, National Széchényi Library, 2008.
– *The Late-medieval Book Culture in Hungary from the 1430s to the late 1470s*, 9–23; 1. *Schoolbook from Esztergom*, 46.
- Star in The [!] Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Hungarian Humanism.* In: *Renaissance Year, 2008. [...] Guide to the exhibitions for the 550th anniversary of King Matthias' Accession to the Throne.* Ed. Árpád Mikó. Budapest, Hungarian National Gallery, 2008 (Publications by the Hungarian National Gallery 2008/1), 5–14. with Ferenc Földesi.
- Szent László, a bécsi egyetem magyar nációjának patrónusa. „Bécsi egyetemi beszédek”.* In: *Arrabona* 46 (2008/1), 85–92.
- Vocabularium parvum scripturae latinae.* Eds. Juraj Šedivý, Hana Pátková. Contributors, translation of the Introduction: Edit Madas et al. Bratislava–Praha, selfprint by the editors, 2008.

2009

- Bárcki Ildikó halálára.* In: *Irodalomtörténet* 90 (2009/2), 281–283.
- La Bibliotheca Corviniana et les corvina «authentiques».* In: *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne.* Publié par Jean-François Maillard, István Monok, Donatella Nebbiai avec le concours de Edit Madas et al. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Supplementum Corvinianum 2), 35–78.
- „Látjátok feleim ...”.* *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Szerk. Madas Edit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009. – 400.
– 23. *Apor-kódex*, 261; 40. *Debreceni Kódex*, 297; 68. *Debreceni posztilla*, 372; 24. *Döbrentei-kódex*, 262; *Előszó*,⁶ 7–10; 52. *Érdy-kódex*, 340; 9. *Gyulafehérvári Sorok*, 228–229; 6. *Halotti Beszéd és Könyörgés*, 222–223; 5. *Pray-kódex*, 220.

⁶ Az *Előszó* rövidített változata olvasható a kiállítás ingyenes, leporelló-hajtogatású, Madas Edit által szignált szórólapján.

„Látjátok feleim ...”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* [Kísérő-füzet tizenkét nyelvemlék egy-egy hasonmás lapját tartalmazó mappához.] Szerk. Madas Edit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009. – 23.

– 6. *Apor-kódex*, 11–13; 11. *Érdy-kódex*, 20–21; 7. *Festetics-kódex*, 13–14. Kertész Balázssal; 1. *Halotti Beszéd és Könyörgés*, 2–4; 4. *Jókai-kódex*, 7–9. Kertész Balázssal; 10. *Jordánszky-kódex*, 19; 12. *Kazinczy-kódex*, 22–23. Kovács Zsuzsával; 3. *Königsbergi Töredék*, 6–7. Tóth Péterrel; 8. *Margit-legenda*, 15–17. M. Nagy Ilonával; 5. *Müncheni Kódex*, 10–11. Kertész Balázssal; 9. *Peer-kódex*, 17–18.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. IX. Pálffy-rénes forint. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2009.

– a *pannonhalmi könyvtár jegyzéke*, 39; *Pécsi egyetemi beszédek*, 98; *Peer-kódex*, 107–108; *Példák Könyve*, 111–112; *Píry-hártya*, 198; a *pozsonyi káptalan könyvjegyzéke*, 269; *Pozsonyi Kódex*, 269–270; *Pray-kódex*, 285–288. Czagány Zsuzsával; *prédikáció*, 288–296. Bartók Istvánnal.

Vásárhelyi András éneke Szűz Máriához. In: *Magyar katolikus lexikon. XIV. kötet. Títél-Veszk.* Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2009, 833.

2010

Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus. Band XI Russland, Slowenien und Ungarn. Hrsg. von Clemens Weidmann. Unter Mitarbeit von Edit Madas et al. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 809. Band. Veröffentlichungen der Kommission zur Herausgabe des Corpus der Lateinischen Kirchenväter Heft 28). – 298.

In natale Sancti Patris nostri Benedicti. A Biblia scripta – Az írás a középkorban című kiállítás megnyitójára. In: *Pannonhalmi Szemle* 18 (2010/2), 99–101.

„Látjátok feleim...”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban.* 2009. október 29. – 2010. február 28. (Visszatekintés). In: *Mercurius* 9 (2010), 5–9.

„Látjátok feleim...” – *Utóhang.* In: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 19 (2010/4), 46–52.

Magyar katolikus lexikon. XV. kötet. Vesp-Zs. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, Szent István Társulat, 2010.

– *Virginia-kódex*, 240; *Vitkovics-kódex*, 270; *Weszprémi-kódex*, 373; *Winkler-kódex*, 384.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. X. reneszánsz–Szeben nyomdászata. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2010.

– *Sándor-kódex*, 222–223; *Schlägli Szójegyzék*, 254; *Sermones dominicales*, 295; *Simor-kódex*, 312; *Soproni Szójegyzék*, 365–366; *Szabács viadala*, 417–419; *Szalkai-kódex*, 445–446. Czagány Zsuzsával és Ponori Thewrewk Auréllal.

Pannonhalmi Kódex: Evangelistarium, Benedictionale, Professionale. The Pannonhalma Codex: Evangelistary, Benedictional, Professionale. In: *Biblia scripta. Az Írás a középkorban. Writing and Scripture in the Middle Ages.* Szerk. Dénesi Tamás. Pannon-

halma–Pécs, Főapátság – Művészetek és Irodalom Háza Martyn Ferenc Galéria, 2010, 45–46.

Pergamenkészítés házilag. In: *Magyar Tudomány* 171 (2010/8), 1007–1008.

San Ladislao nei sermoni medievali in Ungheria. In: *Rivista di Studi Ungheresi Nuova serie* n. 9 (2010), 179–185.

2011

Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásazonosítás (Műhelytanulmány). In: *Szóveg – emlék – kép.* Szerk. Boka László, P. Vásárhelyi Judit. Budapest, Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat Kiadó, 2011, 91–104.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. XI. Széchenyi–teuton lovagrend. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2011. – *Székegyudvarhelyi Kódex*, 36–37; *Szent Margit élete*, 119–121; *szójegyzék*, 286–287. Bartók Istvánnal; *Tar Lőrinc*, 379–380; *Teleki-kódex*, 416; *Temesvári Pelbárt*, 431–432.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. XII. Teutsch–vizjel. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2011. – *Thewrewk-kódex*, 15–16; *Tihanyi-kódex*, 52; *Török Imre, enyingi*, 101; *Tractus Stellae*, 130; *Várdai Balázs*, 308; *Vásárhelyi András éneke Szűz Máriához*, 351–352; *a veszprémi káptalan könyvjegyzékei*, 419; *Virginia-kódex*, 452; *Vitkovics-kódex*, 475.

2012

Bevezetés. [Haader Leával, közrem. Rozsondai Marianne, Wehli Tünde] In: *Érsekújvári Kódex. 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, valamint digitalizált változata CD mellékletként.* Kiad. Haader Lea. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete – Tinta, 2012 (Régi magyar kódexek 32), 7–59.

Holl Béla: *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae. Initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque.* Rec./kiad. Körmendy Kinga. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2012 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae. Subsidia 1) – *Einleitung*, 12–15. Körmendy Kingával; *Előszó*, 6–7.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor XIII. Vizkeleti-kódex–Zsombori. Pótlás. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2012. – *Weszprémi-kódex*, 48–49; *Winkler-kódex*, 52; *Wolfenbütteli Szójegyzék*, 57; *a zágrábi káptalan könyvjegyzékei*, 61; *zsolár*, 320–328. Vadai Istvánnal.

Sursum sonet laudis melos. Egy középkori magyarországi szekvencia külföldi előzményei, liturgikus és liturgián kívüli használata. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára.* Szerk. Békés Enikő, Tegye Imre. Debrecen–Budapest, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis – Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungaricae, 2012 (*Classica, Mediaevalia, Neolatina* 6), 147–153.

2013

Der heilige Gerhard, Bischof von Tschanad. In: *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff.* Hrsg. von Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wunsch. Berlin, Akademie Verlag, 2013. 544–553.

„Kintornáljatok bölcsen”. *Zsoltározás a liturgikus gyakorlatban, zsoltárok a közösségi és magánajátosságban.* In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és a kora újkorban.* Szerk. Gábor Csilla et al. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványai), 193–201.

Latin nyelvű forrásszövegek műfaji átalakulása a magyar nyelvű kódexirodalomban (Hugo a Sancto Caro sermója az Érsekújvári Kódexben) In: *Studia Litteraria* 52 (2013/3–4), 20–33.

Magyar katolikus lexikon. XVI. kötet. Pótkötet. A–Zs. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János, Budapest, Szent István Társulat, 2013.

– *Alexandriai Szent Katalin verses legendája*, 68; *Apáti Ferenc feddőéneke*, 100; *Apor-kódex*, 100–101; *bárfai Szent Egyed-templom könyvtára*, 158; *Bécsi kódex*, 166. Csapodiné Gárdonyi Klárával; *Besztercei szójegyzék*, 188; *Birk-kódex*, 200; *Bod-kódex*, 211; *Catalogus sanctorum*, 262; *Cornides-kódex*, 273; *Corvina könyvtár*, 274–275. Csapodiné Gárdonyi Klárával; *Czech-kódex*, 279; *Debreceni kódex*, 341; *Domonkos-kódex*, 360; *Döbrentei-kódex*, 360; *Érsekújvári kódex*, 427–428; *Gömöry-kódex*, 507; *Guary-kódex*, 514. Csapodiné Gárdonyi Klárával; *Gyöngyösi kódex*, 529; *három körösztén leán*, 547; *Horvát-kódex*, 575; *Huszita Biblia*, 579; *Jókai-kódex*, 608; *Jordánszky-kódex*, 609; *Kazinczy-kódex*, 630; *Keszthelyi kódex*, 640.

A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében. In: *Ars Hungarica* 39 (2013/2), 145–152.

[*Válaszok a Magyar Tudományos Akadémia új levelező tagjait bemutató körkérdésekre.*] In: *Magyar Tudomány* 174 (2013/12), 1529–1530.

2014

Apor-kódex. 15. század első fele/15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. A kiadványt a kódex digitalizált változata kíséri DVD melléklet formájában. Kiad. Haader Lea et al. Az előkészítő munkacsoport tagjai Madas Edit et al. Budapest–Sepsiszentgyörgy, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Országos Széchényi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum, 2014 (Régi magyar kódexek 33).

– *A kódex leírása*, 9–25. Tóth Zsuzsannával; *A kódex tartalma és forrásai. B) Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kinszenvedéséről*, 57–59.

Medieval sermons for the feast of St. Ladislaus, King of Hungary. Ed. by Edit Madas. In: *Budapest [Subproject]. Communicating Sainthood – Constituting Regions and Nations in East-Central Europe, Tenth-Sixteenth Centuries.* Ed. Gábor Klaniczay. Budapest, CEU Budapest College, 2014 (Cultsymbols).

Elérhető: <http://cultsymbols.net/node/40678.html> (Legutóbb megtekintve: 2019. november 18.)

646

Les ordres mendiants en Hongrie et la littérature médiévale en langue vernaculaire (XIIIe–XVe siècle). In: *Entre stabilité et itinérance. Livre et culture des ordres mendiants XIIIe–XVe siècle.* Ed. Nicole Bériou, Martin Morard, Donatella Nebbiai. Turnhout, Brepols, 2014 (Bibliologia 37), 367–374.

2015

Dobszay László és a liturgikus latin nyelv. In: *Magyar Egyházzene* 23 (2015/2016/1), 73–75.

Kódexkutatás a digitális korban. In: *Magyar Tudomány* 176 (2015/4), 430–434.

Őrzőhelye ismeretlen? (A lappangás természetrajzához). In: „*Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus*”. *Baráti ajándék Farkas Gábor Farkasnak.* Szerk. Ekler Péter, Varga Bernadett. Budapest, [szerzők és szerkesztők kiadása], 2015, 28–29.

2016

Az Ernst-kódex leírása. In: *Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431). Tanulmánykötet.* Szerk. Déri Balázs. Budapest–Pannonhalma, Országos Széchényi Könyvtár – Pannonhalmi Főapátság, 2016, 11–21.

Az Ernst-kódexről. In: *Szent Márton emlékezete. Két kiállítás a Pannonhalmi Főapátság teremkönyvtárában.* Szerk. Dejsics Konrád. Pannonhalma, Főapátság, 2016, 7–10.

Szent Márton chablis-i gyógyító csodája az Ernst-kódexben. Mit keres egy magyar gróf Burgundiában a honfoglalás korában? In: *Alexander multifrons. Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére.* Szerk. Perger Péter. Budapest, Argumentum – Országos Széchényi Könyvtár, 2016 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei 8), 29–34.

2017

Az Érsekújvári kódex Szent Flórián legendájának forrása. In: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére.* Szerk. Bajáki Rita et al. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Tanulmányok 17), 310–315.

À la recherche des sources liturgiques et hagiographiques du culte des «saints rois» hongrois en Europe centrale. In: *Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (XIe–début du XVe siècle).* Publié par Marie-Madeleine de Cevins, Olivier Marin. Turnhout, Brepols, 2017 (Hagiologia 13), 281–291.

2019

Három körösztyén leány. Az első magyar nyelvű dráma, közreadja Dömötör Adrienne, a latin szöveget átírta, fordította Szentgyörgyi Rudolf, Budapest, Balassi Kiadó, 2018. 127 p. In: *Magyar Könyvszemle* 135 (2019/4), 535–537.

Kegyesség és anyanyelvű írásbeliség Magyarországon a XVI. század első harmadában. In: *Keresztény megújulási mozgalmak (1500–1800).* Szerk. Boros István. Budapest, Szent István Társulat, 2019, 37–42.

SZEMÉLY- ÉS HELYNÉVMUTATÓ

Összeállította:
HENDE FANNI – KISDI KLÁRA – KORONDI ÁGNES

- A, Á
- A. Jászó Anna *lásd* Jászó Anna, A.
A. Molnár Ferenc *lásd* Molnár Ferenc, A.
Aachen 29, 510, 638
Abaffy Csilla 251, 263–264, 266–267, 329, 340, 630–632, 634, 639
Abaffy Csilla, N. *lásd* Abaffy Csilla
Abaffy Erzsébet, E. 239, 330, 333, 635, 639
Abaffy Mirna 43
Abdul Hamid, II. (török szultán) 183
Ábel Jenő 150–151, 153, 184, 186, 189
Abélard, Pierre 179
Abruji György 82
Abū al-‘Abbās Aḥmad ibn Muḥammad ibn Kathīr al-Farghānī 606–607
Actianus (esztergomi kanonok) 556
Adalbero, II. (metzi érsek) 48–49
Adalbert, Bambergi 507
Adalbert, Szent 107, 265, 405–407, 409, 411, 472, 584, 587–588
Adamko, Ratislav 427
Adorján (ferences provinciális) *lásd* Adriánus (ferences provinciális)
Adorján, III. Szent (pápa) 523
Adrián, Nikodémiai Szent 510
Adriánus (ferences provinciális) 552
Ælfric 608
Aeneas Sylvius Piccolomini *lásd* Piccolomini, Enea Silvio
- Afrika* 493–494
Agde 497
Ágnes, Prágai Szent 587
Ágoston, Pseudo- *lásd* Pseudo-Ágoston
Ágoston, Szent 45, 52, 54–55, 57, 59, 110, 114, 116–117, 119, 123–124, 151, 248, 289, 397, 419, 425, 472, 521–523, 530, 569, 580, 590, 597–601, 628, 644
Ahlberg, Axel W. 34, 38, 40
Ajkarendek 24
Ákospalota 75
Albert, Habsburg (magyar király) 72
Albert, Kun 512, 515
Albert, Nagy Szent 28, 61–67
Albert, Pseudo- *lásd* Pseudo-Albert
Alberti, Leandro 585
Alberto da Trapani, Szent 591–592
Alberto degli Abati *lásd* Alberto da Trapani, Szent
Albertus de Saxonia 70
Albertus Magnus *lásd* Albert, Nagy Szent
Alchisus (philosophus) 581
Al-Duna 565
Alexandria 5, 432, 492, 496, 501, 612, 630–632, 635, 646
Alfraganus *lásd* Abū al-‘Abbās Aḥmad ibn Muḥammad ibn Kathīr al-Farghānī
Alfricus *lásd* Ælfric
Allen, Hope Emily 98
Allen, Rosamund S. 94

- Almusan 581
Alpok 141, 556
Alsóbölkény 352
 Alter, Franz Karl 178
 Amassian, Margaret G. 93, 95, 98–99, 105
 Ambrus, Szent 198, 204, 413, 598
 Ameisenowa, Zofia 47
 Amerbach, Johann 150
Amiens 526
Amszterdam 562
 Anastasius Bibliothecarius 560, 566
 András, II. (magyar király) 214, 509, 556, 566, 592
 András, Korzíni Szent 591–592
 Andrea Corsini *lásd* András, Korzíni Szent
 Andreas de Ungaria 291
 Andrić, Stanko 591
 Andrieu, Michel 387
 Angelus, Szent 591–592
 Angenendt, Arnold 386
Angers 148
 Angyal Dávid 560
 Anna (prófétanő) 331
 Anna, Árpád-házi (IV. Béla lánya) 220
 Anna, Szent 265, 271–273, 434, 437–438
Ansbach 310
 Antal, Páduai Szent 548, 553, 588–589, 592
 Antoninus Florentinus, Szent 155, 592–593
 Antonius Azaro de Parma 310
 Antonius de Cividale 417
 Ányos Pál 481–482, 484–486
 Anzelm, Canterbury Szent 259, 374, 646
 Anzelm, Laoni 600
 Anzulewicz, Henryk 62
 Aper, Szent 406, 412
 Apponyi György 620–621
Arad 619–620
 Arany János 361
 Arisztotelész 63, 69–71, 73, 115, 571–572, 609
 Armbruster, Carl 181
 Arnestus de Pardubice 310, 454, 457, 461
- Arnošt z Pardubic *lásd* Arnestus de Pardubice
 Arnould, Émile Jules François 95
Arras 45, 395
 Arundel, Thomas (canterburyi érsek) 95
 Attavante degli Attavanti 134, 187, 189, 191–193
 Attila (hun király) 563
 Attridge, Harold W. 491
 Aubrun, Michel 490
 Auffret, Jean-Pierre 342
 Auffret, Marie-Claude 342
Augsburg 31–32, 149–150, 163, 250, 313, 392, 403, 410, 473–475, 584, 606
 Augustinus, Aurelius *lásd* Ágoston, Szent
 Austin, Greta 519, 521
Ausztria 25, 52, 63–64, 70, 126, 136–137, 186, 264, 288, 297, 299–300, 305, 307, 309–311, 313, 315–316, 327, 473–474, 578, 582
 Averulini Antal *lásd* Averulinus, Antonius
 Aver(u)lino, Antonio di Pietro *lásd* Averulinus, Antonius
 Averulinus, Antonius 126, 175
Avignon 32–33, 216, 218, 223, 312
Avranches 45
- B
- Babits Mihály 386
 Baccelli, Guido 185–186
 Bäcklund, Astrid 288
Bács megye 264, 561, 589
 Bácskai Vera 561
 Bader, Karl Siegfried 501
 Bahlcke, Joachim 586, 618, 646
 Bajza József 363
 Baker, Adalbert 155
 Bakó János 89
Bakonybél 584, 586
 Balázs, Magyarországi 291

- Balázs Éva, H. 223, 566
 Balázs János, P. 214, 227, 233, 235, 317, 571
 Baldi, Barbara 297–298, 300
 Baldissin Molli, Giovanna 131
Baleárok 364
 Bálint Sándor 543
 Balog 348, 351
 Balog György 612
Balsenai tó 296
 Baltzer, Rebecca A. 466
Bamberg 201, 244, 310, 409, 474, 507–511, 513–517, 542
 Bandini, Francesco 175
 Banfi, Florio 217, 222–223
 Bannister, Henry M. 452
 Barátné Hajdu Ágnes 151
 Barberini, Luigi 192
 Barbiano di Belgiojoso, Giovanni Giacomo 428
 Barcza József 151
 Bárczi Ildikó 242, 250, 643
 Bardini, Stefano 184–185, 190, 192–193
 Barkóczy László 624
 Barna Gábor 17, 369, 585
 Barnabei, Felice 186
 Barone, Nicola 132
 Barral i Altet, Xavier 154
 Bartalis Antal 167–173
Bártfa 33, 150–151, 153, 156, 638, 646
 Barthel, Peter 608
 Bartholomaeus Anglicus 155
 Bartholomaeus Venetus 290–291
 Bartók Zsófia Ágnes 17, 398, 586
 Bartoniek Emma 96, 107, 127, 179, 539, 543
 Bartos András 349
 Baschino, Matteo de la 433
 Basdevant-Gaudemet, Brigitte 492–493, 496–497
 Basta, Giorgio 81
 Báthori István 345
 Batthyány Ádám (1610–1659) 314
 Batthyány Boldizsár (?–1520) 408
 Batthyány Boldizsár (1542–1590) 314–315
 Batthyány Ferenc (1497–1566) 152, 315
 Batthyány Ignác (1741–1798) 149, 168, 171, 197, 199–201, 203, 206–208, 212
 Battista Mantuano 131
 Bauer-Eberhardt, Ulrike 127
 Bäumer, Remigius 312
 Baus, Karl 491, 497, 499
Bázel 74, 149–150, 155, 312–314, 320, 599
 Bázna János 77
 Bearzi, Jean-Baptiste, chevalier de 178
 Beatrix, Aragóniai (magyar királyné) 132
 Beatus, Liebanai 47
 Beck, Friedrich 180
 Beck, Hans-Georg 497, 499
 Becket Tamás 450, 475, 536, 556, 585
 Beckmann, Georg 559
Bécs 40, 52, 58, 63–65, 67, 69–74, 77–78, 107, 114, 128–129, 134, 136–137, 149, 161, 163–164, 171, 177–178, 180–181, 188, 192, 230, 244, 288, 297, 300, 310, 312, 314, 316, 318, 322, 338, 369, 386, 425, 465, 473–474, 493, 496–499, 502, 530, 533, 535, 537, 562, 585, 618, 628, 635, 638, 642–644, 646
Bécsújhely 128, 136, 320–321
 Béda, Tiszteletreméltó 127, 129, 130–132, 134, 136, 637
 Beda Venerabilis *lásd* Béda, Tiszteletreméltó
Bede 356
Bedford 551
 Bednáriková, Janka 427
 Behrendt, Andreas 342
 Beke Margit 65, 72, 555–556, 585, 597
 Béla, III. (magyar király) 534–540, 544, 585
 Béla, IV. (magyar király) 213–214, 229, 237, 562–564, 566, 583
Belec 65
 Beleth, Johannes 565
 Bell, Catherine 390, 392
 Bellus Ibolya 213, 219, 221, 301–302, 629

- Belohorszky Pál 371, 375
 Benedek (váci szabó) 233
 Benedek (veszprémi püspök) 547–548, 551–554
 Benedek, XI. (pápa) 550
 Benedek, Nursiai Szent 220, 597, 634, 644
 Benedek, Zoborhegyi Szent 471, 584, 586
 Benedetto Gaetani *lásd* Bonifác, VIII. (pápa)
 Benedictus, Szent (lengyelországi mártír) *lásd még* Christianus, Szent; Isaac, Szent; Johannes, Szent; Matthaues, Szent 409
 Benkő Elek 86, 341–342, 344–347, 350, 355, 357, 637
 Benkő József 171
 Benkő Loránd 230, 232, 330, 332–333, 335
 Benno, Szent (meißeni püspök) 593
 Bent, Margaret 285
 Benvenuto Rambaldi da Imola 176
 Bényei Ágnes 225, 234
Bere *lásd Székelybere*
Berekeresztúr 341, 343–344, 346, 348, 350, 352–354, 356–358
 Berg, Klaus 244
 Berkovits Ilona 180
 Berlász Jenő 170
 Berlász Melinda 409, 418, 477
Berlin 31–32, 36–38, 42, 49, 53, 55, 58, 62, 74, 114, 163, 184, 186, 242, 250, 264, 287, 296, 309–310, 313, 321, 343, 498, 519–520, 578, 585–586, 604, 613, 618, 646
Bern 46, 48, 258, 296, 640
 Bernacki, Ludwik 263
 Bernardin, Sienai Szent 589, 591–592
 Bernardinus de Busti 155
 Bernardus Claraevallensis, Pseudo- *lásd* Pseudo-Bernardus Claraevallensis
 Bernát (spalatói érsek) 534
 Bernát, Clairvaux-i Szent 56–57, 180, 251, 254, 311, 606–607
 Bernhard, Michael 465, 469, 473–474, 477
 Bernold, Konstanzi 388, 508
 Berrár Jolán 234
 Bertalan (pap) 339
 Bertalan (pécsi püspök) 566
 Bertalan, Szent (apostol) 456, 553
 Bertényi Iván 17, 160
 Berzsenyi Dániel 360
Beszterce 292, 628, 632, 638, 646
Besztercebánya 152–155, 163–164
Betánia 404
 Bethlen Lajos 366–367
Bethlehem 404, 608–609, 611–612, 616, 622
 Biagi, Francesco 185
 Biagi, Guido 190
 Bibor Máté János 187, 627, 643, 647
 Bielmeier, Horst 509
 Biemans, Jos 261
 Biernat z Lublina *lásd* Lublini Bernát
 Bihari Sándor 372, 380
 Birk, Ernst von 312
 Bíró Gyöngyi 80–81
 Bitskey István 17, 219, 242, 639
Bizánc 26, 500, 516, 565–566, 589
 Blanton, Virginia 214
 Blasius de Ungaria *lásd* Balázs, Magyarországi
 Blazovich László 540, 563, 565
 Bloomfield, Morton W. 114
 Blume, Clemens 51, 419, 452
 Blume, Friedrich 465
 Blutfogel, Balthasar 150
 Bobik, Joseph 569
 Bobineau, Olivier 490
 Bobone, Giacinto *lásd* Celesztin, III. (pápa)
 Bobonis, Hyacinthus *lásd* Celesztin, III. (pápa)
 Bocardino il Vecchio 127–128
 Bocskai István 84, 429
 Boda István Károly 236
 Bode, Wilhelm von 184
 Bodnár György 370–375
 Bodó Sándor 186
 Bodor András 197

- Bogdándi Zsolt 80, 83
 Bogyay, Thomas von 509
 Böhm, Roland 310
 Boldizsár (eperjesi polgár) 33
 Bőle Kornél 213, 223–224, 229, 234
Bölkény lásd *Alsóbölkény*
 Bölkényi Ferenc 351–352
 Bolland, Jan 215–216
Bologna 133, 149, 213, 223–224, 291, 490, 499, 536
 Bolonyai Gábor 267
 Bonaini, Francesco 184, 189
 Bonaventura, Szent 240, 258, 549, 589, 591–593, 613
 Bonfini, Antonio 88, 126–127, 130, 135, 175–176
 Bonicelli, Cesare 490
 Bonifác, VIII. (pápa) 550–551, 554
 Bónis György 74, 561
Bonn 62, 93, 187, 391, 398
 Bonzon, Anne 490
Bordeaux 132–133
 Boreczky Anna 32–33, 43, 50, 154
 Boretius, Alfredus 500
 Borgnet, Aemilius 28
 Borgnet, Auguste 28, 63, 66–67
 Borland, Catherina Robina 529
 Boronkai Iván 300–302, 629
 Boros Gábor 70
 Boros István 17, 56, 62, 79, 647
 Borovszky Sámuel 534
 Borrás, Alphonse 490, 493
 Borsa Gedeon 17, 24, 167
 Borsa Iván 72, 75–76
 Borselli, Girolamo 223
 Borzsák István 156
 Bosse, Detlev 446, 448
 Bossy, John 110
Boulogne 48
 Boynton, Susan 261
 Bradács Gábor 509
 Bradshaw, Paul F. 491
 Brady, Theresa 95
Braga 502, 542
 Bramley, Henry Ramsden 94
 Brasington, Bruce, 519
 Brassicanus, Johannes Alexander 177–178
Brassó 152, 448–449, 462
Bratislava lásd *Pozsony*
 Braun, Joseph 398
 Breith, Astrid 57
 Bressan, Luca 490
 Bresslau, Harry 509
Bretagne 48, 499
 Brett, Martin 519–521, 524
Břevnov 584
 Brewer, Charles E. 415–420, 422
 Brisits Frigyes 359
Brno 110, 117–118, 120, 122
 Brochert, Richard 291
 Brown, D. Catherine 604
Bruck an der Mur 52
Brugge 84
 Bruno, Querfurti 584, 587–588
Brüsszel 215, 389, 524–525, 528, 531
Büchold 115
Buda 33, 43, 69, 73, 77, 125–130, 132–135, 137, 140, 154–155, 159, 162, 177–180, 183, 264, 291, 360, 417, 467–468, 537, 548, 552–553, 564, 583, 585, 590, 598
 Budai Jakab 154–155
Budapest 23–24, 26, 31, 33, 43, 55–56, 61–67, 69–77, 79–84, 86–87, 90, 96, 107–108, 113, 124–129, 131, 133, 139–140, 145, 148, 150–157, 159–161, 163, 165, 167, 169–170, 175, 177, 179–180, 182–190, 197–199, 208, 213–218, 220, 223, 225, 227–230, 232–234, 236, 239–240, 242, 244, 247, 251, 259–260, 263–266, 288, 291–292, 295–297, 300–302, 305–306, 314, 317, 319–320, 329–333 335–340, 343, 345, 347, 360–362, 364–367, 369–372, 374, 385, 389, 396–399, 401, 403, 406–410, 414–419, 422, 424, 427,

- 429–430, 433–434, 436–437, 443, 446,
452–453, 455, 458–459, 462, 467–468,
471–474, 477, 481–482, 499–500, 507–
510, 519, 530, 533–537, 539–541, 543,
548, 552–553, 555, 557, 559–564, 566,
569, 571–572, 574, 577, 582–583, 585–
586, 589–591, 597–599, 603, 606, 610–
611, 614–615, 617–618, 627–647
- Bugnini, Annibale 386
Bunyitay Vincze 160, 535
Bura László 152
Burgundia 566, 647
Buridan, Jean 69–71, 73–74, 77–78
Burtchaell, James Tunstead 491
Buytaert, Eligius M. 610
Buzád, Hahót nembeli (domonkos szerzetes)
585, 590, 592
Buzinkay Géza 387
- C
- C. Tóth Norbert *lásd* Tóth Norbert, C.
Cacciapuoti, Fabiana 132
Caecilia Virgo *lásd* Cecília, Szent
Caesar, Gaius Iulius 298
Caesarius, Arles-i Szent 498, 502
Caffarini, Tommaso *lásd* Tommaso d’Anto-
nio da Siena Caffarini
Calderini, Domizio 183–185, 187–189, 193
Calderinus, Domitius *lásd* Calderini, Domi-
zio
Calvin, Jean 153, 155
Cambridge (Egyesült Államok) 48, 114, 230,
297
Cambridge (Egyesült Királyság) 46, 94–95,
97, 110, 117, 214, 321, 342, 390, 491,
520, 525, 529, 532–533, 604
Camille, Jullian 132
Campano, Giovanni Antonio 296
Canova Mariani, Giordana 131
Canterbury 46, 48, 95, 536, 542
Capella, Martianus Felix Mineus 611
Caracalla (római császár) 186
Caramello, Pietro 569
Carlisle 357
Carpentras 502
Casagrande, Carla 110
Cassianus, Iohannes 127–128, 132–134, 136
Cassini, Giovanni Domenico 612
Cassini, Jean-Dominique *lásd* Cassini, Gio-
vanni Domenico
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 181,
197–198, 200–201, 204, 206, 208–212
Catania 501
Catharina virgo *lásd* Katalin, Alexandriai
Szent
Catherina (Nyulak szigeti cantrix) 237
Catilina, Lucius Sergius 22, 34–37
Cato maior, Marcus Porcius 155
Cavallini, Iuliana 222
Cavallo, Guglielmo 260
Cecília, Szent 472
Celesztin, III. (pápa) 535–542
Cenci, Cesare 547
Cermann, Regina 261
Cerquiglioni, Bernard 216
Cevins, Marie-Madeleine de 17, 148, 640,
647
Châlon-sur-Saon 525
Champion, Matthew 342–343, 357
Charlet, Jean Louis 297
Chartier, Roger 260
Chevalier, Ulysse 25, 107, 599
Chicago 69, 215, 285, 288–290, 293, 549,
606–607
Chomsky, Noam 392
Chosroës *lásd* Khosrow, II.
Christianus, Szent (lengyelországi mártír)
lásd még Benedictus, Szent; Isaac, Szent;
Johannes, Szent; Matthaëus, Szent 409
Cibinium *lásd* Nagyszében
Čičaj, Viliam 149, 154

- Cicero, Marcus Tullius 36, 128, 176, 299–300, 302–303
 Cimma, Maria Rosa 491
 Cleirac, Étienne 624
 Clemens (polgár) 154–155
 Clercq, Charles de 498
 Cluny 198
 Cobbes, James 97
 Coccopalmerio, Francesco 489–490
 Colmar 258, 321
 Connolly, Thomas H. 465
 Copernicus, Nicolaus 70, 509
 Copsey, Richard 593
 Corcoran, Tom 490
 Cornides Dániel 87, 91, 369, 635, 639, 646
 Cortesi, Alessandro 131
 Cosmerovius, Matthaeus 64
 Cottier, Jean-François 393
 Coussemaker, Edmond de 288
 Coyecque, Ernest 526
 Cremona 542
 Crépy-en-Valois 45
 Crispus, Venceslaus 133
 Crozet, René 47
 Curtius, Ernst Robert 296
 Cushing, Kathleen G. 524
 Czagány Zsuzsa 266, 430–432, 443, 455, 458, 463, 468, 472–473, 641, 644
 Czaja, Roman 509
 Czanadi István 89
 Czerovszki Mariann 233
 Czinke Ferenc 360
- CS
- Csák Móric, Boldog 585, 587, 591–593, 637, 641
 Csanádi egyházmegye 197, 199, 556, 617–618, 623, 626
 Csanak Dóra, F. 87, 183
 Csapi Imre 75
 Csapi László 75–76
 Csapodi Csaba 69, 73–74, 77, 80, 83, 126, 131, 133, 139, 148, 150, 153–154, 175–177, 183–185, 188–189, 263, 306, 410, 427, 629–630, 632, 634, 638
 Csapodiné Gárdonyi Klára 73–74, 80, 83, 126, 128, 133, 148, 150, 153–154, 175, 306, 410, 427, 632, 634, 638–640, 646
 Császár Elemér 481
 Császtvay Tünde 370, 641
 Cséfalvay Pál 222
 Csehország 110, 152, 262, 264, 297, 455, 462, 477
 Csehszlovákia 367
 Csehy Zoltán 374
 Csépany 622
 Csepregi Ildikó 213, 219, 221, 585
 Cserép József 41
 Cserhalom 362, 364, 366, 368
 Csernus Sándor 301, 635
 Csetri Lajos 372–373, 375
 Csiszár Gábor 215, 227, 369
 Csóka J. Lajos 179
 Csontos János 53, 175, 179–181, 184, 187, 190, 192
 Csurgai Horváth József 217, 585
- D
- D. Mátai Mária lásd Mátai Mária, D.
 Dalderby, John 551
 Dalmácia 534, 537
 Dálnok 342, 357
 Dáné Veronka 585
 Daneloni, Alessandro 136
 Dánia 29, 114, 400
 Dankó József 168–169, 406, 589
 Dante, Alighieri 187–188, 193, 302
 Darvas Anikó 215, 227, 369
 Dávid (zsidó király) 27–28, 44–45, 94, 162–163, 248, 273, 276, 485

- Dávid, Augsburgi 250
 Dávid Ferenc 81
 Davril, Anselme 392
 Deák Viktória Hedvig 214, 218–220, 224, 569, 575
Debrecen 152–153, 208, 216, 219, 224–225, 230, 242, 244, 251–254, 256, 363, 376, 540, 543, 564, 589, 610, 618, 632–635, 638–639, 641–643, 645–646
 Debreceni Balázs 374
 Deér József 561
 Deinhardt, Wilhelm 509
 Dekkers, Eligius 55
 Delaplace, Christine 497
 Delehay, Hippolyte 215
 Della Scala, Brunoro 76
 Deme Ágnes 585
 Demény Lajos 353
Deményháza 352
 Deményházi István 351
 Deményházi Tamás 349, 352
 Demeter, Szent 589, 594
 Dénes (13. századi mesterember) 534
 Dengler-Schreiber, Karin 508
 Déri Balázs 170, 197–200, 203–204, 212, 397–399, 599, 647
 Derolez, Albert 321
 Dessi, Rosa M. 312
 Devescovi Balázs 611
 Dezső (csanádi püspök) 556
 Diera Diána 542
 Dietrich von Apolda 577
 Dietsch, Rudolf 36–37
Dijon 48
 Dillon-Bussi, Angela 188
 Diocletianus (római császár) 492, 503
 Dionüsziosz (alexandriai püspök) 492
 Dionysius Areopagita 250
 Diószegi András 371
 Dobner, Gelasius 262
Doboka 90
Dobrakutya 265
- Dobszay László 266, 305, 315, 397, 409, 427, 430–431, 443, 467–468, 471–474, 477–478, 647
 Dockray-Miller, Mary 48
 Dóczy Zsigmond 24
 Dóka Klára 563
 Dokoupil, Vladislav 117
 Doležalová, Lucie 110
 Domazet, Emilia 43
 Domonkos, Szent 23, 24, 62, 218, 370, 403–405, 432, 585, 588–592, 632, 635, 639, 646
 Domokos György 17, 154
 Domokos Mária 409, 418, 455, 477
 Domokos Péter 371
 Dömötör Adrienne 17, 214, 571, 637
 Donati, Silvia 63
 Donato, Giuseppe 473
 Doran, John 536
 Dorothea virgo lásd Dorottya, Szent
 Dorottya, Szent 471–472, 628, 630
 Döry Ferenc 561
 Draskóczy István 17, 198
 Drávcz Fanni 320
 Dreves, Guido-Maria 51, 419, 452, 599
Drezda 176
 Drigsdahl, Erik 264–265
Dublin 46, 96–97, 569
 Dubois, Jacques 597
 Duchon János 163
 Duffy, Eamon 260
 Duggan, Anne J. 536
Dumio 541–542
Duna 153, 213, 220–221, 237, 264, 296, 554, 560, 563–567, 638
 Dunne, Michael 569
Dunstable 551
 Durand, Ursin 312
Durham 49
Durrow 46
 Dyer, Joseph 466

- E, É
- E. Abaffy Erzsébet *lásd* Abaffy Erzsébet, E.
- E. Kovács Péter *lásd* Kovács Péter, E.
- Eastwood, Bruce S. 611
- Ebenhöch Ferenc 423
- Éber Magda 354–355
- Ebert, Robert P. 321
- Ebrach* 514
- Echternach* 47, 509
- Eckenvelter, Liebhard 153
- Ecsedy Judit, V. 18, 82, 641
- Edinburgh* 97, 525, 527, 529
- Edvárd, III. (angol király) 292
- Edvárd, Hitvalló (angol király) 536
- Efezus* 497
- Eger* 65, 151, 160, 367, 387, 397, 481, 483–484, 620
- Egyiptom* 35–36, 38, 404, 495, 556, 614
- Eich, Johann von 299
- Einsiedeln* 474
- Ekbert (bambergi püspök) 509
- Ekler Péter 17, 605, 647
- Eleusippus, Szent *lásd még* Meleusippus, Szent; Speleusippus, Szent 404, 412
- Eligius, Szent 406, 412
- Elisabeth von Thüringen *lásd* Erzsébet, Szent Árpád-házi
- Ellis, Roger 95
- Elm, Kaspar 600
- Elvin (váradi püspök) 540
- Elze, Reinhard 524–525, 527
- Endrődi Gábor 510
- Engel, Caspar 163
- Engel Pál 72, 74–77
- Engelberg* 474
- Engen, John van 261
- Enrico de Urimaria o de Friemar 590
- Entz Géza 342, 509
- Eörsi Anna 26–28
- Eörsi István 373
- Eperjes* 33, 437–438
- Erasmus Rotterodamus, Desiderius 149, 159
- Erdély* 72–73, 79–83, 85–91, 128, 147, 149, 152–153, 157, 168, 177, 197, 342–343, 345, 347, 352–353, 357–358, 367, 397, 433–434, 441, 443, 447–448, 457, 462, 467, 537–538, 585, 612, 616, 631, 637
- Erdélyi Gabriella 156, 290–291
- Erdélyi Ilona, T. 577
- Erdélyi István 343
- Erdélyi László 536
- Erdő Péter 64, 489, 491–492, 496–497, 499, 505, 519, 521, 523, 541, 553
- Erfurt* 243
- Erghome, John 289, 291–293
- Erlangen* 41, 57, 59, 446, 499
- Erler, Adalbert 498
- Érszegi Géza 198, 214, 555, 557–558, 563, 629
- Erzsébet, Árpád-házi (V. István lánya) 217
- Erzsébet, Árpád-házi Szent 86, 214, 225, 228, 232–233, 408, 428–429, 436–438, 472–473, 509, 516, 577–582, 588–589, 591–592, 631
- Erzsébet, Luxemburgi (magyar királyné) 297
- Este, Ippolito d' 153, 156, 187
- Esteban, Eustasio 290–291, 590
- Estienne, Robert (1503–1559) 81
- Esztergom* 18, 64–66, 69–70, 72–77, 79, 85–86, 107–112, 115–119, 124, 129, 149, 153, 156, 160–162, 169–171, 173, 179–180, 182, 187, 222, 226, 230, 264–284, 290–293, 297–298, 306, 320, 338, 342, 385, 394–401, 403–412, 414, 417, 421, 425, 430, 434, 436, 448, 456–459, 462, 467–469, 471–472, 474–475, 477–479, 530, 537–540, 543, 552, 555–558, 585, 597–598, 600–601, 615, 628–629, 632–633, 636, 639, 641–643
- Eubel, Konrad 552
- Eucharis, Szent 406, 409, 412
- Eumenész, II. (pergamoni uralkodó) 556

- Európa 33, 38, 42, 57, 69–70, 72, 79, 85, 93,
 108, 110, 124, 141, 147–149, 156–157,
 192, 198, 204, 208, 213–215, 223, 225,
 230, 243, 250–251, 261, 263, 265–266,
 284, 287, 292, 296–297, 300, 302, 308,
 312–313, 342, 373, 385, 387–388, 395–
 397, 400–401, 418, 430, 433, 443, 445–
 451, 453–457, 460, 467–468, 471–474,
 477, 479, 481, 496, 499–500, 508–510,
 519, 533, 535, 543, 549, 556, 562, 564–
 566, 583–588, 590–591, 594–595, 597,
 599, 615, 618, 624–625, 634–640, 646,
 647
 Euszebiosz 492
 Ewald, Paul 537
 Ewig, Eugen 491, 497, 499
 Ezekiel (próféta) 26–27, 45, 47

 F
 F. Romhányi Beatrix *lásd* Romhányi Beat-
 rix, F.
 Fabian, Claudia 127
 Fabricius, David 612
 Facchin, Francesco 289
 Faivre, Alexandre 492
 Falk, Franz 313
Falkos 552
 Falvy Dávid 17, 217
 Faragó Vilmos 373
 Farbaký Péter 17, 126, 153
 Farkas Gábor Farkas 150, 160, 175, 182,
 603, 611, 647
 Farkas Lajos 175–182, 184
 Farkas László 375
 Farkas Vilmos 320
 Fassler, Margot E. 466
 Fawtier, Robert 223
 Fáy Zoltán 428
 Fedeles Tamás 136, 507, 585
 Fehér Ildikó 184
 Fehér Mátyás 23–24
 Feigl, Helmuth 540
 Fejér György 537, 565, 585
 Fejérpataky László 187, 305–307, 309, 315–
 316
 Fekete Csaba 152
 Fekete Gézáné 183
 Felix, Szent (mártír) *lásd még* Paulinus,
 Trieri Szent (püspök); Marius, Szent 411,
 413
Felső-Nyárádszék 356
Felvidék 164, 315, 406, 408, 420, 433–434,
 437–438, 448, 457–458
 Fenyő István 371, 373
 Ferdinánd, I. Habsburg (magyar király) 148
 Ferenc, V. (modenai herceg) 192
 Ferenc, Assisi Szent 222, 305, 403–405,
 434–435, 548–549, 552–553, 588–592,
 606
 Ferenc, Paolai Szent 593
 Ferrari, Sigismondo 226, 585, 593–594
 Ferrarius, Sigismundus *lásd* Ferrari, Sigis-
 mondo
 Filarete *lásd* Averulinus, Antonius
 Filipecz János 135, 443
 Finály Henrik 234, 292
 Finscher, Ludwig 466
 Finucane, Ronald C. 593
Firenze 41, 46, 126–127, 129, 132, 134, 136,
 155, 183–186, 188–193, 217, 222, 288,
 291, 295, 499, 525, 578, 582, 592–593,
 633
 Firminus (egri főesperes) 556
 Fischer, Hans 57
 Fischer, Joseph A. 493
Fleury 36, 46
 Florianus 115
 Fodor Adrienne 415, 627, 629
 Fodor Pál 564
 Fonrobert, Charlotte Elisheva 491
 Fonzio, Bartolomeo 136
 Foralosso, Imelda 222

- Forchielli, Giuseppe 499
 Forgách Imre 150
 Forgács Tamás 234
 Fournier, Paul 519, 521
 Fowler-Magerl, Linda 519
 Foxton, John de 291
 Földesi Ferenc 17, 108, 128, 139–140, 154,
 177, 183, 189, 642–643
Földközi-tenger 364
 Földvály Miklós István 385, 387–389, 398,
 400
 Fraknoi Vilmos 179, 184, 186, 188, 213,
 219–221, 237
 Francesco da Castello 127
 Francho (magister) 290
Franciaország 50, 159, 261, 456, 490,
 497–499, 526, 527
Frankfurt 27, 297, 516, 519, 629, 632, 634
 Frankl Vilmos 178
 Franz, Adolph 309
Frauenburg 70
 Friedberg, Emil Albert 521–523, 528, 614
 Friedman, John B. 291
 Frigyes, III. (német-római császár) 297–300
 Frobenius, Johannes 177
Frombork lásd *Frauenburg*
 Frühmorgen-Voss, Hella 261
 Frutolf, Michelsbergi 472–473, 507–509,
 517
 Fügedi Erik 230, 629
Fulda 108
 Fulgentius Ruspensis 51, 54–57, 59
 Fulton Brown, Rachel 259–260
 Funari, Rodolfo 36–37
 Füzes Ádám 198, 640
- G
- Gaar, Emil 55
 Gábor Csilla 17, 128, 263, 639, 646
 Gábrriel Asztrik 424, 629, 631–632
 Gácsi Hedvig 429
 Galántai Erzsébet 561
 Galavics Géza 161
Galileai-tenger 325
Gallia 496, 498, 503
 Galynina, Irina 114
 Gancarczyk, Paweł 458, 468
Gangra 494
 García y García, Antonio 498, 542
 Gárdonyi Géza 367, 369
 Gárdonyi Klára, Csapodiné lásd Csapodiné
 Gárdonyi Klára
 Garibaldi, Giuseppe 185
 Garin de Gy l'Évêque lásd Garinus de Giaco
 Garinus de Giaco 216, 218–224, 228
 Garzelli, Annarosa 126
 Gasztold, Olbracht 263
 Gecser Ottó 17, 225, 578, 580–582, 588
 Gellért, Szent 197–206, 208–212, 214, 227,
 478, 535, 584, 586, 589, 617–618, 626,
 646
 Genthon István 180
 Gentile Portino da Montefiore 598
 Gentilis de Monteflorum (bíboros) lásd Gen-
 tile Portino da Montefiore
 Georgius (eperjési mesterírnok) 33
 Gera Ildikó 322
 Gere Zsolt 359
 Géresi Kálmán 75
 Gergely (domonkos provinciális) 222–223,
 590
 Gergely (pápai legátus, a Sancta Maria in
 Porticu bíborosa) lásd Gregorius de Sanc-
 to Apostolo
 Gergely, VII. (pápa) 528
 Gergely, IX. (pápa) 541, 555–558
 Gergely, Nagy Szent 25, 85, 90, 123, 250,
 310, 471–472, 574, 598, 630
 Gerhardus (azonosítatlan prédikációszerző)
 580
 Gerhoch, Reichersbergi 564
 Gerics József 507–508, 543

- Gerlach, Franz Dorotheus 36, 38
 Gerrard, Christopher 343
 Gerson, Iohannes 155, 604
 Gertrúd (magyar királyné) 509
 Géza, I. (magyar király) 361, 366, 368
 Géza, II. (magyar király) 538
Giessen 313
 Gilányi Gabriella 80, 82–83, 85, 87, 415, 426
 Gilbertus Porretanus 63
 Gillespie, Vincent 95
 Gintli Tibor 372
 Giovanni Bono, Boldog 590, 592
 Giovanni da Capestrano 587–588, 591–593
 Giovanni di Fidenza *lásd* Bonaventura, Szent
 Gizella, Boldog (magyar királyné) 509–510, 583
 Glaeske, Keith 466
 Glassner, Christine 61
Gniezno 433, 585
 Goldschmidt, Adolph 49
 Goltz, Hubert 83–84
 Gombos F. Albin 216, 220, 222
 Gondán Felicián 264–266, 281–284
 Goodich, Michael 540
 Goštautas, Albertas *lásd* Gasztold, Olbracht
Gotha 243, 590
 Gottfried, Viterbói 565
 Gouillet, Monique 216
 Goursaud, Christian Alan René 133
 Göckenjan, Hansgerd 562
 Göcs Pál 81
 Graciotti, Sante 222, 633, 636
 Graeculus (14. századi ferences prédikátor) 309
 Graesse, Theodor 565
 Gragger, Robert 53, 55, 57–58
 Grandjean, Wolfgang 537
 Grasshoff, Gerd 613
 Gratianus (kánonjogász) 496, 502, 520–521, 524, 528–529, 532, 614
Graz 52, 58, 62, 298, 310, 315, 467, 472, 508, 536, 562
 Gregorius de Crescentio 534–535
 Gregorius de Littelpont 551
 Gregorius de Sancto Apostolo 535–542, 544
 Greguss Ágost 359, 362
 Grócz Zita 54
 Grote, Geert 260
 Gruter, Ian 36
 Gugán Katalin 333
 Guignet, Philippe 490
 Guillelmus de Anglia 289, 292
 Gulyás Pál 33, 178
 Gunther (remete) 584, 587–588
 Gurevich, Aron 117
 Gutheil Jenő 536
 Gutiérrez, Alejandra 343
 Gümpel, Karl-Werner 472
Güssing *lásd* *Németújvár*
 Gütermann, Sven 516
- GY
- Gy. Ruitz Izabella *lásd* Ruitz Izabella, Gy.
 Gyalay István 351, 353
Gyalu 352
 Gyéressy Ágoston 590
Gyöngyös 242–243, 306, 428, 637, 640, 646
 Gyöngyösi Gergely 585–586, 597–598
Győr 63, 64, 66, 79, 321, 422–426, 445–446, 448–449, 451, 453, 458, 463, 467–468, 478–479, 533, 556, 617, 633, 635
 Györffy György 214, 564, 585
 György (esztergom-szenttamási prépost) 76
 György (hájszentlőrinci prépost) 76
 György, Szent 149, 409, 474, 513, 517, 631
 György Lajos 81, 84
 Györkös Attila 585, 589–590
 Gysenheim, Conrad von 510
 Gyug, Richard F. 524
 Gyula, II. (pápa) 584

- Gyulafehérvár* 41, 86, 149, 167–168, 171, 197, 265, 267, 292, 323, 397, 411, 433, 463, 547–548, 554, 632, 635, 639–640, 643
- H
- H. Balázs Éva *lásd* Balázs Éva, H.
- Haader Lea 214, 244, 329, 331, 340, 632, 635, 637, 645–646
- Hadrovics László 234, 338–339, 577–578, 633
- Haebler, Konrad 163
- Hagenau* 163, 607
- Hagenbichler, Elfriede 578
- Hageneder, Othmar 536
- Haidacher, Anton 536
- Hajdu Ágnes, Baráthné *lásd* Baráthné Hajdu Ágnes
- Hajdú Mihály 239, 635
- Hallermann, Heribert 502
- Hamann, Günther 73
- Hamburger, Jeffrey F. 261
- Hamel, Christopher de 260
- Hammerling, Roy 260–261, 393
- Hampole* 94–95, 97–98
- Handó György 135
- Hangony* 265
- Hanna, Ralph 98, 100
- Hannover* 128, 177, 500, 507–509, 514
- Hanssen, Georg 499
- Hanula Gergely 199
- Haraszi Szabó Péter 72
- Hári Gyula 233
- Häring, Nikolaus 63
- Hartvik (püspök) 44, 508, 584, 638
- Harvey, Ralph 95
- Haulik György 624
- Havas László 216, 633, 641
- Haymo (ferences provinciális) 552
- Házi Jenő 79, 321
- Heck, Adriano van 295–297
- Hédervári Lőrinc 76
- Hedvig, Anjou Szent (lengyel királynő) 583, 587
- Hedvig, Sziléziai Szent 584
- Hegedűs András 17, 552
- Hegedűs Attila 337
- Hegedűs István 302
- Heger, Hedwig 58
- Hegyi Béla 371, 379
- Hegyi Géza 86
- Heiligenkreuz* 56, 65, 136
- Heinrich von Friemar 590
- Heinzelmann, Martin 216
- Heinzer, Felix 474
- Heitzmann, Christian 127
- Helden, Albert van 606
- Helena, Szent *lásd* Ilona, Szent
- Hellebrant Árpád 169
- Helmholz, Richard H. 521
- Helmrath, Johannes 312
- Heltai Gáspár 82, 84–86, 88, 90
- Heltai Gáspár, ifj. 84, 86
- Heltai János 17, 338–339, 643
- Helwicus Theutonicus 250
- Henckel, Johann 149
- Henckl György 33
- Hende Fanni 6, 79, 85, 90, 417
- Henricus de Langenstein 70
- Henricus Totting d'Oyta 70
- Henrik (csukárdi plébános) 411
- Henrik, II. Szent (német-római császár) 408, 507–510, 514–516
- Herakleios (bizánci császár) 560, 563, 566
- Herberstein, Siegmund von 81, 88
- Herdolt, Otto 512, 515
- Herimannus Augiensis 509
- Hermann Egyed 617
- Hermann, Hermann Julius 126
- Herner János 151, 154
- Heródes (zsidó király) 439, 608

- Herolt, Johannes 239–243, 245, 247, 249, 258
 Hervay Ferenc Levente 586, 590, 598, 642
 Hervey, James 361
 Hesbert, René Jean 389
 Hessus, Eobanus 155
 Hevenesi Gábor 583
 Hilarius (bártfai lelkész) 33
 Hildebert de Lavardin 56
 Hiley, David 466
 Hill, George F. 287
 Hilton, Walter 94–95, 97–98
 Hindman, Sandra 260–261
 Hinschius, Paul 523
Hippo 55, 494–495, 597, 600
Hirsau 474
Hispania 497
 Hledíková, Zdeňka 262
 Hoffmann Edith 179, 407, 409–410, 560
 Holder-Egger, Oswald 509
 Holik, Florian 148
Holkham Hall 135
 Holl Béla 589, 645
 Holofernes (asszír hadvezér) 579
 Holwarda, Johannes Phocylides 612
 Homobonus, Szent 542
 Honoriusz, III. (pápa) 541, 556
 Honoriusz, IV. (pápa) 549
 Honter, Johann 152
 Horatius Flaccus, Quintus 296, 360–361
 Horvát István 168, 170–171, 173, 632, 635, 640, 646
 Horváth Balázs 43, 385, 396, 398
 Horváth Cyrill 214–215, 224, 228–229, 233, 239, 251, 614
 Horváth Ignác 169
 Horváth János 229–230, 535, 541
 Horváth Károly 360, 362
 Horváth László 17, 177
 Horváth Pál 17, 499–500
 Horváth Zoltán György 365, 639
 Houtard, François 496
 Hubertus, Szent 406, 412
 Hudson, Anne 94
 Hughes, Andrew 389
 Hugó, Szentviktori 5, 56, 57
 Hugo de Hertelpole 551
 Hugo de Prato 607–608
 Hugo Ripelin von Straßburg 252, 258
 Hugues de Vaucemain 216
 Huijbers, Anne 585, 591
 Hulme, William Henry 97
 Humbertus de Romanis 32
 Humphreys, Kenneth W. 291
 Hune, Johannes 115
 Hunyadi János 367
 Husz János 115, 338
 Huszár Ernő 54
 Hut'ka, Miroslav 585
 Hübner, Walter 96
- I
- Iamblichos 177–178
 Ignác, Antiochiai Szent 492
 Ilkó Krisztina 586
 Illés (próféta) 579
 Illésy János 429
 Ilona, Magyarországi Boldog 217, 223, 585, 590–591
 Ilona, Szent 413, 471
 Ilosvai István 159–165
 Imbart de la Tour, Pierre 499
 Imbert, Jean 526
 Implom Lajos 24, 62, 585
 Imre (magyar király) 534–535, 543
 Imre, Szent 407, 409, 584, 586, 589
 Imreh István 343
 Ince, III. (pápa) 534–540, 586
 Ince, IV. (pápa) 563, 586
 Iriarte da Aspurz, Lazaro 549–550

- Irmischer, Johann Konrad 57
- Isaac, Szent (lengyelországi mártír) *lásd még*
Benedictus, Szent; Christianus, Szent; Johannes, Szent; Matthaëus, Szent 409
- Iseo, Giacomino d' *lásd* Iseo, Giacomo d'
- Iseo, Giacomo d' 76
- Isidorus, Hispalenis *lásd* Izidor, Sevillai
- Isingrimus 201, 208, 210
- István (zágrábi püspök) 555, 558
- István, I. Szent (magyar király) 160, 167–170, 172, 199, 247, 398, 405, 409, 427, 434–438, 441, 471–472, 500, 507–517, 530, 543, 565, 584, 586, 589, 620–621, 625–626, 631, 633
- István, Szent (első vértanú) 85, 423, 426
- Istvánfi Márton 351
- Iztambul* 85, 132, 191, 406, 462, 467–469, 471, 474–475, 477–479
- Itália* 36, 38, 46, 52, 64, 125–127, 128–129, 132, 134–135, 137, 140–145, 178, 187–188, 191, 202–204, 215, 222–223, 291–292, 310, 312, 417–418, 481, 493, 498–499, 501, 503, 556, 590–591, 624, 633, 636
- Iugurtha (Numidia királya) 22, 34–38, 40–41
- Iustinus, Marcus Iunianus 176
- Iuvenalis, Decimus Iunius 184, 189
- Ivancsics Zsigmond 181
- Ivanics* 315
- Iványi Béla 33, 151, 154
- Iványi Zsuzsanna 230, 253
- Ivo, Chartres-i Szent 519–521, 523–525, 527, 530–532
- Izabella, Jagelló (magyar királyné) 160, 345
- Izbicki, Thomas M. 312
- Izidor, Sevillai Szent 120, 197, 202–203, 580, 614
- Izrael* 222, 563
- J
- Jácint, Szent 587, 592–593
- Jacob Senleches 285
- Jacobinus, Johannes 84
- Jacobus de Ungaria 291
- Jacobus de Voragine 30, 310–311, 565, 567, 606–607, 613, 630–631
- Jacobus Scarsus 556
- Jaffé, Philipp 537
- Ják* 509
- Jakab (nyitrai püspök) 556
- Jakab, Szent (apostol) 86, 123, 149, 471, 597
- Jakabfi László 363
- Jakó Klára 84, 86
- Jakó Zsigmond 128, 149, 197, 585
- Jákob (pátriárka) 413, 430, 579
- Jakob von Mühlendorf 455
- Jakubovics Emil 107, 111, 632
- Jan (ispán) 561
- Jan z Dukli 587
- Jankovich Miklós 64, 175, 179, 183, 637
- Jankovics József 177, 301, 370, 641
- János (traui püspök) 539
- János, I. Szapolyai (magyar király) 148, 437
- János, Aragóniai (bíboros) 132–133
- János, Damaszkuszi Szent 184, 190, 610
- János, Keresztelő Szent 162–163, 248, 411, 522, 622
- János, Lépcsős Szent *lásd* Johannes Scholasticus
- János, Nepomuki Szent 587
- János, Szent (apostol és evangélista) 44–46, 48–49, 121, 247, 261, 274, 280, 404, 436, 553, 570, 572, 574, 580
- János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 345, 353
- Janus Pannonius 135, 295, 297, 302, 306
- Janusiewicz, Wojciech 570
- Janz-Wenig, Katrin 250
- Jaritz, Gerhard 208
- Járó Márta 144

- Jászó Anna, A. 330, 333
Jászó(vár) 306, 471, 478
 Jedin, Hubert 497
Jegenye 167–173
 Jenő, III. (pápa) 507, 509
 Jenő, IV. (pápa) 312
 Jeromos, Szent 45–46, 134, 159, 162, 165, 176, 198, 201–203, 261, 598, 628
Jeruzsálem 333, 608
 Jézus Krisztus 25–26, 28, 44, 46, 51, 53–54, 85, 93, 95, 99, 104, 116, 121–123, 133, 161–163, 180, 205, 207–210, 217–218, 220–221, 232, 239–242, 245–249, 251–258, 260, 268–269, 272–274, 276–283, 311–312, 324–325, 335, 370–371, 376–377, 379, 404–405, 407, 423, 432, 439–440, 445, 448, 452–454, 457–458, 471, 483–484, 491, 502, 510–511, 514, 522, 527, 529, 532, 537–538, 547, 569–575, 579–581, 606–610, 622, 625, 635, 639, 646
 Jóannés Damaskénos *lásd* János, Damaszkuszi Szent
 Jóannés Klimakos *lásd* Johannes Scholasticus
 Joannes Murmellius 234
 Jób (esztergomi érsek) 537, 539–540
 Johann von Eich *lásd* Eich, Johann von
 Johannes Affligemensis *lásd* John Cotton
 Johannes Antonius Campanus 296
 Johannes Buridanus *lásd* Buridan, Jean
 Johannes Christophorus de Tarvisio 289
 Johannes Cotto *lásd* John Cotton
 Johannes Damascenus *lásd* János, Damaszkuszi Szent
 Johannes de Jenzenstein 455
 Johannes de Muris 285, 289
 Johannes de Rupescissa 97
 Johannes de Thurocz *lásd* Thuróczi János
 Johannes de Verdena 604–610, 616
 Johannes Hollandrinus 469, 473–475, 477
 Johannes Scholasticus 179, 184
 Johannes, Szent (lengyelországi mártír) *lásd még* Benedictus, Szent; Christianus, Szent; Isaac, Szent; Matthaecus, Szent 409
 John Cotton 469, 472
 Johnson, Maxwell E. 491
 Jolán, Árpád-házi Boldog 566, 583, 587
 Jónácsik László 18, 53, 636
 Jones, L. Gregory 569
 Joyce, James 386
 Józsa (domonkos szerzetes) 154
 József (pátriárka) 404
 József, II. (magyar király) 63, 617
 József, Szent (názáreti) 404
 Judit (ószövetségi) 471, 579
 Judit, Flandriai (northumbriai grófné és bajor hercegné) 48
 Juhász Anna 381
 Juhász Erzsébet, Soltész Zoltánné *lásd* Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet
 Juhász Ferenc 369–381
 Juhász János 306
 Jungmann, Josef Andreas 386
 Jürgensen, Christoph 258
- K
- Kaeppli, Thomas 310
 Kaiser, Gerhard 258
 Kakas István 84
 Kálmán, Könyves (magyar király) 247, 398, 500, 530
 Kálmáncsehi Domokos 267, 397
Kalocsa 51–59, 129, 156, 264, 266–267, 275–280, 284, 397, 417, 433, 441
 Kálóczy Miklós 64
 Kaltenbrunner, Ferdinand 537
 Kaluza, Zenon 70
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kanizsai János 75
 Kapisztrán Szent János *lásd* Giovanni da Capestrano

- Kapitánffy István 300
Kapronca 552
 Karácsonyi Béla 197, 199–203, 205–206, 208, 210–212
 Karácsonyi János 437, 534–535, 548–550, 553, 590
 Karáth Tamás 93–94, 100–101, 104–105
 Karbić, Dalmir 535
 Karlinszky Balázs 152
Karlštejn 560
 Károli Gáspár 320
 Károly, I. (magyar király) 590
 Károly, I. Nagy (római császár) 500
 Károly, II. Sánta (nápolyi király) 217
 Károly, IV. (német-római császár) 261
 Károly Sándor 230, 234, 336, 338
 Károlyi család, nagykárolyi gróf 75
 Karsay Orsolya 139, 177, 183, 189, 638
 Kasper, Monika 244
Kassa 21–25, 32–33, 149, 427–430, 432, 436–439, 441, 448–449, 458, 462
 Kastner Jenő *lásd* Koltay-Kastner Jenő
Kasztília 541
 Katalin, Alexandriai Szent 5, 219, 307, 309–310, 432, 440, 472–473, 516, 560, 630–632, 635, 641, 646
 Katalin, Sziénai Szent 222, 590–592
 Katona Lajos 239–240, 337, 339
 Katona Tamás 564
 Katona Tünde 150, 603
 Kaufmann, Ekkehard 498
 Kazinczy Ferenc 168, 173, 259, 632, 635, 641, 644, 646
 Kázmér, Jagelló Szent 586–587, 591
 Kecskeméthy Csapó Dániel 168
 Kecskés András 164
 Kékesi János 54–55
 Kelemen, III. (pápa) 536–540, 542, 544
 Kelemen, V. (pápa) 550
 Kelemen, VI. (pápa) 262
 Kelemen, VII. (ellenpápa) 292
 Kelényi Borbála 72
Kelet-Közép-Európa 108, 263, 284, 471, 500, 562, 584, 586–588, 591, 594–595, 618, 638–639, 646
 Kemény Lajos 428–429
 Kempis Tamás 239–240, 242, 251–252
 Kempster, Hugh 96–97
 Kendi István 84
Kendő 343
Keresztúr *lásd* *Berekeresztúr*
 Kerny Terézia 183, 226
 Kertész Balázs 18, 161, 644
 Kéry, Lotte 521
 Késmárki György (szepesi prépost) 76
 Keszler Borbála 239, 244, 635
 Kézai Simon 563
Khalkédón 491, 497
 Khosrow, II. (perzsa uralkodó) 560
 Kienzle, Beverly Mayne 603
 Kincses Katalin Mária 508
 King, Archdale A. 391
 Kinga, Árpád-házi Szent 583
 Kinizsiné Magyar Benigna 263, 265–266, 284
 Király Pál 370
 Király Péter 288, 306
 Kirschbaum, Engelbert 45
 Kis Márton 351, 353
 Kisdi Klára 6, 51, 59, 79
 Kiss András 83
 Kiss Farkas Gábor 156, 285, 293
 Kiss Gábor 434, 445–451, 458–460, 468
 Kiss Jenő 18, 337
 Kiss Réka 153
 Kitzinger, Beatrice 48
 Klaniczay Gábor 213–215, 217, 219–220, 222–223, 226, 533, 540, 583, 585, 590–591, 627, 633, 636–637, 646
 Klaniczay Tibor 161, 213–215, 217–219, 222–223, 585, 598–599
 Klapper, Joseph 118
 Klára, Assisi Szent 404, 406–407, 548, 553, 588–589, 592

- Klarissza Névtelen 244
 Klauser, Renate 533
Klosterneuburg 136, 474
 Knapp Éva 63, 167–172, 198
 Knaus, Johann Jacob 152
 Knauz Nándor 65, 169, 171–173, 216, 467–468, 537
 Kniewald, Dragutin 44
 Kniezsa István 320, 330, 339
 Koberger, Anton 239, 397
 Kobus, Edyta 432
 Kocsány Piroska 230, 253
 Kocsis Lénárd 478
 Kocsis Zsuzsanna 320
 Kodolányi János 369, 372
 Kollányi Ferenc 65, 107, 160, 437
 Kollonich László 52–54, 59
Kolozsmonostor 80, 83–84, 89–90
Kolozsvár 80–90, 128, 152–153, 228, 263, 347, 353, 385, 637, 639, 646
 Koltai András 314
 Koltay-Kastner Jenő 216–217
 Kolumbán Vilmos József 152
 Komáromy Lajos 370
 Konrád, II. (német-római császár) 509
 Konrád, III. (német király) 507
 Konrád Eszter 18, 589
 Konstancia, Árpád-házi Boldog 583
 Konstantin, Nagy (római császár) 491–492, 497, 503–504, 560, 562, 565
Konstantinápoly 191, 300, 566
Konstanz 76, 559
 Kontsek Ildikó 222
 Kooten, George van 608
 Kopeć, Jerzy Józef 262–263
 Kopernikusz lásd Copernicus, Nicolaus
 Kopp, Johannes 115
Koppenhága 41, 264, 400
 Koroknay Éva, Sz. 140, 145
 Korompay Klára 18, 215, 227, 332, 334–335, 338, 369, 629, 635
 Korondi Ágnes 6, 259, 284, 627
- Korteweg, Anne 260–261
 Kortte, Gottlieb 36, 38, 41
 Koskenniemi, Inna 230
 Koszta László 507, 566, 585
 Kothencz Kelemen 343, 353
 Kottanner Jánosné Wolfram Ilona 297
 Kovách Zoltán 180
 Kovachich Márton György 53, 561
 Kovács Andrea 25, 29, 266–267, 397, 399, 403, 406–408, 410–411, 414, 430–431, 433, 436, 443, 452, 454–458, 471–472
 Kovács Eszter 338
 Kovács Éva 565–566
 Kovács Máté 63
 Kovács Péter, E. 76–77, 148
 Kovács Sándor, V. 295, 372, 615, 629
 Kovács Sándor Iván 156, 629
 Kovács Zsuzsa 259, 629, 644
 Köblös József 157
Köln 26, 62, 149, 244, 310, 312, 406, 409, 499, 510, 533, 535–537, 562
 Kölzer, Theo 519
 Körmendi Tamás 585
 Körmendy Kinga 33, 65, 67, 69, 77, 160, 467, 589, 632, 636, 639, 645
Körmöcbánya 410, 632
 Körtvés András 351
 Kőszeghy Péter 559, 638–645
 Kövendi Dénes 606
 Köves-Zulauf, Thomas 393
Közép-Anglia 95, 100
Közép-Európa 69–70, 85, 108, 124, 149, 156, 198, 214–215, 261, 263, 266, 284, 297, 308, 388, 397, 418, 430, 433, 443, 445–451, 454, 456–457, 460, 467, 471–474, 477, 479, 481, 509–510, 533, 535, 543, 636, 638, 640, 646–647
 Kraack, Detlev 342–343
 Kraeling, Carl H. 48
 Krafft, Otfried 533, 540–542
 Krähling Edit 230

- Krakkó* 69–70, 72, 108, 115, 129, 149, 262–263, 320, 339, 427, 430–434, 437–439, 441, 475, 478, 586, 606, 631
 Krause, Gerhard 62
 Kredics László 536, 538
 Kremer, Dominikus 514
 Kristó Gyula 561, 565
 Kristóf Ilona 149
 Kristóf Lilla Alida 533
 Kroos, Renate 510
 Kruppa, Nathalie 148
 Kubieniec, Jakub 430–432, 439
 Kubínová, Kateřina 262
 Kugler Nóra 244
 Kulcsár György *lásd* Bura László
 Kulcsár Péter 149, 216
 Kunigunda, Szent (német-római császárné) 405, 408–409, 507, 510–516, 539
 Kunszt József 618
 Kurcz Ágnes 295
 Kurfess, Alfons 34, 36, 40–41
 Kuttner, Stephan 524–525, 527, 533, 541
 Kühne, Hartmut 343
- L
- Labourdette, Michel-Marie 569
 Lachmann, Karl 215
 Lackner, Franz 114, 642
 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 171
 Laczkó Krisztina 331
 Ladányi Erzsébet 160–161
 Laiming, Leonhard von 300
 Lajos, I. Nagy (magyar király) 510, 559, 583, 592
 Lajos, II. (magyar király) 177–178
 Lajos, Toulouse-i Szent 588–590, 592
 Lakatos Bálint 77, 511
 Lamport, Mark A. 81
 Landau, Peter 499, 519, 521
Landévennec 48–49
 Landwehr-Melnicki, Margaretha 445–446
 Lángi József 345
Laodikeia 493, 496
Laon 216, 600
 Laskai Osvát 589, 635, 638–639, 641
 László, I. Szent (magyar király) 43, 242, 247, 359, 361, 363–366, 368, 398, 409, 416, 418, 471–472, 500, 509, 530, 533–536, 538–545, 559, 584–586, 589, 593, 628, 634, 636, 638–639, 641, 643, 645–646
 László, V. (magyar király) 295, 297–301, 303
 Latzkovits Miklós 150
 Lauer, Philippe 527
 Lauf Judit 6, 21, 42, 62, 79, 161, 264, 267, 340, 445, 452, 627, 641
 Lázár, Szent (bethániai) 404
 Lázár, Szent (mártír püspök) 404, 406
 Lázs Sándor 236, 239, 243, 251, 258, 267, 338, 424
 Leach, Edmund R. 390
 Lebigue, Jean-Baptiste 389
 Leclercq, Jean 57
 Legeza László 198, 640
Leicester 551
 Leisching, Peter 498, 501
 Leisi, Ernst 230
 Leites, Edmund 110
Lelesz 471, 477–479
 Lengyel Klára 244
Lengyelország 81, 262, 583–584, 591, 593
 Lente Zsuzsanna 139, 144
 Leó, I. Nagy Szent (pápa) 128, 522
 Leó, X. (pápa) 586
León 541
 Leonhard (passauai püspök) *lásd* Laiming, Leonhard von
 Leopoldus de Austria 578–582
 Leroquais, Victor 260–261
 Leupold von Egloffstein 510–511, 513–514, 517

- Lévi-Strauss, Claude 390
 Lhotsky, Alphons 69
Lilienfeld 56, 65, 67
Lincoln 95, 551, 553–554
 Lindberg, David 69
 Lindsay, Wallace Martin 614
 Lings, Peter 342
 Linke, Hans-Jürgen 315
 Linsenmayer, Anton 250
 Lionel (Clarence hercege) 292
Lipce 25, 31–32, 51, 55, 126, 163, 180, 258, 322, 419, 452, 466, 499, 525, 537, 578, 599, 611
 Lipót, III. Szent Babenberg (osztrák örgróf) 586, 591, 593
Lippa 590
 Literáti Nemes Sámuel *lásd* Nemes Sámuel, Literáti
 Little, Andrew G. 550–554
 Littrow, Joseph Johann von 52
 Liutwin, Szent 406, 412
 Loewenfeld, Samuel 537
 Lohmann, Polly 343
 Lohmer, Christian 508
 Lohr, Charles 579
Loire 395
London 47–48, 81, 95–97, 184, 260–261, 285, 291, 342, 387, 465, 474, 523, 525, 606, 608
 Longhitano, Adolfo 490
 Lonovics József 617–620, 622–626
Los Angeles 49
 Lovas Elemér 213–215, 227, 230–231, 236
Lőcse 148–150
 Lubieniecki, Stanisław 81
 Lublini Bernát 262
 Lucanus, Marcus Annaeus 179, 181
 Luchmann Zsuzsanna 624
Ludbreg 552
 Ludmilla, Szent 265, 584
 Luffy Katalin 128
 Lukács (esztergomi érsek) 585, 587, 592
 Lukács, Szent (evangélista) 44–46, 48–50, 622
 Lukácsi Zoltán 617
 Lukácsy Sándor 366
 Lukcsics Pál 416, 424–425, 632
 Lukinović, Andrija 44
 Lumpe, Adolf 493
Lund 29, 394
 Lunven, Anne 499
 Lupentius, Szent 406, 412
 Lupo, Tiburzio 239
 Luther, Martin 81, 149, 155, 437
Luzern 243–244
Lüneburg 313
 Lynch, Dennis 95
Lyon 46, 149, 159, 165, 395, 549
- M
- M. Nagy Ilona *lásd* Nagy Ilona, M.
 Machilek, Franz 310
 Maczák Ibolya 18, 617–618, 642
 Madarász Aladár 624
 Madas Edit 5, 7, 21, 58, 79–80, 107–108, 127, 148, 161, 171, 183–185, 198, 213–214, 220, 222, 225, 230, 237, 239–240, 251, 259, 263, 318, 327, 329, 340, 365, 509, 543, 547, 553, 559, 562, 585–586, 610, 618, 627–632, 634–639, 641, 643–644, 646
 Mader, Joachim Johann 177
 Mádl Antal 306
Magdeburg 391, 394, 400
 Maggioni, Giovanni Paolo 607
 Magić, Vladimir 43
 Magyar Arnold 315
 Magyar Benigna, Kinizsiné *lásd* Kinizsiné Magyar Benigna
 Magyar Kálmán 43
 Magyar Lászlóné 55
 Magyar Mihály 181

- Magyarország 21–25, 28, 31–33, 42–45, 51, 55, 57, 61–65, 67, 71–74, 76–77, 79–80, 82, 85–86, 88, 90, 108, 114, 119, 124–126, 128, 132, 147–148, 150–157, 159–165, 167, 169, 172, 175, 177, 182–183, 185, 187–188, 191–192, 198, 202–204, 208, 213–214, 216–217, 220, 222–226, 230, 233, 236, 244, 251, 263–265, 290–293, 296–297, 300–303, 305–307, 313, 316–317, 320–322, 335, 338, 352, 357, 368–369, 381, 385, 388, 396–398, 403, 407–408, 410–411, 415–419, 422, 424, 426–428, 431–437, 441, 443, 445–448, 452, 454–458, 460, 467–468, 471, 473–475, 477, 479, 481, 500, 507–509, 514, 530, 534–540, 543–545, 547–549, 554, 557, 559–567, 577, 579, 581, 583–595, 598, 601, 615, 617–618, 627–628, 630–636, 638–647
 Magyarosi Tamás 349
 Maillard, Jean-François 154, 183, 643
 Maimonidész, Moses 606–607
 Maineck 514–515
 Mainleus 515
 Maiocchi, Rodolfo 291
 Mairhofer, Daniela E. 310
 Mája 343, 352–353
 Majna 515
 Makk Ferenc 565
 Makkai László 367, 564
 Maleczek, Werner 535–537, 541
 Malgarisius, Petrus 289
Malomfalva lásd *Nyikómalomfalva*
 Maloy, Rebecca 473
 Mályusz Elemér 72, 75–76, 155, 559–562, 565–566
 Mansi, Giovanni Domenico 525, 529
Marburg 53, 163, 313, 577
 Marcellus (domonkos provinciális) 213–215, 217, 220–221, 224, 226–227
 Marchetto da Padova 285
 Marchi, Lucia 289
 Marchiai Jakab, Szent 591
 Marcon, Susy 126–127
 Marcus Aurelius (római császár) 563
 Marczali Henrik 560, 564–565
 Mare, Albinia de la 126, 131, 134
 Margit (Anna hercegnő lánya, szigeti apáca) 220
 Margit, Árpád-házi Szent 43, 213–230, 232–238, 369, 372, 396–397, 471, 571, 583, 585–587, 591–595, 628, 633, 635, 637–638, 644–645
 Margit, Skóciai Szent 583
Margitsziget 6, 214, 552–553
 Margócsy István 374
 Marguerite Porete 217
 Mária, Habsburg (magyar királyné) 149
 Mária, Laszkarisz (magyar királyné) 566, 583
 Mária, Magyarországi (nápolyi királyné) 217
 Mária, Szűz 25–32, 64, 75, 116, 118, 121, 180, 220–221, 252, 259–281, 283–284, 292, 309–313, 315, 327, 369, 371–381, 395, 400, 404–405, 432, 434, 436, 440, 452–456, 458–459, 471–472, 483–486, 516, 536–538, 543–544, 548, 552–553, 581, 593–594, 615, 619, 632, 635, 638, 640, 642–646
 Mária Magdolna, Szent 432, 436, 440, 631
 Mária Terézia (magyar királynő) 83, 617
Máriavölgy 63, 315
 Marinis, Tamaro de 132
 Marinković, Ana 539
 Marius, Szent *lásd még* Paulinus, Trieri Szent (püspök); Felix, Szent (mártír) 411, 413
 Márk, Szent (evangélista) 43–46, 48, 175–176, 191
Márkod 343, 356
 Markov, Antun 44
 Markowski, Mieczisław 69–71, 73–74
Márkusfalva 163
Marosszék 343, 352, 356, 358

- Marosvásárhely 153, 169, 171, 352–353
 Marrow, James H. 260–261
 Marsina, Richard 563
 Márta (szegedi premontrei apáca) 424–425
 Márta, Szent 456
 Martène, Edmond 312
 Marti, Roland W. 288
 Martialis, Marcus Valerius 189
 Martin, Annick 496
 Martin, Clarence Anthony 97
 Martin, Jean-Baptiste 525
 Martinkó András 359, 362
 Martinuzzi (Fráter) György 160
 Márton, IV. (pápa) 549
 Márton, Tours-i Szent 403, 408, 429–430, 497, 505, 512, 516, 604, 631, 636, 640, 647
 Mártonffy József 168
 Marubbi, Mario 127
 Mârza, Eva *lásd* Selecká Mârza, Eva
 Máta Mária, D. 337
 Máté, Szent (evangélista) 45–46, 49, 324, 607, 611
 Maternus, Szent 406, 409, 412–413
 Mathias, Franz Xaver 472
 Mattei, Mario 590
 Matthaëus, Szent (lengyelországi mártír) *lásd még* Benedictus, Szent; Christianus, Szent; Isaac, Szent; Johannes, Szent 409
 Matthews, Lora 466
 Mátyás (eperjesi mesterírnök) 33
 Mátyás, I. Hunyadi (magyar király) 73, 88, 126–127, 129–131, 133, 136–137, 139–141, 146, 154, 156–157, 175–178, 181, 183, 187–188, 191–193, 242, 284, 433, 593, 642–643
 Mátyás, Szent (apostol) 248–249, 405, 456
 Mátyás Melinda 198
 Matz, Jean-Michel 148, 636, 640
 Maurenbrecher, Bertold 36
 Maurer, Georg Ludwig von 499
 Maximilianus, Szent 409
 Mayer Gyula 21, 34, 42, 295
 McCarthy, Thomas John Henry 507
 McEvoy, James 569
 Meadows, George D. 94
 Medici, Piero di Cosimo de' 175
 Medicis Péter *lásd* Medici, Piero di Cosimo de'
 Meersseman, Gilles Gérard 310
Meißen 391, 400
 Melanchthon, Philipp 149, 156
 Melegdi János *lásd* Melich János
 Meleusippus, Szent *lásd még* Eleusippus, Szent; Speleusippus, Szent 404, 412
 Melich János 228
Mende 394
Meótisz 364
 Mérai Dóra 509
 Mercator, Paul 490
Meriba 563
 Merk, Augustinus 331
 Merkley, Paul 466
Merseburg 510
 Mészáros Andor 338
 Mészáros Ernő 71
 Mészáros István 155, 320, 615, 639
 Mészöly Gedeon 216, 229–231, 233, 237, 338
 Metelko, Marina 43
Metz 48–49, 216, 406
 Metzinger, Joseph P. 466
 Meyer, Christian 474
 Meyer, Evelyn 56
 Meyer, Johannes (domonkos szerzetes) 257
 Meyer, Ruth 63
 Mezey Barna 563
 Mezey László 5, 79, 215, 217, 222, 227–228, 231–237, 264, 403, 415–416, 421, 426–427, 534, 541, 564, 599–600, 628, 630, 639
 Mező András 86, 265, 408, 539
Mező-Telegd 159–160
 Mezzofanti, Giuseppe Gasparo 180

- Michelsberg* 472–473, 507–509, 515, 517
Międzyrzecz 584
 Migne, Jacques-Paul 56, 311, 388, 527–528, 600
 Mihalovics Ede 617
 Mihály (fárai püspök) 537
 Mihály, Szent 86, 404, 440, 472, 507
 Mihály Ferenc 345
 Mika Sándor 560
 Miklós (eperjesi mesterírnok) 33
 Miklós (modrusi püspök) 128
 Miklós (zárai érsek) 535
 Miklós, III. (pápa) 549
 Miklós, IV. (pápa) 550
 Miklós, Szent 45, 407–408, 425, 472–473
 Mikó Árpád 127, 132, 139, 156, 183, 189, 192–193, 510, 637, 639, 642–643
 Mikó Gábor 77
 Mikola Miklós 75
Milánó 74, 76, 118, 149, 175, 178, 184, 190, 289, 295, 297, 491
 Milano, Ernesto 126, 185, 188
Milkoviai püspökség 171
Milvius híd 560
 Misyn, Richard 95–96, 104
 Mocquereau, Dom 466
Modena 126, 131, 178, 185, 187, 192, 638
Modor 458, 468
 Mogavero, Domenico 490
Mogyoród 361
Mogyorós lásd *Nyárádmagyarós*, *Székelymagyarós*
Mohács 74, 79, 148, 360, 366, 368, 417, 437–438, 565
 Mokrski, Florian 115
 Mollay Károly 306, 320
 Molnár Andrea 82
 Molnár Dávid 80–81
 Molnár Ferenc, A. 230, 369, 372, 376, 381
 Molner, Georg 150
Mondofiedo lásd *Dumio*
 Monok István 31, 43, 65, 82, 139, 147, 150–154, 157, 177, 188, 301, 314–315, 634–635, 639, 643
 Montanus, Ferrarius 81, 88
Monte Cassino 48
 Monti, Francesco 184, 190
 Monti, Gaetano 184, 190
 Mór (pécsi püspök) 556, 585–587
 Morawski, Jerzy 431
 Móré János 136
 Morelli, Jacopo 176
 Morey, Charles Rufus 48
 Morgan, John Pierpont 184, 267, 397
Mórichida 416, 425–426
 Morin, Germain 388
 Moseley, Nicholas 295
Mosóc 163
 Mossóczy Zakariás 160–165
 Most, Glenn W. 215
 Mózes (próféta) 563
 Mózes (rabbi) lásd Maimonidész, Moses
 Möhle, Hannes 63
 Mönch von Salzburg 57–59
 Müller, Gerhard 62
 Müller, Heribert 312
 Müller, Jörg 519
 Müller, Veronika 540
München 28–29, 32, 41, 45, 56, 62–63, 108, 127, 140, 187, 197, 216, 247, 250, 261, 263, 310, 312, 322, 331, 333–338, 340, 343, 369, 393, 434, 446, 465, 469, 473–474, 493, 498, 502, 510, 530–531, 578, 597, 617, 628, 636, 639, 643–644
 Munk Olsen, Birger 36, 41
 Munkácsi Bernát 371
 Muratori, Ludovico Antonio 481
 Mutnaki József 351
 Mynors, Roger Aubrey Baskerville 197, 201, 204–211

N

N. Abaffy Csilla *lásd* Abaffy Csilla
 Nabukodonozor (babiloni király) 198
 Nádasdy család 154
 Nagy Balázs 564, 636
 Nagy Emőke 265
 Nagy Gábor 564
 Nagy Ignác *lásd* Séllyei Nagy Ignác
 Nagy Ilona, M. 214–216, 224–225, 227, 230, 233–234, 236, 238, 252–253, 644
 Nagy Iván 74
 Nagy József (1929–2013) 367
Nagy-Britannia 342–343
Nagyenyed 153, 633
 Nagyllés János 233
 Nagylaki István 264–266, 268–274
 Nagylucei Orbán 127, 129, 131–132, 134, 139, 146, 189
Nagyszében 117, 169, 171, 437, 462, 537–539, 603, 616, 644
Nagyszombat 160, 162–164, 244–245, 247–249, 369–372, 374–381, 394, 632, 636, 639, 643
 Nagyszombati Mihály 409, 639
Nagyvárad 52–54, 59, 128–129, 149, 156, 159–161, 164–165, 351–352, 397, 428, 433, 443–451, 453–458, 460, 463, 467–468, 471, 477–479, 533–535, 539–545, 632
Nagyvászony 263, 267, 284
Nándorfehérvár 367, 561
Nápoly 126, 132–133, 178, 216–218, 222, 285, 291
 Nasinus Pál 349
 Naz, Raoul 489, 495
 Nebbiai, Donatella 643, 647
 Nebehay, Christian M. 288
 Nejedlý, Petr 262
 Nemerkenyi Előd 18, 148, 197–199, 208, 627

Nemes Gábor 423
 Nemes J. Balázs 179, 181, 258
 Nemes Sámuel, Literáti 180–181
 Nemeshegyi Péter 198
Németalföld 260, 624
 Németh András 107–109, 112, 115, 118, 124, 177
 Németh Katalin 24
 Németh Miklós 234
 Németh Noémi *lásd* Viskolcz Noémi
 Németh S. Katalin 18, 611
 Némethy Lajos 552
Németország 70, 114, 148, 163, 250, 261, 456, 499
Németújvár 151–152, 305–309, 314–316, 318–323, 325–327, 396–397, 433
 Neukam, Wilhelm G. 510
New Haven (Connecticut) 93, 95, 97–98, 105, 260
New York 48, 58, 62, 74, 81, 94–95, 98, 230, 260, 267, 288, 291, 390, 392, 397, 491, 535, 591, 604, 613
 Nicetius, Szent 406, 412
 Nicola da Tolentino 590–592
 Nicolaus Faventinus 134
 Niermann, Ernst 496
 Niermeyer, Jan Frederik 496
 Niewöhner, Heinrich 52–53
Nikaia 491, 493, 497
Nikápoly 560–561
 Nilgen, Ursula 45
Ninive 564
 Nixon, Virginia 265
 Noethlichs, Karl Leo 494–495
Norfolk 100, 342
Northampton 551
 Nothaft, C. Philipp E. 615
 Novák Miklós 159–160
 Nowak, Przemysław 519
 Noya, Manuel Santos 63
 Nöth, Stefan 511
 Nuvolini, Laura 131

- Nürnberg 29, 74, 76, 142–143, 145, 149, 167, 169–170, 172–173, 236, 239, 249–250, 264, 313, 397, 400, 446, 510, 608
- Ny
- Nyárádmagyarós 343
 Nyárádselye 343
 Nyárádszereda 352
 Nyerges Judit 43, 82, 139, 301, 370
 Nyikómalomfalva 353, 356
 Nyíri Antal 331
 Nyitra 161, 164, 447, 462, 530, 556
 Nyugat-Európa 72, 147, 157, 261, 447, 472, 565, 587
 Nyulak szigete lásd Margitsziget
- O, Ó
- Oborni Teréz 18, 345
 Óbuda 552–553
 Ockham, William 69
 Ohly, Friedrich 296
 Oláh Miklós 149, 161, 434, 436
 Oláh Szabolcs 219, 639
 Olesńicki, Zbigniew 300
 Olexa, Ladislav 427
 Olimpiades (Nyulak szigeti apáca) 219
 Olmütz 399, 434, 636
 O'Mara, Veronica 214
 Oppelni Peregrinus lásd Peregrinus Oppolienensis
 Oppitz, Ulrich-Dieter 244
 Orbán, II. (pápa) 529, 532
 Orbán, III. (pápa) 535
 Orbán, IV. (pápa) 597
 Orbán Balázs 356
 Orbán Csaba Frigyes 385
 Órigenész 494
- Orlandus („imperator Graecorum”) 581
 Orléans 394, 498
 Orosz Ágnes 114
 Orsolya, Szűz 404
 Orvieto 597
 Osio, Luigi 74
 Osmond, Patricia J. 36
 Oszmán Birodalom 593
 Otaduy, Javier 499
 Ott, Norbert H. 261
 Ottó, Bambergi Szent 507–509
 Ottó, Freisingi 565
 Otto, Passaviensis 258
 Ottosen, Knud 433–434
 Ovidius Naso, Publius 189
 Oxford 36–37, 48, 94–95, 97, 197, 287, 343, 390, 392, 466, 551, 569, 614–615
 Ózd 618, 621
- Ö, Ő
- Ősi Sándor 344
 Ősze Mária 445
 Ötváros 437–438
 Őze Sándor 586, 640
 Özséb, Boldog 585, 597–598, 601
- P
- P. Balázs János lásd Balázs János, P.
 P. Mester 563
 P. Vásárhelyi Judit lásd Vásárhelyi Judit, P.
 Pacca, Bartolomeo 192
 Pächt, Otto 45
 Padova 131, 149, 285, 289, 291
 Pajorin Klára 295, 297, 302–303, 645
 Pál (bíró) 242–243
 Pál (veszprémi püspök) 598
 Pál, Magyarországi Boldog 541, 585, 592, 635

- Pál, Remete Szent 397, 583, 592, 598, 600, 637
- Pál, Szent (apostol) 104, 241, 407, 440, 472–473, 484, 491, 525, 557, 600, 631
- Palacký, František 312
- Pálfi István 83
- Palmer, Nigel F. 58
- Pálóc* 75
- Pálóci György 69–75, 77–78, 397–400
- Pálóci Imre 72
- Pálóci Máté *lásd* Pálóci Mátyus
- Pálóci Mátyus 69–70, 72–75, 77
- Pálóci Péter 73, 78
- Pannonhalma* 214, 227, 478, 535–536, 556, 586, 617, 634, 640, 644, 647
- Papahagi, Adrian 80, 83, 85, 87
- Paparelli, Gioacchino 296
- Papp Ágnes 465, 468, 473–474, 479, 483
- Papp Zsuzsanna 230, 632, 635, 637
- Párizs* 25, 28, 36, 45, 47, 62–63, 69–70, 131–132, 176–178, 181, 184, 216–218, 240, 260, 288, 301, 311–312, 342, 388, 394–395, 400, 413, 445, 466, 489–490, 492–493, 497, 499, 519, 521, 525–527, 529, 532, 549, 564, 569, 597, 600, 606, 628–629, 631, 635, 642
- Park, Young-Ho 491
- Passau* 258, 300, 408–409
- Passicos, Jean 489
- Pastor, Andreas 349, 352
- Paszkál, II. (pápa) 529, 532
- Patacs* 597
- Pataki József 353
- Patera, Adolf 262, 265
- Paulinus, Trieri Szent (püspök) *lásd még* Marius, Szent; Felix, Szent (mártír) 411, 413
- Paulus de Sclavonia *lásd* Paulus de Sibinico
- Paulus de Sibinico 577–578, 581–582
- Paulus Hungarus *lásd* Pál, Magyarországi Boldog
- Pavia* 285, 288–289, 291–293
- Pécs* 136, 149, 156, 161, 164, 213, 216, 226, 264, 306, 394, 397, 406, 473, 478, 507, 552, 561, 566, 585–587, 589, 597, 610–611, 623–624, 631–634, 636–637, 640, 644–645
- Péczeli József 361
- Peláez, Manuel J. 198
- Pelc, Milan 43–45
- Peltier, Adolphe Charles 240
- Pentapolisz* *lásd* Ötváros
- Peregrinus Oppoliensis 310
- Perényi család 152
- Pergamon* 556
- Pergler Péter 31, 82, 167, 172, 647
- Périsset, Jean-Claude 489
- Perneszith György 154, 156
- Pertz, Georg Heinrich 509, 514
- Perugia* 534
- Perweich 512, 515
- Pest* 87, 170, 179–181, 187, 356, 481–482, 484, 537, 552, 590
- Péter (spalatói érsek) 537
- Péter, Damjáni Szent 260
- Péter, Szent (apostol) 86, 128, 405, 440, 484, 557
- Péter, Veronai Szent 404, 406, 588–590, 592
- Péterfi Bence 213
- Petersohn, Jürgen 508, 541–542
- Pethő Gergely 230, 253
- Petit, Louis 525
- Petőfi Sándor 374, 555, 583
- Petri, Georgius 150, 153, 156
- Petrovich Ede 589, 610, 633–634
- Petrus (kanonok) 405–406
- Petrus Burdegalensis 132–135
- Petrus Cellensis 27
- Petrus de Sancto Dionysio 285, 289
- Petrus Lombardus 580
- Petrus Ransanus *lásd* Ranzano, Pietro
- Pettegree, Andrew 159
- Petz, Rudolf 342
- Petzet, Erich 322

- Peurbach, Georg 73, 78
 Pfaff, Volkert 539
 Pfeiffer János 552
 Philipoctus de Caserta 285
 Philippe de Vitry 285, 288, 290
 Phillips, L. Edward 491
 Piccolomini, Enea Silvio 295–303, 433
 Piccolomino, Silvio (Enea Silvio Piccolomini apja) 296, 298
 Piccolomino, Silvio (Enea Silvio Piccolomini nagyapja) 296
 Pienza 296
 Pieragostini, Renata 288–289
 Pierozzi, Antonino *lásd* Antoninus Florentinus, Szent
 Pierre de Labat 132
 Pietri, Charles 492
 Pietro Burdeo Francese *lásd* Petrus Burdegalensis
 Pietro Francese *lásd* Petrus Burdegalensis
 Pighius, Albertus 155
 Pilis 597
 Pines, Shlomo 607
 Pirker-Aurenhammer, Veronika 70–72
 Pisa 36, 184–185, 189–190, 223
 Pitra, Jean-Baptiste 521
 Piusz, II. (pápa) *lásd* Piccolomini, Enea Silvio
 Piusz, XI. (pápa) 62
 Piusz, XII. (pápa) 62
 Platón 299, 606
 Plinius Secundus maior, Gaius 393, 612
 Plock 433, 477
 Pócs Dániel 18, 131, 133
 Poggioli, Vincenzo 192
 Polánkai Bereczk 128
 Polikárp, Szent 405
 Polirer, Caspar 150
 Pólya Katalin 214, 571
 Pomogáts Béla 371–373, 375
 Pompeius Trogus, Gnaeus 176
 Porphyrius 63–64, 66
 Portugália 541
 Posonyi Sándor 187
 Potthast, August 537
 Poznań 262
 Pozsony 33, 77, 148–149, 153–156, 161–162, 164, 385, 399, 403–406, 408–412, 414, 416, 424–428, 430, 434, 443, 452, 458, 462, 467–468, 478, 481, 483, 530, 556, 563, 621–623, 625, 630, 638–640, 643–644
 Prága 32, 69–72, 78, 108, 262, 265, 309–310, 391, 399, 409, 431, 434, 454–457, 461, 467, 472, 474, 560, 585, 587, 636, 638, 643
 Pray György 214, 228, 322, 396–401, 403–404, 408, 534, 638, 640, 643–644
 Preirer, Georg 153, 156
 Preslav 288
 Princeton (New Jersey) 56, 222, 624
 Pritchard, Violet 342
 Procopius (apát) *lásd* Prokop, Szent
 Prokop, Szent 265, 452–455, 586
 Propertius, Sextus 189
 Prüfening 115
 Pseudo-Ágoston 55–57, 110, 114, 116–117, 124, 248, 521
 Pseudo-Albert 28
 Pseudo-Bernardus Claraevallensis 56–57, 59, 251
 Pseudo-Ptolemaeus 62, 614
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 62, 606, 609, 611–614
 Pulszky Károly 184
 Pulyoni Czente Gergely 90
 Pusztai Ferenc 337
 Pusztai István 240, 614, 629, 631–632
 Puza, Richard 495–496
 Püthagorász 607

- R
- Ráchel (ószövetségi) 579
- Rác Endre 333
- Rác György 18, 80, 417
- Raddatz, Alfred 49
- Radecius, Valentinus 80–82, 86, 88, 90
- Radó Polikárp 44, 79, 305, 385, 403–404, 407–411, 427–429, 433, 436, 438, 471, 478, 534, 598
- Ráduly János 343
- Rajeczky Benjamin 418, 422
- Rajmund, Penyaforti Szent 592
- Rajnai László 360
- Rákos (közelebbről meghatározatlan helység Erdélyben) 352
- Rákos-mező 360
- Rand, Edward Kennard 48
- Rannusius Crispus Pistoriensis, Dominicus 132, 135
- Ransanus, Petrus lásd Ranzano, Pietro
- Ranzano, Pietro 126, 135, 183, 216, 228
- Ráskay Lea 213–214, 226, 228–231, 253, 633
- Ratdolt, Erhard 31
- Rausch, Alexander 472
- Ravenna 45, 46
- Récsei Viktor 23, 429–430
- Regel 512, 515
- Regensburg 396, 446, 474, 531
- Reginek, Antoni 431–433, 439
- Reginó, Prümi 465, 502
- Regiomontanus, Johannes 73, 78
- Regnitz 516
- Reichmann, Oskar 321
- Reid, Alcuin 387
- Reilly, Diane J. 45
- Reims 529–530
- Reményi Andrea 251, 634
- Remetinc 315
- Renevey, Denis 96
- Rentschka, Paul 110
- Reszegei Gergely 70, 72–73, 75
- Retsch, Christopher 510
- Révai Miklós 168, 173, 360
- Reynolds, Leighton Durham 36–38, 40–41
- Rheinau 389, 474
- Ricardus de Sancto Laurentio 28
- Richter, Michael 208
- Riederberg 315
- Rigmány 352
- Rigmányi Mihály 349
- Rigmányi Tamás 349
- Rihmer Zoltán 7, 198
- Ritoókné Szalay Ágnes 18, 296, 298–299
- Róbert (esztergomi érsek) 556, 585, 592
- Robinson, Ian S. 508
- Roland, Martin 22, 31
- Rolker, Christof 519–520
- Rolle, Richard 93–101, 103–105
- Róma 24, 36, 57, 74, 130–131, 147–149, 154, 158, 178, 184–186, 188–190, 192, 213, 217, 222–223, 237, 295, 297–298, 310, 331, 385–387, 389, 391–394, 400, 408, 445, 469, 472–473, 489, 496, 498–499, 501, 507, 521, 523–524, 528, 533, 535–537, 541, 555–558, 569–570, 573, 584, 590–591, 597–598, 600, 618, 625, 634, 636, 640
- Római Birodalom 504, 564
- Rómer Flóris 183–184, 187, 453
- Romhányi Beatrix, F. 537, 539, 583, 586, 595
- Ronzani, Mauro 501
- Roos, Martin 197
- Roscher, Wilhelm 624
- Rosendo (püspök) 541–542
- Rosenhagen, Gustav 52–53
- Rosenthal, Jacques 187, 189
- Rosenthal, Malachias 64–67
- Rosos István 154, 156
- Rossano 46
- Rossi, Giambernardo de 521
- Rostock 163

- Rosweyde, Héribert 215
 Roth, Francis 291
 Rotondi Secchi Tarugi, Luisa, 295, 302
Rott am Inn 474
 Routhier, Gilles 490
 Rozsondai Béla 163
 Rozsondai Marianne 82, 127, 139–140, 159,
 163, 165, 169, 189, 638, 645
 Röll, Walter 58
 Römer, Franz 114
 Rubin, Miri 222, 260
 Ruh, Kurt 258, 309, 604
 Ruitz Izabella, Gy. 564
 Rupprecht, Klaus 509
 Rybarič, Richard 385, 403
- S
- Sadie, Stanley 285, 465
 Saenger, Paul 260, 285, 288
Saint-Arnoul 45
Saint-Bénigne (Dijon) 48
 Sajó Géza 169, 188
Sajóvárkony 618–619, 621–622, 625
 Saktorová, Helena 156
 Salacz Gábor 216
 Salamon (magyar király) 361–362, 364,
 366–368, 561–562
 Sallustius Crispus, Caius 21–23, 25, 32–38,
 40–42, 178–179
Salona 534
 Salvianus Massiliensis 177
Salzburg 57–59, 128, 136, 409
San Pietro in Ciel d'Oro 289, 291–292
San Vitale 46
 Sand, Christoph (1611–1686) 81
 Sandius, Christophorus *lásd* Sand, Cristoph
 Sándor, III. (pápa) 499, 536, 541
 Sándor, IV. (pápa) 597
 Sándor, Nagy 560
Sankt Emmeram 474
Sankt Gallen 29, 473–474
 Sántha József 370, 372, 374
Santo Domingo de Silos 47
 Sanvito, Bartolomeo 131
 Sára Balázs 18, 61
 Sarbak Gábor 6, 61–62, 67, 79, 433, 438,
 562, 586, 597–598, 605, 615, 618, 627,
 630, 636, 641
 Sárközi Gáspár 349, 352
Sárospatak 76, 151–153, 155, 320, 452, 615,
 633
 Sas Péter 86
 Šaško, Ivan 396
Sázava kolostor 455, 586
 Schanz, Martin 55
 Schein Gábor 372
 Scheindler, August 40
 Schenk von Reicheneck, Werntho 515
 Schilbach, Martin 446, 449–450
 Schiller, Isabella 114
 Schimmelpfennig, Bernhard 541, 584
Schlägl 29, 292, 318–319, 322, 331, 336,
 628, 632, 644
Schlaining 315
 Schlick, Kaspar 299
 Schmidt, Wieland 258
 Schmitt, Jürgen 509
 Schneider, Karin 321
 Schneyer, Johannes Baptist 250, 309–310,
 579, 582, 604
 Schnitzler, Jacob 603, 615, 616
 Schon, Karl-Georg 519
 Schöffler, Peter 29
 Schöllner, Wolfgang 341
 Schönbach, Anton E. 310
 Schönherr Gyula 183–190, 192–193
 Schreiner, Klaus 26–28, 30
 Schroter, Ambrosius 29
 Schunke, Ilse 163
Schwäbisch Hall 515
 Schwaiger, Georg 597
 Schwandtner, Johann Georg 535

- Schwartz, Daniel 569
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 299–300, 302–303
 Scitovszky János 179–180, 623–624
 Sedano, Joaquín 499
 Šedivý, Juraj 148, 638, 643
 Seebald, Christian 257
Segesd 552–553
 Seiffrid, Gaspar 150–151
 Seláf Levente 18, 216
 Selecká Mârza, Eva 149–150
 Séllyei Nagy Ignác 481–484, 486
Selye lásd *Nyáradselye*
Sempte 76
 Seneca minor, Lucius Annaeus 115, 127, 130, 136, 345–346, 358
 Serédi Jusztinián 199
 Sericoli, Cherubin 313
 Seuse, Heinrich 374, 379, 381
 Sforzia, Francesco 175
Sibenik 577–578, 581
 Sibylová, Michaela 156
 Sickel, Theodor von 186
 Siczinger, Wolfgang 52
Siena 76–77, 222–223, 291, 300, 556, 561, 590–592
Siklód 352
 Siklódi Mátyás 349, 356
 Silagi, Gabriel 197, 199–201, 203, 206–208, 210–212
 Simon (ispán) 566
 Simon, Paul 62
 Simon Rinalducci da Todi 590
 Simon Stock, Szent 593
 Simonyi Zsigmond 233, 336
 Singer, Salamon 74
Sink (Kis- vagy Nagysink) 352
 Sinki Nattinus 351
 Sinkó Katalin 510
 Sinkovics Balázs 234
 Sipos Gábor 81, 84, 128, 353
 Sixtus, IV. (pápa) 313, 550, 593
 Sixtus, V. (pápa) 586
 Skolasztika, Szent 408
 Slavoborius 115
 Smičiklas, Tadija 537
 Smith, Damian J. 536, 541
 Smits van Waesberghe, Joseph 469
 Smohay András 482
 Sodi, Manlio 386
Sófalva (Alsó- vagy Felsősófalva) 352–353
 Sófálvi János 349, 353
Soissons 394
 Sokol, Mirjkana Matijević 535
 Solms, Hans-Joachim 321
 Soltész Erzsébet *lásd* Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet
 Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet 31, 169, 188
 Sólymos Szilveszter 586
 Solymosi László 148, 533, 536, 538, 543, 556–557
 Somai Péter 89
 Sombart, Werner 624
Somlóvásárhely 416, 418, 425–426
 Somlyó György 373
 Sommelfeld, Michael Judex de 154
 Sommerville, Robert 519
 Soós László 563
 Sopko, Július 427–430, 436
Sopron 79, 153, 156, 320–322, 471, 474, 478–479, 561, 628, 641–642, 644
Sopron megye 321
 Sorbelli, Albano 223
 Sosthenes, Szent 404, 412
 Söhnlein, Georg 514
 Sövényházi Márta 244–245, 632
 Spahl, Rüdiger 93, 96, 99
Spalato 534–537, 539–540, 544
 Špaldák, Antonín 262
 Spälter, Otto 510
 Spechtler, Franz Viktor 58
 Speleusippus, Szent *lásd még* Meleusippus, Szent; Eleusippus, Szent 404, 412

- Speyer* 406, 516
 Spilling, Herrad 21
St. Augustine (Canterbury) 46
 Stäblein, Bruno 446, 465
 Statius, Publius Papinius 189
 Steck, Balthasar 153, 155
 Steel, Carlos 63
 Steer, Georg 252, 258
 Stegmüller, Friedrich 114
 Stephanus, Robertus *lásd* Estienne, Robert (1503–1559)
 Stevenson, Henry Jr. 521
 Stewart Gardner, Isabella 184
 Stewart-Skyes, Alistair 491
 Stickler, Alfons M. 493
 Stoop, Patricia 214
 Stöckel, Leonhard 437–438
Strasbourg 28, 118, 395, 527, 532
 Strauch, Cornelius 65
 Strohm, Reinhard 285, 288
 Stromfeld Aurél 367
 Studničková, Milada 262
 Stumpf, Marcus 507
 Sturm, Johann 156
Stuttgart 57, 69, 152, 310, 495
 Sudár Balázs 347
 Suso, Henricus *lásd* Seuse, Heinrich
 Svobodová, Andrea 262
 Sweeney, James Ross 535, 562
 Sykora, Adam 385
 Sylvester János 320
 Sylvius Piccolomini, Aeneas *lásd* Piccolomini, Enea Silvio
- SZ
- Sz. Koroknay Éva *lásd* Koroknay Éva, Sz.
 Szabó Ádám 67, 80, 82, 87
 Szabó Csilla, T. 244, 249, 329, 374, 632
 Szabó Károly 86, 167, 169, 172
 Szabó Miklós 572
 Szabó Sámuel 337
 Szabó Zsuzsa 213
 Szádeczky Lajos 366
 Szadilek János 228
Szakácsi 590
 Szalay Ágnes, Ritoókné *lásd* Ritoókné Szalay Ágnes
 Szalay Imre 186–187
 Szalkai László 155, 320, 474, 477, 615, 633, 644
 Szamota István 292, 319
 Szaniszló, Szent 405, 432, 586
 Szapolyai János *lásd* János, I. (magyar király)
 Szapolyai Miklós 433
Szarvas 359, 362
 Szarvas Gábor 233, 336
 Szaszovszky Ágnes 388, 397
 Szebelédi Zsolt 603
Szeben *lásd* Nagyszeben
 Széchenyi Ágnes 387
 Széchenyi Ferenc 181
 Szécsi Dénes 297–298, 300
Szeged 69, 82, 84, 136, 149–154, 160–161, 197–199, 202, 233–234, 301, 314, 353, 359, 416, 418, 422, 424–426, 429, 530, 540, 548, 552, 563, 565, 585, 589, 631, 635
 Szegedi Edit 81
 Szegedy-Maszák Mihály 197
 Szegfű László 197–203, 205–206, 208, 210–212
 Székely György 535
Székelybere 343
Székelydália 357
Székelyföld 342–343, 345, 348, 352–353, 356–357
Székelymagyarós 352
Székelyudvarhely 153, 329, 337, 340, 345, 353, 636, 642, 645
Székelyvaja 352
 Szekeres Csilla 230

- Székesfehérvár 217, 264, 360, 481–482, 484–486, 552–553, 585, 624
 Szelestei N. László 481–482, 486, 630, 642, 647
 Széll Zsuzsa 306
 Szemenye 552–553
 Szendrei Janka 80, 88–89, 107, 305–306, 385, 396, 398, 403, 405–406, 411, 416–419, 422, 425, 427, 434, 436, 443, 446, 453, 459, 467–468, 473–474, 509
 Szentiványi György 83
 Szentiványi Róbert 548
 Szentlőrinc 592
 Szentmihályi Mihály 483–484
 Szentpétervár 519
 Szentpétery Imre 214, 534, 562–563
 Szepeshely 72–73, 76, 457–458, 462, 467, 471, 477, 479
 Szepesség 33, 76, 148–150, 267, 420, 471–472
 Szerdika 493
 Szeredai Fabricius János 351, 353, 358
 Szidón 325
 Sziéna lásd Siena
 Szigeti Kilián 85
 Szikszai Fabricius 234
 Szilády Áron 305
 Szilágyi Aladár 160
 Szilvási János 84–85
 Szilveszter, I. Szent (pápa) 159, 523, 565
 Szilveszter, II. (pápa) 584
 Szily Kálmán 338
 Szinnyei József 175, 181, 187
 Szmirna 492
 Szokoly 76
 Szoliva Gábor 32, 43, 416, 427, 434, 441
 Szombathely 23, 424, 636–637
 Szombathy János 151
 Szovák Kornél 25, 148, 214, 534, 543, 559, 564–565, 567, 585, 631, 635–636
 Szögi László 72, 637, 643
 Sztáray Júlia 620–621
 Szuromi Szabolcs Anzelm 519–521, 526, 530–532, 640
 Szűcs Jenő 562
- T
- T. Szabó Csilla lásd Szabó Csilla, T.
 Tabernigg, Theodor 315
 Taeggio, Ambrogio 223
 Tagányi Károly 292
 Takács Imre 566, 634
 Takács J. Ince 552
 Takács László 18, 62
 Takács Mátyás 352–353, 358
 Tamás (esztergomi érsek) 555
 Tamás (magyar főesperes) 556
 Tamás, Aquinói Szent 25, 62, 132–133, 155, 244, 246–247, 457, 569–575, 589–590, 592, 597
 Tamás, Becket Szent lásd Becket Tamás
 Tamás, Canterbury Szent lásd Becket Tamás
 Tamás, Spalatói 534–536, 539–540, 544
 Tamás, Szent (apostol) 412
 Tamás Attila 242
 Tamás Zsuzsanna 559, 638–645
 Tarnai Andor 230, 244, 246, 251, 317, 335, 337–338, 340, 633
 Taszycki, Witold 115
 Tatarzyński, Ryszard 115
 Tátrai Szilárd 331
 Taylor, Daniel Scott 388
 Tegye Imre 216, 230, 252, 633, 641, 645
 Telegdi Miklós 159–165, 168, 394
 Teleki Ádám 82, 88
 Teleki család 80, 82, 88, 183
 Teleki József (koronaőr) 82, 87, 91
 Teleki László 82, 637
 Teleki Mária 82, 88
 Teleki Mihály 82
 Teleki Pál 82
 Temesvár 197, 618–622, 625–626

- Temesvári Pelbárt 155, 259, 589, 606–607, 613–616, 631–632, 636, 642, 645
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 128
 Tessedik Ferenc 178
 Thannabaur, Peter Josef 446, 449
 Theineré, Augustin 565
 Theobaldus (pápai legátus) 535
 Theodosius, I. (római császár) 493, 503
 Theophanés, Hitvalló Szent 560, 567
 Thibodeau, Timothy M. 392
 Thomas a Kempis *lásd* Kempis Tamás
 Thomas Aquinatis *lásd* Tamás, Aquinói Szent
 Thomas de Argentina 315
 Thomas de Cantimpré 585, 590
 Thoroczky Gábor 18, 508, 530, 538, 541
 Thorpe, Benjamin 608
 Thurnau, Albert Fortsch von 512, 515
 Thuróczi János 359, 561–562
 Thurzó Szaniszló 150
 Timár Kálmán 239, 251, 416, 424–425
 Timkovics Pál 589, 610, 633–634
 Timpanaro, Sebastian 215
Tirol 499
 Tobias István 89
Tokaj 265
 Toldy Ferenc 168, 228, 363–364, 368
Toledo 495, 500
 Tommaso d'Antonio da Siena Caffarini 222–224, 590
 Tompa József 371
 Toniolo, Federica 131
 Tonk Sándor 153, 353
 Tordai Mátyás 290
 Torkesey, John 289, 291, 293
Torna 560, 564
 Torrell, Jean-Pierre 569
 Torriani, Gioacchino 176
Toszkána 534
 Tóth András 63
 Tóth Árpád 381
 Tóth Béla 563
 Tóth Dezső 366–367
 Tóth Norbert, C. 69, 72–74, 76–77, 161–162
 Tóth Péter 305, 327, 644
 Tóth Zsuzsanna 139–140, 146, 161, 189, 646
Toul 394
 Török József 198, 264, 541, 543, 597–598, 601, 640
 Török László 295
Töss 216
Trau 534, 537, 539
Trencsén 150
 Triacca, Achille Maria 386
Trier 41, 96, 400, 406, 409
 Trivellato, Francesca 624
Trogir *lásd* *Trau*
Trója 299
Trondheim 391, 394
 Tross, Edwin 178, 181
Troyes 48–49
 Truhlář, Josef 262
 Tubach, Frederic C. 117–118
 Tudós-Takács János 571, 574
 Turbuly Éva 563
Tübingen 244, 252, 258, 310, 321, 491, 578
 Tüdös S. Kinga 353
 Türr István 185
 Tüskés Anna 72–73
- U
- Ubaldus (pozsonyi és esztergomi prépost) 556
 Udascalculus (augsburgi) 473
 Ueding, Gert 578
 Uhrin Dorottya 18, 398
 Uiblein, Paul 73
 Ulászló, I. (magyar király) 300
 Ulászló, II. (magyar király) 30, 132–133, 145, 448–449, 457–458, 462
 Ulery, Robert W. 36
 Ullman, Berthold L. 130

- Ullmann, Walter 523
Ulm 149, 258
 Ulrich (augsburgi püspök) 584
 Ungler, Florian 263
 Uros (pannonhalmi apát) 556
 Urso, Paolo 490
- V
- V. Ecsedy Judit *lásd* Ecsedy Judit, V.
 V. Kovács Sándor *lásd* Kovács Sándor, V.
Vác 62, 79, 156, 233, 361
Vágás 352
 Vágási András 349
Vaison 498
Vaja *lásd* Székelyvaja
 Vajai István 352–353
 Vajay Szabolcs 566
 Vajdlová, Miloslava 262
Valence 394–395, 400
 Valentinus, Szent 408
 Valerius, Szent 406, 409, 412, 475
 Valery, Antoine Claude Pasquin 178
 Valkai Miklós 611
 Valla, Lorenzo 37
 Valter Ilona 509
 Vámbéry Ármin 185–186
 Van Engen, John *lásd* Engen, John van
 Vanyó Tihamér 617
Várad *lásd* Nagyvárad
 Várad György 351–352
Váralja 315
Varasd 552
 Varga András 82, 150, 152, 154
 Varga Bernadett 647
 Varga Imre Kapisztrán 547, 554
 Varga Teréz 224, 227, 234
 Varga Tibor László 152
 Vargha Damján 239
 Varjú Elemér 79, 323
- Várkony* *lásd* Sajóvárkony
 Várkonyi Imre 54
Várna 300, 360, 366–368
 Vásárhelyi Judit, P. 18, 64, 163, 615, 645
 Vásárhelyi Márton 349, 352–353, 358
 Vásárhelyi Mátyás 349
 Vasoli, Cesare 222, 633
Vasvár 21, 23–24, 36, 39–42, 62, 369, 585, 641
Vatikán 31, 41, 129, 135, 191, 202, 239, 296–297, 386, 448, 472, 489–490, 493, 521, 524, 540–541, 544, 556, 563, 565
 Vauchez, André 533
Vázsony *lásd* Nagyvázsony
 Vecchio, Silvana 110
 Veder, William R. 288
 Végh András 590
Velence 126, 149, 155, 161, 163, 175–176, 191, 222–224, 397, 552, 565, 578, 592, 599, 617
 Velladics Márta 63
 Venard, Marc 490
 Vencel, Szent 265, 584
 Veress Endre 291
 Verestói György 611–612, 615–616
 Vergerio, id. Pier Paolo 560
 Vergilius Maro, Publius 189, 295–296, 298, 303, 363
 Verók Attila 82, 139
Verona 76, 169, 291, 397, 406, 499, 588–590, 592
 Verő Mária 156, 566
 Veselovská, Eva 427–428, 433, 436, 452, 458
Veszprém 148, 152, 156, 219, 233, 237, 397, 398, 400, 416, 535–536, 538, 547–548, 551–554, 556, 564, 598, 640, 645
 Veszprémy László 214, 322, 507–509, 517, 534
 Vetéssy Géza 363
 Viana, Antonio 499

- Vicenza* 76
 Victricius (rouen-i püspök) 497
 Vid (ispán) 561
 Vid, Magyarországi Szent 585, 590
 Viejo-Ximénez, José Miguel 519
 Viga Gyula 186
 Vignaux, Paul 70
 Vilcek Andrea 140
 Vince, Ferreri Szent 591–592, 613
 Vince, Zaragozai Szent 85, 89
 Vincent, Catherine 490
 Visconti, Filippo Maria 76
 Visconti, Gian Galeazzo 288–289
Visegrad 564, 587
 Viski Benedek 349, 352
 Viskolcz Noémi 82, 153–154
 Vismara, Giulio 491
 Vitéz János 73, 108, 125, 128–129, 135, 154, 179, 642–643
 Vitus, Szent 262, 265, 409
 Vivarelli, Carla 285
 Vivell, Cölestin 465, 469, 472–473
 Vives, Johannes Ludovicus 81
 Vives, José 500
 Vizkelety András 55–57, 64, 71, 79, 148, 306, 417, 446, 510, 577–578, 582, 628, 630, 632, 635–636, 639, 641
 Vlhová-Wörner, Hana 454
 Vogt, Hermann Josef 497, 499
 Voigt, Georg 295–296
 Voleková, Kateřina 262
 Volf György 214, 228
 Volpi, Franco 69
 Vörös Imre 361
 Vöröskői Wolfurti Pál 76–77
 Vöröskői Wolfurti Ulrik 77
 Vörösmarty Mihály 359–360, 362–368
- W**
 Wachinger, Burghart 58
 Walder-Pistoris, Georg 216, 231, 236–237
 Waldhausen, Conradus 310
 Waldmüller, Lothar 530
 Walsby, Malcolm 159
 Walter Gyula 65
 Walter, Jörg *lásd* Walder-Pistoris, Georg
 Walther, Hans 89, 110, 120
 Waltherr Imre 168
Warminster 97
 Wasserschleben, Friedrich Wilhelm Hermann 502
 Watson, Nicholas 93–94, 96
 Wattenbach, Wilhelm 32, 537, 578
 Wegera, Klaus-Peter 321
 Wehli Tünde 18, 43–44, 226, 645
 Wehmer, Carl 31–32
 Weidenhiller, P. Eginio 247
 Weidmann, Clemens 114, 644
 Weigel, Rudolf 180–181
Weimar 313, 495, 501, 533, 535
 Weinberger, Wilhelm 188
Weingarten 48
 Weiss, Stephan 535, 537, 541–542
 Weltin, Dagmar 114
 Wenig, Konrad 512, 515
 Wenzel Gusztáv 537
 Wenzlau, Friedrich 230
 Werner, Martin 47
 Wernli, Fritz 499–500
 Werthern, Dietrich von 181
 Wesselényi Miklós 87
 White, Michael 490
 Wick Béla 437
 Wickersheimer, Ernest 527
 Wieck, Roger S. 260–261
 William de Macon 549
 Williams, Ulla 258
 Williams-Krapp, Werner 258

- Willis, James 611
 Winkler Pál 54
 Winner, Gerhard 63
 Winroth, Anders 519
 Wipo 509
 Witkowska-Zaremba, Elżbieta 469, 473
Wittenberg 150–151, 155, 163, 603
 Wix Györgyné 163, 175
Wolfenbüttel 108, 115, 127, 129, 131, 645
 Wolkan, Rudolf 297, 300
 Woodhead, Claire 342
 Woog Móríciz Károly Christian 176
Worcester 97, 466
Worms 64, 342, 406
 Worstbrock, Franz Josef 604
Wrocław 29, 32, 69, 108, 115, 433, 475, 478–479
Würzburg 31, 244, 391–392, 400, 510, 514
 Wyclif, John 94
 Wysokiński, Ireneusz 226
- Y
- Yates, Donald 307
 Ybanus (bécsi studens) 71, 77
 Young, Edward 361
- Z
- Žagar, Mateo 288
 Zágorhidi Czigány Balázs 18, 21–24, 369, 641
Zágráb 43–45, 49–50, 148, 161, 264, 266–267, 275–280, 284, 288, 314–315, 396–400, 405, 436, 447–448, 456–457, 463, 467, 537, 555–558, 589, 624, 640, 645
 Zambra Alajos 181
Zára 535
Zaragoza 395
 Závodszky Levente 247, 398, 500, 530
 Zay Ferenc 154, 156
 Zdislava Berka, Szent 587
 Žibritová, Gabriela 149–150
 Ziemán, Katherine 95
 Zinner, Ernst 578
 Zoerard-András, Szent 471, 584, 586
Zólyom 160
 Zupko, Jack 70
 Zvara Edina 18, 82, 139, 151, 314
Zwettl 57
 Zweybrück Fülöp 180
Zwiefalten 466, 474
- ZS
- Zsigmond (magyar király) 72, 74–77, 417, 559–561, 564–565, 593
 Zsófia, Szent 408, 633
 Zsoldos Attila 585
 Zsoldos Endre 603, 607, 611, 613, 616
 Zsupán Edina 125–128, 131, 136–137, 140, 177, 179, 183, 264